

శ్రీ రస్తు.

రఘువంశమహాకావ్యము

6-నర్గలు.

పదచ్ఛేద అర్థ ఆకాంక్ష శబ్ద సమాస తాత్పర్య
వ్యాఖ్యానసహితము.

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ -

చెన్నపురి.

శ్రీ రస్తు.

మహాకవి శ్రీకాళిదాసకృతము

ర ఘు వ ం శ మ హా కా వ్య ము

శ్లోకపదచ్ఛేదాకాంతాశబ్దరూపసమాసధాతురూప

వ్యాఖ్యానము. సముల్లసితము.

(శ్రీ కృత ము.)

చెన్నై :

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారిచే:

ప్రకటితము.

1926.

All Rights Reserved.

Printed at
THE "VAVILLA" PRESS
MADRAS--1926.

పీఠిక.

అపౌరుషేయంబు లగువేదంబులును, దదవబృంహణము లగు సకలస్త్రోతీహాస పురాణములును, వేదాంగంబు లగుశిక్షావ్యాకరణాదులును, దక్కుంగలసకలవాగ్దాంబును, సంస్కృతభాషయంద యుండుటంజేసియు, సంస్కృతపదములే సకలవైకృతభాషలయందుఁ దత్తమ తద్భవములుగాఁ గానంబడుచుండుటంజేసియు, సంస్కృతభాష యనాదియు భాషల కెల్ల మాతృభూతయు నని పండితు లెల్లరు వక్కానించెదరు. తెలుఁగు, ఇంగ్లీషు, హిందీ మున్నగుదేశభాషలవలె సంస్కృత భాష సంభాషించుటకు లింగవిభక్తిభాతురూపాదిజ్ఞానంబు లేక వలనుపడదు. అట్టినిర్దుష్టం బగుసంస్కృతభాషాపూర్ణపరిచయమునకు మొదటిది కావ్యపరిజ్ఞానము, రెండవది శాస్త్రపరిజ్ఞానము సాధనములుగ నున్నవి. ఈవిషయమై కాళిదాసాదిమహాకవులకుఁ బూర్వకాలమునందు సరసము లగుకావ్యములు లేనందునఁ బండితులు విద్యార్థుల కాదికావ్య మగుశ్రీరామాయణమునే ప్రవచనముఁ జేయుచు వచ్చిరి.

పిదప సరస్వత్యవతారము లగుకాళిదాసాదిమహాకవులవతరించి రఘువంశము మున్నగుహృద్యములగుకావ్యముల రచించినవెనుక మహర్షిప్రాక్షంబును సకలపురుషార్థసాధనంబును నాదికావ్యంబునగుశ్రీరామాయణమే ప్రవచనంబున మూలఁబడినది. దీనింబట్టియే రఘువంశముయొక్క ప్రాశస్త్యమును బుద్ధిమంతులూహింపవచ్చును. ఇంతియకాక యార్యావర్తమునంద కాక యితరదేశములందును బండితులు విద్యార్థులకు విద్యాప్రారంభంబునఁ దప్పక రఘువంశకావ్యమునే ప్రవచనముఁ జేయుచున్నారు. వేయేల! విజ్ఞులకు నల్పజ్ఞులకుం గూడ వారివారియోగ్యతకనుగుణంబుగ హృదయముల నానందింపఁజేయు రఘువంశమును లోకము లో సంస్కృతవిద్యార్థియగు ప్రతిబాలుండును దప్పక చదువక యుండదని దృఢముగాఁ జెప్పవచ్చును.

ఇట్టిరఘువంశమును రచించినమహాకవి కాళిదాసు. కాళికాదేవి నుపాసించి తత్కటాక్షంబున నఖిలవిద్యలం గాంచినవాఁడు గ్రాన నీయన కీర్తనవచ్చినది. ఈయన జీవించియుండు కాలమును గుఱించి చరిత్రకా

రులు పలు తెలుగుల వ్రాసియున్నను క్రీస్తుకు పూర్వము 1-వ శతాబ్దము నందు విక్రమార్కసభాలంకారంబై యుండెనని కడపటిచరిత్రకారుల యభిప్రాయమై యున్నది. ఈయన రఘువంశాది మహాకావ్యత్రయమును, శాకుంతలాదిహావకత్రయము నొనర్చి దిగంతవిస్త్రాంతకీర్తిగైకొనిన మహాకవి. ఈయనచరిత్రమును విపులముగా మఱియొకచో బ్రస్తుతించెదము.

ఇట్లు సకలకావ్యరత్నం బనాఁబరఁగు రఘువంశమునకు విద్యాధిజనులకు సుబోధంబుగ 1 మల్లినాథ, 2 హేమాద్రి, 3 చారిత్రవర్ధన, 4 దక్షిణావర్త, 5 నాథ, 6 సుమతివిజయ, 7 వల్లభ, 8 ధర్మమేరు, 9 విజయగణి, 10 విజయానందసూరిచరణసేవక, 11 దినకరమిత్రప్రభృతుల నేకులు వ్యాఖ్యానముల రచించిరి. వీరలలోఁ గడపటివ్యాఖ్యాత మహాపాథ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరి. ఈయన క్రీస్తుశ. 14 శతాబ్దములోనుండినవాఁడు. ఈయన వ్రాసినవ్యాఖ్యానమువలనఁ దక్కిన వ్యాఖ్యానములన్నియు మూలఁబడినవి. ప్రాచీనవ్యాఖ్యానంబులన్నింటికన్న నుత్తమంబని పండితులచేఁ గొనియాడఁబడునదియు, సర్వసామాన్యంబుగ విద్యార్థులచేఁ బఠింపఁబడుచున్నదియు మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానంబయగు. ఇట్టిహృదయంగమంబగు వ్యాఖ్యానంబున్నను భాషాపరిచయము లేనిప్రారంభదశయందుండు విద్యార్థులు శ్లోకార్థమును గ్రహించుట దుర్లుటము.

అట్లుగాక పూర్వకాలమునందువలె జిరకాలము గురుసన్నిధానంబున శుశ్రూషయొనర్చి విద్యను లభింపరాదా! యనిన నాంగ్లభాషాప్రచురములగు మనదేశంబుల సంస్కృతముఁ బూర్తిగా నభ్యసించినను దుదకుఁ దగినయుద్యోగాదులు లేక జీవనము జరుగుటయుఁ గూడఁ గష్టతరమగుచున్నది. కాఁబట్టియే యీకాలంబున “బొరుగింటి పుల్ల గూరరుచి” యనునట్లు పరకీయయగు నాంగ్లభాషామణిని రుచిమరిగియుండుటచే స్వీయ యగుసంస్కృతభాషాసతి మొగముఁజూపువారు గూడ నరుదు. ఎట్టకేలకుఁ బఠింపఁదలఁచినను నాసమయమున కాగ్రామంబునఁ బ్రవక్త లగుపండితులు లేకయుం బరదేశమునకేగి చదువుదమన్న నచట భోజనాది సౌకర్యములు గలుగకయుం గలిగినను

నచ్చుటి వసతి శరీరారోగ్యమును గలుగఁజేయకయు జేసినను నుపా
ధ్యాయులు శ్రద్ధతో బాతప్రవచనమునేయకయు నిట్లు పలువిధముల
విద్యార్థిజనంబులు పడుపాట్లు మనము చూచుచునేయున్నాము. ఇంక
నాంగ్లభాషాప్రవీణులయి యుద్యోగములఁ జేయుచు విహారసమయ
ముల సంస్కృతభాషామృతంబుఁ జవిచూడఁ గోరువలసినజనము లొం
దుచింత యింతంతనఁ దరము గాదు.

ఇట్టికష్టములన్నియుఁ దీరునట్లు రఘువంశము మొదటియాలుస
ర్గములును సుబోధంబుగ సాహితీవిదు లగు బ్రహ్మశ్రీ, గొల్లాపిన్ని.
సదాశివశాస్త్రిలవారి సాహాయ్యంబునఁ బ్రతిశ్లోకమునకుఁ బదచ్ఛేదము,
అర్థము, ఆకాంక్ష, శబ్దరూపసమాస ధాతురూపములు, భావము, మల్లి
నాథవ్యాఖ్యానము—వీనింజేర్చి గురువు నాశ్రయింపకయే తమంతట
శ్లోకార్థభావముల నెఱుంగునట్లొనర్చి. క్రీ. 1856-వ సంవత్సరమునందు
శ్రీరామనవమినాడు ప్రథమముద్రణముం బూర్తిగావించితిమి. తరు
వాత నచిరకాలములోనే యాపుస్తకములన్నియు దేవభాషాభిమాను
లహస్తంబుల నలంకరించుటంజేసి మరల ద్వితీయ తృతీయముద్రణము
లఁగూడ నొనరించితిమి. ఐనను గొంతవఱకు సంస్కృతభాష యభివృద్ధి
గాంచుటంజేసి యవియన్నియుఁగూడ విద్యార్థిజనగృహీతంబు లగుట
వలనఁ బ్రకృతకాలమునకుఁ దగురీతిఁ దాత్పర్యాదులు మఱియుఁ దేట
తెల్లంబుగఁ దెలియునటుల వైయాకరణు లగు శ్రీమహా-ఉత్పల. కా
శిక. వేంకటనరసింహాచార్యులవారిచేఁ బరిష్కరింపించి నాల్గవముద్ర
ణమును బూర్తి గావించినారము. ఇందు 1-2 సర్గములు చదివినమా
త్రముననే సామాన్యంబుగఁ గొంతవఱకు శబ్దాదిజ్ఞానముగలిగి పాఠసం
ప్రదాయము దెలియపచ్చునుగాన గ్రంథవిస్తరభీతిచేతను, శ్రద్ధాహీను
లగుకొందఱు సామాన్యవిద్యార్థులు పుస్తకపాఠమునే రోకటిపాట
గాఁ బఠింపక స్వబుద్ధిని వినియోగపఱచి తెలిసికొనుటచేఁ గొంతవఱకు
బుద్ధితైశ్చర్యము గలుగుననునభిప్రాయంబుచేతను, మూడవసర్గము
మొదలు పునరుక్తము లగుకొన్నియంశములకుఁ బుటాక్షరము లుంపఁ
బడినవి. అవి యందుఁ జేర్పఁబడినసంకేతాక్షర వివరణ పత్రికవలనం
దెలియనగు.

సతీకము రఘువంశము దొటికె గదాయని విద్యార్థులు కేవల మర్థమునుజూచియే పాఠమును వల్లంపక మొదట 1-2 రెండుమాటలు లర్థము వనస్సున కెక్కునంతవఱకు అర్థమును జూచి చదివి పిదప మూలముమీఁదనే యర్థాదుల వల్లింతురని తెలియజేయుచున్నారము. ఇందువలననే యవ్యాఖ్యానాపేక్షముగ నేర్పాకమునైనను నన్వయించుటకు దగినసాహిత్యము లభించుట యనుభవసిద్ధమైయున్నది.

పలువురాంధ్రసోదరులు మాటిమాటికీ మమైచ్చరించుచుండుటచే నీలాగుననే కుమారసంభవము, మేఘసందేశము, శిశుపాలవధము (మాఘకావ్యము), భాషామంజరి, విక్రమార్కచరిత్ర, బిల్వణచరిత్ర, భోజచరిత్ర, ఋతుసంహారము, భర్తృహరిసుభాషితము మున్నగు గ్రంథములకు టీకాతాత్పర్యాదుల వ్రాయించి ప్రకటించియున్నారము. ఇట్లే యచిరకాలములోనే నైషధము, కాదంబరి, శాకుంతలము మున్నగు గ్రంథములను గూడ నాంధ్ర టీకాతాత్పర్యాదులతోడఁ బ్రకటించెదము. కావున నుభయభాషాభిమాను లగునాంధ్రసోదరు లిట్టి గ్రంథములం జక్కఁగఁ జదివి సద్గ్రంథప్రకటనమునం దుత్సాహముఁ గల్పింతురుగాత!

292, ఎన్ ట్ల నేడ్,

చెన్నపురి.

23-7-1916.

ఇట్లు,

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్.

శ్రీ రస్తు.

రఘువంశ ప్రథమాదిసర్గషట్కంఠ విషయసూచిక.

ప్రథమ సర్గము.

విషయసంఖ్య.	విషయములు.		సంఖ్య.
	సంస్కృతము.	తెనుగు.	
1	మంగళాచరణమ్	మంగళ ప్రతిపాదనము	౧
2	వ్యాఖ్యానపీఠికా	వ్యాఖ్యానముయొక్క ఉపోద్ఘాతము	
3	కవేస్వహంకారఖండనం	కవి దనయహంకారమును ఖండించుట	౨
4	సూర్యవంశగుణవర్ణనం	సూర్యవంశగుణములవర్ణించుట	౫
5	విద్యత్పార్థనా	విద్యజ్ఞులః ప్రార్థించుట	౧౦
6	మనోరుత్పత్తిః	మనువుయొక్క యుత్పత్తి	౧౧
7	దిలీపజననం	దిలీపుడు జనించుట	౧౨
8	తత్త్వరూపాదిగుణవర్ణనం	ఆదిలీపగుణాదులవర్ణనము	౧౩
9	దిలీపస్యభార్య సుదక్షిణేతి వర్ణనం	దిలీపుని! సుదక్షిణ భార్య యగుట	౩౧
10	నచివేష భూభారనిక్షేపః	మంత్రిలయందు భూభారమునుంచుట	౩౪
11	సుదక్షిణా దిలీపయోః పుత్రేచ్ఛయా వసిష్ఠాశ్రమగమనం	సుదక్షిణాదిలీపులు పుత్రేచ్ఛచే వసి ష్ఠాశ్రమమును గూర్చి పోవుట	౩౫
12	తయోర్గమనకాలే ఏకరథాధిరోహ ణాదిగుణవర్ణనం	వారిగమనకాలములో ఏకరథాధిరోహ ణము మొదలుగాఁగలగుణముల వర్ణ నము	౩౬
13	వాతసేవన మయూరాద్యారావశ్రవ ణాదివర్ణనం	గాలి వీచుట, నెమళ్లు మున్నగువాని ధ్వ నులను వినుట, మొదలయినవానివర్ణ నము	౩౮
14	వసిష్ఠాశ్రమస్థాస్తిః	వసిష్ఠాశ్రమమును పొందుట	౪౪
15	వసిష్ఠాశ్రమవర్ణనం	వసిష్ఠాశ్రమమును వర్ణించుట	౪౯

విషయసంఖ్య.	విషయములు.		పేజీ సంఖ్య.
	సంస్కృతము.	తెలుగు.	
16	రథావరోహణవర్ణనం	రథమునుండి దిగుట	౫౦
17	తయోఃఋషిసంఘకృతపూజా	వారికి ఋషిసమూహము పూజనేయుట	౫౧
18	వసిష్ఠసందర్శనం	వసిష్ఠునిఁ జూచుట	౫౬
19	గురునమస్కార పూర్వక మాతీర్వాద స్వీకారః	అరుంధతీవసిష్ఠులకు నమస్కరించి వారి యాతీర్వాదమును స్వీకరించుట	౫౭
20	వసిష్ఠకర్తృకుశలప్రశ్నః	వసిష్ఠుఁడు కుశలమునడుగుట	౫౮
21	వసిష్ఠం ప్రతి దిలీపకర్తృకస్వక్షేమనివేదనం	దిలీపుఁడు వసిష్ఠులకుఁ దనక్షేమమును చెల్పుట	౫౯
22	వసిష్ఠచహనీయత్వవర్ణనం	వసిష్ఠునిమాహాత్మ్యమును వర్ణించుట	౬౦
23	దిలీపకర్తృకస్వావపశ్యత్ప్రచింతా	దిలీపుఁడు తనకు పుత్రులు లేక పోయెనని చింతించుట	౬౧
24	దిలీపం ప్రతి సంతానప్రతిబంధకతద్భంగ నివేదనం	దిలీపునిఁగూర్చి సంతానము లేకపోవుటకు హేతువును అందుకు భంగమును చెల్పుట	౬౨
25	సందిశ్యాః వనాదాగమనం	సందినీ ధేనువు వనమునుండి వచ్చుట	౮౨
26	సందినీగుణవర్ణనం	సందినీ ధేనువుయొక్కగుణములను వర్ణించుట	౮౩
27	సందినీనేవాప్రకారకథనం	సందినీ ధేనువుయొక్క నేవఁజేయురీతిని చెల్పుట	౮౪
28	వసిష్ఠకర్తృకాతీర్వాదః	వసిష్ఠముని ఆశీర్వాదించుట	౯౦
29	వసిష్ఠాభ్యుపగమః	వసిష్ఠమునియొక్క ఆజ్ఞను అంగీకరించుట	౯౨
30	దిలీపం ప్రతి కుకాదిశయనసామగ్రి కల్పనం	దిలీపునికి కుకాదిశయనసామగ్రినికల్పించుట	౯౪
31	దిలీపకర్తృకనికాయావనం	దిలీపుఁడు రాత్రిని గడపుట	౯౫

ద్వితీయ సర్గము.

1	దిలీపకర్తృకగోనేవాపూర్వక వనసంచారవివరణం	దిలీపుఁడు గోనేవా పూర్వకముగా వనముగాఁ సంచారము చేసినవివరణము	౧
---	---------------------------------------	--	---

విషయసంఖ్య.	విషయములు		పేజీ
	సంస్కృతము.	తెనుగు.	
2	దిలీపభక్తిపరీక్షార్థం నందిన్యాః గుహాదిలీపునియొక్క భక్తిని పరీక్షించుటకై ప్రవేశము	నంది ధేనువు గుహలో బ్రవేశించుట	౨౬
3	మామూకల్పితసింహకర్మక నందిన్యాః మాయచే కల్పించఁబడినసింహము నంది	నీధేనువును ఆకర్షించుట	౨౭
4	నందినీదీనారవకర్మక దిలీపదృష్టినివ నందినీదీనారవము దిలీపదృష్టిని వెనుకకు	ద్రష్టుట	౨౮
5	నందిన్యవరిసి తసింహదర్శనం	ధేనువుపై నుండిన సింహమును చూచు	౨౯
6	సింహసంహారార్థం తూణిరాల శర సింహమును జంప నమలుపొందినానుండి ధ్వజోద్భవము	బాణముదీయ యత్నించుట	౩౦
7	దిలీపస్య బాహుస్తంభనం	దిలీపునిభుజము పట్టుకొని పోవుట	౩౧
8	దుద్ధవీర్యజన్యసంతాపః	అద్దగింపఁబడినవరాక్రమముచే బుట్టిన సంతాపము	౩౨
9	సింహకర్మక స్వమహిమవర్ణనాత్మాన్య సింహము తనమహిమను తెల్పుచు దిలీ	కం దిలీపం ప్రతి గచ్ఛేతి కథనం	౩౩
10	నందినివినరసత్రాకర్మకదిలీపకర్మకస్వదేనందిని వదలి తనదేహమును బుచ్చు	హస్తీకారప్రార్థనా	౪౦
11	నందిని విస్మయస్వదేహరక్షణం మర్చి నందిని విడిచి నీదేహమును కాపాడు	తి సింహకర్మకకథనం	౪౬
12	సింహోక్త్యనువాదక గుహాగతప్రతిసింహోక్తికనువాదముగా గుహనుండి	ద్వనిః	౪౮
13	నందినిసంరక్షణావశ్యకత్వ హేతుకథనం నందిని సంరక్షించుట యావశ్యక మని	ప్రతిధ్వని గలుగుట	౪౯
	పూర్వకం స్వదేహవినిమయాంగీ	హేతువుల నుడువుచుఁ దనదేహ	
	కార ప్రార్థనా	మును దానికి బదులుగా పుచ్చుకొ	
		మ్మని ప్రార్థించుట	౫౦
14	సింహానుమత్యా దిలీపకర్మకస్వదేహ సింహముయొక్క ఆనుమతిచే దిలీపుఁడు	సమర్పణం	౫౧
15	పుష్పవృష్టివతనం	పుష్పలవర్షము గురియుట	౬౦
16	నందిని ప్రసాదవివరణం	నందినిధేనువుయొక్క ఆనుగ్రహమును వివరించుట	౬౧

విషయసంఖ్య.	విషయములు.	సంస్కృతము.	తెనుగు.	కోశసంఖ్య.
17	దిలీపకర్తృక పుత్రయాచనా	దిలీపుడు పుత్రప్రాప్తిని యాచించుట	౬౪	
18	వరప్రదానాదిపర్ణనం	పమునొసంగుట మొదలయిన వివరణము	౬౫	
19	వసిష్ఠాయ నందినీప్రసాదం సేవ్య సుదక్షిణానామకం	వసిష్ఠునికొఱకు నందివ్యసుగ్రహమును దేయాజేసి సుదక్షిణాకొఱకు నయ్యసుగ్రహమును చెప్పట	౬౮	
20	దిలీపకర్తృకనందినీపయఃపాచం	దిలీపుడు నందినీధేయపుయొక్కపాలను త్రాగుట	౬౯	
21	పురీం ప్రతిపత్తికర్తృకసుదక్షిణా లీ	దిలీపుడు సుదక్షిణాదిలీపులను వట్టిణమునకు సంపుట	౭౦	
22	గుర్వాదీనాం ప్రసక్తిగాదికం కృత్వా	దిలీపుడు గురువు మొదలగువానికి ప్రదక్షిణాదులను చేసి వెడలుట	౭౧	
23	దిలీపకర్తృక పౌరవర్ణనం	దిలీపుని పురజనులు చూచుట	౭౩	
24	పునః దిలీపకర్తృక భూభారవహనం	మరల దిలీపుడు భూభారమును వహించుట	౭౪	
25	సుదక్షిణాగర్భ భారణం	సుదక్షిణాదేవి గర్భమును ధరించుట	౭౫	

తృతీయ సర్గము.

1	గర్భలక్షణవర్ణనం	గర్భలక్షణములను వర్ణించుట	౧
2	సఖిః ప్రతి దిలీపకర్తృకపత్నిమనోరథ ప్రశ్నః	భార్యయొక్క ఇష్టమును దిలీపుడుసఖిజనుల నడుగుట [వేర్చుట]	౫
3	దిలీపకర్తృకపత్నిమనోరథతారణం	దిలీపుడు భార్యమనోరథమును నెర	౬
4	గర్భస్ఫూర్తిలక్షణం	గర్భప్రకాశలక్షణము	౭
5	పుగ్గంసవనాదివిధానం	పుంసవనాదులను జేయుట	౧౦
6	గర్భగౌరవకాలే ఉపచారాకులాంపత్నీం దృష్ట్వా దిలీపసంలోషః	గర్భగౌరవ కాలమందు ఉపచారముః జేయ బాధపడుచున్నపత్నిని జూచి దిలీపుడు సంలోషించుట	౧౧
7	ప్రసవోస్తుభిప్రియాదర్శనం	కనుప్రాద్దులప్రియారాశిని జూచుట	౧౨
8	పుత్ర ప్రసవః	కుమారుని గనుట	౧౩
9	శుభసూచనా	మంచిశకునము లగుట	౧౪

విషయసంఖ్య.	విషయములు.		పేజీ సంఖ్య.
	సంస్కృతము.	తెలుగు.	
10	శిశోః తేజస్విత్వవర్ణనం	బిడ్డకాంతిని వర్ణించుట	౧౫
11	పుత్రోత్పత్తినివేదకాంతఃపుజినాయ బిడ్డపుట్టినసంగతిని దెప్పిన యంతఃపురపాఠితోష్ఠికదానం	జనులకొఱకుబహుమానములనిచ్చుట	౧౬
12	సుతదర్శనసంతోషః	పుత్రదర్శనముచే సంతోషము	౧౭
13	జాతకర్త	జాతకర్తను చేయుట	౧౮
14	మంగళవాద్యధ్వన్యాదివర్ణనం	మంగళవాద్యధ్వన్యదులను వర్ణించుట	౧౯
15	నామకరణం	పేరు బెట్టుట	౨౦
16	పుత్రస్య దినేదినే అవయవవృద్ధిః	పుత్రుని ప్రతిదినమందును అవయవములు వృద్ధిచెందుట	౨౨
17	సుదక్షిణాదిలీపయోః పుత్రజనిత సుదక్షిణాదిలీపులకు పుత్రునిచే కలిసంతోషః	గిససంతోషము	౨౩
18	రఘోః చూడాకర్తృత్వకాక్షరాభ్యాసః	రఘువుకు చూడాకర్త యయినపిమ్మట అక్షరాభ్యాసము	౨౮
19	ఉపనయనానంతరం విద్యాభ్యాసః	ఉపనయన మయినపిమ్మట విద్యాభ్యాసము	౨౯
20	యావనప్రాదుర్భావః	యావనప్రాదుర్భావము	౩౨
21	వివాహః	వివాహము	౩౩
22	రఘోఃపితృపేక్షయాన్నత్యేషివినయప్రయోక్తౌత్వం	రఘువు తండ్రికన్న నధికుఁడయినను వినయముచే న్నట్లుఁడుగ నుండుట	౩౪
23	యావనరాజ్యాధిగమః	రఘువు యావరాజ్యమును పొందుట	౩౫
24	రఘుసహాయేన దిలీప మైత్రోనశతాశ్వమేధయాగాధిగమః	దిలీపుఁడు రఘుసహాయముతో తొండైతొమ్మిది అశ్వమేధయాగములను జేయుట	౩౮
25	ఇంద్రకర్తృకశతతమాశ్వాపహరణం	ఇంద్రుఁడ.నూతివయశ్వము నపహరించుట	౩౯
26	నందినీదర్శనం	నందినిని చూచుట	౪౦
27	తన్మూత్రక్షాళనప్రభావేన అశ్వాపహరణేంద్రదర్శనం	ఆమెగంజరము కన్నులకు తుడుచుకొనుటచే అశ్వము నపహరించినయింద్రుఁడుగనఁబడుట	౪౧
28	ఇంద్రరఘుసంవాదః	ఇంద్రరఘువులసంవాదము	౪౪
29	ఇంద్రరఘోః యుద్ధం	ఇంద్రరఘువులయొక్క యుద్ధము	౫౩

సంస్కృతము.

తెనుగు.

సంస్కృతము.

30	రఘుపరాక్రమతిశయ ప్రయత్నకేంద్ర రఘుపరాక్రమతిశయముచే ఇంద్రుడు సంతోషిం	సంతోషించుట	౬౨
31	తురంగం వివాహంపూజింపఁబడితి రఘుం గుఱిమునుడిచి వేల్చి కడమునుగోరు ప్రతీదకళనం	మనిషిమునుగుచ్చి ఇంద్రుని చెప్పట	౬౩
32	ఇంద్రం ప్రతి క్రతుఫలయోగానిస్థా ఇంద్రుని గూర్చి వాతం క్రతుఫల	యొత్తుడు కానిమని స్థానించుట	౬౪
33	కళిం ప్రతిష్ఠాప్రయత్నకేంద్ర గమనానం ఆటలనే యగుఁగాకయని దేవేంద్రుల కరం సభామంటపం ప్రతి రఘుని	వివేకించుట సభాగృహమునకు రఘువు మరలుట	౭౭
34	రఘుంగన్నరృణపూర్వక నిలవసంతోషః రఘుశరీరమును స్పృశించిదిల్లిపుండుసం	తోషించుట	౬౮
35	నూనో రాజ్యం దత్వాదిలీపస్య భార్య పుత్రునికి రాజ్యమునొసఁగి భార్యతోడ యాపవాదప్రస్తావనాశ్రయణం వానప్రస్తాశ్రమము నవలంబించుట		౭౦

చతుర్థ సర్గము.

1	రాజ్యలాభప్రయత్న రఘుప్రకాశవర్ణ రాజ్యలాభముచేరఘుప్రకాశవర్ణనము	నం	౧
2	శరదాగమః	శరదృతు వేతెంచుట	౧౪
3	శరత్కాలలఘుగుణవర్ణనాపూర్వక దండయాత్రోద్యమకథనం	శరత్కాలముయొక్కయు రఘుగుణము లయొక్కయువర్ణనపూర్వకమయిన యుద్ధయాత్రప్రయత్నము	౧౫
4	రఘోద్విజృంభితయాత్రావర్ణనం	రఘువుయొక్క దిగ్విజయ యాత్రావర్ణనము	౨౫
5	ప్రాచ్యం సింహదేశీయరాజవిజయః	తూర్పుదిక్కునందుండెడి సింహదేశపు రాజులనుజయించుట	౩౫
6	నానాధనోద్యతవంగదేశీయరాజవిజయ పూర్వకజయస్తంభప్రతిష్ఠావనం	పీఠలననాయముచే వచ్చిన వంగదేశపు రాజులను జయించి జయస్తంభము ను నాటుట	౩౬
7	ద్విరదనేతుభిః కపికాశరణపూర్వకం కలింగవిజయః	కలింగము లనునేతువులచే కపికాశునిదిం దాటి కలింగదేశములను జయించుట	౩౮

విషయములు.

సంస్కృతము.

తెనుగు.

విషయసూచిక

8 రఘుభటక ర్మక నానికేశానవ పానం	రఘుభటులు తెంకాయకల్లం ద్రాగుట ౪౨
9 కళింగరాజ శ్రీహరణం	కళింగ రాజాయుక్త సంపదను హరించుట ౪౩
10 దక్షిణదిశి కావేరిస్నానాదివర్ణనం	దక్షిణదిశయందు కావేరిస్నానాదులను వర్ణించుట ౪౫
11 పాండురాజవిజయః	పాండు దేశపు రాజులను జయించుట ౪౯
12 మలయదర్ధరయోః విశ్రాంతిపూర్వకం సహ్యాద్రిలంఘనం	మలయదర్ధరపర్వతములయందు విశ్రమించి సహ్యాపర్వతమును దాటుట ౫౧
13 రఘునైన్యవిస్తారకథనం	రఘునైన్యమయొక్క విస్తారమును తెల్పుట ౫౩
14 కేరళ శ్రీపలాయనం	కేరళ శ్రీలు పరుగెత్తిపోవుట ౫౪
15 మార్గవ్యాపారకథనం	మార్గమునందు నడిచిన కార్యము ౫౫
16 పారశీక దేశరాజ విజయపూర్వక తద్దేశీయహత శేషశతాధిగమః	పారశీక దేశరాజుల జయించుట చే ఆ దేశీయహత శేషులు శరణము నొందుట ౬౦
17 రఘుయోధక ర్మక ద్రాక్షానవపానపూర్వక శ్రమాపనోదః	రఘుయోధులు ద్రాక్షసారాయినీ ద్రాక్ష నేద దీర్చుకొనుట ౬౫
18 ఉత్తరదిగ్గమనం	ఉత్తరదిక్కును గూర్చి పోవుట ౬౬
19 తురగవిప్లవవర్ణనం	గుఱ్ఱములు బోర్లాడినవివరణము ౬౭
20 హూణవిజయవర్ణనం	హూణులను జయించుట ౬౮
21 కంభోజదేశీయరాజవిజయః	కంభోజరాజులను జయించుట ౬౯
22 హిమశైలారోహణాదివర్ణనం	హిమవత్పర్వతము నెక్కుట మొదలగు వానివర్ణనము ౭౧
23 ఉత్సవసంకేతాఖ్య గణయ్యుద్ధాది విజయప్రబంధగానాంతవర్ణనం	ఉత్సవసంకేతాఖ్యగణములతో యుద్ధము జేసినది మొదలుకొని వారివిజయప్రబంధగానాంతవర్ణనము ౭౭
24 హిమశైలారోహణం	హిమవత్పర్వతమునుండి దిగుట ౮౦
25 ప్రాగ్జ్యోతిషదేశవిషయః	ప్రాగ్జ్యోతిష దేశము ను జయించుట ౮౧
26 కామరూపదేశాధీశ కర్మక గజసమర్పణ పూర్వకరఘుపాదార్పణం	కామరూపదేశపురాజు గజములనుసమర్పించి రఘుపాదములను మూలించుట ౮౩

విషయములు.	సంస్కృతము.	తెలుగు.	పేజీ
27	పురిం ప్రతి రఘునిష్ఠరసం	రఘువు సట్టణమును గూర్చి మరలుట	౮౫
28	విశ్వజిన్నామకయాగకరణం	విశ్వజిన్నామ సేయుట	౮౬
29	స్వపురగమనాయబహుమానపూర్వకం తమతమవట్టణములకుఁ బోవ రాజులకు రాజన్యానాం రఘుభ్యనుజ్ఞా	బహుమతిపూర్వకముగ రఘువు ఆ నుజ్ఞ నిచ్చుట	౮౭
30	గమనకాలే రాజసంఘకర్తృకరఘుచరిచివినపుడు రాజసంఘము రఘుపాద గాభివందనం	రఘుసంఘము రఘుపాద ములకు నమస్కరించుట	౮౮

పంచమసర్గము.

1	రఘునికటం ప్రతి గురుదక్షిణార్థం కా రఘునిపాపమునుగూర్చి గురుదక్షిణా త్సాగమనం	అకు కాత్సుండు వచ్చుట	౧
2	రఘుభ్యుద్గమనం	రఘువు యెదురుకొనుట	౨
3	కాత్సం ప్రతి కశలప్రశ్నః	కాత్సునిగూర్చి తేమము నడుగుట	3
4	రఘుమహిమానంవర్ణయి త్వాతస్యయజ్ఞ విహితసర్వస్వదానప్రయుక్తినిర్దనత్వే న దాత్రంతరం ప్రతి గమిష్యామితి కాత్సకర్తృకప్రత్యుత్తరకథనం	కాత్సుండు రఘుమహిమను వర్ణనచేసి ఆయనకు యజ్ఞములో సర్వస్వమును దానముచేయుట చేధనములేనందున దానముచేయుట వలన కాత్సుని ప్రత్యుత్తరము నిచ్చుట	౧౨
5	తత్ప్రయాణం నిషిధ్య కిం వస్తుకియదే యమితి రఘుకర్తృకప్రశ్నః	రఘువు ఆకాత్సుప్రయాణమును నిలిపి యేమి వస్తువు ఎంత ఇవ్వవలసినదని యడుగుట	౧౮
6	ద్రవ్యబాహుళ్యాత్ ప్రభుశబ్దావశిష్టం త్వామువరోధంనాభ్యుత్సహ ఇతి కాత్సకర్తృకప్రత్యుత్తరకథనం	ధనబాహుళ్యమువలన ప్రభువను పేరు మాత్రము నిలుపుకొనియున్న నిన్ను తొందరపెట్ట నిష్టము లేదని కాత్సుండు ప్రత్యుత్తరమును చెప్పట	౧౯
7	త్వదర్థం సాధయితుం యతివ్య ఇతి రసి ఘాతీః	యర్థమును సాధింప నుద్యమించుదు నని రఘువు నడుపుట	౨౭
8	కాత్సాంగీకారానంతరం కుచేరం ప్రతి రఘుగమనేచ్ఛావర్ణనం	కాత్సుండు అంగీకరించినసిమ్మట రఘువుకు బేరనియొద్దకిఁబోవ నిచ్చుచుండుట	౨౮

విషయసంఖ్య.	విషయములు.		పేజీ.
	సంస్కృతము.	తెనుగు.	
9	భాండాగారిక కర్తృకస్వర్ణవిప్లవీకథనం	బొక్కనమువారు బంగారువర్ణము గురి సేన దని కథలుపుట చెబుట	27
10	కాత్యాయనాశ్వాత్పర్వరాశిదానం	కాత్యునిశాత్రువు స్వర్ణరాశి సంతయు నిచ్చుట	30
11	రఘుకాత్యయోపారాశ్చర్యపాత్రతా వర్ణనం	రఘుకాత్యులు పురవాశ్చర్యమునకు పాత్రులయినవివరణము	31
12	రఘుహస్తాపూర్వకం పుత్రం లభ్యే తి కాత్యకర్తృకాశీర్వాదః	రఘువును హస్తాపూర్వకం పుత్రునిపొందు మని కాత్యు డాశీర్వాదించుట	32
13	రఘుకర్తృకపుత్రవాక్తి	రఘువు పుత్రుని బొందుట	34
14	అజయి నామకరణం	అజు డనెడిపేరు బెట్టుట	35
15	సుతస్య జనకాభిన్నత్వవర్ణనం	తండ్రికొడుకులు పోలిక మున్నగుదాని లో నొకటే రీతిగ నుండుట	36
16	అజస్య యావరాజ్యార్హత్వకథనం	అజుడు యావరాజ్యమునకుఁ దగ్గ యుండుట	37
17	స్వయంవరార్థం భోజకర్తృకదూతప్రే వణం	భోజగాజు స్వయంవరనిమిత్తము దూ తను బంపుట	38
18	రఘుకర్తృకాజప్రస్థాపనం	రఘువు అజుని బనుపుట	40
19	అజస్య మార్గే భోజకృతసుఖవసతి తద్భావః	అజునికి త్రోవలో భోజునిచే జేయఁ బడిన సుఖవసతు లుండుట	41
20	సర్వదాతీరే సేనానివేశనం	సర్వదాతీరములో సేన నుంచుట	42
21	సర్వదాయాః వన్యగజోన్మజ్జనాదివ్యా పారః	సర్వదానదిలో నుండి అడవియెనుగ లే చుట మొదలగువ్యాపారము	43
22	సేనాగజేంద్రవైముఖ్యాది శిబిరవ్యాకు లతా	దండునందలి గజశ్రేష్ఠములయొక్కతిరు గుబాటు మొదలయినదండు పాత్ర పుం గలకలము	44
23	తద్గజే అజకర్తృకబాణప్రయోగః	అయెనుగుపై అజుడు బాణము వే యుట	45
24	గజకర్తృకగంధర్వశరీరప్రాప్తిః	అయెనుగు గంధర్వశరీరమును పొం తుట	46
25	గంధర్వకర్తృకస్వకాప తద్విమోచన కథనం	గంధర్వుండు తనకు కాపము సంభవించి చుటయునుదాని విమోచనరీతియు నుడుపుట	47

సంఖ్య.	విషయములు.		పేజీ.
	సంస్కృతము.	తెలుగు.	
26	గంధర్వకృతప్రశ్నపకారరూప సమై ఆగంధర్వము.	ప్రశ్నపకారరూపము యివ్వసం మోహనాశ్రమము స్వీకరింపుమని ప్రార్థించుట	౧౬
27	అజకర్తృకశాస్త్రగ్రహణం	అజాను సమైహారాస్త్రమును స్వీకరింపు	౧౯
28	అజగంధర్వగమనం	అజాదును గంధర్వమును వెల్లిపోవుట	౨౦
29	భోజకర్తృకాజప్రశ్నగమనం	భోజును అజా నెరుక్కొనుట	౨౧
30	భోజకర్తృకోపచారః	భోజును ఉపచరించుట	౨౨
31	ఇందుమతీవిషయకచింతనూ చిరేణ పి ఇందుమతీవిషయకచింతచే చాలప్రాప్తుద్రాగమనం	కు నిదుర పట్టుట	౨౪
32	మంత్రిపుత్రకర్తృకాజప్రశ్నోపనవర్ణనం	బట్టువారణుని లేపునర్జనము	౨౫
33	అజకర్తృకత్వత్యాగః	అజాను పాపును వదలుట	౨౫
34	అజకర్తృకస్వయంవరస్థితరాజసంఘాధిగమః	అజాను స్వయంవరమంటపమందుండే డి రాజసమూహమును పొందుట	౨౬

షష్ఠ సర్గము.

1	అజకర్తృకమంచస్థితరాజసంఘ దర్శనం అజాదు మంచెలయందుండేడిరాజసమూహమును చూచుట	౧
2	రాజా మజనర్కనప్రయుక్తేందుమతీ ని రాజులకు అజానిచూచుటచే ఇందుమతి రాశతా	౨
3	అజకర్తృకమంచారోహణం	అజాను మంచె నెక్కుట
4	రాజసంఘకాంతివర్ణనాపూర్వకం తస్య ధ్యగతాజప్రకాశాధిక్యనిర్ణవా	రాజసమూహముయొక్క కాంతిస్వరూపవర్ణనాపూర్వకముగ ఆ రాజసమూహమధ్యగతుడయిన యజానియొక్క ప్రకాశాధిక్యవర్ణనము
5	మంత్రిస్తుతిమంగళవాద్యాని శుభప్రవృత్తికాలేషాదుమతీకర్తృకమంచమధ్యప్రవేశః	బట్టువారి స్తుతి మంగళవాద్యములు మొదలయిన శుభములు ప్రవర్తించుకాలములొనిందుమతిమంచమధ్యమమును ప్రవేశించుట
6	తస్యాం రాజసముదయ మనఃప్రవృత్తిః	ఆ ఇందుమితియందు రాజసమూహముయొక్క చిత్తములు లగ్న మగుట

విషయసంఖ్య.	విషయములు.		పేజీ
	సంస్కృతము.	తెలుగు.	
7	రాజ్యాం వివిధశృంగారచేష్టావర్ణనం	రాజులు నానావిధములుగ చేసిన శృంగారచేష్టల వివరణము	౧౨
8	ఇందుమతీ ముద్దిశ్య ద్వాపరపాలికాను నందాకర్తృక మంచసిత రాజచరిత్ర కథనం	ఇందుమతినిగూర్చి ద్వాపరపాలకురాలయిన సునంద మంచెలయందుండెడి రాజులయొక్క చరిత్రలను చెప్పుట	౨౦
9	రాజ్యాం ఇందుమతీకర్తృకస్వాత్మికమణేన వివర్ణితభజనం	రాజులు ఇందుమతి తమమనస్సులమించి పోవుటచేసిన స్వేచ్ఛమునొందుట	౨౨
10	అజస్యశుభసూచక దక్షిణబాహుస్ఫురణం	అజినకు శుభసూచకముగ దక్షిణబాహు చలించుట [Xకి] నిచ్చునువదలుట	౨౮
11	ఇందుమతీకర్తృకాన్యోభగమేచ్ఛాత్యాగం	ఇందుమతిమఱియొక్క రాజువద్దకుపోన	౩౯
12	అజచరిత్ర వర్ణనం	అజనియొక్క చరిత్రమునువర్ణించుట	౩౦
13	ఇందుమతీకర్తృకస్వానురాగ దర్శనాదిచిహ్నని	ఇందుమతి తనయనురాగముతో చూచుట మొదలగుచిహ్నములు	౪౦
14	అన్యంప్రతి ప్రజాపతిపరిహాసభాషణే ఇందుమతీకర్తృకసునందాకర్తృక కుటిల దర్శనం	మఱియొక్క రాజునుగూర్చి పోవుదమాయని పరిహాసపూర్వకముగ నుడివినసునందను ఇందుమతిపొరిచూపుచూచుట	౪౨
15	అజకంఠే ఇందుమతీకర్తృక మాలికార్పణం	అజనిమెడలో ఇందుమతిత్రులహారమును సమర్పించుట	౪౩
16	అజకర్తృక బాహుపాశార్పణ సుఖానుభవః	అజుడు ఇందుమతీబాహుపాశార్పణముచే కలిగినసుఖము ననుభవించుట	౪౪
17	సమగుణదాంపత్య ముద్దిశ్య నృపతిశ్రవణకటుత్వజనక పౌరజనోక్తిః	సమగుణములు గలవారియొక్క దాంపత్యమును జేసించిరాజులయొక్క శ్రవణములకు కారిత్యముగలుగునట్లు పౌరజనులు నుడువుట	౪౫
18	అజసంబంధితదితరరాజమండల కర్తృక సుఖదుఃఖానుభవః	అజసంబంధిరాజసమూహమునుభవమును ఇతరరాజసంఘము దుఃఖమును అనుభవించుట	౪౬

సంకేతాక్షరపత్రిక.

—(:)—

తృతీయసర్గము మొదలు.

అ...అకారాంతః

అ...అకారాంతః

చ...చకారాంతః

చే...చేఘాంతః

పు...పులింగః

స్త్రీ...స్త్రీలింగః

న...నపుంసకలింగః

ప్ర...ప్రథమా

సం...సంఖ్యుద్ధి

ద్వి...ద్వితీయా

తృ...తృతీయా

చ...చతుర్థి

పం...పంచమీ

ష...షష్ఠీ

స...సప్తమీ

ఏ...ఏక

ద్వి...ద్వి

బ...బహు

అ, పు, ప్ర, ఏ.

అ, స్త్రీ, ద్వి, బ.

అ, న, తృ, ద్వి.

నా...నామ

అన్య...అన్యాయమ్

క్రి...క్రియా

}

ఈప్రకారము అజంతపదములయందు తెలియవలసి నది

}

ఈప్రకారము హలంతపదములయందు తెలియవలసి నది

}

ఈప్రకారము స్త్రీపున్సపుంసకలింగములయందు తెలియ వలసినది

}

ఈప్రకారము విభక్తులు తెలియవలసినది

}

ఈప్రకారము పంచముల నెఱుంగవలసినది.

...

అకారాంతః పులింగ ప్రథమైకపచనాంతః

...

అకారాంతస్త్రీలింగద్వితీయాబహుపచనాంతః

...

అకారాంతనపుంసకలింగతృతీయాద్విపచనా'ంతః

}

ఈప్రకారము నామాన్యయక్రియల నెఱుంగవలసి నది

ప్ర...ప్రథమపురుషః
ఉ...ఉత్తమపురుషః
మ...మధ్యమపురుషః

ఈ ప్రకారము ఛాతువులలో ప్రథమోత్తమమధ్యమ
పురుషముల నెఱుంగవలసినది

పంచమసర్గము మొదలు.

పచ్చివదములః బలుమా ఋచ్చరింపవలసిన సమాసములయందు. సంకేతవిషయము.

ఉదాహరణము:—

సర్గము, ౧ శ్లోకములో, 'నిశ్చేషవిశ్రాంతికోశజాతం' అనుసమాసపదము.

విగ్రహస్వరూపము.	సమాసపదము.	సంకేతము.
నిర్గతః శేషో యస్మిన్కర్తృణి తద్యథాభవతి తథా నిశ్చేషం		నిశ్చేషం,
నిశ్చేషం	విశ్రాంతి	నిశ్చేషవిశ్రాంతి
కోశానాం	జాతం	కోశజాతం
నిశ్చేషవిశ్రాంతి	ని...తం	
కోశజాతం	కో...తం	
యేన సః		
తం		నిశ్చేషవిశ్రాంతికోశజాతం ని...తం.
(జాతం,	జాతే,	జాతాత్.)
నిశ్చేషవిశ్రాంతికోశజాతశబ్దః		నిశ్చే...జాతశబ్దః
అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః		అ, పు, ద్వి, ఏ.

ఇట్టి సమాసస్థలముల నన్నిటియం దిటులనే తెల్పినివలయును.

శ్రీ రస్తు. రఘువంశమహాకావ్యము

ప్రథమ స్కంధము.

శ్లో. వాగర్థావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే,
జగతః పితరా వందే పార్వతీపరమేశ్వరా.

పదచ్ఛేదము—వాగర్థావివ, సంపృక్తౌ, వాగర్థప్రతిపత్తయే, జగతః, పితరా, వందే, పార్వతీపరమేశ్వరా.

అర్థము.—వాగర్థావివ=శబ్దార్థములవలె, సంపృక్తౌ=ఒండొరులతో నెడఁబాటుకుండునట్లు కలిసినట్టియు (ఘృతిలేనిసంబంధము గలిగినట్టి), జగతః=జగమునకు, పితరా=తలిదండ్రులైన, పార్వతీపరమేశ్వరా=పార్వతీ పరమేశ్వరులను, వాగర్థప్రతిపత్తయే-వాగర్థ=శబ్దార్థములయొక్క, ప్రతిపత్తయే=జ్ఞానముకొఱకు, వందే=నమస్కరించుచున్నాను.

ఆకాంక్ష.—వందే=నమస్కరించుచున్నాను. ఈ=ఎవఁడు? ఆహం=నేను, కా=ఎవరిని? పార్వతీపరమేశ్వరా=పార్వతీ పరమేశ్వరులను. 'అహం' అను ప్రథమాంతకర్తృ పదమును, 'పార్వతీపరమేశ్వరా' అనుద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'వందే' అను త్రియా పదమును ఉన్నవి గనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కస్యై=దేనికొఱకు? వాగర్థప్రతిపత్తయే-వాగర్థ=శబ్దార్థములయొక్క, ప్రతిపత్తయే=జ్ఞానముకొఱకు, పార్వతీపరమేశ్వరా-కథంభూతౌ=పార్వతీపరమేశ్వరులు ఎట్టివారు? పితరా=తలిదండ్రులు, కస్య=దేని? జగతః=జగమునకు, పునః కథంభూతౌ=ఇంక నెట్టివారు? సంపృక్తౌ=అనగా ఒండొరులు వేలుపడకుండునట్లు కలిసినవారు, (ఘృతిలేనిసంబంధము గలిగినవారు.) కావివ=వేని వలె? వాగర్థావివ=శబ్దార్థములవలె.

శబ్దరూపసమాసములు.—వాగర్థావివ, వాగర్థసదృశ-వాగర్థావివ; అవ్యయమ్. సంపృక్తౌ -సంపృక్తం, సంపృక్తౌ, సంపృక్తౌ. సంపృక్తశబ్దః, అకారాంతః, పుల్లిశః, ద్వితీయాద్వివచనాంతః. వాగర్థప్రతిపత్తయే-వాక్చ, అర్థశ్చ - వాగర్థ, వాగర్థయోః ప్రతిపత్తిః వాగర్థప్రతిపత్తిః, తస్యై, వాగర్థప్రతిపత్తయే-ప్రతిపత్త్యై, ప్రతిపత్తయే, ప్రతిపత్తిభ్యాం, ప్రతిపత్తిభ్యః. వాగర్థప్రతిపత్తిశబ్దః, ఇకారాంతస్త్రీలింగశ్చతుర్థేకవచనాంతః. జగతః-జగతః, జగతోః, జగతాం. జగచ్ఛబ్దః తకారాంతసపుంసకలింగః, ద్వ్యేకవచనాంతః, పితరా-మాతా చ, పితా చ-పితరా, తౌ, పితరా-పితరం, పితరా, పిత్రౌ.

విత్తశబ్దం, ఋకారాంతం, పున్ది, ద్వితీయాద్వివచనాంతం. ఉన్దే, ఉన్దావహే, వహ్
 మహే. 'వహి' అభివాదనస్తుత్యో-ఇ-ప్యస్తాకథతో స్పృకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి
 ఆత్త నేవచే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతం. పార్వతీపరమేశ్వరా, పర్వతస్యవత్సం స్త్రీ-
 పార్వతీ; పరమశ్వాసౌ ఈశ్వరశ్చ - పరమేశ్వరః; పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ-పార్వతీ
 పరమేశ్వరః; తౌ పార్వతీపరమేశ్వరః; పార్వతీపరమేశ్వరా - ౧. పార్వతీపరమేశ్వరా
 భ్యం ౩. పార్వతీపరమేశ్వరయోః ౨. పార్వతీపరమేశ్వరశబ్దః, అకారాంతం, పున్ది
 గః, నిత్యద్వివచనే ద్వితీయాద్వివచనాంతం.

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

శ్లో. మాతాపితృభ్యం జగతో నమో వామార్థజానయే,
 సద్యోదక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
 అంతరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపావన మచింత్యవై భవమ్,
 శన్నం వపుషి కుంజరంముఖే మన్తహేమిమి తుందిలం మహా.
 శరణం కరవాణి శర్తవం తే
 చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్,
 కరుణామస్మయైః కటాక్షపాతైః
 కురు మామంబ కృతార్థసార్థవాహమ్. ౩
 వాణీం కాణభుజీ మజీగణ దవాసాసీ చ్చ వైయానికీ
 మంతస్తత్ర మరంస్త వన్నగగనీగుంభేషు చాజాగరిత్,
 వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం యచ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం
 లోకేఽగ్రా ద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. ౪
 మల్లినాథకవి స్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృతయా,
 వ్యాచక్ష్టే కాళిదాసీయం కావ్యత్రయ మనాకులమ్. ౫
 కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాస స్మరస్వతీ,
 చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షా ద్విదు ర్నా న్యే తు మాదృశాః. ౬
 తథాపి దక్షిణావర్తనాథాద్యైః తుణ్ణవర్తసు,
 వయం చ కాళిదాసోఽక్తి ష్యవకాశం లభేమహి. ౭
 భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
 ఏషా సంజీవినీటీకా తా మ ద్యోజ్జీవయిష్యతి. ౮

ఇహాన్వయముభేదైవ సర్వం వ్యాఖ్యానం తే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానవేక్షిత ముచ్యతే.

F

ఇహ ఖలు సకలకవికులశిరోమణిః కాళిదాసః—

“కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యవహరవిదే శివేతరక్షతయే,
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతానప్తితయోపదేశయుజే.”

ఇత్యాలంకారికవచన ప్రామాణ్య తాత్పర్యస్యానేత్రేయస్సధనతాం “కావ్యా
లాపాంశ్చవర్జయే” ఇతి నిషేధశాస్త్రస్యానతాత్పర్యవిషయతాం చ వశ్యక్ రఘువంశా
ఖ్యం మహాకావ్యం చికిత్సుః చికిత్సితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తి సంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణాఢల
సాధనభూతవిశిష్టేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారపరిప్రాప్తత్వాత్, “అశీర్షమ
స్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తస్మాభి” మిత్యాశీరాద్యనృతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణ
త్వాచ్చ కావ్యనిర్దేశస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ “శబ్ద
శాస్త్రమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా, అర్థస్వరూపమఖలం ధత్తే ముగ్ధేందుశేఖరః.”
ఇతి వాయుసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయ తత్త్వదర్శనాత్తత్ప్రతిపత్తయో
తావే వాభివాదయతే.

వ్యాఖ్యానమ్.—వాగర్థా వివేచి. వాగర్థావివేత్యేకంపదం. ‘ఇవేన సహ నిత్య
సమాసో విభక్త్యుల్లోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చ’ ఇతి వక్తవ్యాత్. ఏవ మన్య
త్రాపి ర్ద్రష్టవ్యం. యద్య ప్యేతచ్ఛాస్త్రస్య విభాషాధికారా త్పూర్వం పఠితత్వా నిత్య
తా వ్యవసీయతే; తథాపి ‘సహ సుపే’ త్యేవ సిద్ధే పునర్వచనసామర్థ్యాత్పావిత్ర
తాఽఽశ్రియతే. తేన ‘ఉద్బాహురివ వామన’ ఇత్యాదౌ వ్యస్తప్రయోగోఽపి
సాధరేవ. ప్రకృతే తు భిన్నపదత్వేఽపి న కశ్చన దోష ఇత్యాస్తాం తావత్. వాగర్థా
వివ-శబ్దార్థావివ, సంపృ-నిత్యసంబంధావిత్యర్థః. నిత్యసంబంధయో శబ్దార్థయోరుప
మానత్వేనోపాదానాత్. ‘నిత్య శబ్దార్థసంబంధ’ ఇతి మిమాంసకాః. జగతిః-లోక
స్య, పితరౌ-మాతాచ, పితాచ పితరా ‘పితా మాత్రా’ ఇతి ద్వంద్వకశేషః. ని. ‘మాతా
పితరౌ పితరా మాతరపితరౌ ప్రసూజనయితారౌ’ విత్యమరః. ఏతేన శివయో సుర్వ
జగజ్జనకతయౌ వైశిష్ట్యం, ఇష్టార్థప్రదానశక్తిః, పరమకారుణికత్వం చ సూచితం. పర్వత
స్యావత్యం స్త్రీపార్వతీ. ‘తస్యావత్య’ మిత్యుక్ ప్రత్యయః. ‘టిడ్డాణ’ ఇత్యాదినా జీవ,
యద్వా-‘అత ఇ’ ఇతి ఇశ్-‘ఇతోమనుష్యజాతే’ రితి జీవ, పార్వతీ చ పరమేశ్వర
శ్చ-పార్వతీపరమేశ్వరా, పరమశబ్ద సుర్వోత్తమత్వద్యోతనార్థః. మాతృభృన్నిత్యత్వాద
ల్పాచ తరత్వాచ్చ పార్వతీశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. వాగర్థప్రతిపత్తయ-శబ్దార్థయోస్సమ్య
క్తజ్ఞానార్థం, నందే అభివాదయే. ఆత్రోపమాలంకారః స్ఫుట ఏవ. ఆలోక్తం “స్వత

రఘువంశము వర్ణించు బూసుట యవివేకముచే దాటరాని మహాసముద్రమును దెప్పిలో
దాటబూసుటవలె నున్నది. అదెట్లు దుస్తరమో, ఇదియు నట్లే దుస్తరము.

శ్లో. మన్దః కవియశఃప్రార్థి గమిష్యా మ్యపహాస్యతామ్,
ప్రాంతలభ్యే ఫలే లోభా దుద్బాహు రివ వామనః.

పదచ్ఛేదము.—మన్దః, కవియశఃప్రార్థి, గమిష్యామి. అపహాస్యతామ్, ప్రాంత
లభ్యే, ఫలే, లోభాత్, ఉద్బాహుః, ఇవ, వామనః.

అర్థము.—మందః=మూఢుడనైనను, కవియశఃప్రార్థి=కవి=కవులయొక్క, యశః=
కావ్యనిర్మాణమువలనఁగలిగినకీర్తిని, ప్రార్థి=కోరునట్టి, అహం=నేను, ప్రాంతలభ్యే=ప్రాంత
=పొడగువానిచేత, లభ్యే=పొందఁదగిన, ఫలే=ఫలవిషయమందు, లోభాత్=అశవలన,
ఉద్బాహుః=ఉల్=ఫలగ్రహణముకొఱకు-పైకెత్తఁబడిన, బాహుః=హస్తముకలిగిన, వామ
నఇవ=పొట్టివానివలె, అపహాస్యతాం=ఎగతాళిపాత్రమగుచు, గమిష్యామి=పొందఁ
గలను.

అకాంక్ష.—గమిష్యామి=పొందుగలను, కః=ఎవఁడు? అహం=నేను, కాం=దే
నిని? అపహాస్యతాం=పరిహాసపాత్రమగుటను, 'అహం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును,
'అపహాస్యతాం' అను ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'గమిష్యామి' అను క్రియాపదము
నున్నది గనుక, సకర్త కకర్తృకప్రయోగము. కఇవ=ఎవనివలె? వామన ఇవ=పొట్టివా
నివలె, వామనః కథంభూతః=పొట్టివాడెట్టివాఁడు? ఉద్బాహుః=ఉల్=ఫలగ్రహణము
కొఱకు పైకెత్తఁబడిన, బాహుః=భుజముకలిగినవాఁడు, కస్తాల్=ఎందువలన? లోభాత్=
అసత్తివలన, కస్తిక్=దేనియందు? ఫలే=ఫలమునందు, ఫలే కథంభూతే=ఫలమెట్టిది?
ప్రాంతలభ్యే-ప్రాంత=పొడుగువానిచేత, లభ్యే=పొందఁదగినది. అహం కథంభూతః=
నే నెటువంటివాఁడను, కవియశఃప్రార్థి=కవి=కవులయొక్క, యశః=కావ్యనిర్మాణమువలన
కీర్తిని, ప్రార్థి=కోరుచుండువాఁడను, కథంభూతఃఅపి=ఎటువంటివాఁడనైనను? మందః
=మూఢుడనైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.—మందః-మందః, మందో, మందాః. మందశబ్దః, అకా
రాంతః పుల్లిదండ్రుః, ప్రథమైకవచనాంతః. కవియశఃప్రార్థి=కవీనాం యశః కవియశః, కవి
యశః ప్రార్థయతికవియశఃప్రార్థి-ప్రార్థిప్రార్థనా, ప్రార్థనః. కవియశఃప్రార్థిశబ్దః, నకా
రాంతః, పుల్లిదండ్రుః, ప్రథమైకవచనాంతః. గమిష్యామి=గమిష్యామి, గమిష్యామః, గమిష్యా
మః. గమ్యగతావత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరి భవిష్యదధ్యక్షివరస్తైవదే ఉత్తమపు
రుషైకవచనాంతః. అపహాస్యతాం=అపహాసితుం యోగ్యః అపహాస్యః. అపహాస్యస్య భావః
అపహాస్యతా; తాం=అపహాస్యతాం=అపహాస్యతాం, అపహాస్యతే, అపహాస్యతాః. అప

హస్తతాశబ్దః, ఆకారాంతః, స్త్రీలింగః, ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాంతలభ్యే-లబ్ధం యోగ్యం లభ్యం. ప్రాంతనా లభ్యం ప్రాంతలభ్యం, తస్మిన్ ప్రాంతలభ్యే-లభ్యే, లభ్యయోః, లభ్యేషు. ప్రాంతలభ్యశబ్దః. ఆకారాంతః, నపుంసకలింగః, సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఫలే-ఫలే, ఫలయోః, ఫలేషు. ఫలశబ్దః, ఆకారాంతః, నపుంసకలింగః, సప్తమ్యైకవచనాంతః. లోభాత్ - లోభాత్, లోభాభ్యాం, లోభేభ్యః-లోభశబ్దః, ఆకారాంతః, పుల్లెడః, పంచమ్యైకవచనాంతః. ఉద్భూహుః-ఉచ్చితః బాహు ర్యేన సః ఉద్భూహుః-ఉద్భూహుః, ఉద్భూహూ, ఉద్భూహవః, ఉద్భూహుశబ్దః, ఉకారాంతః, పుల్లెడః, ప్రథమ్యైకవచనాంతః. ఇవ-ఆవ్యయమ్. వామనః - వామనః, వామనౌ, వామనాః. వామనశబ్దః ఆకారాంతః, పుల్లెంగః, ప్రథమ్యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—మందశ్చేత్ తస్మిన్ త్యజ్యతా మయ ముద్యోగ ఇత్యల్రాహ. —మంద ఇతి-కించ, మందః - మూఢః, “మూఢాల్పాచటునిర్భాగ్యా మందా” ఇత్యమరః, తథాసి, కవియశః ప్రార్థి - కవీనాం, యద్యశః కావ్యనిర్దాజేన, తత్ప్రార్థనాశీలః, ఆహం, ప్రాంతనా - ఉన్నతపురుషేణ, లభ్యే-ప్రాప్త్యే, ఫలే-ఫలవిషయే, లోభాత్, ఉద్భూహుః-ఫలగ్రహణోచ్చితతాంతః, వామనో-హస్త ఇవ “ఖర్వో హస్తశ్చ వామన” ఇత్యమరః. అపహస్యతాం-అపహాసవిషయతాం; ‘ఋహిర్జ్యోత్ ఇతి జ్యోత్స్విత్యయః. గమిష్యామి-ప్రాప్నామి.

భావము.—బాధుగువానిచేత బొందఁదగిన యొకవృక్షమునందలి పండ్లనందుకొనుటకై చేతులుపైకెత్తుకొనియున్న బాట్టివానిని జూచి జను లెట్లు పరిహసించుదురో, అట్లే మూఢుఁడైన నేను మహాకవులు కావ్యరచనచేతఁ బొందుకీర్తిని గోరుటచూచి, “యీమూఢుఁడేమి! కావ్యము రచించుటయేమి! వింతగానున్నది యిది” యని నన్ను హేళనము చేయుదురు.

అథవా కృతవాద్వారే వంశే-స్త్రిన్పూర్వసూరిభిః,
మణౌ వజ్రసముత్క్లిష్టే నూత్ర స్యేవాస్తి మే గతిః

౪

పదచ్ఛేదము.—అథ, వా, కృతవాద్వారే, వంశే, ఆస్తిక్, పూర్వసూరిభిః, మణౌ, వజ్రసముత్క్లిష్టే, నూత్రస్య, ఇవ, అస్తి, మే, గతిః.

అర్థము.—అథవా=అట్లయినను, పూర్వసూరిభిః=పూర్వమందుండిన, సూరిభిః=వార్షిక ప్రముఖునిద్వంసులచేత, కృతవాద్వారే - కృత=చేయఁబడిన, వాక్ = రామాయణాది ప్రబంధరూపవాక్యే, ద్వారే=ప్రవేశోపాయముగాకలిగినట్టి, ఆస్తిక్

=ఈ, వంశే=సూర్యకులమందు, వజ్రసముత్పిష్ఠే=వజ్ర=రత్నమునకు బెజ్జమువేయు నొక విధమయిన సూదితో, సముత్పిష్ఠే=పొడువఁబడిన, మణి=రత్నమందు, సూత్రస్యేవ=ది రఘునకువలె, మే=నాకు, గతి=దారి, అస్తి=ఉన్నది.

అకాంత. — అస్తి=ఉన్నది. కా=విడి? గతి=దారి, 'కా' అనుప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'అస్తి' అనుక్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక అకర్తృకకర్తృకప్రయోగము. కస్య=ఎవనికి? మే=నాకు. కస్యేవ=దేనికివలె? సూత్రస్యేవ=దారమునకువలె, కస్మిన్=దేనియందు? మణి=రత్నమందు, మణి కథంభూతే=రత్నమెట్టిది? వజ్రసముత్పిష్ఠే=వజ్ర=రత్నమునుదొలుచు నొకవిధమయినసూదిచే, సముత్పిష్ఠే = బెజ్జమువేయుఁబడినది. కస్మిన్=దేనియందు? అస్మిన్=హం రఘువంశమందు, వంశే కథంభూతే=రఘువంశమెట్టిది? కృతవాద్వారే=కృత=చేయఁబడిన, వాక్=రామాయణాది ప్రబంధ=రఘువంశమెట్టిది? కృతవాద్వారే=కృత=చేయఁబడిన, వాక్=రామాయణాది ప్రబంధ=రఘువంశమెట్టిది? ప్రవేశోపాయముగాకలిగినది, తైః = ఎవరిచేత? పూర్వసూరిభిః = పూర్వ=పూర్వమందుండినటువంటి, సూరిభిః=వాల్మీకి ప్రముఖవిద్వాంసులచేత, కథం=ఎట్లునను? అథవా=అటుగాకున్నను.

శబ్దరూపసమాసములు. — అథ-అవ్యయమ్, వా-అవ్యయమ్. కృతవాద్వారే - వాగేవ ద్వారం వాద్వారం. కృతంవాద్వారం యస్యసః, కృతవాద్వారః, తస్మిన్, కృతవాద్వారే-ద్వారే, ద్వారయోః, ద్వారేషు. కృతవాద్వారశబ్దః, అకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. వంశే-వంశే, వంశయోః, వంశేషు. వంశశబ్దః, అకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. అస్మిన్-అస్మిన్, అసయోః-ఏనయోః, ఏషు. ఇదం శబ్దః మకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. పూర్వసూరిభిః-పూర్వే చ తే సూరయశ్చ-పూర్వసూరయః-తైః, పూర్వసూరిభిః-సూరిణా, సూరిభ్యం, సూరిభిః. పూర్వసూరిశబ్దః, ఇకారాంతః, పుల్లింగః, తృతీయాబహువచనాంతః. మణి-మణి, మణిశ్చి, మణిషు మణిశబ్దః, ఇకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. వజ్రసముత్పిష్ఠే-వజ్రేణ-సముత్పిష్ఠః, వజ్రసముత్పిష్ఠః. తస్మిన్-వజ్రసముత్పిష్ఠే-సముత్పిష్ఠే, సముత్పిష్ఠయోః, సముత్పిష్ఠేషు. వజ్రసముత్పిష్ఠశబ్దః, అకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. సూత్రస్య-సూత్రస్య, సూత్రయోః, సూత్రాణాం. సూత్రశబ్దః, అకారాంతః, నపుంసకలింగః, ఏష్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అస్తి-అస్తి, స్తః, సంలి. 'అస' భువిఇత్యస్తాధాతో రకర్తృకా త్కర్తరి వ ద్రమానే లటి వరన్వైచదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. క్రియాపదం. మే-మమ-మే, అవయోః-నా, అస్మాకం-నః, ఆస్మచ్ఛబ్దః, దకారాంతః, పుల్లింగః, ఏష్యేకవచనాంతః. గతి-గతిః, గతీ, గతయః. గతిశబ్దః ఇకారాంతః, స్త్రీలింగః, ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య.—అశేలి అథవా-పక్షాంతరే, శూర్వైస్సురిభి ర్వాల్మీకి ప్రముఖైః, కృతవాద్వ్యురే-కృతా రామాయణాదిప్రబంధరూపా యా వాక్ వైవ ద్వారం ప్రవేశోపాయో యస్య తస్మిన్, సూర్యప్రభవే, పంచే-కులే, ఇన్ద్రవైకలక్షణ స్సంతానో వంశః. వజ్రేణ మణివేధకసూచివిశేషేణ, “వజ్రం త్వస్త్రి కులిశశస్త్రయోః, మణివేధే రత్న భేదే” ఇతి కేశనః. సముత్పిర్ణ్వ-విధే, మణౌ రత్నై, సూత్రస్యేవ మే, గతిః సంచారి, అస్తి. వర్ణనీయే రఘుపంచే మమ వాక్పిసారోఽస్తీశ్చర్యః.

భావము.—నేను పరిహాసాస్పదము గాకయుండను వచ్చును. ఏలాగనిన, వజ్రముచే దొలుపఁబడిన రత్నమునందు దారమెట్లు సునాయాసముగాఁ బ్రవేశించుచున్నదో, యట్లే వాల్మీకిమొదలగు మహాకవులచేఁ జావఁబడిన ద్వారమునుండి నేను ప్రవేశించెదను. అనఁగా వారిమార్గము ననుసరించి యీ గ్రంథము రచించెదను.

శ్లో. సోఽహ మాజన్మశుద్ధానా మాఫలోదయకర్తణామ్,
ఆసముద్రక్షితీశానా మానాకరథవర్తనామ్.

౫

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, ఆజన్మశుద్ధానామ్, ఆఫలోదయకర్తణామ్, ఆసముద్రక్షితీశానామ్, ఆనాకరథవర్తనామ్.

అర్థము.—సోఽహం=అట్టినేను, ఆజన్మశుద్ధానాం=ఆజన్మ=పుట్టినది మొదలు కొని, శుద్ధానాం=పశిశుద్ధులైనవారును, ఆఫలోదయకర్తణాం=ఆఫలోదయ=ప్రయోజనము కల్గినంతవఱకు, కర్తణాం=వ్యాపారములుకలిగినవారును, ఆసముద్రక్షితీశానాం=ఆసముద్ర=సముద్రముఁజతునుండు, క్షితి=భూమికి, ఈశానాం=ప్రభువులైనవారును, ఆనాకరథవర్తనాం=ఆనాక=స్వర్గమువఱకు, రథవర్తనాం=రథమార్గము కలిగినవారును అగు, రఘూణాం=రఘుపంచపు రాజులయొక్క, అన్వయం=పంశమునుగూర్చి, వత్స్యే=చెప్పఁబోవుచున్నాను. అని పైని బదవశ్లోకమందలి పదార్థములలో సంబంధము.

ఆకాంక్ష.—వత్స్యే=చెప్పగలను. కః=ఎవఁడు? ఆహం = నేను. కం=దేనినిగూర్చి? అన్వయం=పంశమునుగూర్చి. ‘అహం’ అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, ‘అన్వయం’ అను ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, ‘వత్స్యే’ అను క్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక సకర్తృకర్తృకప్రయోగము. కేహం=ఎవరియొక్క? రఘూణాం = రఘుపంచపురాజులయొక్క. రఘూణాం కథంభూతానాం=రఘుపంచపురాజులు ఎట్టివారు? ఆనాకరథవర్తనాం=స్వర్గమువఱకు రథమార్గములు కలిగినవారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు? ఆఫలోదయకర్తణాం=ఫలవిర్భవనీధివఱకు

కర్తలు కలిగినట్టివారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు? ఆజన్మ శుద్ధానాం= పుట్టుక మొదలుకొని పరిశుద్ధులైనవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః=సః, తా, లే. తచ్చట్టి, దకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆనాం-ఆనాం, ఆవాం, వయమ్. ఆస్తచ్చట్టి, దకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆజన్మ శుద్ధానాం-జన్మాభ్య ఆజన్మ-ఆజన్మ-శుద్ధాః, ఆజన్మ శుద్ధాః, లేహం, ఆజన్మ శుద్ధానాం. శుద్ధస్య, శుద్ధయోః, శుద్ధానాం. ఆజన్మ శుద్ధశబ్దః, అకారాంతః పుల్లింగః వస్తీబహువచనాంతః. ఆఫలోదయకర్తౄణాం-ఫలస్య ఉదయః ఫలోదయః. ఫలోదయ మభివ్యాప్య-ఆఫలోదయం. ఆఫలోదయం కర్తృ, యే ఉదయః ఫలోదయః. ఫలోదయ కర్తౄణాం. కర్తృణః, కర్తృణోః, కర్తృణాం. ఆఫలోదయకర్తౄణాం-లేహం - ఆఫలోదయకర్తౄణాం. కర్తృణః, కర్తృణోః, కర్తృణాం. ఆఫలోదయకర్తౄణాం శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః వస్తీబహువచనాంతః. ఆసముద్రక్షితీకానాం సముద్ర మభివ్యాప్య-ఆసముద్రం. ఆసముద్రం షీతీకాః ఆసముద్రక్షితీకాః-లేహం-ఆసముద్రక్షితీకానాం. షీతీశస్య, షీతీశయోః, షీతీకానాం. ఆసముద్రక్షితీశశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆనాకరథవర్తనాం - నాక మభివ్యాప్య - ఆనాకం. రథానాం వర్తనాని రథవర్తనాని. ఆనాకం రథవర్తనాని యేహంలే ఆనాకరథవర్తనాని. లేహం ఆనాకరథవర్తనాం, వర్తనః, వర్తనోః, వర్తనాం. ఆనాకరథవర్తనశబ్దః. నకారాంతః పుల్లింగః వస్తీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఆవ. ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రతీక స్తద్వర్తనాం ప్రతిజానీతే సోఽచామిత్యాదిభిః పంచభిః టశ్శేనః—సోఽచాం రఘునామన్వయంవత్స ఇత్యుత్తర త్రసంబంధః. కింవిధానాం రఘునా మిత్యుత్తోత్తరాణి విశేషణాని యోజ్యాని. ఆజన్మనః జన్మారభ్యేత్యర్థః. 'అచ్చర్యాదాభివిధ్యో' రిత్యవ్యుత్పాదావః. తస్య శుద్ధానామిత్యనేనసహ నుపుపేతి సమాసః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ఆజన్మ శుద్ధానాం నిషేకాది సర్వసంస్కారసంపన్నానామిత్యర్థః. ఆఫలోదయం-ఆఫలోదయనిద్యేః కర్తృ యేహం లే తథోక్తాః-లేహం, ప్రారబ్ధాంతగామినామిత్యర్థః. ఆసముద్రక్షితీకానాంసార్వభౌమానామిత్యర్థః. ఆనాకం రథవర్తనయేహం లేహం, ఇంద్రసహకారిణామిత్యర్థః. అత్ర సర్వత్ర అహోఽభివిధ్యర్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. అన్యథా మర్యాదార్థేషు జన్మాదిషు శుద్ధభావప్రసంగాత్.

భావము.—పయినచెప్పఁబడినస్థితిలోనుండునేను పుట్టుక మొదలు పరిశుద్ధులను ప్రారంభించినకార్యంబును తుదముట్టు చేయువారును, సముద్రాంతభూమికి నధిపతులును, స్వర్గాంతము రథముమీఁద పోవువారును.

శ్లో. యథావిధిహుతాగ్నినాం యథాకామార్చితార్థినామ్,
యథాపరాధదండానాం యథాకాలప్రబోధినామ్.

౬

పదచ్ఛేదము.—యథావిధిహుతాగ్నినాం, యథాకామార్చితార్థినాం, యథాపరాధదండానాం, యథాకాలప్రబోధినాం.

అర్థము.—యథావిధిహుతాగ్నినాం - యథావిధి=కాస్త్రము నలిక్రమింపనట్లు, హుత=హోమముచేయఁబడిన, అగ్నినాం=గార్హ పత్యహవనీయదక్షిణాగ్నులు కలిగినవారును, యథాకామార్చితార్థినాం-యథాకామ-అభిలాషనలిక్రమింపనట్లుగా, అర్చిత=పూజచేయఁబడిన, అర్థినాం=యోచకులుగలిగినవారును, యథాపరాధదండానాం-యథాపరాధ=ఆపరాధమునుఆలిక్రమింపనట్లుగా, దండానాం=దండనకలిగినవారును, యథాకాలప్రబోధినాం-యథాకాల = కాలమునలిక్రమింపకుండునట్లుగా, ప్రబోధినాం=మేల్కొనువారును.

ఆకాంక్ష.—రఘుాణాం పునః కథంభూతానాం=రఘువంశపురాణాలు ఇంకఎటువంటివారు? యథాకాలప్రబోధినాం-యథాకాల=కాలమునలిక్రమింప కుండునట్లుగా, ప్రబోధినాం = మేల్కొనువారు. పునః కథంభూతానాం = ఇంక నెటువంటివారు? యథాపరాధదండానాం - యథాపరాధ=ఆపరాధము నలిక్రమింపకుండునట్లుగా, దండానాం=దండనకలిగినవారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు? యథాకామార్చితార్థినాం - యథాకామ=అభిలాషనలిక్రమింప కుండునట్లుగా, అర్చిత=పూజచేయఁబడిన, అర్థినాం=యోచకులుకలిగినవారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెటువంటివారు? యథావిధిహుతాగ్నినాం - యథావిధి=కాస్త్రము నలిక్రమింపకుండునట్లుగా, హుత=హోమముచేయఁబడిన, అగ్నినాం=గార్హ పత్యహవనీయదక్షిణాగ్నులు కలిగినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—యథావిధిహుతాగ్నినాం - విధి మనలిక్రమ్య యథావిధి, యథావిధి హుతాః యథావిధిహుతాః, యథావిధిహుతాః అగ్నయో యైస్తే . యథావిధిహుతాగ్నయః-లేషాం యథావిధిహుతాగ్నినాం. అగ్నేః, అగ్నోః, అగ్నినాం. యథావిధిహుతాగ్నిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీ బహువచనాంతః. యథాకామార్చితార్థినాం-కామ మనలిక్రమ్య యథాకామం, యథాకామం అర్చితాః యథాకామార్చితాః, యథాకామార్చితాః ఆర్థినో యైస్తే, యథాకామార్చితార్థినః - లేషాం యథాకామార్చితార్థినాం అర్థినః, అర్థినోః, అర్థినాం. యథాకామార్చితార్థిన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీ బహువచనాంతః. యథాపరాధదండానాం-ఆపరాధమనలిక్రమ్య యథాపరాధం, యథాపరాధం దండో యేషాంలే యథాపరాధదండాః-లేషాం యథాపరాధదండానాం. దండస్య, దండయోః, దండానాం. యథాపరాధదండశబ్దః అకా

రాంతః పుల్లింగః వష్టిబహువచనాంతః. యథాకాలప్రబోధినాం-కాల మనలిక్రమ్య
యథాకాలం, యథాకాలం ప్రబోధినః, యథాకాలప్రబోధినః - లేమం యథాకాల
ప్రబోధినాం ప్రబోధినః, ప్రబోధినోః, ప్రబోధినాం. యథాకాలప్రబోధిన్ శబ్దః
సకారాంతః పుల్లింగః వష్టిబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యథావిధివిధిమనలిక్రమ్య యథావిధి, 'యథాసాదృశ్య' ఇత్య
వ్యయాధావః, తతో హుతశబ్దేన 'సుపు' పేలి సమాసః. ఏవం యథాకామర్శితా
ర్థినామిత్యాదీనా మపి ర్ద్రవ్యవ్యం. యథావిధి హుతాః అగ్నయో యైస్తేషాం, యథాకా
మం అభిలాష మనలిక్రమ్య, అర్చితార్థినాం-సత్కర్తృత్వార్థినాం. యథావరాధదండానాం
అవరాధమనలిక్రమ్య దండో యేషాం లేషాం, యథాకాలప్రబోధినాం-కాలమనలిక్ర
మ్య ప్రబోధణీనాం, చతుర్విధ్యశేషజై ద్వేపతాయజనాతిధిసత్కారయ కార్తృదండధ
రశ్య ప్రకాపాలన సమయజాగరూకత్వాని వివక్షితాని.

భాషము.—శాస్త్రప్రకారము హోమములు చేయువారును, యాచకులకు
యథేచ్ఛముగఁ బరిచర్యచేయువారును, తప్పలకు తగినకీర్తి చేయువారును, ఏకాలముల
యందు ఏయేకార్యములు చేయవలయునో ఆయాకార్యములలో జాగరూకులైనవారును.

శ్లో. త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషితామ్,
యశనే విజిగీషాణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్. 2

పదచ్ఛేదము. త్యాగాయ, సంభృతార్థానాం, సత్యాయ, మితభాషితాం, య
శనే, విజిగీషాణాం, ప్రజాయై, గృహమేధినాం.

అర్థము.—త్యాగాయ = సత్పాత్రవినియోగముకొఱచు, సంభృతార్థానాం -
సంభృత = సంపాదించఁబడిన, ఆర్థానాం=ధనముగలిగినవారును, సత్యాయ=సత్యము
కొఱచు, మితభాషితాం - మిత=స్వల్పముగా, భాషితాం = మాటాడుస్వభావముగలవ
ారును, యశనే=కీర్తికొఱచు, విజిగీషాణాం=జయింపఁగోరువారును, ప్రజాయై=సంతా
నముకొఱచు, గృహమేధినాం=గృహస్థులైనవారును.

ఆకాంక్ష.—రఘుకాం పునః కథంభూతానాం = రఘువంశపురాజులు ఇంక
సేటుపంటివారు? గృహమేధినాం=గృహస్థులైనవారు. కన్యై=దేవికొఱచు? ప్రజాయై=
సంతానముకొఱచు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు? విజిగీషాణాం=జయింపఁగో
రికలవారు. కన్యై=దేవికొఱచు? యశనే=కీర్తికొఱచు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక సే
టుపంటివారు? మితభాషితాం-మిత=స్వల్పముగా, భాషితాం=మాటాడువారు. కన్యై=దేవి
కొఱచు? సత్యాయ=సత్యముకొఱచు. పునః కథంభూతానాం = ఇంక సేటుపంటివారు?

సంభృతార్థానాం-సంభృత=సంపాదించబడిన, ఆర్థానాం=ధనము కలిగినవారు. కష్టై=దేనికొఱకు? త్యాగాయ=సత్పాత్ర వినియోగముకొఱకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—త్యాగాయ-త్యాగాయ, త్యాగాభ్యాం, త్యాగేభ్యః. త్యాగశబ్దః ఆకారాంతః పుల్లింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. సంభృతార్థానాం-సంభృతః ఆర్థో యైస్తే సంభృతార్థాః-లేహం సంభృతార్థానాం. అర్థస్య, అర్థయోః, ఆర్థానాం. సంభృతార్థశబ్దః ఆకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. సత్యాయ-సత్యాయ, సత్యాభ్యాం, సత్యేభ్యః. సత్యశబ్దః, ఆకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. మితభాషిణాం-మితం భావంత ఇతి మితభాషిణః-లేహం మితభాషిణాం. భాషిణోః, భాషిణాం. మితభాషిన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. యశనే-యశనే, యశోభ్యాం, యశోభ్యః. యశశబ్దః నకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. విజగీమఱాణాం విజేతు మిచ్చపః విజగీమఱః-లేహం విజగీమఱాణాం. విజగీమఱోః, విజగీమఱ్యోః, విజగీమఱాణాం. విజగీమఱశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ప్రజాయై-ప్రజాయై, ప్రజాభ్యాం, ప్రజాభ్యః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. గృహమేధినాం-గృహైః మేధంత ఇతి గృహమేధినః-లేహం గృహమేధినాం. గృహమేధినః, గృహమేధినోః, గృహమేధినాం. గృహమేధినశబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—త్యాగాయై-త్యాగాయ-సత్పాత్ర వినియోగాయ, సంభృతార్థానాం-సంచితధనానాం. నతు దుర్వ్యయాయ. సత్యాయ, మితభాషిణాం-మితభాషణశీలానాం, నతు ప్రాభవాయ, యశనే, విజగీమఱాణాం-విజేతుమిచ్చానాం, 'నత్వర్థసంగ్రహాయ, ప్రజాయై-సంతానాయ, గృహమేధినాం-దారవర్గిణీహాణాం, నతు కామోపభోగాయ, అత్ర త్యాగాదుత్యాదిషు "తాదర్శ్యే చతుర్థీ" ఇత్యాదినా తదర్థచతుర్థీ సమాసవిధానశ్చాపకా చ్చతుర్థీ. గృహైః దాతైః మేధంతే సంగచ్ఛత ఇతి-గృహమేధినః. "జాయా చ గృహిణీ గృహ" ఇతి హలాయధః. 'మేధ్య సంగమ' ఇతి ధాతోర్జినిః, ఏభి ర్వికేషుతైః పరోపకారిత్వం సత్యవచనతాత్పర్యం యశఃపరత్వం పితౄణామనుస్మితశ్రద్ధా చ వివక్షితా.

భావము.—సత్పాత్ర వినియోగముచేయుటకై ప్రవృత్తసంపాదనము చేయువారును, హెచ్చుగా మాటాడిన నేమిపొరపాటుపచ్చునోయని మితముగామాటాడువారును, కీర్తిసంపాదించునిమిత్రము శత్రురాజ్యముల ఇయింపఁ గోరువారును, పితృబుణ విముక్తికి సాధనమైన సంతానముబడయుటకై నివాహముచేసికొనువారును.

శ్లో. వైశవే ౭భ్యస్తవిద్యానాం యశావనే విషయైషిణామ్,

వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాస్తే తనుత్యజామ్. ౮
 పదచ్ఛేదము.—తైశవే, అభ్యస్తవిద్యానామ్, యావనే, విషయైషిణామ్,
 వార్ధకే, మునివృత్తీనామ్, యోగేన, అస్తే, తనుత్యజామ్.

అర్థము.—తైశవే=బాల్యమందు, అభ్యస్తవిద్యానాం=అభ్యస్త=నేర్పఁబడిన,
 విద్యానాం=విద్యలుకల్గినవారును, యావనే=యావనమందు, విషయైషిణాం=విషయ=
 సంభోగమును, ఏషిణాం=ఊరువారును, వార్ధకే=ముసలితనమునందు, మునివృత్తీనాం=
 ముని = బుద్ధులయొక్క, వృత్తీనాం = వ్యాపారముపంటివ్యాపారముకల్గినవారును,
 అస్తే=శరీరత్యాగకాలమందు, యోగేన=సమాధినిష్ఠచేత, తనుత్యజాం=తను=శరీరమును,
 త్యజాం=విడుచుచువారును.

ఆకాంక్ష.—రఘుాణాం పునఃకథంభూతానాం=ఆరఘువంశపురాజులు ఇంక
 నెటువంటివారు? తనుత్యజాం.తను=శరీరమును, త్యజాం=విడుచువారు. కేన=దేనిచేత?
 యోగేన=పరమాత్మధ్యానముచేత. కస్తిక్=ఏనమయమునందు? అంతే=శరీరత్యాగకాల
 మందు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెటువంటివారు? మునివృత్తీనాం=ముని=బుద్ధుల
 యొక్క, వృత్తీనాం=వ్యాపారముపంటివ్యాపారముగల్గినవారు. కస్తిక్ = ఎప్పుడు?
 వార్ధకే=ముసలితనమందు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెటువంటివారు? విషయైషిణాం=
 విషయ=సంభోగమును, ఏషిణాం=ఊరువారు, కస్తిక్=ఏనమయమున? యావనే=యావ
 నమందు. పునః కథం భూతానాం=ఇంక నెటువంటివారు? అభ్యస్తవిద్యానాం=అభ్యస్త
 =నేర్పఁబడిన, విద్యానాం=విద్యలుకల్గినవారు. కస్తిక్=ఎప్పుడు? తైశవే=బాల్యమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తైశవే శిశోర్భావః తైశవం-తస్మిక్ తైశవే. తైశవే,
 తైశవయోః, తైశవేషు. తైశవశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః.
 అభ్యస్తవిద్యానాం-అభ్యస్తాః విద్యాః యైస్తే అభ్యస్తవిద్యాః-లేహం అభ్యస్తవిద్యానాం.
 అభ్యస్తవిద్యశబ్దః ఆకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. యావనే - యూనో
 భావః యావనం-తస్మిక్ యావనే. యావనే, యావనయోః, యావనేషు. యావన
 శబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. విషయైషిణాం-విషయమిచ్ఛం
 తీరి విషయైషిణః-లేహం విషయైషిణాం. ఏషిణః, ఏషిణోః, ఏషిణాం. విషయైషిన్
 శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. వార్ధకే-వృద్ధస్య భావః వార్ధకం-
 తస్మిక్ వార్ధకే-వార్ధకే, వార్ధకయోః, వార్ధకేషు. వార్ధకశబ్దః ఆకారాంతనపుంసక
 లింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. మునివృత్తీనాం-మునే వృత్తిరివ వృత్తి ర్లేహం లే ముని
 వృత్తయః-లేహం మునివృత్తీనాం. వృత్తేః, వృత్తోః, వృత్తీనాం. మునివృత్తిశబ్దః
 ఇకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. యోగేన-యోగేన, యోగాభ్యాం, యో

౧౩. యోగశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. అంతే-అంతే, అంత యోగి, అంతేపు. అంతశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః సత్తమ్యైకవచనాంతః. తనుత్యజాం-తను త్యజంతీతి తనుత్యజః-లేహం తనుత్యజాం. త్యజః, త్యజోః, త్యజాం, తనుత్యకృత్త్యజః అకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తైశవ ఇతి-శిశోర్భావవైశవం-బాల్యం. 'శిశుత్వం తైశవంబాల్య' మిత్యమరః. 'ప్రాణిభృజ్జాతివయోవచన' ఇత్యాదినా అబ్బొత్ప్రయః. తస్మిన్వయసి, అభ్యస్తవిద్యానాం, ఏలేన బ్రహ్మచర్యాశ్రమో వివక్షితః. యూనోభావః-యావనం, యువాదిత్వాదబ్బొత్ప్రయః. తస్మిన్వయసి, విషయైషికాం-సంభోగాభిలాషికాం, ఏలేన గృహస్థాశ్రమో వివక్షితః. వృద్ధస్య భావః వార్ధకం-వృద్ధత్వం. 'ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చే'తి పుష్పొత్ప్రయః. 'వార్ధకం వృద్ధసంఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్తృణీ'తి విశ్వప్రకాశః. సంఘాతార్థేషు సామూహిణో పుష్. తస్మిన్వార్ధకే వయసి, మనీనాం వృత్తిరివ వృత్తి ర్యేహం లేహం, ఏలేన వానప్రస్థాశ్రమో వివక్షితః. అంతే శరీరత్యాగకాలే, యోగేన-పరమాత్మధ్యానేన; యోగః 'సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియంత్రీ'ష్యిత్యమరః. తనుం త్యజంతీతి-తనుత్యజః 'అన్యేభ్యోఽసి దృశ్యత' ఇతి క్షిప్. లేహం దేహత్యాగినాం, ఏలేన మోక్షభావో వివక్షితః.

భావము.—బాల్యమందు విద్యుల నభ్యసించుచు, యౌవనమందు గృహస్థాశ్రమధర్మము నాచరించుచు, వార్ధకమునందు వానప్రస్థాశ్రమధర్మము నవలంబించుచు, నంత్యకాలమునందు పరమాత్మయోగముచేత దేహత్యాగముచేయువారును.

శ్లో. రఘూణా మన్వయం వత్సే తనువాగ్విభవోఽపి సఖ,
తద్దంతైః కర్ణ మాగత్య చాపలాయ ప్రచోదితః.

పదచ్ఛేదము.—రఘూణాం, అన్వయం, వత్సే, తనువాగ్విభవః, ఆపి, సఖ, తద్దంతైః, కర్ణం, ఆగత్య, చాపలాయ, ప్రచోదితః.

అర్థము.—(సః=ఆపాండవడిన ప్రవేశముకలిగిన, ఆహం=నేను,) తనువాగ్విభవోఽపి-తను=స్వల్పమైన, వాక్=వాక్కులయొక్క, విభవోఽపి=కలిమిగలవాడనైనను, తద్దంతైః=తల్=ఆరఘురాజులయొక్క, గుండైః=ఆజన్మతద్ధ్యాదిగుణములచేతను, కర్ణం=నాశ్రోత్రమును, ఆగత్య=పొంది, చాపలాయ=యోచనలేనిపని చేయుట యను చపలకర్తచేయుటకొఱకు, ప్రచోదితస్సఖ్=ప్రేరేపించు బడినవాడనగుచు, రఘూణాం=రఘువంశపురాజులయొక్క, అన్వయం=వంశవిషయ ప్రబంధమును, వత్సే=చెప్పగలను.

ఆకాంక్ష.—వత్సే=చెప్పగలను. కః=ఎవడు? ఆహం=నేను. కం=దేనిని? అన్వయం=వంశవిషయ ప్రబంధమును, 'ఆహం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అన్వ

యం' అను ద్వితీయాంశకర్తృపదమును, 'వత్సే' అను క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సః
 ర్తృకర్తృకప్రయోగము. కేహం=ఎవరియొక్క? రఘూణాం=రఘురాజులయొక్క, కథం
 భూతస్య=ఎటువంటివాడనగును? ప్రచోదితస్య=ప్రేరేపించబడినవాడనగును.
 కస్తై=దేనికొఱకు? చాపలాయ=అదిమృశ్యకరణరూపచపలకర్తను చేయుటకొఱకు. కిం
 కృత్వా=ఏమిచేసి? ఆగత్య=పొంది. కం=దేసి? కర్ణం=నాశ్రోత్రమును. తై=వేనిచే
 తను? తద్గుణైః-తత్=ఆరఘురాజులయొక్క, గుణైః=ఆజన్మశుద్ధ్యాది గుణములచేతను.
 కథంభూతోఽసి=ఎటువంటివాడనయినను? తనువ్యాభవోఽసి=తను=స్వల్పమయిన,
 వాక్=వాక్కుయొక్క, విభవోఽసి=కలిమికలిగినవాడనయినను.

శబ్దరూపసమాములు.—రఘూణాం-రఘోః, రఘోః, రఘూణాం. రఘు
 శబ్దః ఉకారాంతః పున్లంగః పట్టిబహువచనాంతః. అన్వయం-అన్వయం, అన్వయా,
 అన్వయాత్. అన్వయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వత్సే-
 వత్సే, వత్సావహే, వత్సామహే. 'వచ' పరిభాషణ ఇత్యస్తాద్ధాతో స్యకర్తృకాత్క-
 ర్తృభవిష్యద్ధే లృట్యాత్ సేవదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. తనువాగ్విభవః, వాచాం
 విభవః వాగ్విభవః, తను వాగ్విభవో యస్యసః తనువాగ్విభవః. విభవః, విభవో, విభ
 వాః. తనువాగ్విభవశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసి-ఆప్య
 యమ్. సక్-సక్, సంతో, సంతః. సచ్చబ్దః తకారాంతః పున్లంగః ప్రథమైకవచనాం
 తః. తద్గుణైః-తేహం గుణాః తద్గుణాః-తై తద్గుణైః. గుణేన గుణాభ్యాం, గుణైః. తద్గుణ
 శబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. కర్ణం-కర్ణం, కర్ణా, కర్ణాత్.
 కర్ణశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆగత్య-ఆజ్ పూర్వాత్ 'గమ్
 ల్'-'గత్' ఇత్యస్తాద్ధాతోః ల్యప్ ప్రశ్యయః. చాపలాయ-చపలస్య కర్తృ చాపలం-తస్మై
 చాపలాయ. చాపలాయ, చాపలాభ్యాం, చాపలేభ్యః. చాపలశబ్దః ఉకారాంతనపుంసక
 లింగః చతుర్థ్యైకవచనాంతః. ప్రచోదితః-ప్రచోదితః, ప్రచోదితౌ, ప్రచోదితాః.
 ప్రచోదితశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వాగ్విభావ్య.—రఘూణామితి. సోఽహం-లబ్ధప్రవేశోఽహం, తనువాగ్విభవోఽ
 ల్పవాణీప్రసారోఽసి, తద్గుణైస్తేహం రఘూణాం గుణైః ఆజన్మశుద్ధ్యాదిభిః కర్తృభిః,
 కర్ణం-నుమశ్రోత్రం, ఆగత్య, చాపలాయ, యువాదిత్వాత్కర్తృభ్యుక్. చాపలం-చపల
 కర్తృ-అదిమృశ్యకరణరూపం కర్తృకర్తృ. 'క్రియాథోప' దేత్వాదినా చతుర్థీ, ప్రచో
 దితః ప్రేరేతస్య. రఘూణాం, అన్వయం-అన్వయవిషయప్రబంధం, వత్సే.

భావము.—నేను వాక్కులకలిమి మెండుగా లేనివాడనయినను, ఆరఘువం
 శపురాజులగుణములె నన్ను బురికొల్పుటచే బాల్యచాపలముచే నీరఘువంశ మను
 మహాకావ్యమును రచియింపఁబూనితి.

అవ. సంప్రతి స్వప్రబంధపరీక్షార్థం సతః ప్రార్థయతే.—

శ్లో. తం సంత శ్రోతు మర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః,
హేమ్న సంలక్ష్యతే హ్యగ్నో విశుద్ధి శ్యామికాపి వా. ౧౦

పదచ్ఛేదము.—తం, సంతః, శ్రోతుం, అర్హన్తి, సదసద్వ్యక్తిహేతవః,
హేమ్నః, సంలక్ష్యతే, హి, అగ్నో, విశుద్ధిః, శ్యామికా, అపి, వా.

అర్థము.—తం=ఆరఘువంశమును ప్రబంధమును, సదసద్వ్యక్తిహేతవః=సదసత్
=గుణదోషములయొక్క, వ్యక్తి=వివేచనయందు, హేతవః=కర్తలయిన, సంతః=విద్వాం
సులు, శ్రోతుం=వినుటకు, అర్హన్తి=తగియున్నారు. తథాహి=అదియుక్తము, హేమ్నః=
సువర్ణముయొక్క, విశుద్ధిః=నిర్దోషస్వరూపమైనను, శ్యామికాపి=వా=లోహంతరసంస
ర్గాదిదోషమైనను, అగ్నో=యజ్ఞేశ్వరునియందు, సంలక్ష్యతే=కనఁబడుచున్నది.

అకాంక్ష.—సంలక్ష్యతే=కనఁబడుచున్నది. కై=ఎవరిచేతను? ఇన్దై=ఇనుల
చేతను, కావా=వీదైనను, విశుద్ధిః=నిర్దోషస్వరూపమైన, కావా=వీదైనను, శ్యామికా
పి=వా=లోహంతరసంసర్గాదిదోషమైనను, 'ఇన్దై' అను తృతీయాంతకర్తృపదమును,
'విశుద్ధిః' 'శ్యామికా' అను ప్రథమాంతకర్తృపదములును, 'సంలక్ష్యతే' అను క్రియా
పదంబును ఉన్నది గనుక కర్తృణిప్రయోగము. కస్య=దేనియొక్క? హేమ్నః=సువర్ణ
ముయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? అగ్నో=యజ్ఞేశ్వరునియందు. తథాహి=అదియుక్త
ము. అర్హన్తి=తగియున్నారు. కే=ఎవరు? సంతః=విద్వాంసులు. 'సంతః' అనెడు ప్రథ
మాంతకర్తృపదమును, 'అర్హన్తి' అనెడు క్రియాపదంబు నున్నది గనుక ఆకర్తృకర్తృక
ప్రయోగము. కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? శ్రోతుం=వినుటకు, కం=దేనిని? తం=ఆరఘు
వంశప్రబంధమును, సంతః కథంభూతాః=విద్వాంసులు ఎటుపంటివారు? సదసద్వ్యక్తి
హేతవః=సదసత్=గుణదోషములయొక్క, వ్యక్తి=వివేచనయందు, హేతవః=కర్త
లయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తా. తచ్చట్టి దకారాంతః పుంలిం
గః ద్వితీయైకవచనాంతః. సంతః-సన్, సంతౌ, సంతః. సచ్చట్టి తకారాంతః పుంలిం
గః ప్రథమాబహువచనాంతః. శ్రోతుం-'శ్రు' శ'వజే'ఇత్యస్తాధాతో స్తుముక్ ప్రకృయః.
అర్హన్తి-అర్హతి, అర్హతః, అర్హంతి 'అర్హ' పూజాయా' మిత్యస్తాధాతో రకర్తకా
త్కర్తరి పర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సదసద్వ్యక్తి
హేతవః-సంశ్చ ఆసంశ్చ సదసస్తా, సదసతోః వ్యక్తిః సదసద్వ్యక్తిః, సదసద్వ్యక్తో
హేతవః సదసద్వ్యక్తిహేతవః - హేతుః, హేతుా, హేతవః. సదసద్వ్యక్తిహేతు

శబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబసూపచనాంతః. హేమ్నః - హేమ్నః, హేమ్నాః, హేమ్నం. హేమన్ శబ్దః సకారాంతసపుంసకలింగః షష్ఠ్యేకపచనాంతః. సంలక్యతే-సంలక్యతే, సంలక్యతే, సంలక్యతే. సుత్రార్థకాల్ 'లక్' దర్శనాంకన యోగ్యస్తాధాతో స్ఫుకర్తకాత్కర్తృణి వర్తమానే లట్ ఆత్త నేపదే ప్రథమపురుషైక పచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. అగ్నా-అగ్నా, అగ్నోః, అగ్నిః. అగ్నిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకపచనాంతః. విశ్ధిః - విశ్ధిః, విశ్ధిః, విశ్ధయః. విశ్ధిశబ్దః ఇకారాంతశ్చలింగః ప్రథమైకపచనాంతః. శ్యామికా-శ్యామికా, శ్యామికే, శ్యామికాః. శ్యామికాశబ్దః ఆకారాంతశ్చలింగః ప్రథమైకపచనాంతః. ఆపి-అవ్యయమ్. వా-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా. — తమిలి. తం-రఘువంశాఖ్యం ప్రబంధం, సదసతో-గుణదోషయోః, వ్యత్ర, హేతవః-కర్తారః, సంతః, శ్రోతు మర్హంతి. తథాహి. హేమ్నః, విశ్ధిః-నిర్దోషస్వరూపం, శ్యామికాపివా-లోహాంతరసంసర్గాదిదోషావా. అగ్నా, సంలక్యతే, నాన్యత్ర, తద్వదత్రాపి సంత ఏవ గుణదోషవివేకాధికారిణః నాన్య ఇతి భావః.

భావము. — బంగారుయొక్క స్వచ్ఛత్వమును ఇతరలోహసంసర్గజన్యమాలిన్యమును అగ్నియందుఁ గనిపెట్టబడెదనీలని గుణదోషవిమర్శాధికారులయిన విద్వాంసులే గుణదోషములను విమర్శించి యీ ప్రబంధమునందలి గుణవిశేషంబులను గూర్చి సంతోషింపఁగోరెదరు.

ఆపి. పర్జ్యం పస్తాపక్షిపతి. —

శ్లో. వైవస్వతో మనుర్నామ మానసీయో మనీషిణామ్,

ఆసీ న్మనీషీతా మాద్యః ప్రణవ శ్చందసా మివ. ౧౧

పదచ్ఛేదము. — వైవస్వతః, మనుః, నామ, మానసియః, మనీషిణాః, ఆసీత్. మనీషీతాం, ఆద్యః, ప్రణవః, శ్చందసాం, ఇవ.

అర్థము. — మనీషిణాం=విద్వాంసులకు, మానసియః=పూజ్యుఁడయినవాఁడును, శ్చందసాం=వేదములకు, ప్రణవ ఇవ=ఓంకారమువలె, మనీషీతాం=క్షితిశ్వరులకు, ఆద్యః=ఆదిభూతుఁడునైన, వైవస్వతో నామ=వైవస్వతుఁడని ప్రసిద్ధుఁడయిన, మనుః=మనుమహారాజు, ఆసీత్=ఉండెను.

అకాంక్ష. — ఆసీత్=ఉండెను. కః=ఎవఁడు? మనుః=మనుమహారాజు, 'మను' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అను క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్త

కర్తృక ప్రయోగము. మనుః కథంభూతః=మనుమహారాజు ఎటువంటివాడు? వైవస్వతో నామ=వైవస్వతుడు అని ప్రసిద్ధుడయినవాడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెటువంటివాడు? ఆద్యః=ఆదిభూతుడయినవాడు. కేహం=ఎవరి? మహీక్షితాం=క్షీతీశ్వరులకు. కఇవ=చేసినవలె ప్రణవ ఇవ=హింకారమువలె. కేహం=వేని? ఛందసాం=వేదములకు. పునః కథం భూతః=ఇంక నెటువంటివాడు? మానసియః=పూజ్యుడయినవాడు. కేహం=ఎవరి? మనీషిణాం=విద్వాంసులకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వైవస్వతః - వివస్వతోఽచత్యం పుమావైవస్వతః. వైవస్వతః, వైవస్వతో, వైవస్వతాః. వైవస్వతశబ్దః ఆకారాంతః పుల్లింగః. ప్రథమైకవచనాంతః. మనుః=మనుః, మనూ, మనవః. మనుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నామ=అవ్యయమ్. మానసియః=మానితుం యోగ్యః మానసియః. మానసియః, మానసియా, మానసియాః. మానసియశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మనీషిణాం=మనస ఈషిణో మనీషిణః. లేహం మనీషిణాం. మనీషిణః, మనీషిణోః, మనీషిణాం. మనీషిన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగ వృత్తిబహువచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' ఇత్యస్తాథా తోరకర్తృకాత్కర్తృభూలేలజ్ఞః పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మహీక్షితాం=మహీం క్షీయన్తితి మహీక్షితః లేహం=మహీక్షితాం. మహీక్షితః, మహీక్షితోః, మహీక్షితాం. మహీక్షీచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుల్లింగవృత్తిబహువచనాంతః. ఆద్యః=ఆద్యః, ఆద్యో, ఆద్యాః. ఆద్యశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రణవః=ప్రణవః, ప్రణవో, ప్రణవాః. ప్రణవశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఛందసాం=ఛందసః, ఛందసోః, ఛందసాం. ఛందశబ్దః సకారాంతసపుంసకలింగః వృత్తిబహువచనాంతః. ఇవ=అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—వైవస్వత ఇతి.—మనసఈషిణో మనీషిణః-ధీరాః, విద్వాంస ఇతి యావత్. పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. లేహం, మానసియః-పూజ్యః-ఛందసాం వేదానాం, 'ఛందః పద్యేవ వేదే'చేతి విశ్వః. ప్రణవ ఇవ=హింకార ఇవ, మహీం క్షీయన్తి ఈశత ఇతి మహీక్షితః-క్షీతీశ్వరాః, క్షీధాతో. రైశ్వర్యాధ్వాత్క్రిష్-తుగాగమశ్చ. లేహ, మాద్య-ఆదిభూతః. వివస్వతస్సూర్యస్యాచత్యం పుమా వైవస్వతో నామ-వైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధః, మనుః, ఆసీత్.

భావము.—బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుడై వేదంబులకు ప్రణవమువలె రాజులలో మొదటివాడయిన వైవస్వతమను వసుమహారాజు గలడు. (వైవస్వతుడు అనగా సూర్యపుత్రుడు.)

శ్లో. తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూత శ్శుద్ధిమత్తరః,
దిలీప ఇతి రాజేందు రిందుః క్షీరనిధా వివ.

౧౨

పదచ్ఛేదము.—తదన్వయే, శుద్ధిమతి, ప్రసూతః, శుద్ధిమత్తరః, దిలీపః, ఇతి, రాజేందుః, ఇందుః, క్షీరనిధా, వివ.

అర్థము.—శుద్ధిమతి=దోషరహితమైన, తదన్వయే=తల్ = ఆమనుమహారాజు యొక్క, అన్వయే=కులమందు, శుద్ధిమత్తరః=అత్యంతపరిశుద్ధుడయిన, దిలీప ఇతి=దిలీపుడు అని ప్రసిద్ధుడయిన, రాజేందుః=రాజశ్రేష్ఠుడు, క్షీరనిధా=క్షీరసముద్రము నందు, ఇందురివ=చంద్రునివలెనే, ప్రసూతః=పుట్టెను.

అకాంత.—ప్రసూతః=పుట్టెను. కః=ఎవఁడు? రాజేందుః=రాజశ్రేష్ఠుడు, 'రాజేందుః' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రసూతః' అను కారకక్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్తృకర్తృప్రయోగము. కస్తిక్=దేనియందు? తదన్వయే=తల్=ఆ మనుమహారాజుయొక్క, అన్వయే=వంశమునందు. క ఇవ=ఎవనివలె? ఇందురివ=చంద్రునివలె. కస్తిక్=దేనియందు? క్షీరనిధా=పాలసముద్రమునందు. రాజేందుః కథంభూతః=రాజశ్రేష్ఠుడు ఎటువంటివాడు? దిలీపఇతి=దిలీపుడు అని ప్రసిద్ధుడయినవాడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెటువంటివాడు? శుద్ధిమత్తరః=అత్యంత పరి శుద్ధుడయినవాడు. తదన్వయే కథంభూతే = ఆమనుమహారాజుయొక్కకులమెట్టిది? శుద్ధిమతి=దోషరహితమైనది.

శబ్దరూపనమానములు.—తదన్వయే=తస్య అన్వయః తదన్వయః, తస్తిక్ తదన్వయే. అన్వయే, అన్వయోః, అన్వయేషు. తదన్వయశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగ స్సప్తమ్యేకవచనాంతః. శుద్ధిమతి-శుద్ధిరస్మాస్తీతి శుద్ధిమాత్ తస్తిక్ శుద్ధిమతి, శుద్ధిమతి, శుద్ధిమతోః, శుద్ధిమత్సु. శుద్ధిమచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుల్లింగ స్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ప్రసూతః-ప్రసూతః, ప్రసూతో, ప్రసూతాః, ప్రసూతశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శుద్ధిమత్తరః-అలిశయేన శుద్ధిమాత్ శుద్ధిమత్తరః. శుద్ధిమత్తరః, శుద్ధిమత్తరా, శుద్ధిమత్తరాః. శుద్ధిమత్తరశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దిలీపః-దిలీపః, దిలీపా, దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి అవ్యయమ్. రాజేందుః-రాజా ఇందురివ రాజేందుః. ఇందుః, ఇందూ, ఇందవః. రాజేందుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇందుః-ఇందుః, ఇందూ, ఇందనః. ఇందు శబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షీరనిధా-క్షీరస్య నిధిః క్షీరనిధిః తస్తిక్ క్షీరనిధా. నిధా, నిధోః, నిధిషు. క్షీరనిధిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇవ=అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్య. — తదన్వయ ఇతి — శుద్ధిరస్మాన్ స్థితి శుద్ధిమాన్ తస్మిన్ శుద్ధమతి-
సిద్ధోషే, తదన్వయే, తస్య-మనోః, అన్వయేతుల “అన్వయాయోన్వయో పంశోగోత్రం
చాభిజనంతుల”మితి హలాయుధః. అతిశయేన-శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః. “ద్విపచనవిభి”
జేత్యాదినా తరవ్. దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధిః, రాజా, యిందునివ రాజేందుః-రాజశ్రేష్ఠః,
“ఉపమితం వ్యాఖ్యుదిభి” రత్యాదినానమానః. క్షీరనిధా, ఇందునివ, ప్రసూలో-జాతః.

భావము. — క్షీరసముద్రమునందు చంద్రుడు డుదయమయినట్లు ఆ నిర్దుష్టమయిన
పంశశమునందు మిక్కిలి పరిశుద్ధుడయిన దిలీపుడు డనురాజచంద్రుడు పుట్టెను

ఆవ. పూర్వజేత్యాదిలిఖిస్తోత్రైర్దిలీపం వినినప్తి. —

స్తో. పూర్వోరస్కృ పృషస్కంధ సాలప్రాంత ర్మహాభుజః,
ఆత్మకర్తృత్వమం దేహం త్వాత్త్ర ధర్మ ఇవాశ్రితః.

పదచ్ఛేదము. — పూర్వోరస్కృ, పృషస్కంధః, సాలప్రాంతః, మహాభుజః,
ఆత్మకర్తృత్వమం, దేహం, త్వాత్త్రః ధర్మః, ఇవ, ఆశ్రితః.

ఆర్థము. — పూర్వోరస్కృ-పూర్వః=వెడలయైన, ఉరస్కృ = తొమ్ముకలిగిన
వాడును, పృషస్కంధః-పృష=పృషభముయొక్క, స్కంధః=మూఁపుపంటిమూఁపుకలి
గినవాడును, సాలప్రాంతః-సాల=సాలవృక్షమువలె, ప్రాంతః=ఉన్నతుడును, మహా
భుజః-మహత్=నిడుదలైన, భుజః=భుజములుగలిగినవాడునునై, ఆత్మకర్తృత్వమం-ఆత్మ
=తనయొక్క, కర్తృ=వ్యాపారమునకు, త్వమం=అనురూపమయిన, దేహం=శరీరమును, ఆశ్రి
తః=బొందిన, త్వాత్త్రః = త్వత్త్రసంబంధియగు, ధర్మ ఇవశ్రితః=పరాక్రమమో యన్న
ట్లుండెను.

అకాంక్ష. — స క ఇవ స్థితః=ఆదిలీపమహారాజు దేనివలె నుండెను? ధర్మ ఇవ
స్థితః=పరాక్రమమో యన్నట్లుండెను. ధర్మః కథంభూతః=ఆ పరాక్రమము ఎట్టిది?
త్వాత్త్రః=త్వత్త్రసంబంధమయినది. పునఃకథంభూతః = ఇంక నెట్టిది? ఆశ్రితః=బొంది
నట్టిది. కం=దేనిని? దేహం=శరీరమును, దేహం కథంభూతం=శరీరము ఎటువంటిది?
ఆత్మకర్తృత్వమం-ఆత్మ=తనయొక్క, కర్తృ=వ్యాపారమునకు, త్వమం=తగినది. స పునః
కథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజు ఇంక నెట్టివాడు? మహాభుజః-మహత్=నిడుదలయిన,
భుజః=భుజములుగలిగినవాడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాడు? సాలప్రాంతః-
సాల=సాలవృక్షమువలె, ప్రాంతః=ఉన్నతుడయినవాడు. పునః కథంభూతః=ఇంక
నెట్టివాడు? పృషస్కంధః-పృష=పృషభముయొక్క, స్కంధః=మూఁపుపంటిమూఁపు
గలిగినవాడు, పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాడు? పూర్వోరస్కృ-పూర్వః=వెడల
యైన, ఉరస్కృ=తొమ్ముకలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వ్యూహోరస్కః-వ్యూహం ఉరః యస్య సః వ్యూహోరస్కః
 స్కః. వ్యూహోరస్కః, వ్యూహోరస్కా, వ్యూహోరస్కాః. వ్యూహోరస్కశబ్దః ఆకా
 రాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పృషస్కంధః-పృషస్య స్కంధ ఇవ స్కంధో
 యస్యసః పృషస్కంధః. స్కంధః, స్కంధౌ, స్కంధాః. పృషస్కంధశబ్దః ఆకారాంతః,
 పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాలప్రాంతః-సాల ఇవ ప్రాంతః సాలప్రాంతః. ప్రాం
 తః, ప్రాంతా, ప్రాంతాః. సాలప్రాంతశబ్దః ఉకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచ
 నాంతః. మహాభుజః-మహంతౌ భుజౌ యస్య సః మహాభుజః. భుజః, భుజౌ, భుజాః.
 మహాభుజశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆత్మకర్తృక్షమం-ఆత్మనః
 కర్త, ఆత్మకర్త, ఆత్మకర్తణః క్షమః, ఆత్మకర్తృక్షమః తం ఆత్మకర్తృక్షమం. క్షమం,
 క్షమా, క్షమాన్. ఆత్మకర్తృక్షమశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
 దేహం-దేహం, దేహా, దేహాన్. దేహశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచ
 నాంతః. ఊత్రః-క్షత్రస్యాయం ఊత్రః. ఊత్రః, ఊత్రౌ, ఊత్రాః. ఊత్ర
 శబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్మః-ధర్మః, ధర్మా, ధర్మాః.
 ధర్మశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః, ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఆశ్రితః-
 ఆశ్రితః, ఆశ్రితౌ, ఆశ్రితాః. ఆశ్రితశబ్దః ఆకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వ్యూహం-విపులం ఉరోయస్యసః వ్యూహోరస్కః, 'ఉరఃప్రభృ
 తిభ్యః క'దిలి కవ్. 'వ్యూహం విపులం భద్రం స్థానం సమం పరిష్కం' చేలి యాదవః,
 పృషస్య స్కంధఇవస్కంధో యస్యసః పృషస్కంధః "సప్తయ్యువచ" నేత్యాదిసా
 ఉత్తరపదలోపీ బహువ్రీహిః. సాలో-వృక్ష ఇవ, ప్రాంత-రున్నతస్సాలప్రాంతః
 "ప్రాకార పృక్షయోస్సాల స్సాలస్సర్జితరున్నతిత" ఇలి యాదవః. మహాభుజో-మహా
 బాహుః ఆత్మకర్తృక్షమం-స్వవ్యాపారాసురూపం, దేహం, ఆశ్రితః-ప్రాప్తః. ఊత్రః-
 క్షత్రసంబంధీ ధర్మ ఇవ స్థితః, మూర్తిమాన్ పరాక్రమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్పేక్షా.

భావము.—పిశాలమయినటొమ్మను, పృషభమయొక్క-మూపురమువంటి మూ
 పును, సాలవృక్షమువలె ఔన్నత్యమును, అజానుబాహుప్రలుకులిగి క్షత్రధర్మమయిన
 పరాక్రమమే పురుషుడైపుట్టెనో యను భ్రాంతికలుగచేయు దేహముకలిగినవాడను.

శ్లో. సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా,

స్థిత స్సర్వోన్నతే నోర్ష్యం క్రాంత్యా మేరు రివాత్తనా. ౧౪

పదచ్ఛేదము.—సర్వాతిరిక్తసారేణ, సర్వతేజోభిభావినా, స్థితః, సర్వోన్న
 తేన, ఉర్ష్యం, క్రాంత్యా, మేరుః, ఇవ, ఆత్మనా.

అర్థము.—సర్వాతిరిక్తసారేణ-సర్వ=సమస్తభూతములకంటె, అతిరిక్త=అధికమయిన, సారేణ=బలముగలదియు, సర్వలేజోభిభావినా-సర్వ = సమస్తభూతములను, లేజః=లేజస్సుచేత, అభిభావినా=తిరస్కరించునట్టిదియు, సర్వోన్నతేన-సర్వ=అందఱికంటెను (సమస్తపదార్థముల కంటెను), ఉన్నతేన=ఉన్నతమయిన, అత్తనా=శరీరముచేత, మేరురివ=మేరుపర్వతమువలె, ఉర్ద్వం=భూమిని, క్రాన్త్యా=ఆక్రమించి, స్థితః=ఉన్నవాఁడును.

అకాంక్ష.—సపునః కథంభూతః=అదిలీపమహారాజు ఇంక నెటువంటివాఁడు? స్థితః=ఉన్నవాఁడు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? క్రాన్త్యా = ఆక్రమించి. కాం=దేని? ఉర్ద్వం=భూమిని. క ఇవ=దేనివలె? మేరురివ = మేరుపర్వతమువలె. కేన=దేనిచేతను? అత్తనా=శరీరముచేతను. అత్తనా కథంభూతేన=అశరీర మెటువంటిది? సర్వోన్నతేన-సర్వ = అందఱికంటెను (సమస్తపదార్థముల కంటెను), ఉన్నతేన=ఉన్నతమయినది. పునః కథంభూతేన=ఇంక నెటువంటిది? సర్వ లేజోభిభావినా - సర్వ=సమస్తభూతములను, లేజః=లేజస్సుచేత, అభిభావినా = తిరస్కరించునట్టిది. పునః కథంభూతేన=ఇంక నెటువంటిది? సర్వాతిరిక్తసారేణ-సర్వ = సమస్తభూతములకంటె, అతిరిక్త=అధికమయిన, సారేణ=బలముగలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సర్వాతిరిక్తసారేణ-సర్వేభ్యః. అతిరిక్తః సర్వాతిరిక్తః, సర్వాతిరిక్తః సారో యస్యసః సర్వాతిరిక్తసారః, లేన సర్వాతిరిక్తసారేణ. సారేణ, సారాభ్యాం, సారైః. సర్వాతిరిక్తసారశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. సర్వలేజోభిభావినా-సర్వాణి లేజనా అభిభవతీతి సర్వలేజోభిభావీ, లేన సర్వలేజోభిభావినా. అభిభావినా, అభిభావిభ్యాం, అభిభావిభిః. సర్వలేజోభిభావిశబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. స్థితః-స్థితః, స్థితౌ, స్థితాః. స్థితశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సర్వోన్నతేన-సర్వేభ్యః ఉన్నతః సర్వోన్నతః, లేన సర్వోన్నతేన. ఉన్నతేన, ఉన్నతాభ్యాం, ఉన్నతైః. సర్వోన్నతశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉర్ద్వం-ఉర్ద్వం, ఉర్ద్వాభ్యః, ఉర్ద్విః. ఉర్ద్విశబ్దః ఈకారాంతశ్చిల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. క్రాన్త్యా-క్రాన్త్యప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. మేరుః-మేరుః, మేరూ, మేరవః. మేరుశబ్దః ఉకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అత్తనా-అత్తభ్యాం, అత్తభిః అత్తశబ్దః నకారాంతః పులింగః తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సర్వాతిరిక్తేతి-సర్వాతిరిక్తసారేణ-సర్వేభ్యః భూలేభ్యః 2 ధికబలేన. సర్వాణి భూతాని లేజనా అభిభవతీతి సర్వలేజోభిభావీ లేన, సర్వేభ్యః ఉన్న

లేన, అత్త నా-శరీరం, (ని) "అత్తా దీపే పుత్రో దేహే స్వభావే పరమాత్మనీ"ని విశ్వా. మేరు 3వ. ఉర్వీం, క్రాంత్యా-ఆక్రమ్య. స్థితః మేరావపి విశేషణాని ముఖ్యం. శ్లో. "అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభి స్త్రిలిలో నృచః. తస్మా దభిభవ త్యేష సర్వభూతానితేజ సే"లి మనువచనాల్ రాజ్ఞస్సర్వ తేజోభిభావత్వం విశ్లేయం.

భావము.—సర్వభూతములకంటె అధికబలమును లేజస్సును గలిగినమనుష్యులందఱికంటె పాదుగయియుండు దేహముచేత మేరువర్ణతమువలె భూ 3 సంకయు నాక్రమించినవాడును.

శ్లో. ఆకారసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః,

ఆగమై సదృశాకరంభః ప్రారంభసదృశోదయః.

౧౫

పదచ్ఛేదము.—ఆకారసదృశప్రజ్ఞః, ప్రజ్ఞయా, సదృశాగమః, ఆగమై, సదృశాకరంభః, ప్రారంభసదృశోదయః.

అర్థము.—ఆకారసదృశప్రజ్ఞః=ఆకార=శరీరముతో, సదృశ=సమానమయిన, ప్రజ్ఞః=ప్రజ్ఞకలిగినట్టియ, ప్రజ్ఞయా=ప్రజ్ఞతో, సదృశాగమః - సదృశ=సమానమయిన, ఆగమః=శాస్త్రపరిశ్రమముకలిగినట్టియ, ఆగమై=శాస్త్రములతో, సదృశారంభః=సదృశ=సమానమయిన, ఆరంభః=కర్తకలిగినట్టియ, ప్రారంభసదృశోదయః=ప్రారంభ=కర్తతో, సదృశ=సమానమయిన, ఉదయః=ఫలసిద్ధికలిగినట్టియ.

ఆకాండ.—స పునఃకథంభూతః=అదిలీపమహారాజు ఇంక నెటువంటివాడు? ప్రారంభసదృశోదయః=ప్రారంభ=కర్తతో, సదృశ=సమానమయిన, ఉదయః=ఫలసిద్ధికలిగినవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంక నెటువంటివాడు? సదృశాకరంభః=సదృశ=సమానమయిన, ఆరంభః=కర్తకలిగినవాడు. కైః=నేనితో? ఆగమై=శాస్త్రములతో, పునఃకథంభూతః=ఇంక నెటువంటివాడు? సదృశాగమః=సదృశ=సమానమయిన, ఆగమః=శాస్త్రపరిశ్రమము కలిగినవాడు. కయా=దేనితో? ప్రజ్ఞయా=ప్రజ్ఞతో, పునః కథంభూతః = ఇంక నెటువంటివాడు? ఆకారసదృశప్రజ్ఞః=ఆకార = శరీరముతో, సదృశ=సమానమయిన, ప్రజ్ఞః=ప్రజ్ఞకలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమానములు.—ఆకారసదృశప్రజ్ఞః=ఆకారణ సదృశీ ఆకారసదృశీ, ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞాయస్యసః ఆకారసదృశప్రజ్ఞః. సదృశప్రజ్ఞః, సదృశప్రజ్ఞా, సదృశప్రజ్ఞాః. ఆకార సదృశప్రజ్ఞశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రజ్ఞయా-ప్రజ్ఞయా, ప్రజ్ఞాభ్యాం, ప్రజ్ఞాభిః, ప్రజ్ఞాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగఃకృతీయైకవచనాంతః. సదృశాగమః=సదృశః ఆగమో యస్యసః సదృశాగమః. ఆగమః, ఆగమా, ఆగమాః. సదృశాగమశబ్దః. ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆగమై=ఆగ

మేన, ఆగమభ్యాం, ఆగమైః. ఆగమశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయాబహువచనాంతః. సదృశారంభః - సదృశః ఆరంభో యస్యసః సదృశారంభః. ఆరంభః, ఆరంభా, ఆరంభాః. సదృశారంభశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రారంభసదృశోదయః - ప్రారంభస్య సదృశః ప్రారంభసదృశః ప్రారంభసదృశః ఉదయా యస్యసః ప్రారంభసదృశోదయః. ఉదయః, ఉదయా, ఉదయాః, ప్రారంభసదృశోదయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ఆకారేతి. ఆకారేణ మూర్త్యా సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్యసః, ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః - ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః, ఆగమైః, సదృశః ఆరంభః కర్త యస్య స తథోక్తః. ప్రారంభిత ఇతి ప్రారంభః కర్త వస్సదృశ ఉదయః ఫలస్థితి ర్యస్య స తథోక్తః.

భావము. — ఆకారమునకు సమానమయిన ప్రజ్ఞ యును, ప్రజ్ఞకు సదృశమయిన శాస్త్రపరిశ్రమంబును, శాస్త్రపరిశ్రమమునకుఁ దగినకార్యములును, కార్యములకు సదృశమయిన ఫలస్థితియు కలిగినవారును.

శ్లో. భీమకాంతై ర్నృపగుణైః సుబభూవోపజీవినాం,
అధృవ్యశ్చాభిగమ్య శ్చ యాదోరత్నైః రి వార్ణవః. ౧౬

పదచ్ఛేదము. — భీమకాంతైః, నృపగుణైః, సః, బభూవ, ఉపజీవినాం, అధృవ్యః, చ, అభిగమ్యః, చ, యాదోరత్నైః, ఇవ, అర్ణవః.

అర్థము. — సః = ఆచార్యోక్తగుణవిశిష్టఁడయినదిలీలమహారాజా, భీమకాంతైః - భీమభయంకరంబులయిన, కాంతైః = మనోహరంబులయిన, నృపగుణైః - నృపరాజుల యొక్క, గుణైః = లేజః ప్రతాపవృథావాదులచేత, కులశీలదాక్షిణ్యాదులచేతను, ఉపజీవినాం = ఆశ్రితులకు, యాదోరత్నైః - యాదః = జలజంతువులచేత, రత్నైః = రత్నంబులచేతను, అర్ణవఇవ = సముద్రుడువలె, అధృవ్యశ్చ = తిరస్కరింపఁగూడనివాడును, అభిగమ్యశ్చ = ఆశ్రయింపఁదగినవాడును, బభూవ = ఆయెను.

ఆకాంక్ష. — బభూవ = ఆయెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆచార్యోక్తగుణవిశిష్టఁడయినదిలీలమహారాజా 'సః' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'బభూవ' అను క్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక అకర్తృకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః = ఎట్టివాఁడు? అభిగమ్యశ్చ = ఆశ్రయింప తగినవాఁడు. పునః కథంభూతః = ఇంక నెట్టివాఁడు? అధృవ్యశ్చ = తిరస్కరింపఁ గూడనివాఁడు. కఇవ = ఎవఁడువలె? అర్ణవఇవ = సముద్రుడువలె. తైః = చేసిచేత? యాదోరత్నైః - యాదః = జలజంతువులచేతను, రత్నైః = రత్నములచేతను. కేమం = ఎవరి? ఉపజీవినాం = ఆశ్రితులకు. తైః = చేసిచేతను? నృప

గుణైః-నృప-రాజయోక్తః, గుణైః = లేజః ప్రతాపప్రభావాదులచేతను, కులశీలదా
క్షిణ్యాదులచేతను. నృపగుణైః-భూతైః = లేజః ప్రతాపప్రభావాదులును, కులశీల
దాక్షిణ్యాదులును ఎటువంటివి? భీమకాంతైః-భీమ-భయంకరములైనవియు, కాంతైః
= మనోహరము లైనవియు.

శబ్దరూపసమాసములు. — భీమకాంతైః-భీమాశ్చలే కాంతాశ్చ భీమకాంతాః,
తైః భీమకాంతైః. కాంతేన, కాంతాభ్యాం, కాంతైః. భీమకాంతశబ్దః ఆకారాంతః
పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. నృపగుణైః-నృపసగ్గుణాః నృసగ్గుణాః, తైః నృప
గుణైః. గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. నృపగుణశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయా
బహువచనాంతః. సః-సః, తా, లే, తచ్ఛబ్దః సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.
బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః, 'భూవత్తామూ' మిత్యస్తాధాతోరకర్తృకా
త్కర్తృ భూలేబ్ వరస్తేవచే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉపదీవి నాం-ఉపదీవంతీ
త్యుపదీవిని, లేనాం ఉపదీవి నాం, ఉపదీవిని, ఉపదీవిని, ఉపదీవి నాం. ఉపదీవిన్
శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః పద్మీబహువచనాంతః. అభ్యుష్యః-భర్తృతుం యోగ్యః
భ్యుష్యః, భ్యుష్య నభవతీ త్యభ్యుష్యః, అభ్యుష్యః, అభ్యుష్యా, అభ్యుష్యః. అభ్యుష్యశబ్దః
ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయము, ఆభిగమ్యః-ఆభిగంతుం
యోగ్యః ఆభిగమ్యః. ఆభిగమ్యః, అభిగమ్యా, అభిగమ్యః. ఆభిగమ్యశబ్దః ఆకారాంతః
పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయము. యాదోరత్నైః-యాదాంసంచ రత్నా
నిచ యాదోరత్నాని, తైః, యాదోరత్నైః, యాదోరత్నేన, యాదోరత్నాభ్యాం,
యాదోరత్నైః. యాదోరత్నశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాం
తః. ఇవ-అవ్యయమ్. అర్జునః-అర్జునః, అర్జునా, అర్జునాః. అర్జునశబ్దః ఆకారాంతః
పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — భీమేతి. భీమైశ్చ కాంతైశ్చ. నృపగుణైః-రాజగుణైః లేజః
ప్రతాపప్రభావాదిభిః కులశీలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ. స-దీవిని, ఉపదీవి నా-మాశ్రితానాం,
యాదోభిః-జలగ్రాహి-ని. 'యాదాంసి జలగ్రాహి' ఇత్యమరః, రత్నైశ్చ, అర్జున
ఇవ, అభ్యుష్యశ్చ-ఆసభిభవనీయశ్చ, అభిగమ్యశ్చ-ఆశ్రయణీయశ్చ బభూవ.

భావము. — సముద్రుండు తన జేరు నాకావర్తకులకు దిమితిమింగిలము
మున్నగు హ్రూరజంతువులచే భీకరుండును ముక్తాఫలప్రవాళాదులచే నాశ్రయణీయుం
డెటులయ్యెనో యటులనే దీర్ఘమహారాజును స్వాశ్రితులకు దేజః ప్రతాపాదుల
ములచేత భయంకరుండును దయాదాక్షిణ్యాదులములచేత ముఖ్యస్తాపుం డయ్యెను.

శ్లో. రేఖామాత్ర మపి త్కుణ్డా దామనో ర్వర్తనః పరమ్,
న వ్యతీయుః ప్రజాస్తస్య నియంతు ర్నేమిపుత్రయః. ౧౭

పదచ్ఛేదము.—రేఖామాత్రం, అపి, త్కుణ్డాత్, ఆ, మనోః, వర్తనః, పరం,
న, వ్యతీయుః, ప్రజాః, తస్య, నియంతుః, నేమిపుత్రయః.

అర్థము.—నియంతుః=శిక్షకుఁడయిన, సారథియునయిన, తస్య=ఆదిలీపమహా
రాజయొక్క, నేమిపుత్రయః=నేమి=చక్రాగ్రములయొక్క, పుత్రయః=వ్యాపారము
పంటి వ్యాపారముకలిగిన, ప్రజాః=ప్రజలు, ఆ మనోః=మనుమహారాజును ఆరంభము
చేసికొని, త్కుణ్డాత్=అభ్యస్తమైన (తొక్క-బడిన), వర్తనః=ఆచార పద్ధతికంటెను
(మార్గమునకంటెను), పరం=అధికము, రేఖామాత్రమపి=రేఖాప్రమాణము, నవ్య
తీయుః=అతిక్రమింపక పోయిరి.

అకాంక్ష.—నవ్యతీయుః=అతిక్రమింపకపోయిరి. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=
ప్రజలు. కిం=దేనిని? పరం = అధికంబును. 'ప్రజాః' అను ప్రథమాంతకర్తృపద
మును, 'పరం' అనుద్వితీయాంతకర్తృపదమును 'నవ్యతీయుః' అనుక్రియాపదమును ఉన్నవి
గనుక, సకర్తృకర్తృకప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? రేఖామాత్రమపి=రేఖాప్రమాణము.
కస్తాత్=దేనికంటె? వర్తనః=ఆచారపద్ధతికంటె, మార్గంబునకంటెను. వర్తనః కథం
భూతాత్=ఆచారపద్ధతియు మార్గమును ఎటువంటిది? త్కుణ్డాత్=అభ్యస్తమయినది,
తొక్క-బడినట్టిది. కమారభ్య=ఎవనిమొదలు? ఆమనోః=మనుమహారాజును ఆరంభము
చేసికొని. ప్రజాః కథంభూతాః=ప్రజలు ఎటువంటివారు? నేమిపుత్రయః=నేమి=
చక్రాగ్రములయొక్క, పుత్రయః=వ్యాపారముపంటి వ్యాపారముకలిగినవారు. తస్య=
ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజయొక్క. తస్య కథంభూతస్య=ఆదిలీపమహా
రాజు ఎటువంటివాఁడు? నియంతుః=శిక్షకుఁడయినవాఁడు, సారథి అయినవాఁడును.

శబ్దరూపసమాసములు.—రేఖామాత్రం-రేఖా ప్రమాణమస్యేతిరేఖామాత్రం,
తత్ రేఖామాత్రం; రేఖామాత్రం, రేఖామాత్రే, రేఖామాత్రాణి. రేఖామాత్రశబ్దః
అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. త్కుణ్డాత్-త్కుణ్డాత్,
త్కుణ్డాభ్యాం, త్కుణ్డభ్యః. త్కుణ్డశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః.
ఆ-అవ్యయము. మనోః-మనోః, మనుభ్యాం, మనుభ్యః. మనుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లిం
గః పంచమ్యైకవచనాంతః. వర్తనః-వర్తనః, వర్తనభ్యాం, వర్తనభ్యః. వర్తన్శబ్దః సకా
రాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. పరం-పరం, పరే, పరాణి. పరశబ్దః అకా
రాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్యయము. వ్యతీయుః-వ్యతీయాయ

వ్యతీయతుః, వ్యతీయః. ని-అవి-ఇత్యుచసర్గద్వయపూర్వకాల్ 'ఇదోగతా' విత్యస్తా
 ధాలో స్పకర్త కాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః.
 ప్రజాః-ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంత శ్రీలింగః ప్రథమాబహువచ
 నాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్చబ్దః దకారాంతః పులింగః వృత్త్యేకవచ
 నాంతః. నియంతుః-నియంతుః, నియంత్రోః, నియంత్రాణాం. నియంతృశబ్దః ఋకా
 రాంతః పులింగః పృష్ఠ్యేకవచనాంతః. నేమివృత్తయః-నేమీనాం వృత్తిరివవృత్తిర్యా
 సాంతాః. నేమివృత్తయః, వృత్తిః, వృత్తీ, వృత్తయః. నేమివృత్తిశబ్దః ఇకారాంత
 శ్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—రేఖామాత్రమితి. నియంతు-స్పీక్షకస్య, సారథేశ్చ, తస్య-దిలీ
 పస్య సంబంధిన్యః, నేమీనాం చక్రధారాణాం వృత్తిరివ వృత్తి ర్వాప్యపారోయా
 సాంతాః, 'చక్రధారాప్రధిరేషి' రితియాదవః, 'చక్రంరథాంగంతస్యాంతే నేమిః
 శ్రీస్యాత్ప్రధిభిషుమా' నిత్యమరశ్చ, ప్రజాః, ఆమనోః-మనుమారభ్యేత్యభివిధిః, పద
 ద్వయం చైతల్, సమానస్య వైభాషికత్వాల్; త్షుణ్ణ-దభ్యస్తాల్, ప్రమాతాచ్చ,
 వర్తనః-ఆచారపద్ధతేః, అధ్వనశ్చ, పరం-అధికం, ఇతస్తత ఇత్యర్థః. రేఖాప్రమాణ
 మన్యేతి రేఖామాత్రం-రేఖాప్రమాణం, ఈషదపీత్యర్థః. 'ప్రమాణేద్వయ సచ' ఇత్యా
 ది నా మాత్రప్రవృత్తయః. పరశబ్దవిశేషణం చైతల్, 'నవ్యతీయః-నాలిక్రాంతవత్వః.
 కుశలసారథిప్రేషితా రథనేమయఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వత్షుణ్ణమార్గం నజహు రిత్యర్థః.

భావము.—నేరుపరి యగుసారథి రథచక్రములః జిరపరిచితమగు మార్గమునుండి
 కొంచమయిన నిటునటుబోసిన యేలాగుననడుపునో యటులనే శిక్షకుండయినదిలీపమహా
 రాజా ప్రజలను మనువు మొదలవడిన యాచారమునుండి తొలగిన పాలించుచుండెను.

శ్లో. ప్రజానా మేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలి మగ్రహీత్,
 సహస్రగుణ ముత్సృష్టౌ మాదత్రే హి రసం రవిః.

పదశ్చేదము.—ప్రజానాం, ఏవ, భూత్యర్థం, సః, తాభ్యో, బలిం, అగ్ర
 హీత్, సహస్రగుణం, ఉత్సృష్టౌ, ఆదత్రే, హి, రసం, రవిః.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజా, ప్రజానాం=ప్రజలయొక్క, భూత్యర్థమేవ
 =వృద్ధిఁబఱకే, తాభ్యో=ఆప్రజలవలన, బలిం=పక్షాంతరూపమైనకానుకను, అగ్ర
 హీత్=స్వీకరించెను, కథాహి=అదేపరి. రవిః=సూర్యుడు, సహస్రగుణం యథాతథా-
 వహస్ర=అనేకములయిన, గుణంయథాతథా=గుణములు కలుగునట్లుగాను, ఉత్సృష్టౌ
 =విడుదలఁపఱచెను, రసం=ఉదకమును, ఆదత్రే=గ్రహించుచున్నాడు.

అకాంక్ష. — ఆదత్తే = గ్రహించుచున్నాడు. కః = ఎవడు? రవిః = సూర్యుడు. కం = దేనిని? రసం = ఉదకంబును. 'రవిః' అనెడు ప్రథమాంత కర్తృపదములు, 'రసం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్తృపదమును, 'ఆదత్తే' అనెడు క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృకప్రయోగము. కింకర్తం = ఏమిచేయుటకొఱు? ఉత్సృష్టం = విడుచుటకొఱు. కథంయథాతథా = ఏమానట్లుగాను? సహస్రగుణంయథాతథా - సహస్ర = అనేకములయిన, గుణంయథాతథా = గుణములుకలుగు నట్లుగాను. కథం = ఎట్లుగాను? తథాహి = అటువలెనేనది, అగ్రహీత్ = స్వీకరించెను. కః = ఎవడు? సః = ఆదిరీషమహారాజా. కం = దేనిని? బలిం = పుష్టాంశరూపంబయిన కానుకను. 'సః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'బలిం' అనెడు ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అగ్రహీత్' అనెడు క్రియాపదంబును ఉన్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృకప్రయోగము. కాభ్యః = ఎవరివలన? తాభ్యః = ఆ ప్రజలవలన. కిమర్థం = ఎందుకొఱు? భూత్యర్థమేవ = పృథ్వికొఱుకే. కాసాం = ఎవరియొక్క? ప్రజాసాం = ప్రజలయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — ప్రజానాం - ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః అకారాంతస్త్రిలింగః పశ్యేబహువచనాంతః. భూత్యర్థం-భూత్యైషదం భూత్యర్థం. క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. సః-సః, తే, తే. తచ్చబ్దః దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తాభ్యః-తస్యాః, తాభ్యం, తాభ్యః. తచ్చబ్దః దకారాంతస్త్రిలింగః పంచమీబహువచనాంతః. బలిం - బలిం, బలీ, బలీ. బలిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అగ్రహీత్-అగ్రహీత్, అగ్రహీష్టాం, అగ్రహేషుః, / ప్రి 'గ్రహణపాదానే'-ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలుజ్ఞః ఖరద్వైవదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. క్రియాపదం. సహస్రగుణం-సహస్రంగుణాః యస్మిన్సర్వణి తద్యథాభవతితథా సహస్రగుణం. క్రియావిశేషణ మవ్యయమ్. ఉత్సృష్టం. తుమున్న) త్యయాంతమవ్యయమ్. ఆదత్తే-ఆదత్తే, ఆదదాతే, ఆదదతే. అహ్నూర్వకాత్ 'దుదా' ఛోదానే'ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృరి వర్తమానేలట్ అత్తనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. క్రియాపదం. హి-అవ్యయమ్. రసం-రసం, రసా, రసా. రసశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. రవిః-రవిః, రవీ, రవయః. రవిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ప్రజానామిలి, స-రాజా, ప్రజానాం, భూత్యర్థం-పృథ్విర్థమేవ, 'అర్థేనసమా నిత్యసమాస స్పర్శలింగతాచేతి వక్తవ్య' మిలివచనాత్, గ్రహణక్రియావిశేషణంచైకత్. తాభ్యః-ప్రజాభ్యః, బలిం-పుష్టాంశరూపంకరం, అగ్రహీత్, 'భాగధేయః కరోమి' నిత్యమర్థః, తథాహి-రవి-సూర్యః, సహస్రంగుణాః యస్మిన్సర్వణి

ద్యుధానువతి. తథా-సహస్రభా, ఉత్సర్వక్రియా విశేషణం చైతత్. ఉత్సర్వం-హాతుం,
 రసం-అంబు. ఆదిత్యై-గృహ్యతి. 'రిసోగంధే రసాన్వాచే తిక్తాదా' విషరాగయోః, శృంగా
 రాదా ప్రేపీర్యే దేహాధాత్వంబుపారద' ఇతి విశ్వః.

భావము. — ఆదిలివమహారాజు జనులవలన వారిసంపత్తికొఱకె యాటవపాలు
 బలిని గ్రహించెను. సూర్యుడు వేయిరెట్లుగా వదలుటకయ్యెకదా జలమును నీల్చు
 చున్నాడు.

అవ. సంప్రతి బుద్ధికోద్యసంపన్నస్య తస్య అర్థసాధనేషుపరాన పేక్షత్వమాహ. —
 శ్లో. నేనా పరిచ్ఛద స్తస్య ద్వయమేవార్థసాధనమ్,

శాస్త్రే ప్లవ్యాహతా బుద్ధిర్భ్రాత్వి ధనుషి చాతతా. ౧౯

పదచ్ఛేదము — నేనా, పరిచ్ఛదః, తస్య, ద్వయం, ఏవ, అర్థసాధనం, శాస్త్రే
 షు, అవ్యాహతా, బుద్ధిః, మార్వీ, ధనుషి, చ, ఆతతా.

అర్థము. — తస్య = ఆదిలివమహారాజునకు, నేనా = చతురంగబలము, పరిచ్ఛదః =
 ఉపకరణము, బభూవ = ఆయెను. అర్థసాధనం - అర్థ = ప్రయోజనముయొక్క, సాధ
 నం = సాధన మో, శాస్త్రే షు = శాస్త్రంబులయందు, అవ్యాహతా = అప్రతిహతమయిన,
 బుద్ధిః = బుద్ధియు, ధనుషి = ధనుస్సునందు, ఆతతా = ఆరోపించబడిన, మార్వీచ = అల్లెల్రాడును,
 ద్వయమేవ = రెండే.

అకాంక్ష. — ద్వయమేవ = రెండే. ఓం = ఏది ? అర్థసాధనం - అర్థ = ప్రయో
 జనముయొక్క, సాధనం = సాధనము. 'అర్థసాధనం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును,
 'ద్వయమేవ' అను కారకక్రియాపదము ఉన్నదిగనుక అకర్తకకర్తృక ప్రయోగము.
 కావ=ఏదియు ? మార్వీచ=అల్లెల్రాడును. మార్వీకథంభూతా=అల్లెల్రాడు ఎటువంటిది ?
 ఆతతా=ఆరోపణముచేయబడినది. కస్త్రిక్ = దేనియందు? ధనుషి = ధనుస్సునందు.
 కా=నిది ? బుద్ధిః=బుద్ధియు. బుద్ధికథంభూతా = బుద్ధిఎటువంటిది ? అవ్యాహతా =
 అప్రతిహతమైనది. కేషు=వేనియందు ? శాస్త్రే షు=శాస్త్రములయందు, బభూవ=ఆయె
 ను. కా=ఏది? నేనా=చతురంగబలము. 'నేనా' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'బభూ
 వ' అను క్రియాపదము ఉన్నది గనుక అకర్తకకర్తృక ప్రయోగము. కః=ఏది? పరిచ్ఛ
 దః=ఉపకరణము.

శబ్దరూపనమాసములు. — నేనా-నేనా, నేనే, నేనాః. నేనాశబ్దః అకారాంత
 శ్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిచ్ఛదః-పరిచ్ఛాద్యలేనేనేతి పరిచ్ఛదః. పరిచ్ఛదః, పరి
 ఛదో, పరిచ్ఛదాః. పరిచ్ఛదశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తస్య-
 తస్య, తయోః, లేషాం. తస్యశబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ద్వయం-

ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని ద్వయశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నివ-అవ్యయమ్. అర్థసాధనం - అర్థస్థాపనం అర్థసాధనం. సాధనం, సాధనే, సాధనాని అర్థసాధనశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శాస్త్రేషు-శాస్త్రే, శాస్త్రయోః, శాస్త్రేషు. శాస్త్రశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమీ బహువచనాంతః. అవ్యాహతా - వ్యాహతానభవలీక్యవ్యాహతా. అవ్యాహతా, అవ్యాహతే, అవ్యాహతాః. అవ్యాహతాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బుద్ధిః, బుద్ధే, బుద్ధయః బుద్ధిశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మార్వీ-మార్వీ, మార్వీ, మార్వీ. మార్వీశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః. ప్రథమైకవచనాంతః. ధనుషి - ధనుషి, ధనుషోః, ధనుష్టు. ధనుష్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమీకవచనాంతః. చ - అవ్యయము. ఆతతా-ఆతతా, ఆతతే, ఆతతాః. ఆతతాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.— నేనేలి. తస్య-గాఙ్ఞః, నేనా-చతురంగబలం. పరిచ్ఛాద్యతే నేనేలి పరిచ్ఛద్యః - ఉపకరణం, బభూవ; ఛత్రచామరాదిత్యుచభూ దిక్పథః 'పుంసినంజ్ఞాయాంఘ్రి ప్రామేణ' ఇతి ఘ్రిప్రకృత్యయః, 'చాదేర్థే ద్యుపసర్గస్య' ఇత్యుపధాప్రాప్త్యః, అర్థస్య ప్రయోజనస్య సాధనంతు, ద్వయమేవ, శాస్త్రేష్వవ్యాహతా - అటంకితా, బుద్ధిః 'వ్యాపృతా' ఇత్యపి పాఠః, ధనుషి, ఆతతా-ఆరోపితా, మార్వీచ, 'మార్వీశ్యా శింజనిగుణ' ఇత్యమరః. నీతిపురస్కరమేవ కౌర్యం తస్యాభూ దితిభావః.

భావము.— ఆదిలిపమహారాజునకుఁ జతురంగబలము రాజోపకరణమౌత్తముగ నేయించెను గాని ప్రయోజనముల సాధించుటకుఁ గాదు. అట్లే ననో ప్రయోజనంబుల నెట్లు సాధించెనందురా? శాస్త్రమునం దెదురులేనిబుద్ధియు మిక్కిలి విల్లకుఁబెట్టుటయు సాధకములు.

ఆవ. గాఙ్ఞములమంత్రసంక్షణమపి తస్మాస్తీత్యాహ.—

శ్లో. తస్య సంవృతమంత్రస్య గూఢాకారేంగితస్య చ,
ఫలానుమేయాః ప్రారంభా స్సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ. ౨౦

పదచ్ఛేదము.— తస్య, సంవృతమంత్రస్య-గూఢాకారేంగితస్య, చ, ఫలానుమేయాః, ప్రారంభాః, సంస్కారాః, ప్రాక్తనాః, ఇవ.

అర్థము.— సంవృతమంత్రస్య-సంవృత=గోపనముచేయఁబడిన, మంత్రస్య=విచారముకరినట్టియు, గూఢాకారేంగితస్య=గూఢ=గుప్తమయిన, ఆకారంహర్వాదిసూచకభృకుటిముఖరాగాదిరూపాకారమును, ఇంగితస్య=వృద్ధతవికారమును కలిగిన, తస్య=

అదిలీపమహారాజయొక్క, ప్రారంభాః=సామాన్య పాయ ప్రయోగములు, ప్రాంతాః = పూర్వజన్మమందు పుట్టిన, సంస్కారాభివ=వాసనలువలె, ఫలానుమేయాః=ఫల=కార్యంబు చేతను, అనుమేయాః=ఉపాంపయోగములుగా, ఆసన్=అయినవి.

అకాంక్ష. — ఆసన్=అయినవి. కే=ఏమి? ప్రారంభాః=సామాన్య పాయ ప్రయోగములు. 'ప్రారంభాః' అనేది ప్రమాంశకర్తృవచమును, 'ఆసన్' అనేది క్రియాపదమునున్నవిగనుక అక్కర్తకర్తృకప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎట్టివి? ఫలానుమేయాః. ఫల=కార్యముచేత, అనుమేయాః=ఉపాంపయోగములువలె చేత ఇవ=చేసినవలె? సంస్కారాభివ=వాసనలువలె. సంస్కారాః కథంభూతాః=వాసనలు ఎట్టివి? ప్రాక్తనాః=పూర్వ జన్మమందు పుట్టినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=అదిలీపమహారాజయొక్క. తస్యకథం భూతస్య=అదిలీపమహారాజు ఎట్టివాడు? గూఢాకారేంగితస్యచ=గూఢ=గుప్తమయిన, ఆకార=వార్తానిసూచకభు)కుటిముఖరాగాదిరూపాకారమును, ఇంగితస్యచ=హృద్గతవికారమును కలిగినట్టివాడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంక నెట్టివాడు? సంవృతమంత్రస్య - సంవృత=గుప్తమయిన, మంత్రస్య=విచారము కలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్చబ్ధిః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సంవృతమంత్రస్య-సంవృతః మంత్రోయేనసః సంవృతమంత్రః, తస్య సంవృతమంత్రస్య; మంత్రస్య, మంత్రయోః, మంత్రేణాం. సంవృతమంత్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గూఢాకారేంగితస్య-అకారశబ్ద ఇంగితంచ అకారేంగితే, గూఢేఅకారేంగితే యస్యసః గూఢాకారేంగితః, తస్య, గూఢాకారేంగితస్య; ఇంగితస్య, ఇంగితయోః, ఇంగితానాం. గూఢాకారేంగితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. చ-అభ్యయమ్. ఫలానుమేయాః- అనుమాతుం యోగ్యాః అనుమేయాః. ఫలేన అనుమేయాః ఫలానుమేయాః, అనుమేయః, అనుమేయా, అనుమేయాః. ఫలానుమేయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః ప్రారంభాః-ప్రారంభ్యంతఇతి ప్రారంభాః. ప్రారంభః, ప్రారంభౌ, ప్రారంభాః. ప్రారంభశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సంస్కారాః-సంస్కారి, సంస్కారౌ, సంస్కారాః. సంస్కారశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః ప్రాక్తనాః-ప్రాక్ భవాః ప్రాక్తనాః; ప్రాక్తనః, ప్రాక్తనౌ, ప్రాక్తనాః. ప్రాక్తనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ అభ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా. — తస్యేతి. సంవృతమంత్రస్య-గుప్తవిచారస్య, ని. 'వేదభేదేగుప్తవాదేమంత్ర' ఇత్యుక్తమరి. శోకవార్తానిసూచకభు)కుటిముఖరాగాదిరాకారః. ఇంగితం-చేష్టితం, హృద్గతవికారోవా, ని. 'ఇంగితం హృద్గతాభివాం బహిరాకారాత్కృతి' రితి సజ్జనః.

సూర్య, అకారేంగిలే యస్యతస్య స్వవాక్చాపలా దాప్తవరంవరయా ముఖరాగాది
వింగైర్వా, ఆత్మలీయగామిమంత్రస్యతస్యప్రారభ్యంత ఇలి ప్రారంభాః, సామాద్యపా
యప్రయోగాః, ప్రాసిత్యవ్యయేన పూర్వజన్తోచ్యతే, తత్రభవాః ప్రాక్షనాః, 'సాయం
చిర' ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః, సంస్కారాః పూర్వజన్తవాసనా ఇవ, ఫలేనకా
ర్యేణ, అనుమేయాః అనుమాతుం యోగ్యాః, ఆసక్, ఆశ్రయాజ్ఞవల్క్యః, శ్లో.
'మంత్రమూలం యతో రాజ్య మతో మంత్రం సురక్షితం, కుర్యాద్యథాఽన్యేనవిదుః
కర్తవ్యా మాఫలాదయా' దిలి.

భావము.—ఆదిలిపమహారాజు తనచేయుకార్యాలచనముల హస్తాదిసూచక
ముఖరాగాదులవల్లను చేష్టలచేత నొరులకుఁ దెలియఁబడనీక చేయుచుండెను. వరు
లెఱుంగుట యెట్లన్ననో? ప్రకృతభవంబున ననుభవించుచుభావభఫలంబులచే తొలి
పుట్టున నీలాగొనర్పియుండు ననియూహించునట్లే తాత్కాలికక్రియలంబట్టి యిందు
నకై యాలాగున చేసియుండు నని యూహమాత్రంబుననే తెలియనగు.

అన. సంప్రతి త్రాసాద్యపాధీన్వివైవ ఆత్మరక్షణాదికం కృతవానిత్యాహ.—

శ్లో. జుగోపాత్తాన వత్తస్తే భేజే ధర్మ మనాతుర,

అగృధ్ను రాదదే సోర్థ మసక్త స్సుఖ మన్వభూత్.

౨౧

పదచ్ఛేదము.—జుగోప, ఆత్తానం, అత్తస్తే, భేజే, ధర్మం, అనాతురః,
అగృధ్నుః, ఆదదే, సః, అర్థం, అసక్తః, సుఖం, అన్వభూత్.

అర్థము.—సః=ఆదిలిపమహారాజు, అత్తస్తస్య=భయములేనివాఁడగుచునే,
ఆత్తానం=శరీరంబును, జుగోప=సంరక్షణచేసెను. అనాతురః=రోగపీడితుఁడు శాకయే,
ధర్మం=సుకృతంబును, భేజే=సంపాదించెను. అగృధ్నుః=కాంతారహితుఁడయ్యె. అర్థం=
ధనమును, ఆదదే=స్వీకరించెను. అసక్తః=అసక్తిరహితుఁడయ్యె, సుఖం=సుఖంబును,
అన్వభూత్=అనుభవించెను.

అకాంక్ష.—అన్వభూత్=అనుభవించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలిపమహారాజు.
కేం=దేనిని? సుఖం=సుఖంబును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుఖం'
అనెను ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అన్వభూత్' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నవిగనుక సక
ర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడై? అసక్తః=అసక్తిరహితుఁడయ్యె.
ఆదదే=స్వీకరించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలిపమహారాజు. కం=దేనిని? అర్థం=ధనమును.
'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్థం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును,
'ఆదదే' అనెను క్రియాపదమునున్నవిగనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=
ఎటువంటివాఁడై? అగృధ్నుః=కాంతారహితుఁడై, భేజే=సంపాదించెను. కః=ఎవఁడు?

సః=అదిలిపమహారాజు. కం=దేనిని? ధర్మం=సుకృతంబును. 'సః'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృ పదమును, 'ధర్మం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృ పదమును, 'భేజే' అనెడు క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటివాడై? అనాతురః= రోగపీడితుడుకాకయే, జుగోప=కాపాడెను. కః=ఎవడు? సః=అదిలిపమహారాజు. కం=దేనిని? అత్తానం=శరీరంబును. 'సః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృ పదమును, 'అత్తానం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృ పదమును, 'జుగోప' అనెడు క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృ ప్రయోగము. కథంభూతస్య=ఎటువంటివాడగుచు? అత్తస్తస్య=భీతుడుకాకయే.

శబ్దరూపసమాసములు.—జుగోప-జుగోప, జుగువతుః, జుగువుః, 'గుపూరక్షణే' ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్యాత్త సేవదేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః, క్రియాపదం. అత్తానం-అత్తానం, అత్తానా, అత్తసః. అత్తన్ శబ్దః, నకారాన్తః పులింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అత్తస్తః-తస్మాన్ భవతీత్యత్తస్తః. అత్తస్తః, అత్తస్తా, అత్తస్తాః. అత్తస్తశబ్దః అకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. భేజే-భేజే, భేజాతే, భేజితే. 'భజనేవాయా' మిత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్యాత్త సేవదేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ధర్మం-ధర్మం, ధర్మా, ధర్మాః. ధర్మశబ్దః అకారాన్తః పులింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అనాతురః-అతురోనభవతీత్యనాతురః, అనాతురః, అనాతురా, అనాతురాః. అనాతురశబ్దః అకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అగృష్ణుః-అగృష్ణుర్నభవతీత్యగృష్ణుః, అగృష్ణుః, అగృష్ణూ, అగృష్ణువః. అగృష్ణుశబ్దః ఉకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆదదే-ఆదదే, ఆదదాతే, ఆదదిరే. ఆహ్వాన్తసాత్ 'దుదాహ్'దానే' ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్యాత్త సేవదేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సః-సః, తే, తే. తచ్చబ్దః దకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అర్థం-అర్థం, అర్థా, అర్థాః. అర్థశబ్దః అకారాన్తః పులింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అసక్తః-సత్తోనభవతీత్యసక్తః, అసక్తః, అసక్తా, అసక్తాః. అసక్తశబ్దః అకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుఖం-సుఖం, సుఖే, సుఖాని. సుఖశబ్దః అకారాన్తసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్వభూత్ - అన్వభూత్, అన్వభూతాం, అన్వభూవత్. అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'భూసత్తాయా' మిత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్యాత్త సేవదేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—జుగోపేలి. సః, అత్తస్తః అభీతస్య, త్రాసోపాధిమంకరేణైవ త్రివర్గసిద్ధేః ప్రథమసాధనత్వాదేవ, అత్తానంశరీరం, జుగోపసంరక్షితవాత్, అనాతురః అరుగ్భవ, ధర్మం సుకృతం, భేజే, అర్జితవానిత్యర్థః. అగృష్ణుః అగర్భనశీలవ, అరుగ్భవ, ధర్మం సుకృతం, భేజే, అర్జితవానిత్యర్థః. అగృష్ణుః అగర్భనశీలవ,

కాంతారహితవివేకభరితః, అర్థమాదదే స్వీకృతవాక్ 'త్రసిగృధిభృషీషేః క్షు' రితి క్షుప్రశ్నయః. అసక్తః అసక్తిరహితవివ, సుఖ మన్వభూత్.

భావము.—అదిలీపమహారాజు శరీరసంరక్షణచేసికొనుచుండుట ధర్మార్థకామ ములకొఱకేగాని శరీరచ్యుతిభీతివలనకాదు. అతడు వ్యాధిరహితుడయినను ధర్మంబును జేయుచుండెను. అతడు యుద్ధాదులవలన ద్రవ్యార్జన చేసినను ఆకాంక్షవలన కాదు. అతనికి సుఖముకలిగియుండినను అది అసక్తివలనకాదు. (అనగా నతనికి భయముగాని వ్యాధిగాని ద్రవ్యపేక్షగాని సుఖాసక్తిగాని కలిగియుండలేదు.)

అవ. పరస్పరవిరుద్ధానా మపి గుణానాం తత్ర సాహచర్య మాసీదిత్యాహ.—

శ్లో. జ్ఞానే మానం క్షమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః,
గుణా గుణానుబంధిత్యా తస్య సప్రసవా ఇవ. ౨౨

పదచ్ఛేదము.—జ్ఞానే, మానం, క్షమా, శక్తౌ, త్యాగే, శ్లాఘావిపర్యయః, గుణాః, గుణానుబంధిత్యాత్, తస్య, సప్రసవా, ఇవ.

అర్థము.—జ్ఞానే=పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానమున్నను, మానం=వాఙ్మయమము, శక్తౌ=ప్రతీకారసామర్థ్యమున్నను, క్షమా=అపకారసహనము, త్యాగే=వితరణమున్నను, శ్లాఘావిపర్యయః=శ్లాఘా=శ్లాఘనముయొక్క, విపర్యయః=అభావము, తస్య=అదిలీప మహారాజుయొక్క, గుణాః=జ్ఞానాదిగుణములు, గుణానుబంధిత్యాత్=గుణ=విరుద్ధము లయినమానాదిగుణములతోడ, అనుబంధిత్యాత్=సహచారులై యుండుటవలన, సప్ర సవా ఇవ=కూడపుట్టినవివలెనే, అభూవత్=అయినవి.

అకాంక్ష.—అభూవత్=అయినవి. కే=ఏమి? గుణాః=జ్ఞానాదిగుణములు. 'గుణాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'అభూవత్' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా ఇవ=ఎటువంటివివలె? సప్రసవా ఇవ=కూడ పుట్టినవివలెనే. కథంభూతత్వాత్=ఎటువంటివాడవుటవలన? గుణానుబంధిత్యాత్=గుణ= విరుద్ధములయిన మానాదిగుణములతోడ, అనుబంధిత్యాత్=సహచారులైనవియోటవలన కస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=అదిలీపమహారాజుయొక్క. కః=ఏమి? శ్లాఘావిపర్యయః= శ్లాఘా=శ్లాఘనముయొక్క, విపర్యయః=అభావము. కస్మిన్ సలి=ఏది కాగా? త్యా గే=వితరణముండగా. కా=యేది? క్షమా=అపకారసహనము. కాస్యాంసత్వాం= ఏమియుండినను? శక్తౌ=ప్రతీకారసామర్థ్యముండినను. కిం=ఏమి? మానం=వాఙ్మయ మము. కస్మిన్=ఏదియుండినను? జ్ఞానే=పరవృత్తాంత పరిజ్ఞానముండినను.

శబ్దరూపకమాసములు.—జ్ఞానే-జ్ఞానే, జ్ఞానయోః, జ్ఞానేషు, జ్ఞానశబ్దాంతకారాన్త నపుంసకలింగః సప్తమ్యైకవచనాన్తః. మానం=మానం, మానే, మానాని. మానశబ్దః

అకారాస్తనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాస్తః. క్షమా-క్షమా, క్షమే, క్షమాః. క్షమా
శబ్దః అకారాస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాస్తః. శక్త-శక్త్యాం, శక్త, శక్త్యోః, శక్తిః.
శక్తిశబ్దః ఇకారాస్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాస్తః. త్యాగే-త్యాగే, త్యాగయోః,
త్యాగేః. త్యాగశబ్దః అకారాస్తనపుంలింగః సప్తమ్యైకవచనాస్తః. క్షాఘా-విపర్యయః.
క్షాఘాయాః విపర్యయః క్షాఘావిపర్యయః; విపర్యయః, విపర్యయా, విపర్యయాః.
క్షాఘావిపర్యయశబ్దః అకారాస్తనపుంలింగః ప్రథమైకవచనాస్తః. గుణాః-గుణాః, గుణో,
గుణాః. గుణశబ్దః అకారాస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాస్తః. గుణానుబంధి
త్వాత్-గుణైః అనుబంధినః గుణానుబంధినః, గుణానుబంధినాంభావః గుణానుబంధిత్యం,
తస్మాత్ గుణానుబంధిత్వాత్; అనుబంధిత్వాత్, అనుబంధిత్వాభ్యాం, అనుబంధిత్యై
భ్యః. గుణానుబంధిత్యశబ్దః అకారాస్త నపుంసకలింగః పంచమ్యైకవచనాస్తః. తస్య-
తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాస్త్రీలింగః షష్ఠ్యైకవచనాస్తః. సప్రస-
వాః సహస్రసహాయేషాంలే సప్రసవాః; సప్రసవః, సప్రసవో, సప్రసవాః. సప్రసవ
శబ్దః అకారాస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాస్తః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—క్షానఇతి. క్షానే పరవృత్తాంతపరిక్షానేసత్త్వ, మానం వాక్షి
యమః, యథాహ గామందకః, 'నాన్యోపతాపచనం మానప్రతమిహోచ్యత' ఇతి,
శక్తప్రతీకారసామర్థ్యేసత్త్వం, క్షమా అపకారసహనం, అత్రచాణక్యః 'శక్తానాం
భూషణంక్షమా'ఇతి, త్యాగే వితరణేసతి, క్షాఘాయాః వికత్తనస్య విపర్యయః అభావః,
తత్రనుమః 'నదత్వాపరిక్రమ' ఇతి. ఇత్థం తస్య గుణా క్షానాదయః, గుణైః ద్విరుద్ధై
క్తానాదిభిః, అనుబంధిత్వాత్ సహచారిత్వాత్, సహస్రసహాయేషాంలే సప్రసవాః
సోదరాఇవ, అభూషణ. ద్విరుద్ధా అపి గుణాస్తస్మిన్నవిరోధే నైవస్థితా ఇత్యర్థః.

భావము. లోకులయొక్క గుణగుణములను తెలిసికొను నైపుణియు, అట్లు తెలి
యఁబడిన దుర్గుణములను ప్రస్తావించకయుండుటయును, ఉపకారములకు ప్రత్యుప
కారములను చేయగలశక్తి గలిగియుండుటయును, అట్టిశక్తి గలిగియుండియు, చేయఁ
బడిన ఉపకారములను మన్నించుటయును, వాత్సల్యోపపత్తిగలిగియుండుటయు, చేయఁ
బడిన త్యాగములను దంబముగ చెప్పకొన కుంటయు ఒకమనిషికి ఉండుట అరుదు.
ఒక్కచో నుండని యీరంధ్రేని గుణములు ఈదిలీపమహారాజుకు గలిగియుండెను.

అవ. ద్వివిధంపుద్ధత్వం క్షానత్యోపయసాచ, తత్ర తస్యరాజః క్షానపుద్ధత్వమాహ.

శ్లో. అనాకృష్టస్య విషయై ర్విద్యానాం పారదృశ్యసః,

తస్య ధర్మరతే రాసీ ద్విపద్ధత్వం జరసా వినా.

పదిచ్చేదము.—అనాకృష్టస్య, విషయైః, విద్యానాం, పారదృశ్యనః, తస్య, ధర్మరతేః, ఆసీత్, వృద్ధత్వం, జరసా, వినా.

అర్థము.—విషయైః=శబ్దాదివిషయములచేత, అనాకృష్టస్య = స్వాధీనముచేసి కొనఁబడనట్టియు, విద్యానాం=వేదవేదాంగాదివిద్యలయొక్క, పారదృశ్యనః=అంతమునుచూచినట్టియు, ధర్మరతేః=ధర్మ=ధర్మమందు, రతేః=ఆసక్తిగఁగిన, తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, జరసావినా=ముదుసలితనముదప్పు, వృద్ధత్వం=వార్ధకము, ఆసీత్=ఆయెను.

అకాంతము.—ఆసీత్=ఆయెను. కిం=నిది? వృద్ధత్వం=వార్ధకము. 'వృద్ధత్వం' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక ఆకర్తృక కర్తృప్రయోగము కయావినా=నివితప్ప? జరసావినా=ముదుసలితనముదప్పు. తస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు. తస్యకథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ధర్మ=ధర్మమందు, రతేః=ఆసక్తిగలవాఁడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? పారదృశ్యనః=అంతమునుచూచినవాఁడు. కాసాం=వేసియొక్క? విద్యానాం=వేదవేదాంగాదివిద్యలయొక్క. పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? అనాకృష్టస్య=స్వాధీనముచేసి కొనఁబడకున్నవాఁడు. కైః=వేసిచేత? విషయైః=శబ్దాదివిషయములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనాకృష్టస్య-ఆస్పృష్టసభవతీత్యనాకృష్టః తస్య అనాకృష్టస్య; అనాకృష్టస్య, అనాకృష్టయోః, అనాకృష్టానాం. అనాకృష్టశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. విషయైః-విషయేణ, విషయాభ్యాం, విషయైః. విషయశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. విద్యానాం-విద్యాయాః, విద్యయోః, విద్యానాం. విద్యాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. పారదృశ్యనః-పారం దృష్టవాన్ పారదృశ్యా. తస్య పారదృశ్యనః; దృశ్యనః. దృశ్యనోః, దృశ్యనాం. పారదృశ్యన్ శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేహం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ధర్మరతేః-ధర్మే రతిర్యస్యనః ధర్మరతిః, తస్య ధర్మరతేః; ధర్మరతేః, ధర్మరతోః, ధర్మరతీనాం. ధర్మరతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'ఆసఘ' వీత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి భూలేబ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వృద్ధత్వం-వృద్ధస్యభావోవృద్ధత్వం; వృద్ధత్వం, వృద్ధత్వే, వృద్ధత్వాని. వృద్ధత్వశబ్దః ఆకారాంతసపుంసలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జరసా-జరసా, జరయా, జరాభ్యాం, జరాభిః. జరాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. వినా-అప్యయమ్.

వ్యాఖ్య. — అనాకృష్టస్యేతి. విషయై శృద్ధాదిభిః, అనాకృష్టస్య అవశీకృతస్య, విద్యానాం వేదవేదాంగాదీనాం, పారదృశ్యః పారమంతం దృష్టవతః, దృశేత్వేన్, ధర్మై రతిర్యస్యతస్య రాజ్ఞః, జరసా జరయావినా, ని. 'పరితంజరనాకృష్ట్యంకేశా దౌవిప్రసాజరే' రసాజత్యమరః. 'షిద్ధిదాదిభ్యైః' ఇతి అచ్చుత్వము, 'జరాయా జరసన్యతరస్య' మితి దేశః, వృద్ధత్వం వార్ధకం, ఆసీత్, తస్య యూనోఽపి విషయ వైరాగ్యాదిజ్ఞానసంపత్త్యా జ్ఞానతోపృథక్త్వమాసీ దిత్వర్థః. నాశస్తవచతుర్విధం పృథక్త్వ మితి కృత్వా తత్ర అనాకృష్టస్యేత్యాదినా నిశేషణత్రయేణ వైరాగ్యవిద్యాజ్ఞానపృథక్త్వా న్యుక్తానీక్యవోచత్.

భావము. — జీతేంద్రియండును, సర్వవిద్యాపారంగతుఁడును, ధర్మరతుఁడును అయిన ఆదిరీషమహారాజునకు, వయోవృద్ధత్వముతప్ప కదను అన్ని సర్వవిషయములలో పృథక్త్వము అనగా జౌన్నత్యము గలయుండెను.

శ్లో. ప్రజానాం వినయాధానా రక్షణా భరణా దపి,

స పితా పితర తానాం కేవలం జన్త హేతవః.

౨౪

పదచ్ఛేదము. — ప్రజానాం, వినయాధానాత్, రక్షణాత్, భరణాత్, అపి, సః, పితా, పితరః, తానాం, కేవలం, జన్త హేతవః.

అర్థము. — ప్రజానాం = జనులయొక్క, వినయాధానాత్ = వినయ = శిక్షయొక్క, ఆధానాత్ = చేయుటవలనను, రక్షణాత్ = ఆపన్నివారణమువలనను, భరణాదపి = అన్నపాదులచేతపోషణవలనను, సః = ఆదిరీషమహారాజు, పితా = తండ్రి, ఆభూత్ = ఆయెను. తానాం = ఆ ప్రజలయొక్క, పితరస్తు = తండ్రులైతే, కేవలం = మిక్కిలి, జన్త హేతవః = జన్త = ఉత్పత్తికి, హేతవః = కర్తలయినవారు, అభూవత్ = ఆయిరి.

అకాంక్ష. — అభూవత్ = ఆయిరి. కేతుః = ఎవరైతే? పితరస్తు = తండ్రులయితే, 'పితరః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అభూవత్' అనెడి క్రియాపదమున నున్నది గనుక అకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః = ఎటువంటివారు? జన్త హేతవః - జన్త = ఉత్పత్తికి, హేతవః = కర్తలయినవారు. కానాం = ఎవరియొక్క? తానాం = ఆ ప్రజలయొక్క, ఆభూత్ = ఆయెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆదిరీషమహారాజు, 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'అభూత్' అనెడు క్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్తకర్తృప్రయోగము. కః = ఎవఁడు? పితా = తండ్రి. కస్తాదపి = దేనివలన? భరణాదపి = అన్నపానాదులచేత పోషణమువలన. పునః కస్తాత్ = ఇంక దేనివలన? వినయాధానాత్ = వినయ = శిక్షయొక్క, ఆధానాత్ = చేయుటవలనను. కానాం = ఎవరియొక్క? ప్రజానాం = ప్రజలయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. వినయాధానాత్-వినయస్య ఆధానం వినయాధానం, తస్మాద్వినయాధానాత్; ఆధానాత్, ఆధానాభ్యాం, ఆధానేభ్యః. వినయాధానశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. రక్షణాత్-రక్షణాత్, రక్షణాభ్యాం, రక్షణేభ్యః. రక్షణశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. భరణాత్-భరణాత్, భరణాభ్యాం, భరణేభ్యః. భరణశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. అపి-అప్యయమ్. సః-సః, తౌ-తౌ. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పితా-పితా, పితరా, పితరః. తతృశబ్దః ఋకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పితరః-పితా, పితరా, పితరః. పితృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తాసాం-తస్యాః, తయోః తాసాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. కేవలం-అప్యయమ్. జన్తహేతవః జన్తసః హేతవః జన్తహేతవః, హేతుః, హేతు, హేతవః. జన్తహేతుశబ్దః ఊకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రజానామితి. ప్రజాయంతిప్రజాః జనాః, 'ఉపసర్గేచ సంజ్ఞాయా' మితిదప్రత్యయః, తాసాం వినయస్యశిక్షాయాః ఆధానాత్ కరణాత్, సన్తార్గప్రవర్తనాదియావత్. రక్షణా ధ్యయహేతుభ్యస్తానాత్, ఆపన్నీవారణాదియావత్. భరణాత్ అన్నపానాదిభిః పోషణాత్, అపిస్సముచ్చయే. సరాజా, పితా, అభూత్, తాసాంపితరస్తు కేవలంజన్తహేతవః జన్తమాత్రకర్తారః, కేవలముత్పాదకావేష, అభూవత్. జననమాత్రమేవ పితృణాం వ్యాపారః శిక్షారక్షణాదికంతు సవేషకరోతీతి తస్మిన్ పితృత్వవ్యవదేశః. ఆహుశ్చ, 'సపితాయస్తుపోషకో' ఇతి.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు ప్రజలను సన్తార్గప్రవర్తకులుగ చేయుటవలనను భయములలోనుండి సంరక్షించుటవలనను, అన్నపానాదులచే పోషించుటవలనను, వారలకు కండ్రివంటివాడాయెను; వారితండ్రులు వారలకు జన్తహేతుభూతులు మాత్రముగానే యుండిరి.

శ్లో. స్థితైః దండయతో దండ్యా స్పరిణేతుః ప్రసూతయే,

అవ్యర్థకామా తస్యాస్తాం ధర్తాయైవ మనీషిణః.

౨౫

పదచ్ఛేదము.—స్థితైః, దండయతః, దండ్యాన్, పరిణేతుః, ప్రసూతయే, అపి, అర్థకామా, తస్య, ఆస్తాం, ధర్తాయ, ఏవ, మనీషిణః.

అర్థము. — దండ్యానేవ=దండనార్థులయినవారినే, స్థిత్యై=లోక ప్రతిష్ఠాకొఱకు, దండయతః=శీఠించుచున్నట్టియు, ప్రసూతయే=సంతానముకొఱకు, పరిణేతుః=భార్యను పరిగ్రహించుచున్నట్టియు, మనీషిణః=విద్వాంసుడయిన, తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, అర్థకామావః=అర్థకామములును, ధర్మాయైవ=ధర్మముకొఱకే, ఆస్తాం=అయినవి.

అకాంక్ష. — ఆస్తాం=వివరించి. కావః=వివియు? అర్థకామావః=అర్థకామములును 'అర్థకామా' అనెనొ ప్రగమాంతకర్తృవదమును, 'ఆస్తాం' అనెడి ప్రమాదము ఉన్నది గనుక అక్కడ కర్తృక ప్రయోగము. కస్తాన్=దేనికొఱకే? ధర్మాయైవ=ధర్మముకొఱకే. తస్య=ఎవని? తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు. తస్యకథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజు ఎట్టివాడు? మనీషిణః=విద్వాంసుడయినవాడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంక నెటు పంటివాడు? పరిణేతుః=భార్యను పరిగ్రహించువాడు. కస్త్యై=దేనికొఱకు? ప్రసూతయే=సంతానముకొఱకు. పునః కథం భూతస్య=ఇంక నెట్టివాడు? దండయతః=శీఠించుచుండువాడు. కస్త్యై=దేనికొఱకు? స్థిత్యై=లోక ప్రతిష్ఠాకొఱకు. కానేవ=ఎవని? దండ్యానేవ=దండనార్థులయినవారినే.

శబ్దరూపసమాసములు. — స్థిత్యై-స్థిత్యై, స్థితయే, స్థితిభ్యాం, స్థితిభ్యః. స్థితి శబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. దండయతః-దండయతః, దండయతోః, దండయతాం. దండయచ్చబ్దః తకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దండ్యాన్-దండమర్హంతీతిదండ్యాః, తాన్ దండ్యాన్, దండ్యం, దండ్యే, దండ్యాన్. దండ్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయా బహువచనాంతః. పరిణేతుః-పరిణేతుః, పరిణేతోః, పరిణేత్కాణం. పరిణేతృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రసూత్యై-ప్రసూత్యై, ప్రసూతయే, ప్రసూతిభ్యాం, ప్రసూతిభ్యః. ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. అసి-అప్యయమ్. అర్థకామా-అర్థకామశ్చ కామశ్చ అర్థకామా; అర్థకామా 2 అర్థకామాభ్యాం, 3 అర్థకామయోః 2 అర్థకామశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, లేమిం. తచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆస్తాం-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువీ' త్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూలేలజ్జపరస్వైవదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. ధర్మాయ-ధర్మాయ, ధర్మాభ్యాం, ధర్మేభ్యః. ధర్మశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. ఏవ-అప్యయమ్. మనీషిణః-మనీషిణః, మనీషిణోః, మనీషిణాం మనీషిణీశబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వాఖ్యానము. — స్థిత్యాశ్చితి. దండమర్హంతీతిదండ్యాః, దండాదిభ్యోయదితియచ్చి త్యయః, 'అదండ్యా' దండయన్త్రాకా దండ్యాంశ్చైవా ప్యదండయన్, అయశో మహా

దాహ్నితి నరకం చాధిగచ్ఛతీతి శాస్త్రవచనాత్, దంద్యా నేవ సిద్ధిర్నై లోక ప్రతిష్ఠాయై దండయతః శిక్షయతః, ప్రసూతయే సంతానాయ, పరిణేతుః, దారా న్పరిగృహ్లాతః, మనీషిణో విదుషః, తస్య అర్థకామావపి ధర్మాయై వాస్తాం శాలే, ఆస్తేర్థజ్ఞే, అర్థకామ సాధనయోః దండవివాహయోః లోకస్థాపన ప్రజోత్సావదనరూపధర్మార్థత్వేన అమన్తనాత్ అర్థకామయోరనిధర్త విశేషతా మాపాదయత్ సరాశా ధర్మోత్తరోభూ నిత్యర్థః. ఆహవ గౌతమః 'యథాశక్తిధర్మార్థకామే వ్యభిచరేషు ధర్మోత్తరస్సన్య' ఇతి.

భాషము.— తెలివినవల ఆచిలీపమహారాజు ప్రజలమేలుకొఱుకు దండింపతగినవారి! దండనమును సంతానార్థము భార్యాపరగ్రహమును చేయుచుండినాడుగనుక ఆయనదువ్వు నిగ్రహము శిష్టపరిపాలనము చేయుటవలన అతని! స్వాప్రమయ్యెడుధనమును దారపరి గ్రహమును ధర్మార్థములే అయినవి; అనగా ఈతని ద్రవ్యార్జనము న్యాయాన్వితమయినది; యాతఁడు యోగ్యకాలములయందు న్యూదారముఁడయ్యుండెను అనుట.

శ్లో దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ మఘవా దివమ్,
సంపద్వినిమయేనోభా దధతు భువనద్వయమ్.

౨౬

పదచ్ఛేదము.—దుదోహ, గాం, స, యజ్ఞాయ, సస్యాయ, మఘవా, దివం, సంపద్వినిమయేన, ఉభా, దధతు, భువనద్వయమ్.

అర్థము.—సః=ఆచిలీపమహారాజు, యజ్ఞాయ=యజ్ఞమును చేయుటకొఱుకు, గాం=ఘోషిని, దుదోహ=సింఁడను, మఘవా=దేవేంద్రుఁడు, సస్యాయ=పైరునువృద్ధిపొందించుటకొఱుకు, దివం=స్వర్గమును, దుదోహ=సింఁడను ఉభా=చిలీపదేవేంద్రులిద్దఱును, సంపద్వినిమయేన-సంపత్=సంపత్తులయొక్క, వినిమయేన=అదానప్రతిదానముల చేతను, భువనద్వయం=భువన=స్వర్గమర్త్యలోకములయొక్క, ద్వయం=రెంటిని, దధతు=పోషించిరి.

ఆకాంక్ష.—దధతు=పోషించిరి. కా=ఎవరు? ఉభా=చిలీపదేవేంద్రులిద్దఱు. కిం=దేనిని? భువనద్వయం=భువన=స్వర్గమర్త్యలోకములయొక్క, ద్వయం=రెంటిని. 'ఉభా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'భువనద్వయం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'దధతు' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. 'కేన=దేని చేత? సంపద్వినిమయేన-సంపత్=సంపత్తులయొక్క, వినిమయేన=అదానప్రతిదానముల చేత, దుదోహ=సింఁడను. ఈ=ఎవఁడు? మఘవా=దేవేంద్రుఁడు. కాం=దేనిని? దివం=స్వర్గమును. 'మఘవా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'దివం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'దుదోహ' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. కస్మై=దేనికొఱుకు? సస్యాయ=పైరునువృద్ధిపొందించుటకొఱుకు. దుదోహ=సింఁడను. ఈశ

ఎవఁడు? సః=అదిలీపమహారాజు, కాం=దేవని? గాం=భూమిని, 'సః'అనెడి ప్రథమాంశ కర్తృవదమును, 'గాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృవదమును, 'దుదోహ' అనెడి క్రియా వదంబునున్నది గడుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కన్యై=దేవిగొఱుట? యజ్ఞాయ=యజ్ఞమును చేయుటగొఱుట.

శబ్దరూపసమాసములు. — దుదోహ-దుదోహ, సుదుహతుః, దుదుహుః. 'దుహ ప్రపూరణ' ఇత్యస్తాధాతో సుకర్తకాత్కర్తృభూతేనోపపన్నైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గాం-గాం, గావో, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంతః (క్రి)ంగం ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-సః, సో, లే. తచ్ఛబ్దః చకారాంతః పుంసంగః ప్రథమైకవచనాంతః. యజ్ఞాయ-యజ్ఞాయ, యజ్ఞాభ్యాం, యజ్ఞేభ్యః. యజ్ఞశబ్దః ఆకారాంతః పుంసంగః చతుర్థైకవచనాంతః. సస్యాయ-సస్యాయ, సస్యాభ్యాం, సస్యేభ్యః. సస్యశబ్దః ఆకారాంతః పుంసక సంగః చతుర్థైకవచనాంతః. మఘవా-మఘవా, మఘవానో, మఘవానః. మఘవశ్శబ్దః నకారాంతః పుంసంగః ప్రథమైకవచనాంతః. వివం-వివం, వివో, వివః, వివశ్శబ్దః వకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః, సంపద్వినిమయేన-సంపదోః వినిమయః, సంపద్వినిమయః, లేన సంపద్వినిమయేన; వినిమయేన, వినిమయాభ్యాం, వినిమయైః. సంపద్వినిమయశబ్దః ఆకారాంతః పుంసంగః శృతియైకవచనాంతః. ఉభౌ, ఉభాభ్యాం, ఉభయోః, ఉభశబ్దః ఆకారాంతః పుంసంగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాంతః. దధతుః-దధౌ, దధతుః, దధుః. 'ఉభాభౌధారణపోషణయో' రిత్యస్తాధాతో సుకర్తకాత్కర్తృభూతే లిటివరస్తైవదే, ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. భువనద్వయం - భువనద్వయోః ద్వయం, భువనద్వయం, తత్, భువనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. భువనద్వయశబ్దః ఆకారాంతః పుంసక సంగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — దుదోహేతి. సరాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞంకర్తుం భువం, దుదోహ; కర్తృహణేనైవ రిక్తాంతకారేత్యర్థః, మఘవా శక్రః, సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం, వివం స్వర్గం, దుదోహ, ద్యులోకాద్భూలోకే పృథ్విముత్పాదయామానేత్యర్థః, 'క్రియా ర్తోపపదస్యే' త్యాదివా యజ్ఞసస్యశబ్దాభ్యాం చతుర్థి, ఏవ ముభౌ సంపదోర్వినిమయేన పరస్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం భువనద్వయం దధతుః పుపువతుః; రాజాయశ్చైరింద్ర లోక మింద్రశ్చ పృష్ఠ్య భూలోకం పుషోషేత్యర్థః. ఉక్తంచ దంశనీతో, 'రాజా త్యర్థాంత్యమాహృత్య తుర్యాదింద్రమమోత్సవం, ప్రణీరోమేఘవాహస్తు మహతీం పృష్ఠి మావహే' దితి.

భావము — దిలీపమహారాజు రాజులవద్ద కప్పమనేభూమియందలిద్రవ్యమును విస్తారముగ తీసుకొని యజ్ఞమును చేయుటద్వారా దేవతలకు తృప్తినిగలుగ చేసేస్వర్గమును,

దేవేంద్రుడు దివమునుండి భూమిలో వర్షమున సస్యవృద్ధినికలుగజేసి భూమినిన్నిచికిరి
లోకమును మఱియొకరుచొప్పున వారు ఈచెందులోకములను సంగ్రహించిరి.

శ్లో. నశిలానుయయు స్తస్య రాజానో రక్షితు ర్యశః,

వ్యావృత్తా య త్వస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్మరతా స్థితా. | తో॥ ౭

పదిచ్చేదము. —న, శిల, ఆనుయయుః, తస్య, రాజానః, రక్షితుః, యశః,
వ్యావృత్తా, యత్, పరస్వేభ్యః, శ్రుతౌ, తస్మరతా, స్థితా.

అర్థము. —రాజానః=మిగిలిన రాజులు, రక్షితుః=భయమువలన సంగ్రహణచేయు
చుండెడి, తస్య=అదిలీపమహారాజయొక్క, యశః=కీర్తిని, నానుయయుః శిల=అనుక
రించినవారుకాకపోయిరిగదా, యత్=ఏకారణమువలన, తస్మరతా=చార్మము, పర
స్వేభ్యః=పరధనములవలనను, వ్యావృత్తాసలీ=వెనుకకు తిరిగినదగుచు, శ్రుతౌ =వాచక
శబ్దమందు, స్థితా=ప్రవర్తించెనో.

అకాంక్ష. —స్థితా=ప్రవర్తించెనో. కా=ఏది? తస్మరతా=చార్మము. 'తస్మర
తా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్థితా' అనెడి కారకక్రియాపదము నున్నది
గనుక, ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కస్యాం=దేనియందు? శ్రుతౌ = వాచకశబ్దమందు.
కథంభూతాసలీ=ఎటువంటిదగుచు? వ్యావృత్తాసలీ=వెనుకకు తిరిగినదియగుచు. కేభ్యః=
జేనినుండి? పరస్వేభ్యః=పరధనమువలన. కుతః=ఎందువలన? యత్=ఏకారణమువలనను,
నానుయయుఃశిల=అనుకరించినవారుకారుకదా. కే=ఎవరు? రాజానః=మిగిలిన రాజులు. శిం
=దేనిని? యశః=కీర్తిని. 'రాజానః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి
ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నానుయయుః' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక
సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=అదిలీపమహారాజయొక్క, తస్య
కథంభూతస్య=అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? రక్షితుః=భయములనుండి రక్షించెనువాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. —న, ఆవ్యయము. శిల, ఆవ్యయము. ఆనుయయుః. ఆను
యయా, ఆనుయయతుః, ఆనుయయుః; ఆస్విత్యుపసర్గత్రాత్వకాల్ 'యాప్రావణ' ఇత్య
స్తాథాలో నృకర్తృకాక్కర్తరి భూలేటిపరస్మైవదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః.
తస్య-తస్య, తయోః, లేహం. తన్మబ్ధిః దకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. రా
జానః-రాజా, రాజానా, రాజానః. రాజన్ శబ్దః సకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాబహు
వచనాన్తః. రక్షితుః - రక్షితుః, రక్షిత్రోః, రక్షితృణాం. రక్షితృశబ్దః ఋకారాన్తః
పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః సకారాన్త
సపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. వ్యావృత్తా-వ్యావృత్తా, వ్యావృత్తే, వ్యావృత్తాః.

ఎవఁడు? సః=అదిలీపమహారాజు, కాం=దేనిని? గాం=భూమిని, 'సః'అనెడి ప్రథమాంశ కర్తృపదమును, 'గాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'దుదోహ' అనెడి క్రియా పదంబునున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కన్యై=దేనికొఱకు? యజ్ఞాయ=యజ్ఞమును చేయుటకొఱకు.

శబ్దరూపసమాసములు. — దుదోహ-దుదోహ, సుదుహతుః, దుదుహుః. 'దుహ ప్రపూరణ' ఇత్యస్తాధాతో సృకర్తృకాత్కర్తరి భూతేణితి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. గాం-గాం, గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః చకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. యజ్ఞాయ-యజ్ఞాయ, యజ్ఞాభ్యాం, యజ్ఞేభ్యః. యజ్ఞశబ్దః ఆకారాన్తః పులింగః చతుర్థైకవచనాన్తః. సస్యాయ-సస్యాయ, సస్యాభ్యాం, సస్యేభ్యః. సస్యశబ్దః ఆకారాన్తః పులింగః చతుర్థైకవచనాన్తః. మఘవా-మఘవా, మఘవానౌ, మఘవానః. మఘవశ్శబ్దః చకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. దివం-దివం, దివౌ, దివః, దివే శబ్దః పకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. సంపద్వినిమయేన-సంపదోః వినిమయః, సంపద్వినిమయః, తేన సంపద్వినిమయేన; వినిమయేన, వినిమయాభ్యాం, వినిమయైః. సుపద్వినిమయశబ్దః ఆకారాన్తః పులింగః తృతీయైకవచనాన్తః. ఉభౌ, ౨ ఉభాభ్యాం, ౩ ఉభయౌ, ౨ ఉభశబ్దః ఆకారాన్తః పులింగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాన్తః. దధతుః-దధౌ, దధతుః, దధుః. 'ఉభాభౌ ధారణపోషణయౌ' రిత్యస్తాధాతో సృకర్తృకాత్కర్తరిభూతే లిటిపరస్మైపదే, ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. భువనద్వయం - భువనద్వయౌ; ద్వయం, భువనద్వయం, తత్, భువనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. భువనద్వయశబ్దః ఆకారాన్తః పులింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యానము. — దుదోహేతి. సరాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞంకర్తుం భువం, దుదోహ; కర్తృనాణేనైవ రిక్తాంచకారేత్యర్థః, మఘవా శక్రః, సస్యాయ సస్యం పర్థయితుం, దివం స్యర్థం, దుదోహ, ద్యులోకాద్భూలోకే పృష్ఠిముత్పాదయామానేత్యర్థః, 'క్రియార్తోపపదన్యే' త్యాదినా యజ్ఞసస్యశబ్దాభ్యాం చతుర్థి, ఏవ ముభౌ సంపదోన్వయమయేన పరస్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం భువనద్వయం దధతుః పుపువతుః; రాజాయశ్చైరింద్రలోక మింద్రశ్చ పృష్ఠ్య భూలోకం పుషోషేత్యర్థః. ఉక్తంచ దంశనీతౌ, 'రాజా త్వథాంత్వమాహృత్య తుర్యాదింద్రమమోత్సవం, ప్రణీతో మేఘవాహస్తు మహాతీం పృష్ఠి మావహే' దితి.

భావము. — దిలీపమహారాజు రాజులపద్ధ కప్పమనేభూమియందలిద్రవ్యమును విస్తారముగ తీసుకొని యజ్ఞములుచేయుటద్వారాదేవతలకు తృప్తినిగలుగజేసేస్వర్గమును,

దేవేంద్రుడు దినమునుండి భూమిలో వర్షమున సస్యవృద్ధినికలుగజేసి భూమినిన్నిటికరి
లోకమును మణియొకరుచొప్పున వారు ఈచెందులోకములను సంగ్రహించిరి.

శ్లో. నశిలానుయయు స్తస్య రాజానో రక్షితు ర్యశః,

వ్యావృత్తా య త్వస్వేభ్యః శ్రుతో తస్మైతా స్థితా. | అం ౨

పదచ్ఛేదము.—న, శిల, అనుయయుః, తస్య, రాజానః, రక్షితుః, యశః,
వ్యావృత్తా, యత్, పరస్వేభ్యః, శ్రుతో, తస్మైతా, స్థితా.

అర్థము.—రాజానః=మిగిలిన రాజులు, రక్షితుః=భయమువలన సంగ్రహణచేయు
చుండెడి, తస్య=అదిలీపమహారాజయొక్క, యశః=కీర్తిని, నానుయయుః శిల=అనుక
రించినవారు కాకపోయిరిగాదా, యత్=ఏకారణమువలన, తస్మైతా=చార్యము, పర
స్వేభ్యః=పరధనములవలనను, వ్యావృత్తాసతీ=వెనుకకు తిరిగినదగుచు, శ్రుతో = వాచక
శబ్దమందు, స్థితా=ప్రవర్తించెనో.

అకాంక్ష.—స్థితా=ప్రవర్తించెనో. కా=ఏది? తస్మైతా=చార్యము. 'తస్మై
తా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్థితా' అనెడి కారక క్రియాపదము నున్నది
గనుక, ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కస్యాం=జేసియందు? శ్రుతో = వాచకశబ్దమందు.
కథంభూతాసతీ=ఎటువంటిదగుచు? వ్యావృత్తాసతీ=వెనుకకు తిరిగినదియగుచు. శేభ్యః=
జేనినుండి? పరస్వేభ్యః=పరధనమువలన. కుతః=ఎందువలన? యత్=ఏకారణమువలనను,
నానుయయుః శిల=అనుకరించినవారుకారుకదా. శే=ఎవరు? రాజానః=మిగిలిన రాజులు. శిం
=జేనిని? యశః=కీర్తిని. 'రాజానః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి
ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నానుయయుః' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక
సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. తస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=అదిలీపమహారాజయొక్క, తస్య
కథంభూతస్య=అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? రక్షితుః=భయములనుండి రక్షించెడువాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—న, ఆవ్యయము. శిల, ఆవ్యయము. అనుయయుః, అను
యయా, అనుయయతుః, అనుయయుః; అస్విత్యవసర్గత్రార్వకాల్ 'యాప్రావణ' ఇత్య
స్తాథాలో నృకర్తృకాక్కర్తరి భూలేటిపరస్వైపదే ప్రథమపురుషవచనాంతః.
తస్య-తస్య, తయోః, లేహం. తవృట్టః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. రా
జానః-రాజా, రాజానా, రాజానః. రాణ్ శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమావచన
వచనాంతః. రక్షితుః - రక్షితుః, రక్షిత్రోః, రక్షిత్యాణాం. రక్షితృశబ్దః ఋకారాంతః
పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశృట్టః సకారాంత
సమంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వ్యావృత్తా-వ్యావృత్తా, వ్యావృత్తే, వ్యావృత్తాః.

వ్యావృత్తాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యత్, అవ్యయము. శ్రుతా-
శ్రుత్యాం, శ్రుతా. శ్రుత్యోః, శ్రుతిషు. శ్రుతిశబ్దః ఇకారాంతః శ్రీలింగః సప్తమ్యైక
వచనాంతః. తస్మరతా-తస్మరస్యభావః, తస్మరతా; తస్మరతా, తస్మరతే, తస్మ-
రతాః. తస్మరతాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్థితా-స్థితా, స్థితే,
స్థితాః. స్థితాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — నశీలతి. రాజానః, అన్యేస్సపాః, రక్షీతుః, భయభ్యస్తాతుః తస్య,
రాజ్యః, యశః, నానుయాయః శిల నానుచక్రః ఖలు. తుతః యద్యస్తాత్కారణాత్, తస్మర
తా చాప్యం పరస్వేభ్యః, పరవనేభ్యః స్వవిషయభూతేభ్యః వ్యావృత్తా నివృత్తానతీ
వాచశబ్దేస్థితాప్రవృత్తా అపవర్త్యాంతరాభావాత్ తస్మశబ్ద వివాదహృత ఇత్యర్థః,
అథవా అత్యంతానత్యవ్యక్తే జ్ఞానంశబ్దః కరోతీతిన్యాయేన శబ్దేస్థితాస్ఫురితా నన్వయాప
తోస్తీత్యర్థః.

భావము. — ప్రజాసంరక్షణమునందు నితరరాజులు దిలీపమహారాజునకు సములు
అనెడు యశస్సును పొందకపోయిరి. ఎందువలన నన దిలీపునిరాజ్యములో దొంగతనము
శబ్దార్థమువలనఁ దెలుసుకొనవలసినదేకాని క్రియవలనఁ దెలుసుకొనవలసినదిగా కాకపో
యెను; అనఁగా దొంగతనము జొరగిపోయెను.

శ్లో. ద్వేష్యోప సమృత శ్చిష్ట స్రస్యా తస్య యథోపధమ్,

త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోఽస్యాస్తీ ఉంగుళీవోఽరగక్షతా. ౨౮

పదచ్ఛేదము. — ద్వేష్యః, అపి, సమృతః, శిష్టః, తస్య, ఆర్తస్య, యథా, ఔపధం,
త్యాజ్యః, దుష్టః, ప్రియః, అపి, అసీత్, అంగుళీ, ఇవ, ఉరగక్షతా.

అర్థము. — శిష్టః = యోగ్యమయిన జనము, ద్వేష్యః = శత్రువైనను, ఆర్తస్య = రోగ
వంతుని, ఔపధం యథా = ఔపధమువలెనె, తస్య = ఆదిలీపమహారాజునకు, సమృతః = అను
మతమయినది, అసీత్ = ఆయెను. దుష్టః = దోషయుక్తమయిన జనము, ప్రియో = ప్రే
మాస్పదీభూతమయినప్పటికిన్ని, ఉరగక్షతా - ఉరగ = సర్పముచేత, క్షతా = కరవఁబడిన,
అంగుళీవ = వ్రేలువలెనే, త్యాజ్యః = విడువతగినది, అసీత్ = ఆయెను.

అకాంక్ష. — అసీత్ = ఆయెను. ఈ = విడి? దుష్టః = దోషయుక్తమయిన జనము.
'దుష్ట' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అసీత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నది. గమక
ఆకర్తకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః = ఎటువంటిది? త్యాజ్యః = విడువతగినది. కేవ = విడి
వలెనే? అంగుళీవ = వ్రేలువలెనే. అంగుళీకథంభూతా = ఆ వ్రేలు ఎటువంటిది? ఉరగక్షతా -

ఉరగఁ=సర్పముచేత, క్షతా=కరవఁబడినది. కథంభూతోపి=ఎటువంటిదయినను? ప్రియో
 =ప్రేమాస్పదీభూతమయినను. ఆసీత్=అయెను. కః = ఏది? శిష్టః=యోగ్యమయిన
 జనము. అకర్తృకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటిది? సమృతః=అనుమతమైనది.
 కస్య=ఎవనికి? తస్య=అదిలీచమహారాజుకు. కిమివ=ఏదియె? కౌషధంయథా=కౌషధ
 మువలెనే. కస్య=ఎవనికి? ఆర్తస్య=రోగవంటిది. కథంభూతోపి = ఎటువంటిదైనను?
 ద్వేష్యాపి=శత్రువైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.— ద్వేష్యః-ద్వేష్టుయోగ్యః, ద్వేష్యః, ద్వేష్యః, ద్వే
 ష్యా, ద్వేష్యాః. ద్వేష్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః, అ, అవ్య
 యము. సమృతః-సమృతః, సమృతో, సమృతాః. సమృతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథ
 మైకవచనాంతః. శిష్టః-శిష్టః, శిష్టా, శిష్టాః. శిష్టశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైక
 వచనాంతః. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః వ్యవ్యక్త
 వచనాంతః. ఆర్తస్య - ఆర్తస్య, ఆర్తయోః, ఆర్తానాం. ఆర్తశబ్దః అకారాంతః
 పుంలింగః, వ్యవ్యక్తవచనాంతః. యథా, అవ్యయము. కౌషధం-కౌషధం, కౌషధే,
 కౌషధాని. కౌషధశబ్దః అకారాంతసపుంసలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్యాజ్యః-
 త్యాజ్యం, యోగ్యః, త్యాజ్యః; త్యాజ్యః, త్యాజ్యో, త్యాజ్యాః. త్యాజ్యశబ్దః అకారాం
 తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దుష్టః- దుష్టః, దుష్టా, దుష్టాః. దుష్టశబ్దః అకా
 రాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రియః-ప్రియః, ప్రియా, ప్రియాః. ప్రియశబ్దః
 అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః అపి, అవ్యయము. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం
 అసన్. 'అసభువీ' త్యస్తాథా తోరకర్తృకాత్పర్యంతభూతేలశివరస్వైవదే ప్రథమపురుషైక
 వచనాంతః. అంగుళీ - అంగుళీ, అంగుళ్య, అంగుళ్యః. అంగుళీశబ్దః ఈకారాంతః
 స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ, అవ్యయము. ఉరగక్షతా-ఉరగేణక్షతా, ఉర
 గక్షతా; ఉరగక్షతా, ఉరగక్షతే, ఉరగక్షతాః. ఉరగక్షతాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలి
 గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.— ద్వేష్యఇతి. శిష్టోజనో, ద్వేష్యశత్రురపి, ఆర్తస్య రోగిణి, కౌష
 ధం, యథా, కౌషధమివ, తస్య, సమృతోమమత ఆసీత్. దుష్టోజనః, ప్రియోపి ప్రేమా
 స్పదీభూతోపి, ఉరగక్షతా సర్పదప్త, అంగుళీవ త్యాజ్యః, ఆసీత్, తస్య శిష్టవివబంధః
 దుష్టవివ శత్రు చిత్తార్థః.

భావము.— అదిలీచమహారాజునకు యోగ్యుడు ద్వేషియైనను రోగి ననిష్ఠమ
 యినమందు ఎట్లు ఇష్టమో అటుల ఇష్టుఁడును, దుష్టుఁడు విహితుఁడయినను పామువలనఁ
 గఱవఁబడినవలె ఎలాగునగోసివేయఁబడెనో అలాగున త్యాజ్యుఁడు; అనఁగా అనిష్టుఁడు.

అవ. తస్య పరోపకారిత్వమాహ.—

శ్లో. తం వేథా విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా,
తథాహి సర్వే తస్మాదేక పరార్థైకఫలా గుణాః.

౨౯

పదచ్ఛేదము.—తం, వేథాః, విదధే, నూనం, మహాభూతసమాధినా, తథా, హి, సర్వే, తస్య, అనన్, పరార్థైకఫలాః, గుణాః.

అర్థము.—వేథాః=బ్రహ్మ, తం=అదిచేసమహారాజును, మహాభూతసమాధినా=మహాభూత = పృథివ్యాద్విద్యుత్తేజస్వప్రపంచభూతములయొక్క, సమాధినా=కారణసామగ్రిచేత, విదధే=స్పృశించెను. నూనం=నిశ్చయము తథాహి=అదియొక్కమే. తస్య=అదిచేసమహారాజుయొక్క, సర్వే=సమస్తములైన, గుణాః=గుణములు, పరార్థైకఫలాః=పర=అన్యులయొక్క, అర్థ=ప్రయోజనమే, ఏకఫలాః=ముఖ్యఫలముగాకఁగినవి, అనన్ = అయినవి.

అకాంక్ష.— అనన్ = అయినవి. కే=ఏది? గుణాః=గుణములు. 'గుణాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అనన్' అనెడిక్రియాపదము నున్నవిగనుక ఆకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎటువంటి? పరార్థైకఫలాః=పర=అన్యులయొక్క, అర్థ=ప్రయోజనమే, ఏకఫలాః = ముఖ్యప్రయోజనముగఁగఁగినవి. గుణాః కథంభూతాః=గుణములెటువంటివి? సర్వే=సమస్తములైనవి? తస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=అదిచేసమహారాజుయొక్క. కథం=ఎట్లుగాను? తథాహి=అట్లునేనది. నూనం=నిశ్చయము. విదధే=స్పృశించెను. కః=ఎవడు? వేథాః=బ్రహ్మ. తం = ఎవని? తం=అదిచేసమహారాజును. 'వేథాః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడు ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'విదధే' అనెడిక్రియాపదమునున్నవిగనుక ఆకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కేన =చేసిచేత? మహాభూతసమాధినా=మహాభూత = పృథివ్యాద్విద్యుత్తేజస్వప్రపంచభూతములయొక్క, సమాధినా=కారణసామగ్రిచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తే, తాన్. తచ్ఛబ్దః దశారాంతఃపులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వేథాః-వేథాః, వేథసౌ, వేథసి. వేథశబ్దః దశారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విదధే-విదధే, విదధాతే, విదధిరే పితృబహువ్రీహ్యకాల్ 'దుధాభౌధారణపోషణయో' రిత్యస్తాద్ధతో స్పకర్తకాత్కర్తృభూతేఽటి ఆత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నూనం, అన్యాయమ్. మహాభూతసమాధినా-మహంతశ్చతే, భూతాశ్చ, మహాభూతాః, మహాభూతానాం, సమాధిః; మహాభూతసమాధిః, లేన, మహాభూతసమాధినా; సమాధినా; సమాధిభ్యాం, సమాధిభిః. మహాభూతసమాధికశబ్దః దశారాంతః

పులిగః శృతీయైకవచనాంతః శభా, అప్యయమ్ సర్వే-సర్వః, సర్వా, సర్వే. సర్వకట్టః
అకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, లేమః. తచ్చ
ట్టః చకారాంతః పుట్టిట్టః షష్ఠ్యైకవచనాంతః ఆసక్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్ 'అనభు
వీ'త్వస్థాధాతో రకర్తకాత్కర్తృభూతేలశివరస్త్వపదేప్రథమపురుషబహువచనాంతః.
పరాశైకఫలాః - పరేషాం, అర్థః, పరార్థః, ఏకంచతుర్థే ఫలంచ, ఏకఫలం; పరార్థపవ,
ఏకఫలం యేషాంతే, పరాశైకఫలాః; పరాశైకఫలః, పరాశైకఫలా, పరాశైకఫలాః పరా
శైకఫలశట్టః. అకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఏణః-గుణః, గుణో,
గుణాః, గుణశట్టః అకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః

వ్యాఖ్యా.— తమిలి. వేధాః, స్రష్టా, (౧) 'స్రష్టప్రజాపతిర్వేధా' ఇత్యమ
రః, తం, దీలీపం, సమాధీయత ఇతి సమాధిః, కారణసామగ్రి, మహాభూతానాం యస్య
మాధిస్తేన. విదధే, సనర్థ, నూనం ద్రువమిత్యుష్పీతా, తథాహి, తస్య రాజ్యః, సర్వే
గుణాః. రూపసాదిమహాభూతగుణవ దేవ పరార్థం పరప్రయోజనమేవ, ఏకం ముఖ్యం
ఫలం యేషాంతే, తథోక్తాః. ఆసక్, మహాభూతగుణోపమానేన కారణగుణాః కార్యే
నంక్రామంతీతిన్యాయ సూచితః.

భావము.— బ్రహ్మ ఆదిలీపమహారాజును శ్రేష్ఠమయినప్పటివ్యాదిపంచభూత
సారముచేత సృజించెను. ఏలాగన, ఆయరగుణములన్నియు పరులసౌఖ్యమునకే ఆక
రములుగ నుంచెను.

శ్లో. స వేలావప్రవలయాం పరిభీకృతసాగరామ్,

అనన్యతాసనా ముర్ద్విం శశాన్తైకపురీమిని.

30

పదచ్ఛేదము.—సః, వేలావప్రవలయాం, పరిభీకృతసాగరాం, అనన్యతాసనాం,
ఉర్ద్విం, శశాన, ఏకపురీం, ఇవ.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, వేలావప్రవలయాం=వేలా=సముద్రముల
ములె, వప్రవలయాం=ప్రాకారవేష్టనముగాకలిగినట్టియు, పరిభీకృతసాగరాం=పరిభీ
కృత=ఆగడ్డలుగాచేయఁబడిన, సాగరాం=సముద్రములుగలిగినట్టియు, అనన్యతాసనాం=
అన్యరాజాల్లా లేకయున్న, ఉర్ద్విం=భూమిని, ఏకపురీమిని=ఒక్కనగరమునువలె, శశాన=
శిశ్నించెను.

అకాంక్ష.—శశాన=శిశ్నించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కాం=దే
నిని? ఉర్ద్విం=భూమిని. 'సః' అనెడి ప్రథమాంశకర్తృపదమును, 'ఉర్ద్విం' అనెడి ద్వితీయాంశ
కర్తృపదమును, 'శశాన' అనెడి క్రియాపదంబును ఉన్నవిగనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము.

కామ్యం = దేవుని కపురి నుండును వలె ఉర్వింక భూతాం = భూమిని మును
టిసి? అనన్యశాసనాం = అన్యశాసనములకే మున్నది. పునఃకంభూతాం = ఇంక నెట్టివి
పరిశీల్యత సాగరాం = పరిశీల్యత = ౧౪ ద్వయంగా నేను బడిన, సాగరాం = నము ప్రముఖుల
గనది, పునః కంభూతాం = ఇంక నెట్టివి? వేలాం ప్రచలయాం = వేలాం నము ద్రవలములై,
వప్రవలయాం = ప్రాకార వేప్రవలముగా కలిగినది

శబ్దరూపసమములు — పు. పు. తా. తే. కచ్చట్టి వకారాంతః పుంలింగః
ప్రతీయైకవచనాంతః. వేలాం ప్రచలయాం = ప్రాకారాలయా, ప్రవలయా, వేలా
విప్ర, వప్రవలయా, యస్యాస్యా, వేలాం ప్రచలయా, తాం, వేలాం ప్రచలయాం;
వప్రవలయా, వప్రవలయా, వప్రవలయా. వేలాం ప్రచలయాశబ్దః ఆకారాంతః
లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పరిశీల్యత సాగరాం = పరిశీల్యతః; ఆపరిశీల్యతః,
పరిశీల్యత సాగరాం = కృతాం, పరిశీల్యతా; పరిశీల్యతా సాగరాం. యస్యాస్యా,
పరిశీల్యత సాగరాం; తాం, పరిశీల్యత సాగరాం; సాగరాం, సాగరే, సాగరాః పరి
శీల్యత సాగరాశబ్దః ఆకారాంతః లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అనన్యశాసనాం = అన్య
శాసనం; అన్యశాసనం, అవిద్యమానం, అన్యశాసనం యస్యాస్యా, అనన్యశాసనా,
తాం, అనన్యశాసనాం; శాసనం, శాసనే, శాసనాః. అనన్యశాసనాశబ్దః ఆకారాంతః
లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉర్విం = ఉర్విం, ఉర్వా, ఉర్విః. ఉర్విశబ్దః ఈకా
రాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శశాస = శశాస, శశాసయః, శశాసుః. 'శాసు
అనుశిష్ట' నిత్యస్తా ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తా భూతేగితి పఞ్చైవది ప్రథమపురుషైక
వచనాంతః. వికపురిం = వికాచసాపురిచ వికపురి; తాం, వికపురిం; పురిం, పుర్యా, పురిః.
వికపురిశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః ఇవ, అప్యయమ్.

వ్యాఖ్యా — స ఇతి. వేలాస్సముద్రమాలాని, (ని) 'వేలాకూలేషివారిధే' రితి
విశ్వోతాపివ వప్రవలయాః ప్రాకారవేప్రవలయాస్యాస్తాం, (ని) 'స్యాచ్చయోవప్రవస్తి
యాం, ప్రాకారోపరణస్యాః ప్రాచీనం ప్రాంతతోపృథిరిత్యమరః. పరితః, ఖాతః, పరి
ఖాః, దుర్గవేష్టనఖాతం, (ని) 'ఖేయంతుపరిఖే' త్యమరః. 'అన్యేష్వపిదృశ్యత' ఇత్యపి
శబ్దా, తనలేర్దప్రత్యయః, ఆపరిఖాః పరిఖాస్సంపద్యమానాః కృతాః, పరిశీల్యతాః,
సాగరాః యస్యాస్తాం ఆభూతతద్భావేష్విః, అవిద్యమానం అన్యశ్చ రాజ్ఞశ్శాసనం యస్యా
స్తాం, అనన్యశాసనా, ముర్విం వికపురిమివ, శశాస, అనాయాసేన శాసితవా నిత్యర్థః.

భావము. — ఆదిలీపమహారాజు ఆనముద్రాంత మొకడే రాజుగా భూమి నేలను.

శ్లో. తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా మగధనంశజా,
పత్నీ సుదక్షిణేత్యానీ దధ్వరస్యేవ దక్షిణా.

పదచ్ఛేదము.—తస్య, దాక్షిణ్యరూఢేన, నామ్నా, మగధవంశజా, పత్నీ, సుదక్షిణా, ఇలి, ఆసీత్, ఆధ్వరస్య, ఇవ, దక్షిణా.

అర్థము.—తస్య=అదిలిపమహారాజనకు, మగధవంశజా-మగధ=మగధదేశాధీశ్వరునియొక్క, వంశ=కులమందు, జా=పుట్టినట్టియు, దాక్షిణ్యరూఢేన-దాక్షిణ్య=పరాధిప్రాయానువర్తనముచేత, రూఢేన=ప్రసిద్ధమైన, నామ్నా=నామధేయముచేత, సుదక్షిణేతి=సుదక్షిణయను ప్రసిద్ధమైన, పత్నీ=భార్య, ఆధ్వరస్య=యజ్ఞమునకు, దక్షిణేన=దక్షిణాఖ్యపల్నివలెనే, ఆసీత్=అయెను.

అకాంక్ష.— ఆసీత్=అయెను. కా=ఎవతే? పత్నీ=భార్య. 'పత్నీ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడి క్రియాపదము నున్నవి గనుక, ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కేవ=ఏదివలె? దక్షిణేవ=దక్షిణాఖ్యపల్నివలెనే. కస్య=దేని? ఆధ్వరస్య = యాగమునకు. పత్నీకథంభూతా = ఆభార్య ఎట్టిది? సుదక్షిణేతి = సుదక్షిణ అని ప్రసిద్ధమయినది. కేన=దేనిచేత? నామ్నా=నామధేయముచేత, నామ్నాకథంభూతేన=నామధేయమెట్టిది? దాక్షిణ్యరూఢేన-దాక్షిణ్య=పరాధిప్రాయానువర్తనముచేత, రూఢేన=ప్రసిద్ధమైనది. పునఃకథంభూతా = ఇంక నెట్టిది? మగధవంశజా-మగధ=మగధదేశాధీశ్వరునియొక్క, వంశ = కులమందు, జా=పుట్టినది. కస్య=ఎవని? తస్య=అదిలిపమహారాజనకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, లేమం, తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దాక్షిణ్యరూఢేన-దక్షిణాయాః, భావః, దాక్షిణ్యం; దాక్షిణ్యేన, రూఢం, దాక్షిణ్యరూఢం, లేన, దాక్షిణ్యరూఢేన; రూఢేన, రూఢాభ్యాం, రూఢైః. దాక్షిణ్యరూఢశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. నామ్నా - నామ్నా, నామభ్యాం, నామభిః. నామకశబ్దః సకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. మగధవంశజా-మగధస్యవంశః, మగధవంశః, మగధవంశే జాతా, మగధవంశజా; వంశజా, వంశజే, వంశజాః. మగధవంశజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పత్నీ-పత్నీ, పత్నీయ, పత్నీయః. పత్నీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సుదక్షిణా-సుదక్షిణా, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః. సుదక్షిణాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇలి, అవ్యయమ్. ఆసీత్ - ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆనన్. 'అసభువీ' తృస్తాధాతో రకర్తృకాత్కర్తృభూలేజి పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆధ్వరస్య-ఆధ్వరస్య, ఆధ్వరయోః, ఆధ్వరాణాం. ఆధ్వరశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఇవ, అవ్యయము. దక్షిణా-దక్షిణా, దక్షిణే, దక్షిణాః. దక్షిణాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. తస్యరాజ్ఞః, మగధవంశే జాతా మగధవంశజా, 'సప్త
మ్యం జనేద్' ఇతిదప్రత్యయః, ఏతేనాభిజాత్యముక్తం; దాక్షిణ్యం పరచ్ఛందానువర్త
నం, (ని) 'దక్షిణస్యరథోదారపరచ్ఛందానువర్తిప్తి'తి కాశ్వతః, లేన, రూఢం ప్రసిద్ధం,
లేన, నామ్న సుదక్షిణేతి, ప్రసిద్ధా, పత్నీ, అభ్యురస్య, యజ్ఞస్య, దక్షిణా, దక్షిణాఖ్యా,
పత్నీవాసీత్, ఆత్రశ్రుతిః, 'యజ్ఞోగంధర్వస్తస్యదక్షిణా అప్పరస' ఇతి, దక్షిణాయా
దాక్షిణ్యంనామ ఋత్వికాం దక్షిణత్వప్రాపకత్వం, (శ్రు) 'లేదక్షంతదక్షిణాం ప్రతిగృ
హ్యే'తి శ్రుతేః.

భావము.—ఆదిలిపమహారాజునకు శ్రేష్ఠుగుమగధవంశమునఁ బుట్టినదియు
దాక్షిణ్యగుణముచే నిరూఢుగు దక్షిణయనునామము గలసతి యన్వర్థమగు పేరు గలదై
యజ్ఞమునకు దక్షిణపాలె నెయ్యపుటా లాయెను.

శ్లో. కళత్రవంత మాత్మాన మవరోధే మహత్యసి,

తయా మేనే మనస్వీన్యా లక్ష్మ్యచ వసుధాధిపః.

3.9

పదచ్ఛేదము.—కళత్రవంతం, ఆత్మానం, అవరోధే, మహతి, ఆపి, తయా,
మేనే, మనస్వీన్యా, లక్ష్మ్యచ, చ, వసుధాధిపః.

అర్థము.—వసుధాధిపః=భూపతిఅయిన దిలిపమహారాజు, అవరోధే=అంతఃపుర
స్త్రీజనము, మహతిసత్యం=అధికముగానున్నను, మనస్వీన్యా=దృఢచిత్తముకలిగిన, తయా=
అసుదక్షిణాదేవితనను, లక్ష్మ్యచ=రాజ్యలక్ష్మీచేతను, ఆత్మానం=తనను, కళత్రవంతం=భా
ర్యావంతునిగాను, మేనే=తలచెను.

ఆకాంక్ష.—మేనే=తలచెను. కం=ఎవఁడు? వసుధాధిపః=భూపతియయినదిలి
పమహారాజు. కం=ఎవనిని? ఆత్మానం=తన్ను. 'వసుధాధిపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృప
దమును, 'ఆత్మానం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్తృపదమును, 'మేనే' అనెడి క్రియాపదము
నున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతం=ఎట్టివానిగా? కళత్రవంతం=
భార్యావంతునిగా. కయాచ=ఎవతెచేతను? లక్ష్మ్యచ=రాజ్యలక్ష్మీచేతను. పునఃకయాచ=
ఇంక నెవ్వతెచేతను? తయా=అసుదక్షిణాదేవితనను, తయాకథంభూతయా=అసుదక్షిణా
దేవి ఎటువంటిది? మనస్వీన్యా=దృఢచిత్తముకలిగినది. కథంభూలేనత్యం=ఎటువంటి
దైనప్పటికిన్ని? మహతి సత్యం=అధికముగా నుండినప్పటికిని. కన్తిక=ఏది? అవరోధే=
అంతఃపురస్త్రీజనము.

శబ్దరూపసమాసములు. — కళత్రవంతం - కళత్రమస్యాస్తీతికళత్రవాత్, తం కళత్రవంతం; కళత్రవంతం, కళత్రవంతౌ, కళత్రవంతః. కళత్రవచ్చట్టి తకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అత్తానం-అత్తానం, అత్తానా, అత్తనః. అత్తన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవరోధే - అవరోధే, అవరోధయోః, అవరోధేషు అవరోధశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. మహలి-మహలి, మహతోః, మహత్సు మహచ్ఛట్టి తకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఆపి, అప్యయమ్. తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛట్టి దకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. మేనే-మేనే, మేనాతే, మేనిరే. 'మనఅవరోధనే' ఇత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరిభూతేలిటి అత్తనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మనస్సిన్యా-మనస్సిన్యా, మనస్సినిభ్యాం, మనస్సినిభిః. మనస్సినిశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. లక్ష్మ్య-లక్ష్మ్య, లక్ష్మీభ్యాం, లక్ష్మీభిః. లక్ష్మీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. చ, అప్యయమ్. వసుధాధిపః, వసుధాయాః ఆధిపః, వసుధాధిపః, ఆధిపః, ఆధిపా, ఆధిపాః. వసుధాధిపశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — కళత్రవంతమితి. వసుధాధిపః, అవరోధే, అంతఃపురే, మహలి సత్యపి మనస్సిన్యా దృఢచిత్తయా వలిచిత్రానుపుశ్యాదినిర్బంధక్షమయేత్యర్థః తయా సుదక్షిణాయా లక్ష్మ్యచ, అత్తానం కళత్రవంతం, భార్యావంతం, మేనే, (ని) 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయో' రిత్యమరః, వసుధాధిప ఇత్యనేన వసుధయాచేరిగమ్యతే.

భావము. — ఆదిలిపమహారాజు పెక్కంద్రు అంతఃపుర స్త్రీబంధియు మనోహరు రాలైన యాసుదక్షిణాదేవిచేతను రాజ్యలక్ష్మీచేతను తన్ను సుకళత్రవంతునిగా నెంచు కొనెను.

శ్లో. తస్యా మాత్తానురూపాయా మాత్తజన్తసముత్సుకః,
విలంబితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః.

33

పదచ్ఛేదము. — తస్యాం, అత్తానురూపాయాం, అత్తజన్తసముత్సుకః, విలంబితఫలైః, కాలం, సః, నినాయ, మనోరథైః.

అర్థము. — సః=ఆదిలిపమహారాజు, అత్తానురూపాయాం=అత్తజతనకు, అనురూపాయాం=సదృశరాలయిన, తస్యాం=ఆసుదక్షిణాదేవియందు, అత్తజన్తసముత్సుకస్సృక్-అత్తజన్త=పుత్రునియందు, సముత్సుకస్సృక్=ఆసక్తుఁడయినవాఁడగుచు, విలంబితఫలైః=విలంబిత=సావకాశమైన, ఫలైః=ఫలముకలిగిన, మనోరథైః=ఆసలచేత, కాలం=కాలమును, నినాయ=కడపెను.

ఆకాండ.—నినాయ=కడపెను. కః=ఎవడు? సః=అదిలీపమహారాజు. కం=చే నిని? కాలం=కాలమును. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'కాలం' అనెడిద్వితీయాంత కర్తృపదమును, 'నినాయ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగను. సర్వకర్తృప్రయోగము. కై=చేనిచేత? మనోరథైః=కోరికలచేత. మనోరథైఃకథంభూతైః=కోరికలెట్టివి? విలంబితఫలైః=విలంబిత=సావకాశమయిన, ఫలైః=పుత్రరూపఫలముకలిగినవి. 'కథంభూత' స్పృక్=ఎట్టివాడగుచు? ఆత్మజన్మసముత్పన్నస్పృక్-ఆత్మజన్మ=పుత్రునియందు, సముత్పన్నస్పృక్=అసత్కుడయినవాడగుచు. తస్యాం=ఎవలెయందు? తస్యాం=అనుదక్షిణాదేవియందు. తస్యాంకథంభూతాయాం = అనుదక్షిణాదేవి ఎటువంటిది? ఆత్మానురూపాయాం. ఆత్మ=తనకు, అనురూపాయాం=సదృశురాలయినది.

శబ్దరూపసూపములు.—తస్యాం-తస్యాం, తయోః, తాసు. తచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగః సప్తమైవచనాంతః. ఆత్మానురూపాయాం-ఆత్మనః, అనురూపా, ఆత్మానురూపా; తస్యాం, ఆత్మానురూపాయాం, అనురూపాయాం, అనురూపయోః, అనురూపాసు. ఆత్మానురూపశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైవచనాంతః. ఆత్మజన్మసముత్పన్నః-ఆత్మనః, జన్మ, యస్యసః, ఆత్మజన్మా; ఆత్మజన్మని, సముత్పన్నః, ఆత్మజన్మసముత్పన్నః; సముత్పన్నః, సముత్పన్నా, సముత్పన్నాః. ఆత్మజన్మసముత్పన్నశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైవచనాంతః. విలంబితఫలైః=విలంబితం, ఫలం యేషంలే, విలంబితఫలాః; తైః, విలంబితఫలైః; ఫలేన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః. విలంబితఫలశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. కాలం-కాలం, కాలా, కాలాః. కాలశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. సః-సః, తే, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైవచనాంతః. నినాయ-నినాయ, నిన్యతుః, నిన్యః. 'నిన్య' ప్రావణేయిత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిటి పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైవచనాంతః. మనోరథైః-మనోరథేన, మనోరథాభ్యాం, మనోరథైః. మనోరథశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్యా మిలి. సదిలీపః, ఆత్మానురూపాయాం, తస్యాం, ఆత్మనో జన్మయస్యసః, ఆత్మజన్మాపుత్రః తస్మిన్, సముత్పన్నః యద్వా, ఆత్మనః, జన్మనిపుత్రరూపేహోత్పత్తే సముత్పన్నస్పృక్. 'ఆత్మావై పుత్రనామాసీ' లిక్తలే, విలంబితం ఫలం పుత్రప్రాప్తిరూపం, యేషంతైః మనోరథైః కదామేపుత్రోభవే దిత్యాకాభిః కాలం నినాయ యావయామాన.

భావము.—దిలీపమహారాజు తనకు సమానురూపయిననుదక్షిణాదేవియందు భువారుండు జనింపవలయు ననెడి యపేక్షకలవాడాయెను. అట్లుగొంతకాలము జరిగినది.

శ్లో. సంతానార్థాయ విధయే స్వభుజా దవతారితా,
తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే.

38

పదచ్ఛేదము. — సంతానార్థాయ, విధయే, స్వభుజాత్, అవతారితా, తేన, ధూః, జగతః, గుర్వీ, సచివేషు, నిచిక్షిపే.

అర్థము. — తేన = ఆదిలీపమహారాజుచేత, సంతానార్థాయ = సంతానమే, అర్థాయ = ప్రయోజనముగాఁగఁగిన, విధయే = అనుష్ఠానము కొఱచు, స్వభుజాత్ = స్వ = స్వకీయమయిన, భుజాత్ = దాహువునుండి, అవతారితా = దింపఁబడిన, జగతః = జగత్తుయొక్క, గుర్వీ = అధికమయిన, ధూః = భారము, సచివేషు = మంత్రిలయందు, నిచిక్షిపే = ఉంచఁబడెను.

అకాంక్ష. — నిచిక్షిపే = ఉంచఁబడెను. కేన = ఎవనిచేత? తేన = ఆదిలీపమహారాజుచేత. కా = ఏది? ధూః = భారము. 'తేన' అనెడి తృతీయాంతకర్తృవాచకపదమును, 'ధూః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నిచిక్షిపే' అనెడి క్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక కర్తృజిప్రయోగము. కేషు = ఎవరియందు? సచివేషు = మంత్రిలయందు. ధూః కథంభూతా = భారమెటువంటిది? గుర్వీ = అధికమయినటువంటిది. కస్య = దేనియొక్క? జగతః = జగత్తుయొక్క. పునః కథంభూతా = ఇంక నెటువంటిది? అవతారితా = దింపఁబడినటువంటిది. కస్తాత్ = దేనినుండి? స్వభుజాత్ = స్వ = స్వకీయమయిన, భుజాత్ = భుజంబుననుండి. కస్తై = దేనికొఱచు? విధయే = అనుష్ఠానముకొఱచు. విధయే కథంభూతాయ = అనుష్ఠానమెట్టిది? సంతానార్థాయ = సంతానమే, అర్థాయ = ప్రయోజనముగాఁగఁగినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — సంతానార్థాయ = సంతానః, అర్థః, యస్యసః, సంతానార్థః, తస్యై, సంతానార్థాయ; అర్థాయ, అర్థాభ్యాం, అర్థేభ్యః. సంతానార్థశబ్దః అకారాంతః పులింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. విధయే = విధయే, విధిభ్యాం, విధిభ్యః. విధిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. స్వభుజాత్ = స్వస్వభుజః, స్వభుజః, తస్తాత్, స్వభుజాత్; స్వభుజాత్, స్వభుజాభ్యాం, స్వభుజేభ్యః. స్వభుజశబ్దః అకారాంతః పులింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. అవతారితా = అవతారితా, అవతారితే, అవతారితాః. అవతారితాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తేన = తేన, తారితాః. అవతారితాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ధూః = ధూః, తాభ్యాం, తైః. తచ్చబ్దః దకారాంతః పులింగః తృతీయైకవచనాంతః. ధూః = ధూః, ధూరా, ధూః. ధూర్శబ్దః రేఫాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జగతః = జగతః, జగతాం. జగచ్ఛబ్దః తకారాంతసపుంసకలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గుర్వీ = గుర్వీ, గుర్వాభ్య, గుర్వ్యై. గుర్వీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

సచివేషు-సచివే, సచివయోః, సచివేషు. సచివశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః సప్తమీ బహువచనాంతః. నిచిషీపే - నిచిషీపే, నిచిషీపాలే, నిచిషీపికే. సీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'క్షిప్రప్రేరణ' ఇత్యుప్సార్థతో స్పకర్తృణి భూతేటి ఆత్త నేపదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సంతానేలి. తేనదిలీపేన, సంతానః, అర్థః ప్రయోజనం, యస్య తస్యై సంతానార్థాయ, విధయే, అయష్టనాయ, స్వభూజాల్, అవతారితా ఆవరోపితా, జగతి, గుర్వీ, భూర్భారీ, సచివేషు, మంత్రిషు, నిచిషీపే, నిషీప్తా.

భావము.—దిలీపమహారాజు సంతాన ప్రతిపాదక మయినయనుష్ఠానముకొఱకు తనరాజ్యభారమును మంత్రిులపరము చేసెను.

శ్లో. అథాభ్యర్చ్య విధాతారం ప్రయతో పుత్ర కామ్యయా,
తా దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురో ర్జగత్తు రాశ్రమమ్. 3X

పదచ్ఛేదము.—అథ, అభ్యర్చ్య, విధాతారం, ప్రయతో, పుత్ర కామ్యయా, తా, దంపతీ, వసిష్ఠస్య, గురోః, జగత్తుః, ఆశ్రమమ్.

అర్థము.—అథ=ఇక ద్వారావతరణానంతరము, పుత్ర కామ్యయా=సంతానేచ్ఛ చేత, తా=ఆ, దంపతీ=సుదక్షిణాదిలిపులు, ప్రయతోసంతో=పరిశుద్ధులయినటువంటివారగుచు, విధాతారం=బ్రహ్మ, అభ్యర్చ్య=పూజచేసి, గురోః=కులగురువులయిన, వసిష్ఠస్య=వసిష్ఠులయొక్క, ఆశ్రమం = ఆశ్రమమునుగూర్చి, జగత్తుః=తరలిపోయిరి.

అకాంక్ష.—జగత్తుః=తరలిపోయిరి. కా=ఎవరు? దంపతీ=సుదక్షిణాదిలిపులు. కం=దేనినిగూర్చి? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమునుగూర్చి. 'దంపతీ' అనుప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'జగత్తుః' అనెడిక్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక, సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవరియొక్క? వసిష్ఠస్య=వసిష్ఠునియొక్క. వసిష్ఠస్యకథంభూతస్య=ఆవసిష్ఠులు ఎటువంటివారు? గురోః=కులగురువలనవారు. కింకృత్యా=నిమిచేసి? అభ్యర్చ్య=పూజచేసి కం=ఎవరిని? విధాతారం=బ్రహ్మ. కథంభూతోసంతో=ఎట్టివారలగుచు? ప్రయతోసంతో = పరిశుద్ధులయినవారలగుచు. కయా=దేనిచేత? పుత్ర కామ్యయా=సంతానేచ్ఛచేత. కదా=ఎవ్వరు? అథ=ఇక ద్వారావతరణానంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ, అవ్యయమ్. అభ్యర్చ్య, ల్యప్ ప్రత్యయంతమవ్యయమ్. విధాతారం-విదధాతీలి, విధాతా, తం, విధాతారం; విధాతారం, విధాతారా, విధాత్మా. విధాత్మశబ్దః ఋకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రయతో-ప్ర

యతః, ప్రయతే, ప్రయతాః, ప్రయతశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమాద్విప
చనాంతః పుత్రకామ్యయా - పుత్ర మాత్తనః ఇచ్చా పుత్ర కామ్యా తయాపుత్ర కా
మ్యయా; కామ్యయా, కామ్యాభ్యాం, కామ్యాభిః. పుత్ర కామ్యాశబ్దః అకారాంతః
స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. తే - సః, తే, తే. తచ్చబ్దః దకారాంతః పులింగః
ప్రథమాద్విపచనాంతః. దంపతీ - దంపతీ, 1 దంపతిభ్యాం, 3 దంపత్యోః. 1 దం
పతిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః నిత్యంద్విపచనే ప్రథమాద్విపచనాంతః. వసిష్ఠస్య -
వసిష్ఠస్య, వసిష్ఠయోః, వసిష్ఠానాం. వసిష్ఠశబ్దః అకారాంతః పులింగః వృష్ట్యైకవచ
నాంతః. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉకారాంతః పులింగః
వృష్ట్యైకవచనాంతః. జగ్గతుః-జగామ, జగ్గతుః, జగ్గుః. 'గమ్' తా' విశ్వస్తాద్ధా
తో స్సకర్త కాత్కర్తరిభూతేలిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్విపచనాంతః. ఆశ్రమం-
ఆశ్రమం, ఆశ్రమా, ఆశ్రమాః. ఆశ్రమశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైక
వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. - అథేతి. అథ జగద్ధారావతరణానంతరం, పుత్రకామ్యయా,
ఆత్తనః పుత్రేచ్ఛాయా, 'కామ్యచ్ఛే'తిపుత్రశబ్దాత్కామ్యచ్ ప్రత్యయః; అప్రత్యయాది
తి పుత్రకామ్యశబ్దా దకారప్రత్యయః తతఃష్టాప్, తయా, తే, దంపతీ, జాయావతీ,
రాజదంతాదిషు జాయాశబ్దస్యదంభావనిపాతనాత్సాధుః; ప్రయతే నియతే, భూతే,
విధాతారం బ్రహ్మణం, అభ్యర్చ్య, సఖలు పుత్రార్థిభి రుపాస్యత ఇతి మాంత్రికాః
గురోః, కులగురోః వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం, జగ్గతుః, పుత్రప్రాప్త్యుపాయాపేక్షయేతి శేషః.

భావము. - పిమ్మట దీర్ఘమహారాజా నుదక్షిణాదేవి వీరవిద్వజు పుత్రార్థనియత
లయి బ్రహ్మను బూజించి కులగురు వగువసిష్ఠునియాశ్రమమునకు వెళ్లిరి.

శ్లో. స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోష మేకస్యందన మాఢితో,

ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదై రావతా వివ. 36

పదచ్ఛేదము. - స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం, ఏకస్యందనం, ఆఢితో, ప్రావృషేణ్యం,
పయోవాహం, విద్యుదైరావతో, ఇవ.

అర్థము. - స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం - స్నిగ్ధ = మధురమయినట్టియు, గంభీర = గంభీర
మయిన, నిర్ఘోషం = ధ్వనికలిగిన, ఏకస్యందనం = ఒక్కలేరును, ప్రావృషేణ్యం = వర్షా
కాలమందుపుట్టిన, పయోవాహం = మేఘమును, విద్యుదైరావతావివ = మెఱుపుఇంద్ర
గజములువలె, ఆఢితో నంతే = ఎక్కినవారలగుచు, జగ్గతుః = తరలిపోయిరి.

అకాంక్ష. - జగ్గతుః = తరలిపోయిరి. కా = ఎవరు? దంపతీ = నుదక్షిణాదిలిపులు. కం =
దేనినిగూర్చి? ఆశ్రమం = వసిష్ఠాశ్రమమునుగూర్చి. 'దంపతీ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదము

ను, 'అశ్రమం' అనేది ద్వితీయాంతకర్త పదమును, 'జగత్తు' అనేది త్రితీయాపదమునున్న విగతుక సకర్త కకర్త ప్రయోగము. కళం భూతానంతో = ఎటువంటివారవును? అస్థితో సంతో = ఎక్కినవారవును. కావిత = వివితలె? విద్యుదైరావతావిత = మెరుపు ఇంద్రగణంబులువలె. కం = చేనిని? పయోవాహం = మేఘంబును. పయోవాహం కళంభూతం = మేఘమెటువంటిది? ప్రాప్తషేణ్యం = పద్మాకాలమునందుపుట్టినట్టిది. 'ం = చేనిని? ఏకస్యందనం = ఒకరథంబును. ఏకస్యందనం కళంభూతం = ఆ ఒకరకమెట్టిది? స్నిగ్ధగంభీరనిర్హోషం = స్నిగ్ధం = మధురమైనట్టియు. గంభీరం = గంభీరమయిన, నిర్హోషం = స్వస్థకలగినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — స్నిగ్ధగంభీరనిర్హోషం - స్నిగ్ధః, గంభీరః, నిర్హోషః, నిర్హోషస్య సః, స్నిగ్ధగంభీరనిర్హోషః; తం, స్నిగ్ధగంభీరనిర్హోషం; నిర్హోషం, నిర్హోషా, నిర్హోషాః. స్నిగ్ధగంభీరనిర్హోషశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైవచనాంతః. ఏకస్యందనం - ఏకాశ్చసౌస్యందనశ్చ. ఏకస్యందనః; తం, ఏకస్యందనం; స్యందనం, స్యందనా, స్యందనాః. ఏకస్యందనశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైవచనాంతః. అస్థితో - అస్థితః, అస్థితౌ, అస్థితాః. అస్థితశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. ప్రాప్తషేణ్యం - ప్రాప్తషి, భవః, ప్రాప్తషేణ్యః; తం, ప్రాప్తషేణ్యం; ప్రాప్తషేణ్యం, ప్రాప్తషేణ్యో, ప్రాప్తషేణ్యోః. ప్రాప్తషేణ్యశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైవచనాంతః. పయోవాహం - పయః, పయతీలి, పయోవాహః; తం, పయోవాహం; వాహం, వాహా, వాహాః. పయోవాహశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైవచనాంతః. విద్యుదైరావతో - ఇరాః, సంతీలి, ఇరావాః; ఇరావలిభవః, విరావతః, విద్యుచ్చ, విరావతచ్చ, విద్యుదైరావతో; విద్యుదైరావతో, ౨ విద్యుదైరావతాభ్యాం, ౩ విద్యుదైరావతయోః, ౪ విద్యుదైరావతశబ్దః. అకారాంతః పులింగః నిత్యంస్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాంతః. ఇవ. అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా. - స్నిగ్ధగంభీరేతి స్నిగ్ధో, మధురః. గంభీరోనిర్హోషోయస్యసః ఏకమేవ, స్యందనంరథం, ప్రాప్తషిభవః ప్రాప్తషేణ్యః, ప్రాప్తపనిర్హోషలి ఏణ్యప్రత్యయః, తం, ప్రాప్తషేణ్యం, పయోవాహం, మేఘం, విద్యుదైరావతా వివ, అస్థితౌ, ఆరూఢౌ, జగత్తురితిపూర్వేణసంబంధః, ఇరాః, ఆవః, (ని) 'ఇరాభూవాక్సురాపుస్యా' విత్త్యుమరః. ఇరావాప్సుముద్రః, కత్తభవః, విరావతః, (ని) 'విరావతో భ్రమాతంగైరావతా భ్రమువల్లభా' ఇత్త్యుమరః, అప్రమాతంగత్వంచాస్య అభ్రస్థితత్వా దభ్రరూపత్వాద్భేతి త్తీరస్వామి. అతఏవ మేఘారోహణం విద్యుత్సాహచర్యంచఘటతే, కించ, విద్యుతః, విరావతసాహచర్యాదేవ, విరావతీ సంక్షాపి, 'విరావతస్యస్త్రీవిరావతీ' లి త్తీరస్వామి తస్మాత్సుష్మాక్తం, విద్యుదైరావతావివేలి; ఏకరథారోహణోక్త్యాకార్యసిద్ధిర్భేదః, దంపత్యో రత్యంతసౌమనస్యంచ సూచయతి.

భూము. — అదిలివనుదక్షిణాదేవులు శ్రావ్యులు గొప్పస్వనిగల యొకరథము మీఠాదానోయిరి. నిల్లగనుండెడి యొకరథముపైని తెల్లగనుండెడిదిలివనుహారాజును పర్యగ నుండెడి సుదక్షిణాదేయును పోవుట నల్లనిమేఘముపైని తెల్లని విరావకమనెడివినుంగ యు మెఱువును పోయినట్లుండెను.

శ్లో. మాధూ దాశ్రమపీ శేతి పరిమేయపురస్సరా,
అనుభావనిశేషాత్తు సేనాపరివృతా వివ.

32

పదచ్ఛేదము. — మా, భూత్. ఆశ్రమపీడా, ఇలి, పరిమేయపురస్సరా, అనుభావ నిశేషాత్, తు, సేనాపరివృతా, ఇవ.

అర్థము. — ఆశ్రమపీడా-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమునకు, పీడా=బాధ, మాభూత్=కావద్దు. ఇలి=ఇట్లును మేతువువలన, పరిమేయపురస్సరా-పరిమేయ=స్వల్పమయిన, పురస్సరా=పరివారజనము కలిగినవారియినప్పటికి, అనుభావనిశేషాత్తు-అనుభావ=లేకున్న యొక్క, నిశేషాత్తు=నిశేషమువలనను, సేనాపరివృతావివస్థితే-సేన=సేనలచేత, పరివృతా వివస్థితే=చుట్టకొనఁబడినవారో యన నున్నవారై, ఇగ్గతుః=తరలిపోయిరి.

అకాంక్ష. — ఇగ్గతుః=తరలిపోయిరి. కథం భూతావివస్థితే = ఎట్టివారోయన నున్నవారై? సేనాపరివృతావివస్థితే-సేన=సేనలచేత, పరివృతావివస్థితే=చుట్టకొనఁబడిన వారో యననున్నవారై. కస్తాత్=దేనివలన? అనుభావనిశేషాత్తు-అనుభావ = లేకున్న యొక్క, నిశేషాత్తు=నిశేషమువలన. కథంభూతే=ఎట్టివారైనను? పరిమేయపురస్సరా-పరిమేయ=స్వల్పమైన, పురస్సరా=పరివారజనము కలిగినవారి లైనప్పటికిని. కిమిలి=ఏమను మేతువువలన? ఇలి=ఇట్లును మేతువువలన, మాభూత్=కావద్దు. కా = ఏది? ఆశ్రమపీడా-ఆశ్రమ=ఆశ్రమముయొక్క, పీడా=బాధ. 'ఆశ్రమపీడా' అనెడి ప్రథ మాంతకర్తృపదమును 'మాభూత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నవిగనుక ఆకర్తృకకర్తృ ప్రయోగము.

శబ్దరూపసమాసములు. — మా, అవ్యయమ్. భూత్-భూత్, భూతాం, భూవన్. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతొరకర్తృకాదాశిషి లిङ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచ నాంతః. ఆశ్రమపీడా-ఆశ్రమస్య పీడా-ఆశ్రమపీడా; పీడా, పీడే, పీడాః. ఆశ్ర మపీడాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిమేయపురస్సరా-పరిమాను యోగ్యాః పరిమేయాః; పురః సరంతీతి పురస్సరాః; పరిమేయాః పురస్సరాః యయోస్తౌ పరిమేయపురస్సరా; పురస్సరః, పురస్సరా, పురస్సరాః. పరిమేయపురస్సర శబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమాద్విపకనాంతః. అనుభావనిశేషాత్ - అనుభావస్య

విశేషః అనుభావవిశేషః; తస్మాత్ అనుభావవిశేషాత్; విశేషాత్, విశేషాభ్యాం, విశేషేభ్యః. అనుభావవిశేషశబ్దః అకారాంతః పులింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. తు-అవ్యయమ్. సేనాదూపుతా-సేనాభిః రూపుశా సేనాదూపుతా; దూపుతా, దూపుతా, దూపుతా. సేనాదూపుతశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రకమాద్వివచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్య. — మేలి. పునఃకథంభూతో పంపత్, అక్రమమిదా, మాభూత్ మాస్తి విహేతోః, 'మాజిల' శత్యాశ్చిరేలుక్ 'సమాకాయోగ' ఇత్యోదాగమ ప్రతిపేదః. పరిమేయపురస్సరా, హమికపరివారా, అనుభావవిశేషాత్తు, లేజోవిశేషాత్, సేనాభిః, పరివృతాదివస్థితే.

భావము. — వసిష్ఠాశ్రమమునకు బాధలేకుండ నుండవలెనని మితపరివారముతో వారలు వెళ్ళిరి. అయినను అదిలీపమహారాజు ప్రభావాలితముచేత సేనతోకూడుకొని యుండినట్లుగుచుడిరి.

శ్లో. సేవ్యమానా సుఖస్పర్శైః సాలనిర్యాసగంధిభిః,
పుష్పరేణాల్కిరై వాతైః ఆధూతవనరాజిభిః.

35

పదచ్ఛేదము. — సేవ్యమానా, సుఖస్పర్శైః, సాలనిర్యాసగంధిభిః, పుష్పరేణాల్కిరైః, వాతైః, ఆధూతవనరాజిభిః.

అర్థము. — సుఖస్పర్శైః-సుఖ = సుఖకరమయిన, స్పర్శైః=స్పృశించుట కలిగినట్టియు, సాలనిర్యాసగంధిభిః-సాల=సర్జవృక్షములయొక్క, నిర్యాస=స్వరసముయొక్క, గంధిభిః=వాసనగలట్టియు, పుష్పరేణాల్కిరైః-పుష్ప=కుసుమములయొక్క, రేణు = పరాగములను, ఉల్కిరైః=వెడచల్లుచుండునట్టియు, ఆధూతవనరాజిభిః-ఆధూత = కొంచము కంపించఁబడిన, వన = వనములయొక్క, రాజిభిః=పంక్తులుకలిగిన, వాతైః=వాయువులచేత, సేవ్యమానా=విసరఁబడినవారలయి, జగ్గతుః=తరలిపోయిరి.

అకాంక్ష. — జగ్గతుః=తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతో=ఇంక నెట్టివారై? సేవ్యమానా=విసరఁబడినవారై. కైః=వేనిచేత? వాతైః=వాయువులచేత. వాతైఃకథంభూతైః=ఆవాయువులవట్టివి? ఆధూతవనరాజిభిః-ఆధూత=కొంచముకంపించఁబడిన, వన=వనములయొక్క, రాజిభిః=పంక్తులుకలిగినవి. పునః కథంభూతైః = ఇంక నెట్టివి? పుష్పరేణాల్కిరైః=పుష్ప=కుసుమములయొక్క, రేణు=పరాగములను, ఉల్కిరైః=వెడచల్లుచుండునవి. పునః కథంభూతైః=ఇంక నెట్టివి? సాలనిర్యాసగంధిభిః-సాల=సర్జవృక్షములయొక్క,

నిర్యాసః=స్వరసముయొక్క, గంధిభిః=వాసనగలవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివి? సుఖ స్పర్శైః=సుఖ=సుఖకరమైన, స్పర్శైః=తాఁకుడుగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — సేవ్యమానాః సేవ్యమానః, సేవ్యమానాః, సేవ్యమానాః. సేవ్యమానశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. సుఖస్పర్శైః - సుఖః స్పర్శో యేహంతే సుఖస్పర్శాః, తైః సుఖస్పర్శైః; స్పర్శేన, స్పర్శాభ్యాం, స్పర్శైః. సుఖస్పర్శశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. సాలనిర్యాసగంధిభిః - సాలానానిర్యాసః సాలనిర్యాసః, సాలనిర్యాసస్య గంధః సాలనిర్యాసగంధః, సాల నిర్యాసగంధః ఏహమస్తీతి సాలనిర్యాసగంధిభిః, తైః సాలనిర్యాసగంధిభిః; గంధినా, గంధిభ్యాం, గంధిభిః. సాలనిర్యాసగంధిశబ్దః నకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహు వచనాంతః. పుష్పరేణూత్కిరైః-ఉత్కిరంతీత్యుత్కిరాః, పుష్పగాం రేణవః పుష్ప రేణవః, పుష్పరేణూనాం ఉత్కిరాః పుష్పరేణూత్కిరాః, తైః పుష్పరేణూత్కిరైః, ఉత్కిరేణ, ఉత్కిరాభ్యాం, ఉత్కిరైః. పుష్పరేణూత్కిరశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయా బహువచనాంతః. వాతైః-వాతేన, వాతాభ్యాం, వాతైః. వాతశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయా బహువచనాంతః. ఆధూతవనరాజిభిః - వనానాం రాజయః వన రాజయః; ఆధూతాః వనరాజయో యైస్తే ఆధూతవనరాజయః, తైః ఆధూతవనరా జిభిః; రాజినా, రాజిభ్యాం, రాజిభిః. ఆధూతవనరాజిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయా బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — సేవ్యమానాని. పునః కథంభూతో, సుఖః, శీతలత్వాల్, ప్రియః స్పర్శో యేహంతైః, సాలనిర్యాసగంధిభిః సర్వతరునిష్కందగంధవద్విః, (1) 'సాలస్పర్శ తరుస్తస్మిన్' ఇతి కాశ్చతః. ఉత్కిరంతి విక్షిచంతీత్యుత్కిరాః; 'ఇగువథే' త్యాదినా నిరలే కప్రత్యయః. పుష్పరేణూనా ముత్కిరాః, తైః, ఆధూతాః మాంద్యా దీప త్కంపితాః వనరాజయోయైస్తే, వాతైస్తేవ్యమానా.

భావము. — చల్లనైనదియు, సాలతరుస్వరసపరిమళమిళితములైనవియు, కనుమ రణస్థుల రాల్చునవియు, వనవస్త్రుల కదల్చునవియు, సుఖమగుతాఁకుడుగలవియు నగు లెమ్మెరలచేత నేవించఁబడువారలగుచు తరలి పోయిరి.

శ్లో. మనోభిరామా శృణ్వంతో రథనేమిస్సనోస్తుభైః,
షడ్జనంవాదినీః కేకా ద్విధా భిన్నా శ్శిఖండిభిః.

3౯

పదచ్ఛేదము. — మనోభిరామాః, శృణ్వంతో, రథనేమిస్సనోస్తుభైః, షడ్జనంవా దినీః, కేకాః, ద్విధా, భిన్నాః, శిఖండిభిః.

అర్థము. — రథ నేమిస్వనోస్తుభైః-రథః=రథముయొక్క, నేమి=చక్రాగ్రములయొక్క, స్వనః=స్వనులచేత, ఉత్=ఎత్తఁబడిన, ముఖైః=ముఖములకలిగి, శిఖండిభిః=మయూరములచేత, ద్విధా=రెండుప్రకారములుగా, భిన్నాః=విభాగము చేయఁబడినవిగనుక నే, వడ్డసంవాదిని-వడ్డ=వడ్డస్వరముతోడను, సంవాదిని=సదృశములైన, మనోభిరామాః-మనః=మనస్సునకు, ఆభిరామాః=ఇష్టములైన, కేకాః=మయూరవాతులను, శృంగ్వంతో=వినుచున్నవారలై, జగ్గతుః=తరలి పోయిరి.

ఆకాంక్ష. — జగ్గతుః=తరలించిరి. కథంభూతాః=ఎట్టివారలయి? శృంగ్వంతో=వినుచున్నవారలై. కేకాః=వేనినీ? కేకాః=మయూరవాతులను. కేకాః కథంభూతాః=మయూరవాతులు ఎట్టివి? మనోభిరామాః-మనః=మనస్సునకు, ఆభిరామాః=ఇష్టములైనట్టివి. పునః కథంభూతాః=ఇంక నెట్టివి? వడ్డసంవాదిని-వడ్డ=వడ్డస్వరముతోడ, సంవాదిని=సదృశములైనట్టివి. కథంభూతాః=ఎట్టివిగనుక నే? భిన్నాః=విభాగములచేయఁబడినవిగనుక నే. కథం=ఎట్లుగా? ద్విధా=రెండుప్రకారములుగా. కైః=వేనిచేత? శిఖండిభిః=మయూరములచేత. శిఖండిభిః కథంభూతైః=మయూరములెట్టివి? రథ నేమిస్వనోస్తుభైః-రథః=రథముయొక్క, నేమి=చక్రాగ్రములయొక్క, స్వనః=స్వనులచేత, ఉత్=ఎత్తఁబడిన, ముఖైః=ముఖములకలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — మనోభిరామాః-మనః ఆభిరామాః మనోభిరామాః, తాః మనోభిరామాః, ఆభిరామాం, ఆభిరామే, ఆభిరామాః. మనోభిరామాశబ్దః ఆకారాస్తస్మి లింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. శృంగ్వంతో-శృంగ్వన్, శృంగ్వంతో, శృంగ్వంతః. శృంగ్వచ్ఛబ్దః తకారాంతః పులింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. రథ నేమిస్వనోస్తుభైః-రథస్య నేమయః రథనేమయః; రథనేమీనాం స్వనాః రథనేమిస్వనాః, రథనేమిస్వనైః ఉన్ముఖాః రథనేమిస్వనోస్తుభాః, తైః రథనేమిస్వనోస్తుభైః; ఉన్ముఖేన, ఉన్ముఖాభ్యాం, ఉన్ముఖైః. రథనేమిస్వనోస్తుభిశ్చ అకారాంతఃపులింగః తృతీయాబహువచనాంతః. వడ్డసంవాదిని వడ్డేన సంవాదిన్యః వడ్డసంవాదిన్యః; తాః వడ్డసంవాదినిః; సంవాదినిం, సంవాదిన్యో, సంవాదినిః, వడ్డసంవాదిన్శబ్దః తకారాస్తస్మి లింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. కేకాః-కేకాం, కేకే, కేకాః. కేకాశబ్దః ఆకారాస్తస్మి లింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. ద్విధా, ధాన్విత్యయాంశమప్యయమ్. భిన్నాః-భిన్నాం, భిన్నే, భిన్నాః. భిన్నాశబ్దః ఆకారాంతః స్థిలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. శిఖండాః. విహంసంతిలి శిఖండినః, తైః శిఖండిభిః; శిఖండివా, శిఖండిభ్యాం, శిఖండిభిః. శిఖండిశబ్దః నకారాంతః పులింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — మనఃశబ్దః. రథనేమిస్వనోస్తుభైః, మేఘస్వనికంఠయా ఉన్ముఖత ముఖైః రిక్త్యర్థః. శిఖండిభి ర్మయూరైః, ద్విధాభిన్నాః, వడ్డవికృతభేదేనవా, వికృతావశ్ఠే

యామేవ చ్యుతాచ్యుతభేదేనవా పడ్డోద్వివిధః. తత్సాదృశ్యా లేకా అపి ద్విధాభి
 న్నా ఇత్యుచ్యుతే, అతపివాహ 'పడ్డసంవాదినీ' రితి, పద్మ్యస్థానెభ్యో బాత మ్మడ్మః,
 తదుక్తం, శ్లో. 'నాసాకంఠమరస్తాలు బహుదంతాశ్చసంస్పృశన్, పద్మ్యస్సంజాయ
 లేయస్తా తస్తా పడ్డ ఇతి స్పృతః' ఇతి, సచ తంత్రీకంఠవన్యస్వరవిశేషః, సి. 'నిహద
 ర్నిభిగాంధాః పడ్డమభ్యుమదైవతాః, పంచమశ్చేత్యమీసప్తతంత్రీకంతోఽథితాప్యసరా'
 ఇత్యుమరః, పడ్డేనసంవాదినీః సదృశః, తదుక్తం మతంగేన, 'పడ్డంమయూరోపదతి' రి,
 మనోఽపరామః మనసః ప్రియాః, కేమూర్ధ్వికాయంతి ధన్వంతీరికేకాః మయూర
 పద్మ్యః, సి. 'కేకావాణీమయూరస్యే' త్యుమరః, తాః కేకాః శృణ్వంతావితి శ్లోకార్థః.
 ఇతఃపర మవరిచితస్వరతత్వానా మనుగ్రహాయ కించిదుచ్యుతే, ప్రథమం తావ త్స్వ
 రాణాం స్వరూపముచ్యుతే, శ్రుత్యాంబుచునురిణసంస్వరః. తదుక్తం రత్నాకరే, శ్లో.
 'శ్రుత్యనంతరభావీయస్సిన్ధోఽనురణనాత్మకః, స్వలోంఛయతి శ్రోతుశ్చిత్తం సస్వ
 రణచ్యుతే' ఇతి, లే ద్వివిధః, శృద్ధావికృతాశ్చేతః. తత్ర నియతిశ్రుతసంపన్నా శృ
 ద్ధాః, అవికృతా ఇత్యర్థః. శ్రుత్యుత్కృష్టాపకృష్టామవికృతాః. శ్రుతినియమశ్చోచిత
 త్తితన, 'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవపడ్డమభ్యుమపంచమాః, ద్వే ద్వేనిహదగాంధాకాంత్రీర్ప
 భదైవతా' వితి, తత్ర శృద్ధాసప్తైవ. తదుక్తం 'శ్రుతిభ్యస్సుస్వరాష్టద్భిభాంధార
 మభ్యమాః, పంచమేంద్రావతకృచ్ఛ నిహదశ్చేతిసప్తలే, లేహంసంజ్ఞాస్వరిగమపధనీత్యప
 రామతా' ఇతిపితృత్వం. వికృతాస్తుద్వాదశ. తదుక్తం, 'తపివ వికృతాపస్థాః ద్వాద
 శప్రతిపాదితాః' ఇతి, తదేవంతుధవికృతభేదేన సర్వస్వరదైవిభ్యో పడ్డస్యాపిదైవి
 భ్యం, తత్సదృశత్వాలేకా అపిద్వివిధా ఇతిద్విధాభిన్నా ఇత్యుక్తం, అభవా-వికృత
 పడ్డవిచ్యుతాచ్యుతభేదేనద్వివిధః, సహి ద్విత్కృతిః. యదా నిహదో ద్విత్కృతి
 శ్చతుశ్రలేః పడ్డస్య శ్రుతిద్వయమాత్రిత్య కాకలిత్యమాపద్యతే, తదాపడ్డోద్విత్కృతి
 ద్వికృతోభవత్ స్వస్థానాశ్చతుర్థశ్రుతేరచ్యుతత్వాదచ్యుత ఇత్యుచ్యుతే. యదాపడ్డో
 త్తారోత్తరయో ర్నిహదర్థభయో రాచ్యంతశ్రుతిదానేన స్వయం సాధారణ్యమాప
 ద్యతే, త్రిత్కృతిర్పదభ శ్చతుశ్రుతిర్భవతి. తదాస్వస్థానచ్యుతేః చ్యుత ఇత్యుచ్యుతే. తద
 ప్యుక్తం 'చ్యుతోఽచ్యుతోద్విధాపడ్డో ద్విత్కృతిద్వికృతోభవత్, సాధారణీకాకలిత్యేని
 హదస్యచద్యుతే, సాధారణీంశ్రుతింపడ్డీమృషభస్సంశ్రితోయదా, చతుశ్రుతిత్యమా
 యాతి తదైకోవికృతోభవే' దితి, తదేతద్దైవిభ్యం సాదృశ్యాలేకా స్వస్థానా 'ద్వి
 థాభిన్నా' ఇతి, పడ్డసంవాదినీరిత్యల్రాపి సంవాదినీశబ్దస్సాదృశ్యమాచక్షే. నతుసంవాదినీస్వ
 రం. స్వరోహిస్వరం శ్రుతిసంవాదినీభవతి. కేకాతు నస్వరః. తర్హి - 'మయూరాచాక
 ర్చాగ క్రౌంచకోటిపద్దురాః, గజశ్చ సప్తపడ్డాదీన్ క్రమాదుచ్ఛాయంత్యమీ, పడ్డం
 మయూరోపదతి' త్యాదేః కార్థః? పడ్డాదిసదృశంస్వరం మయూరాదయోపదంతీత్యర్థః.

అ. శేకానిస్తురి, శాని తస్యచక్షత్వా క్షణంవద్దసంవాదినిత్వం. నహిస్థయమేవ
స్వస్య సంవాదిత్యల మవినిస్తరేణ లఘుటీకాయా మిత్యవత్మ్యతే.

వా.ము. ఆదిలీపునిరవక్రస్థునిని మేఘునినాదమనితలంచి మోములెత్తి నెమిశ్చ
చే రం. విధములుగా విభజించబడినది ననుక నే పక్షస్థితిమితో సమానములును మనో
హరములగుచున్నవివాన్ముల విమచు తరలిపోయి.

శ్లో. పరస్పరాక్షి సాదృశ్య వ దూరోజ్ఞతవర్తసు,

మృగద్వంద్వేషు పశ్యంతౌ స్యందనాబధవృష్టిషు.

రం

పదార్థము. — పరస్పరాక్షి సాదృశ్యం, అదూరోజ్ఞ తవర్తసు, మృగద్వంద్వే
షు, పశ్యంతౌ, స్యందనాబధవృష్టిషు

అర్థము. — అదూరోజ్ఞతవర్తసు = అదూర = సమీపమానట్లుగా, ఉజ్జ్విత = విడు
వబడిన, వర్తసు = మార్గముకలిగినట్టియ, స్యందనాబధవృష్టిషు = స్యందన = రఘుమండు,
ఆబధ = సంబంధించబడిన, వృష్టిషు = దృష్టులుకలిగిన, మృగద్వంద్వేషు = మృగ = జింకలయొ
క్క, ద్వంద్వేషు = స్త్రీపురుషయొక్క ములయందు, పరస్పరాక్షి సాదృశ్యం = పరస్పర = ఆన్యోన్య
స్వముయొక్క, అక్షి = నేత్రములయొక్క, సాదృశ్యం = సామ్యమును, పశ్యంతౌ = చూచుచు
న్నవారలయి, జగత్తు = తరలిపోయి.

అకాంత. — జగత్తు = తరలిపోయి. పునఃకథంభూతౌ = ఇంకనెట్టివారలయి?
పశ్యంతౌ = చూచుచున్నవారలయి. కిం = దేనిని? పరస్పరాక్షి సాదృశ్యం = పరస్పర = ఆన్యోన్య
ముయొక్క, అక్షి = నేత్రములయొక్క, సాదృశ్యం = సామ్యమును. కేషు = వేనియందు? మృ
గద్వంద్వేషు = మృగ = జింకలయొక్క, ద్వంద్వేషు = స్త్రీపురుషయొక్క ములయందు. మృగ
ద్వంద్వేషుకథంభూతేషు = జింకలయొక్క స్త్రీపురుషయొక్క ములెట్టివి? స్యందనాబధవృ
ష్టిషు = స్యందన = రఘుమండు, ఆబధ = సంబంధించబడిన, దృష్టిషు = దృష్టులుకలిగినవి. పునః
కథంభూతేషు = ఇంకనెట్టివి? అదూరోజ్ఞ తవర్తసు = అదూర = సమీపమానట్లుగా, ఉజ్జ్విత =
విడువబడిన, వర్తసు = మార్గముకలిగినట్టివి.

శబ్దరూపసమాసములు. — పరస్పరాక్షి సాదృశ్యం = పరస్పరస్య అక్షిణీ పరస్పరా
క్షిణీ, పరస్పరాక్షిణీః సాదృశ్యం పరస్పరాక్షి సాదృశ్యం, తత్ పరస్పరాక్షి సాదృశ్యం;
సాదృశ్యం, సాదృశ్యే, సాదృశ్యాని. పరస్పరాక్షి సాదృశ్యశబ్దః అకారాంతసపుంస
కలింగః ద్విలీయైకవచనాన్తః. అదూరోజ్ఞ త వర్తసు - అదూరయథాతథా ఉజ్జ్వితం
అదూరోజ్ఞ తం, అదూరోజ్ఞ తం వర్తయైస్తాని అదూరోజ్ఞ తవర్తాని, తేషు అదూరోజ్ఞ
తవర్తసు; వర్తసి, వర్తనోః, వర్తసు. అదూరోజ్ఞ తవర్తన్ శబ్దః నకారాంతసపుంసక
లింగః సప్తమిబహువచనాన్తః. మృగద్వంద్వేషు = మృగశ్చమృగాశ్చమృగాః, మృగాణాం

ద్వంద్వాని మృగద్వంద్వాని, లేఘ మృగద్వంద్వేఘః; వ్యంద్వే, ద్వంద్వయోః, వ్యంద్వేఘః. మృగద్వంద్వశబ్దః ఆకారాంత నపుంసకలింగః సప్తమీ బహువచనాంతః. పశ్యంతో - పశ్యన్, పశ్యంతోః. పశ్యంతోః. పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాన్వివచనాంతః. స్వందనాబధదృష్టిః-స్వందనే ఆబధాః స్వందనాబధాః; స్వందనాబధాః దృష్టయో యైస్తాని స్వందనాబధదృష్టిః; లేఘ స్వందనాబధదృష్టిః; దృష్టిని, దృష్టౌ, దృష్టినోః, దృష్ట్యోః, దృష్టిః. స్వందనాబధదృష్టిశబ్దః ఆకారాంత నపుంసకలింగః సప్తమీ బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — పరస్పరేతి. విస్త్రంభాద్విశ్వాసాత్, అదూరంసమీపం యథాభేతి తథా ఉక్త్యంతం పర్తయైస్తేఘ, స్వందనాబధదృష్టిః స్వందనేరథే ఆబధా అసర్జితాదృష్టయైస్తాని, ని. 'దృష్టృష్టినేత్రోచన చక్షుర్మయనాంబ కేక్షగాక్షణీ' తిహానాయథః. కాతుకవశాత్ రథాసక్తదృష్టిః, మృగ్యశ్చమృగాశ్చ మృగాః, 'పుమాం శ్రీయే' త్యేకశేషః. లేఘంద్వంద్వేఘ మిథునేఘ, ని. 'స్త్రీపుంసామిథునంద్వంద్వ' మిత్యమరః, పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం పశ్యంతా-వ్యంద్వశబ్దసామర్థ్యాత్ మృగీఘ సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం దిలీపః, దిలీపాక్షిసాదృశ్యంచ మృగేఘ సుదక్షిణేత్యేవం వివేక్త్యాం.

భావము. — మార్గమునకు సమీపముందు తమరథమును చూచుచుండెడి మృగ యాదు జింకలయొక్క కన్నులును తమకన్నులును ఒకటిగానుండు విశేషమును చూచుచు వెళ్లిరి.

శ్లో. శ్రేణీబంధాన్వితన్వద్భిః రస్తంభాం తోరణస్రజమ్,
సారస్రైః కలనిర్ద్వాదైః క్వచిదున్నమితాననా. ౪౧

పదచ్ఛేదము. — శ్రేణీబంధాత్, వితన్వద్భిః, అస్తంభాం, తోరణస్రజం, సారస్రైః, కలనిర్ద్వాదైః, క్వచిత్, ఉన్నమితాననా.

అర్థము — శ్రేణీబంధాత్ - శ్రేణీ = పట్టుకలయొక్క, బంధాత్ = కట్టడమువలన, అస్తంభాం = ఆధార స్తంభరహితమయిన, తోరణస్రజం - తోరణం = బహిర్ద్వారమందలి, స్రజం = మాత్రకము, వితన్వద్భిః = చేయుచున్న, కలనిర్ద్వాదైః - కల = అవ్యక్తమధురములయిన, నిర్ద్వాదైః = స్వములుకలిగిన, సారస్రైః = సారసవత్సులచేత, క్వచిత్ = ఒకానొక ప్రదేశమునందు, ఉన్నమితాననా - ఉన్నమితం = పైకెత్తబడిన; ఆననా = ముఖములుకలిగిన వారై, జగ్గతుః = తరలిపోయిరి.

అకాంక్ష — జగ్గతుః = తరలిపోయిరి. కథంభూతే = ఎట్టివారై? ఉన్నమితాననా - ఉన్నమితం = పైకెత్తబడిన, ఆననా = ముఖములుకలిగిన వారై. కుత్ర = ఎక్కడ.

కలవికానాకప్రదేశమందు, తైః=వేచిచే? సారస్వైః=సారసవత్సలచేత, సారస్వైః
 కంభూతైః=సారసవత్సలత్వేన? కంభూతైః=కలః=అప్యుత్తమదురములయిన, నిర్ద్వాదైః
 =వ్యయముకలనట్టివి. పునఃకంభూతైః=ఇంకనెట్టి? విశన్వద్భిః=చేయునట్టివి. కాం=
 దేనివి? తోరణప్రజం=తోరణంబహిర్వారముగ, ప్రజం=మానవులు. తోరణప్రజం
 కంభూతైః=అహిర్వారములను మాంసమునట్టిది అట్లుబాం=అహి సుభగహితముయినది.
 కస్తూత్=చేరివలన? శ్రేణీబంధాత్=శ్రేణీ=పట్టులయొక్క, బంధాత్=కట్టవలన.

శబ్దరూపసూసములు.—శ్రేణీబంధాత్ - శ్రేణీసం బంధః శ్రేణీబంధః.
 కస్తూత్ శ్రేణీబంధాత్; బంధాత్, బంధాభ్యాం, బంధేభ్యః. శ్రేణీబంధశబ్దః ఆకారాం
 తఃపులింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. విశన్వద్భిః=విశన్వతా, విశన్వద్భ్యాం, విశన్వద్భిః.
 విశన్వచ్చట్టి శకారాంతః పులింగః తృతీయాబహువచనాంతః-ఆస్తంబాం, నవి
 స్మృతే స్తంభః యస్మాస్మా ఆస్తంబా; తాం ఆస్తంబాం; అస్తంబాం, అస్తంభే,
 ఆస్తంభాః. ఆస్తంభాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తోరణప్ర
 జం - తోరణప్రజ్ తోరణప్రజ్; తాం తోరణప్రజా; ప్రజం, ప్రజౌ. ప్రజః.
 తోరణప్రశబ్దః జకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. నిర్ద్వాదైః
 కలః నిర్ద్వాదాః యమంతే కలనిర్ద్వాదాః, తైః కలనిర్ద్వాదైః; నిర్ద్వాదేన, నిర్ద్వా
 దాభ్యాం, నిర్ద్వాదైః. కలనిర్ద్వాదశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః తృతీయాబహువచనా
 న్తః. క్వ-అప్యయమ్. చిత్-అప్యయమ్. ఉన్నమితాననా-ఉన్నమితే ఆననే యాభ్యాం
 తౌ ఉన్నమితాననా; ఉన్నమితాననః, ఉన్నమితాననా, ఉన్నమితాననాః. ఉన్నమితా
 ననశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్య.—శ్రేణీలి. శ్రేణీబంధాత్ పక్షిబన్ధనాద్దేవో, ఆస్తంభాం ఆధార
 స్తంభరూపితాం, తోరణం అహిర్వారం, వి. 'తోరణో-స్త్రీలింగం' మిత్యమరః,
 యాత్రాదౌకత్రయాప్రస్థిరచ్యుతే, తాం తోరణప్రజం, విశన్వద్భిః, కుర్వద్భిఃవేత్త్యర్థః.
 ఉల్లేఖావ్యంజకేనాదిశబ్దప్రయోగాభావే గమ్యతేపీత్యయం. కలనిర్ద్వాదైః అవ్య
 క్తమధురస్వవిభిః, సారస్వైః సమీచితేషైః కరణైః, క్వచిదున్నమితాననా, వి. 'సారసో
 మధురకామిగోనర్థః పుష్కరాన్వయ' ఇతియాదవః.

భావము.—ఒకానొకప్రదేశమందు స్తంభములులేని అహిర్వారమునందు తో
 రణములుకట్టినరీతి వజ్రముగా నేర్పడి కలకలస్వనులుచేయుచు పోవుసారసవత్సలము తల
 యెత్తి చూచుచు వ్రేలి.

శ్లో. పవనస్యానుకూలత్వాత్ ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః,
రజోభి స్తురగోత్క్లిష్టై రస్పృష్టౌలకవేప్తనా.

౪౨

పదచ్ఛేదము. — పవనస్య, అనుకూలత్వాత్, ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః, రజోభిః, తురగోత్క్లిష్టైః, అస్పృష్టౌలకవేప్తనా.

అర్థము. — ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - ప్రార్థనా = ఇష్టార్థముయొక్క, సిద్ధి = సిద్ధిని, శంసినః = చెప్పుచున్న, పవనస్య = వాయువుయొక్క, అనుకూలత్వాత్ = అనుకూల్యము వలన, తురగోత్క్లిష్టైః - తురగ = ఆశ్వములచేత, ఉత్క్లిష్టైః = ఎగరకొట్టఁబడిన, రజోభిః = పరాగముచేత, అస్పృష్టౌలకవేప్తనా - అస్పృష్ట = స్పృశించఁబడిన, ఆలక = ముంగురులును, వేప్తనా = శిరో వేప్తనమునుకలిగిన వారలయి, జగ్గతుః = తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష. — జగ్గతుః = తరలిపోయిరి. 'కథంభూతో = ఎట్టివారలయి? అస్పృష్టౌలకవేప్తనా - అస్పృష్ట = స్పృశించఁబడిన, ఆలక = ముంగురులు, వేప్తనా = శిరోవేప్తనము కలిగినవారలయి. తైః = వేనిచేత? రజోభిః = పరాగములచేత. రజోభిః కథంభూతైః = పరాగములెట్టివి? తురగోత్క్లిష్టైః - తురగ = ఆశ్వములచేత, ఉత్క్లిష్టైః = ఎగరకొట్టఁబడినవి. కస్తాల్ = ఎందువలన? అనుకూలత్వాత్ = అనుకూల్యమువలన. కస్య = దేనియొక్క? పవనస్య = వాయువుయొక్క. పవనస్య కథంభూతస్య = వాయువు ఎట్టిది? ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - ప్రార్థనా = ఇష్టార్థముయొక్క, సిద్ధి = సిద్ధిని, శంసినః = చెప్పుచున్నది.

శబ్దరూపనమానములు. — పవనస్య - పవనస్య, పవనయోః, పవనానాం. పవనశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అనుకూలత్వాత్ - అనుకూల్యభావః అనుకూలత్వం, తస్తాల్ అనుకూలత్వాత్; అనుకూలత్వాత్, అనుకూలత్వాభ్యాం, అనుకూలత్వేభ్యః. అనుకూలత్వశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - ప్రార్థనాయాః సిద్ధిః ప్రార్థనాసిద్ధిః; ప్రార్థనాసిద్ధి శంసతీలి ప్రార్థనాసిద్ధిశంసీ, తస్య ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః; శంసినః, శంసినోః, శంసినాం. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసీకశబ్దః సకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః, రజోభిః - రజసా, రజోభ్యాం, రజోభిః. రజశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. తురగోత్క్లిష్టైః - తురగైః ఉత్క్లిష్టాని తురగోత్క్లిష్టాని; తైః తురగోత్క్లిష్టైః; ఉత్క్లిష్టేన, ఉత్క్లిష్టాభ్యాం, ఉత్క్లిష్టైః. తురగోత్క్లిష్ట శబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అస్పృష్టౌలకవేప్తనా - ఆలకాశ్చ వేప్తనంచ ఆలకవేప్తనాని, అస్పృష్టాని ఆలక వేప్తనాని యయోస్తా అస్పృష్టౌలకవేప్తనా; వేప్తనః, వేప్తనా, వేప్తనాః. అస్పృష్టౌలకవేప్తనశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్య.—పవనస్యేతి, ప్రార్థనాసిద్ధిమాచకస్య పవనస్య అనుకూలత్వాద్గంధస్య దిగభిముఖత్వాత్ తురగోత్క్లిష్టైః, రజోభిః, అస్పృష్టేని అలకా దేవ్యాః-వేష్టనం ఉష్ణీ హారాణ్ శైవ్రతానియయోస్తే-‘శరసావేష్టనశోభినాన్మప’ ఇతి వక్ష్యతి.

భావము.—ఇష్టార్థసిద్ధిని సంపాదించెదవీరి వారల ప్రయాణమునకు అనుకూలముగా వెనుక ప్రక్క గాలి విసరుటవలన గుఱ్ఱపువేగముచేత నెగిరెడుదుమ్ము సుదక్షిణా దేవి ముంగురులకును దిలీపమహారాజుశిరోవేష్టనమునకును సోకకయుండంగను.

శ్లో. సరసీ ప్వరవిందానాం వీచివిక్షోభశీతలమ్,

ఆమోద ముపజన్తుంతే స్వనిశ్వాసానుకారిణమ్.

౪౩

పదచ్ఛేదము.—సరసీషు, అరవిందానాం, వీచివిక్షోభశీతలం, ఆమోదం, ఉపజన్తుంతే, స్వనిశ్వాసానుకారిణం,

అర్థము — సరసీషు=సరస్సులయందు, వీచివిక్షోభశీతలం=వీచి = తరంగములయొక్క, విక్షోభ=చలించుటచేత, శీతలం=చల్లనయిన, స్వనిశ్వాసానుకారిణం=స్వ=తనయొక్క, నిశ్వాస=నిట్టూర్పువాయువులను, అనుకారిణం=అనుకరించుచున్న, అరవిందానాం=కమలములయొక్క, ఆమోదం = పరిమళమును, ఉపజన్తుంతే=ఆఘ్రాణించువారై, జగ్గురు=తరలిపోయిరి.

అకాంక్ష.—జగ్గురు=తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతే=ఇంక నెటువంటివారలయి? ఉపజన్తుంతే=ఆఘ్రాణించు వారలయి. కం=దేనిని? ఆమోదం=పరిమళంబును. కేమం=వేనియొక్క? అరవిందానాం=కమలములయొక్క. ఆమోదం కథంభూతం = పరిమళమెట్టిది? స్వనిశ్వాసానుకారిణం - స్వ=తనయొక్క, నిశ్వాస=నిట్టూర్పువాయువులను, అనుకారిణం=అనుకరించునది. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? వీచివిక్షోభశీతలం=వీచి=అలలయొక్క, విక్షోభ=చలించుటచేత, శీతలం=చల్లనైనది. కాను=వేనియందు? సరసీషు=సరస్సులయందు.

శబ్దరూపసమాసములు — సరసీషు-సరస్యాం, సరస్వోః, సరసీషు. సరసీశబ్దః ఈ కారాన్తః స్త్రీలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. అరవిందానాం-అరవిందస్య, అరవిందయోః, అరవిందానాం. అరవిందశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. వీచివిక్షోభశీతలం-వీచిభిః విక్షోభః వీచివిక్షోభః, వీచివిక్షోభేన శీతలః వీచివిక్షోభశీతలః, తం వీచివిక్షోభశీతలం; శీతలం, శీతరా, శీతలా. వీచివిక్షోభశీతలశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆమోదం-ఆమోదం, ఆమోదా, ఆమోదాన్. ఆమోదశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపజన్తుంతే-ఉపజన్తున్, ఉపజన్తుంతే, ఉప

జిహ్వంతః. ఉపజిహ్వచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. స్వనిశ్వాసాను
కారిణం-స్వయోః నిశ్వాసాః స్వనిశ్వాసాః స్వనిశ్వాసాః అనుకరోతీతి స్వనిశ్వాసాను
కారి, తం స్వనిశ్వాసానుకారిణం; అనుకారిణం, అనుకారిణౌ, అనుకారిణః. స్వనిశ్వా
సానుకారిణశబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సరసీష్వితి, సరసీషు, వీచివిత్తోభశీతలం ఊర్చినంఘటనశీతలం,
స్వనిశ్వాసమనుకర్తు శీలమస్యేతిస్వనిశ్వాసానుకారిణం, ఏలేన తయో రుక్కుప్తస్త్రీపుం
జాతిత్వము క్తం. అరవిందానాం ఆమోదంపరిమళం-ఉపజిహ్వంతో మ్రాణేనగృహ్ణంతో.

భావము.—మార్గమునందు తామరగొలఁకులలోని అలవలన ఇల్లనై యుత్తమ
మైన పుట్టుకగల తమనిట్టూర్పులవాసనలను అనుసరించినదైన తామరపుష్పములపరిమళ
ము వచ్చుచుండఁగా.

శ్లో. గ్రామే ష్వాత్తవిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు యజ్వనామ్,
అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణంతా వర్ధ్యానుపద మాశిషః. ౪౪

పదచ్ఛేదము — గ్రామేషు, ఆత్తవిసృష్టేషు, యూపచిహ్నేషు, యజ్వనాం,
అమోఘాః, ప్రతిగృహ్ణంతౌ, అర్ధ్యానుపదం, ఆశిషః.

అర్థము.—ఆత్తవిసృష్టేషు-ఆత్త=తనచేత, విసృష్టేషు=విడువఁబడిన, యూప
చిహ్నేషు-యూప=యూప స్తంభములే, చిహ్నేషు=చిహ్నములుగాఁగల, గ్రామేషు=
గ్రామములందు, అమోఘాః=సఫలములైన, యజ్వనాం=క్రమముగ యాగముచేయు
వారలయొక్క, ఆశిషః=ఆశీర్వాదములను, అర్ధ్యానుపదం - అర్ధ్య=త్రాతాద్రవ్యస్వీ
కారముకంటె, అనుపదం=తర్వాతను, ప్రతిగృహ్ణంతౌ=స్వీకరించువారలై, జగ్గతుః=
తరలిపోయిరి.

అకాంక్ష.—జగ్గతుః=తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతౌ=ఇంకనెట్టివారలై? ప్రతి
గృహ్ణంతౌ=స్వీకరించువారలై. కదా=ఎప్పుడు? అర్ధ్యానుపదం - అర్ధ్య=త్రాతాద్రవ్యస్వీ
కారమునకంటె, అనుపదం=తర్వాత. కాః=వేనిని? ఆశిషః=ఆశీర్వాదములను. కేషాం=
ఎవరియొక్క? యజ్వనాం=క్రమముగ యాగముచేయువారలయొక్క. ఆశిషఃకథంభూ
తాః=ఆశీర్వాదములెట్టివి? అమోఘాః=సఫలములైనవి. కేషు=వేనియందు? గ్రామేషు=
గ్రామములయందు. గ్రామేషుకథంభూతేషు=గ్రామములెట్టివి? యూపచిహ్నేషు-యూ
ప=యూప స్తంభములే, చిహ్నేషు = చిహ్నములుగాకలవి. పునఃకథంభూతేషు=ఇంక
నెట్టివి? ఆత్త విసృష్టేషు-ఆత్త=తనచేత, విసృష్టేషు=విడువఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — గ్రామేషు-గ్రామే, గ్రామయోః, గ్రామేషు. గ్రామ
శబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. ఆత్మవిసృజ్యేషు-ఆత్మనా విసృ
జ్యేః ఆత్మవిసృజ్యేః, లేషు ఆత్మవిసృజ్యేషు; విసృజ్యే, విసృజ్యయోః, విసృజ్యేషు. ఆత్మవిసృజ్య
శబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. యూపచిహ్నేషు - యూపా
నిపచిహ్నీనియేహంతే యూపచిహ్నీః, లేషు యూపచిహ్నేషు; చిహ్నే, చిహ్న
యోః, చిహ్నేషు. యూపచిహ్నశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః.
యజ్వనాం-యజ్వనః, యజ్వనోః, యజ్వనాం. యజ్వశబ్దః సకారాంతః పుంలింగః
వస్తీబహువచనాంతః. ఆమోఘాః-మోఘాః నభవంతీత్యమోఘాః, తాః ఆమోఘాః;
ఆమోఘాం, ఆమోఘే, ఆమోఘాః. ఆమోఘశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీ
యాబహువచనాంతః. ప్రతిగృహ్ణంతే-ప్రతిగృహ్ణన్, ప్రతిగృహ్ణంతే, ప్రతిగృహ్ణం
తః. ప్రతిగృహ్ణన్త్యబ్దః కకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. అర్థానువదం-
అర్థాయ ఇదం అర్థం, అర్థస్య అనువదం అర్థానువదం. అప్యయమ్. ఆశిషః-
ఆశిషం, ఆశిషా, ఆశిషః. ఆశీశబ్దః షకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — గ్రామేష్వితి. ఆత్మవిసృజ్యేషు స్వదత్తేషు, యూపానామ యజ్ఞీయ
పశుబంధనదారునిశేషః. యూపాయేవచిహ్నీనియేహంతేషు, గ్రామేషు, ఆమోఘాః సభ
లాః, యజ్వనాం విధిసేప్తవతాం, ని. 'యజ్వతు విధిసేప్తవా' నిత్యమరః, 'సుయజో
ర్జ్వనిని' తి జ్వనిప్రత్యయః. ఆశిషః ఆశీర్వాదాత్, అర్థస్య పూజావిధిః, తదర్థంద్ర
వ్యవర్థం, 'పాదార్థ్యాభ్యాంచేతియత్' ప్రత్యయః, ని. 'వట్టుత్రిష్ఠర్థమర్థాధేపా
ద్యంపాదాయవాణి' త్యమరః, అర్థస్య అనువదమన్వక్, అర్థస్వీకారానంతరమి
త్యర్థః. ప్రతిగృహ్ణంతే స్వీకర్యంతే, పదస్యవత్పాదనువదం, వత్పాదధేవ్యయాభావః.
ని. 'అన్యగన్వక్షమనుగేఽనువదం క్షీబమవ్యయ' మిత్యమరః.

భావము. — పూర్వము తమచే నొసఁగఁబడినవియు యజ్ఞముల నొనర్చుటచే
యూపస్తంభ చిహ్నముగలదారి యూరులయందు బ్రహ్మణులచే నర్ఘ్యపాద్యాదుల
సాగీర్వచనముల గ్రహించుచును.

శ్లో. హయ్యంగవీన మాదాయ ఘోషవృద్ధా నుపస్థితాన్,
నామధేయాని పృచ్ఛంతౌ వన్యానాం మార్గశాఖినామ్. ౪౫

పదచ్ఛేదము. — హయ్యంగవీనం, ఆదాయ, ఘోషవృద్ధాన్, ఉపస్థితాన్,
నామధేయాని, పృచ్ఛంతౌ, వన్యానాం, మార్గశాఖినాం.

అర్థము.—హయ్యంగవీనం = సద్యోఘృతమును, ఆదాయ = తీసుకొని, ఉపస్థితాత్ = వచ్చిన, ఘోషపృథ్వాత్ - ఘోష = గొల్లవల్లెలనున్న, పృథ్వాత్ = ముదుసల్లను, వన్యనాం = వనమందుపుట్టిన, మార్గశాఖనాం - మార్గ = మార్గమందలి, శాఖనాం = పృక్షములయొక్క, నామధేయాని = పేర్లను, పృచ్ఛంతే = అడుగువారలై, జగ్గుతుః = తరలిపోయిరి.

అకాంత. — జగ్గుతుః = తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతౌ = ఇంక నెట్టివారలై ? పృచ్ఛంతే = అడుగువారలై. కాని = వేనిని? నామధేయాని = పేరులను. కేహం = వేనియొక్క? మార్గశాఖనాం - మార్గ = మార్గమందలి, శాఖనాం = పృక్షములయొక్క. మార్గశాఖనాంకథంభూతానాం = మార్గమందలిపృక్షములెట్టివి? వన్యనాం = వనమందుపుట్టినవి. ఉత్ = ఎవరిని? ఘోషపృథ్వాత్ - ఘోష = గొల్లవల్లెలనున్న, పృథ్వాత్ = ముదుసల్లను, ఘోషపృథ్వాత్కథంభూతాత్ = గొల్లవల్లెలయందలి గోపపృథ్వులెట్టివారలు? ఉపస్థితాత్ = వచ్చినవారలు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ఆదాయ = తీసుకొని. కిం = దేనిని? హయ్యంగవీనం = సద్యోఘృతంబును.

శబ్దరూపసమాసములు.—హయ్యంగవీనం - హ్యః గోదోహోద్భవం హయ్యంగవీనం, తత్ హయ్యంగవీనం; హయ్యంగవీనం, హయ్యంగవీనే, హయ్యంగవీనాని. హయ్యంగవీనశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదాయ-ల్యప్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. ఘోషపృథ్వాత్ - ఘోషేషు పృథ్వాః ఘోషపృథ్వాః, తాత్ ఘోషపృథ్వాత్; పృథ్వుం, పృథ్వు, పృథ్వాత్. ఘోషపృథ్వుశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఉపస్థితాత్ - ఉపస్థితం, ఉపస్థితే, ఉపస్థితాత్. ఉపస్థితశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. నామధేయాని-నామధేయం, నామధేయే, నామధేయాని. నామధేయశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. పృచ్ఛంతే - పృచ్ఛత్, పృచ్ఛంతే, పృచ్ఛంతః. పృచ్ఛచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. వన్యనాం - వనే భవాః వన్యాః, లేహం వన్యనాం; వన్యన్య, వన్యయోః, వన్యనాం. వన్యశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః పక్షీబహువచనాంతః. మార్గశాఖనాం - శాఖాః ఏహంసంతీతి శాఖనః, మార్గే శాఖనః మార్గశాఖనః, లేహం మార్గశాఖనాం; శాఖనః, శాఖనోః, శాఖనాం. మార్గశాఖన్శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః పక్షీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—హయ్యంగవీనమితి. హ్యస్తనగోదోహోద్భవం ఘృతం హయ్యంగవీనం, హ్యః పూర్వేద్భ్యుః, ని. 'తత్ప్రహయ్యంగవీనంయద్ధ్యోగోదోహోద్భవంఘృతమిశ్రమరః, ని. 'హయ్యంగవీనంసంజ్ఞాయా' మితి నిపాతనాత్సాధుః, తత్సద్యోఘృత

మాదాయ, ఉపస్థితాక్ ప్రాప్తాక్, ఘోషేషుపుద్ధాక్, ని. 'ఘోషఆభీరవల్లిస్యా' దిక్ష్వ
మరి, వన్యానాం వనోద్భవానాం, మార్గకాఖనాం నామధేయానిపుచ్చంతే; 'దువ్యో'
జిత్యాదినాపుచ్చతే ద్వికర్తృకత్వం.

భావము. — ముందుదినమునందఃబడిన ఆవు పాలనుండితీసిన వెన్న కాచిన నెయ్యి
దీనుకొనివచ్చిన గొల్లపల్లెలో? ముసలివారలను వనమందు మార్గములోనుండి యెట్లపెళ్ల
నడుగుచును.

శ్లో. కా వ్యభిఖ్యా తయో రసి ద్వైజతో శుద్ధవేషయోః,
హిమనిర్దుక్తయో ర్యోగే చిత్రచంద్రమసో రివ. ర౬

పదచ్ఛేదము. — కా, అపి, అభిఖ్యా, తయోః, ఆసీత్, ప్రజతోః, శుద్ధవేషయోః,
హిమనిర్దుక్తయోః, యోగే, చిత్రచంద్రమసోః, ఇవ.

అర్థము. — ప్రజతోః = పోవుచున్నట్టియు, శుద్ధవేషయోః = శుద్ధ=నిర్మలమైన;
వేషయోః = అలంకారములుకల, తయోః = ఆసుదక్షిణాదిలీపులకు, హిమనిర్దుక్తయోః =
హిమ = మంచుచేత, నిర్దుక్తయోః = విడువఁబడిన, చిత్రచంద్రమసోః = చిత్రానక్షత్ర
చంద్రులకువలె, యోగేనలి = సంబంధముకలుగుచుండ, కాపి = అనిర్వచనీయమైన,
అభిఖ్యా = శోభ, ఆసీత్ = ఆయెను.

ఆకాంక్ష. — ఆసీత్ = ఆయెను. కా = ఏది? అభిఖ్యా = శోభ. 'అభిఖ్యా' అనెడి
ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'ఆసీత్' అనెడిక్రియాపదము నున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృ
ప్రయోగము. అభిఖ్యాకథంభూతా = శోభపెట్టిది? కాపి = అనిర్వచనీయమయినది. కస్మిన్
సలి = యేమాచుండఁగా, యోగేనలి = సంబంధముకలుగుచుండఁగా. కయోరివ = ఎవరికివలె?
చిత్రచంద్రమసోః = చిత్రానక్షత్రచంద్రులకువలె. చిత్రచంద్రమసోఃకథంభూతయోః =
చిత్రానక్షత్రచంద్రులెట్టివారు? హిమనిర్దుక్తయోః = హిమ = మంచుచేత, నిర్దుక్తయోః =
విడువఁబడినవారు. తయోః = ఎవరికి? తయోః = ఆసుదక్షిణాదిలీపులకు. తయోః కథంభూత
యోః = ఆసుదక్షిణాదిలీపులెట్టివారు? శుద్ధవేషయోః = శుద్ధ = ప్రకాశించుచుండు, వేషయోః
= అలంకారములు కలవారు. పునః కథంభూతయోః = ఇంకనెట్టివారు? ప్రజతోః =
పోవువారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — కా, కే, కాః. కింశబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. అభిఖ్యా- అభిఖ్యా, అభిఖ్యే, అభిఖ్యాః. అభిఖ్యా
శబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తయోః = తస్య, తయోః, తేషాం.

తచ్చట్లుఁ దకారాంతః పుంలింగః పశ్యద్వివచనాన్తః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆన్. 'ఆసభువీ' తస్మాద్ధాతో రకర్త కాత్కర్తం భూతే ల్లన్ వరస్వైవదే ప్రథమపురుషైశ్చ వచనాన్తః. ప్రజతోః - ప్రజతః, ప్రజతోః, ప్రజతాం. ప్రజచ్ఛట్టః తకారాంతః పుంలింగః పశ్యద్వివచనాన్తః. శుద్ధవేషయోః-శుద్ధాః వేషా యయోస్తా శుద్ధవేషా, తయోః శుద్ధవేషయోః; వేషస్య, వేషయోః, వేషిణాం. శుద్ధవేషట్టః అకారాంతః పుంలింగః పశ్యద్వివచనాన్తః. హిమనిర్దుక్తయోః - హిమేన నిర్దుక్తౌ హిమనిర్దుక్తౌ, తయోః హిమనిర్దుక్తయోః; నిర్దుక్తస్య, నిర్దుక్తయోః, నిర్దుక్తానాం. హిమనిర్దుక్తశ్చట్టః అకారాంతః పుంలింగః పశ్యద్వివచనాన్తః. యోగే-యోగే, యోగయోః, యోగేషు. యోగశ్చట్టః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. చిత్రాచంద్రమసోః-చిత్రాచ చంద్రమాశ్చ చిత్రాచంద్రమసోః, తయోః చిత్రాచంద్రమసోః; చిత్రాచంద్రమసోః, 2 చిత్రాచంద్రమేథ్యాం, 3 చిత్రాచంద్రమసోః. 2 చిత్రాచంద్రమశ్చట్టః సకారాంతః పుంలింగః నిత్యంవివచనే పశ్యద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కాపీలి. ప్రజతోః గచ్ఛతోః, శుద్ధవేషయోః ఉజ్వలస్వేపథ్యయోః, తయోస్సుపదక్షిణాదిలిపయోః, హిమనిర్దుక్తయోః హిమేన తుహినేన నిర్దుక్తయోః, చిత్రాచంద్రమసోఃరివ యోగేనలి, ఏకస్థానవిద్యమానయోస్సుతోఃత్వర్గః, కావ్యనిర్వాచ్యా, అభిఖ్యానోభా, ఆసీత్, 'అభిఖ్యానామనోభయో' రిత్యమరకాశ్చతః శ్వేత్రకాశాః 'అతశ్చోపసర్గ' ఇత్యుచ్చిత్యయః. చిత్రానక్షత్రనిశేషః. శిశిరాపగమేచైత్రాశ్చిం చిత్రాపూర్ణచంద్రమసోఃరివేత్వర్గః.

భావము.—పరిశుద్ధములగు నలంకారములు గలిగి వెల్లుచున్న యారాజ దంపతులకు మంచుకాల మలిక్రమించినపిదప చిత్రానక్షత్రచంద్రులకువలె ననిర్వాచ్యమగు నోభివౌడమెను.

శ్లో. తత్త ద్భూమిపతిః పత్యైర్దర్శయన్ప్రియదర్శనః,

అపి లంఘిత మధ్వానం బుబుధే న బుధోపమః. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—త త్తత్, భూమిపతిః, పత్యైర్దర్శయన్, ప్రియదర్శనః, అపి, లంఘితం, అధ్వానం, బుబుధే, న, బుధోపమః.

అర్థము.—ప్రియదర్శనః-ప్రియః=ఇష్టమయిన, దర్శనః=దర్శనముకలిగినట్టియు, బుధోపమః-బుధః=బుధుఁడే, ఉపమః=సామ్యముగాకలిగిన, భూమిపతిః=దిలిపమహారాజు, పత్యైర్దర్శయన్=భార్యయగు సుదక్షిణాదేవినిఁజూచు, తత్తత్=ఆయావస్తువులను, దర్శయన్ = చూపించువాఁడై, లంఘితమపి=దాఁటఁబడినదైనను, అధ్వానం=సూర్యంబును, నబుబుధే=తెలియకపోయెను.

అకాంక్ష. — నబుబుధే = తెలియకపోయెను. కః = ఎవడు? భూమిపతి = దిలీపమహారాజు. కం = చేసిని? అధ్వానం = మార్గమును. 'భూమిపతి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవదమును. 'అధ్వానం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృవదమును, 'నబుబుధే' అనెడి క్రియావదమునున్నది గనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కథంభూతమపి = ఏదైనను? లంఘితమపి = దాటబడినదైనను. కథంభూతః = ఎట్టివాడై? దర్శయత్ = చూపువాడై. కిం చేసిని? తత్త్వ = ఆయావస్తువులను. కస్త్రి = ఎవరికొరకు? పత్నీ = భార్యయగు చురక్షిణాదేవికొరకు, భూమిపతి కథంభూతః = దిలీపమహారాజెట్టివాడు? బుధోపమః - బుధ = బుధుడే, ఉపమః = సామ్యముగాకలవాడు. పునఃకథంభూతః = ఇంక నెట్టివాడు? ప్రియదర్శనః - ప్రియ = ఇష్టమయిన, దర్శనః = దర్శనముకలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తత్త్వ - తత్త్వ, తేతే తానితాని. తచ్ఛబ్దః దకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. భూమిపతిః - భూమ్యాః పతిః భూమిపతి; పతిః, పతీ, పతయః. భూమిపతిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పత్నీ - పత్నీ, పత్నీభ్యాం, పత్నీభ్యః. పత్నీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః చతుర్థ్యైకవచనాంతః. దర్శయత్ - దర్శయత్, దర్శయంతే, దర్శయంతః. దర్శయచ్ఛబ్దః తకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రియదర్శనః - ప్రియదర్శనం యస్యసః ప్రియదర్శనః, దర్శనః, దర్శనా, దర్శనాః. ప్రియదర్శనశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః ఆపి - ఆప్యయమ్. లంఘితం - లంఘితం, లంఘితే, లంఘితాత్. లంఘితశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః, అధ్వానం - అధ్వానం, అధ్వానా, అధ్వానః, అధ్వాన్ శబ్దః నకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. బుబుధే - బుబుధే, బుబుధా తే, బుబుధిరే. 'బుధఅవగమన' ఇత్యస్తాధ్ధాతో సుకర్తృకాత్ప్రకృతీర్భూతేలిట్ ఆత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న - ఆప్యయమ్. బుధోపమః - బుధ ఉపమాయస్యసః బుధోపమః, బుధోపమః, బుధోపమా, బుధోపమాః. బుధోపమశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — తత్త్వది. ప్రియదర్శనం స్వకర్తృకం యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః, దర్శనీయఇత్యర్థః, బుధోపమో, భూమిపతి, పత్నీ, తత్త్వదమ్భతం వస్తు, దర్శయత్, లంఘితమపి అధ్వానం, న బుబుధే నజ్ఞాతవాత్. బుధః సౌమ్య ఉపమానం యస్మైలివిగ్రహః; ఇదం విశేషణతత్త్వదర్శయన్విత్యైవయోగితయైతస్యజ్ఞాతృత్వసూచనార్థం.

భావము. — ప్రియంకరుడై వస్తుపరిజ్ఞానమందు బుధునికి సముదైన దిలీపమహారాజు, తనభార్యకు ఆయావస్తువులను చూపుచు పోవుచుండినందున, చారలకు దోపనడిచినట్లు తోచకపోయెను.

శ్లో. స దుష్ప్రిపయశాః ప్రాప దాశ్రమం శ్రాంతవాహనః,

సాయం సంయమినః తస్య మహద్దేర్షహిషీసఖః.

౪౮

పదచ్ఛేదము.—సః, దుష్ప్రిపయశాః, ప్రాపత్, ఆశ్రమం, శ్రాంతవాహనః,

సాయం, సంయమినః, తస్య, మహద్దేః, మహిషీసఖః.

అర్థము.—దుష్ప్రిపయశాః=దుష్ప్రిప=అన్యదుర్లభమైన, యశాః=కీర్తికలటియు, శ్రాంతవాహనః=శ్రాంత=బడలిన, వాహనః=అశ్వములుగలటియు, మహిషీసఖః=భార్యసమేతుడైన, సః=ఆదిరీపమహారాజు, సాయం=సాయంకాలమునందు, సంయమినః=నియమపంతుడైన, తస్య=ఆ, మహద్దేః=వసిష్ఠునియొక్క, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను.

అకాంత.—ప్రాపత్=పొందెను. కః=ఎవడు? సః=ఆదిరీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నవిగనుక సకర్తక కర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=ఆ, మహద్దేః=వసిష్ఠునియొక్క. మహద్దేఃకథంభూతస్య=వసిష్ఠుడెట్టివాడు? సంయమినః=నియమపంతుడైనవాడు. కదా=ఎవ్వడు? సాయం=సాయంకాలమునందు. సకథంభూతః=ఆదిరీపమహారాజెట్టివాడు? మహిషీసఖః=భార్యసమేతుడయినవాడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాడు? శ్రాంతవాహనః=శ్రాంత=బడలిన, వాహనః=అశ్వములుకలవాడు. పునఃకథంభూతః=ఇంక నెట్టివాడు? దుష్ప్రిపయశాః=దుష్ప్రిప=అన్యదుర్లభమయిన, యశాః=కీర్తికలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తే, లే. తచ్ఛబ్దః దశరథాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః దుష్ప్రియశాః - దుఃఖేనప్రాప్తుం శక్యం దుష్ప్రిపం, దుష్ప్రిపం యశః యస్య సః దుష్ప్రిపయశాః; యశాః, యశసా, యశసః. దుష్ప్రిపయశశబ్దః సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రాపత్-ప్రాపత్, ప్రాపతాం, ప్రాపత్. ప్రేత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'అప్యప్రాప్తా' విత్యస్తాధాతోస్సకర్తకార్కరీభూలేలుః పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆశ్రమం-ఆశ్రమం, ఆశ్రమా, ఆశ్రమాన్. ఆశ్రమశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శ్రాంతవాహనః-శ్రాంతాని వాహనాని యస్యసః శ్రాంతవాహనః; వాహనః, వాహనా, వాహనాః. శ్రాంతవాహనశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాయం-అవ్యయమ్. సంయమినః-సంయమోఽస్యాస్తీతి సంయమి, తస్య సంయమినః; సంయమినః, సంయమినోః, సంయమినాం. సంయమిన్ శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః. వ్యక్త్యైకవచనాంతః తస్య-తస్య, తయోః, లేహం. తచ్ఛబ్దః దశరథాంతః పుంలింగః వ్యక్త్యైకవచనాంతః. మహద్దేః-మహా

శ్వాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; ఋషేః, ఋష్యోః, ఋషీణాం. మహర్షి శబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః పక్ష్యేకవచనాంతః. మహిషీసఖః=మహిష్యోఃసఖా మహిషీ సఖః; మహిషీసఖః, మహిషీసఖౌ, మహిషీసఖాః. మహిషీసఖశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — సఇతి. దుష్ప్రవయశాః దుష్ప్రవమన్యదుర్లభంయశో యస్యసక ధోక్తః, శ్రాంతవాహనః దూరగమనాత్ క్లాంతయుగ్యః, మహిష్యోః సఖామహిషీసఖః, 'రాజావాస్పథిభ్యష్ట'జిలిటచ్చృత్యయః. సహాయాంతరనిరపేక్ష ఇతిభావః, సరాజా, సాయం సాయంకాలే, సంయమినః నియమవతః, తస్య మహర్షే ర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమంప్రా పత్ ప్రాప్తః, పుషాదిత్వాదత్.

భా. — ఇతరులకు దుర్లభమయినయశస్సుగలదిలీపమహారాజు మహర్షి యైనవసిష్ఠ నియాశ్రమమును వర్ణింపఁజేయుటై బడలియున్నగుజ్జములలో సాయంకాలమునచేరెను.

ఆవ. తమాశ్రమంవిశిష్యే. —

శ్లో. వనాంతరా దుపాస్మతైః సమిత్కుశఫలాహరైః,

పూర్వమాణ మదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః స్తపస్విభిః. ౮౯

పదచ్ఛేదము. — వనాంతరాత్, ఉపాస్మతైః, సమిత్కుశఫలాహరైః, పూర్వ మాణం, అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః, తపస్విభిః.

అర్థము. — వనాంతరాత్ = అన్యవనములనుండి, ఉపాస్మతైః = వెనుకకువచ్చిన, సమిత్కుశఫలాహరైః - సమిత్ = సమిధలను, కుశ = దర్బలను, ఫల = ఫలములను, ఆహరైః = కొనివచ్చునభివముకల, అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః - అదృశ్య = దర్శనార్హులుకాకుండు, అగ్ని = గార్హ పత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులచేత, ప్రత్యుద్యాతైః = ఎదురుకొనఁబడిన, తప స్విభిః = ఋషులచేత, పూర్వమాణం = నింపఁబడిన, ఆశ్రమం = ఆశ్రమమును, ప్రాపత్ = పొందెను.

అకాంక్ష. — ప్రాపత్ = పొందెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆదిలీపమహారాజు. కం = దేనిని? ఆశ్రమం = ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక, సకర్తక కర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునః కథంభూతం = ఆశ్రమమింకనెటువంటిది? పూర్వమా ణం = నింపఁబడినది. కైః = ఎవరిచేత? తపస్విభిః = ఋషులచేత. తపస్విభిఃకథంభూతైః = ఋషులెట్టివారు? అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః - అదృశ్య = దర్శనార్హులుకాని, అగ్ని = గార్హ పత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులచేత, ప్రత్యుద్యాతైః = ఎదురుకొనఁబడినవారు. పునః కథం భూతైః = ఇంకనెట్టివారు? సమిత్కుశఫలాహరైః - సమిత్ = సమిధలను, కుశ = దర్బలను, ఫల =

ఫలములను, ఆహారైః = కొనివచ్చెడుస్వభావముకలవారు. పునః కథంభూతైః=ఇంక నెట్టివారు? ఉపావృతైః=వెనుకకువచ్చినవారు. కస్తాల్=దేనినుండి? వనాంతరాల్=అన్యవనమునుండి.

శబ్దరూపసమాసములు.—వనాంతరాల్-అన్యద్వనం వనాంతరం, కస్తాల్ వనాంతరాల్; అంతరాల్, అంతరాభ్యాం, అంతరేభ్యః. వనాంతరశబ్దః ఆకారాంత సపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. ఉపావృతైః - ఉపావృతేన, ఉపావృతాభ్యాం, ఉపావృతైః. ఉపావృతశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. సమిత్కుశఫలాహరైః-సమిధశ్చకుశాశ్చ ఫలానిచ సమిత్కుశఫలాని, సమిత్కుశఫలాని ఆహరంతీతి సమిత్కుశఫలాహరాః, తైః సమిత్కుశఫలాహరైః; ఆహరేణ, ఆహరాభ్యాం, ఆహరైః. సమిత్కుశఫలాహరశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. పూర్వమాణం-పూర్వమాణం, పూర్వమాణౌ, పూర్వమాణౌ. పూర్వమాణశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అదృశ్యాన్ని ప్రత్యుద్యాతైః-ద్రష్టుంయోగ్యాః దృశ్యాః, దృశ్యానభవంతీత్యదృశ్యాః; అదృశ్యాశ్చ తే అగ్నయశ్చ అదృశ్యాగ్నయః, అదృశ్యాన్నిభిః ప్రత్యుద్యాతాః అదృశ్యాన్ని ప్రత్యుద్యాతాః, తైః అదృశ్యాన్ని ప్రత్యుద్యాతైః; ప్రత్యుద్యాతేన, ప్రత్యుద్యాతాభ్యాం, ప్రత్యుద్యాతైః. అదృశ్యాన్ని ప్రత్యుద్యాతశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. తవస్విభిః-తవః ఏహ మస్తీతి తవస్వినః, తైః తవస్విభిః; తవస్వినా, తవస్విభ్యాం, తవస్విభిః. తవస్వి శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వనాంతరాదితి. వనాంతరాదన్యస్తాద్వనాల్, ఉపావృతైః ప్రత్యాగతైః సమిధశ్చఫలానిచ ఆహర్తుంశీలమేహమితి సమిత్కుశఫలాహరాః తైః, 'అజితాచ్ఛిల్య' ఇతి హరలేరాజ్ఞూర్వాదచ్చిక్లయః, అదృశ్యైర్దర్శనాయాగైః అగ్నిభిర్వైతాని తైః, ప్రత్యుద్యాతాః ప్రత్యుద్యతాః, తైః, తవస్విభిః, పూర్వమాణం వ్యాఖ్యమానం, ప్రోక్ష్యగచ్ఛతా మాహితాగ్నినాం అగ్నిప్రత్యుద్యానం త్రిప్రసిద్ధమేవ.

భావము.—ఇతరవనములనుండి సమిధలను దర్శలను పండ్లనుకొనివచ్చువారును, నగుపడనిలేతాగ్నులవలన యెదురుకొనఁబడిన ఋషులచేత నిబిడికృతమయినదియు.

శ్లో. ఆకీర్ణ మృషిపత్నీనా ముటజద్వారరోధిభిః,

అపత్యై రివ నీవారభాగధేయోచితై ర్మృగైః.

౫౦

పదచ్ఛేదము.—ఆకీర్ణం, మృషిపత్నీనాం, ఉటజద్వారరోధిభిః, అపత్యైః, ఇవ, నీవారభాగధేయోచితైః, మృగైః.

అర్థము. — నీవారభాగధేయోచితైః. నీవార=తృణధాన్యములయొక్క, భాగధేయ=భాగములకు, ఉచితైః=యోగ్యములయినవి గనుక నే, ఉటజద్వారరోధిభిః-ఉటజ=పర్ణకాలలయొక్క, ద్వార=వాకిళ్లను, రోధిభిః=అడ్డగించు, మృగైః=మృగములచేత, ఋషిపత్నీనాం=ఋషిభార్యలయొక్క, అపత్రైర్నివ=బిడ్డలచేతవలె, ఆక్షీర్ణం=వ్యాప్తమైన, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను.

అకాంక్ష. — ప్రాపత్=పొందెను. కః=ఎవడు? సః=అదీలీపమహారాజా. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడి క్రియాపదమున్నది గనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునః కథంభూతం=ఆశ్రమమింక నెట్టిది? ఆక్షీర్ణం=వ్యాప్తమయినది. కైరివ = ఎవరిచేతవలె? అపత్రైర్నివ=బిడ్డలచేతవలె. కాసాం=ఎవరియొక్క? ఋషిపత్నీనాం=ఋషిభార్యలయొక్క. కైః=చేనిచేత? మృగైః=జింకలచేత. మృగైఃకథంభూతైః=జింకలెట్టివి? ఉటజద్వారరోధిభిః - ఉటజ=పర్ణకాలలయొక్క, ద్వార=వాకిళ్లను, రోధిభిః=అడ్డగించునవి. కథంభూతైః=ఎట్టివిగనుక నే? నీవారభాగధేయోచితైః-నీవార=నెవ్వరివడ్డయొక్క, భాగధేయ = భాగములకు, ఉచితైః = యోగ్యములయినవి గనుక నే.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆక్షీర్ణం-ఆక్షీర్ణం, ఆక్షీర్ణా, ఆక్షీర్ణా. ఆక్షీర్ణశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఋషిపత్నీనాం-ఋషీణాంపత్నీభిః ఋషిపత్నీభిః, తాసాం ఋషిపత్నీనాం; పత్నీభిః, పత్నీభిః, పత్నీనాం. ఋషిపత్నీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః పశ్చిమసూపచనాంతః. ఉటజద్వారరోధిభిః - ఉటజానాం ద్వారాణి ఉటజద్వారాణి, ఉటజద్వారాణి రుంధంతీతి ఉటజద్వారరోధిభిః, తైః ఉటజద్వారరోధిభిః; రోధినా, రోధిభ్యాం, రోధిభిః. ఉటజద్వారరోధిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అపత్రైర్నివ-అపత్ర్యేన, అపత్ర్యాభ్యాం, అపత్ర్యైః. అపత్ర్యశబ్దః ఆకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఇవ-అప్యయమ్. నీవారభాగధేయోచితైః-భాగావీప భాగధేయాని, నీవారాణాం భాగధేయాని నీవారభాగధేయాని, నీవారభాగధేయానాం ఉచితాః నీవారభాగధేయోచితాః, తైః నీవారభాగధేయోచితైః; ఉచితేన, ఉచితాభ్యాం, ఉచితైః. నీవారభాగధేయోచితశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. మృగైః-మృగేణ, మృగాభ్యాం, మృగైః. మృగశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ఆక్షీర్ణమితి. నీవారాణాం, తృణధాన్యానాం, భాగవీప, భాగధేయమంశః 'భాగరూపనామభ్యోధేయోవాచ్య' ఇతిస్వార్థే ధేయప్రత్యయః. తస్యోచితైః,

అత్రవివ, ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, ద్వారరోధిభిః ద్వారావరోధకైః, మృగైః, ఋషిపత్నీనాం, ఆపత్యైరివ, ఆకీర్ణం వ్యాచ్రం.

భావము. — తృణములయొక్క ధాన్యములలో కొంతభాగించుచు ఋషిభార్యలబిడ్డలవలె పర్ణశాలలయొక్క మార్గములను అడ్డగించు జింకలచేత ఆవరింపఁబడినదియు.

శ్లో. సేకాంతే మునికన్యాభిః తత్తతోజ్ఞితవృక్షకమ్,
విస్రంభాయ విహంగానా మాలవాలాంబుపాయినామ్. ౫౧

పదచ్ఛేదము. — సేకాంతే, మునికన్యాభిః, తత్తతోజ్ఞితవృక్షకం, విస్రంభాయ, విహంగానాం, ఆలవాలాంబుపాయినాం.

అర్థము. — సేకాంతే-సేక=వృక్షమూలసేచనముయొక్క, అంతే=సమాప్తియందు, మునికన్యాభిః=ఋషికన్యకలచేత, ఆలవాలాంబుపాయినాం-ఆలవాల=పాదులయందలి, అంబు=ఉదకంబుల, పాయినాం=పానముచేయుచుండు, విహంగానాం=పక్షులయొక్క, విస్రంభాయ=విశ్వాసముకొఱుకు, తత్తతోజ్ఞితవృక్షకం-తత్తతోజ్ఞిత=ఆసేచనక్షణమందు, ఉజ్ఞిత=విడువఁబడిన, వృక్షకం=బాలవృక్షములు కలిగిన, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపల్=పొందెను.

ఆకాంక్ష. — ప్రాపల్=పొందెను. ఈ=ఎవఁడు? సః=అదిలీపమనఃరాజు.కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రాపల్' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునఃకథంభూతం=ఆశ్రమమింతెట్టిది? తత్తతోజ్ఞితవృక్షకం-తత్తతోజ్ఞిత=ఆసేచనక్షణమందు, ఉజ్ఞిత=విడువఁబడిన, వృక్షకం=బాలవృక్షములుకలిది.కన్యై=దేనికొఱుకు? విస్రంభాయ=విశ్వాసముకొఱుకు. కేహం=వేనియొక్క? విహంగానాం=పక్షులయొక్క.విహంగానాంకథంభూతానాం=పక్షులెట్టివి? ఆలవాలాంబుపాయినాం-ఆలవాల=పాదులయందలి, అంబు=ఉదకమును, పాయినాం=పానముచేయుచుండునని. కాభిః=ఎవరిచేత? మునికన్యాభిః=ఋషికన్యకలచేత. కన్క్తి=దేనియందు? సేకాంతే-సేక=వృక్షమూలసేచనముయొక్క, అంతే=సమాప్తియందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సేకాంతే-సేకస్య అంతః సేకాంతః, కన్క్తి సేకాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేఘ. సేకాంతశబ్దః ఆకారాంతఃపులింగః సప్తమ్యైకపచనాంతః. మునికన్యాభిః-మన్యంతఇతి మునయః; మునీనాం కన్యాః మునికన్యాః, తాభిః మునికన్యాభిః; కన్యయా, కన్యాభ్యాం, కన్యాభిః. మునికన్యాశబ్దః ఆకారాంతః

శ్రీలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. తత్తణోజ్జితవృక్షకం-తస్య త్తణః తత్తణః; తత్తణం ఉజ్జితా తత్తణోజ్జితా, అల్పవృక్షాః పృక్షకాః, తత్తణోజ్జితాః పృక్షకాః యస్మిన్ సః తత్తణోజ్జితవృక్షకః, తం తత్తణోజ్జితవృక్షకం; పృక్షకం, పృక్షకా, పృక్షకాన్. తత్తణోజ్జితవృక్షకశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. విస్రంభాయ-విస్రంభాయ, విస్రంభాభ్యాం, విస్రంభేభ్యః. విస్రంభశబ్దః అకారాంతః పులింగః చతుర్థ్యైకవచనాంతః. విహంగానాం-విహాయసిగచ్ఛంతీతి విహంగాః, తేషాం విహంగానాం; విహంగస్య, విహంగయోః, విహంగానాం. విహంగశబ్దః అకారాంతః పులింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ఆలవాలాంబుపాయినాం-ఆలవాలేషు అంబూని ఆలవాలాంబూని, ఆలవాలాంబూని పిబంతీతి ఆలవాలాంబుపాయినః, తేషాం ఆలవాలాంబుపాయినాం; పాయినః, పాయినోః, పాయినాం. ఆలవాలాంబుపాయినో శబ్దః నకారాంతః పులింగః, షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సేకాంతఇతి. సేకాంతే పృక్షమూలనేచనాపసానే, మునికన్యాభిః, సేస్త్రీభిః, ఆలవాలేషు జావావపలయేషు, యదంబు, తత్పాయినాం, ని. 'స్యాదాలవాలూవాల మావాప' ఇత్యమరః. విహంగానాం షష్ఠీణాం, విస్రంభాయ విశ్వాసాయ, ని. 'సమావిస్రంభ విశ్వాసా' విత్త్యమరః. తత్తణే నేచనక్షణే, ఉజ్జితాః, పృక్షకాః బాలపృక్షాః యస్మిన్ తం, అల్పార్థే క్ ప్రత్యయః.

భావము.—మునికన్యకలచేత నీళ్లుపోయబడి పక్షులూ పాదులలోని నీళ్లును ద్రావవలెనను విశ్వాసముతో నీళ్లుపోయగ నే వదలిపెట్టబడిన చిన్నపృక్షములు కలిగినట్టియు?

శ్లో. ఆతపాత్యయసంక్షీప్తనీవారాసు నిషాదిభిః,

మృగై ర్వర్తితరోమంథ ముటజాంగణభూమిషు. ౫౨

పదచ్ఛేదము.—ఆతపాత్యయసంక్షీప్తనీవారాసు, నిషాదిభిః, మృగైః, వర్తితరోమంథం, ఉటజాంగణభూమిషు.

అర్థము.—ఆతపాత్యయ సంక్షీప్తనీవారాసు-ఆతప=ఎండయొక్క, అత్యయ=పోవుటచేత, సంక్షీప్త=కుప్పగాఁ జేయఁబడిన, నీవారాసు=తృణధాన్యములు కల, ఉటజాంగణభూమిషు-ఉటజ=వర్షకాలలయొక్క, అంగణభూమిషు=ముంగిటి ప్రదేశములయందు, నిషాదిభిః=కూర్చుండునట్టి, మృగైః = జంకలచేత, వర్తితరోమంథం-వర్తిత=చేయఁబడిన, రోమంథం=నెమరుకలిగిన, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపల్=పొందెను.

అకాంక్ష. — ప్రాపత్ = పొందెను. కః = ఎవడు? సః = అదిలీపమహారాజా. కం = దేని? ఆశ్రమం = ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునః కథంభూతం = ఆశ్రమమింక నెట్టిది? వర్తితరోమంథః - వర్తిత = చేయఁబడిన, రోమంథం = నెమరుకలది. కైః = వేనిచేత? మృగైః = జింకలచేత. మృగైః కథంభూతైః = జింకలెట్టివి? నిషాదిభిః = కూర్చున్నవి. కాను = వేనియందు? ఉటజాంగణభూమిషు - ఉటజ = పర్ణశాలలయొక్క, అంగణభూమిషు = ముంగిటిప్రదేశములయందు. ఉటజాంగణభూమిషుకథంభూతాను = పర్ణశాలలయొక్క ముంగిటిప్రదేశములెట్టివి? ఆతపాత్యయసంక్షీప్తసీవారాసు - ఆతప - ఎండయొక్క, అత్యయ = పోవుటచేత, సంక్షీప్తః = తుప్పగా పోయఁబడిన, సీవారాసు = తృణధాన్యములు కలవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆతపాత్యయ సంక్షీప్తసీవారాసు - ఆతపస్య అత్యయః; అతపాత్యయః, అతపాత్యయేన సంక్షీప్తాః; అతపాత్యయసంక్షీప్తాః, అతపాత్యయసంక్షీప్తాః; సీవారాః; యాసు తాః; ఆతపాత్యయసంక్షీప్తసీవారాః, తాసు ఆతపాత్యయసంక్షీప్తసీవారాసు; సీవారాయాం, సీవారాయాః, సీవారాసు. ఆతపాత్యయసంక్షీప్తసీవారాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. నిషాదిభిః - నిషాదినా, నిషాదిభ్యాం, నిషాదిభిః. నిషాదీన్ శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. మృగైః - మృగేణ, మృగాభ్యాం, మృగైః. మృగశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. వర్తితరోమంథం - వర్తితః రోమంథోయస్తిక్ స వర్తితరోమంథః, తం వర్తితరోమంథం; రోమంథం, రోమంథా, రోమంథాక్. వర్తితరోమంథశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉటజాంగణభూమిషు - అంగణానాంభూమయః అంగణభూమయః, ఉటజానాం అంగణభూమయః ఉటజాంగణభూమయః, తాసు ఉటజాంగణభూమిషు; భూమ్యాం, భూమా, భూమ్యాః, భూమిషు. ఉటజాంగణభూమిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ఆతపేతి. ఆతపస్యాత్యయే అపగమేనతి సంక్షీప్తాః రాశీకృతాః సీవారాశ్చ తృణధాన్యానియాసు, ని. 'తృణధాన్యాని సీవారా' ఇత్యమరః. ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, అంగణభూమిషుచత్వరభాగేషు 'పర్ణశాలాటబోఽస్తియాం,' 'అంగణంచత్వరాజిరే' ఇతిచామరః. నిషాదిభిరుపవిష్టైః మృగైర్వైతోనిష్పాదితోరోమంథశ్చవర్తితచర్వణం యస్తిక్ ఆశ్రమే తం.

భావము. — ఎండకన్గినప్పుడు త్రోయఁబడిన తృణధాన్యరాసులుండు పర్ణశాలల ముంగిళ్లలో నెమరువేయఁచుండెడి జింకలుకలిగినదియు.

శ్లో. అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునై రతిథీక సాశ్రమోన్ముఖాః,
పునానం పవనోద్ధూతై ధూమై రాహులిగంధిభిః

౫౩

పదవృద్ధము. — అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః, అతిథీక, ఆశ్రమోన్ముఖాః, పునానం,
పవనోద్ధూతైః, ధూమైః, ఆహులిగంధిభిః.

అర్థము — అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః-అభ్యుత్థిత=ప్రజ్వలించుబడిన, అగ్ని=గార్హపత్య
త్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులకు, పిశునైః=సూచకములయినట్టియు, పవనోద్ధూతైః-పవన=
వాయువులచేత, ఉద్ధూతైః-ఎగురగొట్టఁబడినట్టియు, ఆహులిగంధిభిః-ఆహుతి=ఆహు
తులయొక్క, గంధిభిః=గంధముకలిగిన, ధూమైః=ధూమములచేత, ఆశ్రమోన్ముఖాః-
ఆశ్రమ=ఆశ్రమమునకు, ఉన్ముఖాః=అభిముఖులయిన, అతిథీక=అతిథులను, పునానం=
పరిశుద్ధముగాచేయుచుండు, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రావక్=పొందెను.

అకాంక్ష. — ప్రావక్=పొందెను. ఆశ్రమంపునకథంభూతం=ఆశ్రమమింకనెటు
వంటిది? పునానం=పరిశుద్ధముగా చేయుచుండునది. కాఁ=ఎవని? అతిథీక=అతిథు
లను. అతిథీకకథంభూతాః=ఆ అతిథులెట్టివారు? ఆశ్రమోన్ముఖాః-ఆశ్రమ=ఆశ్రమ
మునకు. ఉన్ముఖాః=అభిముఖులైనవారు. కైః=వేచిచేత? ధూమైః=ధూమములచేత.
ధూమైఃకథంభూతైః=ధూమములెట్టివి? ఆహులిగంధిభిః-ఆహుతి=ఆహుతులయొక్క,
గంధిభిః=గంధముకలవి. పునకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివి? పవనోద్ధూతైః-పవన=వాయువు
చేత, ఉద్ధూతైః=ఎగురగొట్టఁబడినవి. పునకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివి? అభ్యుత్థితాగ్ని
పిశునైః-అభ్యుత్థిత=ప్రజ్వలించుబడిన, అగ్ని=గార్హపత్యత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులకు, పిశు
నైః=సూచకములయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః - అభ్యుత్థితాశ్చై అగ్నయశ్చ
అభ్యుత్థితాగ్నయః, అభ్యుత్థితాగ్నినాం పిశునాః అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునాః, తైః అభ్యుత్థి
తాగ్నిపిశునైః; పిశునేన, పిశునాభ్యాం, పిశునైః. అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునశబ్దః అకారాంతః
పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అతిథీక-అతిథిం, అతిథి, అతిథీక. అతిథిశబ్దః ఇకా
రాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః ఆశ్రమోన్ముఖాః-ఆశ్రమస్య ఉన్ముఖాః
ఆశ్రమోన్ముఖాః, తాత్ ఆశ్రమోన్ముఖాః; ఉన్ముఖం, ఉన్ముఖా, ఉన్ముఖాత్. ఆశ్ర
మోన్ముఖశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. పునానం-పునానం,
పునానా, పునానాత్. పునానశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పవనో
ద్ధూతైః-పవనేన ఉద్ధూతాః పవనోద్ధూతాః, తైః పవనోద్ధూతైః; ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూ
తాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. పవనోద్ధూతశబ్దః-అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.
ధూమైః-ధూమేన, ధూమాభ్యాం, ధూమైః. ధూమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయా

బహువచనాంతః. ఆహుతిగంధిభిః ఆహుతీనాం గంధః ఆహుతిగంధః, ఆహుతిగంధః ఏషామస్తీలి ఆహుతిగంధిభిః, త్రై, ఆహుతిగంధిభిః గంధినా, గంధిభ్యాం, గంధిభిః. ఆహుతిగంధిన్ శబ్దః సకారాంతః పులింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అభ్యుత్థితేలి. అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః, హోమయోగ్యాభ్యుత్థిః, శ్రు. “సమిధేఽగ్నివాహుతిః హోతీ” తిశ్రుతేః; తేషామగ్నినాం పితవసైస్సూచతైః; పవనోద్ధూతైః వాయుక్షిప్తైః, ఆహుతీనాం గంధః ఏషామస్తీత్యాహుతిగంధిభిః, త్రై, ధూమైః ఆశ్రమోన్ముఖానలిభిః పునానం పవిత్రీకర్తవ్యం.

భావము.—ప్రజ్వలించుబడినలేతాన్నలకు సూచకములైనట్టియు గాలించే త్రై. లేచుబడిన యాహుతులవాసనలుగలపాగలచే నాశ్రమమునకు పోవువారి బలిత్రము చేయుచున్నదియు.

శ్లో. అథ యంతారం మూదిశ్య ధుర్యా విశ్రామయేతి సః,

తా మవారోపయ త్పత్నీం రథా దవతతార చ.

౫౪

పదచ్ఛేదము.—అథ, యంతారం, ఆదిశ్య, ధుర్యా, విశ్రామయ, ఇతి, సః, తాం, అవారోపయత్, పత్నీం, రథాత్, అవతతార, చ.

అర్థము.—అథ=అశ్రమస్రావ్యసంతరమందు, సః=అదిలీపమహారాజు, యంతారం =సారథిని, ధుర్యా=రథాశ్వములను, విశ్రామయ=నేదీర్చుము, ఇతి=ఇట్లుని, ఆదిశ్య=ఆజ్ఞాపించి, తాం=ఆ, పత్నీం=భార్యను, రథాత్ = రథమువలననుండి, అవారోపయత్ = దింపించెను, అవతతారచ=తానును దిగెను.

ఆకాంక్ష.—అవతతారచ=తానును దిగెను. ఈ=ఎవడు? సః=అదిలీపమహారాజు.

‘సః’ అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవాచకపదమును, ‘అవతతార’ అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. అవారోపయత్ = దింపించెను. ఈ=ఎవడు? సః=అదిలీప మహారాజు. కాం=ఎవతెను? తాం=ఆ, పత్నీం=భార్యను. ‘సః’ అనెడి ప్రథమాంతకర్తృ పదమును, ‘పత్నీం’ అనుద్వితీయాంతకర్తృపదమును, ‘అవారోపయత్’ అనెడి క్రియా పదమునున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కస్తాత్ = దేనినుండి? రథాత్ = రథము నుండి. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆదిశ్య=ఆజ్ఞాపించి. కిమిలి=ఏమిని? ఇతి=ఇట్లుని. విశ్రామయ= నేదీర్చుము. ఈ=ఎవడు? త్వం=నీవు. కాణ్ = దేనిని? ధుర్యా = రథాశ్వములను. ‘త్వం’ అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, ‘ధుర్యా’ అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును,

'విశ్రామయ' అనిడి శ్రీయావదంబునున్న సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కం=ఎవ
నిని? యంతారం=సారథిని. కదా=ఎప్పుడు? ఆక=ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరమును.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అప్పుయమ్. యంతారం-యంతారం, యంతారా,
యంత్యార్. యంత్యశబ్దః ఋకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదిశ్య-ల్యవ్
ప్రశ్నయాంతమవ్యయమ్. ధుర్యార్-ధురంపహంతీతిధుర్యః, తాఁ ధుర్యార్; ధుర్యం
ధుర్యః, ధుర్యార్. ధుర్యశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః.
విశ్రామయ-విశ్రామయ, విశ్రామయతాత్, విశ్రామయతం, విశ్రామయశ. ఏత్యుపసర్గ
పూర్వకాల్ 'శ్రముతపసిభేదేచ' లేత్తస్థాదేతు మణ్ణిజంతాద్ధాతో సుకర్తృకాద్విధ్యుధే
లోఁ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇలి-అవ్యయమ్. సః-సః, తే, తే. తచ్చబ్దః
దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తాం-తాం, తే, తాః. తచ్చబ్దః దకా
రాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవారోపయత్-అవారోపయత్, అవారోప
యతాం, అవారోపయత్. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'రుహబిజజన్త నిసాదుర్భావేచ'
ఇత్యస్థాల్ ణిజంతాద్ధాతో సుకర్తృకాత్కర్తరిభూతేలఁ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక
వచనాంతః. రథాల్-రథాల్, రథాభ్యాం, రథేభ్యః. రథశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః
పంచమ్యైకవచనాంతః. అవతతార-అవతతార, అవతేరతుః, అవతేరుః. అవేత్యుపసర్గపూ
ర్వకాల్ 'తృప్తపసకరణయో' రిక్యస్థాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తరిభూతేలఁ పరస్మైపదే
ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరం, సరాశా, యంతారంసారథిం,
ధురంపహంతీతిధుర్యః 'ధురోయద్దా' లియత్ప్ర)త్యయః, ని. 'ధూర్వ హేధుర్యథా
రేయధురీణాస్సధురంధరా' ఇత్యమరః, ధుర్యార్ రథాశ్వాత్, విశ్రామయ వినిత శ్రమాన్కు
ర్వతి, ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, తాం పత్నీం, రథాదవారోపయత్ అవతారికవాత్, స్వయం
చావతకార.

భావము.—దిలీపమహారాజు పసిష్టాశ్రమమును జేరగనే రథమునుండి నుదక్షిణా
దేవిదిండి తానుదిగి గుఱ్ఱముల నేవదిర్చుచుని సారథికి నాజ్ఞాపించెను.

శ్లో. తస్మై సభ్యో సుభార్యాయ గోష్ఠే గుప్తతమేంద్రియాః,
అర్హణా మర్హతే చక్రః మునయో నయచక్షుషే. ౫౫

పదచ్ఛేదము.—తస్మై, సభ్యః, సభార్యాయ, గోష్ఠే, గుప్తతమేంద్రియాః,
అర్హణాం, అర్హతే, చక్రః, మునయః, నయచక్షుషే.

అర్థము. — సభ్యుః = సభాస్థులైనట్టియు, గుప్తతమేంద్రియాః - గుప్తతమముక్తినియమింపఁబడిన, ఇంద్రియాః = చక్షురాదీంద్రియములుకలిగిన, మనయః = ఋషులు, సభార్యాయః = భార్యతో కూడిగొన్నట్టియు, గోప్తే = సంరక్షకుఁడయినట్టియు, నయచక్షుషే = నయః శాస్త్రమే, చక్షుషే = తత్త్వవేదక ప్రమాణముగా కలిగినవాఁడుగనుకనే, అర్హతే = పూజ్యుఁడయిన, తస్యై = ఆదిలీపమహారాజుగొఱుటకు, అర్హణాః = పూజను, చక్రః = చేసిరి.

ఆకాంక్ష. — చక్రః = చేసిరి. కే = ఎవరు? మనయః = ఋషులు, కాం = చేసిని? అర్హణాం = పూజను. 'మనయః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్హణాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'చక్రః' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. తస్యై = ఎవనిగొఱుట? తస్యై = ఆదిలీపమహారాజుగొఱుట. తస్యై కథంభూతాయ = ఆదిలీపమహారాజు ఎట్టివాఁడు? అర్హతే = పూజ్యుఁడయినవాఁడు. కథంభూతాయ = ఎట్టివాఁడుగనుక నే? నయచక్షుషే = నయః శాస్త్రమే, చక్షుషే = తత్త్వవేదక ప్రమాణముగా కలిగినవాఁడు గనుకనే. పునః కథంభూతాయ = ఇంక నెటువంటివాఁడు? గోప్తే = సంరక్షకుఁడయినవాఁడు, పునః కథంభూతాయ = ఇంక నెటువంటివాఁడు? సభార్యాయః = భార్యతో కూడి గొనియుండువాఁడు, మనయః కథంభూతాః = ఋషులెటువంటివారు? గుప్తతమేంద్రియాః - గుప్తతమముక్తిని సయమింపఁబడిన, ఇంద్రియాః = చక్షురాదీంద్రియములుకలిగినవారు. పునః కథంభూతాః = ఇంక నెట్టివారు? సభ్యుః = సభాస్థులయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్యై = తస్యై, తాభ్యాం, తేభ్యః, తచ్చట్లః తకారాంతః పుంలింగః చతుర్థేకవచనాంతః. సభ్యుః - సభాయాం సాధుః సభ్యుః - సభ్యుః, సభ్యో, సభ్యుః. సభ్యశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సభార్యాయః - భార్యాయాసహవర్తత ఇతి సభార్యుః; తస్యై సభార్యాయ; సభార్యాయ, సభార్యభ్యాం, సభార్యేభ్యః. సభార్యశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః చతుర్థేకవచనాంతః. గోప్తే - గోప్తే, గోప్తృభ్యాం, గోప్తృభ్యః. గోప్తృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః చతుర్థేకవచనాంతః. గుప్తతమేంద్రియాః - అత్యంతగుప్తాని గుప్తతమాని; గుప్తతమాని ఇంద్రియాణి యైస్తే గుప్తతమేంద్రియాః; ఇంద్రియః, ఇంద్రియా, ఇంద్రియాః. గుప్తతమేంద్రియశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః, అర్హణాం - అర్హణాం, అర్హణే, అర్హణాః. అర్హణశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః; అర్హతే - అర్హతే, అర్హద్యాం, అర్హద్యుః. అర్హచ్చట్లః తకారాంతః పుంలింగః చతుర్థేకవచనాంతః. చక్రః - చక్రార, చక్రతుః, చక్రః 'చక్ర' కరణ' ఇత్యస్తాధాతో న్నుకర్తృకాత్కర్తృకథంభూతేఽట్ చరన్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మనయః -

ముని, మనీ, మనయః. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః
 నయచతుషేనయ ఏవచతుర్వచ్యుసః నయచతుః, తస్మై నయచతుషే; చతుషే, చతు
 ర్భ్యం, చతుర్భ్యః. నయచతుశ్చబ్దః సకారాంతః పుంలింగః చతుర్థే లింగవచనాన్తః.

వ్యాఖ్య. — తస్మాద్భి. సభాయాం సాధవః సభ్యాః 'సభాయాయది' లియ
 త్ప్రకృయః, గుప్తతమేంద్రియాః అత్యంతనియతేంద్రియాః, సభార్యాయ గోష్ఠే
 రక్షకాయ, నయః శాస్త్రమేవచతుః తత్కావేదకం ప్రమాణం యస్యతస్మై నయచతు
 షే, అతఏవ అర్హలేప్రకస్తాయ, పూజ్యాయత్కర్థః 'అర్హప్రకంసాయా' మిలి ధాతో
 శ్చశ్చప్రకృయః. తస్మై రాష్ట్రే, అర్హణాం పూజాం, చక్రం, 'పూజానమస్యాపదిలిస్సర
 ర్హార్హార్హణాస్సమ' ఇత్యమరం.

భావము. — నిగ్రహింపఁ బడినయింద్రియములుగలవారునుసభాసదులగు మునులు
 శాస్త్రదృష్టిగలిగి సంరక్షించుట చే పూజార్హులగు భార్యసోతుఁడగు దిలీపమహారాజు
 నకు మర్యాద జరిగించిరి.

శ్లో. విధే స్సాయంతనస్యాంశే స దదర్శ తపోనిధిమ్,

అన్వాసిత మరుంధ త్యా స్వాహాయేన హవిర్భుజమ్.

౧౬

పదచ్ఛేదము. — విధేః, సాయంతనస్య, అంతే, సః, దదర్శ, తపోనిధిం, అన్వా
 సితం, అరుంధత్యా, స్వాహాయా, ఇవ, హవిర్భుజం.

అర్థము. సః = ఆదిలీపమహారాజా, సాయంతనస్య = సాయంకాలమందుపుట్టిన
 విధేః = జవహోమాద్యనుష్ఠానముయొక్క, అంతే = అవసానమందు, అరుంధత్యా = అరుం
 ధతీదేవితే, అన్వాసితం = ఉపాసనచేయఁబడిన, తపోనిధిం = పసిష్ఠుని, స్వాహాయా = స్వా
 హాదేవితే, అన్వాసితం = ఉపాసనచేయఁబడిన, హవిర్భుజమివ = యజ్ఞేత్వరునివలె, దద
 ర్శ = చూచెను.

అకాంక్ష. — దదర్శ = చూచెను కః = ఎవఁడు? సః = ఆదిలీపమహారాజా. కం = ఎవ
 రిని? తపోనిధిం = పసిష్ఠులను. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తపోనిధిం' అనెడి
 ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'దదర్శ' అనెడిత్రియాపదమునున్నవి గనుక సకర్తకకర్తృ
 ప్రయోగము. కమివ = ఎవనివలె? హవిర్భుజమివ = యజ్ఞేత్వరునివలెనే. హవిర్భుజం కథంభూ
 తం = యజ్ఞేత్వరుఁడెట్టివాఁడు? అన్వాసితం = ఉపాసనచేయఁబడినవాఁడు. కయా = దేవి
 తేత? స్వాహాయా = స్వాహాదేవితే, తపోనిధిం కథంభూతం = పసిష్ఠఁడెటుంటివాఁడు? అ
 న్వాసితం = ఉపాసనచేయఁబడినవాఁడు. కయా = దేవితేత? అరుంధత్యా = అరుంధతీదేవి
 తేత. కస్త్రి = దేనియందు? అంతే = అవసానమందు. కస్య = దేనియొక్క? విధేః = జవ

హోమాద్యనుష్ఠానముయొక్క. విధేః కథంభూతస్య = జపహోమాద్యనుష్ఠానమెట్టిది ? సాయంతనస్య = సాయం కాలమందుఁబుట్టినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — విధేః-విధేః, విధోః, విధీనాం. విధిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సాయంతనస్య-సాయంభవస్సాయంతనః, తస్య సాయం తనస్య; సాయంతనస్య, సాయంతనయోః, సాయంకనానాం. సాయంతనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అంతే-అంతే, అంతయోః, అంతేషు. అంతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమ్యేకవచనాంతః. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తపో నిధిం-తపసాం నిధిః తపోనిధిః, తం తపోనిధిం; నిధిం, నిధీ, నిధీః, తపోనిధిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్వాసితం-అన్వాసితం, అన్వాసితౌ, అన్వాసితాః. అన్వాసితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరుంధత్యా-ఆరుంధత్యా, ఆరుంధతీభ్యాం, ఆరుంధతీభిః. ఆరుంధతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. స్వాహయా-స్వాహయా, స్వాహాభ్యాం, స్వాహాభిః. స్వాహాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఇవ-అప్యయమ్. హవిర్భుజం-హవీంషీభునక్తి ఇతిహవిర్భుక్, తం హవిర్భుజం; హవిర్భుజం, హవిర్భుజౌ, హవిర్భుజిః. హవిర్భుక్వబ్దః జకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. — విధేరితి. సాయంతనస్య సాయంభవస్య 'సాయంచర' మిత్యాదినాట్యుప్రత్యయః, విధేః జపహోమాద్యనుష్ఠానస్య, అంతేఅవసానే, ఆరుంధత్యాఅన్వాసితం, పశ్చాదుపవేశవేనఉపాసితం, కర్తృణిక్తః, ఉపసర్గవశాత్సకర్తృకత్వం. 'అన్వాసైన్' మిత్యాదివదుపపద్యతే. తపోనిధిం వసిత్వం, స్వాహయాస్వాహాదేవ్యా, ని. 'అథాగ్నాయాస్వాహాచహుతభిష్ప్రియే' త్యమరః; అన్వాసితం హవిర్భుజమివ, దదర్శ, 'సమిత్సుష్ప మకాగ్నృంబుమృదన్నాక్షతపాణికః, జపహోమంచకుర్వాణో నాభివాద్యోద్విహో భవేత్' ఇత్యనుష్ఠానమధ్యేఽభివాదననిషేధాత్, విధేరంతేదదర్శేత్కర్తృత్వం, అన్వాసనం చాత్రపతిప్రతాధర్తత్వేనోక్తం, నతు కర్తాంగత్వేన. విధేరంతఇతికర్తృణస్సమాప్త్యభిధానాత్.

భావము. — సాయంకాలమందు జపహోమాద్యనుష్ఠానముల యవసానమందు స్వాహాదేవి యజ్ఞేశ్వరుని పూజించురీతి ఆరుంధతీదేవితక ఉపాసించఁబడిన తపోనిధి యగువసిష్ఠుని ఆదివీరమహారాజు చూచెను.

శ్లో. తయోర్జగృహతః సాదా రాజా రాజ్ఞీచ మాగధీ,
తౌ గురు ధ్గురుపత్నీచ ప్రీత్యా ప్రతిననందతుః.

పదచ్ఛేదము. — తయోః, జగ్గహతుః, పాదౌ, రాజా, రాజ్ఞః, చ, మాగధీ, తా, గురుః, గురుపత్నీ, చ, శ్రీత్యా, ప్రతినందతుః.

అర్థము. — మాగధీ = మగధరాజువుత్తయైన, రాజ్ఞః = సుదక్షిణాదేవి, రాజాచ = దిలీపమహారాజును, తయోః = ఆ ఆరుంధతీవసిష్ఠుఁ యొక్క, పాదౌ = చరణములను. జగ్గహతుః = గ్రహించిరి. గురుపత్నీ = ఆరుంధతీదేవియు, గురుశ్చ = గురువైనవసిష్ఠుఁడును, తౌ = ఆ సుదక్షిణాదిలీపులను, శ్రీత్యా = సంతోషముచేత, ప్రతినందతుః = ఆశీర్వాదములచేత సంతానముచేసిరి.

ఆకాంక్ష — ప్రతినందతుః = ఆశీర్వాదములచేతసంతానముచేసిరి. కా = ఎవరు? గురుపత్నీ గురుశ్చ = ఆరుంధతీదేవియు గురువైనవసిష్ఠుఁడును. కా = ఎవరిని? తౌ = ఆ సుదక్షిణాదిలీపులను. 'గురుపత్నీ గురుశ్చ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తౌ' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రతినందతుః' అనెడి క్రియాపదము నున్నవి గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. యా = దేసిచేత? శ్రీత్యా = సంతోషముచేత, జగ్గహతుః = గ్రహించిరి. కా = ఎవరు? రాజ్ఞః రాజాచ = సుదక్షిణాదేవియు దిలీపమహారాజును. త = చేసిని? పాదౌ = చరణములను 'రాజ్ఞః రాజాచ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'పాదౌ' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'జగ్గహతుః' అనెడి క్రియాపదము నున్నవి గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. తయోః = ఎవరియొక్క? తయోః = ఆ ఆరుంధతీవసిష్ఠులయొక్క. రాజ్ఞః కథంభూతా = సుదక్షిణాదేవి ఎట్టిది? మాగధీ = మగధరాజువుత్తయైనది.

శబ్దరూపసమాసములు — తయోః - తస్య, తయోః, లేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పులింగః ద్వితీయవచనాంతః జగ్గహతుః - జగ్రహ, జగ్గహతుః, జగ్గహుః 'గ్రహ' ఉపాదాన' ఇత్యస్తాథాలోస్యకర్తృకాత్కర్తృభూతేటి వరస్సైవప్రథమపురుషద్వివచనాంతః పాదౌ - పాదం, పాదౌ, పదః, పాదాౌ. పాదశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయాద్వివచనాంతః. రాజా - రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్శబ్దః నకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రాజ్ఞః - రాజ్ఞః, రాజ్ఞౌ, రాజ్ఞ్యః. రాజ్ఞశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ - అవ్యయమ్. మాగధీ - మగధస్యావత్యం శ్రీమాగధీ. మాగధీ, మాగధ్యౌ, మాగధ్యః. మాగధీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తౌ - తం, తౌ, తాౌ. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పులింగః ద్వితీయాద్వివచనాంతః. గురుః - గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుపత్నీ - గురోః పత్నీ గురుపత్నీ; పత్నీ, పత్న్యౌ, పత్న్యః. గురుపత్నీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ - అవ్యయమ్. శ్రీత్యా - శ్రీత్యా, శ్రీతిభ్యం, శ్రీతిభిః. శ్రీతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ప్రతినందతుః - ప్రతి

ననంబు, ప్రసాదించుట, ప్రసాదించుట. ప్రత్యక్షపర్యవృత్తికాల్ 'టునదినమృధా' విద్యస్తా ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తాభూతేఽట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషస్యివచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తయోరితి. మాగధి, మగధరాజపుత్ర రాజ్ఞీ సుదక్షిణా, రాజా దిలీపశ్చ, తయో రయంఫలీపసిద్ధయోః, పా, ఇగృహతుః, పాదగ్రహణమభివాదనం, కృతవంతౌ, గురుపత్నీచ, గురుశ్చ, కర్తారా, సాచ సచతౌ సుదక్షిణాదిలీపా, కర్త భూతౌ, ప్రత్యా హవేణ, ప్రసాదించుట, ఆశీర్వాదాదిభిస్సంభాషణాం చక్రతు రిత్యర్థః.

భావము.—మగధరాజుగొమార్తె యగుసుదక్షిణాదేవియు దిలీపమహారాజును గురుపత్నీలగు నయంఫలీపియులపాదములకు మ్రొక్కిరి. వాగులు సంతోషముచేత సుదక్షిణాదిలీపుల రాశీర్వాదములచే నస్తానించిరి.

శ్లో. త మాతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమమ్,
పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః. ౫౮
పదచ్ఛేదము.—తం, ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమం, పప్రచ్ఛ, కుశలం, రాజ్యే, రాజ్యాశ్రమమునిం, మునిః.

అర్థము.—మునిః=మననశీలుడైనటువంటివిష్ణుఁడు, ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమం=ఆతిథ్య=అతిథినత్కారముయొక్క, క్రియా=చేయుటచేత, శాంత=పోయిన, రథ=రథముయొక్క, ఖోభ=చలనముచేతనైన, పరిశ్రమం=ఆయాసముకల, రాజ్యాశ్రమమునిం—రాజ్య=రాజ్యము నెడి, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమందు, మునిం=మనన శీలుడైన, తం=ఆదిలీపమహారాజును, రాజ్యే=రాజ్యమందు, కుశలం = ధేనుమును, పప్రచ్ఛ=అడిగెను.

ఆకాంక్ష.—పప్రచ్ఛ=అడిగెను. కః=ఎవఁడు? మునిః = మననశీలుడైన వని య్ఘండు. కం= ఎవనిని? తం = ఆదిలీపమహారాజును. కిం=దేనిని? కుశలం=ధేనుమును. 'మునిః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'కుశలం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'పప్రచ్ఛ'అనెడి క్రియాపదమునున్నవిగనుక ద్వికర్తకర్తృప్రయోగము. కస్మిన్=దేనియందు? గాజ్యే=రాజ్యమందు. తంకథంభూతం=ఆదిలీపమహారాజుఎటువంటివాఁడు? రాజ్యాశ్రమమునిం=రాజ్య=రాజ్యమునెడి, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమందు, మునిం=మననశీలుడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెటువంటివాఁడు? ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమం - ఆతిథ్య = అతిథినత్కారముయొక్క, క్రియా=చేయుటచేతను, శాంత=పోయినటువంటి, రథ=రథముయొక్క, ఖోభ=చలనము చేతనైన, పరిశ్రమం=ఆయాసముకలిగినవాఁడు.

పదచ్ఛేదము. — అథ, అధర్వనిధేః, తస్య, విజితారిపురః, పురః, అర్థ్యాం, అర్థపరి, వాచం, ఆదదే, పదతాం, వరః.

అర్థము. — అథ = అనంతరమందు, విజితారిపురః = విజిత = జయింపఁబడిన, అరిపురః = శత్రుచట్టణములు గలట్టియు, పదతాం = పక్షలలో, వరః = శ్రేష్ఠుఁడైన, అర్థపరి = ధనేశ్వరుఁడగుదిలీపమహారాజు, అధర్వనిధేః - అధర్వ = అధర్వ వేదమునకు, నిధేః = స్థానభూతుఁడైన, తస్య = ఆవసిష్ఠునియొక్క, పురః = ఎదుట, అర్థ్యాం = అర్థయుక్తమైన, వాచం = వాక్కును, ఆదదే = స్వీకరించెను.

అథ ంక్ష. — ఆదదే = స్వీకరించెను. కః = ఎవఁడు? అర్థపరి = ధనేశ్వరుఁడగుదిలీపమహారాజు. కాం = దేనిని? వాచం = వాక్కును. 'అర్థపరి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'వాచం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును 'ఆదదే' అనెడి క్రియాపదమున్నది గనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. వాచం కథంభూతాం = వాక్కులట్టిది? అర్థ్యాం = అర్థయుక్తమైనది. కుత్ర = ఎచ్చట? పురః = ఎదుట. తస్య = ఎవనియొక్క? తస్య = ఆవసిష్ఠునియొక్క. తస్య కథంభూతతస్య = ఆవసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? అధర్వనిధేః - అధర్వ = అధర్వ వేదమునకు, నిధేః = స్థానభూతుఁడైనవాఁడు. అర్థపరి కథంభూతః = ధనేశ్వరుఁడగుదిలీపమహారాజు డెట్టివాఁడు? వరః = శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడు. కేహం = ఎవరిలోపలను? పదతాం = పక్షలలోపల. పునః కథంభూతః = ఇంక నెట్టివాఁడు? విజితారిపురః - విజిత = జయింపఁబడిన, అరిపురః = శత్రుచట్టణములు కలవాఁడు. కదా = ఎప్పుడు? అథ = అనంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు. — అథ - అవ్యయమ్. అధర్వనిధేః - అధర్వణః నిధిః అధర్వనిధిః, తస్య అధర్వనిధేః; నిధేః, నిధోః, నిధీనాం. అధర్వనిధిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః పుష్కేకవచనాంతః. తస్య - తస్య, తయోః, లేహం. తచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః పుష్కేకవచనాంతః. విజితారిపురః - అరిణాంపురాణి అరిపురాణి, విజితాని అరిపురాణి యేన సః విజితారిపురః; విజితారిపురః, విజితారిపురా, విజితారిపురాః. విజితారిపురశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పురః - అవ్యయమ్. అర్థ్యాం - అర్థాదనపేతా అర్థ్యా, తాం అర్థ్యాం; అర్థ్యాం, అర్థ్యే, అర్థ్యాః. అర్థ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అర్థపరి - అర్థస్య పరిః అర్థపరిః; పరిః, పరీ, పతయః. అర్థపరిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వాచం - వాచం, వాచౌ, వాచః. వాక్పబ్దః చకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదదే - ఆదదే, ఆదదాతే, ఆదదితే. అబ్జార్థకాల్ 'దుదాఖ్ దాన' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరిభూతేట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పదతాం - పదతః, పదతోః, పదతాం. పదచ్చబ్దః తకారాంతః

పులింగః పక్షిబహువచనాంతః. పరిః-పరిః, పరా, పరాః. పరిశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వాగ్భాట్య—ఆధేతి. అహితాపురః నిశితశత్రునగరిః, ఇదతాం వక్తవాణాం పరిః, 'యతశ్చనిర్ధారణ' మిలిపక్షి, అర్థపరిః రాజా, అధర్వణః అధర్వ వేదస్యనిః, తస్య మునేః. పురిః అగ్రే, అర్థాం అర్థ్యాదనపేతాం, 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతి య త్పరిశ్రయః, వాచ మాదదే, పక్షముపక్రాంతవా నిత్యర్థః, అధర్వనిధేరిత్యనేన పురో హితకృత్యానిష్ఠత్వాత్ ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం మునేరస్తితిసూచ్యతే. యథాకా మందకః. 'త్రయ్యంచ పంచసిత్యాంచ కుశలస్సాన్యత్యురోహితః, అధర్వనిహితంకుర్యాన్నిత్యం కాంతిక పాప్తికే' ఇతి.

భావము.—శత్రు దేశముల నుంచి భనవతి యయి మాటాడుటలో నేర్పరి యగు దిలిపముహారాజు ఇష్టార్థసిద్ధినికలుగజేయు నధర్వణవేదమున దత్తుండగు పసివృముహాముని యెదుట ప్రయోజనకారియైనసంగతిని తెప్పించుకొను.

శ్లో. ఉపపన్నం నను శివం సప్త స్వంగేషు యస్య మే,

దైవీనాం మానుషీణాం చ ప్రతికర్తా త్వ మాపదామ్. ౬౦

పదచ్ఛేదము.—ఉపపన్నం, నను, శివం, సప్తస్వ, అంగేషు, యస్య, మే, దైవీనాం, మానుషీణాం, చ, ప్రతికర్తా, త్వం, ఆపదామ్.

అర్థము.—హేగురో=పీగురువైనపసివుండా, సప్తస్వ=ఏడైన, అంగేషు=స్వామ్యమాత్యాదులయందు, శివం=కుశలము, ఉపపన్నం=నను=యుక్తమయినదే, యస్య మే=వినాయొక్క, దైవీనాం=దేవతల వలననుండివచ్చిన, మానుషీణాం=మనుష్యులవలననుండియువచ్చిన, ఆపదాం=దుర్భిత్యాదివ్యవసరంబులకు, చోరభయాది వ్యవసరంబులకు, త్వం = నీవు, ప్రతికర్తా=నివారకుడవో.

అకాంత.—ప్రతికర్తా=నివారకుడవో. కః=ఎవడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రతికర్తా' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్తకర్తృ ప్రయోగము. కాసాం=చేని? ఆపదాం=దుర్భిత్యాదివ్యవసరంబులకు, చోరభయాదివ్యవసరంబులకును. ఆపదాం కథం భూతాం=దుర్భిత్యాదివ్యవసరంబులను చోరభయాదివ్యవసరంబులను యెటువంటిది? దైవీనాం మానుషీణాం=దేవతలవలననుండివచ్చినవి, మనుష్యులవలననుండియువచ్చినవి కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య మే=వినాయొక్క, ఉపపన్నం=నను=యుక్తమైనటువంటి దేను. కిం=ఏది? శివం=కుశలము. 'శివం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉపపన్నం' అనెడి కారక క్రియాపదమునున్నది కనుక అకర్తకర్తృ ప్రయోగము. కేషు=చేనియందు? అంగేషు = స్వామ్యమాత్యాదులయందు. అం

గేహకథంభూలేఘ=స్వామ్యమాత్యాదులు ఎటువంటివి? సప్తసు=ఏదైనవి. కస్యసంబుద్ధి? హేగురో=ఓగురువయిన వసిష్ఠుఁడా.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఉపపన్నం-ఉపపన్నం, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాని. ఉపపన్నశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నను-అవ్యయమ్. శివం-శివం, శివే, శివాని. శివశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సత్తిసు-సప్త, ౨ సప్తభిః, సప్తభ్యః. ౨ సప్తానాం, సప్తసు. సప్తశబ్దః. సకారాంతనపుంసకలింగః సిత్యంబహువచనేన సప్తమీబహువచనాంతః. ఆంగేఘ-ఆంగ, ఆంగయోః, అంగేఘ. ఆంగశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. యస్య-యస్య, యయోః, యేషం. యచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. మే-మమమే, ఆపయోః నా, ఆస్తాకం నః. ఆస్తచ్చబ్దః సకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. దైవీనాం-దేవేభ్యః ఆగతాః దైవ్యః, తాసాం దైవీనాం; దైవ్యాః, దైవ్యోః, దైవీనాం. దైవీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. మానుషీణాం-మానుష్యేభ్యః ఆగతాః మానుష్యః, తాసాం మానుషీణాం; మానుష్యాః, మానుష్యోః, మానుషీణాం. మానుషీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ప్రతికర్తా-ప్రతికరోతీతి ప్రతికర్తా; ప్రతికర్తా, ప్రతికర్తారా, ప్రతికర్తారః. ప్రతికర్తృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యువ్మచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆపదాం - ఆపదః, ఆపదోః, ఆపదాం. ఆపచ్చబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఉపపన్నమితి. హేగురో సప్తస్యంగేఘస్వామ్యమాత్యాదిఘ, 'స్వామ్యమాత్యసుహృతోక్త రాష్ట్రదుర్గబలానిచ, రాజ్యాంగానీ' త్యమరః. శివంశుశలం, ఉపపన్నంనను యుక్తమేవ, నన్యవధారణే, ని. 'ప్రక్షావధారణానుజ్ఞానునయాపంక్రణేన' స్విత్యమరః, కథమిత్యల్రాహ, యస్యమే, దైవీనాందేవేభ్యః ఆగతానాం దుర్భిక్షాదీనాం, మానుషీణాం మానుష్యేభ్యః ఆగతానాం చోరభయాదీనాం, ఉభయల్రాపి 'తత ఆగత' ఇత్యణ్, 'టిడ్ధాణి' త్యాదినాజీవ్, ఆపదాంప్యసనానాం, త్వం, ప్రతికర్తానివారయితాపి, అల్రాహకామందకః, 'హుతాశనో' బలం వ్యాధి ద్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవిధం దైవం ప్యసనం మానుషం చరం, ఆయుధేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పశేభ్యో రాజవల్లభాల్, పృథివీపతిలోభాచ్చ నరాణాం పంచధా భయం.'

భావము.—ఓగురుస్వామీ! నాయొక్కసప్తరాజ్యాంగములు ఔమము గలిగియున్నవి. అవి నమృద్ధములుగానున్నవి. ఒకవేళ దైవికమయిన అగ్ని ఉదకము వ్యాధి దుర్భిక్షము సంఘాతమరణము ఈవిధింటిలో నేదైనగాని మానుషసంబంధమయిన ఆయుధ

ములు దొంగలు శత్రువులు రాజవల్లభులు రాజకార్యజ్ఞులు యీ విదవ్యసనములూ నేదైనాని తటస్థించినయెడ వానినారింప తమరు సమర్థులయ్యియున్నారు.

అ. తత్ర మానుషీదాం తావత్ప్రతీకార మాహ. —

శ్లో. తవ మంత్రకృతో మంత్రై ర్దూరా త్వే శమితారిభిః,

ప్రత్యాదిశ్యంతే ఇవ మే దృష్టలక్ష్మ్యభిద శ్శరాః.

౬౧

పదచ్ఛేదము. — తవ, మంత్రకృతః, మంత్రైః, దూరాత్, ప్రశమితారిభిః, ప్రత్యాదిశ్యంతే, ఇవ, మే, దృష్టలక్ష్మ్యభిదః, శరాః.

అర్థము. — దూరాత్ = దూరమున, ప్రశమితారిభిః = ప్రశమిత = శాంతిపొందింపబడిన, అరిభిః = శత్రువులు కలట్టియు, మంత్రకృతః = మంత్రప్రయుక్తమైన, తవ = నీయొక్క, మంత్రైః = మంత్రములచేత, దృష్టలక్ష్మ్యభిదః = దృష్ట = ప్రత్యక్షమయ్యెన, లక్ష్మ్య = లక్ష్మమును, భిదః = భేదించు, మే = నాయొక్క, శరాః = బాణములు, ప్రత్యాదిశ్యంతే = ఇవ = నిరాకరింపబడుచున్నవో యనునట్లులున్నవి.

అ. కాంక్ష. — ప్రత్యాదిశ్యంతే ఇవ = నిరాకరింపబడుచున్నవో యన్నట్లులున్నవి. కైః = నేనిచేత? మంత్రైః = మంత్రములచేత. కే = ఏవి? శరాః = బాణములు. 'మంత్రైః' అనెడి తృతీయాంశకర్తృపదమును, 'శరాః' అనెడి ప్రథమాంశకర్తృపదమును, 'ప్రత్యాదిశ్యంతే' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక కర్తృణి ప్రయోగము. కన్య = ఎవనియొక్క? మే = నాయొక్క. శరాః కథంభూతాః = బాణములెటువంటివి? దృష్టలక్ష్మ్యభిదః = దృష్ట = ప్రత్యక్షమయ్యెన, లక్ష్మ్య = లక్ష్మమును, భిదః = భేదించునవి. కన్య = ఎవనియొక్క? తవ = నీయొక్క. తవ కథంభూతన్య = నీవెట్టివాడవు? ప్రశమితారిభిః = ప్రశమిత = శాంతిపొందింపబడిన, అరిభిః = శత్రువులు కలవాడవు. తత్ర = ఎందే? దూరాత్ = దూరమున.

శబ్దరూపసమాసములు. — తవ - తవ లే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్చబ్ధిః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మంత్రకృతః - మంత్రాక్షృతవాక్ మంత్రకృత్, తన్య మంత్రకృతః; కృతః, కృతోః, కృతాం. మంత్రకృచ్చబ్ధిః తకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మంత్రైః - మంత్రేణ, మంత్రాభ్యాం, మంత్రైః. మంత్రశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయావచనవచనాంతః. దూరాత్ - ఆప్యయమ్. ప్రశమితారిభిః - ప్రశమితాః అరియో యైస్తే ప్రశమితారయః, తైః ప్రశమితారిభిః; అరిగా, అరిభ్యాం, అరిభిః. ప్రశమితారిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయావచనవచనాంతః. ప్రత్యాదిశ్యంతే - ప్రత్యాదిశ్యతే, ప్రత్యాదిశ్యే, ప్రత్యాదిశ్యంతే. ప్రతిజ్ఞ ఇత్యుప

సర్గద్వయ పూర్వకాల్ 'దిశాతిసర్వ' ఇతిథాతో సుకర్త కాక్కుర్తణివర్తమానేలక్
అత్త నేవదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఇవఅవ్యయమ్. మే - మమ మే, ఆవ
యోః నా, అస్తాకం నః. అన్తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః మఙ్గైకవచనాంతః.
దృష్టలక్ష్యభిదః - దృష్టంచత్ లక్ష్యంచ, దృష్టలక్ష్యం, దృష్టలక్ష్యం భిందంతీలి, దృ
ష్టలక్ష్యభిదః; భిత్, భిదా, భిదః. దృష్టలక్ష్యభిచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమా
బహువచనాంతః శరాః - శరః, శరా, శరాః. శరశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథ
మాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.— తపేలి. దూరాల్ పరోక్షవివ, ప్రశమితారిభిః, మంత్రాన్
కృతవాక్ మంత్రకృత్, 'సుకర్త పాపమంత్రపుణ్యేషుకృ' ఇతివిప్ ప్రత్యయః; త
స్యమంత్రాణాంప్రస్తుః ప్రయోక్తుర్వాతప, మంత్రైః కర్తృభిః, దృష్టంప్రత్యక్షంయ
ల్లక్ష్యంతన్నా త్రంభిందంతీలిదృష్టలక్ష్యభిదః, మేశరాప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ వయమేవసమ
ర్థాః కిమేభిః పిష్టపేషకైరితి నిరాక్రియంతఇవేత్యుత్పేక్షా, 'ప్రత్యాదిప్తానిరప్తస్యా
త్ప్రత్యాఖ్యాతోనిరాకృత' ఇత్యమరః. త్వన్తంత్రసామర్థ్యాదేవ నః పారువం ఫల
తీలిభావః.

భావము.—మంత్ర వేత్తలైనతమమంత్రములేశ్వరులను పరోక్షమందునివర్తిం
చుచున్నవి. నాబాణములు ప్రత్యక్షమందుమాత్రమే గురి తగులునవిగా నున్నవి.

అవ. సంప్రతి దైవీనా మాపదాం ప్రతీకార మాహ.—

శ్లో. హవి రానర్జితం మోహత స్త్వయా విధివ దగ్నిషు,
పృష్టి ర్భవతి సస్యానా మవగ్రహవిశోషణామ్. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—హవిః, అవర్జితం, మోహః, త్వయా, విధివల్, అగ్నిషు,
పృష్టిః, భవతి, సస్యానాం, అవగ్రహవిశోషణాం.

అర్థము.—హేమోహః=హియహవనముజేయువసిష్టా, త్వయా=నీచేత, విధివల్=
యథాకాన్తముగా, అగ్నిషు=అగ్నులయందు, అవర్జితం=ఉంచబడిన, హవిః=అభ్యాది
హవిస్సు, అవగ్రహవిశోషణాం—అవగ్రహ=వర్ష ప్రలిబంధముచేత, విశోషణాం=శోషించు
చుండెడు, సస్యానాం=పైరులకు, పృష్టిః=పృష్టిరూపముగా, భవతి=అవుచున్నది.

అకాంక్ష.—భవతి=అవుచున్నది. ని=నీది? హవిః=అభ్యాదిహవిస్సు. 'హవి' అనె
డి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'భవతి' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృ
ప్రయోగము. కా=నిరూపముగా? పృష్టిః=వర్ష రూపముగా. కేమం=వేని? సస్యానాం=
పైరులకు. సస్యానాం కథంభూతానాం=పైరులెటువంటివి? అవగ్రహవిశోషణాం=అవగ్ర

హా=వర్ష ప్రతిబంధముచేత, విశోషిణాం=శోషించుచున్నవి. హావికగంభూతం=అజ్ఞాది హావిస్సెట్టిది? అవర్జితం=కుండుబడినది. కేషు=వేరియందు? అగ్నిషు=అగ్నులయందు. కథం=ఎట్లు? విధివల్=యథాశాస్త్రముగా. కేవ=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కస్యసంబుధ్ధి? హేహోతః=హిహవనముచేయుపసిగ్ధు.

శబ్దరూపసమాసములు. — హాః-హావి, హాషి, హావిషి, హాశ్వబ్జి సకారాంతనపుంసకలింగ ప్రకృతైకవచనాంతః. అవర్జితం - అవర్జితం, అవర్జితే, అవర్జితాని. అవర్జితశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రకృతైకవచనాంతః హోతః-హోతాని. అవర్జితశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రకృతైకవచనాంతః హోతః-హోతాని. హేహోతా, హేహోతాః హోతృశబ్దః యుకారాంతః పుంలింగః సంబుధ్ధ్యైకవచనాంతః. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః త్వరియైకవచనాంతః. విధివల్ - విధిమ్మతిలి విధివల్; నలిప్రత్యయంతమవ్యయమ్. అగ్నిషు - అగ్న్య, అగ్ని, అగ్నిషు అగ్నిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః సప్తమిబహువచనాంతః. పృష్టి-పృష్టి, పృష్టి, పృష్టయః. పృష్టిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రకృతైకవచనాంతః. భవతి-భవతి, భవతః, భవంతి 'భూసత్తాయా' మిత్యస్తాధాలోరకర్తృకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పర్వైవదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సస్యానాం - సస్యస్య, సస్యయోః, సస్యానాం. సస్యశబ్దః ఆకారాంత నపుంసకలింగః పస్తీబహువచనాంతః. అవగ్రహవిశోషిణాం-అవగ్రహేణ విశోషిణి అవగ్రహవిశోషిణీ, లేమం అవగ్రహవిశోషిణాం, విశోషిణి, విశోషిణోః, విశోషిణాం. అవగ్రహవిశోషిణ్ శబ్దః నకారాంత నపుంసకలింగః పస్తీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — హావిలి. హేహోతః, త్వయా, విధివదగ్నిషు, అవర్జితం ప్రక్షిప్తం, హవిరాజ్యాదికం, కర్తృ, అవగ్రహావర్షప్రతిబంధః 'అవగ్రహావర్షప్రతిబంధ' ఇతి నిసాతనాదచ ప్రత్యయః, లేనవిశోషిణాంవిశ్వతాం, సస్యానాం పృష్టిభవతి. పృష్టిహాపేణ సస్యాన్యర్థవయతిలిభావః, అత్రమనుః 'అగ్నాదత్తాచులిస్సమ్య గాదిత్య ముపలివలే, ఆదిత్యాజ్ఞాయలేపృష్టిః పృష్టేరన్నంతకః ప్రజా' ఇతి.

భావము. హావనకర్తవ తమచే యథావిధిగ నగ్నులయందుంచబడు హావిస్సులు నాపృష్టిచే శోషించబడు నైరులకు వానలం గురియఁజేయుచున్నవి.

శ్లో. పురుషాయుషజీవిన్యో నిరాతంకా నిరీతయః,

య స్తదీయాః ప్రజాస్తస్య హేతు స్త్విద్భ్రష్టావర్చసమ్. ౬౩

పదచ్ఛేదము. — పురుషాయుషజీవిన్యః, నిరాతంకాః, నిరీతయః, యత్, మదీయాః ప్రజాః, తస్య, హేతుః, త్వద్భ్రష్టావర్చసం.

ఆర్థము.—మదీయాః = నానాబంధులైన, ప్రజాః=జనులు, పురుషాయుషజీవిన్యః=పురుషాయుష=నూలుసంవత్సరములయందు, జీవిన్యః=జీవించువారు, నిరాతంకాః=పోయినభయముకలవారు, నిరీతయః=రీతియైన, ఈతిబాధలుకలవారు, ఇతియల్=ఇట్లునునదివిదికలదో, తస్య=ఆనమస్తమునకును, త్వద్బ్రహ్మవర్చసం-త్వల్=నీయొక్క, బ్రహ్మవర్చసం=వృత్తాధ్యయనసంపత్తియే, హేతుః=కారణము

ఆకాంక్ష.—హేతుః=కారణము. కిం=ఏమిదు? త్వద్బ్రహ్మవర్చసం-త్వల్=నీయొక్క, బ్రహ్మవర్చసం=వృత్తాధ్యయనసంపత్తియే. 'త్వద్బ్రహ్మవర్చసం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృప్రపదమును, 'హేతుః' అనెడికారకక్రియాపదము నున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. 'స్య=దేసి? తస్య=ఆనమస్తమునకును. ఇతియల్=ఇట్లునునదియేవికలదో. కథంభూతాః=ఎటువంటివారలు? నిరీతయః=ఈతిబాధలులేనివారు. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివారలు? నిరాతంకాః=భయములేనివారు. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివారలు? పురుషాయుషజీవిన్యః. పురుషాయుష=నూలుసంవత్సరములవఱకు, జీవిన్యః=బ్రతుకువారు. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=జనులు. ప్రజాః కథంభూతాః=జనులెట్టివారు? మదీయాః=నానాబంధులైనవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురుషాయుషజీవిన్యః - పురుషస్య ఆయుః పురుషాయుషం, పురుషాయుషంజీవంతీతి పురుషాయుషజీవిన్యః; జీవినీ, జీవిన్యా, జీవిన్యః. పురుషాయుషజీవినీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః నిరాతంకాః - నిర్గతః ఆతంకః యాభ్యస్తాః నిరాతంకాః; నిరాతంకా, నిరాతంకే, నిరాతంకాః. నిరాతంకాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. నిరీతయః, నిర్గతాః ఈతయః యాభ్యస్తాః నిరీతయః; నిరీతి, నిరీతీ, నిరీతయః. నిరీతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. యల్ - యల్, యే, యాని. యచ్చబ్దః దకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మదీయాః-మమ ఇమాః మదీయాః; మదీయా, మదీయే, మదీయాః. మదీయాశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రజాః—ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, లేషాం. తచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వ్యైకవచనాంతః. హేతుః-హేతుః, హేతూ, హేతవః. హేతుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వద్బ్రహ్మవర్చసం-బ్రహ్మణోవర్చః బ్రహ్మవర్చసం; తవబ్రహ్మవర్చసం త్వద్బ్రహ్మవర్చసం; బ్రహ్మవర్చసం, బ్రహ్మవర్చసే, బ్రహ్మవర్చసాని. త్వద్బ్రహ్మవర్చసశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురుషేతి. ఆయుఃజీవితకాలః పురుషస్య ఆయుః పురుషాయుషం, శతవర్షమిత్యర్థః, ప్ర. 'శతాయుః పురుష' ఇతి ప్ర. లే, 'అచతురాది' సూత్రే గాచ్ ప్రత్య

యాంశోనిపాతః, మయా, ప్రతా, పురుషాయః పండివంతి పురుషాయపండివన్యః, నిరాశంకా నిర్భయాః, ని. 'ఆశంకోభయమాశంకే'తి హలాయధః, నిరీతయః అతివృష్టాదిరహితాఇతియత్, తస్య సర్వస్య, త్వష్టృష్టావర్చసం తవవృత్తాధ్యయన సంపత్తిరేవ, హేతుః, ని. 'వృత్తాధ్యయనసంపత్తిశ్చేతద్భృష్టావర్చస' మితి హలాయధః. బ్రహ్మోషో బ్రహ్మవర్చసం 'బ్రహ్మహస్త్యాంచవర్చస' ఇత్యచ్ ప్రత్యయః. శ్లో. 'అతివృష్టిరనావృష్టిశ్శలాభామూషికాశ్శుకాః, అత్యాసన్నాశ్చ రాశానష్టదేతాశుతయః స్తృతా' ఇతి కామండకీ.

భావము. — ప్రజలు నూలుసంవత్సరములుజీవించినను వారలు తమసద్వృత్తిధ్యయనానిసంపత్తులవలన వ్యాధిరహితులుగను అతివృష్టి యనావృష్టి మిథుతలు మొదలగు నీవిబాధలు లేనివారుగను నున్నారు.

శ్లో. త్వయైవం చింత్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోనినా,

సానుబంధాః కథం న స్యుః సంపదో మే నిరాపదః. ౬౪

పదచ్ఛేదము. — త్వయా, వివం, చింత్యమానస్య, గురుణా, బ్రహ్మయోనినా, సానుబంధాః, కథం, న, స్యుః, సంపదః, మే, నిరాపదః.

అర్థము. — బ్రహ్మయోనినా - బ్రహ్మ = బ్రహ్మదేవుడే, యోనినా = కారణముగాఁగల, గురుణా = గురువైన, త్వయా = నీచేత, ఏవం = ఈలాగు, చింత్యమానస్య = ఆలోచింపఁబడినవాఁడను గనుక నే, నిరాపదః = ఆపదలులేని, మే = నాయొక్క, సంపదః = సంపత్తులు, సానుబంధాః = అవిచ్ఛిన్నములైనవి, కథం = విల, నస్యుః = కావు.

ఆకంక్ష. — నస్యుః = కావు. కాః = వివి? సంపదః = సంపత్తులు. 'సంపదః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నస్యుః' అనెడి క్రియాపదమునున్నవిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః = ఎట్టివై? సానుబంధాః = అవిచ్ఛిన్నములైనవై. కస్య = ఎవనియొక్క? మే = నాయొక్క. మే కథంభూతస్య = నేనెట్టివాఁడను? నిరాపదః = ఆపదలేనివాఁడను. కథంభూతస్య = ఎట్టివాఁడను గనుక నే? చింత్యమానస్య = ఆలోచింపఁబడినవాఁడను గనుక నే. కథం = ఎట్లు? ఏవం = ఈమాడ్కి. కేన = ఎవనిచేతను? త్వయా = నీచేత. త్వయా కథంభూతేన = నీవెటువంటివాఁడవు? గురుణా = గురుఁడవు. పునః కథంభూతేన = ఇంక నెట్టివాఁడవు. బ్రహ్మయోనినా - బ్రహ్మ = బ్రహ్మదేవుడే, యోనినా = కారణముగాఁగలవాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు. — త్వయా - త్వయా, యవాభ్యాం, యష్టాభిః. యష్టచ్చట్టిదకారాంతఃపుంలింగీకృతీయైకవచనాంతః. వివం - అవ్యయమ్. చింత్యమానస్య - చింత్యమానస్య, చింత్యమానయోః, చింత్యమానానాం చింత్యమానశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగీ

వత్సేకవచనాంతః. గురుకా-గురుకా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉకారాంతః
 పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. బ్రహ్మయోనినా-బ్రహ్మయోనిగ్యవ్యవః బ్రహ్మయోనిః,
 తేన బ్రహ్మయోనినా, బ్రహ్మయోనినా, బ్రహ్మయోనిభ్యాం, బ్రహ్మయోనిభిః. బ్రహ్మ
 యోనిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సానుబంధాః-సానుబంధేన
 సహవర్తంత ఇతి సానుబంధాః; సానుబంధా, సానుబంధే, సానుబంధాః. సానుబంధా
 శబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కథం-అవ్యయమ్, న-అవ్య
 యమ్ స్యుః-స్యాత్, స్యాతాం, స్యుః. 'అసఘనీ' త్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తరినంధా
 వనాయాంలిప్తీవరస్యైవదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సంపదః-సంపత్, సంపదా,
 సంపదః. సంపచ్చబ్దః దకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. నిరాపదః-
 నిర్గతాః ఆపదః యాభ్యస్తాః నిరాపదః; నిరాపత్, నిరాపదా, నిరాపదః. నిరాపచ్చబ్దః
 దకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — త్వయేతి. బ్రహ్మయోనిః కారణమస్య తేన బ్రహ్మ పుత్రేణగురుణా,
 త్వయా, ఏవముక్తిప్రకారేణ, దివ్యమూర్త్యానుభూయమానస్య, అతఏవనిరాపదఃవ్యవస
 గహితస్య, మే సంపదః, సానుబంధాః అనుభూతాః, అనిచ్ఛిన్నా ఇతియోగో, కథంన
 స్యుః స్యురేవేత్యర్థః.

భావము. — ఇటువంటిప్రభావముగల బ్రహ్మసంకోద్యపులైన తాము గురువులై
 యుండగా నాసంపదలు ఆపదసీతములుగను అనిచ్ఛిన్నములుగనుపిలకాయుండును.

అవ. సంప్రత్యాగమనప్రయోజనమాహ. —

శ్లో. కింతు వధ్వాం త వైతస్యా మదృష్టసదృశప్రజమ్,
 న మా మవతి సద్వీపా రత్నసూ రపి మేదిన్.

౬౫

పదచ్ఛేదము. — కిం, తు, వధ్వాం, తవ, ఏతస్యాం, అదృష్టసదృశప్రజం, న,
 మాం, అవతి, సద్వీపా, రత్నసూ, ఆపి, మేదిన్.

అర్థము. — కింతు=నుతీమనిన, తవ=నీకు, వధ్వాం=కోడలైన, ఏతస్యాం=ఈనుద
 క్షిణయందు, అదృష్టసదృశప్రజం=అదృష్ట=మాడఁబడని, సదృశం=అనురూపమైన, ప్రజం
 =సంతతిగల, మాం=నన్ను, సద్వీపా=ద్వీపములతోమాడుకొన్న, రత్నసూరపి=రత్న=రత్న
 ములను, సూరపి=పుట్టించుచున్నదయ్యి, మేదిన్=భూమి, నావలి=సంలొప్పించదు.

ఆకాంక్ష. — నావలి=సంలొప్పించదు. కా=ఏది? మేదిన్=భూమి. కం=ఎవని?
 మాం=నన్ను. 'మేదిన్' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్త

పదమును, 'నావతి' అనెడి క్రితముపదమునున్నది. ఇది సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథం భూతాఽసి=ఎట్టిదయ్యు? రత్న సూరసి-రత్న=రత్నములను, సూరసి=పుట్టించునదియయ్యు. పునఃకథంభూతా=ఇంక నెటువంటిది? సద్విపా=ద్విపంబులతో కూడినదియందునది. మాం కథంభూతం=నేనెట్టివాడను? అదృష్టసదృశప్రజం-అదృష్ట=మాడఁబడని, సదృశ=అనురూపమైన, ప్రజం=సంతతికలిగినవాడను. కన్యాం=ఎవలెయిందు? ఏకన్యాం=ఈమదక్షిణయందు. ఏకన్యాంకథంభూతాయాం = ఈమదక్షిణ ఎట్టిది? పథ్యాం=కోడలైనది. కన్య=ఎవని? తన=నీకు. కథం=ఎట్లు? కింతు=మనెనున.

శబ్దరూపసమాసములు. — కిం-అవ్యయమ్. పథ్యాం-పథ్యాం, పథ్యోః, పథూః. పథూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైవచనాంతః. తన-తన, తే, యవయోవాం, యష్టాకం వః. యష్టచ్చబ్దః ఊకారాంతః పుంలింగః పృథ్వీయైవచనాంతః. ఏకన్యాం-ఏకన్యాం, ఏకయోః, ఏకయోః, ఏకాయ. ఏకచ్చబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైవచనాంతః. అదృష్టసదృశప్రజం - సదృశీచసాప్రజాచ సదృశప్రజా; అదృష్టసదృశప్రజా యేన సః అదృష్టసదృశప్రజః, తం అదృష్టసదృశప్రజం; ప్రజం, ప్రజౌ, ప్రజాన్. అదృష్టసదృశప్రజశబ్దః ఊకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. మాం-మాం మా, ఆవాం వౌ. అప్తాన్ నః. అప్తచ్చబ్దః ఊకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. అవతి-అవతి, అవతః, అవంతి. 'అవరక్షణగతికాంతి ప్రీత్యాదిషిష్టి'త్యస్తాధాలోస్యకర్తృకాత్కర్తృపదమనేలట్లవరస్తేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సద్విపా-ద్విపైస్సహవర్తత ఇతి సద్విపా; సద్విపా, సద్విపే, సద్విపాః. సద్విపాశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రత్నసూః-రత్నానిసూయత ఇతి రత్నసూః; రత్నసూః, రత్నస్యౌ, రత్నస్యః. రత్నసూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి-అవ్యయమ్. మేదినీ-మేదినీ, మేదిన్యా, మేదిన్యః. మేదినీశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — కింత్వితి. కింతు తవ ఏకన్యాంపథ్యాంస్సుషాయాం, ని. 'పథూర్థాయాస్సుషాస్త్రీచే'త్యమరః, అదృష్టసదృశీ అనురూపాప్రజాసంతతిర్వేనతం, మాం, సద్విపా, రత్నాని సూయత ఇతి రత్నసూరసి 'తత్సూద్విషే'త్యాదినాక్షిప్, మేదినీ, నావతినస్త్రీణాంతి. అవధాలోః రక్షణగతికాంతి ప్రీత్యాద్యర్థేమాపదేకాత్, రత్నసూరపీత్యనేన సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవక్లామ్య మితిసూచితమ్.

భావము — అయినను ద్వీపసహితమైన యీభూమి రత్నములనిచ్చుచున్నదయ్యును తమకోడలైన యీసుదక్షిణయందు మాకు సదృశుడైనపుత్రుడను శ్రేష్ఠరత్నము కలుగకుంట నన్ను సంతసించవలెదు.

అవ. కదేవ ప్రతిపాదయతి.—

శ్లో. నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిండవిచ్ఛేదదర్శినః,
న ప్రకామభుజ శ్రాద్ధే స్వధాసంగ్రహతత్పరాః.

౬౬

పదచ్ఛేదము.—నూనం, మత్తః, పరం, వంశ్యాః, పిండవిచ్ఛేదదర్శినః, న, ప్రకామభుజః, శ్రాద్ధే, స్వధాసంగ్రహతత్పరాః.

అర్థము.—మత్తః=నాకన్న, పరం=వెనుక, పిండవిచ్ఛేదదర్శినః=పిండ=పిండదానముయొక్క, విచ్ఛేద=నాశమును, దర్శనః=దూహించు, వంశ్యాః=వంశమందుఁబుట్టిన పితరులు, స్వధాసంగ్రహతత్పరాస్సంతః=స్వధా=పితృభోజ్యముయొక్క, సంగ్రహ=సంగ్రహించుటయందు, తత్పరాస్సంతః=ఆసక్తులగుచు, శ్రాద్ధే=పితృకర్తమునందు, ప్రకామభుజః=ప్రకామ=పర్యాప్తమానట్లు, భుజః=భోజనముచేయువారలు, నభపంలి=కారు. నూనం=నిశ్చయము.

అకాంక్ష.—నభపంలి=కారు. కే=ఎవరు? వంశ్యాః=వంశమునందుఁ బుట్టిన పితరులు. 'వంశ్యాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నభపంలి' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథం భూతాః=ఎట్టివారు? ప్రకామభుజః=ప్రకామ=పర్యాప్తమానట్లు, భుజః=భోజనముచేయువారు. కస్మిన్=దేనియందు? శ్రాద్ధే=పితృకర్తమున. కథం భూతాస్సంతః=ఎట్టివారలగుచు? స్వధాసంగ్రహతత్పరాస్సంతః=స్వధా=పితృభోజ్యముయొక్క, సంగ్రహ=సంగ్రహించుటయందు, తత్పరాస్సంతః=ఆసక్తులగుచు. వంశ్యాః కథంభూతాః=వంశమందుఁబుట్టిన పితరులెట్టివారు? పిండవిచ్ఛేదదర్శినః=పిండ=పిండదానముయొక్క, విచ్ఛేద=నాశమును, దర్శనః=దూహించువారు. కదా=ఎప్పుడు? పరం=తర్వాత. కుతః=ఎవనికన్న? మత్తః=నాకన్న.

శబ్దరూపసమాసములు.—నూనం - అప్యయమ్. మత్తః-తస్మిన్ ప్రత్యయాంతమప్యయమ్. పరం=పరం, పరా. పరాక్, పరశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వంశ్యాః=వంశే భవాః వంశ్యాః; వంశ్యః, వంశ్యో, వంశ్యాః. వంశ్యశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పిండవిచ్ఛేదదర్శినః=పిండవిచ్ఛేదవిచ్ఛేదవిచ్ఛేదవిచ్ఛేదం బశ్యంతీతి పిండవిచ్ఛేదదర్శినః; దర్శి, దర్శినా, దర్శితః, పిండవిచ్ఛేదదర్శిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. న-అప్యయమ్. ప్రకామభుజః=ప్రకామం భుంజత ఇతి ప్రకామభుజః; భుక్, భుజౌ, భుజః. ప్రకామభుక్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. శ్రాద్ధే-శ్రాద్ధే, శ్రాద్ధయౌ, శ్రాద్ధేః. శ్రాద్ధశబ్దః ఆకారాంతసమస్యంతలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. స్వధాసంగ్రహ

తత్పరాః-స్వధా సంగ్రహః స్వధాసంగ్రహః, స్వధాసంగ్రహే తత్పరాః స్వధాసంగ్రహతత్పరాః; తత్పరా, తత్పరా, తత్పరాః. స్వధాసంగ్రహతత్పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమావమావచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — నూన మితి. మత్తపరం మదనంతరం, పంచమ్యాస్తసిత్, పిండ విచ్ఛేదదర్శనః పిండదానవిచ్ఛేదము లే ప్రమాణాః, పంచేభవాః పంచాశ్రయితరః, స్వధే త్యవ్యయం పితృభాజ్యేచర్తతే, తస్య సంగ్రహే తత్పరాః ఆసక్తాస్సంతః, శ్రాద్ధేపితృ కర్తణి; 'పితృదానం నివాసస్సాస్య చాచిం తత్కర్తృ శాస్త్రత' ఇత్యమరః; ప్రకామ భుజి పర్యాప్తభోజినః, నభవంతి, ని. 'కామంప్రకామంపర్యాప్త' మిత్యమరః; నిర్ధ నాహ్యవధనం క్రియదపి సంగృహ్ణంతీతిభావః.

భావము. — నామెనుక పిండప్రదానము చేయువారు లేరనెడియూహచే నావంశ జులైన పితరులు స్వధా అనెడిపితృదేవతలకిష్టంబడు నన్నమం దానమై నను శ్రాద్ధ కాలములయందు శాశ్వతముకాదని యభేష్టముగ భుజింపలేకయుండురు.

శ్లో. మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూన మావర్జితం మయా,
పయః పూర్వై స్సన్విశ్వానైః కవోష్ఠ ముపభుజ్యతే. ౬౭

పదచ్ఛేదము. — మత్, పరం, దుర్లభం, మత్వా, నూనం, ఆవర్జితం, మయా, పయః, పూర్వైః, స్వనిశ్వానైః, కవోష్ఠం, ఉపభుజ్యతే.

అర్థము. — మత్ = నాకన్న, పరం = అనంతరమందు, దుర్లభం = పొందనశక్యమైన దానిగ, మత్వా = తెలిసి, మయా = నాచేత, ఆవర్జితం = ఇవ్వఁబడిన, పయః = ఉదకము, పూర్వైః = పూర్వమందుండినపితృదేవతలచేత, స్వనిశ్వానైః = స్వ = స్వకీయములైన, నిశ్వానైః = నిట్టూర్పువాయువులచేత, కవోష్ఠం = ఈషదుష్టమానట్లుగా, ఉపభుజ్యతే = భోజనము చేయఁబడగలదు, నూనం = నిశ్చయము.

ఆకాంక్ష. — ఉపభుజ్యతే = భోజనముచేయఁబడగలదు. కైః = ఎవరిచేత? పూర్వైః = పూర్వమందుండిన పితృదేవతలచేత. కిం = ఏది? పయః = ఉదకము. 'పూర్వైః' అనెడి తృ తీయాంతకర్తృపదమును, 'పయః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉపభుజ్యతే' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక కర్తణిప్రయోగము. కథం = ఎట్లుగా? కవోష్ఠం = ఈషదుష్ట మానట్లుగా. కైః = వేనిచేత? స్వనిశ్వానైః - స్వ = స్వకీయములయిన, నిశ్వానైః = నిట్టూర్పు వాయువులచేత. పయః కథం భూతం = ఉదక మెట్టిది? ఆవర్జితం = ఇవ్వఁబడునట్టిది. కేన = ఎవనిచేత? మయా = నాచేత. కిం కృత్యం = ఏమిచేసి? మత్వా = తెలిసి. కథం భూతం = ఎట్టి

దానిగా? దుర్లభం=బాంధవశక్యమైనదానిగ. కదా = ఎవ్వడు? పరం=అనంతరము.
కస్తాల్=ఎవనికన్న? మల్=నాకన్న.

శబ్దరూపసమాసములు.—మల్-మల్, ఆవాభ్యాం, అస్తల్. అస్తచ్చబ్ధి దకా
రాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకపచనాంతః. పరిం-పరిం, షరా, పరా. పరశబ్ధి ఆకా
రాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకపచనాంతః. దుర్లభం-దుశభేనలబ్ధంశక్యం దుర్లభం, తల్
దుర్లభం; దుర్లభం, దుర్లభే, దుర్లభాని. దుర్లభశబ్ధి ఆకారాంతన పుంసకలింగః ద్వితీ
యైకపచనాంతః. మత్వా-త్వాప్రత్యయాలకమప్యయమ్. నూనం-అప్యయమ్. అపర్జితం-
అపర్జితం, అపర్జితే, అపర్జితాని. అపర్జితశబ్ధి ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకపచ
నాంతః. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్తాభిః. అస్తచ్చబ్ధి దకారాంతః పుంలింగః
తృతీయైకపచనాంతః. పయః-పయః, పయసీ, పయాంసే. పయశబ్ధి సకారాంతనపుం
సకలింగః ప్రథమైకపచనాంతః. పూర్వైః-పూర్వేణ, పూర్వాభ్యాం, పూర్వైః.
పూర్వశబ్ధి ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహుపచనాంతః. స్వనిశ్వానైః-స్వే
చ్చలే నిశ్వాసాశ్చ, స్వనిశ్వాసాః; తైః స్వనిశ్వానైః; నిశ్వానేన, నిశ్వాసాభ్యాం, నిశ్వా
నైః. స్వనిశ్వానబ్ధి ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహుపచనాంతః. కవోష్ఠం-ఈష
దుష్టం కవోష్ఠం, క్రియావిశేషమవ్యయమ్. ఉపభుజ్యతే-ఉపభుజ్యతే, ఉపభుజ్యే
తే, ఉపభుజ్యంతే. ఉపేత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'భుజపాలనాభ్యవహరయో' రిత్యస్తా
ధాతోస్యకర్తృకాత్కర్తృణ్యభివ్యతి లట్ ఆత్త నేపదే ప్రథమపురుషైకపచనాంతః. ప్రమాణే

వ్యాఖ్యా.—మల్ మత్తః, పరమనంతరం, 'అస్యారాదితర్క' ఇత్యాదినామదిలి
పంచమి. దుర్లభమలభ్యం, మత్వామయాఅపర్జితం దత్తంపయః పూర్వైః పితృభిఃస్వని
శ్వానైః దుశభిజైః కవోష్ఠమీషదుష్టంయథాభవతితథాఉపభుజ్యతే ఉపభోజ్యతే, కవో
ష్ఠమిత్యత్ర 'కపంచోష్ఠ' ఇతికుశబ్దస్యకవాదేశః, ని. 'కోష్ఠంకోష్ఠంమందోష్ఠంకదుష్టం
త్రిమతద్వతీ' త్యమరః.

భావము. నాపితృదేవతలు నానెనుక లిలోదకముల ఇచ్చెదవారులేని నిట్టా
ర్దులు విడుతురు. అందుచే వారలకు నేనిచ్చెడియుదకము కొంచము వెచ్చనొచున్నది.
అట్టియుదకమును వారు తీసుకొందురే.

శ్లో. సోహ మిజ్యా విశుద్ధాత్తా ప్రజాలోపనిమిలితః,

ప్రకాశ శ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇ వాయలః.

౬౮

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, ఇజ్యా, విశుద్ధాత్తా, ప్రజాలోపనిమిలితః, ప్రకా
శః, చ, అప్రకాశః, చ, లోకాలోకః, ఇవ, అచలః.

శః, చ, అప్రకాశః, చ, లోకాలోకః, ఇవ, అచలః.

తత్పరాః-స్వధా సంగ్రహః స్వధాసంగ్రహః, స్వధాసంగ్రహే తత్పరాః స్వధాసంగ్రహతత్పరాః; తత్పరః, తత్పరా, తత్పరాః. స్వధాసంగ్రహతత్పరశబ్దః అకారాంశః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నూన మితి. మత్తపరం మదనంతరం, పంచమ్యాస్తసిత్, పిండ విచ్ఛేదదర్శనః పిండదానవిచ్ఛేదముల్పేక్షమాణాః, పంచేభవాః పంచాభిషిత్తరః, స్వధే త్యవ్యయం పితృభాజ్యేవర్తతే, తస్య సంగ్రహే తత్పరాః ఆసక్తాస్సంతః, శ్రాద్ధేపితృ కర్తృణః, 'పితృదానం నివాసస్సాన్య చాప్రిధిం తత్కర్తృ శాస్త్రుత' ఇత్యమరః; ప్రకామ భుజిః పర్యాప్తభోజినః, నభవంతి, ని. 'కామంప్రకామంపర్యాప్త' మిత్యమరః; నిర్ధ నాహ్యవధనం కియదపి సంగృహ్యంతితిభావః.

భావము.—నా వెనుక పిండప్రదానము చేయువారు లేరనెడియూహచే నాపంశ జాలైన పితరులు స్వధా అనెడిపితృదేవతలకిష్టంబడు నన్నమం దాసత్తులైనను శ్రాద్ధ కాలములయందు కాశ్వతముకాదని యభేష్టముగ భుజింపలేకయుందురు.

శ్లో. మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూన మావర్జితం మయా,
పయః పూర్వై స్వనిశ్వానైః కవోష్ఠ ముపభుజ్యతే. ౬౭

పదచ్ఛేదము.—మత్, పరం, దుర్లభం. మత్వా, నూనం, ఆవర్జితం, మయా,
పయః, పూర్వైః, స్వనిశ్వానైః, కవోష్ఠం, ఉపభుజ్యతే.

అర్థము.—మత్=నాకన్న, పరం=అనంతరమందు, దుర్లభం=పొందనశక్యమైన దానిగ, మత్వా=తెలిసి, మయా=నాచేత, ఆవర్జితం=ఇవ్వఁబడిన, పయః=ఉదకము, పూర్వైః=పూర్వమందుండినపితృదేవతలచేత, స్వనిశ్వానైః-స్వ=స్వకీయములైన, నిశ్వానైః=నిట్టూర్చువాయువులచేత, కవోష్ఠం=ఈషమష్టమానట్లుగా, ఉపభుజ్యతే=భోజనము చేయఁబడగలదు, నూనం=నిశ్చయము.

అకాంక్ష.—ఉపభుజ్యతే=భోజనముచేయఁబడగలదు. కైః=ఎవరిచేత? పూర్వైః =పూర్వమందుండిన పితృదేవతలచేత. కిం=ఏది? పయః=ఉదకము. 'పూర్వైః' అనెడితృ తీయాంతకర్తృపదమును, 'పయః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉపభుజ్యతే' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక కర్తృణిప్రయోగము. కథం=ఎట్లుగా? కవోష్ఠం = ఈషమష్ట మానట్లుగా. కైః=దేనిచేతను? స్వనిశ్వానైః - స్వ=స్వకీయములయిన, నిశ్వానైః=నిట్టూ ర్చువాయువులచేత. పయః=ధంభూతం=ఉదకమెట్టిది? ఆవర్జితం=ఇవ్వఁబడునట్టిది. కేన= ఎవనిచేతను? మయా=నాచేత. కింశ్చిత్వా=ఏమిచేసి? మత్వా=తెలిసి. కథంభూతం=ఎట్టి

తానిగా? దుర్లభం=పొందనశక్యమైనదానిక. కదా = ఎప్పుడు? పరం=అనంతరము.
కస్తాల్=ఎవనికన్న? మల్=నాకన్న.

శబ్దరూపసమాసములు.—మల్-మల్, అవాభ్యాం, అస్తల్. అస్తచ్చబ్ధి దకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకపచనాన్తః. పరిం-పరం, షకౌ, పరాక. పరశబ్ధః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకపచనాన్తః. దుర్లభం-దుఃఖేనలబ్ధంశక్యం దుర్లభం, తల్ దుర్లభం; దుర్లభం, దుర్లభే, దుర్లభాని. దుర్లభశబ్ధః అకారాంతస పుంసకలింగః ద్వితీయైకపచనాంతః. మత్వా-క్వాప్రత్యయంతమప్యయమ్. నూనం-అప్యయమ్. అవర్జితం-అవర్జితం, అవర్జితే, అవర్జితాని. అవర్జితశబ్ధః అకారాంతసపుంసకలింగః ప్రథమైకపచనాన్తః. మయా-మయా, అవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్తచ్చబ్ధి దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకపచనాంతః. పయః-పయః, పయసీ, పయాంసి. పయశబ్ధః సకారాంతసపుంసకలింగః ప్రథమైకపచనాన్తః. పూర్వైః-పూర్వేణ, పూర్వాభ్యాం, పూర్వైః. పూర్వశబ్ధః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. స్వనిశ్వానైః - స్వేచ్చతే నిశ్వాసాశ్చ, స్వనిశ్వాసాః; తైః స్వనిశ్వానైః; నిశ్వాసేన, నిశ్వాసాభ్యాం, నిశ్వానైః. స్వనిశ్వానబ్ధః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. కవోష్ఠం-కవదుష్టం కవోష్ఠం, క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఉపభుజ్యతే - ఉపభుజ్యతే, ఉపభుజ్యేతే, ఉపభుజ్యంతే. ఉపేత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'భుజపాలనాభ్యవహరయౌ' రిక్తస్తాథ్ధాతోస్యకర్తకాత్కర్తృణిభిష్టలి లట్ అత్త నేపదే ప్రథమపురుషైకపచనాన్తః. వక్రమౌ

వ్యాఖ్యా.—మల్మత్తః, పరమనంతరం, 'అస్మారాదితరర్త' ఇత్యాదినామదితి పంచమీ. దుర్లభమలభ్యం, మత్వామయాఅవర్జితం దత్తంపయః పూర్వైః పితృభిఃస్వనిశ్వానైః దుఃఖజైః కవోష్ఠమీషదుష్టంయథాభవతితథాఉపభుజ్యతే ఉపభోజ్యతే, కవోష్ఠమిత్యత్ర 'కవంచోష్ఠ' ఇతికశబ్ధస్యకవాదేః, ని. 'కోష్ఠంకవోష్ఠంమందోష్ఠంకదుష్టం త్రిపుతద్వితీ' త్యమరః.

భావము. నాపితృదేవతలు నావెనుక తిలోదకముల ఇచ్చెడువారులేని నిట్టూర్పులు విడుతురు. అందుచే వారలకు నేనిచ్చెడియుదకము కొంచము వెచ్చకొనున్నది. అట్టియుదకమును వారు తీసుకొందురే.

శ్లో. సోహ మిజ్య విశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమిలితః,

ప్రకాశ శ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇ వాచలః.

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, ఇత్యా, విశుద్ధాత్మా, ప్రజాలోపనిమిలితః, ప్రకాశః, చ, అప్రకాశః, చ, లోకాలోకః, ఇవ, అచలః.

శ్లో. సః, అహం, ఇత్యా, విశుద్ధాత్మా, ప్రజాలోపనిమిలితః, ప్రకాశః, చ, అప్రకాశః, చ, లోకాలోకః, ఇవ, అచలః.

అర్థము.—ఇజ్యావిశ్వుద్ధాత్తా - ఇజ్యా=యోగముచేత, విశ్వుద్ధ=పరిశుద్ధమయిన, అత్తా=జ్ఞానముకలట్టియు, ప్రజాలోపనిమిలితః-ప్రజా=సంతతియొక్క, లోప=అభావముచేత, నిమిలితః=సంజాతనిమిలనముకలగిన, సోహం=అయినను, లోకాలోకఃఆచలఇవ=లోకాలోకపర్వతమువలె, ప్రకాశశ్చ=ప్రకాశించువాడను, అప్రకాశశ్చ=ప్రకాశింపకయుండువాడను, అస్తి=అవుచున్నాను.

అకాంత.—అస్తి=అవుచున్నాను. కః=ఎవడు? సోహం=అయినను. 'సోహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అస్తి' అనెడి క్రియాపదమునున్నిగనుక ఆకర్మకర్తృప్రయోగము. అహంకథంభూతః=నేనుఎటువంటివాడను? అప్రకాశశ్చ=ప్రకాశింపకయుండువాడను. పునఃకథంభూతశ్చ=ఇంకనెట్టివాడను? ప్రకాశశ్చ=ప్రకాశించువాడను. క ఇవ=ఏదివలె? లోకాలోకః ఆచలఇవ=లోకాలోకపర్వతమువలె. సోహంకథంభూతః=అయిన నెట్టివాడ? ప్రజాలోపనిమిలితః-ప్రజా=సంతతియొక్క, లోప=అభావముచేత, నిమిలితః=సంజాతనిమిలనముకలవాడ. పునఃకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాడ? ఇజ్యావిశ్వుద్ధాత్తా-ఇజ్యా=యోగముచేత, విశ్వుద్ధ=పరిశుద్ధమయినట్టి, అత్తా=జ్ఞానము కలిగినటువంటివాడను.

శబ్దరూపసమాసములు — సః-సః, తౌ, లే. తచ్చబ్ధి దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అహం-అహం, ఆహం, వయం. అస్తచ్చబ్ధి దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇజ్యావిశ్వుద్ధాత్తా ఇజ్యయావిశ్వుద్ధః ఇజ్యావిశ్వుద్ధః, ఇజ్యావిశ్వుద్ధః అత్తా యస్యసః ఇజ్యావిశ్వుద్ధాత్తా; అత్తా, అత్తానా, అత్తానః. ఇజ్యావిశ్వుద్ధాత్తన్శబ్ధః నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రజాలోపనిమిలితః - ప్రజాయాః లోపః ప్రజాలోపః, ప్రజాలోపేన నిమిలితః ప్రజాలోప నిమిలితః; నిమిలితః, నిమిలితౌ, నిమిలితాః. ప్రజాలోపనిమిలితశబ్ధః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రకాశః - ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః; ప్రకాశః, ప్రకాశౌ, ప్రకాశాః. ప్రకాశశబ్ధః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. అప్రకాశః-ప్రకాశోనభవతిత్యప్రకాశః. అప్రకాశః, అప్రకాశౌ, అప్రకాశాః. అప్రకాశశబ్ధః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ - అవ్యయమ్. లోకాలోకః- లోక్యత ఇతి లోకః, లోకో నభవతిత్యలోకః, లోకక్వాసౌ ఆలోకశ్చ లోకాలోకః; లోకాలోకః, లోకాలోకా, లోకాలోకాః. లోకాలోకశబ్ధః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః, ఇవ-అవ్యయమ్. ఆచలః-ఆచలః, ఆచరా, ఆచరాః. ఆచలశబ్ధః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య:—సోహమితి. ఇత్యాయాగః, 'ప్రియజ్ఞోర్భావేక్య' బిలిక్యవ్, ఇన్య
యాదిశ్చద్ధాత్వా నిశ్చదచేతనః, ప్రజాలోపేన సంకత్యభావేన నిమిలితః కృతనిమిలనః,
సోహం, లోక్యత ఇతి లోకః నలోక్యత ఇత్యులోకః లోకశ్చాసావలోకశ్చ చక్రవాహ
చల ఇవ, ని. 'లోకాలోక శ్చక్రవాహ' ఇత్యమరః; ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః దేవబుణ
నిమోచనాల్ న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ పితృబుణానిమోచనాల్. పచాద్యచ్.
ఆస్తితిశేషః. లోకాలోకోప్యంతస్సూర్యసంపర్కాద్భూస్తమోవ్యాప్తిచ ప్రకాశశ్చా
ప్రకాశశ్చేతిమంతవ్యం.

భావము. — నేను యాగాదులచే దేవబుణవిముక్తుఁడుడ నై యీవిషయములో
పొక్కుదుఁడుగ ప్రకాశమానుఁడుగనున్నను సంతానోపముచే బిత్తబుణవిముక్తికాక
యావిషయములో నప్రకాశమానుఁడుగ నున్నాను. ఇందుచే లోకాలోకపర్వతము
వలె నున్నవాఁడనే.

అవ. నను తపతపోదానాదిసంపన్నస్య కిమపత్యేనేత్యత ఆహ:—

శ్లో. లోకాంతరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవమ్,

సంతతి శ్శుద్ధపంచ్యా తు పరత్రేహ చ శర్తజే.

౬౯

పదచ్ఛేదము. — లోకాంతరసుఖం, పుణ్యం, తపోదానసముద్భవం, సంతతిః,

శుద్ధపంచ్యా, తు, పరత్ర, ఇహ, చ, శర్తజే.

అర్థము. తపోదానసముద్భవం = తపోదాన = తపోదానములే, సముద్భవం =
కారణముగాఁగల, పుణ్యం = సుకృతము, లోకాంతరసుఖం = లోకాంతర = పరలోకమం
దు, సుఖం = సుఖకరమైనది. శుద్ధపంచ్యా = పరిశుద్ధపంచమందుఁబుట్టిన, సంతతిస్తు = సంతాన
మైతే, పరత్ర = పరలోకమందు, ఇహచ = ఈలోకమందును, శర్తజే = సుఖముఁగొఱుకొనును.

అకాంక్ష. — శర్తజే = సుఖముఁగొఱుకొను అవుచున్నది. కా = ఏది? సంతతిస్తు = సంతా
నమైతే. 'సంతతి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శర్తజే' అనెడి కారకక్రియా
పదమునున్నదిగనుక అకర్తకర్తృప్రయోగము. కుత్రచ = ఎక్కడను? ఇహచ = ఈభూ
లోకమందును. పునఃకుత్ర = ఇంక నెక్కడను? పరత్ర = పరలోకమందును. సంతతిః
కథంభూతా = సంతానమెట్టిది? శుద్ధపంచ్యా = శుద్ధపంచమందు పుట్టినది. లోకాంతర
సుఖం = లోకాంతర = పరలోకమందు, సుఖం = సుఖకరమయినది. కిం = ఏది? సుకృతం =
పుణ్యము. 'సుకృతం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, లోకాంతరసుఖం అనెడి
కారకక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్తకర్తృప్రయోగము. సుకృతం కథం
భూతం = పుణ్యమెటువంటిది? తపోదానసముద్భవం = తపోదాన = తపోదానములే,
సముద్భవం = కారణముగా కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — లోకాంతరసుఖం-అన్యోలోకలోకాంతరం, లోకాంతరే సుఖం లోకాంతరసుఖం; సుఖం, సుఖే, సుఖాని. లోకాంతరసుఖశబ్దః ఆకారాంతరపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పుష్పం- పుష్పం, పుష్పే, పుష్పాని. పుష్పశబ్దః ఆకారాంతరపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తపోదానసముద్భవం తపోదానసముద్భవం, తపోదానే, తపోదానే సముద్భవోయస్మత్ తపోదానసముద్భవం; సముద్భవం, సముద్భవే, సముద్భవాని. తపోదానసముద్భవశబ్దః ఆకారాంతరపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సుతతిః-సుతతిః, సుతతీ, సుతతయః. సుతతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శుద్ధవంశ్యా-శుద్ధశాస్త్రానుమాతశ్చ శుద్ధసంశయశ్చ శుద్ధం శేభవా శుద్ధవంశ్యా; మశ్యా, మశ్యే, మశ్యాః. శుద్ధసంశయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తు-అవ్యయమ్. సర్వత్-ప-త్ర-త్రత్ ప్రత్యయాయాకమవ్యయమ్. ఇహ-అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. శర్తణే-శర్తణే, శర్తబ్ధ్యాం. శర్తభ్యః. శర్తశబ్దః ఆకారాంతరపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — లోకాంతరేతి. సముద్భవత్యస్తాదితి సముద్భవః కారణం, తపోదానేసముద్భవో యస్య తపోదానసముద్భవం, యత్పుష్పం, తత్ లోకాంతరే పరలోకే సుఖం సుఖకరం, శుద్ధసంశేభవా శుద్ధసంశయా సుతతిస్తుపత్ర సర్వలోకేద, ఇహ అమృతలోకేద, శర్తణే సుఖాయ, ని. 'శర్తశాక సుఖాయ' త్యమరః; భవతితి శేషః.

భావము. — తపోదానాదిపుష్పకార్యములు పరలోకాది పాథేయములుగ మౌత్రమున్నవి. గొప్పవంశమందు కలిగెడుసంతాన సుఖపరసుఖావసామగ నున్నది.

శ్లో. తయా హీనం విధాత ర్దాం కథం పశ్య స్మ దూయసే, సిక్తం స్వయ మివ స్నేహా ద్వంధ్య మాశ్రమపుక్షి కమ్. 20
వదచ్ఛేదము. — తయా, హీనం, విధాతః, మాం, కథం, పశ్యత్, న, దూయసే, సిక్తం, స్వయం, ఇవ, స్నేహాత్, వంధ్యం, ఆశ్రమపుక్షకమ్.

అర్థము. — హేవిధాతః = ఓయిపుష్పిక ర్తయగు ఐసిక్తా, తయా=అనంతలిచేత, హీనం=రహితుఁడనయిన, మాం = నన్ను, స్నేహాత్ = ప్రేమవలన, స్వయం=తనంతటనే, సిక్తం=తడవఁబడినట్టియు, వంధ్యం=ఫలరహితమయిన, ఆశ్రమపుక్షకమివ-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందలి, పుక్షకమివ = చిన్నపుక్షమువలె, పశ్యత్=చూచుచున్నవాడవయి, కథం=ఎట్లు, నదూయసే=సంతాపమునొందవు.

ఆకాంక్ష. — నదూయసే=తావముకొందవు. 'కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవదమును, 'నదూయసే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గమక.

అకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాడనై? పశ్య=చూచువాడనై. కమి
వ=చేనివలె? ఆశ్రమపుష్కకమివ-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందలి, పుష్కకమివ=చిన్నపుత్రంబును
వలె. ఆశ్రమపుష్కకం కథంభూతం=ఆశ్రమమందలి చిన్నపుత్రమెట్టిది? పంథ్యం=ఫల
రహితమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? సిక్తం=తడవబడినది. తుతః=ఎవని
చేత? స్వయం=నీచేతనే, కస్తాత్=ఎందువలన? స్నేహత్=ప్రేమవలన. కం=ఎవని? మాం=
నన్ను. మాంకథంభూతం=నేనెట్టివాడను? హీనం=రహితుడయినవాడను. కయా=చేని
చేతను? తయా=ఆసంతరిచేత. కస్యసంబుద్ధిః? హేవిధాతః=ఓయిసృష్టికర్తయగు వసిష్ఠా.

శబ్దరూపసమాసములు. — తయా - తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః దకా
రాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. హీనం - హీనం, హీనా, హీనాత్. హీన
శబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. విధాతః-విదధాతీలివిధాతా, తస్య
సంబుద్ధిః హేవిధాతః; హేవిధాతః, హేవిధాతారా, హేవిధాతారి. విధాతృశబ్దః
బుకారాంతః పులింగః సంబోధన ప్రథమైకవచనాంతః. మాం- మాం మా, ఆవాం
నా, అస్తాన్. అస్తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కథం-ఆ
వ్యయమ్. పశ్య - పశ్య, పశ్యంతే, పశ్యంతః. పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతః పులిం
గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-ఆవ్యయమ్. దూయనే - దూయనే, దూయనే, దూయ
నే. 'దూయ' పరితాప' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తృప్రసర్తమాసేలత్ ఆత్మసేవదే
మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సిక్తం - సిక్తం, సిక్తా, సిక్తాత్. సిక్తశబ్దః అకారాంతః
పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-ఆవ్యయమ్. ఇవ - అవ్యయమ్. స్నేహత్ -
పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. స్నేహశబ్దః అకారాంతః పులింగః పంచ
మేకవచనాంతః. పంథ్యం-పంథ్యం, పంథ్యా, పంథ్యాత్. పంథ్యశబ్దః అకారాంతః
పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశ్రమపుష్కకం - అశ్రమపుష్కః పుష్కకః, ఆశ్రమే
పుష్కకః ఆశ్రమపుష్కకః, తం ఆశ్రమపుష్కకం; పుష్కకం, పుష్కకా, పుష్కకాత్.
ఆశ్రమపుష్కకశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — తయేలి. హేవిధాతః స్రష్టా, తయా సంతత్యా, హీన మనపశ్య
మిత్యర్థః. మాంస్నేహత్ ప్రేమః స్వయమేవసిక్తం జలసేకేనపద్ధితంపంథ్యం అఫలం, సి.
'పంథ్యోఫలావకేశిచే' త్యమరః. ఆశ్రమేపుష్కకం పుష్కహాతమివ పశ్యకథం నదూ
యసేనపరితప్యసే. విధాతరిత్యసేన సమర్థోఽప్యపేక్షస ఇత్యవగమ్యతే.

భావము. తాము సృష్టిచేయునంత శక్తి కలవారయ్యును నాయందు ప్రేమలి
శయము కలిగియుండియు తమ ఆశ్రమములో తాము నీర్లుదాసి పెంచెడుచెట్టుల నేదైన
గొడ్డుగానుండెడు చిన్న చెట్టునువలె సంతానములేని ననుజూచి యెల్లచింతింపదు?

శబ్దరూపసమాసములు. — ణాకాంతరసుఖం-అన్యోలోకః, లోకాంతరం, లోకాంతరే సుఖం ణాకాంతరసుఖం; సుఖం, సుఖే, సుఖాని. లోకాంతరసుఖశబ్దః ఆకారాంతరపునకలింగః ప్రశమైకవచనాంతః. పుష్పం- పుష్పం, పుష్పే, పుష్పాని. పుష్పశబ్దః సమాసకలింగః ప్రశమైకవచనాంతః. తదాదానసముద్భవం తపశ్చ దానంచ ఆకారాంతరపునకలింగః ప్రశమైకవచనాంతః. తపోదానసముద్భవం; సముద్భవం, సముద్భవే, తపోదానే, తపోదానే సముద్భవోయస్యత్ తపోదానసముద్భవం; సముద్భవం, సముద్భవే, సముద్భవాని. తపోదానసముద్భవశబ్దః ఆకారాంతరపునకలింగః ప్రశమైకవచనాంతః. సూతతి-సూతతి, సూతతే, సూతతయః. సూతతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః సూతతిః. సూతతిః-సూతతి, సూతతే, సూతతయః. సూతతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రశమైకవచనాంతః. శుద్ధంశ్యా-శుద్ధశ్యానామశ్చ శుద్ధనూశః, శుద్ధంశేషవా శుద్ధపంశ్యా; మశ్యా, మశ్యే, మశ్యాః. శుద్ధనూశశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రశమైకవచనాంతః. శు-అవ్యయమ్. పరస్మిత్ పరత్ర-త్రత్ ప్రత్యయూతమవ్యయమ్. ఇహ-అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. శర్తవే-శర్తవే, శర్తవ్యాం. శర్తవ్యః. శర్తవశబ్దః అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. శర్తవే-శర్తవే, శర్తవ్యాం. శర్తవ్యః. శర్తవశబ్దః అవ్యయమ్. సకారాంతరపునకలింగః చతుర్థ్యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య — లోకాంతరేతి. సముష్ణవత్ప్రస్థానితి సముష్ణమః కారణం, తస్మాదానేనముష్ణవో యస్యతత్ప్రవీదానముష్ణం, మత్పూర్వం, తత్ లోకాంతరే పరలోకే సుఖం సుఖికరం, శుద్ధమశేషమ తుద్ధమశ్వా సుతతిస్తువర్త్ర పరలోకేవ, ఇహ అముక్తలోకేవ, శర్వశేషభూయ, ని. 'శ్చకాంతసూచే' త్యుచ్యతే; భవతీతి శేషః.

భావము. — కవిచానానిపుట్టి కార్యములు పరలోకాది పాథేయములుగ మాత్రమున్నవి. గొప్పవంశమందు కలిగెడుసంతాన సుగోఞరసుఖావసాముగ నున్నది.

3. తయా హీనం విధాత ర్దాం కథం పశ్య స్మ దూయసే,
సిక్తం స్వయ మివ స్నేహో ద్యంధ్య మాశ్రమవృక్షకమ్. 20

పదప్రదము.—రయా, పీనం, విధాకరి, మాం, కథం, పశ్యేత్, న, మాయ
సే, సిక్తం, ప్యయం, ఇన, స్నేహాత్, వంధ్యం, ఆశ్రమపుశ్కరం.

నీ, సిక్తం, స్వయం, ఇవ, స్నేహాత్, వంఘ్యం, ఆశ్రమవృక్షకమివ-ఆశ్రమ=

అర్థము.—హేవిధాతః = ఓయిపుష్పిక ర్తయగు వసిష్ఠా, తయా=ఆసంకల్పితే,

హీనం=రహితుడనైన, మాం = నన్ను, స్నేహాత్ = ప్రేమవలన, స్వయం=తనంతట

నే, సిక్తం=తడవబడినట్టియు, వంఘ్యం=ఫలరహితమయిన, ఆశ్రమవృక్షకమివ-ఆశ్రమ=

ఆశ్రమమందలి, వృక్షకమివ = చిన్నవృక్షమువలె, పశ్యత్=చూచుచున్నవాడవయి,

కథం=ఎట్లు, నదాయనే=సంతాపమునొందవు.

కథం=పట్టు, నదూయనే=సంతాపమునొందవు.
ఆకాంక్ష. — నదూయనే=తాపమునొందవు. 'కః=ఎవడు? త్వం=నీవు. 'శ్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నదూయనే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక.

అకర్మకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాడనై? వశ్యః=చూచువాడనై. కమి
వ=జేసివలె? ఆశ్రమపుష్కకమివ-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందలి, పుష్కకమివ=చిన్నపుష్కంబును
వలె. ఆశ్రమపుష్కకం కథంభూతం=ఆశ్రమమందలి చిన్నపుష్కమెట్టిది? వంధ్యం=ఫల
రహితమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? సిక్తం=తడవబడినది. కుతః=ఎవని
చేత? స్వయం=నీచేతనే. కస్తాత్=ఎందువలన? స్నేహత్=ప్రేమవలన. కం=ఎవని? మాం=
నన్ను. మాంకథంభూతం=నేనెట్టివాడను? హీనం=రహితుడయినవాడను. కయా=జేసి
చేతను? తయా=అసంతతిచేత. కస్యసంబుద్ధిః? హేవిధాతః=ఓయినపుష్పిక ర్తయగు వసిష్ఠా.

శబ్దరూపసమాసములు. — తయా - తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః దశా
రారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. హీనం - హీనం, హీనా, హీనాత్. హీన
శబ్దః అకారారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. విధాతః-విదధాతీతివిధాతా, తస్య
సంబుద్ధిః హేవిధాతః; హేవిధాతః, హేవిధాతారా, హేవిధాతారః. విధాతృశబ్దః
ఋకారారాంతః పులింగః సంబోధన ప్రథమైకవచనాంతః. మాం- మాం మా, ఆవాం
నా, అస్తాన్ నః. అస్తచ్ఛబ్దః దశరారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కథం-ఆ
వ్యయమ్. వశ్యః - వశ్యః, వశ్యంతే, వశ్యంతః. వశ్యచ్ఛబ్దః తకారారాంతః పులిం
గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. దూయనే - దూయనే, దూయేథే, దూయ
న్తే. 'దూయే పరితాప' ఇత్యస్తాధ్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృవర్తమానేలత్ ఆత్మనేపదే
మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సిక్తం - సిక్తం, సిక్తా, సిక్తాత్. సిక్తశబ్దః అకారారాంతః
పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-అవ్యయమ్. ఇన - అవ్యయమ్. స్నేహత్ -
పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. స్నేహభ్యాం, స్నేహేభ్యః. స్నేహశబ్దః అకారారాంతః పులింగః పంచ
మ్యైకవచనాంతః. వంధ్యం-వంధ్యం, వంధ్యో, వంధ్యాత్. వంధ్యశబ్దః అకారారాంతః
పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశ్రమపుష్కకం - ఆశ్రమపుష్కః పుష్కకః, ఆశ్రమే
పుష్కకః ఆశ్రమపుష్కకః, తం ఆశ్రమపుష్కకం; పుష్కకం, పుష్కకా, పుష్కకాత్.
ఆశ్రమపుష్కకశబ్దః అకారారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — తయేతి. హేవిధాతః స్రష్టా, తయా సంతత్యా, హీన మనవశ్య
మిత్యర్థః. మాంస్నేహత్ ప్రేమః స్వయమేవసిక్తం జలనేకేనవర్ధితంవంధ్యం అఫలం, సి.
'వంధ్యోఫలావశేశీచే' త్యమరః. ఆశ్రమేపుష్కకం పుష్కహాతమివ వశ్యః కథం నదూ
యనేనపరితప్యనే. విధాతరిత్యనేన సమర్థోఽప్యపేక్షస ఇత్యవగమ్యతే.

భావము. తాము సృష్టిచేయునంత శక్తి కలవారయ్యును నాయందు ప్రేమారిత
శయము కలిగియుండియు తమ ఆశ్రమములలో తాము నిర్ణయాసి పెంచెదాచెట్లులే నేదైన
గొడ్డుగానుండెడు చిన్నచెట్టునువలె సంతానములేని ననుజూచి యేలుచింతింపదు?

శ్లో. అసహ్యపీడం భగవ నృణా మంత్ర్య మవేహి మే,

అరుంతుద మి వాలాన మనిర్వాణస్య దంతినః.

20

పదచ్ఛేదము — అసహ్యపీడం, భగవత్, బుణం, అంత్యం, అవేహి, మే, అరుంతుదం, ఇవ, ఆలానం, అనిర్వాణస్య, దంతినః.

అర్థము. — హేభగవత్ = ఓయిపద్మజై శ్వర్యసంపన్నుడవగు వసిష్ఠా, మేనా యొక్క, అంత్యం = అంతమందుఁబుట్టిన, బుణం = పితృబుణమును, అనిర్వాణస్య = మజ్జన రహితమైన, దంతినః = వీనుఁగయొక్క, అరుంతుదం = మర్తభేదియైన, ఆలానమివ = గజబంధన స్తంభమునువలె, అసహ్యపీడం - అసహ్య = ఓర్వరాని, పీడం = దుఃఖముకల దానిగా, అవేహి = తెలియుము.

అకాంక్ష. — అవేహి = తెలియుము. కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కిం = దేనిని? బుణం = పితృబుణమును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'బుణం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవేహి' అనెడి త్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతం = ఎట్టిదానిక? అసహ్యపీడం - అసహ్య = ఓర్వరాని, పీడం = దుఃఖము కలదానిక. కిమివ = దేనివలె? ఆలానమివ = గజబంధన స్తంభమువలె. ఆలానంకథంభూతం = గజబంధన స్తంభమెట్టిది? అరుంతుదం = మర్తభేది యయినది. కస్య = దేనియొక్క? దంతినః = వీనుఁగయొక్క. దంతినః కథంభూతస్య = వీనుఁగ ఎట్టిది? అనిర్వాణస్య = మజ్జనరహితమయినది. బుణంకథంభూతం = పితృబుణమెట్టిది? అంత్యం = అంతమందు పుట్టినది. కస్య = ఎవనియొక్క? మే = నాయొక్క. కస్యసంబుద్ధి? హేభగవత్ = ఓయిపద్మజై శ్వర్యసంపన్నుడవగు వసిష్ఠా.

శబ్దరూపసమాసములు. — అసహ్యపీడం - సోఘం శక్యా సహ్య; సహ్య సభవతీత్యసహ్య, అసహ్యపీడాయస్తి తత్ అసహ్యపీడం, తత్ అసహ్యపీడం; అసహ్యపీడం, అసహ్యపీడే, అసహ్యపీడాని. అసహ్యపీడశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. భగవత్-భగః ఆస్తి న్నస్తీతిభగవాత్; తస్య సంబుద్ధిః హేభగవత్-హేభగవత్, హేభగవంతే, హేభగవంతః. భగవచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః సంబుద్ధ్యైకవచనాంతః. బుణం-బుణం, బుణే, బుణాని. బుణశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంత్యం-అంతేభవమంత్యం, తత్ అంత్యం; అంత్యం, అంత్యే, అంత్యాని. అంత్యశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-అవేహి, అవేహాత్, అవేతం. అవేత. అవేత్యవసర్గపూర్వకాత్ 'ఇహగతా' విత్యస్తాద్ధాతో న్నకర్తృకాత్కర్తరివిధ్యాదోహాత్ పరస్వైపదేనుధ్యమపురుషైకవచనాంతః. నమః-నమమే,

ఆపయోః నా, అస్తాకం నః. అస్త చ్చబ్ధః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అరుంతుదం - అరుంషితుదతీతి అరుంతుదం, తల్ అరుంతుదం; అరుంతుదం, అరుంతుదే, అరుంతుదాని. అరుంతుదశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అలానం - అలానం, అలానే, అలానాని. అలానశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అనిర్వాణస్య - నవిద్యతే నిర్వాణోయస్యసః అనిర్వాణః, తస్య అనిర్వాణస్య; అనిర్వాణస్య, అనిర్వాణయోః, అనిర్వాణానాం. అనిర్వాణశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దంతినః - దంతే అస్యస్త ఇతిదంతీ, తస్య దంతిః; దంతినః, దంతినోః, దంతినాం. దంతిన్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అసహ్యేతి. హేభగవత్, మే, అంశ్యమృణం పైతృకమృణం అనిర్వాణస్య మజ్జనరహితస్య, 'నిర్వాణోనిర్వృతౌ మోక్షేవినయ గజమజ్జన' ఇతియాదవః, దంతినోగజస్య, అరుంతుదంతుదతీతి, అరుంతుదం మర్తస్పృక్, 'ప్రణోఽశ్రీయామిర్తమరుక్షీబ' ఇత్యమరః. 'అరుంతుదంతు మర్త స్పృగిలిచామరః; విధ్వరుషాస్తుద' ఇతిఖచ్ ప్రత్యయః, 'అరుద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః 'అలానంబంధన స్తంభ' ఇత్యమరః, అసహ్యసోధుమశక్యాపీడా దుఃఖంయస్మిన్ తల్, అవేహి, దుస్సహదుఃఖజనకం విధీత్యర్థః; 'నిర్వాణోత్థానశయనాని శ్రీణిగజకర్తాణీ' తి బాలకావ్యే.

భావము.—శ్రీ వసిష్ఠమహామునీ! నాపైతృకమగు ఋణమును మజ్జనరహితమైన యేనుఁగుయొక్క మర్త భేదియగు బంధన స్తంభమును వలెనే యెఱుంగుము.

శ్లో. తస్మా స్తుచ్యే యథా తాత సంవిధాతుం త్వ మర్హసి,
ఇత్వోకూణాం దురాపేఽర్థే త్వదధీనాహి సిద్ధయః. 2౨

పదచ్ఛేదము.—తస్మాత్, ముచ్యే, యథా, తాత, సంవిధాతుం, త్వం, అర్హసి, ఇత్వోకూణాం, దురాపే, అర్థే, త్వదధీనాః, హి, సిద్ధయః.

అర్థము.—హేతాత=పితృశ్రీ, తస్మాత్=అపితృఋణమువలన, యథా=విప్రకారముగా, ముచ్యే=విదువఁబడుదువో, తథా=అప్రకారముగా, సంవిధాతుం=చేయుటకొఱుట, త్వం=నీవు, అర్హ=యోగ్యుఁడగుచున్నావు. హి=వికారణమువలన, ఇత్వోకూణాం=ఇత్వోక్తుచేతాధీశ్వరులయొక్క, దురాపే=పొందకూడని, అర్థే=అర్థమందు, సిద్ధయః=సిద్ధులు, త్వదధీనాః - త్వత్=నీకు, అధీనాః=స్వాధీనములయినవో.

అకాంక్ష.—త్వదధీనాః - త్వత్ = నీకు, అధీనాః = స్వాధీనము లయినవో. కాః=ఏవి? సిద్ధయః=సిద్ధులు. 'సిద్ధయః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'త్వదధీ

నాఁ అనెడి కారక క్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్తకకర్తప్రయోగము. కస్తిక్= దేనియందు? అర్థే=అర్థమందు. అర్థేకథంభూలే=అర్థమెటువంటిది? దురాపే=పాండరా నిది. కేహం=ఎవరి? ఇత్వాకూణాం = ఇత్వాకు దేశాధీశ్వరులకు. కుతః=ఎందువలన ? హి=వికారణమువలన? అర్హసి=యోగ్యుడగుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తప్రపదమును, 'అర్హసి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్తకకర్తప్రయోగము. కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? సంవిధాతుం = చేయుటకొఱకు. కథం = ఎట్లు? తథా=అప్రకారముగా, ముచ్యే = విడువఁబడుచున్నానో. కేన=ఎవని చేతను? ఈశ్వరేణ=ఈశ్వరునిచేత. కః=ఎవఁడు? ఆహం=నేను. 'ఈశ్వరేణ' అనెడి తృతీయాంతకర్తప్రపదమును, 'ఆహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్త పదమును, 'ముచ్యే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక కర్తణిప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? యథా=విప్రకారముగా, కస్తాత్ = దేనివలన? తస్మాత్=ఆపితృబుణమువలన. కస్యసంబుధిః? హేతా త=ఓతంత్రీ.

శబ్దరూపసమాసములు.— తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతసపుంసకలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. ముచ్యే-ముచ్యే, ముచ్యావహే, ముచ్యా మహే, 'ముచ్ఛే మోక్షణ' ఇత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తణి వర్తమానేలట్ ఆత్మ నేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. యథా-ఆవ్యయమ్. తాత-హేతాత, హేతాతే, హేతాతాః. తాతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సంబుధ్యైకవచనాంతః. సంవిధాతుం-తుమున్ ప్రత్యయోంతమవ్యయమ్. త్వం - త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అర్హసి - అర్హసి, అర్హః, అర్హః. 'అర్హ పూజాయా' మిత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇత్వాకూణాం-ఇత్వాకూణాం రాజానఃఇత్వాకవః, కేహం ఇత్వా కూణాం; విత్వాకస్య, విత్వాకయోః, ఇత్వాకూణాం. విత్వాకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః పట్టిమహువచనాంతః. దురాపే-దుఃఖేనాప్తుశక్యఃదురాపః, తస్తిక్దురాపే; దురాపే, దురాపయోః, దురాపేషు. దురాపశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. త్వదధీనాః-తవ అధీనాః త్వదధీనాః; అధీనా, అధీనే, అధీనాః. త్వదధీనాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. హి-ఆవ్యయమ్. సిద్ధయః; సిద్ధిః, సిద్ధిః, సిద్ధయః. సిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్మాదితి. హేతాత, తస్మాత్ వైత్పకాద్యణాత్, యథాముచ్యే ముక్తభవామి, కర్తణిలట్. తథాసంవిధాతుంకర్తుం, త్వంఅర్హసి, హియస్తాతాగ్రణాత్, ఇత్వాకూణామిత్వాకుదేశాధీశానాం, తద్రాజత్వాద్భహువ్యభోలుక్, దురాపేదుష్పాపే

అర్థసిద్ధయః, త్వదధీవాః త్వదాయత్తాః, ఇత్వాకూణామితి శేషేవప్తీ 'నలోకే' త్యాదినా కృత్యోగపప్తీనిషేధాత్.

భావము.—ఓతంఁడ్రీ! ఇత్వాకువంశస్థుల అసాధ్యములయిన కార్యములను సిద్ధింపఁ జేయ తామునుమధ్యలు గాన నాను పితృబుణవిముక్తి యగుటకు నేదినదుపాయమో దానినేయవలెనని కోరెదను.

శ్లో. ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలోచనః,
క్షణమాత్ర మృషి స్తస్థో నుప్తమీన ఇవ హ్రదః. 23

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, విజ్ఞాపితః, రాజ్ఞా, ధ్యానస్తిమితలోచనః, క్షణమాత్రం, బుషిః, తస్థో, నుప్తమీనః, ఇవ, హ్రదః.

అర్థము.—ఇతి=ఈ ప్రకారము, రాజ్ఞా=దిలీపమహారాజుచేత, విజ్ఞాపితః = విజ్ఞాపనచేయఁబడిన, బుషిః=వసిష్ఠుడు, ధ్యానస్తిమితలోచనస్సక్-ధ్యాన=ధ్యానముచేత, స్తిమిత=విశ్చలములైన, లోచనస్సక్=నేత్రముగలవాడగుచు, క్షణమాత్రం = నిమిషమాత్రము, నుప్తమీనః-నుప్త=పండుకొనియుండెడి, మీనః=మత్స్యములుకల, హ్రద ఇవ=మడుంగువలె, తస్థో=ఉండెను.

అకాంక్ష.—తస్థో=ఉండెను. కః=ఎవడు? బుషిః=వసిష్ఠులు. 'బుషిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తస్థో' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. క ఇవ=ఎదివలె? హ్రదఇవ=మడుంగువలె. హ్రదః కథంభూతః = మడుంగుట్టిది? నుప్తమీనః-నుప్త=పండుకొనియుండెడు, మీనః=మత్స్యములుకలది. కథం=ఎట్లు? క్షణమాత్రం=ఈషన్నాత్రము. కథంభూతస్సక్ = ఎట్టివాడగుచు? ధ్యానస్తిమిత లోచనస్సక్-ధ్యాన=ధ్యానముచేత, స్తిమిత=విశ్చలములయిన, లోచనస్సక్ = కనులుగలవాడగుచు. బుషిఃకథంభూతః=వసిష్ఠులెట్టివాడు? విజ్ఞాపితః=విజ్ఞాపనచేయఁబడిన వాడు. 'కేన=ఎవనిచేత? రాజ్ఞా=దిలీపమహారాజుచేత. కథం=ఎట్లుగా? ఇతి=ఈ ప్రకారముగా.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్యయమ్. విజ్ఞాపితః - విజ్ఞాపితః, విజ్ఞాపితో, విజ్ఞాపితాః. విజ్ఞాపితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రాజ్ఞా-రాజ్ఞా, రాజభ్యాం, రాజభిః. రాజ్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ధ్యానస్తిమితలోచనః-ధ్యానేన స్తిమితే ధ్యానస్తిమితే, ధ్యానస్తిమితే లోచనేయస్యనః ధ్యానస్తిమితలోచనః; ధ్యానస్తిమితలోచనః, ధ్యానస్తిమితలోచనా, ధ్యానస్తిమితలోచనాః. ధ్యానస్తిమితలోచనశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షణమాత్రం-

క్షణః ప్రమాణమస్యక్షణమాత్రః, తంక్షణమాత్రం; త్క్షణమాత్రం, త్క్షణమాత్రే, త్క్షణమాత్రాత్.
క్షణమాత్రశబ్దః అకారాంతఃపులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఋషిః-ఋషిః, ఋషీ, ఋషీ
వయః. ఋషిశబ్దః ఇకారాంతఃపులింగః ప్రకమైకవచనాంతః. తస్మా-తస్మా, తస్మః,
తస్మః. 'హగతినిపుత్రా' విశ్వస్థా తోరకర్త కాత్మర్తభూతే టవరస్తైవచే ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః. సుప్తమీనః-సుప్తాః మీనాః యస్మిన్ సుప్తమీనః; మీనః,
మీనా, మీనాః సుప్తమీనశబ్దః అకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇతీతం, రాజ్యావిజ్ఞాపితః, ఋషిర్వసిష్ఠః, ధ్యానేన స్తిమితో
హవనేయస్యసధ్యాన స్తిమితః హవనః నిశ్చలాక్షస్యక్, త్క్షణమాత్రమిషన్మాత్రం, సుప్త
మీనో వ్రాదఇవ తస్మా.

భావము.—ఈ ప్రకారము దిలీపమహారాజుమనవిచే సంత వసిష్ఠమహర్షి ధ్యానము
చేయుచు నిద్రపోయెడుచేఁబలుగలముడు గట్టుచలింపకయుండునో యాలాగున చలిం
పనికనులతో త్క్షణమాత్రము కదలకయుండెను.

శ్లో. సోఽపశ్య త్ప్రణిధానేన సంతతిస్తంభకారణమ్,
భావితాత్తా భువో భర్తు ర్భ్రాతృనం ప్రత్యబోధయత్. 28

పదచ్ఛేదము.—సః, అపశ్యత్, ప్రణిధానేన, సంతతిస్తంభకారణం, భావి
తాత్తా, భువః, భర్తుః, అథ, ఏనం, ప్రత్యబోధయత్.

అర్థము.—సః=అపసిష్ఠుఁడు, ప్రణిధానేన=చిత్రైకాగ్రముచేత, భావితాత్తా
నక్-భావిత=యథాస్వరూపముగా తెలియఁబడిన, అత్తానక్=జీవాత్మకలవాఁడగుచు,
భువః=భూమికి, భర్తుః = పరియయినదిలీపమహారాజయొక్క, సంతతిస్తంభకారణం-
సంతతి = సంతానముయొక్క, స్తంభ=ప్రతిబంధముయొక్క, కారణం = కారణమును,
అపశ్యత్=చూచెను, అథ=అనంతరమందు, ఏనం=ఈదిలీపమహారాజును, ప్రత్యబోధ
యత్=తెలియఁజేసెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యబోధయత్=తెలియచేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=అపసిష్ఠుఁడు.
కం=ఎవని? ఏనం=ఈదిలీపమహారాజును. కిం=దేనిని? సంతతిస్తంభకారణం-సంతతి =
సంతానముయొక్క, స్తంభ=ప్రతిబంధముయొక్క, కారణం=కారణమును. 'సః' అనెడి
ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఏనం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'సంతతిస్తంభకార
ణం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రత్యబోధయత్' అనెడి క్రియాపదము నున్నది
గనుక ద్వీకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరము, అపశ్యత్ =

చూచెను. కః=ఎవడు? నః=వసిష్ఠుడు. కి=దేనిని? సంతతి స్తంభ కారణం-సంతతి = సంతానముయొక్క, స్తంభ=ప్రతిబంధముయొక్క, కారణం=కారణమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సంతతి స్తంభ కారణం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవశ్యత్' అనెడి క్రియాపదము నున్నవిగనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? భర్తుః=పరియయిన దిలీపమహారాజుయొక్క. కస్యాః = దేనిని? భువః=భూమికి. కథంభూతస్య = ఎట్టివాడగుచు? భావితాత్వాన్-భావిత=యథా స్వరూపముగా తెలియఁబడిన, ఆత్మాన్=దీవాత్మకలవాడగుచు. కేన = దేనిచేత? ప్రణిధానేన=చిత్తైకాగ్ర్యంబుచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తా, లే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనా న్తః. అవశ్యత్-అవశ్యత్, అవశ్యతాం, అవశ్యక్. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్తాధాతోస్యకర్తృకాత్కర్తరిభూలేలజ్ఞపరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రణిధానేన-ప్రణిధానేన, ప్రణిధానాభ్యాం, ప్రణిధానైః. ప్రణిధానశబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సంతతి స్తంభ కారణం-సంతతేః స్తంభః సంతతి స్తంభః, సంతతి స్తంభస్య కారణం సంతతి స్తంభకారణం, తత్ సంతతి స్తంభకారణం; కారణం, కారణే, కారణాని. సంతతి స్తంభకారణశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. భావితాత్వా-భావితః ఆత్మామనసః భావితాత్వా; ఆత్మా, ఆత్మానా, ఆత్మానః. భావితాత్వశబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భువః-భువః, భువోః, భువాం. భూశబ్దః డకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. అథ-అవ్యయమ్. ఏనం-ఏనం, ఏనా, ఏనాత్. ఇదంశబ్దః మకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రత్యబోధయత్-ప్రత్యబోధయత్, ప్రత్యబోధయతాం, ప్రత్యబోధయత్. ప్రతిశూర్వకాల్ 'బుధఅవగమన' ఇత్యస్తాధాతోజ్జిజంతాద్వికర్తృకాత్కర్తరిభూలేలజ్ఞపరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సమునిః, ప్రణిధానేన చిత్తైకాగ్ర్యేణ, భావితాత్వా భావితః యథాస్వరూపంబుధిః ఆత్మాక్షేత్రజ్ఞః యనసతథోక్తస్య, భువోభర్తుః నృపస్య, సంతతేః స్తంభకారణం అవశ్యత్; ఆధానంతరం ఏనంనృపం ప్రత్యబోధయత్, స్వదృష్టంజ్ఞాపితవానిత్యర్థః. ఏనమిత్యక్త 'గలిబుధి'త్యాదినా కర్తుః కర్తృత్వం.

భావము.—వసిష్ఠుడు దిలీపమహారాజు సంతాన ప్రతిబంధకారణమును దివ్యదృష్టిచే దెలిసికొని దిలీపమహారాజునుగూర్చి యిట్లనియె.

శ్లో. పురా శక్ర ముపస్థాయ త వోర్ధ్వం ప్రతియాస్యతః,
అసీ త్కల్పతరుచ్ఛాయా మాశ్రితా సురభిః పథి.

పదచ్ఛేదము.—పురా, శక్రం, ఉపస్థాయ, తవ, ఉర్వీం, ప్రతి, యాస్యతః, ఆసీత్, కల్పతరుచ్ఛాయం, ఆశ్రితా, సురభిః, పథి.

అర్థము.—పురా=పూర్వమందు, శక్రం=ఇంద్రుని, ఉపస్థాయ=సేవించి, ఉర్వీం ప్రతి=భూమినుద్దేశించి, యాస్యతః=వచ్చునట్టి, తవ=నీయొక్క, పథి = మార్గమందు, సురభిః=కామధేనువు, కల్పతరుచ్ఛాయం=కల్పతరు=కల్పవృక్షముయొక్క, ఛాయాం=నీడను, ఆశ్రితా=ఆశ్రయించినదయి, ఆసీత్=ఉండెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఉండెను. కా=ఏది? సురభిః=కామధేనువు. 'సురభిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మక కర్తృప్రయోగము. కథంభూతా=ఎట్టిదయి? ఆశ్రితా=ఆశ్రయించినదయి. కాం = దేనిని? కల్పతరుచ్ఛాయం=కల్పతరు=కల్పవృక్షముయొక్క, ఛాయాం=నీడను. కస్తిక్ =దేనియందు? పథి=మార్గమందు. కస్య=ఎవరియొక్క? తవ = నీయొక్క. తవకథం భూతస్య=నీవెట్టివాడవు? యాస్యతః = వచ్చువాడవు. కాంప్రతి = దేనినుద్దేశించి? ఉర్వీంప్రతి=భూమినుద్దేశించి. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపస్థాయ=సేవించి. కం=ఎవనిని? శక్రం=ఇంద్రుని. కదా=ఎప్పుడు? పురా=పూర్వమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురా-అవ్యయమ్. శక్రం - శక్రం, శక్రౌ, శక్రా. శక్రశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపస్థాయ-ల్యప్యీత్యయాంత మవ్యయమ్. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్టాకం వః. యుష్టచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లిङ్గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఉర్వీం-ఉర్వీం, ఉర్వాస్య, ఉర్వీః. ఉర్వీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రతి-అవ్యయమ్. యాస్యతః - యాస్యతః, యాస్యతోః, యాస్యతాం యాస్యచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసత్. 'అసభువీ' త్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్ కర్తృభూతేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కల్పతరుచ్ఛాయం-కల్పయతీతి కల్పః, కల్ప ఇతి తరుః కల్పతరుః, కల్పతరోః ఛాయా కల్పతరుచ్ఛాయా, తాం కల్పతరుచ్ఛాయం; ఛాయాం, ఛాయే, ఛాయాః. కల్పతరుచ్ఛాయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశ్రితా-ఆశ్రితా, ఆశ్రితే, ఆశ్రితాః. ఆశ్రితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సురభిః-సురభిః, సురభీ, సురభయః. సురభిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పథి-పథి, పథోః, పథిఫ. పథిన్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురేతి. పురా పూర్వం, శక్రం ఇంద్రం, ఉపస్థాయ సంసేవ్య, ప్రతిభువ ముద్దిశ్య, యాస్యతః ఆగమిష్యతః, తవపథికల్పతరుచ్ఛాయా మశ్రితాసురభిః కామధేనుః, ఆసీత్, తత్రస్థితేత్యర్థః.

భావము. — పూర్వము నీవు దేవేంద్రవర్చనముజేసి తిరిగి భూమికి వచ్చుచుండగ మార్గమందు కామధేనువు కల్పవృక్షపునీడయందుండెను.

అన. తతః కిమిత్యత ఆహ. —

శ్లో. ధర్మలోపభయా ద్రాక్షీమృతుస్మాతా మనుస్మరన్,
ప్రదక్షిణక్రియార్థాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః 2౬

పదచ్ఛేదము. — ధర్మలోపభయాత్, రాక్షం, ఋతుస్మాతాం, అనుస్మరన్,
ప్రదక్షిణక్రియార్థాయాం, తస్యాం, త్వం, సాధు, న, ఆచరః.

అర్థము. — ఋతుస్మాతాం = ఋతు = రజస్సుచేత, స్మాతాం = స్నానముచేసిన, రాక్షం = సుదక్షిణాదేవిని, ధర్మలోపభయాత్ = ధర్మ = ఋతుకాలాభిగమనరూపధర్మముయొక్క, లోప = నాశమువలననైన, భయాత్ = భయమువలన, అనుస్మరన్ = ధ్యానముచేయువాడవగుచు, ప్రదక్షిణక్రియార్థాయాం = ప్రదక్షిణ = ప్రదక్షిణముయొక్క, క్రియా = చేయుటకు, అర్థాయాం = యోగ్యమయిన, తస్యాం = ఆ కామధేనువునందు, త్వం = నీవు, సాధు = ప్రదక్షిణాదినత్కారంబుచు, నాచరః = ఆచరింపకపోతివి.

అకాంక్ష. — నాచరః = ఆచరింపకపోతివి. కః = ఎవడు? త్వం = నీవు కిం = దేనిని? సాధు = ప్రదక్షిణాదినత్కారంబును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'సాధు' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును 'నాచరః' అనెడిక్రియాపదము మున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. తస్యాం = దేనియందు? తస్యాం = ఆ కామధేనువునందు. తస్యాంకథంభూతాయాం = ఆ కామధేను వెట్టిది? ప్రదక్షిణక్రియార్థాయాం = ప్రదక్షిణ = ప్రదక్షిణముయొక్క, క్రియా = చేయుటకు, అర్థాయాం = యోగ్యమయినది. కథంభూతస్మిన్ = ఎట్టివాడవగుచు? అనుస్మరన్ = ధ్యానముచేయువాడవగుచు. కస్మాత్ = దేనివలన? ధర్మలోపభయాత్ = ధర్మ = ఋతుకాలాభిగమనరూపధర్మముయొక్క, లోప = నాశమువలననయిన, భయాత్ = భయమువలన. కాం = ఎవతెను? రాక్షం = సుదక్షిణాదేవిని. రాక్షంకథంభూతాం = సుదక్షిణాదేవివెట్టిది? ఋతుస్మాతాం = ఋతు = రజస్సుచేత, స్మాతాం = స్నానముచేసినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — ధర్మలోపభయాత్ - ధర్మస్య లోపః ధర్మలోపః, ధర్మలోపాన్వయం ధర్మలోపభయం; తస్మాత్ ధర్మలోపభయాత్; భయాత్, భయాభ్యాం, భయేభ్యః. ధర్మలోపభయశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః సంచమ్యేకవచనాంతః. రాక్షం-రాక్షం, రాక్షాన్, రాక్షీ. రాక్షీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వివచనాంతః.

యైకవచనాంతః. ఋతుస్సాతాం - ఋతునా స్సాతా ఋతుస్సాతా, తాం ఋతు
స్సాతాం; స్సాతాం, స్సాతే, స్సాతాః. ఋతుస్సాతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః
ద్విలీయైకవచనాంతః. అనుస్వరః-అనుస్వరః, అనుస్వరంతో, అనుస్వరంతః అనుస్వ
రచ్చబ్బః తకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రదక్షిణక్రియార్థాయాం -
ప్రదక్షిణస్య క్రియా ప్రదక్షిణక్రియా, ప్రదక్షిణక్రియాయాః అర్థా ప్రదక్షిణ
క్రియార్థా; తస్యాం ప్రదక్షిణక్రియార్థాయాం; అర్థాయాం, అర్థయోః, అర్థాను.
ప్రదక్షిణక్రియార్థాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. తస్యాం-తస్యాం,
తస్యోః, తాను. తచ్చబ్బః దకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. శ్వం-త్వం, య
న-అవ్యయమ్. ఆచరః-ఆచరః, ఆచరతం, ఆచరత. ఆజ్ త్వాదృక 'చరగతా' విత్యస్తా
థాతో స్పకర్తకాత్కర్తరీ భూతేలజ్ వస్త్రేవదేమర్థమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ధర్మశాపేతి. ఋతుపుష్పం, రజ ఇతి సూత్రే, 'ని. ఋతుస్త్రీ
కుసుమేఽపిచే' త్యచుః, ఋతుశానిమిత్రేన స్సాతాం రాక్షీం, సుదక్షిణాం, ధర్మస్య
ఋత్యధిగమనక్షణస్య, లాపాత్ ప్రంశాత్ యద్భయం తస్మాత్, అనుస్వరః ధ్య
యక్, శ్లో. 'మృగంగంధైతంతవిప్రంపుతం మధుచతుష్పదం, ప్రదక్షిణానికుర్వీతప్ర
ఖ్యాయంశ్చపవస్పతీ' నితి శాస్త్రాత్; ప్రదక్షిణక్రియార్థాయాం ప్రదక్షిణీకరణయో
గ్యాయాం, తస్యాంధేన్వాం, శ్వం సామప్రదక్షిణాదిసత్కారం, నాచరః నా చరిత
వానసి, స్త్రీవ్యాసక్తాహి విస్తరంతీతిభావః, ఋతుకాలాభిగమనేమనుః, శ్లో. 'ఋతుకా
లాభిగామిస్యాత్స్వదారనిరతస్సదే'తి ఆకరణేదోషమాహపరాశరః. శ్లో. 'ఋతుస్సాతాం
తు యోధార్యాం స్వప్థస్సన్నాధిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నపరాధేన యుజ్యతేనాత్ర సంశయ'
ఇతి.

భావము.—అప్పుడు నీవు ఋతుస్సానముచేసినరాణిని సంగమించనియెడల
భూమివాత్సల్యదోషము సంభవించుననుభీతిచే తలంచుకొనుచు ప్రదక్షిణార్థురాలయిన
ఆకామధేనువును సత్కరింపక పోతివి.

శ్లో. అవజానాని మాం యస్తాత్తతస్తే న భవిష్యతి,
మత్ప్రసూతి మనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా.

22

పదచ్ఛేదము.—అవజానాని, మాం, యస్తాత్, తతః' తే, న, భవిష్యతి, మత్ప్ర
సూతి, అనారాధ్య, ప్రజా, ఇతి, త్వాం, శశాప, సా.

అర్థము. — యస్తాత్ వికారణమువలనను, మాంసము, అవజానాసి తిరస్కరించుచున్నావో, తతః ఆకారణమువలనను, మత్స్యసూరిం-మత్ నాయొక్క, ప్రసూరిం=సంతతిని, అనారాధ్య=నేవింపకయే, లే=నీకు, ప్రజా=సంతతి, నభవిష్యతి=కాదోవునదిలేదు. ఇతి=ఇట్లు, సా=ఆకామధేనువు, త్వాం=నిన్ను, శకాప=శపించెను.

అకాంక్ష. — శకాప=శపించెను. కా=ఎవరే? సా=ఆకామధేనువు. కం=ఎవని? త్వాం=నిన్ను. 'సా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'త్వాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'శకాప' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. నభవిష్యతి=కాదోవునదిలేదు. కా=ఎది? ప్రజా=సంతతి. 'ప్రజా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నభవిష్యతి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది కనుక అకర్తకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనికి? లే=నీకు. కిం నకృత్వా=ఏమిచేయకయే? అనారాధ్య=నేవింపకయే. కాం=దేని? మత్స్యసూరిం - మత్ నాయొక్క, ప్రసూరిం=సంతతిని. కుతః=ఎందువలన? తతః=ఆకారణమువలన. అవజానాసి=తిరస్కరించుచున్నావో. కః=ఎవడు? త్వం=నీవు. కాం=ఎవ్వరెను? మాం=నన్ను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవజానాసి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కస్తాత్=దేనివలన? యస్తాత్=వికారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు. — అవజానాసి-అవజానాసి, అవజానీధః, అవజానీధ. అవే త్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'జ్ఞా' అవబోధన, ఇత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. మాం-మాం మా, అవాం నా, అస్తాన్ నః. అస్త చ్చబ్ధి దకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. యస్తాత్-యస్తాత్, యాభ్యాం, చ్చబ్ధి దకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. యస్తాత్ తతః. తసిల్ యేభ్యః. యచ్ఛబ్ధి దకారాంతః పులింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. తస్తాత్ తతః. తసిల్ ప్రత్యయాంత మప్యయమ్. లే-తప, లే, యువయోః వాం, యుష్మాకం, వః. యుష్మచ్ఛబ్ధి దకారాంతః పులింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. న-అప్యయమ్. భవిష్యతి-భవిష్యతి, భబ్ధి దకారాంతః పులింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. మత్స్యసూరిం-మమ ప్రసూరిః మత్స్యసూరి, తాం మత్స్యసూరిం; ప్రసూరిం-ప్రసూరి, ప్రసూరిః. మత్స్యసూరిశబ్ధి ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అనారాధ్య-అబంకమప్యయమ్. ప్రజా-ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్ధి ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి-అప్యయమ్. త్వాం-త్వాం, త్వం, యవాం వాం, యుష్మాక్ వః. యుష్మచ్ఛబ్ధి దకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శకాప-శకాప, శేపతుః, శేపుః. 'శపలక్రోశ' ఇత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి భూలేట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్చకాశ్కర్త భూలేట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్చబ్ధి దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — అవశానాసీతి. యస్తాత్కారణాత్, మాం అవశానాసి తిరస్కరా
 షి, తతః, కారణాత్ మత్ప్రసూతిం మమసంతతిం, అనారాధ్య అనేవయిత్వా తే తవ
 ప్రజాసభవివృతీతిసానురభిః, త్వాం శశావ, శపఆక్రోశే.

భావము — నన్ను నీవు తిరస్కరించినందున నాసంతతిని నీవారాధించకయ
 నీకు సంతానముకలుగజాలదని యాకామధేనువు నన్ను శపించెను.

శ్లో. సఖాపా న త్వయా సదన్తచ సారథినా శ్రుతః,
 నదత్యాకాశగంగాయా స్తోతసి స్యద్దామదిగ్గజే.

20

పదచ్ఛేదము. — సః, శాపః, న, త్వయా, రాజ్, న, చ, సారథినా, శ్రుతః,
 నదతి, ఆకాశగంగాయాః, స్తోతసి, ఉద్దామదిగ్గజే

అర్థము. — ఉద్దామదిగ్గజే = ఉద్దామ = మదించిన, దిగ్గజే = దిగ్గజము, ఆకాశగంగా
 యాః = దేవగంగయొక్క, స్తోతసి = ప్రవాహమందు, నదతినతి = ధ్వనిజేయుచునుండగా,
 హేరాజ్ = ఓదిలీపమహారాజా, సః = ఆ, శాపః = శాపము, త్వయా = నీచేత, నశ్రుతః =
 వినబడలేదు, సారథినాచ = సారథిచేతను, నశ్రుతః = వినబడలేదు.

ఆకాంక్ష — నశ్రుతః = వినబడలేదు. కేనచ = ఎవనిచేతను? సారథినాచ = సారథి
 చేతను. కః = ఏది? సశాపః = ఆశాపము. 'సారథినాచ' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదము
 ను, 'సశాపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నశ్రుతః' అనెడికారకక్రియాపదం
 మునున్నదికనుక కర్తృణిప్రయోగము. నశ్రుతః = వినబడలేదు. కేన = ఎవనిచేత? త్వయా =
 నీచేత. కః = ఏది? సశాపః = ఆశాపము 'త్వయా' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును,
 'సశాపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నశ్రుతః' అనెడికారకక్రియాపదము మున్నది
 కనుక కర్తృణిప్రయోగము. కన్యనంబుద్ధి? హేరాజ్ = ఓదిలీపమహారాజా. కథంభూతే
 నతి = ఎటువంటిదగుచుండగా? నదతినతి = ధ్వనిచేయుచుండగా. కస్తిక్ = దేనియందు?
 స్తోతసి = ప్రవాహమందు. కస్యాః = దేనియొక్క? ఆకాశగంగాయాః = దేవగంగయొక్క.
 కస్తిక్ = ఏది? ఉద్దామదిగ్గజే = ఉద్దామ = మదించిన, దిగ్గజే = దిగ్గజము.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః-సః, తా, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః
 ప్రథమైకవచనాంతః. శాపః-శాపః, శాపా, శాపాః. శాపశబ్దః అకారాంతః పుంలిం
 గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-ఆస్యయత్, త్వయా-త్వయా, యవాభ్యాం, యష్టాభిః.
 యష్టచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః, రాజ్-హేరాజ్, హే

రాజానా, హేరాజానా. రాజన్ శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. స-అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. సారథినా-సారథివా-సారథిభ్యం, సారథిభీః. సారథిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. శ్రుతః-శ్రుతః, శ్రుతౌ, శ్రుతాః. శ్రుత శబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రదమైకవచనాంతః. నదతి - నదతి, నదతోః, నద త్పు. నదచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఆకాశగంగాయాః- ఆకాశే గంగా ఆకాశగంగా; తస్యాః ఆకాశగంగాయాః; గంగాయాః, గంగయోః, గంగానాం. ఆకాశగంగాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. ప్రోతసి- ప్రోతసి, ప్రోతసోః, ప్రోతస్య. ప్రోతశబ్దః సకారాంతసప్తమకలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః, ఉద్దామదిగ్గజే-దిగ్గజే, ఉద్దామదిగ్గజే, ఉద్దామశ్చాపదిగ్గజశ్చ ఉద్దామదిగ్గజః, తస్మిన్ ఉద్దామదిగ్గజే; గజే, గజయోః, గజేషు, ఉద్దామదిగ్గజశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. ఉద్దామదిగ్గజే మత్తదిగ్గజే, ఆకాశగంగాయాః ప్రోతసి ప్రవాహేచ, నదతిసతి, హేరాజన్, సకాపః, త్వయా నశ్రుతః; సారథినాచ, నశ్రుతః.

భావము.—మదిం చినయేనుగ యాకాశగంగాప్రవాహమందప్పుడు భవనచేయు చుండగ, ఆకాపము నీవుగాని నీసారథిగాని వివలేదు.

అవ. అస్తుప్రస్తుతే కిమయాత మిత్కల్రహ.—

శ్లో. ఈప్సితం తదవజ్ఞానా ద్విద్ధి సార్గళ మాత్మనః,
ప్రతిబద్ధాతి హి శ్రేయః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః

2F

పదచ్ఛేదము—ఈప్సితం, తదవజ్ఞానాత్, విద్ధి, సార్గళం, ఆత్మనః, ప్రతిబద్ధాతి, హి, శ్రేయః, పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః.

అర్థము.—తదవజ్ఞానాత్ - తత్=అకామభేదువుయొక్క, అవజ్ఞానాత్=అవ మానముపలన, ఆత్మనః=నీయొక్క, ఈప్సితం=ఇష్టార్థమును, సార్గళం=ప్రతిబంధముతో మాడినదానిగా, విద్ధి=తెలిసికొనుము. తథాహి=అట్లే, పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః-పూజ్య= పూజార్హులయినవారియొక్క, పూజా=పూజయొక్క, వ్యతిక్రమః=అతిక్రమించుట, శ్రేయః=శ్రేయస్సును, ప్రతిబద్ధాతి=అడ్డగించుచున్నది.

అకాంక్ష — ప్రతిబద్ధాతి=అడ్డగించుచున్నది. ఈవిధి? పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః-పూజ్య=పూజార్హులయినవారియొక్క, పూజా=పూజయొక్క, వ్యతిక్రమః=అతి

క్రమించుట. కిం=చేసిని? శ్రేయః=శ్రేయస్సును. 'పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః' అనెడి ప్ర
థమాంతకర్తృపదమును, 'శ్రేయః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రతిబద్ధాతి'
అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక, సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? తథా
హి=అట్లే విధి=తెలిసికొనుము. ఈ=ఎవడు? త్వం=నీవు. కిం=చేసిని? ఈప్రకారం=ఇట్లు
ర్థమును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఈప్రకారం' అనెడి ద్వితీయాంతక
ర్తృపదమును, 'విధి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది కనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము.
కథంభూతం=ఎటువంటిదానిగా? సార్గళం=ప్రతిబంధముతో కూడినదానిగా. కస్య=ఎవని
యొక్క? ఆత్మనః=నీయొక్క. కస్తాత్=చేసివలన? తదవజ్ఞానాత్=తదా=ఆకామధేను
వుయొక్క, అవజ్ఞానాత్=అవమానమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఈప్రకారం-ఆప్రమిష్టంఈప్రకారం; తత్ ఈప్రకారం; ఈప్రకారం,
ఈప్రకారే, ఈప్రకారాని. ఈప్రకారశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
తదవజ్ఞానాత్-తస్మాః అవజ్ఞానం తదవజ్ఞానం; తస్తాత్ తదవజ్ఞానాత్; అవజ్ఞానాత్,
అవజ్ఞానాద్భూం, అవజ్ఞానేభ్యః-తదవజ్ఞానశబ్దః ఆకారాంత నపుంసకలింగః పంచమ్యైక
వచనాంతః. విధి-విధి విత్తాత్, విత్తం, విత్త, 'విదజ్ఞాన' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్త
రవిధ్యాదేలోబ్ధ పరస్మైచదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సార్గళం-అర్గళేనసహవర్తత
ఇతిసార్గళం, తత్ సార్గళం; అర్గళం, అర్గళే, అర్గళాని సార్గళశబ్దః ఆకారాంత
నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మనః-ఆత్మనః, ఆత్మనోః, ఆత్మనాం. ఆత్మ
శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. ప్రతిబద్ధాతి-ప్రతిబద్ధాతి, ప్రతి
బద్ధీతః, ప్రతిబద్ధంతి. ప్రతిత్వపరగ్రహార్థకాత్ 'బంధబంధన' ఇత్యస్తాధాతోస్స
కర్తృకాత్కర్తృవర్తమానేలోబ్ధ పరస్మైచదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హి-అన్యాయః.
శ్రేయః-శ్రేయః, శ్రేయసి, శ్రేయాంసి, శ్రేయశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైక
వచనాంతః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః-పూజ్యానాంపూజా పూజ్య పూజా; పూజ్యపూజా
యాః వ్యతిక్రమః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః; వ్యతిక్రమః, వ్యతిక్రమా, వ్యతిక్రమాః.
పూజ్య పూజావ్యతిక్రమశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వాఖ్యా—ఈప్రకారమిది. తదవజ్ఞానాత్; తస్మాః ధేనోః అవజ్ఞానాదవమా
నాత్, ఆత్మనః తవ; ఆప్రమిష్టమిష్టిశం మనోరథం, ఆస్మాతే స్పృశంతాత్ క్షి,
ఇకారశ్చ. సార్గళం సప్రతిబంధం, విధి జానీహి, తథాహి పూజ్యపూజాయాః వ్యతిక్ర
మః ఆతిక్రమణం, శ్రేయః ప్రతిబద్ధాతి హి-ఫలవ్య విధుం కరోత్సేషశ్శబ్దః.

భావము. — ఆకామధేనువు నవమానమువలన నీయొస్తా విధిని నవరోధము కలిగిన
దని నీవు తెలియుము. పూజార్థులయినవారికి పూజను గావించమి శ్రేయోబంధముగదా

అవ తస్మి గత్వా తామారాధయామి సావా కథంచిదాగమిష్యతీత్యాకా నకర్త
శ్చేత్యాహ.—

శ్లో. హవిషే దీర్ఘ సత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతసః,
భుజంగవిహితద్వారం పాతాళ మధితిష్ఠతి. ౮౦

పదచ్ఛేదము.—హవిషే, దీర్ఘ సత్రస్య, సా, చ, ఇదానీం, ప్రచేతసః, భుజం
గవిహితద్వారం, పాతాళం. అధితిష్ఠతి.

అర్థము.—సా చ=ఆ కామధేనువును, ఇదానీం=ఇప్పుడు, దీర్ఘ సత్రస్య-దీర్ఘ=చి
రకాలసాధ్యమున, సత్రస్య=యోగమున, ప్రచేతసః=వరుణునియొక్క, హవిషే=
అభ్యాగిహవిష్యుకొఱుకు, భుజంగవిహితద్వారం=భుజంగ=పర్షములచేత, విహిత=అచ్చా
దింపఁబడిన, ద్వారం=వాకి, పాతాళం=పాతాళలోకమును, అధితిష్ఠతి=అధిష్ఠించి
యున్నది.

అకాంక్ష.—అధితిష్ఠతి=అధిష్ఠించియున్నది కాచ=ఏదియు? సాచ=ఆ కామధేను
వును. 'సాచ' అనెడి ప్రమాంతకర్తృపదమును, 'పాతాళం' అను ద్వితీయంతకర్తృపద
మును, 'అధితిష్ఠతి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక నకర్తకర్తృప్రయోగము. కాం=
చేరిన? పాతాళం=పాతాళలోకమును. పాతాళంకథంభూతం= పాతాళలోకమెట్టిది?
భుజంగవిహిత ద్వారం=భుజంగ=పర్షములచేత, విహిత=అచ్చాదింపఁబడిన, ద్వారం=
వాకిలకది. కస్తే=చేరికొఱుకు? హవిషే=అభ్యాగిహవిష్యుకొఱుకు. కస్య=ఎవనియొక్క?
ప్రచేతసః=వరుణునియొక్క. ప్రచేతసః కథంభూతస్య=వరుణుడెట్టివాఁడు? దీర్ఘ సత్ర
స్య-దీర్ఘ=దీర్ఘ కాలసాధ్యమైన, సత్రస్య=యోగముకలవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? ఇదా
నీం=ఇప్పుడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—హవిషే-హవిషే, హవిర్భాగిం, హవిర్భుగి, హవిశ్శబ్దః
సకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థే యికవచనాంతః. దీర్ఘ సత్రస్య-దీర్ఘం సత్రం యస్యః
దీర్ఘ సత్రః; తస్య దీర్ఘ సత్రస్య; సత్రస్య, సత్రయోః, సత్రానాం. దీర్ఘ సత్రశబ్దః అకా
రాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃస్త్రీ
లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అప్యయమ్. ఇదానీం-అప్యయమ్. ప్రచేతసః-ప్రచేత
సః, ప్రచేతసోః, ప్రచేతసాం. ప్రచేతశ్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేక
వచనాంతః. భుజంగవిహిత ద్వారం-భుజంగైః విహితం, భుజంగవిహితం భుజంగవిహితం
ద్వారంయస్యత్ భుజంగవిహితద్వారం; తత్ భుజంగవిహితద్వారం; ద్వారం, ద్వారే,
ద్వారాణి. భుజంగవిహిత ద్వారశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
పాతాళం-పాతాళం, పాతాళే; పాతాళాని. పాతాళశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః

ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆధిలిప్తలి - ఆధిలిప్తలి. ఆధిలిప్తతః ఆధిలిప్తంతి. ఆధీర్ఘ్యపసర్గ పూర్వకాత్ 'స్థాగతినివృత్తా' విశ్వస్థాద్ధాతో రకర్త కాత్ - ర్తనివృత్తమానేల్యో వరస్యై వదే క్రగమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా - కావిషణ్ణి. సానురభిః, ఇదానీందీప్యసత్తంచరకాలసాన్యోయాగ విశేషాయస్యతస్య ప్రచేతనః. హవిషే కన్యాశ్శ్యాదిహవిరర్థం; భుజంగశిపితద్వారం భుజం గావద్ధద్వారం, తతోదుష్ప్రవేశం పాతాళమధిగిష్ఠతి, పాతాళేతిష్ఠతీత్యర్థః, 'ఆధిశీర్ఘ్ స్థాసాంకర్తే' తికర్తత్వం.

బావము - ఆకామధేనువును బహుసర్వంబులచేర వరింపఁబడిన వాకిలిగల పాతాళంబున కరుణఁపఁచు నేయు చరకాలయాగమున నాశ్శ్యాదిహవిస్సుల నొసంగుచున్నది.

అవ. తస్మి కాగతిశ్చల్రహః -

శ్లో. సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః,

ఆరాధయ స్పృహత్వీకః శ్రీతా కామదుఘా హి సా.

౮౧

పదచ్ఛేదము. - సుతాం, తదీయాం, సురభేః, కృత్వా, ప్రతినిధిం, శుచిః, ఆరాధయ, స్పృహత్వీకః, శ్రీతా కామదుఘా, హి, సా.

అర్థము. - తదీయాం = ఆకామధేనువు సంబంధియైన, సుతాం = పుత్రిని, సురభేః = కామధేనువనకు, ప్రతినిధిం = ప్రతినిధియైనదానిగాను, కృత్వా = చేసి, శుచిస్సక్ = శుద్ధచిత్తముకలవాడగుచు, స్పృహత్వీకః = భార్యాసమేతుఁడవై, ఆరాధయ = నేదింపుము. హి = ఏకారణమువలన, సా = ఆపుత్రి, శ్రీతాసతీ = సంతుష్టరాలయినదై, కామదుఘా = కామ = ఇష్టార్థములను, దుఘా = పిండునట్టిదో.

ఆకాంక్ష. - కామదుఘా - కామ = ఇష్టార్థములను, దుఘా = పిండునట్టిదిగదా. కా = ఏది? సా = ఆపుత్రి. 'సా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'కామదుఘా' అనెడి కారక క్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాసతీ = ఎట్టిదియగుచు? శ్రీతాసతీ = సంతుష్టరాలయినదై. కుతః = దేనివలన? హి = ఏకారణమువలన? ఆరాధయ = నేదింపుము. కః = ఎవఁడు? క్షయం = నీవు. కాం = దేనిని? సుతాం = పుత్రిని. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుతాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఆరాధయ' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః = ఎట్టివాడయి? స్పృహత్వీకః = భార్యాసమేతుఁడయి. కథంభూతస్సక్ = ఎట్టివాడవగుచు? శుచిస్సక్ = శుద్ధచిత్తముకలవాడవగుచు. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? కృత్వా = చేసి. కం = ఎట్టిదానిగా? ప్రతినిధిం =

సమానమయినదానిగా. కస్యోఽదేనిః? సురభేః కామధేనువునకు. సుతాం కథంభూతాం
= అపులి ఎట్టిది? తదీయాం = ఆ కామధేనువు సంబంధినియైనది.

శబ్దరూపసమాసములు. — సుతాం - సుతాం, సుతే, సుతాః. సుతాశబ్దః ఆకా
రాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తదీయాం = తస్యోః ఇయం తదీయా, తాం
తదీయాం; తదీయాం, తదీయే, తదీయాః. తదీయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీ
యైకవచనాంతః. సురభేః - సురభ్యాః, సురభేః, సురభ్యోః, సురభీణాం. సురభీశబ్దః ఇకా
రాంతః స్త్రీలింగః పత్యైకవచనాంతః. కృత్వా - క్త్వా ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. ప్రతి
నిధిం - ప్రతినిధిం, ప్రతినిధీ, ప్రతినిధీః. ప్రతినిధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైక
వచనాంతః. శుచిః - శుచిః, శుచీ, శుచయః. శుచిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైక
వచనాంతః. ఆర్థాః - ఆర్థాయ, ఆర్థాయతాత్, ఆర్థాయతం, ఆర్థాయత. ఆ
జ్ఞూర్నకాత్ 'అన్యం సిద్ధా' విత్యస్తాద్ధాతోర్జిజంతాత్సకర్త కాత్కర్తరి విభ్యాదౌలో
ట్ బరస్తైబదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సపత్నీకః - పత్నీనామవర్తకఇతి సపత్నీ
కః; సపత్నీకః, సపత్నీకా, సపత్నీకాః. సపత్నీకశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైక
వచనాంతః. ప్రీతా - ప్రీతా, ప్రీతే, ప్రీతాః. ప్రీతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. కామదుఘా - కామాన్ దోగీలి కామదుఘా; దుఘా, దుఘే, దుఘాః.
కామదుఘాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సా - ఆవ్యయమ్. సా-
సా, లే, తాః. తచ్చబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — సుతామితి. తస్య సురభేరియంతదీయా తాం సుతాం, సురభేః ప్రతి
నిధిం కృత్వా, శుచిశ్చుద్ధచిత్తస్స, పత్నీనామవర్తకఇతి సపత్నీకస్స, 'సద్వృత్తశ్చే'
తి కప్పిత్యయః, ఆర్థాయ, హియస్తా త్కారణాత్ సా ప్రీతాశ్చ సతీకామాన్ దోగీలి,
కామదుఘాభవతీతిశేషః. 'దుఘాకథంభుశ్చే'తి కప్పిత్యయో ఘాదేశశ్చ.

భావము. — నీవు పరిశుద్ధాంతకరణుడవై భార్యతోఁగూడ నాకామధేనువు
పులికయైన నందినీధేనువును ఆ కామధేనువునకు మాటుగా బూజింపుము. అందుచే
ధేనువు సంకసించి నీతోరిక నీడేరును.

శ్లో. ఇతి వాదిన ఏ వాస్య హేతు రాహుతిసాధనమ్,

అనింద్యా నందినీ నామ ధేను రావపులే వనాత్.

౮౭

పదచ్ఛేదము. — ఇతి, వాదినః, ఏవ, అస్య, హేతుః, ఆహుతిసాధనం, అనిం
ద్యా, నందినీ, నామ, ధేనుః, ఆవపులే, వనాత్.

అరము.—ఇతి=ఈ ప్రకారముగా, వాచినవివ=చెప్పచునుండినట్టి, హోతుః=హవనశీలుడైన, అస్య=ఈ వసిష్ఠనియొక్క, ఆహుతిసాధనం - ఆహుతి=ఆహుతులకు, సాధనం=సాధనమయిన, నందినీనామ=నందిని అని ప్రసిద్ధిబొందిన, అనింద్యా=ప్రశస్తమయిన, ధేనుః=ధేనువు, వనాత్=వనమునుండి, ఆవవృతే=వచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవవృతే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందిని ధేనువు. 'ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవదమును, 'ఆవవృతే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్తక కర్తృప్రయోగము. కస్తాత్=ఎందుండి? వనాత్=వనంబుననుండి. ధేనుఃకథంభూతా=ధేనువెట్టిది? అనింద్యా=ప్రశస్తమయినది. పునఃకథంభూతా=ఇంక నెట్టిది? నందినీనామ=నందిని అని ప్రసిద్ధమైనది. పునఃకథంభూతా=ఇంక నెట్టిది? ఆహుతిసాధనం - ఆహుతి=ఆహుతులకు, సాధనం=సాధనమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈ వసిష్ఠులయొక్క. అస్యకథంభూతస్య=ఈ వసిష్ఠుడెట్టివాఁడు? హోతుః=హవనశీలుఁ ఁ యునవాఁడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంక నెట్టివాఁడు? వాచినవివ=చెప్పచుండెడివాఁడు. ఎట్లుగా? ఇతి=ఈ ప్రకారముగా.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్యయమ్. వాచినః - వాచినః, వాచినోః, వాచినాం. వాచినశబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఏవ-అవ్యయమ్. అస్య-అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏహం. ఇదమ్శబ్దః మకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. హోతుః-హోతుః, హోత్రోః, హోతృణాం. హోతృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆహుతిసాధనం - ఆహుతీనాం సాధనం ఆహుతిసాధనం; సాధనం, సాధనే, సాధనాని. ఆహుతిసాధనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అనింద్యా-నిందితుం యోగ్యా నింద్యా, నింద్యా నభవతీ త్యనింద్యా; అనింద్యా, అనింద్యే, అనింద్యాః. అనింద్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నందినీ - నందినీ, నందిన్యా, నందిన్యః. నందినీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నామ-అవ్యయమ్. ధేనుః-ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆవవృతే-ఆవవృతే, ఆవవృతాతే, ఆవవృతీరే. ఆహ్నుర్వకాత్ 'వృతువర్తన' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్ అత్తసేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వనాత్-వనాత్, వనాభ్యాం, వనేభ్యః. వనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః.

వాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇత్యనేనప్రకారేణ, వాచినోపదతపివ, హోతుర్హవనశీలస్య, త్పన్నితి తృక్ ప్రత్యయః; అస్య మునేః ఆహుతీనాంసాధనం కరణం, నందయతీతి వ్యుత్పత్త్యానందినీనామ అనింద్యా అగర్వాని ప్రశస్తా ధేనుః, వనాత్, ఆవవృతే ప్రత్యాగతా, 'అవ్యాజేపాభివ్యంత్యాః కార్యసిద్ధ్యైలక్షణ' మితిన్యాయాదివిభాషా.

భావము. — ఈలాగు పసిష్టఁడు చెప్పుచుండఁగా వారిహావనములకు సహాయభూతురాలయిన కామధేనువుకొమార్తె యగునందిని యనుధేనువుఁత్సవనములోనుండివచ్చెను.

ఆవ. సంప్రతిధేనుంవిశిష్యి. —

శ్లో. లలాటోదయ మాభుగ్నం పల్లవస్నిగ్ధపాటలా,
బిభ్రతీ శ్వేతరోమాంకం సంధ్యేవ శశినం నవమ్.

౮౩

పదచ్ఛేదము. — లలాటోదయం, ఆభుగ్నం, పల్లవస్నిగ్ధపాటలా, బిభ్రతీ, శ్వేతరోమాంకం, సంధ్యా, ఇవ, శశినం, నవం.

ఆర్థము. — పల్లవస్నిగ్ధపాటలా-పల్లవ=చిగురుటాకులవలెనే, స్నిగ్ధ=మసృణమయినదియు, పాటలా=ఎఱ్ఱఁడనముగలదియు, లలాటోదయం-లలాట=ఫాలప్రదేశమందు, ఉదయం=ఉత్పత్తికలట్టియు, ఆభుగ్నం=ఈషడ్వక్రమయిన, శ్వేతరోమాంకం-శ్వేత=తెల్లనయిన, రోమ=రోమములను, అంకం=మచ్చను, బిభ్రతీ=ధరించునది గనుకనే, నవం=నూతనమైన, శశినం=చంద్రుని, బిభ్రతీ=ధరించు, సంధ్యేవస్థితా=సంధ్యాకాలమోయనునట్లుండు, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఆవవృతే=వచ్చెను.

అకాంక్ష. — ఆవవృతే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీధేనువు. 'ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆవవృతే' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. శేవస్థితా=దేనివలెనున్నది? సంధ్యేవస్థితా=సంధ్యాకాలమోయనునట్లు. సంధ్యాకథంభూతా=సంధ్యాకాలమెట్టిది? బిభ్రతీ=ధరించునది. కం-ఎవనిని? శశినం=చంద్రుని. శశినంకథంభూతం=చంద్రుఁడెటువంటివాఁడు? నవం=నూతనమయినవాఁడు. కథంభూతా=ఎట్టిదికనుకనే? బిభ్రతీ=ధరించునది గనుకనే. కం=దేనిని? శ్వేతరోమాంకం-శ్వేత=తెల్లనయిన, రోమ=రోమములను, అంకం=మచ్చను. శ్వేతరోమాంకంకథంభూతం=తెల్లనయినరోమములనునట్టి మచ్చయెట్టిది? ఆభుగ్నం=ఈషడ్వక్రమైనట్టిది. పునఃకథం=తెల్లనయినరోమములనునట్టి మచ్చయెట్టిది? లలాటోదయం-లలాట=ఫాలప్రదేశమందు, ఉదయం=ఉత్పత్తికలది. పునఃకథంభూతా=నందినీధేనువింకఎట్టిది? పల్లవస్నిగ్ధపాటలా-పల్లవ=చిగురుటాకువలెనే, స్నిగ్ధ=మసృణమైనదియు, పాటలా=ఎఱ్ఱఁడనముకలది.

శబ్దరూపసమాసములు. — లలాటోదయం-లలాటే ఉదయోయస్యను; లలాటోదయః, తం లలాటోదయం; ఉదయం, ఉదయా, ఉదయాః. లలాటోదయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆభుగ్నం - ఈషట్ ఘుగ్నః ఆభుగ్నః, తం ఆభుగ్నం, ఆభుగ్నం, ఆభుగ్నా, ఆభుగ్నాః. ఆభుగ్నశబ్దః అకారాంతః పుంలింగద్విలి

యైకవచనాంతః. పల్లవస్త్రిగ్ధపాటలా-స్త్రిగ్ధాచసాపాటలాచ స్త్రిగ్ధపాటలా, పల్లవశ్చపస్త్రి
గ్ధపాటలా, పల్లవస్త్రిగ్ధపాటలా; పాటలా, పాటలే, పాటలాః. పల్లవస్త్రిగ్ధపాటలాశబ్దః
ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బిభ్రతీ-బిభ్రతీ, బిభ్రత్యౌ, బిభ్రత్యః. బిభ్ర
తీశబ్దఃకాకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్వేతరోమాంకం-శ్వేతానిచతానిరో
మాణిచ శ్వేతరోమాణి, శ్వేతరోమాణ్యేవ అంకః శ్వేతరోమాంకః, తం శ్వేతరోమాంకం,
అంకం, అంకౌ, అంకాన్. శ్వేతరోమాంకశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచ
నాంతః. సంధ్యా-సంధ్యా, సంధ్యే, సంధ్యాః. సంధ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్యయమ్. శశినం-శశః ఆస్మాస్తీలి శశీ, తం శశినం;
శశినం, శశినౌ, శశినః. శశన్శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నవం-
నవం, నవౌ, నవాన్. నవశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — లలాటేతి, పల్లవల్ స్త్రిగ్ధాపాటలాచ, సంధ్యాయామప్యేతద్విశే
షణం యోజ్యం. లలాటే ఉదయోదయస్యసః లలాటోదయస్తం, అభుగ్నమిషద్వక్రం,
'ఉగితశ్వే'తి నిష్ఠా నత్వం, 'అవిధంకుటిలంభుగ్నం వేల్లితం వక్రమిత్యసీ'త్యమరః, శ్వేత
రోమాణ్యేవ అంకస్తంబిభ్రతీ నవం శశినం బిభ్రతీ సంధ్యేవ స్థితేత్యర్థః.

భావము.—ఎఱ్ఱనగు నానందినీ ధేనువుముఖమున మచ్చబొలి కొన్ని వంకరలగు
తెల్లవెండ్రుకలున్నవి కనుకనే లేతచందరునిధించిన సంధ్యవలెనున్నది.

శ్లో. భువం కోష్ఠేన కుండోద్ధీ మేధ్యే నావభృథా దపి,

ప్రసప్తే తాభివర్షంతీ వత్సాలోకప్రవర్తినా.

౨౪

పదచ్ఛేదము.—భువం, కోష్ఠేన, కుండోద్ధీ, మేధ్యేన, అవభృథాల్, అపి, ప్రస
ప్తే, తాభివర్షంతీ, వత్సాలోకప్రవర్తినా.

అర్థము.—కోష్ఠేన=కొంచమువట్లమైనదియు, అవభృథాదపి=అవభృథస్నానము
కంటె, మేధ్యేన=పరిశుద్ధమైనదియు, వత్సాలోక ప్రవర్తినా=వత్స=దూడయుకన్, ఆ
లోక=దర్శనముచేత, ప్రవర్తినా=ప్రవర్తించుచున్నదియు, ప్రసప్తే=క్షీరస్రావముచే
త, భువనం=భూమిని, తాభివర్షంతీ=తడుపుచున్నట్టిదియు, కుండోద్ధీ-కుండ=కుండపం
టి, ఉద్ధీ=పొదుగుకలిగినదియు నైన, ధేనుః=నందినీ ధేనువు, అవప్యలే=వచ్చెను.

అకాంత.—అవప్యలే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీ ధేనువు. 'ధేనుః' అనెడి
ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అవప్యలే' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక ఆకర్తృకర్తృ
ప్రయోగము. ధేనుః కథంభూతా=నందినీ ధేను వెటువంటిది? కుండోద్ధీ-కుండ=కుండపం
టి, ఉద్ధీ=పొదుగుకలిగినది. పునఃకథంభూతా=ఇంక వెటువంటిది? తాభివర్షంతీ=తడుపు

చుండునది. కాం=దేనిని? భువం=భూమిని. కేన=దేనిచేత? ప్రవేణ=క్షీరస్రావముచేత. ప్రసవేణకథంభూలేన=క్షీరస్రావమెట్టిది? వత్సాలాకప్రవర్తనా-వత్స=దూడయొక్క, ఆలాక=దర్శనముచేత, ప్రవర్తనా=ప్రవర్తించుచుండునది. పునఃకథంభూలేన=ఇంకను టువంటిది? మేధ్యేన=పరిశుద్ధమైనది. కస్తానసి=దేనికంటె? అవభృథాదసి = అవభృథ స్నానముకంటె. పునఃకథంభూలేన=ఇంక నెటువంటిది? కోష్ఠేన=కొంచముష్ణమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—భువం-భువం, భువో, భువః. భూశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కోష్ఠేన-ఈషదష్టః కోష్ఠః, లేనకోష్ఠేన; ఉష్ఠేన, ఉష్ఠాభ్యాం, ఉష్టేః. కోష్ఠశబ్దః అకారాంతఃపులింగః తృతీయైకవచనాంతః. కుండోద్ధీ-కుండమివ ఉంథః యస్యా స్నా కుండోద్ధీ; ఉంథీ, ఉంథ్యా, ఉంథ్యః. కుండోద్ధీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మేధ్యేన-మేధ్యేన, మేధ్యాభ్యాం, మేధ్యైః. మేధ్యశబ్దః అకారాంతఃపులింగః తృతీయైకవచనాంతః. అవభృథాత్-అవభృథాత్, అవభృథాభ్యాం, అవభృథేభ్యః. అవభృథశబ్దః అకారాంతఃపులింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. అసి-అవ్యయమ్. ప్రసవేణ-ప్రసవేణ, ప్రసవాభ్యాం, ప్రసవైః. ప్రసవశబ్దః అకారాంతఃపులింగఃతృతీయైకవచనాంతః. అభివర్షంతీ-అభివర్షంతీ, అభివర్షంత్యై, అభివర్షంతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వత్సాలాకప్రవర్తనా-వత్సస్య ఆలాకః వత్సాలాకః, వత్సాలాకేన ప్రవర్తత ఇతి వత్సాలాకప్రవర్తీ, లేన వత్సాలాకప్రవర్తనా; ప్రవర్తనా, ప్రవర్తిభ్యాం, ప్రవర్తిభిః. వత్సాలాకప్రవర్తీశబ్దః నకారాంతః పులింగః తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—భువమితి. కోష్ఠేన, 'కవంచోష్ఠ' ఇతి చకారాల్ కాదేశః. అవభృథాదసి అవభృథస్నానాదసి, మేధ్యేన పవిలేణ, ని. 'పూతంపవిత్రం మేధ్యంచే' త్యమరః; వత్సస్నానాకేన దర్శనేన, ప్రవర్తనా, ప్రసవేణ క్షీరాభివ్యంజనః; క్షీరప్రసవణేనీయావత్, భువ మభివర్షంతీ సించంతీ, కుండమివ ఉంథః యస్యాస్నా కుండోద్ధీ, ని. 'ఉంథస్త క్షీబమాపీన' మిత్యమరః; 'ఉంథసోన' జిత్యనజాదేశః 'బహువ్రీహేరూఢసోజీమ్.'

భావము.—ఆనందినీధేనువు కుండవంటిపొడుగుగలిగి దూడనుచూచి కొంచము

చూచుకొని మెనుపవిత్ర మగుపాలతో భూమిని దడుపుచుండెను.

శ్లో. రజఃకణ్డైః ఖురోద్ధూతైః స్పృశద్భిర్గాత్ర మంతికాత్,

తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధి మాదధానా మహీక్షితః.

౮౫

పదచ్ఛేదము.—రజఃకణ్డైః, ఖురోద్ధూతైః, స్పృశద్భిః, గాత్రం, అంతికాత్,

తీర్థాభిషేకజాం, శుద్ధిం, ఆదధానా, మహీక్షితః.

అర్థము.—ఖురోద్ధూతైః-ఖుర=గారి నెలచేత, ఉద్ధూతైః=ఎగరకొట్టఁబడిన, అంతికాల్=సమీపముందు, గాత్రం=శరీరమును, స్పృశద్భిః=తాఁకుచున్నట్టి, రజకకణైః-రజః=పరాగములయొక్క, కణైః=లేశములచేత, మహీక్షితః=దిలీపమహారాజును, తీర్థాభిషేకజాం-తీర్థ=తీర్థములయందు, అభిషేక=స్నానముచేత, జాం=పుట్టిన, శుద్ధిం=శుద్ధిని, ఆదధానా=చేయుచున్న, ధేనుః=నందినీధేనువు, అవపృతే=వచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—అవపృతే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీధేనువు. 'ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవధమును, 'అవపృతే' అనెడి క్రియాపదముచున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. ధేనుఃకథంభూతా=నందినీధేనువెబ్బిది? ఆదధానా=చేయుచుండునది. కాం=దేనిని? శుద్ధిం=శుద్ధిని. శుద్ధంకథంభూతాం=శుద్ధిటువంటిది? తీర్థాభిషేకజాం-తీర్థ=తీర్థములయందు, అభిషేక=స్నానముచేత, జాం=పుట్టినది. కస్య=ఎవనికి? మహీక్షితః=దిలీపమహారాజునకు. కైః=వేనిచేత? రజకకణైః-రజః=పరాగములయొక్క, కణైః=లేశములచేత. రజకకణైఃకథంభూతైః=పరాగములయొక్క లేశములెట్టివి? స్పృశద్భిః=తాఁకుచున్నవి. కిం=దేనిని? గాత్రం=శరీరమును. కస్తాల్=దేనియందు? అంతికాల్=సమీపముందు. పునఃకథంభూతైః=ఇంక నెటువంటివి? ఖురోద్ధూతైః- ఖుర=గారి నెలచేత, ఉద్ధూతైః=ఎగరకొట్టఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—రజకకణైః రజసాంకణాః రజకకణాః; తైః రజకకణైః; కణేన, కణాభ్యాం, కణైః రజకకణశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఖురోద్ధూతైః-ఖురైః ఉద్ధూతాః ఖురోద్ధూతాః, తైః ఖురోద్ధూతైః; ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. ఖురోద్ధూతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. స్పృశద్భిః-స్పృశతా, స్పృశద్భ్యాం, స్పృశద్భిః. స్పృశచ్ఛబ్దః తకావచనాంతః. స్పృశద్భిః-స్పృశతా, స్పృశద్భ్యాం, స్పృశద్భిః. స్పృశచ్ఛబ్దః తకావచనాంతః. రాస్తఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. గాత్రం - గాత్రం, గాత్రే, గాత్రాణి. గాత్రశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంతికాల్-అంతికాల్, అంతికాభ్యాం, అంతికేభ్యః. అంతికశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. తీర్థాభిషేకజాం-తీర్థేషు, అభిషేకః; తీర్థాభిషేకః, తీర్థాభిషేకణజాతా తీర్థాభిషేకజా, తాంతీర్థాభిషేకజాం; అభిషేకజాం, అభిషేకజే, అభిషేకజాః. తీర్థాభిషేకశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శుద్ధిం-శుద్ధిం, శుద్ధి, శుద్ధీ. శుద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదధానా-ఆదధానా, ఆదధానాః, ఆదధానాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మహీక్షితః-మహీక్షితయతీతి మహీక్షితే, తస్య మహీక్షితః; క్షితః, క్షితోః, క్షితాం. మహీక్షితచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — రజతతి. ఖురోద్ధూతైః, అంతికాల్, సమీపేగాత్రం స్పృశద్భిః, 'దూరాంతికాల్ కేన్ద్రోద్వితీయాచే'తి చకారాత్ప్వంచమి, రజసాంకజైః, మహీంక్షీయతి ఈష్టతిమహీక్షీత్, తస్యతీర్థాభిషేకేణాతాం, తీర్థాభిషేకజాంశుద్ధిం, ఆదధానాకుర్వాణా ఏతేన వాయుస్సానముక్తం తనుక్తం మనునా. 'అగ్నేయంభస్సనాన్నాన మవ దాహ్యతువారుణం, ఆహాపిష్టేతిచబ్రాహ్మం వాయుస్సంగోజస్త్విత' మితి.

భావము. — ఆనందినీధేనువు గొరిసెలచే రేగినపరాగములు సమీపముననున్న దిలీప మహారాజునకు తీర్థావగాహముచేసిన గలుగుపారిశుద్ధ్యముఁ గలుగజేసెను. విభూతిన్నాన మాగ్నేయస్సానమనియు జలస్సానము వారుణస్సానమనియు మంత్రమార్జనస్సానము బ్రాహ్మస్సానమనియు గోరజస్సానము వాయుస్సానమనియు మానవధర్మకాత్ము మందు జెప్పఁబడియున్నది.

శ్లో. తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞః తపోనిధిః,
యాజ్ఞ మాశంసితావంధ్యప్రార్థనం పున రబ్రవీత్. ౮౬

పదచ్ఛేదము. — తాం, పుణ్యదర్శనాం, దృష్ట్వా, నిమిత్తజ్ఞః, తపోనిధిః, యాజ్ఞం, ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం, పునః, అబ్రవీత్.

అర్థము. — నిమిత్తజ్ఞః = శకునమును తెలిసిన, తపోనిధిః = వసిష్ఠుఁడు, పుణ్యదర్శనాం = పుణ్య = శ్రేయస్కరమయిన, దర్శనాం = దర్శనముకల, తాం = ఆనందినీధేనువును, దృష్ట్వా = చూచి, ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం = ఆశంసిత = ఇష్టార్థమందు, అవంధ్య = సఫలమైన, ప్రార్థనం = ప్రార్థనగలట్టియు, యాజ్ఞం = యజ్ఞము చేయింపయోగ్యుడైన, పార్థివం = దిలీప మహారాజునుగూర్చి, పునః = మరల, అబ్రవీత్ = పలికెను.

అకాంక్ష. — అబ్రవీత్ = పలికెను, కః = ఎవఁడు? తపోనిధిః = వసిష్ఠుఁడు. కం = ఎవనిగూర్చి? పార్థివం = దిలీపమహారాజునుగూర్చి. 'తపోనిధిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృ పదమును, 'పార్థివం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృ పదమును, 'అబ్రవీత్' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? పునః = మిరి. పార్థివంకథంభూతం = దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? యాజ్ఞం = యజ్ఞము చేయింపయోగ్యుఁడు. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టివాఁడు? ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం = ఆశంసిత = ఇష్టార్థమందు, అవంధ్య = సఫలమైన, ప్రార్థనం = ప్రార్థనకలవాఁడు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? దృష్ట్వా = చూచి. కాం = దేనిని? తాం = నందినీధేనువును. తాంకథంభూతాం = ఆనందినీధేనువెట్టిది? పుణ్యదర్శనాం = పుణ్య = శ్రేయస్కరమైన, దర్శనాం = దర్శనముకలది. తపోనిధిః కథంభూతః = వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? నిమిత్తజ్ఞః = శకునము తెలిసినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్చబ్జః దకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పుణ్యదర్శనాం-పుణ్యదర్శనం యస్యాస్యా పుణ్యదర్శనా, తాం పుణ్యదర్శనాం; దర్శనాం, దర్శనే, దర్శనాః. పుణ్యదర్శనాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దృష్ట్వా-క్వాప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. నిమిత్తజ్ఞః - నిమిత్తం జానాతీతి నిమిత్తజ్ఞః; నిమిత్తజ్ఞః, నిమిత్తజ్ఞా, నిమిత్తజ్ఞాః. నిమిత్తజ్ఞశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. 'తపోనిధిః-తపసానిధిః తపోనిధిః; నిధిః, నిధీ, నిధయః. తపోనిధిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యాజ్ఞం-యాజయితుంయోగ్యః యాజ్యః, తం యాజ్యం; యాజ్యం, యాజ్యో, యాజ్యౌ. యాజ్యశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం-ఆశంసితే అవంధ్యా ఆశంసితావంధ్యా, ఆశంసితావంధ్యా ప్రార్థనాయస్య సః ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనః, తం ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనః; ప్రార్థనం, ప్రార్థనా, ప్రార్థనాః. ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పునః - అవ్యయమ్. అబ్రవీత్-అబ్రవీత్, అబ్రూతాం, అబ్రువత్, 'బ్రూహ్ వ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్తా ధాతోర్ద్వికర్తృకాత్కర్తృభూతేలక్షణే వరన్వేషణే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తామితి. నిమిత్తజ్ఞ శకునజ్ఞః, తపోనిధి ర్వసిష్ఠః, పుణ్యందర్శనం యస్యాస్తాం పుణ్యదర్శనాం, తాం ధేనుం దృష్ట్వా, ఆశంసితం మనోరథః, నపునకే భావేక్తః. తత్ర అవంధ్యాసఫలాప్రార్థనాయస్యతం ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం, అవంధ్య మనోరథమిత్యర్థః, యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం, పునరబ్రవీత్.

భావము.—శకునవేత్తయైన వసిష్ఠుడు దిలీపమహారాజు మనోరథసిద్ధికి శుభముచేయుచు ఆనందినీధేనువుయొక్క రాకనుజూచి మరల దిలీపమహారాజునుగూర్చిపలికెను.

శ్లో. అదూరవర్తినిం సిద్ధిం రాజ్ఞా విగణయాత్తనః,
ఉపస్థితేయం కల్యాణీ నామ్ని కీర్తిత ఏవ యత్.

౮౭

పదచ్ఛేదము.—అదూరవర్తినిం, సిద్ధిం, రాజ్ఞా, విగణయ, ఆత్తనః, ఉపస్థితా, ఇయం, కల్యాణీ, నామ్ని, కీర్తితః, ఏవ, యత్.

అర్థము.—హే రాజ్ఞా=హీయి దిలీపమహారాజా, ఆత్తనః=నీయొక్క, సిద్ధిం=కార్యసిద్ధిని, అదూరవర్తినిం=అదూర=సమీపమందు, వర్తినిం=ఉండుదానిగా, విగణయ=తెలుసుకొనుము, యత్=ఏకారణమువలన, కల్యాణీ = మంగళశకరురాలైన, ఇయం = ఈనందినీధేనువు, నామ్ని=నామధేయము, కీర్తితవిషయం=పలుకబడుచుండగానే, ఉపస్థితా=వచ్చెను.

శ్లో. వన్యపుత్రి రిమాం శశ్వ దాత్మానుగమనేన గామ్,
విద్యా మభ్యసనే నేవ ప్రసాదయతు వర్హసి.

౮౮

పదచ్ఛేదము.—వన్యపుత్రి, ఇమాం, శశ్వత్, ఆత్మానుగమనేన, గాం,
విద్యాం, అభ్యసనేన, ఇవ, ప్రసాదయతు, అర్హసి.

అర్థము.—వన్యపుత్రి=వన్య=వనమందుబుట్టిన కందమూలఫలాదికమే, పుత్రి
=ఆహారముగాఁగలవాఁడవై, ఇమాం=ఈ, గాం=నందినీధేనువును, శశ్వత్ = నిరంతర
ముగా, ఆత్మానుగమనేన-ఆత్మ=తనయొక్క, అనుగమనేన=అనుసరణముచేతను, అభ్య
సనేన=అభ్యాసముచేతను, విద్యామివ=విద్యనువలెనే, ప్రసాదయతు = ప్రసన్నమయిన
దానిగా చేయుటకు, అర్హసి=యోగ్యుఁడ వగుచున్నావు.

ఆకాంక్ష.—అర్హసి=యోగ్యుఁడ వగుచున్నావు. ఈ = ఎవఁడు? త్వం=నీవు.
'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్హసి' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక
ఆకర్తకర్తృప్రయోగము. ఓంకర్తుం=ఏమిచేయుటకొరకు? ప్రసాదయతుం=ప్రసన్న
మయినదానిగా చేయుటకొరకు. కామివ=దేవతలెనే? విద్యామివ=విద్యనువలెనే. కేన=
దేవత? అభ్యసనేన=అభ్యాసముచేత. కేన=దేవతలెనే? ఆత్మానుగమనేన-ఆత్మా=తన
యొక్క, అనుగమనేన=అనుసరణముచేతను. కథం=ఎట్లుగా? శశ్వత్=నిరంతరముగా.
గాం=దేనిని? ఇమాం=ఈ, గాం=నందినీధేనువును. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవయి? వన్య
పుత్రి-వన్య = వనమందుబుట్టిన కందమూలఫలాదికమే, పుత్రి=ఆహారముగా కల
వాఁడవై.

శబ్దరూపసమాసములు.—వన్యపుత్రి-వనే భవం వన్యం, వన్యం పుత్రి ర్యన్య
నః వన్యపుత్రి; పుత్రి, పుత్రీ, పుత్రయః. వన్యపుత్రిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. ఇమాం-ఇమాం ఏనాం, ఇమే ఏనే, ఇమాః ఏనాః. ఇదంశబ్దః
మకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శశ్వత్-అవ్యయమ్. ఆత్మానుగమనేన-
ఆత్మనః అనుగమనం ఆత్మానుగమనం, తేన ఆత్మానుగమనేన; అనుగమనేన, అనుగమ
నాభ్యాం, అనుగమనైః. ఆత్మానుగమనశబ్దః ఆకారాంతసపుంసకలిద్దః తృతీయైక వచ
నాంతః. గాం-గాం, గావో, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచ
నాంతః. విద్యాం-విద్యాం, విద్యే, విద్యాః. విద్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీ
యైకవచనాంతః. అభ్యసనేన-అభ్యసనేన, అభ్యసనాభ్యాం, అభ్యసనైః. అభ్యసనశబ్దః
ఆకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్యయమ్. ప్రసాదయతుం.
తుమున్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. అర్హసి-అర్హసి, అర్హథః, అర్హథ 'అర్హతాజాయా'
మిత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మై పదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పన్యవృత్తిలి, వనేభవంపన్యం, కందమూలఫలాదికం, పృత్తిరా హారో యన్యసః, తథాభూతస్సక్, ని. 'పృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః, ఇమాంగాం శశ్వత్సదా, ఆప్రసాదమవిచ్ఛేదే నేత్యర్థః, ఆత్మనస్తవ కర్తుః, అనుగమనేన అనుస రణేన, అభ్యసనేన అనుష్ఠాతురభ్యాసేన, విద్యామిసప్రసాదయతుం ప్రసన్నాంకర్తుం, అర్హసి.

భావము.—నీవు కందమూలఫలాదుల నాహారముగఁ జేకొని యభ్యాసముచే విద్యను ప్రసన్నముగ జేసికొనురితి నీ నందినీధేనువు నిరంతర మనుసరించుచు ప్రసన్ను రాలుగఁ జేసికొనుము.

అవ. గవానుసరణప్రకారమాహ.—

శ్లో. ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితి మాచర,
నిష్కణ్ఠాయాం నిషీదాస్యాం పీతాంభసి విజే రపః. ౮౯

పదచ్ఛేదము.—ప్రస్థితాయాం, ప్రతిష్ఠేథాః, స్థితాయాం, స్థితిం, ఆచర, నిష్ కణ్ఠాయాం, నిషీద, అస్యాం, పీతాంభసి, విజేః, అపః.

అర్థము.—అస్యాం=ఈనందినీధేనువు, ప్రస్థితాయాం సత్యాం=వెడలినది యగు చుండఁగా, ప్రతిష్ఠేథాః=వెడలి పొమ్ము, స్థితాయాం సత్యాం=నిలచియుండినది యగు చుండఁగా, స్థితిం=నిలుచుటను, ఆచర=చేయుము, నిష్కణ్ఠాయాం సత్యాం=కూర్పున్నద గుచుండఁగా, నిషీద=కూర్పుండుము. పీతాంభసి సత్యాం-పీతా = పానముచేయుటదిన, అంభసినసత్యాం=ఉదకములు గలిగిన దగుచుండఁగా, అపః=ఉదకంబులను, విజేః=పాన ముచేయుమా.

అకాంక్ష.—విజేః=పానముచేయుమా. ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాః=దేనిని? అపః=ఉదకంబులను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అపః' అనెడి ద్వితీ యాంతకర్తృపదమును, 'విజే' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయో గము. కథంభూతాయాం సత్యాం=ఎట్టిదగుచుండఁగా? పీతాంభసినసత్యాం-పీతా = పాన ముచేయుటదిన, అంభసినసత్యాం=ఉదకములుకలిగినది యగుచుండఁగా. నిషీద=కూర్పుం డుము. ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, నిషీద' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక ఆకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాయాం సత్యాం =ఎట్టిదగుచుండఁగా? నిష్కణ్ఠాయాం సత్యాం = కూర్పుండినదియగుచుండఁగా. ఆచర=చే యుము. ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం = దేనిని? స్థితిం=ఉనికిని. 'త్వం' అనెడిప్రథ మాంతకర్తృపదమును, 'స్థితిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఆచర' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాయాం సత్యాం=ఎట్టి

దగుచుండగా? స్థితాయాంసత్యాం=నిలచియుండినదియగుచుండగా. ప్రతిష్ఠేథాః=వేదలిపాము. కః=ఎవడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనే ప్రథమాంతకర్తృవదమును, 'ప్రతిష్ఠేథాః' అనే క్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్తృకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాయాంసత్యాం=ఎట్టిదగుచుండగా? ప్రస్థితాయాంసత్యాం=వెడలినది యగుచుండగా. కన్యాం=విది? అన్యాం=ఈనందినీధేనువు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ప్రస్థితాయాం - ప్రస్థితాయాం, ప్రస్థితయోః, ప్రస్థితాసు. ప్రస్థితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. ప్రతిష్ఠేథాః - ప్రతిష్ఠేథాః, ప్రతిష్ఠేథాయాం, ప్రతిష్ఠేథ్వం. ప్రతిష్ఠ్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'మృగతి నివృత్తా' విత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి విధ్యుర్థేలోట్ పరస్వైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. స్థితాయాం-స్థితాయాం, స్థితయోః, స్థితాసు. స్థితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. స్థితిం-స్థితిం, స్థితీ, స్థితీః. స్థితాశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆచర-ఆచర ఆచరతాత్, ఆచరతం, ఆచరత. ఆజూర్వకాత్ 'చరగతా' విత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి విధ్యుర్థేలోట్ పరస్వైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. నిష్ణాయాం-నిష్ణాయాం, నిష్ణాయోః, నిష్ణాయాసు. నిష్ణాయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. నిషీద-నిషీద నిషీదతాత్, నిషీదతం, నిషీదత. నీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'పదౌ' విశరణగత్యవసాదనే'ష్యి త్యస్తాద్ధాతో రకర్తృకాత్కర్తరి విధ్యుర్థే లోట్ పరస్వైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అన్యాం-అన్యాం, అనయోః వినయోః, అను. ఇదమేశబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. పీతాంభసి-పీతం అంభః యయాసా పీతాంభాః, తస్యాం-పీతాంభసి; అంభసి, అంభసోః, అంభస్సు. పీతాంభశ్శబ్దః సకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. విచే-విచేః, విచేతం, విచేత. 'పాపాన' ఇత్యస్తాద్ధాతో స్సకర్తృకాత్కర్తరి విధ్యుర్థే లోట్ పరస్వైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అహం-అహం, అహః, అహ్నిః, అహ్నిః, 2. అహం, అహ్ను, అహ్నుబ్దః పకారాంతః స్త్రీలింగః నిత్యబహువచనే ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ప్రస్థితాయామితి. తస్యాంధేన్యాం, ప్రస్థితాయాంసత్యాం, ప్రతిష్ఠేథాః, ప్రయాహి 'సమవప్రవిధ్యున్' ఇత్యాత్త నేపదం. స్థితాయాం నివృత్తగతికాయాం స్థితిమాచరస్థితింకురు, తిష్ఠేత్యర్థః, నిష్ణాయా ముపవిష్టాయాం, నిషీదణవశితవిధ్యుర్థే లోట్. పీతమంభోయయాతస్యాం పీతాంభసి సత్యాం, అహం విచేః పిబ.

భావము. — నందినీధేనువు ననుసరించుట యేలాగన ధేనువు బయలువెడలెనా నీవును బయలువెడలుము. నిలచెనా నిలువుము. కూర్చుండెనా కూర్చుండుము. జలముఁ ద్రావెనా జలముఁ ద్రావుము.

శ్లో. ఐథూర్భక్తి మతీచైనా మర్చితా మా తపోవనాత్,

ప్రయతా ప్రాత రస్వేతు సాయం ప్రత్యుద్యజే దపి. ౯౦

పదచ్ఛేదము.—పథూః, భక్తిమతీ, చ, ఏనాం, అర్చితాం, ఆ, తపోవనాత్, ప్రయతా, ప్రాతః, అస్వేతు, సాయం, ప్రత్యుద్యజేత్, అపి.

అర్థము.—పథూః=సీఠార్థ, భక్తిమతీసతీ=భక్తికలిగినదియగుచు, ప్రయతాచ సతీ=నియతచిత్తముగలదియగుచు, అర్చితాం=పూజచేయఁబడిన, ఏనాం=ఈనందినీధేనువును, ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు, ఆతపోవనాత్=తపోవనపర్యంతము, అస్వేతు = అనుసరించుగాక, సాయమపి=సాయంకాలమందును, ప్రత్యుద్యజేత్=ఎదురుకొనిపోవలయును.

ఆంతు.—ప్రత్యుద్యజేత్=ఎదురుకొనిపోవలయును. కా=ఎవరే? పథూః=సీఠార్థ. కాం=దేనిని? ఏనాం=ఈనందినీధేనువును. ‘పథూః’ అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, ‘ఏనాం’ అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, ‘ప్రత్యుద్యజేత్’ అనెడి క్రియాపదంబున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కదాపి=ఎప్పుడును? సాయమపి=సాయంకాలమందును. అస్వేతు=అనుసరించుగాక. కా=ఎవరే? పథూః=సీఠార్థ. కాం=దేనిని? ఏనాం=ఈనందినీధేనువును. ‘పథూః’ అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, ‘ఏనాం’ అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, ‘అస్వేతు’ అనెడి క్రియాపదంబున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. ఆకస్తాత్=దేనివఱకు? ఆతపోవనాత్ = తపోవనమువఱకు. కదా=ఎప్పుడు? ప్రాతః = ప్రాతఃకాలమునందు. ఏనాం కథంభూతాం = ఈనందినీధేను వెటువంటిది? అర్చితాం=పూజచేయఁబడినది. కథంభూతాచసతి=ఎట్టిదియగుచు? ప్రయతాచసతీ=నియతచిత్తము కలిగినదియగుచు. పునః కథంభూతాసతి=ఇంక నెట్టిదియగుచు? భక్తిమతీసతీ=భక్తికలిగినదియగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పథూః-పథూః, వధ్వః, వధ్వః. పథూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భక్తిమతీ-భక్తిరస్యా అస్తీతి భక్తిమతీ; భక్తిమతీ; భక్తిమత్యై, భక్తిమత్యః. భక్తిమతీశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ఏనాం-ఇమాం ఏనాం, ఇమే ఏనే, ఇమాః ఏనాః. ఇదమ్శబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అర్చితాం-అర్చితాం, అర్చితే, అర్చితాః. అర్చితాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆ-అవ్యయమ్. తపోవనాత్-తపోవనాత్, తపోవనాభ్యాం, తపోవనేభ్యః. తపోవనశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః పంచమ్యై తపోవనాత్, తపోవనాభ్యాం, తపోవనేభ్యః. తపోవనశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః పంచమ్యై తపోవనాత్. ప్రయతా-ప్రయతా, ప్రయతే, ప్రయతాః. ప్రయతాశబ్దః అకారాంతః పంచనాంతః. ప్రయతా-ప్రయతా, ప్రయతే, ప్రయతాః. ప్రయతాశబ్దః అకారాంతః

శ్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రాతః-అవ్యయమ్. అస్వేతు-అస్వేతు, అస్వితాన్, అస్వితాం, అస్వయంతు. అస్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇచ్ఛ'గతా' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరివిభ్యుక్థోబ్జపదస్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాయం - అవ్యయమ్. ప్రత్యుద్వ)జేత్, ప్రత్యుద్వ)జేత్, ప్రత్యుద్వ)జేతాం, ప్రత్యుద్వ)జేయః, ప్రతిఉత్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ప్రజ'గతా' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరి విభ్యుక్థోబ్జ పదస్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అసి-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్య. — పథూరితి. పథూః జాయా, భక్తిమతీసతీ, ప్రయతానియత చిత్తావసతీ, గంధాదిభిర్నితాం, ఏనాంగాం, ప్రాతః ఆతః పనాత్, అస్వేతు అనుగచ్ఛతు, అజ్ మర్యాదాయాం, పదద్వయం చైతత్. సాయమపి ప్రత్యుద్వ)జేత్ ప్రద్యుగచ్ఛేత్, విభ్యుక్థోబ్జ.

భావము. — నీభార్యయును భక్తితో నియతచిత్తురాలై పూజింపఁబడునీనందినీధేనువు వెంటనే యుదయంబున తపోవనమువలకు పోవలయును; సాయంకాలమున నెదురుగా పోయి పిలిచికొని రావలయును.

శ్లో. ఇత్యాప్రసాదా దస్యా స్త్వం పరిచర్యాపరో భవ, అవిఘ్న మస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణామ్. ౯౧

పదచ్ఛేదము. — ఇతి, ఆ, ప్రసాదాత్, అస్యాః, త్వం, పరిచర్యాపరో, భవ అవిఘ్నం, అస్తు, తే, స్థేయాః, పితా, ఇవ, ధురి, పుత్రిణాం.

అర్థము. — ఇతి=ఈ ప్రకారముగా, త్వం=నీవు, ఆ ప్రసాదాత్=అనుగ్రహపర్యంతము, అస్యాః=ఈనందినీధేనువుయొక్క, పరిచర్యాపరో=పరిచర్యా=శుశ్రూషయందు, పరో=ఆసక్తుడవు, భవ=కమ్ము, తే=నీకు, అవిఘ్నం=విఘ్నాభావము, అస్తు=కానిమ్ము, పితేవ=నీ తండ్రివలెనే, పుత్రిణాం=సత్పుత్రులు కలవారలయొక్క, ధురి=ముందటి, స్థేయాః = ఉండువుగాక.

ఆకాంక్ష. — స్థేయాః=ఉండువుగాక. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్థేయాః' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కుత్ర=ఎచ్చట? ధురి=ముందటి. కేహం=ఎవరియొక్క? పుత్రిణాం=సత్పుత్రులకలవారియొక్క. కఇవ=ఎవఁడువలెనే? పితేవ=నీతండ్రివలె. అస్తు=కానిమ్ము. కిం=ఏది? అవిఘ్నం=విఘ్నాభావము. 'అవిఘ్నం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అస్తు' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవని? తే=నీకు. భవ=

కమ్మ. ఈ=ఎవడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతక ర్తృపదమును, 'భవ' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్తక ర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాడవు. పరిచర్యాపరః-పరిచర్యా=శుశ్రూషయందు, పరః=అనన్తుడవు. కస్యాః = ఎవతెయొక్క? అస్యాః=ఈనందునిధేనువుయొక్క. కియత్పర్యంతం=ఎంతపర్యంతము? ఆప్రసాదాత్ = అనుగ్రహపర్యంతము. కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈ ప్రకారము.

శబ్దరూపనమానములు.—ఇతి-అవ్యయమ్. ఆప్రసాదాత్ - ప్రసాదపర్యంతం; ఆప్రసాదాత్. అవ్యయాభావనమానః. అవ్యయం. అస్యాః-అస్యా, అనయోః వినయోః, ఆసాం. ఇదమశబ్దః మకారాంతః శ్రీ, లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిచర్యాపరః-పరిచర్యాయాం పరః పరిచర్యాపరః; పరః, పరౌ, పరాః. పరిచర్యాపరశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవ-భవ భవతాత్, భవతం, భవత. 'భూనత్తాయా' విశ్వస్థాధాతౌరకర్తకా త్కర్తరి విధ్యుర్థేలోబ్ పరస్వైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అవిఘ్నం-విఘ్నానా మభావః అవిఘ్నం. అవ్యయాభావనమానః, అవ్యయమ్. ఆస్తు-అస్తాత్, స్తాం, సంతు. 'అనభువీ' త్యస్థాధాతౌరకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోబ్ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. స్థేయాః-స్థేయా, స్థేయాథం, స్థేయాథ. 'హగతినిపుత్రా' విశ్వస్థాధాతౌరకర్తకాత్కర్తరి ఆశీరర్థేలోబ్ పరస్వైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. పితా-పితౌ, పితరా, పితరః. పితృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ధురి-అవ్యయమ్, పుత్రీణామ్-ప్రశస్తాః పుత్రాః ఏహంసంతీతి పుత్రిణః, తేహం పుత్రిణాం; పుత్రిణః, పుత్రిణోః, పుత్రిణాం. పుత్రీణశబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, త్వం, ఆప్రసాదాత్ ప్రసాదపర్యంతం 'అద్వర్యాదాభివిధ్యో రిత్యన్య వైభాషికత్వాత్సమాసత్వం, అస్యాః ధేనోః, పరిచర్యాపరః శుశ్రూషావరోధవ, తే తవ, అవిఘ్నం విఘ్నాభావః, ఆస్తు, 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినా, అర్థాభావేఽవ్యయాభావః, పితేవపుత్రిణాం సత్సుక్రవతాం, ప్రశంసాత్కృత్యాదినా, ధుర్యగ్రేణేయాః, పితృత్వాశీరర్థేలోబ్, కతఏకారాదేశః. త్వత్పద్యమామిప్రత్యయః, ధుర్యగ్రేణేయాః, పితృత్వాశీరర్థేలోబ్, కతఏకారాదేశః. త్వత్పద్యశబ్దవలేపుత్రౌఽస్త్వితిభావః.

భావము.—నీవు ఇప్పుడు చెప్పిన ప్రకారముగ నందినీధేనువు ననుగ్రహమగునంత వఱకు ఆ మెశుశ్రూషలొందుదుము. నీకు విఘ్నములేక యుండు గాక! నీతండ్రికింబోలె నీకును సత్పుత్రులు దయింతురు.

శ్లో. తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమా నృపరిగ్రహః,
ఆదేశం దేశకాలజ్ఞ శ్చివ్య శ్చాసితు రానతః.

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, ప్రతిజగ్రాహ, ప్రీతిమాన్, నపరిగ్రహః, ఆదేశం, దేశకాలజ్ఞః, శివ్యః, శాసితుః, ఆనతః.

అర్థము.—దేశకాలజ్ఞః-దేశ=అగ్నిసాన్నిధ్యదేశంబును, కాల=అగ్నిహోత్రావసానకాలంబును, జ్ఞః=తెలిసినవాడుగనుకనే, ప్రీతిమాన్ = సంతోషవిశిష్టుడయిన, శివ్యః=శిష్యుడయిన దిలిపమహారాజు, నపరిగ్రహస్య=పట్నీసహితుడగుచు, ఆనతః=నమ్రుడయి, శాసితుః=శిక్షితుడయిన, గురోః=వసిష్ఠునియొక్క, ఆదేశం = ఆజ్ఞను, తథేతి=అట్లేకానిచ్చని, ప్రతిజగ్రాహ=అంగీకరించెను.

అకాంక్ష.—ప్రతిజగ్రాహ=అంగీకరించెను. కః=ఎవడు? శివ్యః=శిష్యుడైన దిలిపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆదేశం=ఆజ్ఞను. 'శివ్యః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆదేశం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, ప్రతిజగ్రాహ' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కిమితి=ఏమని? తథేతి=అట్లేకానిచ్చని. కస్య = ఎవనియొక్క? గురోః=వసిష్ఠునియొక్క. గురోఃకథంభూతస్య=వసిష్ఠుడెట్టివాడు? శాసితుః=శిక్షితుడయినవాడు. కథంభూతః=ఎట్టివాడై? ఆనతః=నమ్రుడై. కథంభూతస్య = ఎటువంటివాడగుచు? నపరిగ్రహస్య=పట్నీసహితుడగుచు. శివ్యఃకథంభూతః=శిష్యుడయినదిలిపమహారాజెట్టివాడు? ప్రీతిమాన్=సంతోషవిశిష్టుడు. కథంభూతః=ఎట్టివాడుగనుకనే? దేశకాలజ్ఞః-దేశ=అగ్నిసాన్నిధ్యదేశంబును, కాల=అగ్నిహోత్రావసానకాలంబును, జ్ఞః=తెలిసినవాడుగనుకనే.

శబ్దరూపసమాసములు —తథా-అవ్యయమ్. ఇతి - అవ్యయమ్. ప్రతిజగ్రాహ, ప్రతిజగ్రాహ, ప్రతిజగ్రహతుః, ప్రతిజగ్రహుః. ప్రతిభూర్వకాత్ 'గ్రహణపాదాన' ఇత్యస్తాధాలోస్సకర్తకాత్కర్తరీభూతేలిట్ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రీతిమాన్-ప్రీతిరస్యాప్రీతిప్రీతిమాన్. ప్రీతిమాన్, ప్రీతిమంతో, ప్రీతిమంతః. ప్రీతిమచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నపరిగ్రహః-పరిగ్రహేణసహవర్తతఇతి నపరిగ్రహః; పరిగ్రహః, పరిగ్రహా, పరిగ్రహః. నపరిగ్రహశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆదేశం-ఆదేశం, ఆదేశౌ, ఆదేశాన్. ఆదేశశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దేశకాలజ్ఞః-దేశశ్చ కాలశ్చ దేశకాలౌ, దేశకాలౌజానాతీతి దేశకాలజ్ఞః; దేశకాలజ్ఞః, దేశకాలజ్ఞౌ, దేశకాలజ్ఞాః. దేశకాలజ్ఞశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శివ్యః-శివ్యః, శివ్యౌ, శివ్యుః. శివ్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శాసితుః-శాసితుః, శాసిత్రో, శాసిత్మానాం. శాసిత్వశబ్దః

ఋకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆనంతః - ఆనంతః, ఆనంతో, ఆనంతాః. ఆనంతః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తథేతి దేశకాలజ్ఞః, దేశోఽస్మిన్నస్మిధిః, కాలోఽస్మిహోలావసానకాలః, విశిష్టదేశకాలాత్పన్నమార్తజ్ఞానమవ్యాహతమితిజానన్, ఆతపివ ప్రతిమాన్ శిష్యః అంటేవాసీ, సి. 'ఘాత్రాంటేవాసినాశిష్య' ఇత్యమరః, సరాజానపరిగ్రహ స్సపత్నీ కన్యకా, ని. 'పత్నీపరిజనాదానమాలవాహాః పరిగ్రహ' ఇత్యమరః, ఆనంతః వినయనమస్మన్నిత్యర్థః, కాసిశురాదేశితుః, గురోర్వసిష్ఠస్య, ఆదేశమాజ్ఞాం, తథేతి ప్రతిజగ్రహ, యథోద్దిష్టం తత్తవ కరోమిత్యంగీకృతవాపిత్యర్థః.

భావము.—దేశకాలములను గుర్తెఱిగిన శిష్యుడైన దిలీపమహారాజు భార్యతోఁ గూడనె సంతోషమిల్లెఁడై మహాప్రసాదము, అజ్ఞాప్తకారము నడుచుకొనెదము, అని వసిష్ఠునితో మందలించెను.

శ్లో. అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞః సంవేశాయ విశాంపతిమ్,
సూను సూనృతవాక్సృష్టుర్విసస జ్ఞోర్జితశ్రియమ్. F3

పదచ్ఛేదము.—అథ, ప్రదోషే, దోషజ్ఞః, సంవేశాయ, విశాంపతిం, సూనుః, సూనృతవాక్, సృష్టుః, విససర్జ, జ్ఞోర్జితశ్రియం.

అర్థము.—అనంతకర్తము, ప్రదోషే=సాయంకాలమునందు, దోషజ్ఞః=విద్వాంసుఁడును, సూనృతవాక్=సత్యప్రియవాక్యుండును, సృష్టుః=బ్రహ్మకు, సూనుః=పుత్రుఁడునైన వసిష్ఠుఁడు, జ్ఞోర్జితశ్రియం-జ్ఞోర్జిత=స్థిరీకృతమైన, శ్రియం=సంపత్తుకలిగిన, విశాంపతిం = మనుజేశ్వరుడైన దిలీపమహారాజును, సంవేశాయ=నిద్రకొఱచు, విససర్జ=అజ్ఞాపించెను.

ఆకాంక్ష.—విససర్జ=అజ్ఞాపించెను. కః=ఎవఁడు? సూనుః=పుత్రుడైన వసిష్ఠుఁడు. కం=ఎవనిని? విశాంపతిం=మనుజేశ్వరుడైన దిలీపమహారాజును. 'సూనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'విశాంపతిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'విససర్జ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గమకసకర్తకర్తృప్రయోగము. కస్తే=దేనికొఱచు? సంవేశాయ=నిద్రకొఱచు, విశాంపతిం కథంభూతం=మనుజేశ్వరుడైన దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? జ్ఞోర్జితశ్రియం-జ్ఞోర్జిత=స్థిరీకృతమైన, శ్రియం=సంపత్తుకలిగినవాఁడు. కన్య=ఎవనిని? సృష్టుః=బ్రహ్మకు. సూనుఃకథంభూతః=పుత్రుడైన వసిష్ఠుడెట్టివాఁడు? సూనృతవాక్=సత్యవాక్యుఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? దోషజ్ఞః=విద్వాంసుఁడు. కన్య=దేనివాక్యుఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? అథ=అనంతకర్తము. యందు? ప్రదోషే=సాయంకాలమందు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతకర్తము.

శబ్దరూపసమాసములు. — అద-అవ్యయమ్. ప్రదోషే-ప్రదోషే, ప్రదోషయో, ప్రదోషేషు. ప్రదోషశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. దోషశబ్దః - దోషంజానాతీతి దోషశబ్దః; దోషశబ్దః, దోషశబ్దా, దోషశబ్దాః, దోషశబ్దాః, దోషశబ్దశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమ్యైకవచనాంతః. సంవేశాయ - సంవేశాయ, సంవేశాభ్యాం, సంవేశ శ్బ్యః. సంవేశశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యైకవచనాంతః. విశాంపతిం - విశాం పతిః విశాంపతిః, తం విశాంపతిం; పతిం, పతీ, పతీక్. విశాంపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సూనుః - సూనుః, సూనూ, సూనవః. సూనుశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమ్యైకవచనాంతః. సూనృతవాక్ - సూనృతవాక్ యస్యసః సూనృతవాక్; వాక్, వాచౌ, వాచః. సూనృతవాక్శబ్దః చకారాంతః పుంలింగః ప్రథ మ్యైకవచనాంతః. స్రష్టా - స్రష్టాః, స్రష్టాః, స్రష్టాణాం. స్రష్టౌశబ్దః ఋకారాం తః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. విససర్గ-విససర్గ, విససృజతుః, విససృజాః. వీత్యువసర్గ తః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. విససర్గ-విససర్గ, విససృజతుః, విససృజాః. వీత్యువసర్గ తః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. ఊర్జితశ్రియం-ఊర్జితా శ్రిః యవసః, ఊర్జితశ్రిః, తం ఊర్జిత శ్రియం; శ్రియం, శ్రియా, శ్రియః. ఊర్జితశ్రిశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీ యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — అథతి. అథ, ప్రదోషే రజనీముఖే, ని. 'ప్రదోషోరజనీముఖ' మిత్యమరః, దోషశబ్దః విద్వాక్, ని. 'విద్వాన్వివశ్చిద్దోషశబ్ద' ఇత్యమరః, సూనృతవాక్ సత్యప్రియవాక్, ని. 'ప్రియం సత్యంచ సూనృత' మితిహలాయుధః, స్రష్టాహ్నుః బ్రహ్మపుత్రః, మునిః, అనేన ప్రకృతికార్యనిర్వాహకత్వం సూచితం, ఊర్జితశ్రియం విశాంపతిం మనుష్యేశ్వరం, ని. 'ద్వావిశౌవైశ్వమనుజా' విత్యమరః, సంవేశాయనిద్రా, యై, విససర్గ ఆశ్లావయామాస, ని. 'స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాపస్వప్న సుంవేశ ఇత్యపి ఇత్యమరః.

భావము. — అనంతరము సంజవేళ విద్వాంసుఁడును సత్యవంతుఁడు బ్రహ్మకుమారుఁడును సువసిష్ఠుఁడు ప్రసాదనంపాదకుఁడగు దిలీపమహారాజును నిదురింపనాజ్ఞాపించెను.

శ్లో. సత్యా మపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః,

కల్పని త్కల్పయామాస వన్యా మేవాస్య సంవిధామ్.

పదచ్ఛేదము. — సత్యాం, అపి, తపస్సిద్ధౌ, నియమాపేక్షయా, మునిః, కల్పనిత్, కల్పయామాస, వన్యాం, ఏవ, అస్య, సంవిధామ్.

కల్పయామాస, వన్యాం, ఏవ, అస్య, సంవిధామ్.

అర్థము. — కల్పనిత్ = ప్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞుఁడైన, మునిః = వసిష్ఠుఁడు, తపస్సిద్ధౌ = తపః = తపస్సుయొక్క, సిద్ధౌ = సిద్ధి, సత్యామపి = ఉండినదయినను, నియమాపేక్ష

యా-నియమ=గోనేవాచ్రతచర్యయొక్క, అపేక్షయా=అపేక్షచేత, అన్య=ఈదిలిపమ హారాజునకు, వన్య మేవ=వనమందుపుట్టినదేయగు, సంవిధాం=కుతాదిశయనసామగ్రిని, కల్పయామాన=సంపాదించెను.

అకాంత. — కల్పయామాన=సంపాదించెను. కః=ఎవడు? మునిః=వసిష్ఠుడు. కాం=దేనిని? సంవిధాం=కుతాదిశయనసామగ్రిని. 'మునిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సంవిధాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'కల్పయామాన' అనెడి క్రియాపదమును దిగనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతామేవ = ఎటువంటిదిగానే? వన్యామేవ=వనమందుపుట్టినదిగానే. కన్య=ఎవనికి? అన్య=ఈదిలిపమహారాజునకు. కయా=దేనిచేత? నియమాపేక్షయా-నియమ=గోనేవాచ్రతచర్యయొక్క, అపేక్షయా=అపేక్షచేత. కథంభూతాయామపి=ఎటువంటిదైనను? సత్యామపి=ఉండినదైనను. కన్యాం=ఏది? తవస్సిద్ధ-తపః=తవస్సుయొక్క, సిద్ధా=సిద్ధి. మునిః కథంభూతః=వసిష్ఠుడెట్టివాడు? కల్పవీత్=ప్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞుడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సత్యం - సత్యం, సత్యోః, సతీషు. సతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. తవస్సిద్ధ-తపః సిద్ధిః తవస్సిద్ధిః, తస్మాం తవస్సిద్ధః; సిద్ధ్యాం, సిద్ధౌ, సిన్ద్యోః, సిద్ధిషు. తవస్సిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. నియమాపేక్షయా-నియమస్య అపేక్షా నియమాపేక్షా, తయా నియమాపేక్షయా; అపేక్షయా, అపేక్షాభ్యాం, అపేక్షాభిః. నియమాపేక్షాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. మునిః-మనసశీలో మునిః; మునిః, మునీ, మునయః. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కల్పవీత్-కల్పంవేత్తీతి కల్పవీత్; వీత్, విదౌ, విదః. కల్పవిచ్ఛబ్దః దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కల్పయామాన-కల్పయామాన, కల్పయామాసతుః, కల్పయామాసుః. 'కృపాసామర్థ్య' ఇత్యస్తాణ్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్త 'దశభువీ' త్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరిభూతేణిత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వన్యాం-వనే భవా వన్యా, తాంభూతేణిత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వన్యాః; వన్యాం, వన్యే, వన్యాః. వన్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ-ఆప్యయమ్. అన్య-అన్యః, అనయోః ఏనయోః, ఏనం. ఇదంశబ్దః మకారాంతః పులింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. సంవిధాం-సంవిధీయత ఇతి సంవిధా, తాం సంవిధాం; సంవిధాం, సంవిధే, సంవిధాః. సంవిధాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వ్యాఖ్యా. — సత్యామితి. కల్పవీత్ ప్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః మునిః, తవస్సిద్ధా, సత్యామపి, తవస్మైవ రాజయోగ్యాహార సంపాదనసామర్థ్యే సత్త్య పీత్యర్థః, నియమాపేక్షయా, కదాప్రభృత్యేవ, ప్రతచర్యాపేక్షయా, అన్యరాజ్యైః, వన్యామేవ, సంవిధి

యలే అనయేతి సంవిధా, కుకాదిశయనసామగ్రి, తాం 'అతశ్చోపసర్గ' ఇత్యజ్ఞే ప్రశ్న
యః, 'అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయా' మితి కర్తార్థత్వం. కల్పయ్యామాన సంపాదయామాస.

భావము.—ప్రతాచరణప్రయోగమును దెలిసిన వసిష్ఠుడు రాజయోగ్యాహార
సంపాదనమునందు సామర్థ్యమున్నను నియమముకొఱచు వనసంబంధములగు దర్శనము
నాదిసామగ్రులను దిలీపమహారాజునకు నేర్పఱచెను.

శ్లో. నిర్దిష్టం కులపతినా స పర్ణ శాలాం
అధ్యాస్య ప్రయతపిగ్రహద్వితీయః,
తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం
సంనిష్ఠః కుశశయనే నిశాం నినాయ.

౯౫

ఇతి శ్రీకాలిదాసకృతౌ రఘువంశమహాకావ్యే ప్రథమః స్వర్గః.

పదచ్ఛేదము.—నిర్దిష్టం, కులపతినా, సః, పర్ణశాలాం, అధ్యాస్య, ప్రయతపిగ్ర
హద్వితీయః, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం, సంనిష్ఠః, కుశశయనే, నిశాం,
నినాయ.

అర్థము.—సః=అదిలీపమహారాజు, కులపతినా=మునికులేశ్వరుడైన వసిష్ఠునిచేత,
నిర్దిష్టం=చూపబడిన, పర్ణశాలాం=పర్ణశాలయందు, అధ్యాస్య=ఉండి, ప్రయతపిగ్ర
హద్వితీయః=ప్రయత=పరిశ్రమ కలయున, పిగ్రహ=భార్యయే, ద్వితీయః=రెండవదిగా
కలవాడయి, కుశశయనే=కుశ=దిర్ఘలయొక్క, శయనే=పొన్నున, సంనిష్ఠస్త్వం=నిద్రపో
యినవాడగుచు, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం=తల్=ఆవసిష్ఠునియొక్క, శిష్యు
శిష్యులయొక్క, అధ్యయన=అపరరాత్ర వేదపఠనచేత, నివేదిత=తెలియ చేయబడిన, అవ
సానాం=అంతముకలిగిన, నిశాం=రాత్రిని, నినాయ=కడపెను.

అకాంక్ష.—నినాయ=కడపెను. ఈ=ఎవడు? సః=అదిలీపమహారాజు. కాం=
దేనిని? నిశాం=రాత్రిని. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నిశాం' అనెడి ద్వితీ
యాంతకర్తృపదమును, 'నినాయ' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయో
గఘ్నము. నిశాంకథంభూతాం=రాత్రి ఎట్టిది? తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం=తల్=ఆవ
సిష్ఠునియొక్క, శిష్యు=శిష్యులయొక్క, అధ్యయన=అపరరాత్ర వేదపఠనముచేతను, నివే
దిత=తెలియ చేయబడిన, అవసానాం=అంతముకలిగినది. కథంభూతస్త్వం=ఎట్టివాడగు
చు? సంనిష్ఠస్త్వం=నిద్రపోయినవాడగుచు. కస్త్వి=దేనియందు? కుశశయనే=కుశ=దిర్ఘ
లయొక్క, శయనే=పొన్నునందు. కథంభూతః=ఎట్టివాడయి? ప్రయతపిగ్రహద్వితీయః=

ప్రయత=పూర్వధురాలయన, పరిగ్రహ=భార్యయే, ద్వితీయః=రెండవదిగాఁగలిగినవాడై.
కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అధ్యాస్య=ఉండి. కాం=చేనియందు? పర్ణశాలాం=పర్ణశాలయం
దు. పర్ణశాలాంశంభూతాం=పర్ణశాలవట్టిది? నిర్దిష్టాం=చూపబడినది. కేన=చేనిచేత?
కులపతిసా=మునికులేశ్వరుడయినవనిష్ఠినిచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు. — నిర్దిష్టాం-నిర్దిష్టం, నిర్దిష్టే, నిర్దిష్టః. నిర్దిష్టాశబ్దః ఆకా
రాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కులపతిసా-కులస్యచతిః కులపతిః, లేన కుల
పతిసా; పరినా, పరిభ్యాం, పరిభిః. కులపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయైక
వచనాంతః. సః, సః, తే, లే. తచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.
పర్ణశాలాం-పర్ణానాం శాలా పర్ణశాలా, తాం పర్ణశాలాం; శాలాం, శాలే, శాలాః.
పర్ణశాలాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అధ్యాస్య, ల్యప్ ప్రత్య
యాంత మన్యయమ్. ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః-ప్రయతశ్చాసౌ పరిగ్రహశ్చ ప్రయ
తపరిగ్రహః; ప్రయతపరిగ్రహః ద్వితీయా యస్యసః ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః;
ద్వితీయః, ద్వితీయా, ద్వితీయాః. ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయశబ్దః ఆకారాంతః పుం
లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తచ్చిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం - తస్యశిష్యాః తచ్చి
ష్యాః, తచ్చిష్యాణాం అధ్యయనం తచ్చిష్యాధ్యయనం, తచ్చిష్యాధ్యయనేన నివేదితః
తచ్చిష్యాధ్యయన నివేదితః, తచ్చిష్యాధ్యయన నివేదితః అవసానః యస్యాస్తాం
తచ్చిష్యాధ్యయన నివేదితావసానా, తాం తచ్చిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం; అవ
సానాం, అవసానే, అవసానాః. తచ్చిష్యాధ్యయన నివేదితావసానశబ్దః ఆకారాంతః
శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సంవిష్టః-సంవిష్టః, సంవిష్టా, సంవిష్టః. సంవిష్టశబ్దః
ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కుశశయనే-కుశానాం శయనకుశశయ
నం, తస్మిన్ కుశశయనే; శయనే, శయనయోః, శయనేషు. కుశశయనశబ్దః ఆకారాం
తః కనపుంసకలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. నిశాం, నిశే, నిశాః. నిశాశబ్దః ఆకారాంతః
శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నినాయ-నినాయ, నిన్యతుః, నిన్యతిః. 'జీహ్ ప్రాపణి'
ఇత్యస్తాథాతోస్సుకర్తృకాత్కర్తృభూతే ట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
వ్యాఖ్యా. — నిర్దిష్టామితి. సరాశా, కులపతిసా మునికులేశ్వరేణ, వసిష్ఠేన, నిర్ది
ష్టాం పర్ణశాలాం, అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ, తస్యా మధిష్ఠానంకృ త్వేత్యర్థః. 'అధిశ్ఠా స్థా
సాంకర్తే' త్యనేన ఆధారస్యకర్తృత్వే ద్వితీయా. ప్రయతో నియతః పరిగ్రహః పత్నీ
ద్వితీయాయస్యస తథోక్తః, కుశానాం శయనే, సంవేష్ట స్సుప్తస్య, తస్యవసిష్ఠస్య
శిష్యాణాం అధ్యయనేన అపరరాత్ర వేదపఠనేన నివేదితః అవసానో యస్యాస్తాం, నిశాం,
నినాయ గమయామస, అపరరాత్రాధ్యయనే మనుః 'ననిశాంతే పరిక్రాంతో బ్రహ్మ

త్య పునస్సప్తే' శాతమశ్చ. 'నచాప్యపరరాత్రాదానధీత్యాసి పునస్సప్తే' దితి.
ప్రహర్షణీవృత్తమేతత్. ఉక్తంచ 'హ్నాజౌగన్త్రీదశయతిః ప్రహర్షణీయ' మితి.

ఇతి శ్రీమత్పునవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహాపాథ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్తంభః.

భావము.—దిలీసమహారాజు తనకులగురువైనవసిష్ఠునిచేత నూపింపఁబడిన షడ్జ
శాలయందుండి నియమముగా భార్యాసహితుడై ఆరాత్రి దర్శన శయ్యంబందుకొని
వేకువజాము పసివృశిష్ఠులవేదపఠనముచేత మేలుకొన్నవాడయ్యెను.

రఘువంశమహాకావ్యము

ద్వితీయ స్కంధము.

శ్లో. అథ ప్రజానా మధిపః ప్రభాతే
జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్వామ్,
వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సాం
యశోధనో ధేను మృషే ర్ముమౌచ.

పదచ్ఛేదము — అథ, ప్రజానాం, అధిపః, ప్రభాతే, జాయాప్రతిగ్రాహిత
గంధమాల్వాం, వనాయ, పీతప్రతిబద్ధవత్సాం, యశోధనః, ధేనుమ్, ఋషేః,
ముమౌచ.

అర్థము. — అథ=నిశాపనయనానంతరము, యశోధనః=యశః=కీర్తియే, ధనః=
ధనముగాఁగల, ప్రజానాం=ప్రజలకు, అధిపః = ప్రభువైనదిలీపమహారాజు, ప్రభాతే=
ప్రాతఃకాలమునందు, జాయాప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్వాం=జాయా=భార్యయైన సుద
క్షిణాదేవిచేత, ప్రతిగ్రాహిత=స్వీకరింపఁజేయఁబడిన, గంధ=గంధము, మాల్వాం=పుష్ప
మాలికలును గలట్టియు, పీతప్రతిబద్ధవత్సాం=పీత=పానముచేసి, ప్రతిబద్ధ=కట్టఁబడిన,
వత్సాం=దూడకల, ఋషేః=వసిష్ఠునియొక్క, ధేనుమ్ = నందినీధేనువును, వనాయ =
వనముగొఱుకు, ముమౌచ=విడిచెను.

ఆకాంక్ష. — ముమౌచ=విడిచెను. కః=ఎవఁడు? అధిపః=ప్రభువైనదిలీపమహా
రాజు. కాం=దేనిని? ధేనుం=నందినీధేనువును. 'అధిపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపద
మును, 'ముమౌచ' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తక కర్తృప్రయోగము.
కన్యై=దేనిగొఱుకు? వనాయ=వనముగొఱుకు. కన్య = ఎవనియొక్క? ఋషేః=వసిష్ఠుని
యొక్క. ధేనుం కథంభూతాం=నందినీధేను వెట్టిది? పీతప్రతిబద్ధవత్సాం=పీత=పానము
చేసి, ప్రతిబద్ధ=కట్టఁబడిన, వత్సాం=దూడకలైనది. పునః కథంభూతాం=ఇంక వెట్టిది?
జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్వాం=జాయా = భార్యయైన సుదక్షిణాదేవిచేత, ప్రగ్రా
హిత=స్వీకరింపఁజేయఁబడిన, గంధ=గంధమును, మాల్వాం = పుష్పమాలికయును కలిగి
నది. కన్తిక=ఎప్పుడు? ప్రభాతే=ప్రాతఃకాలమందు. కాసాం=ఎవరికి? ప్రజానాం=
ప్రజలకు. అధిపః కథం భూతః=ప్రభువైనదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? యశోధనః =
యశః=కీర్తియే, ధనః=ధనముగాఁగలిగినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=నిశాపనయనా
నంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు. — అ: - అప్యయమ్. ప్రజానాం - ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రిలింగః పక్షిబహువచనాంతః. అధిపః - అధిపః, అధిపా, అధిపాః. అధిపశబ్దః ఆకారాన్తః పులిలింగః ప్రపమైకవచనాంతః. ప్రభాతే, ప్రభాతయోః, ప్రభాతేషు. ప్రభాతశబ్దః ఆకారాన్తః నపుంసకలిక్తః స్పృహమైక వచనాంతః. జాయా ప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్యం; జాయయా ప్రతిగ్రాహితే జాయాప్రతిగ్రాహితే గంధశ్చ మాల్యంచ గంధమాల్యే; జాయాప్రతిగ్రాహితే గంధమాల్యే యయా సా జాయా ప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్యః; తాం జాయా ప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యం; మాల్యం, మాల్యే, మాల్యః. జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితియైకవచనాంతః. వనాయ - వనాయ, వనాభ్యాం, వనేభ్యః. వనశబ్దః ఆకారాన్తః నపుంసకలిక్తః చతుర్థ్యైకవచనాంతః. పీత ప్రతిబద్ధవత్సాం - పీతమస్యా స్త్రీలిపీతః, పీతశ్చాసా ప్రతిబద్ధశ్చ పీతప్రతిబద్ధః, పీతప్రతిబద్ధః వత్సః యస్యాస్మా పీతప్రతిబద్ధవత్సా, తాం పీతప్రతిబద్ధవత్సాం; వత్సాం, వత్సే, వత్సాః. పీతప్రతిబద్ధవత్సాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితియైకవచనాంతః. యశోధనః యశవివధనం యస్య నః యశోధనః; యశోధనః, యశోధనా, యశోధనాః. యశోధనశబ్దః ఆకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ధేనుమ్ - ధేనుమ్, ధేనూ, ధేనూః. ధేనుశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితియైకవచనాంతః. ఋషేః - ఋషేః, ఋషోః, ఋషీణాం. ఋషిశబ్దః ఆకారాన్తః పుంలింగః పక్ష్యైకవచనాంతః. ముమోచ, ముముచతుః, ముముచుః. 'ముచిల్ మోక్షణ' ఇత్యస్తాధాతో న్నకర్తకాత్సర్వై భూతేలిట్ జరన్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న్యాఖ్యా. — ఆశ్లేలి. అథ నిశాపనయనానంతరం, యశవివధనం యస్య నః యశోధనః కీర్తిసంపన్నః, ప్రజానామధిపాదిలిపః. ప్రభాతే స్రాతఃకాలే, జాయయా సదక్షిణయా, ప్రతిగ్రాహితే స్త్రీకానితే, గంధమాల్యే యయా సా, జాయాప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్య, తాం, పీతం పానమస్యాస్త్రీలిపీతః, పీతవా నిత్యర్థః, అర్థాదిత్వా దచ్చి త్యయః 'పీతాగావోభుక్తబ్రాహ్మణా' ఇతి మహాభాష్య ప్రయోగదర్శనాత్, పీతః ప్రతిబద్ధః వత్సో యస్యాస్మాం, ఋషే ధేనుమ్, వనాయ వనం గంతుం, ముమోచ 'క్రియా ర్థోవపదే' త్యాదివా చతుర్థి, జాయావద సామర్థ్యా త్పుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వముస్త్రీతి సూచితం, తథాచక్రతిః, 'వతిర్జ్ఞాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా సమాతరం, తస్యాం పునర్నవోభూత్వా దశమే మాసి జాయతే, తజ్జాయజాయాభవతి యదస్యాం జాయతేపున' రితి, 'యశోధన' ఇత్యనేన పుత్రవత్సాకీర్తిలాభా ద్రాజానన్తే ౭వీ గోరక్షణేప్రవృత్త ఇతి గమ్యతే. అస్మిన్ సర్గే వృత్తముపజాలిః. 'స్వాదిం ద్రవద్రాయదితో జగోగః ఉపేంద్రవద్రాజతజాన్తతోగా' విత్యత్రోక్తంకేదారేణ, 'అనంతరోదిరితలక్త భాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా' ఇతి.

భావము — తెల్లవాఱుగనే దిలీపమహారాజు నందినీధేనువును తనభార్యచే గంధముతో బువ్వుమాలికలతో నలంకారముచేయించి దూడను బాలుర్రాగనిచ్చి తర్వాత కట్టివేసి యా యావును వనమునకుఁబోవ విడిచెను.

శ్లో. తస్యాః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసు
మపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయా,
మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతే రివార్థం స్తుతి రన్వగచ్ఛత్.

పదచ్ఛేదము. — తస్యాః, ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం, అపాంసులానాం, ధురి, కీర్తనీయా, మార్గం, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ, శ్రుతేః, ఇవ, అర్థం, స్తుతిః, అన్వగచ్ఛత్.
అర్థము. — అపాంసులానాం = పవిత్రతా స్త్రీలయొక్క, ధురి = అగ్రమున, కీర్తనీయా = కొనియాడఁదగిన, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ = మనుష్యేశ్వర = దిలీపమహారాజునకు, ధర్మపత్నీ = ధర్మభార్యయైన సుదక్షిణాదేవి, ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం = ఖుర = గొరిసెలయొక్క, న్యాస = ఉంచుటలచేత, పవిత్ర = పరిశుద్ధమయిన, పాంసుం = పరాగముకలిగిన, తస్యాః = ఆ నందినీధేనువుయొక్క, మార్గం = మార్గమును, స్తుతిః = మన్నాదివాక్యము, శ్రుతేః = వేదవాక్యముయొక్క, అర్థమివ = అర్థమునువలెనే, అన్వగచ్ఛత్ = అనుసరించిపోయెను.

ఆ కాంక్ష. — అన్వగచ్ఛత్ = అనుసరించిపోయెను. కా = ఎవతె? మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ = మనుష్యేశ్వర = దిలీపమహారాజునకు, ధర్మపత్నీ = ధర్మభార్యయైన సుదక్షిణాదేవి కం = దేనిని? మార్గం = మార్గమును. 'మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ' అనెడి ప్రథమాంశకర్తృపదమును, 'మార్గం' అనెడి ద్వితీయాంశకర్తృపదమును, 'అన్వగచ్ఛత్' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కమివ = దేనికలె? అర్థమివ = అర్థమునువలె. కా = ఏది? స్తుతిః = మన్నాదివాక్యము. కస్యాః = దేనియొక్క? శ్రుతేః = వేదవాక్యముయొక్క. కస్యాః = దేనియొక్క? తస్యాః = ఆ నందినీధేనువుయొక్క. మార్గం = కథంభూతం = మార్గమెట్టిది? ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం = ఖుర = గొరిసెలయొక్క, న్యాస = ఉంచుటలచేత, పవిత్ర = పరిశుద్ధమయిన, పాంసుం = పరాగము కలిగినటువంటిది. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ కథంభూతా = దిలీపమహారాజునకు ధర్మభార్యయైన సుదక్షిణాదేవియెట్టిది? కీర్తనీయా = కొనియాడఁదగినది. కుత్ర = ఎచ్చట? ధురి = అగ్రమున. కాసాం = ఎవరియొక్క? అపాంసులానాం = పవిత్రతా స్త్రీలయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్యాః - తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః ధకారాంతః స్త్రీలింగః పుష్కేకవచనాంతః. ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం - ఖురాణాం న్యాసాః ఖుర

న్యాసాః, ఖురన్యావై పవిత్రః ఖురన్యాసపవిత్రః, ఖురన్యాసపవిత్రః పాంసుః యస్మిన్
 నః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుః, తం ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం; పాంసుం, పాంసు,
 పాంసుక్. ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుశబ్దః ఉకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
 అపాంసులానాం-పాంసువః అసాం సంతీతి పాంసులాః, పాంసులా నభవంతీతి అపాం
 సులాః, తాసాం అపాంసులానాం; అపాంసులాయాః, అపాంసులయోః, అపాంసు
 లానాం. అపాంసులాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ధురి-అవ్యయమ్.
 కీర్తనీయా-కీర్తయతుం యోగ్యా కీర్తనీయా; కీర్తనీయా, కీర్తనీయాః, కీర్త
 నీయాశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మార్గం-మార్గం, మార్గా, మార్
 గా. మార్గశబ్దః అకారాంతపులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ-
 మనుష్యాణాం ఈశ్వరః మనుష్యేశ్వరః, ధర్మపత్నీ ధర్మపత్నీ, మనుష్యేశ్వరధర్మధర్మ
 పత్నీ, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ; పత్నీ, పత్నీ, పత్నీ, పత్నీ. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీశబ్దః
 ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్రుతేః-శ్రుత్యాః, శ్రుతేః, శ్రుత్యోః, శ్రుతీ
 నాం. శ్రుతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. ఇహ-అవ్యయమ్. అర్థం-అర్థం,
 అర్థా, అర్థా. అర్థశబ్దః అకారాంతపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్మృతిః-స్మృతిః,
 స్మృతీ, స్మృతయః. స్మృతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అన్వగచ్ఛత్-
 అన్వగచ్ఛత్, అన్వగచ్ఛతాం, అన్వగచ్ఛత్. అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'గచ్ఛగత'
 విత్త్యస్తాద్ధాతో స్వకర్తకాత్కర్తరీభూతే లజ్జపరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్మాద్వితి. పాంసువోదోహ అసాం సంతీతిపాంసులాః, స్వైరిణ్యో
 ని. 'స్వైరిణీపాంసులే'త్యమరః, 'సిద్ధాదిభ్య'కేచిత్ లచ్ ప్రత్యయః, తా నభవంతీత్య
 పాంసులాః, తాసాం, ధురి అగ్రే, కీర్తనీయా పరిగణనీయా. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ దీర్ఘ
 ధర్మపత్నీ, సుదక్షిణా, ఖురన్యావై పవిత్రపాంసుం, తస్మాః ధేనోః, మార్గం, స్మృతిః
 మన్వాదివాక్యం, శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య, అర్థమభిధేయమివ, అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతపతీ,
 యథా, స్మృతిః శ్రుతిక్షుణ్ణమేవాధ్యమనుసరతి, తథాసామి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమ
 నుససారేత్యర్థః, ధర్మపత్నీత్యత్ర అశ్వఘాతాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః, ప్రకృతివికా
 రాభావాల్ పాంసులపదవ్యాపృతా అపాంసులేతి విరోధాలంకారో ధ్వన్యతే.

భావము.—పరివ్రతారత్నమును దీర్ఘమహారాజునకు పత్నీ యైనసుదక్షిణాదేవి
 నందినీధేనువు గొరిసెలవలన నెగిరెడు పరిశుద్ధమయిన ధూళితో గూడినమార్గము ననుస
 రించి పోయెను. ఇటుల నామెపోవుట వేదార్థమును మన్వాదిస్త్రీలు లనుసరించి
 పోయెడి రీతినుండెను.

శ్లో. నివర్త్య రాజా దయితాం దయాళు
 స్తాం సౌరభేయాం సురభి ర్యశోభిః,

పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం
జుగోప గోరూపధరా మివోర్ద్విమ్.

3

పదచ్ఛేదము. — నివర్త్య, రాజా, దయితాం, దయాభుః, తాం, సారభేయాం,
సురభిః, యశోభిః, పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం, జుగోప, గోరూపధరాం, ఇవ,
ఉర్ద్విమ్.

అర్థము. — దయాభుః = కృపాశాలియగువాఁడును, యశోభిః = కీర్తులచేత, సుర
భిః = మనోహరుఁడయినవాఁడు నయిన, రాజా = దిలీపమహారాజు, దయితాం = భార్యయ
యిన సుదక్షిణాదేవిని, నివర్త్య = మరలించి, సారభేయాం = కామధేనువునకు పుత్రియ
యిన, తాం = ఆనందినీధేనువును, పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం = పయోధరీభూత = స్తన
ములయిన, చతుః = నాలుగయిన, సముద్రాం = సాగరములగులదయి, గోరూపధరాం = గో
రూప = ధేనురూపంబును, ధరాం = ధరించినదియందును, ఉర్ద్విమివ = భూమినివలెనే,
జుగోప = సంరక్షించెను.

అశాంక్ష. — జుగోప = సంరక్షించెను. కః = ఎవఁడు? రాజా = దిలీపమహారాజు.
కాం = చేసిని? తాం = ఆనందినీధేనువును. 'రాజా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,
'తాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'జుగోప' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక
సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కామివ = చేసివలె? ఉర్ద్విమివ = భూమినివలె, ఉర్ద్వింకథంభూ
తాం = భూమియైట్టిది? గోరూపధరాం = గోరూప = ధేనురూపంబును, ధరాం = ధరించుకొని
యందునట్టిది. పునః కథంభూతాం = ఇంకనెట్టిది? పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం = పయో
ధరీభూత = స్తనములయిన, చతుః = నాలుగైన, సముద్రాం = సముద్రములు గలిగినది. తాం
కథంభూతాం = ఆనందినీధేనువెట్టిది? సారభేయాం = కామధేనువునకు పుత్రియైనది. సిం
కృత్వా = ఏమిచేసి? నివర్త్య = మరల్చి. కాం = చేసిని? దయితాం = భార్యయైన సుదక్షి
ణాదేవిని. రాజాకథంభూతః = దిలీపమహారాజెటువంటివాఁడు? సురభిః = మనోహరుఁ
డయినవాఁడు. కైః = వేసిచేత? యశోభిః = కీర్తులచేత. పునఃకథంభూతః = ఇంకనెట్టి
వాఁడు? దయాభుః = కృపాశాలి.

శబ్దరూపసమాసములు. — నివర్త్య - ల్యప్ప్రకృత్యాంతమవ్యయమ్. రాజా-రాజా,
రాజానా, రాజానః. రాజాశబ్దః నకారాంతః పున్దిద్ధః ప్రథమైకవచనాంతః. దయితాం-
దయితాం, దయితే, దయితాః. దయితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
దయాభుః-దయాభుః, దయాభూ, దయాభవః. దయాభుశబ్దః ఉకారాంతః పులింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. తాం-తాం, తే, తాః. తచ్చబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచ
నాంతః. సారభేయాం-సురభ్యాః ఆపత్యం స్త్రీసారభేయా, తాం సారభేయాం; సార

భేయాం, సారభేయా, సారభేయాః. సారభేయాశబ్దః ఈకారాంతఃస్త్రీలింగః ద్వితీయైక
వచనాంతః. సురభిః-సురభిః, సురభీ, సురభయః. సురభిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. యశోభిః-యశసా, యశోభ్యాం, యశోభిః. యశశబ్దః సకారాంత
సపుంసకలింగః తృతీయా బహువచనాంతః. పయోధరీభూత చతుస్సముద్రాం-ధరంతీధరా
ః, పయసాం ధరాః పయోధరాః, అపయోధరాః పయోధరాః సంపద్యమానాభూతాః
పయోధరీభూతాః, పయోధరీభూతాః చత్వారః సముద్రాః యస్యా స్యా పయోధరీభూత
చతుస్సముద్రా, తాం పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం; ప...సముద్రాం, ప...సముద్రే,
ప...సముద్రాః. పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాశబ్దః ఆకారాంతఃస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచ
నాంతః. జుగోప-జుగోప, జుగువతుః, జుగుపుః. 'గుహారక్షణ' ఇత్యస్తాథాతో స్వకర్తకా
త్కర్తృభూతేణ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గోరూపధరాం-ధరంతీధరా,
గోరూపస్య ధరా, గోరూపధరా, తాం గోరూపధరాం; ధరాం, ధరే, ధరాః. గోరూప
ధరాశబ్దః ఆకారాంతఃస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఉర్విం-ఉర్విం,
ఉర్వా, ఉర్వీ. ఉర్విశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నివర్త్యతి. దయాభుః కారుణికః, 'స్యా ద్దయాభుః కారుణిక' ఇ
త్యమరః, 'స్వహిగృహి'త్యాదినా ఆశుచ్యైత్యయః, యశోభి స్సురభిః మనోజ్ఞః, 'సుర
భిస్సాన్వి త్తనోజ్ఞేఽపి'తి కాశ్వతః, రాజా, దయితాం, నివర్త్య, సారభేయాం కామధేను
సుతాం, తాం, నందినీం, ధరంతీధరాః, పచాద్యచ్, పయసాంధరాః పయోధరాః స్త
నాః, 'స్త్రీస్తనాద్ధాపయోధరా' విత్యమరః, అపయోధరాః పయోధరాః సంపద్యమానా
భూతాః పయోధరీభూతాః, 'అభూతతద్భావేబ్ది' 'కుగలిప్రాదయ'ఇతి సమాసః,
పయోధరీభూతాశ్చత్వారః సముద్రాః యస్యాస్తాం 'అనేకమన్యవదార్థ' ఇత్యనేకపద
గ్రహణ సామర్థ్యాత్ త్రిపదో బహువ్రీహిః. గోరూపస్యధరాం, ఉర్విం పసుథామివ,
'పసుథోర్వివసుంధరా' ఇత్యమరః, జుగోప రరక్ష భూరక్షణప్రయత్నేనైవ రరక్షేతిభా
వః, 'గుహారక్షణ' ఇతి ధాతోః కర్తరి లిట్.

భావము.—దయాభువయిన దిలీపమహారాజు భార్యను మఱిలించి, చతుస్స
ముద్రపరిపృతమయిన భూమిని సంరక్షించినట్లు సముద్రప్రతినిధిగా నాలుగు స్తనములు
గలగిన నందినీధేనువును సంరక్షించెను.

శ్లో. ప్రతాయ తే నానుచరేణ ధేనో ర్న్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయవర్గః,
న చాన్యతస్తస్య శరీరరక్షా స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః. ౪
పదచ్ఛేదము.—ప్రతాయ, లేన, అనుచరేణ, ధేనోః, న్యషేధి, శేషః, అపి, అను
యాయవర్గః, న, చ, అన్యతః, తస్య, శరీరరక్షా, స్వవీర్యగుప్తా, హి, మనోః, ప్రసూతిః.

అర్థము. — ప్రతాయ=గోసేవా ప్రతము కొఱుకు, ధేనో=నందినీ ధేనువునకు, అనుచరణ=సేవకుడైన, తేన=ఆదిలీపమహారాజుచేత, శేషోఽపి=మిగిలినదైనను, అనుయాయివర్గః=అనుయాయిభృత్యులయొక్క, వర్గః=సమూహము, న్యషేధి = నిలుపబడెను, తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, శరీరతృచ=శరీర=దేహముయొక్క, రతృచ=సంరక్షణమును, అన్వతః=మఱియొకపురుషునివలన, న=లేదు. హి=ఏకాదశమువలన, మనోః = మనుమహారాజుయొక్క, ప్రసూతిః=సంతతి, స్వవీర్యగుప్తా=స్వ=స్వకీయమయిన, వీర్య=పరాక్రమముచేత, గుప్తా=సంరక్షణచేయబడినదో?

అకాంక్ష. — స్వవీర్యగుప్తా=స్వ=స్వకీయమైన, వీర్య=పరాక్రమముచేత, గుప్తా=సంరక్షణచేయబడినదో. కా=ఏది? ప్రసూతిః=సంతతి. 'ప్రసూతిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్వవీర్యగుప్తా' అనెడి కారకక్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్తృకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? మనోః=మనుమహారాజుయొక్క. కుతః=ఎందువలన? హి=ఏకాదశమువలన. న=లేదు. కాచ=ఏదియు? శరీరతృచ=శరీర=దేహముయొక్క, రతృచ=సంరక్షణమును. 'శరీరతృచ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'న' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్తృకర్తృప్రయోగము. కుతః=ఎవనివలన? అన్వతః=మఱియొకపురుషునివలన. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, న్యషేధి=నిలుపబడెను. కేన=ఎవనిచేత? తేన=ఆదిలీపమహారాజుచేత. కః=ఏది? అనుయాయివర్గః=అనుయాయిభృత్యులయొక్క, వర్గః=సమూహము. అనుయాయివర్గః కథంభూతోఽపి=అనుయాయిభృత్యులయొక్క, వర్గః=సమూహము, కథంభూతోఽపి=ఎటువంటిదైనను? శేషోఽపి=మిగిలినదైనను. తేనకథంభూతేన=ఆదిలీపమహారాజుచేత? అనుచరణ=సేవకుడు. కస్యాః=దేని? ధేనో=నందినీ ధేనువునకు. కస్తే=దేని కొఱుకు? ప్రతాయ=గోసేవా ప్రతముకొఱుకు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ప్రతాయ-ప్రతాయ, ప్రతాభ్యాం, ప్రతేభ్యః. ప్రతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థేకవచనాంతః. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తస్యబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. అనుచరణ-అనుచర తీత్యనుచరః, తేన అనుచరణః, అనుచరణ, అనుచరాభ్యాం, అనుచరైః. అనుచరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ధేనోః-ధేన్వాః, ధేనోః, ధేన్వోః, ధేనూనాం. ధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠేకైకవచనాంతః. న్యషేధి-న్యషేధి, న్యషేధిషాంతం, న్యషేధివత. నీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'షిధగత్యా' మిత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తణి భూలేలుజ్ నీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'షిధగత్యా' మిత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తణి భూలేలుజ్ ఆత్మసేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శేషః-శేషః, శేషో, శేషా, శేషాః. శేషశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్యయష్, అనుయాయివర్గః అనుయాయాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వర్గః అనుయాయివర్గః; వర్గః, వర్గా, వర్గాః. అనుచరణ-అనుచరణ, అనుచరాభ్యాం, అనుచరైః. అనుచరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ధేనోః-ధేన్వాః, ధేనోః, ధేన్వోః, ధేనూనాం. ధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠేకైకవచనాంతః. న్యషేధి-న్యషేధి, న్యషేధిషాంతం, న్యషేధివత. నీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'షిధగత్యా' మిత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తణి భూలేలుజ్ ఆత్మసేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శేషః-శేషః, శేషో, శేషా, శేషాః. శేషశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్యయష్, అనుయాయివర్గః అనుయాయాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వర్గః అనుయాయివర్గః; వర్గః, వర్గా, వర్గాః. అనుచరణ-అనుచరణ, అనుచరాభ్యాం, అనుచరైః. అనుచరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః.

యాయవర్గశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. అన్యతః-అన్యస్తాత్ అన్యతః, తసిత్ ప్రత్యయా ప్రమవ్యయమ్. తస్య-తస్య, తయోః, లేహం. తచ్చబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. శరీరక్షా-శరీరస్య రక్షా శరీరరక్షా; రక్షా, రక్షే, రక్షాః. శరీరరక్షాశబ్దః ఆకారాంతఃస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్వవీర్యగుప్తా - స్వస్వవీర్యం స్వవీర్యం, స్వవీర్యేణ గుప్తా స్వవీర్యగుప్తా; గుప్తా, గుప్తే, గుప్తాః స్వవీర్యగుప్తాశబ్దః ఆకారాంతఃస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః హి-అవ్యయమ్. మనోః-మనోః, మనోష్వి, మనూనాం. మయశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. ప్రసూతిః-ప్రసూతిః, ప్రసూతీ, ప్రసూతయః. ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాంతఃస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — ప్రతాయేతి, ప్రతాయ, ధేనోరనుచరేణ, నతుజీవనాయేతిభావః. లేనదిలిపేన, శేహః అవ్యయస్తాఽఽఽ, ఆనుయాయవర్గః ఆనుచరసంఘః, న్యషేధి నివర్తితః శేషత్వంసుదక్షిణాపేక్షయా, కథంత్వర్థ్యాత్పరక్షణ మిత్యుతాహ-నచేతి. తస్యదిలిపశ్య, శరీరరక్షాచ, అన్యతః పురుషాంతరాత్, నచ, హి యస్తాత్, మనోః, ప్రసూయత ఇతి ప్రసూతిః సంతతిః, స్వవీర్యగుప్తా స్వపరాక్రమేణ రక్షితా; నహి స్వపరాక్రమ నిర్వాహకస్య పరాపేక్షేతిభావః.

భావము.—మనుషంశస్థులు తమభుజబలముచేతనే యాత్మరక్షణ చేసికొనువారగుటచేత గోసేవచేయుచుండినదిలిపమహారాజు పరసహాయముతో నిమిత్తములేక భృత్యులను వెనుకకు నంపెను.

శ్లో. ఆస్వాదవద్భిః కబళైః శృణానాం
కంఠాయనైః దంశనివారణైశ్చ,
అవ్యాహతైః స్వైరగతైశ్చ తస్యా
సమ్రాట్ సమారాధనతత్పరోభూత్.

పదచ్ఛేదము.—ఆస్వాదవద్భిః, కబళైః, శృణానాం, కంఠాయనైః, దంశనివారణైః, చ, అవ్యాహతైః, స్వైరగతైః, చ, తస్యా, సమ్రాట్, సమారాధనతత్పరో, ఆభూత్.

అర్థము.—సమ్రాట్=మండలేశ్వరుడైన దిలిపమహారాజు, ఆస్వాదవద్భిః=రసవంతములైన, శృణానాం=పచ్చికలయొక్క, కబళైః=గ్రాసములచేతను, కంఠాయనైః=గీరుటలచేతను, దంశనివారణైశ్చ=దంశ=పనమక్షికంబులయొక్క; నివారణైశ్చ=తోలుటలచేతను, అవ్యాహతైః=అప్రతిహతంబులైన, స్వైరగతైశ్చ=స్వచ్ఛందగమనములచేతను,

తస్యాః=ఆనందినీ ధేనువుయొక్క, సమారాధనతత్పరః-సమారాధన = శత్రూషయందు, తత్పరః=ఆసక్తుడయినవాడు, ఆభూత్=అయెను.

ఆకాంక్ష. — ఆభూత్=అయెను. ఈ=ఎవడు? సమ్రాట్=మండలేశ్వరుడయినదిలివమహారాజు. 'సమ్రాట్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవదమును, 'ఆభూత్' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటివాడు? సమారాధనతత్పరః - సమారాధన=శత్రూషయందు, తత్పరః = ఆసక్తుడయినవాడు. కస్యాః=దేనియొక్క? తస్యాః=ఆనందినీ ధేనువుయొక్క. కైశ్చ = వేనిచేతను? స్వైరగతైశ్చ=స్వచ్ఛందగమనములచేతను. స్వైరగతైః కథంభూతైః=స్వచ్ఛందగమనములెట్టివి? అవ్యాహతైః=అప్రతిహతంబులయినవి. పునఃకైశ్చ=ఇంకవేనిచేతను? దంశనివారణైశ్చ-దంశ=వనమక్షికలయొక్క, నివారణైశ్చ=తోలుటలచేతను. పునఃకైః=ఇంకవేనిచేతను? కంఢూయస్తైః=గీరుటచేతను. పునఃకైః = ఇంకవేనిచేతను? కబలైః=గ్రాసంబులచేతను. కేహం=వేనియొక్క? తృణానాం=పచ్చికలయొక్క. కబలైఃకథంభూతైః = గ్రాసంబులెటువంటివి? ఆస్వాదవద్భిః=రసవంతములయినటువంటివి.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆస్వాదవద్భిః-ఆస్వాదః యేహమస్తీతి ఆస్వాదపంతః, తైః, ఆస్వాదవద్భిః; ఆస్వాదవతా, ఆస్వాదవద్భ్యాం, ఆస్వాదవద్భిః. ఆస్వాదవచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. కబలైః-కబలేన, కబలాభ్యాం, కబలైః. కబళశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. తృణానాం-తృణస్య, తృణయోః, తృణానాం. తృణశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః పశ్చీమహువచనాంతః. కంఢూయస్తైః-కంఢూయనేన, కంఢూయాభ్యాం, కంఢూయస్తైః. కంఢూయనశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. దంశనివారణైః-దంశనానాం నివారణాని దంశనివారణాని, తైః దంశనివారణైః; నివారణేన, నివారణాభ్యాం, నివారణైః. దంశనివారణశబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. చ-అప్రయమ్. అవ్యాహతైః-వ్యాహతానిభవంతీత్యవ్యాహతాని, తైః అవ్యాహతైః; అవ్యాహతేన, అవ్యాహతాభ్యాం, అవ్యాహతైః. అవ్యాహతశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. స్వైరగతైః, స్వైరగతిచ తాని గతానిచ స్వైరగతాని, తైః స్వైరగతైః; గతేన, గతాభ్యాం, గతైః. స్వైరగతశబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. చ-అప్రయమ్. తస్యాః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తత్పబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః పశ్చేకవచనాంతః. సమ్రాట్-సమ్రాట్, సమ్రాజౌ, సమ్రాజః. సమ్రాట్పబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సమారాధనతత్పరః తదేవపరంయస్యసః తత్పరః, సమారాధనే తత్పరః సమారాధనతత్పరః; తత్పరః, తత్పరా, తత్పరాః. సమారాధనతత్పరశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆభూత్.

అభూత్, అభూతాం, అభూషణ్. 'భూసత్తానా' మిత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేలుక్ పరస్మైవదే ప్రగమభ్యుదైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య — ఆస్వాదవర్షిరితి. సప్రాట్ మండలేశ్వరః, ని. — 'ఏనేష్టరాజ సూయేన మండలస్యేశ్వరశ్చయః, శాస్తియశ్చాన్వియారాజ్ఞ సస్సప్రాట్' ఇత్యమరః, స రాజా, ఆస్వాదవర్షిః రసవర్షిః, తృణానాం, కబలైః గ్రావైః, కంఠూయవైః, దంశానాం వనమక్షికానాం, నివాడైశ్చ, ని. — 'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః, అవ్యాహతై రప్రతిహతై, వైర్విరగవైః స్వచ్ఛందగమవైశ్చ, శస్యాః ధేన్వాః, సమారాధనతత్పరః శత్రూహనక్తః, అభూత్. శదేవవంప్రధానం యస్యతత్పరః. ని. 'శత్పరేప్రసితానక్తా' విత్యమరః.

భావము. — మండలేశ్వరుఁ డయినదిలిపమహారాజు సారవంశములయినవచ్చికుల నిచ్చుచు గీరుచు ఆదనియ్యాగలఁ దోలుచు ఆటంకములేక స్వేచ్ఛగా సంచరించునటుల చేయుచు, నందినీ ధేనుశత్రూషచేయుటయందు నానక్తుఁడయియుండెను.

శ్లో. స్థిత స్థితా ముచ్చలితః ప్రయాతాం

నిషేదుషీ మాసవబంధధీరః,

జలాభిలాషీ జల మాదదానాం

ఛాయేన తాం భూపతి రన్వగచ్ఛత్.

౬

పదచ్ఛేదము. — స్థితః, స్థితాం, ఉచ్చలితః, ప్రయాతాం, నిషేదుషీం, ఆసవ బంధధీరః, జలాభిలాషీ, జలం, ఆదదానాం, ఛాయా, ఇవ, తాం, భూపతిః, అన్వ గచ్ఛత్.

అర్థము. — భూపతిః=దిలిపమహారాజు, స్థితాం=నిలుచుదానిని, స్థితస్థ్=నిలుచు వాఁ డగుచును, ప్రయాతాం=పోయినదాని, ఉచ్చలితస్థ్=పోయినవాఁడగుచును, నిషే దుషీం=కూర్చుండుదానిని, ఆసవబంధధీరస్థ్=ఆసవవద్దాసనముయొక్క, బంధ=కట్టు ట యందు, ధీరస్థ్=స్థిరుఁడయినవాఁ డగుచును, జలం=ఉదకంబును, ఆదదానాం=స్వీక రించుదానిని, జలాభిలాషీస్థ్=జల=ఉదకంబును, అభిలాషీస్థ్=అపేక్షించువా ఁ డగు చును, తాం=ఆనందినీ ధేనువును, ఛాయేన=నీడవలె, అన్వగచ్ఛత్=ఆనుసరించిపోయెను.

అకాంక్ష. — అన్వగచ్ఛత్=ఆనుసరించిపోయెను. కః=ఎవఁడు? భూపతిః = దిలిపమహారాజు. కాం=దేనిని? తాం=ఆనందినీ ధేనువును. 'భూపతిః' అనెడి ప్రథమాంతక ర్తృపదమును, 'తాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అన్వగచ్ఛత్' అనెడి క్రియాపదం బునున్నది గనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కేవల=ఏదివలె? ఛాయేన=నీడవలె. కథంభూ తస్థ్=ఎట్టివాఁ డగుచు? జలాభిలాషీస్థ్=జల=ఉదకంబును, అభిలాషీస్థ్=అపేక్షించు

వాడగుచును. కథంభూతాం=ఎట్టిదాని? ఆదదానాం=స్వీకరించుదానిని. ఇం=దేని? జలం=ఉదకంబును. కథంభూతస్సృక్=ఎట్టివాడగుచు? ఆసనబంధధీరస్సృక్-ఆసన=చచ్చాసనముయొక్క, బంధ=కట్టుటయందు, ధీరస్సృక్=స్థిరుడగుచు. కథంభూతాం=ఎట్టిదాని? నిషేదుషీం=హుద్బండుదాని. కథంభూతస్సృక్=ఎట్టివాడగుచు? ఉచ్చలితస్సృక్=పోయి నట్టివాడగుచు. కథంభూతాం=ఎట్టిదాని? ప్రయాతాం = పోయినదాని. కథంభూత స్సృక్=ఎట్టివాడగుచు? సిత్తస్సృక్=నిలుచువాడగుచు. కథంభూతాం=ఎట్టిదాని? సిథాం= నిలుచుదాని.

శబ్దరూపసమాసములు.—స్థితః-స్థితః, స్థితౌ, స్థితాః. స్థితశబ్దః ఆకారాంతఃపుం లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్థితాం-స్థితాం, స్థితే, స్థితాః. స్థితాశబ్దః ఆకారాంతఃస్త్రీ లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉచ్చలితః-ఉచ్చలితః, ఉచ్చలితౌ, ఉచ్చలితాః. ఉచ్చలితశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రయాతాం-ప్రయాతాం, ప్రయాతే, ప్రయాతాః. ప్రయాతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీ లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నిషేదుషీం- నిషేదుషీం, నిషేదుష్యా, నిషేదుషీః. నిషేదుషీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీ లింగః ద్వితీయైక వచనాంతః. ఆసనబంధధీరః-ఆసనస్య బంధః ఆసనబంధః; ఆసనబంధే ధీరః ఆసనబంధ ధీరః; ధీరః, ధీరా, ధీరాః. ఆసనబంధధీరశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జలాభిలాషీ-జలం అభిలషతీతి జలాభిలాషీ; అభిలాషీ, అభిలాషిణౌ, అభిలాషిణిః. జలాభిలాషిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జలం-జలం, జలే, జలాని. జలశబ్దః ఆకారాంతసంసకలితః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదదానాం-ఆదదానాం, ఆద దానే, ఆదదానాః. ఆదదానాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీ లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఛాయా-ఛాయా, ఛాయే, ఛాయాః. ఛాయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీ లింగః ప్రథమైకవచ నాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. తాం-తాం, లే, తాః. తచ్చబ్దః దకారాంతః స్త్రీ లింగః ద్వితీయైక వచనాంతః. భూపతిః-భువః పతిః భూపతిః; భూపతిః, భూపతీ, భూపతయః. భూపతి శబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః అన్వగచ్ఛత్-అన్వగచ్ఛత్, అన్వగ చ్చతాం, అన్వగచ్ఛత్. అన్విత్తువసర్గపూర్వకాత్ 'గచ్ఛగతా' విత్తస్యాద్ధాతో స్పకర్త కాత్కర్తరిభూతేలజ్ఞః పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—స్థితఇతి. భూపతిః దిలీపః, తాంగాం, స్థితాంసతీం, స్థితస్సృక్, స్థితి దూర్ధావసథానం, ప్రయాతాం ప్రస్థితాంసతీం, ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సృక్, నిషేదుషీం నిష ణ్ణాంసతీం, ఉపవిష్టమిత్యర్థః, 'భూమాయాంసదపసత్రవ' ఇతిత్వస్య ప్రత్యయః, 'ఉగిత' శ్చేలిజీవ, ఆసనస్యబంధే ఉపవేశనేధీరః స్థితః, ఉపవిష్టస్సన్నిత్యర్థః, జలం ఆదదానాం పిబంతీంసతీం, జలాభిలాషీనౌ, పిబన్నిత్యర్థః, ఇత్థంఛాయేప, అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవాక్.

భావము.—మఱియు దిలీపమహారాజు నందినీధేనువు నిలిచినప్పుడు నిలుచుచు పోవునపుడు కూడనెపోవుచు కూర్చుండునప్పుడు కూర్చుండుచు నీళ్లుత్రావునప్పుడు నీళ్లు త్రాగుచును, ఈ ప్రకారము ఆమెను నీడవలెనే అనుసరించి యుండెను.

శ్లో. సన్న్యస్తచిహ్నమపి రాజ్యలక్ష్మీం లేజోవిశేషానుమితాం దధానః,
ఆశీ దనావిష్కృతదానరాజిః అంతర్దావస్థ ఇవ ద్విపేంద్రః.

పదచ్ఛేదము.—సన్న్యస్తచిహ్నం, అపి, రాజ్యలక్ష్మీం, లేజోవిశేషానుమితాం, దధానః, ఆశీత్, అనావిష్కృత దానరాజిః, అంతర్దావస్థః, ఇవ, ద్విపేంద్రః.

అర్థము —సన్న్యస్తచిహ్నమపి-సన్న్యస్త=తీసి వేయబడిన, చిహ్నమపి=భక్త చామరాది చిహ్నములు కలిగినదయ్యెను, లేజోవిశేషానుమితాం-లేజోవిశేష=కాంఠి విశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహించబడిన, రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యలక్ష్మిని, దధానః=ధరించి యుండు దిలీపమహారాజు, అనావిష్కృతదానరాజిః-అనావిష్కృత=బహిః ప్రకటనము చేయకయుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలట్టియు, అంతర్దావస్థః-అంతః=అంతర్గతమయిన, మద=మదముయొక్క, అవస్థః=అవస్థగలిగిన, ద్విపేంద్రఇవ=గజశ్రేష్ఠమువలెనె, ఆశీత్=ఆయెను.

అకాంక్ష.—ఆశీత్=ఆయెను. ఈ=ఎవడు? దధానః=ధరించియుండు దిలీప మహారాజు. 'దధానః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశీత్' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కఇవ=ఏదివలె? ద్విపేంద్రఇవ=గజశ్రేష్ఠమువలె. ద్విపేంద్రకథంభూతః=గజశ్రేష్ఠమెట్టిది? అంతర్దావస్థః-అంతః = అంతర్గతమయిన, మద=మదంబుయొక్క, అవస్థః=అవస్థగలిగినది. పునః కథంభూతః = ఇంక నెట్టిది? అనావిష్కృతదానరాజిః-అనావిష్కృత=బహిః ప్రకటనముచేయక యుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలిగినది. కాం=దేసిన? రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యలక్ష్మిని. రాజ్యలక్ష్మీం కథంభూతాం=ఆరాజ్యలక్ష్మి యెట్టిది? లేజోవిశేషానుమితాం-లేజోవిశేష=కాంఠివిశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహించబడినది. కథంభూతామపి=ఎటు పండిదయ్యెను? సన్న్యస్తచిహ్నమపి-సన్న్యస్త=తీసి వేయబడిన, చిహ్నమపి=భక్తచామరాదిచిహ్నములు కలిగినదయ్యెను.

శబ్దరూపసమాసములు.—సన్న్యస్తచిహ్నం - సన్న్యస్తాని చిహ్నాని యస్యాస్మా సన్న్యస్తచిహ్న, తాం సన్న్యస్తచిహ్నం; సన్న్యస్తచిహ్నం, సన్న్యస్తచిహ్నా, సన్న్యస్తచిహ్నః. సన్న్యస్తచిహ్నశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అసి-అవ్యయమ్. రాజ్యలక్ష్మీం-రాజ్యః కర్తృభావోవా రాజ్యం, రాజ్యస్య లక్ష్మీ రాజ్యలక్ష్మీ

తాం రాజ్యలక్ష్మీం; లక్ష్మీం, లక్ష్మ్యం, లక్ష్మీః. రాజ్యలక్ష్మీశబ్దః ఈకారాంతః శ్రీలింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. లేజోవిశేషమనుమితాం-లేజసః విశేషః లేజోవిశేషః; లేజోవిశే
షేణ ఆనుమితా లేజోవిశేషమనుమితా, తాం లేజోవిశేషమనుమితాం; అనుమితాం, అను
మితే, అనుమితాః. లేజోవిశేషమనుమితాశబ్దః అకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
దధానః-దధానః, దధానా, దధానాః. దధానశబ్దః అకారాంతః పుల్లిలింగః ప్రథమైక
వచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం. ఆసత్; 'అనభువీ' త్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాక్కర్తరి
భూతేలజ్జవరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అనావిష్కృతదానరాజిః-దానస్య
రాజిః దానరాజిః; అనావిష్కృతా దానరాజి ర్యేన సః అనావిష్కృత దానరాజిః;
అనా...రాజిః, అనా...రాజీ, అనా...రాజయః. అనావిష్కృత దానరాజిశబ్దః ఇకా
రాస్తాపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అంతర్దావస్థాః-మదస్య ఆపస్థా మదాపస్థా;
అంతర్గతా మదాపస్థా యస్య సః, అంతర్దావస్థాః; అం...అవస్థాః, అం...అవస్థా,
అం...అవస్థాః. అంతర్దావస్థాశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.
ఇవ-అవ్యయమ్. ద్విపేంద్రః-ద్వాభ్యాంపిబంతీలి ద్విపాః; ద్విపానాం ఇంద్రః ద్విపే
ంద్రః; ద్విపేంద్రః, ద్విపేంద్రా, ద్విపేంద్రాః. ద్విపేంద్రశబ్దః అకారాస్తాపులింగః
ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సన్నతస్తేలి. సన్నతస్తానిపహృతాని, చిహ్నవిభక్తచామరాదీని,
యస్మాస్తాం తథా భూతామపి, లేజోవిశేషేణ ప్రభాలికయేన, అనుమితాం, సర్వధారా
జైవాయం భవేదీత్యభ్యూహితాం, రాజ్యలక్ష్మీం, దధానః, సరాజా, అనావిష్కృతదాన
రాజిః అపారప్రకటిత మదరేఖః, అంతర్దావస్థా యస్య సతథాభూతః ద్విపేంద్రఇవ,
ఆసీత్, అభూత్.

భావము.—దిలీపమహారాజు గొడుగులు వింశామరములు మొదలయిన రాజవి
హ్నుములను పదలియుండియు, మదోదకముయొక్క లేఖ వెలుపల కనబడకపోయినదై
అంతర్భూతమయిన మదంబుయొక్క అవస్థగల గజేంద్రుండువలెనే అలిశయమయిన
ప్రభుచేత నాయన రాజశ్రేష్ఠుడనై ఊహను వెల్లడి పఱచుచుండెను.

శ్లో. లతాప్రతానోద్గ్రీణితైః సుకేతైః అధిజ్యధన్యా విచచార దావమ్,
రక్షాపదేశా న్మనిహామధేనోః వన్యా నివేష్య నివ దుష్టసత్వాన్.

పదచ్ఛేదము.—లతాప్రతానోద్గ్రీణితైః, సః, కేతైః, అధిజ్యధన్యా, విచచార,
దావమ్, రక్షాపదేశాత్, మనిహామధేనోః, వన్యా, నివేష్య, ఇవ, దుష్టసత్వాన్.

అర్థము.—లతాప్రతానోద్గ్రీణితైః-లతా=తీగలయొక్క, ప్రతాన=కుటిలకంఠు
పులచేతను, ఉద్గ్రీణితైః=ఎత్తికట్టఁబడిన, కేతైః=కేశంబులచేత ఉపలీలః=కనఁబడుచు

హా, సః=అదిలీపమహారాజు, అధిజ్యధన్వానౌ-అధిజ్య=అరోపితమయిన అ-
గిన, ధన్వానౌ=ధనుస్సుకలిగినవాడగుచు, మునిహోమధేనోః-ముని=వసిష్ఠు-
హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క, రక్షాపదేశాల్-
క్షణముయొక్క, అపదేశాల్=వ్యాజమువలన, వన్యాన్=వనమందుపుట్టిన, దు-
=దుర్జంతువులను, వివేష్యన్నివ=శిక్షించెడువాడువలె, దావం=వనమందు, విచ-
రించెను.

అకాంక్ష. — విచచారంసంసరించెను. కః=ఎవడు? సః=అదిలీపమహా-
రాజు అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవదమును, 'విచచార' అనెడి క్రియావంబునున్న
అకర్తకకర్తృప్రయోగము. కం=దేనియందు? దావం=వనమందు. కథంభూతత్వ-
డువలె? వివేష్యన్నివ=శిక్షించెడువాడువలె. కాన్=వేనిని? దుష్టసత్వాన్=ద-
ను. దుష్టసత్వాన్ కథంభూతాన్=దుర్జంతువులెట్టివి? వన్యాన్=వనమందు
కస్తాల్=ఎందువలన? రక్షాపదేశాల్-రక్షా=సంరక్షణయొక్క, అపదేశాల్=ఎ-
వలన. కన్యాః=దేనియొక్క? మునిహోమధేనోః-ముని=వసిష్ఠునియొక్క, హో-
మార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క. కథంభూతస్యన్=ఎట్టివాడగుచు
ధన్వానౌ-అధిజ్య=అరోపితమయిన అల్లెత్రాడు కలిగిన, ధన్వానౌ=ధనుస్సు
గుచు, సకథంభూతః=అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? ఉపలక్షితః=కనబడుచుం
డై=వేనిచేత? కేతైః=కేశంబులచేతను. కేతైఃకథంభూతైః=కేశములెట్టివి? ల-
నోద్గ్రీధితైః-లతా=తీ. గెలయొక్క, ప్రతాన=కుటిలతంతువులచేత, ఉద్గ్రీధితైః-
బడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — లతాప్రతానోద్గ్రీధితైః-లతానాం ప్రతానాని,
తానాని; లతాప్రతానైః ఉద్గ్రీధితాః లతాప్రతానోద్గ్రీధితాః; తైః లతాప్రతానో-
ఉద్గ్రీధితేన, ఉద్గ్రీధితాభ్యాం, ఉద్గ్రీధితైః. లతాప్రతానోద్గ్రీధితశబ్దః ఆకారాంతః
తృతీయాబహువచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్చబ్ధిః దకారాంతః పులింగః ప్రథ-
మాంతః. కేతైః-కేశేన, కేశేభ్యాం, కేతైః. కేశశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః తృతీయా-
బహువచనాంతః అధిజ్యధన్వా అధిజ్యం ధన్వయస్య సః అధిజ్యధన్వా; ధన్వా, ధన్వానౌ, ధ-
అధిజ్యధన్వౌ శబ్దః సకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విచచార-విచ-
రితౌ, విచేరః. వీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'చరగతా' విత్యుస్తా హతోరకర్తృకాత్ కర్-
లిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దావం-దావం, దావా, దావాన్. త-
ఆకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. రక్షాపదేశాల్-రక్షాయాః అపదేశా-
దేశః, కస్తాల్ రక్షాపదేశాల్; అపదేశాల్, అపదేశాభ్యాం, అపదేశేభ్యః. రక్షాప-
ఆకారాంతః పులింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. మునిహోమధేనోః-మునే హోమ

హోహః, మునిహోమస్య ధేనుః మునిహోమధేనుః; తస్యాః మునిహోమధేనోః; ధేన్వాః, ధేనోః, ధేన్వోః, ధేనూనాం. మునిహోమధేనుశబ్దః, ఉకారాంతః శ్రీలింగః పృష్ఠ్యకపచ నాంతః. పన్యాక్-పనే భవాః పన్యాః; తాక్ పన్యాక్; పన్యం, పన్యా, పన్యాక్. పన్యశబ్దః అకారాంతఃపుంంగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. వినేష్యక్-వినేష్యక్, వినేష్యంతో, వినేష్యంతః. వినేష్యచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంంగః ప్రథమైకపచనాంతః. ఇవ-అప్యయమ్. దుప్తసత్వాక్-దుప్తాశ్చలేసత్వాశ్చ దుప్తసత్వాః; తాక్ దుప్తసత్వాక్; సత్వం, సత్వో, సత్వాక్. దుప్తసత్వశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — లతేతి. లతానాం వల్లీనాం, 'వల్లీతు ప్రతలిర్ల తే' త్యమః, తాసాం ప్ర తానైకుటిలతంతుభిః, ఉత్ ఉన్నమయ్యగ్రధితాః బద్ధాయకేశాః తైరుపలక్షితః, 'ఇథం భూతలక్షణ' ఇలిత్యతీయా, సరాణా, ఆభిజ్యుమారోఽతికూర్మకం ధనుర్వస్యసోఽభిజ్యుధ న్వానక్ 'ధనుషశ్చే' త్వనచాదేశః. మునిహోమధేనోః, రక్షాపదేశాత్ సంరక్షణవ్యా జాల్, పన్యాక్ పనేభవాక్, దుప్తసత్వాక్ దుప్తజంతుాక్ 'ద్రవ్యానుష్ఠవసాయేషు సత్వమ్ శ్రీతుజంతు'ష్విత్వమః, వినేష్యక్ శిక్షయన్ముష, దాపంవనం, విచచార్, 'పనేచ వనపిన్దోచదవోదాఇహేష్యత' ఇలియాదవః, పనేసంచచారేక్యర్థః, 'దేశకాలాధ్యగం తస్యాః కర్త సంజ్ఞావ్యకర్తణా' మిలిదాపన్యకర్తత్వం.

భావము. — దిలీపమహారాజా వంశరంజన సన్మతేఽగలచేత తలమెద్దుకలనెత్తి కట్టికొని ధనుస్సు నెక్కు పెట్టికొని పసిపునియొక్క హోమోపయోగినియైన నందినీధేను వును సంరక్షించెను నెవములో నడవినొని దుప్తజంతువులను శిక్షించెడువానివలె వనమందు సంచరించెను.

ఆవ. విసృష్టేత్సానివశ్శిక్తోకై స్తస్యమహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽసి రాజోపచారం చక్ర రిత్వాహ. —

శ్లో. విసృష్టపార్శ్వస్యచరస్యతస్య పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతాసనుస్య, ఉదీరయామాసు రివోన్తదానాం ఆలోకశబ్దం వయసాం విరావైః.

పదచ్ఛేదము. — విసృష్టపార్శ్వస్యచరస్య, తస్య, పార్శ్వద్రుమాః, పాశభృతా, సనుస్య, ఉదీరయామాసుః, ఇవ, ఉన్తదానాం, ఆలోకశబ్దం, వయసాం, విరావైః.

ఆర్థము. — విసృష్టపార్శ్వస్యచరస్య=విసృష్టపార్శ్వములయందుండెడు, ఆచరస్య=భృత్యులుకల, పాశభృతా=పరుణునితో, సనుస్య=తుల్యుడైన, తస్య=ఆ దిలీపమహారాజయొక్క, పార్శ్వద్రుమాః=పార్శ్వములయందలి, ద్రుమాః=వృక్షములు, ఉన్తదానాం=అధికమదంబుకలిగిన, వయసాం=పక్షులయొక్క, విరావైః=ఘోషులచేత, ఆలోకశబ్దం=దర్శనవాచకశబ్దంబును, ఉదీరయామానురివ=చెప్పినవో యనునట్లుండెను.

వ్యాఖ్య. — విస్మయేతి. విస్మయః పార్శ్వస్వరః పార్శ్వవర్తినోజనాః
యేనకస్య, పాశభృతావరుణేన, సమస్య తుల్యస్య, ఆనేక అనుభావస్సాచితః, తస్య
రాజ్యః, పార్శ్వద్రిమః, ఉన్నదానా ముక్కుటమదానాం, వయసాంఖానాం. ని.
'ఖగబాల్యాదిగోర్వయ' ఇత్యమరః, విరాజై ఆలోకశబ్దం ఆలోకస్యవాచకశబ్దం, ఆ
లోకయేతిశబ్దమిత్యర్థః, ఉదీరయామాసురివ ఆవదన్ని వేత్సుల్లేక్షా.

భావము — దిలీపమహారాజు తనయభయపార్శ్వములయందు వచ్చెడి భటు
లనువదలియు త్రోవలో నుభయపార్శ్వములయందునుండెడు వృక్షములు వానివైనుండె
డిపక్షులశబ్దంబులచేత మార్గములోని యచ్చటచ్చటి విశేషములను చూడుడియని పా
ర్శ్వస్వరరులువలె చెప్పనట్లుండెను.

శ్లో. మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం

త మర్చ్య మా రా దభివర్తమానమ్,

అవాకిర బాలలతాః ప్రసూనైః

ఆచారలాజై రివ పారకన్యాః

10

పదచ్ఛేదము. — మరుత్ప్రయుక్తాః, చ, మరుత్సఖాభం, తం, ఆశ్చర్యం, ఆరా
త్, అభివర్తమానం, అవాకిర, బాలలతాః, ప్రసూనైః, ఆచారలాజైః, ఇవ, పార
కన్యాః.

అర్థము. — మరుత్ప్రయుక్తాః, - మరుత్ = వాయువుచేత, ప్రయుక్తాః = ప్రేరేపింపఁ
బడిన, బాలలతాః - బాల = లేతవైన, లతాః = తీగలు, ఆరాత్ = సమీపమందు, అభి
వర్తమానం = ఎదురుగావచ్చుచుండునట్టియు, మరుత్సఖాభం - మరుత్సఖ = అగ్నివలెనే,
ఆభం = ప్రకాశించుచుండునట్టియు, అర్చ్యం = పూజ్యుడయిన, తం = ఆదిలీపమహారా
జును, ప్రసూనైః = పుష్పములచేత, పారకన్యాః - పార = పట్టణమందుండెడు, కన్యాః =
కన్యకలు, ఆచారలాజైరివ - ఆచార = ఆచారార్థంబులయిన, లాజైరివ = లాజలచేతవలె,
అవాకిర = వెదజల్లినవి.

అకాంక్ష. — అవాకిర = వెదజల్లినవి. కాః = ఎవరి బాలలతాః - బాల = లేతవై
న, లతాః = తీగలు. కం = ఎవనిని? తం = ఆదిలీపమహారాజును. 'బాలలతాః' అనెడి
ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవాకిర' అనెడి
క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కైరివ = వేనిచేతవలె? ఆచార
లాజైరివ - ఆచార = ఆచారార్థములయిన, లాజైరివ = లాజలచేతవలె. కాః = ఎవరు? పార
కన్యాః - పార = పట్టణమందునుండెడు, కన్యాః = కన్యకలు. కైః = వేనిచేత? ప్రసూనైః =
పుష్పములచేత. తంకథంభూతం = ఆ దిలీపమహారాజెట్టివాడు? అర్చ్యం = పూజ్యుడైన

భావము.—మఱియు దిలీపమహారాజు నందినీధేనువు నిలిచినప్పుడు నిలుచుచు పోవునపుడు కూడనెపోవుచు కూర్చుండునప్పుడు కూర్చుండుచు నీళ్లుత్రావునప్పుడు నీళ్లు త్రాగుచును, ఈ ప్రకారము ఆమెను నీడవలెనే అనుసరించి యుండెను.

శ్లో. సన్న్యస్తచిహ్నుమపి రాజ్యలక్ష్మీం లేజోవిశేషానుమితాం దధానః,
అపి దనావిష్కృతదానరాజిః అంతర్దావఙ్గ ఇవ ద్విపేంద్రః.

పదచ్ఛేదము.—సన్న్యస్తచిహ్నుం, అపి, రాజ్యలక్ష్మీం, లేజోవిశేషానుమితాం, దధానః, అసీత్, అనావిష్కృత దానరాజిః, అంతర్దావఙ్గః, ఇవ, ద్విపేంద్రః.

అర్థము —సన్న్యస్తచిహ్నుమపి=సన్న్యస్త=తీసివేయబడిన, చిహ్నుమపి=భక్త చామరాది చిహ్నములు కలిగినదయ్యెను, లేజోవిశేషానుమితాం=లేజోవిశేష=కాంతి విశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహించబడిన, రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యలక్ష్మిని, దధానః=ధరించి యుండు దిలీపమహారాజు, అనావిష్కృతదానరాజిః=అనావిష్కృత=బహిః ప్రకటనము చేయకయుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలట్టియు, అంతర్దావఙ్గః=అంతః=అంతర్గతమయిన, మద=మదముయొక్క, అవఙ్గః=అవఙ్గగలిగిన, ద్విపేంద్రఇవ=గజశ్రేష్ఠమువలెనె, అసీత్=అయెను.

అకాంక్ష.—అసీత్=అయెను. ఈ=ఎవడు? దధానః=ధరించియుండు దిలీప మహారాజు. 'దధానః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అసీత్' అనెడి క్రియా పదమునున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కఇవ=విదివలె? ద్విపేంద్రఇవ=గజశ్రేష్ఠ మువలె. ద్విపేంద్రకథంభూతః=గజశ్రేష్ఠమెట్టిది? అంతర్దావఙ్గః=అంతః= అంతర్గత మయిన, మద=మదంబుయొక్క, అవఙ్గః=అవఙ్గగలిగినది. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టిది? అనావిష్కృతదానరాజిః=అనావిష్కృత=బహిః ప్రకటనముచేయక యుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలిగినది. కాం=ఊహిని? రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యలక్ష్మిని. రాజ్యలక్ష్మీం కథంభూతాం=ఆరాజ్యలక్ష్మియెట్టిది? లేజోవిశేషానుమితాం=లేజో విశేష=కాంతివిశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహించబడినది. కథంభూతామపి=ఎటు వంటిదయ్యెను? సన్న్యస్తచిహ్నుమపి=సన్న్యస్త=తీసివేయబడిన, చిహ్నుమపి=భక్త చామ రాదిచిహ్నములు కలిగినదయ్యెను.

శబ్దరూపసమాసములు.—సన్న్యస్తచిహ్నుం - సన్న్యస్తాని చిహ్నాని యస్యా స్సా సన్న్యస్తచిహ్న, తాం సన్న్యస్తచిహ్నుః; సన్న్యస్తచిహ్నుం, సన్న్యస్తచిహ్నో, సన్న్యస్తచిహ్నః. సన్న్యస్తచిహ్నశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయోవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. రాజ్యలక్ష్మీం-రాజ్యః కర్తృభావోవా రాజ్యం, రాజ్యస్య లక్ష్మీ రాజ్యలక్ష్మీ.

తాం రాజ్యలక్ష్మీం; లక్ష్మీం, లక్ష్మ్యే, లక్ష్మీ. రాజ్యలక్ష్మీకట్టః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. లేజోవిశేషమనుమితాం-లేజనః విశేషః లేజోవిశేషః; లేజోవిశే
షేణ అనుమితా లేజోవిశేషమనుమితా, తాం లేజోవిశేషమనుమితాం; అనుమితాం, అను
మితే, అనుమితాః. లేజోవిశేషమనుమితాకట్టః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
దధానః-దధానః, దధానా, దధానాః. దధానకట్టః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైక
వచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం. ఆనన్; 'అనభువీ'త్యస్తాద్ధాతోరక ర్తృకాత్-ర్తరి
భూతేలజ్జవరస్తేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అనావిష్కృతదానరాజీ-దానస్య
రాజీ దానరాజీ; అనావిష్కృతా దానరాజీ ర్జేన నః అనావిష్కృత దానరాజీ;
అనా...రాజీ, అనా...రాజీ, అనా...రాజయః. అనావిష్కృత దానరాజీకట్టః ఇకా
రాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అంతర్తదావస్థాః-మదస్య ఆవస్థా మదావస్థా;
అంతర్గతా మదావస్థా యస్య నః, అంతర్తదావస్థః; అం...అవస్థః, అం...అవస్థా,
అం...అవస్థాః. అంతర్తదావస్థకట్టః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.
ఇవ-అవ్యయమ్. ద్విపేంద్రః-ద్వాభ్యాంపిబంధితీ ద్విపాః; ద్విపానాం ఇంద్రః ద్విపే
ంద్రః; ద్విపేంద్రః, ద్విపేంద్రా, ద్విపేంద్రాః. ద్విపేంద్రకట్టః ఆకారాంతః పులింగః
ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సన్నతేలి. సన్నతీస్తానిపహృతాని, చిహ్ననిధనచామరాదీని,
యస్మాస్తాం తథా భూతామపి, లేజోవిశేషేణ ప్రభౌతికయేన, అనుమితాం, సర్వధారా
జైవాయం భవేతిత్యభ్యుహితాం, రాజ్యలక్ష్మీం, దధానః, సరాజా, అనావిష్కృతదాన
రాజీ ఏవార్ప్రకటిత మదలేఖీ, అంతర్తదావస్థా యస్యసతథాభూతః ద్విపేంద్రఇవ,
ఆసీత్, అభూత్.

భావము.—దిలీపమహారాజు గొడుగులు వింజామరములు మొదలయిన రాజవి
హ్నములను వదలియుండియు, మహేంద్రకముయొక్క లేఖ నింపల కనఁబడకపోయినదై
అంతర్భూతమయిన మదంబుయొక్క అవస్థగల గతేంద్రుండువలెనే ఆలిశయమయిన
ప్రభుచేత నాయన రాజశ్రేష్ఠుడనడి ఊహను వెల్లడి పఱచుచుండెను.

శ్లో. లతాప్రతానోద్గ్రీధితైః సుకేతైః అధిజ్యథన్యా విచచార దావమ్,
రత్నావదేశా న్దునిహేమధేనోః వన్యా నివనేష్య నివదుష్టసత్వాన్!

పదచ్ఛేదము.—లతాప్రతానోద్గ్రీధితైః, సః, కేతైః, అధిజ్యథన్యా, విచచార,
దావమ్, రత్నావదేశాత్, మునిహేమధేనోః, వన్యా, వివనేష్య, నివదుష్టసత్వాన్.

అర్థము.—లతాప్రతానోద్గ్రీధితైః-లతా-లీలయొక్క, ప్రతాన-పటిలకంఠు
పులచేతను, ఉద్గ్రీధితైః-ఎత్తికట్టబడిన, కేతైః-కేశంబులచేత ఉపలీలక-కనఁబడుచుం

హ, సః=అదిలీపమహారాజు, అభిజ్యుధన్వాసః=అభిజ్యు=ఆరోపితమయిన అల్లెత్రాడు కలిగిన, ధన్వాసః=ధనుస్సు కలిగినవాడగుచు, మునిహోమధేనోః=ముని=వసిష్ఠునియొక్క, హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క, రక్షాపదేశాల్-రక్షా=సంరక్షణముయొక్క, అపదేశాల్=వ్యాజమువలన, ఎన్యాత్=వనమందుపుట్టిన, దుష్టసత్వాత్=దుర్బలత్వపులను, విశేష్యన్నిప=శిక్షించెడువాడవలె, దాపం=వనమందు, విచచార=సంపరిచెను.

అకాంత. — విచచార=సంగించెను. ఈ=ఎవడు? సః=అదిలీపమహారాజు. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'విచచార' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్తకకర్తృప్రయోగము. కం=దేనియందు? దాపం=వనమందు. కథంభూతశివ=ఎట్టివాడవలె? విశేష్యన్నిప=శిక్షించెడువాడవలె. కాత్=వేనిని? దుష్టసత్వాత్=దుర్బలత్వపులను. దుష్టసత్వాత్ కథంభూతాత్=దుర్బలత్వపులెట్టివి? ఎన్యాత్=వనమందుపుట్టినట్టివి. కస్తాత్=ఎందువలన? రక్షాపదేశాల్-రక్షా=సంరక్షణయొక్క, అపదేశాల్=వ్యాజమువలన. కస్యాః=దేనియొక్క? మునిహోమధేనోః. ముని=వసిష్ఠునియొక్క, హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క. కథంభూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? అభిజ్యుధన్వాసః=అభిజ్యు=ఆరోపితమయిన అల్లెత్రాడు కలిగిన, ధన్వాసః=ధనుస్సు కలిగినవాడగుచు, సకథంభూతః=అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? ఉపలక్షితః=కనబడుచుండువాడు. తైః=వేనిచేత? కేతైః=కేశంబులచేతను. కేతైఃకథంభూతైః=కేశములెట్టివి? లతాప్రతానోద్గ్రీధితైః-లతా=తీ. గెలయొక్క, ప్రతాన=కుటిలతంతువులచేత, ఉద్గ్రీధితైః=ఎత్తికట్టబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — లతాప్రతానోద్గ్రీధితైః-లతానాం ప్రతానాని, లతాప్రతానాని; లతాప్రతానైః ఉద్గ్రీధితాః లతాప్రతానోద్గ్రీధితాః; తైః లతాప్రతానోద్గ్రీధితైః; ఉద్గ్రీధితేన, ఉద్గ్రీధితాభ్యాం, ఉద్గ్రీధితైః. లతాప్రతానోద్గ్రీధితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. సః-సః, తా, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కేతైః-కేశేన, కేశేభ్యాం, కేతైః. కేశశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అభిజ్యుధన్వా అభిజ్యం ధన్వయన్యసః అభిజ్యుధన్వా; ధన్వా, ధన్వానా, ధన్వానాః. అభిజ్యుధన్వో శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విచచార-విచచార, విచేరతుః, విచేరుః. వీర్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'చరగతా' విశ్యస్తా ఛాతోంకర్తృకాత్కర్తృభూతే లిట్పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దాపం-దాపం, దావా, దావా. దావశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. రక్షాపదేశాల్-రక్షాయాః అపదేశః రక్షాపదేశః, కస్తాత్ రక్షాపదేశాత్; అపదేశాల్, అపదేశాభ్యాం, అపదేశేభ్యః. రక్షాపదేశశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. మునిహోమధేనోః-మునే హోమః ముని

హోవః, మునిహోమస్య ధేనుః మునిహోమధేనుః; కస్యాః మునిహోమధేనోః; ధేన్వాః, ధేనోః, ధేన్వోః, ధేనూనాం. మునిహోమధేనుశబ్దః. ఉకారాంతః శ్రీలింగకృష్ణేకపచనాంతః. వన్యాః-వనే భవాః వన్యాః; తాః వన్యాః; వన్యం, వన్యా, వన్యా. వన్యశబ్దః అకారాంతఃపులింగః ద్వితీయాబహుపచనాంతః. వినేవ్యక్-వినేవ్యక్, వినేవ్యంతో, వినేవ్యంతః. వినేవ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపులింగః బ్రహ్మైకపచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. దుప్తసత్వా-దుప్తశ్చలేసత్వాశ్చ దుప్తసత్వాః; తాః దుప్తసత్వాః; సత్వం, సత్వో, సత్వా. దుప్తసత్వశబ్దః అకారాంతఃపులింగః ద్వితీయాబహుపచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — లతేతి. లతానాం వల్లీనాం, 'వల్లీరు ప్రకటిర్లతే' త్యమగ్నితాసాం ప్రతానైః కుటిలకంఠిభిః, ఉత్ ఉన్నమయ్యగ్గతాః బద్ధాయకేశాః తైరుపలక్షితాః, 'ఇత్థం భూతలక్షణ' ఇతి శ్రుతీయా, సరాతా, ఆద్యమారోఽకమార్గికం ధనుర్వస్తసోఽధిబద్ధన్వానాన్ 'ధనుషశ్చ' త్యనాదేశః. మునిహోమధేనోః, రక్షాపదేశాల్ సంరక్షణవ్యాజాల్, వన్యాః వనేభవాః, దుప్తసత్వాః దుప్తశంతూః 'ద్రవ్యానుమ్యవసాయేషు సత్త్వమశ్రీతుజంతు' ప్రిత్యమరః, వినేవ్యక్ శిక్షయన్నివ, దావంవనం, విచచార, 'వనేచ వనవన్తాచదహోదాఇహేహృత' ఇతియాదవః, వనేసంచచారేక్యర్థః, 'దేశకాలార్థగం తవ్యాః కర్త సంత్యాహృత్కర్తా' మితిదావస్యకర్తృత్వం.

భావము. — దిలీపమహారాజు వంశరలయన సన్నతీగలచేత తలవెండ్రుకలనెత్తి కట్టికొని ధనుస్సు నెక్కు పెట్టికొని వసిష్ఠనియొక్క హోమోపయోగినియైన నందినీధేనువును సంరక్షించెను నెవముతో నడచిని దుప్తజంతువులను శీలించెదనువానిని లె వనమందు సంచరించెను.

అవ. విసృష్టేత్యాదివశ్యశ్లోకైః ప్రశ్నమహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపి రాజోపచారం చక్ర రిత్వాహ. —

శ్లో. విసృష్టపార్శ్వస్య చరస్య తస్య పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య, ఉదీరయామాసు రివోన్మదానాం ఆలోకశబ్దం వయసాం విరాజైః.

పదచ్ఛేదము. — విసృష్టపార్శ్వస్య చరస్య, తస్య, పార్శ్వద్రుమాః, పాశభృతా, సమస్య, ఉదీరయామాసుః, ఇవ, ఉన్మదానాం, ఆలోకశబ్దం, వయసాం, విరాజైః.

అర్థము. — విసృష్టపార్శ్వస్య చరస్య = విడువబడిన, పార్శ్వ = పార్శ్వములయందుండెడు, అనుచరస్య = భృత్యులుకల, పాశభృతా = వరుణునితో, సమస్య = కుల్యుడైన, తస్య = ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క, పార్శ్వద్రుమాః = పార్శ్వ = పార్శ్వములయందలి, ద్రుమాః = వృక్షములు, ఉన్మదానాం = అధికమదంబుకలిగిన, వయసాం = పక్షులయొక్క, విరాజైః = స్వగులచేత, ఆలోకశబ్దం = దర్శనవాచకశబ్దంబును, ఉదీరయామానురిపంచెప్పినవో యనునట్లుండెనవి.

అకాశ. — ఉదీరయామానునివ = చెప్పినవోయనునట్లుండినవి. కే = నిని? పార్వ
 ద్రుమాః = పార్వ = పార్వములయందలి, ద్రుమాః = వృక్షములు. కం = చేనిని? అలా
 శబ్దం = జ్వననవాచకశబ్దము. 'పార్వద్రుమాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,
 'అలాశబ్దం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఉదీరయామానునివ' అనెడి త్రియా
 పదంబు నున్నది గనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కై = వేచితను? విరావై = భ్యసుల
 చేత. కేషం = వేచియొక్క? వయసాం = పక్షులయొక్క. వయసాం కథంభూతానాం =
 పక్షులెట్టివి? ఉన్నదానాం = అధికమదంబుకలిగినవి. కస్య = ఎవనియొక్క? తస్య = అదిలీప
 మహారాజుయొక్క. తస్య కథం భూతస్య = ఆ దిలీపమహారాజెట్టివాడు? సమస్య = తుల్య
 డయినవాడు. కేన = ఎవనితోడ? పాశభృతా = పరుణునితోడ. పురఃకథం భూతస్య =
 ఇంక నెట్టివాడు? విసృప్తపార్వ్యానుచరస్య - విసృప్త = విడుచబడిన, పార్వ్య = పార్వ
 ములయందుండు, అనుచరస్య = భృత్యులు కలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — విసృప్త పార్వ్యానుచరస్య - పార్వ్యయోః అనుచరాః
 పార్వ్యానుచరాః, విసృప్తాః పార్వ్యానుచరాః యేన సః విసృప్తపార్వ్యానుచరః, తస్య
 విసృప్తపార్వ్యానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః, అనుచరాణాం. విసృప్తపార్వ్యా
 నుచరశబ్దః అకారాంతఃపులింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తస్య - తస్య, తయోః, లేషం.
 తచ్చబ్ధిః దకారాంతఃపులింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. పార్వ్యద్రుమాః - పార్వ్యద్రో
 ద్రుమాః పార్వ్యద్రుమాః; ద్రుమాః, ద్రుమా, ద్రుమాః. పార్వ్యద్రుమశబ్దః అకా
 రాంతఃపులింగః ప్రథమాబిహువచనాంతః. పాశభృతా - పాశం బిభర్తీతి పాశభృత్,
 లేన పాశభృతా; పాశభృతా, పాశభృద్భ్యాం, పాశభృద్భిః. పాశభృచ్చబ్ధిః తకా
 రాంతఃపులింగః తృతీయైకవచనాంతః. సమస్య - సమస్య, సమయోః, సమానాం. సమ
 శబ్దః అకారాంతఃపులింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఉదీరయామాను - ఉదీరయామాను, ఉదీర
 యామానుతః, ఉదీరయామానుః. ఉత్సార్వకాత్ 'ఈరప్రేణ' ఇత్యస్తాజ్ఞీజంతాదామం
 తాదనుప్రయుక్తాత్ 'అనుభువీ' త్యస్తాధాతో స్సకర్తృకాత్కర్తరి భూలేఖీవరస్తేపదే
 ప్రథమపురుషబిహువచనాంతః. ఇవ - అన్యయమ్. ఉన్నదానాం - ఉక్తకృతః మదోయేషాం
 తాని ఉన్నదాని, లేషం ఉన్నదానాం; ఉన్నదస్య, ఉన్నదయోః, ఉన్నదానాం. ఉన్న
 దశబ్ధిః అకారాంతసపుంసకలింగః షష్ఠీబిహువచనాంతః. అలాశశబ్దం - అలాశస్య శబ్దః
 అలాశశబ్దః, తం అలాశశబ్దం; శబ్దం, శబ్దౌ, శబ్దా౯. అలాశశబ్దశబ్దః అకారాంతః
 పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వయసాం - వయసః, వయసోః, వయసాం. వయశ్శబ్దః
 సకారాంత సపుంసకలింగః షష్ఠీబిహువచనాంతః. విరావై - విరావేణ, విరావాభ్యాం,
 విరావై. విరావశబ్దః అకారాంతఃపులింగః తృతీయాబిహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — విస్మయేతి. విస్మయః పార్శ్వవినుచరాః పార్శ్వపరిసోజనాః
యేనతస్య, పాశభృతాపరుణేన, సమస్య తుల్యస్య, అనేక అనుభావమునచితిః, తస్య
రాజ్ఞః, పార్శ్వద్రిమాః, ఉన్నదానా ముత్కటమదానాం, వయసాంభాగానాం. ని.
'భగవాన్యాదిసోర్వయ' ఇత్యనురః, విరాజైః ఆలోకశబ్దం ఆలోకస్యవాచకశబ్దం, ఆ
లోకయేతిశబ్దమిత్యర్థః, ఉదీరయామాసురివ ఆవదన్ని వేత్సుప్రేక్షా.

భావము — దిలీపమహారాజా తనయభయపార్శ్వములయందు వచ్చెడి భటు
లనువదలియు త్రోవలానుభయపార్శ్వములయందునుండెడు వృక్షములు వానివైనుండె
డిపక్షులశబ్దంబులచేత మార్గములోని యచ్చటచ్చటి విశేషములను చూడండియని పా
ర్శ్వనుచరులువలె చెప్పనట్లుండెను.

శ్లో. మరుత్ప్రియుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం
త మన్య మా రా దభివర్తమానమ్,
అవారి న్బాలలతాః ప్రసూనైః
ఆచారలాజై రివ పారకన్యాః

10

పదచ్ఛేదము. — మరుత్ప్రియుక్తాః, చ, మరుత్సఖాభం, తం, అత్పర్యం, ఆరా
ల్, అభివర్తమానం, అవారిన్, బాలలతాః, ప్రసూనైః, ఆచారలాజైః, ఇవ, పార
కన్యాః.

అర్థము. — మరుత్ప్రియుక్తాః, - మరుల్ = వాయువుచేత, ప్రయుక్తాః = ప్రేరేపింపఁ
బడిన, బాలలతాః - బాల = లేతవైన, లతాః = లీగలు, ఆరల్ = సమీపమందు, అభి
వర్తమానం = ఎదురుగావచ్చుచుండునట్టియు, మరుత్సఖాభం - మరుత్సఖా = అగ్నివలెనే,
ఆభం = ప్రకాశించుచుండునట్టియు, అర్ప్యం = పూజ్యుడగున, తం = ఆదిలీపమహారా
జాను, ప్రసూనైః = పుష్పములచేత, పారకన్యాః - పార = పట్టణమందుండెడు, కన్యాః =
కన్యకలు, ఆచారలాజైరివ - ఆచార = ఆచారార్థంబులయిన, లాజైరివ = లాజలచేతవలె,
అవారిన్ = వెదజల్లినవి.

ఆకాంక్ష. — అవారిన్ = వెదజల్లినవి. కాః = ఎవరి? బాలలతాః - బాల = లేతవై
న, లతాః = లీగలు. కం = ఎవనిని? తం = ఆదిలీపమహారాజాను. 'బాలలతాః' అనెడి
ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవారిన్' అనెడి
క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కైరివ = వేనిచేతవలె? ఆచార
లాజైరివ - ఆచార = ఆచారార్థములయిన, లాజైరివ = లాజలచేతవలె. కాః = ఎవరు? పార
కన్యాః - పార = పట్టణమందునుండెడు, కన్యాః = కన్యకలు. కై = వేనిచేత? ప్రసూనైః =
పుష్పములచేత. తంకథంభూతం = ఆదిలీపమహారాజెట్టివాడు? అర్ప్యం = పూజ్యుడైన

వాడు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? మరుత్సఖాభం-మరుత్సఖి=అన్నివలెనే, ఆ భం=ప్రకాశించుచుండువాడు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? అభివర్తమానం=ఎదురుగావచ్చుచుండువాడు. కుత్ర=ఎక్కడ? ఆరాల్ = సమీపమందు. బాలతా కథంభూతా=లేదీ: గెల్చితివి? మరుత్ప్రియుక్తాః-మరుల్ =వాయువుచేత, ప్రయుక్తాః=ప్రేరేపించబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—మరుత్ప్రియుక్తాః-మరుతాప్రయుక్తాః మరుత్ప్రియుక్తాః; ప్రయుక్తా, ప్రయుక్తే, ప్రయుక్తాః. మరుత్ప్రియుక్తాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. మరుత్సఖాభం-మరుతస్సఖా మరుత్సఖి, మరుత్సఖి ఇవ ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః ; తం మరుత్సఖాభం ; ఆభం, ఆభా, ఆభాత్. మరుత్సఖాభశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తం-తం, తే, తాత్. తచ్ఛబ్దః షకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అర్చ్యం-అర్చితం యోగ్యః అర్చ్యః; తం అర్చ్యం; అర్చ్యం, అర్చ్యై, అర్చ్యై. అర్చ్యశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరాల్-అవ్యయమ్. అభివర్తమానం-అభివర్తమానం, అభివర్తమానా, అభివర్తమానాత్. అభివర్తమానశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవాకిరత్-అవాకిరత్, అవాకిరతం, అవాకిరత్. అవేత్సువసర్గ పూర్వకాల్ 'కూనితేష' ఇత్యస్తాధాతో స్వకర్తకాత్కర్తరి భూలేజ్ పరస్వైవదేప్రథమపురుష బహువచనాంతః. బాలతా-బాలాశ్చ లతాశ్చ బాలతాః; లతా, లతే, లతాః. బాలతాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రసూనైః-ప్రసూనేన, ప్రసూనాభ్యాం, ప్రసూనైః. ప్రసూనశబ్దః ఆకారాంతస్సపుంసకలిద్విత్వతీయాబహువచనాంతః. ఆచారలాజైః-ఆచారస్య లాజాః ఆచారలాజాః; తైః ఆచారలాజైః; లాజాః, లాజాత్, లాజైః, లాజేభ్యః, లాజానాం, లాజేషు. లాజశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగో నిత్యంబహువచనే తృతీయాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. పౌరకన్యాః పురేభవాః పౌర్యః, పౌర్యశ్చ తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. పౌరకన్యాశబ్దః ఆకారాంతఃశ్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —మరుదితి-మరుత్ప్రియుక్తాః. వాయునాప్రేతాః, బాలతాః, ఆరాత్సమీపే అభివర్తమానం. ని. 'ఆరాద్ధూరసమీపయో' ఇత్యమరః. మరుతః, వాయోస్సఖామరుత్సఖి, అగ్నిః, సఇవ ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః, 'అతశ్చివసర్గ' ఇతి కప్రత్యయః, అర్చ్యంపూజ్యం తందిలివతం, ప్రసూనైః పుష్పైః పౌరకన్యా పౌర్యశ్చ తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః, ఆచారాచ్ఛైవఅవాకిరత్, తస్మైపరివిష్టి ప్రవర్తన ఇత్యర్థః, సఖాహ సఖాయ మాగత ముపచరతీతిభావః.

భావము. గాలిచేత నల్లనాడు లేకతీగలలానుండి వాయువునకు స్నేహితుఁడయిన అగ్నిహోత్రునివలె ప్రకాశించుచు సమీపమందు సంచరించు దీప్తివహారాజు పయిన రాలుచుండిన పుష్పములు పట్టణములానికన్యకలు మర్యాదార్థము సమీపమందు వచ్చెడు నారాజుపయిన వెదజల్లెడి పేలాలవలె అతీగలు అగ్నిసఖుఁడయిన వాయువు ప్రేరణచేత పూలను వెదజల్లినట్లుండినవి.

శ్లో. ధనుర్భృతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావం
అఖ్యాత మంతరికరణైః క్విశంకైః,
విలోకయంత్యో వపు రాపు ర్జ్ఞాం
ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః.

౧౧

పదచ్ఛేదము. — ధనుర్భృతః, అపి, అస్య, దయార్ద్రభావం, అఖ్యాతం, అంతరికరణైః, విశంకైః, విలోకయంత్యః, వపురి, అపురి, అర్జ్ఞాం, ప్రకామవిస్తారఫలం, హరిణ్యః.

అర్థము. — ధనుర్భృతోఽపి - ధనుః ధనుస్సును, భృతోఽపి = ధరించుకొనియుండువాఁడయ్యెను, అస్య = ఈదిలీపవహారాజుయొక్క, విశంకైః = భయరహితంబులయిన, అంతరికరణైః = మనస్సులచేతను, దయార్ద్రభావం - దయాఽక్యపారసంబుచేతను, అర్ద్ర = తడుపఁబడిన, భావం = అభిప్రాయముకలిగినదిగా, అఖ్యాతం = చెప్పఁబడిన, వపురి = శరీరంబును, విలోకయంత్యః = చూచుచుండెడి, హరిణ్యః = ఆడుజింకలు, అర్జ్ఞాం = నేత్రములయొక్క, ప్రకామవిస్తారఫలం - ప్రకామ = మిక్కిలి, విస్తారం = విశాలత్వముయొక్క, ఫలం = ప్రయోజనమును, అపురి = పొందినవి.

అకాంక్ష. — అపురి = పొందినవి. కాంక్ష = వివిధ హరిణ్యః = ఆడు జింకలు. కిం = దేనిని? ప్రకామవిస్తారఫలం - ప్రకామ = మిక్కిలి, విస్తారం = విశాలత్వముయొక్క, ఫలం = ప్రయోజనమును. 'హరిణ్యః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రకామవిస్తారఫలం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అపురి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కేమం = వేసియొక్క? అర్జ్ఞాం = నేత్రములయొక్క. హరిణ్యః కథంభూతాః = ఆడుజింకలెట్టివి? విలోకయంత్యః = చూచుచుండునవి. కిం = దేనిని? వపురి = శరీరంబును. వపురి కథంభూతం = శరీరమెట్టిది? అఖ్యాతం = చెప్పఁబడినది. కథంభూతం = ఎట్టిదిగా? దయార్ద్రభావం - దయాఽక్యపారసంబుచేత, అర్ద్ర = తడుపఁబడిన, భావం = అభిప్రాయము కలిగినదిగా. కైః = వేనిచేత? అంతరికరణైః = మనస్సులచేత. అంతరికరణైః కథంభూతైః = మనస్సులెట్టివి? విశంకైః = భయరహితంబులయినవి. కస్య = ఎవనియొక్క? అస్య = ఈదిలీపవహారాజుయొక్క. కథంభూతస్యాపి = ఎట్టివాఁడయ్యెను? ధనుర్భృతోఽపి - ధనుః = ధనుస్సును, భృతోఽపి = ధరించియుండువాఁడయ్యెను.

శబ్దరూపసమాసములు — ధనుర్భృతః-ధనుః విభర్తీరి ధనుర్భృత్; తస్య ధనుర్భృతః; భృతః, భృతోః, భృతాం. ధనుర్భృచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అపి—అవ్యయమ్. అస్య-అస్య, అనయోః ఏనయోః, ఏషాం. ఇదంశబ్దః మకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దయార్ద్రభావం—దయయా అర్ద్రః దయార్ద్రః, దయార్ద్రః భావః యస్యతత్ దయార్ద్రభావం, తత్ దయార్ద్రభావం; దయార్ద్రభావం, దయార్ద్రభావే, దయార్ద్రభావాని. దయార్ద్రభావశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆఖ్యాతం-ఆఖ్యాతం, ఆఖ్యాతే, ఆఖ్యాతాని. ఆఖ్యాతశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంతఃకరణైః-అంతఃకరణేన, అంతఃకరణాభ్యాం, అంతఃకరణైః. అంతఃకరణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. విశంకైః - విగతా శంకా యేషాం తాని విశంకాని, తైః విశంకైః; విశంకేన, విశంకాభ్యాం, విశంకైః. విశంకశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. విలోకయంత్యః-విలోకయంతీ, విలోకయంత్యౌ, విలోకయంత్యుః. విలోకయంతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. వపుః-వపుః, వపుషీ, వపుంషి. వపుశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆపుః-ఆప, ఆపతుః, ఆపుః. 'ఆప్తవ్యాప్తా' విశ్వస్తాదాతోస్సకర్త కాత్కర్తరథితేలిట్ వరస్తైవదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అష్టాం-అష్టః, అష్ట్యైః, అష్ట్యాం. అష్టిశబ్దః ఇకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ప్రకామవిస్తారఫలం - ప్రకామం విస్తారః ప్రకామవిస్తారః; ప్రకామవిస్తారస్య ఫలం ప్రకామవిస్తారఫలం; తత్ ప్రకామవిస్తారఫలం; ఫలం, ఫలే, ఫలాని. ప్రకామవిస్తారఫలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. హరిణ్యః-హరిణీ, హరిణ్యౌ, హరిణ్యః హరిణీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ధనుర్భృతఇతి. ధనుర్భృతోఽవ్యుప్యరాజ్ఞః; ఏతేనభయనంభావనా దర్శితా. తథాపి, విశంకైః నిర్భీకైః, అంతఃకరణైః కర్తృభిః, దయయా కృపారసేన, అర్ద్రః సిక్తః, భావోఽభిప్రాయాయస్యతత్, దయార్ద్రభావం, తత్, ఆఖ్యాతం, దయార్ద్రభావమేతదిత్యాఖ్యాతమిత్యర్థః, ని. 'భావస్సతాస్వభావాభి ప్రాయచ్చేష్టత్యన' స్తి త్యమరః, తథావిభం వపుః, విలోకయంత్యః, హరిణ్యః, అష్ట్యాం, ప్రకామవిస్తారస్యాత్మంత వికాలతాయాః ఫలం హేతుకృతం, ని. 'సన్యే హేతుకృతేఫల' మిత్యమరః, అపుః 'విమలంకలుషీభవచ్చచేతః కథయత్యేవహితైషిణంఋషం' వేదన్యాయేన స్వాంతఃకరణవృత్తి ప్రామాన్యదేవ ఏనబ్ధం దదృశు రిత్యర్థః.

భావము. — దిలీపమహారాజు ధనుర్ధరుడై యుండుటంబున భయంకరుడగు నుండినను భయమునుబోగొట్టెడు కృపారసముయొక్క భావమును సూచింపచేయునట్టి

అయనయొక్క సుందరాకారమును అడుజింకలు తమవిశాలములయిననేత్రములతో జూచుటవలన వానికండ్లయొక్క విశాలత్వమును సాఫల్యమును పొంది పంజీనవి, అనగా తమ పెద్దకండ్లతో నిర్భయముగాఁ జూచుచుండినవి యనుట.

శ్లో॥ సకీచక్రైర్ధారతపూర్ణరంధ్రైః కూజద్భిః రాపాదితవంశకృతశ్రీమ్, శుక్రావకుంజేషు యశస్వీముచైః ఉద్గీయమానం వసదేవతాభిః.

పదచ్ఛేదము.—సః, కీచక్రైః, మారుతపూర్ణరంధ్రైః, కూజద్భిః, రాపాదితవంశకృత్యం, శుక్రావ, కుంజేషు, యశః, స్వం. ఉచైః, ఉద్గీయమానం, వసదేవతాభిః.

అర్థము.—సః=అదిలీపమహారాజా, మారుతపూర్ణరంధ్రైః=మారుత = వాయువు చేత, పూర్ణ=నింపఁబడిన, రంధ్రైః=రంధ్రములు కలవి గనుకనే, కూజద్భిః = ధ్వనులు చేయుచుండునట్టి, కీచక్రైః=వేణువిశేషములచేత, ఉచైః=గట్టిగా, రాపాదితవంశకృత్యం యథాతథా=రాపాదిత=సంపాదించఁబడిన, వంశ=సుషిరవాద్యముయొక్క, కృత్యంయథాతథా=కార్యము కలుగునట్లుగా, కుంజేషు=పొదరిండ్లయందు, వసదేవతాభిః=వసదేవతల చేత, ఉద్గీయమానం=గట్టిగానముచేయఁబడుచున్న, స్వం=స్వకీయమయిన, యశః=జీర్ణి, శుక్రావ=వినెను.

అకాంక్ష.—శుక్రావ=వినెను. కః=ఎవడు? సః=అదిలీపమహారాజా. లిం=దేనిని? యశః=జీర్ణి. 'సః'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'శుక్రావ'అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. యశఃకథంభూతం=జీర్ణియైట్టిది? స్వం=స్వకీయమయినది. పుంశఃకథంభూతం=పుంశఃకనెట్టిది? ఉద్గీయమానం=గట్టిగానముచేయఁబడుచున్నట్టిది. తాభిః=ఎవరిచేత? వసదేవతాభిః=వసదేవతలచేత, కేషు=వేనియందు? కుంజేషు=పొదరిండ్లయందు. కథంయథాతథా=ఏమనట్లుగాను? రాపాదితవంశకృత్యంయథాతథా=రాపాదిత=సంపాదించఁబడిన, వంశ=సుషిరవాద్యముయొక్క, కృత్యంయథాతథా=కార్యము కలుగునట్లుగాను. కథం=ఎట్లుగా? ఉచైః=గట్టిగా. కైః=వేనిచేత? కీచక్రైః=వేణువిశేషములచేత. కీచక్రైః కథంభూతైః=వేణువిశేషములైట్టిది? కూజద్భిః=ధ్వనులుచేయుచుండునవి. కథంభూతైః=ఎట్టివిగనుకనే? మారుతపూర్ణరంధ్రైః=మారుత=వాయువుచేత, పూర్ణ=నింపఁబడిన, రంధ్రైః=రంధ్రములుగలవి గనుకనే.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః=సః, తో, లే. తచ్చట్టి దకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కీచక్రైః=కీచకేన, కీచకాభ్యాం, కీచక్రైః. కీచశబ్దః ఆగరాంతః పులింగః తృతీయావచనాంతః. మారుతపూర్ణరంధ్రైః=మారుతేన పూర్ణాని మారుతపూర్ణాని, మారుతపూర్ణాని రంధ్రాణి యేహంటే మారుతపూర్ణరంధ్రాః, తైః మారుతపూర్ణ

రంధ్రైః, రంధ్రేణ, రంధ్రాభ్యాం, రంధ్రైః. మారుతపూర్ణరంధ్రశబ్దః అకారాంతః పుం-
 లింగః తృతీయా బహువచనాంతః. కూజద్భిః - కూజతా, కూజద్భ్యాం, కూజద్భిః.
 కూజశబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఆపాదితవంశకృత్యం-
 వంశస్యకృత్యం వంశకృత్యం; ఆపాదితం వంశకృత్యంయస్మిన్ కర్తృణి తద్యథాభవతితథా
 ఆపాదితవంశకృత్యం; క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. శత్రవ-శత్రావ, శత్రవతుః, శత్ర-
 వః 'శత్రవణ' ఇత్యస్తాథాతోస్యకర్తృకాత్కర్తృభూతే త్ వరన్వైపదేప్రథమపురుషై-
 కవచనాంతః. కుండేషు-కుండే, కుంజయోః, కుండేషు. కుంజశబ్దః ఆకారాంతఃపుం-
 లింగః సప్తమీబహువచనాంతః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశబ్దః సకారాంత-
 నపుంసకలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. స్వం - స్వం, స్వే, స్వాని. స్వశబ్దః అకారాంత-
 నపుంసకలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. ఉచ్చైః-అవ్యయమ్. ఉద్గీయమానం-ఉద్గీయమానం,
 ఉద్గీయమానే, ఉద్గీయమానాని. ఉద్గీయమానశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయై-
 కవచనాంతః. వనదేవతాభిః-వనదేవతాః వనదేవతాః; తాభిః వనదేవతాభిః; దేవతయా,
 దేవతాభ్యాం, దేవతాభిః. వనదేవతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయాబహువ-
 చనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సదిలీకః, మారుతేన వాయునా, పూర్ణాని పూరితాని రం-
 ద్రాణి యేషాంతై స్తథోక్తైః, ఆకలివకూజద్భిఃస్వనద్భిః, కీచకైఃవేణువిశేషైః. ని. 'వేణ-
 వః కీచకాస్తేష్యు ర్యేస్వనం తస్యిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః. వంశఃసుషిరవాద్యవిశేషః, 'పం-
 శాదికంతుసుషిర' మిత్యమరః. ఉచ్చైః, ఆపాదితం సంపాదితం వంశస్యకృత్యం కార్యం
 యస్మిన్కర్తృణి తద్యథాభవతితథా, కుండేషు లతాగృహేషు 'నికుంజమంజౌ వాన్లీదే-
 లతాదిసిహితోదర' ఇత్యమరః, వనదేవతాభిః, ఉద్గీయమానం ఉచ్చైః ఉద్గీయమానం, స్వం
 స్వకీయం, యశఃకీర్తిం, శత్రవ శత్రవత్.

భావము.—ఆదిలీకమహారాజు వెదుళ్లలోగాలిచేరి దానం గలిగిన శ్రావ్యమయన
 వేణునాదమును విసెను. ఆ వేణునాదము పొదరిండ్లలో వనదేవతలు తనకీర్తిని పొగడి
 నదిగానుండెను.

శ్లో. పుక్త స్తుషారై ర్గిరినిర్మురణాం అనోకహకంపితపుష్పగంధీ,
 త మాతపక్లాంత మనాతపత్రం ఆచారపూతం పవన సిషేవే. ౧౩

పదచ్ఛేదము.—పుక్తః, తుషారైః, గిరినిర్మురణాం, అనోకహకంపితపుష్పగంధీ,
 తం, తపక్లాంతం, ఆనాతపత్రం, ఆచారపూతం, పవనః, సిషేవే

అర్థము.—గిరినిర్మురణాం=తైలనదీప్రవాహములయొక్క, తుషారైః=తుంపరల
 చేత, పుక్తః=తడుపంటదీసివట్టియు, అనోకహకంపితపుష్పగంధీ-అనోకహ = పుష్పముల

యొక్క, ఆకంపిత=ఈవత్సంకితంబులయిన, పుష్ప = పుష్పములయొక్క, గంధీ = పరిమళముకలిగిన, పవనః=వాయువు, అనాతపత్రం=చత్ర సూన్యమైనవాడుగనుకనే, ఆతపక్లాంతం-ఆతప=ఎండచేత, క్లాంతం=బడలినట్టియు, ఆచారపూతం - ఆచార = సదాచారముచేత, పూతం = పరిశుద్ధుడయిన, తం=అదిలీపమహారాజును, సిషేవే = నేనించెను.

ఆకాంక్ష. — సిషేవే = నేనించెను. కః=ఏది? పవనః=వాయువు. కం = ఎవని? తం=అదిలీపమహారాజును 'పవనః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'సిషేవే' అనెడి క్రియాపదంబునున్న గనుక సకర్తక కర్తృప్రయోగము. కంకథంభూతం = అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? ఆచారపూతం = సదాచారముచేత పరిశుద్ధుడయినవాడు. పునః కథంభూతం=ఇంక శబ్దించాడు? ఆతప క్లాంతం=ఎండచేత బడలినవాడు. కథంభూతం=ఎట్టివాడుగనుక నే? అనాతపత్రం= చత్ర రహితుడయిన వాడుగనుక నే. పవనః కథంభూతం=వాయువెట్టిది? అనోకహకంపిత పుష్పగంధీ-అనోకహ = వృక్షంబులయొక్క, ఆకంపిత = ఈవత్సంకితంబులయిన, పుష్ప=పుష్పములయొక్క, గంధీ = పరిమళముకలిగినట్టిది. పునఃకథంభూతః = ఇంక నెట్టిది? పుక్తః=తడుపఁబడినది. కై=వేనిచేత? తుషారైః = తుంపరలచేత. కేమాం = వేనియొక్క? గిరినిర్ రాణాం=శైలనదీప్రవాహములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — పుక్తః-పుక్తిః, పుక్తౌ, పుక్తాః. పుక్తశ్చైతాకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైవచనాంతః. తుషారైః - తుషారేణ, తుషారాభ్యాం, తుషారైః. తుషారశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. గిరినిర్ రాణాం - గిరా నిర్ రాః గిరినిర్ రాః, లేమాం గిరినిర్ రాణాం; నిర్ రస్య, నిర్ రహాః, నిర్ రాణాం. గిరినిర్ రశబ్దః ఆకారాంతఃపుంలింగః వక్తృబహువచనాంతః. అనోకహకంపితపుష్ప గంధీ-ఆకంపితానిచతానిపుష్పైశివ ఆకంపితపుష్పైశి; అనోకహానాం ఆకంపితపుష్పైశి అనోకహకంపితపుష్పైశి, అనోకహకంపితపుష్పైశాం గంధః అనోకహకంపితపుష్పగంధః, అనోకహకంపితపుష్పగంధః అస్యాస్తీతి అనోకహకంపితపుష్పగంధీ; గంధీ, గంధినా, గంధినః అనోకహకంపితపుష్పగంధీశబ్దః సకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైవచనాంతః. తం-తం, తౌ, తా. తచ్చబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. ఆతప క్లాంతం-ఆతపేన క్లాంతః ఆతపక్లాంతః; తం ఆతపక్లాంతం; క్లాంతం, క్లాంతౌ, క్లాంతా. ఆతపక్లాంతశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. అనాతప త్రం-ఆతపాత్ త్రాయక ఇత్యాకపత్రం; నవిద్యలే ఆతపత్రయస్యః అనాతపత్రః; తం అనాతపత్రం; అనాతపత్రం, అనాతపత్రే, అనాతపత్రా. అనాతపత్రశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైవచనాంతః. ఆచారపూతం - ఆచారేణ పూతః

అచారపూతః, తం అచారపూతం; పూతం, పూతౌ, పూతా. అచారపూతశబ్దః. అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పవనః=పునాతివి పవనః, పవనః, పవనా, పవనాః. పవనశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సిషేవే - సిషేవే, సిషేవాలే, సిషేవరే. 'షేవసేవన' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేణ్ అత్త సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — పృక్తఇతి. గిరిషు నిర్మ రాణాం కైలసద్విప్రవాహాణాం, 'ప్రవాహా నిర్మ రోఝర' ఇత్యమరః. తుషారైః శీకరైః, 'తుషారౌ హిమశీకరా' విరిశాశ్శుకః, పృక్తిః, సంపృక్తిః, అనోకహానాంవృక్షాణాం అకంపితానితామత్కంపితానియానిపుష్పాణి తేహం యోగంధస్సాస్సన్మాస్తీతి తస్మోక్తిః, ఈషత్కంపితపుష్పగంధవా, ఏవంశీత మందసురభిః పవనఃవాయుః, అనాశవత్కంప్రతార్థం పరిహృతచ్ఛత్రం, అతఏవ, అత వక్షాంతం అతపేన సూర్యచేజసా క్లాంతం భిన్నం, అచారపూతం అచారశుద్ధం, తం దిలీపం, సిషేవే అచారపూతత్వా త్సరాజా జగత్పవనస్యాసి పవనస్య సేవ్య ఆసీదివి భావః.

భావము. — అ దిలీపమహారాజా ప్రతాచరణమువలన గొడుగును పట్టుకొనక యెండచేబడలినందున జగత్పవనుడైనవాయు వాచారవంతుడయిన యాతనిపై వర్ష తలప్రవాహములయొక్క తుంపరలను వెదజల్లుచు చెట్లను చలంపచేసి వానిపుష్పవా ననలను పీచుచు నీతని గొలుచుచుండెను. అనఁగా - గొడుగులేక బడలినదిలీపునిపై చల్లని తిన్నని సువాసనగలగాలి కొట్టుచుండె ననుట.

శ్లో. శశామ పృష్ట్యాపి వినా దవాగ్నిః

ఆసీ ద్విశేషా ఫలపుష్పవృద్ధిః,

ఊనం న సత్వేష్యధికో బబాధే

తస్మి న్వనం గోప్తరి గాహమానే.

౧౪

పదచ్ఛేదము. — శశామ, పృష్ట్యా, అపి, వినా, దవాగ్నిః, ఆసీత్, విశేషా, ఫల పుష్పవృద్ధిః, ఊనం, న, సత్వేష్య, అధికిః, బబాధే, తస్మిన్, వనం, గోప్తరి, గాహమానే.

అర్థము. — గోప్తరి=రక్షితుండయిన, తస్మిన్=అదిలీపమహారాజా, వనం=వనం బును, గాహమానే=ప్రవేశించినవాడగుచుండఁగా, పృష్ట్యావినాపి=వర్షమునుని నాగా, దవాగ్నిః=కార్పిచ్చు, శశామ=శాంతినిపొందెను, ఫలపుష్పవృద్ధిః=ఫలము లయొక్కయు, పుష్ప=పుష్పములయొక్కయు, వృద్ధిః=వృద్ధి, విశేషా = అధికముగాచే యుఁబడినది, ఆసీత్=ఆయెను. సత్వేష్య=జంతువులలోపల, అధికిః=ప్రబలమయిన వ్యాఘ్రాదిజంతువు, ఊనం=దుర్బలమయిన మరణాదిజంతువును, నబబాధే=బాధించనిదయ్యె.

అకాంక్ష. — నబబాధే=బాధింపనిదయ్యె. కః=ఏది? అధికః = ప్రబలమయిన వ్యాఘ్ర)జిజంతువు. కం=దేనిని? ఊనం=దుగ్ధలమయినహరిద్రాజిజంతువును. 'అధికః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఊనం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నబబాధే' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కేషు = వేరిలాదల? సత్వేషు=జంతువులలోపల. అసీత్=అయెను. కా=ఏది? ఫలపుష్పవృద్ధిః-ఫల = ఫలముల యొక్కయు, పుష్ప=పుష్పములయొక్కయు, వృద్ధిః=వృద్ధి. 'ఫలపుష్పవృద్ధిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అసీత్' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్తృకర్తృప్రయోగము. కయావినాశి=దేనినినినాగా? పృష్ఠ్యవినాశి=వర్తమును వినాగా. కథం భూలేసలి=ఎట్టిదగుచుండగా? గామానసలి=ప్రవేశించినవాడగుచుండగా. కిం=దేనిని? వనం=వనమును. కస్మిన్=ఎవడు? తస్మిన్=అదిలీపమహారాజు. తస్మిన్కథం భూలే=అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? గోప్తరి=రక్షకుడయినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — శకామ-శకామ, శేమతుః, శేముః. 'శమఉబశమే' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరిభూలేఃట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకపదనాంతః. పృష్ఠ్యై-పృష్ఠ్యై, పృష్ఠ్యైభ్యాం, పృష్ఠ్యైశ్చి. పృష్ఠ్యైశ్చిః ఇకారాంతః, స్త్రీలింగః, తృతీయైకపదనాంతః. అసి-అవ్యయమ్. వినా-అవ్యయమ్. దవాగ్నిః-దవే అగ్నిః దవాగ్నిః; అగ్నిః; అగ్నీ, అగ్నయః. దవాగ్నిశ్చిః ఇకారాంతః, పులింగః ప్రథమైకపదనాంతః. అసీత్-అసీత్, అస్తాం, అసౌ. 'అసభుః' త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరిభూలేఃట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకపదనాంతః. విశేష - విశిష్టతఇతి విశేషః; విశేషా, విశేషే, విశేషాః. విశేషశబ్దః అకారాంతః, స్త్రీలింగః ప్రథమైకపదనాంతః. ఫలపుష్పవృద్ధిః-ఫలనిచ పుష్పాణిచ ఫలపుష్పాణి, ఫలపుష్పాణాం వృద్ధిః ఫలపుష్పవృద్ధిః; వృద్ధిః, వృద్ధిః, వృద్ధయః. ఫలపుష్పవృద్ధిశ్చిః ఇకారాంతః, స్త్రీలింగః ప్రథమైకపదనాంతః. ఊనం - ఊనం, ఊనా, ఊనాన్. ఊనశబ్దః అకారాంతః, పులింగః, ద్వితీయైకపదనాంతః. న-అవ్యయమ్. సత్వేషు-సత్వే, సత్వయోః, సత్వేషు. సత్వశబ్దః అకారాంతః, పులింగః సప్తమిబహుపదనాంతః. అధికః-అధికః, అధికా, అధికాః. అధికశబ్దః అకారాంతః, పులింగః ప్రథమైకపదనాంతః. బబాధే-బబాధే, బబాధాతే, బబాధితే 'బాధ్యవిరాడస' ఇత్యస్తాధాతో స్సకర్తృకాత్కర్తరిభూలేఃట్ అత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకపదనాంతః. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్చబ్దః అకారాంతః, పులింగః సప్తమ్యైకపదనాంతః. వనం=వనం, వనే, వనాని. వనశబ్దః అకారాంతః, పులింగః, ద్వితీయైకపదనాంతః. గోప్తరి-గోప్తరి, గోప్తాః, గోప్తృషు. గోప్తృశబ్దః ఋణారాంతః, పులింగః సప్తమ్యైకపదనాంతః. గామానసే-గామానసే, గామానసయోః, గామానసేషు. గామానసశబ్దః అకారాంతః, పులింగః సప్తమ్యైకపదనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—శకామేలి. గోచరరక్షణే, తస్మిన్ వ్రాహ్మణ్యే, వనం గాహమానే ప్రవిశ
తిసతి, పృష్ఠ్యైవారాపి, దవాగ్నిః. శకామ శాంతిం ప్రాప్తః ఫలానాంపుష్పాణాంచ వృద్ధిః,
విశిష్టత ఇతివేశేహ అతిశయితా, ఆసీత్, కర్తారే ఘృష్ణాశ్చయః, సత్వేషు జంతుషు
మధ్యే, 'యతశ్చవిధారణిమితి సప్తమి, అథితి ప్రబలా వ్యాప్తాః, ఊనందుర్బలం
హరిణాదికం, నబబాధే నహి నస్తి.

భావము.—ఆ దిలీపమహారాజు రక్షకుడయినందున వనములో ప్రవేశించుగనే
పర్వములేకయ కాగ్నిచ్చు శాంతినిొందెను. ఫలపుష్పములు వృద్ధిబొందెను. వ్యాప్తాది
ప్రబల దుష్టజంతువులు దుర్బలజంతువుల నిడింపవచ్చు.

శ్లో సంచారపూతాని దిగంతరాణి కృత్వా దినాంతే నిలయాం గంతుం,
ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రాప్తభా పతంగస్య మునేశ్చధేనుః ౧౫

పదచ్ఛేదము.—సంచారపూతాని, దిగంతరాణి, కృత్వా, దినాంతే, నిలయా
య, గంతుం, ప్రచక్రమే, పల్లవరాగతామ్రా, ప్రభా, పతంగస్య, మునేః, చ, ధేనుః.

అర్థము.—పల్లవరాగతామ్రా=పల్లవ=చిగురుటాకులయొక్క, రాగ=రక్తిమవలె,
తామ్రా=ఎఱ్ఱనైన, పతంగస్య=సూర్యునియొక్క, ప్రభా = కాంతియు, మునేః=పసిఘుని
యొక్క, ధేనుశ్చ=నందినీధేనువును, దిగంతరాణి=దిక్=దిక్కులయొక్క, అంతరాణి=
అవకాశంబులను, సంచారపూతాని=సంచార=సంచారముచేత, పూతాని = పరిశుద్ధముల
యినవానిగా, కృత్వా=చేసి, దినాంతే=సాయంకాలమందు, నిలయాం=అస్తమయము
కొఱుకును (గృహముకొఱుకును), గంతుం=పోవుటకొఱుకు, ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను. కా=ఏది? ప్రభా=కాంతియు,
ధేనుశ్చ=నందినీధేనువును. 'ప్రభా, ధేనుశ్చ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రచ
క్రమే'అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమి
చేయుటకొఱుకు? గంతుం=పోవుటకొఱుకు. కస్య=దేనికొఱుకు? నిలయాం=అస్తమయము
కొఱుకును (గృహముకొఱుకును). కస్మిన్=దేనియందు? దినాంతే=సాయంకాలమందు.
కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? కృత్వా=చేసి. కాని=చేనిని? దిగంతరాణి=దిశావకాశంబులను.
కథంభూతాని=ఎట్టివానిగా? సంచారపూతాని=సంచారముచేతపరిశుద్ధములయినవానిగాను.
కస్య=ఎవనియొక్క? మునేః=పసిఘునియొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? పతంగస్య=సూ
ర్యునియొక్క. ప్రభాధేనుశ్చకథంభూతా=కాంతియు నందినీధేనువునుఎట్టిది? పల్లవరాగ
తామ్రా=పల్లవ=చిగురుటాకులయొక్క, రాగ=రక్తిమవలె, తామ్రా=ఎఱ్ఱనైనది.

శబ్దరూపసమాసములు — సంచారత్రాతాని-సంచారేణ త్రాతాని సంచారత్రాతాని; తాని సంచారత్రాతాని; త్రాతం, త్రాతే, త్రాతాని. సంచారత్రాతశబ్దః ఆకారాస్తనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః దిగంతరాణి-దిశాం అంతరాణి దిగంతరాణి, తాని దిగంతరాణి; అంతరం, అంతరే, అంతరాణి. దిగంతరశబ్దః ఆకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. కృత్వా - క్తాప్రకృత్యాంతమవ్యయమ్. దినాంలే-దినస్యంతః దినాంతః, తస్మిన్ దినాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. దినాంతశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. నిలయాయ-నిలయాయ, నిలయాభ్యాం, నిలయేభ్యః. నిలయశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. గంతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్. ప్రచక్రమే-ప్రచక్రమే, ప్రచక్రమాతే, ప్రచక్రమికే. ప్రేత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'క్రముపాదవిత్తేచ' ఇత్యస్తాధాలోరకర్తృకాత్కర్తరిభ్యులేలి డాత్తనే పదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః పల్లవరాగతాస్త్రా-పల్లవస్యరాగః పల్లవరాగః, పల్లవరాగఇవ తాస్త్రా పల్లవరాగతాస్త్రా; తాస్త్రా, తాస్త్రే, తాస్త్రాః. పల్లవరాగతాస్త్రాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమ్యేకవచనాంతః. ప్రభా-ప్రభా, ప్రభే, ప్రభాః. ప్రభాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమ్యేకవచనాంతః. పతంగస్య-పతంగస్య, పతంగయోః, పతంగానాం. పతంగశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ధేనుః-ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమ్యేకవచనాంతః.

న్యాఖ్యా.—సంచారేణి. పల్లవస్యరాగోవర్ణః పల్లవరాగః, 'రాగోనురాగేమాత్సర్యేక్షేణాదారోహితాది'ష్టిలికాశ్చకః. సఇవ తాస్త్రా పల్లవరాగతాస్త్రా, పతంగస్య సూర్యస్య, ప్రభా కాంతిః, 'పతంగః పక్షీసూర్యయో' రిలికాశ్చకః. మునేక, ధేనుశ్చ, దిగంతరాణి దిశామవకాకాల్ 'అంతర మవకాశావధిగరిధానాంతర్ధి ధేదతాదర్శ్య' ఇత్యమరః. సంచారేణ, త్రాతాని శబ్దాని, కృత్వా, దినాంలే సాయంకాలే, నిలయాయ ఆస్తమయాయ, ధేనుపక్షే, అలయాయచ, గంతుం, ప్రచక్రమే.

భావము.—చిగురుటాకులవలె నెఱునైన సూర్యునికాంతి ప్రపంచమెల్లవ్యాపించి పావనముచేసి యస్తమించునట్లు వసిష్ఠుని యెఱువయిన యానందిని ధేనువును ఆవనమును దనసంచారముచే పవిత్రముచేసి సాయంకాలమున నింటికిఁబో బయలుదేరెను.

శ్లో. తాం దేవతాపిత్రతిథిక్రియాథాం
అన్య గ్యయా చుధ్యమలోకపాలః,
బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన
శ్రద్ధేన సాక్షా ద్విధి నోపపన్నా.

పదచ్ఛేదము.—తాం, దేవతాపిత్రలిఖిక్రియార్థాం, అన్వక్, యయా, మధ్యమలోకపాలః, బభౌ, చ, సా, లేన, సతాం, మలేన, శ్రద్ధా, ఇన, సాక్షాత్, విధి నా, ఉపపన్నా.

అర్థము.—మధ్యమలోకపాలః-మధ్యమలోక=భూలోకంబును, పాలః=పరిపాలనము చేయుచుండు దిలీపమహారాజు, దేవతాపిత్రలిఖిక్రియార్థాం-దేవతా=దేవతలయొక్కయు, పితృ=పితృదేవతలయొక్కయు, అలిఖి=అభ్యాసములయొక్కయు, క్రియా=యోగశ్రద్ధాదానములే, అర్థాం=ప్రయోజనముగాఁగఁగిన, ధేనుం=నందినీధేనువును, అన్వక్=అనుసరించి, యయా=కరలెను. సతాం=సత్పురుషులకు, మలేన = ఇష్టుఁడైన, లేన=ఆదిలీపమహారాజుతోడ, ఉపపన్నా=కూడుకొన్న, సాచ=ఆనందినీధేనువును, సతాం=సత్పురుషులకు, మలేన=సమృత్తమైన, విధినా=అనుష్ఠానముతోడ, ఉపపన్నా=కూడుకొనియుండునట్టి, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగానుండే, శ్రద్ధా=ఆస్తిక్యబుద్ధివలె, బభౌ=ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష.—బభౌ=ప్రకాశించెను. కాచ=ఏదియు? సాచ = ఆనందినీధేనువు. 'సాచ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'బభౌ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కేవల=ఏదివలె? శ్రద్ధేవ=ఆస్తిక్యబుద్ధివలె. శ్రద్ధాకథంభూతా=ఆస్తిక్యబుద్ధియెట్టిది? సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగానుండునది. పునఃకథంభూతా = ఇంక నెటువంటిది? ఉపపన్నా=కూడుకొనియుండునది. కేన=చేనితోడ? విధినా=అనుష్ఠానముతోడ. విధినాకథంభూతేన=అనుష్ఠానమెటువంటిది? మలేన=సమృత్తమయినది. కేహం = ఎవరికి? సతాం=సత్పురుషులకు. సాకథంభూతా=ఆనందినీధేనువెట్టిది? ఉపపన్నా = కూడుకొనియుండునది. కేన=ఎవనితోడ? లేన=ఆదిలీపమహారాజుతోడ. లేనకథంభూతేన = ఆదిలీపమహారాజుట్టివాఁడు? మలేన=ఇష్టుఁడయినవాఁడు. కేహం=ఎవరికి? సతాం = సత్పురుషులకు, యయా=పోయెను. కః=ఎవఁడు? మధ్యమలోకపాలః=భూలోకమును పరిపాలనచేయు దిలీపమహారాజు. 'మధ్యమలోకపాలః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యయా' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? అన్వక్=అనుసరించి. కాం=చేనిని? ధేనుం = నందినీధేనువును. ధేనుంకథంభూతాం=నందినీధేనువెట్టిది? దేవతాపిత్రలిఖిక్రియార్థాం-దేవతా = దేవతలయొక్కయు, క్రియా=యోగశ్రద్ధాదానములే, అర్థాం=ప్రయోజనముగాఁగలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, లే, తాః, తచ్చబ్జః దకారాంతఃశ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దేవతాపిత్రలిఖిక్రియార్థాం-దేవతాశ్చ, పితరశ్చ, అలిఖయశ్చ దేవతాపిత్రలిఖయః, దేవతాపిత్రలిఖీనాం క్రియాః దేవతాపిత్రలిఖిక్రియాః, దేవతాపిత్రలిఖిక్రియావ అర్థః యస్మాస్మా దేవతాపిత్రలిఖిక్రియార్థాః; తాం దేవతాపిత్ర

లిఖిక్రియాధా; దే...ఆధాం, దే...అధే, దే...అధాః. దేవతాపిక్రలిఖిక్రియాధా శబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్వక్-అప్రయమ్. మధ్యమలోక పాలః-మధ్యమశ్చాసో లోకశ్చ మధ్యమలోకః; మధ్యమలోకం పాలయతీతి మధ్యమ లోకపాలః; లోకపాలః, లోకపాలా, లోకపాలాః. మధ్యమలోకపాలశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బభౌ-బభౌ, బభుః, బభుః. 'భాదీస్తా' విశ్వ స్సాధాతో రకర్తకాత్కర్తృభూతేః పరిష్టేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అప్రయమ్. సా-సా, లే, తాః. తచ్చబ్దః దకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. లేన-లేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్చబ్దః దకారాంతఃపులింగః తృతీయైకవచనాంతః. సతాం-సతః, సతోః, సతాం. సచ్చబ్దః రకారాంతఃపులింగః పశ్చిమసంవచనాంతః. మలేన-మలేన, మతాభ్యాం, మతైః. మతశబ్దః ఆకారాంతఃపులింగః తృతీయైకవచనాంతః. శ్రద్ధా-శ్రద్ధా, శ్రద్ధే, శ్రద్ధాః. శ్రద్ధాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమైక వచనాంతః. ఇవ-అప్రయమ్. సాక్షాత్-అప్రయమ్. విధినా-విధినా, విధిభ్యాం, విధిభిః. విధిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉపపన్నా-ఉపపన్నా, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాః. ఉపపన్నాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తామివ. మధ్యమలోకపాలః, భూపాలా దిలీపః, దేవతాపిక్రలిఖి నాంక్రియాః, యాగక్రద్ధదానాని, తావేవ ఆర్థః ప్రయోజనం యస్యాస్తాం ధేనుం, అన్వక్, అనువదం, యయా, సతాం, మలేన, సద్విస్సమ్మాన్యయానేన, 'గలిబుద్ధి'త్యా దినా వర్తమానేక్తః, 'క్షస్యచ వర్తమాన' ఇలిపష్టి, లేనరాజ్ఞా ఉపపన్నా యుక్తా' సా ధేనుః, సతాం, మలేన, విధినా అనుష్ఠానేన, ఉపపన్నా, శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిరీవ, బభౌ.

భావము.—భూపాలకుడైన దిలీపమహారాజు దేవతాస్మృతికరంబులైన యాగము లకును పితృతృప్తికరంబులైన శ్రద్ధములకును అలిఖితవిసకరములైన దానములకును ఘృతాదులనిచ్చుటచే నాధారభూతురాలైన నందినీధేనువు వెంటడిపోయెను. సత్పురుషులచేత నేవింపఁబడెడి దిలీపమహారాజుతో నేగునట్టియానందినీధేనువునక్కార్యానుష్ఠానముతోఁ గూడిన ప్రత్యక్షమగు శ్రద్ధ ద్యోతమానమయ్యెదమరీలివి ప్రకాశించెను.

శ్లో. సపల్వలో తీర్ణవరాహాయూథా
న్యావాసపృక్షోస్తుఖిర్నితాని,
యయా మృగాధ్యాసితశాద్వలాని
క్యామాయమానాని వనాని పశ్యత్.

పదచ్ఛేదము.—సః, పల్వలో తీర్ణపరాహయూథాని, ఆవాసవృక్షోస్తుఖిబర్హి
ణాని, యయా, మృగాధ్యాసితశాద్వలాని, శ్యామాయమానాని, వనాని, పశ్యన్.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, పల్వలో తీర్ణపరాహయూథాని=పల్వల=అ
ల్పసరస్సులనుండి, ఉ తీర్ణ=వెడలివచ్చిన, పరాహ=పండులయొక్క, యూథాని=సమూ
హంబులు కలిగినట్టియు, ఆవాసవృక్షోస్తుఖిబర్హిణాని=ఆవాస = నివాసభూతంబులైన, పృక్ష = పృక్షంబులకు, ఉస్తుఖ=అభిముఖంబులైన, బర్హిణాని = మయూరంబులుకలిగి
నట్టియు, మృగాధ్యాసితశాద్వలాని=మృగ = జంకలచేత, అధ్యాసిత = అధిష్ఠింపఁబడిన, శాద్వలాని=పచ్చిక నేలలుకలిగినట్టియు, శ్యామాయమానాని=నల్లనైన, వనాని = వనంబు
లను, పశ్యన్=చూచుచున్నవాడగుచు, యయా=తరలెను.

అకాంత.—యయా=తరలెను. కః=ఎవడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. 'సః'
అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యయా' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక ఆక
ర్తకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? పశ్యన్=చూచుచుండెడి
వాడగుచు. కాని=జేనిని? వనాని=వనంబులను వనానికథంభూతాని=వనంబులెట్టివి?
శ్యామాయమానాని=నల్లనైనవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంక నెట్టివి? మృగాధ్యాసితశాద్వ
లాని=జంకలచేత అధిష్ఠింపఁబడిన పచ్చిక నేలలుకలిగినవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంక నెట్టివి?
ఆవాసవృక్షోస్తుఖిబర్హిణాని=ఆవాస=నివాసభూతంబులైన, పృక్ష=పృక్షంబులకు, ఉస్తుఖ
=అభిముఖంబులైన, బర్హిణాని=మయూరంబులుకలిగినవి. పునఃకథంభూతాని = ఇంక
నెట్టివి? పల్వలో తీర్ణపరాహయూథాని=పల్వల=అల్పసరస్సులనుండి, ఉ తీర్ణ = వెడలి
వచ్చిన, పరాహ=పండులయొక్క, యూథాని=సమూహంబులు కలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః=సః, తే, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పులింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. పల్వలో తీర్ణపరాహయూథాని=పల్వలేభ్యః ఉ తీర్ణాని పల్వలోతీ
ర్ణాని; పరాహాణాం యూథాని పరాహయూథాని; పల్వలోతీర్ణాని, పరాహయూథా
ని, యేష తాని పల్వలోతీర్ణ పరాహయూథాని; తాని పల్వలో తీర్ణపరాహయూథాని;
యూథం, యూథే, యూథాని. పల్వలోతీర్ణపరాహయూథశబ్దః అకారాంతసపుం
సకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఆవాసవృక్షోస్తుఖిబర్హిణాని - ఆవాసవృక్షాణాం
ఉస్తుఖాః ఆవాసవృక్షోస్తుఖాః, బర్హిణ్యేషాంసంతీలి బర్హిణాః, ఆవాసవృక్షోస్తుఖాః
బర్హిణాః యేషతాని, ఆవాసవృక్షోస్తుఖిబర్హిణాని, తాని ఆవాసవృక్షోస్తుఖిబర్హిణాని;
ఉస్తుఖిబర్హిణం, ఉస్తుఖిబర్హిణే, ఉస్తుఖిబర్హిణాని. ఆవాసవృక్షోస్తుఖిబర్హిణశబ్దః
అకారాంత సపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. యయా=యయా, యయా, యయా
యయా 'యాప్రాపణ' ఇత్యస్తాధ్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలిట్వరస్యైవదేప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః. మృగాధ్యాసితశాద్వలాని=మృగైః అధ్యాసితా మృగాధ్యాసితా;

మృగాధ్యాసితాః శాద్వలాః యేషతాని మృగాధ్యాసితశాద్వలాని; తాని మృగాధ్యాసిత శాద్వలాని; మృగాధ్యాసితశాద్వలం, మృగాధ్యాసితశాద్వలే, మృగాధ్యాసితశాద్వలాని. మృగాధ్యాసితశాద్వలశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. శ్యామాయమానాని-శ్యామానిభవంతీతి శ్యామాయమానాని, తాని శ్యామాయమానాని; శ్యామాయమానం, శ్యామాయమానే, శ్యామాయమానాని. శ్యామాయమానశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. వనాని-వనం, వనే, వనాని. వనశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. పశ్యత్-పశ్యత్, పశ్యంతో, పశ్యంతః. పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సరాజా, పల్వలేభ్యః అల్పజలాశయేభ్యః, ఉత్తిర్ణాని నిర్గతాని, పరాహణాయూథాని కులూనియేషతాని, బర్హాశ్శ్యేషంసంతీతి బర్హాణాః, మయూరాః ‘మయూరోబర్హాణోబర్హీ’ త్యమరః; ‘ఫలబర్హాభ్యా మిన్జ్యక్తవ్య’ ఇతిమత్స్యర్థీయ ఇనచ్చిత్యయః. ఆవాసవృక్షోస్తు ఖాః బర్హిణాః, యేష తాని, కాదాః బాలతృణాని యేష సంతీతి శాద్వలాః శమ్నశ్యామాదేశాః ‘శాద్వలశ్యాదహరిత’ ఇత్యమరః ‘తారః కర్దమ శమ్నయో’ రితివిశ్వః. ‘నడకాదాద్వల’ జీతి వలచ్చిత్యయః, మృగైరధ్యాసితా అధిష్ఠితాః శాద్వలాయేషతాని శ్యామాయమానాని, పరాహ బర్హాణాధిక్యమహిమ్నశ్యామానిభవంతి, భృశాదిత్వాత్ కృచ్చిత్యయః, తాని, వనాని పశ్యత్, యయా.

భాషణము.—ఆ దిలీపమహారాజు అల్పసరస్సులనుండి వెడలివచ్చిన యుడవిజంతుల సమూహముగలవియు, నిజావాసంబులైన వృక్షంబులకు నభిముఖంబు లయి వచ్చెడు నెమిల్లగలవియు, మృగంబులచే వసియింపఁబడిన పచ్చికలుగలవియు నల్లనివియు నయిన వనంబులం జూచుచు వెడలెను.

శ్లో. ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్
గృప్తిర్గురుత్వా ద్వపుషో నరేంద్రః,
ఉభా వలఞ్చక్రతు రభిప్రతాభ్యాం
తపోవనాపుత్రిపథం గతాభ్యామ్.

౧౮

పదచ్ఛేదము — ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్, గృప్తిః, గురుత్వాత్, వపుషః, నరేంద్రః, ఉభా, అలంచక్రతుః, అచిప్రతాభ్యాం, తపోవనాపుత్రిపథం, గతాభ్యామ్.

అర్థము.—గృప్తిః=నకృత్ప్రసూతురాలయిన నందినీధేనువు, నరేంద్రశబ్ద=దిలీప మహారాజును, ఉభా=వీరలిద్దఱును, ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్=ఆపీన=బాదుగు యొక్క, భార=భారంబుయొక్క, ఉద్వహన=వసించుటయందు, ప్రయత్నాత్=ప్రయా

సముపలన, పపుమః=దేహముయొక్క, గురుత్వాచ్చ=గౌరవమువలనను, అఙ్ఘ్రితాభ్యాం= మనోహరిమాలయిన, గతాభ్యాం=గమనంబులచేత, తపోవనావృత్తిపథం - తపోవన= తపోవనమునుండి, ఆవృత్తిపథం=వచ్చెడిత్రోవను, అలంచక్రతుః=అలంకరించిరి.

ఆకాంక్ష. — అలంచక్రతుః=అలంకరించిరి. కా=ఎవరు? ఉభా=వీరక్షద్వయ. కం=వేని? తపోవనావృత్తిపథం-తపోవన=తపోవనమునుండి, ఆవృత్తిపథం=వచ్చెడిత్రోవను. 'ఉభా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తపోవనావృత్తిపథం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అలంబక్రతుః' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కాభ్యాం=వేనిచేత? గతాభ్యాం = గమనములచేత. కతాభ్యాంకథంభూతాభ్యాం=గమనములెట్టివి? అఙ్ఘ్రితాభ్యాం=మనోహరింబులయినవి. కస్తాచ్చ = దేనివలనను? గురుత్వాచ్చ=గౌరవమువలనను. కస్య=దేనియొక్క? పపుమః=దేహముయొక్క. కస్తాత్=దేనివలన? ఆసీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్ - ఆసీన=పొదుగుయొక్క, భార = భారముయొక్క, ఉద్వహన=హించుటయందు, ప్రయత్నాత్ = ప్రయాసమువలన. కస్య=ఎవడును? నరేంద్రశ్చ=దిలీపమహారాజును. కా=ఎదియు? గృప్తిః = సకృత్సమాతురాలయిన నందినీధేనువును.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆసీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్ - ఆసీనస్యభారఃఆసీనభారః, ఆసీనభారస్య ఉద్వహనం ఆసీనభారోద్వహనం; ఆసీనభారోద్వహనే ప్రయత్నః, ఆసీనభారోద్వహనప్రయత్నః, తస్మాత్ ఆసీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్; ప్రయత్నాత్, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నేభ్యః. ఆసీనభారోద్వహనప్రయత్నశబ్దః అకారాంతః పులింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. గృప్తిః-గృప్తిః, గృప్తీ, గృప్తయః. గృప్తిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుత్వాత్-గురోర్భావః గురుత్వం; తస్మాత్ గురుత్వాత్; గురుత్వాత్, గురుత్వాభ్యాం, గురుత్వేభ్యః. గురుత్వశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. పపుమః-పపుమః, పపుమోః, పపుమం. పపుశబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగపంచమ్యైకవచనాంతః. నరేంద్రః-నరాణాం ఇంద్రః; నరేంద్రః, ఇంద్రః, ఇంద్రాః. నరేంద్రశబ్దః అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉభా-ఉభా 2, ఉభాభ్యాం 3, ఉభయోః 2, ఉభశబ్దః అకారాంతః పులింగ నిర్ణయింపవలసిన ప్రథమాద్వివచనాంతః. అలంబక్రతుః-అలంబక్రతుః, అలంబక్రతుః, అలంబక్రతుః. అలంబక్రతుః 'దుక్కుఁగరణ' ఇత్యస్తాద్ధాతో స్ఫుకర్తకాత్కర్తరి భూలేబ్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. అచితాభ్యాం-అచితేన, అచితాభ్యాం, అచితైః. అచితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాద్వివచనాంతః. తపోవనావృత్తిపథం-తపసః పనం తపోవనం; తపోవనాత్ ఆవృత్తిః తపోవనావృత్తిః; తపోవనావృత్తే, పంథాః, తపోవనావృత్తి పథః; తం తపోవనావృత్తిపథం; త...పథం, త...పథో, త...పథాన్. తపోవనావృత్తిపథశబ్దః అకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

గతాభ్యాం-గతేన, గతాభ్యాం, గతైః. గతశబ్దః ఆకారాంత సమంతుకలింగః కృతీయా ద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఆపీనేతి. గృప్తిః సకృత్ప్రసూతాగాః 'సకృత్ప్రసూతాగార్గృప్తి' రిత్యమర్ఘి. హలాయుధశ్చ, సరేంద్రశ్చ, ఉభౌ, యథాక్రమం, ఆపీనమూఘః; 'ఉధస్త క్షీబమాపీన' మిత్యమర్ఘి. తద్భారోద్వహనే, ప్రయత్నాత్ ప్రయాసాత్, వపుషోగు రుత్వాచ్చ, అంచితాభ్యాం చారుభ్యాం, గతాభ్యాం గమనాభ్యాం, తపోవనావృత్తేః పంథానం తపోవనావృత్తివధం, వనాదాగమనమార్గం 'ఋక్షార్థభూ' రిత్యాదిసా ఆకారప్రత్యయ స్వమాసాంతః, ఆలఙ్ఘ్యక్రతుః, భూషితవంతః.

భావము.—ఏకమాదనీనిన నందినీధేనువు భారమయినపాదుగుతోడను, దిలీపమ హారాజు స్థూలశరీరముతోడను, వనముననుండి వచ్చుచుండఁగా సొగసుగనుండిరి.

శ్లో. వసిష్ఠధేనో రనుయాయినం తం ఆవర్తమానం వనితా వనాన్తాత్,
పపా నిమేషాలసపక్షపక్షిః ఉపాక్షితాభ్యా మివలోచనాభ్యామ్.

పదచ్ఛేదము.—వసిష్ఠధేనోః, అనుయాయినం, తం, ఆవర్తమానం, వనితా, వనాన్తాత్, పపా, నిమేషాలసపక్షపక్షిః, ఉపాక్షితాభ్యాం, ఇవ, లోచనాభ్యాం.

అర్థము.—వసిష్ఠధేనోః=వసిష్ఠ=వసిష్ఠులయొక్క, ధేనోః=నందినీధేనువునకు, అను యాయినం=అనుచరుఁడైనట్టియు, వనాన్తాత్=వన=వనముయొక్క, ఆన్తాత్=ప్రాంతప్ర దేశముననుండి, ఆవర్తమానం=వచ్చుచున్నట్టి, తం=ఆదిలీపమహారాజును, వనితా=ఆత్యం తాను రాగముకలిగిన సుదక్షిణాదేవి, నిమేషాలసపక్షపక్షిస్త్రీ=నిమేష=రెప్ప పాటులచేత, ఆలస=మందమయిన, పక్ష=రెప్పలయొక్క, పక్షిస్త్రీ=శ్రేణికలదియగుచు, లోచనా భ్యాం=నేత్రములచేత, ఉపాక్షితాభ్యామివ=ఉపవాసముచేసినవానిచేతవలె, పపా=పాన ముచేసెను.

అకాంక్ష.—పపా=పానముచేసెను. కా=ఎవలె? వనితా=ఆత్యంతానురాగము కలిగిన సుదక్షిణాదేవి. కం=ఎవని? తం = ఆదిలీపమహారాజును. 'వనితా' అనెడిప్రథ మాంతకర్తృప్రథమును, 'తం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృప్రథమును, 'పపా' అనెడిత్రీయా వదంబునున్నదిగనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాభ్యామివ=ఎట్టివానిచేతవలె? ఉపాక్షితాభ్యామివ=ఉపవాసముచేసినవానిచేతవలె. కాభ్యాం=చేనిచేత? లోచనాభ్యాం =నేత్రములచేత. కథంభూతా సతీ=ఎట్టిదగుచు? నిమేషాలసపక్షపక్షిస్త్రీ=నిమేష =రెప్ప పాటుచేత, ఆలస=మందమయిన, పక్ష=రెప్పలయొక్క, పక్షిస్త్రీ=శ్రేణికలదియగు

సత్యంతము నీట్లు త్రాగడుచొప్పున అప్పు పాటు వేయక తనకనుగవలఁ బానముసేసెను.
అనఁగాఁ దనమగని అప్పు పాటులులేకయే చూచుచుండె ననుట.

శ్లో. పురస్కృతా వర్తని పార్థివేన ప్రత్యుద్ధతా పార్థివధర్మపత్నీ,
తదస్తరే సా విరరాజ ధేనుః దినక్షపామధ్యగ తేవ సంధ్యా. ౨౦

వదచ్ఛేదము.—పురస్కృతా, వర్తని, పార్థివేన, ప్రత్యుద్ధతా, పార్థివధర్మ
పత్నీ, తదంతరే, సా, విరరాజ, ధేనుః, దినక్షపామధ్యగతా, ఇవ, సంధ్యా.

అర్థము.—వర్తని=మార్గమందు, పార్థివేన=దిలీపమహారాజుచేత, పురస్కృతా=
ముందఱు చేసుకొనఁబడినదియు, పార్థివధర్మపత్నీ-పార్థివ=దిలీపమహారాజునకు, ధర్మ
పత్నీ = ధర్మభార్యయైన సుదక్షిణాదేవిచేత, ప్రత్యుద్ధతా=ఎదుర్కొనఁబడినదియు
నైన, సా=ఆ, ధేనుః=నందినీ ధేనువు, తదస్తరే=తల్=ఆసుదక్షిణాదిలీపులయొక్క, అంతరే=
మధ్య ప్రదేశమందు, దినక్షపామధ్యగతా-దినక్షపా=అహోరాత్రములయొక్క, మధ్య=
మధ్యకాలంబును, గతా=పొందిన, సంధ్యేవ=సంధ్యాకాలమువలె, విరరాజ=ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష.—విరరాజ=ప్రకాశించెను. కా = ఏది? సా = ఆ, ధేనుః=నందినీ
ధేనువు. 'సా ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'విరరాజ' అనెడిక్రియాపదంబు
నున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. 'కేవ=ఏదివలె? సంధ్యేవ=సంధ్యాకాలమువలె.
సంధ్యాకథంభూతా=సంధ్యయెట్టిది? దినక్షపామధ్యగతా-దినక్షపా = అహోరాత్రము
లయొక్క, మధ్య=మధ్యకాలంబును, గతా=పొందినది. కస్మిన్=దేనియందు? తదంతరే-
తల్=ఆసుదక్షిణాదిలీపులయొక్క, అంతరే=మధ్య ప్రదేశమందు. సాధేనుఃకథంభూతా=
ఆనందినీ ధేనువెట్టిది? ప్రత్యుద్ధతా=ఎదుర్కొనఁబడినది. కయా=ఎవతచేత? పార్థివధర్మ
పత్నీ-పార్థివ=దిలీపమహారాజునకు, ధర్మపత్నీ=ధర్మభార్యయైన సుదక్షిణాదేవిచే
త. పునఃకథంభూతా=ఇంక నెట్టిది? పురస్కృతా=ముందఱు చేసుకొనఁబడినది. 'కేవ=ఎవని
చేత? పార్థివేన=దిలీపమహారాజుచేత. కస్మిన్ = ఎచ్చటను? వర్తని=మార్గమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురస్కృతా-పురస్కృతా, పురస్కృతే, పురస్కృతాః
పురస్కృతాశబ్దః ఆకారాంతః, స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వర్తని-వర్తని, వర్తనోః,
వర్తనమ్. వర్తకశబ్దః నకారాంతసపుంసకలింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. పార్థివేన-పృథి
వ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః, తేన పార్థివేన; పార్థివేన, పార్థివాభ్యాం, పార్థివైః. పార్థివ
శబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ప్రత్యుద్ధతా-ప్రత్యుద్ధతా, ప్రత్యు
ద్ధతే, ప్రత్యుద్ధతాః. ప్రత్యుద్ధతాశబ్దః ఆకారాంతః, స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పార్థివ
ధర్మపత్నీ - ధర్మస్య పత్నీ ధర్మపత్నీ; పార్థివస్య ధర్మపత్నీ పార్థివధర్మపత్నీ; కయా

పార్థివధర్మపత్నీ, పత్నీ; పత్నీ భ్రాతృ, పత్నీ భిః. పార్థివధర్మపత్నీశబ్దః ఈకారాంతః
 స్త్రీలింగః తృప్తియైకవచనాంతః. తదంతరే-తయోః అంతరం తదంతరం, తస్మిన్ తదం
 తరే; అంతరే, అంతరయోః, అంతరేషు. తదంతశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః సర్వ
 మ్యైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాం
 తః. విరరాజ-విరరాజ, విరేశతుః, విరేశాః. విత్తుపసర్గ పూర్వకాల్ 'రాబృదీప్తా' విత్తు
 స్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిప్త పదస్త్వేబదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధేనుః-
 ధేనుః, ధేను, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దినక్ష
 పామధ్యగతా-దినంచ త్తపాచ దినక్షపే, దినక్షపయోః మధ్యః దినక్షపామధ్యః; దిన
 క్షపామధ్యం గతా దినక్షపామధ్యగతా; గతా, గతే, గతాః. దినక్షపామధ్యగతాశబ్దః
 ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అప్యయమ్. సంధ్యా-సంధ్యా, సంధ్యే,
 సంధ్యాః. సంధ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురస్కృతేతి. వర్తని మార్గే, పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ, దిలీ
 పేన, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యణ్విత్వయః, పురస్కృతా, అగ్రతః కృతా, ధర్మస్యపత్నీ ధర్మ
 పత్నీ, ధర్మరాపత్నీ త్నీతి. అశ్వసూసాదివత్తాదర్థ్యే వస్తీసమాసః, తయా, పార్థివస్య,
 ధర్మపత్నీ, ప్రత్యుద్గతా, అభిముఖీకృతా, సాధేనుః, తదంతరే, తయోర్దమ్పత్యోర్ద
 ధ్యే, దినక్షపయోర్దినరాత్రయోః మధ్యగతాసంధ్యేవ, విరరాజ, పూర్వాధే నైవతదం
 తరవర్తిత్యేసిద్ధే పునః తదంతరఇతి గ్రహణమక్రొపమేయోపమానయోః క్రమావస్థాన
 మాత్రసాదృశ్య వివక్షార్థమితి మంతవ్యమ్.

భావము.—దిలీపమహారాజునకును ఆయనకుముందుగా ఆనందినీధేనువు నెదుర్కొ
 నివచ్చుచున్న సుదక్షిణాదేవికిని మధ్యే మార్గమునందుండిన నందినీధేనువు దివారాత్రము
 లకు మధ్యస్థమయిన సంధ్యవలె ప్రకాశించెను. పగటిపన్నెకు సమయమయిన తెల్లనిప
 స్త్రుములు ధరించినరాజునకు, రాత్రివర్ణమునకు సమమయిన (నల్ల లేక ఊదా) పస్త్ర
 ముఁ గట్టుకొన్నరాణికిని నడుమ నెఱుంగినందినీధేనువు సంధ్యావర్ణముగా కనుపడినట్లు
 తోచుచున్నది.

శ్లో. ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినిం తాం సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా,
 ప్రణమ్య చానర్చ విశాల మస్యాః శృంగాంతరం ద్వార మివార్ధసిద్ధేః.

పదచ్ఛేదము.—ప్రదక్షిణీకృత్య, పయస్వినిం, తాం, సుదక్షిణా, సాక్షతపాత్ర
 హస్తా, ప్రణమ్య, చ, ఆనర్చ, విశాలం, అస్యాః, శృంగాంతరం, ద్వారం, ఇవ, అర్ధ
 సిద్ధేః.

అర్థము.—సాక్షతపాత్రహస్తా-సాక్షతపాత్ర = అక్షతపాత్ర ముతోఁగూడిన, హస్తా=హస్తముకలిగిన, సుదక్షిణా=సుదక్షిణాదేవి, పయస్విసీం=అధికక్షీరంబులు గలిగిన, తాం=ఆనందినీధేనువును, ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణముచేసి, ప్రణమ్యచ=నమస్కరించి యుం, అస్యాః=ఈనందినీధేనువుయొక్క, విశాలం=విస్తారమైన, శృంగాంతరం=శృంగ= కొమ్మలయొక్క, అంతరం=మధ్యప్రదేశంబును, అర్థసిద్ధి=కార్యసిద్ధియొక్క, ద్వార మివ=ప్రవేశమార్గమునువలె, ఆనర్ప=పూజచేసెను.

అకాంక్ష.—ఆనర్ప=పూజచేసెను. కా=ఎవతె? సుదక్షిణా=సుదక్షిణాదేవి. కిం=దేనిని? శృంగాంతరం=కొమ్మలయొక్క మధ్యప్రదేశంబును. 'సుదక్షిణా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శృంగాంతరం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఆనర్ప' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. కిమివ=దేనివలె? ద్వారమివ=ప్రవేశమార్గమునువలె. కస్యాః=దేనియొక్క? అర్థసిద్ధి=కార్యసిద్ధియొక్క శృంగాంతరం కథంభూతం=కొమ్మలయొక్క మధ్యప్రదేశమెట్టిది? విశాలం=విస్తారమైనది. కస్యాః=దేనియొక్క? అస్యాః=ఈనందినీధేనువుయొక్క. కింకృత్వాచ=ఏమిచేసియు? ప్రణమ్యచ=నమస్కరించియు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణముచేసి. కాం=దేనిని? తాం=ఆనందినీధేనువును. తాంకథంభూతాం=ఆనందినీధేను వెట్టిది? పయస్విసీం=అధికక్షీరంబులు కలిగినది. సుదక్షిణాకథంభూతా=సుదక్షిణాదేవియెట్టిది? సాక్షతపాత్రహస్తా-సాక్షతపాత్ర=అక్షతపాత్ర ముతోఁగూడిన, హస్తా=హస్తముకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రదక్షిణీకృత్య, ల్యబంధమవ్యయమ్. పయస్విసీం-ప్రభూతంపయః అస్యాఅస్తీతి పయస్విసీ ; తాం పయస్విసీం ; పయస్విసీం, పయస్విన్యా, పయస్విసీః. పయస్విసీశబ్దః ఈకారాంతఃస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తాంతాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సుదక్షిణా-సుదక్షిణా, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః. సుదక్షిణాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాక్షతపాత్రహస్తా-అక్షతానాం పాత్రం అక్షతపాత్రం; అక్షతపాత్రేణ సహ వర్తత ఇలి సాక్షతపాత్రః, సాక్షతపాత్రః హస్తః యస్యాస్యా సాక్షతపాత్రహస్తా; సా...హస్తా, సా...హస్తే, సా...హస్తాః. సాక్షతపాత్రహస్తాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రణమ్య ల్యబంధమవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. ఆనర్ప-ఆనర్ప, ఆనర్పయః, ఆనర్పః 'అర్పపూజాయా' మిత్యసాధ్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరిభూతేఽట్ ఆనర్పయః, ఆనర్పః 'అర్పపూజాయా' మిత్యసాధ్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరిభూతేఽట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విశాలం - విశాలం, విశాలే, విశాలాని. విశాలశబ్దః తకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అస్యాః - అస్యాః, అనయోః. ఏనయోః, ఆసాం. ఇదమ్శబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః వ్యవ్యైకవచనాంతః. శృంగాంతరం-

శృంగమోః అంతరం శృంగాంతరం, తల్ శృంగాంతరం; అంతరం, అంతరే, అంతరాణి. శృంగాంతరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిङ్గీద్వితీయైకవచనాంతః. ద్వారం-ద్వారం, ద్వారే, ద్వారాణి. ద్వారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అర్థసిద్ధేః-అర్థస్య సిద్ధిః అర్థసిద్ధిః, తస్యాః అర్థసిద్ధేః; సిద్ధ్యాః, సిద్ధేః, సిద్ధ్యోః, సిద్ధాం. అర్థసిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రదక్షిణీకృత్యేతి, ఆక్షతానాం పాత్రేణ సహవర్త ఇతి సాక్షతపాత్రః; తాదృశోహస్తోయస్యాస్యా, సుదక్షిణా, పయస్వినిం ప్రభూతక్షీరాం, తాంఢేనుం, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్యచ, అస్యాః ఢేనోః, విశాలం, శృంగాంతరం శృంగమధ్యం, అర్థసిద్ధేః కార్యసిద్ధేః, ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ, ఆనర్చ ఆర్చయామాస, 'ఆర్చపూజాయాం' ఆర్చతే భావాదికాల్లాట్. 'ఁటిథాతో' రిత్యాది నాద్విత్వం 'తస్మా'న్ముడిత్యాది నా నుమాగమః.

భావము.—అక్షతలపాత్రమును చేతఁబెట్టుకొనియుండిన సుదక్షిణాదేవి పాలుగల నందినీధేనువును ప్రదక్షిణనమస్కారంబులుచేసి ఆమెయొక్క విశాలమైనకొమ్ములమధ్యప్రదేశమును స్వకార్యసిద్ధి మార్గమునువలె పూజచేసెను.

శ్లో. వత్సోత్సుకాఽపి స్తిమితా సపర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్యేతి ననందతుస్తే, భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని.

పదచ్ఛేదము.—వత్సోత్సుకాః, అపి, స్తిమితాః, సపర్యాం, ప్రత్యగ్రహీత్, సా, ఇతి, ననందతుః, తౌ, భక్త్యా, ఉపపన్నేషు, హి, తద్విధానాం, ప్రసాదచిహ్నాని, పురఃఫలాని.

అర్థము.—సా=ఆనందినీ ధేనువు, వత్సోత్సుకాపి=వత్స=దూడయందు, ఉత్సుకాఽపి=ఉత్కుంఠకలిగినదైనను, స్తిమితాసతీ=నిశ్చలయైనదగుచు, సపర్యాం=పూజను, ప్రత్యగ్రహీత్=స్వీకరించెను. ఇతి=ఇట్లును కారణమువలన, తౌ=ఆసుదక్షిణాదీవీపులు, ననందతుః=సంతోషించిరి. భక్త్యా=భక్తితోడ, ఉపపన్నేషు=కూడుకొనియుండెడి వారల విషయముగా, తద్విధానాం=ఆనందినీ ధేనువుపంటి మహాత్ములయొక్క, ప్రసాదచిహ్నాని=అనుగ్రహచిహ్నములు, పురఃఫలాని హి=పురోగతంబులైన ఫలములు గలిగినవి గదా?

ఆకాంక్ష.—పురఃఫలాని హి-పురః=పురోగతంబులయిన, ఫలాని హి=ఫలంబులు గలిగినవికదా. కాని = ఏవి? ప్రసాదచిహ్నాని = అనుగ్రహచిహ్నములు. 'ప్రసాదచిహ్నాని' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'పురఃఫలానిహి' అనెడి కారక క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కేషాం=ఎవరియొక్క? తద్విధానాం=ఆనందినీ ధేనువుపంటి మహాత్ములయొక్క. కేషాం=ఎవరివిషయముగాను? ఉపపన్నే

ఘ=కూడుకొనియుండెడివారివిషయముగా. కయా=దేనితోడ? భక్త్యా=భక్తితోడ. న
 నందతుః=నంతోషించిరి. కా=ఎవరు? తా=ఆనుదక్షిణాదిలీపులు. 'తా' అనెడి ప్రథ
 మాంతకర్తృపదమును, 'ననందతుః' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్తృక కర్తృ
 ప్రయోగము కిమితి=ఏమనుకాఁగమువలన? ఇతి=ఇట్లునుకారణమువలన. ప్రత్యగ్రహీ
 త్=స్వీకరించెను. కా=ఏది? సా=ఆనందిసి యనువు. కాం=దేనిని? సపర్యాం=పూజను.
 'సా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సపర్యాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును,
 'ప్రత్యగ్రహీత్' అనెడిక్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కథం
 భూతాసతీ=ఎట్టిదగుచు? స్తిమితాసతీ=సిశ్చలయయినదగుచు. కథంభూతా=ఎట్టిదయిన
 ను? వత్సోత్పుకాపి-వత్స=దూడయందు, ఉత్పుకా=ఉత్పల్లకలీనదైనను.

శబ్దరూపసమాసములు — వత్సోత్పుకా-వత్సే ఉత్పుకా వత్సోత్పుకా; ఉత్పు
 కా, ఉత్పుకే, ఉత్పుకాః. వత్సోత్పుకాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచ
 నాంతః. అపి-అవ్యయమ్. స్తిమితా. స్తిమితా, స్తిమితే, స్తిమితాః. స్తిమితాశబ్దః ఆకా
 రాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సపర్యాం-సపర్యాం, సపర్యే, సపర్యాః. సపర్యా
 శబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రత్యగ్రహీత్-ప్రత్యగ్రహీత్, ప్రత్య
 గ్రహీష్టాం, ప్రత్యగ్రహీషుః. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'గ్రహణపాదాన' ఇత్యస్తా
 ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలుజ్జ్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-
 సా, తే, తాః. తచ్చబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి అవ్యయమ్.
 ననందతుః - ననంద, ననందతుః, ననందుః 'టునదినమృద్ధా' విత్సస్తాధాతోరకర్తృకా
 త్కర్తృభూతేలిజ్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. తా-నః, తా, తే. తచ్చబ్దః
 దకారాంతః పులింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. భక్త్యా-భక్త్యా, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః.
 భక్తిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉపపన్నేష-ఉపపన్నే, ఉపప
 న్నయోః, ఉపపన్నేషు. ఉపపన్నశబ్దః అకారాంతః పులింగః సప్తమాబహువచనాంతః.
 హి-అవ్యయమ్. తద్విధానాం-తస్యాః విధేవవిభాయేషాం తే తద్విధాః; తేషాం తద్విధా
 నాం; తద్విధస్య, తద్విధయోః, తద్విధానాం. తద్విధశబ్దః అకారాంతః పులింగః పక్షీ
 బహువచనాంతః. ప్రసాదచిహ్నని-ప్రసాదస్య చిహ్నని ప్రసాదచిహ్నని; చిహ్నం,
 చిహ్నా, చిహ్నని. ప్రసాదచిహ్నశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచ
 నాంతః. పురః ఫలాని-పురోగతాని ఫలాని యేషాం తాని పురఃఫలాని; ఫలం, ఫలే, ఫ
 లాని. పురఃఫలశబ్దః ఆకారాంతసపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వత్సేతి, సా ధేనుః, వత్సోత్పుకాఽపి వత్సే ఉత్కంఠితాఽపి,
 సిమితా నిశ్చలాసతీ, సపర్యాం పూజాం 'పు'జానమన్యవచితిస్సపర్యార్పణాస్స

శృంగయోః అంతరం శృంగాంతరం, తత్ శృంగాంతరం; అంతరం, అంతరే, అంతరాణి. శృంగాంతరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిత్యేద్వితీయైకవచనాంతః. ద్వారం-ద్వారం, ద్వారే, ద్వారాణి. ద్వారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అథసిద్ధేః-అథస్య సిద్ధేః అర్థసిద్ధిః, తస్యాః అర్థసిద్ధేః; సిద్ధ్యాః, సిద్ధేః, సిద్ధ్యోః, సిద్ధానాం. అర్థసిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ట్యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రదక్షిణీకృత్యేతి, అక్షతానాం పాత్రేణ సహవర్తత ఇతి సాక్షతపాత్రః; తాదృశోహస్తాయస్యాస్మా, సుదక్షిణా, పయస్వినీం ప్రభూతక్షీరాం, తాంధ్రం, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్యచ, అస్యాః ధనోః, విశాలం, శృంగాంతరం శృంగమధ్యం, అర్థసిద్ధేః కార్యసిద్ధేః, ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ, ఆనర్చ అర్చయామాస, 'అర్చపూజాయాం' అర్చతే ధావాదికాల్లాట్. 'ఁటిథాతో' రిత్యాదినా ద్విత్వం 'తస్మా' న్నుడిత్యాదినా నుమాగమః.

భావము.—అక్షతలపాత్రమును చేతఁబెట్టుకొనియుండిన సుదక్షిణాదేవి పాలుగల నందినీధేనువును ప్రదక్షిణనమస్కారంబులుచేసి ఆమెయొక్క విశాలమైనకొమ్ములమధ్యప్రదేశమును స్వకార్యసిద్ధి మార్గమునువలె పూజచేసెను.

శ్లో. వతోన్మత్సృకాఽపి స్తిమితా సవర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్యేతి ననందతుస్తే,
భక్తోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నీని పురఃఫలాని.

పదచ్ఛేదము.—వతోన్మత్సృకా, అపి, స్తిమితా, సవర్యాం, ప్రత్యగ్రహీత్, సా, ఇతి, ననందతుః, తో, భక్త్యా, ఉపపన్నేషు, హి, తద్విధానాం, ప్రసాదచిహ్నీని, పురఃఫలాని.

అర్థము.—సా=ఆనందినీధేనువు, వతోన్మత్సృకాఽపి=వత్స=దూడయందు, ఉత్సృకాఽపి=ఉత్క్రంతకలిగినదైనను, స్తిమితాసతీ=నిశ్చలయైనదగుచు, సవర్యాం=పూజను, ప్రత్యగ్రహీత్=స్వీకరించెను. ఇతి=ఇట్లును కారణమువలన, తో=అనుదక్షిణాదిరీతులు, ననందతుః=సంతోషించిరి. భక్త్యా=భక్తితోడ, ఉపపన్నేషు=కూడుకొనియుండెడి వారల విషయముగా, తద్విధానాం=ఆనందినీధేనువుపంటి మహాత్ములయొక్క, ప్రసాదచిహ్నీని=అనుగ్రహచిహ్నములు, పురఃఫలాని హి=పురోగతంబులైన ఫలములు గలిగినవి గదా?

ఆకాంక్ష.—పురఃఫలాని హి-పురః=పురోగతంబులయిన, ఫలాని హి=ఫలంబులు గలిగినవికదా. కాని = ఏవి? ప్రసాదచిహ్నీని = అనుగ్రహచిహ్నములు. 'ప్రసాదచిహ్నీని' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'పురఃఫలానిహి' అనెడి కారక క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కేషాం=ఎవరియొక్క? తద్విధానాం=ఆనందినీధేనువుపంటి మహాత్ములయొక్క. కేషు=ఎవరివిషయముగాను? ఉపపన్నే

ఘ=ఘాడుకొనియుండెడివారివిషయముగా. కయా=దేనితోడ? భక్త్యా=భక్తితోడ. న
నందతుః=నంతోషించిరి. కా=ఎవరు? తా=ఆనుదక్షిణాదిలీపులు. 'తా' అనెడి ప్రథ
మాంతకర్తృపదమును, 'ననందతుః' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్తృక కర్తృ
ప్రయోగము కిమితి=ఏమనుకాఁగమువలన? ఇతి=ఇట్లునుకారణమువలన. ప్రత్యగ్రహీ
త్=స్వీకరించెను. కా=ఏది? సా=ఆనందిసింభనువు. కాం=దేనిని? సపర్యాం=పూజను.
'సా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సపర్యాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును,
'ప్రత్యగ్రహీత్' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కథం
భూతానలీ=ఎట్టిదగుచు? స్తిమితానలీ=నిశ్చలయయినదగుచు. కథంభూతాపి=ఎట్టిదయిన
ను? వలొన్నెత్తుకాపి-వత్స=దూడయందు, ఉత్సుకాపి=ఉత్కృష్టకలినదైనను.

శబ్దరూపసమాసములు. — వలొన్నెత్తుకా-వల్లే ఉత్సుకా వలొన్నెత్తుకా; ఉత్సు
కా, ఉత్సుకే, ఉత్సుకాః. వలొన్నెత్తుకాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచ
నాంతః. అపి-అవ్యయమ్. స్తిమితా-స్తిమితా, స్తిమితే, స్తిమితాః. స్తిమితాశబ్దః ఆకా
రాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సపర్యాం-సపర్యాం, సపర్యే, సపర్యాః. సపర్యా
శబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రత్యగ్రహీత్-ప్రత్యగ్రహీత్, ప్రత్య
గ్రహీష్టాం, ప్రత్యగ్రహీషుః. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'గ్రహణపాదాన' ఇత్యస్తా
ద్ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి భూతేలుజ్ఞ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-
సా, తే, తాః. తచ్చబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి అవ్యయమ్.
ననందతుః - ననంద, ననందతుః, ననందుః 'టునదిసమృద్ధా' విత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకా
త్కర్తరిభూతేలిజ్ఞ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషద్వితీయవచనాంతః. తా-నః, తా, తే. తచ్చబ్దః
దకారాంతః పులింగః ప్రథమాద్వితీయవచనాంతః. భక్త్యా-భక్త్యా, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః.
భక్తిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉపపన్నేష-ఉపపన్నే, ఉపప
న్నయోః, ఉపపన్నేషు. ఉపపన్నశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః సప్తమీబహువచనాంతః.
హి-అవ్యయమ్. తద్విధానాం-తస్యాః విధేవవిభావయేషాం తే తద్విధాః; తేషాం తద్విధా
నాం; తద్విధస్య, తద్విధయోః, తద్విధానాం. తద్విధశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః షష్ఠీ
బహువచనాంతః. ప్రసాదచిహ్నని-ప్రసాదస్య చిహ్నని ప్రసాదచిహ్నని; చిహ్నం,
చిహ్నో, చిహ్నని. ప్రసాదచిహ్నశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచ
నాంతః. పురః ఫలాని-పురోగతాని ఫలాని యేషాం తాని పురఃఫలాని; ఫలం, ఫలే, ఫ
లాని. పురఃఫలశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — వల్లేని, సా ధేనుః, వలొన్నెత్తుకాఽపి వల్లే ఉత్కృష్టతాఽపి,
స్తిమితా నిశ్చలానలీ, సపర్యాం పూజాం 'పూజానమస్యావచితిస్సపర్యారాచార్హణాన్

మా' ఇత్యమరః, ప్రత్యగ్రహీత్, ఇతిహేతోః, తౌదంవతీ, ననందతుః. పూజాస్వీకరణ
స్యానందహేతుత్వమాహ; (భర్తృభి) పూజ్యేష్వనురాగోభక్తిః, తయా, ఉపవన్నేష
య్యుత్తేష విషయే, తద్విధానాం, తస్యాః ధనోః దోష విదాప్రకారో యేహం తేహం,
మహతామిత్యర్థః. ప్రసాదస్యచిహ్నాని లింగాని మాజాస్వీకారాదీని, పురఃఫలాని పురోగ
తాని ప్రత్యేకస్వాని ఫలాని యేహం తాని, హి, ఆపింబిత ఫలసూచకం గదర్శనా
దానందోయుజ్యత ఇతిభావః.

భావము.—నందినీ ధేనువు దూడకు పాలివ్వ దానివద్దకుపోవ నిచ్చగలదయ్యు
ను, నిచ్చులరాలై యాపూజను గ్రహించెను. ఇందువలన సుదక్షిణాదిలీపులు సంహీష్ఠిం
చిరి. భక్తుల విషయములో నందినీ ధేనువు పంటిమహాత్ములయొక్క యనుగ్రహచిహ్నములు
ముందుఫలములను గలుగజేయునని గదా?

శ్లో. గురో స్సదారస్య నిషీడ్య పాదౌ సమాప్య సాంధ్యశ్చ విధిందిలీపః,
దోహవసానే పునరేవ దోగ్ధీం భేజే భుజోచ్చిన్నరిపు నిషణ్ణామ్.

పదచ్ఛేదము.—గురోః, సదారస్య, నిషీడ్య, పాదౌ, సమాప్య, సాంధ్యం, చ,
విధిం, దిలీపః, దోహవసానే, పునః, ఏవ, దోగ్ధీం, భేజే, భుజోచ్చిన్నరిపుః, నిషణ్ణాం.

అర్థము.—భుజోచ్చిన్నరిపుః=భుజ=బాహువులచేత, ఉచ్చిన్న=మిగతతలనజ
కంబడిన, రిపుః=శత్రువులకలిగిన, దిలీపః=దిలీపమహారాజు, సదారస్య=పత్నీనమేతుఁడ
యిన, గురోః=వసిష్ఠనియొక్క, పాదౌ=చరణములను, నిషీడ్య=నమస్కరించి, సాంధ్యం=
సంధ్యాకాలమందు చేయఁదగిన, విధించ=అనుష్ఠానంబును, సమాప్య=ముగించి, దోహవ
సానే=దోహ = పిండుటయొక్క, అవసానే=అంతమందు, నిషణ్ణాం=ఆసీనయైనట్టి, దో
గ్ధీమేవ=దోహనశీలురాలయిన నందినీ ధేనువునే, పునః=మరలను, భేజే=నేవించెను.

అకాంక్ష.—భేజే=నేవించెను. కః=ఎవఁడు? దిలీపః=దిలీపమహారాజు. కామే
వ=ఎవతెనే? దోగ్ధీమేవ=దోహనశీలురాలయిన నందినీ ధేనువునే. 'దిలీపః' అనెడి ప్రశ
మాంతకర్తృపదమును, 'దోగ్ధీమేవ' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును 'భేజే' అనెడి
క్రియాపదంబు నున్నది గనుక నకర్తకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? పునః=మరలను.
దోగ్ధీంకథంభూతాం=దోహనశీలురాలయిన నందినీ ధేనువెట్టిది? నిషణ్ణాం=ఆసీనయైనట్టి
ది. కస్తే=దేనియందు? దోహవసానే=దోహ=పిండుటయొక్క, అవసానే=అంతమందు.
కింకృత్వా=ఏమిచేసి? సమాప్య=ముగించి. కంచ=దేనిని? విధించ=అనుష్ఠానంబును. విధిం
కథంభూతం=అనుష్ఠానమెట్టిది? సాంధ్యం=సంధ్యాకాలమందు చేయఁదగినది. కింకృత్వా=ఏ
మిచేసి? నిషీడ్య=నమస్కరించి. కా=చేనిని? పాదౌ=చరణంబులను. కస్య=ఎవనియొక్క?

గురోః=వసిష్ఠునియొక్క, గురోఃకథంభూతస్య=వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? సదారస్య=సత్త్వీస
మేతుఁడయినవాఁడు. దిలీపకథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? భుజోచ్చిన్నరిపుః-
భుజుఁబాహువులచేత, ఉచ్చిన్న=మిగతలేకనణకఁబడిన, రిపుః=శత్రువులుకలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — గురోః - గురోః, గురోవీ, గురునాం. గురుశబ్దః
ఉకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సదారస్య-దారైస్సహవర్తత ఇతి సదారః;
తస్య సదారస్య; సదారస్య, సదారయోః, సదారానాం. సదారశబ్దః అకారాంతః
పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. నిషీద్య - ల్యబస్తమవ్యయమ్. పాదా - పాదం, పాదా,
పదః పాదాః. పాదశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సమాప్య-ల్యబ
స్తమవ్యయమ్. సాన్ధ్యం - సన్ధ్యాయాం భవః సాన్ధ్యః, తం సాన్ధ్యం; సాన్ధ్యం,
సాన్ధ్యై, సాన్ధ్యాః. సాన్ధ్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. విధిం-
విధిం, విధీ, విధీః. విధిశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దిలీపః-దిలీపః,
దిలీపా, దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దోహవసానే-
దోహస్య అవసానం దోహవసానం - తస్మిన్ దోహవసానే; అవసానే, అవసానయోః,
అవసానేషు. దోహవసానశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రత్యమైకవచనాంతః. పునః-
అవ్యయమ్. ఏవ - అవ్యయమ్. దోగ్ధీం - దోగ్ధీం, దోగ్ధాన్, దోగ్ధీః. దోగ్ధీ
శబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. భేదే-భేదే, భేదాతే, భేదరే-భజ
నేవాయా' మిత్యస్తాదాలోస్సకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషై
కవచనాంతః. భుజోచ్చిన్నరిపుః - భుజాభ్యా ముచ్చిన్నాః, భుజోచ్చిన్నాః; భుజో
చ్చిన్నాః రిపవోయేన సః భుజోచ్చిన్నరిపుః; రిపుః, రిపూ, రిపవః. భుజోచ్చిన్నరిపు
శబ్దః ఉకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నివణ్ణాం - నివణ్ణాం, నివణ్ణే, నివ
ణ్ణాః. నివణ్ణాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — గురోరితి. భుజోచ్చిన్నరిపుః భుజాభ్యాం నాన్యేనసహాయేన,
ఉచ్చిన్నాః ఉత్పన్నైరిచిహ్నః నిశ్చేషితాః, రిపవః శత్రవః, ఏనస తథోక్తః దిలీపః,
సదారస్య దారైరరుంధత్యా సహవర్తమానస్య, గురోః, ఉభయోరపీత్యర్థః, పాదా,
నిషీద్య ఆభివాద్య, సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం, విధిమరుష్టానంచ, సమాప్య, దోహవ
సానే నివణ్ణామాసీనాం, దోగ్ధీమేవ దోహనశీలాం ధేనుమేవ, 'తృ' న్నిరిత్యున్న
త్యయః. పునః, భేదేనేవితవాన్ 'భజనేవాయా' మిత్యస్తాదైట్, భుజోచ్చిన్నరిపురిత్యు
నేనాస్యనిర్భీకత్వం సూచితం, దోగ్ధీరినిరుపపదప్రయోగాదస్యాః కామధుక్త్వంగమ్య
తే, అవధారణార్థోఽయమేవకారోఽస్యకార్యా నరప్రపుక్త్యవధావంబోధయతి.

భావము. — ఇతరసహాయంబులేకయ శత్రువులనెల్లను సహరించుటచే నిర్భీరుఁ
డయిన దిలీపమహారాజు పట్నీసహితుఁ డయినపసిష్ఠునిపాదములకు నమస్కరించి సాయం

సంధ్యానుష్ఠానములను నెఱవేర్చుకొని పాలుపిండినపిమ్మట కోరినవస్తువుల నొసంగు నందినీ ధేనువును సేవించెను.

శ్లో. తా వంతిన్యస్తబలిప్రదీపాం అన్వాస్య గోప్తాగృహిణీసహాయః,
క్రమేణ సుప్తా మనుసంవివేశ సుప్తోత్థితాం ప్రాత ననూద తిష్ఠత్.

పదచ్ఛేదము.—తాం, అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం, అన్వాస్య, గోప్తా, గృహిణీ సహాయః, క్రమేణ, సుప్తాం, అను, సంవివేశ, సుప్తోత్థితాం, ప్రాతః, అను, ఉదతిష్ఠత్.

అర్థము.—గోప్తా = రక్షకుఁడయిన దిలీపమహారాజు, గృహిణీసహాయస్యక్-గృహిణీ=భార్యయే, సహాయస్యక్=తోడుగాఁగలవాఁడగుచు, అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం-అంతిక=సమీపమందు, న్యస్త=ఉంచఁబడిన, బలి=బలులును, ప్రదీపాం=దీపములును కలిగిన, తాం=అట్లుకూర్చున్న నందినీ ధేనువును, అన్వాస్య=అనుసరించికూర్చుండి, క్రమేణ=వరుసగా, సుప్తాం = నిద్రించిననందినీ ధేనువును, అనుసంవివేశ=అనుసరించి నిద్రించెను ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు, సుప్తోత్థితాం-సుప్త=నిద్రించినదై, ఉత్థితాం=లేచిననందినీ ధేనువును, అనూదతిష్ఠత్=అనుసరించిలేచెను.

ఆకాంక్ష.—అనూదతిష్ఠత్=అనుసరించిలేచెను. ఈ=ఎవఁడు? గోప్తా=రక్షకుఁడయినదిలీపమహారాజు. కాం=ఎవఁడెను? సుప్తోత్థితాం-సుప్త=నిద్రించినదై, ఉత్థితాం=లేచిననందినీ ధేనువును. 'గోప్తా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుప్తోత్థితాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అనూదతిష్ఠత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కదా=ఎప్పుడు, ప్రాతః=ప్రాతకాలమందు. అనుసంవివేశ=అనుసరించి నిద్రించెను ఈ=ఎవఁడె? గోప్తా=రక్షకుఁడయినదిలీపమహారాజు. కాం=ఎవ్వఁడెను? సుప్తాం=నిద్రించిన నందినీ ధేనువును. 'గోప్తా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుప్తాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అనుసంవివేశ' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కేన=చేనిచేత? క్రమేణ=వరుసగా. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అన్వాస్య=అనుసరించికూర్చుండి. కాం=ఎవఁడెను? తాం=అకూర్చున్న నందినీ ధేనువును. తాంకథం భూతాం = ఆనందినీ ధేను వెట్టిది? అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం-అంతిక=సమీపమందు, న్యస్త=ఉంచఁబడిన, బలి=బలులును, ప్రదీపాం=దీపములును కలిగినది. కథంభూతస్యక్=ఎట్లైనాఁడగుచు? గృహిణీసహాయస్యక్-గృహిణీ=భార్యయే, సహాయస్యక్=తోడుగాఁగలవాఁడగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, లే, తాః. తచ్చబ్బిదకారాస్తః, స్త్రీలింగః, ద్విలేయైకవచనాంతః. అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం-అంతికేన్యస్తాః అంతికన్యస్తాః; బలయశ్చ

ప్రదీపాశ్చ బలిప్రదీపాః; అంతికన్యస్తాః బలిప్రదీపాః యస్యాస్యా అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాః, తాం అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం; అం...ప్రదీపాం, అం...ప్రదీపే, అం...ప్రదీపాః. అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాశ్చట్టః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్యస్య-స్యబంతమవ్యయమ్. గోస్తా-గోస్తా, గోస్తాతా, గోస్తారః. గోస్తృశట్టః ఋకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గృహిణీసహాయః-గృహిణీ సహాయో యస్యసః గృహిణీ సహాయః; సహాయః, సహాయో, సహాయాః. గృహిణీసహాయశట్టః ఆకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్రమేణ-క్రమేణ, క్రమాభ్యాం, క్రమైః. క్రమశట్టః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సుప్తాం-సుప్తాం, సుప్తే, సుప్తాః. సుప్తాశట్టః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అను-అన్యయమ్. సంవివేశ-సంవివేశ, సంవిశతుః, సంవిశతుః. సుపూర్వకాత్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరిభూలేలిబ్ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సుప్తోత్థితాం-సుప్తాచ సా ఉత్థితాచ సుప్తోత్థితా, తాం సుప్తోత్థితాం; ఉత్థితా, ఉత్థితే, ఉత్థితాః. సుప్తోత్థితాశట్టః ఆకారాంతః శ్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాతః-అన్యయమ్. అను-అన్యయమ్. ఉదలిప్త - ఉదలిప్తల్, ఉదలిప్తతాం, ఉదలిప్తల్. ఉదలిప్తపరస్వకర్త కాత్ 'హగలినిపుత్రా' విత్యస్తాధాతోరకర్త కాత్కర్తరి భూలే లజ్జ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తామితి. గోస్తా రక్షకః, సః, గృహిణీసహాయః పత్నీద్వితీయస్సృక్, ఉభావశీత్యర్థః. అన్తికే న్యస్తాః బలయః ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తాం 'కరోపహరయోః పుంసీలితి ప్రాణ్యంగజే స్త్రియా' మిత్యమరః, తాం పూర్వోక్తాం, నివర్ణాం, ధేనుం, అన్యస్య అనుపవిశ్య, క్రమేణ, సుప్తాం, అన్వనంతరం, సంవివేశ సుప్తాప, ప్రాతః, సుప్తోత్థితాం, సుప్తాచసా ఉత్థితాచ తాం, అనుదలిప్తల్ ఉత్థితవాన్, అత్ర అనుశబ్దేన ధేనురాపవ్యాపారయోః పార్వాపర్యముచ్చయే, క్రమశబ్దేనకు ధేనువ్యాపారాణామితి నపానరుక్త్యం 'కర్తృప్రవచనీయయ్యుక్తే ద్వితీయా.'

భావము.—గోరక్షణయందు ప్రవిష్టుడైన దిలీపమహారాజు భార్యాసహాయముతో నానందినీధేనువు సమాపమందు నాహరములను దీపములనుంచుకొని యానందిం ధేనువ్యాపారమును క్రమముగా ననుసరించెను. అనగా ఆధేనువుమార్పువ్వపుడు కూర్చుండుచు పండుగొన్నప్పుడు పండుగొనుచు తెల్లవారినిద్రపోయిలేచినపుడు లేచుచు నీవ్రకారము ప్రవర్తించెను.

శ్లో. ఇత్థంవ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం సమంవహిష్యా మహనీయకీర్తేః, సప్తవ్యతీయుః స్త్రిగుణాని తస్య దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య. ౨౫

పదచ్ఛేదము. — ఇత్థం, ప్రతం, ధారయతః, ప్రజార్థం, సమం, మహిష్య, మహానీయకీరైః, సప్త, వ్యతీయః, త్రిగుణాని, తస్య, దినాని, దీనోద్ధరణోచితస్య.

అర్థము. — ఇత్థం = ఈపూర్వోక్తప్రకారముగా, ప్రజార్థం = సంతానముకొఱకు, మహిష్యసమం = అభిషిక్తపత్నియైన సుదక్షిణాదేవితోగూడ, ప్రతం = గోసేవాప్రతంబును, ధారయతః = ధరించుచున్నట్టియు, మహానీయకీరైః - మహానీయః = పూజ్యమయిన, కీరైః = కీర్తికలిగినట్టియు, దీనోద్ధరణోచితస్య. దీన = దీనులయొక్క, ఉద్ధరణ = దైన్యవిమోచనమందు, ఉచితస్య = పరిచితుడైనట్టి, తస్య = ఆచిలీపమహారాజునకు, త్రిగుణాని = త్రిరావృత్తంబులయిన, సప్త = ఏడైన, దినాని = దివసంబులు, వ్యతీయః = కడచినవి.

ఆకాంక్ష. — వ్యతీయః = కడచినవి. కాని = ఏవి? దినాని = దివసంబులు. 'దినాని' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృవచమును, 'వ్యతీయః' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక ఆకర్తృక కర్తృప్రయోగము. దినానికథంభూతాని = దివసంబులెట్టివి? సప్త = ఏడైనవి. పునఃకథంభూతాని = ఇంక నెట్టివి? త్రిగుణాని = త్రిరావృత్తంబులయినవి. తస్య = ఎవని? తస్య = ఆచిలీపమహారాజునకు. తస్యకథంభూతస్య = ఆచిలీపమహారాజెట్టివాడు? దీనోద్ధరణోచితస్య - దీన = దీనులయొక్క, ఉద్ధరణ = దైన్యవిమోచనమందు, ఉచితస్య = పరిచితుడయినవాడు. పునఃకథంభూతస్య = ఇంక నెట్టివాడు? మహానీయకీరైః - మహానీయః = పూజ్యమయిన, కీరైః = కీర్తికలిగినవాడు. పునఃకథంభూతస్య = ఇంక నెట్టివాడు? ధారయతః = ధరించుచున్నవాడు. కిం = దేని? ప్రతం = గోసేవాప్రతంబును. కయాసనం = ఎవతెతోగూడ. మహిష్యసమం = అభిషిక్తపత్నియైన సుదక్షిణాదేవితోగూడ. కిమర్థం = దేనికొఱకు? ప్రజార్థం = సంతానముకొఱకు. కథం = ఎట్లుగాను? ఇత్థం = ఈపూర్వోక్తప్రకారముగాను.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఇత్థం - అవ్యయమ్. ప్రతం - ప్రతం, ప్రతే, ప్రతాని. ప్రతశబ్దః ఆకారాతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ధారయతః - ధారయతః, ధారయతోః, ధారయతాం. ధారయచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. ప్రజార్థం - ప్రజాయై ప్రజార్థం. క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. సమం - అవ్యయమ్. మహిష్య - మహిష్య, మహిషీభ్యాం, మహిషీభిః. మహిషీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. మహానీయకీరైః - మహానీయాకీర్తి యస్య సః మహానీయకీర్తిః, తస్యమహానీయకీరైః; కీరైః, కీర్త్యోః, కీర్తినాం. మహానీయకీర్తిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. సప్త - సప్తః 2, సప్తభిః, సప్తభ్యః 2, సప్తానాం, సప్తసు. సప్తశబ్దః నకారాంత సపుంసకలింగ నిత్యబహువచనే ప్రథమాబహువచనాంతః. వ్యతీయః - వ్యతీయాయ, వ్యతీయతుః, వ్యతీయ్యః. విలలిశత్యప సర్గద్వయపూర్వకాల్ 'ఇన్ గత' విత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతే లిట్. షర

స్తైవదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. త్రిగుణాని - త్రయఃగుణాః యేషాంతాని త్రిగుణాని; త్రిగుణం, త్రిగుణే, త్రిగుణాని. త్రిగుణశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః పశ్యేకవచనాంతః. దినాని - దినం, దినే, దినాని. దినశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. దీనోద్ధరణోచితస్య - దీనానాం ఉద్ధరణం దీనోద్ధరణం, దీనోద్ధరణే ఉచితః దీనోద్ధరణోచితః, తస్య దీనోద్ధరణోచితస్య; ఉచితస్య, ఉచితయోః, ఉచితానాం. దీనోద్ధరణోచితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగపశ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, ప్రకారం సంతానాయ, మహిష్వాసమం అభిషిక్తపత్నీనహ 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యుక్తః. ప్రతం, ధారయతః, మహనీయాత్రాశ్చోర్ధ్వస్యతస్య, దీనానాముద్ధరణే దైన్యవిమోచనే ఉచితస్య పరిచితస్య, తస్యనృపస్య, త్రయోగుణాః ఆపృతయోయేషాంతాని త్రిగుణాని త్రిరాపుతాని త్రిగుణితాని సప్తదినాని, ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః; ప్యతీయః.

భావము.—ఈ ప్రకారము మహనీయకీర్తిమంతుడయి దీనులదైన్యమును నివారించెడి దిలీపమహారాజు పట్టపుభార్యతోఁగూడ ఇరువదియొకదినములు నోవ్రతమును సల్పెను.

శ్లో. అన్యేద్యు రాత్తానుచరస్య భావం
జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః,
గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం
గౌరీగురో గ్వహ్వర మావివేశ.

౨౬

పదచ్ఛేదము.—అన్యేద్యుః, ఆత్తానుచరస్య, భావం, జిజ్ఞాసమానా, మునిహోమధేనుః, గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం, గౌరీగురోః, గవ్వారం, ఆవివేశ.

అర్థము.—అన్యేద్యుః=మఱుచటిదినమందు, మునిహోమధేనుః=ముని=వసిష్ఠుని యొక్క, హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఆత్తానుచరస్య=ఆత్మ=తనకు, అనుచరస్య=నేపథుడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క, భావం=అభిప్రాయమును, జిజ్ఞాసమానా=తెలుసుకొననిచ్చగలదగుచు, గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం=గంగా=గంగానదియొక్క, ప్రపాతం=పతన ప్రదేశముయొక్క, ఆంతం=సమాప్తమందు, నిరూఢం=మొలచిన, ఘాసం=బాలకృణములుకలిగిన, గౌరీగురోః=గౌరీ=పార్వతి, గురోః=తండ్రియైనహిమవత్సర్యకముయొక్క, గవ్వారం=గుహను, ఆవివేశ=ప్రవేశించెను.

అకాంక్ష.—ఆవివేశ = ప్రవేశించెను. కా=ఏది? మునిహోమధేనుః=వసిష్ఠుని యొక్క హోమార్థమయిన నందినీధేనువు. కిం=దేనిని? గవ్వారం=గుహను. 'మునిహోమ

ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'గవ్వారం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవివేశ' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? గౌరీగురోః = పార్వతీ తంత్రియైన హిమవత్పర్వతముయొక్క. గవ్వారంకథంభూతం=గుమాయెట్టిది? గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం - గంగా=గంగానదియొక్క, ప్రపాత=పతన ప్రదేశముయొక్క, అంత=సమీపమందు, నిరూఢ=మొలచిన, ఘాసం=బాలతృణములుకలిగినది. కథంభూతా=ఎట్టిదగుచు? జిజ్ఞాసమానా=తెలుసుకొననిచ్చగలదగుచు. కం=దేనిని? భావం=ఆభిప్రాయమును. కస్య=ఎవనియొక్క? ఆత్మానుచరస్య-ఆత్మ=తనకు, అనుచరస్య=నేషుఁడయిన విలీపమహారాజుయొక్క కదా=ఎవ్వరు? అన్యేద్యుః=మఱుసటిదినమందు.

శబ్దరూపసమాసములు — అన్యేద్యుః-అన్యన్తీన్నహని అన్యేద్యుః. అవ్యయమ్. ఆత్మానుచరస్య-ఆత్మనః అనుచరః ఆత్మానుచరః, తస్య ఆత్మానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః, అనుచరాణాం. ఆత్మానుచరశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః భావం-భావం, భావో, భావః. భావశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. జిజ్ఞాసమానా-జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ జిజ్ఞాసమానా; జిజ్ఞాసమానా, జిజ్ఞాసమానే, జిజ్ఞాసమానాః. జిజ్ఞాసమానాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మునిహోమధేనుః-హోమస్యధేనుః హోమధేనుః, మునేః హోమధేనుః మునిహోమధేనుః; ధేనుః, ధేనుః, ధేనవః. మునిహోమధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం - ప్రపతత్యన్తీన్నితి ప్రపాతః, గంగాయాః ప్రపాతః గంగాప్రపాతః, గంగాప్రపాతస్య అంతః గంగాప్రపాతాంతః, గంగాప్రపాతాన్తే నిరూఢాః గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః, గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః ఘాసాః యస్మిన్ తల్ గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం; గం...ఘాసం, గం...ఘానే, గం...ఘాసాని. గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. గౌరీగురోః-గౌర్యాః గురుః గౌరీగురుః, తస్య గౌరీగురోః; గురోః, గురోవోః, గురుణాం. గౌరీగురుశబ్దః ఉకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గవ్వారం-గవ్వారం, గవ్వారే, గవ్వారాణి. గవ్వారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవివేశ - అవివేశ, అవిశతః, అవిశః. ఆక్షప్రార్వకాల్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్తాథ్ధాతో నృకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురన్యన్తీకదినే, ద్వావిశదిన ఇత్యర్థః, 'సద్యః పరుత్పరే'త్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం 'అద్యాత్రామ్నోగ్రహార్యేష్వీత్యైదా' పూర్వోత్తరాపరాల్, తథాఽధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయో ఇత్యమరః.

మునిహోమధేనుః, అత్తానుచరస్యనృపస్య, భావమభిప్రాయం, దృఢభక్తిత్వం 'అకృతిర్తతః
కూతంభావోఽభిప్రాయ ఆశయ' ఇతియాదవః. జిజ్ఞాసమానాజ్ఞాతమిచ్ఛంతీ 'జ్ఞాతస్య
దృశాంసన' ఇత్యాత్మనేపదం, తస్మాచ్ఛానచ్చిత్త్యయః. ప్రపతత్యస్మిన్నితిప్రపాతః పతన
ప్రదేశః గంగాయాః ప్రపాతః, తస్య అంతే సమీపే, నిరూఢాః జాతాః ఘోషాః
బాలతృణానియక్తికత్ 'శవ్వంబాల తృణంభూన' ఇత్యుమరః. గౌరీగురోః పార్వతీ
పితృః హిమవతః, గవ్వరంగుహం, ఆవివేశ.

భావము.—మఱునాఁడు అనఁగా నిరుపచిరెండవదినము నందినీధేనువు తన్ను
వెంటఁబడిన దిలీపమహారాజు భక్తి దృఢముయినదా కాదా యనెడి యంశమును బరి
క్షింపఁగోరి గంగోదకము వడుచుండెడిస్థలమునకు సమీపమున వచ్చి కలహిమవత్పర్వ
తముయొక్క యొకగుహలో ప్రవేశించెను.

శ్లో. సాదుష్ప్రధర్వా మనసాఽపి హింసైః

ఇత్యద్రిశోభా ప్రహితేక్షణేన,

అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనో నృపేణ

ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్ష.

—2

పదచ్ఛేదము.—సా, దుష్ప్రధర్వా, మనసా, అపి, హింసైః, ఇతి, అద్రిశోభా,
ప్రహితేక్షణేన, అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనః, నృపేణ, ప్రసహ్య, సింహః, కిల, తాం, చకర్ష.

అర్థము.—సా=అనందినీధేనువు, హింసైః = వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతువులచేత,
మనసాపి=మనస్సుచేత నయినను, దుష్ప్రధర్వా=దుఃఖముచేతను తిరస్కరింప నశక్య
మయినది, ఇతి=ఇట్లును హేతువులన, అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన=అద్రి=హిమవత్పర్వత
ముయొక్క, శోభా=కాంతియందు, ప్రహిత=ఁదంచబడిన, ఈక్షణేన=దృష్టులుగఁగిన,
నృపేణ=దిలీపమహారాజుచేత, అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనః=అలక్ష్మిత=చూడఁబడకయుండెను,
అభ్యుత్పతన= ఎదురుగా నెగిరిపడుట కలిగిన, సింహః = సింహము, తాం=అనందినీధే
నువును, ప్రసహ్య=బలాత్కారముగా, చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుకదా?

అకాంక్ష.—చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుకదా. కం = ఏని? సింహః = సింహము.
కాం=దేనిని? తాం = అనందినీధేనువును. 'సింహః' అనెడిప్రథమంతకర్తృపదమును,
'తాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'చకర్ష కిల' అనెడిక్రియాపదము నున్నది గనుక
నకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? ప్రసహ్య=బలాత్కారముగా. సింహః
కథంభూతః = సింహమెట్టిది? అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనః=అలక్ష్మిత=చూడఁబడకయుండెను,
అభ్యుత్పతనః = ఎదురుగా నెగిరిపడుటకలిగినది. కేన=ఎవనిచేత? నృపేణ = దిలీపమహా

ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'గవ్వారం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవివేక' అనెడి త్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. కస్య= ఎవనియొక్క? గౌరీగురోః = పార్వతికి తండ్రియైన హిమవత్పర్వతముయొక్క. గవ్వారంకథంభూతం=గుహయైట్టిది? గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం - గంగా=గంగానదియొక్క, ప్రపాత=పతన ప్రదేశముయొక్క, అంత=సమీపమందు, నిరూఢ=మొలచిన, ఘాసం=బాలతృణములుకలిగినది. కథంభూతా=ఎట్టిదగుచు? జిజ్ఞాసమానా=తెలుసుకొననిచ్చగలదగుచు. కం=దేనిని? భావం=ఆభిప్రాయమును. కస్య=ఎవనియొక్క? అత్తానుచరస్య-ఆత్మ=తనకు, అనుచరస్య=నేడుకుఁడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క కదా=ఎవ్వఁడు? అన్యేద్యుః=మఱుసటిదినమందు.

శబ్దరూపసమాసములు — అన్యేద్యుః-అన్యస్మిన్నహసి అన్యేద్యుః. అవ్యయమ్. అత్తానుచరస్య-ఆత్మనః అనుచరః అత్తానుచరః, తస్య అత్తానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః, అనుచరాణాం. అత్తానుచరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః భావం-భావం, భావో, భావః. భావశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. జిజ్ఞాసమానా- జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ జిజ్ఞాసమానా; జిజ్ఞాసమానా, జిజ్ఞాసమానే, జిజ్ఞాసమానాః. జిజ్ఞాసమానశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మునిహోమధేనుః-హోమస్యధేనుః హోమధేనుః, మునేః హోమధేనుః మునిహోమధేనుః; ధేనుః, ధేనవః. మునిహోమధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసం - ప్రపతత్యస్మిన్నిలిప్రపాతః, గంగాయాః ప్రపాతః గంగాప్రపాతః, గంగాప్రపాతస్య అంతః గంగాప్రపాతాంతః, గంగాప్రపాతాన్తే నిరూఢాః గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః, గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః ఘాసాః యస్మిన్ తత్ గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం; గం...ఘాసం, గం...ఘానే, గం...ఘాసాని. గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. గౌరీగురోః-గౌర్యః గురుః గౌరీగురుః, తస్య గౌరీగురోః; గురోః, గురోః, గురుణాం. గౌరీగురుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గవ్వారం-గవ్వారం, గవ్వారే, గవ్వరాణి. గవ్వారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవివేక - అవివేక, అవివేకః, అవివేకుః. అజ్ఞపూర్వకాత్ 'వికప్రవేశన' ఇశ్యంతే ధ్యాతో నృకర్తృకాత్కర్తృ భూతేలిట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యాని.—అన్యేద్యుఃలి. అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే, ద్వావింశదిన ఇత్యర్థః, 'సద్యః కరుత్సరే'త్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం 'అద్యాత్రాన్న శిశువార్యేష్వీత్యాదౌ పూర్వోత్తరావరాత్, తథాఽధరాన్యాన్యతరేతరాత్పుర్యేద్యురాదయ' ఇత్యుతరః.

మునిహోమధేనుః, అత్తానుచరస్యనృపస్య, భావమభిప్రాయం, దృఢభక్తిత్వం 'అత్పత్తిర్నతత
 తాతంభావోఽభిప్రాయ ఆశయ' ఇతియాదవః. జిజ్ఞాసమానాత్మాతుమిచ్ఛంతీ 'జ్ఞానైస్స
 దృశాంసన' ఇత్యాత్మ నేపదం, తస్మాచ్ఛానచ్యుత్తయః. ప్రపతత్యస్తిన్నీతిప్రపాతః పతన
 ప్రదేశః గంగాయాః ప్రపాతః, తస్య అంతే సమీపే, నిరూఢాః జాతాః ఘోసాః
 బాలతృణానియస్త్రికాత 'శమ్పంతాల తృణంఘోస' ఇత్యమరః. గౌరీగురోక పార్వతీ
 పితృః హిమవతః, గవ్వారంగహం, ఆవివేశ.

భాషము. — మఱునాడు అనగా నిరుపచిరెండవదినము నందినీధేనువు తన్ను
 మెరిచిన దిలీపమహారాజు భక్తి దృఢమయినదా కాదా యనెడి యంశమును బరి
 త్తింపఁగోరి గంగోదకము పశుచుండెడిస్థలమునకు సమీపమున పచ్చికగలహిమవత్పర్వ
 తముయొక్క యొకగుహలో ప్రవేశించెను.

శ్లో. సాదుష్ప్రధర్వా మనసాఽపి హింస్తైః

ఇత్యద్రిశోభా ప్రహితేక్షణేన,

అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనో నృపేణ

ప్రసవ్యా సింహః కిల తాం చకర్ష.

౨౭

పదచ్ఛేదము. — సా, దుష్ప్రధర్వా, మనసా, అపి, హింస్తైః, ఇతి, అద్రిశోభా,
 ప్రహితేక్షణేన, అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనః, నృపేణ, ప్రసవ్యా, సింహః, కిల, తాం, చకర్ష.

అర్థము. — సా = ఆనందినీధేనువు, హింస్తైః = వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతువులచేత,
 మనసాపి = మనస్సుచేత నయినను, దుష్ప్రధర్వా = దుఃఖముచేతను తిరస్కరింప నశక్య
 మయినది, ఇతి = ఇట్లును హేతువులన, అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన = అద్రి = హిమవత్పర్వత
 మయొక్క, శోభా = కాంతియందు, ప్రహిత = ఉంచబడిన, ఈక్షణేన = దృష్టాల్గుగఁగిన,
 నృపేణ = దిలీపమహారాజుచేత, అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనః = అలక్ష్మిత = చూడఁబడకయుండెడు,
 అభ్యుత్పతన = ఎదురుగా నెగిరిపడుట కలిగిన, సింహః = సింహము, తాం = ఆనందినీధే
 నువును, ప్రసవ్యా = బహుత్కారముగా, చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుకదా?

అకాంత. — చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుకదా. కం = ఏది? సింహః = సింహము.
 కాం = దేనిని? తాం = ఆనందినీధేనువును. 'సింహః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును,
 'తాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'చకర్ష కిల' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుక
 నకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? ప్రసవ్యా = బహుత్కారముగా. సింహః
 కథంఘాతః = సింహమెట్టిది? అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనః = అలక్ష్మిత = చూడఁబడకయుండెడు,
 అభ్యుత్పతనః = ఎదురుగా నెగిరిపడుట కలిగినది. కేన = ఎవనిచేత? నృపేణ = దిలీపమహా

రాజుచేత. నృపేణ కథంభూలేన=నిలీపమహారాజెట్టివాడు? అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన-అద్రి=హిమవత్సర్వతముయొక్క, శోభా=కాంతియందు, ప్రహిత=ఉంచబడిన, ఈక్షణేన=దృష్టులు గలిగినవాడు. కిమితి=ఏమను హేతువులన? ఇతి=ఇట్లును హేతువులన. దుష్ప్రసాదా = దుఃఖముచేతను తిరస్కరించినకవ్యమైనది. తై = వేనిచేత? హింస్త్రై = వ్యాఘ్రాదిహతుక జంతువులచేత. కా = ఏది? సా = ఆనందింఁగేను. 'హింస్త్రై' అనెడికృత్యాంతకర్తృవదమును, 'సా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవదమును, 'దుష్ప్రసాదా' అనెడికృత్యావదమునున్నది గనుక కర్తృణిప్రయోగము. కేవాసి=దేనిచేతనైనను? మనసాసి=మనసుచేతనైనను.

శబ్దరూపసమాసములు. సా-సా, లే, తాః. తచ్చబ్ధిః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దుష్ప్రసాదా-దుఃఖేన ప్రథమైకం శక్యా దుష్ప్రసాదా; దుష్ప్రసాదా, దుష్ప్రసాదే, దుష్ప్రసాదాః. దుష్ప్రసాదాశబ్ధః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మనసా-మనసా, మనోభ్యాం, మనోభిః. మనశ్చబ్ధిః సకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. అసి-అవ్యయమ్. హింస్త్రైః-హింస్త్రేణ, హింస్త్రాభ్యాం, హింస్త్రైః. హింస్త్రశబ్ధః ఆకారాంతః పుల్లింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఇతి-అవ్యయమ్. అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన - అద్రేః శోభా అద్రిశోభా, అద్రిశోభాయాం ప్రహితే అద్రిశోభాప్రహితే, అద్రిశోభా ప్రహితే ఈక్షణే యనః అద్రిశోభాప్రహితేక్షణః, లేన అద్రిశోభా ప్రహితేక్షణేన; ఈక్షణేన, ఈక్షణాభ్యాం, ఈక్షణైః. అద్రిశోభాప్రహితేక్షణశబ్ధః ఆకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. అలక్ష్మితాభ్యుత్పత్తనః-అలక్ష్మితం అభ్యుత్పత్తనం యస్యనః అలక్ష్మితాభ్యుత్పత్తనః; అభ్యుత్పత్తనః, అభ్యుత్పత్తనా, అభ్యుత్పత్తనాః. అలక్ష్మితాభ్యుత్పత్తనశబ్ధః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నృపేణ-నృకాపాతీతి నృపః, లేన నృపేణ; నృపేణ, నృపాభ్యాం, నృపైః. నృపశబ్ధః ఆకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ప్రసవ్యా-అవ్యయమ్. సింహః-సింహః-సింహా, సింహః. సింహశబ్ధః ఆకారాంత పుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. కిల-అవ్యయమ్. తాం-తాం, లే, తాః. తచ్చబ్ధిః దకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. చకర్ష-చకర్ష, చకృవతుః, చకృషుః. 'కృవవిలేఖన' ఇత్యస్తాధో నృకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. - నేతి. సా ధేనుః, హింస్త్రైః వ్యాఘ్రాదిభి ర్హతుకజంతుభిః, మనసాసి దుష్ప్రసాదా, దుర్ధైతిహేతోః, అద్రిశోభాయాం ప్రహితేక్షణేన దత్తదృష్టినా నృపేణ, అలక్ష్మితం అభ్యుత్పత్తనం అభిముఖ్యేనోత్ పుత్సవతనం యస్యనః, సింహః, తాం ధేనుం, ప్రసవ్యా మాతాల్ 'ప్రసవ్యాతు మాతార్థక' మిత్యమరః. చకర్షకిల, కలేశ్యశీకే.

భావము. — ఆనందినీధేనువు వ్యాఘ్రాదులచే సాధింపరాని దనెడి సమృద్ధిములో హిమవత్సర్వతముకాంతిని జూచుచుండిన దిలీపమహారాజుచే జాడబడకయ యొక సింహ మాధేనువువయి నెగిరిపడి దాని బలాత్కారముగ నీడ్చెను.

శ్లో. తదీయ సూక్రందిత మార్తసాధోః

గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం,

రశ్మి స్త్వివాదాయ నగేంద్రసక్తాం

నివర్తయామాస నృపస్య దృష్టిమ్.

౨౮

పదచ్ఛేదము. — తదీయం, ఆక్రందితం, ఆర్తసాధోః, గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం, రశ్మిః, ఇవ, ఆదాయ, నగేంద్రసక్తాం, నివర్తయామాస, నృపస్య, దృష్టిం.

అర్థము. — గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం - గుహా = గుహలయందు, నిబద్ధ = కట్టబడిన, ప్రతిశబ్ద = ప్రతిధ్వనిచేత, దీర్ఘం = దీర్ఘమయిన, తదీయం = ఆనందినీధేనువుసంబంధియైన, ఆక్రందితం = ఆర్తస్వని, ఆర్తసాధోః - ఆర్త = ఆపన్నులయందు, సాధోః = హితమును చేయుచుండు, నృపస్య = దిలీపమహారాజయొక్క, నగేంద్రసక్తాం - నగేంద్ర = హిమవత్సర్వతమందు, సక్తాం = సంబంధించిన, దృష్టిం = చూపును, రశ్మిః = పగ్గములయందు, ఆదాయేవ = తీసుకొనియోయన్నట్టువలెనే, నివర్తయామాస = మరలించెను.

అకాంత. — నివర్తయామాస = మరలించెను. కిం = ఏమి? ఆక్రందితం = ఆర్తస్వని. కాం = దేనిని? దృష్టిం = చూపును. 'ఆక్రందితం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'దృష్టిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నివర్తయామాస' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కింకృత్యేవ = ఏమిచేసియోయన్నట్టువలె? ఆదాయేవ = తీసుకొనియోయన్నట్టువలె. కేఘ = వేనియందు? రశ్మిఘ = పగ్గములయందు. దృష్టిం కథంభూతాం = దృష్టియెట్టిది? నగేంద్రసక్తాం - నగేంద్ర = హిమవత్సర్వతమందు, సక్తాం = సంబంధించినది. కస్య = ఎవనియొక్క? నృపస్య = దిలీపమహారాజయొక్క. నృపస్యకథంభూతస్య = దిలీపమహారాజెట్టివాడు? ఆర్తసాధోః - ఆర్త = ఆపన్నులయందు, సాధోః = హితమును చేయుచుండెడివాడు. ఆక్రందితం కథంభూతం = ఆర్తస్వనియెట్టి? తదీయం = ఆనందినీధేనువు సంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం - గుహా = గుహలయందు, నిబద్ధ = కట్టబడిన, ప్రతిశబ్ద = ప్రతిధ్వనిచేత, దీర్ఘం = దీర్ఘమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — తదీయం - తస్యాః ఇదంతదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః ఆకారాంతసపుంసకలింగిప్రథమైకవచనాంతః. ఆక్రందితం - ఆక్రంది

తం, ఆక్రందితే, ఆక్రందితాని. ఆక్రందితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆర్తసాంగో-ఆర్తేషు సాధుః ఆర్తసాధుః, తస్య ఆర్తసాంగోః; సాధోః, సాధ్యోః, సాధూనాం. ఆర్తసాధుశబ్దః ఉకారాంతఃపున్దిబ్ధః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. గుహనిబద్ధప్రతిశబ్దద్విర్ణం-గుహను నిబద్ధః గుహనిబద్ధః, గుహనిబద్ధశ్చపౌ ప్రతిశబ్దశ్చ గుహనిబద్ధప్రతిశబ్దః, గుహనిబద్ధప్రతిశబ్దేన పుంసం గుహనిబద్ధప్రతిశబ్దేర్ణం; నిర్ణం, నిర్ణే, దీర్ణాణి. గుహనిబద్ధప్రతిశబ్దద్విర్ణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రశ్మిః-రక్తా, రశ్మ్యోః, రశ్మిషు. రశ్మిశబ్దః ఇకారాంతః పున్దింగః సప్తమీబహువచనాంతః. ఇవ-ఆప్యయమ్. ఆదాయ-ల్యబంతమప్యయమ్. నగేంద్రసక్తాం నగానామింద్రః నగేన్ద్రః, నగేంద్రసక్తా నగేంద్రసక్తాం, తాం నగేంద్రసక్తాం; సక్తాం, సక్తే, సక్తాః. నగేంద్రసక్తాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నివర్తయామాస-నివర్తయామాస, నివర్తయామాసతుః, నివర్తయామాసుః. నివూర్వకాల్ 'పృథువర్త' ఇత్యస్తాధ్ధాలోర్నితంతాదామంతాదను ప్రయుక్తా 'దసభువీ' త్యస్తాధ్ధాలోస్సుకర్తకాత్కర్తృభూతేలిత్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నృపస్య-నృక్ పాలితి నృపః, తస్య నృపస్య; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అకారాంతఃపున్దింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. దృష్టిం-దృష్టిం, దృష్టీ, దృష్టిః దృష్టిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తదియమితి. గుహనిబద్ధేన, ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా, దీర్ణం, తస్యాః ఇదం, తదియం, ఆక్రందితమార్తసాధోవం, ఆర్తేష్వాపన్నేషు, సాధోర్నితకారిణి, నృపస్య దిలిపస్య, నగేంద్రసక్తాం, నృష్టిం, రశ్మిషు ప్రగ్రహేషు 'కిరణప్రగ్రహారశ్చ' ఇత్యమరః. ఆదాయేవ, గృహీత్యేవ, నివర్తయామాస.

భావము.—గుహలయందలి ప్రతిధ్వనిచే ఘోరముగావిన బడెడు నాధేనువుదీనధ్వని ఆటవ నొందినవారికి హితముచేసెడు దిలిపవచన రాజుయొక్క పర్వతమూడుదగలిప దృష్టిని పగ్గముననీడ్చినయట్లు వెనుకకు త్రిప్పెను. అనగా నానందినీధేనువు నార్తస్వరము విసంబడఁగ నే యారాజు తిరిగిచూచెననుట.

శ్లో. సపాటలా నూం గవి తస్థివాంసం ధనుర్ధరః కేసరిణం దదగ్గుః
అధిత్య కామూమిన ధాతుమన్యూం లో ధద్రుమం సానుమతః ప్రభుల్లం
పదచ్ఛేదము.—సః, పాటలానూం, గవి, తస్థివాంసం, ధనుర్ధరః, కేసరిణం, దదగ్గుః, అధిత్యకాయాం, ఇవ, ధాతుమన్యూం, లో ధద్రుమం, సానుమతః, ప్రభుల్లమ్.
అర్థము.—ధనుర్ధరః=చాపధరుండయిన, సః=ఆదిలిపవచనరాజు, పాటలానూం=రక్తవర్ణముయిన, గవి=నందినీధేనువునందు, తస్థివాంసం=ఉండునట్టి, కేసరిణం=సింహమును.

సానుమతం=పర్వతముయొక్క, ధాతుమయ్యం=గైరికాది ధాతువితారమయిన, అభిశ్య
కాయాం=హోర్ధ్వభూమియందు, తస్మి వాంసం=ఉండునట్టి, ప్రభుల్లం=వికసించిన, లాఘ
ద్రమమివ=లాఘద్రగచేట్టునువలె, దదర్శ=చూచెను.

అకాంక్ష. — దదర్శ = చూచెను. కః = ఎవడు? సః = అదిలీపమహారాజు. కం = దేనిని? కేసరిణం = సింహమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'కేసరిణం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'దదర్శ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. కమివ = దేనినివలె? లోధ్రదుమివ = లొద్దుగ చెట్టునువలె. లోధ్రదుమం కథంభూతం = లొద్దుగ చెట్టెట్టిది? ప్రఫుల్లం = వికసించినది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? తస్థివాంసం = ఉండునట్టిది. కస్యాం = దేనియందు? అధిశ్యకాయాం = డోర్ధ్వభూమియందు. అధిశ్యకాయాం కథంభూతాయాం = డోర్ధ్వభూమియెట్టిది? ధాతుమయ్యాం = గైరికాది ధాతునికారమయినది. కస్య = దేనియొక్క? సానుమతః = పర్వతంబయొక్క. కేసరిణం కథంభూతం = సింహమెట్టిది? తస్థివాంసం = ఉండునట్టిది. కస్యాం = దేనియందు? గవి = నందిని ధేనువునందు. గవికథంభూతాయాం = నందిని ధేను వెట్టిది? పాటలాయాం = రక్తవర్ణమయినది. సకథంభూతః = అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? ధనుర్ధరః = చాపధరుడయినవాడు.

[illegible]

సానుమతః; సానుమతః, సానుమతోః, సానుమతాం. సానుమచ్ఛబ్దః త కారాంతః పుల్లింగః
వ్యక్తీకవచనాంతః. ప్రపుల్లం-ప్రపుల్లం, ప్రపుల్లా, ప్రపుల్లాః. ప్రపుల్లశబ్దః ఆకా
రాంతః పుల్లింగః ద్వితీయకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—స ఇతి ధనుర్ధరః ధన్వీ, సన్వవః, పాటలాయాం రక్తవర్ణాయాం,
గవిధన్వాం, తస్థివాంసం సంస్థితం 'క్వసుశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయః, కేసరా ఆస్యసంఘీఠి
కేసరీ, తం సింహం, సానుమతః ఆద్రేః, ధాతవః గైరికాదయః లేహంవికారో ధాతు
మయీ, తస్మాం, ఆధిత్యకాయాం ఊర్ధ్వభూమా 'ఉపత్యకాదే' రాసన్నాభూమిరూర్ధ్వ
మధిత్యకే' త్యమరః. * 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయో' రితి త్యకన్ప్రత్యయః,
తస్థివాంసం, ప్రపుల్లం వికసితం 'పుల్లవికసన' ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్, లోఽప్రాఖ్యం
ద్రుమమివ దదర్శ ప్రపుల్లమితక కారాంతపాతే 'ఇఫలావిశరణ' ఇతి ధాతోః కర్తరిక్తిః
'క్తిచే' తి అకాఃస్యోకారాదేశః, ధవళకేసరత్వాత్సింహలోద్రుమయోస్సాదృశ్యం.

భావము.—విలుకాడగుదిలీపమహారాజు కొండగుహలో నెఱ్ఱనగు నందినిపై
జోడు తెల్లనిసింగంబుఁజూచెను. అని గైరికాదిధాతువులచే నెఱ్ఱనగు కొండపైవిరిసిన
లోద్ధగ మ్రానువలె నుండెను.

శ్లో. తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ

వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః,

జాతాభిషంగో నృపతి ర్నిషంగాత్

ఉద్ధర్తు మైచ్చ త్ప్రసభోద్ధృతారిః.

30

పదచ్ఛేదము.—తతః, మృగేంద్రస్య, మృగేంద్రగామీ, వధాయ, వధ్యస్య,
శరం, శరణ్యః, జాతాభిషంగః, నృపతిః, నిషంగాత్, ఉద్ధర్తుం, విచ్చత్, ప్రసభో
ద్ధృతారిః.

అర్థము.—తతః=సింహదర్శనానంతరమందు, మృగేంద్రగామీ-మృగేంద్ర=
సింహమువలె, గామీ=నడుచుచుండెడి, శరణ్యః=రక్షణసాధువయినట్టియు, ప్రసభోద్ధృ
తారిః-ప్రసభ=బలాత్కారముచేత, ఉద్ధృత=సంహరింపఁబడిన, అరిః=శత్రువులుకలిగిన,
నృపతిః=దిలీపమహారాజు, జాతాభిషంగస్య-జాత=పుట్టిన, అభిషంగస్య=పరాభ
వము కలిగినవాడగుచు, వధ్యస్య=వధార్హ మయిన, మృగేంద్రస్య=సింహముయొక్క,
వధాయ=సంహరముకొఱచు, నిషంగాత్=అమ్ములపొదినుండి, శరం=బాణమును, ఉద్ధర్తుం
=ఎత్తుటకొఱచు, విచ్చత్=ఇచ్చించెను.

అకాంక్ష. — విచ్ఛల్ = ఇచ్ఛించెను. కః = ఎవడు? నృపతి = దిలీపమహారాజు. కం = దేనిని? శరం = బాణంబును. 'నృపతి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృవదమును, 'శరం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృవదమును, 'విచ్ఛల్' అనెడి క్రియావదంబు నున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం = ఏమి చేయుటకొఱకు? ఉద్ధర్తుం = ఎత్తుటకొఱకు. కస్తాల్ = దేనినుండి? నిష్కాల్ = అంబుల బొందినుండి. కస్తై = దేనికొఱకు? పథాయ = సంహారముకొఱకు. కస్య = దేనియొక్క? మృగేంద్రస్య = సింహముయొక్క. మృగేంద్రస్య కథం భూతస్య = సింహ మెట్టిది? వధ్యస్య = వధూర్న మయినట్టిది. కథం భూతస్య = ఎట్టివాడగుచు? జాతాభిషంగస్య = జాత = పుట్టిన, అభిషంగస్య = పరాభవము కలిగినవాడగుచు. నృపతి కథంభూతః = దిలీపమహారాజెట్టివాడు? ప్రసభోద్ధృతాః = ప్రసభ = బలాత్కారముచేత, ఉద్ధృత = సంహరింపబడిన, అరి = శత్రువులుకలిగినవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంక నెట్టివాడు? శరణ్యః = రక్షణ సాధనమునవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంక నెట్టివాడు? మృగేంద్రగామి = మృగేంద్ర = సింహమువలె, గామి = నడుచుచుండువాడు. కదా = ఎప్పుడు? తతః = సింహదర్శనానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః - తసిత్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. మృగేంద్రగామి - మృగాణామిన్ద్రః మృగేంద్రః తస్య మృగేంద్రస్య; ఇంద్రస్య, ఇంద్రయోః, ఇంద్రాణాం. మృగేంద్రశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మృగేంద్రగామి - మృగేంద్ర ఇవగచ్ఛతీతి మృగేంద్రగామి; గామి, గామినో, గామినః. మృగేంద్రగామిన్ద్రః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వధాయ - వధాయ, వధాభ్యాం, వధేభ్యః. వధశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. వధ్యస్య - హంతుంయోగ్యః వధ్యః; తస్య వధ్యస్య; వధ్యస్య, వధ్యయోః, వధ్యానాం. వధ్యశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. శరం - శరం, శరా, శరాన్. శరశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శరణ్యః - శరణే సాధుః శరణ్యః; శరణ్యః, శరణ్యో, శరణ్యాః. శరణ్యశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జాతాభిషంగః - జాతః అభిషంగో యస్యసః జాతాభిషంగః; అభిషంగః, అభిషంగౌ, అభిషంగాః. జాతాభిషంగశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నృపతి - నృణాంపతిః నృపతి; నృపతి, నృపతీ, నృపతయః. నృపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిషంగాల్ - నిషంగాల్, నిషంగాభ్యాం, నిషంగేభ్యః. నిషంగశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. ఉద్ధర్తుంతుమున్నంతమవ్యయమ్. విచ్ఛల్ - విచ్ఛల్, విచ్ఛతాం, విచ్ఛత్. 'ఇష ఇచ్చాయ' మిత్యస్తాధాతో స్సకర్తృకాత్కర్తరి భూతేలజ్ఞః పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రసభోద్ధృతాః - ప్రసభేన ఉద్ధృతాః ప్రసభోద్ధృతాః, ప్రసభోద్ధృతాః అరయో యనసః ప్రసభోద్ధృతాః; అరి, అరీ, అరయః. ప్రసభోద్ధృతాశబ్దః ఇకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతస్సింహదర్శనానంతరం, మృగేంద్రగామిసింహగామి, శరణం రక్షణం, 'శరణంగృహ రక్షిత్రో' రిత్యమరః. 'శరణం రక్షణేగృహ' ఇతి యాద వశ్య. శరణేసాధుశ్శరణ్యః, 'త త్ర సాధు' రితి యత్ప్రత్యయః, ప్రసభేన బలాత్కారేణ ఉద్ధృతాః హతాః అయో వై రిణోయేనసః, నృపతిః దిలీపః, బాతాభివంగః బాతవరా భవసక్, 'అభివంగః పరాభవ' ఇత్యమరః. వభ్యస్య పథార్హస్య, 'దండాదిభ్యోయ' దితి యత్ప్రత్యయః, మృగేంద్రస్య సింహస్య, పథాయ హనశాయ, నివంగాత్ తూణీ రాత్, 'తూణీపాసంగ తూణీరసపంగా ఇహునిర్ద్వయో' ఇత్యమరః, శరం ఉద్ధృతం, నివృత్ ఇయేష.

భావము.—ఆరాజు శిన్నులశ్చ్యవెట్టక భేనువుపై వారిన సింహమును జంపుటకు నమ్ములపొదిలోనుండి బాణంబును దియటకు ప్రయత్నపడెను.

శ్లో. వామేతరస్తస్య కరః ప్రహర్తుః నఖప్రభారూషితకఙ్కుపత్రే,
సక్తాబ్ధుకే సాయకపుంఖః ఏవ చిత్రార్పితారంభఇవ వావతస్థే.
పదచ్ఛేదము.—వామేతరః, తస్య, కరః, ప్రహర్తుః, నఖప్రభారూషితకఙ్కు-
పత్రే, సక్తాబ్ధుకే, సాయకపుంఖః, ఏవ, చిత్రార్పితారంభి, ఇవ, అవతస్థే.

అర్థము.—ప్రహర్తుః=ప్రహరణీలుడైన, తస్య=అదిలిపమహారాజుయొక్క, వామేతరః=కుడిదయిన, కరః=హస్తము, నఖప్రభారూషితకఙ్కుపత్రే-నఖ=గోళ్లయొక్క, ప్రభా=కాంతులచే, రూషిత=వ్యాప్తములయిన, కంక=పక్షివిశేషముయొక్క, పత్రే=తొక్కలుగలిగిన, సాయకపుంఖవిన-సాయక = బాణముయొక్క, పుంఖవిన=కర్తర్యాఖ్యముల ప్రదేశమందే, సక్తాంగుళిస్సక్-సక్త=సంబంధించిన, అంగుళిస్సక్=వేట్లకలిగినదగుచు, చిత్రార్పితారంభిఇవ-చిత్ర=చిత్రరువునందు, అర్పిత=వ్రాయబడిన, అరంభి ఇవ=శరోద్ధరణోద్యోగముకలిగినదివలె, అవతస్థే=ఉండెను.

ఆకాంక్ష — అవతస్థే=ఉండెను. కః=ఏది? కరః=హస్తము. 'కరః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'అవతస్థే' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతఇవ=ఎట్టిదివలె? చిత్రార్పితారంభిఇవ-చిత్ర=చిత్రరువునందు, అర్పిత=వ్రాయబడిన, అరంభిఇవ=శరోద్ధరణోద్యోగముకలిగినదివలె. కథంభూతస్సక్=ఎట్టిదగుచు? సక్తాంగుళిస్సక్-సక్త=సంబంధించిన, అంగుళిస్సక్=వేట్లకలిగినదగుచు. కస్తి స్తేష=దేసియందే? సాయకపుంఖవిన-సాయక=బాణముయొక్క, పుంఖవిన=కర్తర్యాఖ్యముల ప్రదేశమందే. సాయకపుంఖకథంభూతే=బాణముయొక్క కర్తర్యాఖ్యముల ప్రదేశమెట్టిది? నఖప్రభారూషితకఙ్కుపత్రే-నఖ=గోళ్లయొక్క, ప్రభా=కాంతులచేత, రూషి

త=వాస్తవములయిన, కడు=పక్షివిశేషముయొక్క, పత్రే=తెక్కలుగఁగినది. కరి
కథంభూతః=హస్త మెట్టిది? వామేతరః = నుడివయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=
అదిలీపమహారాజుయొక్క. తస్యకథంభూతస్య=అదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రహర్తుః
=ప్రహరణశీలుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — వామేతరః-వామాత్ ఇతరః వామేతరః; ఇతరః, ఇతరః,
ఇతరే. వామేతరశబ్దః ఆకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః,
తేషాం. తచ్చబ్దః దకారాంతఃపులింగః పత్యైకవచనాంతః. కరి-కరి, కరా, కరా కర
శబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రహర్తుః-ప్రహర్తుః, ప్రహర్తృః,
ప్రహర్తృణాం. ప్రహర్తుశబ్దః కారాంతఃపులింగః పత్యైకవచనాంతః. నఖప్రభా
రూషితకంకపత్రే-నఖానాం ప్రభాః నఖప్రభాః, నఖప్రభాభిః రూషితాణి నఖప్రభా
రూషితాని, కంకస్య పత్రాణి కడు-పత్రాణి; నఖప్రభారూషితాని కంకపత్రాణీయస్యసః
నఖప్రభారూషితకంకపత్రః; తస్మిన్ నఖప్రభారూషితకంకపత్రే; పత్రే, పత్రయోః,
పత్రేషు. నఖప్రభారూషితకంకపత్రశబ్దః ఆకారాంతఃపులింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః.
సక్తాంశుభిః-సక్తః అంశుర్యాయస్యసః సక్తాంశుభిః; అంశుభిః, అంశుభీ, అంశుర్యః.
సక్తాంశుశబ్దః ఇకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాయకపుంభే-సాయకస్య
పుంభః సాయకపుంభః, తస్మిన్ సాయకపుంభే; పుంభే, పుంభయోః, పుంభేషు. సాయక
పుంభశబ్దః ఆకారాంతఃపులింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఏవ-అవ్యయమ్. చిత్రాస్మితారంభః
చిత్రే ఆర్పితః చిత్రాస్మితః, చిత్రాస్మితః ఆరంభః యస్యసః చిత్రాస్మితారంభః; ఆరంభః,
ఆరంభా, ఆరంభాః. చిత్రాస్మితారంభశబ్దః ఆకారాంతఃపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-
అవ్యయమ్. అవతథ్నే-అవతథ్నే, అవతథ్నా, అవతథ్నీరే అవతథ్నవసర్గపూర్వకాత్ 'హగ' లినిపు
త్రా' విత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేట్ ఆత్మ నేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — వామేతి. ప్రహర్తుః, ప్రహరణశీలస్యతస్య, వామేతరః, దక్షిణః,
కరి, నఖప్రభాభిః, రూషితానిఛురితాని, కంకస్య, పక్షివిశేషస్య పత్రాణీయస్యతస్మిన్
'కంకస్తుకర్కటస్కుంధః ప్రకటః కమలచ్చదః' 'కడు-పక్షివిశేషస్యహస్తపాకారేయ
ధిష్ఠిర' ఇతియాదవవిశ్వా. సాయకస్యపుంభఏవకర్తర్యాభ్యేమాలప్రదేశే, 'కర్తరీపుం
భ' ఇతియాదవ, సక్తాంశుభిన్, చిత్రాస్మితారంభ ఇవ, చిత్రైఖతశరోద్ధరణోద్వోగ
ఇవ, అవతథ్నే, స్థితః.

భాషము. — అదిలీపమహారాజు హస్తము తూణిరముననుండెడు నములనెత్తనదోర్తి
గింప నది చిత్రంజునవ్రాసిన ప్రతిమవలె సింహపుమహిమచే గదలలేకయుండెను.
జ్ఞో. బాహు ప్రతిష్ఠంభవివృద్ధమన్యుః అభ్యర్థమాగచ్ఛుతమస్పృశద్భిః,
రాజా స్వతేజోభి రదహ్యతాస్తః భోగీవ మన్త్రాపధరుద్ధవీర్యః.

పదచ్ఛేదము. — బాహు ప్రతిష్ఠమృద్ధమన్యః, అభ్యర్థం, ఆగస్కృతం, ఆస్పృశద్భిః, రాజా, స్వలేజోభిః, అదహ్యత, అన్తః, భోగీ, ఇవ, మస్త్రైషధరుద్ధవీర్యః.

అర్థము. — బాహు ప్రతిష్ఠమృద్ధమన్యః - బాహు = భుజములయొక్క, ప్రతిష్ఠమృ = స్తంభించుటచే, విపృథ = వృద్ధిపొందిన, మన్యః = కోపముగలిగిన, రాజా = దిలీపమహారాజు, మస్త్రైషధరుద్ధవీర్యః - మస్త్ర = మంత్రము చేతను, ఔషధ = ఔషధముచేతను, రుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన, వీర్యః = శక్తిగలిగిన, భోగీవ = సర్పమువలె, అభ్యర్థం = సమీపముననుండెడు, ఆగస్కృతం = అపరాధియైనదానిని, ఆస్పృశద్భిః = తాఁకకయుండునట్టి, స్వలేజోభిః - స్వ = స్వకీయులయిన, లేజోభిః = లేజస్సులచేత, అంతః = లోపల, అదహ్యత = దహింపఁబడెను.

ఆకాంక్ష. — అదహ్యత = దహింపఁబడెను. తైః = వేనిచేత? స్వలేజోభిః = స్వకీయలేజస్సులచేత. కః = ఎవఁడు? రాజా = దిలీపమహారాజు. 'స్వలేజోభిః' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'రాజా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అదహ్యత' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక కర్తృణిప్రయోగము. కుత్ర = ఎక్కడ? అన్తః = లోపల. స్వలేజోభిః కథంభూతైః = స్వకీయలేజస్సులెట్టివి? ఆస్పృశద్భిః = తాఁకకయుండునట్టివి. కం = దేనిని? ఆగస్కృతం = అపరాధియైనదానిని. ఆగస్కృతం కథంభూతం = అపరాధియైనదెట్టిది? అభ్యర్థం = సమీపముననుండునది, కఇవ = ఎదివలె? భోగీవ = సర్పమువలె. భోగీ కథంభూతః = సర్పమెట్టిది? మంత్రైషధరుద్ధవీర్యః = మంత్రైషధంబులచేత అడ్డగింపఁబడిన శక్తిగలిగినది. రాజా కథంభూతః = దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? బాహు ప్రతిష్ఠంభవిపృథమన్యః - బాహు = భుజములయొక్క, ప్రతిష్ఠంభ = స్తంభించుటచేత, విపృథ = పొందిన, మన్యః = కోపము కలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — బాహు ప్రతిష్ఠంభవిపృథమన్యః - బాహ్వోః ప్రతిష్ఠంభః బాహు ప్రతిష్ఠంభః బాహు ప్రతిష్ఠంభేన, విపృథః బాహు ప్రతిష్ఠంభవిపృథః, బాహు ప్రతిష్ఠంభ విపృథః మన్యర్యస్యః బాహు ప్రతిష్ఠంభ విపృథమన్యః; మన్యః, మన్యవః. బాహు ప్రతిష్ఠంభ విపృథమన్యశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభ్యర్థం - ఆభ్యర్థం, ఆభ్యర్థా, ఆభ్యర్థాః. అభ్యర్థశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః ఆగస్కృతం - ఆగఃకరోతీతి ఆగస్కృత్, తం ఆగస్కృతం; కృతం, కృతో, కృతః. ఆగస్కృచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆస్పృశద్భిః - నస్పృశంతీ త్యస్పృశంతి, తైః ఆస్పృశద్భిః, ఆస్పృశతా, ఆస్పృశద్భ్యం, ఆస్పృశద్భిః. ఆస్పృశచ్ఛబ్దః తకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. రాజా - రాజా, రాజానా, రాజానః. రాజశబ్దః సకారాంతఃపులింగః ప్ర

మైకవచనాంతః. స్వలేజోభిః - స్వస్వలేజాంసి స్వలేజాంసి, తైః స్వలేజోభిః; లేజానా, లేజోభ్యాం, లేజోభిః. స్వలేజశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అదహ్యత-అదహ్యత, అదహ్యతాం, అదహ్యంత. 'దహభస్మీకరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృణిభూలేలజ్ ఆత్మనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంతః-అవ్యయమ్. భోగీ-భోగో స్వాస్తీతిభోగీ; భోగీ, భోగీనా, భోగీనః. భోగీశబ్దః సకారాంతఃపుంః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. మంత్రైషధరుద్ధవీర్యః-మంత్రశ్చబౌషధంచ మస్త్రైషధే, మస్త్రైషధాభ్యాం రుద్ధం మస్త్రైషధరుద్ధం, మస్త్రైషధరుద్ధం వీర్యం యస్యసః, మస్త్రైషధరుద్ధవీర్యః; మం... వీర్యః, మం... వీర్యా, మం... వీర్యాః. మస్త్రైషధరుద్ధవీర్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — బాహ్వీలి. బాహ్వీలి, ప్రతిష్ఠంభేన ప్రతిబంధేన, వివృద్ధమన్యః, ప్రవృద్ధకోపః, రాజా, మస్త్రైషధాభ్యాం రుద్ధవీర్యః, ప్రతిబద్ధశక్తిః, భోగీవ, సర్వఇవ 'భోగీరాజభుజంగయో' రితిశాశ్వతః, అభ్యర్థమాసన్నం, ఆగస్కృతమపరాధకారిణం అస్పృశ్యద్విప్రైశ్చలేజోభిః, అంతః, అదహ్యత, 'అధితేపాద్యసహనంలేజా ప్రాణత్యయే వ్య'పీతియాదవః.

భావము. — దిలీపమహారాజునమీపమందుండు నవకారిమీద తనశక్తిని వినియోగపరిచుకొనక మంత్రములచేత నౌషధములచేత నిర్విణ్ణమైన ఘటసర్పంబేలాగున గోపముచే దహింపఁబడియుండునో యాలాగున శోచింపితియదయి యుండెను.

శ్లో. త మారగృహ్యం నిగృహీతధేనుః
మనుష్యవాచా మనువంశకేతుమ్,
విస్తాయయ నిష్క్లిత మాత్మవృత్తౌ
సింహోరుసత్త్వం నిజగాద సింహః.

33

పదచ్ఛేదము. — తం, ఆర్యగృహ్యం, నిగృహీతధేనుః, మనుష్యవాచా, మనువంశకేతుం, విస్తాయయత్, నిష్క్లితం, ఆత్మవృత్తౌ, సింహోరుసత్త్వం, నిజగాద, సింహః.

అర్థము. — నిగృహీతధేనుః-నిగృహీత=పీడింపఁ బడిన, ధేనుః=నందినిధేనువుకలిగిన, సింహః=సింహము, ఆర్యగృహ్యం-ఆర్య=సత్పురుషులయొక్క, గృహ్యం=పక్షియొడైనట్టియు, మనువంశకేతుం - మను=మనుహారాజుయొక్క, వంశ=కులమునకు, కేతుం=చిన్నభూతుడైన, సింహోరుసత్త్వం-సింహ=సింహమువలె, ఉరుసత్త్వం=అధిక బలంబు కల్గినట్టియు, ఆత్మవృత్తౌ-ఆత్మ=తనయొక్క, వృత్తౌ=బాహుస్తంభసరూపవ్యాపారమందు, నిష్క్లితం=ఆశ్చర్యముఁబడయిన, తం=దిలీపమహారాజున, మన్యుష్యవాచా-మనుష్య=

మనుష్యునియొక్క, వాచా=వాక్కుచేత, స్థాయయక్ సక్ = ఆశ్చర్యమునొందించుచు, నిజగాద=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—నిజగాద=పలికెను. కం=ఎచి? సింహం = సింహము. కాం=దేనిని? వాచం=వాక్కును. కం=ఎవనిగూర్చి? తం=ఆచిలీపమహారాజునుగూర్చి. 'సింహం' అనే ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'వాచం' అనే ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనే ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నిజగాద' అనే క్రియాపదమునున్నదిగనుక ద్వికర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్వక్=పట్టివాడగుచు? విస్తాయయక్ సక్ = ఆశ్చర్యమునొందించుచు. కయా=దేనిచేత? మనుష్యవాచా- మనుష్య = మనుష్యునియొక్క, వాచా=వాక్కుచేత. కం=ఎవనిని? తం=ఆచిలీపమహారాజును. కంకథంభూతం=ఆచిలీపమహారాజైట్టివాడు? క్షిత్తం = ఆశ్చర్యముత్పన్నమనవాడు. కస్యాం=దేనియందు? ఆత్మవృత్త-ఆత్మ = తనయొక్క, వృత్త = బాహుస్తంభనరూపవ్యాపారమందు. పునః కథంభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? సింహారుసత్వం - సింహం=సింహమువలె, ఉరుసత్వం=అధికబలంబు కలిగినవాడు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? మనువంశకేతుం - మను = మనుమహారాజుయొక్క, వంశ = కులమునకు, కేతుం=చిహ్నభూతుడయినవాడు. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టివాడు? ఆర్యగృహ్యం - ఆర్య=సత్పురుషులయొక్క, గృహ్యం=పక్షియుండైనవాడు. సింహంకథంభూతం=సింహమెట్టిది? నిగృహీతధేను-నిగృహీత=పీడింబడిన, ధేను = నందినీధేనువు కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తే, తాక్. తచ్చబ్ధి ఉకారాంతఃపుల్లింగిద్వితీయైకవచనాంతః. ఆర్యగృహ్యం - ఆర్యగృహం గృహ్యః ఆర్యగృహ్యః, తం ఆర్యగృహ్యం; గృహ్యం, గృహ్య, గృహ్యక్. ఆర్యగృహ్యశబ్దఃఉకారాంతఃపుల్లింగిద్వితీయైకవచనాంతః. నిగృహీతధేను-నిగృహీతాధేనుకేనసః నిగృహీతధేను; ధేను, ధేను, ధేను. నిగృహీతధేనుశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లింగిప్రథమైకవచనాంతః. మనుష్యవాచా-మనుష్యస్యవాక్ మనుష్యవాక్, తయా మనుష్యవాచా; వాచా, వాక్యాం, వాక్వి. మనుష్యవాక్శబ్దః ఉకారాంతః, స్త్రీలింగిత్వతీయైకవచనాంతః. మనువంశకేతుం-మనోవంశకేతువంశః, మనువంశస్యకేతుః మనువంశకేతుః, తం మనువంశకేతుం; కేతుం, కేతు, కేతుక్. మనువంశకేతుశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లింగిద్వితీయైకవచనాంతః. విస్తాయయక్. విస్తాయయక్, విస్తాయయంతే, విస్తాయయంతః విస్తాయయచ్చబ్ధిఃఉకారాంతఃపుల్లింగిప్రథమైకవచనాంతః. విస్తితం-విస్తితం, విస్తితా, విస్తితాక్. విస్తితశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లింగిద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మవృత్త-ఆత్మనః వృత్తిఃఆత్మవృత్తిః, తస్యాంఆత్మవృత్తిః; వృత్తిం, వృత్తే, వృత్త్యో, వృత్తిషు. ఆత్మవృత్తిశబ్దఃఉకారాంతః, స్త్రీలింగిప్రథమైకవచనాంతః. సింహారుసత్వం ఉరుసత్వం యస్య సః ఉరుసత్వః, సింహాద ఉరుసత్వః, సింహారుసత్వః, తంసింహారుసత్వం; సత్వం, సత్వ, సత్వాక్. సింహారుసత్వశబ్దఃఉకారాంతఃపుల్లింగిద్వితీయైకవచనాంతః.

రాంతఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నిజగాద-నిజగాద, నిజగదతుః, నిజగదుః. నీత్యు పసర్గపూర్వకాల్ 'గదవ్యక్తాయాంవాచి' త్యస్తాధాతో ర్ద్వికర్త కాత్కర్తరి భూతే ల్లిట్పరస్తవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సింహః-సింహః, సింహః, సింహః. సిం హాశ్టః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తమిలి. నిగృహీతా వీడితా ధేను ర్దేనసః సింహః, ఆర్యాణాం స తాం గృహ్యం వక్ష్యం 'వదాన్వైరిబాహ్య వక్ష్యేమచే' తి క్యవ్, మనుషంశస్యకేతుం చి హ్నం, కేతువద్వ్యవర్తకం. సింహ ఇవ ఉరుసత్వః మహాబలః తం, ఆత్మనోపైతై బా హు స్తమ్భనరూపవ్యాపారే ఆభూతపూర్వత్వా ద్విస్త్రికం. కర్తరిక్తః, తందిలీపం, మనుష్య వాచాకరణేన పునర్విస్తాయయక్ విస్తయమాశ్చర్యం ప్రాపయక్, నిజగాద 'ప్లిజ్ ఈ ష్ధసన' ఇతిధాతోర్లి చివృద్ధా ఆయాదేశే శతృప్రత్యయే సలి విస్తాయయన్నితి రూపం సిద్ధం. 'విస్తాపయ' న్నితిపాతేతు పుగాగమమాంత్తంవక్తవ్యం, తచ్చ 'నిత్యంస్తయలే' రితిహేతు భయవివక్షాయామేవేతి 'భీస్త్వో ర్దేతుభయ' ఇత్యాత్మ నేవదే విస్తాయమాన ఇతిస్యాల్, యద్వా మనుష్యవాక్ ప్రయోజ్యకర్త్రీ విస్తాపయలేః, తయాసింహో విస్తా పయన్నితిజ్యోతాద్వా రూప మలేతి వ్యాఖ్యేయం.

భావము.—నందినీధేనువును బట్టుకొనిన సింహము, సజ్జనులపక్షము నవలంబించెడు వాఁడును, మనుషంశమునకు లెక్కెమువంటివాఁడును, సింహబలంబుగలిగి తనబాహు పులుస్తంభించినందున నాశ్చర్య మొందువాఁడు నగు దిలీపమహారాజును గూర్చి వింతగా మనుష్యభావతో మాటలాడెను.

శ్లో. అలం మహీపాల తవ శ్రమేణ

ప్రయుక్త మప్యస్త్రమితో వృథా స్యాత్,

న పాదపోస్తూలనశక్తి రంహ

శ్శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మారుతస్య.

38

పదచ్ఛేదము.—అలం, మహీపాల, తవ, శ్రమేణ, ప్రయుక్తం, అసి, ఆస్త్రం, ఇతః, వృథా, స్యాత్, న, పాదపోస్తూలనశక్తి, రంహః, శిలోచ్చయే, మూర్ఛతి, మారు తస్య.

అర్థము.—హేమహీపాల=హియభూపాలుండ! తవ=నీయొక్క, శ్రమేణ=ఆ యాసంబుచేత, అలం=చాలును. ఇతః=ఈనాయందు, ప్రయుక్తమసి=ప్రయోగింపఁబడి నదయ్యెను, ఆస్త్రం=ఆస్త్రము, వృథా=వృథమైనది, స్యాత్=ఆగును. తథాహి=అది యుక్తమే, పాదపోస్తూలనశక్తి-పాదప=పుష్కములయొక్క, ఉన్మూలన = నాశమందు

శక్తి=సామర్థ్యముకలిగిన, మారుతస్య=వాయువుయొక్క, రంహః=వేగము, శిలోచ్చయే=వర్షతమందు, నమూర్భతి=ప్రసరింపదు.

అకాంక్ష. — నమూర్భతి=ప్రసరింపదు. కిం=ఏమి? రంహః=వేగము. 'రంహః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నమూర్భతి' అనెడి క్రియాపదము నన్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కస్తిక్=దేనియందు? శిలోచ్చయే=వర్షతమందు. కస్య=దేనియొక్క? మారుతస్య=వాయువుయొక్క. రంహఃకథంభూతం=వేగమెట్టిది? పాదపాన్తాలనశక్తి-పాదప=వృక్షములయొక్క, ఉన్తాలన=నాశమందు, శక్తి=సామర్థ్యముకలిగినది కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదియుక్తమే. స్యాత్=అగును. కిం=ఏమి? ఆత్మ=ఆత్మము. 'ఆత్మ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్యాత్' అనెడి క్రియాపదమున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్టిది? పృథా=వృద్ధమయినది. కథంభూతమపి=ఎట్టిదయ్యును? ప్రయుక్తమపి=ప్రయోగించబడినదయ్యును. కుత్ర=ఎక్కడ? ఇతి=ఈనాయందు. ఆలం=చాలును. కేన=దేనిచేత? శ్రమేణ=ఆయాసంబుచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. కస్యసంబుధి? హేమహీపాల=ఓయిభూపాలుఁడ.

శబ్దరూపనమానములు. — ఆలం-ఆవ్యయమ్. మహీపాల - మహీంపాలయతీరి మహీపాలః; తస్యసంబుధి? హేమహీపాల; హేమహీపాల, హేమహీపాలా, హేమహీపాలాః. మహీపాలశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః సంబుద్ధ్యైకవచనాంతః. తవ-తవ తే, యువయోః నాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లింగః వ్యవ్యేకవచనాంతః. శ్రమేణ-శ్రమేణ, శ్రమాభ్యాం, శ్రమైః. శ్రమశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. ప్రయుక్తం-ప్రయుక్తం, ప్రయుక్తే, ప్రయుక్తాని. ప్రయుక్తశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆపి-ఆవ్యయమ్. ఆత్మం. ఆత్మం, ఆత్మే, ఆత్మాణి. ఆత్మశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి - తసిత్ ప్రత్యయంతమవ్యయమ్. పృథా-ఆవ్యయమ్. స్యాత్ - స్యాత్, స్యాకాం, స్యూః. 'అవభువీ' త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తృవిధ్యుక్తే లిङ్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-ఆవ్యయమ్. పాదపాన్తాలనశక్తి-పాదపానాం ఉన్తాలనం పాదపాన్తాలనం, పాదపాన్తాలనే శక్తిర్యన్తత్ పాదపాన్తాలనశక్తి; పా...శక్తి, పా...శక్తిరీ, పా...శక్తిరీ. పాదపాన్తాలనశక్తిశబ్దః ఇకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రంహః-రంహః, రంహసీ, రంహంసి. రంహశబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శిలోచ్చయే-శిలోచ్చయే, శిలోచ్చయయోః, శిలోచ్చయేషు. శిలోచ్చయశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. మూర్భతి-మూర్భతి, మూర్భతః, మూర్భంతి. 'మూర్భామోహనముచ్చాయయో' రిత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తృవర్తమానేల్యే

వరస్థైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మారుతస్య-మారుతస్య, మారుతయోః, మారుతా
నాం. మారుతశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యైక వచనాంతః.

వాగ్భ్యాః.—అలమితి. హేమహీపాల, తవ శ్రమేణ అలం, సాధ్యాభావాచ్చ) మో నకర్తవ్య ఇత్యర్థః. 'అలంభూషణవర్జ్యాపి శక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. అత్ర గమ్యమానసానన క్రియాపేక్షయా శ్రమస్యకరణత్వాత్ప్రతీయా, ఇతోఽస్మిన్తయి, సార్వవిధ క్రికప్తసిః. ప్రయుక్తమపి అత్రుం, పృథాన్యత్, తథాహి-పాదసోన్మూలనే శక్తిర్యస్య తత్తతోక్తం, మారుతస్యరంహః వేగః, శిలాచ్చయే చర్వలే, న మూర్ఛతి న ప్రసరతి.

భావము.—ఓ దిలీపమహారాజా! నీవు శ్రమచడనవసరము లేదు. నాపై నత్రుము బ్రయోగించినను వ్యర్థమే యగును. చెట్లను బెల్లగించు శక్తిగల గాలిచేగము చర్వకముమీఁద నుపయోగింపదు గదా!

శ్లో. కైలాసగౌరం పృష మారురుక్షోః
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్,
అవేహి మాం కింకర మప్తమూర్తైః
కుంభోదరంనామ నికుంభతుల్యమ్.

324

పదచ్ఛేదము.—కైలాసగౌరం, పృషం, ఆరురుక్షోః, పాదార్పణానుగ్రహ పూతపృష్ఠం, అవేహి, మాం, కింకరం, అప్తమూర్తైః, కుంభోదరం, నామ, నికుంభతుల్యం.

అర్థము.—కైలాసగౌరం=కైలాసం=కైలాసపర్వతమువలె, గౌరం = శుభ్రమయిన, పృషం=పృషభమును, ఆరురుక్షోః=ఎక్కనిచ్చయించిన, అప్తమూర్తైః=పరమేశ్వరునియొక్క, పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం-పాదం=పాదములయొక్క, అర్పణ = ఉంచుటయనెడు, అనుగ్రహం=అనుగ్రహముచేత, పూతం=పరిశుద్ధమయిన, పృష్ఠం=పృష్ఠప్రదేశముకలిగినట్టియు, నికుంభతుల్యం=నికుంభునితోడ, తుల్యం=సదృశం=దయినట్టియు, కుంభోదరంనామం=కుంభోదరుడని ప్రసిద్ధుడయిన, మాం=నన్ను, కింకరం=పరమేశ్వరనేవటనిగ, అవేహి=తెలిసికొనుము.

అకాంక్ష.—అవేహి=తెలిసికొనుము. కిం=ఎవ్వడు? త్వం=నీవు. తం=ఎవనిని? మాం=నన్ను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవేహి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతం=ఎట్టివానిగా? కింకరం=పరమేశ్వరనేవటనిగా. మాం కథంభూతం=నేనెట్టివాడను? కుంభోదరంనామం=కుంభోదరుడని ప్రసిద్ధుడయినవాడను. పునః కథంభూతం=

ఇంక నెట్టివాఁడను? నిమంభతుల్యం-నిమంభ=నిమంభునితోడ, తుల్యం=సమానుఁడయిన
వాఁడను. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాఁడను? పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం -
పాద=పాదములయొక్క, అర్పణ=ఉంచుటయనెడి, అనుగ్రహ = అనుగ్రహంబుచేత,
పూత=పరిశుద్ధమయిన, పృష్ఠం=పృష్ఠ ప్రదేశంబు కలిగినవాఁడను. కస్య=ఎవనియొక్క;
అప్తమూర్తేః=పరమేశ్వరునియొక్క. అప్తమూర్తేఃకథంభూతస్య=పరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు?
ఆరురుక్షోః=ఎక్కనిచ్చయించినవాఁడు. కం=దేనిని? పృషం=పృషభమును. పృషంకథం
భూతం=పృషభమెట్టిది? కైలాసగౌరం-కైలాస=కైలాసవర్షతమువలె, గౌరం=శుభ్ర
మయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—కైలాసగౌరం - కైలాసఇవ గౌరః కైలాసగౌరః,
తం కైలాసగౌరం; గౌరం, గౌరా, గౌరాఁ. కైలాసగౌరశబ్దఃఅకారాంతఃపుల్లింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. పృషం-పృషం, పృషా, పృషాఁ. పృషశబ్దఃఅకారాంతఃపులింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరురుక్షోః-ఆరోఢుమిచ్చుః ఆరురుక్షుః, తస్య ఆరురుక్షోః;
ఆరురుక్షోః, ఆరురుక్షోః, ఆరురుక్షాణాం. ఆరురుక్షుశబ్దఃఉకారాంతఃపుల్లింగఃషష్ఠ్యై
కవచనాంతః. పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం-పాదస్య అర్పణం పాదార్పణం, పా
దార్పణమేవ అనుగ్రహః పాదార్పణానుగ్రహః, పాదార్పణానుగ్రహేణ పూతం పా
దార్పణానుగ్రహపూతం, పాదార్పణానుగ్రహపూతం పృష్ఠంయస్య సః పాదార్పణాను
గ్రహపూతపృష్ఠః, తం పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం; పృష్ఠం, పృష్ఠా, పృష్ఠాఁ.
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠశబ్దఃఅకారాంతఃపులింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-
అవేహి, అవేహాత్, అవేతం, అవేత. అవ-అవ్-ఇత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'ఇహ' గతా
విత్త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరివిన్యర్థేలోబ్ధే వరన్వైబదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.
మాం-మాం మా, ఆవాం నా, అస్తాన్ నః. అస్తచ్ఛబ్దఃదకారాంతఃపుల్లింగఃద్వితీయైక
వచనాంతః. కింకరం-కింకరం, కింకరా, కింకరాఁ. కింకరశబ్దః అకారాంతః పులింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. అప్తమూర్తేః-అప్తా మూర్తయోయస్యసః అప్తమూర్తిః, తస్య అప్త
మూర్తేః; అప్తమూర్తేః, అప్తమూర్తోః, అప్తమూర్తీనాం. అప్తమూర్తిశబ్దః ఇకారాంతః
పులింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. కుంభోదరం-కుంభఇవఉదరంయస్యసః కుంభోదరః, తం
కుంభోదరం; కుంభోదరం, కుంభోదరా, కుంభోదరాఁ. కుంభోదరశబ్దః అకారాంతః
పులింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. నామ-అవ్యయమ్. నిమంభతుల్యం - నిమంభేతుల్యై
నిమంభతుల్యః, తం నిమంభతుల్యం; తుల్యం, తుల్యా, తుల్యాఁ. నిమంభతుల్యశబ్దః అకా
రాంతఃపులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య — కైలాసేతి. కైలాస ఇవ గౌరంశుభ్రం, పృషం, ఆరురుక్షోఃఆరో

ఘమిచ్ఛోః 'చామికరంపతశ్రంప గౌర మామూర్తసిషిణ' ఇతి శాశ్వతః * అష్టామూర్తయోయస్యతస్య అష్టమూర్తేష్ఠివస్య, పాదార్పణం పాదస్యానః, తదేవ అనుగ్రహః ప్రసాదః తేనపూతం పృథ్వియస్యతం తథోక్తం, శివస్యస్యోపరిపాదనిక్షిప్త్య పృషమాహోహతీతిభావః, నికుంభతుల్యం నికుంభసదృశం, కుంభోదరంనామ, కింకరంమాం, అపేహివిద్ధి * 'పృథ్వివీసలిలంలేజోవాయురాకాశమేవచ, సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాంఛతేత్యష్టమూర్తయ' ఇతి.

భావము. — వెండికొండవలెఁ దెల్లనిలనందిపై నెక్కునిచ్చగల శివునిచరణవిన్యాసానుగ్రహమున బవిత్త్రమయినవీచపుగల నన్ను పరమేశ్వరుని నేపకునిగ నికుంభునితోడ సమానునిగ కుంభోదరుఁడనువానిగ నెఱుంగుము.

శ్లో. అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం
పుత్రీకృతోఽసౌ పృషభధ్వజేన,
యో హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానాం
స్కందస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః.

36

పదచ్ఛేదము. — అముం, పురః, పశ్యసి, దేవదారుం, పుత్రీకృతః, అసౌ, పృషభధ్వజేన, యః, హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం, స్కందస్య, మాతుః, పయసాం, రసజ్ఞః.

అర్థము. — పురః = ముందఱనుండెను, అముం = ఈ, దేవదారుం = దేవదారువృక్షమును, పశ్యసి = చూచుచున్నావుగదా. అసౌ = ఈ దేవదారువృక్షము, పృషభధ్వజేన = పరమేశ్వరునిచేత, పుత్రీకృతః = పుత్రభావముచేస్తీకరింపఁబడెను. యః = ఏ దేవదారువృక్షము, స్కందస్య = కుమారస్వామికి, మాతుః = తల్లియైన పార్వతియొక్క, హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం = హేమ = సువర్ణముయొక్క, కుంభ = కుంభమునెడు కుంభమువంటి, స్తన = స్తనమువలన, నిస్సృతానాం = ప్రవించిన, పయసాం = ఉదకములయొక్కయు, శ్రీరములయొక్కయు, రసజ్ఞః = రసమును తెలిసినదో.

ఆకాంక్ష. — రసజ్ఞః = రసమును తెలిసినదో. కః = ఏది? యః = ఏ దేవదారువృక్షము. 'యః' అనెడివ్రథమాంత కర్తృపదమును, 'రసజ్ఞః' అనెడికారకక్రియాపదమునున్నది గనుక ఆకర్తృకర్తృప్రయోగము. 'కేషాం = వేనియొక్క? పయసాం = ఉదకములయొక్కయు, శ్రీరములయొక్కయు. పయసాంకథం భూతానాం = ఉదకములును శ్రీరములును ఎట్టివి? హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం = హేమ = సువర్ణముయొక్క, కుంభ = కుంభమునెడు కుంభమువంటి, స్తన = స్తనమువలన, నిస్సృతానాం = ప్రవించినవి. కస్యాః = ఎవ తెయొక్క? మాతుః = తల్లియైన పార్వతియొక్క. కస్య = ఎవని? స్కందస్య = కుమారస్వామికి. పుత్రీకృతః = పుత్రభావముచే స్తీకరింపఁబడెను. కేన = ఎవనిచేత? పృషభధ్వజేన = పరమేశ్వరుని

ఇంక నెట్టివాఁడను? నికుంభతుల్యం-నికుంభ=నికుంభునితోడ, తుల్యం=సమానుఁడయిన
వాఁడను. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాఁడను? పాదార్పణానుగ్రహపూతపుష్పం -
పాద=పాదములయొక్క, అర్పణ=ఉంచుటయనెడి, అనుగ్రహ = అనుగ్రహంబుచేత,
పూత=పరిశుద్ధమయిన, పుష్పం=పుష్ప ప్రదేశంబు కలిగినవాఁడను. కన్య=ఎవనియొక్క?
అప్తమూర్తే=పరమేశ్వరునియొక్క. అప్తమూర్తేకథంభూతన్య=పరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు?
అరురుక్షో=ఎక్కువచుచ్చయించినవాఁడు. కం=దేనిని? పృషం=పృషభమును. పృషంకథం
భూతం=పృషభ మెట్టిది? కైలాసగౌరం-కైలాస=కైలాసవర్వతమువలె, గౌరం=శుభ్ర
మయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—కైలాసగౌరం - కైలాసఇవ గౌరః కైలాసగౌరః,
తం కైలాసగౌరం; గౌరం, గౌరా, గౌరాఁ. కైలాసగౌరశబ్దఃఅకారాంతఃపుల్లింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. సృషం-పృషం, పృషా, పృషాఁ. పృషశబ్దఃఅకారాంతఃపులింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. అరురుక్షో-ఆరోఢుమిచ్చుః ఆరురుక్షుః, తన్య ఆరురుక్షోః;
అరురుక్షోః, అరురుక్షోః, ఆరురుక్షాణాం. ఆరురుక్షశబ్దఃఉకారాంతఃపుల్లింగఃపఠ్యే
కవచనాంతః. పాదార్పణానుగ్రహపూతపుష్పం-పాదస్య అర్పణం పాదార్పణం, పా
దార్పణమేవ అనుగ్రహః పాదార్పణానుగ్రహః, పాదార్పణానుగ్రహేణ పూతం పా
దార్పణానుగ్రహపూతం, పాదార్పణానుగ్రహపూతం పుష్పంయన్య సః పాదార్పణాను
గ్రహపూతపుష్పః, తం పాదార్పణానుగ్రహపూతపుష్పం; పుష్పం, పృష్టా, పృష్టాఁ.
పాదార్పణానుగ్రహపూతపుష్పశబ్దఃఅకారాంతఃపులింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-
అవేహి, అవేహాల్, అవేతం, అవేత. అప-అప్-ఇత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'ఇక్ గతా'
విత్యస్తాధాలోరకర్త కాత్కర్తరివిభక్తిర్థేలోబ్ధ పరస్మైవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.
మాం-మాం మా, అనాం నా, అస్తాన్ నః. అస్తచ్చబ్దః దకారాంతఃపుల్లింగః ద్వితీయైక
వచనాంతః. కింకరం-కింకరం, కింకరా, కింకరాఁ. కింకరశబ్దః అకారాంతః పులింగః
ద్వితీయైకవచనాంతః. అప్తమూర్తే-అప్తా మూర్తయోయన్యసః అప్తమూర్తిః, తన్య అప్త
మూర్తే; అప్తమూర్తే, అప్తమూర్త్యోః, అప్తమూర్తీనాం. అప్తమూర్తిశబ్దః ఇకారాంతః
పులింగః పఠ్యేకవచనాంతః. కుంభోదరం-కుంభఇవఉదరంయన్యసః కుంభోదరః, తం
కుంభోదరం; కుంభోదరం, కుంభోదరా, కుంభోదరాఁ. కుంభోదరశబ్దః అకారాంతః
పులింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. నామ-అవ్యయమ్. నికుంభతుల్యం - నికుంభేవతుల్యో
నికుంభతుల్యః, తం నికుంభతుల్యం; తుల్యం, తుల్యా, తుల్యాఁ. నికుంభతుల్యశబ్దః అకా
రాంతఃపులింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య—కైలాసేతి. కైలాస ఇవగౌరంశుభ్రం, పృషం, ఆరురుక్షోఆరో

ధుమిచ్ఛోః 'వామికరంచత్రంచ గౌర మామూర్తసిషిణి' ఇతి శాశ్వతః * అప్రోమూర్తయోఽస్యతస్య అప్రమూర్తేశ్వరస్య, పాదార్పణం పాదస్యాసః, తదేవ అమృతహః ప్రసాదః తేనత్రాతం పుష్టంయస్యతం తథోక్తం, శివస్య స్వస్థిపరిపాదంనిశ్చిప్త్య పృషమారోహతీతిభావః, నికుంభతుల్యం నికుంభసదృశం, కుంభోదరంనామ, కింకరంమాం, అపేహివిద్ధి * 'పుణివీసలిలంలేజోవాయురా కాశమేవచ, సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాచ చాశ్వత్థమూర్తయ' ఇతి.

భావము.—వెండికొండవలె చెల్లనిసొనందీపై నెక్కువచ్చుగల శివునిచరణావిన్యాసానుగ్రహముని బిత్తె మయినవీచుగల నన్ను పరమేశ్వరుని సేవకునిగ నికుంభునితోడ సమానునిగ కుంభోదరుడనువానిగ నెఱుంగుము.

శ్లో. అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం
పుత్రీకృతోఽసౌ పృషభధ్వజేన,
యో హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం
స్కందస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః.

3౬

పదచ్ఛేదము.—అముం, పురః, పశ్యసి, దేవదారుం, పుత్రీకృతః, అసౌ, పృషభధ్వజేన, యః, హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం, స్కందస్య, మాతుః, పయసాం, రసజ్ఞః.

అర్థము.—పురః=ముందఱుండెను, అముం=ఈ, దేవదారుం=దేవదారువృక్షమును, పశ్యసి=చూచుచున్నావుగదా. అసౌ=ఈ దేవదారువృక్షము, పృషభధ్వజేన=పరమేశ్వరునిచేత, పుత్రీకృతః=పుత్రభావముచేస్తీకరింపఁబడెను. యః=నిదేవదారువృక్షము, స్కందస్య=కుమారస్వామికి, మాతుః=తల్లియైన పార్వతియొక్క, హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం-హేమ=సువర్ణముయొక్క, కుంభ=కుంభమనెడు కుంభముపట్టి, స్తన=స్తనంబువలన, నిస్సృతానాం=స్తవించిన, పయసాం = ఉదకములయొక్కయు, క్షీరములయొక్కయు, రసజ్ఞః=రసమును తెలిసినదో.

అ కాంక్ష.—రసజ్ఞః=రసమును తెలిసినదో. ఈ=నిదీయః=నిదేవదారువృక్షము. 'యః' అనెడిప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'రసజ్ఞః' అనెడికారకక్రియాపదమునున్నది గనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కేహం=చేనియొక్క? పయసాం=ఉదకములయొక్కయు, క్షీరములయొక్కయు. పయసాంకథం భూతానాం = ఉదకములును క్షీరములును ఎట్టివి? హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం-హేమ=సువర్ణముయొక్క, కుంభ=కుంభమనెడు కుంభముపట్టి, స్తన=స్తనమువలన, నిస్సృతానాం=స్తవించినవి. కస్యా=ఎవ తెయొక్క? మాతుః=తల్లియైన పార్వతియొక్క. కస్య=ఎవనికి? స్కందస్య=కుమారస్వామికి. పుత్రీకృతః=పుత్రభావముచే స్తీకరింపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? పృషభధ్వజేన=పరమేశ్వరుని

భావము.—రాజా ఇదిగోయెదుటగనఁబడు దేవదారుతరువును చూచున్నావుకదా. ఏది పార్వతిబంగరుకుండల నీరుతోయ రసము నెఱుంగినదో అది. ఇది పరమేశ్వరునిచే పుత్రునితోలి ప్రేమింపఁబడినది.

శ్రో. కష్టయమానేన కటం కదాచిన్ పవ్యద్విషోన్నథితా త్వ గస్య,
అక్షై న హద్దై స్తనయా శుశోచ సేహవ్య మాశ్రిక సి వాసు రాస్మై.

పదచ్ఛేదము.—కట్టాయమానేన, కటం, కదాచిక్, వ్యుద్భవేన, ఉన్నతితా, త్వక్, అస్య, ఏనం, అన్తేః, తనయా, తనోచ, సేవాన్యం, అతిశం, ఇత, అనురాగస్యి).

అర్థము. — కదాచిల్ = బికానోక కాలమందు, కటం = గండస్థలమును, కంఠాయ
మానేన = గీరుగొనుచుండెడు, వన్యద్వి పేన = వన్య = వనమందుబుట్టిర, ద్విపేన = గజముచేత,
అస్య = ఈ దేవదారువృక్షముయొక్క, త్వక్ = చర్మము, ఉన్నథితా = ముఖింపఁబడెను. అథ =
అనంతరము, ఆద్రేః = హిమవత్పర్వతమునకు, తనయా = గొమరైయైన పార్వతి, అసురా
నైః = అసుర = రాక్షసులయొక్క, ఆనైః = అస్త్రిములచేత, అభిఘాతా = బడిన, నేనాన్య
మివ = కుమారస్వామివలె, ఏనం = ఈ దేవదారువృక్షమునుగూర్చి, శుశోచ = దుఃఖించెను.

అకాంక్ష. — శ్లోచ=దుఃఖించెను. కా=ఎవరే? తనయా=జొమార్తయైన పార్థుని. కం=దేనినిగంటిచి? ఏనం=ఈదేవదారుపృథ్వుమునుగంటిచి. 'తనయా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఏనం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'శ్లోచ' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. కమివ=ఎవనివరే? నేనాన్యమివ=కుమారస్వామివలె. నేనాన్యంకథంభూతం=కుమారస్వామి యెట్టివాడు? అలిం=జొట్టబడినవాడు. కై=వేచిచేతి? అనురాస్త్రై=రాక్షసులయొక్క ఆస్త్రములచేత. కన్య=ఎవని? అద్రై=హిమవత్సర్వతమునకు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరము. ఉన్నధితా=మధిపఁబడెను. కేన=దేనిచేతి? వన్యద్వి=పేన=వనమందుబుట్టిన గజంబుచేత, కా=ఏది? త్నౌ=చర్తము. 'వన్యద్వి=పేన' అనెడితృతీయాంతకర్తృపదమును, 'త్నౌ' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉన్నధితా' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక కర్తణిప్రయోగము. కన్య=దేనియొక్క? ఆన్య=ఈదేవదారుపృథ్వుంబుయొక్క. వన్యద్వి=పేనకథంభూతేన=వనమందుబుట్టిన గజమెట్టిది? కందూయమానేన=గీరుగొనుచుండునది. కం=దేనిని? కటం=గండస్థలమును. కదా=ఎప్పుడు? కదాచిత్=ఒకానొక కాలమందు.

శట్టరూపసమాసములు. — కందుయమానేన - కందుయమానేన, కందుయమా
సాధ్యం, కందుయమానైః, కందుయమానశట్టరితకారాంతఃపుల్లం గః శ్చ త్రైయైకవచనం

తః కటం-కటం, కటా, కటా-కటశబ్దః ఆకారాంతపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. క
టా-అవ్యయమ్. చిత్-అవ్యయమ్. వన్యన్యై పేన-ప సేభః సన్యః, ద్వాభ్యాంపి బలీలిన్యబు, వ
న్యన్యా సాన్యవన్యన్యైః, లేనవన్యన్యై పేన; న్యై పేన, న్యై పాభ్యాం, న్యై పైః. వన్యన్యైః శబ్దః
ఆకారాంతపుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉన్యధితా-ఉన్యధితా, ఉన్యధితే, ఉన్యధితా.
ఉన్యధితాశబ్దః ఆకారాంతః శ్రీంగః ప్రకమైకవచనాంతః-త్వక్, త్వక్, త్వచా, త్వచః.
త్వక్ శబ్దః చకారాంతః శ్రీంగః ప్రకమైకవచనాంతః. అస్య-అస్య, అనయోః వినయోః,
వినయో. ఇదమశబ్దః మకారాంతపుల్లింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. ఆ-అవ్యయమ్. వినం-వి
నం, వినా, వినా-ఇదమశబ్దః మకారాంతపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆద్రోః-ఆద్రోః,
ఆద్రోః, ఆద్రీణాం. ఆద్రీశబ్దః ఇకారాంతపుల్లింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. శుశోచ-శుశో
చ, శుశుచతుః, శుశుచుః 'శుచశోక' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్
వర్జ్యపదే ప్రకమపురుషైకవచనాంతః. సేనాన్యం-సేనానయతీతి సేనానీ, తం సే
నాన్యం; సేనాన్యం, సేనాన్యా, సేనాన్యః. సేనానీశబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ద్వితీ
యైకవచనాంతః. ఆలీఘం-ఆలీఘం, ఆలీఘా, ఆలీఘా. ఆలీఘశబ్దః ఆకారాంతపుల్లి
ంగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అసురాస్త్రైః-అసురాణాం ఆస్త్రాణి అసురా
స్త్రాణి, తైః అసురాస్త్రైః; అస్త్రేణ, ఆస్త్రాభ్యాం. అస్త్రైః. అసురాస్త్రశబ్దః ఆకారాంత
సమంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్య — కంఠాయమానేనేతి. కదాచిత్, కటంకపోలం, కంఠాయమా
నేన కర్తృతా, కంఠాద్విభ్యోయక్, తతశ్చానచ్. వన్యన్యై పేన అన్యదేవదారోః, త్వక్
ఉన్యధితా, ఆ, ఆద్రోతనయా గౌరీ, అసురాస్త్రైః, ఆలీఘక్షతం, సేనానయతీతి
సేనానీ స్మండః 'పార్వతీనందనః స్మండ స్సేనానీర్నీ భూర్ముహ' ఇత్యమరే, 'సత్సూ
న్యైషే' త్యాదినాన్వీత్. తమివ ఏవం దేవదారం, శుశోచ.

భాషమ. — ఒకకాలమున నొకయడవియేనుగు చెట్టుచయిన దానిగండస్థలమును
గిరులొనెను. అందువలన నీచెట్టుచర్మము వీడెను. ఆప్పుడు పార్వతీదేవి రాక్షసుల
బాణములచే గొట్టఁబడినకుమారస్వామిని గూర్చి యేలూగున వ్యసనపడెనో యాలూగున
దుఃఖించెను.

శ్లో. తదా ప్రభృత్యేవ ననన్యైపానాం
త్రాసార్థమస్మిన్నహమద్రికుక్షా,
వ్యాపారిత శూలభృతావిధాయ
సింహత్వ మంకాగతసత్వవృత్తి.

పదచ్ఛేదము. — తదా ప్రభృతి, ఏవ, వనద్విపానాం, త్రాసార్థం, అస్తిక్, అహం, అద్రికుత్, వ్యాపారితః, కూలభృతా, విధాయ, సింహత్వం, అంకాగతసత్త్వవృత్తి.

అర్థము. — తదా ప్రభృత్యేవ = ఆకాలము మొదలుకొనియు, వనద్విపానాం = వనగజములయొక్క, త్రాసార్థం = భయముకొఱకు, కూలభృతా = చరమేశ్వరునిచేత, అంకాగతసత్త్వవృత్తి = అంక = సమాపమునుగూర్చి, అగత = వచ్చిన, నత్వ = జంతువులె, వృత్తి = ఆహారంబుగాగలిగిన, సింహత్వం = సింహభావమును, విధాయ = చేసి, అస్తిక్ = ఈ, అద్రికుత్ = అద్రి = హిమవత్పర్వతముయొక్క, కుత్ = గుహయందు, అహం = నేను, వ్యాపారితః = నియోగించబడితిని.

అకాంక్ష. — వ్యాపారితః = నియోగించబడితిని. కేవలమనిచేత? కూలభృతా = చరమేశ్వరునిచేత. కః = ఎవడు? అహం = నేను. 'కూలభృతా' అనెడి కృతీయాంత కర్తృపదమును, 'అహం' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'వ్యాపారితః' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నది గనుక కర్తృణిప్రయోగము. కస్తిక్ = దేనియందు? అస్తిక్ = ఈ, అద్రికుత్ = హిమవత్పర్వతముయొక్క గుహయందు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? విధాయ = చేసి. కిం = దేనిని? సింహత్వం = సింహభావమును. సింహత్వంకథంభూతం = సింహభావమెట్టిది? అంకాగతసత్త్వవృత్తి = అంక = సమాపముగూర్చి, అగత = వచ్చిన, నత్వ = జంతువులె, వృత్తి = ఆహారంబుగాగలిగినది. కిమర్థం = దేనికొఱకు? త్రాసార్థం = భయముకొఱకు. కేహం = చేనియొక్క? వనద్విపానాం = వనగజములయొక్క. తదా ప్రభృత్యేవ = ఏకాలంబు మొదలుకొనియు? తదా ప్రభృత్యేవ = ఆకాలంబు మొదలుకొనియు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తదా ప్రభృతి - తదా ప్రభృతిర్వస్తే నర్తకైః తద్యథాభవతి తథా తదా ప్రభృతిక్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఏవ - అవ్యయమ్. వనద్విపానాం - వనే ద్విపాః వనద్విపాః, లేహం వనద్విపానాం; ద్విపస్య, ద్విపయోకి, ద్విపానాం. వనద్విపశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః పట్టిబహుపచనాంతః. త్రాసార్థం - త్రాసాయ త్రాసార్థం - అవ్యయమ్. అస్తిక్ - అస్తిక్, అనయోః, ఏనయోః, ఏష. ఇదన్తశబ్దః మకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకపచనాంతః. అహం - అహం, అవాం, వయం. అన్తశబ్దః దకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకపచనాంతః. అద్రికుత్ - అద్రేః కుటీ అద్రికుటీక, కస్తిక్ అద్రికుత్; కుత్, కుత్కోః, కుటీష. అద్రికుటీశబ్దః ఇకారాంతఃపుల్లింగకసప్తమ్యైకపచనాంతః. వ్యాపారితః - వ్యాపారితః, వ్యాపారితౌ, వ్యాపారితాః. వ్యాపారితశబ్దః పచనాంతః. తదా ప్రభృత్యేవ - తదా ప్రభృతా - కూలంధిభర్తృకూలభృత్, లేన కూలభృతా; భృతా, భృద్భ్యాం, భృశ్శిః. కూలభృచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుల్లింగకృతీయైకపచనాంతః. విధాయ - ల్యబంశమవ్యయమ్. సింహత్వం - సింహస్యభావః సింహత్వం,

తత్ సింహత్వం; సింహత్వం, సింహత్వే, సింహత్వాని. సింహత్వకట్టి ఆకారాంకన
పుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అం కాగతసత్వపుత్రి-అంకం ఆగతాః అంకాగతాః,
అంకాగతాశ్చలే సత్వాశ్చ అంకాగతసత్వాః, అంకాగతసత్వాః పుత్రిర్వస్త్యిక్ తత్,
అంకాగతసత్వపుత్రి, తత్ అంకాగతసత్వపుత్రి; అం...పుత్రి, అం...పుత్రినీ, అం
...పుత్రిని. అంకాగతసత్వపుత్రికట్టి ఇకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తదేతి. తత్కాలః ప్రభృతిరాదిత్యస్థి నగర్ల జితద్యథాభవతితథా,
తదా ప్రభృత్యేవ, వనద్విపానాం త్రాసార్థం భయార్థం, శూలభృతా శివేన, అంకం
సమాసం, ఆగతాః ప్రాప్తాః, సత్వాః ప్రాప్తినః పుత్రి ఆహారః, యస్మిక్ తత్, 'అం
కస్యమీద ఉత్సంగే చిహ్నస్థానాపరాధయో'రితి కేశవః. సింహత్వం, విధాయ, అస్మి
న్నద్రిక్తుత్వగుహయాం ఆహం వ్యాపారితో నియుక్తః.

భావము.—అని మొదలీశ్వరుం డడఁచేనుఁగులభయంబుకొఱుకు నాకీ సింహ
స్వరూపమునిచ్చి యీచెట్టుకడకువచ్చు జంతువులే యాహారముగా జేసికొని యీగుహ
నుండ నియమించెను.

శ్లో. తస్యాలమేషా త్సుధితస్య తృప్తైః
ప్రదిప్తకాలా పరమేశ్వరేణ,
ఉపస్థితా శోణితపారణా మే
సురద్విష శ్చాంద్రమసీ సుధేవ.

3౯

పదచ్ఛేదము.—తస్య, అలం, ఏషా, త్సుధితస్య, తృప్తైః, ప్రదిప్తకాలా, పర
మేశ్వరేణ, ఉపస్థితా, శోణితపారణా, మే, సురద్విషః, శ్చాంద్రమసీ, సుధా, ఇవ.

అర్థము.—పరమేశ్వరేణ=పరమేశ్వరునిచేత, ప్రదిప్తకాలా=ప్రదిప్త=నిద్రేశంపఁ
బడిన, కాలా=భోజనసమయముకలిగినట్టియు, ఉపస్థితా=ప్రాప్తమయిన, ఏషా=ఈగో
రూపమయిన, శోణితపారణా=శోణిత=రక్తమయొక్క, పారణా=పారణ, సురద్విషః=
రాహువుయొక్క, తృప్తైః=తృప్తికొఱుకు, శ్చాంద్రమసీ=చంద్రసంబంధినియైన, సుధేవ
=అమృతమనలే, త్సుధితస్య = ఆకలిగొనిన, తస్యమే=ఆనాయొక్క, తృప్తైః=తృప్తి
కొఱుకు, అలం=పర్యాప్తమయినది.

అకాంక్ష.—అలం=పర్యాప్తమయినది. కా=ఏది? శోణితపారణా=రక్తపారణ.
'శోణితపారణా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అలం' అనెడికారకక్రియాపదము
నున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కన్యైః=దేవికొఱుకు? తృప్తైః=తృప్తికొఱుకు,

కన్య=ఎవనియొక్క? తన్యమే=అనాయొక్క. మేకథంభూతన్య=నేనెట్టివాడను? యథితన్య=అతనితోన్నవాడను. కేవల=ఏదివర? సుధేవ=అమృతమువలె. సుధాకథంభూతా=అమృతమెట్టిది? చాంద్రమసీ=చంద్రసంబంధినియైనది. కన్యై=దేవీఅను? తృప్త్యై=తృప్తికొనుట. కన్య=ఎవనియొక్క? సురద్విమః=రాచువుయొక్క. శోణితపారణాకథంభూతా=రక్తపారణమెట్టిది? ఏమి=ఈగోరూపమైనది. పునఃకథంభూతా=ఇంక నెట్టిది? ఉపస్థితా=ప్రాప్తమైనది. పునః కథంభూతా=ఇంక నెట్టిది? ప్రదిష్టకాలా-ప్రదిష్ట=నిర్దేశించబడిన, కాలా=భోజనసమయము కలిగినది. కేన=ఎవనిచేత? ధరమేశ్వరేణ=పరమేశ్వరునిచేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — తన్య-తన్య, తయోః, లేమం. తచ్ఛబ్దః దశాశాంతః పుంలింగఃషష్ఠ్యైకవచనాంతః. అలం-అప్యయమ్. ఏమ-ఏమ, ఏతే, ఏతాః. ఏతచ్ఛబ్దః దశాశాంతః, స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యథితన్య-యథితన్య, యథితయోః, యథితానాం. యథితశబ్దఃఅశాశాంతఃపుంలింగఃషష్ఠ్యైకవచనాంతః. తృప్త్యై-తృప్త్యై, తృప్తయే, తృప్తిభ్యాం, తృప్తిభ్యః తృప్తిశబ్దః ఇశాశాంతస్త్రీలింగః చతుర్థ్యైకవచనాంతః. ప్రదిష్టకాలా-ప్రదిష్టకాలః యస్యాస్య ప్రదిష్టకాలాః, ప్ర...కాలా, ప్ర...కాలే, ప్ర...కాలాః ప్రదిష్టకాలశబ్దఃఅశాశాంతస్త్రీలింగఃప్రథమైకవచనాంతః. ధరమేశ్వరేణ-ధరమశ్చసౌ ఈశ్వరశ్చ ధరమేశ్వరః లేన ధరమేశ్వరేణ; ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరేః. ధరమేశ్వరశబ్దః అశాశాంతఃపుంలింగఃతృప్తియైకవచనాంతః. ఉపస్థితా-ఉపస్థితా, ఉపస్థితే, ఉపస్థితాః. ఉపస్థితాశబ్దః అశాశాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శోణితపారణా-శోణితన్యపారణా శోణితపారణా; పారణా, పారణే, పారణాః. శోణితపారణాశబ్దః అశాశాంతస్త్రీలింగఃప్రథమైకవచనాంతః. మే-మమ మే, అవయోః సౌ, అస్తాకం నః. అస్తచ్ఛబ్దః దశాశాంతపుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. సురద్విమః-సురదాద్యేష్టీలి సురద్విమః, తన్య సురద్విమః; ద్విమః, ద్విమో, ద్విమం. సురద్విబ్దశబ్దః షశాశాంతపుంలింగఃషష్ఠ్యైకవచనాంతః. చాంద్రమసీ - చంద్రమసీ ఇయం చాంద్రమసీ; చాంద్రమసీ, చాంద్రమస్యో, చాంద్రమస్యః. చాంద్రమసీశబ్దః ఈశాశాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సుధా-సుధా, సుధే, సుధాః. సుధాశబ్దః అశాశాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అప్యయమ్.

వాఖ్యా. — తన్యేలి. ధరమేశ్వరేణ ప్రదిష్టానిర్దిష్టకాలా భోజనవేళాయస్యాస్య, ఉపస్థితా ప్రాప్తా, ఏమ, గోరూపా, శోణితపారణా, సురద్విమః రాహాః, చంద్రమస ఇయంచాంద్రమసీసుధేవ, యథితన్య ఋశుక్షితన్య, మేతృప్త్యై అలంకర్యాప్తా. 'నమస్త్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థి.

భావము — చుట్టే శ్వరునిచే నియమింపఁబడిన భోజన కాలమునకుఁ దటస్థమయిన ఈ భేదముతో నీతపారణ రాహువునకు చంద్ర)సంబంధినియగు సుధ దొరికిన చందమున నాఁకఁజూన్చునాడు దృష్టికరముగానున్నది.

శ్లో. స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్ఞాం
గురోః ధ్వవాక్ దర్శితశిష్యభక్తిః,
శస్త్రేణ రక్ష్యం య తతః పరమ్
న తే ద్యత శ్చస్త్రభృతాం ఖీణోతి.

రం

పదచ్ఛేదము. — సః, త్వం, నివర్తస్వ, విహాయ, లజ్ఞాం, గురోః, ధ్వవాక్, దర్శితశిష్యభక్తిః, శస్త్రేణ, రక్ష్యం, యత్, ఆశక్యరక్షం, న తత్, యశః, శస్త్రభృతాం, ఖీణోతి.

అర్థము. — సః = అటువంటి, త్వం = నీవు, లజ్ఞాం = సిగ్గును, విహాయ = విడిచి, నివర్తస్వ = మఱియుము. ధ్వవాక్ = నీవు, గురోః = గురువునకు, దర్శితశిష్యభక్తిః = దర్శిత = చూపఁబడిన, శిష్య = శిష్యునియొక్క, భక్తిః = అనురాగముగలవాఁడవు. రక్ష్యం = రక్షింపయోగ్యమైన, యత్ = విధనము, శస్త్రేణ = ఆయుధముచేత, ఆశక్యరక్షం = ఆశక్య = శక్యంబుకాని, రక్షం = సంరక్షణముకలినదో, తత్ = ఆధనము, శస్త్రభృతాం = శస్త్రధారులయొక్క, యశః = కీర్తిని, నఖీణోతి = పోఁగొట్టదు.

అకాంక్ష — నఖీణోతి = పోఁగొట్టదు. కిం = ఏది? తత్ = ఆధనము. కిం = దేనిని? యశః = కీర్తిని. 'తత్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నఖీణోతి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. కేహం = ఎవరియొక్క? శస్త్రభృతాం = శస్త్రధారులయొక్క. ఆశక్యరక్షం = శక్యంబుకాని సంరక్షణముకలినదో. కిం = ఏది? యత్ = విధనము. 'యత్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశక్యరక్షం' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్తకకర్తృప్రయోగము. కేన = దేనిచేత? శస్త్రేణ = ఆయుధముచేత. యత్కృతంభూతం = విధనమెట్టిది? రక్ష్యం = రక్షింపయోగ్యమైనది. దర్శితశిష్యభక్తిః = చూపఁబడిన శిష్యునియొక్క అనురాగముగలినవాఁడవు. కః = ఎవఁడు? ధ్వవాక్ = నీవు. 'ధ్వవాక్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'దర్శితశిష్యభక్తిః' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్తకకర్తృప్రయోగము. కన్య = ఎవని? గురోః = గురువునకు. నివర్తస్వ = మఱియుము. కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నివర్తస్వ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్తకకర్తృప్రయోగము. కింకృత్వా = ఏమిచేసి?

విహాయ=విడిచి. కాం=దేనిని? లజ్జాం=సిగ్గును. త్వంకథంభూతః=నీవేలాటివాఁడవు? సః=అటువంటివాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.— సః-సః, తౌ, లే. తచ్చబ్బిః దకారాంతపుల్లీంగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్చబ్బిః దకారాంతపుల్లీంగః ప్రథమైకవచనాంతః. నివర్తస్య-నివర్తస్య, నివర్తేథాం, నివర్తధ్వం. నీత్యుససర్గ పూర్వకాల్ 'పుతువర్తనే' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తృవిప్లవేభ్యాః అత్తనేషు దే ముశ్యమపురుషైకవచనాంతః. విహాయ-ల్యబంకమవ్యయమ్. లజ్జాం-లజ్జాం, లజ్జే, లజ్జాః. లజ్జాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. గురోః-గురోః, గురోవోః, గురుణాం. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుల్లీంగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః భవాత్-భవాత్, భవంతౌ, భవంతః. భవచ్చబ్బిః తకారాంతపుల్లీంగః ప్రథమైకవచనాంతః. దర్శితశిష్యభక్తిః-శిష్యసృభక్తిః శిష్యభక్తిః, దర్శితాశిష్య భక్తిర్యేనసః దర్శితశిష్యభక్తిః; భక్తిః, భక్తి, భక్తయః. దర్శితశిష్యభక్తిశబ్దః ఇకారాంతపుల్లీంగః ప్రథమైకవచనాంతః. శస్త్రేణ-శస్త్రేణ, శస్త్రాభ్యాం, శస్త్రైః. శస్త్రశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. రక్ష్యం-రక్షీతుం యోగ్యం రక్ష్యం; రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యాణి. రక్ష్యశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యల్-యల్, య, యాని. యచ్చబ్బిః దకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అశక్యరక్షం-అశక్యా రక్షాయస్యతల్ అశక్యరక్షం; అశక్యరక్షం, అశక్యరక్షే, అశక్యరక్షాణి. అశక్యరక్షశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. తల్-తల్, లే, తాని. తచ్చబ్బిః దకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్చబ్బిః సకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శస్త్రభృతాం - శస్త్రాణి చిత్తలిలి శస్త్రభృతః, లేమంశస్త్రభృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. శస్త్ర భృచ్చబ్బిః తకారాంతపుల్లీంగః షష్ఠీబహువచనాంతః. క్షీణోలి - క్షీణోలి, క్షీణాశకి, క్షీణాన్తి. 'క్షీణయే' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృవిప్లవేభ్యాః అత్తనేషు దే ముశ్యమపురుషైకవచనాంతః.

వాగ్భ్యా— స ఇతి. సః, ఏవముపాయశూన్యః, త్వం, లజ్జాం విహాయ, నివర్తస్య, భవాత్, గురోః, దర్శితా ప్రకాశితా శిష్యశ్చకర్తవ్యాభక్తిర్యేనసత్యోక్తిః, నను గురుభనం వినాశ్య కథంతత్సమిపంగచ్ఛేయ మిత్యతఆహ-శస్త్రేణేలి, యద్రక్ష్యంధనం, శస్త్రేణ ఆయుధేన 'శస్త్రమాయుధలాహయో' రితి విశ్యః. అశక్యా రక్షాయస్యతదశక్య రక్షం-రక్షీతుమశక్యమిత్యర్థః, తద్రక్ష్యం, నస్తమసి శస్త్రభృతాయశః, నక్షీణోలి నహి నస్తి, ఆశక్యాశ్చే వ్యప్రతివిధానం న దోషయేలి భావః.

భావము.—ఓరాజా! ఉపాయశూన్యఁడవగు నీవు సిగ్గువదలి మఱిపొమ్ము. గురుభక్తికలవాడవే. రక్షింపఁదగినదియ. ఆయుధములచే రక్షింపరాని ప్రతిబంధకము గల్గి యశక్యమగుచుండఁగా నాయుధమతులకీర్తి తగ్గదు.

ఇది ప్రతిబంధకము పురుషాధిరాజు మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య,
ప్రత్యాహతాస్త్రస్య శిశుప్రభావాత్ అత్త న్యవజ్ఞాం శిథిలీచకారః.

పదచ్ఛేదము.—ఇది, ప్రగల్భం, పురుషాధిరాజః, మృగాధిరాజస్య, వచో, నిశమ్య, ప్రత్యాహతాస్త్రః, శిశుప్రభావాత్, అత్త ని, అవజ్ఞాం, శిథిలీచకారః.

అర్థము — పురుషాధిరాజః = దీలీపమహారాజు, ఇలి = ఈ పూర్వోక్తమయిన, ప్రగల్భం = ప్రాథమయిన, మృగాధిరాజస్య = సింహమయొక్క, వచో = వాక్కును, నిశమ్య = విని, శిశుప్రభావాత్ - శిశు = పరమేశ్వరునియొక్క, ప్రభావాత్ = మాహాత్మ్యమువలన, ప్రత్యాహతాస్త్రస్య - ప్రత్యాహత = కొట్టఁబడిన, అస్త్రస్య = ఆయుధములు కలిగినవాడగుచు, అత్త = తనవిషయముగా, అవజ్ఞాం = అపమానమును, శిథిలీచకార = విడిచెను.

అకాంక్ష.—శిథిలీచకారః విడిచెను. ఈ = ఎవఁడు? పురుషాధిరాజః = దీలీపమహారాజు. కాం = దేనిని? అవజ్ఞాం = అపమానమును. 'పురుషాధిరాజః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృ పదమును, 'అవజ్ఞాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృ పదమును, 'శిథిలీచకారి' అనెడి క్రియా పదంబు ననుబద్ధిగనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కస్మిన్ = ఎవనివిషయముగా? అత్త ని = తనవిషయముగా. శిశుప్రభావాత్ = ఎట్టివాడగుచు? ప్రత్యాహతాస్త్రస్య - ప్రత్యాహత = కొట్టఁబడిన, అస్త్రస్య = ఆయుధములు కలిగినవాడగుచు. కస్మాల్ = దేనివలన? శిశుప్రభావాత్ - శిశు = పరమేశ్వరునియొక్క, ప్రభావాత్ = మాహాత్మ్యంబువలన. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? నిశమ్య = విని. కిం = దేనిని? వచో = వాక్కును. కస్య = దేనియొక్క? మృగాధిరాజస్య = సింహమయొక్క. వచోకథంభూతం = వాక్యెట్టిది? ప్రగల్భం = ప్రాథమయినది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? ఇలి = ఈ పూర్వోక్తప్రకారమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు — ఇలి-అస్యయమ్. ప్రగల్భం-ప్రగల్భం, ప్రగల్భే, ప్రగల్భాని. ప్రగల్భశబ్దః ఆకారాంతపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పురుషాధిరాజః-పురుషానాం అధిరాజః పురుషాధిరాజః; అధిరాజః, అధిరాజా, అధిరాజాః. పురుషాధిరాజశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మృగాధిరాజస్య-అధికశ్చాసౌ రాజాచ అధిరాజః, మృగానాం అధిరాజః మృగాధిరాజః, తస్య మృగాధిరాజస్య; అధిరా

జన్మ, ఆధిరాజయోః, ఆధిరాజానాం. మృగాధిరాజశబ్దః ఆకారాంతపుల్లింగః పశ్యేక
వచనాంతః. వచః - వచః, వచసీ, వచాసి. వచశబ్దః సకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీ
యైకవచనాంతః. నిశమ్య - ల్యబాకమవ్యయమ్. ప్రత్యాహతాప్తః - ప్రత్యాహతాని
అస్తాణి యస్యసః ప్రత్యాహతాప్తః. ప్ర...అస్తః, ప్ర...అస్తా, ప్ర...అస్తాః.
ప్రత్యాహతాప్తశబ్దః ఆకారాంతపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరిశప్రభావాత్ -
గిరాశేత ఇతి గిరిశః, గిరిశస్య ప్రభావః గిరిశప్రభావః, తస్మాత్ గిరిశప్రభావాత్; ప్రభా
వాత్, ప్రభావాభ్యాం, ప్రభావేభ్యః. గిరిశప్రభావశబ్దః ఆకారాంతపుల్లింగః పంచమ్యై
కవచనాంతః. ఆత్మసి-ఆత్మని, ఆత్మనోః, ఆత్మసు. ఆత్మశబ్దః సకారాంతపుల్లింగః
సప్తమ్యైకవచనాంతః. అవజ్ఞాం-అవజ్ఞాం, అవజ్ఞే, అవజ్ఞాః. అవజ్ఞాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీ
లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శిథిలీచకార - శిథిలీచకార, శిథిలీచక్రమి, శిథిలీచక్రః
'దుక్కుఁగరణే' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి భూతేఽత్ పరస్మైవచే ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ఇతీతి. పురుషాధిరాజోన్మచః, ఇతీతం, ప్రగల్భం ప్రాథం, మృగాధి
రాజస్య మృగానాయకస్య సింహస్య, వచః నిశమ్య ప్రత్య, గిరిశస్యేత్వరస్య ప్రభావాత్,
ప్రత్యాహతాప్తః కుంతాప్తస్య, ఆత్మనివిషయే, అవజ్ఞాం అవమానం 'రీధావమాననా
వజ్ఞావహేభన మసూరణ' మిత్యమరః, శిథిలీచకార, తత్వాజేత్వర్థః. అవజ్ఞాతోఽనా
మిలినిర్వేదం నప్రాపేత్వర్థః. నమానేషుః కత్రియాణామభిమానః, నసర్వేశ్వరం
ప్రతీతిభావః.

భావము. — ఇట్లు రాజేంద్రుడు ప్రాథములగు సింహపుంబలుకులని యీశ్వ
రప్రభావంబువలన గలిగినతనయాయుధవిఫలతకు మానస్సులో నవమానముగాఁ దలంపక
పోయెను.

శ్లో. ప్రత్యుబ్రవీ ఘృన విషుప్రయోగే

తత్సూర్యసంగే వితథప్రయత్నః,

బడికృత స్త్ర్యంబకవీక్షణేన

వజ్రం ముముక్షున్నివ వజ్రపాణిః.

౪౨

పదచ్ఛేదము. — ప్రత్యుబ్రవీత్, చ, వినం, ఇషుప్రయోగే, తత్సూర్యసంగే, వితథ
ప్రయత్నః, బడికృతః, స్త్ర్యంబకవీక్షణేన, వజ్రం, ముముక్షుః, ఇవ, వజ్రపాణిః.

అర్థము. — తత్సూర్యసంగే - తత్ = అదే, సూర్యసంగే = మొదటి ప్రతిబంధము
గాఁగలిగిన, ఇషుప్రయోగే - ఇషు = బాణము యొక్క, ప్రయోగే = ప్రయోగమందు, వితథ
ప్రయత్నః - వితథ = వ్యర్థమున, ప్రయత్నః = ప్రయాసముకలిగినవాఁడుగనుకనే, వజ్రం =

వజ్రాయుధమును, ముముక్షుఁ = విడువనిచ్చయించిన, శ్రృంబకవీక్షణేన-శ్రృంబక-
 బరమేశ్వరునియొక్క, వీక్షణేన=చూపుచేత, జడీకృతః=స్తంభింపఁబడిన, వజ్రపాణిరివ
 స్థితః=ఇంద్రుఁడువలెనున్నట్టి, నృకః=దిలిపమువారాజు, ఏనం = ఈసింహమునుగూర్చి,
 ప్రత్యుబవీచ్య=ప్రత్యుత్తరమునుం తెప్పెను.

ఆకాంక్ష — ప్రత్యుబవీచ్య=ప్రత్యుత్తరమునుం తెప్పెను. కః=ఎవఁడు? నృకః=
 దిలిపమువారాజు. కం=దేనిగూర్చి? ఏనం = ఈసింహమునుగూర్చి 'నృకః' అనెడిప్రథ
 మాంతకర్తృవదమును, 'ఏనం' అనెడివిత్తీయాంతకర్తృవదమును, 'ప్రత్యుబవీచ్య' అనె
 డితియావదంబునున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కఇన్ద్రానితః=ఎవ్వఁడువలెనున్న
 డివాఁడు? నశ్రపాణిరివస్థితః=ఇంద్రుఁడువలెనున్నట్టివాఁడు. వజ్రపాణిరికథంభూతః=
 ఇంద్రుఁడెట్టివాఁడు? జడీకృతః=స్తంభింపఁబడినవాఁడు. కేన=దేనిచేత? శ్రృంబకవీక్ష
 ణేన-శ్రృంబక=వరమేశ్వరునియొక్క, వీక్షణేన=చూచుటచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంక
 నెట్టివాఁడు? ముముక్షుఁ=విడువనిచ్చయించినవాఁడు. కిం=దేనిని? వజ్రం=వజ్రాయుధ
 మును. కథంభూతః = ఎట్టివాఁడు గనుకనే? వితథప్రయత్నః=వితథ = వ్యర్థమయిన,
 ప్రయత్నః=ప్రయాసముకొనినవాఁడు గనుకనే. కస్మిన్=దేనియందు? ఇషుప్రయోగే-
 ఇషు=బాణంబుయొక్క, ప్రయోగే=ప్రయోగించుటయందు. ఇషుప్రయోగేకథంభూ
 లే=బాణముయొక్కప్రయోగించుటయెట్టిది? తత్సూర్యసంగే-తత్=అదే, పూర్వసం
 గే = మొదటిప్రతిబంధముగాఁగలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రత్యుబవీత్. ప్రత్యుబవీత్, ప్రత్యుబ్రూతాం, ప్ర
 త్యుబవత్. ప్రతీత్యువసన్పూర్వకాత్ 'బ్రూత్'వ్యక్త'యాంవాచి' త్యస్తాన్ధావోస్పక
 ర్తకాత్కర్తృభూతేజఃపవనైవదే ప్రదమపురుషైకవచనాంతః. చ-ఆవ్యయమ్. ఏనం-
 ఏకం ఏనం, ఏతా ఏనా, ఏతాన్ ఏనాన్. ఇషుశబ్దః మకారాంతపుల్లింగఃద్వితీయైకవ
 చనాంతః. ఇషుప్రయోగే-ఇషోః ప్రయోగః ఇషుప్రయోగః, తస్మిన్ ఇషుప్రయో
 గే; ప్రయోగే ప్రయోగయోః, ప్రయోగేషు. ఇషుప్రయోగశబ్దఃఆకారాంతపుల్లింగః
 సప్తమ్యైకవచనాంతః. తత్సూర్యసంగే-పూర్వశ్చాకానంగశ్చ పూర్వసంగః, సఏవ పూర్వ
 సంగోయన్యసః తత్సూర్యసంగః, తస్మిన్ తత్సూర్యసంగే; సంగే, సంగయోఃసంగేషు.
 తత్సూర్యసంగశబ్దఃఆకారాంతపుల్లింగః సప్తమ్యైకవచనాంతః. వితథప్రయత్నః-వితథః
 ప్రయత్నోయన్యసఃవితథప్రయత్నః; ప్రయత్నః, ప్రయత్నై, ప్రయత్నాః. వితథప్రయ
 త్నశబ్దఃఆకారాంతపుల్లింగః ప్రక్షమైకవచనాంతః జడీకృతః అజడఃజడస్సంబధ్యమానః
 కృతః జడీకృతః-జడీకృతః, జడీకృతై, జడీకృతాః. జడీకృతశబ్దఃఆకారాంతపుల్లింగః ప్రథ
 మైకవచనాంతః శ్రృంబకవీక్షణేన-ప్రీణి అంబకానియన్యసఃశ్రృంబకః; శ్రృంబకస్య
 వీక్షణం శ్రృంబకవీక్షణం, కేన శ్రృంబకవీక్షణేన; వీక్షణేన, వీక్షణాభ్యాం, వీక్షణై.
 శ్రృంబకవీక్షణశబ్దః ఆకారాంతసపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. వజ్రం-వజ్రం,

వస్త్ర, వస్త్రాణి. వస్త్రశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయకవచనాంతః. ముముక్షుః - మోక్ష మిచ్ఛత్ ముముక్షుః; ముముక్షుః, ముముక్షంతో, ముముక్షంతః. ముముక్షుః చ్యుట్టః తకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇన-అప్యయమ్. వస్త్రపాణిః. వస్త్రం పాణాయస్యనః వస్త్రపాణిః, పాణిః, పాణీ, పాణయః. వస్త్రపాణిశబ్దః ఇకారాంత పుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వాగ్భాట. — ప్రత్యుత్తరీ దిలి. సవివశ్రూర్వః ప్రభవఃసంగః ప్రతిబంధాయస్యత త్పూర్వసంగః తస్మిన్, ఇహప్రయోగే బాణప్రయోగే; 'ప్రతీకోపఇహర్వయో' రిత్య మరః. వితథప్రయత్నః శ్వర్థప్రయాసః; అతనివవస్త్రం ముముక్షుః మోక్షమిచ్ఛత్, త్ర్యం బకవీక్షణేన త్రీణిఅంబకానిలోచనాని యస్యత త్ర్యంబకోహరః, 'దృగ్విప్రీనేత్రలూచ నచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షణీ'లిహూయంధః, తస్య వీక్షణేనబడీకృతః నిష్పండికృతః, స్తంభిశఙ్గియావత్. వస్త్రపాణిరింద్రః, వస్త్రంపాణాయస్యేలింగహః 'ప్రహరణాధేభ్యః' చరేనిహ్నాన ప్రవ్యాభవత'ఇలిపాణిశబ్దస్యకత్తరనిపాతః. స ఇవ స్థితః నృపః, వినంసింహం, ప్రత్యుత్తరీవీత్, శ్లో. బాహుంసవస్త్రంశత్రస్య ప్రథస్యాస్తంభయత్సృభు'రితిమహాభారతే.

భావము. — ఈశ్వరునికోపదృష్టివలన స్తంభింబఃబడినబాహువుగల వస్త్రపాణి వలె బాణప్రయోగమున శ్వర్థప్రయాసమును నొందినదిరీదమహారాజు సింహమును గూర్చి ప్రత్యుత్తరమును చెప్పెను.

శ్లో. సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేంద్రకామం
హాస్యం వచస్తద్వదహంవివక్షుః,
అంతర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద
సర్వం భవాన్భావ మతోఽభిధాన్యే.

౪౩

వదచేష్టము. — సంరుద్ధచేష్టస్య, మృగేంద్ర, కామం, హాస్యం, వచః, తల్, అహం, వివక్షుః, అంతర్గతం, ప్రాణభృతాం, హి, వేద, సర్వం, భవాన్, భావమ్, అతః, అభిధాన్యే.

అర్థము. — హేమృగేంద్ర = ఓసింహము, సంరుద్ధచేష్టస్య = సంరుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన, చేష్టస్య = వ్యాపారంబుకలిగిన, మమ = నాయొక్క, తల్ = ఆ, వచః = వాక్కు, కామం = మిక్కిలి, హాస్యం = పరిహాసము చేయదగినది, యల్ = నీవాక్కును, అహం = నేను, వివక్షుః = చెప్పఁదలఁచెదనో, హి = ఏకారణంబువలన, భవాన్ = నీవు, ప్రాణభృతాం = ప్రాణధారుల యొక్క, అంతర్గతం = హృద్గతమయిన, సర్వం = సమస్తమయిన, భావం = అభిప్రాయమును, వేద = ఎఱుఁగుదునో, అతః = ఆకారణంబువలన, అభిధాన్యే = చెప్పఁగలను.

అకాంక్ష. — అభిధాన్యే = చెప్పఁగలను. ఈ = ఎవఁడు? అహం = నేను. ఇం = దేనిని? వచః = వాక్కును. 'అహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృభవమును, 'వచః' అనెడి ద్వితీయాంత

కర్తృపదమును, 'అభిధాన్యే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తక కర్తృప్రయోగ
ము. తుతః=ఎందువలన? అతః=అకారణంబువలన. 'వేద'=ఎఱుంగుదువా? కః=ఎవఁడు? భ
వా=నీవు. కం=దేనిని? భావం=అభిప్రాయమును. 'భవాత్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృ
పదమును, 'భావం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'వేద' అనెడి క్రియాపదమునున్నది
గనుక సకర్తక కర్తృప్రయోగము. భావంకథంభూతం=అభిప్రాయమెట్టిది? సర్వం=సమస్త
మయినది. పునః కథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? అంతర్గతం=హృద్గతమయినది. కేషం=ఎవరి
యొక్క? ప్రాణభృతం=ప్రాణధారులయొక్క. తుతః=ఎందువలన? హి=ఏకారణంబువలన.
వివక్షం=చెప్పఁదలఁచెదనో? కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. కిం=దేనిని? యత్=ఏవాక్కును.
'అహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యత్' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును,
'వివక్షం' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తక కర్తృప్రయోగము. హ
స్యం=పరిహాసము చేయఁదగినది. కై=ఎవరిచేత? జన్యై=జనులచేత. కిం=ఏది? తత్=ఆ, వచః
=వాక్కు, 'జన్యై' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'తత్' వచః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృ
పదమును, 'హస్యం' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక కర్తృప్రయోగము. కథం=
ఎట్లు? కానుం=మిక్కిలి. కస్యం=ఎవనియొక్క? మమ=నాయొక్క. మమకథం భూతస్య=
నేనెట్టివాడను? సంరుద్ధచేష్టస్య=సంరుద్ధ=అడ్డగించఁబడిన, చేష్టస్య=వ్యాపారంబుకలిగిన
వాడను. కస్యంబుద్ధి? హేమ్యుగేష్ట=ఓసించాము.

కల్పరూపమానములు.—సంరుద్ధచేష్టస్య=సంరుద్ధాచేష్టాయస్యః సంరుద్ధచేష్టః;
తస్య సంరుద్ధచేష్టస్య; సం...చేష్టస్య, సం...చేష్టయోః, సం...చేష్టానాం. సంరుద్ధచేష్ట
శబ్దః అకారాంతపులింగ పృష్ఠ్యైకవచనాంతః. మృగేంద్ర-మృగాణామింద్రః మృ
గేష్టః, తస్య సంబుద్ధిః హేమ్యుగేంద్రః; హేమ్యుగేంద్ర, హేమ్యుగేంద్ర, హేమ్యుగేం
ద్రాః. మృగేష్టశబ్దః అకారాంతపులింగ సంబుద్ధ్యైకవచనాంతః. కానుం-అవ్యయమ్.
హస్యం-హసితంయోగ్యం హస్యం; హస్యం, హస్యే, హస్యాని. హస్యశబ్దః అకా
రాంత నపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. వచః - వచః, వచసీ, వచాసి. వచశబ్దః
సకారాంతనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః దకా
రాంత నపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః
దకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అహం-అహం, అవాం, వయం. అస్త
చ్ఛబ్దః దకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః; వివక్షం-వక్త్రమిచ్ఛ్యః; వివక్షం; వివ
క్షూ, వివక్షూ, వివక్షవః. వివక్షశబ్దః దకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అంతర్గ
తం-అంతః గతః అంతర్గతః, తం అంతర్గతం; గతం, గతో, గతాత్. అంతర్గతశబ్దః
అకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాణభృతం-ప్రాణా నిర్వతీతి ప్రాణ

భృతః, లేమం ప్రాణభృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ప్రాణభృచ్చట్టి క కారాంత పుల్లింగ వష్టిబహువచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. వేద-వేద, విదతుః, విదుః. 'విదజ్ఞాన ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరివ ర్తమానే లట్ పరస్మై వచే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సర్వం-సర్వం, సర్వో, సర్వా. సర్వశట్టి అకారాంతపుల్లింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. భవా-భవా, భవంతో, భవంతః. భవశట్టి క కారాంతపుల్లింగ ప్రథమైక వచనాంతః. భావం-భావం, భావో, భావా. భావశట్టి అకారాంతపుల్లింగ ద్వితీయైకవచనాంతః అతః-తస్మిన్ ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. అభిధాన్యే-అభిధాన్యే, అభిధాన్యావహే, అభిధాన్యామహే. అభిభూర్వకాల్ 'మధాజ్ఞా ధారణోపయోగ' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరివ భవ్యతి ల్పట్ ఆత్మ సేవచే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సంరుద్ధేతి. హేమ్యగేంద్ర, సంరుద్ధచేష్టస్య ప్రతిబద్ధవా పారస్య, మమ, తద్వచః, కామం, హస్యం పరిహాసనీయం. 'యద్వచః సత్త్వం మదీయేన శరీరవృత్తి మిత్యాదికం, అహం, వివక్షుః వత్తుమిచ్ఛుః, ఆస్తి, తస్మి తూష్టి స్థీయతామిత్యాశంక్య ఈశ్వరకింకరత్వా త్సర్వజ్ఞత్వాత్తవనహస్య మిత్యాహ-అంతరి, హియస్తాత్కారణాత్, భవా, ప్రాణభృతాం, అంతర్గతం హృద్గతం, వాగ్వత్త్వే బహిరప్రకాశితమేవ సర్వంభావం, వేద వేత్తి 'విదోబిటోవే' విజలాదేశః. భవాన్యోగేన మధ్యమ పురుషప్రయోగః, అతః, అభిధాన్యే వత్సామి, వచఇతి ప్రకృతం కర్త సంబంధ్యతే, ఆస్యేతు ఈదృగ్వచనమాకర్ణ్య అనంభావితార్థమేత దిత్యపహసంతి, అత స్తత్త్రహాసమేవభూషణం, త్వం తు వాత్త నసయో రప్యేకవిధసీవాయ మితిజానాసి, అతో-అభిధాన్యే యద్వచో-అహం వివక్షురస్మి త దిత్యర్థః.

భావము.—హిసింహమ! పరాక్రమహీనుఁడుగా జేయఁబడిన నేను చెప్పెడుమాట మిగ్గిలి పరిహాసాస్పదమే. అయినను నీవికరుల యింగితమును దెలిసికొనువాఁడవుగనుక నాతోరికను దెలుపుచున్నాఁడను.

శ్లో. మాన్యస్య స్థ మే స్థావరజంగమానాం సర్గస్థితి ప్రత్యవహార హేతుః,
గురోరపీదం ధన మాహితాగ్నేః నశ్య త్పురస్తా దను పేక్షణీయమ్.

పదచ్ఛేదము.—మాన్యః, నః, మే, స్థావరజంగమానాం, సర్గస్థితి ప్రత్య వహార హేతుః, గురోః, అపి, ఇదం ధనం, ఆహితాగ్నేః, నశ్యత్, పురస్తాత్, అనుపేక్షణీయమ్.

అర్థము.—స్థావరజంగమానాం-స్థావర=తరులైన లాదులయొక్కయు, జంగమానాం=మనుష్యాదులయొక్కయు, సర్గస్థితి ప్రత్యవహార హేతుః-సర్గ=సృష్టిని, స్థితి=పరిపాలనాం=మనుష్యాదులయొక్కయు, సర్గస్థితి ప్రత్యవహార హేతుః=కారణభూతుఁడైన, నః=ఆచార సంబంధుడు, ప్రత్యవహార=ప్రభయంబునకును, హేతుః=కారణభూతుఁడైన, నః=ఆచార

మేశ్వరుడు, మే=నాకు, మాన్యః=పూజ్యుడు. పురస్తాత్=ముందఱి, నశ్యత్=నశించెడు, ఇదం=ఈగోరూపమైన, ఆహితాగ్నేః-ఆహిత=ఉంచఁబడిన, అగ్నేః=గార్హపత్యాహవ నీయదక్షిణాగ్నులుగలిగిన, గురోః=వసిష్ఠులయొక్క, ధనమపి=ధనమును, అనుపేక్షణీయం =ఉపేక్షించదగదు.

ఆకాంక్ష. — అనుపేక్షణీయం=ఉపేక్షించదగదు. కన్య=ఎవనిచేత? మే=నా చేత. కిమపి=ఏదియు? ధనమపి=ధనమును. 'మే'అనెడి వ్యవృత్తకర్తృపదమును, 'ధనమపి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అనుపేక్షణీయం'అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక కర్తృణిప్రయోగము. కన్య=ఎవనియొక్క? గురోః=వసిష్ఠులయొక్క. గురోఃకథంభూతన్య=వసిష్ఠుఁ డెట్టివాఁడు? ఆహితాగ్నేః-ఆహిత=ఉంచఁబడిన, అగ్నేః=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులు కలిగినవాఁడు. ధనంకథంభూతం=ధనమెట్టిది? ఇదం=ఈగోరూపమైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? నశ్యత్=నశించునట్టిది. కదా=ఎవ్వఁడు? పురస్తాత్=ముందఱి. మాన్యః=పూజ్యుడు, కన్య=ఎవని? మే=నాకు. కః=ఎవఁడు? సః=ఆపరమేశ్వరుడు. 'మే' అనెడి వ్యవృత్తకర్తృపదమును, 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మాన్యః' అనెడి కారక క్రియాపదంబునున్నది గనుక కర్తృణిప్రయోగము. సకథంభూతః=ఆపరమేశ్వరుఁ డెట్టివాఁడు? సర్గస్థిలిప్రత్యవహరహేతుః=స్వప్తిపరిపాలన ప్రలయములకు కారణభూతుఁడైనవాఁడు. కేమం=వేనియొక్కయు? స్థావరజంగమానాం-స్థావర=తరులైలాదులయొక్కయు, జంగమానాం=మనుష్యాదులయొక్కయు.

శబ్దరూపసమాసములు. — మాన్యః - మాసితం యోగ్యః మాన్యః; మాన్యః, మాన్య, మాన్యాః. మాన్యశబ్దః ఆకారాంతపులింగప్రథమైకవచనాంతః. సః-సః, తే, తే. తచ్చబ్దః దకారాంతపులింగప్రథమైకవచనాంతః. మే-మమ మే, ఆపయో నౌ, అస్తాకం సః. అస్తచ్చబ్దః దకారాంతపులింగషష్ఠైకవచనాంతః. స్థావరజంగమానాం-స్థావరాశ్చ జంగమాశ్చ స్థావరజంగమాః, లేమం స్థావరజగ్ధమానాం; జగ్ధమస్య, జంగమయోః, జంగమానాం. స్థావరజంగమశబ్దః ఆకారాంతపులింగవష్టిబహువచనాంతః. సర్గస్థిలిప్రత్యవహరహేతుః-సర్గస్థిలిశ్చప్రత్యవహరశ్చ సర్గస్థిలిప్రత్యవహరారి, సర్గస్థిలిప్రత్యవహరాణాం హేతుః సర్గస్థిలిప్రత్యవహరహేతుః, హేతుః, హేతుః, హేతుః. సర్గస్థిలిప్రత్యవహరహేతుశబ్దః ఆకారాంతపులింగప్రథమైకవచనాంతః. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురుణాం. గురుశబ్దః ఆకారాంతపులింగషష్ఠైకవచనాంతః. ఆపి-ఆప్యయమ్. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదశ్శబ్దః మకారాంతపులింగప్రథమైకవచనాంతః. ధనం-ధనం, ధనే, ధనాని. ధనశబ్దః ఆకారాంతపులింగప్రథమైకవచనాంతః. ఆహితాగ్నేః-ఆహితాః అగ్నయో యేనసః ఆహితాగ్నిః, తస్య ఆహితాగ్నేః, అగ్నేః, అగ్నోః, అగ్నినాం. ఆహితాగ్నిశబ్దః ఆకారాంతపులింగషష్ఠైకవచ

నాంతః. నశ్యత్ - నశ్యత్, నశ్యతీ, నశ్యంతి. నశ్యచ్ఛబ్దః తతారాంతనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. పురస్తాత్ - అవ్యయమ్. అనుపేక్షణీయం. ఉపేక్షితం యోగ్యం ఉపేక్షణీయం, ఉపేక్షణీయం నభవతీత్యనుపేక్షణీయం; అనుపేక్షణీయం, అనుపేక్షణీయే, అనుపేక్షణీయాని. అనుపేక్షణీయశబ్దః తతారాంతనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — మాన్య ఇతి. స్థావరాణాం తరులైలాదీనాం, జంగమానాం మనుష్యాదీనాంచ, సర్గస్థితప్రశ్నసహంహేతుః, సర్గస్పష్టిః, స్థితిఃపాలనం, ప్రత్యవహరః ప్రశయః, లేహంహేతుః, సతాశ్చరః, మే, మాన్యః పూజ్యః, ఆలంఘ్యకాననఇశ్వర్యః, శాసనంచ 'సింహత్వమస్కాంతసత్వవృత్తి' త్యాద్యుక్తరూపం. తర్హి విస్ఫుల్గమ్యతామిత్యతావా. — గురోరితి, పురస్తాదగ్రే నశ్యదిదం ఆహితాగ్నేః, గురోః, ధనం గోరూపం, అనుపేక్షణీయం, ఆహితాగ్నేరితి విశేషణేన అనుపేక్షాకారణం హవిస్సాధనత్వంచ సూచయతి.

భావము. — చరాచరసృష్టిస్థితిలయమలగుఁ గారణభూతుఁడయిన పరమేశ్వరుఁడు నాకుపూజ్యుఁడు. ఆదేలాగున ఆహితాగ్నియగు నాగురువుల యెదుట నశించ సిద్ధముగనుండు ధనము నుపేక్షించరాదు.

శ్లో. ౩ త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద, దినావసానోత్సుకబాలవత్సా విస్ఫుల్గతాం ధేను రియం మహర్షేః.

పదచ్ఛేదము. — సః, త్వం, మదీయేన, శరీరవృత్తిం, దేహేన, నిర్వర్తయితుం, ప్రసీద, దినావసానోత్సుకబాలవత్సా, విస్ఫుల్గతాం, ధేనుః, ఇయం, మహర్షేః.

అర్థము. — సః=అటువంటి, త్వం=నీవు, మదీయేన=నాదైన, దేహేన=శరీరముచేత, శరీరవృత్తిం=శరీర=దేహముయొక్క, వృత్తిం=స్థితిని, (అనగా జీవనమును), నిర్వర్తయితుం=నెరవేర్చుటకొఱకు, ప్రసీద=ప్రసన్నుడవుకమ్ము. దినావసానోత్సుకబాలవత్సా=దినావసాన=సాయంతాలముందు, ఉత్సుక=అనక్తమయిన, బాల=లేఁతయైన, వత్సా=దూడగఁగిన, మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క, ఇయం=ఈ, ధేనుః=నందినీధేనువు, విస్ఫుల్గతాం=విడువబడుఁగాక.

అకాంత. — విస్ఫుల్గతాం=విడువబడుఁగాక. తేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కా=విది? ఇయం=ఈ, ధేనుః=నందినీధేనువు. 'త్వయా' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'ఇయం ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'విస్ఫుల్గతాం' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక కర్తృణిప్రయోగము. కన్య=ఎవనియొక్క, మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క. ఇయం ధేనుః కథంభూతా=ఈనందినీధేనువెట్టిది? దినావసానోత్సుకబాలవత్సా=

సాన=సాయంకాలమందు, ఉత్సుక=అసక్తమయిన, బాలశైతలయైన, వత్సా = దూడ గలనది. ప్రసీద=ప్రసన్నుడవుకమ్ము. ఈ=ఎవడు? త్వం=నీవు. 'త్వం'అనెడి ప్రథమాంశకర్తృవచమును, ప్రసీద'అనెడి క్రియావచంబునున్నదిగమకకర్తకర్తృప్రయోగము. లింగత్వం=నిమిషేయబుటాటమ? నిర్వర్తయతుం=నెరవేర్చుటకొఱట. కాం=దేసిని? శరీర పృత్తి-శరీర=దేహమయొక్క, పృత్తి=స్థితిని. కేన=దేనిచేత? దేహేన=శరీరంబుచేత. దేహేనకథంభూతేన=శరీరమెట్టి? మదియేన=నానంబుంధియైనది. త్వంకథంభూతః=నీవేలాటివాడవు? నః=అటువంటివాడవు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః-సః, తా, లే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యావాం, యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. మదీయేన-మమాయంమదీయః, లేన మదీయేన; మదీయేన, మదీయాభ్యాం, మదీయైః మదీయశబ్దః ఆకారాంతపుల్లింగ తృతీయైకవచనాంతః. శరీరపృత్తి-శరీరస్య పృత్తిః శరీరపృత్తిః, తాం శరీరపృత్తిం; పృత్తిం, పృత్తి, పృత్తిః శరీరపృత్తిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. దేహేన-దేహేన, దేహాభ్యాం, దేహైః. దేహశబ్దః ఆకారాంతపుల్లింగ తృతీయైకవచనాంతః. నిర్వర్తయతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్ ప్రసీద-ప్రసీద, ప్రసీదతాత్, ప్రసీదతం, ప్రసీదత. ప్రేత్యుచసర్గ పూర్వకాత్ 'పద్' విశరణగత్యసహదనే'ష్యిత్వస్థాదాతోరకర్తృకాత్కర్తృప్రధానాయాంలాట్ పరస్వైపదేమధ్య మపురుషైకవచనాంతః. దినావసానోత్సుకబాలవత్సా-దినస్య ఆవసానం దినావసానం, ది నావసానే ఉత్సుకః దినావసానోత్సుకః; బాలశ్చ సౌ ఐత్యశ్చ బాలవత్సః, దినావసానోత్సుకః బాలవత్సః యస్యాస్యా దినావసానోత్సుకబాలవత్సా; వత్సా, వత్సే, ఐత్సాః. దినావసానోత్సుకబాలవత్సాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. విసృజ్య తాం-విసృజ్యతాం, విసృజ్యతాం, విసృజ్యంతాం. వీత్యుచసర్గ పూర్వకాత్ 'సృజిపసర్గ' ఇత్వస్థాదాతోస్యకర్తృకాత్కర్తృప్రధానాయాంలాట్ ఆత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధేనుః-ధేనుః, ధేను, ధేనః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇయం-ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇదమ్ శబ్దః మకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. మహర్షే-మహాంశ్చాసౌముషిశ్చమహర్షిః, తస్య మహర్షేః; మహర్షేః, మహర్షోర్మోః, మహర్షీణాం. మహర్షి శబ్దః ఇకారాంతపులింగ వ్యక్తైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — సఇతి. సః, అంకాగతసత్వపుత్తిః, త్వం, మదీయేన, దేహేన, శరీరపృత్తి దీవనం, నిర్వర్తయతుం, ప్రసీద, దినావసానే సాయంకాలే, ఉత్సుకో మమమాతా ఆగమిష్యతీ త్యుక్తంశిః బాలవత్సా యస్యాస్యా, మహర్షే రియంధేనుః, విసృజ్యతాం.

భావము. — సింహమా! అంకాగతనత్వపుత్తిగలనీవు నాశరీరముచే నీజీవనమును దీర్చివ్రాసిన ననుగ్రహింపుము. సాయంసమయమున 'నాత్వద్విషమమన్నది' అని మిక్కిలి యాశచదులేదూడగల యీమహర్షి ధేనువును పదలుము.

శ్లో. అథానకారం గిరిగవ్యా వాణాం దంష్ట్రమయూతై శకలాని కుర్వన్
భూయస్స భూలేశ్వరపార్శ్వవర్తీ కించి ద్విహ స్యార్థపతిం బభాషే.

పదచ్ఛేదము. — అథ, అంధకారం, గిరిగవ్యరాణాం, దంష్ట్రమయూతైః, శకలాని, కుర్వన్, భూయః, సః, భూలేశ్వరపార్శ్వవర్తీ, కించిత్, విహస్య, అర్థపతిం, బభాషే.

అర్థము. — అథ=అనంతరమునందు, భూలేశ్వరపార్శ్వవర్తీ-భూలేశ్వర=పరమేశ్వరునికి, పార్శ్వవర్తీ=కింకరుడైన, సః=అసింహము, గిరిగవ్యరాణాం-గిరి=హిమవత్సర్వతంబుయొక్క, గవ్యరాణాం=గుహలయొక్క, అంధకారం=చీకటిని, దంష్ట్రమయూతైః=దంష్ట్రాతోఽబలయొక్క, మయూతైః=కాంతులచేత, శకలాని = శకలములనుగా, కుర్వన్=చేయుచున్నవాడగుచు, కించిత్=కొంచెము, విహస్య=నవ్వి, అర్థపతిం=ధనపతియైన దీలిపమహారాజునుగూర్చి, భూయః=తిరుగ, బభాషే=పలికెను.

ఆకాంక్ష. — బభాషే=పలికెను. కః=ఏది? సః=అసింహము. కల=ఎవరిగూర్చి? అర్థపతిం=ధనపతియైన దీలిపమహారాజునుగూర్చి. 'సః'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్థపతిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'బభాషే'అనెడి క్రియాపదమునున్న దిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? భూయః=తిరుగ. కింకర్వా=ఏమిచేసి? విహస్య=నవ్వి. కథం=ఎట్లు? కించిత్=కొంచెముగ. కథంభూతస్మిన్=ఎట్టివాడగుచు? కుర్వన్=చేయుచున్నవాడగుచు. కాని=చేనిగా? శకలాని=శకలములనుగా. కై=చేనిచేత? దంష్ట్రమయూతైః=దంష్ట్రాతోఽబలయొక్క, మయూతైః=కాంతులచేత. కిం=చేనిని? అంధకారం=చీకటిని. కేహం=చేనియొక్క? గిరిగవ్యరాణాం-గిరి=హిమవత్సర్వతంబుయొక్క, గవ్యరాణాం=గుహలయొక్క. సకథంభూతః=అసింహమెట్టిది? భూలేశ్వరపార్శ్వవర్తీ - భూలేశ్వర=పరమేశ్వరునికి, పార్శ్వవర్తీ = కింకరుడయినట్టిది. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరముందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అథ-అప్రయమ్. అంధకారం-అంధకారం, అంధకారే, అంధకారాణి. అంధకారశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. గిరిగవ్యరాణాం-గిరేః గవ్యరాణి గిరిగవ్యరాణి, కేహం గిరిగవ్యరాణాం; గవ్యరస్య, గవ్యరాణాం-గిరేః గవ్యరాణి గిరిగవ్యరాణి, లేహం గిరిగవ్యరాణాం; గవ్యరస్య, గవ్యరయోః, గవ్యరాణాం. గిరిగవ్యరశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః పట్టిబచనాంతః.

మును, అల్పస్య=స్వల్పమయినది, హేతోః=ఫలముకొఱకు, హేతుం=విచారించుటకు, ఇచ్చన్
=తలంచుచున్న, త్వం=నీవు, మే=నాకు, విచారమూఢి-విచార=కార్యాకార్యవిమర్శము
నందు, మూఢి=మందుడవుగా, ప్రతిభాసి=తోచుచున్నావు.

అకాంక్ష. — ప్రతిభాసి=తోచుచున్నావు. కిం=ఏమిది? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనేది
ప్రమాంతక ర్థప్రదమును, 'ప్రతిభాసి' అనేది క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తక
కర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=పెట్టివాడవుగా? విచారమూఢి-విచార=కార్యాకార్య
విమర్శమునందు, మూఢి=మందుడవుగా. కస్య=ఎవని? మే=నాకు. స్వంకథంభూతః=
నీవేఱివాడవు? ఇచ్చన్=తలంచుచున్నదిడవు. కిం త్వం=ఏమిచేయుటకు? హేతుం=
విడుచుటకు. కస్య=దేనికొఱకు? హేతోః=ఫలముకొఱకు. హేతోఃకథంభూతస్య=ఫల
మెట్టిది? అల్పస్య=స్వల్పమయినది. కిం=దేనిని? బహు=అనేకమును. కిన్హ=దేనిని?
ఇదం=ఈ, వపుశ్చ=శరీరమును. వపుశ్చకథంభూతం=శరీరమెట్టిది? కాంతం=రచనచేయుమ
యినది. పునః కిం=చుఱియుదేనిని? వయః=యావనమును. వయఃకథంభూతం=యావన
మెట్టిది? నవం=నూతనమయినది. పునః కిం=ఇంకదేనిని? ప్రభుత్వం=ఆధిపత్యమును.
కస్య=దేనియొక్క? జగతః=జగత్తుయొక్క. ప్రభుత్వంకథంభూతం=ఆధిపత్యమెట్టిది?
ఏకాతపత్రం-ఏక=అద్వితీయంబయిన, ఆతపత్రం=ఛత్రంబుకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఏకాతపత్రం-ఏకం ఆతపత్రం యస్మిన్ కోతత్ ఏకాత
పత్రం, తత్ ఏకాతపత్రం; ఆతపత్రం, ఆతపత్రే, ఆతపత్రాణి. ఏకాతపత్రశబ్దః అకా
రాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. జగతః-జగతః, జగతోః, జగతాం జగచ్చ
బ్దః తకారాంతనపుంసకలింగ మష్టైకవచనాంతః. ప్రభుత్వం - ప్రభవతీ ప్రభుః,
ప్రభోః భావః ప్రభుత్వం, తత్ ప్రభుత్వం; ప్రభుత్వం, ప్రభృత్యే, ప్రభుత్వాని.
ప్రభుత్వశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. నవం-నవం, నవే, న
వాని. నవశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. వయః - వయః,
వయసీ, వయాంసీ. వయశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. కాం
తం-కాంతం, కాంతే, కాంతాని. కాంతశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్శబ్దః మకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీ
యైకవచనాంతః. వపుః-వపుః, వపుషీ, వపుషి. వపుశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగ
ద్వితీయైక వచనాంతః. చ-అవ్యయమ్ అల్పస్య-అల్పస్య, అల్పయోః, అల్పానాం.
అల్పశబ్దః అకారాంత పుల్లింగ మష్టైకవచనాంతః. హేతోః-హేతోః, హేతోఃయోః,
హేతునాం. హేతుశబ్దః ఉకారాంతపుల్లింగ మష్టైకవచనాంతః. బహు-బహు, బహు
నీ, బహూని. బహుశబ్దః ఉకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైక వచనాంతః. హేతుం-
రుమున్నంతమవ్యయమ్. ఇచ్చన్-ఇచ్చన్, ఇచ్చంతో, ఇచ్చంతః. ఇచ్చచ్ఛబ్దః తకా

రాంతపురింగ ప్రకృతకవచనాంతః. చామూః-చిచారే మూః-చిచారమూః; మూః, మూః, మూః. చిచార-చిచారే మూః-చిచారాంతపురింగ ప్రకృతకవచనాంతః. ప్రతిబాసి-ప్రతిభాసి, ప్రతిబాః, ప్రతిభాః. ప్రతిభా-కాత్ 'భాదిస్తా' నిత్యస్థాదాతో-కృతకాత్కృతా-చిచారే లబితపరస్మైవదే మధ్యమపురుషైక వచనాంతః. మే-మమ మే, అవయో నౌ, అస్తాకం నః. అస్తచ్చట్టి దకారాంతపురింగ వత్సే తః. మే-మమ మే, అవయో నౌ, అస్తాకం నః. అస్తచ్చట్టి దకారాంతపురింగ వచనాంతః. త్వం-త్వం, యువా, యూయం. యువచ్చట్టి దకారాంతపురింగ ప్రకృతకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — ఏకాశవత్తమితి. ఏకాశవత్తం ఏకచ్ఛత్రం, జగతః, ప్రభుత్వం స్వామిత్వం, నవినయః యావనం, ఇవంకాంతం రమణీయం, వపుశ్చేత్యేవం బహు అన్యస్య హేతోః అన్యస్య హేతేన, అన్యస్య హేతుత్వార్థః. 'వష్టి హేతుప్రయోగ' ఇతివష్టి, హేతుత్వత్వం, ఇచ్చత్, త్వం, మే, చిచారే కార్యాకార్య పరామర్శే మూఃఃమందః, ప్రతిభాసి.

భావము.—ఏకచ్ఛత్రమగు జగత్ప్రభుత్వమును (అనగా నిక నెవ్వఁడును గొడుగుపట్టుకొన గూడదనుట.) నూతనయౌవనమును సుందరదేహమును ఇత్యాద్యనేక ప్రయోజనములు గలనీవు వానికార్యాకార్య విచారణ లేక స్వల్పఫలంబుకొఱుకు వానినెల్ల వదలఁదలఁచి యవ్యక్తుఁడువలె భాసితైదవు.

శ్లో. భూతానుకంపా తవచేదియం గౌః ఏకా భవత్స్వస్తిమతీ త్వదంతే, జీవన్ముచ శ్శశ్వ దుష్ణవేభ్యః ప్రజాః ప్రజానాథ పితేవ పాసి. రర

వదచ్ఛేదము — భూతానుకంపా, తవ, చేత్, ఇయం, గౌః, ఏకా, భవేత్, స్వస్తిమతీ, త్వదంతే, జీవత్, పునః, శశ్వత్, ఉపప్లవేభ్యః, ప్రజాః, ప్రజానాథ, పితా, ఇవ, పాసి.

అర్థము.—తవ=నీకు, భూతానుకంపా=చేత్ - భూత = ప్రాజులయందు, అనుకంపా=చేత్=దయయుండెనేని, త్వదంతే=త్వత్=నీయొక్క, అంతే=నాశముగలుగుచుండఁగా, ఏకా=ఒకటైన, ఇయం=ఈ, గౌః=నందినీధేనువు, స్వస్తిమతీ=తేమంబు కలిగినది, భవేత్=అగును. హే ప్రజానాథ=హియ ప్రజలకు నాథుఁడయిన దిలీపమహారాజా! త్వం=నీవు, జీవన్ముచ=బ్రతుకుచుంటివేని, పితేవ=తండ్రివలె, ప్రజాః=ప్రజలను, ఉపప్లవేభ్యః=ఉపప్రమములనుండి, శశ్వత్=ఎల్లప్పుడును, పాసి=సంరక్షణచేసెదవు.

ఆకాంక్ష.—పాసి=సంరక్షణచేసెదవు. ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాః=ఎవరిని? ప్రజాః=ప్రజలను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రజాః' అనెడి ద్వితీ

యాంతకర్తృపదమును, 'పాసి' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కంపునఁ=ఎట్టివాడవయితివేని? జీవన్మునఁ=బ్రతుకుచుంటివేనికదా=ఎప్పుడు? శశ్వత్=ఎల్లప్పుడును. కేభ్యః=వేనినుండి? ఉపప్లవేభ్యః=ఉపధ్రవములనుండి. కఇవ=ఎవఁడువలె? ఇతేహ=తంప్రవలె. కస్యసంబుధిః? హేప్రజానాథ=ఓయిప్రజలకు నాథుడవైన దిలీపమహారాజా! భవేత్=అగును. కా=ఏది? ఇయం=ఈ. గౌః=నందినీధేనువు. 'ఇయం గౌః' అనెడిప్రమాంతకర్తృపదమును, 'భవేత్' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా=ఎట్టి? స్వస్తిమతి=జేమము కలిగినది. గౌః కథంభూతా=నందినీధేనువెట్టి? ఏకా=ఒకటయినది. తస్మిన్ సతి=ఏదగుచుండగా? త్వదంతేసతి=త్వల్=నీయొక్క, అంతేసతి=నాశంబగుచుండగా. కాచేత్=ఏదియండవేని? భూతానుకంపాచేత్ - భూత=ప్రాణులయందు, అనుకంపాచేత్ = దయయండవేని. కస్య=ఎవని? తవ=నీకు.

జబ్దరూపసమాసములు.—భూతానుకంపా-భూలేష అనుకంపా భూతానుకంపా; అనుకంపా, అనుకంపే, అనుకంపాః. భూతానుకంపాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తవ-తవ తే, యవయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్చబ్దః దకారాంత పుల్లింగ షష్ఠ్యైకవచనాంతః. చేత్-అవ్యయమ్. ఇయం-ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇదమ్శబ్దః మకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. గౌః-గౌః, గావో, గావః. గోశబ్దః ఓకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఏకా-ఏకా, ఏకాం, ఏకయా, ఏకస్యై, ఏకస్యాః; 2. ఏకస్యాం - ఏకాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః నిత్యైకవచనే ప్రథమైక వచనాంతః. భవేత్-భవేత్, భవేతాం, భవేయః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి సంభావనాయాంలిజ్ఞ పరస్మైసదే ప్రథమ పురుషైక వచనాంతః. స్వస్తిమతీ-స్వస్యస్యా అస్తీతి స్వస్తిమతీ; స్వస్తిమతీ, స్వస్తిమత్యో, స్వస్తిమత్యః. స్వస్తిమతీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. త్వదంతే-తవ అంతః త్వదంతః, తస్మిన్ త్వదంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. త్వదంతశబ్దః ఆకారాంతపులింగసప్తమ్యైకవచనాంతః. జీవన్-జీవన్, జీవంతో, జీవంతః. జీవచ్చబ్దః తకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. పునః-అవ్యయమ్. శశ్వత్-అవ్యయమ్. ఉపప్లవేభ్యః-ఉపప్లవాత్, ఉపప్లవాభ్యాం, ఉపప్లవేభ్యః. ఉపప్లవశబ్దః ఆకారాంత పులింగ పంచమీ బహువచనాంతః. ప్రజాః-ప్రజాం, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయా బహువచనాంతః. ప్రజానాథ-ప్రజానాం నాథః ప్రజానాథః, తస్యసంబుధిః హేప్రజానాథ, హేప్రజానాథ, హేప్రజానాథో, హేప్రజానాథాః. ప్రజానాథశబ్దః ఆకారాంత పులింగ సమ్బుద్ధ్యైకవచనాంతః. పితా-పితా, పితరా,

పితరః. పితృశబ్దః ఋకారాంత పుంసైః ప్రత్యయైక వచనాంతః. ఇవి-అవ్యయమ్. పాసి-పాసి. పాశః, పాశ. 'పారమ' ఇన్నస్థానాత్ సకర్త కాత్కర్తృవర్తమానే లభిపంస్తై రదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — భూలేని. శవభూలేషు ఆహరింపారే 'కృపాదయానుకంపాస్యా' దిత్యమరః. కృపైవ ప్రతీతదిత్యర్థః. కృపాన్వితవనాశేనని, ఇయమేకాగ్రాః, స్వస్తిశేను మన్యా. స్తీనిష్టస్తినుతే, భవేత్, జీవేత్కర్తృ. 'స్వప్రాణీశేనుపుణ్యాదా' విశ్వమరః. ప్రవాహాదేవమ్యున, కలేప్రవాహాచప్తవేఖ్యే విచచ్ఛ్యతి, శశ్వత్సదా 'పునస్పదార్థయోశ్శశ్వ' ఇత్యమరః. పాసి-పాసి, స్వప్రాణ్యయన ఏకధేనురక్షాద్వారంజీవితేనైవ శశ్వదఖిలజగత్ప్రాణమిత్యర్థః.

భావము. — నీవు భూశనియచేత ప్రాణమువంగొట్టుకొంటివాళియాభూతమే జీవించును. ప్రవాహాదుల వైనినీవు బ్రతికియుంటివేని సకలజనులను తండ్రవలె నిరంతరము సంరక్షించుచుందువు.

అవ. నధర్మలోపాదేవంప్రవృత్తః గురుభయాదిత్యత్రాహ. —

శ్లో. అథైకధేనో రవరాధచందాల్

గురోః కృశానుప్రతిమా ద్భిభేషి,

శక్యోఽస్య మన్యు ర్భవతా వినేతుం

గాః కోటిశ స్సర్పయతా ఘటోద్భిః.

౪౯

పదచ్ఛేదము. — ఆ, ఏకధేనో, అవరాధచందాల్, గురోః, కృశానుప్రతిమాల్, భిభేషి, శక్యః, అన్యః, మన్యుః, భవతా, వినేతుం, గాః, కోటిశః, స్సర్పయతా, ఘటోద్భిః.

అర్థము. — ఆ = మఱియు కవతునందు, ఏకధేనో = ఏక = ఒక్కటైన, ధేనో = నం దినీధేనువులినివవాడగునకనే! అవరాధచందాల్ = అవరాధ = గవోపేక్షాదూపావరా ధంబుచేత, చందాల్ = కోపవిఘ్నఁడయినవాఁడుగనుకనే, కృశానుప్రతిమాల్ = కృశాను = యక్షేత్వరందే, ప్రతిమాల్ = అపమానంబుగాఁగలిగిన, గురోః = వసిష్ఠునివలన, భిభేషి = వెఱచెదవా. అన్యః = ఈవసిష్ఠునియొక్క, మన్యుః = కోపము, ఘటోద్భిః = ఘట = ఘటముల వంటి, ఉద్భిః = పొదుగులుగలిగిన, కోటిశః = కోటిసంఖ్యాకంబులైన, గాః = గోవులను, స్సర్పయతా = ఇచ్చుచుండెడి, భవతా = నీచేత, వినేతుం = పొంగొట్టుకొని, శక్యః = సమర్థింపఁబడతనినది.

అకాండ. — శక్యః = సమర్థింపఁబడతనినది. కేన = ఎవనిచేత? భవతా = నీచేత. కః = ఏది? మన్యుః = కోపము. 'భవతా' అనెడిపృథ్వియాంతకర్తృపదమును, 'మన్యు' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శక్య' అనెడికారికక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక కర్తృణిప్రయో

గము. కింకరుం=విమిచేయుటకొఱము? వినేతుం=హాఁగొట్టుటకొఱము. భవతాతథంభూ
తేన=నీవేలాటివాడని? స్వర్ణయతా=ఇచ్చుచుండెడువాడని. కాః=వేసిని? గాః=గోవు
లను. గాఃకథంభూతాః=గోవులెట్టివి? కోటిశః=కోటిసంఖ్యాకంబులైనవి. పునఃకథంభూ
తాః=ఇంక నెట్టివి? ఘటోద్ధీః=ఘట=ఘటములవంటి, ఊద్ధీః=పాదుగులుగఁగినవి. కస్య
=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈవనియొక్క. భిభేషి=వెఱచెదవా? కః=ఎవఁడు? త్వం=
నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'భిభేషి' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక
అక్షరమున ప్రయోగము. కస్తాత్=ఎవనివలన? గురోః=వనియొక్క. గురోఃకథంభూ
తాత్=వనియొక్కెట్టివాఁడు? కృశానుప్రతిమాత్=కృశాను=యక్షశబ్దము, ప్రతిమాత్=
సామ్యంబుగాఁగలిగినవాఁడు. కథంభూతాః=ఎట్టివాఁడుగనుకనే అపరాధచండాత్-
అపరాధం=కావోపేక్షారూపాపరాధంబుచేత, చట్టాత్=కోపనిష్ఠుడయినవాఁడుగను
కనే. పునఃకథంభూతాత్=ఇంక నెట్టివాఁడుగనుకనే ఏకధేనో=ఏక=ఒకటైన, ధేనో
=నందినీధేనువుకలిగినవాఁడుగనుకనే. కదా=ఎప్పుడు? అథ=మఱియొకపక్షమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. ఏకధేనో-ఏకాధేనుర్యస్య సః ఏకధే
నుః, తస్తాత్ ఏకధేనోః; ధేనోః, ధేనుభ్యాం, ధేనుభ్యః. ఏకధేనుశబ్దః ఉకారాంతపుంలిం
గపంచమ్యైకవచనాంతః. అపరాధచండాత్-అపరాధేనచండః అపరాధచండః, తస్తాత్
అపరాధచండాత్; చండాత్, చండాభ్యాం, చండేభ్యః. అపరాధచండశబ్దః అకారాం
తపుంలింగ పంచమ్యైకవచనాంతః. గురోః-గురోః, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉ
కారాంతపుంలింగపంచమ్యైకవచనాంతః. కృశానుప్రతిమాత్-కృశానుః ప్రతిమా య
స్యసః కృశానుప్రతిమః, తస్తాత్ కృశానుప్రతిమాత్; కృశానుప్రతిమాత్, కృశానుప్ర
తిమాభ్యాం, కృశానుప్రతిమేభ్యః. కృశానుప్రతిమశబ్దః అకారాంతపుంలింగ పంచమ్యైక
వచనాంతః. భిభేషి-భిభేషి, బిభీధః, బిభీధ. 'భోభీభయ' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరివర్త
మానేలత్ పరస్మైవదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. శక్యః-శక్తుం యోగ్యః శక్యః; శక్యః,
శక్యో, శక్యః. శక్యశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అస్య-అస్య, ఆన
యోః, ఏనయోః, ఏహం. ఇదమశబ్దః మకారాంతపుంలింగ పంచమ్యైకవచనాంతః. మన్యః-
మన్యః, మన్యూ, మన్యవః. మన్యశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. భవ
తా-భవతా, భవద్భ్యాం, భవద్భిః. భవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ శృతీయైకవచనాంతః.
వినేతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్. గాః-గాం, గావో, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంత స్త్రీలింగ
ద్వితీయాబహువచనాంతః. కోటిశః. శస్పిత్యయాంత మవ్యయమ్. స్వర్ణయతా-స్వర్ణ
యతా, స్వర్ణయద్భ్యాం, స్వర్ణయద్భిః. స్వర్ణయచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ శృతీయైక
వచనాంతః. ఘటోద్ధీః-ఘటాఇవడోధాంసీయాసాంతాః ఘటోద్ధ్యః, తాః ఘటోద్ధీః;
ఘటోద్ధీం, ఘటోద్ధ్యా, ఘటోద్ధీః. ఘటోద్ధీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయా
బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — అథేతి. అథ పక్షాంతరే, ఏకాదేనుస్యస్మకస్తాత్; ఆయంతావ
కారణోపన్యాస ఇతి విశ్లేయం. అతఏవ అవరాధేగవోపేక్షాలక్షణేనచించాడవిశ్లేష
నాత్ 'చర్చాస్యత్యంతకోప' ఇతి, అతఏవ కృత్యాః ప్రతిమాణపమానయస్యక
స్తాదస్మికలన్విత, గురో, విభేషితకాటు: 'శీత్రాధానాం భయహేతు' త్యపాదా
నాశ్చంచమి. అల్పవిత్తస్యధనమాని ద్ధస్యహేతిభావః అస్యగురో, మన్యుః క్రోధః,
'మన్యురైశ్చైత్రేప్రీతి' త్యమ, ఖటాది ఊధాంసం యాచారితాః ఖటాద్భీః, ఊధ
సోన' త్యనా దేశక' బహున్ ప్రమాణా సోకీ. 'హేధస్యస్థే బహుశాన' మన్యువరః, కొటి
శః, గాఃస్వర్భయతాప్రతిపాదయతా 'ప్రణం పతరణం స్వస్థం ప్రతిపాదన'
మిత్యమరి. భవతా, ఏనేతుం పరిహర్తుం, శక్యః.

భావము. — ఇంతయేకాక నివృత్తయోగలక్షణస్థనకు నావును బో: గొట్టినందు
పలనగరిన కోపంబు సకంబంజాలనని జెబచెవివా? నీవు గొప్పపాదుగులు గలయావులఁ
గొట్టకొలది నిచ్చి యాకోపంబును శాంతి నొందింప నమర్థుడవే.

శ్లో. తద్రక్ష కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారమున్నవ్వల మూర్త దేహమ్,
మహీతలస్సర్వమాత్ర భిన్నం బుద్ధం హేతవ్యం బంధమాత్ర మాహుః.

పదచ్ఛేదము — తత్, రక్ష, కల్యాణపరంపరాణాం, భోక్తారం, ఊర్జస్వలం,
ఆత్మ దేహం, మహీతలస్సర్వనమాత్ర భిన్నం. బుద్ధం, హి, రాజ్యం, పదం, వింద్రం,
ఆహుః.

అర్థము. — తత్ = ఆకారణంబువలన, కల్యాణపరంపరాణాం = కల్యాణం = శుభ
ములయొక్క, పరంపరాణాం = వత్తులను, భోక్తారం = అనుభవించుచుండెడి, ఊర్జస్వలం =
బలంబుకలిగిన, ఆత్మ దేహం = ఆత్మ = నీయొక్క, దేహం = శరీరమును, రక్ష = సంరక్షణచే
యూహ! బుద్ధం = నమ్మనమున, రాజ్యం = రాజ్యమును, మహీతలస్సర్వనమాత్ర భిన్నం =
మహీతల = భూప్ర దేశముయొక్క, సర్వనమాత్ర = సంబంధమాత్ర ముచేత, భిన్నం = భేద
విశిష్టమయిన, వింద్రం = ఇంద్ర సంబంధియైన, పదం = స్థానముగా, ఆహుః = చెప్పుచున్నారు.

అతాంక్ష. — ఆహుః = చెప్పుచున్నారు. కే = ఎవరు? ధీరాః = విద్వాంసులు. కిం =
దేనిని? రాజ్యం = రాజ్యమును. 'ధీరాః' అనెడి ప్రథమాంతక ర్తృపదమును, 'రాజ్యం' అనెడి
ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఆహుః' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక నకర్తృక ర్తృ
ప్రయోగము. కిం = దేనినిగాను? పదం = స్థానమునుగాను. పదంకథంభూతం = స్థానమెట్టిది?
వింద్రం = ఇంద్ర సంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? మహీతలస్సర్వన
మాత్ర భిన్నం = మహీతల = భూప్ర దేశంబుయొక్క, సర్వనమాత్ర = సంబంధమాత్రము
చేత, భిన్నం = భేదవిశిష్టమయినది. రాజ్యంకథంభూతం = రాజ్యమెట్టిది? బుద్ధం = నమ్మ

మయినది. 'క్ష' = 'క్ష'గా చేయుమా! క = ఎవని? త్వం = నీవు. కం = చేనిని? ఆత్మ దేహం. ఆత్మ = నీయొక్క. దేహం = శరీరమును. 'త్వం' అనెడి ప్రమాంశకర్తృపదమును, 'ఆత్మ దేహం' అనెడి స్వీయాంశకర్తృపదమును, 'క్ష' అనెడి స్వీయాపదమునున్నదిగనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. ఆత్మ దేహంకర్తృభూతం = నీయొక్క శరీరమెట్టిది? ఊర్ధ్వస్థలం = బాముకొనినది. పునఃకర్తృభూతం = ఇంక నెట్టిది? భోక్తారం = ఆహారమునుంచునునట్టిది. తాసాం = చేనిని? కల్యాణపరంపరాణాం = కల్యాణ = శుభములయొక్క, పరమృరాణాం = వక్త్రము. నుతః = ఎందువలన? తల్ = ఆకారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు. — తల్ = ఆవ్యయమ్. రక్ష = రక్ష, రక్షాత్, రక్షతం, రక్షత. 'రక్షతాలవ' ఇశ్యంతాధాతోస్సకర్తృకాన్తర్త్ర విభాగదోలోట్ పరస్మై వచేమద్యమపురుషైకవచనాంతః. కల్యాణపరమృరాణాం = కల్యాణానాం పరమృగాః కల్యాణపరంపరాః, తాసాం కల్యాణపరంపరాణాం; పరమృరాయాః, పరమృరయోః, పరమృరాణాం. కల్యాణపరమృరాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రింగవస్త్రీబహువచనాంతః. భోక్తారం-భోక్తారం, భోక్తారా, భోక్తౌ. భోక్తృశబ్దః ఋకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఊర్ధ్వస్థలం-ఊర్ధ్వ అస్మాస్తీతి ఊర్ధ్వస్థలః, తం ఊర్ధ్వస్థలం; ఊర్ధ్వస్థలం, ఊర్ధ్వస్థతా, ఊర్ధ్వస్థలాత్. ఊర్ధ్వస్థలశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మ దేహం-ఆత్మనః దేహః ఆత్మ దేహః, తం ఆత్మ దేహం; దేహం, దేహా, దేహాత్. ఆత్మ దేహశబ్దః ఆకారాంతపులింగద్వితీయైకవచనాంతః. మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం-మహీతలం మహీతలం; స్పర్శనమేవ స్పర్శనమాత్రం; మహీతలస్య స్పర్శనమాత్రం మహీతలస్పర్శనమాత్రం, మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భిన్నం, మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం, తల్ మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం; భిన్నం, భిన్నే, భిన్నాని. మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఋధం-ఋధం, ఋధే, ఋధాని. ఋధశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. హి-ఆవ్యయమ్. రాజ్యం-రాజ్యః కర్తృభావోవా రాజ్యం, తల్ రాజ్యం; రాజ్యం, రాజ్యే, రాజ్యాని. రాజ్యశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః ఆకారాంత నపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. వింద్రం-వింద్రస్యేదం వింద్రం, తల్ వింద్రం; వింద్రం, వింద్రే, వింద్రాణి. వింద్రశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆమూః-ఆమ, ఆమతః, ఆమః. 'బ్రాహ్మకాయానామ్' త్యస్తాధాతో స్సకర్తృకాన్తర్త్రవివర్తమానేలోట్ పరస్మై వచే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — తదితి. తల్ తస్మాత్కారణాత్, కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం కర్తృతీవస్థి. ఊర్ధ్వోఽమయస్యాస్తీ తూర్ధ్వస్థలం, 'భోగ్యాన్నాకమినే' శ్యాదినా వలచ్చి

శ్మయ్యానోనిసాహ, అత్తదేహాంక. ఇనుగాయపేక్ష్య అన్యదేహాంకదే స్వర్గహని
స్ఫూర్తిత్యక్తాహ-మహాశలలి. బుద్ధిసమృద్ధి, రాజ్యసమకాల స్వప్నమాలేఖ భూతల
సంబంధమాస్మా, భిన్నం, సుప్రం, ఇంద్రసంబంధి, వసుస్థానం, అహుతి, సర్వాన్న
భిద్యతఇత్యర్థః.

భావము.—కాబట్టి అనేకసాఖ్యముల ననుభవించుచుండెడి నీబలిష్ఠమయిన
దేహమును సురకించుకొనుము. ఈనోళ్లనుపేకించిన ఇంద్రచక్రలేకని యెంచెదవా ?
పెద్దలు సరివస్తువులచే నుత్సాహంబయిన రాజ్యంబును భూసంబంధంబు గల యింద్రచ
క్రమంగాఁ జెప్పుదురు.

శ్లో. ఏతావ దుక్త్వా విరలే మృగేంద్రే

ప్రతిస్వనే నాన్య గుహాగలేన,

శిలోచ్చయోపి షీతిపాలం చుచ్చైః

స్త్రీత్యా తమేవార్థ మభావలేవ.

గీ०

పదచ్ఛేదము.—ఏతావత్, ఉక్త్వా, విరలే, మృగేంద్రే, ప్రతిస్వనేన, అన్య,
గుహాగలేన, శిలోచ్చయః, అపి. షీతిపాలం, ఉచ్చైః, స్త్రీత్యా, తం, ఏవ, అర్థం,
అభావత, ఇవ.

అర్థము.—మృగేంద్రే=సింహము, ఏతావత్= ఇంతమాటను, ఉక్త్వా=చెప్పి,
విరలేనతి=హరికయుండినదగుచుండగా, గుహాగలేన - గుహా=గుహలనుండి, అగలేన=
వచ్చిన, అన్య=సింహముయొక్క, ప్రతిస్వనేన=ప్రతిస్వనిచేత, శిలోచ్చయోపి=హిమ
వత్సర్వతమును, స్త్రీత్యా=విశ్వాసంబుచేత, షీతిపాలం=దిలీపమహారాజునుగూర్చి, తమ
ర్థమేవ=అయర్థమునే, ఉచ్చైః=గట్టిగా, అభావలేవ=చెప్పెనోయన్నట్లుండెను.

అకాంక్ష.—అభావలేవ=చెప్పెనోయన్నట్లుండెను. శిలోచ్చయోపి=విదియు? శిలోచ్చ
యోపి=హిమవత్సర్వతమును. కం=దేనిని? తమర్థమేవ=అయర్థమునే. కం=ఎవనిగూర్చి?
షీతిపాలం=దిలీపమహారాజునుగూర్చి. 'శిలోచ్చయోపి' అనెడిప్రథమా నక్షర్భవదమును,
'తమర్థమేవ' అనెడిద్వితీయాంతకర్త పదమును, 'షీతిపాలం' అనెడిద్వితీయాంతకర్త పదము
ను, 'అభావలేవ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక ద్వికర్తకర్తృప్రయోగము. కథం=
ఎట్లుగా? ఉచ్చైః=గట్టిగా. కయా=దేనిచేత? స్త్రీత్యా=విశ్వాసంబుచేత. కేన=దేనిచేత? ప్రతి
స్వనేన = ప్రతిస్వనిచేత. కన్య=దేనియొక్క? అన్య=ఈసింహముయొక్క. ప్రతిస్వనేన
కథంభూతేన=ప్రతిస్వనియొట్టిని? గుహాగలేన=గుహా=గుహలనుండి. అగలేన=వచ్చినట్టిది.

కథంభూలేనలి=ఎట్టిదగుచుండఁగా ? విరలేనలి=హిరకయుండినదగుచుండఁగా. కింకృ
త్వా=నిమిచేసి? ఉక్త్వా=చెప్పి. కిం=చేనిని? ఏతావత్ = ఇంతమాటను. కస్మిన్=ఎది?
మృగేంద్రే=సింహము.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏతావత్ - ఏకత్వముననున్నది ఏతావత్; తత్
ఏతావత్; ఏతావత్, ఏతావత్, ఏతావత్. ఏతావచ్ఛబ్దః, తకారాంతనపుంసక
లింగద్వితీయైకవచనాంతః, ఉక్త్వా - క్త్వాప్రత్యయంతమవ్యయమ్. విరలే - విరలే,
విరతయోః, విరలేఘ. విరతశబ్దః ఆకారాంతపుంగు సప్తమ్యైకవచనాంతః. మృగేం
ద్రే - మృగాణాం ఇన్ద్రః మృగేన్ద్రః, తస్మిన్ మృగేన్ద్రే; మృగేన్ద్రే, మృగేన్ద్రాయోః,
మృగేన్ద్రేఘ. మృగేన్ద్రశబ్దః ఆకారాంతపుంగు సప్తమ్యైకవచనాంతః. ప్రతిస్య నేన-
ప్రతిస్య నేన, ప్రతిస్యనాభ్యాం. ప్రతిస్యనైః. ప్రతిస్యనశబ్దః ఆకారాంతపుంగుత్వతీయైక
వచనాంతః. అన్య - అన్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏనమ్. ఇదమ్శబ్దః మకా
రాంతపుంగు సప్తమ్యైకవచనాంతః. గుహగలేన-గుహభ్యః ఆగతః గుహగతః, లేన
గుహగలేన; ఆగలేన, ఆగతాభ్యాం, ఆగతైః. గుహగతశబ్దః ఆకారాంతపుంగు తృతీ
యైకవచనాంతః. శిలోచ్ఛయః - శిలోచ్ఛయః, శిలోచ్ఛయా, శిలోచ్ఛయాః. శిలో
చ్ఛయశబ్దః ఆకారాంతపుంగు ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్యయమ్. క్షీలిపాలం-
క్షీలిం పాలయతీతి క్షీలిపాలః; పాలం, పాలా, పాలాః. క్షీలిపాలశబ్దః ఆకారాంతపుం
లిङ్గ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉచ్చైః-అప్యయమ్. ప్రీత్యా - ప్రీత్యా, ప్రీతిభ్యాం,
ప్రీతిభిః. ప్రీతిశబ్దః ఇకారాంతప్రీతింగుత్వతీయైకవచనాంతః. తం-తం, తా, తాః.
తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంగు ద్వితీయైకవచనాంతః ఏవ-అప్యయమ్. అర్థం-అర్థం,
అర్థా, అర్థాః. అర్థశబ్దః ఆకారాంతపుంగుద్వితీయైకవచనాంతః. అభాషక-అభాష
క, అభాషేతాం, అభాషంత. 'భాషపుక్తాయాంవాచీ' త్యస్తాధారోద్వికర్తకాత్క
ర్తరిభూలేనల్ అత్తనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ-అప్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—ఏతావ దితి. మృగేంద్రే సింహ, ఏతావదుక్త్వా, విరలేనలి,
గుహగలేన అన్యసింహస్యప్రతిస్య నేన, శిలోచ్ఛయఃశిలోఽపిప్రీత్యా క్షీలిపాలంతమే
వార్థం ఉచ్చైః అభాషలేవేత్యుక్తే గ్రీ. భాషిరిత్యయం బ్రూహ్ భాతోస్సమానా
ర్థకత్వాద్వికర్తకః, బ్రూహ్ భాతుస్తు ద్వికర్తకేఘ పరితః. తదుక్తం "దువ్యుచ్చద్రుష్ట
ధిప్రచ్ఛిదిబ్రూకానుజమధుపాం, కర్తయుక్స్విదకథితకథాస్య స్నిహకృప్యహ" మితి.

భావము.—సింగం చింతమూర్తముచెప్పి విరమించినదగుచుండఁగ నాసింహ
ప్రతిస్యనిచే హిమవత్సర్వతంబును బ్రేమచే భాషించెనో యన నుండెను.

శ్లో. నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం
మనుష్యదేవః పునర ప్త్యవాచ,
ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాత్మ్య
నిరీక్ష్యమాణ స్సుతరాం దయాళుః.

౨౧౦

పదచ్ఛేదము. — నిశమ్య, దేవానుచరస్య, వాచం, మనుష్యదేవః, పునః, అపి,
ఉవాచ, ధేన్వా, తదధ్యాసితకాతరాత్మ్య, నిరీక్ష్యమాణః, సుతరాం, దయాళుః.

అర్థము. — దేవానుచరస్య - దేవ=పరమేశ్వరునికి, అనుచరస్య=కింకరుడయిన
సింహముయొక్క, వాచం=వాక్కును, నిశమ్య=విని, మనుష్యదేవః=మనువుల
కు, దేవః = ప్రభువయిన గిరివసుహారాజు, తదధ్యాసితకాతరాత్మ్య - తత్ = ఆసిం
హముచేత నయిన, అధ్యాసిత=ఆక్రమణంబుచేత, కాతర=భయవిశిష్టములయిన, అత్మ్య
=నేత్రములుగలిగిన, ధేన్వా=నందినీ ధేనువుచేత, నిరీక్ష్యమాణః=చూడబడుచున్నవాడు
గనుకనే, సుతరాం=మిక్కిలి, దయాళుస్సృక్ = దయాళువయినవాడగుచు, పునరపి=
మరలను, ఉవాచ=పలికెను.

ఆకాంక్ష — ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవడు? మనుష్యదేవః=మనువులకు ప్రభు
వైన గిరివసుహారాజు 'మనుష్యదేవః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉవాచ' అనె
డిక్రియాపదమునున్నది గనుక ఆకర్షకకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? పునరపి=మరలను.
కథంభూతస్సృక్=ఎట్టివాడగుచు? దయాళుస్సృక్=దయాళువయినవాడగుచు. కథం=ఎ
ట్లు? సుతరాం=మిక్కిలి. కథంభూతః=ఎట్టివాడుకనుకనే? నిరీక్ష్యమాణః=చూడబడుచు
న్నవాడుగనుకనే. కియా=దేనిచేత? ధేన్వా=నందినీ ధేనువుచేత, ధేన్వాకథంభూతయా=
నందినీ ధేనువెట్టిది? తదధ్యాసితకాతరాత్మ్య-తత్=ఆసింహముచేతనైన, అధ్యాసిత=ఆక్ర
మణంబుచేత, కాతర=భయవిశిష్టములయిన, అత్మ్య=నేత్రములుగలిగినవి. కింకృత్వా=ఏ
మిచేసి? నిశమ్య=విని. కాం=దేని? వాచం=వాక్కును. కస్య=దేనియొక్క? దేవానుచర
స్య=పరమేశ్వరునికి కింకరుడయిన సింహముయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — నిశమ్య - ఽన్యబంతమవ్యయమ్. దేవానుచరస్య - అను
స్వత్వ చరణీ త్యనుచరి, దేవస్య అనుచరి, దేవానుచరి, తస్య దేవానుచరస్య; అను
చరస్య, అనుచరయోః, అనుచరాణాం. దేవానుచరశబ్దః ఆకారాంతపులింగ పక్ష్యైక
పచనాంతః. వాచం-వాచం, వాచా, వాచః. వాక్ష్పట్టః-చకారాంత స్త్రీలింగద్వితీయైక
పచనాంతః. మనుష్యదేవః-మనుష్యుణాం దేవఃమనుష్యదేవః, దేవః, దేవా, దేవాః. మనుష్య
దేవశబ్దః ఆకారాంత పులింగ ప్రథమైకపచనాంతః. పునః - అవ్యయమ్. అపి-అప్య

యమ్. ఉవాచ-ఉవాచ, ఉచతుః, ఉచుః 'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్తాథాతోరకర్త కాకర్త-
 ర్తరిభూలేభ్యో వరస్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధేన్వా-ధేన్వా, ధేనుభ్యాం,
 ధేనుభిః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంత శ్రీలింగ తృతీయైకవచనాంతః. తదధ్యాసితకాతరాత్యై
 లేన అధ్యాసితం తదధ్యాసితం, తదధ్యాసితేన కాతరే తదధ్యాసితకాతరే, తదధ్యాసిత
 కాతరే అఙ్గీణీ యస్యాస్మా తదధ్యాసితకాతరాఙ్గీ, తయా తదధ్యాసితకాతరాత్యైః
 కాతరాత్యై, కాతరాఙ్గీభ్యాం, కాతరాఙ్గీభిః. తదధ్యాసితకాతరాఙ్గీశబ్దః ఈ కారాం
 త శ్రీలింగ తృతీయైకవచనాంతః. నిరీత్యమాణః-నిరీత్యమాణః, నిరీత్యమాణో, నిరీత్య
 మాణాః. నిరీత్యమాణశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సుకరాం-అప్య
 యమ్. దయాభుః-దయాభుః, దయాభూ, దయాభవః. దయాభుశబ్దః ఉకారాంత పుం
 లింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నిశమ్యేతి. చేవానుచరస్య ఈశ్వరలింగరస్య సింహస్య వాచం నిశమ్య
 మనుష్యజేవో రాకా పునరపువచ కిం భూతస్య, లేన సింహేన యదధ్యాసితం
 ఆక్రమణం, నపుంసకేభావేక్షః. లేనకాతరే అఙ్గీణీయస్మాస్తయా*బహు వ్రిమా
 సక్త్య త్తోస్యాన్విజ్ఞాత్తచ్, 'షిద్ధే ర్యాదిభ్యశ్చే' లిజిష్. కిం వా వక్యతీతి భీతయేవస్థిత
 యేత్యర్థః. ధేన్వా, నిరీత్యమాణః, అతఏవ సుకరాం దయాభుస్య, సుకరా మిత్య
 త్ర 'ద్వివచన విభక్త్యై' త్యాదినా సుశబ్దాత్తర్క 'కిమేతిజప్యయే' త్యాదినా ఆమ్ ప్రత్య
 యః 'తద్ధిత్యా సర్వవిభక్తి' రిత్యప్యయసంజ్ఞా.

భావము.—సింహము చెప్పినమాటవినుచునే దిలీచమహారాజు సింహముచేతపట్టు
 పడియున్న నందినీధేనువు మహాభీతితో తన్నుచూచుటనుం గన్గొని అలెదయూరసంబుతో
 మరల సింహముతోఁ జెప్పెను.

అవ.—మువా చే త్యుక్తవా,—

శ్లో. ఊతా త్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః

క్షుత్రస్య శబ్దో భువనేషు రూఢః,

రాజ్యేన కిం తద్విచరితవృత్తేః

ప్రాణై రుపగ్రోశ మలీమనైర్వా.

౫౩

పదచ్ఛేదము.—క్షుతాత్, కిల, త్రాయతే, ఇతి, ఉదగ్రః, క్షుత్రస్య, శబ్దః,
 భువనేషు, రూఢః, రాజ్యేన, కిం, తద్విచరితవృత్తేః, ప్రాణైః, ఉపగ్రోశమలీమనైః, వా.

అర్థము.—ఉదగ్రః=ఉన్నతమయిన, క్షుత్రస్య=క్షుత్రపర్ణముయొక్క, శబ్దః =
 వాచకశబ్దము, క్షుతాత్=నాశంబువలన, త్రాయతే=సంరక్షణచేయుచున్నది. ఇతి=ఇట్లు
 సువ్యుత్పత్తిచేత, భువనేషు=లోకములయందు, రూఢః=ప్రసిద్ధమయినదిలేదా, తద్విచ

రీతవృత్తే-తల్ = అక్షత్ర శబ్దమునకు, వివరీత = విరుద్ధమయిన, వృత్తే = వ్యాపారముగని
గిసపురుషునికి, రాజ్యేన = రాజ్యముచేత, కిం = ఏమి ప్రయోజనము? ఉపక్రోశమలీమనైః-
ఉపక్రోశ = నిందచేత, మలీమనైః = మలినములయిన, ప్రాజైర్వా = ప్రాణములచేతగాని, కిం =
ఏమి ప్రయోజనము?

అకాంక్ష. — కిం = ఏమి ప్రయోజనము. కైర్వా = వీనిచేతగాని? ప్రాజైర్వా = ప్రాణ
ములచేతగాని. ప్రైకిగంభూతైః = ప్రాణములెట్టివి? ఉపక్రోశమలీమనైః = నిందచేత మలి
నములయినవి. కిం = ఏమి ప్రయోజనము. కేన = దేనిచేత? రాజ్యేన = రాజ్యముచేత. కస్య =
ఎవని? తద్వివరీతవృత్తే-తల్ = అక్షత్ర శబ్దమునకు, వివరీత = విరుద్ధమయిన, వృత్తే = వ్యా
పారము కలిగినపురుషునికి. రూఢిః కిల = ప్రసిద్ధమయినది గదా. కః = ఏది? క్షత్రస్యశబ్దః
= క్షత్ర వర్ణముయొక్క వాచకశబ్దము 'క్షత్రస్యశబ్దః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదము
కు 'రూఢిః కిల' అనెడి కారక క్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము
కేఘ = వేనియందు? భువనేఘ = లోకములయందు. కిమిలి = ఏమనురానిచేత? ఇలి = ఇట్లు
నువ్వుత్పత్తిచేత. త్రాయతే = సంరక్షణచేయుచున్నది. కస్తాత్ = దేనివలన? క్షతాత్ =
నాకంటములన. శబ్దః కథంభూతః = వాచకమెట్టిది? ఉదగ్రః = ఉన్నతమయినది.

శబ్దరూపనమానములు. — క్షతాత్-క్షతాత్, క్షతాభ్యాం, క్షతేభ్యః. క్షతశబ్దః
అకారాంత నపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. కిల-అప్యయిష్. త్రాయతే-త్రాయతే,
త్రాయతే, త్రాయతే 'త్రైజ్ పాలన' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృపదప్రమాణేలడా
త్త సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇలి-అప్యయిష్. ఉదగ్రః-ఉదగ్రః, ఉదగ్రా,
ఉదగ్రః. ఉదగ్ర శబ్దః అకారాంతపుంలిక్తిప్రథమైకవచనాంతః క్షత్రస్య-క్షతః, త్రాయత
ఇలి క్షత్రః, తస్య క్షత్రస్య; క్షత్రస్య, క్షత్రయోః, క్షత్రాణాం. క్షత్రశబ్దః అకారాంత
పుంలింగ పృథ్వీకవచనాంతః. శబ్దః-శబ్దః, శబ్దా, శబ్దాః. శబ్దశబ్దః అకారాంత పుంలింగ
ప్రథమైకవచనాంతః. భువనేఘ-భువనే, భువనయోః, భువనేఘ. భువనశబ్దః అకా
రాంతనపుంసకలింగ సప్తమీబహువచనాంతః. రూఢిః-రూఢిః, రూఢా, రూఢాః. రూఢ
శబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. రాజ్యేన-రాజ్యేన, రాజ్యాభ్యాం, రా
జ్యైః. రాజ్యశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ కృతీయైకవచనాంతః. కిం-కిం, కే, కాని.
కింశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తద్వివరీతవృత్తే-తస్యవివరీతా,
తద్వివరీతా, తద్వివరీతావృత్తిస్య నః తద్వివరీతవృత్తిః, తస్య తద్వివరీతవృత్తేః
వృత్తేః, వృత్తిః, వృత్తీనాం. తద్వివరీతవృత్తిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగ పృథ్వీకవచ
నాంతః. ప్రాజైః-ప్రాజేన, ప్రాణాభ్యాం, ప్రాజైః. ప్రాణశబ్దః అకారాంతపుంలింగకృతీ
యైకవచనాంతః. ఉపక్రోశమలీమనైః-ఉపక్రోశేన మలీమనాః ఉపక్రోశమ

లీమసాః, తైః ఉపక్రొశమలీమనైః; మలీమనేన, మలీమసాఞ్శ్యాం, మలీమనైః. ఉపక్రొశమలీమనశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగశృటియాబహువచనాంతః. వా-అన్యాయమ్.

వ్యాఖ్యా.—క్షతాదిలి. 'క్షణహింసాయా' మితిధాతోస్సంపదాదిత్యాల్లింగ, 'గమాధీనామిలి పక్తవ్యా' దమనాసికలపేతుగాగమేసలిక్షదిలిరుపసద్ధం, క్షతోనాకాత్త్రాయతఇలిక్షత్రి, 'నుదీ'లియోగవిధాగా త్కప్రత్యయః, కామేకాంపుకృత్తైరికవిరర్థతోఽనుక్రమలి-క్షతాదిత్యాదినా, ఉదగ్రః ఉన్నతః క్షత్రిస్య క్షత్రివర్తస్యశబ్దో వాచకః, క్షత్రిశబ్దశ్చత్రి, సోఽయంక్షతాత్త్రాయతఇలి పుష్కర్యైభువనేషు రూఢః లిలప్రసిద్ధఃఖిలు, నాశ్వకర్ణ్యాదివ లేలపలరూఢః, కింతుపద్మకాదినద్యోగరూఢ ఇత్యర్థః. అతః కిమిత్యతపా-తస్యక్షత్రిశబ్దస్య, విదరీతప్పత్తే విరుద్ధవ్యాపారస్య, క్షతాల్ లైలామకుర్వతః పుంసః రాజ్యేన కిం, ఉపక్రొశమలీమనైః నిందామనైః, 'ఉపక్రొశో'గుప్సాచ ఖత్వా నిందాచగ్ధ్వాజే' ఇత్యమరః, 'హ్యోత్సాన్నకమిస్తే' త్యాదినా మలీమనశబ్దోనిపాలితః. తైః, ప్రాజైర్యా కిం, నిందితస్యవర్సం వర్షధమిత్యర్థః. ఏతేనవికాతవత్త్రమిత్యాది శ్లోకద్వయోక్తం దత్తోత్తరమిలి వేదితవ్యం.

భావము.—క్షత్రిమనఁగా క్షతముననుండి రక్షించుటయని అర్థముగదా? అందుకు విరుద్ధమయిన పుత్రిగలరాజునకు రాజ్యముండి యేమిప్రయోజనము? నిందచేత మలీమములయిన ప్రాణముతోనుండి యేమిసార్థకము?

అప.—అశ్లేకభేనో రిత్యుత్తరమాహః—

శ్లో. కథం న్ను శక్యోఽనునయో మహర్షేః

విశ్రాణనా దన్యవయస్మినినామ్,

ఇమా మనూనాం సురభే రవేహి

రుద్రాజసా తు ప్రహృతం త్వయాఽస్యామ్.

౨౪

పదచ్ఛేదము.—కథం, ను, శక్యః, అనునయః, మహర్షేః, విశ్రాణనా, దన్యవయః, ఇమా, మనూనాం, సురభే, అవేహి, రుద్రాజసా, తు, ప్రహృతం, త్వయా, అస్యాం.

అర్థము.—మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క, అనునయో సుక్రభవనమయినను, అన్య పయస్మినిసాం=అన్యః=ఇతరములైన, పయస్మినిసాం=పాదీయావులయొక్క, విశ్రాణనా=ఇచ్చుటవలన, కథం=ఎట్లు, శక్యః=సమర్థమయినది. ఇమాం=ఈనందినీధేనువును, ఇనామ్=ఇచ్చుటవలన, సురభే=కామ భేనువుకంటే, అనూనాం=తక్కువకానిదానిగా, అవేహి=తెలిసిగమము! నిందా=ఈనందినీధేనువునందు, త్వయా=నీచేతనయిన, ప్రహృతం=ప్రసంగబోయిన, రుద్రాజసా=ఈశ్వరసామర్థ్యంబుచేత.

అకాంక్ష. — రుద్రజపాఞ్శ్వరసామర్థ్యంబుచేత. కింతుఁవిదోయనిన? ప్రహృతంతుఁప్రహరంబోయనిన. 'ప్రహృతం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'రుద్రజపా' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది కనుక ఆకర్తృకర్తృప్రయోగము. 'తేన' ఎవనిచేతనయినది? త్వయాఁ=చేతనయినది. కన్యాం=దేవియందు? అన్యాం=ఈనందినీధేనువునందు. అవేహి=తెచ్చినినుమా! ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=దేవిని? ఇమాం=ఈనందినీధేనువును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును. 'ఇమాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవేహి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కన్యంభూతాం=ఎట్టిదానినిగా? అనూనాం=తక్కువకానిదానిగా. కన్యాః=దేవికంటె? సురభేః=కామధేనువుకంటె. శక్యః=సమర్థమయినది. కోను=విడియైనను? అనునయోను=క్రొధశమనమయినను, 'అనునయోను' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శక్యః' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక ఆకర్తృకర్తృప్రయోగము. కస్తాత్=దేవివలన? విశ్రాణనాత్=ఇచ్చుటవలన. కాసాం=చేనియొక్క? అన్యపయస్వినీసాం=ఇతరమలయిన పాడియావులయొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? మహర్షేః=వనిష్ఠునియొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — కథం-అవ్యయమ్. సు-అవ్యయమ్. శక్యః - శక్యః, శక్యః, శక్యః. శక్యశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అనునయః-అనునయః, అనునయా, అనునయాః. అనునయశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. మహర్షేః-మహంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; మహర్షేః, మహర్ష్యోః, మహర్షీణాం. మహర్షిశబ్దః ఇకారాంతపులింగ షష్ఠ్యైకవచనాంతః. విశ్రాణనాత్ - విశ్రాణనాత్, విశ్రాణనాభ్యం, విశ్రాణనేభ్యః. విశ్రాణనశబ్దః అకారాంతసకలింగ పంచమ్యైకవచనాంతః. అన్యపయస్వినీసాం - పయాంసి అసాంసంతీలి పయస్విన్యః, అన్యాశ్చతా పయస్విన్యశ్చ అన్యపయస్విన్యః, తాసాం అన్యపయస్వినీసాం; పయస్విన్యాః, పయస్విన్యోః, పయస్వినీసాం. అన్యపయస్వినీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగషష్ఠీబహువచనాంతః. ఇమాం-ఇమాం, ఇమే, ఇమాః. ఇదమ్శబ్దః మకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అనూనాం-ఊనానభవతీత్యనూనా, తాం అనూనాం; అనూనాం, అనూనే, అనూనాః. అనూనాశబ్దః అకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. సురభేః-సురభ్యః, సురభేః, సురభ్యోః, సురభీణాం. సురభిశబ్దః ఇకారాంత స్త్రీలింగషష్ఠ్యైకవచనాంతః. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం, అవేక. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇవేగతా' ఏత్యస్తాధాతోస్తుకర్తృకాత్కర్తృవిధ్యాదాతోపసర్జితదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. రుద్రజపా - రుద్రస్య ఓజః రుద్రజః, తేన రుద్రజపా; ఓజసా, ఓజోభ్యం, ఓజోభిః. రుద్రజశబ్దః సకారాంతసకలింగ తృతీయైకవచనాంతః. సు-అవ్యయమ్. ప్రహృతం - ప్రహృతం, ప్రహృతే, ప్రహృతాని. ప్రహృతశబ్దః అకారాంతసకలింగ

లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యమ్, చభిః! దకారాంతపులింగ తృతీయైకవచనాంతః. అస్యాం-అస్మాం, అనయోః, ఏనయోః, ఆను, ఇదమశబ్దః మకారాంత శ్రులింగపక్షమ్యైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కథమితి. అనునయః శోభావనయః, నుకారోవాకారార్థః, మహద్దే రనునయోవా అస్యాపాంపయస్సినీనాండోగ్ధీణాంగవాంవిశ్రాణనాద్వానాల్ 'విశ్రాణ నం వితరణం స్ఫుర్జనం ప్రతిపాదన' మిత్యమర్థః. కథంశక్యః నశక్యశక్యార్థః. అత్ర హేతు మానా-ఇహం, గాం, చురభేః కామధేనోః, 'హృషీమివిభక్త' ఇతిహృషీమి. అనూనా మన్యునా మజేహి తస్మాత్ కథం పరిభవోస్యాఇత్యత్రాహ-రుద్రేతి, అస్యాం గవిక్తయా కర్తృ ప్రస్థావంతం ప్రవారస్తు, నపుంసక కేభావేతి రుద్రైః సా ఈశ్వరసామర్థ్యేన, నతు తవేత్యర్థః 'సప్తమృధికరణో'చేతి సప్తమి.

భావము.—వేటుపాలుపిండెడి యావుల నేను వసిష్ఠుల! ద్విసను వారిశోపంబు చల్లారదు. ఎందువలననిననో ఈనందినీధేనువు కామధేనువుకంటె తక్కువయినదికాదు. ఇట్టిధేనువు ఈశ్వరసామర్థ్యంబుచే దప్ప నీవలనఁ బట్టఁదగినదిగ నాకు తోచలేదు.

శ్లో. నేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ

న్యాయ్యా నయా మోచయితుం భవత్తః,

న పారణా స్యా ద్విహతా త వైవం

భవే తలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః.

౫౫

పదచ్ఛేదము.—సా, ఇయం, స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ, న్యాయ్యా, మయా, మోచయితుం, భవత్తః, న, పారణా, స్యాత్, విహతా, తవ, ఏవం, భవేత్, అలుప్తః, చ, మునేః, క్రియార్థః.

అర్థము — నేయం=ఆయానందినీధేనువు, మయా = నాచేత, స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ - స్వ=స్వకీయమైన, దేహ=శరీరంబయొక్క, అర్పణ=సమర్పణను నెడి, నిష్క్రయేణ=క్రయంబుచేత, భవత్తః=నీవలన, మోచయితుం = విడిపించుటకొఱుకు, న్యాయ్యా=యొక్తమయినది. ఏవం=ఈప్రకారమగుచుండఁగా, తవ=నీయొక్క, పారణా=భోజనము, విహతా=కొట్టఁబడినది, నస్యాత్=కానేరదు. మునేః=వసిష్ఠునియొక్క, క్రియార్థశ్చక్రియా=హోమాదిక్రియయనెడి, అర్థశ్చ=ప్రయోజనమును, అలుప్తః = లోపమునుబొందకయుండునది, భవేత్=అగును.

అర్థము.—భవేత్=అగును. కశ్య=ఏనియ? క్రియార్థశ్చ=క్రియా=హోమాదిక్రియయనెడి, అర్థశ్చ=ప్రయోజనమును. 'క్రియార్థశ్చ' అనెడిప్రథమంతకర్తృపదము

ను, 'భవే' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్త కకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః= ఎట్టిది? అలుప్తః=కోపమును బొందక ముందునది. కన్య=ఎవనియొక్క? మునే=మనీష్ఠునియొక్క. నస్యాత్=కానేడు. కా=నిది? పారణా=భోజనము. 'పారణా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నస్యాత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్త కకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టిది? విహతః=బిచ్చించినది. కన్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. కథం=ఎట్లు? ఏవం=ఈ ప్రకారమగుచుండగా. న్యాయ్యా=యుక్తమయినది. కా=నిది? సేయం=ఆయాసంపన్నమవు 'సేయం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'న్యాయ్యా' అనెడి కారక క్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్త కకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమి చేయుటకొఱకు? మోచయితుం=విడిపించుటకొఱకు. కుతః=ఎవనివలన? భవత్తః=నీవలన. కేన=చేలచేత? స్వదేశోర్వణనిష్క్రమేణ=స్వకేయమునశరీరంబుయొక్క సమర్పణమనెడి క్రియంబుచేత. కేన=ఎవనిచేత? మయా=నాచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సా-సా, లే, తాః. తచ్చట్టః దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇయం - ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇదంశబ్దః మకారాంతస్త్రీలింగప్రథమైకవచనాంతః. స్వదేశోర్వణనిష్క్రమేణ - స్వస్య దేశాః స్వదేశాః, స్వదేశాన్య ఆర్వణం స్వదేశోర్వణం, స్వదేశోర్వణమేన నిష్క్రమేణ స్వదేశోర్వణనిష్క్రమేణ, లేన స్వదేశోర్వణనిష్క్రమేణ; నిష్క్రమేణ, నిష్క్రమేణాభ్యాం, నిష్క్రమేణ్యైః. స్వదేశోర్వణనిష్క్రమేణ్యశబ్దః ఆకారాంతపులింగ తృతీయైకవచనాంతః న్యాయ్యా-న్యాయా దనపేతా న్యాయ్యా; న్యాయ్యా, న్యాయ్యే, న్యాయ్యైః. న్యాయ్యాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగప్రథమైకవచనాంతః. మయా-మయా, ఆనాభ్యాం, అస్తాభిః. అస్తచ్చట్టః దకారాంతపులింగ తృతీయైకవచనాంతః. మోచయితుం - తుమున్నంతమవ్యయమ్ భవత్తః-భవతః భవత్తః, తసిన్ ప్రత్యయా నమవ్యయమ్. న-అవ్యయమ్. పారణా-పారణా, పారణే, పారణాః. పారణాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. స్యాత్ - స్యాత్, స్యాతాం, శ్చ. 'అనభువీ' తృస్తాధాతోరకర్తృకాక్కర్తరి విధ్యాదౌ లిజ్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విహతా-విహతా, విహతే, విహతాః. విహతాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తవ-తవ లే, యవయో! వాం, యుష్మకం వః. యుష్మచ్చట్టః దకారాంతపులింగ వ్యత్యేకవచనాంతః ఏవం-అవ్యయమ్. భవే - భవే, భవేతాం, భవేయుః. 'భూనత్రాయా' మిత్యస్తాధాతోరకర్తృకాక్కర్తరి విధ్యాదౌ లిజ్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అలుప్తః-అలుప్తావళిత్వలుప్తః; అలుప్తః, అలుప్తా, అలుప్తాః. అలుప్తశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. మునే=మునే, మున్యోః, మునీనాం. మునిశబ్దః ఆకారాంతపులింగ వ్యత్యేకవచనాంతః. క్రియార్థః-క్రియైవఅర్థః క్రియార్థః; అర్థః, అర్థాః. క్రియార్థశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కర్మిణింబిర్ని తమతతా-నేయమితి. నేయంగాః, మయా నిష్క్రి-
యతే ప్రత్యాప్రియతే అనేన చాగృహీతమితివిష్కరితము. ప్రతివిర్లకం, 'విరజి'
త్యచ్యుత్యయః, స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రియః తేన, భవత్తః త్వత్తః, భవత్తమ్యైస్త
సిత్. మోచయితుం, న్యాయ్యాన్యాయాదవపేతా, యుక్తేశ్వర్థః. 'ధర్మభక్త్యధే'త్యాది
నా యత్ప్రత్యయః, విపంసలి తవపారణాభోజనం, విహతానన్యత్, మునేకిక్రియా
హోమాదిః సైవార్థః ప్రయోజనం సచాలస్తాభవేత్, స్వప్రాణాత్మయేనాపి స్వామి
గురుభవం సంరక్ష్యమితిభావః.

భావము.—ఈసందిసిధేనువునకు మాటుగా నాదేహమును నీవుగ్రహించి నందిసి
ధేనువును విడిచిపెట్టుటయు క్తము. ఇందువలన నీకాకలితీరుటయకాక పసిష్ఠునివో
మాది ప్రయోజనములకును లోపంబులేక పోవుచున్నది.

అవ. ఆత్ర భవానేవ ప్రమాణ మిత్యాహ.—

శ్లో. భవా న వీదం పరవా నవైతి
మహాహి యత్నస్తవ దేవదారా,
స్థాతుం నియోక్తు ర్నహి శక్య మగ్రే
వినాశ్య రక్ష్యం స్వయ మక్షతేన.

౫౬

పదచ్ఛేదము.—భవాన్, అపి, ఇదం, పరవాన్, అవైతి, మహా, హి, య
త్నః, తవ, దేవదారా, స్థాతుం, నియోక్తుః, న, హి, శక్యం, అగ్రే, వినాశ్య, రక్ష్యం,
స్వయం, అక్షతేన.

అర్థము.—పరవాన్=స్వామిపరతంత్రుడవయిన, భవాన్=నీవును, ఇదం=ఈవ
త్త్యమాణార్థస్వరూపమును, అవైతి=తెలిసికొనుచున్నావు. హి=నికారణమువలన, తవ=
నీకు, దేవదారా=దేవదారువృక్షవిషయముగా, మహా=అధికమయిన, యత్నః=ప్రయ
త్న మో, రక్ష్యం = సంరక్షించదగినవస్తువును, వినాశ్య=నాశమునొంది, స్వయం=
తాను, అక్షతేన=ప్రణశూన్యుడయిననియుక్తునిచేత, నియోక్తుః=స్వామియొక్క, అగ్రే
=ముందఱి, స్థాతుం=నిలువను, నశక్యంహి=సమర్థముకాదుగదా.

అర్థాంత.—నశక్యంహి=సమర్థము కాదుగదా. కేన=ఎవనిచేత? అక్షతేన=ప్రణ
శూన్యుడయిననియుక్తునిచేత. 'అక్షతేన' అనెడి కృతీమూ న్నకర్తృపదమును, 'నశక్యం
హి' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నది గనుక భావప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమి
చేయును? స్థాతుం=నిలువను. కస్మిన్=ఎందు? అగ్రే=ముందఱి. కస్య=ఎవనియొక్క?
నియోక్తుః=స్వామియొక్క. కథం=ఎట్లుగా? స్వయం=తానుగా. కింకృత్యా=ఏమిచేసి?
వినాశ్య=నాశమునుపొందించి. కిం=దేనిని? రక్ష్యం=సంరక్షించదగినవస్తువును. యత్నః=

ప్రయత్న మో. యత్నః కథంభూతః = ప్రయత్న మెట్టిది? మహా = అధికమైనది. కస్తిక్ = దేనివిషయముగా? దేవదారా = దేవదారువృక్షవిషయముగా. కన్య = ఎవని? తప = నీడు. కుతః = ఎందువలన? హి = ఏ కారణంబువలన. అవైతి = తెలిసికొనుచున్నావు. ఛో = ఎవని? దును? భవానః = నీవును. కిం = దేనిని? ఇదం = ఈవత్సమాచారస్వరూపమును. 'భవానః' అనెడి ప్రకమాంతకర్తృవదమును, 'ఇదం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృవదమును, 'అవైతి' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తకకర్తృప్రయోగము. భవాన్కథముః = నీ వెట్టివాడవు? పరవా = స్వామివశతంబుండయినవాడవు.

శబ్దరూపసమాసములు. — భవా = భవా, భవన్తా, భవన్తః. భవచ్ఛబ్దః తకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్యయమ్. ఇదం - ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్ శబ్దః మకారాంతసపుంసకలితద్వితీయైకవచనాంతః. పరవా = పరవా, పరవన్తా, పరవంతః. పరవచ్ఛబ్దః తకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అవైతి-అవైతి, అవేతః, అవయంతి. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాల్ 'ఇచ్ఛతా' విత్త్యస్తాధాలో సుకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేట్ పరవై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మహా = మహా, మహంతే, మహంతః. మహచ్ఛబ్దః తకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. హి-అప్యయమ్. యత్నః-యత్నః, యత్నే, యత్నాః. యత్నశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తప-తప తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్వచ్ఛబ్దః దకారాంతపులింగ షష్ఠ్యైకవచనాంతః. దేవదారా-దేవదారా, దేవదారోః, దేవదారుషు. దేవదారుశబ్దః కారాంతపులింగసప్తమ్యైకవచనాంతః. స్థాతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్ నియోక్తుః-నియోక్తుః, నియోక్తోః, నియోక్తౄణాం. నియోక్తృశబ్దః ఋకారాంతపులింగ షష్ఠ్యైకవచనాంతః న-అప్యయమ్. హి-అప్యయమ్. శక్యం-శక్యం, శక్యే, శక్యాని. శక్యశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అగ్రే-అగ్రే, అగ్రయోః, అగ్రేషు. అగ్రశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగసప్తమ్యైకవచనాంతః. వినాశ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. రక్ష్యం-రక్షితుయోగ్యం రక్ష్యం, తత్ రక్ష్యం; రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యణి. రక్ష్యశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-అప్యయమ్. అక్షతేన-నవిద్యలేక్షతంయస్వసః అక్షతః, లేన అక్షతేన; అక్షతేన, అక్షతాభ్యాం, అక్షతైః. అక్షతశబ్దః అకారాంతపులింగ తృతీయైకవచనాంతః.

వాగ్భాష్య. — భవానితి. పరవా, స్వామివశతంత్రః భవానః, ఇదంవత్సమాచారం, అవైతిచేతి* 'వేషప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవతా అనుభూయకవిచేత్యర్థః, కథమిత్యల్రాహ, హి, యస్తాక్చారకాల్ 'హి మేతావపధారణ' ఇత్యమర్థః, తప దేవదారా విషయమహా అధికః యత్నః, మహతా ప్రయత్నేన, రక్ష్యత ఇత్యర్థః, ఇదంశబ్దోక్తమర్థంద్యయతి, స్థాతుమితి, రక్ష్యంపస్తువినాశ్య నాశంగమయిత్వా, స్వయ

మక్షలేన అప్రతేన నియుక్తేనేతిశేషః, నియోక్తుః స్వామినః, అగ్రస్థానం పశ్యంతం,
సర్వధా రక్ష్యం వస్తుధేనురూప మవినాశ్యమేవేతిభావః.

భావము.—ఓసింహమా! నీవును స్వామిపరతంత్రుడవే, నీకు నీదేవదారువృక్ష
మునందు నెంతయాదరాతిశయంబున్నదో, అనగా అది నీచే నెట్లురక్షింపఁదగినదో
అట్లు అవశ్యంబుగ రక్షింపఁదగిన యాధేనువు నుపేక్షించి స్వామియెదుట జేనక్షతు
డనై యెట్లు నిలుతును?

అవ. సర్వధాచైతదపరిహర్యమేవేత్యుహ.—

శ్లో. ఏవమహింసాన్యస్తవచేన్ద్రతోఽహం యశస్విరీరే భవ మే దయాభుః,
ఏకాంతవిధ్వంసిషు మద్విధానాం సింధేష్వినాస్థా ఖలు భౌతికేషు.

పదచ్ఛేదము.—కిం, అపి, అహింస్యః, తవ, చేత్, మతః, ఆహం, యశశ్వరీరే,
భవ, మే, దయాభుః, ఏకాన్తవిధ్వంసిషు, మద్విధానాం, సింధేషు, అనాస్థా, ఖలు,
భౌతికేషు.

అర్థము.—కిమపి=లేక, అహం=నేను, తవ=నీకు, అహింస్యః=అవధ్యుడనుగా,
మతశ్చేత్ = నన్నుతుండనయితి నేని, తర్హి=అప్పటికి, మే=నాయొక్క, యశశ్వరీరే-
యశః=కీర్తియ నెడి, శరీరే=శరీరముందు, దయాభుః=దయాశాలిని, భవ=కమ్ము, మద్విధా
నాం=మావంటి వివేకులకు, ఏకాంతవిధ్వంసిషు-ఏకాంత=అవశ్యంబుగా, విధ్వంసిషు =
నశింపఁబోవు, భౌతికేషు=పృథివ్యాదిభూతవికారములయిన, సింధేషు=శరీరములయందు,
అనాస్థాఖలు=అనపేక్షగదా?

ఆకాంక్ష.—అనాస్థాఖలు=అనపేక్షగదా. కేషు=వేనియందు? సింధేషు=శరీర
ములయందు. సింధేషు కథంభూలేషు=శరీరములెట్టివి? భౌతికేషు=పృథివ్యాదిభూతవికా
రములయినవి. పునఃకథంభూలేషు=ఇంకనెట్టివి? ఏకాన్తవిధ్వంసిషు-ఏకాంత=అవశ్యంబు
గా, విధ్వంసిషు=నశింపఁబోయెడివి. కేషాం=ఎవరికి? మద్విధానాం=మావంటివి వేకులకు.
భవ=కమ్ము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం'అనెడి ప్రథమాంశకర్తృపదమును, 'భవ'
అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాడవు?
అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాడవు?
దయాభుః=దయాశాలిని. కస్మిన్=దేనియందు? యశశ్వరీరే-యశః=కీర్తియ నెడి, శరీరే
=శరీరమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. కథం=ఎట్లు? తర్హి=అప్పటికి,
మతశ్చేత్=నన్నుతుండనయితి నేని. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. 'అహం' అనెడి ప్రథ
మాంశకకర్తృపదమును, 'మతశ్చేత్' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తృక
కర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాడవుగా? అహింస్యః=అవధ్యుడనుగా. కస్య=
ఎవని? తవ=నీకు. కథం=ఎట్లు? కిమపి=లేక.

శబ్దరూపసమాసములు.—కిం-అవ్యయమ్. అపి-అవ్యయమ్. అహింస్యః-హింసితుం యోగ్యః హింస్యః, హింస్యోనభవతీతి అహింస్యః; అహింస్యః, అహింస్యో, అహింస్యాః. అహింస్యశబ్దః అకారాంతపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్చబ్దః దకారాంతపులింగషష్ఠ్యైకవచనాంతః. చో-అవ్యయమ్. మతః-మతః, మతో, మతాః. మతశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైక వచనాంతః. అహం-అహం, ఆహం, వయం. ఆస్మచ్చబ్దః దకారాంతపులింగప్రథ మైకవచనాంతః. యశశ్శరీరే-యశఏవశరీరంయశశ్శరీరం, తస్మిన్యశశ్శరీరే; శరీరే, శరీర యోః, శరీరేషు. యశశ్శరీరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగసప్తమ్యైకవచనాంతః. భవ-భవ, భవతాత్, భవతం, భవత. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తృ ప్రార్థ నాయాం లోట వరస్యైవదేవమ్యుచుపురుషైకవచనాంతః. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్తాకం నః. ఆస్మచ్చబ్దః దకారాంతపులింగ షష్ఠ్యైకవచనాంతః. దయాభుః-దయాభుః, దయాభూ, దయాభవః. దయాభుశబ్దః ఉకారాంతపులింగప్రథమైక వచనాంతః. ఏకాంతవిద్వంసిషు-ఏకాంతం విద్వంసిసః ఏకాంతవిద్వంసిసః, తేషు ఏకాంతవిద్వంసిషు; విద్వంసిసి, విద్వంసిసోః, విద్వంసిషు. ఏకాంతవిద్వంసిక శబ్దః నకారాంతపులింగ సప్తమీబహువచనాంతః. మద్విధానాం-మమ విధేనవి ధాయేషాంలే మద్విధాః, తేషామద్విధానాం; మద్విధస్య, మద్విధయోః, మద్విధానాం. మద్విధశబ్దః అకారాంతపులింగ షష్ఠీబహువచనాంతః. పిండేషు-పిండే, పిండయోః, పిండేషు. పిండశబ్దః అకారాంతపులింగసప్తమీబహువచనాంతః అనాస్థా-నఆస్థాఅనా స్థా; అనాస్థా, అనాస్థే, అనాస్థాః. అనాస్థాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రిలింగ ప్రథమైకవచ నాంతః. ఖలు-అవ్యయమ్. భౌతికేషు-భూతానాంవికారాః భౌతికాః, తేషు భౌతి కేషు; భౌతికే, భౌతికయోః, భౌతికేషు. భౌతికశబ్దః అకారాంతపులింగసప్తమీ బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కిమితి. కిమపి కింవా, అహంతవ అహింస్యః అవధ్యోమతశ్చేత్, తస్మి, మే, యశఏవశరీరంతస్మిన్దయాభుర్భవ, నమముఖ్య ముపేక్ష్య అముఖ్యశరీరే తోఽభివేషణశ్చత్రాహ, ఏకాంతేతి, మద్విధానాం మాదృశానాం, వివేచినాం, ఏకాంత విద్వంసిషు అవశ్యవివాళిషు భౌతికేషు పృథివ్యాదిభూతవికారేషు పిండేషు శరీరేషు అ నాస్థా అనపేక్షాఖలు 'అస్థాత్వాంబరాస్థాన యత్నాపేక్షా సుకథ్యత' ఇతివిశ్లేషః.

భావము.—నన్నుఁజంపఁగూడదనెడితలంపు నీకుకలియున్నపక్షమున నాకు యశస్సునెడి కాశ్వతమునశరీరమును దయసేయుము. నావంటిమానవుల కకాశ్వతమ యిన యాశరీరమం దపేక్షయిండుటలేదు.

అవ. సౌహార్దాదనునరణీయోఽస్త్రీత్యాహ.—

శ్లో. సంబంధ మాభాషణపూర్వ మాహుః
వృత్తస్స నౌ సంగతయో ర్వనాంతే,

తద్భూతనాథానుగ నార్హసి త్వం
సంబంధినో మే ప్రణయం విహంతుమ్.

౭౮

పదచ్ఛేదము. — సంబంధం, ఆభాషణపూర్వం, ఆహుతి, పృథ్వి, సః, నా, సంగతయోః, వనాంలే, తల్, భూతనాథానుగ, న, అర్హసి, త్వం, సంబంధినః, మే, ప్రణయం, విహంతుం.

అర్థము. — సంబంధం = నేనామును, ఆభాషణపూర్వం = ఆభాషణ = సంభాషణ మే, పూర్వం = కారణంబుగాఁగ లిగినదానిగా, ఆహుతి = చెప్పుచున్నాను. సః = అట్టిసంబంధము, వనాంలే = వనసమీపమందు, సంగతయోః = సంబంధించిన, నా = మనశ్చిత్తః, పృథ్వి = జరిగెను. తల్ = ఆకారణంబువలన, భూతనాథానుగ = ఓయ్యాశ్వరీంకరుఁడయినసేనామ, సంబంధినః = మిత్రుఁడయిన, మే = నాయొక్క, ప్రణయం = రూచనను, విహంతుం = వ్యర్థపఱచుటకొఱుకు, నార్హసి = యోగ్యుఁడవు కావు.

ఆకాంక్ష. — నార్హసి = యోగ్యుఁడవు కావు. కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతక ర్తృపదమును, 'నార్హసి' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తకక ర్తృప్రయోగము. కింకర్తం = ఏమిచేయుటకొఱుకు? విహంతుం = వ్యర్థపఱచుటకొఱుకు. కం = దేనిని? ప్రణయం = రూచనను. కస్య = ఎవనియొక్క? మే = నాయొక్క. మే కథంభూతస్య = నేనెట్టివాఁడను? సంబంధినః = మిత్రుఁడయినవాఁడను. కస్యసంబంధిః? భూతనాథానుగ = ఓయ్యాశ్వరీంకరుఁడయినసేనామ. కుతః = ఎందువలన? తతః = ఆకారణంబువలన. పృథ్వి = జరిగెను. కః = ఎది? సః = అట్టిసంబంధము. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతక ర్తృపదమును, 'పృథ్వి' అనుకారక క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తకక ర్తృప్రయోగము. కయోః = ఎవరికి? నా = మనశ్చిత్తః. నా కథంభూతయోః = మనమిట్లఱుమెట్టివారము? సంగతయోః = సంబంధించినవారము. కస్తిక్ = దేనియందు? వనాంలే = వనసమీపమందు. ఆహుతి = చెప్పుచున్నాను. కే = ఎవరు? సంతః = విద్వాంసులు. కం = దేనిని? సంబంధం = నేనామును. 'సంతః' అనెడి ప్రథమాంతక ర్తృపదమును, 'సంబంధం' అనెడి ద్వితీయాంతక ర్తృపదమును, 'ఆహుతి' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తకక ర్తృప్రయోగము. కథంభూతం = ఎట్టిదానిగా? ఆభాషణపూర్వం = ఆభాషణ = సంభాషణమే, పూర్వం = కారణంబుగాఁగ లిగినదానిగా.

శబ్దరూపసమాసములు — సంబంధం - సంబంధం, సంబంధో, సంబంధాన్. సంబంధశబ్దః అకారాంతపులింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆభాషణపూర్వం - ఆభాషణం సంబంధశబ్దః అకారాంతపులింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆభాషణపూర్వం; పూర్వం, పూర్వా, పూర్వాయస్యసః ఆభాషణపూర్వః, తం ఆభాషణపూర్వం; పూర్వం, పూర్వా, పూర్వాయస్యసః ఆభాషణపూర్వః. ఆభాషణపూర్వశబ్దః అకారాంతపులింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆహుతి - ర్హసి. ఆభాషణపూర్వశబ్దః అకారాంతపులింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆహుతి - ర్హసి, ఆహుతి, ఆహుతి 'బ్రూహ్' వ్యక్తాయాం వాచీ' తస్మాద్ధాతో స్ఫుకర్తకా ఆహ, ఆహుతి, ఆహుతి 'బ్రూహ్' వ్యక్తాయాం వాచీ' తస్మాద్ధాతో స్ఫుకర్తకా

త్కర్తృరి వర్తమానే లట్ పరస్త్వే పదే ప్రకమపురుషబహువచనాంతః. పృత్తిః - పృత్తిః, పృత్తిః, పృత్తిః పృత్తిశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సః-సః, తా, తే. తచ్చబ్దః దకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. నా-మమ మే, ఆవయోః నా, అస్తాకం నః. అస్తచ్చబ్దః దకారాంతపులింగవష్టివచనాంతః. సంగతయోః-సంగతస్య, సంగతయోః, సంగతానాం. సంగతశబ్దః అకారాంతపులింగవష్టివచనాంతః. వనాం తే-వనస్య అంతః వనాంతః, తస్మిన్ వనంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. వనాస్తశబ్దః అకారాంతపులింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. తల్-అప్యయమ్. భూతనాథానుగ-భూతానాం నాథః భూతనాథః, భూతనాథస్య ఆనుగః భూతనాథానుగః, తస్యసంబుధిః హేభూతనాథానుగః; హేభూతనాథానుగ, హేభూతనాథానుగా, హేభూతనాథానుగాః. భూతనాథానుగశబ్దః అకారాంతపులింగ సమ్బుద్ధ్యైకవచనాంతః. న-అప్యయమ్. అర్హసి-అర్హసి, అర్హధి, అర్హధి, 'అర్హపూజాయా' మిత్యస్సాధారోర క్తకాత్కర్తృరి వర్తమానే లట్ పరస్త్వే పదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యువచ్చబ్దః దకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సంబంధినిః - సంబంధి అస్మాస్మీతి సంబంధీ, తస్య సంబంధినిః; సంబంధినిః, సంబంధినిః, సంబంధినాం సంబంధిశబ్దః నకారాంతపులింగ వష్టివచనాంతః. మే - మమ మే, ఆవయోః నా, అస్తాకం నః. అస్తచ్చబ్దః దకారాంతపులింగ వష్టివచనాంతః. ప్రణయం-ప్రణయం, ప్రణయా, ప్రణయాన్. ప్రణయశబ్దః అకారాంతపులింగ ద్విలీయైకవచనాంతః. విహంతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యః.—సంబంధమితి. సంబంధంసఖ్యం, అభాషణమాలాపః పూర్వంకారణంయస్యకం, అహుః 'స్వాదాభాషణమాలాప' ఇత్యమరః. సః తాదృక్సంబంధః, వనాస్తేసంగతయోః నా ఆవయోః, పృత్తిః జాతః, తత్తతః, హేభూతనాథానుగ ఇవానుచర, విలేన, తస్యమహత్త్వంసూచయతి, అతవివసంబంధినిః, మిత్రస్యమే ప్రణయం యాచ్ఛాం, 'ప్రణయస్సృజ్యచయే యాచ్ఛాయాం సౌహృదేఽపిచే' తియాదవః, 'ప్రణయాస్త్యవినిత్రంభయాచ్ఛాప్రేమాణ' ఇత్యమరశ్చ, విహంతుం నార్హసి.

భావము.—మాటలాడుటయే స్నేహమునకు కారణమని చెప్పుదురు అట్టిస్నేహము మనకిరువురకు నీవననమివమున లభ్యమయినదిగనుక భూతనాథుండయిన యీశ్వరుని లింగరుండయిన నీవు స్నేహితుండయిన నాయొక్క యాచనను నిరాకరించుట ధర్మంబు కాదు.

శ్లో. తథేతి గాం ముక్తవతే దివీః
సద్యప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుః,

సన్న్యస్తశస్త్రో హరయే స్వదేహం

ఉపాసయత్పిండ మి వామిషస్య.

౧౯

పదచ్ఛేదము. — తథా, ఇతి, గాం, ముక్తవలే, దిలీపః, సద్యః, ప్రతిష్ఠంభవిముక్త బాహుః, సన్న్యస్తశస్త్రః, హరయే, స్వదేహం, ఉపాసయత్, పిండం, ఇష, అమిషస్య. అర్థము. — తథేతి=అట్లేకానివని, గాం=నందినీధేనువును, ముక్తవలే=విడిచిన, హరయే=సింహముకొఱకు, సద్యః=తత్క్షణమందు, ప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుః-ప్రతిష్ఠంభ=స్తంభనముననుండి, విముక్త=విడువఁబడిన, బాహుః=భుజములుగల, దిలీపః=దిలీపమహారాజు, సన్న్యస్తశస్త్రస్య-సన్న్యస్త=విడువఁబడిన, శస్త్రస్య=అయుధములుగలవాడగుచు, స్వదేహం=స్వశరీరమును, అమిషస్య=మాంసముయొక్క, పిండమివ=కబళమునువలె, ఉపాసయత్=సమర్పించెను.

ఆకాంక్ష — ఉపాసయత్=సమర్పించెను. కః=ఎవఁడు? దిలీపః=దిలీపమహారాజుకః=దేనిని? స్వదేహం=స్వశరీరమును. 'దిలీపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్వదేహం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఉపాసయత్' అనెడి క్రియాపదమునున్న దిగముక అకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కమివ=దేనివలె? పిండమివ=కబళమునువలె. కస్య=దేనియొక్క? అమిషస్య=మాంసముయొక్క. కథంభూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? సన్న్యస్తశస్త్రస్య-సన్న్యస్త=విడువఁబడిన, శస్త్రస్య=అయుధములుగలవాడగుచు దిలీపః కథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాడు? ప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుః-ప్రతిష్ఠంభ=స్తంభనముననుండి, విముక్త=విడువఁబడిన, బాహుః=భుజములుగలవాడు. కదా=ఎప్పుడు? సద్యః=తత్క్షణమందు. కస్తే=దేనికొఱకు? హరయే=సింహముకొఱకు. హరయేకథంభూతాయ=సింహమెట్టిది? ముక్తవలే=విడిచినట్టిది. కాం=దేనిని? గాం=నందినీధేనువును. ఇమితి=ఏమని? తథేతి=అట్లేకానివని.

శబ్దరూపసమాసములు. — తథా-అవ్యయమ్. ఇతి అవ్యయమ్. గాం-గాం, గావో, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంతశ్చీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ముక్తవలే-ముక్తవలే, ముక్తవద్భ్యాం, ముక్తవద్భ్యః. ముక్తవచ్ఛబ్దః తకారాంతపులింగచతుర్థైకవచనాంతః. దిలీపః-దిలీపః, దిలీపా, దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సద్యః-అవ్యయమ్. ప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుః-ప్రతిష్ఠంభేన విముక్తా ప్రతిష్ఠంభవిముక్తా, ప్రతిష్ఠంభవిముక్తా బాహూయస్యః ప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహవః. ప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుశబ్దః ఉకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సన్న్యస్తశస్త్రః-సన్న్యస్తాని శస్త్రాణి యేనసః సన్న్యస్తశస్త్రః; సన్న్యస్తశస్త్రః, సన్న్యస్తశస్త్రా, సన్న్యస్తశస్త్రాః. సన్న్యస్తశస్త్రశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

హరయః-హరయే, హరిభ్యం, హరిభ్యః. హరిశబ్దః ఇకారాంతపులింగ చతుర్థ్యేకవచనాంతః. స్వదేహం-స్వస్య దేహః స్వదేహః, కం స్వదేహం; దేహం, దేహా, దేహాః. స్వదేహశబ్దః అకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపానయత్-ఉపానయత్, ఉపానయతాం, ఉపానయత్. ఉపానయత్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాల్ 'ణిష్' ప్రాసణి ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్యకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పిండం-పిండం, పింశ, పిండాః. పిండశబ్దః అకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-ఆవ్యయమ్. ఆమిషస్య. ఆమిషస్య, ఆమిషయోః, ఆమిషాణాం. ఆమిషః అకారాంతపులింగ వ్యక్త్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కథేతి. కథేతిగాంము క్తవలే శ్మక్తవలేహరయేసింహయ'క పాసిం హేచసావణ్ణే వణ్ణేవిష్టాపాదింది' రిలికావ్యతః, సద్యః తత్త శే, ప్రలిప్తంభాల్ నిర్బంధాల్, విముక్తభాహుః ముక్తహస్తః, దిలీపః, సన్నన్వికృతశ్రుతి త్యక్తాయధస్యత్, స్వదేహం, ఆమిషస్య, మాంసస్య, 'పలం క్రవ్యమామిష' మిత్యమరః, పిండం, కబళమిష, ఉపానయత్ సమర్పితవాః. ఏలేన నిర్తమశ్చముక్తం.

భావము — అలాగే కానిమ్మని సింహము నందినీ ధేనువును విడిచి పెట్టెను. తక్షణము దిలీపమహారాజు సింహమయొక్క మహత్త్వంబువలన పూర్వము స్తంభింపఁబడియుండి యిప్పుడు తనస్వాధీనమునకువచ్చిన చేతులతో నాయుధములను వదిలి మాంసపిండమువలె తనశరీరమును పిండముగ జేసుకొని సింహమునకుడుట నిలిచెను.

శ్లో. తస్మిన్ తే పాలయితుః ప్రజానాం
ఉత్పత్యత సింహనిపాత ముగ్రం
అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః
పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా.

౬౦

పదచ్ఛేదము.—తస్మిన్, తక్షణే, పాలయితుః, ప్రజానాం, ఉత్పత్యతః, సింహనిపాతం, ఉగ్రం, అవాఙ్ముఖస్య, ఉపరి, పుష్పవృష్టిః, పపాత, విద్యాధరహస్తముక్తా.

అర్థము.—తస్మిన్ తక్షణే=తక్షణమందు, ఉగ్రం=భయంకరమైన, సింహనిపాతం=సింహ=సింహమయొక్క, నిపాతం=పడుటను, ఉత్పత్యతః=ఉపాంచుచున్నట్టియు, అవాఙ్ముఖస్య=అంగోముఖుడయినట్టియు, ప్రజానాం=ప్రజలకు, పాలయితుః=పరిపాలకుడయిన దిలీపమహారాజయొక్క, ఉపరి=మీఁద, విద్యాధరహస్తముక్తా=విద్యాధర=విద్యాధరులయొక్క, హస్తం=హస్తములచేత, ముక్తా=విడువఁబడిన, పుష్పవృష్టిః - పుష్ప=కుసుమమలయొక్క, వృష్టిః=వర్షము, పపాత=పడెను.

అకాంక్ష. — పపాత=పడెను. కా=విది? పుష్పపుష్టి - పుష్ప=కుసుమముల
యొక్క, పుష్టి=వర్షము. 'పుష్పపుష్టి' అనెడి ప్రగమాంత్యర్థచనమును, 'పపాత'
అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తృకర్తృప్రయోగము. పుష్పపుష్టికథంభూతా
=కుసుమములయొక్క వర్ష మెట్టిది? విద్యాధరహస్తముక్తా=విద్యాధరులయొక్కహస్తము
లచేతనివలనబడినట్టిది. తుత్ర=ఎక్కడను? ఉపని=మీదను. కన్య=ఎవరియొక్క? పాల
యితుః=పరిపాలకుడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క. కాసాం=ఎవరి? ప్రజానాం=ప్రజ
లకు. పాలయితుః కథంభూతన్య=పరిపాలకుడయిన దిలీపమహారాజెట్టివాడని? అవా
న్ముఖిన్య=అనోముఖుడయినవాడు. పునఃకథంభూతన్య = ఇంకనెట్టివాడు? ఉత్పశ్య
తః=హాహించుచున్నవాడు. కం=దేనిని? సింహనిపాతం = సింహముయొక్కపడుటను.
సింహనిపాతంకథంభూతం=సింహముయొక్క పడుటయెట్టిది? ఉగ్రం=భయంకరమయి
నది. కస్త్రి=దేనియందు? తస్మిన్=అట్లందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్మిన్ - తస్మిన్, తయోః, లేఘ. తచ్చట్టః తా
రాంతపుంలింగసప్తమ్యైకవచనాంతః. త్తతే - త్తతే, త్తయోః, త్తతేఘ. త్తతశ్చట్టః
అకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. పాలయితుః - పాలయితుః, పాల
యిత్రోః, పాలయిత్వాణాం. పాలయిత్వట్టః ఋకారాంతపుంలింగ వ్యవ్రీకవచ
నాంతః. ప్రజానాం - ప్రజాయోః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశ్చట్టః అకారా
ంతస్త్రీలింగవ్యవ్రీకవచనాంతః. ఉత్పశ్యతః - ఉత్పశ్యతః, ఉత్పశ్యతోః, ఉత్పశ్య
తాం. ఉత్పశ్యచ్ఛట్టః తకారాంతః పుంలింగ వ్యవ్రీకవచనాంతః. సింహనిపాతం -
సింహన్య నిపాతః సింహ నిపాతః, తం సింహనిపాతం; నిపాతం, నిపాతే, నిపా
తాత్. సింహనిపాతశ్చట్టః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉగ్రం-ఉగ్రం,
ఉగ్రా, ఉగ్రాత్. ఉగ్రశ్చట్టః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అవాన్ముఖిన్య-
అవాన్ ముఖిన్యన్యః అవాన్ముఖి, కన్య అవాన్ముఖిన్య; అవాన్ముఖిన్య, అవాన్ముఖిన్యోః,
అవాన్ముఖిన్యాం. అవాన్ముఖిశ్చట్టః అకారాంతపుంలింగవ్యవ్రీకవచనాంతః. ఉపని- అన్య
యమ్. పుష్పపుష్టి-పుష్పానాం పుష్టి పుష్పపుష్టి; పుష్టి, పుష్టి, నృప్తయః. పుష్పపు
ష్టిశ్చట్టః ఇకారాంతస్త్రీలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. పపాత-పపాత, పేతతుః, పేతుః.
'పద్మగతా' విత్త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి భూలేబ్ పరిస్తైవదే ప్రథమపురుషైక
వచనాంతః. విద్యాధరహస్తముక్తా-విద్యాధరాణాం హస్తా విద్యాధరహస్తాః, విద్యాధర
హస్తైః ముక్తా విద్యాధర హస్తముక్తా; ముక్తా, ముక్తే, ముక్తాః. విద్యాధరహస్తముక్తా
శ్చట్టః అకారాంతస్త్రీలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః.

వాగ్భా. — తస్మిన్నిలి. తస్మిన్ త్తతే ఉగ్రంసింహనిపాతం, ఉత్పశ్యతః ఉత్పే

క్షమాణస్య, కర్మయతశ్చక్షణః, అపార్థస్య అవోమఖస్య, ప్రజానాం పాలయతుః,
రాజ్యః, ఉపగ, ఉపగప్రాక్, 'ఉపగృహస్థ' ఇనిపాతః విద్యాధరాణాం దేవతావిశేష
ణాం హస్తైః, ముక్తః, పుష్పప్రప్తిః, పపాత ఆపతత్.

భాషము. — రోడనే సింగము భయంకరముగా తనపైఁబడెడి రీతినుండుటను
జూచి తలవంచుకొని యూరకయుండిన దిలీపమహారాజుపయిన విద్యాధరులు పుష్పవర్ష
ములు గురిపించిరి.

శ్లో. ఉత్తిష్ఠ వత్సే త్యమ్మతాయమానం
వచో నిశ మ్యాత్థిత ముత్థితస్సక్,
దదర్శ రాజా జననీ మివ స్వాం
గా మగ్రతః ప్రస్తవిణీం న సింహమ్.

౬౦

పదచ్ఛేదము. — ఉత్తిష్ఠ, వత్స, ఇతి, అమృతాయమానం, వచో, నిశమ్య, ఉత్థి
తం, ఉత్థితః, సక్, దదర్శ, రాజా, జననీ, ఇవ, స్వాం, గాం, అగ్రతః, ప్రస్తవి
ణీం, న, సింహమ్.

అర్థము. — రాజా=దిలీపమహారాజు, అమృతాయమానం=అమృతంబువలె నాచ
రించుచుండెడిదియు, ఉత్థితం=పుట్టినదియు, మేవత్స=ఓయిచిన్నవాడా, ఉత్తిష్ఠ=
లేవ్వు, ఇతి=ఇటులనెడి, వచో=వాక్కును, నిశమ్య=నిని, ఉత్థితస్సక్=లేచినవాడగుచు,
అగ్రతః=ముందఱను, ప్రస్తవిణీం = శ్రీరస్తావంబుగలిగిన, గాం=నందినీధేనువును,
స్వాం=స్వకీయమయిన, జననీమివ=తల్లినివలె, దదర్శ=చూచెను, సింహంతు = సింగము
నో, నదదర్శ=చూడలేదు.

అకాంక్ష. — నదదర్శ=చూడలేదు. కః=ఎవడు? రాజా=దిలీపమహారాజు. కం
తు=దేనినో? సింహంతు=సింగమునో. 'రాజా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సిం
హంతు' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నదదర్శ' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక
సకర్తకర్తృప్రయోగము. దదర్శ=చూచెను. కః=ఎవడు? రాజా=దిలీపమహారాజు.
కాం=దేనిని? గాం=నందినీధేనువును. 'రాజా' అనియెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,
'గాం' అనియెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'దదర్శ' అనియెడి క్రియాపదమునున్నదిగ
నుకసకర్తకర్తృప్రయోగము. కామివ=ఎవలెనువలె? జననీమివ=తల్లినివలె, జననీంకథం
భూతాం=తల్లియెట్టిది? స్వాం=స్వీయురాలైనది. గాంకథంభూతాం=నందినీధేనువెట్టిది?
ప్రస్తవిణీం=శ్రీరస్తావంబుగలిగినది. కుత్ర=ఎక్కడను? అగ్రతః=ముందఱను. కథంభూ
తస్సక్=ఎట్టివాడగుచు? ఉత్థితస్సక్=లేచినవాడగుచు. కింకృత్సా = విమిచేసి నిశ

మృణాని. కిం=దేనిని? పచః=వాక్కులు. మిలి=మిమసియెడిది? ఇలి=ఇట్టులనియెడిది. ఉత్తిష్ఠ=లేము. కః=ఎవడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉత్తిష్ఠ' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్తృకర్తృప్రయోగము. కన్యసంబుద్ధి. హేవ త్వ=ఓయిచిన్నవాడా! పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? ఉన్య=పుట్టినది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? అమృతాయమానం=అమృతమువలె నాచరించుచుండి నట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఉత్తిష్ఠ - ఉత్తిష్ఠ, ఉత్తిష్ఠతాత్, ఉత్తిష్ఠకం, ఉత్తిష్ఠత. ఉత్సూర్వతాత్ 'హృగలి నిపుతై' విత్త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లాట్ పరస్మై పదే మధ్యమపురుషైకపచనాంతః. వత్స - హేవత్స, హేవతస్య, హేవత్యాః. వత్సశబ్దః అకారాంతపులింగసంబుద్ధ్యేకపచనాంతః. ఇలి-అవ్యయమ్. అమృతాయమానం - అమృతపదాచరతీలి అమృతాయమానం, తత్ అమృతాయమానం; అమృతాయమానం, అమృతాయమానే, అమృతాయమానాని. అమృతాయమానశబ్దకలకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకపచనాంతః. వచః-వచః, వచసీ, వచాని. వచశబ్దకలకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకపచనాంతః. నిశమ్య-అబంతమవ్యయమ్. ఉత్థితం. ఉత్థితం, ఉత్థితే, ఉత్థితాని. ఉత్థితశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకపచనాంతః. ఉత్థితః-ఉత్థితః, ఉత్థితౌ, ఉత్థితాః. ఉత్థితశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకపచనాంతః. సత్ - సత్, సంతౌ, సంతః. సత్తబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకపచనాంతః. దదర్శ-దదర్శ, దదృశుః, దదృశుః. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్త్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి ఘాటేట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకపచనాంతః - రాజా-రాజా, రాజానా, రాజానః. రాజశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకపచనాంతః. జనం - జనం, జనన్యా, జననీ. జననీశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకపచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. స్వా - స్వాం, స్వే, స్వాః. స్వాశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకపచనాంతః. గాం-గాం, గావౌ, గాః. గాశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకపచనాంతః. అగ్రతః-తస్మిన్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. ప్రసవిణి-ప్రసవః అస్యాప్రసీతి ప్రసవిణి, తాం ప్రసవిణి; ప్రసవిణి, ప్రసవిణ్య, ప్రసవిణీ. ప్రసవిణీశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకపచనాంతః. న-అవ్యయమ్. సింహం-సింహం, సింహా, సింహాః. సింహశబ్దః అకారాంతపులింగ ద్వితీయైకపచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఉత్తిష్ఠేతి. రాజాదిరీదః, అమృతపదాచరతీలి అమృతాయమానం, ఉపమానాదాచరేకత్, తత్కానన్. ఉత్థితముక్తున్నం హేవత్స ఉత్తిష్ఠేతిహా నిశమ్య త్రత్వా ఉత్థితస్య అగ్రతః అగ్రే ప్రసవః క్షీరస్రావోఽస్యా అప్రీతి ప్రసవిణీతాం గాం స్వాం జననీమివ దదర్శ, సింహంతు న దదర్శ.

భావము.—దిలీపమహారాజు 'ఓచిన్నవాడా! లెమ్ము' అనెడి యమృతవాక్కు విని లేచెను. అప్పుడు తన మ్రోలను దట్లవలె నిలిచియున్న నందినీధేనువు బాలను ప్రవింపఁ జేయుచుండెను. సింహంబు కనఁబడకపోయెను.

శ్లో. తం వస్తి తం ధేను మవాచ నాథో
మాయాం న యోద్ధావ్య పరిక్షిణిసి,
ఋషిప్రభావా న్మయి నాన్తకోఽపి
ప్రభుః ప్రహర్తుం కిము తాన్యహింస్రాః.

౬౨

పదచ్ఛేదము.—తం, వస్తి తం, ధేనుః, ఉవాచ, సాధో, మాయాం, మయా, ఉద్ధావ్య, పరిక్షిణి, అసి, ఋషిప్రభావాత్, మయి, న, అంతకోః, అపి, ప్రభుః, ప్రహర్తుం, కిముత, అన్యహింస్రాః.

అర్థము.—వస్తి తం=ఆశ్చర్యముకుండయిన, తం = ఆదిలీపమహారాజునుగూర్చి, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఉవాచ = పలికెను. మేసాధో=ఓ సత్పురుషుండవైన దిలీప మహారాజా, మయా=నాచేత, మాయాం=మాయను, ఉద్ధావ్య=కల్పించి, పరిక్షిణి= పరీక్ష చేయఁబడినవాడవు, అసి=అయితివి. ఋషిప్రభావాత్ =ఋషి=వసిష్ఠునియొక్క, ప్రభావాత్ = మాహాత్మ్యంబువలన, అంతకోఽపి=నుముఁడును, మయి=నాయందు, ప్రహర్తుం=ప్రహరణమునేయను, ప్రభుః=సమర్థుఁడు, న=కాఁడు, అన్యహింస్రాః=అన్య =మిగిలిన, హింస్రాః=ఘాతుకమృగంబులు, కిముత=అత్యంతము, ప్రభవః = సమర్థ ములైనవి, న=కావు.

అ కాంక్ష.—న=కావు. కే=ఏవి? అన్యహింస్రాః =మిగిలినఘాతుకమృగములు. 'అన్యహింస్రాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'న' అనెడి కారక క్రియాపదము నున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎట్టివి? ప్రభవః=సమర్థములైనవి. కథం=ఎట్లు? కిముత=అత్యంతము. న=కాఁడు. కోఽపి=ఎవఁడును? అంతకోఽపి=య ముఁడును. 'అన్తకోపి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'న' అనెడి కారక క్రియాపదము నున్నదిగనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎట్టివాఁడు? ప్రభుః=సమర్థుఁడు. కింకర్తుం=ఏమి నేయను? ప్రహర్తుం = ప్రహరణమునేయను. కన్యాం=దేనియందు? మయి = నాయందు. కన్యాత్ = దేనివలన? ఋషిప్రభావాత్ = వసిష్ఠులమాహాత్మ్యంబువలన. అసి=అయితివి. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అసి' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక ఆకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎట్టివాడవు? పరిక్షిణి=పరీక్ష చేయఁబడినవాడవు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి?

ఉద్భావ్య=కన్వించి. కాం=దేనిని? మాయాం=మాయను. కయా=ఎవనిచేత? మయా= నాచేత. కన్యసంబుద్ధి? హేసాధో=ఓయినత్పురుషుడవైన దిలీపమహారాజా! ఉవాచ =పలికెను. కా=విది? ధేనుః=నందినీధేనువు. కం=ఎవనిగూర్చి? తం = ఆదిలీపమహారాజునుగూర్చి. నకర్తకకర్తృప్రయోగము. తంకథంభూతం=ఆదిలీపమహారాజుజ్జైవాఁడు? విస్మితం=ఆశ్చర్యయొత్తుడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాత్. తచ్చట్టి దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. విస్మితం-విస్మితం, విస్మితౌ, విస్మితాత్. విస్మితశబ్దః ఆకారాంత పుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ధేనుః-ధేనుః, ధేను, ధేనవి. ధేనుశబ్దః ఉకారాంత శ్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఉవాచ-ఉవాచ, ఉచతుః, ఉచుః. 'పచచరిభాషణ' ఇత్యస్తాధాతో స్వకర్తకాత్కర్తరి భూలేట్ పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాధో-హేసాధో, హేసాధూ, హేసాధవః. సాధుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ సంబుద్ధ్యైకవచనాంతః. మాయాం-మాయాం, మాయే, మాయాః. మయాశబ్దః ఆకారాంత శ్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్తచ్చట్టి దకారాంత శ్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉద్భావ్య-అబంధమవ్యయమ్. పరిక్షితః-పరిక్షితః, పరిక్షితౌ, పరిక్షితాః. పరిక్షితశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసి-ఆసి, స్థ, స్థ. 'అనభువీ' త్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానసామిష్యే భూలేట్ పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఋషిప్రభావత్-ఋషేః ప్రభావః ఋషిప్రభావః, తస్మాత్ ఋషిప్రభావత్; ప్రభావత్, ప్రభావాభ్యాం, ప్రభావేభ్యః. ఋషిప్రభావశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ పంచమ్యైకవచనాంతః. మయి-మయి, ఆవయోః, అస్తాసు. అస్తచ్చట్టి దకారాంత శ్రీలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. అంతకః-అంతకః, అంతకౌ, అంతకాః. అంతకశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసి-అవ్యయమ్. ప్రభుః-ప్రభుః, ప్రభూ, ప్రభవతి. ప్రభుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రసార్తుం-తుమన్నంత మవ్యయమ్. కిముత-అవ్యయమ్. అన్యహింస్రాః-అన్యేచ లేహింస్రాశ్చ అన్యహింస్రాః; హింస్రాః, హింస్రా, హింస్రాః. అన్యహింస్రశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తమిలి. విస్మితం ఆశ్చర్యగతం, కర్తరిక్షః. కందిలీపం, ధేను రువాచ, మిత్త్యత్రాహ-హేసాధో మయా మాయాం ఉద్భావ్యకల్పయిత్వా పరిక్షితోసి, ఋషిప్రభావత్ అంతకోపిమయి ప్రసార్తుం నప్రభుః న సమర్థః, అన్యేహింస్రాః పూతుకాః (ని) 'శరారుథాకుహింస్ర' ఇత్యమరః. 'నమికంపీ' త్యాదిసారప్రకర్యయః. కిముత సప్త, నప్రథవఇలి యోజ్యం, 'బలః త్పుష్టః' ముతస్వత్కల్పితవనిర్భర' ఇత్యమరః.

భావము. — అప్పు డాశ్చర్యపడుచుండినదిలిపమహారాజుతో వందినీధేనువు చెప్పినదేమనిన నిన్ను పరిక్షించుటకై యీమాయను గల్పించితిని, నీవు సత్పురుషుడవు. పసి పులమాహత్యంబుచేత నన్ను యముఁడును బాధింపలేడు. ఇట్లుండఁగా సింహాద్రిమృగములు నన్నేమి నేయఁగలవు?

శ్లో. క్ష్యా గురౌ చ య్యనుకన్పియా చ
ప్రతాస్తి తే పుత్ర పం వృణీష్య,
న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతి
మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్.

౬౩

పదచ్ఛేదము. — భక్త్యా, గురౌ, మయి, అనుకమ్పయా, చ, ప్రతా, అస్తి, తే, పుత్ర, పరం, వృణీష్య, న, కేవలానాం, పయసాం, ప్రసూతిం, అవేహి, మాం, కామదుఘాం, ప్రసన్నామ్.

అర్థము. — హే పుత్ర = పిల్లత్తుండ, గురౌ = పసిఠనియందు, భక్త్యా = భక్తిచేతను, మయి = నాయందు, అనుకమ్పయాచ = దయచేతను, తే = నీకొఱకు, ప్రతా = సంతుష్టరాలను, అస్తి = ఆవుచున్నాను. పరం = శోకము, వృణీష్య = పరింపుమా. తథాహి = అదేసరి, మాం = నన్ను, కేవలానాం = అద్వితీయములయిన, పయసాం = క్షీరములకు, ప్రసూతిం = కారణమయినదానిగా, నావేహి = తెలిసికొనకుము. కింతు = మఱియేమనిన, ప్రసన్నాం = అనుగ్రహోన్ముఖురాలయిననన్ను, కామదుఘాం - కామ = ఇష్టార్థములను, దుఘాం = పిండెడుదానినిగా, అవేహి = తెలిసికొనుము.

అకాంక్ష. — అవేహి = తెలిసికొనుము. కి = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కాం = దేనిని? ప్రసన్నాం = అనుగ్రహోన్ముఖురాలయిననన్ను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రసన్నాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అవేహి' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాం = ఎట్టిదానినిగా? కామదుఘాం = ఇష్టార్థములను పిండెడుదానిగా. కథం = ఎట్లు? కింతు = మఱియేమనిన, నావేహి = తెలిసికొనకుము. కి = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కాం = ఎవఁడెను? మాం = నన్ను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'నావేహి' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాం = ఎట్టిదానినిగా? ప్రసూతిం = కారణమయినదానిగా. కేహం = పేని? పయసాం = క్షీరములకు. పయసాం కథంభూతానాం = క్షీరములెట్టివి? కేవలానాం = అద్వితీయములయినవి. కథం = ఎట్లు? తథాహి = అదేసరి. వృణీష్య = పరింపుమా. కి = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కాం = దేనిని? పరం = శోకము. 'త్వం' అనెడి ప్రథ

మాంతకర్తృపదమును, 'వరం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'వృణీష్వ' అనెడిక్రియా పదమునున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. అస్తి = అవుచున్నాను. కా = ఎవడె? అహం = నేను. 'అహం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అస్తి' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుకఅకర్తృకకర్తృప్రయోగము కథంభూతా = ఎట్టిదానను? ప్రతా = సంతుష్టరాలయిన దానను. కస్తై = ఎవనికొఱకు? లే = నీకొఱకు. కయాచ = దేనిచేతను? అనుకమ్మయాచ = దయచేతను. కస్యాం = ఎవతెయిందు? మయి = నాయందు. కయా = దేనిచేతను? భక్త్యై = భక్తిచేతను. కస్త్వి = ఎవనియందు? గురౌ = వసిష్ఠునియందు కస్యసంబుద్ధి? హేపుత్ర = ఓపుత్రుడా.

శబ్దరూపసమాసములు. — భక్త్యై-భక్త్యై, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః. భక్తిశబ్దకికారాంత స్త్రీలింగవృత్తియొకవచనాంతః. గురౌ-గురౌ, గుర్వోః, గురుషు గురుశబ్దకికారాంతపులింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. మయి-మయి, అవయోః, అన్తాను అస్తచ్చబ్ధి దకారాంత స్త్రీలింగసప్తమ్యేకవచనాంతః. అనుకంపయా-అనుకంపయా, అనుకంపా భ్యాం, అనుకంపాభిః. అనుకంపాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ వృత్తియొకవచనాంతకి చ- అవ్యయమ్. ప్రీతా-ప్రీతా, ప్రీతే, ప్రీతాః. ప్రీతాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అస్తి-అస్తి, స్వః, స్వః. 'అసభువీ' త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేల్వపరస్వపదే ఉక్తమపురుషైకవచనాంతః. లే-శుభ్యం లే, యువాభ్యాం వాం, యువభ్యాం వః. యువచ్చబ్ధిదకారాంతపులింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. పుత్ర- హేపుత్ర, హేపుత్ర, హేపుత్రాః. పుత్రశబ్దః ఆకారాంతపులింగ సంబుద్ధ్యైకవచనాంతః. వరం-వరం, వరా, వరాన్ వరిశబ్దః ఆకారాంతపులింగద్వితీయైకవచనాంతః. వృణీష్వ-వృణీష్వ, వృణీయాథాం, వృణీష్వం. 'వృణో'వరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి విధ్యాదౌల్వ ఆత్మనేపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. కేవలానాం-కేవలస్య, కేవలయోః, కేవలాభాం. కేవలశబ్దః ఆకారాంతసపుంసకలింగషష్ఠీ బహువచనాంతః. పయసాం-పయసః, పయసోః, పయసాం పయశ్శబ్దః సకారాంత సపుంసకలింగ షష్ఠీబహువచనాంతః. ప్రసూలిం-ప్రసూలిం, ప్రసూతీ, ప్రసూతీశ్. ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-అవేహిత్ అవేతా, అవేతం, అవేత. అవపూర్వకా 'దిశగతా' విత్యస్తాధాతో స్సకర్తృకాత్కర్తరి విధ్యా దౌల్వ పరస్వపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. మాం-మాం మా, అవాం నౌ, అస్తాన్ నః. అస్తచ్చబ్ధి దకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. కామదుఘాం - అస్తాన్ నః. అస్తచ్చబ్ధి దకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. కామ దుఘాం - కామ దుఘాన్ దోగ్ధి కామదుఘా, తాం కామదుఘాం; దుఘాం, దుఘే, దుఘాః. కామ దుఘాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రసన్నాం-ప్రసన్నాం, ప్రసన్నే, దుఘాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రసన్నాః. ప్రసన్నాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — భక్త్యై. హేతుశ్చ, గురౌ, భక్త్యా, మయి, ఆరుకమ్పయాచతే
 శుభ్యం, ప్రీత్యాస్మి. 'క్రియాగ్రహణసంకర్ష' మితితత్త్వం. పం. 'సేవేభ్యోవణీయ
 మర్థం, 'దేవాద్భుతేపరశ్చైవైర్భుగ్లీబంమనాప్నీయ' ఇత్యమర్థః, పృణీష్వ స్వీకురు,
 తథాహి, మాం, కేవలూహం. పయసాం, ప్రసూతిం కారణం. నావేహి నవన్ధి, కింతు,
 ప్రసన్నాం మాం, కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా, తాం, ఆవేహి విధి.

భావము. — కుమారుడా ! నీకునుండెడి గురుభక్తిగుణించియు నాయందలి
 విశ్వాసమునుగుణించియు మెచ్చితిని. నీకు గావలసినవరములను గోరుము. నేను కేవలము
 పాలుమాత్ర మిచ్చెనునానైనాను. నేను సంతుష్టురాలనైనచో దేవతలవలె నిష్కర్ష
 ముల నిచ్చెడు దానముగా నన్ను నెఱిసికొనుము.

శ్లో. తత స్సమానీయ స మానితార్థీ

హస్తా స్వహస్తాద్వితరకృత్తి,

వంశ స్యకర్తార మనంతకీర్తిం

సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే.

౬౪

పదచ్ఛేదము. — తతః, సమానీయ, సః, మానితార్థీ, హస్తా, స్వహస్తాద్వితరకృత్తి,
 వంశస్య, కర్తారం, అనంతకీర్తిం, సుదక్షిణాయాం, తనయం, యయాచే.

అర్థము. — తతః = అనంతరము, మానితార్థీ = మానిత = సమానము చేయుటచేసి, అర్థి =
 గూఢకులుగ లిగినట్టియు, స్వహస్తాద్వితరకృత్తి = స్వ = స్వకీయములైన, హస్త = హస్తములచే
 త, అర్పిత = సంపాదించఁబడిన, వీర = వీరుండనెడి, శబ్ద = శబ్దముగ లిగిన, సః = ఆదిలీపమహా
 రాజా, హస్తా = హస్తములను, సమానీయ = సంబంధించు జేసి, వంశస్య = కులమునకు, కర్తారం
 = ప్రవర్తకుఁడయినట్టియు, అనంతకీర్తిం = అనంత = స్థిరమయిన, కీర్తిం = యశస్సుగ లిగిన, తన
 యం = పుత్రుని, సుదక్షిణాయాం = సుదక్షిణా దేవియందు, యయాచే = యాచించెను.

ఆకాంక్ష. — యయాచే = యాచించెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆదిలీపమహారాజా. కాం
 = ఎవఁడెను? ధేనుం = నందినీ ధేనువును. కం = ఎవని? తనయం = పుత్రుని. 'సః' అనియెడి ప్రథ
 మాంతక ర్తృపదమును, 'ధేనుః' అనియెడి ద్వితీయాంతక ర్తృపదమును, 'తనయం' అనెడి
 ద్వితీయాంతక ర్తృపదమును, 'యయాచే' అనియెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక ద్వికర్తృక
 కర్తృప్రయోగము. తనయం కథంభూతం = పుత్రుఁడెట్టివాఁడు? అనంతకీర్తిం = స్థిరమయిన
 యశస్సుగలవాఁడు. పునః కథంభూతం = ఇంక నెట్టివాఁడు? కర్తారం = ప్రవర్తకుఁడైనవాఁడు.
 కస్య = చేసి? వంశస్య = కులమునకు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? సమానీయ = సంబంధించు జేసి. కాం

వేనిని, హస్తా=హస్తములను. సకథంభూతః=అదివీచముహారాశ్చిత్తివాడు? స్వహస్తాద్వికవీర శబ్దః=స్వకీయహస్తములచే సంపాదించబడిన వీరుడనెడిశబ్దముగలవాడు. పునశ్చకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాడు? మానితార్థి = సన్ధానముచేయబడిన యాచకులుగలవాడు. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్యయమ్. సమానీయ-ఘటంతమవ్యయమ్. మానితార్థి-మానితా అర్థినో యేన సః మానితార్థి-అర్థి, అర్థినా, అర్థినః. మానితార్థి శబ్దః సకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. హస్తా - హస్తం, హస్తా, హస్తాన్. హస్తశబ్దః ఆకారాంతపులింగద్వితీయాద్వివచనాంతః. స్వహస్తాద్వికవీరశబ్దః - స్వస్య హస్తా స్వహస్తా, స్వహస్తాభ్యాం ఆద్వితీయః స్వహస్తాద్వికవీరశబ్దః, వీరయితి శబ్దః వీరశబ్దః, స్వహస్తాద్వికవీరశబ్దః యేనసః స్వహస్తాద్వికవీరశబ్దః; శబ్దః, శబ్దా, శబ్దాః. స్వహస్తాద్వికవీర శబ్దః ఆకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. వంశస్య-వంశస్య, వంశయో, వంశానాం. వంశశబ్దః ఆకారాంతపులింగవృత్త్యైకవచనాంతః. కర్తారం-కర్తారం, కర్తారా, కర్తారాన్. కర్తృశబ్దః ఋకారాంతపులింగద్వితీయాద్వివచనాంతః. అనంతకీర్తి-అనంతకీర్తి ర్యస్య సః అనంతకీర్తిః, తం అనంతకీర్తిం; అనంతకీర్తిం, అనంతకీర్తీ, అనంతకీర్తీన్. అనంతకీర్తిశబ్దః ఇకారాంతపులింగద్వితీయాద్వివచనాంతః. సుదక్షిణాయాం - సుదక్షిణాయాం, సుదక్షిణాయోః, సుదక్షిణాయ. సుదక్షిణాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. తనయం-తనయం, తనయా, తనయాన్. తనయశబ్దః ఆకారాంతపులింగద్వితీయాద్వివచనాంతః. యయాచే-యయాచే, యయాచాచే, యయాచిరే. 'ఋయాచృయాచాయా' మిత్యస్తాధాతోద్వికర్తృకాత్కర్తృ భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వాఖ్యా.—తత ఇతి. మానితార్థి, స్వహస్తాద్వికవీరశబ్దోయేన సః, మితేన దాత్పుత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తం, సరాశా, హస్తా సమానీయ సంధాయ, అంబలింబధ్యైత్యర్థః. వంశస్యకర్తారం ప్రవర్తయితారం, అత ఏవ రఘువలమితిప్రసిద్ధం, అనంతకీర్తిం స్థిరయశసం, తనయం, సుదక్షిణాయాం, యయాచే.

భావము.—అప్పుడు అనేకయాచకులనుసంకుప్తిపఱచెడు మహాదాతయై స్వకీయ బాహుబలముచేత ననేకులనుజయించి వీరుడనెడి ప్రఖ్యాతినిబొంది దైన్యమునెఱుంగనిదివీచముహారా మహాదీనునివలె చేతులుజోడించుకొని తనవంశమునకు కర్తామిక్కిలియశస్సును సంపాదించెడు పుత్రుని దనపట్టపుదేవియైన సుదక్షిణాదేవియం దనుగ్రహింపవలెనని యాచించెను.

శ్లో. సంతానకామాయ తథా తే కామం
 రాజే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా,
 దుగ్ధా పయః పత్రపుటే మదీయం
 పుత్రపభుజ్ఞే వృతి త మాదిదేశ.

౬౫

పదచ్ఛేదము. — సంతానకామాయ, తథా, ఇతి, కామం, రాజే, ప్రతిశ్రుత్య, పయస్వినీ, సా, దుగ్ధా, పయః, పత్రపుటే, మదీయం, పుత్ర, ఉపభుజ్ఞే, వృతి, ఇతి, తం, ఆదిదేశ.

అర్థము. — సా = ఆ, పయస్వినీ = నందినీ ధేనువు. సంతానకామాయ = సంతానంపుత్ర సంతానమును, కామాయ = కోరుచుండెడు, రాజే = చిలీపమహారాజుగొఱుకు, తథేతి = అట్లే కానిప్పుని, కామం = వరమును, ప్రతిశ్రుత్య = ప్రతిజ్ఞ జేసి, హేపుత్ర = పిపుత్రుడ, మదీయం = నాచైన, పయః = తీరమును, పత్రపుటే = దొప్పయందు, దుగ్ధా = పిండి, ఉపభుజ్ఞే = సానముచేయుము, ఇతి = ఇట్లని, తం = ఆచిలీపమహారాజును, ఆదిదేశ = ఆజ్ఞాపించెను.

ఆకాంక్ష — ఆదిదేశ = ఆజ్ఞాపించెను. కా = ఎవతె? సా = ఆ, పయస్వినీ = నందినీ ధేనువు. కం = ఎవని? తం = ఆచిలీపమహారాజును. 'సాపయస్వినీ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఆదిదేశ' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కిమితి = ఏమని? ఇతి = ఇట్లని. ఉపభుజ్ఞే = సానము చేయుము. కః = ఎవడు? త్వం = నీవు. కిం = దేనిని? పయః = తీరమును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'పయః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ఉపభుజ్ఞే' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తృకకర్తృప్రయోగము. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? దుగ్ధా = పిండి. కన్తిక = దేనియందు? పత్రపుటే = దొప్పయందు. పయః కథంభూతం = తీరమెట్టిది? మదీయం = నాదయినది. కన్యసంబుద్ధిః? హేపుత్ర = పిపుత్రుడ. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రతిశ్రుత్య = ప్రతిజ్ఞ జేసి. కం = దేనిని? కామం = వరమును. కిమితి = ఏమని? తథేతి = అట్లే కానిప్పుని. కన్తై = ఎవనిగొఱుకు? రాజే = చిలీపమహారాజుగొఱుకు. రాజేకథంభూతాయ = చిలీపమహారాజెట్టివాడు? సంతానకామాయ = పుత్ర సంతానము కోరుచుండెడివాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సంతానకామాయ = సంతానంకామయత ఇతి సంతానకామః, తన్తై సంతానకామాయః; కామాయ, కామాభ్యాం, కామేభ్యః. సంతానకామకబ్లి ఆకారాంతపుంలింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. తథా-అవ్యయం-ఇతి-అవ్యయం. కామం-కామ్యత ఇతి కామః; తం కామం; కామం, కామా, కామాన్. కామశబ్దః ఆకారాంత

పుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. రాష్ట్ర-రాష్ట్ర, రాజ్యాం, రాజ్యః. రాజశబ్దః సకా
రాంతపుంలింగవచనార్థైకవచనాంతః. ప్రతిశ్రుత్య-ల్యబంత మప్యయమ్. పయస్వినీ-
పయః॥ అన్యో అస్తీతి పయస్వినీ; పయస్వినీ, పయస్విన్యా, పయస్విన్యః. పయస్వినీశబ్దః
ఈకారాంతశ్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తా, తచ్చబ్బి దకారాంత
శ్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. దుష్టా-ద్వైప్రత్యయాంత మప్యయమ్. పయః-పయః,
పయసీ, పయాసి. పయశ్చబ్బి సకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. పత్ర
పుట-పత్రస్య పుటః పత్రపుటః, తస్మిన్ పత్రపుటే; పుటే, పుటయోః, పుటేషు.
పత్రపుటశబ్దః ఆకారాంత పుంలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. మదీయం-మమ ఇదం
మదీయం, తత్ మదీయం; మదీయం, మదీయే, మదీయాని. మదీయశబ్దః ఆకారాంతనపుం
సకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. పుత్ర-హేపుత్ర, హేపుత్రై, హేపుత్రాః. పుత్రశబ్దః
ఆకారాంతపుంలింగ సంబుద్ధ్యైకవచనాంతః. ఉపభుజ్ శబ్ద - ఉపభుజ్ శబ్ద, ఉపభు
జ్శ్చైధాం, ఉపభుజ్శబ్దం. ఉపపూర్వకాల్ 'భుజపాలనాభ్యవహరయో' నిత్యస్సాద్ధావో
స్సకర్త కాత్కర్తృనిధిధ్యాదౌలోట్ ఆత్మ నేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి-ఆవ్య
యమ్. తం. తం, తౌ, తా. తచ్చబ్బి దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆది
దేశ-ఆదిదేశ, ఆదిదిశః, ఆదిదిశః. ఆజూర్వకాల్ 'దిశఅనిసర్జన' ఇత్యస్సాద్ధావో
స్సకర్త కాత్కర్తృ భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య — సంతానేతి, సా, పయస్వినీ గాః, సంతానంకాయుత ఇతి సంతా
నకాయః, తస్యైరాశ్నే, తథేతి, కామ్యతఇతి కామోవరిః, తంప్రతిగ్రత్య ప్రతిజ్ఞాయ,
హేమత్ర, మదీయం, పయః, పత్రపుటే పత్రవిత్తితపాత్రే, దుగ్ధా, ఉపభుక్త్య పి
దేతి, తం, నృపం, ఆదిదేశ ఆశ్వాపికవతీ.

భావము.—అందుకు నందినీధేనువు అట్లేయోగాక యని వరమునఁగి, ఓపు
మ్రుచ్చ! నీవొకదొన్నెలో నాపాలును పిండి త్రాగుమని యాజ్ఞాపించెను.

శ్రీ. వత్సస్య హోమార్థవిధే శ్చ శేషం
గురో రనుజ్ఞా మధిగమ్య మాతః,
ఊధస్య మిచ్ఛామి తవోపభాక్తుం
ప్రసాంశ ముర్వాన్య ఇవ రక్షితాయాః.

E.E.

పదచ్ఛేదము — వత్సస్య, హోమార్థవిధేః, చ, కేషం, గురోః, అనుజ్ఞం, అధిగమ్యః,
మాతః, ఉపన్యం, ఇచ్ఛామి, కవ, ఉపభోక్తుం, వష్టాంశం, ఉర్వాగ్రి, ఇవ, రక్షితాయాః.

తవ-తవ తే, యుజయోఃవాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్చక్షుః దశారాంత స్త్రీలింగవస్త్యేక
 ఐచనాంతః. ఉపభోక్తుం - తుమున్నీత్యయాంత మవ్యయమ్. పప్తాంశం-పప్త త్పసా
 ఆంతశ్చ పప్తాంశః, తం పప్తాంశం; ఆంశం, అంశా, అంశాః. పప్తాంశశబ్దః ఆకారాంత
 పుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉర్వాః-ఉర్వాః, ఉర్వాః, ఉర్వీణాం. ఉర్వీశబ్దః
 ఈకారాంత స్త్రీలింగ వస్త్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. రక్షితాయాః-రక్షితాయాః,
 రక్షితయోః, రక్షితానాం. రక్షితాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ వస్త్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వత్సస్యేతి. హేమాతః, వత్సస్య వత్సపీతస్య, తేషాం వత్స పీతావ
 శిష్టమిత్యర్థః, హోమవివార్థ స్తస్య విధిరనుష్ఠానం తస్యచ తేషాం, హతావశిష్ట మిత్యర్థః,
 తవ, ఉపసిభవం-ఉపధస్యం, క్షీరం * 'శరీరావయవాచ్చే' తి యత్పీత్యయః. రక్షితా
 యాః, ఉర్వాః పనుధాయాః, (ని) 'వసుధోర్వీవసుంధరే' త్యమర్శః, పప్తాంశం పప్త
 భాగమివ, ఋషేరనుజ్ఞాం అధిగ మ్యాపగమ్య, ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి.

భావము.—అంతట దిలీపమహారాజా, ఓతల్లీ! దూడకును హోమకార్యమున
 కును ఉపయోగపడఁగా మిగిలిన నీపాలను నావలన సంరక్షింపఁబడియెడి భూమి
 యొక్క ఫలంబులలో పుచ్చుకొనెను నాతివభాగమువలె గురువులవారి యనుమతిని
 బొంది త్రావనిచ్చయించుచున్నవాఁడనని నందినీధేనువుతో మందిలించెను.

శ్లో. ఇత్థం క్షీతీశేన వసిష్ఠధేనుః విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ,
 తదన్వితా హైమవతాల్ చుక్షేప్రత్యాయయావాశ్రమం ప్ర మేణ.

పదచ్ఛేదము.—ఇత్థం, క్షీతీశేన, వసిష్ఠధేనుః, విజ్ఞాపితా, ప్రీతతరా, బభూవ,
 తదన్వితా, హైమవతాల్, చ, చుక్షే, ప్రతి, ఆయయా, ఆశ్రమం, ఆశ్రమేణ.

అర్థము.—ఇత్థం=ఈప్రకారముగా, క్షీతీశేన=దిలీపమహారాజచేత, విజ్ఞాపితా
 =విజ్ఞాపనము నేయఁబడిన, వసిష్ఠధేనుః=వసిష్ఠునియొక్క, ధేనుః=నందినీధేనువు, ప్రీత
 తరా=అత్యంతసంతృప్తురాలు, బభూవ=ఆయెను. తదన్వితా - తల్ =ఆదిలీపమహారాజా
 లోడ, అన్వితా=కూడుకొన్నదై, హైమవతాల్ =హైమవత్సర్వక సంబంధియైన, చుక్షే=
 గుహనుండి, ఆశ్రమేణ = అనాయాసముచేత, ఆశ్రమంప్రతి = ఆశ్రమమునుగూర్చి,
 ఆయయాచ=వచ్చినదియు నయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—ఆయయాచ=వచ్చినదియునయ్యెను. కా=ఏది? వసిష్ఠధేనుః=వసి
 ష్ఠునియొక్కనందినీధేనువు. కంప్రతి=దేనిగూర్చి? ఆశ్రమంప్రతి=ఆశ్రమమునుగూర్చి.
 'వసిష్ఠధేనుః' అనియెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమంప్రతి' అనియెడి ద్వితి
 యాంతకర్తృపదమును, 'ఆయయాచ' అనియెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్తక

కర్మప్రయోగము కేన=దేనిచేత? అశ్రమేణ=అనాయాసముచేత. కస్తూల్=దేనినుండి? కుశేరి=గుహనుండి కుశేరికంఠూతా=గుహయొట్టిది? హైమవతాల్=హిమవత్స
స్థిత సంబంధియైనది. కంఠూతా=ఎట్టిది? తదన్వితా=అదిలిపముచురాజుతో మామ
కొన్నది. బభూవ=అయెను. కా=విది? వసిష్ఠశ్రమ=సంప్రసయిక్కు నందినీధేనువు.
'వసిష్ఠశ్రమ' అనియెడి ప్రశమాంశ కర్మప్రయోగమును, 'బభూవ' అనియెడి క్రియాపదము
నువ్యంగముక అక్షరకర్మప్రయోగము. కంఠూతా=ఎట్టిది? శ్రతరా=ఆశ్రంతసంతు
ష్టురాలియనది. వసిష్ఠశ్రమ కంఠూతా=వసిష్ఠనియిక్కు నందినీధేను వెట్టిది? విజ్ఞాప
తా=విజ్ఞాపనము సేయుటచేసి. కేన=ఎనిచేత? క్షీరీశేన = దిలిపమచురాజుచేత.
కథం=ఎట్లు? ఇథం=ఈ ప్రకారముగ.

శబరుపనమానములు. — ఇథం-అవ్యయమ్. క్షీరీశేన-క్షీర్త్యాశుశః క్షీరీశః, లేన
క్షీరీశేన; శుశేన, శుశాభ్యాం, శుశైః. క్షీరీశశబ్ద ఆకారాంతపులింగ తృతీయైక వచ
నాంతః. వసిష్ఠశ్రమః=వసిష్ఠవ్యుక్తేనుః; వసిష్ఠశ్రమః; శ్రమః, శ్రేమా, శ్రేనవః. వసిష్ఠశ్రమశబ్దః
ఉకారాంతశ్చిలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. విజ్ఞాపితా-విజ్ఞాపితా, విజ్ఞాపితే, విజ్ఞాప
తాః. విజ్ఞాపితాశబ్దః ఆకారాంతశ్చిలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. శ్రతరా-అశ్రంతం
ప్రతా శ్రతరా; శ్రతరా, శ్రతరే, శ్రతరాః. శ్రతరాశబ్దః ఆకారాంతశ్చి
లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూవత్రాయా'మిత్య
స్వాధాతోస్సుకర్తృకాత్కర్తృ భూతేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తద
న్వితా-తద అన్వితా తదన్వితా; తదన్వితా, తదన్వితే, తదన్వితాః. తదన్వితాశబ్దః ఆకా
రాంతశ్చిలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. హైమవతాల్-హిమవతః అయం హైమవతః,
తస్తూల్ హైమవతాల్; హైమవతాల్, హైమవతాభ్యాం, హైమవతేభ్యః. హైమ
వతశబ్దః ఆకారాంతపులింగ వచమ్యైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. కుశేరి-కుశేరి, కుశీ
భ్యాం, కుశీభ్యః. కుశీశబ్దః ఉకారాంతపులింగవచమ్యైకవచనాంతః. ప్రలి-అవ్యయమ్.
అయయా-అయయా, అయయతుః, అయయాః. అజ్ఞార్హకాల్ 'యాప్రాపణ' ఇత్య
స్వాధాతోస్సుకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆశ్ర
మం-ఆశ్రమం, ఆశ్రమా, ఆశ్రమాన్. ఆశ్రమశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైక
వచనాంతః. ఆశ్రమేణ-నశ్రమః ఆశ్రమః, లేన ఆశ్రమేణ; ఆశ్రమేణ, ఆశ్రమా
భ్యాం. ఆశ్రమైః. ఆశ్రమశబ్దః ఆకారాంతపులింగ తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ఇథమిలి. ఇథం, క్షీరీశేన దిలిపేన, విజ్ఞాపితా, వసిష్ఠశ్రమర్నందినీ
శ్రతరా శూర్నంతుశ్రూపయాప్రితా, సంప్రత్యనయా విజ్ఞాపనయా, శ్రతరతా అలిసం
తుష్టా, బభూవ. తదన్వితా లేనదిలిపేనయ్యుక్తా, హైమవతాల్ హిమవత్సంబంధినీ కుశేరి
గుహయాః, సకాళాల్, ఆశ్రమేణ అనాయాసేన, ఆశ్రమం ప్రత్యాయయా ఆగతా.

భావము.—సన్న్యసితులైన నందీసిధేనువు దిలీపమహారాజుని పంపి య
త్యంత సంతుష్టురాలయి యశనితోడ హిమవత్పర్వతగుహలొందు యాయాసము లేకయే
ఆశ్రమమునకేలేచెను.

శ్లో. తస్యాః ప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదం
గురుర్నృపాణాం గురవే నివేద్య,
ప్రహర్షచిహ్నమితం ప్రియాయై
శశంస వాచా పునరుక్త సేవ.

౬౮

పదచ్ఛేదము.—తస్యాః, ప్రసన్నేందుముఖః, ప్రసాదం, గురుః, నృపాణాం,
గురవే, నివేద్య, ప్రహర్షచిహ్నమితం, ప్రియాయై, శశంస, వాచా, పునరుక్తం, సేవ.
అర్థము.—ప్రసన్నేందుముఖః-ప్రసన్న=నిర్దలమయిన, ఇందు=చంద్రునివంటి,
ముఖః=ముఖముగలిగిన, నృపాణాం = రాజులకు, గురుః=గురువైనదిలీపమహారాజు,
ప్రహర్షచిహ్నమితం-ప్రహర్ష=సంతోషముయొక్క, చిహ్న=ముఖరాగాదిచిహ్నము
లచేత, అనుమితం=ఊహించబడిన, తస్యాః=ఆనందీసిధేనువుయొక్క, ప్రసాదం=ఆను
గ్రహమును, పునరుక్తమేవ=ద్విరుక్తమానట్లుగానే, వాచా = వాక్కుచేత, గురవే=ప
సిష్ఠునిగొఱచు, నివేద్య=విన్నవించి, ప్రియాయై=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవిగొఱచు,
శశంస=చెప్పెను.

అకాంక్ష.—శశంస=చెప్పెను కః=ఎవడు? గురుః=గురువైనదిలీపమహారాజు.
కం=దేనిని? ప్రసాదం=ఆనుగ్రహమును. 'గురుః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును,
'ప్రసాదం' అనెడిద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'శశంస' అనెడిత్రీయావచంబునున్నది
గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కస్యై=ఎవరికొఱచు? ప్రియాయై=ప్రియురాలైన
సుదక్షిణాదేవికొఱచు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నివేద్య=విన్నవించి. కస్యై=ఎవరికొఱచు?
గురవే=పసిష్ఠునికొఱచు. కయా=దేనిచేత? వాచా=వాక్కుచేత. కథమేవ=ఎట్లుగానె?
పునరుక్తమేవ=ద్విరుక్తమానట్లుగానే కస్యాః=దేనియొక్క? తస్యాః=ఆనందీసిధేనువు
యొక్క. ప్రసాదంకథంభూతం=ఆనుగ్రహమెట్టిది? ప్రహర్షచిహ్నమితం=సంతోష
ముయొక్క ముఖరాగాదిచిహ్నములచేత ఊహించబడినట్టిది. కేహం=ఎవరి? నృపా
ణాం=రాజులకు. గురుఃకథంభూతః=గురువైనదిలీపమహారాజుకెట్టివాడు? ప్రసన్నేందు
ముఖః=నిర్దలమయిన చంద్రునివంటిముఖముగలిగినవాడు.

శబ్దరూపమాసములు.—తస్యాః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్చట్టికి దశా
రాంత స్త్రీంగవశ్యేకవచనాంతః. ప్రసన్నేందుముఖః-ఇందురిపముఖం ఇందుముఖం,

ప్రసన్నం ఇందుముఖం యస్య సః ప్రసన్నేందుముఖః; ఇందుముఖః, ఇందుముఖౌ, ఇందుముఖాః, ప్రసన్నేందుముఖశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ప్రత్యయైకవచనాంతః. ప్రసాదం-ప్రసాదం, ప్రసాదౌ, ప్రసాదౌ. ప్రసాశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ప్రత్యయైకవచనాంతః. నృపాణం-నృపాణాంతి నృపాః, లేహం నృపాణాం; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః ఆకారాంతపులింగ షష్ఠీవచనాంతః. గురవే-గురవే, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఆకారాంతపులింగ చతుర్థైకవచనాంతః. నివేద్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. ప్రహర్ష చిహ్నుమితం - ప్రహర్షస్య చిహ్నుని ప్రహర్ష చిహ్నుని, ప్రహర్ష చిహ్నైః అనుమితః ప్రహర్ష చిహ్నుమితః, తం ప్రహర్ష చిహ్నుమితం; అనుమితం, అనుమితౌ, అనుమితాత్. ప్రహర్ష చిహ్నుమితశబ్దః ఆకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రియాయై-ప్రియాయై, ప్రియాభ్యాం, ప్రియాభ్యః. ప్రియాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగచతుర్థైకవచనాంతః. శశంస-శశంస, శశంసతుః, శశంసుః. 'శంసుస్తుతా' విశ్వస్వాధాతోస్సకర్త కాక్కర్తృ భూతేటి పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వాచా-వాచా, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః. వాక్శబ్దః చకారాంతస్త్రీలింగ తృతీయైకవచనాంతః. పునరుక్తం-క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఏవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్య.-తస్యాఇతి. ప్రసన్నం, ఇందురివముఖం యస్యసః, నృపాణాంగురుః దిలీపః, ప్రహర్ష చిహ్నైః ముఖరాగాదిభిః, అనుమితమభ్యూహితం, తస్యాః ధేనోః, ప్రసాదమనుగ్రహం, ప్రహర్ష చిహ్నైరేవ జ్ఞాతత్వాత్, పునరుక్తమేవ, వాచా, గురవే, నివేద్య విజ్ఞాప్య, పశ్యాన్ప్రియాయై, శశంస కథితవాత్. కథితస్యైవకథనం పునరుక్తిః, నచేహ తదస్తి, కింతు చిహ్నైః కథితప్రాయత్వా త్పునరుక్తమివస్థిత మిత్యుత్పేక్షా.

భావము.-నందినీ ధేవవనుగ్రహము, ఆమెముఖభావంబుచేత నగుపడుచున్నగు రారాజైనదిలీపుడు ఆనందాతిశయముచే ఆనందినీధేవు పరమిచ్చిననంగతిని పునరుక్తమానట్లుగా, (ఆనందా వాస్తవముగా) వసిష్ఠునితో విన్నవించి పిమ్మట ప్రియురాలయిన తనభార్యకు తెప్పెను.

శ్లో. స నందినీ స్తస్య మందితాత్మా
సదృశ్యైవ వత్సవలతావశేషమ్,
పపౌ పసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞ
శ్మృతం యశో మూర్త మి వాతితృప్త్యః.

వదచ్ఛేదము.—నః, నందినీ స్తన్యం, అనిదితాత్మా, సద్వత్సలః, వత్సహారావ శేషం, వపా, వసిష్ఠేన, కృతాభ్యనుజ్ఞః, శుభ్రం, మహా, మూర్తం, ఇవ. అతిత్వస్థః.

అర్థము.—అనిదితాత్మా-అనిదిత=నిందించుటడని, అత్తా=స్వభావముగల నవాఁ డును, సద్వత్సలః-సత్=సత్పురుషులయందు, వత్సలః=ప్రేమగలవాఁడనియును, నః=అ లీపమహారాజు, వసిష్ఠేన=వసిష్ఠులచేత, కృతాభ్యనుజ్ఞస్య-కృత=చేయఁబడిన, అభ్యనుజ్ఞ స్య=అనుమతిగలవాఁడగుచు, వత్సహారావశేషం-వత్స=వత్సవీతముయొక్కయు, హారావశేషం=హారముయొక్కయు, అవశేషం=శేషమైనట్టి, నందినీ స్తన్యం-నందినీ=నందినీధేనువు యొక్క, స్తన్యం=తీరమును, శుభ్రం=శుభ్రమైనట్టియు, మూర్తం=పరిచ్ఛిన్నమైనట్టి యశభవ=కీర్తివలె, అతిత్వస్థస్య=అత్యంతాసక్తిగలవాఁడగుచు, వపా=పానముచేసెను.

అకాంక్ష.—వపా=పానముచేసెను. కః=ఎచుడు? నః=అలీపమహారాజు. ని =దేనిని? నందినీ స్తన్యం=నందినీధేనువుయొక్కతీరమును. 'నః' అనెడి ప్రథమాంశ కర్తృ వదమును, 'నందినీ స్తన్య' మనియెడి ద్వితీయాంశకర్తృవదమును, 'వపా' అనియెడి క్రియా వదంబునున్నది గనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్య=ఎట్టివాఁడగుడు? అతి త్వస్థస్య=అత్యంతాసక్తిగలవాఁడగుడు. కిమివ=దేనివలె? యశభవ=కీర్తివలె. యః కథంభూతం=కీర్తియెట్టిది? మూర్తం=పరిచ్ఛిన్నమైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? శుభ్రం=శుభ్రమైనది. నందినీ స్తన్యం కథంభూతం=నందినీధేనువుయొక్క తీరమెట్టిది? వత్సహారావశేషం=వత్సవీతముయొక్కయు హారముయొక్కయు శేషమైనది. కథం భూతస్య=ఎట్టివాఁడగుడు? కృతాభ్యనుజ్ఞస్య=చేయఁబడిన అనుమతిగలవాఁడగుడు. శేన=ఎవనిచేత? వసిష్ఠేన=వసిష్ఠులచేత. సకథంభూతః=అతిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? సద్వత్సలః=సత్పురుషులయందు ప్రేమగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? అనిదితాత్మా=నిందించుటడనిస్వభావము గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—నః-నః, లో, లే. తచ్ఛ్రవణః దకారాంతపులింగ ప్రథమైక వచనాంతః. నందినీ స్తన్యం-స్తనే భవం స్తన్యం, నందిన్యాః స్తన్యం నందినీ స్తన్యం, తత్ నందినీ స్తన్యం, స్తన్యం, స్తస్యే, స్తన్యాని. నందినీ స్తన్యశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగాద్వితీ యైకవచనాంతః. అనిదితాత్మా-నిదితో నభవతీత్యనిందితః, అనిదితః అత్తా యన్య నః అనిదితాత్మా; అత్తా. అత్తానా, అత్తానః. అనిదితాత్తత్ శబ్దః నకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సద్వత్సలః-సత్పు వత్సలః సద్వత్సలః; వత్సలః, వత్సరా, వత్సలః - సద్వ త్సలశబ్దః అకారాంతపులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. వత్సహారావశేషం-వత్సహారావశేషం; చవత్సహారే, వత్సహారయోః అవశేషం వత్సహారావశేషం, తత్ వత్సహారావశేషం; చవత్సహారే, వత్సహారయోః అవశేషం, అవశేషం, అవశేషం. వత్సహారావశేషశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగాద్వితీ

యైకవచనాంతః పదా-పదా, పదగుః, పపుః. 'పాపాన' ఇత్యన్తా ధాతోస్సుకర్తృకాత్కర్తృని
భూతేభిః పర్యవసే ప్రకమపురి. యైకవచనాంతః. వసిష్ఠేన-వసిష్ఠేన, వసిష్ఠాభ్యాం, వసి
ష్ఠైః, వసిష్ఠశబ్దః ఆకారాంతపురింగద్విలీయైకవచనాంతః. కృతాభ్యనుజ్ఞః-కృతా ఆభ్యను
జ్ఞా యస్యసః కృతాభ్యనుజ్ఞః, కృతాభ్యనుజ్ఞః, కృతాభ్యనుజ్ఞా, కృతాభ్యనుజ్ఞాః. కృతా
భ్యనుజ్ఞశబ్దః ఆకారాంతపురింగ ప్రమైకవచనాంతః. శుభ్రం-శుభ్రం, శుభ్రే, శుభ్రాణి.
శుభ్రశబ్దః ఆకారాంతపురింగద్విలీయైకవచనాంతః. యశః-యశః, యశసి, య
శాంసి. యశశబ్దః ఆకారాంతపురింగద్విలీయైకవచనాంతః. మూర్తం-మూర్తం,
మూర్తే, మూర్తాని. మూర్తశబ్దః ఆకారాంతపురింగద్విలీయైకవచనాంతః. ఇవ-ఆవ్య
యమ్. ఆతిశృష్టః-ఆశ్శంతా తృప్తా యస్య సః ఆతిశృష్టః; ఆతిశృష్టః, ఆతిశృష్టా,
ఆతిశృష్టాః. ఆతిశృష్టశబ్దః ఆకారాంతపురింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. అనింతాత్తా అగ్ని తస్యభావః, సత్పు, వత్సలః ప్రేమ
వా సద్వత్సలః. * 'వత్సంసాభ్యాం' మబల' ఇతి లచ్చిత్యయః, స దిలీచః, వసి
ష్ఠేన, కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతిస్సౌ, వత్సస్య హుతస్యచ అవశేషం వీతహుతావశి
ష్టం, నందిన్యాః, ప్రస్యం క్షీరం, శుభ్రం, మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం, యశఇవ, ఆతిశృష్ట
స్సౌ ఐహ.

భావము.—దిలీపమహారాజు వసిష్ఠునియనుజ్ఞ నుబోధి దూడకును హోమమునకు
నుపయోగింపఁగా మిగిలిన నందినీధేనువుపాలను మిక్కిలి యానక్తితో త్రాగెను.

శ్లో. ప్రాత ర్యథోక్తప్రతపారణాంతే
ప్రాస్థానికం స్వస్థ్యయనం ప్రయుజ్య,
తౌ దంపతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం
ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః.

20

పదచ్ఛేదము.—ప్రాతః, యథోక్తప్రతపారణాంతే, ప్రాస్థానికం, స్వస్థ్యయనం,
ప్రయుజ్య, తౌ, దంపతీ, స్వాం, ప్రతి, రాజధానీం, ప్రస్థాపయామాస, వశీ, వసిష్ఠః.

అర్థము.—వశీ=జితేంద్రియఁడైన, వసిష్ఠః=వసిష్ఠుఁడు, ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు
యథోక్తప్రతపారణాంతే. యథోక్త=శ్రుతోక్తమైన, ప్రత=గోనీవాప్రతముయొక్క,
పారణా=పారణముయొక్క, అంతే=అవసానమందు, ప్రాస్థానికం=ప్రయాణకాలాదిత
మైన, స్వస్థ్యయనం=ఆశీర్వాదమును, ప్రయుజ్య=ప్రయోగించి, తౌ=ఆ, దంపతీ=మద
క్షీణాదిలిలును. స్వాం=స్వకీయమైన, రాజధానీం=పట్టణమునుగూర్చి, ప్రస్థాప
యామాస=పరిపించెను.

అకాంక్ష. — ప్రస్థాపయామాసం=పంపించెను. కః=ఎవడు? పసివ్వు=పసివుడు. కా=ఎవరి? తే=ఆ. దంపతి=సుదక్షిణాదిలిపులను. కాంప్రతి=దేనినిగూర్చి. రాజధానింప్రతి=పట్టణమునుగూర్చి. 'పసివ్వు' అనియెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తేదంపతి' అనియెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'రాజధానింప్రతి' అనియెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'ప్రస్థాపయామాస' అనియెడి ప్రాపదమునున్న దిగమక ద్వితీయకర్తృప్రయోగము. రాజధానిం కథంభూతాం=పట్టణమెట్టిది? స్వాం=స్వకీయమైనది. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రయజ్య=ప్రయోగించి. కిం=దేనిని? స్వస్వయనం=ఆశీర్వాదమును. స్వస్వయనంకథంభూతం=ఆశీర్వాదమెట్టిది? ప్రాస్థానికం=ప్రయాణకాలాచితమైనది. కస్మిక్=దేనియందు? యథోక్తప్రతపారణాం=అథోక్తమైన గోసేవాప్రతముయొక్క పారణయొక్క అవసానమందు. కదా=ఎప్పుడు? ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు. పసివ్వుకథంభూతః=పసివు తెట్టివారు? పశి=జలేంద్రియాలైనవారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ప్రాతః-అవ్యయమ్. యథోక్తప్రతపారణాంతే - ఉక్తమనలిక్రమ్య యథోక్తం, యథోక్తంచ తల్ ప్రతంచ యథోక్తప్రకం, యథోక్తప్రతస్య పారణా యథోక్తప్రతపారణా, యథోక్తప్రతపారణాయాః అంతః యథోక్తప్రతపారణాంతః, తస్మిక్ యథోక్తప్రతపారణాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. యథోక్తప్రతపారణాంతశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యైకవచనాంతః. ప్రాస్థానికం-ప్రస్థానే భవం ప్రాస్థానికం, తల్ ప్రాస్థానికం; ప్రాస్థానికం, ప్రాస్థానికే, ప్రాస్థానికాని. ప్రాస్థానికశబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వస్వయనం-స్వస్తి తాయలే అనేనేలి స్వస్వయనం, తల్ స్వస్వయనం; స్వస్వయనం, స్వస్వయనే, స్వస్వయనాని. స్వస్వయనశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రయజ్య-ల్యుటంతమవ్యయమ్. తే-తం, తే, తాక్. తచ్చబ్దః దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయాద్వివచనాంతః. దంపతి-జాయాచ పలిశ్చ దంపతి, తే దంపతి; దంపతిః దంపలిభ్యాం ధి. దంపత్యోః ధి. దంపతిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ద్వితీయాద్వివచనాంతః. స్వాం-స్వాం, స్వే, స్వాః. స్వాశబ్దః అకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రతి-అవ్యయమ్. రాజధానిం ధీయంతే=స్వామిలి ధానీ, రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ, తాం రాజధానీం; రాజధానీం, రాజధాన్యో, రాజధానీః. రాజధానీశబ్దః ఈ కారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రస్థాపయామాస - ప్రస్థాపయామాస, ప్రస్థాపయామాసకుః, ప్రస్థాపయామాసుః. ప్రపూర్వకాల్ 'హేగలినివృత్తా' విశ్వస్తాజ్ఞాపితావామంతాదనుప్రయోక్తా 'దసభువీ' జ్యస్తాద్ధాతోర్ద్వికర్తృకాక్మర్తృభూతేఽట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పశి=పశః అస్మాస్తీలిపశి; పశి, పశినా, పశినః. పశిశబ్దః

నకారాంతపుంగిగ ప్రగమైకవచనాంతః. వసిష్ఠః-వసిష్ఠః, వసిష్ఠా, వసిష్ఠాః. వసిష్ఠ శబ్దః ఆకారాంతపుంగిగ ప్రగమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రాశసితః. వశీ శీలేంద్రియః, వసిష్ఠః, ప్రాశః, యథోక్తస్య చా ర్హస్యస్య, త్రైతస్య గోసేవారూపస్య, అంగభూతా, యాపారణా, తస్మాంతే ప్రాస్తా నికం ప్రస్తావకాలే భవం, తత్కాలోచితమిత్త్యుక్తిః 'కాలోచితే' తథా ప్రత్యయః, యథాకథందిత్, గుణవృత్త్యా, 'కాలేఽర్థమానాత్ ప్రత్యయవివృత' ఇతివృత్తికారో క్తిః. ఈయలే ప్రాప్యలే అనేనేత్యయం. స్వస్త్వయం, శుభావహమాశీర్వాదం, ప్ర యుజ్యతే, దంపతీసుదక్షిణాశీపా, స్వాం, రాజధానింప్రతి, ప్రస్తావయామాస.

భావము.—లెల్లవాఱంగ న సుదక్షిణాదిలీపులు గోసేవనమును భోజనమును జేసిన తరువాత వసిష్ఠుడు వారలను ప్రయాణకాలమంది యాశీర్వాదమును జేసి నగరంబునకుఁ బంపించెను.

శ్లో. ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశం
అనంతరం భర్తు రరుంధలిం చ,
ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే
సన్దంగళోదగ్రతరప్రభావః.

20

పదచ్ఛేదము.—ప్రదక్షిణీకృత్య, హుతం, హుతాశం, అనంతరం, భర్తుః, అరుం ధలిం, చ, ధేనుం, సవత్సాం, చ, నృపః, ప్రతస్థే, సన్దంగళోదగ్రతరప్రభావః.

అర్థము.—నృపః=దిలీపమహారాజు, హుతం = హవిస్సుచేత ప్రజ్వలించుబడిన, హుతాశం=అగ్నిహోత్రుని, భర్తుః=పతియైనవసిష్ఠునికంటె, అనంతరం = తర్వాతను, అరుంధలించ=అరుంధలీదేవిని, సవత్సాం=దూడతోఁగూడియున్న, ధేనుంచ=నందినీధేను వును, ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణముచేసి, సన్దంగళోదగ్రతరప్రభావస్యే-సల్=సమీ చీనములయిన, మంగళ=మంగళాచరణములచేత, ఉదగ్రతర=అత్యంతోత్కృష్టమయిన, వ్రథావస్యే=మహిమగలవాఁడగుచు, ప్రతస్థే=తరలెను.

అకాంక్ష.—ప్రతస్థే=తరలెను. ఈ=ఎవఁడు? నృపః=దిలీపమహారాజు. 'నృపః' అనెడి ప్రథమాంతక ర్తృపదమును, 'ప్రతస్థే' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక ఆకర్తృక కర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్యే=ఎట్టివాఁడగుచు? సన్దంగళోదగ్రతరప్రభావస్యే =సమీచీనములయిన మంగళాచరణములచేత అత్యంతోత్కృష్టమయిన మహిమగలవాఁ డగుచు, కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణంబుచేసి. కాంచ=దేనిని? ధేనుంచ =నందినీధేనువునున్న. ధేనుంకథంభూతాం=నందినీ ధేనువెట్టిది? సవత్సాం=దూడతోఁగూడి యున్నట్టిది. పునశ్శాం = ఇంకవారి? అరుంధలించ = అరుంధలీదేవిని. కదా =

ఎప్పుడు? అనంతరం=తర్వాత. కస్తాల్=ఎవనికంటే? భర్తుః = పరిమైనపనిష్ఠనికంటే. కంచ=ఎవనిని? హుతాశం=అగ్నిహోత్రుని. హుతాశంకథంభూతం = అగ్నిహోత్రుఁ డెట్టివాఁడు? హుతం=హవిస్సుచేత ప్రజ్వలించుటననాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.— ప్రదక్షిణీకృత్య-ప్రగతోదక్షిణం ప్రదక్షిణం. తల్ ప్రదక్షిణం; అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానంకృత్వా ప్రదక్షిణీకృత్య. అబంత మప్యయమ్. హుతం-హుతం, హుతో, హుతాః. హుతశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః హుతాశం-హుతమత్నానీతి హుతాశః, తం హుతాశం; హుతా శం, హుతాశో, హుతాశాః. హుతాశశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అనంతరం-సవిస్యతే అనంతరం యస్యసః అనంతరః, తం అనంతరం; అనంతరం, అనం తరా, అనంతరాః. అనంతరశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. భర్తుః- భర్తుః, భర్తృభ్యాం, భర్తృభ్యః. భర్తృశబ్దః ఋకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాం తః. ఆరుంధలీం-ఆరుంధలీం, ఆరుంధల్యౌ, ఆరుంధలీః. ఆరుంధలీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. చ-అప్యయమ్. ధేనుం-ధేనుం, ధేనూ, ధేనూః. ధేనశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. సవత్సాం-వత్సేన సమావర్తకఇతి సవత్సా, తాం సవ త్సాం; సవత్సాం, సవత్సే, సవత్సాః. సవత్సాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచ నాంతః. చ-అప్యయమ్. నృపః-న్యౌ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపా, నృపాః. నృప శబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రతప్తే-ప్రతప్తే, ప్రతప్తాతే, ప్రత ప్తీకే. ప్రపూర్వకాల్ 'ప్రగతినీపుత్రా' విత్త్యస్తాధ్ధాతోరకర్తృకాక్రూరిభూతేఽఽత్ ఆత్మ నేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సన్దంగళోదగ్రతరప్రభావః-సంలిచ తాని మంగళా నిచ సన్దంగళాని, అత్యంతం ఉదగ్రః ఉదగ్రతరః, సన్దంగళైః ఉదగ్రతరః సన్దంగ లోదగ్రతరః, సన్దంగళోదగ్రతరః ప్రభావః యస్యసః, సన్దంగళోదగ్రతరప్రభావః; ప్రభావః, ప్రభావో, ప్రభావాః. సన్దంగళోదగ్రతరప్రభావశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.— ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. నృపః, హుతం హవిషప్రజ్వలితం, హుతమ త్నానీతి హుతాశః అగ్నిః, తం, కర్తృణ్యత్. భర్తుః మునేః, అనంతరం, ప్రదక్షిణా నంతరమిత్యర్థః, ఆరుంధలీంచ, సవత్సాం, ధేనుంచ, ప్రదక్షిణీకృత్య, ప్రగతోదక్షిణం ప్రదక్షిణం 'లిపద్ధ ప్రభృతీనిచే' త్యవ్యయభావః, తతః చ్చిప్రత్యయః, అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానం కృత్వా. ప్రదక్షిణీకృత్య, సద్భిః, మంగళైః ప్రదక్షిణాదిభిః మంగళాచరణైః, ఉదగ్రతరప్రభావస్య, ప్రతప్తే.

భావము.— నిలీపవహారాణా హవిస్సుచేత ప్రజ్వలించుచుండెడి యగ్నిహోత్రుని పనిష్ఠని, ఆరుంధలీదేవిని, దూడతోగూడిన సందినీధేనువును పరుసగా ప్రదక్షిణమం మొదల, లయిన మంగళకార్యములనుజేసి తరలెను.

శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా-శ్రోత్రయోః అభిరామః శ్రోత్రాభిరామః, యయా వసుధాతనుభవ మార్గే స్వేనా పూర్ణేన సహాభవ. ౭౭

పదచ్ఛదము.—శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా, రఘోన, సః, ధర్మ పత్నీసహితః, సహిష్టుః, యయా, ఆనుద్ధాతసుభేన, మార్గే, స్వేన, ఇన, పూర్ణేన, మనోరఘేన.

అర్థము.—ధర్మ పత్నీసహితః-ధర్మ పత్నీ=ధర్మభార్యయైనసుదక్షిణాదేవివోడ, సహితః=కూడినవాడయి, సహిష్టుః=ప్రతాదిదుఃఖసహనశీలుడయిన, సః=అదిలీపమహారాజు, శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా-శ్రోత్ర=శ్రవణేంద్రియములకు, అభిరామ=సుఖకరమైన, ధ్వనినా=ధ్వనికగిన, మార్గే=మార్గమందు, అనుద్ధాతసుభేన-ఆనుద్ధాత = పాపాదాద్య ప్రతిహతంబుచేత, సుభేన=సుఖకరమైన, రఘోన=రఘుంబుచేత, స్వేన=స్వకీయముయిన, పూర్ణేన=సఫలముయిన, మనోరఘేనేవ=ఇష్టార్థము చేతవలె, యయా=తరలెను.

అకాంక్ష.—యయా=తరలెను. కః=ఎవడు? సః=అదిలీపమహారాజు. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యయా' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్తృకకర్తృప్రయోగము. 'కేనేవ=దేనిచేతవలె' మనోరఘేనేవ=ఇష్టార్థముచేతవలె. మనోరఘేనకథంభూలేన=ఇష్టార్థమెట్టిది? పూర్ణేన=సఫలముయినది. పునఃకథంభూలేన=ఇంక నెట్టిది? స్వేన=స్వకీయముయినది. 'కేన=దేనిచేత? రఘోన=రఘుచేత. రఘోన కథంభూలేన=రఘుమెట్టిది? ఆనుద్ధాతసుభేన-ఆనుద్ధాత=పాపాదాద్యప్రతిహతంబుచేత, సుభేన=సుఖకరమైనది. కస్మిన్=దేనియందు? మార్గే=మార్గమందు. పునఃకథంభూలేన=ఇంక నెట్టిది? శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా=శ్రవణంబులకు సుఖకరమైనధ్వనిగగినది. సకథంభూతః=దిలీపమహారాజు ఎట్టివాడ? సహిష్టుః=ప్రతాదిదుఃఖసహనశీలుడయినవాడు. కథంభూతః = ఎట్టివాడ? ధర్మ పత్నీ సహితః=ధర్మ భార్యయైన సుదక్షిణాదేవివోకూడినవాడ.

శబ్దరూపసమాసములు.—శ్రోత్రాభిరామ ధ్వనినా-శ్రోత్రయోః అభిరామః శ్రోత్రాభిరామః, శ్రోత్రాభిరామః ధ్వనిః యస్యసః శ్రోత్రాభిరామధ్వనిః, లేన శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా; ధ్వనినా, ధ్వనిభ్యాం, ధ్వనిభిః. శ్రోత్రాభిరామధ్వనిశబ్దః ఇకారాంత పుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః రఘోన-రఘేన, రథాభ్యాం, రథైః. రథశబ్దః అకారాంత పుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః. సః-సః, తా, లే. కచ్చబ్దః దకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్మ పత్నీసహితః-ధర్మ స్యపత్నీ ధర్మ పత్నీ, ధర్మ పత్నీ సహితః ధర్మ పత్నీసహితః, సహితః, సహితౌ, సహితాః. ధర్మ పత్నీ సహితశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సహిష్టుః-సహిష్టుః, సహిష్టుః, సహిష్టువః సహిష్టుశబ్దః ఉకారాంత పుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. యయా-యయా, యయతుః, యయయి. 'యాప్రాప్త'

ఇత్యస్తా ధాతోఽకర్తాత్కర్తృభూతేలిట్ పరశ్చైవచేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అనుష్టా తసుఖేన-న ఉద్ధాతః అనుష్టాతః, అనుష్టాలేన సుఖః అనుష్టాతసుఖః, లేన అనుష్టాతసు ఖేన; సుఖేన, సుఖాభ్యాం, సుఖైః. అనుష్టాతసుఖశబ్దః ఆకారాంతపుంసం తృతీయైక వచనాంతః. మార్గే-మార్గే, మార్గయోః, మార్గేః. మార్గశబ్దః ఆకారాంతపుంసం తృతీయైక వచనాంతః. స్నేన-స్నేన, స్వాభ్యాం, స్వైః. స్వశబ్దః ఆకారాంతపుంసం తృతీయైక వచ నాన్తః. ఇన-అన్యయమ్. పూర్వేన-పూర్వేన, పూర్వభ్యాం, పూర్వైః. పూర్వశబ్దః ఆకా రాంతపుంసం తృతీయైకవచనాంతః. మనోఽభవ-మనోఽభవ, మనోరథాభ్యాం, మనో రథైః. మనోరథశబ్దః ఆకారాంతపుంసం తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — శ్రోతాభిరామేతి. ధర్మపత్నీసహితః, సహిష్టుః, ప్రతాదిదుఃఖనహ నశీలః, సన్యసః, శ్రోతాభిరామధునినా శ్రవణోత్సవస్యనేన, మార్గే, అనుష్టాలేన పాపా నాశ్యప్రతిహతేన, సుఖః సుఖకరః, లేన రథేన, స్నేన, పూర్వేన, సుఖేన, మనోరథేనేన, యయా, మనోరథవత్సేధునిః, శ్రుతిః అనుష్టాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః.

భావము. — ప్రతాదిదుఃఖములయందోరుపుగల దిలీపమహారాజు భార్యాసహితుఁ డయి తనమనోరథ మీదేరినందున మార్గమందు తాబ్బ మొదలయినవలెక సుఖముగా సాగెడు తనరథముయొక్క శ్రవణానందకరములయిన ధ్వనులను గమనించుచుచోయెను.

శ్లో. త మాహితౌత్సుక్య మదర్శనేన
ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్మితాంగం,
నేత్రైః పపుస్తృప్త మనాప్పువద్భిః
నవోదయం నాథ మి వోషధీనామ్.

23

పదచ్ఛేదము. — తం, ఆహితౌత్సుక్యం, అదర్శనేన, ప్రజార్థవ్రతకర్మితాంగం, నేత్రైః, పపుః, తృప్తిం, అనాప్పువద్భిః, నవోదయం, నాథం, ఇవ, ఓషధీనాం.

అర్థము. — అదర్శనేన = ప్రవాసనిమిత్తదర్శనాభావముచేత, కళాక్షయనిమిత్తదర్శ నాభావముచేతను, ఆహితౌత్సుక్యం = ఆహిత = పుట్టింపఁబడిన, ఔత్సుక్యం = ఉక్కుంత గలి గినట్టియు, ప్రజార్థవ్రతకర్మితాంగం = ప్రజార్థ = సంకాసార్థమైన, లోకహితార్థమైన, వ్రత = గోనేవానియముచేత, కళాదాననియముచేత, కర్మిత = కృతముగాఁ జేయఁబడిన, అంగం = శరీరముగలిగిన, నవోదయం = నవ = నూతనమయిన, ఉదయం = అభ్యుదయము, ఆవిర్భావమును గలిగిన, తం = ఆదిలీపమహారాజును, ప్రజాః = ప్రజలు, తృప్తిం = తృప్తిని, అనాప్పువద్భిః = పాండకయుండెను, నేత్రైః = లోచనములచేత, ఓషధీనాం = లతలకు, నాథ మివ = ప్రభువయినచంద్రునివలె, పపుః = చూచిరి.

అకాంక్ష — పుట్రు=మాదిరి. కా=ఎవడు? ప్రజా=ప్రజలు కం=ఎవనిని? కం=అనివచనముగాబును. 'ప్రజా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'కం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'పపు' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్తృకర్తృప్రయోగము. కముప=ఎవనివలె? కాముప=ప్రభు యునచు నివలె. కాసాం=వేరికి? ఏమధీనాం=లక్షలకు. కై=వేరే చేత? నేత్రై=అధీనముల చేత. నేత్రైకర్తృభూతై=అధీనములెట్టివి? అనాపు పద్ధి=సాంసకయములచేత. కాం=దేనిని? తృప్తి=తనని. తంకంభూతం=అది లీలమహాగాలు చంపి, దాని ఎట్టివాడు? నవోదయం=నూతనమైన ఆభ్యుదయము, ఆచార్యులను గలవాడు. పునకర్తృభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? ప్రజాధనతకర్మితాంగం-ప్రజాధనం తానార్థమున, అంకితార్థమున, ప్రతం=నేవాప్రతంబు చేత, కళాదాననియము చేతను, కృత=కృత్యముగాఁజేయు బడిన, అంగం=శరీరముగలవాడు. పునకర్తృభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? అహితృప్త్యం=పుట్టింప బడిన ఉత్కంఠగలవాడు. నేన=దేని చేత? అదృశేన=ప్రవాసవిమితదర్శనాభావము చేత కళాక్షయవిమితదర్శనాభావము చేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాత్. తచ్చట్ట దకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అహితృప్త్యం-ఉత్సుకస్వభావః బౌత్స్యం, అహితం బౌత్స్యకర్తృయేనసః అహితృప్త్యః, తం అహితృప్త్యం; అహితృప్త్యం, అహితృప్త్యా, అహితృప్త్యాత్. అహితృప్త్యశబ్దః అకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అదర్శనేన-చ దర్శనం అదర్శనం, తేన అదర్శనేన; అదర్శనేన, అదర్శనాభ్యాం, అదర్శనే అదర్శనశబ్దః అకారాంతపునకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రజా-ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రజాధనతకర్మితాంగం-ప్రజా అధః యస్య తత్ ప్రజాధం; ప్రజాధంచ తత్ ప్రతంబ ప్రజాధనతం, ప్రజాధనతేన కర్మితం ప్రజాధనతకర్మితం, ప్రజాధనతకర్మితం అంగం యస్యసః ప్రజాధనతకర్మితాంగః, తం ప్రజాధనతకర్మితాంగం; కర్మితాంగం, కర్మితాంశా, కర్మితాంగాత్. ప్రజాధనతకర్మితాంగశబ్దః అకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. నేత్రై-నేత్రేణ, నేత్రాభ్యాం, నేత్రైః. నేత్రశబ్దః అకారాంతపునకలింగ తృతీయాబహువచనాంతః. పపు-పపా, పపతుః, పపుః. పాపానే-ఇత్యస్తాధాతో సుకర్తృకాత్కర్తరి భూలేయోఽపరస్యైవచే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. తృప్తి-తృప్తిం, తృప్తే, తృప్తే. తృప్తిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అనాపు పద్ధి-అప్పువంటి నభవంతీత్యనాపువంటి, తైః అనాపు పద్ధిః; అనాపువతౌ,

అనాపువద్భ్యాం, అనాపువద్భిః. అనాపువద్భటః తకారాంతపుంసకలింగకృతీయ బహుసవనాంతః. నవోనయూ, నయః ఉదయో మధ్యమః నవోనయూ, తం నవోదయం; ఉదయం, ఉదయా, ఉదయాః. నవోనయశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచ నాంతః. ఇవ-అప్యయమ్. ఓషధీరాం-ఓషధ్యాః, ఓషధేః, ఓషధ్యోః, ఓషధీరామ్. ఓషధీశబ్దః ఇకారాంత శ్రీలింగ పశ్చిమహుసవనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తమిలి. అనర్భనేన, ప్రవాసనిమిత్తేన, ఆహితాత్మక్యం జనితదర్శ నోత్కంఠం, ప్రకాశేన సంతానార్థేన, ప్రతేన నియమేన, కృతం అంగం యథ్యతం నవోదయం నవాభ్యుదయం, తం దిలీపం, ప్రజాః, తృప్తి అనాపువద్భి రతి గృహ్ను భిః, నేత్రైః, ఓషధీరాం నాథం చంద్రమివ, పపుః, అత్యాశయాదవృతతిత్కర్మ. చంద్ర వత్ అనర్భనం కళాక్షయనిమిత్తం, ప్రకాశం, లోకహితార్థం, ప్రతం, దేవ తాభ్యః కళాదననియమః, శ్లో. 'తంచసోమంపపురేవాః పర్యామేనానుతూర్వశ' ఇలివ్యాసః, ఉదయః ఆదిర్భావః, అన్యత్సమానం.

భావము.—వసిష్ఠునియాశ్రమమునకుపోయి అచ్చటఁ గొంతకాలము గోసేవను నియమముతో చేయుటచేత దేవాముచిక్కిసంతానవరమునుబొందినదీనిదిలీపమహారాజు ను బ్రజలు శుక్లవక్షమునందలి చంద్రునివలె నత్యాసక్తితోఁ దనిలీకమాదిరి. అనఁగాఁ గొంతకాల మారాజును జూడక యున్నందున నాతఁడు ప్రతముచేతఁ జిక్కిపోయినం దువలనను గృతార్థుఁడయి పచ్చినందువలనను వాని జనులు బహుకాలము చూచుచుండిరి.

శ్లో. పురందరశ్రీః పుర ముత్పతాకం
ప్రవిశ్య పారై రభినంద్యమానః,
భుజే భుజంగేంద్ర సమానసారే
భూయ స్స భూమే ధ్రువ మాససజ్జ.

28

పదచ్ఛేదము.—పురందరశ్రీః, పురం, ఉత్పతాకం, ప్రవిశ్య, పారైః, అభినంద్య మానః, భుజే, భుజంగేంద్ర సమానసారే, భూయః, సః, భూమే, ధ్రువం, అససజ్జ.

అర్థము.—పురందరశ్రీః-పురందర=దేవేంద్రునియొక్క, శ్రీః=సంపదమంటినం పదగలిగిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, పారైః=పట్టణపుజనులచేత, అభినంద్యమానః=నం తోషించఁబడినవాఁడై, ఉత్పతాకం - ఉల్=ఎత్తఁబడిన, పతాకం=ధ్వజములుగలిగిన, పురం=నగరమును, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, భుజంగేంద్రసమానసారే-భుజంగేంద్ర=అదిశేషు నితో, సమాన=సదృశమయిన, సారే=బలముగలిగిన, భుజే=భుజమందు, భూయః=దు రల, భూమే=భూమియొక్క, ధ్రువం=ధారమును, అససజ్జ=ఉంటెను.

అకాంత. — అసనజ్జః ఉంచెను. కః=ఎవడు? సః=అదిలిపనుహారాట. కాం=దే
నిని? ధురం=భారము. 'సః' అనెడి ప్రకమాణక ర్తృపదమును, 'ధురిం' అనెడిద్వితీ
యాంతకర్తృపదమును, 'అసనజ్జ' అనెడి సూచకము నున్నదిగనుక సకర్తృక ర్తృప్ర
యోగము కన్పాః=దేరియొక్క. భూమే=భూమియొక్క. కదా=ఎవ్వను? భూయః=
మరల కస్మిన్=దేరియను? భుజే=భుజియందు. భుజేశ్వరంభూతే=భుజమెట్టిది? భుజం
గేంద్రసమాససారే=అదిశేషునితో సృజమైనబలంబుగలిగినది. కింకృత్వా=ఏమి చేసి?
ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి. కిం=దేరిని? పురం=నగరమును. పురంకంభూతం=నగరమెట్టిది? ఉత్ప
తాకం=ఎత్తికట్టః బహిష్కరణముగలిగినది. కంభూతః=ఎట్టివా? వయి? అభినంద్యమానః=నం
తోషించు బహిష్కరణము. కై=ఎవరచే? పారై=పర్యటించుటచే సకంభూతః=అది
లిపనుహారాటెట్టివాడు? పురందిక్రీ=కేతుప్రసియొక్క సంపదగలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — పురందరశ్రీ-పురం దారయతీలిపురందరః, పురందరస్య
శ్రీరీర శ్రీర్మన్మః పురందరశ్రీః; శ్రీః, శ్రీయా, శ్రీయః. పురందరశ్రీశబ్దః ఈకా
రాంతపుంసద్గ్రహమైకవచనాంతః. పురం=పురం, పురే, పురాణి. పురశబ్దః ఆకా
రాంతసపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఉత్పతాకం=ఉచ్చితా? పతాకా? యస్మిన్
తల్ ఉత్పతాకం, తల్ ఉత్పతాకం; ఉత్పతాకం, ఉత్పతాకే, ఉత్పతాకాని.
ఉత్పతాకశబ్దః ఆకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రవిశ్య-ల్యబంత
మవ్యయప్. పారై-పురేభవా? పారా, తై? పారై; పారేణ, పారాభ్యాం, పారైః.
పారశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ తృతీయాబహువచనాంతః. అభినంద్యమానః-అభినంద్య
మానః, అభినంద్యమానా, అభినంద్యమానాః. అభినంద్యమానశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ
ప్రథమైకవచనాంతః. భుజే-భుజే, భుజయోః, భుజేషు. భుజశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ
సప్తమ్యైకవచనాంతః. భుజంగేంద్రసమాససారే-భుజాభ్యాంగచ్ఛంతీలిభుజంగాః, భుజం
గానాం ఇంద్రః భుజంగేంద్రః, భుజంగేంద్రేణ సమానః భుజంగేంద్రసమానః, భుజం
గేంద్రసమానః సారః యస్యః భుజంగేంద్రసమానసారః, తస్మిన్ భుజంగేంద్రసమాన
సారే; సారే, సారయోః, సారేషు. భుజంగేంద్రసమానసారశబ్దః ఆకారాంతపుంలింగ
సప్తమ్యైకవచనాంతః. భూయః-అవ్యయప్. సః-సః, తో, రే. తచ్చబ్దః ఆకారాంతపుం
లింగప్రథమైకవచనాంతః. భూమే-భూమ్యః, భూమేః, భూమ్యోః, భూమినాం.
భూమిశబ్దః ఆకారాంతశ్రీలింగవ్యవ్యైకవచనాంతః. ధురం-ధురం, ధురా, ధురః.
ధూర్శబ్దః రేఫాంతశ్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అసనజ్జ-అసనజ్జ, అసనజ్జయః,
అసనజ్జాః. 'వజ్రగతా' విశ్వస్థాదాతో స్పకర్తకాత్కర్తరి భూరేలిఖవరస్వైవదే ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురందరేతి. పురం పురి మనురాణాం వారయతీతి పురందరః శక్రః, (సి) 'పురుహూతాః పురందర' ఇత్యమరి. 'పూస్సర్వయోద్ధారిసహా' ఇతిభిచ్, 'వాచయమపురందరాచే' తి ముమాగమనిపాతః, తస్య శ్రింవ శ్రీర్యస్యసవ్యతః. పాతై రభినంద్యమానః, ఉత్పతాకముచ్చితధ్వజం, (సి) 'చతాకావైజయంతీస్యాత్కైతనంధ్వ జమస్త్రీయా' మిత్యమరి. పురం, ప్రవిశ్య, భుజంగేంద్రేణ, సమానసాచే తుల్యబలే 'సారోబలేస్థిరాంశేచన్యాయైక్యంబంవతే' ప్రియే త్యమరి. భుజ, భూయః, భూమే, ధరం, ఆసనజ్ఞ అర్పితవాక్.

భాషము.—దేవేంద్రుని సంపదపండిసంపదగల దిలీపమహారాజు జనులచే బ్రశం సింపఁబడుచుండఁగా వైకృత్తకట్టఁబడిన టెక్కెములుగల నగరమును ప్రవేశించి మరల రాజ్యపరిపాలనముఁ జేసెను.

శ్లో. అథ నయనసముత్థం జ్యోతి రత్రే రివ ద్యౌః
సురసరి దివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యాత మైశం,
నరపతికులభూత్యై గర్భం మాధత్త రాజ్ఞీ
గురుభి రభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః.

2౫

ఇతి శ్రీ కాళిదాసకృతో, ఋషువంశివ.హాకావ్యే, ద్వితీయస్కంధః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, నయనసముత్థం, జ్యోతిః, అత్రే, ఇవ, ద్యౌః, సురసరిత్, ఇవ, తేజః, వహ్నినిష్ఠ్యాతం, విశం, నరపతికులభూత్యై, గర్భం, అధత్త, రాజ్ఞీ, గురు భిః, అభినివిష్టం, లోకపాలానుభావైః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, ద్యౌః=ఆకాశము, అత్రే=అత్రమహర్నియో క్క, నయనసముత్థం=నయన=నేత్రములవలన, సముత్థం=పుట్టిన, జ్యోతిరివ=చంద్రునివలె ను, సురసరిత్ = దేవగంగ, వహ్నినిష్ఠ్యాతం=వహ్ని=అగ్నిచే, నిష్ఠ్యాతం=ఉంచఁబడిన, విశం = పరమేశ్వరసంబంధియైన, తేజఇవ=కుమారస్వామినివలెను, రాజ్ఞీ=నుదక్షిణాదేవి, నరపతి కులభూత్యై=నరపతి=దిలీపమహారాజుయొక్క, కుల=వంశముయొక్క, భూత్యై=విశ్వరూప ముగొఱుకు, గురుభిః=గొప్పవైన, లోకపాలానుభావైః=లోకపాల=దిక్పాలకుల యొక్క, అనుభావైః=లేజస్సులచేత, అభినివిష్టం=ప్రవేశించఁబడిన, గర్భం=గర్భమును, అధత్త=ధరించెను.

అటాంక్ష.—అధత్త=ధరించెను. కా=ఎవరె? రాజ్ఞీ=నుదక్షిణాదేవి. కం=దేని? గర్భం=గర్భమును. 'రాజ్ఞీ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'గర్భం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్తృపదమును, 'అధత్త' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్తకర్తృప్రయోగము. గర్భంకథంభూతం=గర్భమెట్టిది? అభినివిష్టం=ప్రవేశించఁబడినది, తై=తేనిచేత? లోకపాలా

సభావై=దిక్పాలకులలేవలెనత. అకపాలానుభావై=దిక్పాలకులలే
 న్నులేటిని? గురుభిః=గురులైనవి. కన్యై=దేవతలు? నరపతికులభూత్యై=దీనివచన
 రాజవంశముయొక్క ఇశ్వర్యముగొనుట. కిమి=దేనికెను? లేజి=కుమారిస్వామినివ
 లెను. లేజికథంభూతం=కుమారిస్వామియెట్టివాడు? ఇశం=చంద్రునివలెననవా
 డు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? పన్నీనివ్యూతం=అగ్ని చనుచుంబడినవాడు.
 కా=ఎది? సురసరిల్ =దేవగంగ. కిమి=ఎవనివలెను? జ్యోతిరివ=చంద్రునివలెను. జ్యోతిః
 కథంభూతం=చంద్రుడెట్టివాడు? నయనసముత్థం=నేత్రములనుంబుట్టినవాడు. కన్య=
 ఎవనియొక్క? ఆత్రేః=ఆత్రుమహర్షియొక్క. కా=ఎది? ద్యౌః=ఆకాశము. దా=ఎప్పుడు?
 అగ్గ=అనంతరముందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అగ్గ-అవ్యయమ్. నయనసముత్థం-నయనాభ్యాం సము
 త్థం నయనసముత్థం, తల్ నయనసముత్థం; సముత్థం, సముత్తే, సముత్థాని. నయనసము
 త్తశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. జ్యోతిః-జ్యోతిః, జ్యోతిషీ,
 జ్యోతిషీ. జ్యోతిశబ్దః సకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్రేః-ఆత్రేః,
 ఆత్ర్యుః, ఆత్రీణాం. ఆత్రీశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగవృత్త్యైకవచనాంతః. ఇశ-అవ్య
 యమ్. ద్యౌః-ద్యౌః, ద్యౌవో, ద్యౌవః. ద్యౌశబ్దః ఓకారాంతశ్రీలింగ ప్రథమైకవచ
 నాంతః. సురసరిల్ -సురాణాంసరిల్ సురసల్; సరిల్, సరిసత్, సరితః. సురసరిచ్చబ్దః
 తకారాంతశ్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇశ-అవ్యయమ్. లేజి-లేజి, లేజినీ, లేజాం
 సి. లేజశబ్దః సకారాంతసపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. పన్నీనివ్యూతం-పన్నీ
 నా నివ్యూతం పన్నీనివ్యూతం, తల్ పన్నీనివ్యూతం. నివ్యూతం, నివ్యూతే, నివ్యూ
 తాని. పన్నీనివ్యూతశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇశం-ఈశ
 న్య ఇదం విశం, తల్ విశం; విశం, విశే, విశాని విశశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగద్వి
 తీయైకవచనాంతః. నరపతికులభూత్యై-నరాణాం పతిః నరపతిః, నరపతిఃకులం నరపతి
 కులం, నరపతికులస్య భూతిః నరపతికులభూతిః, తన్యై నరపతికులభూత్యై; భూత్యై,
 భూతయే, భూతిభ్యాం, భూతిభ్యః. నరపతికులభూతిశబ్దః ఇకారాంతశ్రీలింగచతుర్థ్యైక
 వచనాంతః. గర్భం-గర్భం, గర్భా, గర్భాత్. గర్భశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైక
 వచనాంతః. అధత్త-అధత్త, అదధాతాం, అదధత. అహ్నార్హతాత్ 'దుధాహ్' ధారణ
 పోషణయో' రిశ్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తృకాక్మరరిభూలేజ్ ఆత్మ సేవదే ప్రథమపురుషైక
 వచనాంతః. రాజ్-రాజ్, రాజ్యై, రాజ్యై. రాజ్శబ్దః ఈకారాంతశ్రీలింగప్రథమై
 కవచనాంతః. గురుభిః-గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ
 త్మరీతు బహువచనాంతః. అభినవద్దం-అభినవద్దం, అభినవద్దా, అభినవద్దాత్. అభిని

విష్వక్సః అకారాంతపులింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. లోకపాలనుభావైః-లోకా-
పాలయంతీ లోకపాలాః, లోకపాలానాం అనుభావాః లోకపాలనుభావాః, తై-
లలోకపాలనుభావైః; అనుభావేన, అనుభావాభ్యాం, అనుభావైః. లోకపాలనుభావశబ్దః
అకారాంతపులింగకృతీయః ఐహువచనాంతః.

వ్యూహ్యాః.—అథేతి. అగ్ర, ద్వ్యో, సురవర్తా, (సి) 'ద్యౌస్సుర్సురవర్తానో'రి
వశ్యః ఆత్మైర్నహర్నేయనాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం 'అతశ్చోపసర్గ' ఇతిక ప్రత్యయః.
తజ్జ్యోతిరివచన్త్రమివ, (సి) 'ఋతేశస్సాస్యదత్తినేత్రప్రసూత' ఇతిహాలాయుధః.
చంద్రస్యాత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తం, హరివంశే 'నేత్రాభ్యాం హసాస్తావదశభా-
ద్యోతయన్'దిశః, తంగర్భందశభావృద్ధాద్యోదేవ్యోదధుత్తతః' ఇత్యాదికంత్రప్ర-
సూతం, సురసంఘోగంగా, పక్షినా నిహ్యతం క్షీప్తం (సి) 'సుత్రమన్యస్తస్త్వ్యాకవిధ-
క్షీప్తేరితా స్సమా' ఇత్యమః, ఐశంలేజః, స్కందమివ, ఆత్రరామాయణం, 'తేగత్వా
వర్షతంరామ కేవలం భాతుమర్జితం, అగ్నింసంయోజయామానుః పుత్రార్థం సర్వదేవ-
తాః, దేవకార్యమిదం దేవసమాధత్స్వహుతాశన, శైలపుత్రామహాలేజో గంగాయాం
లేజశ్చపు, దేవతానాం ప్రవిజ్ఞాయ గంగామధ్యేత్యపాఞ్చకః, గర్భస్థాయై దేహిదేవ-
తానామిదంప్రియం, ఇత్యేకద్వచన్త్రత్వా వివ్యంరూపమధారయత్, సతస్యామహి-
మాందృష్ట్యా సమంతాదవశీర్వత, సమంతతస్తదాదేహి మభ్యషించకపావకః, సర్వస్రో-
తాంసిశ్శాన్తాని గంగాయాం రఘునందనే'త్యాది. రాష్ట్ర సుదక్షిణా, నరపలేర్దిలిపస్య,
కులభూత్యై సంతలలక్షణాదు, గురుభిర్నహద్భిః, లోకపాలానా మనుభావైః తే-
జోభిః, అభినివిష్ట మనుప్రవిష్టం, గర్భం, ఆధత్త, దధావిశ్యర్థః. అత్రమనుః *
'అప్తనాం లోకపాలానాం పుర్ధారయతేనృప'ఇతి, అత్ర ఆధత్యేక్యనేనస్త్రీకర్తృకంధార-
ణముచ్యతే, తథావంతేచదృశ్యతే* 'యథేయంపుథీమహిలిష్ఠంతగర్భమాదధే, ఏవం
త్వంగర్భమాధత్స్వదశమే మానిసూతవ' ఇతి. మానీషృక్తమేకత్* 'ననమయాయయా
తేయం మానిషీ భోగిలాశై' రిలిలక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పుదవాక్యప్రమాణపారావారపారిణ మహాపాధావ్రయ
కోలచల వల్లినాథసూరి విరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యానాయాం ద్వితీయస్కంధః.

భావము.—సింహుల సుదక్షిణాదేవి చంద్రునికాంతివంటి కాంతితో కుమారస్వా-
మికరాక్రమము వంటివరాక్రమముతోను దిక్పాలకుల యైశ్వర్యముతో సంపన్నుడైన
కుమారుడుగల గర్భమును భరించెను.

కమువంశమహాకావ్యము

తృతీయ స్కంధము.

శ్లో. అశ్వేనోదయం భర్తృమహాకావ్యం
సఖజనోద్వీక్షణకావ్యం సఖజనో
నిదాన విత్కృతుకులస్య సంతతే
సుదక్షిణా దౌహృదలక్షణం దధౌ.

౧

పదచ్ఛేదము. — అశ్వ, ఈస్మితం, భర్తృ, ఉపస్థితోదయం, సఖజనోద్వీక్షణ
కాముదీముఖం, నిదానం, ఇత్కృతుకులస్య, సంతతే, సుదక్షిణా, దౌహృదలక్షణం, దధౌ.

అర్థము. — అశ్వ=గర్భధారణానంతరమందు, సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి, ఉపస్థితో
దయం=ఉపస్థిత=ప్రాప్తమయిన, ఉదయం=ఫలముగల్గినట్టియు, భర్తృ=పతియైనదిలీ
పమహారాజునకు, ఈస్మితం = ఇష్టార్థరూపమయినటువంటి, సఖజనోద్వీక్షణ కాముదీ
ముఖం=సఖ=చెలికత్తెలయిన, జన=జనులయొక్క, ఉద్వీక్షణ=చూపుట, కాముదీముఖం
=చంద్రికాప్రాయరూపమయినట్టియు, ఇత్కృతుకులస్య - ఇత్కృతు=ఇత్కృతుమహా
రాజయొక్క, కులస్య=పంశముయొక్క, సంతతే=పరంపరకు, నిదానం=మూలకారణ
మయిన, దౌహృదలక్షణం=దౌహృద=గర్భముయొక్క, లక్షణం=చిహ్నమును, దధౌ =
ధరించెను.

అకాంక్ష. — దధౌ=ధరించెను. కా=ఎవరే? సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి.
కిం=దేని? దౌహృదలక్షణం = గర్భముయొక్క చిహ్నమును. సకర్తక ప్రయోగము
దౌహృదలక్షణం కథంభూతం=గర్భముయొక్క చిహ్నమెటువంటిది? నిదానం = మూల
కారణమయినది. కస్యా=దేని? సంతతే=పరంపరకు. కస్య=దేనియొక్క? ఇత్కృతు
కులస్య=ఇత్కృతుమహారాజునకుంకయుంక. పునః కథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? సఖ
జనోద్వీక్షణ కాముదీముఖం = చెలికత్తెలైన జనులయొక్క చూపుట చంద్రికా ప్రాయ
రూపరూపమయినది. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెటువంటిది? ఈస్మితం=ఇష్టార్థరూ
పమయినది. కస్య=ఎవని? భర్తృ=పతియైనదిలీపమహారాజునకు. పునః కథంభూతం =
ఇంకను నెటువంటిది? ఉపస్థితోదయం = ప్రాప్తమయిన యుదయముగలిగినది. కదా =
ఎవ్వడు? అశ్వ=గర్భధారణానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆధ-అవ్యయమ్. ఈస్థితం-ఈస్థితం, ఈస్థితే, ఈస్థితాని. ఈస్థితశబ్దః ఆకారాంత నపుంసకలింగ స్థితీయైకవచనాంతః. భర్త-భర్తృః, భర్త్రోః, భర్తృనాం. భర్తృశబ్దః ఋ, ఘ, ష, ఙ. ఉపస్థితోదయం-ఉపస్థితః ఉదయః మేన తత్ ఉపస్థితోదయం, తత్ ఉ...యం; ఉదయం, ఉదయే, ఉదయాని. ఉపస్థితోదయశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. సభజనోద్వీక్షణకామునీముఖం-సభాం జనాః సభజనాః, స...నానా ఉద్వీక్షణాని సభజనోద్వీక్షణాని, కాముద్వ్యా ముఖం కాముదీముఖం, సభ...క్షణానాం, కా...ఖం, సభ...ఖం, తల్ సభ...ముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. సభజనోద్వీక్షణకాముదీముఖశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. నిదానం-నిదానం, నిదానే, నిదానాని. నిదానశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఇత్యైకుకులస్య-ఇత్యైకోకులం ఇత్యైకుకులం, తస్య ఇత్యైకుకులస్య; కులస్య, కులయోః, కులనాం. ఇత్యైకుకులశబ్దః ఆ, న, ష, ఏ. సంకలే-సంకల్యాసంకలే, సంకల్యో, సంకలీనాం. సంకలీశబ్దః ఇ, శ్రీ, ష, ఏ. సుదక్షిణ-సుదక్షిణా, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః. సుదక్షిణాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. దౌహృదలక్షణం-దౌహృదస్య లక్షణం దౌహృదలక్షణం, తల్ దౌ...ణం; లక్షణం, లక్షణే, లక్షణాని. దౌహృదలక్షణశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. దధా-దధౌ, దధుః, దధుః. 'దుధాభౌ ధారణపోషణయో' రిత్యస్తాధ్ధాతో స్సకర్తకాక్కుర్తరి ధూలేలిట్ పరస్మైవచే ప్రకమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — రాజ్ఞీగర్భమాధత్రేన్యైకం. సంప్రతిగర్భలక్షణాని వర్ణయితుం ప్రస్తాతి, ఆఖేతి. ఆగ్ గర్భధారణానంతరం, సుదక్షిణా, ఉపస్థితోదయం ప్రాక్షఫలం, భర్తస్థితం మనోరథం, నపుంసకేధావేక్షః. సభజనస్య ఉద్వీక్షణానాం దృష్టికాం కాముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం, యద్వా-కాముదీనామదీపోత్సవః, తదుక్తం భవిష్యత్తరపురాణే- 'కాముదంలిజనాయస్తా త్రేనాసాకాముదీమతే'తి, తస్మాక ముఖం ప్రారంభః, అత్రకేచిత్ 'కాముదీమహ'మితి, ఆపరే, 'కాముదీమఖ'మితి చ సాతంబరం తి, ఇత్యైకుకులస్య, సంకలే ఆవిచ్ఛేదస్య, నిదానం మూలకారణం, 'నిదానంత్యాదికారణ' మిత్యమరకః, ఏవంవిధం దౌహృదలక్షణం గర్భచిహ్నంపత్యమాణం, దధౌ, గర్భస్థితశిశువృద్ధయేనస్వవృద్ధయేన చ ద్విహృదయాగర్భణీ, యథాసాధానాటః 'మాతృజస్య స్వవృద్ధయం మాతృజవృద్ధయేనతత్, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యాన్యేషం శ్రద్ధావమానస'మితి. తత్సంబంధిత్యాదగ్ధే 'దౌహృదమిత్యుచ్యతే'సాచ, తద్యోగాద్దౌహృదనీతి, తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాంనారీం దౌహృదీనీహచక్షత్' ఇతి. అత్రదౌహృదలక్షణస్య ఈస్థితత్వేన కాముదీముఖత్వేన చ నిరూపణాద్రూపకాలంకారః. అస్మిన్ సర్వేవంకశపృథ్నం 'జతోమంకశ్చ ముదీరికంజరా' విలిలక్షణార్.

సుభావైః=దిక్పాలకులలేశపులచేత. లోకపాలానుభావైఃకథంభూతైః=దిక్పాలకులేశ
స్మృతైః? సుఖభిః=గాప్పలెని. కన్యైః=దేవకొఱకు? నరపతికులభూతైః=దివిమను
రాజులంతముయొక్క పెత్తనముకొఱకు. కిమి=దేనివలెను? లేజి=కుమారస్వామినివ
లెను. లేజికథంభూతం=కుమారస్వామియెట్టివాడు? ఇతం=మఱియొకసంబంధియైనవా
డు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాడు? పన్నిసివ్యూతం=అగ్ని చెమంచు బడినవాడు.
కా=ఏది? సురసరిల్ =దేవగంగ. కిమి=ఎవనివలెను? జ్యోతిరివ=చంద్రునివలెను. జ్యోతిః
కథంభూతం=చంద్రుడెట్టివాడు? నియనసముత్థం=నేత్రములవలనఁబుట్టినవాడు. కన్య
ఎవనియొక్క? ఆత్రేః=ఆత్రమహర్షియొక్క. కా=ఏది? ద్యౌః=ఆకాశము. దా=ఎప్పుడు?
అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.— అథ-అప్యయమ్. నయనసముత్థం-నయనాధ్యం సము
త్థం నయనసముత్థం, తల్ నయనసముత్థం; సముత్థం, సముత్థే, సముత్థాని. నయనసము
త్థశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయకవచనాంతః. జ్యోతిః-జ్యోతిః, జ్యోతిషీ,
జ్యోతిషీ. జ్యోతిశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయకవచనాంతః. ఆత్రేః-ఆత్రేః,
ఆత్ర్యోః, ఆత్రీణాం. ఆత్రీశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగవ్యక్తకవచనాంతః. ఇ-అప్య
యమ్. ద్యౌః-ద్యౌః, ద్యౌవో, ద్యౌవః. ద్యౌశబ్దః ఓకారాంతశ్రీలింగ ప్రథమైకవచ
నాంతః. సురసరిల్-సురాణాంసరిల్ సురసోల్; సరిల్, సరిసత్, సరితః. సురసరిచ్చబ్దః
తకారాంతశ్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇ-అప్యయమ్. లేజః-లేజః, లేజసి, లేజాం
సి. లేజశబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయకవచనాంతః. పన్నిసివ్యూతం-పన్ని
నా నివ్యూతం పన్నిసివ్యూతం, తల్ పన్నిసివ్యూతం. నివ్యూతం, నివ్యూతే, నివ్యూ
తాని. పన్నిసివ్యూతశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయకవచనాంతః. ఇతం-ఈశ
న్య ఇదం ఇతం, తల్ ఇతం; ఇతం, ఇతే, ఇతాని ఇతశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగద్వి
తీయకవచనాంతః. నరపతికులభూతైః-నరాణాం పతిః నరపతిః, నరపతిఃకులం నరపతి
కులం, నరపతికులస్య భూతిః నరపతికులభూతిః, తన్వై నరపతికులభూతైః; భూతైః,
భూతయే, భూతిభ్యాం, భూతిభ్యః. నరపతికులభూతిశబ్దః ఇకారాంతశ్రీలింగచతుర్థైక
వచనాంతః. గర్భం-గర్భం, గర్భా, గర్భాః. గర్భశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయక
వచనాంతః. అధత-అధత, అదధాతాం, అదధత. అహర్వకాల్ 'దుధాహ్ ధారణ
పాపయో' రిశ్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాక్రూరిభూలేజ్ అత్త సేవదే ప్రథమపురుషైక
వచనాంతః. రాజ్ఞ-రాజ్ఞ, రాజ్ఞ్యై, రాజ్ఞ్యై. రాజ్ఞశబ్దః ఈకారాంతశ్రీలింగప్రథమై
కవచనాంతః. గరుభీ-గరుభా, గరుభ్యాం, గరుభిః. గరుభశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ
తృతీయా-ఈశవచనాంతః. అభినవద్వం-అభినవద్వం, అభినవద్వా, అభినవద్వాః. అభిని

విష్వశః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. లోకపాలానుభావైః-లోకా
పాలయంతీ లోకపాలాః, లోకపాలానాం అనుభావాః లోకపాలానుభావాః, తై
లోకపాలానుభావైః; అనుభావేన, అనుభావాభ్యాం, అనుభావైః. లోకపాలానుభావశబ్దః
అకారాంతపుంలింగ తృతీయ బహువచనాంతః.

సృజ్య. — అథేతి. అథ, ద్వై, సురపర్వా, (ని) 'ద్యౌస్సర్గసురపర్వనో'రితి
విశ్వః. అత్తర్హవార్హేర్నియసాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం 'అతశ్చోపసర్గ' ఇతిక ప్రత్యయః.
తజ్జ్యోతిరివచన్త్రమివ, (ని) 'ఋతైశస్సౌదత్రినేత్రప్రసూత' ఇతిహలాయుధః.
చన్ద్రస్యత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తం, హరివంశే 'నేత్రాభ్యాం పరిసాస్తావదశభా
ద్యోతయిత్ దిశః, తంగర్భందశభాహృష్టాదిశోదేవ్యోదధుస్తతః' ఇతివిదికంత్రప్రప్యం,
సురసరిత్ గంగా, వహ్నినా సిన్ధూతం క్షిప్తం (ని) 'కుక్షస్నాస్తనిష్ఠ్యాతవిధ
క్షిప్తేరితా స్సమా' ఇత్యమః, విశంలేజః, స్కందమివ, అత్రరామాయణం, 'లేగత్వా
పర్వతంరామ కేవలం భాతుమర్జితం, అగ్నింసంయోజయామానుః పుత్రార్థం సర్వదేవ
తాః, దేవకార్యమిదం దేవసమాధత్స్వమౌతాశన, తైలపుత్రాయవలేజో గంగాయాం
లేజకత్సృజ, దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగామభ్యేత్యపావకః, గర్భస్థారయవై దేవీ దేవ
తానామిదంప్రియం, ఇత్యేతద్వచనం శ్రత్వా నివ్యంరూపమధారయత్, సతస్యామహి
మాన్దృష్ట్వా సమంతాదవశీర్యత, సమంతతస్తదాదేవీ మభ్యషింఛకపావకః, పర్వస్రో
తాంసిన్ధూర్ణాని గంగాయాం రఘునందనేత్యాది. రాష్ట్ర సుదక్షిణా, నరపతేర్దిలివస్య,
కులభూతైస్స సంతలితగాయై, గురుభిర్తహద్భిః, లోకపాలానా మనుభావైః లే
జోభిః, అభినివిష్ట మనుప్రవిష్టం, గర్భం, అథత్ర, దభావిత్కర్థః. అత్రమనుః *
'అప్తనాం లోకపాలానాం పుర్రాయలేస్స'ఇతి, అత్ర అథలేత్కనేనస్త్రీకర్తృకంధార
ణముచ్చతే, తథామంలేచదృశ్యతే* 'యథేయంపృథివీహిత్యంతంగర్భమాదధే, ఏవం
త్వంగర్భమాధత్స్వదశమే మాసినుతప' ఇతి. మానిస్సృతమేతత్* 'ననమయయయా
లేయం మానిస్సృతమే' రితిఉగాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారిణమహాపాధ్యాయ
కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్కంధః.

భావము. — పిమ్మట సుదక్షిణాదేవి చన్ద్రనికాంలివంటి కాంతితో కుమారస్వా
మివరాక్రమమవంటిపరాక్రమమతోను దిక్పాటల యైశ్వర్యమతో సంపన్నుఁ డైన
కుమారుఁడుగల గర్భమును ధరించెను.

రఘువంశమహాకావ్యము

తృ తి య స్స ర్గ ము.

3. అవస్థానం ఇచ్చే మహర్షిగారి యుగ
చక్రవర్తి స్వీకృతకాలం ఏమిటానో,
నిదానం తెలుసుకుంటే అప్పుడు సంతతే
సురక్షితా దాహ్యదలక్షణం దధా.

పదచ్ఛేదము. — అక్ష, ఈప్సితం, భర్త్యుః, ఉపస్థితోదయం, సఖినోద్వీక్షణ
కౌముదీమణిం, నిదానం, ఇత్యుక్తుకులస్య, సంతతే, సుదక్షిణా, దోహదలక్షణం, దధౌ.

అర్థము. — అర్థ = గర్భధారణానంతరమందు, సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి, ఉపస్థి
లోదయం = ఉపస్థిత = ప్రాప్తమయిన, ఉదయం = ఫలముగల్గినట్టియు, భర్త = పతియైన దీర్ఘ
వసుహారాజునకు, ఈస్థితం = ఇష్టార్థరాజమయినటువంటి, సఖజనోద్వీక్షణ కాముదీ
ముఖం = సఖ = చెలికత్తెలయిన, జన = జనులయొక్క, ఉద్వీక్షణ = చూపుటకు, కాముదీముఖం
= చంద్రికా ప్రాదుర్భావరూపమయినట్టియు, ఇత్వాకుకులస్య = ఇత్వాకు = ఇత్వాకుమహా
రాజయొక్క, కులస్య = పంశముయొక్క, సంతతే = పరంపరకు, నిదానం = మూలకారణ
మయిన, దౌహృదలక్షణం = దౌహృద = గర్భముయొక్క, లక్షణం = చిహ్నమును, దధౌ =
ధరించెను.

అకాంక్ష. — దధా = ధరించెను. కా = ఎవరే ? సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి.
 కిం = దేనిని? దాహృదలక్షణం = గర్భముయొక్క చిహ్నమును. సకర్తక ప్రయోగము
 దాహృదలక్షణం కథంభూతం = గర్భముయొక్క చిహ్న మెటువంటిది? నిదానం = మూల
 కారణమయినది. కస్యాః = దేని? సంతలేః = పరంపరకు. కస్య = దేనియొక్క? ఇత్యుక్తు
 కులస్య = ఇత్యుక్తుమనారాజావంశంబుయొక్క. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెట్టిది? సఖీ
 జనోద్వేషణ కాముదీముఖం = చెలికత్తెలైన జనులయొక్క చూపులకు చంద్రికా ప్రాప్తి
 ర్నానరూపమయినది. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెటువంటిది? ఈష్ఠితం = ఇష్టార్థరూ
 పమయినది. కస్య = ఎవని? భర్త్యుః = పలియైనదిలీపమనారాజానకు. పునః కథంభూతం =
 ఇంకను నెటువంటిది? ఉపస్థితోదయం = ప్రాప్తమయిన యుదయముగలిగినది. కదా =
 ఎప్పుడు? అథ = గర్భభారగానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అథ-అవ్యయమ్. ఈప్సితం-ఈప్సితం, ఈప్సితే, ఈప్సితాని. ఈప్సితశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ స్పీతీయైకవచనాంతః. భర్త-భర్త, భర్త్రోః, భర్త్రానాం. భర్త్ర్యశబ్దః ఋ, పు, ష, ట. ఉపస్థితోదయం-ఉపస్థితః ఉదయః యేన తత్ ఉపస్థితోదయం, తత్ ఉ...యం; ఉదయం, ఉదయే, ఉదయా-ని. ఉపస్థితోదయశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. సభిజనోద్వీక్షణకాముదీముఖం-సభిజనా సభిజనాః, స...జనానాం ఉద్వీక్షణాని సభిజనోద్వీక్షణాని, కాముద్యాః ముఖం కాముదీముఖం, సభి...క్షణానాం, కా...ఖం, సభి...ఖం, తత్ సభి...ముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. సభిజనోద్వీక్షణకాముదీముఖశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. నిదానం-నిదానం, నిదానే, నిదానాని. నిదానశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఇత్వావకటలస్య-ఇత్వావోః కటం ఇత్వావకటం, తస్య ఇత్వావకటలస్య; కటలస్య, కటయోః, కటానాం. ఇత్వావకటలశబ్దః ఆ, న, ష, ఏ. సంకలే-సంకల్యాసంకలే, సంకల్యోః, సంకలీనాం. సంకలీనశబ్దః ఇ, ధ్రు, ష, ఏ. సుదక్షిణ-సుదక్షిణా, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః. సుదక్షిణశబ్దః ఆ, ధ్రు, ష, ఏ. దౌహృదలక్షణం-దౌహృదస్య లక్షణం దౌహృదలక్షణం, తత్ దౌ...ణం; లక్షణం, లక్షణే, లక్షణాని. దౌహృదలక్షణశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. దధా-దధా, దధయః, దధుః. 'దుధాక్షా ధారణపోషణయో' రిత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాక్కర్తరి ధూలేలిట్ పరస్మైవచే ప్రకమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — రాజ్ఞీగర్భమాధత్తేన్యైర్తం. సంప్రతిగర్భలక్షణాని వర్ణయితుం ప్రస్తాతి, అథేతి. అథ గర్భధారణానంతరం, సుదక్షిణా, ఉపస్థితోదయం ప్రాక్షుభలం, భర్త్రుస్పీతం మనోరథం, నపుంసకేభావేక్షః. సభిజనస్య ఉద్వీక్షణానాం దృష్టీనాం కాముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం, యద్వా-కాముదీనామదీపోత్సవః, తదుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే- 'కాముదంలిజనాయస్తా త్రేనాసాకాముదీమలే'తి, తస్మాత్ ముఖం ప్రారంభః, అత్ర కేచిత్ 'కాముదీమహ'మితి, అవరే, 'కాముదీముఖ'మితి చ సా-హంకరం తి, ఇత్వావకటలస్య, సంకలే ఆవిచ్ఛేదస్య, నిదానం మూలకారణం, 'నిదానం త్వాది'రణ' మిత్యమరః, ఏవంవిధం దౌహృదలక్షణం గర్భచిహ్నంపక్ష్యమాణం, దధా, గర్భస్థితశిశువృద్ధయేనస్యవృద్ధయేన చ ద్విహృదయాగర్భిణీ, యథాసాహచరః 'మాతృజన్మస్యవృద్ధయం మాతృజన్మవృద్ధయేనతత్, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యాస్తేషాం శ్రద్ధావమానస'మితి. తత్సంబంధితాద్వర్ణోద్దౌహృదమిత్యుచ్యతే, సాచ, తద్యోగార్థవృద్ధి, తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాంనాసిం దౌహృదీనీహచక్షత్' ఇతి. అత్ర దౌహృదలక్షణాని ఈప్సితత్వేన కాముదీముఖత్వేన చ నిరూపణాద్రూపకాలంకారః. అస్మిన్ సర్గేవంశకృష్ణత్వం 'జతోమంశకృష్ణ ముదీరితంజరా' విలిలక్షణాత్.

భావము. — అనంతము సుదక్షిణాదే భక్తికు బ్రతుముగా నభివృద్ధుల నయ నోశ్చయముగా నిత్యమును శుభముగా నుండును కాంక్షాభూషణముగానుండు గర్భచిహ్నములను వహించెను.

శ్రీ శరీరసాదాత్ సమగ్రభూషణా ముఖేన సా అలక్ష్మక లోభ సాంధునా, తను ప్రకాశేన విచేయతా కా ప్రభాతకల్పా శన సేన శర్వరీ.

పదార్థము — శరీరసాదాత్, అనమగ్రభూషణా, ముఖేన, సా, అలక్ష్మక, లోభ సాంధునా, తను ప్రకాశేన, విచేయతా కా, ప్రభాతకల్పా, శన సేన శర్వరీ.

అర్థము — శరీరసాదాత్ = శరీర = దేహముయొక్క, సాదాత్ = కృతస్వమువలన, అనమగ్రభూషణా = అనమగ్ర = హామికములయిన, భూషణా = అభరణములుగలనట్టియు, లోభ సాంధునా = లోభ = అద్భుతగువువలన, సాంధునా = తెల్లనయిన, ముఖేన = ముఖము లో, ఉపలక్ష్మితా = కనుపడుచున్న, సా = ఆసుదక్షిణాదే, విచేయతా కా = విచేయ = వెనుకందగినట్టి, తారకా = నక్షత్రములుగలట్టియు, తను ప్రకాశేన = తను = స్వల్పమయిన, ప్రకాశే = కాంతిగలన, శన సేన = చంద్రునిలో, ఉపలక్ష్మితా = హుడికొనిన, ప్రభాతకల్పా = ప్రాతఃకాలసమృద్ధమయిన, శర్వరీవ = రాత్రివలె, అలక్ష్మక = చూడబడెను.

అకాంక్ష. — అలక్ష్మక = చూడబడెను. కై = ఎవరిచేత? జన్మై = జయలచేత. కా = ఎవలె? సా = ఆసుదక్షిణాదే. కర్తృణి ప్రయోగము. కేవ = దేనివలె? శర్వరీవ = రాత్రివలె. శర్వరీకథంభూతా = రాత్రియెట్టిది? ప్రభాతకల్పా = ప్రాతఃకాల సమృద్ధమయినట్టిది. పునఃకథంభూతా = ఇంకను నెట్టిది? ఉపలక్ష్మితా = హుడికొన్నట్టిది. కేన = ఎవనిలో? శనినా = చంద్రునిలో. శనినాకథంభూతేన = చంద్రుడెట్టివాడని? తను ప్రకాశేన = స్వల్పమయిన కాంతిగలనవాడని. పునఃకథంభూతా = ఇంకను నెట్టిది? విచేయతారకా = వెనుకందగిన నక్షత్రములు గలనది. సాకథంభూతా = ఆసుదక్షిణాదేయిట్టిది? ఉపలక్ష్మితా = కనుపడుచుండునట్టిది. కేన = దేనిచేత? ముఖేన = ముఖముచేతను. ముఖేనకథంభూతేన = ముఖమెట్టిది? లోభ సాంధునా = అద్భుతగువువలన తెల్లనయినట్టిది. పునఃకథంభూతా = ఆసుదక్షిణాదే యింకను నెట్టిది? అనమగ్రభూషణా = హామికములయిన యాభరణములు గలనట్టిది. కస్తాల్ = దేనివలనను? శరీరసాదాత్ = దేహకార్యమువలనను.

శబ్దరూపమాసములు. — శరీరసాదాత్ - శరీరస్య సాదా శరీరసాదా, శరీరసాదాత్; సాదాత్, సాదాభ్యాం, సాదేభ్యః. శరీరసాదశబ్దః ఆకారాంత పులింగపంచమ్యేకవచనాంతః. అనమగ్రభూషణా = నమగ్రాణిసభవంతీత్యనమగ్రాణి, అనమగ్రాణిభూషణాని యస్యాస్యా అనమగ్రభూషణా; భూషణా, భూషణే, భూషణా.

అసమగ్ర భూషణశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ముఖేన-ముఖేన,
ముఖాభ్యాం, ముఖైః. ముఖశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ తృతీయైకవచనాంతః. సా-
సా, తే, తాః. శబ్దశబ్దః దకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అలక్ష్మ్యత-అల-
క్ష్మ్యత, అలక్ష్మ్యకాం, అలక్ష్మ్యన్. 'అక్షదర్శనాంకనయో' నిష్పన్నాద్ధాతో నృకర్త కాశ్చ-
ర్నణిభూలేలక్ష్య ఆత్మ నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. లోద్రపాండునా - లోద్ర
స్యపుష్పం లోద్రం, లోద్రమిన పాండు లోద్రపాండు, లేన లోద్రపాండునా; పాం-
డునా, పాండుభ్యాం, పాండుభిః. లోద్రపాండుశబ్దః అకారాంతసపుంసకలింగ
తృతీయైకవచనాంతః తనుప్రకాశేన-తనుః ప్రకాశః యస్యః తనుప్రకాశః, లేనతను
ప్రకాశేన; ప్రకాశేన, ప్రకాశాభ్యాం, ప్రకాశైః. తనుప్రకాశశబ్దః ఆ, పు, త్య
ఏ. విచేయతారకా - విచేతు యోగ్యాః విచేయాః, విచేయాః తారకాః యస్మాం
సా విచేయ తారకా; తారకా, తారకే, తారకాః. విచేయతారకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,
ప్ర, ఏ. ప్రభాతకల్పా - ఈషదూనం ప్రభాతం ప్రభాతకల్పా; ప్రభాతకల్పా, ప్రభా-
తకల్పే, ప్రభాతకల్పాః. ప్రభాతకల్పశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. శశినా-శశి ఆస్మాస్త్రీలి-
శశీ, లేన శశినా; శశినా, శశిభ్యాం, శశిభిః. శశిశబ్దః న, పు, త్య, ఏ. ఇన-ఆవ్య-
యప్. శర్వరీ-శర్వరీ, శర్వర్యా, శర్వర్యుః. శర్వరీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య - సంప్రతి త్వామతాఖ్యం గర్భలక్షణం వర్ణయతి:—శరీరేతి. శరీర
స్య సాదాత్ కార్యార్థో, అసమగ్ర భూషణా పరిమితభూషణా, లోద్రపుష్పవత్పాం-
డునానుఖేన, ఉపలక్ష్మితా, సా సుదక్షిణా; విచేయాః మృగ్యా తారకా యస్మాస్మా-
తథోక్తా విరళనక్షత్రేత్యర్థః, తనుప్రకాశేన అల్పాంఠినా, శశినోపలక్ష్మితా, ఈషదూ-
నం ప్రభాతం ప్రభాతకల్పా, శర్వరీవ, అలక్ష్మ్యత, శరీరసాదాది గర్భలక్షణే బాహుః-
'త్వామతా గర్విమామక్షే ద్ధూర్భాగద్విరళోవకం, బృంభాప్రనేకస్పదనం రోమరాశ్యాః
ప్రకాశన' మితి.

భావము.—శరీరకార్యమునలన కొలదిసాములు మాత్రముగల సుదక్షిణా
దేవి లాడ్డుగత్రాబోలి తెలుపెక్కినమోముతో కొలది నక్షత్రములు గలదియు
ప్రభాతసమయముతోసమానమగు రాత్రి కొంచెము వెలుగుగల చంద్రునివలె జనులనే
జూడఁబడెను.

శ్లో. తదాననం మృశ్మసృగ్ధే తీవ్రీశ్వరో
రహ స్యపాశుర్యం న త్ప్రే మామయహా,
కలివ సిక్తం పృషతైః పయోముచాం
శుచివ్యపాయే వనరాజుల్యమ్.

పదచ్ఛేదము.—తదాననం, మృత్యురభి, ఊతీశ్వరః, రహసి, ఉపాస్మాయ, న, తృప్తిం, ఆయయా, క, ఇన, సిక్తం, పృషతైః, పయోముచాం, శుచివృషాయే, వన రాజిపల్వలమ్.

అర్థము.—ఊతీశ్వరః=దిలీచనుహారాణా, రహసి=ఏకాంతమందు, మృత్యురభి-మృత్=మృత్తికచేతను, సురభి=పరిమళయొక్కమయిన, తదాననం-తల్=ఆసుదక్షిణాదేని యొక్క, ఆననం=ముఖమును, ఉపాస్మాయ = ఆస్మాణించి, శుచివృషాయే=గ్రీష్మం తమందు, పయోముచాం=మేఘములయొక్క, పృషతైః=దినుపులచేతను, సిక్తం=తడ పబడిన, వనరాజిపల్వలం=వనరాజి = వనపక్షియొక్క, పల్వలం = అల్పసరస్సును, ఉపాస్మాయ=ఆస్మాణించి, కరిష=గమువలె, తృప్తిం=తృప్తిని, నాయయా=పాం దకపోయెను.

అకాంక్ష.—నాయయా=పాందకపోయెను. కః=ఎవ్వఁడు? ఊతీశ్వరః=దిలీపమ హారాణా. కాం=దేనిని? తృప్తిం=తృప్తిని. (నకర్తకర్తృప్రయోగము.) కఇవ=ఏదివలె? కరిష=గజమువలె కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపాస్మాయ=ఆస్మాణించి. కిం=దేనిని? వన రాజిపల్వలం=వనపక్షిలోనియల్పసరస్సును. వనరాజిపల్వలం కథంభూతం=వనపక్షి లోనియల్పసరస్సుట్టిది? సిక్తం-తడపబడ్డది. కైః=వేచిచేత? పృషతైః=దినుపులచేత. కేహం=వేచియొక్క? పయోముచాం=మేఘములయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? శుచి వృషాయే=గ్రీష్మంతమందు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపాస్మాయ=ఆస్మాణించి. కిం=దేనిని? తదాననం=ఆసుదక్షిణాదేనిముఖమును. తదాననం కథంభూతం=ఆసుదక్షిణాదేని ముఖమెట్టిది? మృత్యురభి=మృత్తికచే బరిమళయొక్కమయినట్టిది. కస్మిన్=దేనియందు? రహసి=ఏకాంతమందు.

శబ్దరూపనమానములు — తదాననం-తస్యాః ఆననం తదాననం, తల్ తదాన నం; ఆననం, ఆననే, ఆననాని. తదాననశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. మృత్యురభి-మృదాసు రభి మృత్యురభి, తత్ మృత్యురభి; సురభి, సురభిణీ, సురభీశి. మృత్యురభిశబ్దః ఇ, న, ద్వి, ఏ. ఊతీశ్వరః-ఊత్యాః ఈశ్వరః ఊతీశ్వరః; ఈశ్వరః, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. ఊతీ శ్వరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. రహసి-రహసి, రహసోః, రహస్సు, రహశ్యబ్దః న, న, న, ఏ. ఉపాస్మాయ, అభిఘాత మవ్యయమ్. న-అవ్యయమ్. తృప్తిం-తృప్తిం, తృప్తీ, తృప్తీశి. తృప్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆయయా-ఆయయా. ఆయయతుః, ఆయయాః. అబ్జార్థక 'యాప్రావణ' ఇత్యస్తాథాతోస్తుకర్తకాత్పరైర్భూతేలిట్ పరస్మైవదేప్రథ మపురుషైశ్చవచాంతః కరీ-కరః అన్యాస్త్రీ కరీ; కరీ, కరిణి, కరిణి. కరిణిశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్యయమ్. సిక్తం-సిక్తం, సిక్తే, సిక్తాని. సిక్తశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. పృషతైః-పృషతేన, పృషతాభ్యాం, పృషతైః. పృషతశబ్దః ఉ, పు, తృ, ఐ. పయో

ముచాం - వయోసి ముంచంతీపయోముచః, లేహం పయోముచాం; వయోముచః, పయోముచోః, పయోముచాం. పయోముక్తబ్జః చ, పు, వ, బ. శచివ్యపాయే-శచో వ్యపాయః శచివ్యపాయః, తస్మిన్ శచివ్యపాయే; వ్యపాయే, వ్యపాయయోః, వ్యపాయేషు. శచివ్యపాయేబ్జః అ, ఉ, న, ఏ. వనరాజివల్వలం - వనానాం రాజి వనరాజి, వనరాజేః వల్వలం వనరాజివల్వలం, తత్ వనరాజివల్వలం; వల్వలం, వల్వలే, వల్వలాని. వనరాజివల్వలశబ్దః అ, న, ఓ, ఏ.

వ్యాఖ్యా — రధాననమితి. క్షిత్వికారో దిలీఁఁ, రహసి, మృత్యురభి మృదాసు గంధితస్యాః సువక్షిణాయాః ఆననంముఖం, ఉపామ్రాయ, తృప్తిం, నాయయా, కథ మివ, శచివ్యపాయే గ్రీష్టవసానే, 'శచివ్యధేఽనువహతే శృంగారామఘాయోస్సితే, గ్రీష్టేహుతవహేఽపిస్యా' దిలిఽశ్వాః. పయోముచాం ఘోషానాం పృవతైః బిందుభిః, 'పృవతందిందు పృవతా' విత్యమః. సిక్తం ఉక్షితం, వనరాజేః వల్వలమల్వనరః, ఉపా మ్రాయకరీవ, ఆత్ర కరీవవనరాజివల్వలానాం, కాంత కామినీవదనసమాధిరనుసంధేయః, గన్ధిణీనాం మృద్ధక్షణం లోకప్రసిద్ధమేవ, ఏలేన దోహదాఖ్యం గర్భలక్షణం సూచ్యతే.

భావము. — దిలీపమహారాజే కాంతవమయమున మృత్తికవలన బరిమళించెడి యాసుదక్షిణాదేవిమోము ఎండకాలముచివర మేఘముల జల్లులచే దడవఁ బడిన వన మలయందలి యల్పసరస్సును నేనుఁగువలె వాసన నెఱింగి తృప్తిబొందలేదు.

అవ. దాహృదహేతుకే మృద్ధక్షణేహేత్వంతర ముత్పేక్షితే. —

శ్లో. దివం మరుత్వా నివ భోక్తృతే భావం

దిగంతవిశ్రాంతరథో హి తత్సుతః,

అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే

మనో బంధం ధాన్యరసా నివిలంఘ్య సా.

పదచ్ఛేదము. — దివం, మరుత్వాత్, ఇవ, భోక్తృతే, భువం, దిగంతవిశ్రాంతరథః, హి, తత్సుతః, అతః, అభిలాషే, ప్రథమం, తథావిధే, మనః, బంధం, అన్యరసాత్, నిలంఘ్య, సా.

అర్థము. — హి = వికారణమువలన, దిగంతవిశ్రాంతరథః = దిక్కులయొక్క, అంతఃకౌనలయందు, విశ్రాంతః = వ్యాపించిన, రథః = రథముగల, తత్సుతః = తల్ = ఆసుదక్షిణాదేవియొక్క, సుతః = పుత్రుఁడు, మరుత్వాత్ = ఇంద్రుఁడు, దివమివ = స్వర్గమునువలె, భువం = భూమిని, భోక్తృతే = ఆనుభవించఁగలఁడు. అతః = ఆకారణమువలన, ప్రథమం = అది యందు, సా = ఆసుదక్షిణాదేవి, తథావిధే = మృద్రాచమయన, అభిలాషే = భోగ్యవస్తువు

నందు, అన్యరసాఁ-అన్య = ఇతరములయిన, రసాఁ = భోగ్యవస్తువులను, విలంఘ్యు= విడిచి, మనః=మనస్సును, బబంధ=కట్టెను.

ఆ కాంక్ష. — బబంధ=కట్టెను. కా=ఎవలె? సా=ఆనుదక్షిణా దేవి. కిం=దేనిని? మనః=మనస్సును. (నకర్తకక ర్తుప్రయోగము.) కింకృత్వా=ఏమి చేసి? లంఘ్యు=విడిచి. కాఁ=వేనిని? అన్యరసాఁ = ఇతరములయిన భోగ్యవస్తువులను. కస్తిఁ=దేనియందు? ఆభిలాషే=భోగ్యవస్తువునందు ఆభిలాషేకథంభూలే=భోగ్యవస్తు వెట్టిది? తథావిధే=మృ గ్రూపమునట్టిది. కదా=ఎవ్వరు? ప్రథమం=ముందఱును. తుతః=ఎందువలన? ఆతః=ఆ కారణమువలన, భోక్తృలే=ఆనుభవించుచున్నారో. కః=ఎవఁడు? తత్పుతః=ఆనుదక్షిణా దేవిపుత్రుఁడు. కాం=దేనిని? కుమం=భూమిని. (నకర్తకక ర్తుప్రయోగము) కామివ= దేవవలె? దింమి=స్వర్గమును. కః=ఎవఁడు? మరుత్వాఁ=ఇంద్రుఁడు. తత్పుతఃకథం భూతః=ఆనుదక్షిణా దేవియొక్క పుత్రుడెట్టివాఁడు? దిగంతవిశ్రాంతరథః=దిక్కులయొక్క కొలయుందు వ్యాపించిన రథము గల్గినవాఁడు. తుతః=ఎందువలన? హి=ఏ కారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు — దివం-దివం, దివో, దివి. దివశబ్దః ప, స్త్రీ, ద్వి, వి. మరుత్వాఁ-మరుత్వాఁ, మరుత్వంతో, మరుత్వంతః. మరుత్వచ్చబ్దః త, పు, ప్ర, వి. ఇ-ఆవ్య. భోక్తృలే-భోక్తృలే, భోక్తృలే, భోక్తృంతో. అభ్యవహారార్థకథంభూలోస్య కర్తకాత్కర్తణి భవ్యుల్లిట్ ఆత్మ నేపదే ప్రథమపురుషైశ్చవచనాంతః. భువం-భువం, భువో, భువః. భూశబ్దః హ, స్త్రీ, ద్వి, వి. దిగంతవిశ్రాంతరథః-దిశామంతాః దిగంతాః, దిగంతేషు విశ్రాంతః దిగంతవిశ్రాంతః, ది...తః, రథః యస్య సః ది...ధః; రథః, రథో, రథాః. దిగంతవిశ్రాంతరథశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. హి-ఆవ్య. తత్పుతః - తస్యా స్పుతః తత్పుతః; సుతః, సుతే, సుతాః. తత్పుతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. అతః - తస్మిన్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. ఆభిలాషే-ఆభిలష్యతఇత్యభిలాషః, తస్మిన్నభిలాషే; ఆభిలాషే, ఆభిలాషయోః, ఆభిలాషేషు. ఆభిలాషశబ్దః ఆ, పు, స, వి. ప్రథమం - ప్రథమం, ప్రథమా, ప్రథమాఁ. ప్రథమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. తథావిధే-తథావిధాయస్య సః తథావిధే, తస్మిన్ తథావిధే; విధే, విధయోః, విధేషు. తథావిధశబ్దః ఆ, పు, స, వి. మనః-మనః, మనసీ, మనాంసి మనశ్శబ్దః స, న, ద్వి, వి. బబంధ-బబంధ, బబంధతః, బబంధః. 'బంధబంధన'ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్సుకర్తకాత్కర్తృభూలేట్ పర నై పదే ప్రథమపురుషైశ్చవచనాంతః. అన్యరసాఁ-రస్యంతఇతి రసాః, అన్యేచ తేరసాశ్చ అన్యరసాః, తాఁ అన్యరసాఁ; రసం, రసో, రసాఁ. అన్యరసశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. విలంఘ్యు-ల్యబంతమవ్యయమ్. సా - సా, లే, తాః. తచ్చబ్దః ద, స్త్రీ, ప్రథమక వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—దివమిలి. హియస్తాత్కారగాల్ దిగంతవిశ్రాంతరథః చక్రవర్తి తస్యాస్పృతః తత్పుత్రః మరుత్వా నింధ్రః 'ఇంద్రోమరుత్వాన్మనువేత్సమరః; దివం స్వర్గ మివ భువం భోక్త్యతే'భుజోఽనవసే'ఇత్యాత్మ నేపదం, అతః ప్రణామం, సా నుదక్షిణా, తథావిధే భూవికారే మృద్నూపే ఆభిలవ్యత ఇశ్యభిలాషాగ్యవస్తు తస్మిన్, కర్తృణి ఘృతో, రస్యం లేస్యాస్యంత ఇతిరసాః భోగ్యాధాః, అన్యేవ తే రసాశ్చకాక్, విలం ఘృయ విహాయ, మనః బలంభ, దధావిత్సర్గః, దౌహృద మేతుకస్య మృద్ధక్షణసప్త పుత్ర భోగనూచనార్థక్య ముత్పేక్షితం.

భావము.—సుదక్షిణాదేవి భూమండలమంతయు నేరెమ కొడుకును గనుమాచ నగా నితరభోజ్యవస్తువుల వదిలి మృద్నూపమయినభోగ్యవస్తువునందే మొదలు నానక్షిణి గినదై యుండెను.

శ్లో.న మే ప్రాయా శంసలి కింవిద్ధిరం స్పృహవతీవస్తుభు కేషుమాగధీ ఇన్ద్రార్థచ్చ త్యనువేల మాన్యతః ప్రియాసఖ రత్తరణోసలేశ్వరః

పదచ్ఛేదము —న, మే, ప్రాయా, శంసలి, కిం, విత్, ఈభిశం, స్పృహవతీ, వస్తుభు, కేషు, మాగధీ, ఇతి, స్వ, పృచ్ఛతి, అనువేలం, ఆదృతః, ప్రియాసఖః, ఉత్తరణోసలేశ్వరః

అర్థము.—మాగధీ=సుదక్షిణాదేవి, ప్రాయా=జ్ఞ వేత, కింవిత్=దేవిని, ఈభిశం =ఇన్ద్రార్థమును, మే=నాకొఱకు, నశంసలి=చెప్పదు. కేషు=ఏ, వస్తుభు=వస్తువులయందు, స్పృహవతీ=ఇచ్చగలదో, ఇతి=ఇట్లుని, అనువేలం=ప్రతిక్షణమందు, ఆదృతః=ఆదరణ తోఁగూడిన, ఉత్తరణోసలేశ్వరః = దిలీపమహారాజు, ప్రియాసఖః=ప్రియా=సుదక్షిణా దేవియొక్క, సఖః=చెలికత్తెలను, పృచ్ఛతి=అడిగెను.

ఆకాంక్ష.—పృచ్ఛతి=అడిగెను కః=ఎవఁడు? ఉత్తరణోసలేశ్వరః=దిలీపమహారాజు, కాః=ఎవఁడెలను? ప్రియాసఖః=సుదక్షిణాదేవిచెలికత్తెలను. (సకర్తకకర్తృప్రయోగము.) ఉత్తరణోసలేశ్వరఃకథంభూతః=దిలీపమహారాజెటువంటివాఁడు? ఆదృతః=ఆదరణతోఁగూడినవాఁడు. కదా=ఎవ్వఁడు? అనువేలం=ప్రతిక్షణమందును. కిమిలి = నిమని? ఇతి=ఇట్లుని, స్పృహవతీ=ఇచ్చగలినదో. కా=ఎవఁడె? మాగధీ=సుదక్షిణాదేవి. (అకర్తకకర్తృప్రయోగము.) కేషు=వేరియందు? కేషువస్తుభు=ఏవస్తువులయందు, నశంసలి = చెప్పదు. కా=ఎవఁడె? మాగధీ=సుదక్షిణాదేవి. కిం=దేనిని? ఈభిశం=ఇన్ద్రార్థమును. (సకర్తకకర్తృప్రయోగము.) కస్యై=ఎవనికొఱకు? మే=నాకొఱకు. కిమిలి=దేనిని? కయా=దేనిచేత? ప్రియా=లజ్జచేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — న-అవ్యయమ్. మే-మహ్యం మే, ఆవాభ్యాం ణౌ, అస్య భ్యం నః. అస్య చ్ఛబ్దః ద, పు, చ, వి. ప్రయా-ప్రియా, ప్రాభ్యాం, ప్రీభిః. ప్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, త్ప, వి. శంసతి-శంసతి, శంసతి, శంసంతి. 'శంసుప్తతా' విత్పస్తాద్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృ వర్తమానేట్ పరస్మైచదే ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః. కిం, కిం, కే, కాని. కిష్శబ్దః మ, న, స్వి, వి. చిత్-ఆవ్య. ఉన్సితం-ఉఘ్నితం, ఉఘ్నితే, ఉఘ్నితాని. ఉఘ్నితశబ్దః అ, న, ద్వి, వి. స్పృహవతీ-స్పృహస్యాఆస్తీతి స్పృహవతీ, స్పృహవతీ, స్పృహవతీ, స్పృహవతీ, స్పృహవతీ. స్పృహవతీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. వస్తుభు-వస్తుని, వస్తునో, వస్తుభు వస్తుశబ్దః ఉ, న, స, బ. కేషు-కస్తిక్, కయోః, కేషు, కిష్శబ్దః మ, న, స, బ. మాగధీ మగధస్యావత్సం శ్రీ మాగధీ; మాగధీ, మాగధ్య, మాగధ్యః. మాగధీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. ఇతి-అవ్య. స్త-ఆవ్య. పుచ్చతి - పుచ్చతి, పుచ్చతి, పుచ్చంతి. 'పుచ్చస్థాస్థాయ' మిత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృ భూలేట్ పరస్మైచదే ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః అనువేలం - వేలాయాం వేలాయాం ఆనువేలం, అన్యాయాభావ మన్య. ఆదృతః-ఆదృతః, ఆదృతౌ, ఆదృతాః. ఆదృతశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, వి. ప్రియా సఖిః-ప్రియాయాః సఖిః ప్రియాసఖ్యః, తాః ప్రియాసఖిః; సఖిం, సఖ్యై, సఖిః. ప్రియాసఖిశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, బ. ఉత్తరతోసలేశ్వరి - ఉత్తరతోసలానాం ఈశ్వరి ఉత్తరతోసలేశ్వరి; ఈశ్వరి, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. ఉత్తరతోసలేశ్వరశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా. — నేతి. మగధస్యరాజ్ఞోపత్యం శ్రీ మాగధీ, సుదక్షిణా 'ద్వ్యభౌ మగధకలింగశూరమసాదతి' త్యక్, ప్రియా లజ్జయా, కించిత్ప్రమది, ఈఘ్నిత మభీష్టం, మే మహ్యం, నశంసతిరాచస్తే, కేషువస్తుభు, స్పృహవతీ, ఇతి, అనువేలమనుక్షణ మాదృతః ఆదృతవా, కర్తరిక్తః, 'ఆదృతౌసాదరాస్మితా' విత్యమః, ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః, సఖిస్సహచరీ, ఉత్తరతోసలేశ్వరోదీలీపః, పుచ్చతిస్త వప్రచ్చ, 'లత్సే' ఇతి భూలేట్, సఖినాం విస్రంభభూమిత్యాదిభావః.

భావము. — సుదక్షిణాదేవి లజ్జచే దనకు దేనియం దపేక్ష యున్నదో దాని జెప్పదు గనుక దానికేవలప్రళయం విచ్చయున్న దని దిలీపమహారాజామెచేరికత్తెలను ప్రతిక్షణ మాదరిగితో నడుగుచుండెను.

శ్లో ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం
య దేవ నప్రేత దపశ్య దాహృతమ్,
న హీష్ట మన్య త్రిదివేపి భూపతే
రభూ దనాసాద్య మధిజ్యధన్వనః

పదచ్ఛేదము. — ఉపేత్య, సా, దోహదదుఃఖశీలతాం, యత్, ఏవప్రప్రే, కత్, అపశ్యత్, ఆహృతం, న, హి, ఇష్టం, ఆస్య, త్రివిధే, ఆని, భూవలేః, అభూత్, అనా సాద్యం, అభిజ్యభవ్యః

అర్థము. — సా = ఆసుదక్షిణాదేవి, దోహద దుఃఖశీలతాం = దోహద = గర్భిణీ మనో రథముచేత, దుఃఖశీలతాం = దుఃఖస్వభావము, ఉపేత్య = పొంది, యత్ = ఏవస్తువును, వ ప్రే = కోరెనో, తత్ = ఆవస్తువును, అహృతం = తీసుకొనిరాఁబడినదానినిగా, అపశ్య దేవే = చూచినదే, హి = ఏ కారణమువలన, అభిజ్యభవ్యః = అభిజ్యం = ఎక్కువెట్టఁబడిన, భవ్యః = భను స్సుకల్పన, ఆస్య = ఈ, భూవలేః = దిలీపమహారాజునకు, ఇష్టం = ఇష్టమయినస్తువు, త్రివిధే = స్వర్గమందును, అనాసాద్యం = పొందరానిదిగా, నాభూత్ = లేకపోయెనో.

ఆకాంక్ష. — నాభూత్ = లేకపోయెనో. యే = ఏది? ఇష్టం = ఇష్టమయిన వస్తువు. (అకర్తకకర్తృప్రయోగము.) కథంభూతం = ఎటువంటిదిగా? అనాసాద్యం = పొందఁ గూడనిదిగా, కస్తిన్నః = దేనియందును? త్రివిధే = స్వర్గమందును. కస్య = ఎవని? ఆస్య = ఈ, భూవలేః = దిలీపమహారాజునకు. భూవలేః కథంభూతస్య = దిలీపమహారాజెట్టివాడు? అభిజ్యభవ్యః = ఎక్కువెట్టఁబడిన భనుస్సు గలవాఁడు. కుతః = ఎందువలన? హి = ఏ కారణమువలన? అపశ్య దేవ = చూచినదే. కా = ఎవతె? సా = ఆసుదక్షిణాదేవి. యే = దేనిని? కత్ = ఆవస్తువును. (సకర్తకకర్తృప్రయోగము.) కథంభూతం = ఎట్టిదానిగా? అహృతం = తీసుకరాబడినదానిగా, వప్రే = కోరెనో. కా = ఎవతె? సా = ఆసుదక్షిణాదేవి. యే = దేనిని? యత్ = ఏవస్తువును (సకర్తకకర్తృప్రయోగము.) కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ఉపేత్య = పొంది. కాం = దేనిని? దోహదదుఃఖశీలతాం = గర్భిణీమనోరథముచే నయిన దుఃఖస్వభావతమ

శబ్దరూపసూసములు. — ఉపేత్య - ల్యబంశమవ్యయమ్ సా.సా, తే.తాః.తచ్చబ్బః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దోహదదుఃఖశీలతాం - దుఃఖశీలం యస్యాస్సా దుఃఖశీలా, దుఃఖశీలా - యాః భావః దుఃఖశీలతా, దోహదేవ దుఃఖశీలతా దోహ...లతా, తాం దోహ...లతాం, శీలతాం, శీలతే, శీలతాః. దోహదదుఃఖశీలతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.యత్ - యత్, యే, యాని. యచ్చబ్బః ద, న, ద్వి, ఏ ఏవ - అవ్య వప్రే - వప్రే, వప్రాతే, వప్రితే. 'వృక్షో వరణ' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరి భూలేలట్ అత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః తత్ - తత్, తే, తాని. తచ్చబ్బః ద, న, ద్వి, ఏ. అపశ్యత్ - అపశ్యత్, అపశ్య తాం, అపశ్యత్ 'దృశో ప్రేక్షణ' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరి భూలేలట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అహృతం - అహృతం, అహృతే, అహృతాని. అహృతశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. న - అహృ. హి - అహృ. ఇష్టం - ఇష్టం, ఇష్టే, ఇష్టాని. ఇష్టశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఆస్య - ఆస్య, అనియోః, ఏనయోః, ఏనాం. ఇదమ్ శబ్దః మ, పు, ష, ఏ. త్రివిధే - త్రివిధే, త్రివిధ

యో: త్రివిధేషు. త్రివిధకట్టః ఆ, పుం, న, ఏ. ఆపి-ఆవ్య. భూపలేః-భువః పతిః భూ
పతిః, తస్య భూపలేః, భూపలేః, భూపలోః, భూపతీనాం. భూపతికట్టః ఇ, పు, ష
ఏ ఆభూత్-ఆభూత్, ఆభూతాం, ఆభూత్ సత్తార్థకభూపాలోరకర్తృకాత్కర్తృ
భూలేఖన్ పరివ్రేపదే ప్రకవపుడమైవచనాంతః. అనాసాద్య-అనాదితం యోగ్యం
అసాద్యం, అసాద్యంసభవతి శృవాసాద్యం; అనాసాద్యం, అనాసాద్యే, అనాసాద్యవి.
అనాసాద్యకట్టః ఆ, న, ప్ర, ఏ ఆభిజ్యుభవన్-ఆరోజితా జ్య యస్య తత్ ఆభిజ్యం,
ఆభిజ్యం భవ్యయస్య సః ఆభిజ్యుభవన్, జస్య ఆభిజ్యుభవన్; భవ్యసః, భవ్యనో, భవ్యనాం.
ఆభిజ్యుభవన్ కట్టః న, పుం, మ, ఏ.

వ్యాఖ్య. ఉపేత్యేని. దోహదం గృహీయనో-ఆ, 'దోహదందోహలం శ్రద్ధాలా
లసక్వపమంవత' మిలిహలాయుధః; సా సుదక్షిణా, దోహదేన దుగభిశీలతాం దుగభిష్ట
భావతాం, ఉపేత్య ప్రాప్య, యద్వస్తు, వప్రే ఆచకాంతే, తద్వస్తు, అచ్యుతమూతం, భ
వ్రేది శేషః, అచ్యుదేవ అలభ్యతేత్కృణో, తుతః హి యస్తాత్కారగాత్, అస్య, భూప
లేః, ఇంద్రంవస్తు, త్రివిధేషు క్లేదేషి, అనాసాద్య మప్రాప్యం, నాభూత్ కిం, యాచన
యా నేత్యాహ. ఆభిజ్యుభవన్ ఇతి, సహివీరపత్నీనా మలభ్యం కించిదస్త్రీభావః. ఆత్ర బా
హుః, 'సాహివీరపదావాశ్చ శ్రద్ధా చవిధాత్తికే'తి. ఏతచ్చ పత్నీమనోరథపూరణం అక
రణే వృద్ధివోచకం భవత్, సతురాజ్యః, స్త్రీతాల్యాత్, తదుక్తం, 'దేయమప్యహికంకన్యై
సహివీరపత మ్భవం, శ్రద్ధాః పూతార్థస్య వికల్పియతి కేవల' అన్యచ్చ. 'దోహద
స్యాత్కారాన గృహీయన మవాప్నుయ' ఇతి.

భావము. — సుదక్షిణాదేవి బహుంకలవలన నేవస్తువు గోరిననునావస్తువామెటు
తెచ్చి యిష్ట బడును. ఎందువల్లనన నామె కిష్టమయినవస్తువు స్వర్గమందుండిన దం నను
దాని బొంద దిలీచమహారాజున కసాధ్యము కాదు.

శ్లో. క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం
ప్రచీయమానావయవా రరాజ సా,
పురాణపత్రాః గమా దనంతరం
లలే వ సన్నద్ధమనోజ్ఞ పల్లవా.

2

పదచ్ఛేదము. — క్రమేణ. నిస్తీర్య, చ, దోహదవ్యథాం, ప్రచీయమానావయవా,
రరాజ, సా, పురాణపత్రాః గమా, దనంతరం, లతా, ఇవ, సన్నద్ధమనోజ్ఞ పల్లవా.

అర్థము. — సా = ఆ సుదక్షిణాదేవి, క్రమేణ = క్రమముగా, దోహదవ్యథాం =
దోహద = గృహీయనోరథంబుచే కలున, వ్యథాం = దుఃఖమును, నిస్తీర్య = విడిచి,

ప్రచీయమానావయవాసలీ-ప్రచీయమాన = పోషింపఁబడిన, అవయవాసలీ=అవయవములు గల్గినట్టిదగుచు, పురాణ పత్రాపగమాల్-పురాణ=పురాతనములయిన, పత్ర=పర్వములయొక్క, అపగమాల్-పోవుటకంటె, అనంతరం=తర్వాత, సన్నద్ధమనోజ్ఞ పల్లవా-సన్నద్ధ=పుట్టిన, మనోజ్ఞ=మనోహరములైన, పల్లవా=చిగురుటాకులుగలిగిన, లతేవ=లీగవలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

ఆ కాంక్ష — రరాజ=ప్రకాశించెను. కా=ఎవతె? సా=అనుదక్షిణాదేవి (అకర్తక కర్తృప్రయోగము) కేవ=దేనివతె? లతేవ=లీగవలె. లతాకథంభాతా = లీగగట్టిది? సన్నద్ధ మనోజ్ఞ పల్లవా=పుట్టినమనోహరములగు చిగురుటాకులుగల్గినది. కదా=ఎప్పుడు? అనంతరం=తర్వాతను. కస్తాల్=దేనికంటె? పురాణపత్రాపగమాల్=పురాతనములయిన పర్వములయొక్క పోవుటకంటె. కథంభాతాసలీ=ఎట్టిదగుచు? ప్రచీయమానావయవాసలీ=పోషింపఁబడిన యవయవములు కలిగినదగుచు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? నిస్తీర్ణ = దాటి. కాంచ=దేనిని? దోహదవ్యథాంచ = గర్భిణీమనోరథముచే నయనదుఃఖమును. కేవ=దేనిచేత? క్రమేణ=క్రమముచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.— క్రమేణ-క్రమేణ, క్రమాభ్యాం, క్రమైః. క్రమశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. నిస్తీర్ణ-బృబింతమవ్య. చ-అవ్య. దోహదవ్యథా-దోహదేన వ్యథా దోహదవ్యథా, తాం దోహదవ్యథాం; వ్యథాం, వ్యథే, వ్యథాః. దోహదవ్యథాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రచీయమానావయవా-ప్రచీయమానాః అవయవాః యస్యాస్యా ప్రచీ...యవా; అవయవా, అవయవే, అవయవాః. ప్రచీయమానావయవాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సా-సా, లే, తాః. తచ్చబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పురాణపత్రాపగమాల్-పురాణానిచ తాని పత్రాణిచ పురాణపత్రాణి, పురా ... లాగాం, అపగమః పురా...గమః, తస్తాల్ పురా...గమాల్; అపగమాల్, అపగమాభ్యాం, అపగమేభ్యః. పురాణపత్రాపగమశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ. అనంతరం-నవిద్యతే అంతరం యస్యసః అనంతరః, తం అనంతరం; అనంతరం, అనంతరా, అనంతరాన్. అనంతరశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. లతా-లతా, లతే, లతాః. లతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. సన్నద్ధమనోజ్ఞ పల్లవా-సన్నద్ధాః మనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్యా సన్నద్ధ...పల్లవా; పల్లవా, పల్లవే, పల్లవాః. సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.— క్రమేణేతి. సా సుదక్షిణా, క్రమేణ, దోహదవ్యథాంచ, నిస్తీర్ణ ప్రచీయమానావయవా పువ్యమానావయవాసలీ, పురాణపత్రాపగమా దనంతరం, సన్నద్ధా స్పంహితాః ప్రత్యగ్రత్వా న్మనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్యా, లతేవ, రరాజ.

భావము. — సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమంబుగా బయ్యంకలవలన గలిగిన బాధలచే నివర్తింపఁబడి యవయవసౌష్ఠవమునుజొంది పండుటాకులురాలి చిగురుటాకులుగల తీగ వలె ప్రకాశించెను.

ఆవ. — లక్షణాంతరం వర్ణయతి. —

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాంతపీవరం
తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజకోశయోః శ్రియమ్.

పదచ్ఛేదము. — దినేషు, గచ్ఛత్సు, నితాంతపీవరం, తదీయం, అనీలముఖం, స్తనద్వయం, తిరశ్చకార, భ్రమరాభిలీనయోః, సుజాతయోః, పంకజకోశయోః, శ్రియమ్.

అర్థము. — దినేషు = గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సునత్సు = గడిచిపోవుచుండఁగాను, నితాంతపీవరం = నితాంత = మిక్కిలి, పీవరం = బలవీరినట్టియు, అనీలముఖం = అనీల = అంతటనల్లనయిన, ముఖం = చూచుకములు గలిగినట్టియు, తదీయం = ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, స్తనద్వయం = స్తన = కుచములయొక్క, ద్వయం = యుగ్మము, భ్రమరాభిలీనయోః = భ్రమర = భృంగములచేతను, అభిలీనయోః = అభివ్యాప్తములయినట్టియు, సుజాతయోః = సుందరములయిన, పంకజకోశయోః = కమల కుట్టలములయొక్క, శ్రియం = కాంచి, తిరశ్చకార = తిరస్కరించెను.

అకాంత. — తిరశ్చకార = తిరస్కరించెను. కిం = ఏది? స్తనద్వయం = కుచయుగ్మము. కాం = దేనిని? శ్రియం = కాంచి (నక్కర్చకర్తృప్రయోగము). కయోః = వేనియొక్క. పంకజకోశయోః = కమల కుట్టలములయొక్క. పంకజకోశయోః కథంభూతయోః = కమల కుట్టలములెట్టివి? సుజాతయోః = సుందరములయినవి. పునఃకథంభూతయోః = ఇంక నెట్టివి? భ్రమరాభిలీనయోః = భృంగములచేతభివ్యాప్తములయినవి. స్తనద్వయంకథంభూతం = కుచయుగ్మమెట్టిది? తదీయం = ఆసుదక్షిణాదేవిసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? అనీలముఖం = అంతటనల్లనయిన చూచుకములు కలిగినది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? నితాంతపీవరం = మిక్కిలి బలవీరినది. కథంభూతేషునత్సు = ఎట్టివగుచుండఁగా? గచ్ఛత్సునత్సు = గడిచిపోయినవగుచుండఁగా. కేషు = ఏవి? దినేషు = గర్భిణీమనోరథదినములు

శబ్దరూపసమాసములు. — దినేషు = దినే, దినయోః, దినేషు. దినశబ్దః అ, న, ను. గచ్ఛత్సు = గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛచ్ఛబ్దః త, న, ను, బ. నితాంతపీవరం నితాంతం పీవరం నితాంతపీవరం; పీవరం, పీవరే, పీవరాణి. నితాంతపీవరశబ్దః అ, న

ప్ర, వి. తదీయం-తస్యాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః
అ, న, ప్ర, వి. అనీలముఖం - అనమంతా నీలై అనీలై, అనీలై, ముఖే యస్య తత్
అనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. అనీలముఖశబ్దః అ, న, ప్ర, వి. స్తనద్వయం-
స్తనయోః ద్వయం స్తనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. స్తనద్వయశబ్దః అ, న,
ప్ర, వి. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రతుః, తిరశ్చక్ర! 'తిక్ష్ణకోకరణ' ఇత్యస్తా
ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృ భూతేఽట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమ
రాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనా భ్రమరాభిలీనా, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభి
లీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః అ, పుం, ప, ద్వి. సుజాత
యోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః అ, పుం, ప, ద్వి. పంకజ
కోశయోః-పంకే జాతే పంకజే, పంకజయోః కోశా పంకజకోశా, తయోః పంకజకో
శయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః అ, పుం, ప, ద్వి. శ్రియం-
శ్రియం, శ్రియా, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — దినేష్యతి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు సత్సు, నితాంతపీవర
మతిష్ఠాలం, అనమంతానీలై ముఖే చూచుకేయస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాపంబంధి,
స్తనద్వయం, భ్రమరైః గభిలీనయోః అభివ్యాజయోః, సుజాతయోః స్సందరయోః, పంక
జకోశయోః కమలకుట్టలయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, ఆక్రవాపటః—'అష్టేష్టతా
స్తనా పీనా సుందరా కృష్టచూచుకా' వి.

భావము. — నానావస్తువులపై నాసపడుదినములు గడచుకొలది సుదక్షిణాదేవి
పయోధరము లంతటనల్లనగు చమ మొనలుగలదియై పైదుష్టెదలు వ్రాలినకప్ప మొగ్గలకాం
తిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృస స్ససత్వాం మహిషీ మమన్యత.

౯

పదచ్ఛేదము. — నిధానగర్భాం, ఇవ, సాగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యం
తరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్సలిలాం, సరస్వతీం, నృసః, ససత్వాం, మహిషీం,
అమన్యత.

ఆర్థము. — నృసః=దిలీపమహారాజు, ససత్వాం=గర్భిణియైన, మహిషీం=బట్టాభి
ప్రేక్షురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం-నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందుగలగిస

భావము. — సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమముగా బయ్యంకలవలన గలిగిన బాధలచే నివర్తింపఁబడి యవయవసౌష్ఠ్యమునుబొంది పండుటాకులారా చిగురుటాకులుగల తీగ వలె ప్రకాశించెను.

ఆవ. — లక్షణాంకరం వర్ణయతి. —

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాస్తపీవరం
తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజకోశయో శ్రియమ్.

పదచ్ఛేదము. — దినేషు, గచ్ఛత్సు, నితాంతపీవరం, తదీయం, ఆనీలముఖమ్, స్తనద్వయం, తిరశ్చకార, భ్రమరాభిలీనయోః, సుజాతయోః, పంకజకోశయోః, శ్రియం.

అర్థము. — దినేషు = గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సునత్సు = గడిచిపోవుచుండఁగాను, నితాంతపీవరం = నితాంత = మిక్కిలి, పీవరం = బరిసినట్టియు, ఆనీలముఖం = ఆనీల = అంకటనల్లనయిన, ముఖం = చూచుకములు గలిగినట్టియు, తదీయం = ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, స్తనద్వయం = స్తన = కుచములయొక్క, ద్వయం = యుగ్మము, భ్రమరాభిలీనయోః = భ్రమర = భృంగములచేతను, అభిలీనయోః = అభివ్యాప్తములయినట్టియు, సుజాతయోః = సుందరములయిన, పంకజకోశయోః = కమల కుట్టలములయొక్క, శ్రియం = కాంచిని, తిరశ్చకార = తిరస్కరించెను.

ఆకాంక్ష. — తిరశ్చకార = తిరస్కరించెను. కిం = ఏది? స్తనద్వయం = కుచయుగ్మము. కాం = దేనిని? శ్రియం = కాంచిని (సకర్త కర్తృప్రయోగము). కయోః = చేనియొక్క? పంకజకోశయోః = కమల కుట్టలములయొక్క. పంకజకోశయోః కథంభూతయోః = కమల కుట్టలములెట్టివి? సుజాతయోః = సుందరములయినవి. పునఃకథంభూతయోః = ఇంక నెట్టివి? భ్రమరాభిలీనయోః = భృంగములచేనభివ్యాప్తములయినవి. స్తనద్వయంకథంభూతం = కుచ యుగ్మమెట్టిది? తదీయం = ఆసుదక్షిణాదేవిసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? ఆనీలముఖం = అంకటనల్లనయిన చూచుకములు కలిగినవి. పునఃకథంభూతం = ఇంకను నెట్టిది? నితాంతపీవరం = మిక్కిలి బరిసినది. కథంభూతేషునత్సు = ఎట్టివగుచుండఁగా? గచ్ఛత్సునత్సు = గడిచిపోయినవగుచుండఁగా. కేషు = ఏవి? దినేషు = గర్భిణీమనోరథదినములు.

శబ్దరూపసమాసములు. — దినేషు - దినే, దినయోః, దినేషు. దినశబ్దః ఆ, న, స, బ. గచ్ఛత్సు - గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛచ్చబ్దః త, న, స, బ. నితాంతపీవరం - నితాంతం పీవరం నితాంతపీవరం; పీవరం, పీవరే, పీవరాణి. నితాంతపీవరశబ్దః ఆ, న,

ప్ర, ఏ. తదీయం-తస్యాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. అనీలముఖం - ఆనమంతా నీల తే ఆనీలే, ఆనీలే, ముఖే యస్య తత్ అనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. అనీలముఖశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. స్తనద్వయం-స్తనయోః ద్వయం స్తనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. స్తనద్వయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రయః, తిరశ్చక్రయః 'దుక్కుఁకరణ' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృ భూతేః పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమరాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనా భ్రమరాభిలీనా, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభిలీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః ఆ, పుం, ప, ద్వి. సుజాతయోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః ఆ, పుం, ప, ద్వి. పంకజకోశయోః-పంకజే పంకజే, పంకజయోః కోశా పంకజకోశా, తయోః పంకజకోశయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః ఆ, పుం, ప, ద్వి. శ్రియం-శ్రియం, శ్రియా, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—దినేష్విలి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు సత్పు, నిశాంతపీఠర మలిష్టాలం, అనమంతానీలే ముఖే చూచుకేయస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తనద్వయం, భ్రమరై రభిలీనయోః అభివ్యాజయోః, సుజాతయో స్సందరయోః, పంకజకోశయోః కమలకులయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, ఆక్రవాహుః—'అష్టేష్టతా ససా పీనా నుందరా కృష్టయాచుకా' విలి.

భావము.—నానావస్తువులపై నాసవడుదినములు గడచుకొనిన సుదక్షిణాదేవి పయోధరము లంతటనల్లనగు చను మొనలుగలదియై పైదుమ్మెదలు వ్రాలినకప్పి మొగ్గలకాం లిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్ఫలిలాం సరస్వతీం
నృస స్ససత్వాం మహిషీ మమన్యత.

పదచ్ఛేదము.—నిధానగర్భాం, ఇవ, సాగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యంతరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్ఫలిలాం, సరస్వతీం, నృసః, ససత్వాం, మహిషీం, అమన్యత.

అర్థము.—నృపః=దిలిపమహారాజు, ససత్వాం=గర్భిణియైన, మహిషీం=బట్టాభిషిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం=నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందుగ లెగిన

భావము.—సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమంబుగా బయ్యంకలవలన గల్గిన బాధలచే నివర్తింపఁబడి యవయవసౌష్ఠ్యమునుబొంది పండుటాకులురాలి చిగురుటాకులుగల పీఠముల పై ప్రకాశించెను.

ఆప.—లక్షణాంతరం వర్ణయతి.—

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాంతపీవరం
తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజశోశయో శ్రియమ్.

పదచ్ఛేదము.—దినేషు, గచ్ఛత్సు, నితాంతపీవరం, తదీయం, అనీలముఖమ్, స్తనద్వయమ్, తిరశ్చకార, భ్రమరాభిలీనయోః, సుజాతయోః, పంకజశోశయోః, శ్రియమ్.

అర్థము.—దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సు=గడిచిపోవుచుండఁగాను, నితాంతపీవరం=నితాంత=మిక్కిలి, పీవరం=బలవీనప్రియు, అనీలముఖం=అనీల=అంతటనల్లనయిన, ముఖం=చూచుకములు గల్గినప్రియు, తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, స్తనద్వయం=స్తనం=కుచములయొక్క, ద్వయం=యొక్కము, భ్రమరాభిలీనయోః=భ్రమర=భృంగములచేతను, అభిలీనయోః=అభివ్యాప్తములయినప్రియు, సుజాతయోః=సుందరములయిన, పంకజశోశయోః=కమల కుట్టలములయొక్క, శ్రియం=కాంఠిని, తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను.

అకాంక్ష.—తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను. కిం=ఏది? స్తనద్వయం=కుచయొక్కము. కాం=దేనిని? శ్రియం=కాంఠిని (నకర్త కకర్తృప్రయోగము). కయోః=వేనియొక్క? పంకజశోశయోః=కమల కుట్టలములయొక్క. పంకజశోశయోః కథంభూతయోః=కమల కుట్టలములెట్టివి? సుజాతయోః=సుందరములయినవి. పునఃకథంభూతయోః=ఇంక నెట్టివి? భ్రమరాభిలీనయోః=భృంగములచేనభివ్యాప్తములయినవి. స్తనద్వయం=కుచయొక్కమెట్టిది? తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవిసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? అనీలముఖం=అంతటనల్లనయిన చూచుకములు కలిగినవి. పునఃకథంభూతం = ఇంకను నెట్టిది? నితాంతపీవరం=మిక్కిలి బలవీననిది. కథంభూతేషునత్పు=ఎట్టివగుచుండఁగా? గచ్ఛత్సు=గడిచిపోయినవగుచుండఁగా. కేషు=ఏవి? దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దినేషు=దినే, దినయోః, దినేషు. దినశబ్దః అ, న, న, బ. గచ్ఛత్సు=గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛచ్చబ్దః త, న, న, బ. నితాంతపీవరం=నితాంతం పీవరం నితాంతపీవరం; పీవరం, పీవరే, పీవరాణి. నితాంతపీవరశబ్దః అ, న,

ప్ర, వి. తదీయం-తస్యాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః
అ, న, ప్ర, వి. అనీలముఖం - అనమంతా నీలై అనీలై, అనీలై, ముఖే యస్య తత్
అనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. అనీలముఖశబ్దః అ, న, ప్ర, వి. ప్రసద్దయం-
ప్రసయోః ద్వయం ప్రసద్దయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. ప్రసద్దయశబ్దః అ, న,
ప్ర, వి. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రతుః, తిరశ్చక్రః 'దుక్కుఞ్చకరణ' ఇత్యస్తా
ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి భూతేట్ వరస్తేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమ
రాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనా భ్రమరాభిలీనా, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభి
లీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః అ, పుం, ప, ద్వి. సుజాత
యోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః అ, పుం, ప, ద్వి. పంకజ
కోశయోః-పంకజే పంకజే, పంకజయోః కోశ పంకజకోశ, తయోః పంకజకో
శయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః అ, పుం, ప, ద్వి. శ్రియం-
శ్రియం, శ్రియా, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, వి.

వాగ్భా. — దినేష్వితి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు సత్పు, నిశాంతపీఠర
మతిష్ఠాలం, అనమంతానీలై ముఖే చూచుకేయస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి,
ప్రసద్దయం, భ్రమరై రభిలీనయోః అభివ్యాక్తయోః, సుజాతయో స్సందరయోకి, పంక
జకోశయోః కమలకుట్టలయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, ఆక్రబాహుః—'అప్లేష్టకా
స్తనా పీనా సుందరా కృష్టచూచుకా' నితి.

భావము. — నానావస్తువులపై నాసవడుదినములు గడచుకొంటి సుదక్షిణాదేవి
పయోధరము లంతటనల్లనగు చను మొనలుగలదియై పైదుమ్మెదలు వ్రాలినకమ్మి మొగ్గలకాం
చిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృస స్ససత్వాం మహిషీ మమన్యత.

౯

పదచ్ఛేదము. — నిధానగర్భాం, ఇవ, సాగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యం
తరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్సలిలాం, సరస్వతీం, నృసః, ససత్వాం, మహిషీం,
అమన్యత.

అర్థము. — నృపః=దిలీపమహారాజు, ససత్వాం=గర్భిణియైన, మహిషీం=వట్టాభి
షిత్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం=నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందుగఁగిన

భావము. — సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమముగా బయ్యంకలవలన గలిగిన బాధలచే విపత్తివలనబడి యవయవసౌష్ఠ్యమునుబొంది పరిమిటాకులురాచి చిగురుటాకులుగల తీగ పరి ప్రకాశించెను.

ఆప. — లక్షణాంతరం పర్యయతి. —

శ్లో. దిశేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపరం
 సవయ మానిలముఖం సవస్వయన్.
 పరశ్చకార భ్రమరాభీనయో
 సుభాతయోః పంకజకోశయో శ్రియమ్.

పదచ్ఛేదము. — దిశేషు, గచ్ఛత్సు, నితాన్తపరం, సవయం, అనీలముఖమ్, సవస్వయం, పరశ్చకార, భ్రమరాభీనయోః, సుభాతయోః, పంకజకోశయోః, శ్రియం.

అర్థము. — దిశేషు = గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సునత్సు = గడిచిపోవుచుండగాను, నితాన్తపరం = నితాన్త = మిక్కిలి, పరం = పరిసరినట్టియు, అనీలముఖం = అనీల = అంశునల్లనయిన. ముఖం = చూడుకములు గలిగినట్టియు, తపయం = అనుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, సవస్వయం = సవ = కుచములయొక్క, స్వయం = యుగ్మము, భ్రమరాభి నీనయోః = భ్రమర = భృంగముల చేతను, అభీనయోః = అభీవ్యాప్తములయినట్టియు, సుభాతయోః = సుందరములయిన. పంకజకోశయోః = కమల కుల్లలములయొక్క. శ్రియం = కాంచిని, పరశ్చకారం = పరస్పరించెను.

ఆకాశ. — పరశ్చకారం = పరస్పరించెను. తింపిడి సవస్వయం = కుచయుగ్మము. కాం = చేసిని? శ్రియం = కాంచిని (సకర్తక కర్తృప్రయోగము). కయోః = చేసియొక్క? పంకజకోశయోః = కమల కుల్లలములయొక్క. పంకజకోశయోః కథంభాతయోః = కమల కుల్లలములైట్టి? సుభాతయోః = సుందరములయినది. సుభాతంభాతయోః = పంకజైట్టి? భ్రమరాభీనయోః = భృంగములచేర్చివ్యాప్తములయినది. సవస్వయం = కంభాతం = కుచయుగ్మమునైట్టి? శ్రియం = అనుదక్షిణాదేవి సంబంధియైనది. పునఃకంభాతం = పంకజైట్టి? అనీలముఖం = అంశునల్లనయిన చూడుకములు కలిగినది. పునఃకంభాతం = పంకజ కుల్లల? నితాన్తపరం = మిక్కిలి పరిసరినట్టియు. సవయం = కుచయుగ్మమునైట్టి? గచ్ఛత్సునత్సు = గడిచిపోయినచరితంబునగా. కేధంపరి? దిశేషు = గర్భిణీమనోరథదినములు.

కల్పరూపగుణాదయం. — దిశేషు = దిశే, దినయోః, దిశేషు. దినశబ్దా ఆ, న, న, బ. గచ్ఛత్సు = గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛత్సుబ్దా త, న, న, బ. నితాన్తపరం = గతాంతం దిగరం నితాన్తపరం; దిగరం, పీవరే, పీవరాది. నితాన్తపరశబ్దా ఆ, న,

ప్ర, వి. తదీయం-తస్మాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఆనీలముఖం - ఆనమంతా స్మిలే ఆనీతే, ఆనీతే, ముఖే యస్య తత్ ఆనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. ఆనీలముఖశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. స్తనద్వయం-స్తనయోః ద్వయం స్తనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. స్తనద్వయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రయః, తిరశ్చక్రయః 'దుక్కుఞ్'కరణ' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృ భూతేఽట్ వరస్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమరాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనా భ్రమరాభిలీనా, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభిలీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః ఆ, పుం, ప, ద్వి. సుజాతయోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః ఆ, పుం, ప, ద్వి. పంకజకోశయోః-పంకజే పంకజే, పంకజయోః కోశా పంకజకోశ, తయోః పంకజకోశయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః ఆ, పుం, ప, ద్వి. శ్రియం-శ్రియం, శ్రియా, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్యా.—దినేష్వితి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు నత్సు, నిశాంతపీఠరమలిఘాలం, ఆనమంతాస్మిలే ముఖే చూచుకేయస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణానంబంధి, స్తనద్వయం, భ్రమరైః గభిలీనయోః అభివ్యాప్తయోః, సుజాతయోః స్పందరయోః, పంకజకోశయోః కమలకుట్టలయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, ఆత్మభావః—'అమైష్టతాస్తనా పీనా సుందరా కృష్ణమాచుకా' వితి.

భావము.—నానావస్తువులపై నానవడుదినములు గడచుకొండి సుదక్షిణాదేవి పయోధరము లంతటనల్లనగు చను మొనలుగలదియై పైదుష్టెదలు వ్రాలినకమ్మ మొగ్గలకాం తిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్ఫలిలాం సరస్వతీం
నృచ స్ససత్వాం మహిషీ మమన్యత.

పదచ్ఛేదము.—నిధానగర్భాం, ఇవ, సాగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యంతరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్ఫలిలాం, సరస్వతీం, నృచ, ససత్వాం, మహిషీం, అమన్యత.

అర్థము.—నృచః=దిలీపమహారాజు, ససత్వాం=గడ్డిజియైన, మహిషీం=బట్టాభిష్టిప్తరాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం=నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందుగలగిన

సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను, అభ్యంతరలీనపావకాం=అభ్యంతర=మధ్య ప్రదేశమందు, లీన=అణగియుండెడి, పావకాం=యశ్శ్వరుడుగల, శమిమివ=శమివృక్షమునువలెను, అంతస్సలిలాం=అంతః=అంతర్గతమయిన, సలిలాం=ఉదకముగల్గిన, సరస్వతీం=సరస్వతియనెడి, నదీమివ=నదీనివలెను, అమన్యత=ఎంచెను.

ఆకాంక్ష.—అమన్యత=ఎంచెను. కః=ఎవడు? నృపః=దిలీపమహారాజు. కాం=ఎవ్వలెను? మహిషీం=పృథ్విభిష్టిర్తరాలయిన సుదక్షిణాదేవి (సకర్తకర్తృప్రయోగము). కామివ=దేనివలె? నదీమివ=నదీనివలె. నదీంకథంభూతాం=నదియెట్టిది? సరస్వతీం=సరస్వతియనునది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకను నెట్టిది? అంతస్సలిలాం=అంతర్గతమయిన ఉదకముగల్గినది. పునఃకామివ=ఇంక దేనివలె? శమిమివ=శమివృక్షమునువలె. శమింకథంభూతాం=శమివృక్షమెట్టిది? అభ్యంతరలీనపావకాం=మధ్య ప్రదేశమందుండియుండెడి యశ్శ్వరుడుగల్గినది. పునఃకామివ=ఇంక దేనివలెను? సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను. సాగరాంబరాం కథంభూతాం=భూమి ఎటువంటిది? నిధానగర్భాం=నిధిగర్భమందుండినది. మహిషీం కథంభూతాం=పట్టాభిష్టిర్తరాలయిన సుదక్షిణాదేవియెట్టిది? ససత్వాం=గర్భిణియైనట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిధానగర్భాం-నిధానం గర్భే యస్యా స్యా నిధానగర్భా, తాం నిధానగర్భాం; గర్భాం, గర్భే, గర్భాః. నిధానగర్భాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్యు. సాగరాంబరాం-సాగరః అంబరం యస్యా స్యా సాగరాంబరా, తాం సాగరాంబరాం; అంబరాం, అంబరే, అంబరాః. సాగరాంబరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శమిం-శమిం, శమ్యా, శమిః. శమిశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్యు. అభ్యంతరలీనపావకాం - అభ్యంతరే లీనః అభ్యంతరలీనః, అభ్యంతరలీనః పావకః యస్యాస్యా అభ్యం ... పావకా, తాం అభ్యం ... పావకాం; పావకాం, పావకే, పావకాః. అభ్యంతరలీనపావకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నదీం-నదీం, నద్యౌ, నదీః. నదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్యు. అంతస్సలిలాం - అంతర్గతం సలిలం యస్యాస్యా అంతస్సలిలా, తాం అంతస్సలిలాం, సలిలాం, సలిలే, సలిలాః. అంతస్సలిలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సరస్వతీం-సరస్వతీం, సరస్వత్యౌ, సరస్వతీః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నృపః-నృపా పాతీతి నృపః; నృపః, నృపా, నృపాః. నృపశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, ఏ. ససత్వాం-సత్వేన సహవర్తత ఇతి ససత్వా, తాం ససత్వాం; ససత్వాం, ససత్వే, ససత్వాః. ససత్వాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మహిషీం-మహిషీం, మహిష్యౌ, మహిషీః. మహిషీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అమన్యత-అమన్యత, అమన్యేతాం, అమన్యత 'మనుజువదాధన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్పకర్తకా త్కర్తృభూతేలబ్ధ అత్త సేవదే ప్రభవపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — నిధానేతి. నృపః దిలీపః, ససత్త్వాం ఆపన్నసత్త్వాం, గర్భణీమిక్య
ర్థః, మహిషీం కృతాభిషేకాం, ప్రియాం, 'కృతాభిషేకామహిషీ' త్యమరః; నిధానం
గర్భేయస్యాస్తాం నిధానగర్భాం, సాగరః అంబరం వస్త్రం యస్యాస్తాం సాగరాంబ
రాం, సముద్రవసనామిత్యర్థః, 'అంబరం వోమ్నివాససీ' త్యమరః; భువమివ అభ్యం
తరే లీనః పావణో యస్యాస్తాం, శమీమివ, శమీశరావన్ని రస్తీ త్యత్ర లిజం, త్ర.
'శమీగర్భాదగ్నిం మంధతీ'తి. అంతస్సలిలా మంతర్గతసలిలాం, సరస్వతీం నదీమివ, అమ
న్యత, ఏలేన, గర్భస్థితశిశోః, సార్వభౌమత్వం లేజస్విత్యం, పవిత్రత్వంచ, విచక్షితం.

భావము. — దిలీపమహారాజా గర్భవతియయిన సుదక్షిణాదేవిని రత్నా దినిధులు
గర్భమందుగల భూమినిపలెను, అగ్ని గర్భమందుగల శమీపుష్పమును పలెను, అంతర్వా
హినియగు సరస్వతీనదినిపలెను తలంచెను. (అనగా, తద్గర్భస్థితశిశువు సార్వభౌముడై,
లేజస్వియై, పరమపవిత్రుడై యుండునని యెంచె ననుట.)

శ్లో. ప్రియానురాగస్య మనస్సమున్నతేః
భుజాద్వితానాం చ దిగంతసంపదామ్,
యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియా
పుతే శ్చ ధీర సుదృశ రవ్యధత్త సః.

౧౦

పదచ్ఛేదము. — ప్రియానురాగస్య, మనస్సమున్నతేః, భుజాద్వితానాం, చ, దిగంత
సంపదామ్, యథాక్రమం, పుంసవనాదికాః, క్రియాః, ధృతేః, చ, ధీరః, సుదృశీ,
వృధత్త, సః.

అర్థము. — ధీరః=విద్వాంసుఁడయిన, సః=అదిలీపమహారాజు, ప్రియానురాగస్య-
ప్రియా=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవియందలి, అనురాగస్య = అనురాగమునకును,
మనస్సమున్నతేః=బౌద్ధార్యమునకును, భుజాద్వితానాం-భుజ = బాహుబలంబుచేత, ఆద్వి
తానాం=సంపాదించఁబడిన, దిగంతసంపదాంచ-దిక్=దిక్కులయొక్క, అంత = కొనల
యందలి, సంపదాంచ=సంపదలకును, ధృతేశ్చ=పుత్రుఁడు గలుగుచున్నాఁ డనుసంతో
షమునకును, సుదృశీః=అనురూపములయిన, పుంసవనాదికాః-పుంసవన = పుంసవనమే,
ఆదికాః=మొదలుగాఁ గల్గిన, క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను, యథాక్రమం=క్రమము
ను అలెక్రమింపకుండునట్లు, వృధత్త=చేసెను.

ఆకాంక్ష. — వృధత్త=చేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=అదిలీపమహారాజు. కాః =
వేదీని? క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను (సకర్తృకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? యథా
క్రమం=క్రమము నలెక్రమింపకుండునట్లు. క్రియాఃకథంభూతాః=క్రియలెట్టివి? పుంసవ

సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను, అభ్యంతరలీనపావకాం-అభ్యంతర=మళ్ళప్రదేశముందు, లీన=అణగియుండెడి, పావకాం=యశ్చర్మముగల, శమిమివ=శమివృక్షమునువలెను, అంతస్సలిలాం-అంతః=అంతర్గతమయిన, సలిలాం = ఉదకముగల్గిన, సరస్వతీం=సరస్వతీయనెడి, నదీమివ=నదినివలెను, అమన్యత=ఎంచెను.

ఆకాంక్ష.—అమన్యత=ఎంచెను. ఈ=ఎవడు? నృప=దిలీదముహూర్తాః. కాం=ఎవ్వరెను? మహిషీం=ప్రృథిక్షిత్తరాలయిన నువ్వీగాదేని (సకర్తకకప్ర) ప్రయోగము) కామివ=దేనినివలె? నదీమివ=నదినివలె. నదీంకరంభూతాం=నదియొట్టి? సరస్వతీం=సరస్వతీయనునది. పునఃకరంభూతాం=ఇంకను నెట్టి? అంతస్సలిలాం=అంతర్గతమయిన ఉదకముగల్గినది. పునఃకామివ=ఇంక దేనినివలె? శమిమివ=శమివృక్షమునువలె. శమింకరంభూతాం=శమివృక్షమొట్టి? అభ్యంతరలీనపావకాం=మళ్ళప్రదేశముందుండియుండెడి యశ్చర్మముగల్గిన. పునఃకామివ=ఇంక దేనినివలెను? సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను. సాగరాంబరాం కరంభూతాం=భూమి ఎటువంటి? నిధానగర్భాం=నిధిగర్భమందుగలిగినది. మహిషీం కరంభూతాం=వట్టాశీక్షిత్తరాలయిన నువ్వీగాదేనియొట్టి? ససత్వాం=గర్భిణియొట్టి.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిధానగర్భాం-నిధానం గర్భే యస్యా స్యా నిధానగర్భా, తాం నిధానగర్భాం; గర్భాం, గర్భే, గర్భాః. నిధానగర్భాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అప్య. సాగరాంబరాం-సాగరః అంబరం యస్యా స్యా సాగరాంబరా, తాం సాగరాంబరాం; అంబరాం, అంబరే, అంబరాః. సాగరాంబరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శమిం-శమిం, శమ్యా, శమిః. శమిశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అప్య. అభ్యంతరలీనపావకాం - అభ్యంతరే లీనః అభ్యంతరలీనః, అభ్యంతరలీనః పావకః యస్యాస్యా అభ్యం ... పావకా, తాం అభ్యం ... పావకాం; పావకాం, పావకే, పావకాః. అభ్యంతరలీనపావకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నదీం-నదీం, నద్యా, నదీః. నదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అప్య. అంతస్సలిలాం - అంతర్గతం వలిలం యస్యా స్యా అంతస్సలిలా, తాం అంతస్సలిలాం; సలిలాం, సలిలే, సలిలాః. అంతస్సలిలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సరస్వతీం-సరస్వతీం, సరస్వత్యా, సరస్వతీః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నృప-నృపా పాతీతి నృపః; నృపః, నృపా, నృపాః. నృపశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, వి. నసత్వాం-నత్వేన నహవర్తత ఇతి నసత్వా, తాం నసత్వాం; నసత్వాం, నసత్వే, నసత్వాః. నసత్వాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మహిషీం-మహిషీం, మహిష్యా, మహిషీః. మహిషీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అమన్యత-అమన్యత, అమన్యేతాం, అమన్యంత 'మనుఅవబోధన' ఇత్యస్తాధాతో స్పకర్తకా త్కర్తరిభూతేలజ్ అత్క నేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — నిధానేతి. వృహః దిలీహః, ససత్వాం ఆవన్నసత్వాం, గర్భాణీమిత్యర్థః, మహిషీం కృతాభిషేకాం, ప్రియాం, 'కృతాభిషేకామహిషీ' త్యమరః; నిధానం గర్భేయస్యాస్తాం నిధానగర్భాం, సాగరః అంబరం పశ్యంత్రం యస్యాస్తాం సాగరాంబరాం, సముద్రం ససామిత్యర్థః, 'అంబరం వోమ్మివాససీ' త్యమరః; భువమివ అభ్యంతరే లీనః పావణో యస్యాస్తాం, శమిమివ, శమిశరావ్హిరస్తి త్యక్త విజ్రం, శ్రు. 'శమిగర్భాదగ్నిం మంధతీ'తి. అంతస్సరిలా మంత్రగ్రతసలిలాం, సరస్వతీం నదీమివ, ఆమన్యత, విలేన, గర్భస్థితకళోః, సార్వభౌమత్వం లేజస్విత్యం, పవిత్రత్వంచ, వివక్షితం.

భావము. — దిలీపమహారాజు గర్భవతియైన సుదక్షిణాదేవిని రత్నా దినిధులు గర్భమందుగల భూమినిపలెను, అగ్ని గర్భమందుగల శమిపుష్కమును పలెను, అంతర్వాహినియగు సరస్వతీనదినిపలెను తలంచెను. (అనగా, తద్గర్భస్థితకళవు సార్వభౌముడై, లేజస్వియై, పరమపవిత్రుడై యుండునని యెంచె ననుట.)

శ్లో. ప్రియానురాగస్య మనస్సమున్నతేః
భుజార్జితానాం చ దిగంతసంపదామ్,
యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియా
వృత్తే శ్చ ధీర సదృశీ రవ్యధత్త సః.

౧౦

పదచ్ఛేదము. — ప్రియానురాగస్య, మనస్సమున్నతేః, భుజార్జితానాం, చ, దిగంత సంపదామ్, యథాక్రమం, పుంసవనాదికాః, క్రియా, ధృతేః, చ, ధీరః, సదృశీ, రవ్యధత్త, సః.

అర్థము. — ధీరః=విద్వాంసుడయిన, సః=అదిలీపమహారాజు, ప్రియానురాగస్య-ప్రియా=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవియందలి, అనురాగస్య = అనురాగమునకును, మనస్సమున్నతేః=బౌదాధ్యమునకును, భుజార్జితానాం=భుజం బాహుబలంబుచేత, ఆర్జితానాం=సంపాదించబడిన, దిగంతసంపదాంచ=దిక్=దిక్కులయొక్క, అంత = కొనలయందలి, సంపదాంచ=సంపదలకును, ధృతేశ్చ=పుత్రుడు గలుగుచున్నాడనుసంతోషమునకును, సదృశీః=అనురూపములయిన, పుంసవనాదికాః=పుంసవన = పుంసవనమే, ఆదికాః=మొదలుగాఁ గల్గిన, క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను, యథాక్రమం=క్రమమును అతిక్రమింపకుండునట్లు, రవ్యధత్త=చేసెను.

ఆకాంక్ష. — రవ్యధత్త=చేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=అదిలీపమహారాజు. కాః = కేనిని? క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను (సకర్తృకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? యథాక్రమం=క్రమమునతిక్రమింపకుండునట్లు. క్రియాఃకథంభూతాః=క్రియలెట్టివి? పుంసవ

నాదికాః=పుంసవమే మొదలుగాఁగల్గినవి. పునః కథంభూతాః=ఇంకయున్నట్టివి; సదృశీః=అనురూపములయినవి. కస్యాశ్చ=చేసికొని? ధృతేశ్చ=పుత్రుఁడు కలుగుచున్నాడనెడి సంతోషములకును. తాసాంచ=చేసికొని? దిగంతసంపదాంచ=దిక్కులొనలయందలిసంపదలకును. దిగంతసంపదాం కథంభూతానాం=దిక్కులొనలయందలిసంపదలెట్టివి? భుజాద్వితానాం=దాహుబలముచేత సంపాదించఁబడినవి. పునఃకస్యాః=ఇంకను చేసికొని? మనస్సమున్నతే=దౌదాత్యమునకును. పునఃకస్య=ఇంకను చేసికొని? ప్రియాసురాగస్య=ప్రియరాలయిన సుదక్షిణాదేవియందలి ఆసురాగమునకును. సకథంభూతాః=ఆదివీచమహారాజెటువంటివాఁడు? ధీరః=విద్యాంసుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ప్రియాసురాగస్య-ప్రియాయాం అనురాగః ప్రియానురాగః, తస్య ప్రియానురాగస్య; అనురాగస్య, అనురాగయోః, అనురాగాణాం. ప్రియానురాగశబ్దః ఆ, పుం, ప, ఏ. మనస్సమున్నతే-మనసః సమున్నతిః మనస్సమున్నతిః, తస్యాః మనస్సమున్నతే, సమున్నత్యాః, సమున్నతే, సమున్నత్యోః, సమున్నతీనామ్. మనస్సమున్నతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప, ఏ. భుజాద్వితానాం-భుజేన ఆర్జితాః భుజార్జితాః, తాసాం భుజాద్వితానాం; ఆర్జితాయాః, ఆర్జితయోః, ఆర్జితానాం. భుజాద్వితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప, బ. చ-ఆవ్య. దిగంతసంపదాం-దిశామంతాః దిగంతాః, దిగంలేష సంపదః దిగంతసంపదః, తాసాం దిగంతసంపదామ్; సంపదః, సంపదోః, సంపదాం. దిగంతసంపచ్చబ్దః ప, స్త్రీ, ప, బ. యథాక్రమం-క్రమ మనలిక్రమ్య యథాక్రమం. ఆవ్యయాభావ మవ్య. పుంసవనాదికాః-పుమాన్ సూయతే అనేనేలి పుంసవనం, పుంసవనం ఆదిర్యాసాంతాః పుంసవనాదికాః, తాః పుంసవనాదికాః; ఆదికాం, ఆదికే, ఆదికాః. పుంసవనాదికాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. క్రియాః-క్రియాం, క్రియే, క్రియాః. క్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. ధృతేః-ధృత్యాః, ధృతే, ధృత్యోః, ధృతీనాం. ధృతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప, ఏ. చ-ఆవ్య. ధీరః-ధీరః, ధీరా. ధీరాః. ధీరశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, ఏ. సదృశీః-సదృశీం, సదృశ్యో, సదృశీః. సదృశీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, బ. వ్యధత్ - వ్యధత్, వ్యధథాతాం, వ్యధథత్. విశ్రాన్తకాత్ 'దుధాన్ ధారణపోషణయో' రిశ్చస్తాధాతో న్నకర్తకాత్-ర్తరి భూలేలజ్ ఆత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్చబ్దః ప, పుం, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ప్రియేతి. ధీరః, స దిలీమః, ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం, అనురాగస్య, మనస్సమున్నతేరాదాద్యస్య, భుజేన భుజబలేన ఆర్జితానాం సంపాదితానాం, నతువాణిశ్యాదినా. దిగంలేష, సంపదాం, ధృతేశ్చ పుత్రోమే భవిష్యతీతి సంతోషస్యచ, 'ధృతిశ్యోగాంకరేచైత్యే ధారణాకారమప్తి' వ్యితి విశ్వాః; సదృశీః అనురూపాః, పుమాన్ సూయతే అనేనేలి పుంసవనం, తదాదిర్యాసాంతాః, క్రియాః, యథాక్రమం,

క్రమ మనతిక్రమ్య, పృథక్త కృతవాక్, ఆదిశబ్దేన ఆనవభాస సీమంతోన్నయనే గృహ్యేతే. ఆ త్ర మాసిద్ధి తీయే తృతీయే వా పునవనం, యదాహ 'పుంసానక్షత్రేణ చంద్రమా యుక్తస్యా' దిలిసారస్కరి, 'చతుర్థేమాస్యనవలోభల' మిత్యాఖ్యలాయనః. 'షష్ఠేఽన్తమేవాసీమంతోన్నయన' మితి యాజ్ఞవల్క్యః.

భావము.—చండితుఁడయినదిలివమహారాజు న్రియురాలయినభార్యయందలిప్రేమకును, తనయాదార్యమునకును, భుజబలముచే నెల్లదిశలయందును సంపాదింపఁబడిన సంపదలకును, కుమారుఁడు పుట్టుచున్నాఁడనియెడి సంతోషమునకును తగినట్లు పునవన సీమంతాదికార్యములను క్రమప్రకారము చేసెను.

శ్లో. సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భశారవా
త్ప్రియత్నముక్తాసనయా గృహగతః
తయోపచారాంజలిఖన్నహస్తయా
ననంద పారిష్టవనేత్రయా నృపః.

౧౧

పదచ్ఛేదము.—సురేంద్రమాత్రాశ్రిత గర్భశారవాత్, ప్రయత్నముక్తాసనయా, గృహగతః, తయా, ఉపచారాంజలిఖన్నహస్తయా, ననంద, పారిష్టవనేత్రయా, నృపః.

అర్థము.—గృహగతః - గృహ=గృహమునుగూర్చి, ఆగతః=వచ్చిన, నృపః=దిలివమహారాజు, సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భశారవాత్ - సురేంద్ర = దిక్పాలకులయొక్క, మాత్రా=అంశలచేతను, ఆశ్రిత=ప్రవేశింపఁబడిన, గర్భ=గర్భముయొక్క, శారవాత్=భారంబువలన, ప్రయత్నముక్తాసనయా-ప్రయత్న=ప్రయాసచేతను, ముక్త=విడువఁబడిన, ఆసనయా=పీఠముగల్గినదియు, ఉపచారాంజలిఖన్నహస్తయా-ఉపచార=ఉపచారార్థమయిన, అంజలి=అంజలికరణమునందు, ఖన్న=భేదవిశిష్టములయిన, హస్తయా=హస్తములు గలిగినదియు, పారిష్టవనేత్రయా-పారిష్టవ=చంచలములయిన, నేత్రయా=లోచనములు గలిగినదియు నయిన, తయా=ఆసుదక్షిణాదేవిచేత, ననంద=సంతోషించెను.

ఆకాంక్ష.—ననంద=సంతోషించెను. కః=ఎవఁడు? నృపః=దిలివమహారాజు(అకర్తకప్రయోగము). తయా = ఎవ్వరచేత? తయా=ఆసుదక్షిణాదేవిచేత. తయాకథంభూతయా=ఆసుదక్షిణాదేవియెట్టిది? పారిష్టవనేత్రయా-పారిష్టవ=చంచలములయిన, నేత్రయా=లోచనములుగలిగినది. పునఃకథంభూతయా=ఇంకను నెట్టిది? ఉపచారాంజలిఖన్నహస్తయా=ఉపచారార్థమయిన అంజలికరణముందు భేదవిశిష్టములయిన హస్తములు కలిగినది. పునఃకథంభూతయా=ఇంకను నెట్టిది? ప్రయత్నముక్తాసనయా=ప్రయాసచే విడువఁబడినపీఠముగలిగినది. కస్తాత్=దేసినవలన? సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భశారవాత్ = దిక్ప

లురయంశలచే నాశ్రయింపఁబడినగర్భభారంబువలన. నృపఃకర్ణంధుఃతః = దిలీపమహారాజుట్టివాఁడు? గృహగతః=గృహమునుగూర్చి వచ్చినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సురేంద్ర మాలాశ్రితగర్భశారవాత్-సురాణాం ఇంద్రాః సురేంద్రాః, సురేంద్రాణాం మాలాః సురేంద్రమాలాః, సు...త్రాభిఆశ్రితః సు...శ్రీతః, సు...శ్రితశ్చాసౌ గర్భశ్చ సు...శ్రితగర్భః, సు...గర్భస్యశారవం సు...శారవం, తస్మాత్ సురేంద్ర...శారవాత్; శారవాత్, శారవాభ్యాం, శారవేభ్యః సురేంద్రమాలాశ్రితగర్భశారవశబ్దః ఆ, న, వం, ఏ ప్రయత్నముక్తాసనయా-ప్రయత్నేనముక్తం ప్రయత్నముక్తం, ప్రయత్నముక్తం ఆసనం యయా సా ప్ర...సనా, తయా ప్రయత్నముక్తాసనయా; ఆసనయా, ఆసనాభ్యాం, ఆసనాభిః. ప్రయత్నముక్తాసనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, త్వ, ఏ. గృహగతః-గృహం ఆగతః గృహగతః; ఆగతః, ఆగతో, ఆగతాః. గృహగతశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, ఏ. తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్చబ్బిద, స్త్రీ, త్వ, ఏ. ఉపచారాంబలిభిన్నహస్తయా-ఉపచారస్య అంబలిః ఉపచారాంబలిః, ఉపచారాంబలిభిన్న ఉపచారాంబలిభిన్నా, ఉప...భిన్నా హస్తా యస్యాస్యా ఉపచా...న్న హస్తా, తయా ఉపచారాంబలిభిన్నహస్తయా; హస్తయా, హస్తాభ్యాం, హస్తాభిః. ఉపచారాంబలిభిన్నహస్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, త్వ, ఏ. ననంద-ననంద, ననందతుః, ననందుః. 'టునదినమృద్ధా' విత్యస్తాద్ధాతోరకర్త కాత్కర్తరిభూతేర్థి వరస్థై వదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పారిష్టవనేత్రయా-పారిష్టవనేత్రేయస్యాస్యా పారిష్టవనేత్రా, తయా పారిష్టవనేత్రయా; నేత్రయా, నేత్రాభ్యాం, నేత్రాభిః. పారిష్టవనేత్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, త్వ, ఏ. నృపః-నృప్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపా, నృపాః. నృపశబ్దః ఆ, పుం, త్వ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సురేంద్రేతి. గృహగతః గృహం ప్రత్యాగతః, నృపాదిలీపః, సురేంద్రాణాం లోకపాలనాం, మాలాభిరంజితః, ఆశ్రితస్య ఆనుప్రవీప్తస్య, గర్భస్య, శారవాత్ భారాత్, ప్రయత్నేన, ముక్తాసనయా, ఆసనాదుద్ధితయేత్యర్థః, ఉపచారస్యాంబలా అంబలికరణే, భిన్నహస్తయా, పారిష్టవనేత్రయా చంచలాత్మ్యా, 'చంచలం తరళంచైవ పారిష్టవపరిష్టవే' ఇత్యమరణి; తయాసుదక్షిణయా, ననందసంతోషికవాక్, సురేంద్రమాలాశ్రితేత్యర్థమనుః. 'అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాలాభిర్నిర్మితో నృప' ఇతి.

భావము.—రఘువంశరాజు తనమందిరముజొచ్చి దిక్పాలరయంశంబు నొంది యుండెడి గర్భస్థశిశువుయొక్క బయలువలన నధికప్రయత్నముతోఁ దనకు మర్యాదల నొనరించెను దనస్త్రియారాలయన సుదక్షిణాదేవినిఁ జూచి మిగులసంతోషించె.

శ్లో. కుమారభృత్యాకుశలై రనుష్ఠితే

భిషగ్భి రాపై రథ గర్భభర్తణి,

సతః ప్రతీతః ప్రసవోన్ముఖం ప్రియాం
దదర్శ కాలే దివ మభి తా మివ.

౧౨

పదచ్ఛేదము — కుమారభృత్యా కుశలైః, అనుష్ఠితే, భిషగ్భిః, ఆప్తైః, అథ, గర్భ
భర్తణి, పతిః, ప్రతీతః, ప్రసవోన్ముఖం, ప్రియాం, దదర్శ, కాలే, దివం, అభి తాం, ఇవ.

అర్థము. — అథ=అనంతరమందు, కుమారభృత్యా కుశలైః=కుమారభృత్యా=బాల
చికిత్సయందు, కుశలైః=సమర్థులయినవైద్యులు, ఆప్తైః=హితులయిన, భిషగ్భిః=వైద్యులచేత,
గర్భభర్తణి-గర్భ = గర్భముయొక్క, భర్తణి=పోషణము, అనుష్ఠితేనలి=చేయఁబడినది
యగుచుండఁగా, కాలే=పదవమాసమందు; గ్రీష్టావసానమందును, ప్రసవోన్ముఖం-ప్ర
సవ=ప్రసవించుటకు, ఉన్ముఖం=అభిముఖురాలయిన, ప్రియాం=ప్రియురాలై స సుదక్షి
ణాదేవిని, అభి తా=సంజాత మేళుములుగల, దివమివ=ఆ కాశమునువలె, పతి=భర్తయగు
దిలీపమహారాజు, ప్రతీతస్య=సంతుష్టుఁడగుచు, దదర్శ=చూచెను.

ఆ కాంక్ష. — దదర్శ=చూచెను. ఈ=ఎవఁడు? పతి=భర్తయైన దిలీపమహారా
జు, కాం=ఎవఁడెను? ప్రియాం=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని (సకర్త కకర్తృప్రయో
గము). కథంభూతస్య=ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రతీతస్య=సంతుష్టుఁడయినవాఁడగుచు.
కామివ=దేనివలె? దివమివ=ఆ కాశమునువలె. దివం కథంభూతాం=ఆ కాశమెట్టిది?
అభి తాం=సంజాత మేళుములుగలది. ప్రియాం కథంభూతాం=ప్రియురాలయిన సుద
క్షిణాదేవియెట్టిది? ప్రసవోన్ముఖం=ప్రసవించుటకు అభిముఖురాలయినది, కస్తిక్=దేని
యందు? కాలే=పదవమాసమందు; గ్రీష్టావసానమందును. కథంభూతేనలి=విలాటిదా
చుండఁగా? అనుష్ఠితేనలి=చేయఁబడ్డదొచుండఁగా. కస్తిక్=ఏది? గర్భభర్తణి=గర్భము
యొక్క పోషణము. కైః=ఎవరిచేత? భిషగ్భిః = వైద్యులచేత. భిషగ్భిః కథంభూతైః
వైద్యులెట్టివారు? ఆప్తైః=హితులయినవారు. పునః కథంభూతైః = ఇంకను ఎట్టివారు?
కుమారభృత్యా కుశలైః=బాలచికిత్సయందు సమర్థులయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — కుమార భృత్యా కుశలైః-కుమారాణాం భృత్యా కుమ
రభృత్యా, కుమారభృత్యామం కుశలాః కుమారభృత్యాకుశలాః, తైః కుమారభృత్యా
కుశలైః; కుశలేన, కుశల-భ్యాం, కుశలైః. కుమారభృత్యా కుశలశబ్దం ఆ, పు, తృ, బ.
అనుష్ఠితే-అనుష్ఠితే, అనుష్ఠితయోః, అనుష్ఠితేషు. అనుష్ఠితశబ్దం ఆ, న, న, వి. భిషగ్భిః-
భిషకా, భిషగ్భ్యాం, భిషగ్భిః. భిషకశబ్దం ఇ, పుం, తృ, బ. ఆప్తైః-ఆప్తేన, ఆప్తాభ్యాం,
ఆప్తైః. ఆప్తశబ్దం ఆ, పు, తృ, బ. అథ. ఆప్య. గర్భభర్తణి-గర్భస్య భర్త గర్భభర్త,
కస్తిక్ గర్భభర్తణి; భర్తణి, భర్తణోః, భర్తను. గర్భభర్తణశబ్దం న, న, న, వి.
పతిః-పతిః, పతీ, పతయః. పతిశబ్దం ఇ, పుం, ప్ర, వి. ప్రతీతః-ప్రతీతక, ప్రతీతా,

ప్రతీతాః. ప్రతీతశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, ఏ. ప్రసవోన్ముఖం-ప్రసవే ఉన్ముఖే ప్రసవోన్ముఖే, తాం ప్రసవోన్ముఖం, ఉన్ముఖం, ఉన్ముఖ్యై, ఉన్ముఖేః. ప్రసవోన్ముఖే శబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రియాం-ప్రియాం, ప్రియే, ప్రియాః. ప్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్తాధాతోస్స కర్తృకాశ్చ-ర్తృభూతేర్హి పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైశ్చవచనాంతః. కాలే-కాలే, కాలయోః, కాలేషు. కాలశబ్దః ఆ, పుం, స, ఏ. దివం-దివం, దివౌ, దివః దివ్ శబ్దః ఏ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అభ్రితాం-అభ్రాణి అస్యా స్సంజాతాని అభ్రితా, తాం అభ్రితాం; అభ్రితాం, అభ్రితే, అభ్రితాః. అభ్రితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—కుమారేతి. అథ, కుమారభృత్యా బాలచిత్వా, 'సంజ్ఞాయాం స మజనిషదే'త్యాదిసాక్ష్యే, తస్యాం, కుశలైః, అవైః, హితైః, భిషగ్భిః వైద్యైః, గర్భస్య, భర్తృణి భరణే, పోషణే 'క్షీణేహేమి భృతౌభరే'తి కాశ్వకః, భృశేర్తనిక్ ప్రత్యయః, అనుష్ఠితే కృతేనతి, కాలేదశమేమాసి, అన్యత్రగీష్టావసానే ప్రసవస్యగర్భమోచనస్య, ఉన్ముఖే మాసన్న ప్రసవామిత్యర్థః, 'సృదుత్వాదేభలేభుషే'ప్రసవో గర్భమోచన' ఇత్యమరః; ప్రియాం సుదక్షిణాం, అభ్రాణ్యస్యా స్సంజాతానీత్యభ్రితాం 'తదస్యసంజాతం, 'తారకాదిభ్య ఇత'జితి ఇతచ్, దివమివ, పరిః భర్తా' ప్రతీతస్తుప్తస్సక్, 'భ్యాలేభుషే ప్రతీతస్సాన్య'దిత్యమరః; దదర్శ, 'గర్భకర్తృణీ'తి పాతే గర్భధానప్రతీతావౌచిత్యభంగః.

భావము.—గర్భవైద్యుడు ప్రజ్ఞావంతులై యిష్టలుగానుండెడి వైద్యులు గర్భపోషణవిషయమయిన యావచ్చికిల్ల జేయుచుండఁగా పదియవ నెలలో గ్రీష్మర్తు సంకమందు వర్షముకురియుటకు సిద్ధముగా దట్టమయిన మొయిల్లతోగూడిన యాకాశమువలె ప్రసవవేదనతోనుండిన సుదక్షిణాదేవిని దీర్ఘమహారాట సంతుష్టాంతరంగుడయి చూచెను.

శ్లో. గ్రహై స్తతః పంచభి రుచ్చసంస్థితై
రసూర్యగై స్సూచితభాగ్యసంపదమ్,
అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా
త్రిసాధనా శక్తి రివార్థ మక్షయమ్.

౧౩

పదచ్ఛేదము.—గ్రహైః, తతః, పంచభిః, ఉచ్చసంస్థితైః, అసూర్యగైః, సూచితభాగ్యసంపదమ్, అసూత, పుత్రం, సమయే, శచీసమా, త్రిసాధనా, శక్తిః, ఇవ, అర్థం, అక్షయమ్.

అగ్రము. — తతః = ఆనంతరమందు, శబీసమా - శబీ = శబీదేవితో, సమ = సమానురా లయన, సా = ఆనుదక్షిణాదేవి, సమయే = పదియవమాసమందు, ఉచ్చసంస్థితైః - ఉచ్చస్థానములయందు, సంస్థితైః = ఉన్నటువంటి, అసూర్యగైః = సూర్యనితోఁ జేరనియైన, పంచభిః = అయిదయిన, గ్రహైః = గ్రహములచేత, సూచితభాగ్యసంపదం - సూచిత = సూచన చేయఁబడినట్టి, భాగ్యసంపదం = భాగ్యలిశయముగల, పుత్రం = పుత్రుని, త్రి సాధనా - త్రి = ప్రభావమంత్రోత్సాహత్వ కములయిన, సాధనా = ఉత్పాదకములుగల, శక్తిః = శక్తి, అక్షయం = నాశరహితమయిన, అర్థమివ = అర్థమువలె, అనూత = కనెను.

అకాంత. — అనూత = కనెను. కా = ఎవతే? సా = ఆనుదక్షిణాదేవి. కం = ఎవని? పుత్రం = పుత్రుని (సర్వ క ప్రయోగము). కమివ = దేనివతే? అర్థమివ = అర్థమువలె. అర్థం కథంభూతం = అర్థమెట్టిది? అక్షయం = నాశరహితమయినది. కా = ఎది? శక్తిః = శక్తి. శక్తిః కథంభూతా = శక్తిమెట్టిది. త్రి సాధనా = ప్రభావమంత్రోత్సాహత్వ కములయిన యుత్పాదకములుగల్గినది. పుత్రం కథంభూతం = పుత్రుఁడెట్టివాఁడు? సూచిత భాగ్యసంపదం = సూచన చేయఁబడిన భాగ్యలిశయంబుగల్గినవాఁడు. కైః = పనిచేత? గ్రహైః = గ్రహములచేత. గ్రహైః కథంభూతైః = గ్రహములెట్టివి? పంచభిః = అయిదైనట్టివి. పునః కథంభూతైః = ఇంకను నెట్టివి? అసూర్యగైః = సూర్యునితోఁ జేరనివి. పునః కథంభూతైః = ఇంకను నెట్టివి? ఉచ్చసంస్థితైః = ఉచ్చస్థానములయందుండునవి. కస్మిన్ = దేనియందు? సమయే = పదియవమాసమందు. సా కథంభూతా = ఆనుదక్షిణాదేవి ఎట్టిది? శబీసమా = శబీదేవితోఁడనుసమానురాలైనది. కదా = ఎపుడు? తతః = ఆనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — గ్రహైః - గ్రహేణ, గ్రహభ్యాం, గ్రహౌ. గ్రహశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. తతః, అవ్య. పఞ్చభిః - పఞ్చ, పఞ్చభిః, పంచభ్యః, పంచానామ్, పంచను. పంచక్ శబ్దః న, పు. నిత్యంబహువచనే. తృ, బ. ఉచ్చసంస్థితైః - ఉచ్చస్థాన సంస్థితాః ఉచ్చసంస్థితాః, తైః ఉచ్చసంస్థితైః; సంస్థితేన, సంస్థితాభ్యాం, సంస్థితైః. ఉచ్చసంస్థితశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. అసూర్యగైః - సూర్యంగచ్చతేతి సూర్యగాః, సూర్యగానభవంతీత్యసూర్యగాః, తైః అసూర్యగైః; అసూర్యగేణ, అసూర్యగాభ్యాం, అసూర్యగైః. అసూర్యగశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. సూచితభాగ్యసంపదమ్ - భాగ్యస్య సంపత్ భాగ్యసంపత్, సూచితా భాగ్యసంపత్ యస్య సః సూచితభాగ్యసంపత్, తం సూచితభాగ్యసంపదమ్; సంపదమ్, సంపదో, సంపదః. సూచితభాగ్యసంపచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అనూత - అనూత, అనువాతాం, అనువత 'మాన్ ప్రాణి గర్భ విమోచన' ఇత్యస్తాధ్ధాలోస్సకర్త కాత్కర్తరిభూతేలజ్ అత్త నేవదే ప్రథమ పురుషైక వచనాంతః. పుత్రం - పున్నా మ్నానరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః, తం పుత్రం; పుత్రం,

పుత్ర, పుత్రా. పుత్రశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. సమయే-సమయే. సమయయోః, సమ
యేషు. సమయశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. శచీసమా-శచ్యా సమా శచీసమా; సమా, సమే,
సమాః. శచీసమాశబ్దః ఆ, (త్రీ, ప్ర, ఏ. త్రిసాధనా-త్రిణిసాధనాని యస్మాస్మా
త్రిసాధనా; సాధనా, సాధనే, సాధనాః. త్రిసాధనాశబ్దః ఆ, (త్రీ, ప్ర, ఏ. శక్తిః-
శక్తిః, శక్తీ, శక్తయః. శక్తిశబ్దః ఇ, (త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇన-ఆప్య ఆధం-ఆధం, అశా,
ఆర్థా. అర్థశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అక్షయమ్-నవిద్యతే క్షయో యస్య స అక్షయః,
తం అక్షయమ్; అక్షయమ్, అక్షయా, అక్షయా. అక్షయశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—గ్రహారితి. తతః, తచ్చా, ఇంద్రాణ్యః. సమా, 'పులోమణాశ
చీంద్రాణీ' త్యమరః; సా, సుదక్షిణా, సమయే ప్రసూరికాలేసతి, దశమేమాసీత్యర్థః,
'దశమేమాసీమాతవ' ఇతిశ్రుతేః. ఉచ్చసంస్థితైః తుంగస్థానైః, ఆమూర్త్యైః ఆనస్తమి
తైః, యైః. క్షేపిద్యుభాసంభవం, పంచభిర్గ్రహైః, సూచితా, భాగ్యసంపద్యస్య, తం,
పుత్రం, త్రిణిప్రభావమంత్రోత్సాహాత్కాని సాధనాన్యూత్పాదకాని యస్మాస్మాత్రి
సాధనాశక్తిః, 'శక్తయస్తీసః ప్రభావోత్సాహమంత్రణా' ఇత్యమరః; అక్షయ మర్థమి
వ, ఆమాత 'మూ, ప్రాణిగర్భవిమోచన' ఇత్యాదిమావపద్యతే, ఆస్తాద్ధాతోః కర్తరి
లక్ష్, ఆలేదమనుసంధేయం స్తో. 'అజవృషభమృగాంగనాకుళీరా ఋష సజిజౌచ
దివాకరాదితుంగాః దశశిఖమయ్యుక్తిధీంద్రియాంతై త్త్రినవకవింశతిభిస్తదస్తవీచా'
ఇతి. సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం, మేషవృషభాదిరాశయః, స్తోకోక్తక్రమ
విశిష్టాః ఉచ్చస్థానాని, స్వస్థీతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానాని యాని తాని నీచాని,
తత్తోచ్చేష్టసి దశమాదయోరాశి త్రింశంశాః యథాక్రమముచ్చేషు పరమోచ్చా
నీచేషు పరమవీచా ఇతి జాతకస్తోకార్థః, ఆత్రంశత్త్రింశోభాగః, యథాహనారదః, స్తో.
'త్రింశద్వ్యాగాత్తకంలగ్న' మితి. సూర్యస్య ప్రత్యాసత్తిగ్ని గ్రహాణా మస్తమయోనామ
తదుక్తం లఘుమాననే. స్తో. 'రవిణాస్తమయోయోగో వియోగస్తూదయోభవ' ఇతి;
లేచ. స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి, నాస్తగావాపినీచగాః, తదుక్తంరాజవృంశాకే. స్తో. 'స్వో
చ్చేత్రార్ణవస్వర్కైర్ధంసుపుద్గేపాదం ద్విద్వేల్బంశుభం భవతేంద్రః, నీచస్థాయా
చాస్తగోవాన కించిత్పాదమ్యనం జ్వలితోజే దదాతీ' తి. తదిదమాహ—కవిః, 'ఉచ్చ
సంస్థితై రసూర్యై' రితి, ఏవం సతి యస్య జన్మకాలే జ్ఞాన్గ్రహాః స్వోచ్చస్థాః సదే
షమూర్త్యభవతి, తదుక్తం కృష్టియే. స్తో. 'సుఖినఃప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరావ
కాశ్చ రాజానః, ఏకద్విలిచతుర్ని ర్థాయంతే తతః పరందివ్యా' ఇతి తదిదమాహ-
జ్ఞానిరితి.

భావము.— (ప్రభువులు లేక రాజులు, వారివారియదృష్టానుసారముగ నొకటి,
ఇండు, మూడు, నాలుగు గ్రహము లుచ్చస్థులయందుండగా జన్మించుచున్నారు. అట్లం

డఁగా) మహాన్నతపదవిని సూచించెడి యైదుగ్రహము లస్తంగతులు కాక పరమోచ్చయందుండెడి సుముహూర్తములొ ప్రభుత్వము, ఇతరులకు తెలియబడని యాలోచన, సాహసము అనెడి ప్రభుమంత్రోత్సాహ రూపమయిన శక్తి యేలాగున నుచ్చయమయిన యైశ్వర్యము ననవరతము కనునో యాలాగున శబీదేవికి సమానురాలయిన నుదక్షిణాదేవి మహాభాగ్యవంతుడగు పుత్రుని గనెను.

శ్లో. దిశః ప్రసేదు ర్మరుతో వప్త స్సుఖాః
ప్రదక్షిణార్చిర్వైవి రన్ని రాదదే,
బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్తణం
భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్.

౧౮

పదచ్ఛేదము.—దిశః, ప్రసేదుః, మరుతః, వప్తః, సుఖాః, ప్రదక్షిణార్చిః, హవిః, అన్ని, ఆదదే, బభూవ, సర్వం, శుభశంసి, తత్తణం, భవః, హి, లోకాభ్యుదయాయ, తాదృశామ్.

అర్థము.—తత్తణం=అక్షణమందు, దిశః=దిక్కులు, ప్రసేదుః=నిర్వలములయినవి, మరుతః=వాయువులు, సుఖాః=మనోహరములుగా, వప్తః=విసరినవి. అన్ని=యశ్చేత్వరుడు, ప్రదక్షిణార్చిన్=ప్రదక్షిణాకారములయిన, అర్చిన్=శ్వాలుగలవాడగుచు, హవిః=అజ్ఞాదిహవిస్సును, ఆదదే=స్వీకరించెను. ఇత్థం=ఈ ప్రకారముగా, సర్వం=సమస్తము, శుభశంసి=శుభసూచకమయినది, బభూవ=అయెను. తథాహి=అటువలెనేనది, తాదృశాం=ఆరఘుమహారాజుపంటివారియొక్క, భవః=ఉత్పత్తి, లోకాభ్యుదయాయ-లోక=జగత్తులయొక్క, అభ్యుదయాయ=అభ్యుచ్చయము కాలకు, భవతి=అగుచున్నది.

అకాంక్ష.—భవతి=అగుచున్నది. కః=ఏది? భవః=ఉత్పత్తి (అకర్తక ప్రయోగము). కస్తై=దేనికొఱకు? లోకాభ్యుదయాయ=జగత్తులయొక్క అభ్యుచ్చయముకొఱకు. కేహం=ఎవరియొక్క? తాదృశాం=ఆ రఘుమహారాజుపంటివారియొక్క. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అటువలెనేనది, బభూవ=అయెను. కిం=ఏదియ? సర్వం=సమస్తమును (అకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతం=ఎటువంటిది? శుభశంసి=శుభసూచకమయినది. కథం=ఎట్లు? ఇత్థం=ఈ ప్రకారముగా, ఆదదే=స్వీకరించెను. కః=ఎవడు? అన్ని=యశ్చేత్వరుడు. కిం=దేనిని? హవిః=అజ్ఞాదిహవిస్సును (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాడగుచు? ప్రదక్షిణార్చిన్=ప్రదక్షిణాకారములయిన శ్వాలుగలవాడగుచు, వప్తః=విసరినవి. కే=ఏది? మరుతః=వాయువులు (అకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతాః=ఎట్టివై?

సుఖాః=మనోహరములై, ప్రసేదుః=నిర్మలములయినవి. కాః=ఏవి? దిశః=దిక్కులు (అక్షరకప్రయోగము). కం=దేనియందు? తక్షణం=అక్షణమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దిశః-దిక్, దిశౌ, దిశః. దిక్కుబ్బి శ, (స్త్రీ) ప్ర, బ. ప్రసేదుః-ప్రసాద, ప్రసేదతుః, ప్రసేదుః. ప్రపూర్వకాత్ 'వద్' విశరణగత్యవసాదనే' స్వత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. మరుతః-మరుత్, మరుత్, మరుతః. మరుచ్చబ్బి త, పు, ప్ర, బ. వపుః-వపౌ, వవతుః. వపుః 'వాగలిగంధనయో' విశ్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరిభూలేలిత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. సుఖాః=సుఖః, సుఖౌ, సుఖాః. సుఖశబ్దః ఆ, పుం, ప్ర, బ. ప్రదక్షిణార్చి-ప్రదక్షిణాకారాణి ఆర్చింపి యస్యసః ప్రదక్షిణార్చిః; ఆర్చిః, ఆర్చిన్, ఆర్చివః. ప్రదక్షిణార్చిశబ్దః మ, పు, ప్ర, వి. హవిః-హవిః, హవిషీ, హవింపి. హవిశబ్దః స, న, ద్వి, వి. అగ్నిః-అగ్నిః, అగ్నీ, అగ్నయః. అగ్నిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, వి. ఆదదే-ఆదదే, ఆదదాతే, ఆదదిరే. ఆహ్వయకాత్ 'దాదా' 'దాన' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిత్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః సత్కర్తకభూధాతోరకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సర్వం-సర్వం, సర్వే, సర్వాణి. సర్వశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏకవచనాంతః. తభశంసి, తుభంశంసతి తభశంసి; తభశంసి, తుభశంసి, తుభశంసి. తుభశంసిన్ శబ్దః న, న, ప్ర, వి. తక్షణం-సచాసౌక్షణ్యతక్షణః, తంతక్షణం; త్షణం, త్షణౌ, త్షణాత్. తక్షణశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. భవః-భవః, భవౌ, భవాః. భవశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. హి-అవ్య. లోకాభ్యుదయాయ - లోకానాం అభ్యుదయః; లోకాభ్యుదయః, తస్య లోకాభ్యుదయాయ; అభ్యుదయాయ, అభ్యుదయాభ్యాం, అభ్యుదయభ్యుః. లోకాభ్యుదయశబ్దః ఆ, పు, చ, వి. తాదృశం-తదేవ వశ్యంతీతి తాదృశః, లేమం తాదృశం; తాదృశః, తాదృశీ, తాదృశాం. తాదృశశబ్దః శ, పు, మ, బ.

వాగ్భ్యా.—దిశఇతి. తక్షణం తస్మిన్ త్షణే, 'అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా' దిశః, ప్రసేదుః ప్రసన్నా బభూవుః, మరుతో వాతాః, సుఖాః మనోహరాః, వపుః వాంలిస్త, 'వాగలిగంధనయో' ద్విత్. అగ్నిః, ప్రదక్షిణార్చిస్స, హవిరాశ్వాదికం, ఆదదే స్వీచకార, ఇత్థం, సర్వం, తుభశంసి తుభసూచకం, బభూవ, తథాహి-తాదృశాం రఘుప్రకారాణాం, భవో అన్య, లోకాభ్యుదయాయ, భవతీతిశేషః, తతో దేవాఅపి సంతుష్టాఇత్యర్థః.

భావము.—అక్షణమందు నలుదిక్కులు నిర్మలములుగా బ్రకాశించినవి. చల్లని గాలి తగునటుల వీచినది. యక్షేత్యుడు ప్రదక్షిణములయిన బాహులతో హవిస్సులను

గ్రహించెను. ఈ ప్రకారము లోకశ్రేయమునకు దేవతలసంతోషమును దెలియఁ జేసెడు యావచ్చుభసూచన లయినవి.

శ్లో. అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా
సుజన్తన తస్య నిజేన తేజసా,
నిశీధదీపా స్సహపా హతత్విషా
బభూవుః అలేఖ్యసమర్పితా ఇవ.

౧౫

పదచ్ఛేదము.—అరిష్టశయ్యాం, పరితో, విసారిణా, సుజన్తనః, తస్య, నిజేన, తేజసా, నిశీధదీపాః, హతత్విషాః, బభూవుః, అలేఖ్యసమర్పితాః, ఇవ.

అర్థము.—అరిష్టశయ్యాం-అరిష్ట=పురుటింటియందలి, శయ్యాం = పానుపును, పరితో=అంతట, విసారిణా=వ్యాపించుచుండెడి, సుజన్తనః=సమీచినజన్తముగల, తస్య = ఆశితవుయొక్క, నిజేన=స్వకీయమయిన, తేజసా=తేజస్సు చేత, సహపా = శీఘ్రముగా, హతత్విషాః=హత=కొట్టఁబడిన, త్విషాః=కాంతులుగల, నిశీధదీపాః=నిశీధ=అర్ధ రాత్రమందలి, దీపాః=దీపములు, అలేఖ్యసమర్పితాఇవ-అలేఖ్య=చిత్రమునందు, సమర్పితాఇవ=ఉంచఁబడినవివలె, బభూవుః=అయినవి.

ఆకాంక్ష.—బభూవుః=అయినవి. కే=ఏవి? నిశీధదీపాః=అర్ధ రాత్రమందలిదీపములు (అకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతాఇవ=ఎటువంటివివలె? అలేఖ్యసమర్పితాఇవ=చిత్రమునందు ఉంచఁబడినవివలె. నిశీధదీపాః కథంభూతాః=అర్ధరాత్రమందలిదీపములెట్టివి? హతత్విషాః=కొట్టఁబడిన కాంతులుగల్గినవి. ఇథం=ఎట్లు? సహపా=శీఘ్రముగా. కేన=దేనిచేత? తేజసా=తేజస్సు చేత. తేజసాకథంభూతేన=తేజస్సెట్టిది? నిజేన = స్వకీయమయినది. తస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆశితవుయొక్క. తస్యకథంభూతస్య=ఆశితవుయొట్టివాడు? సుజన్తనః = సమీచినజన్తముగలవాడు. పునఃకథంభూతేన=ఇంకను నెట్టిది? విసారిణా=వ్యాపించుచుండునది. కాం=దేనిని? అరిష్టశయ్యాం-అరిష్ట=పురుటింటియందలి, శయ్యాం=పానుపును. కథం=ఎటుల? పరితో=అంతట.

శబ్దరూపసమాసములు.—అరిష్టశయ్యాం-అరిష్టే శయ్యా అరిష్టశయ్యా, కాంఅరిష్టశయ్యాం; శయ్యాం, శయ్యే, శయ్యాః. అరిష్టశయ్యాశబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. పరితో-అప్య. విసారిణా-విసారిణా, విసారిణ్యాం, విసారిణి. విసారిణిశబ్దః న, న, తృ, ఏ. సుజన్తనః-శోభనజన్తయస్య నః సుజన్తా, తస్య సుజన్తనః; జన్తనః, జన్తనోః, జన్తనాం. సుజన్తకశబ్దః న, పు, మ, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, తేయం. తప్పిట ద, పు, మ, ఏ. నిజేన-నిజేన, నిజాభ్యాం, నిజైః. నిజశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. తేజసా-తేజసా, తేజో

ల్కాం, లేజోభిః. లేజశబ్దః స, న, త్స, ఏ. నిశీధదీపాః-నిశీథో దీపాః నిశీధదీపాః;
 యః, పా, దీపాః. నిశీధదీపశబ్దః అ, పు, ప్ర. బ. సహసా-అశ్య. హతత్విషః-కాతాః
 త్విషః మహం లే హతత్విషః; త్విట్, త్విషా, త్విషః. హతత్విట్పబ్బి మ, పు, ప్ర,
 బ. బభూవుః-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్థక ఛూడాలోకస్తకాత్కర్తరి
 భూలే-నో పరస్మైవదే ప్రశమచరుషబహువచనాన్తః. ఆలేఖ్యసమస్పితాః-ఆలేఖ్యేసమ
 స్పితాః ఆలేఖ్యసమస్పితాః; సమస్పితః, సమస్పితో, సమస్పితాః. ఆలేఖ్యసమస్పితశబ్దః
 ఆ, పు, ప్ర, బ. ఇవ-అశ్య.

వ్యాఖ్య. — అప్రేతి. అరద్ధం సూరికాగృహం. 'అరద్ధం సూరికాగృహ'మిత్య
 సూరి; శస్త్రియాశయా, తాంపాతఃసర్వతః, 'ఆభితః పాతః సమయాసికహాప్రతి
 యోగేన' లిప్యతీయా. విసారిణావ్యాసినా, సుజన్తనః తస్య, శిశోః, నిజేన వైసర్గికేణ
 లేజసా, సహసా, హతత్విషః, నిశీధదీపాః అర్ధరాత్రదీపాః, 'అర్ధరాత్రనిశీథాద్వా'
 విశ్యమరః; ఆలేఖ్యే చిత్రే, సమస్పితాఇవ, బభూవుః, నిశీధశబ్దోపానాం ప్రభాధికస్య
 సంభాషనార్థః.

భావము. — పురుటింటిపరుపువైః బరుండబెట్టినశిశువుయొక్క సర్వతోన్య్యాపిలేజ
 న్నునే తిరస్కరించుటచే దీపములు చిత్రించినవివలె నయినవి.

శ్లో. జనాయ శుద్ధాంతచ రాయ శంసలే
 కుమారజన్తామృతసమృతాక్షరమ్,
 అదేయ మాసీ త్రయ మేవ భూపలే
 శశిప్రభం ఛత్ర ముభే చ చామరే.

౧౬

పదచ్ఛేదము. — జనాయ, శుద్ధాంతచరాయ, శంసలే, కుమారజన్త, అమృతసమృ
 తాక్షరం, అదేయం, అసీత్, త్రయం, ఏవ, భూపలే, శశిప్రభం, ఛత్రం, ఉభే, చ,
 చామరే.

అర్థము. — భూపలే = దిలీపమహారాజునకును, అమృతసమృతాక్షరమ్ - అమృత =
 అమృతముతో, సమృత = సదృశములయిన, అక్షరం = పద్యములుగలిగిన, కుమారజన్త = పు
 త్రోత్పత్తిని, శంసలే = చెప్పవలసిందై, శుద్ధాంతచరాయ - శుద్ధాంత = అంతఃపురమందు,
 చరాయ = నంచుండు, జనాయ = జనముకొఱకు, శశిప్రభం = శశిచంద్రునియొక్క, ప్ర
 భం = కాంతివంటికాంతిగలిగిన, ఛత్రం = ఛత్రమును, ఉభే = రెండైన, చామరేచ =
 చామరములును, త్రయమేవ = మూడే, అదేయం = ఇవ్వఁగూడనిది, అసీత్ = ఆయెను.

ఆ కాంక్ష. — ఆసీత్ = ఆయెను. కిమేవ = ఎదే? త్రయమేవ = మూడే (ఆకర్షక ప్రయోగము). శేచ = ఏనియు? చామరేచ = చామరములును. చామరేకథంభూతే = చామరములెట్టివి? ఉభే = రెండయినవి. కిం = ఏది? ఛత్రం = ఛత్రమును. ఛత్రంకథంభూతం = ఛత్రమెట్టిది? శశిప్రభం = చంద్రునియొక్క కాంతివంటి కాంతిగలిగినది. కస్తై = దేనికొలుకు? జనాయ = జనముకొలుకు. జనాయ కథంభూతాయ = జనమెట్టిది? శ్శద్ధాంతచరాయ = అంతఃపురమందు సంచరించుచుండునది. పునఃకథంభూతాయ = ఇంకనునెట్టిది? శంసలే = చెప్పనట్టిది. కిం = దేనిని? కుమారజన్త = పుత్రోత్పత్తిని. కుమారజన్త కథంభూతం = పుత్రోత్పత్తియెట్టిది? అమృతసన్నితాక్షరం = అమృతముతో నదృశములైన పద్యములుగలిగినది. కస్య = ఎవని? భూపలే = దిలీపమహారాజునకు.

శబ్దరూపసమాసములు. — జనాయ - జనాయ, జనాభ్యాం, జనేభ్యః. జనశబ్దః ఆ, పు, చ. ఏ. శ్శద్ధాంతచరాయ - శ్శద్ధాంతలేచరలిలి శ్శద్ధాంతచరః, కస్తై శ్శద్ధాంతచరాయ; చరాయ, చరాభ్యాం, చరేభ్యః. శ్శద్ధాంతచరశబ్దః ఆ, పు, చ, ఏ. శంసలే - శంసలే, శంసద్భ్యాం, శంసద్భ్యః. శంసద్భట్ట త, పు, చ, ఏ. కుమారజన్త - కుమారజన్త జన్త కుమారజన్త, తల్ కుమారజన్త; జన్త, జన్తసి, జన్తాని. కుమారజన్తనృట్టః న, న, ద్వి, ఏ. అమృతసన్నితాక్షరం - ఆ... లేన సంమితాని ఆ .. తాని, అమృతసన్నితాని ఆక్షరాణి యస్యతల్ అమృతసన్నితాక్షరమ్, తల్ అమృతసన్నితాక్షరం; ఆక్షరం, ఆక్షరే, ఆక్షరాణి. అమృతసన్నితాక్షరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. అదేయం - దాతుం యోగ్యం దేయం, దేయంనభి వలీత్యదేయం; అదేయం, అదేయే, అదేయాని. అదేయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఆసీత్ - ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆనక్. 'ఆనభువి' త్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాక్కర్తరిభూలేజ్ వరస్తి పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. త్రయం - త్రయః, అపయవా అస్య త్రయం; త్రయం, త్రయే, త్రయాణి. త్రయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఏవ - ఆప్య. భూపలే - భువో వలిః భూవలిః, తస్య భూపలే; భూపలే, భూవల్యోః, భూవలీనాం. భూవలిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. శశిప్రభం శశః అస్మాస్తీలి శశి, శశినః ప్రభేవప్రభా యస్య తల్ శశిప్రభం; ప్రభం, ప్రభే, ప్రభాణి. శశిప్రభశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఛత్రం - ఛత్రం, ఛత్రే, ఛత్రాణి. ఛత్రశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఉభే - ఉభే, ౧ ఉభాభ్యాం, ౩ ఉభయోః, ౨ ఉభశబ్దః ఆ... న... నిత్యంద్వివచనే, ప్ర... ద్వి, చ - ఆప్య చామరే - చామరం, చామరే, చామరాణి. చామరశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ద్వి.

వాగ్భ్యా. — జనాయతి. భూపలే దిలీపస్య అమృతసన్నితాక్షరం, అమృతసమా నాక్షరం, 'సరోవరమసన్నితా' ఇత్యాహుపండి, కుమారజన్త పుత్రోత్పత్తిం, శంసలే కథయలే, శ్శద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే, జనాయత్రయమేవ, అదేయమసీత్.

లి, తత్తయం శశిప్రభం, శత్రం, ఉదే, చామరేచ, శత్రాదీనాంరాజ్ఞః ప్రధానాంగ త్యాదివిభాషః.

భాషము. — దిలీపమహారాజాతో నమృతోపమానపర్జములు గలుగునటులఁగుమా రోదయముఁజెప్పిన యంతఃపురచారిణులకు శ్వేతచ్ఛత్రము చెండుచామరములే యివ్వఁద గనివయ్యెను. అనఁగా రాజప్రధానాంగమగుట వానిఁడక్క తక్కినవన్నియునొసఁగెను.

శ్లో. నివాతకపద్మ స్తిమితేన చక్షుషా
నృపస్య కాంతం పితౄ స్సుతానమ్,
మహోదధేః పూర ఇ వేందుదర్శనా
గురుః ప్రహర్షః ప్రబభూవ నాత్మని.

౧౭

పదచ్ఛేదము. — నివాతకపద్మ స్తిమితేన, చక్షుషా, నృపస్య, కాంతం, పితౄః, సుతానం, మహోదధేః, పూర, ఇవ, ఇందుదర్శనాల్, గురుః, ప్రహర్షః, ప్రబభూవ, న, నాత్మని.

అర్థము. — నివాతకపద్మ స్తిమితేన = నివాత = వాతరహిత ప్రదేశమందలి, పద్మ = కమల మువలె, స్తిమితేన = నిశ్చలమయిన, చక్షుషా = కన్నుచేక, కాంతం = మనోహరమయిన, సుతానం = పుత్రునియొక్క, ఆననం = ముఖమును, పితౄః = చూచుచుండెడి, నృపస్య = దిలీపమహారాజయొక్క, గురుః = అధికమయిన, ప్రహర్షః = సంతోషము, ఇందు దర్శనాల్ = ఇందు = చంద్రునియొక్క, దర్శనాల్ = చూచుటవలన, గురుః = అధికమైన, మహోదధేః = మహానదు మయొక్క, పూర ఇవ = ప్రవాహమువలె, ఆత్మని = దేహమందు, న ప్రబభూవ = పట్టకపోయెను.

అకాంక్ష — న ప్రబభూవ = పట్టకపోయెను. కః = నీది? ప్రహర్షః = సంతోషము (అకర్తృకప్రయోగము). కస్మిన్ = దేనియందు? ఆత్మని = దేహమందు. క ఇవ = దేనివలె? పూర ఇవ = ప్రవాహమువలె. కస్య = దేనియొక్క? మహోదధేః = మహానదు మయొక్క. పూరః కథంభూతః = ప్రవాహమెట్టిది? గురుః = అధికమయినది. కస్తాల్ = దేనివలన? ఇందుదర్శనాల్ = చంద్రునియొక్క చూచుటవలన. ప్రహర్షః కథంభూతః = సంతోషమెట్టిది? గురుః = అధికమయినది. కస్య = ఎవనియొక్క? నృపస్య = దిలీపమహారాజయొక్క. నృపస్య కథంభూతస్య = దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? పితౄః = చూచుచుండెడివాఁడు. లి = దేనిని? సుతానం = పుత్రునియొక్క ముఖమును. సుతానంకథంభూతం = పుత్రునియొక్క

ముఖమెట్టిది? కాంతం=మనోహరమైనట్టిది. కేన=చేనిచేతను? చక్షుషా=కంటిచేత. చక్షుషాకథంభూతేన=కన్నుపట్టిది? నివాకపద్మస్తిమితేన=వాకరహితప్రదేశమందలి కమలమువలె నిశ్చలమైనట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నివాకపద్మస్తిమితేన-నిర్గతావాగోయస్తాశ్చ నివాకః, నివాలేపద్మం నివాకపద్మం, నివాకపద్మమివ స్తిమితం నివాకపద్మస్తిమితం, లేన నివాకపద్మస్తిమితేన; స్తిమితేన, స్తిమితాభ్యాం, స్తిమితైః. నివాకపద్మస్తిమితశబ్దః అ, న, త్వు, ఏ. చక్షుషా-చక్షుషా, చక్షుర్భ్యాం, చక్షుర్భిః. చక్షుశ్శబ్దః స, న, త్వు, ఏ. నృపస్య-నృకాపాతీతి నృపః, తస్య నృపస్య, నృపస్య, నృపయోః, నృపానాం. నృపశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. కాంతం-కాంతం, కాంతే, కాంతాని. కాంతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. విజితక-విజితః, విజితోః, విజితాం. విజిత్యశబ్దః త, పు, ష, ఏ. సుతాననం-సుతస్య ఆననం సుతాననం, తల్ సుతాననం; ఆననం, ఆననే, ఆననాని. సుతాననశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. మహోదధిః-మహోదధౌ సౌ ఉదధిశ్చ మహోదధిః, తస్య మహోదధేః; ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహోదధిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. పూరి-పూరిః, పూరా, పూరాః. పూరిశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ఇందుదర్శనాత్-ఇందోః దర్శనం ఇందుదర్శనం, తస్మాత్ ఇందుదర్శనాత్; దర్శనాత్, దర్శనాభ్యాం, దర్శనేభ్యః. ఇందుదర్శనశబ్దః అ, న, పం, ఏ. గురుః - గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రహర్షః-ప్రహర్షః, ప్రహర్షా, ప్రహర్షాః. ప్రహర్షశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రబభూవ-ప్రబభూవ, ప్రబభూవతుః, ప్రబభూవుః. ప్రత్యార్వకాత్ సత్తార్థకథాధాతోరకర్తృకాత్ప్రతిభూలేట్ పరచ్చైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. ఆత్మని-ఆత్మని, ఆత్మనోః, ఆత్మసు. ఆత్మశబ్దః న, పు, న, ఏ.

వాగ్భ్యా.—నివాలేతి. నివాతోవాతరహితప్రదేశః, 'నివాతావాశ్రయావాతా' నిత్యమరః. తత్రయత్పద్మం తద్వల్ స్తిమితేన నిష్పంజేన, నిశ్చలేనేతియావత్. చక్షుషా, కాంతం మనోహరం, 'కాంతంమనోహరయచ్య' మిత్యమరః. సుతాననం విజితక తృప్తయావశ్యకః, నృపస్య దిలీపస్య, గురురుక్కుటః ప్రహర్షః కర్తా, ఇందుదర్శనాత్, గురుః మహోదధేః, పూరోజలాష ఇవ, ఆత్మని శరీరే, సప్రబభూవ స్థాతుంనశకాక, అంతర్నూతిస్తేతి యావత్. నవ్యుల్పాధారే అధికం నీయక ఇతిభావః యదాఆత్మనిష్పస్తిస్య షయేనప్రబభూవ, ఆత్మానం నియంతుం నశకాక, కింతు విపార్శ్విర్గమేత్కర్థః.

భావము.—సముద్రుడు శూర్తిమాచంద్రునిచూచినప్పుడు బొప్పిగడిచి దిలీపమహారాజు తుమారుని మనోహరమగు మోము తెచ్చిపాటునెయకమాదుచు నానందాచి కయంబుతో నుండెను.

శ్లో. స జాతకర్త జ్యేష్ఠలే తపస్వినా
తపోవనా దేత్య పురోధసా కృతే,
దిలీపసూను ర్మణి రాకరోద్భవః
ప్రయుక్తసంస్కార ఇ వాధికం బభౌ.

౧౮

పదచ్ఛేదము. — సః, జాతకర్తః, అఖలే, తపస్వినా, తపోవనాత్, ఏత్య, పురో
ధసా, కృతే, దిలీపసూనుః, మణిః, ఆకరోద్భవః, ప్రయుక్తసంస్కారః, ఇవ, అధికం,
బభౌ.

అర్థము. — సః = ఆ, దిలీపసూనుః = దిలీపపుత్రుఁడు, తపస్వినా = తపోవిశిష్టుడైన,
పురోధసా = వసిష్ఠునిచేత, తపోవనాత్ = తపోవనమునుండి, ఏత్య = వచ్చి, అఖలే = సమస్త
మైన, జాతకర్తః = జాతకర్తాఖ్యసంస్కారము, కృతేనతి = చేయఁబడిన, చుండఁగా, ప్రయు
క్తసంస్కారి = ప్రయుక్త = చేయఁబడిన, సంస్కారి = శాశ్వతాఖ్యసంస్కారముగల్గి
న, ఆకరోద్భవః = ఆకరగనియందు, ఉద్భవః = పుట్టిన, మణినివ = రత్నమునలె, అధికం =
మిక్కిలి, బభౌ = ప్రకాశించెను.

ఆకాంక్ష. — బభౌ = ప్రకాశించెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆ, దిలీపసూనుః = దిలీప
పుత్రుఁడు (అకర్తకర్తయోగము). కథం = ఎట్లు? అధికం = మిక్కిలి. క ఇవ = దేనివలె?
మణినివ = రత్నమునలె. మణికథంభూతః = రత్నమెట్టిది? ఆకరోద్భవః = గనియందుబుట్టిన
ది. పునఃకథంభూతః = ఇంకను నెట్టిది? ప్రయుక్తసంస్కారి = చేయఁబడిన శాశ్వతాఖ్య
సంస్కారము గల్గినట్టిది. కథంభూతేనతి = ఎట్టిదొచుండఁగా? కృతేనతి = చేయఁబడి
నదగుచుండఁగా. కన్తిక్ = విడిచి జాతకర్తః = జాతకర్తాఖ్యసంస్కారము. జాతకర్తః కథం
భూతే = జాతకర్తాఖ్యసంస్కారమెట్టిది? అఖలే = సమస్తమైనట్టిది. కింకృత్యా = విమిచేసి?
ఏత్య = వచ్చి. కన్తాత్ = దేనినుండి? తపోవనాత్ = తపోవనమునుండి. తేన = ఎవనిచేత?
పురోధసా = వసిష్ఠునిచేత. పురోధసాకథంభూతేన = వసిష్ఠుఁ డెటువంటివాఁడు? తపస్వినా =
తపోవిశిష్టుడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః - స, తౌ, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. జాత
కర్తః - జాతకర్త, తస్మిన్ జాతకర్తః; కర్తః, కర్తవ్యః, కర్తృ, జాత
కర్తవ్యశబ్దః న, న, ఏ. అఖలే - అఖలే, అఖలయోః, అఖలేషు. అఖలశబ్దః అ, న,
స, ఏ. తపస్వినా - తపః అస్యా స్తీరితపస్వి, తేన తపస్వినా; తపస్వినా, తపస్విభ్యాం,
తపస్విభిః. తపస్విశబ్దః న, పు, త్వ, ఏ. తపోవనాత్ - తపనః వనం తపోవనం. తన్తా
త్ తపోవనాత్; వనాత్, వనాభ్యాం, వనేభ్యః. తపోవనశబ్దః అ, న, వం, ఏ. ఏత్య -
ల్యబంతమువ్య. పురోధసా - పురోధసా, పురోధాభ్యాం, పురోధాభిః. పురోధశబ్దః న,

పు, తృ, ఏ. కృలే-కృలే, కృతయోః, కృలేః. కృతశబ్దః ఆ, న, స, ఏ. దిలీపమానుః-
దిలీపస్య మానుః దిలీపమానుః; మానుః, మానూ, మానవః. దిలీపమానుశబ్దః ఉ, పు,
ప్ర, ఏ. మణిః-మణిః, మణీ, మణయః. మణిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఆకరోద్భవః-
ఆకరేఉద్భవః ఆకరోద్భవః, ఉద్భవః, ఉద్భవా, ఉద్భవాః. ఆకరోద్భవశబ్దః ఆ, పు,
ప్ర, ఏ; ప్రయుక్తసంస్కారః - ప్రయుక్తః సంస్కారోయస్య సః ప్రయుక్తసం-
స్కారః; సంస్కారః, సంస్కారా, సంస్కారాః. ప్రయుక్తసంస్కారశబ్దః ఆ, పు,
ప్ర, ఏ. ఇవ-అప్య. అధికం-క్రియావిశేషణమప్య. బభౌ-బభౌ, బభృతుః, బభృః. 'భాదీ-
ప్తా' విత్యస్తాధాతోరకర్త కాత్కర్తృభూతేలిట్ వరస్త్వేవదేర్ధమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—స ఇతి. స దిలీపమానుః, తవస్వినా, పురోధనా వస్తిషేన, తవస్వి-
త్వాదనుష్ఠితం కర్తవ్యవీర్యంస్యాదిలిఖావః. తపోవనాత్, విత్య ఆగత్య, అఖలే, జాతక-
ర్తణి జాతస్యకర్తవ్యే సంస్కారవిశేషే, కృలేనలి, ప్రయుక్తసంస్కారశబ్దాల్లఖ-
నాదివ్యస్యసతతోక్తః, ఆకరోద్భవః ఖనిప్రభవః, 'ఖనిస్త్రియామాకరస్యాన్య' దిత్యమరః;
మణిరివ, అధికం, బభౌ, వసిష్ఠమం త్రప్రభావా లేజస్త్వేఽభూదిత్యర్థః. అత్రనునుః 'ప్ర-
జాభివర్ధనా త్సంసో జాతకర్త విధీయత' ఇతి.

భావము.—తపోవనముననుండి పురోహితుఁ డయినవసిష్ఠముని వచ్చి దిలీపమహా-
రాజుపుత్రునికి జాతకర్తాది సమస్తకార్యములను జరిగించినందున నాశితపు వసిష్ఠునిమంత్రి
ప్రభావముచే గనిలోనుండి తీయఁబడి మూఁగగనుండెడిమణి సానపెట్టిన నేలాగున సధిక-
ముగఁ బ్రకాశించునో అలాగునఁ బ్రకాశించెను.

శ్లో. సుఖశ్రవా మంగళతూర్యనిస్సనాః

ప్రమోదనృతై స్సహ వారయోషితామ్,

స కేవలం సద్దనిమాగధీపతేః

పథి వ్యబృంభంత దివౌకసా మపి.

౧౯

పదచ్ఛేదము.—సుఖశ్రవాః, మంగళతూర్యనిస్సనాః, ప్రమోదనృతైః, సః,
వారయోషితామ్, స, కేవలం, సద్దని, మాగధీపతేః, పథి, వ్యబృంభంత, దివౌకసాం, అపి.

అర్థము.—సుఖశ్రవాః-సుఖ=సుఖకరమయిన, శ్రవాః=శ్రవణముకలిగిన, మంగ-
ళతూర్యనిస్సనాః - మంగళ = మంగళార్థములయిన, తూర్య=వాద్యభేదములయొక్క,
నిస్సనాః=స్వరము, వారయోషితాం=వేశ్యాస్త్రీలయొక్క, ప్రమోదనృతై స్సహ-ప్రమో-
ద=సంతోషముచే నయిన, నృతైస్సహ=నాట్యములతోఁగూడ, మాగధీపతేః=దిలీపమహా-
రాజయొక్క, సద్దనికేవలం=గుహమందే, సవ్యబృంభంత =విబృంభింపలేదు. కింతు=

మఱిమన, దినాకసాం=దేవతలయొక్క, వ్యభింభం=విజృంభించినవి.

అకాంక్ష — వ్యభింభంత=విజృంభించినవి. కే=ఏవి? మంగళతూర్వనిష్ఠనాః=మంగళార్థములయిన వాద్యభేదములయొక్క స్వములు (అకర్తృకప్రయోగము). కస్తిన్నపి=దేనియందును? వ్యభింభం=విజృంభించును. కేహం=ఎవరియొక్క? దినాకసాం=దేవతలయొక్క. కథం=ఎట్టు? కిన్తు=మఱిమన, నవ్యభింభంత=విజృంభంతలేదు. కే=ఏవి? మంగళతూర్వనిష్ఠనాః = మంగళార్థములైన వాద్యభేదములయొక్క స్వములు(అకర్తృకప్రయోగము) కస్తికేవలం=దేనియందే? సద్దనికేవలం=గృహమందే. కస్య=ఎవనియొక్క, మాగధిపతే=విలీపమహారాజయొక్క. కైస్సహ=దేనితో? గూడ? ప్రమోదనృతైస్సహ=సంతోషంబు చేతనయిన నాట్యములతో? గూడ. కాసాం=ఎవరియొక్క? వారయోషితాం=వేశ్యాస్త్రీలయొక్క. మంగళతూర్వ నిష్ఠనాః కథం భూతాః=మంగళార్థములయిన వాద్యభేదములయొక్క స్వములెట్టివి? సుఖశ్రవాః=సుఖకరమయిన శ్రవణముగల్గినట్టివి.

శబ్దరూపనమాసములు.—సుఖశ్రవాః-సుఖః శ్రవః యేషాం తే సుఖశ్రవాః శ్రవః, శ్రవో, శ్రవాః. సుఖశ్రవశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. మంగళతూర్వనిష్ఠనాః - తూర్వాణాం నిష్ఠనాః తూర్వనిష్ఠనాః, మంగళస్య తూర్వనిష్ఠనాః మంగళతూర్వనిష్ఠనాః; నిష్ఠనః, నిష్ఠనా, నిష్ఠనాః. మంగళతూర్వనిష్ఠనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. ప్రమోదనృతైః-ప్రమోదేన నృతాని ప్రమోదనృతాని, తైః ప్రమోదనృతైః; నృతేన, నృతభాగం, నృతైః ప్రమోదనృతశబ్దః ఆ, న, త్వు, బ. సహ-ఆప్య. వారయోషితాం-వారేయోషితః వారయోషితః, తాసాం వారయోషితాం; యోషితః, యోషితోః, యోషితాం. వారయోషితశబ్దః త, స్త్రీ, మ, బ. న-ఆప్య. కేవలం-ఆప్య. సద్దని-సద్దని, సద్దనోః, సద్దను. సద్దన్ శబ్దః న, న, స, ఏ. మాగధిపతే-మగధస్యావత్యం స్త్రీ, మాగధీ, మాగధ్యాః పతిః మా...తి, తస్య మా...తే; మా...పతే; మా...పత్యోః, మా...పతీనాం. మా...పతిశబ్దః ఇ, పు, మ, ఏ. పథి-పథి, పథోః, పథిషు. పథిన్ శబ్దః న, పు, స, ఏ. వ్యభింభంత-వ్యభింభంత, వ్యభింభేతాం, వ్యభింభంత. విభూర్వకాల్ 'భృంభికాత్ర వినామే' ఇత్యస్తాధాలోరకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలజ్జ అత్త నేవదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. దినాకసాం-ద్యాః ఓకః యేషాం తే దినాకనః లేషాం దినాకసాం; ఓకసః, ఓకసోః, ఓకసాం దినాకశబ్దః న, పు, మ, బ. అపి-ఆప్య.

వ్యాఖ్యా.—సుఖేతి. సుఖః శ్రవః శ్రవణం యేషాం తే సుఖశ్రవాః. శ్రుతిసుఖాదిత్యర్థః, మంగళతూర్వనిష్ఠనాః మంగళవాద్యస్వరయః, వారయోషితా-

వేశ్యానాం, 'వారస్త్రీగణికావేశ్యే' త్యమరః, ప్రమోదశృతైస్సహ, మాగధీపలేర్దిలీపస్య, సద్వచికేసలం గృహవీప, నవ్యబృంభంత. కింతు ద్యౌః ఓకః యేషాం లే దివాకసో దేవాః, పృషాదరాదిత్వాత్సానుః, లేషాంపథి ఆకాశేఽపి, వ్యబృంభంత, తస్య దేవాం కత్వా వేషోపకారిత్వాచ్చ, దేవదుందుభయోవిసేదురితిభాష.

భావము. — శ్రోత్రానందకరములయినమంగళవాద్యములును, గీతములును, వేశ్య స్త్రీలనృత్యములును దిలీపమహారాజు నింటిలో నాకాశముందును జేయఁబడినవి.

శ్లో. న సంయత స్తస్య బభూవ రక్షీతు
స్విచర్జయే ద్యం సుతజన్తహర్షితః,
ఋణాభిధానా త్స్వయ మేవ కేవలం
తదా పితౄణాం ముముచే స బంధనాత్.

౨౦

పదచ్ఛేదము. — న, సంయతః, తస్య, బభూవ, రక్షీతుః, విస్వర్జయేత్, యం, సుతజన్త హర్షితః, ఋణాభిధానాత్, స్వయం, ఏవ, కేవలం, తదా, పితౄణాం, ముముచే, సః, బంధనాత్.

అర్థము. — సుతజన్తహర్షితస్సౌ - సుత = పుత్రునియొక్క, జన్త = ఉత్పత్తి చేత, హర్షితస్సౌ = సంతోషవిశిష్టుఁడుగా చేయఁబడినవాఁడగుచు, యం = ఏ బద్ధుని, విస్వర్జయేత్ = విడిపించునో, రక్షీతుః = సంరక్షింపఁడయిన, తస్య = ఆదిలీపమహారాజునకు, సంయతః = బద్ధుఁడు, నబభూవ = లేకపోయెను. కింతు = మఱియేమనిన, తదా = ఆ కాలమందు, సః = ఆదిలీపమహారాజు, పితౄణాం = పితృదేవతలయొక్క, ఋణాభిధానాత్ = ఋణము నెడి, అభిధానాత్ = నామధేయముగల, బంధనాత్ = బంధమువలన, స్వయమేవ కేవలమ్ = తానొకఁడే, ముముచే = ముక్తుఁడాయెను.

ఆకాంక్ష. — ముముచే = ముక్తుఁడాయెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆదిలీపమహారాజు (అకర్తృకప్రయోగము). కఏవకేవలమ్ = ఎవఁడే? స్వయమేవకేవలమ్ = తానొకఁడే, కస్తాత్ = దేనివలన? బంధనాత్ = బంధనమువలన. బంధనాత్కథంభూతాత్ = బంధనమెట్టిది? ఋణాభిధానాత్ = ఋణమునెను నామధేయముగలది. కేషాం = ఎవరియొక్క? పితౄణాం = పితృదేవతలయొక్క. కదా = ఎప్పుడు? తదా = ఆ కాలమందు. కథం = ఎట్లు? కింతు = మఱియేమనిన. నబభూవ = లేకపోయెను. కః = ఎవఁడు? సంయతః = బద్ధుఁడు (అకర్తృకప్రయోగము). తస్య = ఎవని? తస్య = ఆదిలీపమహారాజునకు. తస్య కథంభూతస్య = ఆదిలీపమహారాజునకెట్టివాఁడు? రక్షీతుః = సంరక్షింపఁడయినవాఁడు. విస్వర్జయేత్ = విడిపించునో. కః = ఎవఁడు? సః = ఆదిలీపమహారాజు. కథం = ఎవని? యం = ఏ బద్ధుని (అకర్తృకప్ర

యోగము). కశంభూతస్య = ఎట్టివాడగుచు? సుతజన్మహ్ని తస్య = పుత్రునియొక్క యుత్పత్తిచేత సంతోషవిజృంభణముగ జేయఁబడినవాడగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు. — న-అవ్య. సంయతః-సంయతః, సంయతౌ, సంయతాః. సంయతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, లేమాం. తచ్చబ్దః ద, పు, వ, ఏ. బభూవ-బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్థకభూధాలోరకర్త కాత్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రక్షితుః-రక్షితుః, రక్షిత్రోః, రక్షిత్యాగామ్. రక్షిత్యశబ్దః ఋ, పు, వ, ఏ. విస్ర్వయే-విస్ర్వయేత్, విస్ర్వయేతాం, విస్ర్వయేయః. విపూర్వకాన్ 'సృజన్సర్గ' ఇత్యస్తాన్విజంతాద్ధాలోస్సకర్త కాత్కర్తరి విధ్యాదౌలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యం-యం, యా, యాన్. యచ్చబ్దః ద, పు, వ్వి, ఏ. సుతజన్మహ్ని తః-సుతస్య జన్మ సుతజన్మ, సుతజన్మనా హ్ని తః సుతజన్మహ్ని తః; హ్ని తః, హ్ని తౌ, హ్ని తాః. సుతజన్మహ్ని తశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఋణాభిధానాన్. ఋణమితి ఆభిధానం యస్యతే ఋణాభిధానం, తస్మాత్ ఋణాభిధానాత్; ఆభిధానాత్, ఆభిధానాభ్యాం, ఆభిధానేభ్యః. ఋణాభిధానశబ్దః అ, న, పం, ఏ. స్వ యం-అవ్య. ఏవ-అవ్య. కేవలం - అవ్య. తదా-అవ్య. పితౄణాం - పితౄః, పిత్రోః, పిత్యాగాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, వ, బ. ముముచే-ముముచే, ముముచాతే, ముముచిరే 'మంచోమోక్షణ' ఇత్యస్తాద్ధాలోస్సకర్త కాత్కర్తరి భూలేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, లే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. బంధనాత్-బంధనాత్, బంధనాభ్యాం, బంధనేభ్యః. బంధనశబ్దః అ, న, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — నేతి. రక్షితుః సమ్యక్పాలన శీలస్య, అతఏవ, యోరాద్యభావాల్, సంయతోబద్ధః, నబభూవ నాస్తిన్య, కింలేనేత్యత ఆహ - విస్ర్వయేదితి. సుతజన్మహ్ని తస్య సుతజన్మనా సంతోషితస్య, యం, బద్ధం, విస్ర్వయేత్ విమోచయేత్; కింతు, తదా, సరాజా, పితౄణాం ఋణాభిధానాల్ బంధనాత్కేవలం, ఏకం యథాతథా, స్వయమేకనినేత్యర్థః, 'కేవలంకృత్స్వ మేకశ్చ కేవలశ్చాపవధారణ' ఇతిశాశ్వతః. ముముచే-ముచే కర్తృకర్తరిల్, స్వయమేవముక్తఇత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే, 'ఏవవా అవ్యణోయః పుత్రీ' రిత్యుపాసక్తమాణమ్.

భావము. — దిలీపమహారాజా బహుతరముగ ధర్మముగ ప్రభుత్వముచేసినాడు. అందువలన దొంగతనము మొదలయిన నేరములు జరుగకపోయెను. జనులు ఖైదుగాఁబడలేదుకాన దిలీపమహారాజ తనకుఁగలిగినపుత్రోత్పవమునుబట్టి కరుణచేఁ జెఱసాలలో నుంచి, విడిచివెట్టఁబడ్డ నేరస్థుఁ డొకఁడును లేకపోయెను. అందుకుఁ బ్రతిగాఁ దానే పుత్రోత్పత్తివలన పితృఋణవిముక్తిఁ జేసికొనెను.

శ్లో. శ్రుతస్య యాయూరయ మంత సుర్భక
స్థాపరేషాం యుని చేతి పార్థివః,
అవేక్ష్య ధాతో ర్గమనార్థ మున్మ
చ్చకార నామ్నా రఘు సూత్రపదమ్.

20

పరచ్ఛేదము. — శ్రుతస్య, యాయూర్, అయూ, అంతం, అర్భకః. తథా, పరే
షాం, యుని, చ, ఇతి, పార్థివః. అవేక్ష్య, ధాతోః, గమనార్థం, అర్చిత్, చకార,
నామ్నా, రఘుం, అత్త సంభవమ్.

అర్థము. — అర్చిత్ = శబ్దార్థజ్ఞః డయిన, పార్థివః = విలీపమహారాజు, అయూ = ఈ,
అర్భకః = శిశువు, శ్రుతస్య = శాస్త్రము యొక్క, అంతం = పారమును, యాయూర్ = పాం
ద శక్తుః డగును. తథా = ఆ ప్రకారముగా, యుని = ముగ్ధమును, పరేషాంచ = శత్రువుల
యొక్కయు, అంతం = పారమును, యాయూర్ = పాంద శక్తుః డగును. ఇతి = ఇట్టి హేతువు
వలన, ధాతోః = లఘి ధాతువుయొక్క, గమనార్థం = గమనరూపార్థమును, అవేక్ష్య = అన్వే
షించి, అత్త సంభవం = పుత్రుని, నామ్నా = నామధేయముచేత, రఘుం = రఘుపనుననిగా,
చకార = చేసెను.

అకారాత్. — చకార = చేసెను. కః = ఎవడు? పార్థివః = విలీపమహారాజు. కం = ఎవ
నిని? అత్త సంభవం = పుత్రుని (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతం = ఎట్టివానిగా? రఘుం
= రఘుమనుననిగా, కేన = దేనిచేత? నామ్నా = నామధేయముచేత. కింకృత్వా = ఏమి
చేసి? అవేక్ష్య = అన్వేషించి. కం = దేనిని? గమనార్థం = గమనరూపార్థమును. కస్య = దేని
యొక్క? ధాతోః = లఘి ధాతువుయొక్క. కిమితి = ఏమనెడి హేతువువలన? ఇతి = ఇట్లు నెడి
హేతువువలన, యాయూర్ = పాంద శక్తుః డగును. కః = ఎవడు? అయం = ఈ, అర్భకః =
శిశువు. కం = దేనిని? అంతం = పారమును (సకర్తక ప్రయోగము) కేషాంచ = ఎవరియొక్క
యు? పరేషాంచ = శత్రువులయొక్కయు. కస్యాం = దేనియందు? యుధి = యుద్ధమందు. కథం
= ఎట్లు? తథా = ఆ ప్రకారముగ. యాయూర్ = పాంద శక్తుః డగును. కః = ఎవడు? అయం =
ఈ, అర్భకః = శిశువు. కం = దేనిని? అంతం = పారమును (సకర్తక ప్రయోగము). కస్య = దే
నియొక్క? శ్రుతస్య = శాస్త్రముయొక్క. పార్థివః కథంభూతః = విలీపమహారాజెట్టివా
డు? అర్చిత్ = శబ్దార్థజ్ఞః డయినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — శ్రుతస్య-శ్రుతస్య, శ్రుతయోః, శ్రుతానామ్. శ్రుత
శబ్దః ఆ, న, ప, ఏ. యాయూర్. యాయూర్, యాయూతాం, యాయూః. 'యాప్తా
పదా' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి శక్యార్థేలిప్త పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచ
నాంతః. అయం-అయం, ఇహ, ఇమే. ఇదంశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంతం-అంతం,

అంత, అంతా. అంతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అర్థకః-అర్థకః, అర్థకౌ, అర్థకాః. అర్థకశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. తథా-అయ్య. పరేషాం-పరస్య, పరయోః, పరేషాం. పరశబ్దః ఆ, పు, ప, బ. యాధి - యాధి, యుగోః, యుక్తు. యుచ్చబ్దః ధ, శ్రీ, స, ఏ. చ-అప్య. ఇతి-అప్య. పార్థివః-పృథివ్యాః పాశ్చర్యః పార్థివః; పార్థివః, పార్థివౌ, పార్థివాః. పార్థివశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఆవేక్ష్య - ల్యబాతమప్య. ధాతోః - ధాతోః, ధాగోః, ధాతూనామ్. ధాతుశబ్దః ఉ, పు, ప, ఏ. గమనార్థం-గమనరూపశ్చాసౌ అర్థశ్చ గమనార్థః, తం గమనార్థం; అర్థం, అర్థా, అర్థా. గమనార్థశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అర్థవిత్-అర్థంవేత్తీతి అర్థవిత్; విత్, విదౌ, విదః అర్థవిచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రః, 'దుకృష్టకరణ' ఇత్యస్తాధాలోస్యకర్తృకాత్కర్తృ భూతేలిట్ పరిష్టేదదే ప్రమలురుచైకవచనాంతః. నామ్న-నామ్నః, నామభ్యాం, నామభిః. నామన్శబ్దః న, న, త్య, ఏ. రఘుం-రఘుం, రఘూ, రఘూ. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మ సంభవం-ఆత్మనః సంభవో యస్య సః ఆత్మ సంభవః, తం ఆత్మ సంభవం; సంభవం, సంభవౌ, సంభవా. ఆత్మ సంభవశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్య. — శ్రుతస్యేతి. అర్థవిచ్చబార్థశబ్దః, పార్థివోదిలీపః, అమమర్శకః శ్రుతస్య కాస్త్రస్య, అంతం పారం, యాయాత్, తథా, యుగిసంగ్రామే, పరేషాం శత్రూణాం, అంతం పారం, యాయాత్, యాంతు శక్తుయాదిత్యర్థః 'శశిలిక్షే' లిశక్యా ర్థేలిక్ష. ఇతిహేతోః, ధాతోః 'ఆమిరఘిలఘిగత్యర్థా' ఇతిలఘిధాతోః, గమనార్థం గమనాఖ్యమర్థం, అర్థవిత్వాదవేక్ష్య ఆలోచ్య, ఆత్మ సంభవం పుత్రం, నామ్న రఘుం, చకార. 'లఘీ బహ్యోర్నలోపశ్చే' త్యుప్రత్యయే 'వాలమూలఘ్నలమంగుళీనాం వాలా రఘ్నమాచద్యుత' ఇతి వైకర్షికే రేఫాదేశే రఘు రిలిసిద్ధం, అత్ర శంఖి. శ్లో. 'ఆకా వేతు ప్యుతిక్రాంతే నామకర్షవిధియత' ఇతి.

భావము. — శబ్దార్థములఁ దెలిసినదిలీపమహారాజు తనకుమారుఁడు కాస్త్రజ్ఞానమును శత్రుజయమును బొందువాఁడనితెలిసి యతనికి నాయర్థమునుబొందించు రఘువంశ నామధేయమును దెట్టెను.

శ్లో. పితుః ప్రయత్యా త్స సమగ్రసంఘః
శుభై శ్శరీరావయవై ర్దినేదినే,
పురోహ వృద్ధిం హరిదశ్వదీనితే
రనుప్రవేశో దివ బాలచంద్రమః.

పదచ్ఛేదము. — పితుః, ప్రయత్నాత్, సః, సమగ్రసంపదః, శతైః, శరీరావయవైః, దినేదినే, పురోష, పృథ్విం, హరిదశ్వదీధితేః, అనుప్రవేశాత్, ఇవ, బాలచంద్రమాః.

అర్థము. — సః=అరఘుమహారాజు, సమగ్రసంపదః=సమగ్ర=సంపూర్ణమయిన, సంపదః=సంపత్తుగలిగిన, పితుః=తండ్రిఅయిన దిలీపమహారాజయొక్క, ప్రయత్నాత్=ప్రయత్నమువలన, శతైః=మనోహరములయిన, శరీరావయవైః=శరీర=దేహమయొక్క అవయవైః=అవయవములచేతను, హరిదశ్వదీధితేః=హరిదశ్వ=సూర్యునియొక్క, దీధితేః=కాంతులయొక్క, అనుప్రవేశాత్=అనుసరించి ప్రవేశించుటవలన, బాలచంద్రమా ఇవ=బాలచంద్రుడువలె, దినేదినే=ప్రతిదినమందును, పృథ్విం=పృథ్విని, పురోష=పోషించెను.

అకాంక్ష. — పురోష=పోషించెను. కః=ఎవఁడు? సః=అదిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? పృథ్విం=పృథ్విని (సకర్తకప్రయోగము). కస్మిన్=దేనియందు? దినేదినే=ప్రతిదినమందును. క ఇవ=ఎవనివలె? బాలచంద్రమా ఇవ=బాలచంద్రుడువలె? కస్తాత్=దేనివలన? అనుప్రవేశాత్=అనుసరించి ప్రవేశించుటవలన. కస్యాః=వేనియొక్క? హరిదశ్వదీధితేః=సూర్యుని కాంతులయొక్క. తైః=వేనిచేత? శరీరావయవైః=దేహమయొక్క అవయవములచేత. శరీరావయవైః కథంభూతైః=దేహమయొక్క అవయవములెట్టివి? శతైః=మనోహరములయినవి. కస్తాత్=దేనివలన? ప్రయత్నాత్=ప్రయత్నమువలన. కస్య=ఎవనియొక్క? పితుః=తండ్రియొక్క. పితుఃకథంభూతస్య=తండ్రియెట్టివాఁడు? సమగ్రసంపదః=సంపూర్ణమయిన సంపదగలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — పితుః-పితుః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. ప్రయత్నాత్-ప్రయత్నాత్, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నేభ్యః. ప్రయత్నశబ్దః ఆ, పు, షం, ఏ. సః-సః, తౌ, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సమగ్రసంపదః-సమగ్రా సంపత్ యస్యసః సమగ్రసంపదః, సంపదః, సంపదోః, సంపదామ్. సమగ్రసంపదృబ్దః ద, పు, ష, ఏ. శతైః-శతేన, తథాభ్యాం, శతైః. శతశబ్దః ఆ, పు, కృ, ఋ. శరీరావయవైః-శరీరస్య అవయవాః శరీరావయవాః, తైః శరీరావయవైః, అవయవేన, అవయవాభ్యాం, అవయవైః. శరీరావయవశబ్దః ఆ, పు, కృ, ఋ. దినేదినే - దినేదినే, దినేదినయోః, దినేషుదినేషు. ద్విరుక్తదినశబ్దః ఆ, న, స, ఏ. పురోష-పురోష, పుపుషతుః, పుపుషః 'పుషపుష్ట' విత్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరీభూలేట్ చరస్వైపదే ప్రథమపురుషైః చనాంకః. పృథ్విం-పృథ్విం, పృథ్వీ, పృథ్వీః. పృథ్విశబ్దః ఇ, ఋ, ఏ. హరిదశ్వదీధితేః-హరితః అశ్వాః యస్యసః హరిదశ్వః, హరిదశ్వస్య దీధితేః, హరిదశ్వదీధితేః, తస్యాః హరిదశ్వదీధితేః, దీధిత్యాః, దీధితేః, దీధిత్యోః, దీధితీనాం. హరి

దశ్వదీధిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ప, ఏ. అనుప్రవేశాల్-అనుప్రవేశాల్, అనుప్రవేశాభ్యాం, అనుప్రవేశభ్యః. అనుప్రవేశశబ్దః అ, పు, మం, ఏ. ఇవ-అవ్. బాలచంద్రమాః - బాలశ్చసౌ చంద్రమాశ్చ బాలచంద్రమాః; చంద్రమాః, చంద్రమసౌ, చంద్రమసః. బాలచంద్రమశ్చబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—శిరుఃపి. సకఃకుః, సమగ్రసంపదః, పితృః ప్రయత్నాల్, శుభైర్ననోహరైః, శరీరావయవైః, హృదయైశ్చైతే, సూర్యైశ్చైః, 'సప్తాశ్వహరిదశ్శోష్ణరశ్చయ' ఇత్యమరః; 'భానుఃకరోమరీచిశ్రీ పుంసయోక్తిధిలి శ్రీయా'మితి చ ఆమరః; కాతావేకవచనం, అనుప్రవేశాల్ బాలచంద్రమాశ్చ, ఏనేదినేప్రతిదినం, 'నిత్యసీఘ్రయో' రితిద్వివచనం. వృద్ధిపుపావ, ఆత్మ సంహితవచనం. శ్లో. 'సగలమయే శశినిరవే ద్విధితయో మూర్ఖితా స్తమోనైశ్చవ్. త్వవయంతి చర్వణోదరసిహితా ఇవదగ్ధాస్యాంత'రిలి.

భాషము.—రఘువంశరాజు సమస్తసంపదలతో సంపన్నుడయినదివంశవహారాజయొక్క పోవణచేతమనోజ్ఞములయినశరీరావయవములతో ముక్తవక్షమందు చంద్రుడు సూర్యగిరిములచేత దినదినప్రవర్ధమానమయ్యెడివారిని వృద్ధిబోధెను.

శ్లో. ఉమావృషాంకౌ శరజన్తనా యథా
యథా జయంతేన శశీపురందరా,
తథా నృప సా చ సుతేన మాగధీ
ననందతు తత్సదృశేన తత్సమా.

౨౩

పదచ్ఛేదము.—ఉమావృషాంకౌ, శరజన్తనా, యథా, జయంతేన, శశీపురందరా, తథా, నృప, సా, చ, సుతేన, మాగధీ, ననందతు, తత్సదృశేన, తత్సమా.

అర్థము.—ఉమావృషాంకౌ=పార్శ్వలిపరమేశ్వరులు, శరజన్తనా=కుమారస్వామిదేవత, యథా=విప్రకారముగా, ననందతు=సంతోషించిరి, శశీపురందరా=శశీదేవేంద్రులు, జయంతేన=జయంతాభ్యుపుత్రునిచేత, యథా=విప్రకారముగా, ననందతు=సంతోషించిరి, తథా=ఆప్రకారము, తత్సమా-తల్=ఆపార్శ్వలిపరమేశ్వరులతోడను, శశీదేవేంద్రులతోడను, సమా=సమానులయిన, సా=ఆ, మాగధీ=సుదక్షిణాదేవియం, నృపశ్చ=దిలీపవంశరాజును, తత్సదృశేన-తల్=ఆకుమారజయంతలతోడను, సదృశేన=సమానుడైన, సుతేన=పుత్రునిచేత, ననందతు=సంతోషించిరి.

అకాంక్ష.—ననందతు=సంతోషించిరి. కా=ఎవరు? సా, మాగధీ, నృపశ్చ = ఆ సుదక్షిణాదిలిపులు (ఆకర్షకప్రయోగము). శేన=ఎవనిచేత? సుతేన = పుత్రునిచేత. ననందతు=సంతోషించిరి. తత్సదృశేన=ఆకుమారజయంతలతో సమాను

డయినవాడు. సా, మాగధీ, నృపశ్చ కథంభూతౌ=అసుదక్షిణాదిలీపురెట్టివారు? తత్స
మా=ఆ పార్వతీపరమేశ్వరులతో శబీదేవేంద్రులతోను సమానులయినవారు. కథం =
ఎట్లుగా? తథా=ఆ ప్రకారముగా. ననందతుః=సంతోషించిరో. కా=ఎవరు? శబీపురం
దరా=శబీదేవేంద్రులు(అకర్తృక ప్రయోగము). కథం=ఎట్లుగా? యథా=విప్రకారముగా.
కేన=ఎవనిచేతను? జయం లేన=జయంతాభ్యాంపురునిచేతను, ననందతుః=సంతోషించిరో.
కా=ఎవరు? ఉమావృహంకౌ=పార్వతీ పరమేశ్వరులు (అకర్తృక ప్రయోగము). కథం=
ఎట్లుగా? యథా=విప్రకారముగా. కేన=ఎవనిచేత? శరజన్తనా=కుమారస్వామిచేత.

శబ్దరూపసమాసములు — ఉమావృహంకౌ-నృపః అంకోయస్యః వృహంకః,
ఉమాచవృహంకశ్చ ఉమావృహంకౌ; ఉమావృహంకౌ, ఉమావృహంకాభ్యాంః. ఉమా
వృహంకయోః 2. ఉమావృహంకశబ్దః ఆ, పు, నిత్యం ద్వివచనే ప్ర, ద్వి. శరజన్తనా-శరే
భ్యః జన్త యస్యః శరజన్తా, లేన శరజన్తనా; జన్తనా, జన్తభ్యాం, జన్తభిః. శర
జన్తశబ్దః న, పు, తృ, ఏ. యథా-అప్య. జయం లేన - జయం లేన, జయంతాభ్యాం,
జయంతైః. జయంతశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. శబీపురందరా - పురం దారయతీతి పురం
దరః, శబీచ పురందరశ్చ శబీపురందరా; శబీపురందరా, శబీపురందరాభ్యాం, శబీ
పురందరయోః. శబీపురందరశబ్దః ఆ, పు, నిత్యం ద్వివచనే ప్ర, ద్వి. తథా - అప్య.
నృపః - నృౌ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపా, నృపాః. నృపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ,
సా - సా, లే, తాః. తచ్చబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చ-అప్య. సులేన-సులేన, సుతా
భ్యాం, సుతైః. సుతశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. మాగధీ-మగధస్యవత్సం స్త్రీ మాగధీ;
మాగధీ, మాగధ్యా, మాగధ్యః. మాగధీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ననందతుః=ననంద, ననం
దతుః, ననందుః 'టునదినమృధా' విత్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేఽన్ పరస్మైపదే
ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. తత్సదృశేన-తాభ్యాం సదృశః తత్సదృశః, లేన తత్సదృశే
న; సదృశేన, సదృశాభ్యాం, సదృశైః. తత్సదృశశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. తత్సమా-తాభ్యాం
సమా తత్సమా; తత్సమః, తత్సమా, తత్సమా. తత్సమశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ఉమేతి. ఉమావృహంకౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ, శరజన్తనాకుమా
రేణ, 'కౌర్తికేయోమహాసేనశ్వరజన్తనాపదానన' ఇత్యమరః; యథాననందతుః, శబీపురం
దరా, జయం లేన జయంతాభ్యేన, సులేన 'జయంతః పాకశాసనీ' ఇత్యమరః. యథా, ననం
దతుః, తథా, తత్సమా తాభ్యాం ఉమావృహంకాభ్యాం శబీపురందరాభ్యాం చ సమా,
సా మాగధీ, నృపశ్చ, తత్సదృశేన, తాభ్యాం కుమారజయంతాభ్యాం సదృశేన, సులేన,
ననందతుః, మాగధీవ్యాఖ్యాతా.

భావము. — పార్వతీపరమేశ్వరులను, శబీదేవేంద్రులను వరుసగా వారలకుమారు
లయినకుమారస్వామిజయంతులతో నేలాగున సంతోషించిరో యాలాగు వారలకు కుమారు

నులయిననుదక్షిణాదిపు లాదేవపుత్రులకు సమానుడయిన తమకుమారునితో ముచ్చట
లాడఁచుండిరి.

శ్లో. రథాంగనామ్నో రివ భావబంధనం
బధూవయ త్వేమ కర్మ శ్రయమ్,
విభక్త మ ప్యేకసులేన త త్తయోః
పరస్పర సోఽపరి కర్యచీయత.

౨౪

పదచ్ఛేదము. — రథాంగనామ్నోః, ఇవ, భావబంధనం, బధూవయత్. శ్రయమ్,
పరస్పరాశ్రయమ్, విభక్తం, అ, ఏకసులేన, తత్, తయోః, పరస్పరస్య, ఉపరి,
పర్యచీయత.

అర్థము. — రథాంగనామ్నోరివ = చక్రవాక్ స్త్రీ పుంశ్చులకుఁడె, తయోః = ఆసు
దక్షిణాదిపులకు, భావబంధనం = హృదయాకర్షకమయినట్టియు, పరస్పరాశ్రయం = ఆ
న్యోన్య విషయకమయిన, యత్ = ఏ, శ్రయమ్ = స్నేహము, బధూవ = ఆయెనో, తత్ =
ఆస్నేహము, ఏకసులేన = ఏక = ఒక్కఁడయిన, సులేన = పుత్రునిచేత, విభక్తమపి = విభాగము
చేయఁబడ్డదయినను, పరస్పరస్య = ఆన్యోన్యముయొక్క, ఉపరి = మీఁదను, పర్యచీయత =
పుద్గినొందెను.

అకాంక్ష. — పర్యచీయత = పుద్గినొందెను. ఇం = ఏది? తత్ = ఆస్నేహము (అకర్త
కప్రయోగము). కుత్ర = ఎక్కడను? ఉపరి = మీఁద. కస్య = ఎవనియొక్క? పరస్పరస్య =
ఆన్యోన్యముయొక్క. కథంభూతమపి = ఎట్టిదయినను? విభక్తమపి = విభాగముచేయఁబడిన
దైనను. కేన = ఎవనిచేతను? ఏకసులేన = ఒక పుత్రునిచేతను. బధూవ = ఆయెనో. ఇం = ఏది?
యత్ = ఏ? శ్రయమ్ = స్నేహము (అకర్తకప్రయోగము). శ్రయకథంభూతం = స్నేహమెట్టిది?
పరస్పరాశ్రయం = ఆన్యోన్యవిషయకమయినది. పునఃకథంభూతం = ఇంకను నెట్టిది? భావబం
ధనం = హృదయాకర్షకమయినది. తయోః = ఎవరికి? తయోః = ఆసుదక్షిణాదిపులకు. కయో
రివ = ఎవరికిఁక? రథాంగనామ్నోరివ = చక్రవాక్ స్త్రీ పుంశ్చులకువలెను.

శబ్దరూపసమాసములు — రథాంగనామ్నో-రథాంగనామ్నో చరథాంగనామాచ
రథాంగనామానా, తయోః రథాంగనామ్నోః, రథాంగనామ్నోః, రథాంగనామ్నోః,
రథాంగనామ్నోః, రథాంగనామన్యట్టిన, పువ, ద్వి. ఇద-అప్య. భావబంధనమ్-భావ
స్య బంధనం భావబంధనం; బంధనం, బంధనే, బంధనాని. భావబంధనశబ్దం ఆ, న,
ప్ర, ఏ. బధూవ. -బధూవ, బధూవకుః, బధూవుః. సత్కర్తృభూతావోరకర్తృకాత్కర్తరి
భూతేఽటపరస్వైవదేప్రథమపురుషైవచనాంతః. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్చ
ప్ర, ద, న, ప్ర, ఏ. శ్రయ-శ్రయ, శ్రయణీ, శ్రయాణి. శ్రయశ్శబ్దం న, న, ప్ర, ఏ. పర

స్వరాశ్రయం-పరస్పరః ఆశ్రయో యస్య తత్ పరస్పరాశ్రయః; ఆశ్రయం, ఆశ్రయే, ఆశ్రయాణి. పరస్పరాశ్రయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. విభక్తం-విభక్తం, విభక్తే, విభక్తాని. విభక్తశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఆపి-ఆప్య. ఏకమతేన-ఏకాన్యాసా మతశ్చఏక సుతః. తేన ఏకమతేన; సుతేన, సుతాభ్యాం, సుతైః. ఏకమతశబ్దః ఆ, పు, త్పు, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్చబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. తయోః-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్చబ్దః ద, పు, మ, డ్వి. పరస్పరస్య-పరస్పరస్య, పరస్పరయోః, పరస్పరేషాం- పరస్ప రశబ్దః ఆ, పు, మ, ఏ. ఉపరి-ఆప్య. పర్యచీయత్-పర్యచీయత, పర్యచీయేతాం, పర్యచీయంత. పరిపూర్వకాత్ 'చిచ్ఛోచయన' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి భూతే-జ్ ఆత్మ సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—రథాంగేతి. రథాంగనామ్నిచ రథాంగనామాచ రథాంగనామా నా 'చక్రవాకాపుమాన్ శ్రీయే' త్యేకశేషః, తయోరివ తయోర్దంపత్యోః, భావబంధ నం, హృదయాఃకర్తృ కం, పరస్పరాశ్రయం అన్యోవ్యవిషయకం, యత్సేవ, అభూవ, తదేకేన కేవలేన తాభ్యామన్యత మేనవా, 'ఏకేముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరతి. 'ఏక' వ్యాధే ప్రధానేచ ప్రథమే కేవలే తథా, సాధారణేనమానేత్యేసంఖ్యానూంచ ప్రయు జ్యత' ఇతివిశ్వాః. సుతేన, విభక్తమపి కృతవిభాగమపి పరస్పరస్య ఉపరిపర్యచీయత వచ్చధే, కర్తృకర్తరిజ్ అకృత్రిమత్వాత్స్వయమేవాపాచీయతేత్యర్థః. యదే తాధారం వస్తుతథాధారద్వయే విభజ్యమానంసత్ హీయతే, ఆశ్రయోరేకవిషయం ప్రేమనాప్రతి. ద్వితీయవిషయలాభేపి నాహీయత, తత్ ప్రత్యుత ఉపరితమేవాభూదిలిభావత.

భావము.—సుదక్షిణా దేవియుదిలీపమహారాజును నిరంతరమొకరినొకరుకలచు చూడెడి ప్రేమాతిశయముగలిగియుండిరి. వా రేకపుత్రుడయిన రథమహారాజునందుం చిన విశేషప్రేమ వారి పరస్పరానురాగాభివృద్ధిని తక్కువజాలలేదు.

శ్లో. ఉవాచ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితాని య
ద్యయా తదీయా మవలంబ్య ఛాంగులిమ్,
అభూచ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిష్యయా
పితు ర్దుదం తేన తతాన సోఽర్భకః.

౨౫

పదచ్ఛేదము.—ఉవాచ, ధాత్ర్యా, ప్రథమోదితాని, యత్, యయా, తదీ యాం, అవలంబ్య, చ, అంగులిం, అభూత్, చ, నమ్రః, ప్రణిపాతశిష్యయా, పితుః, ముదం, తేన, తతాన, సః, అర్భకః.

అర్థము. — సః = ఆ, అర్భకః = శిశువు, ధాత్ర్యా = ఉపమాతచేతను, ప్రథమోదితాని - ప్రథమం మొదట, ఉపదేశముచేయబడ్డవచనములను, ఉవాచ = పలికినాడు తదీయాం = ఆ ఉపమాత సంబంధమైన, అంగుళిం = ప్రేమిని, అలంబ్య = పట్టుకొని, యయాచ = తల్లిపోయినవాడనాయెను. ప్రణిపాతశిక్షయా - ప్రణిపాత = నమస్కారము యొక్క, శిక్షయా = ఉపదేశముచేత, నమ్రః = నమస్కరించినవాడు, అభూదితివయో = ఆయె ననునది గురిగలదో, తేన = ఆ కారణముచేత, వినుః = తంత్రయయిన దిలిప మహారాజునకు, మదం = సంతోషమును, తతాన = విస్తరించజేసెను.

ఆకాంక్ష. — తతాన = విస్తరించజేసెను. కః = ఎవడు? సః = ఆ, అర్భకః = శిశువు. కాం = దేనిని? మదం = సంతోషమును (నకర్తకప్రయోగము). కస్య = ఎవనికి? వినుః = తంత్రయైనదిలిపమహారాజునకు. తేన = దేనిచేత? తేన = ఆ కారణముచేత. అభూదితివయో = ఆయెననునదియేగలదో. కః = ఎవడు? సః = ఆ, అర్భకః = శిశువు (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూతః = ఎట్టివాడు? నమ్రః = నమస్కరించినవాడు. కయా = దేనిచేత? ప్రణిపాతశిక్షయా - ప్రణిపాత = నమస్కారముయొక్క, శిక్షయా = ఉపదేశముచే. యయాచ = తల్లిపోయినవాడనాయెను. కః = ఎవడు? సః = ఆ, అర్భకః = శిశువు (అకర్తకప్రయోగము). కిం కృత్యా = ఏమి చేసి? అలంబ్య = పట్టుకొని. కాం = దేనిని? అంగుళిం = ప్రేమిని. అంగుళికథంభూతాం = ప్రేమిటిని? తదీయాం = ఆయుపమాతృసంబంధియయినది. ఉవాచ = పలికినాడు. కః = ఎవడు? సః = ఆ, అర్భకః = శిశువు. కాని = నేనిని? ప్రథమోదితాని = మొదట నుపదేశముచేయబడినవచనములను (నకర్తకప్రయోగము). కయా = ఎవనిచేత? ధాత్ర్యా = ఉపమాతచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఉవాచ - ఉవాచ, ఉచతుః, ఉచుః. 'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్తాధాతో నృకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధాత్ర్యా - ధాత్ర్యా, ధాత్రీభ్యాం, ధాత్రీభిః. ధాత్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, తృ, ఏ. ప్రథమోదితాని - ప్రథమం ఉదితాని ప్రథమోదితాని, తాని ప్రథమోదితాని; ఉదితం, ఉదితే, ఉదితాని. ప్రథమోదితశబ్దః ఆ, న, ద్వి, బ. యత్ - యత్, యే, యాని. యచ్చబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. యయా - యయా, యయతుః, యయంతి. 'యాప్రాణ' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరిభూలేలిట్ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తదీయాం - తస్యః ఇయం తదీయా, తాంతదీయాం; తదీయాం, తదీయే, తదీయాః. తదీయాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. అలంబ్య - ల్యబంతుమవ్య. చ - అవ్యఅంగుళిం - అంగుళిం, అంగుళీ, అంగుళిః. అంగుళిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. అభూత్ - అభూత్, అభూతాం, అభూవత్ 'భూనత్తాయా' మిత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరిభూలేలిట్ పరస్వైపదే

ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నమ్రః-నమ్రః, నమ్రా, నమ్రాః. నమ్రశబ్దః ఆ, అ, ప్ర, వి. ప్రణిపాత శిక్షయా-ప్రణిపాతస్య శిక్షా ప్రణిపాతశిక్షా, తయా ప్రణిపాతశిక్షయా; శిక్షయా, శిక్షాభ్యాం, శిక్షాభిః. ప్రణిపాతశిక్షాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, త్వ, వి. పితృః-పితృః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, ఘ, ష, వి. ముదం-ముదం, మునా, ముదః. ముచ్చబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, వి. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్చబ్దః ద, న, త్వ, వి. కశా-న-కశాన, తేనతుః, తేనుః 'కనువిస్తార' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిప్త వరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తా, తే. తచ్చబ్దః ద, ఘ, ప్ర, వి. అర్భకః-అర్భకః, అర్భకా, అర్భకాః. అర్భకశబ్దః ఆ, ఘ, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా. — ఉవాచేతి. సోఽర్భకశిక్షా, 'చోతః పాశార్భకాః డింభాః పృథుకశ్చాబక శ్చిత్' రిత్యమరుః; ధాత్ర్యా ఉపమాత్రా, 'ధాత్రీ జనన్యామలః సుమత్యుపమా తృప్తి' త్యమరుః. ప్రథమం, ఉదితాని ఉపదిష్టాని, ఉవాచ. తదీయాం, అంగుళిమవలంబ్య. యయాచ, ప్రణిపాతస్యశిక్షయా ఉపదేశేన, న మ్రాభూదిలిచయత్, తేన పితృః ముదం, తతాన.

భావము. — అదిక్షణం దాదిచే మొదట కేవల బడినమాటలను బలుకుటయందును దాని ప్రేలుబట్టుకొని నడుచుటయును తల్లిదండ్రుగరుడేవతలకు నమస్కరించుటయును నేర్చుకొనెను. వీనిజూచి తండ్రి యగుదిలీపమహారాజత్యంతానందమును భొందెను.

శ్లో. త మంక మారోవ్య శరీరయోగజై
స్సుఖై ర్నిషించంత వివామృతం త్వచి,
ఉపాంతసమ్మిలితలోచనో నృప
శ్చిరా త్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయా.

౨౬

పదచ్ఛేదము. — తం, అంకం, ఆరోవ్య, శరీరయోగజైః, సుఖైః, నిషించంతం, ఇవ, అమృతం, త్వచి, ఉపాంత సమ్మిలితలోచనః, నృపః, చిరాత్, సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం, యయా.

అర్థము. — శరీరయోగజైః - శరీర = దేహము యొక్క, యోగ = సంబంధము చేత, జైః = పుట్టిన, సుఖైః = సుఖముల చేత, త్వచి = శర్మగించి యమందు, అమృతం = అమృతమును, నిషించంతమివస్థితం = వర్షించుచున్న దానివలెనుండు. నట్టి, తం = ఆకుమారుని, అంకం = తొడను, ఆరోవ్య = ఎక్కించుకొని, నృపః = దిలీపమహారాజు, ఉపాంతసమ్మిలితలోచనస్యై - ఉపాంత = ప్రాంత ప్రదేశములయందు, సమ్మిలిత = మూయబడిన, లోచనస్యై = నేత్రములుగలవాడగుచు, చిరాత్ = బహుకాలమునకు, సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం = సుత =

కుమారునియొక్క, స్వర్ణ=స్వర్ణించుటయందలి, రస=రసమును, జ్ఞతాం=తెలిసినవాని భావమును, యయా=పొందెను.

ఆ కాంక్ష. — యయా=పొందెను. కం=ఎవని? నృహః=దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? సుతస్వర్ణ=సజ్జతాం = పుత్రునియొక్క స్వర్ణించుటయందలి రసమును తెలిసిన వానియొక్క భావమును (సర్వకప్రయోగము) కదా=ఎవని? చిరాత్=బహుకాలమునకు. కథంభూతస్యై = ఎట్టివాడగుచు? ఉపాంతస్మృతికలాచనస్యై = ప్రాంత ప్రదేశములయందు మూసికొనబడిన నేత్రములు గలవాడగుచు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆరోహ్య=ఎక్కించుకొని. కం=దేనిని? ఆంకం=కోడను. కం=ఎవనిని? తం=ఆటమారుని. కథంభూత మివస్థితం=ఎట్టివానివలెనుండెనువాడు? నిషించతమివస్థితం=వర్తించుచున్న వానివలె నుండువాడు. కిం=దేనిని? ఆమృతం=అమృతమును. కస్యాం=దేనియందు? త్వచి=త్వగింద్రియమును. కైః=వేనిచేత? సుఖైః=సుఖములచేత. సుఖైః కథంభూతైః=సుఖములెట్టివి? శరీరయోగైః=దేహముయొక్క సంబంధముచేతః బుట్టినవి.

శబరూచనమాసములు. — తం=తం, తే, తాత్. తచ్చట్టః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆంకం-ఆంకం, ఆంకౌ, ఆంకాత్. ఆంకశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ ఆరోహ్య-ల్యబంశమవ్య. శరీరయోగైః=శరీరస్యయోగః శరీరయోగః, శరీరయోగేన జాతాని శరీరయోగజాని, కైః శరీరయోగకైః; యోగజేన, యోగజాభ్యాం, యోగకైః. శరీరయోగశబ్దః ఆ, న, తృ, బ. సుఖైః - సుఖేన, సుఖాభ్యాం, సుఖైః. సుఖశబ్దః ఆ, న, తృ, బ. నిషించతం-నిషించతం, నిషించతో, నిషించతః. నిషించచ్చట్టః త, పు, ద్వి, ఏ. ఇమ-ఆవ్య. ఆమృతం-ఆమృతం, ఆమృతే, ఆమృతాని. ఆమృతశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. త్వచి-త్వచి, త్వచోః, త్వత్తు. త్వచ్చట్టః చ, స్త్రీ, న, ఏ. ఉపాంతస్మృతికలాచనః-ఉపాంతయోః స్మృతిలే ఉపాంతస్మృతిలే, ఉపాంతస్మృతిలే లోచనే యేననః ఉపాంతస్మృతికలాచనః; లోచనః, లోచనా, లోచనాః. ఉపాంతస్మృతీకలాచనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. నృహః-నృహత్ పాలీతి నృహః; నృహః, నృపా, నృపాః. నృహశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. చిరాత్-ఆవ్య. సుతస్వర్ణరసజ్జతాం-సుతస్య స్వర్ణః సుతస్వర్ణః, సుతస్వర్ణే రసః సుతస్వర్ణరసః, సుతస్వర్ణరసం జానాతీతి సుతస్వర్ణరసజ్జః, సుతస్వర్ణరసజ్జస్య భావః సుతస్వర్ణరసజ్జతా, తాం సుతస్వర్ణరసజ్జతాం. రసజ్జతాం; రసజ్జతే, రసజ్జతాః. సుతస్వర్ణరసజ్జతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. యయా-యయా, యయాతుః, యయాం. 'యాప్రాచ' ఇక్కన్తాథాలో వృకర్త కాత్కర్తభూతేలిత్ వరస్తేవదేవ్రథమపురుషైకవచనాస్తే.

వ్యాఖ్యా. — కమితి. శరీరయోగైః, సుఖైః, త్వచి త్వగింద్రియే, ఆమృతం, నిషించతం వర్తంతమివస్థితం, తం, పుత్రం, ఆంకమారోహ్య, అనందానిర్భవాత్,

ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః, సమ్మిలితలూచనస్య నృపః, దిరాత్, సుతమర్శరస
స్థితాం, యయా.

భావము.—ప్రేమచే స్ఫులింపినమాత్రమున నమృతప్రాయంబుగాఁడో చెడు దే
హముగలకుమారుని బహుకాలము బిడ్డలులేని దిలీపమహారాజు తనతొడపై నిడుకొని కు
మారు నెత్తికొనుటవలన గలిగినయానందమును కడకన్నుల మూసికొన్నవాడై యనుభ
వించెను. (సగముకన్ను మూసికొనుట, ఆనందాతిశయమునకు సూచన.)

శ్లో. అమంస్త చానేన పరార్థవిజన్తనా
స్థితే రభేత్తా స్థితిమంత మన్వయమ్,
స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్రవర్తినా
పతిః ప్రజానాం మివ సర్గ మాత్మనః.

౨౭

పదచ్ఛేదము.—అమంస్త, చ, అనేన, పరార్థవిజన్తనా, స్థితే, రభేత్తా, స్థితి
మంతం, అన్వయం, స్వమూర్తిభేదేన, గుణాగ్రవర్తినా, పతిః, ప్రజానాం, ఇవ, సర్గం,
ఆత్మనః.

అర్థము.—స్థితే=మర్యాదకు, రభేత్తా=పాలకుఁడయిన, నః=ఆదిలీపమహారాజు,
పరార్థవిజన్తనా=పరార్థ=శ్రేష్ఠమయిన, జన్తనా=ఉత్పత్తిగలిగిన, అనేన=ఈరఘుమహా
రాజుచేత, అన్వయం=వంశమును, ప్రజానాం=జనులకు, పతిః=ప్రభువయిన బ్రహ్మ, గుణా
గ్రవర్తినా=గుణ=సత్వాదిగుణములయందును; విద్యావినయాదిగుణములయందును, అగ్ర
వర్తినా=మొదలైనవైన, స్వమూర్తిభేదేన=తనయొక్క, మూర్తిభేదేన=అప
తార విశేషమయిన విష్ణువుచేత, ఆత్మనః=తనయొక్క, సర్గమివ=సృష్టినివలె, స్థితిమంతం
=ప్రతిష్ఠగలిగినదానిగా, అమంస్త=ఎంచెను.

అకాంక్ష.—అమంస్త=ఎంచెను. కః=ఎవఁడు? నః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేని
ని? అన్వయం=వంశమును (సకర్తకప్రయోగము) కథంభూతం=ఎటువంటిదానిగా? స్థితిమం
తం=ప్రతిష్ఠగలిగినదానిగా. కమివ=దేసివలె? సర్గమివ=సృష్టినివలె. కన్య=ఎవనియొక్క?
ఆత్మనః=తనయొక్క. కేన=ఎవనిచేత? స్వమూర్తిభేదేన=తనయవతారమునవిష్ణువుచేత.
స్వమూర్తిభేదేన కథంభూతేన=తనయవతారవిశేషమైన విష్ణువెట్టివాఁడు? గుణాగ్రవర్తి
నా=సత్వాదిగుణములయందును; విద్యావినయాదిగుణములయందును ముందలిప్రవర్తిం
చినవాఁడు. కః=ఎవఁడు? పతిః=ప్రభువైన బ్రహ్మ. కాసాం=ఎవరి? ప్రజానాం=జనులకు.
కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈరఘుమహారాజుచేత, అనేన కథంభూతేన=ఈరఘుమహారా

జెట్టివాడు? పరార్థ్యజన్తనా=శ్రేష్ఠమైన యశ్వత్థగిరినివాడు. సకథంభూతః=అదితీయ
మహారాజెట్టివాడు? అశ్వత్థ=పాలకుడయినవాడు కన్యా=దేవీ? సిఠి=మర్యాదకు.

శబ్దమపసమాసములు. — అమంస్త-అమంస్త, అమంసాతాం. అమంసత, 'మన
జ్ఞాన' ఇత్యస్తాదాలోస్యకర్తకాత్కర్తరిభూతేయజ్ అత్తనేవదే ప్రకమపురుషైశ్చవచ
నాంతః. చ-అప్య. అనేన=అనేన ఏనేన, అభ్యాం, ఏభిః. ఇదమ్శబ్దః మ, పు, త్వు,
ఏ. పరార్థ్యజన్తనా-పరార్థ్యజన్త యస్య సః పరార్థ్యజన్తా, లేన పరార్థ్యజన్తనా;
జన్తనా, జన్తభ్యాం, జన్తభిః. పరార్థ్యజన్తశబ్దః న, పు, త్వు, ఏ. సిఠి=సిఠ్యాః,
సిఠి, సిఠ్యాః, సిఠినామ్. సిఠిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ష, ష, అభేత్త-భేత్తానభవతీత్యభేత్తాః
అభేత్త. అభేత్తారా, అభేత్తారి. అభేత్తశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. సిఠిమంతం-సిఠిరస్మాన్
స్థితిసిఠిమాన్, తం సిఠిమంతం; సిఠిమంతం, సిఠిమంతౌ, సిఠిమంతః. సిఠిమచ్చబ్దః త,
పు, ద్వి, ఏ. అన్వయం-అన్వయం, అన్వయా, అన్వయాన్. అన్వయశబ్దః అ, పు, ద్వి,
ఏ. స్వమూర్తిభేదేన-మూర్తేః భేదః మూర్తిభేదః, స్వస్య మూర్తిభేదః స్వమూర్తిభే
దః, లేన స్వమూర్తిభేదేన; భేదేన, భేదాభ్యాం, భేదైః. స్వమూర్తిభేదశబ్దః అ, పు,
త్వు, ఏ. గుణగ్రవర్తినా-ఆగ్రేవర్తక ఇత్యగ్రవర్త. గుణేషు ఆగ్రవర్తీ గుణగ్రవర్తీ,
లేన గుణగ్రవర్తినా; వర్తనా, వర్తభ్యాం, వర్తభిః. గుణగ్రవర్తశబ్దః న, పు, త్వు,
ఏ. పరి-పరి, పతీ, పతయః. పరిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రజానాం-ప్రజాయాః,
ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః అ, శ్రీ, ష, ష. ఇవ-అప్య. సర్గం-సర్గం, సర్గా,
సర్గాన్. సర్గశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అత్తనః-అత్తనః, అత్తనోః, అత్తనాం. అత్తన్
శబ్దః న, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — అమంస్తేతి. సిఠిరేభేత్తామర్యాదాపాలకః, సవృషః, పరార్థ్యజన్త
నా ఉత్కృష్టజన్తనా, అనేనరఘునా, అన్వయంవంశం, ప్రజానాంపతిః బ్రహ్మగుణాస్స
త్వాదయః, లేవ్యగ్రే వర్తలేవ్యాప్తియత ఇతి గుణగ్రవర్తీ, లేన, స్వస్వమూర్తిభేదేన,
అవతారవిశేషేణవిష్ణునా, అత్తనః, సర్గం సృష్టివిషయసిఠిమంతం ప్రతిష్ఠావంతం, అమం
స్త మన్యలేస్త, మన్యలేనమదాత్తత్వాదిట్పురిషేధః, అత్త్రోపమానోపమేయయోగితకేతర
విశేషణాని, ఇతరేతరయోజ్యాని, తత్త్ర రఘువంశేగుణాః విద్యావినయాదయః. ఏ. 'గు
ణప్రధానేనాపాదా మర్యాదానుదేవ్యోదతే, స్తంభేనత్వాదిసంధ్యాదివిద్యాదిహరి
తాదిన్వీతి విశ్వాః, శేషం మగమత్.

భావము. — ప్రజాపతియైన బ్రహ్మ సత్త్వగుణప్రధానుడై తనయవతారంబుగా
మండేను విష్ణువుచే దనస్వప్తిపాపంపఁబడుచున్నదనితలంచెడు ప్రకారము అగస్త్య ర్వాదకు
స్మృతిక్రమచేయ దిలిపమహారాజు పరప్రభావంబుచే నుమహనార్ద్రమం దుత్తమజన్తము

నొందిన తనకుమారుడగు రఘుమహారాజు నతనికిఁగలిగియుండు నభిశయమైన విద్యా
వినియోగములచే దనవంశమునకు యశస్సు దెచ్చునని నిశ్చయించెను.

శ్లో. సప్తత్రచాల శ్వలకాకపక్షకై
అమాత్యపుత్రైః సుదయోః రన్వితః,
లిపే ర్యథావర్గహణేన వాక్త్రయం
నదీముఖే నేవ సముద్ర మావిశత్.

౨౮

పదచ్ఛేదము.—సః, పృత్రచాలః, చలకాకపక్షకైః, అమాత్యపుత్రైః, సవయో
భిః, అన్వితః, లిపే, యథావర్గహణేన, వాక్త్రయం, నదీముఖేన, ఇవ, సముద్రం,
ఆవిశత్.

అర్థము.—పృత్రచాలః=పృత్ర=అయిన, చాలః=చూడాకర్షణల, సః=అర్ఘు
మహారాజు, చలకాకపక్షకైః=చల=కదలుచున్న, కాకపక్షకైః=జిల్వములు గలిగినట్టియా,
సవయోభిః=సమానవయస్సుగలన్నేహితులయిన, అమాత్యపుత్రైః=మంత్రికుమారులతోడ,
అన్వితస్య=హాడినవాడగుచు, లిపే=పంచాశద్వర్ణాక్షకాక్షర విన్యాసముయొక్క,
యథావర్గహణేన=లెస్సగాఁ దెలిసికొనుటచేత, వాక్త్రయం=శబ్దబాలమును, నదీముఖేన
నది=నదియొక్క, ముఖేన=ద్వారముచేత, కశ్చిత్=ఒకానొక మకరము మొదలుగాఁగల
జలజంతువు, సముద్రమివ=సముద్రమునువలె, ఆవిశత్=ప్రవేశించెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవిశత్=ప్రవేశించెను. కః=ఎవఁడు? సః=అర్ఘుమహారాజు. కిం
=దేనిని? వాక్త్రయం=శబ్దబాలమును (నకర్తకప్రయోగము). కమివ=దేనివలె? సముద్ర
మివ=సముద్రమునువలె. కః=ఏది? కశ్చిత్=ఒకానొక మకరము మొదలుగాఁగల జల
జంతువు. కేన=దేనిచేత? నదీముఖేన=నదియొక్కద్వారముచేత. కేన=దేనిచేత? యథావ
ర్గహణేన=లెస్సగాఁ తెలిసికొనుటచేత. కస్యాః=దేనియొక్క? లిపే=పంచాశద్వర్ణాక్ష
కాక్షరవిన్యాసముయొక్క. కథంభూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? అన్వితస్య= హాడిన
వాడగుచు. కైః=ఎవరితోడ? అమాత్యపుత్రైః=మంత్రిపుత్రులతోడ. అమాత్యపుత్రైః
కథంభూతైః=మంత్రిపుత్రులెట్టివారు? సవయోభిః=సమానవయస్సుగలన్నేహితులయిన
వారు. పునఃకథంభూతైః=ఇంకను నెట్టివారు? చలకాకపక్షకైః=కదలుచుండెడు జిల్వము
లునుగలవారు. నకథంభూతః=అర్ఘుమహారాజెట్టివాడు? పృత్రచాలః=అయినచూడా
కర్షణలనువాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః=సః, తా, లే. తచ్చబ్జిః ద, పు, ప్ర, వి. పృత్ర
చాలః=చూడాయాకర్షణ చాలం, పృత్రచాలం యస్యసః పృత్రచాలః; చాలః, చా
రా, చాలః. పృత్రచాలశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. చలకాకపక్షకైః=చలః కాకపక్షైః

యమం లే చలకాకపక్షకాః, తైః చలకాకపక్షకైః, కాకపక్షకేన, కాకపక్షకాభ్యాం,
 కాకపక్షకైః. చలకాకపక్షకశబ్దః ఆ, ఇ, తృ, బ. ఆమాత్యపుత్రైః - ఆమాత్యానాం
 : త్రైః ఆమాత్యైః త్రైః, త్రైః ఆమాత్యపుత్రైః; పుత్రైః, పుత్రాభ్యాం, పుత్రైః. ఆమాత్య
 పుత్రశబ్దః ఆ, ఇ, తృ, బ. సవయోభిః-సవయానాం సవయమేహంలే సవయసః, తైః సవ
 యోభిః; సవయసా, సవయోభ్యాం, సవయోభిః. సవయశబ్దః స, పు, తృ, బ. ఆ
 స్వితః-ఆస్వితః, ఆస్వితే, ఆస్వితాః. ఆస్వితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి, ఏ, షే - ఆప్యాః,
 లిప్యే, నిప్యాః, నిప్యాం. నిప్యశబ్దః ఇ, శ్రీ, మ. వి. యథావద్ద్రహణేన-యథావత్
 గ్రహణం యథావద్ద్రహణం, లేన యథావద్ద్రహణేన; గ్రహణేన, గ్రహణాభ్యాం,
 గ్రహణైః. యథావద్ద్రహణశబ్దః ఆ, ఇ, తృ, వి. వాస్తయం - వాచం వికారః
 వాస్తయం, తేన వాస్తయం; వాస్తయం, వాస్తయే, వాస్తయాన. వాస్తయ
 శబ్దః ఆ, ఇ, తృ, వి. నదీముఖేన-నద్యా ముఖం న ముఖం, లేన నదీముఖేన;
 ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. నదీముఖశబ్దః ఆ, ఇ, తృ, వి. ఇవ-ఆవ్య.
 సముద్రం-సముద్రం, సముద్రైః. సముద్రాత్. సముద్రశబ్దః ఆ, ఇ, ద్వి, వి. ఆవిశత్ -
 ఆవిశత్, ఆవిశతాం, ఆవిశత్. ఆహ్నిర్హుకాత్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త
 కాత్ప్రత్యభూతేలక్షణే పఞ్చైవదే ప్రథమపురుషైకపదనాంతః.

వ్యాఖ్య. - సఇతి. శ్లో. 'చూడాకార్యా ద్వికాతీనాం సర్వేషామేషధర్మతః,
 ప్రకమేషదే తృతీయవా కర్తవ్యా శ్రుతిచోదనా' దితి మనుస్తరగాత్ 'తృతీయవర్తేవృ
 త్తచాలాఃపృన్నచాడకర్తానన్, లదయోరభేదః, సరఘుః, శ్లో. 'ప్రాప్తేతు పంచమే
 వర్తే విద్యారంభంచ కారయ' దితి పంచనాత్. పంచమేవర్తచలకాకపక్షైశ్చలభిఖండకైః.
 ని 'బాలానాంతు శిఖాస్త్రా కాకపక్ష శ్శిఖండక' ఇతి హలాయధి. సవయోభిః
 స్పృగైః, 'స్పృగ్ధేవయస్యస్యవయా' ఇత్యమరి. ఆమాత్యశ్చ త్రై రస్వితస్సృక్, లిప్యే, పం
 చాశద్వర్ణాన్వికాయాః యథావద్ద్రహణేన, సమ్యగ్బోధనేహోపాయభూతేన వాస్తయం
 శబ్దకాలం నద్యా ముఖం ద్వారం, 'ముఖంతువదనే ముఖేద్వారేతారాభ్యుపాయయో'
 ితి యావతి. లేన, కశ్చిన్నకరాదిః, సముద్రమివి, ఆవిశత్ ప్రవిష్టః, జ్ఞాతవానిత్యర్థః.

భావము. - రఘువంశరాజు చూడాదికర్తలు చేయబడినవిముటపలించుచుండెడి
 జుల్యలుగణి సమానవరుస్కులయిన మంత్రముమారులతోగూడి చదువుచు సముద్రము
 తోగలయు తావులలో నదిలోనుంచిమొసలి మున్నగునది సముద్రములో లుచేళించుకొని
 శబ్దకాలములను దెలుసుకున్నవాడాయెను.

శ్లో. అ ధోవసీతం విధివ ద్విపశ్చిలో

వినిన్యతేనం గురవో గురుప్రియమ్,

అవంధ్యయత్నా శ్చ బభూవు రత్ర తే
క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి.

పదచ్ఛేదము. — అథ, ఉపనీతం, విధివల్, వివశ్చితః, వినిన్యూః, ఏవం, గుర
వః, గురుప్రియం, అవంధ్యయత్నాః, చ, బభూవుః, అత్ర, తే, క్రియా, హి, వస్తూ
పహితా, ప్రసీదతి.

అర్థము. — అథ=అనంతరమందు, విధివల్=యథాశాస్త్రముగా, ఉపనీతం=ఉపన
యనముచేయఁబడినట్టియు, గురుప్రియం=ప్రియగురువులుగఁగిన, ఏనం=ఈరఘుమహా
రాజును, వివశ్చితః=విద్వాంసులయిన, గురవః=గురువులు, వినిన్యూః=శిక్షించిరి. తే=ఆ
గురువులు, అత్ర=ఈరఘుమహారాజువిషయమునందు, అవంధ్యయత్నాశ్చ=అవంధ్య=వ్యర్థ
ర్థముకాకయుండెడి, యత్నాశ్చ=ప్రయత్నముగఁగినవారును, బభూవుః=అయిరి. తథా
హి=అదియసరి, క్రియా=శిక్ష, వస్తూపహితాసతీ=వస్త్రు=సత్పాత్రమునందు, ఉపహితా
సతీ=ప్రయోగింపఁబడినదగుచు, ప్రసీదతి=ఫలించుచున్నది.

అకాంత. — ప్రసీదతి=ఫలించుచున్నది. కా=ఎది? క్రియా=శిక్ష (అకర్తకప్ర
యోగము). కథంభూతాసతీ=ఎట్టిదగుచు? వస్తూపహితాసతీ=సత్పాత్రమునందు బ్రయో
గింపఁబడ్డదగుచు. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అటులనే సరి. బభూవుః=అయిరి. కే=ఎవరు?
తే=ఆగురువులు (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూతాశ్చ = ఎట్టివారును? అవంధ్యయ
త్నాశ్చ=అవంధ్య=వ్యర్థంబుకాకయుండెడి, యత్నాశ్చ=ప్రయత్నము గఁగినవారును.
కుత్ర=ఎవనివిషయమునందు? అత్ర=ఈరఘుమహారాజుని విషయమునందు. వినిన్యూః=శిక్షించి
రి. కే=ఎవరు? గురవః=గురువులు కం=ఎవనిని? ఏవం=ఈరఘుమహారాజును (సకర్తక
ప్రయోగము). గురవఃకథంభూతాః=గురువులెట్టివారు? వివశ్చితః=విద్వాంసులయినవా
రు. ఏనంకథంభూతం=ఈరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గురుప్రియం=ప్రియగురువులుగల
వాఁడు. ఘనఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టివాఁడు? ఉపనీతం=ఉపనయనముచేయఁబడ్డవా
డు. కథం=ఎట్లు? విధివల్=యథాశాస్త్రముగా. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు — అథ - అవ్య. ఉపనీతం - ఉపనీతం, ఉపనీతౌ, ఉప
నీతాన్. ఉపనీతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ, విధివల్-విధిమర్త్యరీతి విధివల్, వలిప్రత్యయం
తమవ్య. వివశ్చితః-వివశ్చిత్, వివశ్చితౌ, వివశ్చితః. వివశ్చిచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, బ.
వినిన్యూః-వినినాయ, వినిన్యూః, వినిన్యూః. విపూర్వకాల్ 'జీవప్రాపణ' ఇత్యస్తాధా
తోస్సకర్తకాత్కర్తరిభూతేట్ పరస్మైవదే ప్రకమపురుషమావచనాంతక. ఏనం-
ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదవశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. గురుః-గురుః, గురౌ, గురవః. గురు
శబ్దః ఉ, పు, ప్ర, బ. గురుప్రియం-గురవో ప్రియాః యవ్యసః గురుప్రియక, తం గురు
ప్రియం; ప్రియం, ప్రియా, ప్రియాన్. గురుప్రియశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అవంధ్యయత్నాః-

పంక్తి నభవతిత్యపంక్తిః, అపంక్తి యత్నః యేషాంతే అపంక్తియత్నాః; యత్నః, యత్నో, యత్నాః అపంక్తియత్నశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ చ-ఆశ్చ. బభూవుః-బభూవ, బభూవతి, బభూవుః 'భూవత్తాయా' మిత్యస్తా ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేః పరస్మైవదే ప్రకమపురుషబహువచనాంతః. అత్త-తలంతమశ్య. లే-నః, తో, లే. తచ్చబ్దః దృఢ, ప్ర, బ. క్రియా - క్రియా, క్రియే, క్రియాః. క్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, పి. హి-ఆశ్చ. వహ్తావహితా-వహుని ఉపహితా వహ్తావహితా; ఉపహితా, ఉపహితే. ఉపహితాః. వహ్తావహితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, పి. ప్రసీదతి-ప్రసీదతి, ప్రసీదతిః, ప్రసీదంతి. ప్రశ్నాశ్చకా 'పదో విశరణగత్యవసాదనేష్యి' త్యస్తా ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృపర్తమానేల్యో పరస్మైవదే ప్రకమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — అథేతి. శ్లో. 'గర్భాప్తమే ప్రత్యర్థిత బ్రాహ్మణస్యోపనయనమ్, గర్భాదేకాదశే రాజ్ఞో గర్భాచ్చ ద్వాదశేవిశ' ఇతి మనుస్మరణాత్. అథ గర్భైకాదశేఽభ్యే విధిమనుషీతంగురవః, ప్రియాః, యస్యతం, గురుప్రియం, ప్రియగురుమిత్యర్థః, 'వాప్రియస్యేతి' ప్రియశబ్దస్యవరనిపాతః. గురుప్రియమేనంగ్రముం, విశశ్చితః విద్వాంసః, గురవః, వినిన్యః శిశీతవంతః. లేగురవః, అత్రాస్మిన్ రథా, అపంక్తియత్నాశ్చ బభూవుః, తథాహి-క్రియాశితా, 'క్రియాతుస్కృతోశితా చిత్తోస్సోపాయ కర్తృస్యే'తియాదవః, వస్తునిపాత్రభూతే ఉపహితాప్రయుక్తానతి ప్రసీదతిఫలతి 'క్రియాహిన్తవ్యం విశయతినాద్రవ్య'మిత్యుక్తం కాటిల్యాఖ్యేన.

భావము. — పిమ్మట వహిగుజేయః బడినవాడయి గురువులకుః ప్రియుండయిన రఘుమహారాజునకు విద్వాంసులైనయుపాధ్యాయులు విద్యలను నేర్పిరి. వారిప్రయత్నములసార్థకములుగాక మిక్కిలి రాణింపునకు వచ్చినవి ఏలాగనిన, సుత్తమమయిన శ్రేష్ఠములయందు బ్రయోగింపఁబడెడివస్తువు ఫలవంతమగుట ప్రత్యక్షమేకదా.

శ్లో. క్రియ స్సమక్రై స్సగుణై రుదారభిః

క్రమా చ్చతస్ర శ్చతుర్థ వోపమాః,

తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభి

ద్విశో హరిద్భి ర్హితా మివేశ్వరః.

30

పదచ్ఛేదము — ధియః, సమక్రైః, సః, గుణైః, ఉదారభిః, క్రమాత్, చతస్రః, చతుర్థ వోపమాః, తతార, విద్యాః, పవనాతిపాతిభిః, దిశః, హరిద్భిః, హరితాం, ఇవ, ఈశ్వరః.

అర్థము. — ఉదారభిః-ఉదార=ఉత్కృష్టమయిన, భిః=బుద్ధిగల, సః=ఆరఘుమహారాజా, సమక్రైః=సంపూర్ణములయిన, ధియః=బుద్ధియుక్త, గుణైః=శుక్రా మదిగుణ

ములచే, చతురర్థవోపమా-చతుః=నాలుగైన, అర్థవ=సముద్రములే, ఉపమా=ఉపమానముగాఁగఁగినట్టియు, చతస్రీ=నాలుగైన, విద్యా=అస్పృశ్యక్యాదివిద్యలను, హరితాం=దిక్కులకు, ఈశ్వరః=ప్రభువైన సూర్యుఁడు, పవనానిపాతిభిః=పవన=వాయువును, అనిపాతిభిః=అతిక్రమించుచుండెడి, హరిద్భిః=నిజాశ్వములచే, చతస్రీ=నాలుగైన, దిశఇవ=దిక్కులనువలె, క్రమాత్=క్రమముఁలన, తతార=దాఁచెను.

ఆకాంక్ష. — తతార=దాఁచెను. ఈ=ఎవఁడు? సః=ఆర్యునుహారాణ. కాః=వేనిని? విద్యా=అస్పృశ్యక్యాదివిద్యలను(సకర్తకప్రయోగము) కస్తాత్=దేనివలన? క్రమాత్=క్రమమువలన. కాఇవ=వేనినివలె? దిశఇవ=దిక్కులనువలె. దిశఃకథంభూతాః=దిక్కులెట్టివి? చతస్రీ=నాలుగైనవి. కైః=వేనిచే? హరిద్భిః=నిజాశ్వములచే. హరిద్భిఃకథంభూతైః=నిజాశ్వములెట్టివి? పవనానిపాతిభిః=వాయువును అతిక్రమించుచుండునవి. ఈ=ఎవఁడు? ఈశ్వరః=ప్రభువైనసూర్యుఁడు. కాసాం=వేని? హరితాం=దిక్కులకు. విద్యాఃకథంభూతాః=అస్పృశ్యక్యాదివిద్యలెట్టివి? చతస్రీ=నాలుగైనవి. పునఃకథంభూతాః= ఇంకనునెట్టివి? చతురర్థవోపమా=నాలుగుసముద్రములే ఉపమానముగాఁ గలిగినవి. కైః=వేనిచే? గుణైః=శుశ్రూషాదిగుణములచే. కస్త్యాః=దేనియొక్క? ధియః=బుద్ధియొక్క. గుణైఃకథంభూతైః=శుశ్రూషాదిగుణములెట్టివి? సమక్రైః=సంపూర్ణములైనవి. సకథంభూతః=ఆర్యునుహారాణెట్టివాఁడు? ఉదారధీః=ఉత్కృష్టమైన బుద్ధిగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ధియః-ధియః, ధియోః, ధియాం. ధీశబ్దః ఈ, (స్త్రీ), న, ఏ. సమక్రైః-సమక్రేణ, సమగ్రాభ్యాం, సమక్రైః. సమగ్రశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. సః-సః, తా, ి. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. ఉదారధీః-ఉదారా ధీర్యశ్చనః ఉదారధీః; ధీ, ధియా, ధియః. ఉదారధీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. క్రమాత్-క్రమాత్, క్రమాభ్యాం, క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః ఆ, పు, చం, ఏ. చతస్రీ-చతస్రీ, చతస్రభిః, చతస్రభ్యః, 2 చతస్రణాం, చతస్రవృష. చతస్రశబ్దః రేపాన్త స్త్రీ, నిత్యంబహువచనే ద్వి, బ, చతురర్థవోపమా-చత్వారః అర్థవాః ఉపమాయాసాం తాః చతురర్థవోపమాః; ఉపమాం, ఉపమే, ఉపమాః. చతురర్థవోపమాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. తతార-తతార, లేరతుః, లేరుః 'తత్రా'ప్లవన తరణయోరిత్యస్తాథో స్సకర్తకాత్కర్తృభూతేఽన్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విద్యాః - విద్యాం, విద్యే, విద్యాః. విద్యాశబ్దః ఆ, (స్త్రీ), ద్వి, బ. పవనానిపాతిభిః - పవనం అనితంతీని పవనానిపాలినః, తైః పవనానిపాతిభిః; పాలినా, పాలిభ్యాం, పాలిభిః. పవనానిపాతిశబ్దః న, పు, తృ, బ. దిశః-దిశం దిశౌ, దిశః. దిశశబ్దః శ, (స్త్రీ), ద్వి, బ. హరిద్భిః-హరితా, హరిద్భ్యాం, హరిద్భిః. హరిచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, బ హరితాం-హరితః, హరిరోః, హరితాం. హరిచ్ఛబ్దః త,

శ్రీ, య, బ ఇ-అవ్య. ఈశ్వరః-ఈశ్వరీ, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వర్యాః. ఈశ్వరశబ్దః అ, య, ప్ర, ఏ

వ్యాఖ్యా — ధీయతి. ఆత్మ కామందకః. శ్లో. 'శుశ్రూషాశ్రవణం దైవ గ్రహణధారణా తథా, క్షిప్తాహారవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా' ఇతి. 'ఆస్తిక్షత్రయో వార్తా దుడసీతిశ్చకావ్యతీ, ఏతావిద్యాశ్చకస్తస్తు లోకసంస్థితీహేతవః' ఇతి చ. ఉదారధీః, సరఘుః, సమగ్రైః, ధియోగుణైః, చత్వారి, అర్జవ ఉపమాయాసాం తాః చతుర్థవోపమాః. 'తద్ధితార్థే' త్యాదిగా ఉత్తరపదసమాసః, చక్రస్రోవిద్యాః, హరితాం దికాం, ఈశ్వరస్సూర్యః, పవనాతిపాతిభిః, హరిద్భిః, నిజాన్వైః. 'హరితక్రతుభివర్జితచ తృణవాజి చిశేదయో' రిత్యుభయత్రాపివశ్వః. చక్రస్రోవిశ ఇచ క్రమాత్తతార, చతుర్థవోపమాత్వం దికామసి ద్రవ్యేణం.

భావము.—దిక్పతి యగుసూర్యుడు నాల్గునముద్రములబోలిన నాల్గుదిక్కుల గారిమించుపడిగల తనయశ్వములచే నెట్లు దాటునో యట్లే మంచిగొనముల ప్రోవగు రఘువు శుశ్రూషాదులైన బుద్ధిగుణములును, పవనాధిక వేగములను ఆస్పృశిసి వినియోగించి చతుస్సముద్రములవంటి చతుర్విద్యలను ఆస్తిక్షక్యాదులను దాటెను.

శ్లో. త్వచం చ మేధ్యాం పరిధాయ రారవీ
మశిక్షతాస్త్రం పితు రేవ మంత్రవత్,
న కేవలం తద్గురు రేకపార్థివః
క్షీతౌ నభూ దేకధన్వర్థరోఽసి సః.

౨౦

పదచ్ఛేదము.—త్వచం, చ, మేధ్యాం, పరిధాయ, రారవీ, అశిక్షత, ఆస్త్రం, పితు, ఏవ, మంత్రవత్, న, కేవలం, తద్గురుః, ఏకపార్థివః, క్షీతౌ, అభూత్, ఏకధన్వర్థరః, అసి, సః.

అర్థము — మేధ్యాం=పరిశుద్ధమైన, రారవీ=చింకనంబుధియైన, త్వచంచ=చర్మమును, పరిధాయ=కప్పగొని, మంత్రవత్=సమంత్రకమైన, ఆస్త్రం=ఆగ్నేయాధ్యస్త్రమును, పితురేవ=కంఠి వలననే, అశిక్షత=అభ్యసించెను. తద్గురుః=తల్=అరఘుమహారాజునకు, గురుః=తండ్రి ఆయన దిలీపమహారాజు, ఏకపార్థివః కేవలం-ఏక=అస్వితీయుఁడైన, పార్థివః కేవలం=వృథావీశ్వరుఁడై, నాభూత్=కాకపోయెను. కింతు=మఱియొక, క్షీతౌ=భూమియందు, నః=ఆదిలీపమహారాజు, ఏకధన్వర్థరోఽసి=ఏక=అస్వితీయుఁడైన, ధన్వర్థరోఽసి=ధన్వర్థరాయు, అభూత్=అయ్యెను.

అకాంక్ష — అభూత్ = ఆయెను. కః = ఎవఁడు? నః = అదిలీనమహారాజా (అకర్త క ప్రయోగము). కథంభూతో = ఎవరివాఁడును? ఏకధనుర్ధరో = అద్వితీయఁడయిన ధనుర్ధారియు. కస్యాం = దేనియందు? కీతః = భూమియందు. కథం = ఎట్లు? కిం = మఱే మనిన? నాభూత్ = కాకపోయెను. కః = ఎవఁడు? తద్గురుః = అర్థముమహారాజునకు దండ్రీయ యైనదిలీనమహారాజు (అకర్త క ప్రయోగము) కథంభూతవిష = ఎట్టివాఁడె? ఏకపార్థివః = కేవలం = అద్వితీయఁడయిన పృథ్వీశ్వరుఁడే, అశిక్షత = అభ్యసించెను. కః = ఎవఁడు? రఘుః = రఘుమహారాజు. కిం = దేని? అస్త్రం = అగ్నేయాద్యస్త్రమును (సకర్త క ప్రయోగము). అస్త్రం కథంభూతం = అగ్నేయాద్యస్త్ర మెట్టి? మంత్రవత్ = సమంత్రకమయినది. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? పరిధాయ = కప్పఱిసి. కాంచ = దేనిని? త్వచంచ = చర్మమును. త్వచం కథం భూతాం = చర్మ మెట్టి? రాచిం = బింకనంబుధియైనది. పునః కథంభూతాం = ఇంకను నెట్టి? మేధ్యాం = పరిశుద్ధమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు — త్వచం- త్వచం, త్వచా, త్వచః. త్వకృచ్ఛః చ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. చ-అవ్య. మేధ్యాం-మేధ్యాం, మేధ్యే, మేధ్యాః. మేధ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. పరిధాయ-ల్యబంతమవ్య. రాచిం-రుచియంతరాచి, తాం రారచి; రాచిం, రారవ్యే, రారచి. రారచిశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అశిక్షత-అశిక్షత, అశిక్షేతాం, అశిక్షంత. 'శిక్షణిద్యో పాదాన' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాశ్చక్రర్తభూతేలిజ్ అత్త సేవదే ప్రథమపురుషై. వచనాంతః. అస్త్రం-అస్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి. అస్త్రశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. పితుః-పితుః, పితృభ్యాం, పితృభ్యః. పితృశబ్దః ఋ, పు, సం, ఏ. ఏవ-అవ్య. మంత్రవత్-మంత్రః అస్యాస్తీరి మంత్రవత్, తత్ మంత్రవత్; మంత్రవత్, మంత్రవతి, మంత్రవంతిక మంత్రవచ్ఛబ్దః త, న, ద్వి, ఏ. న-అవ్య. కేవలం-అవ్య. తద్గురుః-తస్య గురుః తద్గురు; గురుః, గురూ, గురవః. తద్గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. ఏకపార్థివః-పృథివాన్తః ఈశ్వరః పార్థివః, ఏకస్యాసౌ పార్థివశ్చ ఏకపార్థివః; పార్థివః, పార్థివౌ, పార్థివాః. ఏకపార్థివ శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కీతః-కీత్యాం, కీతౌ, కీతోః, కీలిపః కీలికజ్జి ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవత్. సత్కర్తకథూథాతోరకర్త కాశ్చక్రర్త భూతేలిజ్ వరస్సే సదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏకధనుర్ధరః-ధరతీలిధరః, ధనుమో ధరః ధనుర్ధరః, ఏకస్యాసౌ ధనుర్ధరశ్చ ఏకధనుర్ధరః; ధరః, ధరా, ధరాః. ఏకధనుర్ధర శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. నః-నః, తౌ, తే తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వాగ్భ్యా — త్వచమిలి. శ్లో. 'కారకారవదాస్తాని చర్మాణి బ్రహ్మచారిణి; వసీ రన్నానుత్రాశ్చ్యేణ కాణక్షేమానికానిచే' తి మనుస్మరణాత్. మేధ్యాం, మేధాం, రారచిం రురుసంబంధిని, 'రురుర్మహాకృష్ణసార' ఇతి యాదవః. త్వచంచ, పరిధాయ పసిత్వా, మంత్రవ త్వమంత్రకం, అస్త్ర మాగ్నేయాదికం, పితురోపాధ్యాయహత్,

ఆశీర్వాద ఆభ్యస్తవా. 'ఆభ్యాలోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వం పితరేవేత్యవఘారణా
ముపపాదయతి. నేతి. తద్గురుః, ఏకః, ఆద్వితీయః, పార్థివః = వలం, పృథివీశ్వర ఏవ
నాభూత్, కింతు, క్షితౌ సహ ఏకధనుర్ధరోఽపృథూత్.

భావము. — మఱియు, రఘుమహారాజు నల్లనైనదింకచర్తమును గవ్వకొని బ్రహ్మ
చర్యశ్రమలో సమం త్రమగువాగ్నేయాద్యస్తవిద్యలను తండ్రియైనదిలీపమహారాజు
వద్దనే యభ్యసించెను. ఎందువల్లనన, ఆదిలిపమహారాజు ప్రభువుగానుండినదేకాక ధను
ర్విద్యలో నప్పటివారికందటికంటె నతినిపుణుడుగా నుండెను.

శ్లో. మహాక్షతాం వత్సతర స్సృశ్త్వా న్నివ
ద్విపేంద్రభావం కలభ శ్రయన్ న్నివ,
క్రమః క్రమా ద్యైవ, పుష్కలైశ్చ
పుష్కలైశ్చ గాంధీర్యమనోహరం వపుః.

పదచ్ఛేదము. — మహాక్షతాం, వత్సతరః, స్సృశ్త్వా, ఇవ, ద్విపేంద్రభావం,
కలభః, శ్రయన్, ఇవ, రఘుః, క్రమాత్, యావనభిన్నతైశ్చ, పుష్కలైశ్చ, గాంధీర్యమనో
హరం, వపుః.

అర్థము. — రఘుః = రఘుమహారాజు, క్రమాత్ = క్రమమువలన, యావనభిన్నతై
శ్చవస్సృక్ = యావన = యావనముచేత, భిన్న = పాఁగొట్టబడిన, తైశ్చవస్సృక్ = బాల్కము
గలవాడగుచు, మహాక్షతాం = మహావృషభత్వమును, స్సృశ్త్వా = పొందిన, వత్సతరః
= దూడవలెను, ద్విపేంద్రభావం = మహాగజత్వమును, శ్రయన్ = పొందిన, కలభః =
ఏనుగుగున్నవలెన, గాంధీర్యమనోహరం = గాంధీర్య = చాపల్యాభావముచేత, మనోహరం
= నుందరమయిన, వపుః = శరీరమును, పుష్కలైశ్చ = పోషించెను.

ఆశాంక్ష. — పుష్కలైశ్చ = పోషించెను. కః = ఎవడు? రఘుః = రఘుమహారాజు. కం =
దేనిని? పుష్కలైశ్చ = శరీరమును (సకర్త కప్రయోగము) వపుఃకథంభూతం = శరీరమెట్టిది? గాంధీ
ర్యమనోహరం = చాపల్యాభావముచేత మనోహరమయినది. కఇవ = దేనివలెను? కలభః =
కలిపితమువలెను. కలభఃకథంభూతః = కలిపితమెట్టిది? శ్రయన్ = పొందినది. కం = దేనిని?
ద్విపేంద్రభావం = మహాగజత్వమును. పుష్కలైశ్చ = ఇంకనుదేనివలెను? వత్సతరః = దూడ
వలెను. వత్సతరఃకథంభూతః = దూడయెట్టిది? స్సృశ్త్వా = పొందినది. కాం = దేనిని? మహా
క్షతాం = మహావృషభత్వమును. కథంభూతస్సృక్ = ఎట్టివాడగుచు? యావనభిన్నతై
శ్చవస్సృక్ = యావనముచేత పాఁగొట్టబడిన బాల్కముగలవాడగుచు. కస్తాత్ = దేనివలన?
క్రమాత్ = క్రమమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—మహోక్షతాం - మహాంక్షాసా ఉక్షాచ మహోక్షా, మహోక్షస్యభావః మహోక్షతాం, తాం మహోక్షతాం; ఉక్షతాం, ఉక్షరే, ఉక్షతాః. మహోక్షతాశబ్దః ఆ, ప్రీ, ద్వి, ఏ. వత్సకరః-వత్సకరః, వత్సకరా, వత్సకరాః. వత్సకర శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. స్పృశక్-స్పృశక్, స్పృశంతౌ, స్పృశంతః. స్పృశచ్ఛబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-ఆప్య ద్విపేంద్రభావః-ద్వాభ్యాం విబంతీతి ద్విపాః, ద్విపానా మింద్రః ద్విపేంద్రః, ద్విపేంద్రస్యభావః ద్విపేంద్రభావః, తం ద్విపేంద్రభావం; భావం, భానౌ, భావాక్. ద్విపేంద్రభావశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. కలభః-కలభః, కలభౌ, కలభాః. కలభశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. శ్రయక్-శ్రయక్, శ్రయంతౌ, శ్రయంతః. శ్రయచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ - ఆప్య. రఘుః - రఘుః, రఘు, రఘువః. రఘు శబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. క్రమాత్-క్రమాత్, క్రమాభ్యాం, క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ. యావనభిన్నతైశవః - యూనోభావః యావనం, యావనేన భిన్నం యావనభిన్నం, జిశోర్భావః తైశవం, యావనభిన్నం తైశవం యస్యసః యావనభిన్న తైశవః; తైశవః, తైశవౌ, తైశవాః. యావనభిన్నతైశవశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. పుటాచ-పుటాచ, పుపుషతుః, పుపుషుః. 'పుషపుటౌ' విత్సప్తాధ్యాయకర్తృకాత్కర్తరి ధూలేః టవరస్తే పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గాంభీర్యమనోహరం - గంభీరస్య భావః గాంభీర్యం, గాంభీర్యేణ మనోహరం గాంభీర్యమనోహరం, తల్ గాంభీర్య మనోహరం; మనోహరం, మనోహరే, మనోహరాణి. గాంభీర్యమనోహరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. వపుః-వపుః, వపుషీ, వపుంషి. వపుశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మహోక్షతామితి. రఘుః క్రమాత్, యావనేన భిన్నతైశవః నిరస్తజిహ్వావస్థా, మహా ఉక్షా మహోక్షా మహావృషభః, 'అచతురా' ఇతి మూలే నిపాతనా దకారాంతత్వం, తస్యభావస్తత్రా, తాంస్పృశక్ గచ్ఛక్, వత్సకరోదమ్యఇవ, 'దమ్యవత్సకరాసమా' విత్సప్తయః; ద్విపేంద్రభావం మహాగజత్వం, శ్రయక్ భజక్, కలభః కరిటాకషవ, గాంభీర్యేణ అచాపలేన, మనోహరం వపుః, పుటాచ.

భావము.—పిమ్మట రఘుమహారాజా యావనస్రాదుర్భావమునుబొందిదు శ్చేష్టలు మాని మహావృషభత్వమును మహాగజత్వంబును బొందెదవత్సకరకరిటాకషములువలె గంభీరమయి మనోహరమయిన శరీరము గలవాడాయెను.

శ్లో. అథాస్య గోదానవిధే రసంతరం

వివాహాదీక్షాం నిరవర్తయ ద్ధురః,

నరేంద్రకన్యాస్త మవాప్య సత్పతిం

తమోనుదం దక్షసుతా ఇ వాబభుః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఆస్య, గోదానవిధేః, అనంతరం, వివాహాదీక్షాం, నిరవర్తయత్, గురుః, నరేంద్రకన్యాః, తం, అవాప్య, సత్పతిం, తమోనుదం, దక్షసుతాక, ఇవ, ఆబభుః.

అర్థము.—గురుః=తంప్రయైనదిలీపమహారాజు, ఆస్య=ఈరఘుమహారాజునకు, గోదానవిధేః=గోదాన=గోదానాఖ్య కర్తముయొక్క, విధేః=చేయుటకంటె, అనంతరం=పిమ్మటను, వివాహాదీక్షాం=వివాహ=వివాహముయొక్క, దీక్షాం=దీక్షను, నిరవర్తయత్=నెఱవేఱించెను. అథ=అనంతరమందు, నరేంద్రకన్యాః=రాజకన్యకలు, తం=ఆరఘుమహారాజును, దక్షసుతాః=రోహిణ్యాదినక్షత్రములు, తమోనుదమివ=చంద్రునివలె, సత్పతిం=మందిపతినిగా, అవాప్య=పొంది, ఆబభుః=ప్రకాశించి.

అకాంత.—ఆబభుః=ప్రకాశించి. కా=ఎవరు? నరేంద్రకన్యాః=రాజకన్యకలు (ఆకర్షకప్రయోగము) కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవాప్య=పొంది. కథంభూతం=ఎట్టివానినిగా? సత్పతిం=సమాచీనపతినిగా. కమి=ఎవనివలె? తమోనుదమివ=చంద్రునివలె కా=ఎవరు? దక్షసుతాః=రోహిణ్యాదినక్షత్రములు. కం=ఎవని? తం=ఆరఘుమహారాజును. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమునందు. నిరవర్తయత్=నెఱవేఱించెను. కా=ఎవడు? గురుః=తంప్రయైనదిలీపమహారాజు. కాం=దేని? వివాహాదీక్షాం=వివాహముయొక్క దీక్షను(సకర్షకప్రయోగము). కం=దేనియందు? అనంతరం=పిమ్మటను. కస్తాత్=దేనికంటె? గోదానవిధేః=గోదానాఖ్యకర్తముచేయుటకంటె. కన్య=ఎవని? ఆస్య=ఈరఘుమహారాజునకు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-ఆప్య. ఆస్య - ఆస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏహన్. ఇమశబ్దః మ, పు, య. ఏ. గోదానవిధేః-గాః దీమంతేస్యామితి గోదానం, గోదానస్యవిధిః గోదానవిధిః, తస్తాత్ గోదానవిధేః; విధేః, విధిభ్యాం, విధిభ్యః. గోదానవిధిశబ్దః ఇ, పు, య. ఏ. అనంతరం-అవిద్యమానం అంతరయస్యసః అనంతరః తం అనంతరం; అనంతరం, అనంతరా, అనంతరాన్. అనంతరశబ్దః అ, పు, స్వి, ఏ. వివాహాదీక్షాం-వివాహాప్యదీక్షా వివాహాదీక్షా, తాం వివాహాదీక్షాం; దీక్షాం, దీక్షే, దీక్షాః. వివాహాదీక్షాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స్వి, ఏ నిరవర్తయత్-నిరవర్తయత్, నిరవర్తయతాం, నిరవర్తయత్. నిరవర్తయపసర్గధార్యకాత్ 'వృతువర్తన' ఇత్యస్తాధారోజ్జిహంతాత్సకర్తకాత్కర్త్రైభూతేలక్షణపరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గురుః-గురుః, గురు, గురవః. గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. నరేంద్రకన్యాః-నరాణామింద్రాః నరేంద్రాః, నరేంద్రాణాం కన్యాః నరేంద్రకన్యాః; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. నరేంద్రకన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తం-తం, తే, తాన్ తచ్చబ్దః ద, పు, స్వి, ఏ. అవాప్య-అబంధకమ్య. సత్పతిం - సంతాప

సౌ పరిశ్చ సత్పతిః, తం సత్పతిం; సత్పతిం, సత్పతి, సత్పతిః. సత్పతిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. తమోనుదం-తమో నుదతీతి తమోనుత్, తం తమోనుదం; నుదం, నుదా, నుదః. తమోనుచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. దక్షసుతాః-దక్షస్య సుతాః దక్షసుతాః; సుతా, సుతే, సుతాః. దక్షసుతాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. ఇవ-అప్య. ఆబభూః-ఆబభౌ, ఆబభూతి, ఆబభూః. ఆక్ష పూర్వకాత్ 'భాసిష్టా' శత్యస్తా న్ధాతోరకర్తృక-తకర్తరి భూలేటో పరస్వైవజే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. ని. 'గౌర్వాదిత్యేబలివద్దే క్రతుభేదస్థి భేదయోః, శ్రీతు స్యాద్విభారత్యాం భూమాచసుభావః, పుంశ్రియాస్సర్గవక్రాయుర్భిద్యుగ్భాలో మస్మి' తి కేశవః, గావో లోమాని దీయంతే భంధ్యంతేఽస్మిన్నితి పుష్కరాన్ గోదానం నామ బ్రహ్మణాదీనాం పోడకాదిపువర్తేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్తౌచ్ఛలే. తదుక్తం మనునా. శ్లో 'కేశాంతంపోడకేనర్వే బ్రహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధో ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్విధికికత' ఇతి. అథగురుః, పితా, 'గురుశ్శ్రీతి పిత్రాదాత్రి' విశ్వ మురుః. తస్యభూః, గోదానవిధే రసంతరం, వివాహదీక్షాం, నిరవర్తయత్, కృత వానిత్యర్థః, అథ నరేంద్రకన్యాః, తం రఘుం, దక్షస్య, సుతాః, రోహిణ్యాదయాః, తమో నుదం చంద్రమివ, 'తమోనుదోఽగ్నిచంద్రార్కా' ఇతిశ్శ్లో, సత్పతిం, ఆవాప్య, ఆబ భూః, రఘురపితమోనుత్, ఆక్రమయః. శ్లో. 'వేదానధీత్యవేదా వా వేదం వాసి య ధాక్రమం, ఆవిప్లుతప్రహ్లాచర్యో గృహస్థాశ్రమమాశ్రయే' దితి.

భావము.—తంశ్రియైన దిలీపమహారాజు రఘుమహారాజునకును గోదానాఖ్య కర్తవ్యార్థకముగా వివాహముచేయించెను. గాజపు త్రిక లయినయూపెండ్లికూతుండు మంచుగుగనిఁ బొంది రోహిణ్యాదివక్షత్రములు చంద్రునిఁ బలిగాఁ జేసికొనిన ట్లానం దిందిరి.

శ్లో. యువా యుగవ్యాయతబాహు రంసలః
కవాటవక్షాః పరిణధకంధరః,
వపుఃప్రకర్షే దజయద్ధరుం రఘు
స్తథాఽపి నీచై ర్విసయా దదృశ్యత.

38

పదచ్ఛేదము.—యువా, యుగవ్యాయతబాహుః, రంసలః, కవాటవక్షాః, పరిణధకంధరః, వపుఃప్రకర్షే, దజయద్ధరుం రఘు, స్తథాఽపి, నీచై, ర్విసయా, దదృశ్యత.

అర్జును. — యువా = యౌవనవంతుఁ డయినవాఁడును, యుగవ్యాయతబాహుః = యుగ = కాడి మ్రాసులవలె, వ్యాయత = దీర్ఘములయిన, బాహుః = భుజములుగఁగినవాఁడును, అంసలః = బలవంతుఁడును, కవాటపక్షాః = కవాటపక్షపువంటి, వక్షాః = వక్షస్థలంబు గఁగినవాఁడును, పరిణాధకంధరః = పరిణాధ = విశాలమయిన, కంధరః = కంఠముగఁగినవాఁడును నయిన, రఘుః = రఘుమహారాజు, వపుః ప్రకర్షాత్ = పపు = దేహముయొక్క ప్రకర్షాత్ = ఆధిక్యమువలన, గురుం = తం యైన దిలీపమహారాజును, ఆజయత్ = జయించెను. తథా = అయినను, వివయాత్ = వివయమువలన, నీచైః = స్వల్పముగా, అదృశ్యక = నూడఁబడెను.

అకాంక్ష. — అదృశ్యక = నూడఁబడెను. కైః = ఎవరిచేత? జన్తైః = జనులచేత. కః = ఎవఁడు? రఘుః = రఘుమహారాజు (కర్త గా ప్రయోగము). కధంభూతః = ఎట్టివాఁడుగా? నీచైః = స్వల్పముగా. కస్తాత్ = దేవీవలన? వివయాత్ = వివయమువలన. కధం = ఎట్లు? తథాసి = అట్లయినను ఆజయత్ = జయించెను. కః = ఎవఁడు? రఘుః = రఘుమహారాజు. కం = ఎవనిని? గురుం = తం యైన దిలీపమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము). కస్తాత్ = దేవీవలన? వపుః ప్రకర్షాత్ = దేహముయొక్క యాధిక్యమువలన. రఘుః కధంభూతః = రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? పరిణాధకంధరః = విశాలమయిన కంఠము గలవాఁడు. పునః కధంభూతః = ఇంకను నెట్టివాఁడు? అంసలః = బలవంతుఁడు. పునః కధంభూతః = ఇంకను నెట్టివాఁడు? యుగవ్యాయతబాహుః = కాడి మ్రాసులవలె దీర్ఘములయిన భుజములుగలవాఁడు పునః కధంభూతః = ఇంకను నెట్టివాఁడు? యువా = యౌవనవంతుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు — యువా - యువా, యువానా, యువానః. యువాన్ శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. యుగవ్యాయతబాహుః - యుగావివ వ్యాయతౌ యుగవ్యాయతౌ, యుగవ్యాయతౌ బాహూ యస్యసః, యు .. హూః; బాహుః, బాహూ, బాహుః. యుగవ్యాయతబాహుశబ్దః ఉ, ష, ప్ర, ఏ. అంసలః - అంసౌ అస్యస్త ఇతి అంసలకః; అంసలః. అంసలౌ, అంసలాః. అంసలశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కవాటపక్షాః - కవాటమివపక్షాః యస్యసః కవాటపక్షాః; వక్షాః, వక్షసౌ, వక్షసః. కవాటపక్షశబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. పరిణాధకంధరః - పరిణాధాకంధరా యస్యసః పరిణాధకంధరః; కంధరః, కంధరా, కంధరాక. పరిణాధకంధశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వపుః ప్రకర్షాత్ - వపుషః ప్రకర్షః వపుః ప్రకర్షకః; కస్తాత్ వపుః ప్రకర్షాత్; ప్రకర్షాత్, ప్రకర్షాభ్యాం, ప్రకర్షేభ్యః. వపుః ప్రకర్షశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఆజయత్ - ఆజయత్, ఆజయతాం, ఆజయత్. 'జిజయే' ఇత్యస్తాధాతోస్తుకర్తకార్తృభూతేల్వ పరస్మైవదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతరి. గురుం - గురుం, గురూ, గురూన్. గురుశబ్దః ఉ, పు, ఙ్వి, ఏ. రఘుః - రఘుకి, రఘూ, రఘువః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. తథా - అప్య. ఆపి - అప్య. నీచైః - అవ్య. వివయాత్ - వివయాత్, వివయాభ్యాం, వివయేభ్యః. వివయశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అదృశ్య

శ్లోక-అదృశ్యత, అదృశ్యేతాం, అదృశ్యంత. 'దృశీర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాథా' శుకర్ కాత్కర్తణి భూలేలజ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యువేలి. యువా, యుగోనామధుర్యస్కంధగతః. స చ్ఛిద్రస్థాం తోయానాం గభాతోదారువిశేషః, 'యానాద్యం గేయుగః పుంసీ' త్యమరః. యుగవల్ వ్యా యతో దీర్ఘ బాహూ యస్యవః, అంసావస్యస్త ఇత్యంసలః 'బలవానంసలశ్చేలి' వృత్తికారః. 'బలవాస్తాంసలీంసల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇలిలచ్చ త్యయః, కవాటవత్సా పరిధృతంధరః విశాలగ్రీవః, 'పరిణాహావిశాలతే' త్యమరః. రఘుః, వపుషః, ప్రకర్షాత్ ఆధిక్యాద్యోవనకృతాత్, శురుంసితరమజయత్, తథాపి, ఏనయా స్సప్రత్యేన నీచైర్లృకః ఆసృశ్యత, ఏతేన ఆనౌధత్యం చ వివక్షితం.

భావము.—రఘునువోరాజు యౌవనంబుతో నుండుటవలన తండ్రి యయిన దిలీప మహారాజునకంటె దృఢమయినదీర్ఘ బాహువులు విశాలమయినవక్షఃస్థలము బలసినకంఠము ఇవి గలిగియుండుట నధికుండుగను, వినయము గలిగియుండుట స్వల్పుండుగను నుండెను. అనగా తండ్రికంటె యౌవనముచే బలిష్ఠుండుగాను, అలి వినయముతో తగినవాండుగ నుండెను.

అన. సంప్రతి ఆస్యయావరాజ్య మాహ.—

శ్లో. తతః ప్రజానాం చిర మాశ్తనా ధృతాం
నితాంతగుర్వీం లఘుయిష్యతా ధురమ్,
నిసర్గసంస్కారవివీత ఇ త్యసౌ
నృపేణ చక్రే యువరాజశ్చబ్ధాక్.

3౫

పదచ్ఛేదము.—తతః, ప్రజానాం, చిరం, ఆత్మనా, ధృతాం, నితాంత గుర్వీం, లఘుయిష్యతా, ధురం, నిసర్గసంస్కార వివీతః, ఇలి, ఆసౌ, నృపేణ, చక్రే, యువరాజ శబ్దాక్.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, ఆత్మనా=తనచేత, చిరం=బహుకాలమునుండి, ధృతాం=ధరింపఁబడినదియు, నితాంతగుర్వీం=నితాంత=మిక్కిలి, గుర్వీం=అధికమయిన, ప్రజానాం=జనులయొక్క, ధురం=రక్షణధారమును, లఘుయిష్యతా=చులకనగాఁజేయఁబోవు, నృపేణ=దిలీపమహారాజుచేత, ఆసౌ=ఈ రఘుమహారాజు, నిసర్గసంస్కార వివీతః - నిసర్గ=స్వభావముచేతను, సంస్కార = కాస్త్రాభ్యాసజనితవాసనచేతను, వివీతః=

నమ్ముడు, ఇతి=ఈహేతువువలన, యువరాజశబ్దభాక్-యువరాజ=యువరాజనియెడు, శబ్ద = శబ్దమును, భాక్=పొందినవాడుగ, చక్రే=చేయఁబడెను.

ఆ కాంక్ష. — చక్రే=చేయఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? నృపేణ=దిలీపమహారాజు చేత, ఈ=ఎందు? అసౌ=ఈరఘుమహారాజు (కర్తృణిప్రయోగము). కథంభూతః=ఎటు మఱివాడుగా? యువరాజశబ్దభాక్=యువరాజనియెడు శబ్దమును బొందినవాడుగా. కిమితి=ఏమనెడిహేతువువలన? ఇతి=ఇట్లు అనెడిహేతువువలన. కథంభూతః=ఎట్టివాడు? నిసర్గసంస్కారవీణః=స్వభావముచేతను, శాస్త్రాభ్యాసజనిత వాసనచేతను నమ్ముడయిన వాడు. నృపేణ కథంభూతేన=దిలీపమహారాజెట్టివాడు? లఘుయిష్టతా=చులకనచేయుఁబోయెడువాడు. కాం=దేనిని? ధరం=రక్షణభావమును. కాసాం=ఎవరియొక్క? ప్రజానాం=జనులయొక్క. ధరం కథంభూతాం=ధారమెట్టిది? నితాంతగుర్వీం=మిక్కిలిఅధిక మయినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకనునెట్టిది? ధృతాం=ధరింపఁబడినది. తతః=ఎందువలన? చిరం=బహుకాలమువలన. కేన=ఎవనిచేత? ఆత్మనా=తనచేత. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః-ఆప్య. ప్రజానాం - ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప, బ. చిరం-ఆప్య. ఆత్మనా-ఆత్మనా, ఆత్మభావ్యం, ఆత్మభిః. ఆత్మశబ్దః న, పు, తృ, ఏ. ధృతాం-ధృతాం, ధృతే, ధృతాః. ధృతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నితాంతగుర్వీం-నితాంతం గుర్వీ నితాంతగుర్వీ, తాం నితాంత గుర్వీం; గుర్వీం, గుర్వాన్, గుర్వీ. నితాంతగుర్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. లఘుయిష్టతా-లఘుయిష్టతా, లఘుయిష్టద్యాన్, లఘుయిష్టద్విః. లఘుయిష్టచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, ఏ. ధరం-ధరం, ధరా, ధరః. ధూశబ్దః రేఫాంత స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నిసర్గసంస్కారవీణః-నిసర్గశ్చ సంస్కారశ్చ నిసర్గసంస్కారా, నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వీణః ని...తః; వీణీతః, వీణీతా, వీణీతాః. నిసర్గసంస్కారవీణీతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఇతి-ఆప్య. అసౌ-అసౌ, ఆమూ, ఆమీ. ఆదశశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నృపేణ-నృన్నాతీతి నృపః, లేన నృపేణ; నృపేణ, నృపాభ్యాం, నృపైః. నృపశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. చక్రే-చక్రే, చక్రలే, చక్రే 'దుక్వఘోకరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృణిభూతేలిట్ ఆత్మనేపజేప్రథమపురుషైకపదనాంతః. యువరాజశబ్దభాక్-యువరాజసారాజావ యువరాజః, యువరాజ ఇతిశబ్దః యువరాజశబ్దః, యువరాజశబ్దం భవతీతి యువరాజశబ్దభాక్; భాక్-భాజా, భాజః. యువరాజశబ్దభాక్శబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య. — తత ఇతి. తతః, ఆత్మనాచిరం, ధృతాం, నితాంతగుర్వీం, 'ఓతో గుణవచనా'దిలిజీవ్, ప్రజానాంధరం ప్రజాసాలనప్రయాసం, లఘుయిష్టతాలఘూ-కరిష్టతా 'కత్కరోలికవాచ్ఛ' ఇతి లఘుశబ్దాజ్జీవ్ తతోల్భట్ 'లృటస్సద్వే'లికత్వప్రత్య

యః, నృపేణ దిలీచేన, అసౌ రఘుః, నిసర్గేణ స్వభావేన, సంస్కారేణ కాస్తాభ్యావృతజనిత
వాసనయాచ, వినితోనమః, ఇలిహేతోః, యువరాజ ఇతి శబ్దం భజనీతి తతోక్తక 'భజో
న్యో' రితిన్వితృత్యయః. చక్రకృతః; ద్వివిధోఽనియః-స్వాభావికః కృత్రిమశ్చేతి తదు
భయసంపన్నత్వాత్పుత్రం యువరాజం చకారేత్యర్థః, ఆశ్ర కామందకః, శ్రీ. 'విస
యోపగ్రహః స్ఫూత్యై కుర్వీత నృపతిస్సుతాన్, అవినీతకుమారంహి కులమావధిశీర్యతే,
వినిత మారసంపుత్రం యావరాజ్యేఽభిషేచయే' దితి.

భావము. — దిలీచమహారాజు తాను బహుకాలముననుండి భరించియుండిన ప్రళా
పాలనప్రయాసమును తక్కువజేసికొను నిమిత్తము స్వభావముచేతను, కాస్తాభ్యావృతము
చేతను నమ్మఁడయిన రఘుమహారాజునకు యావరాజ్యవట్టును గట్టెను.

శ్రీ. నరేంద్ర మూలాయతనా దనంతరం
తదాస్పదం శ్రీ రుద్రవరాజసంజ్ఞ తమ్,
అగచ్ఛ దంశేన గుణాభిలాషిణీ
నవావతారం కమలా ది వోత్పలమ్.

3౬

పదచ్ఛేదము. — నరేంద్ర మూలాయతనాత్, అనంతరం, తదాస్పదం, శ్రీ,
యువరాజసంజ్ఞితం, అగచ్ఛత్, అంశేన, గుణాభిలాషిణీ, నవావతారం, కమలాత్,
ఇవ, ఉత్పలం.

అర్థము. — గుణాభిలాషిణీ-గుణ = వినయాదిగుణములను, సౌరభాదిగుణములను,
అభిలాషిణీ=కోరుచుండెడి, శ్రీ=రాజ్యలక్ష్మీ; లక్ష్మీదేవి, నరేంద్రమూలాయతనాత్.
నరేంద్ర=దిలీపమహారాజనియెడు, మూలాయతనాత్ = ప్రధానస్థానముననుండి, ఆనం
తరం = సమీపవర్తియైనట్టియు, యువరాజసంజ్ఞితం = యువరాజనియెడిసంజ్ఞ కలిగిన,
తదాస్పదం-తల్ = ఆరఘుమహారాజనియెడి, ఆస్పదం=స్థానమును. కమలాత్ = చిరం
తనమయినకమలముననుండి, నవావతారం-నవ = నూతనమయిన, అవతారం=ఉత్పత్తి
కలిగిన, ఉత్పలయివ=నీలాత్పలమునువలె, అంశేన=భాగముచేత, అగచ్ఛత్=పొందెను.

ఆకాంక్ష. — అగచ్ఛత్=పొందెను. కా=ఎచరు? శ్రీ=రాజ్యలక్ష్మీ; లక్ష్మీదేవి. ౧౦
=దేనిని? తదాస్పదం=ఆరఘుమహారాజనియెడిస్థానమును(నకర్తక ప్రయోగము). తేన=దే
నిచేత? అంశేన=భాగముచేత. ౧౧=దేనినివలె? ఉత్పలమివ=నీలాత్పలమునువలె ఉత్పలం
కథంభూతం=నీలాత్పలమెట్టిదీ? నవావతారం=నూతనమైనఉత్పత్తికల్గినది. కస్తాత్ =దేని
వల్లనుండి? కమలాత్ =చిరంతనమైనకమలముననుండి. తదాస్పదం కథంభూతం=ఆరఘు
మహారాజనియెడిస్థానముననుండి? యువరాజసంజ్ఞితం = యువరాజనియెడి సంజ్ఞకల్గినది.

పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? అనంతరం=నమీచున్నదెందులి. కస్తూర్=దేవిసుండి? నరేంద్రమూలాయతనాల్=దిలీపమహారాజునియెడి ప్రధానస్థానమునుండి, శ్రీకథంభూతా=రాజ్యలక్ష్మి, లక్ష్మీదేవివెట్టిది? గుణాభిలాషిణీ=వికయాదిగుణములను, సౌరభ్యాదిగుణములను నిచ్చయించుచుండునది.

శబ్దరూపసమాసములు.— నరేంద్రమూలాయతనాల్ - నరాణాం ఇంద్రః నరేంద్రః, మూలభూతంచకల్ ఆయతనంచ మూలాయతనం, నరేంద్రవివ మూలాయతనం నరేంద్రమూలాయతనం, తస్మాత్ నరేంద్రమూలాయతనాల్; ఆయతనాల్, ఆయతనాభ్యాం, ఆయతనేభ్యః. నరేంద్రమూలాయతనశబ్దః అ, న, పం, వి. అనంతరం. నవిద్యుతే అంతరాయస్యతల్ అనంతరం, తత్ అనంతరం; అనంతరం, అనంతరే, అనంతరాణి. అనంతశబ్దః అ, న, ద్వి, వి. శ్రీ-శ్రీ. శ్రియా, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. యువరాజసంజ్ఞితం-యువరాజసౌరాజాచయువరాజః, యువరాజఇతిసంజ్ఞా, యువరాజసంజ్ఞా, యువరాజసంజ్ఞాఅస్యసంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం, తల్ యువరాజసంజ్ఞితం; సంజ్ఞితే, సంజ్ఞితాని. యువరాజసంజ్ఞితశబ్దః అ, న, ద్వి, వి. అగచ్ఛత్-అగచ్ఛత్, అగచ్ఛతాం, అగచ్ఛత్ 'Xవత్ Xతా'విత్సప్తధాతోస్సకర్తకాత్కర్తృభూతేలజ్ పరస్మై ఐదే ప్రథమపురుషైశచనాంతః. అంశేన-అంశేన, అంశాభ్యాం, అంచైః. అంశశబ్దః అ, పు, క్ష, వి. గుణాభిలాషిణీ-గుణా ఆభిలష్యతీతి గుణాభిలాషిణీ; అభిలాషిణీ, అభిలాషిణ్యౌ, అభిలాషిణ్యుః. గుణాభిలాషిణీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. నవావతారం-నవా అవతారో యస్యతల్ నవావతారం, తల్ నవావతారం; అవతారం, అవతారే, అవతారాణి నవావతారశబ్దః అ, న, ద్వి, వి, కమలాల్-కమలాల్, కమలాభ్యాం, కమలేభ్యః. కమలశబ్దః అ, న, పం, వి. ఇవ-అవ్యం. ఉత్పలం-ఉత్పలం, ఉత్పలే, ఉత్పలాని. ఉత్పలశబ్దః అ, న, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్య — నరేంద్రేతి గుణా వివయాదీన్ సౌరభాదీంశ్చ, ఆభిలష్యతీతి గుణాభిలాషిణీ, శ్రీరాజ్యలక్ష్మీః పద్మాశ్రయాచ, నరేంద్రోదిలీపవ, మూలాయతనం ప్రధానస్థానం, తస్మాత్, అనంతరం సన్నిహితం, యువరాజ ఇతి సంజ్ఞా అస్యసంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం, తారకాదిత్వాదిత్యచ్యుత్యయః. ఆత్మనః పదంస్థానం, అస్పదం, 'ప్రతిష్ఠాయా' మితినిపాతః. సరఘురేవాస్పదం, కదాస్పదం, కమలాల్ చిరోత్పన్నాల్, నవావతారమచిరోత్పన్నం ఉత్పలమి, అంశేనాగచ్ఛత్, శ్రీయోహియూనిరజ్యంత ఇతి భావః.

భాషము.— నువాననను గోరెడిలక్ష్మీ సాయంకాలమున ముకుళించుకమలములలో నుండి విసిరించినకలువలలోఁ జేరెడిరీతి వివయాదిగుణముల నపేక్షించురాజ్యలక్ష్మీదిలీపమహారాజునొద్దనుండి అనంతరాధికారియై యువరాజయినరఘుమహారాజు నాశ్రయించెను.

శ్లో. విభావసు సార్థనేవ వాయునా
ఘనవ్యపాయేన గభస్తిమా నివ,
బభూవ తే నాతితరాం సుదుస్సహః
కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః.

32

పదచ్ఛేదము. — విభావసుః, సార్థినా, ఇవ, వాయునా, ఘనవ్యపాయేన, గభస్తిమాన్, ఇవ, బభూవ, తేన, అతితరాం, సుదుస్సహః, కటప్రభేదేన, కరీ, ఇవ, పార్థివః.

అర్థము. — సార్థినా = సహాయభూతుడయిన, వాయునా = వాయువు చేత, విభావసురివ = యక్షేశ్వరుడువలె, ఘనవ్యపాయేన = శరత్సమయముచేత, గభస్తిమాన్ = సూర్యుడువలెను, కటప్రభేదేన = కట = గండస్థలముయొక్క, ప్రభేదేన = పగులుట చేత, కరీవ = గజమువలెను, పార్థివః = దిలీపమహారాజు, తేన = ఆరఘుమహారాజుచేత, అతితరాం = మిక్కిలి, సుదుస్సహః = సహించుటాడనివాడు, బభూవ = ఆయెను.

అకాంత. — బభూవ = ఆయెను. కః = ఎవడు? పార్థివః = దిలీపమహారాజు (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూతః = ఎట్టివాడు? సుదుస్సహః = సహించుటాడనివాడు. కథం = ఎట్లు? అతితరాం = మిక్కిలి. కేన = ఎవనిచేత? తేన = ఆరఘుమహారాజుచేత. కఇవ = దేనివలెను? కరీవ = గజమువలెను. కేన = దేనిచేత? కటప్రభేదేన = గండస్థలముయొక్క పగులుటచేత. కఇవ = ఎవనివలెను? గభస్తిమాన్ = సూర్యునివలెను. కేన = దేనిచేత? ఘనవ్యపాయేన = శరత్సమయముచేత. కఇవ = ఎవడువలెను? విభావసురివ = యక్షేశ్వరుడువలెను. కేన = ఎవనిచేత? వాయునా = వాయువుచేత. వాయునాకథంభూతేన = వాయువెట్టివాడు? సార్థినా = సహాయభూతుడయినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — విభావసుః, విభావసుః, విభావసూ, విభావసవః. విభావసుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. సార్థినా-సార్థినా, సార్థిభ్యాం, సార్థిభిః. సార్థిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. వాయునా-వాయునా, వాయుభ్యాం, వాయుభిః. వాయుశబ్దః ఉ, పు, త్వు, ఏ. ఘనవ్యయేన - ఘనానాం వ్యపాయో యస్మిన్ సః ఘనవ్యపాయః, తేన ఘనవ్యపాయేన; వ్యపాయేన, వ్యపాయాభ్యాం, వ్యపాయైః. ఘనవ్యపాయశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. గభస్తిమాన్-గభస్తయః అన్యసంతి గభస్తిమాన్; గభస్తిమాన్, గభస్తిమంతో, గభస్తిమంతః. గభస్తిమచ్ఛబ్దః క, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. సత్కారకభూతాంతరకర్తకాత్కర్తరభూతేభ్యో పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తేన-తేన, తాభ్యాం, లై తచ్ఛబ్దః ఉ, పు, త్వు, ఏ, అతితరాం-అవ్య. దుస్సహః-సుష్టదుఃఖేన సోఘంశక్యః సుదుస్సహః; సుదు

స్సహః, సుదుస్సహా, సుదుస్సహః. సుదుస్సహశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. కటప్రభేదేన-కట
స్సప్రభేదః కటప్రభేదః, లేన కటప్రభేదేన; ప్రభేదేన, ప్రభేదాభ్యాం, ప్రభేదైః.
కటప్రభేదశబ్దః ఆ, పు, తృ, వి. కరి-కః ఆస్మాన్తి కరి; కరీ, కరిణి, కరిణి.
కరిన్శబ్దః న, పు, ప్ర, వి. ఇవ - ఆవ్యం. పాథివః, పృథివ్యాః ఘశ్వరః పాథివః;
పాథివః, పాథివౌ, పాథివాః. పాథివశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—విభావసు రితి. సారథినా సహాయభూతేన, ఏతద్విశేషణ ముత్తర
వాక్యేవ్యవస్థానుపపన్నయం. లేన వాయనా, విభావసు ర్నిర్నిరీ, 'చిత్రభాను స్వభా
వసు' రిత్యమరః. ఘనవ్యపాయన శరత్సమయేన, సారథినా, గభస్తిమాన్ సూర్య ఇవ,
కటాగంధః 'గంధః కటామదోదాన'మిత్యమరః, తస్యప్రభేదాస్ఫీటనం, మదోదయ
ఇత్యర్థః, లేన కరీవ, పాథివః దిలీపః, లేనరఘునా, అతిశరావశ్యంతం, సుదుస్సహః
అత్యంతసహ్యో బభూవ.

భావము.—వాయువులోఁగూడిన యగ్నిహోత్రుఁడును, మేఘములుండిన శర
దృతువులోని సూర్యుఁడును, మదోదకమును ప్రవించు నేనుగను నేలాగున సహించఁ
గూడనివిగా నుండునో ఆలాగున రఘుమహారాజుఁడోఁగూడిన దిలీపమహారాజు అసా
ధ్యుఁడుగ నుండెను.

శ్లో. నియుజ్య తం హోమతురంగరక్షణే
ధనుర్ధరం రాజసుతై రనుద్రుతమ్,
అపూర్ణ మేకేన శతక్రతూపమ
శ్శతం క్రతూనా మపి ఘ్న మూప సః.

35

పదచ్ఛేదము.—నియుజ్య, తం, హోమతురంగరక్షణే, ధనుర్ధరం, రాజసుతైః,
అనుద్రుతం, అపూర్ణం, ఏకేన, శతక్రతూపమః, శతం, క్రతూనాం, అపవిఘ్నం,
అప, సః.

అర్థము.—శతక్రతూపమః-శతక్రతు=దేవేంద్రుఁడే, ఉపమః = ఉపమానము
గాఁగల్గిన, సః=అదిలీపమహారాజు, రాజసుతైః=రాజపుత్రులచేత, అనుద్రుతం=హాద్యుని
యుండెడి, ధనుర్ధరం = ధనుర్ధారియైన, తం = ఆరఘుమహారాజును, హోమతురం
గరక్షణే-హోమ=హోమార్చములైన, రురంగ=ఆశ్వములయొక్క, రక్షణే=సంగరక్షణాయం
దు, నియుజ్య=ఆజ్ఞాపించి, ఏకేన=ఒక క్రతువుచేత, అపూర్ణం=తక్కువయిన, క్రతూ
నాం=ఆశ్వమేధములయొక్క, శతం = నూటిని, అపవిఘ్నం=యథాకథా=అపిఘ్నములు
గల్గనట్లు, అప=పొందెను.

అశాంతి.—అపహంబను. కః = ఎవడు? సః=అదిలీపమహారాజా. కిం = దేనిని? శతం=నూటిని (సకర్తకప్రయోగము) కథంయథాతథా=ఏమగునట్లు? అపవిఘ్నంయథాతథా = అపిఘ్నములుగలుగునట్లు. కేహం=వేనియొక్క? క్రతూ నాం=అశ్వమేధములయొక్క. శతంకథంభూతం = నూతనమువంటిది? అపూర్ణం=తక్కువ యయినది. కేన=దేనిచేత? ఏకేన=ఒకక్రతువుచేత. కింకృత్వా=ఏమి చేసి? నియుజ్య= అజ్ఞాపించి. కస్మిన్=దేనియందు? హోమతురంగరక్షణే = హోమార్థములయిన యశ్వమలయొక్క సంరక్షణయందు. కం=ఎవనిని? తం=అరఘుమహారాజును. తంకథంభూతం=అరఘుమహారాజెట్టివాడు? ధనుర్ధరం=ధనుర్ధారియైనవాడు. పునఃకథంభూతం = ఇంకను నెట్టివాడు? అనుద్రుతం=కూడుకొనియుండెడివాడు. తైః=ఎవరిచేతను? రాజసుతైః=రాజపుత్రులచేతను. సకథంభూతః=అదిలీపమహారాజెట్టివాడు? శతక్రతూపమః=దేవేంద్రుడే ఉపమానముగా గలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—నియుజ్య-ల్యబంధమవ్య. తం-తం, తౌ, తా. తచ్చ బ్లి ద, పు, ద్వి, ఏ. హోమతురంగరక్షణే-హోమస్యతురంగాః హోమతురంగాః, హో...ణాం, రక్షణం హో...ణం, తస్మిన్ హో...ణే; రక్షణే, రక్షణయోః, రక్షణే ఘ. హోమతురంగరక్షణశబ్దః అ, న, న, ఏ. ధనుర్ధరం-ధరలీలి ధరః, ధనుః ధరః ధనుర్ధరి, తం ధనుర్ధరం. ధరం, ధరా, ధరా. ధనుర్ధరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. రాజసుతైః - రాజాం సుతాః రాజసుతాః, తైః రాజసుతైః; సుతేన, సుతాభ్యాం, సుతే. రాజసుతశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అనుద్రుతం-అనుద్రుతం, అనుద్రుతౌ, అనుద్రుతా. అనుద్రుతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అపూర్ణం-పూర్ణం సభవతీత్యపూర్ణం, తల్ అపూర్ణం; అపూర్ణం, అపూర్ణే, అపూర్ణాని. అపూర్ణశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఏకేన-ఏకః, ఏకం, ఏకేన, ఏకస్తై, ఏకస్తాత్, ఏకస్య, ఏకస్మిన్. ఏకశబ్దః అకారాంతఃపులింగః నిత్యమేకవచనే తృతీయైకవచనాంతః. శతక్రతూపమః - శతంక్రతవోయస్యసః శతక్రతుః, శతక్రతుః ఉపమాయస్యసః శతక్రతూపమః; ఉపమః, ఉపమా, ఉపమాః. శతక్రతూపమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శతం-శతం, శతే, శతాని. శతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. క్రతూనాం-క్రతోః, క్రతోః, క్రతూనాం. క్రతుశబ్దః ఉ, పు, ఘ, బ. అపవిఘ్నం - అపగతః విఘ్నాయస్మిన్-ర్థణి తద్యథాభవతితథా అపవిఘ్నం. క్రియాదిశేషణమవ్యయమ్. అప-అప, అపతు, అపుః. 'అస్థివ్యాప్తా' విత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమా పురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్చబ్లి ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నియుజ్యేతి శతక్రతురింద్రః ఉపమాయస్యసః దిలీప, 'శతం వైకల్ప్యా రాజపుత్రాదేవా ఆశాపాలా' ఇత్యాదిత్రత్యా, రాజసుతైః, అనుద్రుత మను

గతం, ధనుర్ధం, శంరం, హోమశురంగానాం, క్షణే నియుజ్య, విశేన త్రునా ఆహారం
విశోనం, త్రునా నామశ్వమేధానాం శశం, అపహ్నుం అపహ్నుం యశాతథా, అప.

భావము. — దేవే ద్రునితో సమానుడయిన ఆలీపమహారాజు రాజపుత్రులచేత
వారముగాఁగల ధనుర్ధంహారాజును హోమాధ్యమయి సరస్వతీంతులగున నియో
గించి తొంబవితోమిదియశ్వమేధయాగునులను చేసెను.

శ్లో. తతః పరం లేన మఖాయ యజ్ఞనా
తురంగ ముత్సృష్ట మనర్గళం పునః,
ధనుర్భృతా అగ్రత ఏవ రక్షిణాం
అగ్రత ఇతర కిల గూఢవిగ్రహః

పద్యము. — తతః, పరం, లేన, మఖాయ, యజ్ఞనా, తురంగం, ఉత్సృష్టం,
అనర్గళం, పునః, ధనుర్భృతా, అగ్రతః, ఏవ, రక్షిణాం, జహాత్, శక్రః, కిల, గూఢ
విగ్రహః.

అర్థము. — తతఃపరం=విశోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరమందు, యజ్ఞనా = యథా
విధిగా యాగముఁజేసిన, లేన=ఆలీపమహారాజుచేత, పునః=మరల, మఖాయ=యాగ
మునేయుటకొఱప, ఉత్సృష్టం=విడువఁబడిన, అనర్గళం = ప్రతిబంధరహితమయిన,
తురంగం=ఆశ్వమును, ధనుర్భృతాం=ధనుర్ధారులయిన, రక్షిణాం = సంరక్షకులయొక్క,
అగ్రతఏవ=ముందటనే, శక్రః=దేవేంద్రుడు, గూఢవిగ్రహస్త్వం-గూఢ=గుప్తమయిన,
విగ్రహస్త్వం=దేహముకలవాడగుచు. జహాత్ కిల=అపహరించెనుగాదా!

ఆకాంక్ష. — జహాత్ కిల=అపహరించెనుగాదా! కః=ఎవఁడు? శక్రః=దేవేంద్రుడు.
కం=దేనిది? తురంగం=ఆశ్వమును (సకర్తృకప్రయోగము). కథంభూతస్త్వం=ఎట్టివాఁడ
గుచు? గూఢవిగ్రహస్త్వం=గుప్తమయిన దేహముగలవాడగుచు. ఖత్రైవ=ఎక్కడనే?
అగ్రతఏవ=ముందటనే. కేహం=ఎవరియొక్క? రక్షిణాం = సంరక్షకులయొక్క. రక్షి
ణాంకథంభూతానాం=సంరక్షకులెట్టివారు? ధనుర్భృతాం=ధనుర్ధారులయినవారు. తురం
గంకథంభూతం=ఆశ్వమెట్టిది? అనర్గళం=ప్రతిబంధరహితమయినది. పునఃకథంభూతం=
ఇంకను నెట్టిది? ఉత్సృష్టం=విడువఁబడ్డది కన్యై=దేనికొఱప? మఖాయ=యాగమునేయు
టకొఱప. కథం=ఎట్లు? పునః=మరలను కేన=ఎవనిచేతను? లేన=ఆలీపమహారాజుచేత.
లేనకథంభూ లేన=ఆలీపమహారాజెట్టివాఁడు? యజ్ఞనా=యథావిధిగా యాగముఁజే
సినవాడు. కం=దేనియందు? తతఃపరం=విశోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరమందు.

శబ్దరూపనమానములు. — తక్కి-తస్మాత్తక్కి. తసిలంత మవ్య. పరం-పరం, పరా, పరా. పరశబ్దః, ఆ, పు, ద్వి, ఏ. లేన-లేన, తాభ్యాం, తై. తచ్చబ్దః, ద, పు, శ్చ, ఏ. మఖాయ-మఖాయ, మఖాభ్యాం, మఖేభ్యః. మఖశబ్దః ఆ, పు, చ, ఏ. యజ్వి నా-ఇప్తవాక్ యజ్వి, లేన యజ్వి నా; యజ్వి నా, యజ్విభ్యాం, యజ్విభిః. యజ్వి శబ్దః, న, పు, శ్చ, ఏ. తురంగం - తురంగచ్చతీతి తురంగః తం తురంగం; తురంగం, తురంగౌ, తురంగాక్. తురంగశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఉత్సృప్తం-ఉత్సృప్తం, ఉత్సృప్తౌ, ఉత్సృప్తాక్. ఉత్సృప్తశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అనర్గళం, నవిద్యతే అనర్గళం యస్యసః అనర్గళః, తం అనర్గళం; అనర్గళం, అనర్గళే, అనర్గళా. అనర్గళశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. పునః-అవ్య. ధనుర్భృతాం-ధనుంషిభిప్రతీతి ధనుర్భృతః, లేనం ధనుర్భృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ధనుర్భృచ్చబ్దః త, పు, వ, య. అగ్రతః-అగ్రే అగ్రతః తసిత్ ప్రత్యయాంత మవ్య. ఏవ-అవ్య. రక్షీణాం-రక్షీణః, రక్షీణోః, రక్షీణాం. రక్షీశబ్దః న, పు, వ, య. జహర్-జహర, జహతుః, జహత్. 'హృష్ హరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరీభూతేభిత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచ నాంతః. శక్రః-శక్రః, శక్రౌ, శక్రాః. శక్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. లి-అవ్య. గూఢ విగ్రహః-గూఢః విగ్రహోయేనసః గూఢవిగ్రహః; విగ్రహః, విగ్రహా, విగ్రహః. గూఢవిగ్రహశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — తత్తత్తత్త. తత్తత్తత్తం ఏకోనశత క్రతుస్తాప్త్యనంతరం, యజ్వి నావిధి స్థేవతా, లేన దిలీపేన, పునరపి మఖాయమఖంకర్తుం 'క్రియాశోపపదే' త్యాదినా చతు ర్థి, ఉత్సృప్తం ముక్తం, అనర్గళం అప్రతిబంధం, అవ్యాహతస్వైరగతమిత్యర్థః, 'అప ర్యావర్తయంతోఽశ్వమయసంతీ' త్యావస్తంబస్తరణాత్, తురంగంధనుర్భృతాం రక్ష తాం రక్షీణాం, అగ్రతఏవ శక్రః గూఢవిగ్రహస్య తిరోహితదేహస్య, జహరలి, తేతై హ్యే.

భావము. — విప్రులు దిలీపమహారాజు లిరిగి నూటవయస్కు పుష్యయాగముఁ జేయు లకు విడిచినగుఱ్ఱమును దానిని సంరక్షించెడి ధనుర్ధారులయెదుట జేపేంద్రుఁ దదృశ్యుఁ డయి యపహరించెను.

శ్లో. విషాదలుప్తప్రతిపత్తినిస్థితం
కుమారనైన్యం సపది స్థితం చ తత్,
వసన్తధేను శ్చ యదృచ్ఛయాగతా
శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నందినీ. ౪౦

పదచ్ఛేదము. — విషాదలుప్తప్రతిపత్తి నిస్థితం, కుమారనైన్యం, సపది, స్థితం, చ, తత్, వసన్తధేనుః, చ, యదృచ్ఛయా, అగతా, శ్రుతప్రభావా, దదృశే, అథ, నందినీ.

అర్థము.—తల్=ఆ, కుమారనైన్యం=కుమార=రఘుమహారాజయొక్క, నైన్యం=సేన, నవది=తత్త్వ యందు, విషాదలు ప్రప్రతిపత్తి-విషాద=ఇష్టనాశకృతమనోభంగము చేత, బుద్ధ=చోయిన, ప్రతిపత్తి=కర్తవ్యజ్ఞానము గలిగినదగుచు, విస్తృతంసల్=ఆశ్చర్యయు క్తమైనదగుచు, స్థితంచ=ఉండినదియునాయెను, అర్థ=అనంతరమందు, శ్రుత ప్రభావా-శ్రుత=వినుటచేన, ప్రభావా=మాహాత్మ్యముకలిగినట్టియు, యదృచ్ఛయా=స్వేచ్ఛచేతను, ఆగతా=వచ్చినట్టియునయిన, నందినీ=నందినీనామకమయిన, వసిష్ఠధేనుశ్చ=వసిష్ఠ=వసిష్ఠమహర్షియొక్క, ధేనుశ్చ=ధేనువును, దదృశే=చూడఁబడెను.

అర్థాంశ.—దదృశే=చూడఁబడెను. కేన=చేనిచేతను? నైస్యేన=సేనచేతను. కాచ=ఏదియు? వసిష్ఠధేనుశ్చ=వసిష్ఠునియొక్క ధేనువును (కర్తవ్య ప్రయోగము). వసిష్ఠధేను కథంభూతా=వసిష్ఠునియొక్క ధేనువెట్టిది? నందినీ=నందినీనామకమయినది. పునఃకథంభూతా=ఇంకనునెట్టిది? ఆగతా=వచ్చినది. కయా=చేనిచేత? యదృచ్ఛయా=స్వేచ్ఛచేత. పునఃకథంభూతా=ఇంకనునెట్టిది? శ్రుత ప్రభావా=వినుటచేనమాహాత్మ్యముగలిగినది. కదా=ఎప్పుడు? అర్థ=అనంతరమందు. స్థితంచ=ఉండినదియునాయెను. కిం=ఏది? తల్=ఆ, కుమారనైన్యం=రఘుమహారాజయొక్క సేన (ఆకర్షక ప్రయోగము). కథంభూతంసల్=ఎట్టిదగుచు! విస్తృతంసల్=ఆశ్చర్యయుక్తమయినదగుచు. పునఃకథంభూతం=ఇంకనునెట్టిదగుచు? విషాదలు ప్రప్రతిపత్తి=ఇష్టనాశకృతమనోభంగముచే బోయిన కర్తవ్యజ్ఞానము గలిగినదగుచు. కదా=ఎప్పుడు? నవది=తత్త్వ యందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విషాదలు ప్రప్రతిపత్తి-విషాదేన బుద్ధా, వి...ప్రా, వి...ప్రా ప్రతిపత్తిర్యస్య తల్, వి...త్తి; ప్రతిపత్తి, ప్రతిపత్తి, ప్రతిపత్తి. విషాదలు ప్రతిపత్తిశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. విస్తృతం-విస్తృతం, విస్తృతే, విస్తృతాని. విస్తృతశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. కుమారనైన్యం-కుమారస్య నైన్యం కుమారనైన్యం; నైన్యం, నైస్యే, నైన్యాని. కుమారనైన్యశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. నవది-ఆవ్య. స్థితం-స్థితం, స్థితే, స్థితాని. స్థితశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. చ-ఆవ్య. తల్-తల్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః, ద, న, ప్ర, ఏ. వసిష్ఠధేను-వసిష్ఠస్య ధేనుః వసిష్ఠధేనుః; ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. వసిష్ఠధేనుశబ్దః ఉ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. చ-ఆవ్య. యదృచ్ఛయా-యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛాభ్యాం, యదృచ్ఛాభిః. యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ, శ్రీ, కృ, ఏ. ఆగతా-ఆగతా, ఆగతే, ఆగతాః. ఆగతాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. శ్రుత ప్రభావా-శ్రుతః ప్రభావో యస్మాస్మా శ్రుత ప్రభావా; ప్రభావా, ప్రభావే, ప్రభావాః. శ్రుత ప్రభావాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. దదృశే-దదృశే, దదృశాతే, దదృశే 'దృశ్' ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తృణి భూతేలి ఆత్మనేవదే ప్రథమపురుషైకపచనాంతః. అర్థ-ఆవ్య. నందినీ-నందినీ, నందిన్యా, నందిన్యః. నందినీశబ్దః ఉ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య. — విషాదేతి. తత్కుమారస్య రఘోః సైన్యం నేనా, సుపది విహనః, ఇష్టనాశకృణోమనోభంగః, తదుక్తం. శ్లో. 'విషాదశ్చ కసోభంగ ఉచాయా భావచింతనై' రితి. తేనలుప్రాత్రతిపత్తిః కర్తవ్యజ్ఞానం యస్యైక తథోక్తం, విస్మితం అత్వనాశస్యా కస్తి కత్వాదాశ్చర్యావిష్టంసత్, స్థితంకస్థా. ఆశ్రయత ప్రభావాద్యుచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా, ఆగతానందినామవస్థిభేనుశ్చ, దదృశే, రఘోః స్వప్రసాదబలత్వా త్తదనుజిస్తుక్షయే తి భావః. ద్వైచకారా వనిలంబనూచకా.

భావము. — రఘుమహారాజయొక్క సైన్యము తామఃకొలుపోయిన గుఱ్ఱమును గుఱించి వ్యసనపడుచు నేమి నేయనుదోచక ఆశ్చర్యపడుచుండెను. అట్టిదమయమందు ఏభేనువుయొక్క మాహాత్మ్యమును వారు పూర్వమువినియుండిగో వసిష్ఠునియొక్క ఆనందినీభేనువు ఆకస్తికముగ నక్కడికి వచ్చెను.

శ్లో. తదంగనివ్యందజలేన లోచనే

ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృత స్సతామ్,

అతీంద్రియే వ్య పుష్పవన్నదర్శనో

బభూవ భావేషు దిలీపనందనః.

౪౧

పదచ్ఛేదము — తదంగనివ్యందజలేన, లోచనే, ప్రమృజ్య, పుణ్యేన, పురస్కృతః, సతామ్, అతీంద్రియేషు, అపి, ఉపవన్నదర్శనః, బభూవ, భావేషు, దిలీపనందనః.

అర్థము. — సతాంసత్పురుషులచేత, పురస్కృతః = పుజనీయఃబడిన, దిలీపనందనః = దిలీపపుత్రుడయిన రఘుమహారాజా, పుణ్యేన = పవిత్రుడయిన, తదంగనివ్యందజలేన = తల్ = ఆనందినీభేనువుయొక్క, అంగ = అవయవముయొక్క, నివ్యంద = ద్రవమునెడి, జలేన = ఉదకంబుచేత, అనంగా మూత్రముచేతను, లోచనే = నేత్రములను, ప్రమృజ్య = కడుగుకొని, అతీంద్రియేవ్యపి = ఇంద్రియముల నతీక్రమించినవయినను, భావేషు = పదార్థములయందు, ఉపవన్నదర్శనః = ఉపవన్న = సంభవించిన, దర్శనః = సాక్షాత్కారకక్షిగలిగినవాఁడు, బభూవ = ఆయెను.

అర్థము. — బభూవ = ఆయెను. కః = ఎవఁడు? దిలీపనందనః = దిలీపపుత్రుడయిన రఘుమహారాజా (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూతః = ఎట్టివాఁడు? ఉపవన్నదర్శనః = సంభవించినసాక్షాత్కారకక్షిగలవాఁడు. కేషు = వేనియందు? భావేషు = పదార్థములయందు. కథంభూతేవ్యపి = ఎట్టివైనను? అతీంద్రియేవ్యపి = ఇంద్రియముల నతీక్రమించినవయినను. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రమృజ్య = కడుగుకొని. కే = వేనిని? లోచనే = నేత్రములను. కేన = దేనిచేతను? తదంగనివ్యందజలేన = ఆనందినీభేనువుయొక్క అవయవముయొక్క ద్రవ

మనెడి ఉదకము చేత. అనఁగా మూత్ర ముదతను; కడింగనివ్యుండజలేనకకంభూలేన=అనం
 దినీ ధేనువుయొక్క ఆమయముయొక్క ప్రవమనెడి ఉదకమెటువంటి? పుణ్యేన=పరిశుద్ధ
 మయినది. దిలీపనందనీ కథంభూతః=దిలీపమహారాజు పుత్రుడయిన రఘుమహారాజెట్టి
 వాడు? పురస్కృతః=పూజచేయబడ్డవాడు. కేషాం=ఎవరిచేత? సతాం=సత్పురు
 రులుచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.-- తడింగనివ్యుండజలేన-తస్యాః అంగం తదంగం, తదంగ
 స్య నివ్యుండః త...దః, త...దవిచ జలం, త...జలం, లేన త...జలేన. జలేన; జలా
 భ్యాం, జలైః. తదంగనివ్యుండజలశబ్దః ఆ, న, త్వ, ఏ. లోచనే-లోచనం, లోచనే,
 లోచనాని. లోచనశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ప్రమృజ్య-ల్యబంతమప్య. పుణ్యేన-పుణ్యేన,
 పున్యాభ్యాం, పుణ్యైః. పుణ్యశబ్దః ఆ, న, త్వ, ఏ. పురస్కృతః-పురస్కృతః, పుర
 స్కృతో, పురస్కృతాః. పురస్కృతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. సతాం-సతః, సతాః, సతాం.
 సచ్చబ్దః త, పు. ప, బ. ఆతీంద్రియేషు-ఇంద్రియాణి ఆతిక్రాంతాః ఆతీంద్రియాః,
 లేషు ఆతీంద్రియేషు. ఇంద్రియే, ఇంద్రియయోః, ఇంద్రియేషు. ఆతీంద్రియశబ్దః
 ఆ, పు, న, బ. అపి-ఆప్య ఉపపన్నదర్శనః-ఉపపన్నం దర్శనం యస్యనః ఉపపన్నదర్శనః;
 దర్శనః, దర్శనా, దర్శనాః. ఉపపన్నదర్శనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. బభూవ, బభూవ,
 బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్కభూధాతోరకర్తృకార్తృరిభూలేభీః పరస్మై వదేప్రథ
 మపురుషైకవచనాంతః. భావేషు-భావే, భావయోః, భావేషు. భావశబ్దః ఆ, పు, న, బ.
 దిలీపనందనః-నందయతీతి నందనః, దిలీపస్య నందనః దిలీపనందనః; నందనః, నందనా,
 నందనాః. దిలీపనందనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — తదంగేతి. సతాం, పురస్కృతః శ్రాజితః, దిలీపస్యనందనో రఘుః,
 పుణ్యేనపవిత్రేణ, తస్యాః నందిన్యాః యదంగంతస్య నివ్యుండో ద్రవః సవివజలం, మూత్ర
 మిక్తార్కం, లేనలోచనే, ప్రమృజ్య శోధయత్వా, ఆతీంద్రియేషు ఇంద్రియ మతిక్రాంతేషు,
 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యుత్థేద్వితీయ' యేతి సమానః, ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలం శ్రూర్వగతి
 సమాసేషు పరవల్లింగతా రుతిషేధా ద్విశేష్యసిన్ముత్వం. భావేషు వస్తుభూలేషు, ఉపపన్న
 దర్శనః సంపన్నసాక్షాత్కారశక్తిః, బభూవ.

భావము.— రఘుమహారాజు పవిత్రమైనయాయావుమూత్రముతోఁ దనకన్నులఁ
 దుడుచుకొనెను. ఆమూత్రప్రభావమున మనుష్యులకనుల కగపడనివస్తువు లాతనికనుల
 కగపడెను.

శ్లో. స పూర్వతః పర్వతక్షతృశాతనం
 దదర్శ దేవం నరదేవసంభవః,

పునః పునః సూతనిష్ఠిధాపలం
హారంత మశ్వం రథరశ్మి సంయతమ్.

౪౨

పదచ్ఛేదము. — సః, పూర్వతః, పర్వతపక్షశాతనం, దదర్శ, దేవం, నరదేవ సంభవః, పునఃపునః, సూతనిష్ఠిధాపలమ్, హారంతం, అశ్వం, రథరశ్మి సంయతమ్.

అర్థము. — నరదేవసంభవః-నరదేవ=దిలీపమహారాజువలన, సంభవః=ఈ తపస్విగఃగిన, సః=ఆః ఘమహారాజు, పునఃపునః=మాటిమాటికిని, సూతనిష్ఠిధాపలం=సూత=సా రథియైనమాతలచేత, నిష్ఠిధ=అడ్డగింపబడిన, చాపలం=బౌద్ధత్యముగలిగినట్టియం, రథ రశ్మి సంయతం=రథం=రథముయొక్క, రశ్మి=వక్రములచేత, సంయతం=కట్టబడిన, అశ్వం =గుట్టమును, హారంతం=ఆవహించుచుండెడి, పర్వతపక్షశాతనం=పర్వత=పర్వతముల యొక్క, పక్ష=తెక్కలకు, శాతనం=ఛేదకుండయిన, దేవం=దేవేంద్రుని, పూర్వతః =పూర్వదిక్కునందు, దదర్శ=చూచెను.

అకాంక్ష. — దదర్శ=చూచెను. కః=ఎవడు? సః=ఆః ఘమహారాజు. కం=ఎవ నిసి? దేవం=దేవేంద్రుని (సకర్తకప్రయోగము). కుత్ర=ఎక్కడను? పూర్వతః=పూర్వ దిక్కునందు. దేవంకథంభూతం=దేవేంద్రుడెట్టివాడు? పర్వతపక్షశాతనం=పర్వతము లయొక్క తెక్కలకు ఛేదకుండయినవాడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టివాడు? హారంతం=ఆవహించుచుండెడివాడు. కం=దేవసి? అశ్వం=గుట్టమును. అశ్వంకథం భూతం =గుట్టమెట్టిది? రథరశ్మి సంయతం=రథముయొక్క వక్రములచేతకట్టబడ్డది. పునఃకథం భూతం=ఇంకను నెట్టిది? సూతనిష్ఠిధాపలం = సారథియైనమాతలచేత నడ్డగింపబడిన యౌద్ధత్యముగలిగినది. కథం=ఎట్లు? పునఃపునః = మాటిమాటికిని. సకథంభూతః=ఆర ఘమహారాజుడెట్టివాడు? నరదేవసంభవః=దిలీపమహారాజువలన ఉత్పత్తికలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః - సః, తే, తే. కచ్చట్టిద, పు, ప్ర, ఏ. పూర్వతః=పూర్వస్యాం పూర్వతః, తస్మిప్రత్యయాలతమవ్య. పర్వతపక్షశాతనం=పర్వ తానాం పక్షాః పర్వతపక్షాః, పర్వతపక్షానాం శాతనః పర్వతపక్షశాతనః, తం పర్వతప క్షశాతనం; శాతనం, శాతనా, శాతనాక్. పర్వతపక్షశాతనశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః. 'దృశిర్ ప్రేక్షా' ఇత్యస్తాధాలోస్సకర్తశాత్క ర్తఃకూలేట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దేవం-దేవం, దేవా, దేవాక్. దేవశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. నరదేవసంభవః-నరాణాం దేవః న...వః, న... వాత్ సంభవోయన్యః నరదేవసంభవః; సంభవః, సంభవౌ, సంభవాః. నరదేవసంభవశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. పునః - ఆవ్య. సూతనిష్ఠిధాపలం. సూతేనిష్ఠిధం సూతనిష్ఠిధం, చప లస్యకర్తచాపలం, సూ...ధం చాపలం యస్య సః సూ...లః, తం సూత... పలం;

చావలం, చావలౌ, చావలౌ. సూతనిషిద్ధచావలశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. హరంతం-
హరంతం, హరంతౌ, హరంతః. హరచ్చబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. అశ్వం-అశ్వం, అశ్వౌ, అశ్వాన్. అశ్వశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. రథరశ్మిసంయతం; సంయతం, సంయతౌ, సం
యతాన్. రథరశ్మిసంయతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — సఇతి. నగదేవసంభవ స్సరఘుః, పునః పునః, సూతేన మాతలి
నా, నిషిద్ధచావలం నివారితౌద్ధత్యం, రథశ్మశ్చిభిః ప్రగద్యైః, ని. 'కిరణప్రగద్యై
రశ్మి' ఇత్యమరః. సంయతం బద్ధం, అశ్వం, హరంతం, వర్జితపక్షాణాం శాతనంఛేదకం,
దేవమంద్రం, పూర్వతః పూర్వస్యాండిశి, దదర్శ.

భావము. రఘువుదేవేంద్రుడు తూర్పుదిక్కున దనసారథిచే నాగుఱ్ఱమును దనర
థముయొక్క వర్ణములతో రథమునకు గట్టించి యవహరించుకొనిపోవుటను గన్గొనెను.

శ్లో. శత్రై స్త మ్మత్తా మనిమేషవృత్తిః
హరిం విదిత్వా హరిభి శ్చ వాజిభిః,
అవోచ దేనం గగనస్పృశా రఘు
స్వరేణ ధీరేణ నివర్తయన్మివ.

౪౩

పదచ్ఛేదము. — శత్రైః, తం, అత్తాం, అనిమేషవృత్తిభిః, హరిం, విదిత్వా, హరి
భిః, చ, వాజిభిః, అవోచత్, ఏనం, గగనస్పృశా, రఘుః, స్వరేణ, ధీరేణ, నివర్త
యన్, ఇవ.

అర్థము. — రఘుః = రఘుమహారాజు, తం = ఆయశ్వమును దీసికొనిపోవువాని
ని, అనిమేషవృత్తిభిః = నిమేషవ్యాపారకూన్యములైన, అత్తాం = సేత్రములయొక్క, శత్రైః
= అనేకములచేత, హరిభిః = హరిద్వర్ణములయిన, వాజిభిశ్చ = అక్షయములచేతను, హరిం = దే
వేంద్రునిగా, విదిత్వా = తెలిసి, గగనస్పృశా = అంతరిక్షవ్యాపియైనట్టిదియు, ధీరేణ =
గంభీరమున, స్వరేణ = ధ్వనిచేత, నివర్తయన్మివ = వెనుకకు త్రిప్పెడివాడువలె, ఏనం
= ఈదేవేంద్రునిగూర్చి, అవోచత్ = పలికెను.

అకాంత. — అవోచత్ = పలికెను. ఈ = ఎవడు? రఘుః = రఘుమహారాజు. తం =
ఎవనిగూర్చి? ఏనం = ఈదేవేంద్రునిగూర్చి (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతఇవ = ఎట్టివా
నివలె? నివర్తయన్మివ = వెనుకకు త్రిప్పెడివానివలె. కేన = దేనిచేత? స్వరేణ = ధ్వనిచేత. స్వ
రేణ కథంభూతేన = ధ్వనియెట్టిది? ధీరేణ = గంభీరమునది. పునఃకథంభూతేన = ఇంకను
నెట్టిది? గగనస్పృశా = అంతరిక్షవ్యాపియైనది. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? విదిత్వా =

తెలిసి. కం=ఎవనినిగా ? హరిం = దేవేంద్రునిగా. తైశ్చ=వేనిచేతను ? వాజ్ఞశిశు=అశ్వములచేతను, వాజ్ఞశిశుభూతై=అశ్వములెట్టివి ? హరిభి=హరిద్వర్ణములయినవి. పునఃకై=మఱియువేనిచేతను ? శత్రై=అనేకములచేతను. శేషం=వేనియొక్క అశ్వైం=నేత్రములయొక్క. శత్రైకథంభూతై = అనేకములెట్టివి? అనిమేషవృత్తిభి=నిమేషవ్యాపారకూన్యములైనవి. కం=ఎవనిని? శం=అయశ్వమును దీనునిచేయెడివానిని-

శబ్దరూపసమాసములు.—శత్రై-శతేన, శతాభ్యాం, శత్రై. శతశబ్దః ఆ, న,

తృ, ఐ. తం - తం, తౌ, తా. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అష్టాం-అక్షి, అష్టైః, అష్టాం. అక్షిశబ్దః ఇ, న, ష, బ. అనిమేషవృత్తిభి-నిమేషగాంవృత్తయః నిమేషవృత్తయః' నవిద్యంజేనిమేషవృత్తయో యేషంతాని అనిమేషవృత్తీని, తై అనిమేషవృత్తిభిః; వృత్తినా, వృత్తిభ్యాం, వృత్తిభిః. అనిమేషవృత్తిశబ్దః ఇ, న, తృ, ఐ. హరిం - హరిం, హరీ, హరీ. హరిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. విదిత్వా-త్వాప్రత్యయాంతమయ్య. హరిభిః - హరిణా, హరిభ్యాం, హరిభిః. హరిశబ్దః ఇ, పు, తృ, ఐ. చ-అప్య. వాజ్ఞశి-వాజినా, వాజిభ్యాం, వాజిభిః. వాజీశబ్దః న, పు, తృ, ఐ. అవోచత్-అవోచత్, అవోచతాం, అవోచత్. 'పవ పరిభాషణ' ఇత్యస్తాథాతోస్సకర్తకాత్మరతిభూతేణ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏనం-ఏనం, ఏనా, ఏనా. ఇదమశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. గ గనస్పృశ-గగనంస్పృశతీతి గగనస్పృక్, తేన గగనస్పృశాఃస్పృశా, స్పృశాభ్యాం, స్పృశాభిః. గగనస్పృశశబ్దః శ, పు, తృ, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘుః, రఘుః, రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. స్వరేణ-స్వరేణ, స్వరాభ్యాం, స్వరైః. స్వరశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. ధీరేణ-ధీరేణ, ధీరాభ్యాం, ధీరైః. ధీరశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. నివర్తయత్-నివర్తయత్, నివర్తయంతౌ, నివర్తయంతః. నివర్తయచ్చబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇర-అప్య.

వ్యాఖ్యా.—శతైరితి. రఘుః, తం అశ్వహర్తారం, అనిమేషవృత్తిభి నిమేషవ్యాపారకూన్యైః, అష్టాంశత్రై, హరిభిః హరిద్వర్ణైః వాజిభి రతైశ్చ, 'హరిరర్వణి విఖ్యాతోహరిక్కపిలవర్ణయో' రితికేశవిః. ఏనం, హరిమింద్రం, విదిత్వా, 'హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేన్ద్రమరీచిద్వి'తి విశ్వః. గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా, ధీరేణ గంభీరేణ, స్వరేణ ధ్వనినా, నివర్తయన్నివ అవోచత్.

భావము.—అంతట రఘువు అశ్వాపహారియగునతడు అెప్పపాట్లులేని సహస్రనయనములుగలిగి పచ్చనిగుఱ్ఱములతోఁ గూడుకొని యుండుటచే దేవేంద్రుఁడనితెలుసుకొని యతని నడ్లగించువానివలె నంతరిక్షములో విఠబడునట్లుగట్టిగనతనిఁ గూర్చిపలికెను.

శ్లో. మఖాంశభాటాం ప్రథమో మనీషిభి
స్వమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యతే,

చావలం, చావలౌ, చావలాక్. సూతనిషిద్ధచావలశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. హరంతం-
హరంతం, హరంతౌ, హరంతః. హరచ్చబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. అశ్వం-అశ్వం, అశ్వా,
అశ్వాక్. అశ్వశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. రథరత్నసంయతం; సంయతం, సంయతౌ, సం
యతాక్. రథరత్నసంయతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. నరదేవసంభవ స్సరఘుః, పునః పునః, సూరేన మాతలి
నా, నిషిద్ధచావలం నివారితౌద్ధత్యం, రథస్యగత్తిభిః ప్రగ్రహైః, ని. 'శిరణప్రగ్రహా
రత్తి' ఇత్యమరః. సంయతం బద్ధం, అశ్వం, హరంతం, పర్వతపక్షాణాం కాతనంఛేదకం,
దేవమంద్రం, పూర్వతః పూర్వస్యాండిశి, దదర్శ.

భావము. రఘువు దేవేంద్రుడు తూర్పుదిక్కున దనసారథిచే నాగుఱ్ఱమును దనర
థముయొక్క పగ్గములతో రథమునఁ గట్టించి యపహరించుకొనిపోవుటను గన్ఱానెను.

శ్లో. శత్రై స్తమష్టా మనిమేషవృత్తిభిః
ర్హరిం విదిత్వా హరిభి శ్చ వాజిభిః,
అవోచ దేనం గగనస్సృశా రఘు
స్వర్వరేణ ధీరేణ నివర్తయన్తివ.

౪౩

పదచ్ఛేదము.—శత్రైః, తం, అష్టాం, అనిమేషవృత్తిభిః, హరిం, విదిత్వా, హరి
భిః, చ, వాజిభిః, అవోచత్, ఏనం, గగనస్సృశా, రఘుః, స్వరేణ, ధీరేణ, నివర్త
యన్, ఇవ.

అర్థము.—రఘుః=రఘుమహారాజు, తం = ఆయశ్వమును దీసికొనిపోవువాని
ని, అనిమేషవృత్తిభిః=నిమేషవ్యాపారకూన్యములైన, అష్టాం=నేత్రములయొక్క, శత్రైః
=అనేకములచేత, హరిభిః=హరిద్వర్ణములయిన, వాజిభిః=అశ్వములచేతను, హరిం=దే
వేంద్రునిగా, విదిత్వా=తెలిసి, గగనస్సృశా=అంతరిక్షవ్యాపియైనట్టియు, ధీరేణ=
గంభీరమయిన, స్వరేణ=ధ్వనిచేత, నివర్తయన్తివ=మొనకట్రెప్పెడివాడవువలె, ఏనం
=ఈదేవేంద్రునిగూర్చి, అవోచత్=పలికెను.

అకాంక్ష.—అవోచత్=పలికెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కం=
ఎవనిగూర్చి? ఏనం=ఈదేవేంద్రునిగూర్చి(నకర్తకప్రయోగము). కథంభూతఇవ=ఎట్టివా
నివలె? నివర్తయన్తివ=మొనకట్రెప్పెడివానివలె. కేన=దేనిచేత? స్వరేణ=ధ్వనిచేత. స్వ
రేణ కథంభూతేన = ధ్వనియెట్టిది? ధీరేణ = గంభీరమయినది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకను
నెట్టిది? గగనస్సృశా = అంతరిక్షవ్యాపియైనది. శిం కృత్వా = ఏమిచేసి? విదిత్వా=

తెలిసి. కం=ఎవనినిగా ? హరిం = దేవేంద్రునిగా. కైశ్ర=వేదిచేతను ? వాజిభిశ్చ= అశ్వములచేతను, వాజిభిఃఃధంభూతైః=అశ్వములెట్టివి ? హరిభిః=హరిద్వర్ణములయినవి. పునఃకైః=మఱియువేదిచేతను ? శత్రైః=అనేకములచేతను. కేహం=వేదియుక్క. అశ్టైః=సేత్రములయుక్క. శత్రైఃధంభూతైః = అనేకములెట్టివి? అనిమేషవృత్తిభిః=నిమేష వ్యాపారకూన్యములై నవి. కం=ఎవనిని? శం=అయశ్వమును దీసుకొనిపోయేడివానిని.

శబ్దరూపసమాసములు.—శత్రైః-శరేన, శతాభ్యాం, శత్రైః. శతశబ్దః ఆ, న, తృ, బ. తం - తం, తౌ, తా. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ. అశ్టాం-అక్షః, అక్షైః, అశ్టాం. అక్షీశబ్దః ఇ, న, చ, బ. అనిమేషవృత్తిభిః-నిమేషగాంవృత్తయః నిమేషవృత్తయః నదిద్యంశేనిమేషవృత్తయో యేహంతాని అనిమేషవృత్తీని, తైః అనిమేషవృత్తిభిః; వృత్తినా, వృత్తిభ్యాం, వృత్తిభిః. అనిమేషవృత్తిశబ్దః ఇ, న, తృ, బ. హరిం - హరిం, హరీ, హరీ. హరిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. విదిత్వా-త్వాప్రత్యయాలకవ్య. హరిభిః - హరి ణా, హరిభ్యాం, హరిభిః. హరిశబ్దః ఇ, పు, తృ, బ. చ-అవ్య. వాజిభిః-వాజినా, వాజి భ్యాం, వాజిభిః. వాజీశబ్దః న, పు, తృ, బ. అవోచత్-అవోచత్, అవోచతాం, అవో చత్. 'వచ పరిభాషణా' ఇత్యస్తాథాతోస్సుకర్తకాత్కర్తరిభూతేజ్ఞ పరస్మైవదే ప్రథ మపురుషైకవచనాంతః. ఏనం-ఏనం, ఏనా, ఏనా. ఇదమేశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. గగన స్పృశా-గగనంస్పృశతీతి గగనస్పృశ్, తేన గగనస్పృశాఃస్పృశా, స్పృశాభ్యాం, స్పృ శ్శిః. గగనస్పృశ్శబ్దః శ, పు, తృ, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘుః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. స్వరేణ-స్వరేణ, స్వరాభ్యాం, స్వరైః. స్వరశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. ధీరేణ- ధీరేణ, ధీరాభ్యాం, ధీరైః. ధీరశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. నివర్తయత్-నివర్తయత్, నివర్త యంతౌ, నివర్తయంతః. నివర్తయచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—శత్రైరితి. రఘుః, తం అశ్వహర్తారం, అనిమేషవృత్తిభిః నిమేష వ్యాపారకూన్యైః, అశ్టాంశత్రైః, హరిభిః హరిద్వర్ణైః వాజిభి ర్వాశ్చ, 'హరిరర్వణి విఖ్యాతోహరిత్కపిలవర్ణయో' రితికేశవః. ఏనం, హరిమింద్రం, విదిత్వా, 'హరిర్వా తార్కచంరేంద్రయమోపేన్ద్రహరిచిచ్ఛి'తి విశ్వః. గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా, ధీరేణ గంభీరేణ, స్వరేణ ధ్వనినా, నివర్తయన్తివ అవోచత్.

భావము.—అంతట రఘువు అశ్వావహారియగునతఁడు తెప్పపాట్లులేని సమాస్త నయనములుగలిగి పచ్చనిగుట్టములలోఁ గూడుకొని యుండుటచే దేవేంద్రుఁడనితెలుసు కొని యతని నడ్డగించువానివలె నంతరిక్షములో వివేకమనట్లుగట్టిగనకనిఁగూర్చుపలికెను.

శ్లో. ముఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభి
స్వమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యసే,

అజస్రదీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః

క్రియావిఘాతాయ కథం ప్రవర్తనే.

౪౪

కవిచ్ఛేదము. — మఖాంశభాషాం, ప్రథమః, మనీషిభిః, త్వం, ఏవ, దేవేంద్ర, సదా, నిగద్యనే, అజస్రదీక్షా ప్రయతస్య, మద్గురోః, క్రియావిఘాతాయ, కథం, ప్రవర్తనే.

అర్థము. — హే దేవేంద్ర = హే దేవేంద్రుడా! మనీషిభిః = విద్వాంసులచేత, త్వమే వ = నీవే, మఖాంశభాషాం = మఖ = యజ్ఞ ములయందు, అంశ = హవిర్భాగములను, భాషాం = భాషనము చేయుచుండెడి దేవతలలో, ప్రథమః = మొదటివాడుగా, సదా = నిరంతరము, నిగద్యనే = చెప్పబడుచున్నావు. తథాపి = అట్లయినను, అజస్రదీక్షాప్రయతస్య = అజస్ర = ఎల్లప్పుడు, దీక్షా = యాగదీక్షయందు, ప్రయతస్య = నియతుడగున, మద్గురోః = మల్ = నాకు, గురోః = తండ్రియైన దిలీపమహారాజయొక్క, క్రియావిఘాతాయ = క్రియను నశింపజేయుటకొఱకు, కథం = ఎట్లు, ప్రవర్తనే = ప్రవర్తించుచున్నావు.

అకాంక్ష. — ప్రవర్తనే = ప్రవర్తించుచున్నావు. కః = ఎవడు? త్వం = నీవు (అకర్తకప్రయోగము). కస్తే = దేనికొఱకు? క్రియావిఘాతాయ = క్రియనునశింపజేయుట కొఱకు. కస్య = ఎవనియొక్క? మద్గురోః = మల్ = నాయొక్క, గురోః = తండ్రియైన దిలీపమహారాజయొక్క. మద్గురోః కథంభూతస్య = నాకు తండ్రియైన దిలీపమహారాజె ట్టివాడు? అజస్రదీక్షాప్రయతస్య = నిరంతరము యాగదీక్షయందు నియతుడగునవాడు. కథం = ఎట్లు? తథాపి = అట్లయినను. నిగద్యనే = చెప్పబడుచున్నావు. కైః = ఎవరిచేతను? మనీషిభిః = విద్వాంసులచే. కవీవ = ఎవడె? త్వమేవ = నీవే (కర్తణిప్రయోగము). కదా = ఎప్పుడు? సదా = నిరంతరము కథంభూతః = ఎట్టివాడవుగా? ప్రథమః = మొదటి వాడవుగా. కేహం = ఎవరిలోపల? మఖాంశభాషాం = యజ్ఞములయందు హవిర్భాగములను భాషనముచేయుచుండెడి దేవతలలోపల. కస్య సంబుద్ధిః? హే దేవేంద్ర = హే దేవేంద్రుడా!

శబ్దరూపసమాసములు. — మఖాంశభాషాం = మఖేషు అంశాః మఖాంశాః, మఖాంశాన్ భజంతీతి మఖాంశభాషాః, కేహం మఖాంశభాషాం; భాజః, భాజోః, భాషాం. మఖాంశభాకృష్టః ఇ, పు, ప, బ. ప్రథమః - ప్రథమః, ప్రథమా, ప్రథమే, ప్రథమాః. ప్రథమశబ్దః అ, పు, ప్ర. వి. మనీషిభిః = మనస త్షిణిః మనీషిణిః, తైః మనీషిభిః; మనీషిణా, మనీషిభ్యాం, మనీషిభిః. మనీషిశబ్దః న, పు, తృ, బ. త్వం = త్వం, యవాం, యూయం. యచ్చశబ్దః ద, పు, ప్ర. వి. ఏవ = అవ్య. దేవేంద్ర = దేవానాం ఇంద్రః దేవేంద్రః, తస్య సంబుద్ధిః హే దేవేంద్ర; హే దేవేంద్ర, హే దేవేంద్ర, హే దేవేంద్రాః. దేవేంద్రశబ్దః అ, పు, సం, వి. సదా = అవ్య. నిగద్యనే = నిగద్యనే, నిగద్యేథే

నిగద్యధ్వే. నితాద్యకాల్ 'గదవ్యక్తాయాంనాచీ' త్యస్తాధాతోస్సకర్తకాక్కు ర్నడి వర్త
మానే లట్ అత్త నేవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అజస్రదీక్షా ప్రయతస్య-అజస్రం
దీక్షా; అజస్రదీక్షా, అ...క్షాయాం ప్రయతః; అ...తః, తస్య అ...స్య ప్రయతస్య
ప్రయతయోః. ప్రయతానాం. అజస్ర...క్షాప్రయతకట్టః, అ, పు, ష, వి. ముద్గురోః.
మమ గురుః మద్గురుః, తస్య మస్మిరోః. గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. మ...రుకట్టః.
ఉ, పు, ష, వి. క్రియావిఘాతాయ-క్రియానూః విఘాతః, క్రి...తః, తస్మై
క్రియా...య. విఘాతాయ, విఘాతాభ్యాం, విఘాతేభ్యః. క్రియావిఘాతకట్టః. అ,
పు, ష, వి. కథం-అవ్య. ప్రవర్తనే-ప్రవర్తనే, ప్రవర్తే, ప్రవర్తధ్వే. ప్రతూర్వ
కాల్ 'వృతువర్తన' ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకాక్కు ర్నడి వర్తమానే అత్త నేవదే ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — మఖేతి. మే దేవేంద్ర, మనీషిభిస్త్యమేవ, మఖాంశభాణాం య
జ్ఞభాగభుజాం దేవానాం మఖే, ప్రథమస్సదా, నిగద్యనే, కథ్యనే. తథాపి అజస్రదీక్షా
యాం నిత్యదీక్షాయాం, ప్రయతస్య నియతస్య, మస్మిరోః మమసితుః, క్రియావిఘాతాయ,
క్రియాం విహంతు మిత్యర్థః. 'తుమర్థాచ్యభావవచనా' దితి చతుర్థీ. కథం ప్రవర్తనే.

భావము. — ఓ దేవేంద్ర! యజ్ఞములలో మౌర్యాగములకు భుజియి చెడిదేవ
తలలో నీవే మొదటివాడవని ఎల్లప్పుడు చెప్పబడియెదవు. అట్లుండగ నాతండ్రిచే
నెదు యాగమునకు నీవేల విఘ్నము చేయఁ బ్రయత్నపడియెదవు?

శ్లో. త్రిలోకనాథేన సదా మఖద్విష

స్త్యయా నియమ్యా నను దివ్యచతుషా,

స చే త్స్త్వీయం కర్త సుధర్మచారిణాం

త్వ మంతనాయో భవసి చ్యుతో విధిః.

౪౫

పదచ్ఛేదము. — త్రిలోకనాథేన, సదా, మఖద్విషః, త్వయా, నియమ్యాః.
నను, దివ్యచతుషా, సః, చేత్, స్త్వీయం, కర్త, సః, సుధర్మచారిణాం, క్షయం, అంత
రాయః, భవసి, చ్యుతః, విధిః.

అర్థము. — త్రిలోకనాథేన-త్రిలోకమూఢులలోకములకు, నాథేన-నియమాను
కుడయిన, దివ్యచతుషా=దివ్యవృష్టిగలిగిన, త్వయా=నీ చేత, మఖద్విషః=యాగ విఘ్న
కారులు, సదా=నిరంతరము, నియమ్యా నను=శిక్షించఁబడఁదగినవారలుగదా! సః=అట్టి,
త్వం=నీవు, ధర్మచారిణాం-ధర్మ-ధర్మములను, చారిణాం=ఆచరించుచుండెడివారియొక్క,
కర్త=యాగములయందు, స్వయం=స్వయముగానే, అంతరాయః=విఘ్నభూతుఁడవు,
భవసిచేత్=ఆయితివేని, విధిః=అనుష్ఠానము, చ్యుతః=నష్టమయినదే.

అకాంక్ష. — చ్యుతః = నష్టమయినదే. కః = ఏది? ఇధిః = అనుహనము (అకర్తృక ప్రయోగము). భవసిచేత్ = అయితివని. కః = ఎవడు? త్వం = నీవు (అకర్తృక ప్రయోగము), కథంభూతః = ఎట్టివాడవు? అంతరాయః = ఎప్పుభూతుడవుగ, కథం = ఎట్లు? స్వయం = స్వయముగ. కేషు = వేనియందు? కర్తృసు = యోగములయందు. కేషాం = ఎవరియొక్క? ధర్తచారిణాం = ధర్తములనాచరించుచుండెడివారియొక్క. త్వంకథంభూతః = నీవెట్టివాడవు? నః = అట్టివాడవు, నియమ్యా నను = శిక్షించుటదగినవారుగదా! కేన = ఎవనిచేత? త్వయా = నీచేత. కే = ఎవరు? మఖద్విషః = యోగిష్టుకారులు (కర్తృణిప్రయోగము) కదా = ఎప్పుడు? సదా = విరంతరము. త్వయా కథంభూతేన = నీవెట్టివాడవు? దివ్యచక్షుషా = దివ్యదృష్టిగలిగినవాడవు. పునః కథంభూతేన = ఇంకను నెట్టివాడవు? త్రిలోకనాథేన = మూడులోకములకు నియామకుడయినవాడవు.

శబ్దరూపసమాసములు. — త్రిలోకనాథేన. త్ర్యవయవశ్చాసౌలోకశ్చత్రిలోకః త్రిలోకస్య నాథః త్రిలోకనాథః, తేన త్రిలోకనాథేన. నాథేన, నాథాభ్యాం, నాథైః. త్రిలోకనాథశబ్దః, ఆ, పు, త్వ, ఏ. సదా-అప్య. మఖద్విషః-మఖాడ్విష పంఠీతి మఖద్విషః. ద్విష్, ద్విషా, ద్విషః. మఖద్విట్పట్టః, మ, పు, ప్ర, బ. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్టాభిః. యుష్టచ్చట్టః, ద, పు, త్వ, ఏ. నియమ్యా-నియంతం యోగ్యా నియమ్యాః. నియమ్యాః, నియమ్యా, నియమ్యాః. నియమ్యశబ్దః, ఆ, పు, ప్ర, బ. నను-అప్య. దివ్యచక్షుషా - దివ్యం చక్షుర్వస్య సః దివ్యచక్షుః, తేన దివ్యచక్షుషా. చక్షుషా, చక్షుర్భ్యాం, చక్షుర్భిః. దివ్యచక్షుశబ్దః, స, పు, త్వ, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్చట్టః, ద, పు. ప్ర, ఏ. చేత్-అప్య. కర్తృసు-కర్తృణి, కర్తృణాః, కర్తృసు. కర్తృశబ్దః, స, స, స, బ. ధర్తచారిణాం-ధర్తా చరంతీతి ధర్తచారిణః, తేషాం ధర్తచారిణాం. చారిణః, చారిణాః. చారిణాం. ధర్తచారిణశబ్దః, స, పు, మ. బ. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్టచ్చట్టః, ద, పు, ప్ర, ఏ; అంతరాయః-అంతరాయః, అంతరాయా, అంతరాయాః. అంతరాయశబ్దః, ఆ, పు, ప్ర, ఏ. భవసి-భవసి, భవధః, భవధ. సత్కార్యభూతానోరకర్తృకాకర్తృరి వర్తమానేలత్ పరస్మైవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. చ్యుతః-చ్యుతః, చ్యుతౌ, చ్యుతాః. చ్యుతశబ్దః, ఆ, పు, ప్ర, ఏ. విధిః-విధిః, విధి, విధయః. విధిశబ్దః, ఇ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — త్రిలోకనాథేన. త్ర్యవయవో లోకత్త్రిలోకః, తస్య నాథః, త్రిలోకనాథః. కాక పార్థివాదిత్యావృద్ధ్యమపదలాపీ సమాసః. తేన. త్రిలోకనియామకేన. దివ్యచక్షుషా అతీంద్రియార్థదర్శినా, త్వయా, మఖద్విషః త్రిమిష్టుకర్తారః, సదా నియమ్యా నను శిక్షయిం. ఇయ. సః, త్వం, ధర్తచారిణాం. కర్తృసు క్రతుః, స్వయమంతరాయః విఘ్నా, భవసి చేత్, విధిరనుష్ఠానం, చ్యుతః, త్వకః, స్వాత్. లోకే సత్కర్తృకత్వవాస్తవియాదితి భావః.

భావము. — మఱియు మూడులాకములకు ప్రభువయిననీవు యోగములకు విఘ్నముఁ జేసెడువారిని దివ్యవత్సుస్సుచే ననవరతము కన్పొని శిక్షింపవలసినవాఁడవ యుండఁగా నీవేధర్మములను జేసెడువారియూగాదికర్తముల విఘ్నముచిరిచేసి ఆట్టి ధర్మానుష్ఠానములు నిలిచిపోవలసినవే కదా !

శ్లో. త దంగ మగ్ర్యం మఘవ న్నహక్రతో
రముం తురంగం ప్రతిమోక్ష మహ్నసి,
పథ శర్మచే ద్దర్శయితార ఈశ్వరా
మలీమసా మాదదలే న పద్ధతిమ్.

౪౬

పదచ్ఛేదము — తల్, అంగం, అగ్ర్యం, మఘవ, మహక్రతోకి, అముం, తురంగం, ప్రతిమోక్షం, అర్హసి, పథః, తచే, దర్శయితారః, ఈశ్వరాకి, మలీమసాం, ఆదదలే, న, పద్ధతిమ్.

అర్థము. — హేమఘవః = ఓయిదేవేంద్రుడా! తల్ = ఆకారణమువలన, మహక్రతోః = ఆత్మమేధయాగమునకు, అంగం = సాధనమయినట్టివియు, అగ్ర్యం = శ్రేష్ఠమయిన, అముం తురంగం = ఈ ఆత్మమును, ప్రతిమోక్షం = విడుచుటకు, అర్హసి = యోగ్యుఁడవగుచున్నావు. తథాహి = అటులనేసరి, తచే = పరిశ్రమయిన, పథః = మార్గమును, దర్శయితారః = చూపించుచుండెడి, ఈశ్వరాః = పెద్దలు, మలీమసాం = మలినమయిన, పద్ధతిం = మార్గమును, నాదదలే = స్వీకరింపరు.

ఆకాంక్ష — నాదదలే = స్వీకరింపరు. కే = ఎవరు? ఈశ్వరాః = పెద్దలు. కాం = దేని? పద్ధతిం = మార్గమును. (సకర్తకప్రయోగము). పద్ధతిం కథంభూతాం = మార్గ మెట్టిది? మలీమసాం = చులినమయినట్టిది. ఈశ్వరాః కథంభూతాః = పెద్దలెట్టివారు? దర్శయితారః = చూపించుచుండెడివారు. కస్య = దేని? పథః = మార్గమును. పథః కథంభూతస్య = మార్గ మెట్టిది? తచే = పరిశ్రమయినది. కథం = ఎట్లు? తథాహి = అటులనేసరి. అర్హసి = యోగ్యుఁడవగుచున్నావు. కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు (అకర్తకప్రయోగము). కిం కర్తుం = ఏమిచేయుటగోరితి? ప్రతిమోక్షం = విడుచుటకు. కం = దేని? అముంతురంగం = ఈ ఆత్మమును. తురంగం కథంభూతం = ఆత్మమెట్టిది? అగ్ర్యం = శ్రేష్ఠమైనది. పునః కథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? అంగం = సాధనమయినది. కస్య = దేని? మహక్రతోః = ఆత్మమేధయాగమునకు. మతః = ఎందువలన? తల్ = ఆకారణమువలన. కస్యసంబుద్ధి? హేమఘవః = ఓయిదేవేంద్రుడా!

శబ్దరూపసమాసములు. — తల్ - ఆత్మ. అంగం - అంగం, అంగే, అంగాని. అంగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అగ్ర్యం - అగ్ర్యం, అగ్ర్యో, అగ్ర్యాక్. అగ్ర్యశబ్దః అ, పు, గ్వి.

ఏ. మఘవక్ - హేమఘవక్, హేమఘవానా, హేమఘవానః. మఘవక్ శబ్దః, న, పు, సం. ఏ. మహాక్రతో - మహాంశ్వాసౌ క్రతుశ్చ, మహాక్రతుః, తస్య మహాక్రతోః క్ర. తోః, క్రతోః, క్రతూనాం. మహాక్రతుశబ్దః, ఉ, పు, ష, ఏ. ఆము-ఆముం, ఆమూ, ఆమూక్. ఆదశ్యబ్దః స, పు, ద్వి, ఏ. తురంగం-తురంగచ్ఛతీతి తురంగః, తం తురంగం. తురంగం, తురంగౌ, తురంగాక్. తురంగశబ్దః, ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రతిమోక్షం-తుము న్నంతమప్య. అర్హసి. అర్హసి, అర్హః, అర్హః 'అర్హ పూజాయా' మిత్యస్తాధ్ధాతోరకర్తృ కాత్కర్తరి పర్తమానేలట్ పర్వైవదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. పథః-పథః, పథోః, పథాం పథిశబ్దః స, పు, ష, ఏ. శుచే-శుచే, శుచ్యోః, శుచీనాం. శుచిశబ్దః. ఇ, పు, ష, ఏ దర్శయితారి-దర్శయితా, దర్శయితారౌ, దర్శయితారిః. దర్శయితృశబ్దః ఋ, పు, స్ర, బ. ఈశ్వరా - ఈశ్వరిః, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. ఈశ్వరశబ్దః ఆ, పు, స్ర, బ. మలీమసాం-మలీమసాం, మలీమసే, మలీమసాః. మలీమసాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి. ఏ ఆద దతే-ఆదతే, ఆదదతే, ఆదదతే. ఆజ్ఞార్హకాత్ 'మదాహ్'దాన'ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్స కర్తృకాత్కర్తరి పర్తమానేలట్ ఆత్మనేవదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. స-ఆప్య. పద్ధతిం-పద్ధతిం, పద్ధతీ, పద్ధతీః. పద్ధతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. - తదితి. హేమఘవక్, తత్తస్మాత్కారణాత్, మహాక్రతో రశ్వ మేధస్య, ఆంగం సాధనం, ఆగ్ర్యం శ్రేష్ఠం, ఆముం తురంగం, ప్రతిమోక్షం ప్రతిదా తుం, అర్హసి, తథాహి. శుచే పక్షిత్తస్య, పథః దర్శయితారిః సవార్తప్రదర్శకాః, ఈశ్వరాః మహాంతః, మలీమసాం మలీనాం, పద్ధతిం, నాదదతే స స్వీకుర్వతే. అసవార్తం నావలంబంత ఇత్యర్థః 'మలీమసం తు మలీనం కచ్చరం మలదూషిత' మిత్యమరః.

భావము. - కనుక నీవు గొప్పక్రతువైన యశ్వమేధయాగమునకు ముఖ్యసాధనమయినయీగుఱ్ఱమును వదలిపెట్టుము. సవార్తము నగుపక్షిచేడిమాపంటిపెద్ద లయోగ్యమయినపద్ధతి నవలంబింపదు.

శ్లో. ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితమ్
వచో నిశమ్యాధిపతి ర్దివౌకసామ్,
నివర్తయామాస రథం నవిస్తయః
ప్రచక్రమే చ ప్రతివత్తు ముత్తరమ్.

౪౭

బదశ్చేదము. - ఇతి, ప్రగల్భమ్, రఘుణా, సమీరితమ్, వచః, నిశమ్య, అధిపతిః, దివౌకసామ్, నివర్తయామాస, రథమ్, నవిస్తయః, ప్రచక్రమే, చ, ప్రతివత్తుమ్, ఉత్తరమ్.

అర్థము. — ఇతి = ఇతిహాసోక్త ప్రకారముగా, రఘునా = రఘుమహారాజుచేత, సమీరితం = చెప్పబడిన, ప్రగల్భం = ప్రాణమయిన, వచః = వచనమును, నిశమ్య = విని, దివౌక సాం = దేవతలకు, అధిపతిః = ప్రభువయిన దేవేంద్రుడు, సవిస్తయస్సక్ = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడివచ్చి, రథం = రథమును, నివర్తయామాస = వెనుకకు తిప్పెను. ఉత్తరం = ఉత్తరమును, ప్రతివత్తం = బదులుచెప్పుటకొఱకు, ప్రచక్రమేచ = ఉపక్రమించినవాఁడును నయ్యెను.

ఆకాంక్ష. — ప్రచక్రమేచ = ఉపక్రమించినవాఁడును నయ్యెను. ఈ = ఎవఁ డు? అధిపతిః = ప్రభువయిన దేవేంద్రుడు (అకర్తకప్రయోగము). కిం కర్తం = ఏమిచే యుటకొఱకు? ప్రతివత్తం = బదులుచెప్పుటకొఱకు. కిం దేనిని? ఉత్తరం = ఉత్తరమును. నివర్తయామాస = వెనుకకు తిప్పెను. ఈ = ఎవఁడు? అధిపతిః = ప్రభువయిన దేవేంద్రుడు. కం = దేనిని? రథం = రథమును (సకర్తకప్రయోగము). కథంభూతస్సక్ = ఎట్టి వాఁడగుచు? సవిస్తయస్సక్ = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడినవాఁడగుచు. కేమం = ఎవరికి? దివౌక సాం = దేవత లకు, కింకృత్వా = ఏమిచేసి? నిశమ్య = విని, కిం = దేనిని? వచః = వచనమును. వచః కథం భూతం = వచనమెట్టిది? ప్రగల్భం = ప్రాణమయినది? పునః కథంభూతం = ఇంకను ఎట్టిది? సమీ రితం = చెప్పబడినది. కేన = ఎవనిచేత? రఘునా = రఘుమహారాజుచేత. కథం = ఎట్లు? ఇతి = ఇతిహాసోక్త ప్రకారముగా,

శబ్దరూపసమాసములు. — ఇతి-ఆవ్య. ప్రగల్భం-ప్రగల్భం, ప్రగల్భే, ప్రగల్భాణి. ప్రగల్భశబ్దః. అ, న, ద్వి, ఏ. రఘునా-రఘునా, రఘుభ్యాం, రఘుభిః రఘుశబ్దః ఉ-పు, తృ, ఏ. సమీరితం. సమీరితం, సమీరితే, సమీరితాని. సమీరితశబ్దః, అ, న, ద్వి, ఏ. వచః-వచః, వచసీ, వచాంసి. వచశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. నిశమ్య-భృబంతమశ్చ. అధిపతిః అధికశ్చాసౌ పరిశ్చ అధిపతిః. పతిః, పతీ, పతయః. అధిపతిశబ్దః. ఇ, పు, ప్ర = ఏ. దివౌక సాం-విషం ఓకః యేషాం తే దివౌకనః, తేషాం దివౌకసాం. దివౌకనః, దివౌకసాః, దివౌకశబ్దః న, పు, వ, బ. నివర్తయామాస-నివర్తయామాస, నివర్తయామా పతుః, నివర్తయామానుః నివర్తయ్యాత్ 'పురుషర్తన' ఇత్యస్తాద్ధాతోర్ద్విజంతాదామంతా దనుప్రయుక్తాదసథాలోస్సకర్తకా త్కర్తరిభూతేలట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచ నాంతః. రథం-రథం, రథౌ, రథాక్. రథశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సవిస్తయః-విస్తయేన సహవర్తత ఇతి సవిస్తయః, సవిస్తయః, సవిస్తయౌ, సవిస్తయౌః. సవిస్తయశబ్దః అ, పు. ప్ర, ఏ. ప్రచక్రమే - ప్రచక్రమే, ప్రచక్రమాతే, ప్రచక్రమికే. ప్రతూ-ర్దకాత్ 'కము పాదవిత్తే' ఇత్యస్తాద్ధాతోరకర్తకాత్కర్తరిభూతేలట్ అత్తనేవదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. చ-ఆవ్య. ప్రతివత్తం-తుమున్నంతమవ్య. ఉత్తరం-ఉత్తరం-ఉత్తరే, ఉత్తరాణి. ఉత్తరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇతి. ఇతి రఘునా, సమీతం, ప్రగల్భం, వచః, నిశమ్యా కర్ణ్య, దివాకసస్పృశాకసః, 'దివాస్పృశేఽంతరిక్షేచ'తి విశ్వః. తేహ మధిపతిశేవేంద్రః, రఘుప్రభావాత్, స విస్తయస్సృక్, రథం, నివర్తయామాస. ఉత్తరం ప్రతిపక్షం ప్రచక్రమేచ.

భావము.—దేవేంద్రుడు, ఈలాగున రఘుమహారాజు చెప్పినచమత్కారవాక్యమును విని యాశ్చర్యపడి తనరథమును వెనుకకు ద్రిప్పి ప్రత్యుత్తరమును జెప్పెను.

శ్లో. య ద్ధాన్య రాజన్యకుమార సహ
యశస్సు రక్ష్యం పరతా యశోధన్యైః,
జగత్ప్రకాశం త సశేష మిజ్యయా
భవద్గురై ర్లంఘయితుం సుమోద్యుతః.

ఈ

పదచ్ఛేదము.—యత్, ఆత్మ, రాజన్యకుమార, తత్, తథా, యశః, తు, రక్ష్యం, పరతః, యశోధన్యైః, జగత్ప్రకాశం, తత్, ఆశేషం, ఇజ్యయా, భవద్గురుః, లంఘయితుం, మమ, ఉద్యుతః.

అర్థము.—హేరాజన్యకుమార=పితృయ కుమారుడా! యత్=ఏవాక్యమును. ఆత్మ=చెప్పుచున్నావో, తత్=ఆవాక్యము, తథా=అట్లే, లింతు=మఱిమనిన, యశోధన్యైః=యశః=కీర్తియే, ధన్యైః=ధనముగాఁగలవారిచేత, పరతః=శత్రువులవలన, యశః=కీర్తి. రక్ష్యం=సంరక్షణచేయఁబడఁదగినది. భవద్గురుః=భవత్=నీకు, గురుః=కండ్రియైనదిలీప మహారాజా, జగల్=లోకములయందు, ప్రకాశం=ప్రసిద్ధమయినట్టిదియు, ఆశేషం=సమస్తమయిన, మమ=నాయొక్క, తత్=ఆ యశస్సును, ఇజ్యయా=యాగముచేత, లంఘయితుం=మీఱుటగోఱుట, ఉద్యుతః=ఉద్యుక్తుడయ్యెను.

అకాంక్ష.—ఉద్యుతః=ఉద్యుక్తుడయ్యెను. కః=ఎవఁడు? భవద్గురుః=నీకుతండ్రియైనదిలీపమహారాజా. (అకర్తృకప్రయోగము). లింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? లంఘయితుం=మీఱుటగోఱుట. కయా=దేనిచేత? ఇజ్యయా=యాగముచేత. లిం=దేని? తత్ ఆ యశస్సును. కస్య=ఎవనియొక్క? మమ=నాయొక్క. తత్కర్తృధంభూతం=ఆయశస్సునెట్టిది? ఆశేషం=సమస్తమయినది. పునఃకర్తృధంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? జగత్ప్రకాశం=లోకములయందు ప్రసిద్ధమయినది. రక్ష్యం=సంరక్షణచేయఁదగినది. కైః=ఎవరిచేత? యశోధన్యైః=కీర్తియే ధనముగాఁగలవారిచేత. లిం=ఏది? యశః=కీర్తి (కర్తృణిప్రయోగము). మతః=ఎవరివలన? పరతః=శత్రువులవలన, కథం=ఎట్లు? లింతు=మఱిమనిన, తథా=అట్లే. లిం=ఏది. తత్=ఆవాక్యము (అకర్తృకప్రయోగము). ఆత్మ=చెప్పుచున్నావో. కః=ఎవఁడు? త్వం =

నీవు. 30=దేనిని? యల్=ఏవాక్యమును (సకర్తక ప్రయోగము). కన్యసంబుధి? హేరాజన్యకుమార=పీతృత్రియకుమారుడా!

శబ్దరూపనమానములు.—యల్-యల్, యే, యాని. యచ్చట్టి ద, న, ద్వి, ఏ అక్ష-అక్ష, ఆహుతి, బ్రాధ 'బ్రూష్' వ్యక్తాయాంవాచీ' కృష్ణా ధాతోస్సుకర్తకా త్కర్తృవర్తమానేలట్ వరస్తేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. రాజన్యకుమార-రాజన్యస్యకుమారి, రాజన్యకుమారి, తన్య సంబుధి హేరాజన్యకుమార. హేతుమార, హేతుమారా, హేతుమారా. రాజన్యకుమారశబ్దః అ, పు, సం, ఏ. తల్-తల్, లే, తాని తచ్చట్టి, ద, న, ప్ర, ఏ. తథా-అవ్య. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్చట్టి స, న, ప్ర, ఏ. తు-అవ్య. రక్ష్యం-రక్షితుయోగ్యం రక్ష్యం-రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యణి. రక్ష్యశట్టి అ, న, ప్ర, ఏ. పరతః-పరేభ్యః పరతః-తసిలంతమవ్య. యశోధన్వై-యశ ఏవ ధనం యేహం లే యశోధనా, తై యశోధన్వై. ధనేన, ధనాభ్యాం, ధన్వై. యశోధనశట్టి అ, పు, తృ, ఐ. జగత్ప్రకాశం జగత్సు ప్రకాశం జగత్ప్రకాశం, తల్ జగత్ప్రకాశం. ప్రకాశం, ప్రకాశే, ప్రకాశాని, జగత్ప్రకాశశట్టి అ, న, ద్వి, ఏ. తల్-తల్, లే, తాని. తచ్చట్టి ద, న, ద్వి, ఏ. అశేషం-అశేషం, అశేషే, అశేషణి. అశేషశట్టి అ, న, ద్వి, ఏ. ఇజ్యయా-ఇజ్యయా, ఇజ్యాభ్యాం, ఇజ్యాభిః. ఇజ్యాశట్టి అ, స్త్రీ, తృ, ఏ. భవద్గురు-భవతః గురుః భవద్గురుః. గురుః, గురూ, గురవః. భవద్గురుశట్టి ఉ, పు, ప్ర, ఏ. లంఘయితుం-తుమున్నంతమవ్య. మమ-మమ-మే, ఆవయో-నా, అస్తాకం-నః. అస్తచ్చట్టి ద, పు, న, ఏ. ఉద్యతః-ఉద్యతః, ఉద్యతౌ, ఉద్యతా. ఉద్యతశట్టి అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—యఇతి. హేరాజన్యకుమార త్రియకుమార, 'మూర్ధాభిక్షిప్త' రాజన్యో బాహుజః త్రియోవిరాడిత్యమరి. యద్వాక్యం, అక్షప్రసీషి. 'బ్రువః పంచానా' మిత్యాదితా ఆహుదేశః. తత్తథా; సత్యం, 30రు. యశోధన్వైస్తాదృతై, పరతశ్చత్రుతః, యశోరక్ష్యం. తతఃమిత్త్యకతా-ధవద్గురుః త్వత్ప్రకా. జగత్ప్రకాశం ప్రసిద్ధం, అశేషం సంస్కారం, మమతద్యతః ఇజ్యాయాయాగేన, లంఘయితుం తిరస్కారం, ఉద్యతః ఉద్యుక్తః.

భావము.—ఏమనిన, రాజపుత్రుడా! నీవు చెప్పినమాట నిజమే. అయినను యశస్సేధనముగాఁగలవారు తమకీర్తి నితరులు హింసక యుండునట్లును రక్షించుకొందురు. ఇది యత్యంతావశ్యకము. మితంస్త్రి జగత్ప్రసిద్ధమైన నాకీర్తి నంతయు తిరస్కరించుటకు యత్నము చేసెను.

శ్లో. హరి ర్యథైకః పురుషోత్తమ స్త్వస్మిన్
మహేశ్వర స్త్వంబక ఏవ నాపరః,

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇతి రఘునా, సమీతం, ప్రగల్భం, వచః, నిశమ్భా కర్ణధి, దివోకపస్వర్ణాకనః, 'దివోన్మర్తేఽంతరిక్షేచ'లి విశ్వః. లేహ మధిపలిద్దేవేంద్ర, రఘుప్రభావాల్, స విస్తయస్సౌ, రథం, నివర్తయామాస. ఉత్తరం ప్రతివస్తుం ప్రచక్రమేచ.

భావము.—దేవేంద్రుడు ఈలాగున రఘుమహారాజుచెప్పినచమత్కారవాక్యమును విని యాశ్చర్యపడి తనరథమును వెనుకకుఁ ద్రిప్పి ప్రత్యుత్తరమును జెప్పెను.

శ్లో. య దాథ రాజన్యకుమార సత్తథా
యశ స్తు రక్ష్యం పరతో యశోధన్యైః,
జగత్ప్రకాశం త దశేష మిజ్యయా
భవద్గుర్లంఘయితుం మమోద్యతః.

౪౮

పదచ్ఛేదము.—యత్, ఆత్మ, రాజన్యకుమార, తత్, తథా, యశః, తు, రక్ష్యం, పరతః, యశోధన్యైః, జగత్ప్రకాశం, తత్, అశేషం, ఇజ్యయా, భవద్గురుః, లంఘయితుం, మమ, ఉద్యతః.

అర్థము.—హేరాజన్యకుమార=హిక్షత్రియ కుమారుడా! యత్=ఎవాక్యమును. ఆత్మ=చెప్పచున్నావో, తత్=ఆవాక్యము, తథా=అట్లే, శింతు=మఱిమనిన, యశోధన్యైః=యశః=శీర్షియై, ధన్యైః=ధనముగాఁగలవారిచేత, పరతః=శత్రువులవలన, యశః=శీర్షి. రక్ష్యం=సంరక్షణచేయఁబడఁదగినది. భవద్గురుః=భవత్=నీకు, గురుః=తండ్రియైనదిలీప మహారాజు, జగత్=లోకములయందు, ప్రకాశం=ప్రసిద్ధమయినట్టిదియు, అశేషం=సమస్త మయిన, మమ=నాయొక్క, తత్=ఆ యశస్సును, ఇజ్యయా=యాగముచేత, లంఘయితుం=మీఱుటకొఱుట, ఉద్యతః=ఉద్యుక్తుడయ్యెను.

అకాంక్ష.—ఉద్యతః=ఉద్యుక్తుడయ్యెను. కః=ఎవఁడు? భవద్గురుః=నీకుతండ్రియైనదిలీపమహారాజు. (అకర్తృకప్రయోగము). శింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? లంఘయితుం=మీఱుటకొఱుట. కయా=దేనిచేత? ఇజ్యయా=యాగముచేత. శిం=దేనిని? తత్ ఆ యశస్సును. కన్య=ఎవనియొక్క? మమ=నాయొక్క. తత్కథంభూతం=ఆయశస్సెట్టిది? అశేషం=సమస్తమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? జగత్ప్రకాశం=లోకములయందు ప్రసిద్ధమయినది. రక్ష్యం=సంరక్షణచేయఁదగినది. కై=ఎవరిచేత? యశోధన్యైః=శీర్షియై ధనముగాఁగలవారిచేత. శిం=ఏది? యశః=శీర్షి (కర్తృణిప్రయోగము). కుతః=ఎవరివలన? పరతః=శత్రువులవలన, కథం=ఎట్లు? శింతు=మఱిమనిన, తథా=అట్లే. శిం=ఏది. తత్=ఆవాక్యము (అకర్తృకప్రయోగము). ఆత్మ=చెప్పచున్నావో. కః=ఎవఁడు? త్వం=

నీవు. కిం=దేనిని? యల్=ఏనాక్యమును (సకర్తక ప్రయోగము). కన్యసంబుధిః హారాజన్య కుమార=పీతృత్రియకుమారుడా!

శబ్దరూపసమాసములు.—యల్-యల్, యే, యాని. యచ్చట్టః ద, న, ద్వి, ఏ అథ-అథ, అనాఘః, బ్రాధ 'బ్రాథో' వ్యక్తాయానాచీ' త్వస్తా ధాతోస్సర్వైర్నా త్కర్తృవర్తమానేః త్ పరస్తేచదే మధ్యమపురుషైశ్చవచనాన్తః. రాజన్యకుమార-రాజన్య స్య కుమారః, రాజన్యకుమారః, తస్య సంబుధిః హేరాజన్యకుమార. హేకుమార, హేకు మారా, హేకుమారాః. రాజన్యకుమారశబ్దః అ, పు, సం, ఏ. తల్-తల్, తే, తాని తచ్చట్టః, ద, న, ప్ర, ఏ. తథా-అవ్య. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్చట్టః స, న, ప్ర, ఏ. తు-అవ్య. రక్ష్యం-రక్షీతుయోగ్యం రక్ష్యం-రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యణి. రక్ష్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. పరతః-పరేభ్యః పరతః-తసిలంతమవ్య. యశోధన్యైః-యశ ఏవ ధనం యేషాం తే యశోధనాః, తైః యశోధన్యైః. ధనేన, ధనాభ్యాం, ధన్యైః. యశోధనశబ్దః అ, పు, తృ, ట. జగత్ప్రకాశం జగత్సు ప్రకాశం జగత్ప్రకాశం, తల్ జగత్ప్రకాశం. ప్రకాశం, ప్రకాశే, ప్రకాశాని, జగత్ప్రకాశశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. తల్-తల్, తే, తాని. తచ్చట్టః ద, న, ద్వి, ఏ. అశేషం-అశేషం, అశేషే, అశేషాణి. అశేషశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇజ్యయా-ఇజ్యయా, ఇజ్యాభ్యాం, ఇజ్యాభిః. ఇజ్యాశబ్దః అ, స్త్రీ, తృ, ఏ. భవద్గురుః-భవతః గురుః భవద్గురుః. గురుః, గురూ, గురవః. భవ ద్గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. లంఘయితుం-తుమున్నంతమవ్య. మను-మను-మే, ఆవ యోః-నా, అస్తాకం-నః. అస్తచ్చట్టః ద, పు, ఏ, ఏ. ఉద్యతః-ఉద్యతః, ఉద్యతౌ, ఉద్య తాః. ఉద్యతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—య ఇతి. హేరాజన్యకుమార త్రియకుమార, 'మూర్ధాభిషిక్త' రాజ న్యో బాహుజః త్రియోవారాడిత్యమరః. యద్వాక్యం, అథేల్లవీషి. 'బ్రువీ పంచా నా' మిత్యాదినా అహఃదేశః. తత్తథా; సత్యం, కింతు. యశోధన్యైస్తాదృశ్యైః, పరతత్సత్తు తః, యశోరక్ష్యం. తతఃకిమిత్యత ఆహ-ధవద్గురుః త్వత్ప్రకా. జగత్ప్రకాశం-ప్రసిద్ధం, అశే షంసర్వం, మనుతద్యతః ఇజ్యాయాయాగేన, లంఘయితుం తిరస్కారం, ఉద్యతః ఉద్యుక్తః.

భావము.—ఏమనిన, రాజపుత్రుడా! నీవుచెప్పినమాట నిజమే. అయినను యశ స్సేధనముగాఁగలవారు తమకీర్తి నితరులు హింసక యుండునట్లును రక్షించుకొందురు. ఇది యత్యంతావశ్యకము. మీతండ్రి జగత్ప్రసిద్ధమైన నాకీర్తి నంతయు తిరస్కరించుటకు యత్నముచేసెను.

శ్లో. హరి రవ్యథైకః పురుషోత్తమ స్త్వస్మిన్
మహేశ్వర స్త్వంబక ఏవ నాపరః,

తథా విదుర్తాం మునయ శ్శతక్రతుమ్
ద్వితీయగామీ న హి శబ్ద ఏష నః.

౪౯

పదచ్ఛేదము. — హాః, యథా, ఏకః, పురుషోత్తమః, స్సృతః, మహేశ్వరః, శ్రోంబకః, ఏష, న, అపరః, తథా, విదుః, మాం. మునయః, శతక్రతుం, ద్వితీయగామీ, న, హి, శబ్దః, ఏషః, నః.

అర్థము. — యథా = ఏప్రకారముగా, హాః = విష్ణువు, ఏక, ఏష = కడే పురుషోత్తమః = పురుషోత్తముడుగా, స్సృతః = స్వరింపఁబడునో, యథా = ఏప్రకారము, శ్రోంబక ఏష = పరమేశ్వరుడే, మహేశ్వరః = మహేశ్వరుడుగా, స్సృతః = స్వరింపఁబడునో, అపరః = మఱియొక్క పురుషుడు, తథా = ఆప్రకారము, న స్సృతః = స్వరింపఁబడును, తథా = అదేరీతిగా, మునయః = ఋషీశ్వరులు మాం = నన్ను, శతక్రతుం = శతక్రతువునుగా, విదుః = తెలియుచున్నారు, నః = మాయొక్క, ఏషః = ఈ త్రివిధమున, శబ్దః = శబ్దము, ద్వితీయగామీ = ద్వితీయ = రెండవవానిని, గామీ = పొందునట్టిది. నహి = కానేరదు.

అకాంక్ష. — నహి = కానేరదు. కః = ఏది? శబ్దః = శబ్దము (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూతః = ఎట్టిది? ద్వితీయగామీ = రెండవవానిని పొందునట్టిది. శబ్దః కథంభూతః = శబ్దమెట్టిది? ఏషః = ఈ త్రివిధమయినది. హి = ఎవరియొక్క? నః = మాయొక్క. విదుః = తెలియుచున్నారు. హి = ఎవరు? మునయః = ఋషీశ్వరులు. కం = ఎవనిని? మాం = నన్ను, (సకర్తకప్రయోగము). కథంభూతం = ఎట్టివానినిగా? శతక్రతుం = శతక్రతువునుగా, కథం = ఎట్లు? తథా = అదేరీతిగా. న స్సృతః = స్వరింపఁబడునట్లేదు, కై = ఎవరిచేత? మునిభిః = ఋషీశ్వరులచేత. కః = ఎవడు? అపరః = మఱియొక పురుషుడు (కర్తకప్రయోగము). కథం = ఎట్లు? తథా = ఆప్రకారముగా. స్సృతః = స్వరింపఁబడుచున్నాడో, కై = ఎవరిచేత? మునిభిః = ఋషీశ్వరులచేత. క ఏష = ఎవడే? శ్రోంబక ఏష = పరమేశ్వరుడే. (కర్తకప్రయోగము). కథంభూతః = ఎట్టివాడుగా? మహేశ్వరః = మహేశ్వరుడుగా. కథం = ఎట్లు? యథా = ఏప్రకారముగా, స్సృతః = స్వరింపఁబడుచున్నాడో, కై = ఎవరిచేతను? ఋషిభిః = ఋషీశ్వరులచేత. కః = ఎవడు? హాః = విష్ణువు (సకర్తకప్రయోగము) కథంభూతః = ఎట్టివాడుగా? పురుషోత్తమః = పురుషోత్తముడుగా. కథంభూత ఏష = ఎట్టివాడుగానే ఏక ఏష = తానొక్కడే. కథం = ఎట్లు? యథా = ఏప్రకారముగా.

శబ్దరూపపరమార్థము. — హాః = హాః, హరీ, హరయః హరిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, వి. యథా = అన్య. ఏకః, ఏకః, ఏకం, ఏకేన, ఏకస్యై, ఏకస్మాత్, ఏకస్య, ఏకస్మిన్. ఏకశబ్దః అకా. పు. నిత్యమేకవచనే ప్ర... వి. పురుషోత్తమః = పురుషేషు ఉత్తమః పురుషోత్తమః.

ఉత్తమః, ఉత్తమా, ఉత్తమాః. పురుషోత్తమశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. స్పృతః-స్పృతః, స్పృతౌ. స్పృతాః. స్పృతశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి మహేశ్వరః-మహేశ్వరసౌ ఈశ్వరశ్చ మహేశ్వరః, ఈశ్వరః, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః మహేశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. త్ర్యంబకః-త్రీణి అంబకాని యస్య సః త్ర్యంబకః-త్ర్యంబకః త్ర్యంబకా, త్ర్యంబకాః. త్ర్యంబకశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. ఏవ-అవ్య న-అవ్య. అవరః-అవరః, అవరా, అవరే, అవరాః అవరశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. తథా-అస్య. ఏదుః-వేద, విదత్యుః, విదుః. 'విదజ్ఞాన' ఇత్యస్తాన్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృ నర్తమానే లట్ పగస్తే సదే ప్రధమపురుష బహువచనాంతః. మాం-మాం మా, ఆవాం నా, ఆస్తాం సః అస్తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, వి. మునయః-మన్యంత ఇతి మునయః. మునః, మునీ, మునయః. మునిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బి. శతక్రతుం-శతం క్రతవో యస్య సః శతక్రతుః, తం శతక్రతుం. క్రతుం, క్రతూ, క్రతూః. శతక్రతుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, వి. ద్వితీయగామి-ద్వయోః త్తారణః ద్వితీయః, ద్వితీయం గచ్ఛతీతి ద్వితీయగామి. గామి, గామినా, గామినః. ద్వితీయగామిశబ్దః న, పు, ప్ర, వి. న-అవ్య. హి-అవ్య. శబ్దః-శబ్దః, శబ్దా, శబ్దాః శబ్దశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. ఏవః-ఏవః, ఏతా, ఏతే. ఏతచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, వి. నః-మమ మే, ఆవయోః నా, ఆస్తాకం సః. అస్తచ్ఛబ్దః ద, పు, వ, బి.

వ్యాఖ్యా. — కిం తద్యశ ఇత్యత్రాహ-హరితి. పురుషేషాశ్చమ ఇతి సప్తమీ సమాసః 'సనిధారణ' ఇతిషష్ఠీసమాసనిషేధాత్. కర్తృధారమేతు, 'సప్తహత్వరమోత్తమోత్క్రష్టాః పూజ్యమానైరిత్యుత్తరుపురుషఇతిస్యాత్, యథాహరిః విష్ణుః, ఏకఏవ, పురుషోత్తమః స్పృతః, యథా, త్ర్యంబక ఏవ, మహేశ్వరః, స్పృతః, నావరః పుమాన్, తథాస్పృతః, తథామునయః మాం శతక్రతుం, విదుః విదంతి 'విదోలటోకే' తి ఝేర్ధుసాదేశః, సోఽస్తాకం హరిహరయోర్నమచేత్యర్థః ఏవత్రితయోఽశిశబ్దః ద్వితీయంగచ్ఛతీతి ద్వితీయగామి, నహి. ద్వితీయాప్రకరణే గమ్యాదీనా ముపసంఖ్యానా త్సమాసః.

భావము. — ఏ ప్రకారము విష్ణువే పురుషోత్తముఁడనియు త్ర్యంబకుఁడనఁగా ముక్కుంటియే మహేశ్వరుఁడనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నారో యా ప్రకారము మునులు నన్ను శతక్రతుఁడనఁగా, నూతిశ్వమేధయాగములు చేసినవాఁడ నని చెప్పుదురు. ఈనామములు వరుసగా మామువ్వురికే కాక యితరులకుఁ బోనఁగదు.

శ్లో. అథోఽయ మశ్వః కపిలానుసారిణా
పితు స్త్వదీయస్య మయాఽపహరితః,
అలం ప్రయత్నేన త వాత్ర, మా నిధాః
పదం పదవ్యాం సగరస్య సంతతేః.

పదచ్ఛేదము — ఆతః, ఆయం, ఆశ్వః, కపిలానుసారిణా, పితుః, త్వదీయస్య, మయా, అపహరితః, అలం. ప్రయత్నేన, తవ, అత్ర, మా, నిధాః, పదం, పదవ్యాం, సగరస్య సంతతే.

అర్థము. — ఆతః = ఈ కారణమువలన, త్వదీయస్య = నీసంబంధియైన, పితుః = తండ్రి యొక్క, ఆయం = ఈ నూతివదైన, ఆశ్వః = గుఱ్ఱము, కపిలానుసారిణా = కపిల = కపిలమహర్షిని, అనుసారిణా = అనుసరించిన, మయా = నాచేత, అపహరితః = అపహరింపఁబడెను. అత్ర = ఈయశ్వమందు, తవ = నీకు, ప్రయత్నేన = ప్రయాసము, అలం = వలదు. సగరస్య = సగరచక్రవర్తియొక్క, సంతతే = సంతానముయొక్క, పదవ్యాం = మార్గమందు, పదం = పాదమును, మా నిధాః = ఉంచుము.

అకంక్ష. — మానిధాః = ఉంచుము, కః = ఎవడు? త్వం = నీవు. కిం = దేనిని? పదం = పాదమును (సగరచక్రవర్తియొగము). కస్యాం = దేనియందు? పదవ్యాం = మార్గమందు. కస్యాం = దేనియొక్క? సంతతే = సంతానముయొక్క. కస్య = ఎవనియొక్క? సగరస్య = సగరచక్రవర్తియొక్క. అలం = వలదు. కేన = ఏని? ప్రయత్నేన = ప్రయాసము కుత్ర = ఎందు? అత్ర = ఈయశ్వమందు. కస్య = ఎవని? తవ = నీకు, అపహరితః = అపహరింపఁబడెను. కేన = ఎవనిచేత? మయా = నాచేత. కః = ఏని? ఆశ్వః = గుఱ్ఱము. (కర్తృణి ప్రయోగము). మయా కథంభూతేన = నేనెట్టివాడను? కపిలానుసారిణా = కపిలబుష్పి ననుసరించినవాడను. ఆశ్వః కథంభూతః = ఆశ్వమెట్టిది? ఆయం = ఈనూతివదైనది. కస్య = ఎవనియొక్క? పితుః = తండ్రియొక్క. పితుః కథంభూతస్య = తండ్రియెట్టివాడు? త్వదీయస్య = నీసంబంధియైనవాడు. కుతః = ఎందువలన? అతః = ఆ కారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు. — అతః = తనీలంతమవ్య. ఆయం = ఆయం, ఇమా, ఇమే. ఇదంశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. ఆశ్వః = ఆశ్వః, ఆశ్వో, ఆశ్వాః, ఆశ్వశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కపిలానుసారిణా = కపిలమనుసరణీతి కపిలానుసారి, తేన కపిలానుసారిణా. అనుసారిణా, అనుసారిభ్యాం, అనుసారిభిః. కపిలానుసారిశబ్దః న, పు, త్వు, ఏ. పితుః = పితుః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, మ, ఏ. త్వదీయస్య - తవాయం త్వదీయః, తస్య త్వదీయస్య-త్వదీయస్య, త్వదీయయోః, త్వదీయానామ్. త్వదీయశబ్దః ఆ, పు, మ, ఏ. మయా = మయా, ఆపాభ్యాం, అస్తాభిః. అస్తచ్చబ్దః ద, పు, త్వు, ఏ. అలం = అలం, ప్రయత్నేన - ప్రయత్నేన, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నేః ప్రయత్నశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. తవ = తవ, తే, యవయోః, వాం, యుష్టాకం, వః. యుష్టచ్చబ్దః ద, పు, మ, ఏ. అత్ర, త్రలంతమవ్య మా = అవ్య. నిధాః, న్యధాః, న్యధాతం, న్యధాత. నిధూర్వాకాల్ దుధాన్ దారణపోషణయోరిత్యస్తాధావోభ్యుత్తరకాత్కర్తృభూతేజ్జపరస్వపదేమధ్య

మల్లుడుకైకవచనాంతః. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ - పద
వ్యామ్, పదవ్యామ్, పదవ్యాః, పదవీఘ. పదవీశబ్దః ఈ, శ్రీ. న, ఏ. సగరస్య, సగ
యోః, సగరాణాం. సగరశబ్దః ఆ, పు, మ, ఏ. సంతతే-సంతత్యాః, సంతతే, సంతర
త్యాః, సంతతీనాం. సంతతీశబ్దః ఇ, శ్రీ, మ, ఏ.

వ్యాఖ్యాని— అత ఇతి. ఇతః, అహమేవ శతక్రతుః, అత స్త్వదీయస్య పితృ
ఆయం శతతమోఽశ్వః కపిలానుసారిణా కలముఃతుల్యేన మయా, అపహరితః అప
హృతః. స్వాధే చిచ్, తవ, ఆశ్ర, అశ్వేప్రయత్నైః ఆలం, ప్రయత్నం మాశ్రీరి
త్యర్థః, నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతిగణత్వాత్ప్రతీయా. సగరస్య రాజ్యసంతతేస్సంతా
నస్య, పదవ్యాం, పదం. మా నిధాః మా నిధేహి, నిపూర్వద్ధధాతేర్ధుప్ 'న మాశ్రీరిగ.
ఇత్యడాగమప్రతిషేధః, మదాస్కంఠనం లే వివాశమూలం భవిష్యతి భావః.

భావము.— కావున నీకంప్రయొక్క సూరివయశ్వమును నే నపహరించివదల
డను. నీ నీవిషయమయి యెంతమాత్రము ప్రయాస పుచ్చుకొనవద్దు. ఎందువలన నన,
పూర్వము పగరచక్రవర్తికుమారులు యాగీయాశ్వవిషయమయి కపిలమహర్షి బ్రాహ్మి
బోయి నాశమును బొందినట్లు ఖటించును.

శ్లో. తతః ప్రహస్యాపభయః పురందరం
పున ర్భభాషే తురగస్య రక్షితా,
గృహణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే
న ఖ ల్వినిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్.

౨౫౦

పదచ్ఛేదము.— తతః, ప్రహస్య, అపభయః; పురందరం, పునః, బభాషే,
తురగస్య, రక్షితా, గృహణ, శస్త్రం, యది, సర్గ, ఏష, తే, న, ఖలు, అనిర్జిత్య,
రఘుం, కృతీ, భవాన్.

అర్థము.— తతః=అనంతరమందు, తురగస్య=అశ్వమునకు, రక్షితా=సంరక్షితుఁ
డయిన రఘుమహారాజు, ప్రహస్య=నవ్వి, అపభయస్య=భయములేనివాఁడగుచు,
పునః=విరిగి, పురందరం = దేవేంద్రునిగూర్చి, బభాషే=చెల్పెను. హేదేవేంద్ర=హి
యిదేవేంద్రుడా! ఏష=ఈయశ్వమునువిడువకపోవుటయే, తే=నీకు. సర్గోయది=నిశ్చయ
మయిన దయ్యో నేని, తర్హి=ఇప్పుడే, శస్త్రం=ఆయుధమును, గృహణ=పుచ్చుకొనుము.
భవాన్=నీవు, రఘుం=రఘుమహారాజును, అనిర్జిత్య=జయింపకయే, కృతీ=కృతకృత్యు
డవు, న ఖలు = కావునమా.

అకాంక్ష. — న ఖలు=కాఢమమా. కః=ఎవఁడు? భవాత్=నీవు. (అకర్తకప్రయోగము) కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? కృతీ=కృతకృత్యుఁడవు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అన్విత్వం=జయించుట. కం=ఎవఁడు? రఘుం=రఘువంశరాజును. గృహణ=పుచ్చుకొనుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. గిం=దేని? శత్రుం=అచూఢమును (చకర్తకప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? క్షా=ఇప్పుడే, ధర్మో య=నిశ్చయమును నడయ్యెనేని. కః=ఎవఁడు? ఏమః క్షయశ్చమును విమోచకపోవుట (అకర్తకప్రయోగము). కస్య=ఎవఁడె? తే=నీకు కస్యసంబుధి? హేదేవేంద్ర=ఓయిదేవేంద్రుడా, బభాషే=బాసెను. కః=ఎవఁడు? రక్షితా=సంరక్షితుఁడయిన రఘువంశరాజు. కం=ఎవఁడు? పురిందరం=దేవేంద్రుని గూర్చి. (సకర్తకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? పునః=తిరుగ. కథంభూతస్య=ఎట్టివాఁడగుచు. అపభయస్య=భయములేనివాఁడగుచు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రహస్య=నవ్వి. కస్య=దేని? తురగస్య=అశ్వమునకు కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమును.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః - అవ్య. ప్రహస్య - ల్యబంతమవ్యయమ్. అపభయః-అపకతం భయం యస్య సః అపభయః. అపభయః, అపభయా, అపభయాః. అపభయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. పురిందరం-పురిందరాయతీతి పురిందరః, తం పురిందరం. పురిందరం, పురిందరా, పురిందరాత్. పురిందరశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. పునః- అవ్య. బభాషే - బభాషే, బభాషితే, బభాషితే 'భాష స్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్తాథ లోస్సకర్తకాత్కర్తృభూతే టి అత్త సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తురగస్య- తురంగచ్ఛతీతి తురగః, శస్య తురగస్య, తురగస్య, తురగయోః, తురగాణాం, తురగశబ్దః ఆ, పు, ష. ఏ. రక్షితా - రక్షితా, రక్షితారా, రక్షితారః. రక్షితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ, గృహణ-గృహణ, గృహ్ణీతాత్. గృహ్ణీతం, గృహ్ణీత. 'గ్రహ ఉపాదాన' ఇత్యస్తాథాలో స్సకర్తకాత్కర్తృ విధ్యాదా లాట్ పంచైవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. శత్రుం-శత్రుం, శస్త్రే, శస్త్రాణి శత్రుశబ్దః ఆ, స, ద్వి, ఏ. యశి-అవ్య. సర్గః-సర్గః సర్గా, సర్గాః. సర్గశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఏమః-ఏమః, ఏతా, ఏతే. ఏతచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. తే. తవ తే, యవయోః వాం, యుష్టకం వః. యుష్టచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. న-అవ్య. ఖలు-అవ్య. అన్విత్వం=ల్యబంతమవ్య. రఘుం-రఘుం, రఘూ, రఘూత్, రఘుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ, కృతీ-కృతమునేనేతి కృతీ-కృతీ, కృతినా, కృతినః. కృతిన్ శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. భవాత్-భవాత్, భవంతో, భవంతః. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. వ్యాఖ్యా. — తతఃఇతి. తత స్తురగస్య రక్షితా రఘుః, ప్రహస్య ప్రహసం కృత్వా, అపభయః నిర్భీకస్య, పునః, పురిందరం. బభాషే, కిమితి, హేదేవేంద్ర, ఏహాశ్చ మౌచనరూపః, తే తవ, సర్గః సిన్ధుయా యది, "సర్గస్య స్థావ నిర్దోక నిశ్చయాధ్యాయా నృప్తి" ష్టిత్యదుః. తస్మి, శత్రుం, గృహణ, భవాత్, రఘుం మం, అన్విత్వ కృతము

నేనేతి కృతి కృతకృత్యో, న భుం 'అప్రాభ్యశ్చే' తి ఇతి కృత్యయః. రఘు ప్రహరణ దాత్తనో దుర్జయత్వం సూచితం.

భావము.—అంతట గుర్జుమును రక్షించెను రఘుమహారాజు నన్ని యంత్రమౌక్రము భయములేక మరిల దేవేంద్రునితో నొం. నీ పగుర్జుమును బిడుముట లేదని నిశ్చయించు కొంటివేని నీవు నాతో యుద్ధముచేసి నన్ను జయింపకయ : యి: ప్రార్థసిద్ధిని కొందలేవు.

శ్లో. స ఏవ ముక్త్యా న ఘవంత మున్ముఖః
కరిష్యమాణః సశరం శరాసనమ్,
అలీఘ శేషశోభినా
వపుఃప్రకర్షేణ విడంబితేశ్వరః.

206

పదచ్ఛేదము.—సః, ఏవం, ఉక్త్యా, మఘవంతం, ఉన్ముఖః, కరిష్యమాణః, సశరం, శరాసనం, అలిష్ఠల్, అలీఘ శేషశోభినా, వపుఃప్రకర్షేణ, విడంబితేశ్వరః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, ఉన్ముఖస్థ్=అభిముఖుడయినవాడగుచు, మఘవంతం=దేవేంద్రునిగూర్చి, ఏవం=ఈప్రకారముగా, ఉక్త్యా=చెప్పి, శరాసనం=ధనుస్సును, సశరం=బాణసహితమునుగా. కరిష్యమాణః = చేయఁబోయెడువాడగుచు, అలీఘ శేషశోభినా-అలీఘ=అలీఘాభ్యుస్థానభేదముచేత, విశేష=అధికముగా, శోభినా=ప్రకాశించుచుండెడి, వపుఃప్రకర్షేణ=వపుః=శరీరముయొక్క, ప్రకర్షేణ=బొన్నత్యము చేత, విడంబితేశ్వరస్థ్-విడంబిత=అనుకరింపఁబడ్డ, ఈశ్వరస్థ్=పరమేశ్వరుఁడు గలిగినవాడగుచు, అలిష్ఠల్=నిలఁబడియుండెను.

అకాంక్ష — అలిష్ఠల్=నిలఁబడియుండెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (ఆకర్షకప్రయోగము), కథంభూతస్థ్=ఎట్టివాడగుచు? విడంబితేశ్వరస్థ్=అనుకరింపఁబడ్డపరమేశ్వరుఁడుగలిగినవాడగుచు. శేన=దేనిచేత? వపుఃప్రకర్షేణ=శరీరాన్నత్యముచేత. వపుఃప్రకర్షేణ కథంభూతేన=శరీరాన్నత్యమెట్టిది? అలీఘ శేషశోభినా=అలీఘాభ్యుస్థానభేదముచే నధికముగాఁ బ్రకాశించునది, కథంభూతః=ఎట్టివాడగుచు? కరిష్యమాణః=చేయఁబోయెడివాడగుచు. కిం=దేనిని? శరాసనం=ధనుస్సును. కథంభూతం=ఎట్టిదానిగ? సశరం=బాణసహితమునుగ. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉక్త్యా=చెప్పి. కథం=ఎట్లు? ఏవం=ఈప్రకారముగా. కం=ఎవనినిగూర్చి మఘవంతం=దేవేంద్రునిగూర్చి. కథంభూతస్థ్=ఎట్టివాడగుచు? ఉన్ముఖస్థ్=అభిముఖుడయినవాడగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తా. చే. తచ్ఛబ్దః దపుఃప్ర, ఏ.ఏవం-అవ్య. ఉక్త్యా-క్త్యప్రకృత్యాంతమవ్య. మఘవంతం-మఘవంతం, మఘవంతో, మఘవంతో.

మఘవచ్చట్టి త, పు, ద్వి, ఏ. ఉన్ముఖః-ఉన్ముఖః, ఉన్ముఖౌ, ఉన్ముఖాః. ఉన్ముఖశబ్దః
అ, పు, ప్ర, ఏ. కరిష్యమాణః-కరిష్యమాణః, కరిష్యమాణః, కరిష్యమాణాః. కరిష్యమాణ
శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సశరం-శరేణ సమావర్తత ఇతి సశరం, శరన్ సశరం. సశరం, సశరే, సశ
రాణి సశశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. శరాసనం-శరా ఆస్యంలేన సేవేతి, శరాసనం, తత్, శరా
సనం-శరాసనం, శరాసనే శరాసనాని. శరాసనశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అతిష్ఠత్-అతిష్ఠత్, అతి
ష్ఠతాం, అతిష్ఠత్. అతిష్ఠాతినిష్పత్త్యాత్మస్తాన్ధాతాకర్తకాశ్కప్తిభూతేలజ్ఞపరస్తై
పదేప్రథమపురుషైకచనాంతః అలింఘశేషశోభినా-విశేషం శోభత ఇతి విశేషశోభి,
అలింఘన విశేషశోభి అలింఘనవిశేషశోభి, లేన అలింఘనవిశేషశోభినా. శోభినా, శోభిభ్యాం,
శోభిభిః. అలింఘనవిశేషశోభి శబ్దః న, పు, త్ప్ర, ఏ. వపుఃప్రకర్షేణ-వపుషః ప్రకర్షేణవపుః
ప్రకర్షః, లేన వపుఃప్రకర్షేణ, ప్రకర్షేణ, ప్రకర్షభ్యాం, ప్రకర్షైః, వపుఃప్రకర్షశబ్దః
అ, పు, త్ప్ర, ఏ. విడంబితేశ్వరః-విడంబితః ఈశ్వరః యన సః విడంబితేశ్వరః. ఈశ్వరః,
ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. విడంబితేశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య.—న ఇతి. సరఘుః ఉన్ముఖస్యై, మఘవంతమింద్రం, ఏవముత్తాన్
శరాసనం చాపం, సశరం, కరిష్యమాణఃకరిష్యత్. అలింఘన అలింఘనశ్చేనస్థానభేదేన, విశే
షశోభినా, అతిశయశోభినా, వపుఃప్రకర్షేణదేహాన్న త్యేన, విడంబితేశ్వరః ఆనుకృతపి
నాకీసత్, అతిష్ఠత్. అలింఘనక్షేపయాతమః. “శ్లో. స్థానానిధన్వినాంపంచ తత్ర వైశాఖ
మస్త్రీయాం, తద్వితస్త్యంతరాపాదౌ మండలంతోరణాకృతి. అన్యర్థంస్యా త్పమపదం
అలింఘం తతోఽగ్రతః, దక్షిణేనామమాకుంచ్యప్రత్యాల్లిఖం వివర్ణయ” ఇతి. వితస్త్యం.
శరేణ స్థితేపాదద్వయే విశాఖం; తోరణాకృతి త్వేన స్థితే పాదద్వయే మండలమ్;
తుల్యపాదయంగం, సమపదమ్; దక్షిణ ఇంఘాప్రసారే నామపదసంఘోచే చ అలింఘం
నామపదప్రసారే దక్షిణపదసంఘోచే ప్రత్యాల్లిఖం.

భావము.—అని చెప్పి దేవేంద్రుని కభిముఖుడై ధనుస్సును బుచ్చుకొని యుద్ధ
సన్నద్ధుడయి ఈశ్వరునివలె నిలిచి.

శ్లో. రఘో రఘో రవప్తంభమయేన పత్రిణా
హృది క్షతో గోత్రభిదవ్యమర్షణః,
నవాంబుదానీకమువహార్తలాంఢనే
ధనుః ప్యమోఘం సమధత్త సాయకమ్.

౫౩

పదచ్ఛేదము.—రఘో, రవప్తంభమయేన, పత్రిణా, హృది, క్షతః, గోత్రభిత్,
అని, అమర్షణః. నవాంబుదానీకమువహార్తలాంఢనే, ధనుః, అమోఘం, సమధత్త,
సాయకమ్.

ఆర్థము. — రఘోః = రఘుమహారాజయొక్క, అవప్తంభమయేన = ప్రంభనముచే
మయిన, పత్రిణా = బాణముచేత, హృది = హృదయమందు, క్షతః = కొట్టబడినవాడు
గనుకనే. అమర్షణః = రోషవిశిష్టుడయిన, గోత్రభిక్ష = దేవేంద్రుడును, నవాంబు
దానీకముహూర్తలంఛనేనవ = శ్రోక్మణునందలి అంబుద = మేఘములయొక్క, అనీక =
సమూహమునకు, ముహూర్త = ముహూర్తమాత్రమందు, లాంఛనే = చిహ్న భూతమైన,
ధనుషి = తనధనుస్సునందు, ఆమోఘం = చ్యుతముకాసి, సాయకం = బాణమును, నమధత్త =
కూర్చెను.

ఆ కాంక్ష. — నమధత్త = కూర్చెను. శోఽపి = ఎవడును? గోత్రభిక్ష = దేవేంద్రు
డును. కం = దేని? సాయకం = బాణమును (చక్కర్లకప్రయోగము). సాయకం కథంభూ
తం = బాణమెట్టిది? ఆమోఘం = వ్యర్థముకానట్టిది. కస్మిక్ = దేనియందు? ధనుషి = తనధను
స్సునందు. ధనుషి కథంభూతే = తనధనుస్సునట్టిది? నవాంబుదానీకముహూర్తలంఛనే =
శ్రోక్మణుమేఘముల సమూహమునకు ముహూర్తమాత్రమందు చిహ్న భూతమైనట్టిది.
గోత్రభిక్షకథంభూతః = దేవేంద్రుడెట్టివాడు? అమర్షణః = రోషవిశిష్టుడైనవాడు.
కథంభూతః = ఎట్టివాడుగనుకనే. క్షతః = కొట్టబడ్డవాడు గనుకనే. కేన = దేనిచేత?
పత్రిణా = బాణముచేత. కస్మిక్ = దేనియందు? హృది = హృదయమునందు. పత్రిణా
కథంభూతేన = బాణమెట్టిది? అవప్తంభమయేన = అవప్తంభనరూపమైనది, కస్య = ఎవనియొ
క్క? రఘోః = రఘుమహారాజయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — రఘోః, రఘోః, రఘోః, రఘూణామ్ రఘుశబ్దః, ఉ, పు, ష, వి. అవప్తంభమయేన - అవప్తంభస్య వికారః అవప్తంభమయే, లేన అవప్తంభమ
యేన. అవప్తంభమయేన, అవప్తంభమయాభ్యాం, అవప్తంభమయై. అవప్తంభమయశ్చా
ఆ, పు, శ్చ, వి. పత్రిణా - పత్రిణి ఆస్య సంతితి పత్రీ, లేన పత్రిణా. పత్రిణా, పత్రి
భ్యాం, పత్రిభిః. పత్రికశబ్దః స, పు, త్త, వి. హృది - హృది, హృదోః, హృద్భ్య. హృద్భ్య
ష్టః ద, న, న, వి. క్షతః - క్షతః క్షతౌ, క్షతాః. క్షతశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. గోత్రభిక్ - గోత్రాక్
భిన త్రితి గోత్రభిక్. భిక్, భిదౌ, భిషః. గోత్రభిద్యబ్దః స, పు, ప్ర, వి. అః - అస్య. అమర్షణః -
అమర్షణి, అమర్షణౌ, అమర్షణాః. అమర్షణశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. నవాంబుదానీకముహూ
ర్తలంఛనే - అంబూనిదదతీత్యంబుదాః, నవాశ్చలే అంబుదాశ్చ నవాంబుదాః, నవాంబు
దానాం అనీకం నవాంబుదానీకం, ముహూర్తం లాంఛనం ముహూర్తలంఛనం, తస్మిక్
నవాంబుదానీకస్య ముహూర్తలంఛనం నవాంబుదానీకముహూర్తలంఛనం, తస్మిక్
నవాంబుదానీకముహూర్తలంఛనే. లాంఛనే. లాంఛనయోః, లాంఛనేషు నవాంబుదానీక
ముహూర్తలంఛనశబ్దః, ఆ, న, న, వి. ధనుషి - ధనుషి, ధనుషోః, ధనుష్టు. ధనుశ్చాబ్దః
స, న, న, వి. ఆమోఘం - మోఘో నభవతీత్యమోఘః, తం ఆమోఘం. ఆమోఘం

అమోఘా, అమోఘాఁ. అమోఘశబ్దః, ఆ, పు, ద్వి, ఏ. సమధత్త-సమధత్త, సమ
దధాతాం, సమదధత సమ్మావృత్తాల్. ధాఙ్ ధాఙ్ ఇపోమయో' రిశ్యస్తాద్ధాతో
స్సకర్త కాత్కర్తృభూతే ఆత్మనేవదే ప్రకమశ్చరుషైకవచనాంతః. సాయకం -
సాయకం, సాయకౌ, సాయకాఁ. సాయకశబ్దః, ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా — రఘోరితి. రఘోరిష్టంభమసేన స్తంభసరూపేణ, నఖల్పనిర్జిత్య
రఘుంకృతీభవా నిత్యాన్యభిభవమాపేక్షేత్కర్థః, “అష్టంభస్సువర్ణైచ స్తంభప్రాకారయో
రపీతి విశ్వః చక్రిణాబాణేన, హృది హృదయే, తులోన్విధ్య, అశవివ, ఆమర్షణః ఆస
హనః, క్రుద్ధఇత్కర్థః. గోత్రభిదిం క్రోతి, ‘గోత్రః త్తోజీనరేమత’ ఇతి విశ్వః సవాంబు
దానా మనీకస్య బృందస్య మహూర్తం క్షణమాత్రం లాంఛనే చిహ్నభూతే. ధనుషి
దివ్యే ధనుషీత్కర్థః, అమోఘ మవంశ్యం సాయకం బాణం సమధత్త సంహితవాఁ.

భావము. — రఘుమహారాజు ప్రయోగించిన స్తంభసరూపశరముచే ట్రామ్ముతాఁ
కఃబడి యింద్రుడు క్రోధముడై కొంచెముకాలము నుత్తమేఘములకు చిహ్నముగ
నుండు తనధనువున సార్థకముగు నొకసాయకమును సంధించెను.

శ్లో. దిలీపనూనోః స్ఫు బృహత్ భుజాంతరం
ప్రవిశ్య, భీమాసురశోఽనిరోచితః,
పపా వనాస్వాదితపూర్వ మాశుగః
కుతూహలే నేవ మనుష్యశోఽనితమ్.

౨౪

పదచ్ఛేదము. — దిలీపనూనోః, సః, బృహత్, భుజాంతరం, ప్రవిశ్య, భీమా
సురశోఽనిరోచితః, పపా, అనాస్వాదితపూర్వం, ఆశుగః, కుతూహలేన, ఇవ, మనుష్య
శోఽనితమ్.

అర్థము. — భీమాసురశోఽనిరోచితః - భీమ=భయంకరులయిన, ఆసుర=రాక్షసుల
యొక్క, శోఽనిత=రక్తమందు, ఉచితః = పరిచితమయిన, సః=ఆ ఇంద్రముక్తమయిన,
ఆశుగః=బాణము, దిలీపనూనోః = రఘుమహారాజుయొక్క, బృహత్=విస్తారమయిన,
భుజాంతరం=భుజ = బాహువులయొక్క, అంతరం=మధ్య ప్రదేశమును, ప్రవిశ్య=ప్రవేశి
ంచి, అనాస్వాదితపూర్వం = పూర్వమందాస్వాదముచేయఁబడని, మనుష్యశోఽనితం=
మానుషరక్తమును, కుతూహలేనేవ=ఉత్కంఠచేతనువలె, పపా=పానముచేసెను.

అకాంక్ష. — పపా=పానముచేసెను. కః=ఏది? ఆశుగః=బాణము. కిం=దేనిని?
మనుష్యశోఽనితం=మానుషరక్తమును(సకర్తకప్రయోగము). కేనేవ=దేనిచేతనువలె? కుతూ
హలేనేవ=ఉత్కంఠచేతనువలె. మనుష్యశోఽనితం కథంభూతం=మానుషరక్తమట్టిది? అనా

స్వాదితపూర్వం=పూర్వమందు ఆస్వాదముచేయఁబడినది. కింకృత్వా=ఏమి చేసి? ప్రశ్నశబ్దం ప్ర
వేశించి కిం=దేనిని? భుజాంతరం=భుజంబాహువులయొక్క, అంతరం=మధ్యప్రదేశమును.
భుజాంతరం కథంభూతం=భుజముయొక్క మధ్యప్రదేశ మెట్టిది? బృహత్=విస్తారము
నట్టిది. కస్య=ఎవనియొక్క? దిలీపసూనోః=రఘుమహారాజుయొక్క. ఆతః=తానంతరంభూ
తః=బాణమెట్టిది? సః=అయింద్రము క్తమయినది. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టిది? భీమా
సురశోణితోచితః=భయంకరులయన రాక్షసులయొక్క రక్తమందు పరిచితమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — దిలీపసూనోః=దిలీపస్య సూనుః దిలీపసూనుః, తస్య
దిలీపసూనోః. సూనోః, సూనోః, సూనూనాం. దిలీపసూనుశబ్దః ఉ, పు, మ, మి. సః-
సః, లో, లే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. బృహత్-బృహత్, బృహతీ, బృహంతి. బృహ-చ్ఛబ్దః
త, న, ద్వి, ఏ. భుజాంతరం=భుజయోః అంతరం భుజాంతరం, తత్ భుజాంతరం - అంత
రం, అంతరే, అంతరాణి. భుజాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రవిశ్య-ల్యబంతమవ్యు. భీ
మాసురశోణితోచితః-భీమాశ్చ లే అనురాశ్చ భీమాసురాః, భీమాసురాణాం శోణితం
భీమాసురశోణితం, భీమాసురశోణితే ఉచితః భీమాసురశోణితోచితః. ఉచితః, ఉచితా,
ఉచితాః. భీమాసురశోణితోచితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వపా-వపా, వపతుః, వపుః.
'పాపాన' ఇత్యస్తా ధాతో స్ఫుకర్తృకాత్కర్తృభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచ
నాంతః. అనాస్వాదితపూర్వమ్-ఆస్వాదితం సభవతీత్యనాస్వాదితం, పూర్వం అనాస్వా
దితం అనాస్వాదితపూర్వం, తత్ అనాస్వాదితపూర్వం. పూర్వం, పూర్వే, పూర్వాణి.
అనాస్వాదితపూర్వశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఆహగః-ఆహగచ్ఛ రీత్యాహగః. ఆహగః ఆహ
గౌ, ఆహగాః. ఆహగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కుతూహలేన-కుతూహలేన, కుతూహలా
భ్యాం. కుతూహలైః. కుతూహలశబ్దః అ, న, త్వు, ఏ. ఇవ-ఆప్య. మనుష్యశోణితం-
మనుష్యస్యశోణితం మనుష్యశోణితం, తత్ మనుష్యశోణితం. శోణితం, శోణితే, శోణి
తాని, మనుష్యశోణితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — దిలీపేతి. భీమానాంభయంకరాణాం అనురాణాం శోణితే యధికే,
ఉచితః పరిచితః. స ఇంద్రముక్తః, ఆహగః సాయకః, దిలీపసూనోః రఘోః, బృహత్
భుజాంతరం వక్షః, ప్రవిశ్య, అనాస్వాదితపూర్వం పూర్వమనాస్వాదితం, 'మప్పు' పేతి
సమాసః, మనుష్యశోణితం, కుతూహలేనేవ వపా.

భావము. — భీకరరక్షిరధిరపానోచితమును సుహేంద్రముక్తమునగు బాణ
మురఘువువికాలవక్షస్థలిం జొచ్చి మున్నెప్పుడాస్వాదించిపని మానవరుధిర మెట్లుందునో
యనుకొనుకొనుచేతంబోలె నాతని నెత్తురు ద్రావెను. ఆబాణ మానవిమృదయము ననాటి
యందులొనుండి నెత్తురు కాట్టెను.

శ్లో. హరేః కుమారోఽ. కుమారస్యైవ
సురద్విపాస్థాలకర్కశాంగుః,
భుజే శచీపత్రవిశేషకాంకితే
స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్.

౨౫

పదచ్ఛేదము.—హరేః, కుమారిః, ఆపి, కుమారవిక్రమః, సురద్విపాస్థాలనకర్కశాంగుః, భుజే, శచీపత్రవిశేషకాంకితే, స్వనామచిహ్నం, నిచఖాన, సాయకమ్.

అర్థము.—కుమారవిక్రమః—కుమార=కుమారస్వామియొక్క, విక్రమః=పరాక్రమమువంటి పరాక్రమముగల, కుమారోఽపి = రఘుమహారాజును. సురద్విపాస్థాలనకర్కశాంగుః—సురద్విప=విరావతముయొక్క, ఆస్థాలన=తట్టుటచేతను, కర్కశ=కఠినములయిన, ఆంగుః=వ్రేళ్ళగల్గినట్టిదియు, శచీపత్రవిశేషకాంకితే=శచీ=శచీదేవియొక్క పత్రవిశేషక=మకరికాపత్రవిశేషములచేత, అంకితే=గుర్తుకలదిగాచేయఁబడిన, హరేః=దేవేంద్రునియొక్క, భుజే=బాహువునందు, స్వనామచిహ్నం=స్వ = స్వకీయమయిన, నామ=నామధేయమే, చిహ్నం=గుఱుతుగాఁగలిగిన, సాయకం=బాణమును, నిచఖాన=నాఁటెను.

అకాంత.—నిచఖాన=నాఁటెను. కి=ఎవఁడును? కుమారోఽపి=రఘుమహారాజును. కం=దేనిని? సాయకం=బాణమును (సకర్తకప్రయోగము). సాయకంకథంభూతం=బాణమెట్టిది? స్వనామచిహ్నం=స్వకీయమయిననామధేయమేగుర్తుగఁగలిగినది. కస్మిక్=దేనియందు? భుజే=బాహువునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? హరేః=దేవేంద్రునియొక్క. భుజేకథంభూతే=బాహుమెట్టిది? శచీపత్రవిశేషకాంకితే=శచీదేవియొక్క మకరికాపత్రవిశేషములచే గుర్తుకలదిగా చేయఁబడినది. పునఃకథంభూతే=ఇంకను ఎట్టిది? సురద్విపాస్థాలనకర్కశాంగుః=విరావతముయొక్క(ను)తట్టుటచే గఠినములయిన వ్రేళ్ళకలిగినది. కుమారి కథంభూతః=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? కుమారవిక్రమః=కుమారస్వామియొక్క పరాక్రమమువంటి పరాక్రమము గలిగినవాఁడు.

శబ్దిరూపనమాసములు.—హరేః=హరేః, హరోః, హరీగాం. హరిశబ్దః ఇ, పు, ప, వి. కుమారి, కుమారా, కుమారాః. కుమారశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఆపి - ఆప్య. కుమారవిక్రమః=కుమారస్య విక్రమ ఇవ విక్రమాయస్యసః కుమారవిక్రమః. విక్రమః, విక్రమా, విక్రమాః. కుమారవిక్రమశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. సురద్విపాస్థాలనకర్కశాంగుః-ద్విః. పిబీతి ద్విపః, సురాణాం ద్విపః సురద్విపః, సురద్విపస్య ఆస్థాలనం సురద్విపాస్థాలనం, సురద్విపాస్థాలనేన, కర్కశాః సురద్విపాస్థాలన

కర్కశాః, సు...శాః, అంగుళియాయస్య సః, సుర...గుళిః, తస్మిన్, సుర...గుళా.
 అంగుళా, అంగుళోః, అంగుళిః. సురద్విపాస్థాలనకర్కశాంగుళిశబ్దః ఇ, పు, స, ఏ.
 భుజే-భుజే, భుజయోః, భుజేషు. భుజశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. శబీపత్రవిశేషకాంకిలే,
 విశేషా విప విశేషకాః, పత్రాణాం, వి...కాః, పత్రవిశేషకాః, శచ్యాః, ప...కాః,
 శబీపత్రవిశేషకాః. అంకాః అస్మిన్ సంత్యంకవాన్, అంకవాన్ కృతః అంకితః, శ...
 కైః, అంకితః, శబీపత్రవిశేషకాంకితః. తస్మిన్, శబీ...కాంకిలే. అంకిలే, అంకిత
 యోః, అంకిలేషు. శబీపత్రవిశేషకాంకితశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. స్వనామచిహ్నం-స్వ
 స్య నామ స్వనామ, స్వనామైవ చిహ్నంయస్యసః. స్వనామచిహ్నః, తం స్వనామచి
 హ్నం. చిహ్నం, చిహ్నా, చిహ్నాన్. స్వనామచిహ్నశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. నిచఖాన-
 నిచఖాన, నిచఖ్నుతుః, నిచఖ్నుః నిపూర్వకాల్ 'ఖను అవదారణ' ఇత్యస్తాధాతోస్య
 కర్తకాత్కర్తరిభూలేనిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాయకం, -
 సాయకం, సాయకా, సాయకాన్. సాయకశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ,

వ్యాఖ్యా.—హరేరితి. కుమారస్య స్కందస్య, విక్రమ ఇవ విక్ర మోయస్యన
 తతోక్షః. 'సప్తమ్యవమానే' త్యాదినా ఉత్తరపదలాపినమాసః. కుమారో రఘురవిసుర
 ద్విపనైర్నిరావతస్య ఆస్థాలనేన కర్కశాః అంగుళియాయస్య తస్మిన్. శచ్యాః పత్ర
 విశేషకైః అంకిలే శబీపత్రవిశేషకాంకిలే, శబీపత్రలతాక్రియోదిత ఇతి పాతే శచ్యాః
 పత్రలతాక్రియాయాం పత్రవిశేషరచనాయాం ఉచితే ఆభ్యస్త ఇత్యర్థః. హరేరింద్ర
 స్య భుజే స్వనామచిహ్నం స్వనామాంకితం సాయకం నిచఖాన నిఖాతవాన్. 'య
 మానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహంతువాజిషు, తుకాహికవిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రి
 ప్త్వి'త్యమరః. నిష్కటంకస్వారాజ్యస్థాయం మహానభిభవ ఇతి భావః.

భావము.—కుమారస్వామిపరాక్రమమువంటి పరాక్రమముగలరఘుమహారా
 జును విరావతము నెదురుతాఁకుటచే కఠినమైన దేవేంద్రునిభుజమందు తనపేరు
 గుర్తుగాఁగల యొక బాణమును నాఁటెను.

శ్లో. జహార చాన్యేన మయూరపత్రిణా
 శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్,
 చుకోప తస్మై స భృశం సురశ్రియః
 ప్రసహ్య కేశవ్యపరోపణాదివ.

౫౬

పదచ్ఛేదము.—జహార, చ, అన్యేన, మయూరపత్రిణా, శరేణ, శక్రస్య,
 మహాశనిధ్వజమ్, చుకోప, తస్మై, సః, భృశం, సురశ్రియః, ప్రసహ్య, కేశవ్యపరోప
 ణాల్, ఇవ.

అర్థము. — ఆశ్వేన=మఱియొకటియైన, మయూరపత్రికా=నెమలితెక్కలుగ
లిన, శరణ=బాణముచేత, శక్రస్య=దేవేంద్రునియొక్క, మహాశనిధ్వజం, - మహాల్ =
ఉత్కృష్టమయిన, ఆశని=వజ్రాయుధరూపమయిన, ధ్వజం=తెక్కమును, హర చ=ఛే
దించినవాడును నయ్యెను. సః=ఆదేవేంద్రుడు, సురశ్రియః=దేవతాలక్ష్యయొక్క, ప్రస
హ్య=బలాత్కారముగ, శవ్యవరోపగాదిప=శేశములయొక్క, వ్యవరోపగాదిప=
ఛేదించుటవలనవలె, తస్యే=అరఘుమహారాజుగొఱకు, భృశం=మిక్కిలి, చురోప=రోప
గించెను.

అకాంక్ష. — చురోప=రోపగించెను. కః=ఎవడు? సః=ఆదేవేంద్రుడు (అక
ర్తకప్రయోగము) తస్యే=ఎవనిగొఱకు? తస్యే=అరఘుమహారాజుగొఱకు. కథం=ఎట్లు?
భృశం=మిక్కిలి. కన్పాదిప=దేనివలనవలె? శేశవ్యవరోపగాదిప=శేశములయొక్క ఛేదిం
చుటవలనవలె. కథం=ఎట్లు? ప్రసహ్య=బలాత్కారముగ, కన్పాః = ఎవతెయొక్క?
సురశ్రియః=దేవతాలక్ష్యయొక్క. హరచ=ఛేదించినవాడును నయ్యెను. కః=ఎవడు?
రఘుః=రఘుమహారాజు. కిం=దేనిని. మహాశనిధ్వజం=ఉత్కృష్టమయిన వజ్రాయుధరూ
పమయిన తెక్కెముగ (సకర్తకప్రయోగము) కస్య=ఎవనియొక్క. శక్రస్య=దేవేం
ద్రునియొక్క. కేన=దేనిచేత? శరణ=బాణముచేత. శరణ కథంభూతేన=బాణమెట్టి
ది? మయూరపత్రికా=నెమలితెక్కలుగలనది. పునః కథంభూతేన=ఇంక నెట్టిది. ఆశ్వే
న=మఱియొకటియయినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — జహర-జహర, జహతుః, జహత్రి 'హృష్ హరణ'
ఇత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తభూతేలిక్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ
అప్య. ఆశ్వేన-ఆశ్వేన, అన్యభ్యాం, అన్యైః. అన్యశబ్దః ఆ, పు, త్వు. ఏ. మయూ
రపత్రికా-మయూరస్యపత్రాణి మయూరపత్రాణి, మయూరపత్రాణి అన్యసంతిమయూ
రపత్రి, తేన మయూరపత్రికా. పత్రికా, పత్రిభ్యాం, పత్రిభిః, మయూరపత్రిక్
శబ్దః న, పు, త్వు, ఏ. శరణ-శరణ, శరాభ్యాం, శరైః. శరశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ.
శక్రస్య-శక్రస్య, శక్రయోః. శక్రాణాం. శక్రశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ. మహాశనిధ్వ
జం-ఆశనిరూప శ్చాసౌ ధ్వజశ్చ ఆశనిధ్వజః, మహాశ్చాసౌ ఆశనిధ్వజశ్చ మహాశనిధ్వ
జః, తం మహాశనిధ్వజం. ధ్వజం, ధ్వజౌ, ధ్వజౌ. మహాశనిధ్వజశబ్దః ఆ, పు, ద్వి
ఏ. చురోప-చురోప, చురువరు, చురుపుః 'రువరోప' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్త
భూతేలిక్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్యై-తస్యై, తాభ్యాం, తేభ్యః.
తచ్చబ్దః ద, పు, ష, ఏ. సః- సః, తౌ, తే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. భృశం-అప్య.
సురశ్రియః, సురాణాంశ్రీః సుశ్రీః, తస్మాన్సురశ్రియః. శ్రియోః, శ్రియః, శ్రియోః
శ్రియాం, శ్రిగాం. సురశ్రిశబ్దః ఈ, శ్రీ, ష, ఏ. ప్రసహ్య-ఘృబంకమప్య. శేశవ్య
వరోపగాత్-శేశానాంవ్యవరోపణం శేశవ్యవరోపణం, తస్మాత్ శేశవ్యవరోపగాత్,
వ్యవరోపగాత్, వ్యవరోపగాభ్యాం, వ్యవరోపణేభ్యః. శేశవ్యవరోపణశబ్దః ఆ, న, షం,
ఏ. ఇవ-అప్య.

వ్యాఖ్యా.—జహోరి. అన్యేన మయూరపత్రిణా మయూరపక్షపతా శరేణ.
 ప్రస్థేన్రిస్య మహాశనిష్ఠజం మహాంతమశనిరూపస్థజం, జహార. చిచ్ఛేదచ. సశక్తః
 సురశ్రియః ప్రసహ్యబలాత్కృత్య, కేశానాం వ్యవరోపణాల్ ఆపతారణాదివ, ఛేదనాది
 వేత్తృర్థః, తస్యై రఘవే, భృశమత్తృర్థం. చుకోప. తం హంతుమియేవేత్తృర్థః. 'మధ
 ద్రుహో'త్యాదివా సంప్రదానాచ్చతుర్థి.

భావము.—మఱియు ఆరఘుమహారాజు మిక్కిలి బలవత్తమైన దేవేంద్రుని తైక్క
 మును నెమలితైక్కులు గల మఱియుకబాణముతో యుగయుగమునెను. ఇందుచే రాజ్యలక్ష్మీ
 యుక్త శలవేంద్రులను బలాత్కారముగఁ గల్గించినట్లు దేవేంద్రుడు రఘుమహారా
 జుపై నతికోపమును వహించెను.

శ్లో. తయో రుపాంతస్థితసిద్ధసైనికం
 గరుత్తదాశీవిషభీమదర్శనైః,
 బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషిణో
 పధాన్యై ర్హృద్ధ్వముఖైశ్చ పత్రిభిః.

౫౭

పదచ్ఛేదము.—తయోః, ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికం, గరుత్తదాశీవిషభీమదర్శనైః,
 బభూవ, యుద్ధం, తుములం, జయైషిణోః, అహోముఖైః, ఉర్ధ్వముఖైః. చ, పత్రిభిః.

అర్థము.—జయైషిణోః, జయఃపరస్పరజయమును, విషిణోః=ఇచ్చయించుచుం
 డెడి, తయోః=ఆ ఇంద్రరఘువులకు, గరుత్తదాశీవిషభీమదర్శనైః-గరుత్తల్=గరుడుల
 పలెను, ఆశీవిష=సర్పములవలెను, భీమ = భయంకరములైన, దర్శనైః=చూపులుగఁగి
 నట్టివియు, అహోముఖైః=అహోముఖములైనట్టియు, ఉర్ధ్వముఖైశ్చ=ఉర్ధ్వముఖములైన,
 పత్రిభిః=బాణములచేత, ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికం-ఉపాంత=సమీపప్రదేశమందు, స్థిత=
 నిలుచుండెడి, సిద్ధ=దేవతలు, సైనికం = సేనాజనులుగఁగిరినది, తుములం=సంకులమైన,
 యుద్ధం=యుద్ధము, బభూవ=ఆయెను. (జరిగెను).

ఆ కాంక్ష.—బభూవ=ఆయెను. కిం=ఏది? యుద్ధం=యుద్ధము (ఆకర్షకప్రయో
 గము). యుద్ధంకింభూతం=యుద్ధమెట్టిది? తుములం=సంకులమైనది. పునఃకింభూతం
 =ఇంకను నెట్టిది? ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికం-సమీపప్రదేశమందు నిలుచుండెడి దేవతలును
 సేనాజనులునుకల్గినది. కైః=వేనిచేత? పత్రిభిః=బాణములచేత. పత్రిభిః కింభూతైః=
 బాణములెట్టివి? ఉర్ధ్వముఖైశ్చ=ఉర్ధ్వముఖములైనవి. పునఃకింభూతైః=ఇంకను నెట్టి
 వి? అహోముఖైః=అహోముఖములైనవి. పునఃకింభూతైః=ఇంకను నెట్టివి? గరుత్తదాశీ
 విషభీమదర్శనైః=గరుడులవలెను సర్పములవలెను భయంకరములైనచూపులు కలిగినవి.

కయోః=ఎవరికి? తయోః=ఆ ఇంద్రరఘువులకు. తయోఃకథంభూతయోః=ఆ ఇంద్రరఘువు లెట్టివారు? జయైషిణోః=జయమును సిచ్చయించుచుండెడివారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తయోః-తస్య, తయోః, లేహం. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ప, ద్వి. ఉపాంతస్థిశ్చనైకం-ఉపాంతే స్థితాః ఉపాంతస్థితాః, నేనాయాంసమవేశానైనైకాః, సిద్ధాశ్చ నైకాశ్చ సిద్ధనైకాః, ఉపాంతస్థితాః సిద్ధనైకాః యస్మిన్ తత్, ఉపాంతస్థిశ్చనైకం. నైకం, నైకో, నైకాని. ఉపాంతస్థిశ్చసిద్ధనైకశబ్దః అ,న, ప్ర, ఏ. గరుత్త దాశీవిషభీమదర్శనైః-గరుతః యేహం సంతీతి గరుత్తంతః, ఆశిషి విమం యేహం లే ఆశీమః, గరుత్తంతశ్చ ఆశీవిషాశ్చ గరుత్త దాశీవిషాః. భీమాని దర్శనాని యేహం లే భీమదర్శనాః, గరుత్త దాశీవిషాశ్చభీమదర్శనాః, గరు...నాః,తైః,గరు... నైః.దర్శనైః,దర్శనాభ్యాం, దర్శనైః. గరుత్త దాశీవిషభీమదర్శనశబ్దః అ,పు,తృ,బ. బభూవ-బభూవ, బభూవతి,బభూవుః. సత్తార్కక భూధాతోరకర్తృ కాత్కర్తృభూతేలత్ పర వైషదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.యుద్ధం-యుద్ధం, యుద్ధే, యుద్ధాని. యుద్ధశబ్దః అ,న,ప్ర,ఏ. తుములం-తుములం, తుములే, తుములాని. తుములశబ్దః అ,న,ప్ర, ఏ. జయైషిణోః-జయమిచ్చత ఇతి జయైషిణౌ. తయోః జయైషిణోః. ఏషిణః, ఏషిణోః, ఏషిణాం. జయైష్కశబ్దః న,పు,ప,ద్వి. ఆనోమశ్చైః-ఆధః ముఖాని యేహం లే అనో ముఖాః, తైః, అనోముశ్చైః. ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. ఆనోముఖశబ్దః అ,పు,తృ, బ. ఉర్ధ్వముశ్చైః-ఉర్ధ్వాని ముఖాని యేహం లే ఉర్ధ్వముఖాః, తైః ఉర్ధ్వముశ్చైః, ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. ఉర్ధ్వముఖశబ్దః అ,పు,తృ,బ. చ-ఆవ్య. పత్రిభిః-పత్రిణాః ఏహంసంతీతి పత్రిణః, తైః పత్రిభిః. పత్రిణా, పత్రిభ్యాం, పత్రిభిః. పత్రిక శబ్దః న,పు,తృ,బ.

వ్యాఖ్యా. — తయోరితి. జయైషిణౌ రన్యోన్యజనుకాంక్షిణౌ స్తయౌ రింద్రరఘోః, గరుత్తంతః పక్షవంతః, 'గరుత్మక్షచ్ఛదా' పత్ర'మిత్యమరః. ఆశీవిషాః ఆశిషి దంష్ట్రాయాంవిషం యేహంలే, ఆశీవిషాః సర్వాః. పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః.'అశీర్హితా శంసాహదంష్ట్రయౌ' రిత్యమరః. తఇవ, భీమదర్శనాః, సవత్సస్సర్వాఇవ ద్రష్టౄణాం భయావహాశ్చర్మకః, ఆధవా, గరుత్తంతః గరుడాః, ఆశీవిషాస్సర్వాః, తఇవ భీమదర్శనాః,పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగైరితి భావః,తైః, అనోముశ్చై రూర్ధ్వముశ్చైశ్చింద్రముక్తా అనోముఖాః. రఘుముక్తా ఉర్ధ్వముఖాశ్చ తయోర్ధన్వినోరుపర్యుగోదేశావస్థితత్వాదితి భావః. పత్రిభిర్వాతైః ఉపాంతేస్థితాః తటస్థాస్సిద్ధాదేవాః ఇంద్రస్య రఘోశ్చ నైని కా యస్మిన్ తత్తథోక్తం, తుములం సంకులం, యుద్ధం, బభూవ.

భావము — పరస్పరము జయించవలెననెడి యపేక్షగల యాయీంద్రరఘువులుభేయంకరములైనసర్పములఁబోలినవియు వానినివిరోధులైనగరుత్తంతులఁబోలునవియు నైన

బాణములను నొకరిపై నొకరు ప్రయోగించిరి. ఎగువ నుండెడి దేవేంద్రుని బాణములు అగ్రముఖములుగను దిగువనుండివేయు రఘుమహారాజుబాణములుఊర్ధ్వము ఖములుగను వ్యాపించినవి. సమీపమందుండు దేవతలను సేనాజనులు గల దొడ్డియుద్ధమాయెను.

శ్లో. అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిః
స్థానమాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య తేజసః,
శశాక నిర్వాపయితుం న వాసవః
స్వతశ్చ్యుతిం వహ్ని మి వాప్సి రంబుడః.

>10

వనచ్ఛేదము. — అతి ప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిః, తం, అక్రియం, దుష్ప్రసహస్య, తేజసః, శశాక, నిర్వాపయితుం, న, వాసవః, స్వతః, చ్యుతం, వహ్నిం, ఇవ అద్భిః, అంబుడః.

అర్థము. — వాసవః=దేవేంద్రుడు, అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిః=అతిప్రబంధంబడతెగకుండుటచేత, ప్రహిత=ప్రయోగించబడ్డ, అస్త్ర = ఆయుధములయొక్క వృష్టిః=వర్షములచేత, దుష్ప్రసహస్య=దుఃఖముచేతను సహించకయండెడి. తేజసః=ప్రతాపమునకు, అక్రియం=స్థానభూతుడయిన, తం=ఆరఘుమహారాజును, అంబుడః=మేఘము, అద్భిః=ఉదకములచేత, స్వతః=తనవల్లను, చ్యుతం=వెల్లి వచ్చిన, వహ్నిమివ=అగ్నినివలె, నిర్వాపయితుం=శమింపజేయుటకొఱకు, నశశాక - సమర్థుడగు శాకపోయెను.

ఆ కాంక్ష. - సశశాక=సమర్థుడగు శాకపోయెను, కః=ఎవడు? వాసవః=దేవేంద్రుడు. (అకర్తృక ప్రయోగము). కిం కర్తుం = ఏమిచేయుటకొఱకు? నిర్వాపయితుం=శమింపజేయుటకొఱకు. తం=ఎవని? తం=ఆరఘుమహారాజును. కమివ=ఎవనిని వలె? వహ్నిమివ=అగ్నినివలె. వహ్నింకథంభూతం = అగ్నియెట్టివాడు? చ్యుతం=వెల్లి వచ్చినవాడు. కుతః=ఎవనివలన? స్వతః=తనవలన. శాఖి.=వేనిచేత? అద్భిః=ఉదకములచేత. కః=ఏది? అంబుడః=మేఘము. తంకథంభూతం = ఆరఘుమహారాజెట్టివాడు? అక్రియం=స్థానభూతుడయినవాడు. కస్య=దేని? తేజసః=ప్రతాపమునకు. తేజసఃకథంభూతస్య=ప్రతాపమెట్టిది? దుష్ప్రసహస్య=దుఃఖముచేతను సహించగూడనిది. శాఖిః=వేనిచేత? అగ్నిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిః = ఎడతెరిసిలేమిచేత ప్రయోగించబడిన ఆయుధములయొక్క వర్షములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిః-అత్యంతప్రబంధః, అతిప్రబంధః, అతిప్రబంధేన ప్రహితాః అతిప్రబంధప్రహితాః, అస్త్రాణాం వృష్టయః అస్త్రవృష్టయః, అతిప్రబంధప్రహితాశ్చ తాః అస్త్రవృష్టయశ్చ అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టయః, శాఖిః అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిః. వృష్ట్యో, వృష్టిభ్యాం, వృష్టిః.

అతిప్రబంధప్రహితాస్తవృత్తిశబ్దః ఇ, శ్రీ, తృ, బ. తం-శం, తౌ, తాత్. తద్భట్టి
 ద, పు, ద్వి, వి. ఆశ్రయం-ఆశ్రయం, ఆశ్రయా, ఆశ్రయాత్. ఆశ్రయశబ్దః ఆ,
 ష, ద్వి, వి. దుష్ప్రసహస్య-దుఃఖేన ప్రసోధు మశక్యం దుష్ప్రసహం, తస్య, దుష్ప్రస
 హస్య, దుష్ప్రసహస్య, దుష్ప్రసహయోః, దుష్ప్రసహనాం. దుష్ప్రసహశబ్దః ఆ, న,
 ష, వి. లేజనః-లేజనః, లేజనోః, లేజనాం. లే-శబ్దః స, న, స, వి. శశాక-శశాక, శేక
 తుః, శేతుః 'శశాక'విశ్యస్తాద్ధాతో నృకర్త కాశ్చ-ర్తరిభూతే-త్ పరస్తేవదే ప్రథమపు
 రుషైకవచనాంతః. నిర్వాచయతు-తునున్నంకమవ్య. న-అవ్య. వాసవః-వాసవః, వాస
 వో, వాసవాః. వాసవశబ్దః ఆ, ష, ప్ర, వి. స్వతః - తసిలంత మవ్య. చ్యుతం-చ్యుతం,
 చ్యుతో, చ్యుతాత్. చ్యుతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. వహ్నిం-వహ్నిం, వహ్ని, వహ్నిన్. వహ్ని
 శబ్దః ఇ, పు, ద్వి, వి. ఇవ-అవ్య. అహ్నిః-అహః, అహః, అహ్నిః, అహ్నిః, అహ్నిః, అహ్నిః,
 అహ్నిః, అహ్నిః ప... శ్రీ...నిత్య బహువచనః తృ...బ. అంబుదః - అంబూని దదా
 తీత్యంబుదః. అంబుదః, అంబుదో, అంబుదాః. అంబుదశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—అతీతి. వాసవః ఇంద్రి, అతిప్రబంధేన అతిసాంకత్యేన, ప్రహి
 తాభిః. ప్రయుక్తాభిః, అస్తవృత్తిభిః, దుష్ ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహంతస్య లేజ-హ
 ప్రతాపస్య, ఆశ్రయం, తం రఘుం, అంబుదో మేఘః, అస్థిరుదక్షః, స్వతశ్చ్యుతిగ నిర్గ
 తం వహ్నిమివ. నిర్వాచయతు శమయతు నశశాక, రఘోరపిలోకపాలార్తకస్యేంద్ర
 స్యాంశనంభవత్వా దితిభావః.

భావము.—దేవేంద్రుడెడతెగక ప్రయోగించెడి బాణములయొక్క పరంపరల
 చేతనెంతమాత్రము సహించుకూడని ప్రతాపముగలది లోకపాలకుడైన తనయంశ
 ముచేతక బుట్టిన రఘుమహారాజును మేఘము తనయంశముచేత తనగర్భమునుండి వెడ
 లించినవిడుగు నేలాగునఁ జల్లార్చినేరదో యాప్రకారము జయింపలేక పోయెను.

శ్లో. తతః ప్రకౌష్ఠే హరిచందనాంకితే
 ప్రమథ్యమానార్థవధీరనాదినీమ్,
 రఘు శృణ్వకాకార్థముఖేన పత్రిణా
 శరాసనజ్వలనా ద్విడోజనః.

౨౪౯

పదచ్ఛేదము.---తతః, ప్రకౌష్ఠే, హరిచందనాంకితే, ప్రమథ్యమానార్థవధీరనా
 దినీమ్, రఘుః, శరాంకార్థముఖేన, పత్రిణా, శరాసనజ్వలం, అలునాత్, విడోజనః.

అర్థము.--తతః = అనంతరమందు, రఘుః = రఘుమహారాజు, హరిచందనాం
 కితే-హరిచందన = శ్రీచందనముచేత, అంకితే = గుర్తుగలదిగాఁ జేయఁబడిన, ప్రకౌష్ఠే =

హూర్వరాధః ప్రదేశమందు, ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదీన్-ప్రమథ్యమాన=మథింపఁబడ్డ, అర్ణవ=సముద్రమువలె, ధీర=గంభీరముగ, నాదీన్ = ధ్వని చేయుచుండెడి, విదోజసః = దేవేంద్రునియొక్క, శరాసనజ్యోతి-శరాసన = ధనుస్సుయొక్క, జ్యోతి=అల్లెవృక్షము, శశాంకార్ధముఖేన-శశాంక=చంద్రునియొక్క, అర్ధ=భండమువంటి, ముఖేన=అగ్రభాగముకొనిన, పత్రిణా=బాణముచేత, అలునాత్=ఛేదించెను.

అకాంత. — అలునాత్=ఛేదించెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? శరాసనజ్యోతి=ధనుస్సుయొక్క అల్లెను (సకర్తృకప్రయోగము). తేన=దేని చేత? పత్రిణా=బాణముచేత. పత్రిణా కథంభూలేన=బాణమెట్టిది? శశాంకార్ధముఖేన=చంద్రునిభండమువంటి యగ్రభాగముకలిగినది. కస్య=ఎవనియొక్క? విదోజసః=దేవేంద్రునియొక్క. శరాసనజ్యోతి కథంభూతాం=ధనుస్సుయొక్క అల్లెయెట్టిది? ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదీన్=మథింపఁబడ్డ సముద్రమువలె గంభీరముగ ధ్వనించునది. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రశోషే=హూర్వరాధః ప్రదేశమందు, ప్రశోషేకథంభూలే=హూర్వరాధః ప్రదేశమెట్టిది? హరిచందనాంకిలే=శ్రీచందనముచే గుఱుతుగలదిగాఁ జేయఁబడినది. కదా=ఎవ్వఁడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః-అప్య. ప్రశోషే-ప్రశోషే, ప్రశోష్యయోః, ప్రశోషేషు. ప్రశోష్యశబ్దః అ, పు, స, వి. హరిచందనాంకిలే-హరిచందనేన అంకితః, హరిచందనాంకితః, తస్మిన్ హరిచందనాంకిలే. అంకిలే, అంకితయోః, అంకిలేషు. హరిచందనాంకితశబ్దః ఆ, పు, స, వి. ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదీన్-ప్రమథ్యమానశ్చసా-అర్ణవశ్చ ప్రమథ్యమానార్ణవః, ధీరం నదతీతి ధీరనాదీన్, ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ ధీరనాదీన్, ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదీన్, తాం ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదీన్. నాదీన్, నాదీన్యో, నాదీన్. ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదీన్ శబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, వి. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘువః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, వి. శశాంకార్ధముఖేన-శశః అంశోయస్యః శశాంకః, శశాంకస్య అర్ధః శశాంకార్ధః; శశాంకార్ధం ఇవముఖం యస్య సః శశాంకార్ధముఖః, లేన శశాంకార్ధముఖేన. ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. శశాంకార్ధముఖశబ్దః ఆ-పు, తృ, వి. పత్రిణా-పత్రిణాఅస్యసంతీతి పత్రి, లేన పత్రిణా. పత్రిణా, పత్రిభ్యాం, పత్రిభిః. పత్రిశబ్దః న, పు, తృ, వి. శరాసనజ్యోతి-శరాః అస్యంలేన నేనేతి శరాసనం, శరాసనస్య జ్యోతి, శరాసనజ్యోతి, తాం శరాసనజ్యోతి జ్యోతి, జ్యోతి. శరాసనజ్యోతిశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, వి. అలునాత్-అలునాత్, అలునీతాం, అలునన్. 'అనాత్ ఛేదన' ఇత్యస్తాధాతోస్యకర్తృకాకర్తృణిభూలే లజ్ పరస్వపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విదోజసః-విదోజం ఓజః యస్య సః విదోజాః, తస్య విదోజసః. ఓజసః, ఓజసోః, ఓజసాం. విదోజశబ్దః న, పు, మ, వి.

అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిశబ్దః ఇ, శ్రీ, తృ, బ. తం-తం, తౌ, తా. తచ్చబిః
ద, పు, ద్వి, వి. ఆశ్రయం-ఆశ్రయం, ఆశ్రయా, ఆశ్రయా. ఆశ్రయశబ్దః అ,
ఘ, ద్వి, వి. దుష్ప్రసహస్య-దుష్ప్రసహస్య మశక్యం దుష్ప్రసహం, తస్య, దుష్ప్రస
హస్య, దుష్ప్రసహస్య, దుష్ప్రసహయోః, దుష్ప్రసహనాం. దుష్ప్రసహశబ్దః అ, న,
మ, వి. లేజనః-లేజనః, లేజసోః, లేజసాం. లే-శబ్దః స, న, స, వి. శకాక-శకాక, శేక
తుః, శేకుః 'శ్చ'శక్త'విశ్వస్థాద్ధాతో స్వకర్తృకాత్కర్తృభూతే-పరస్మైవదే ప్రధమపు
రుషైకవచనాంతః. నిర్వాచయతుం-తుమున్నంతమవ్య. న-అవ్య, వాసవః-వాసవః, వాస
వా, వాసవాః. వాసవశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. స్వతః - తసిలింత మవ్య. చ్యుతం-చ్యుతం,
చ్యుతౌ, చ్యుతా. చ్యుతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. వహ్నిం-వహ్నిం, వహ్ని, వహ్ని. వహ్ని
శబ్దః ఇ, పు, ద్వి, వి. ఇవ-అవ్య. అద్భిః-అవః, అవః, అద్భిః, అద్భ్యః, అద్భ్యః, అపాం,
అప్పు, అప్పుబిః ప... శ్రీ... నిత్య బహువచనః తృ... బి. అంబుదః - అంబూని దదా
తీత్యంబుదః. అంబుదః, అంబుదౌ, అంబుదాః. అంబుదశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా. — అతి. వాసవః ఇంద్రః, అతిప్రబంధేన అతిసాంతలేన, ప్రహితాభిః. ప్రయుక్తాభిః, అస్త్రవృష్టిభిః, దుష్ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహంతస్య లేజ. చ
ప్రతాపస్య, ఆశ్రయం, తం రఘుం, అంబుదో మేఘుః, అస్థిరుదక్షః, స్వతస్త్వగ్నితం నిర్ద
తం వహ్నిమివ. నిర్వాచయతుం శయయతుం నశకాక, రఘోరవీలాకపాలాత్క కన్యేంద్ర
స్యాంశసంభవత్యా దితిభావః.

భావము. — దేవేంద్రుడెడతెగక ప్రయోగించెడి బాణములయొక్క పరంపరల
చేత నెంతమాత్రము నహింపఁ గూడని ప్రతాపముగఁగి లోకపాలకుడైన తనయంశ
ముచేతఁ బుట్టిన రఘుమహారాజును మేఘము తనయంశముచేత తనగర్భమునుండి వెడ
లివిచ్చినదిగు నేలాగునఁ జిహ్నార్పణేరదో యా ప్రకారము జయింపలేక పోయెను.

శ్లో. తతః ప్రకౌష్ఠే హరిచందనాంకిలే
ప్రమథ్యమానార్థనధీరనాదినీమ్,
రఘు శృణాకార్థముభేన పత్రిణా
శరాసనజ్యో మలునా ద్భిడౌజసః.

౧౯

పదచ్ఛేదము. --- తతః, ప్రకౌష్ఠే, హరిచందనాంకిలే, ప్రమథ్యమానార్థనధీరనా
దినీమ్, రఘుః, శరాంకార్థముభేన, పత్రిణా, శరాసనజ్యోం, అలునాత్, బిడౌజసః.

అర్థము. --- తతః = ఆనంతరమందు, రఘుః = రఘుమహారాజు, హరిచందనా
ంకిలే-హరిచందన = శ్రీచందనముచేత, అంకిలే = గుర్తుగలదిగాఁ జేయఁబడినఁ ప్రకౌష్ఠే =

కూర్పరాధః ప్రదేశమందు, ప్రమథ్యమానార్జవధీరనాదీనిఁ-ప్రమథ్యమాన=మథింపఁబడ్డ, అర్జవ=సముద్రమువలె, ధీర=గంభీరముగ, నాదీనిం = ధ్వనిచేయుచుండెడి, విదోజనః = దేవేంద్రునియొక్క. శరాసనజ్యోతి-శరాసన = ధనుస్సుయొక్క, జ్యోతి=అల్లెత్రాడును, శకాంకార్ధముఖేన-శకాంక=చంద్రునియొక్క, అర్ధ=భండమువంటి, ముఖేన=అగ్రభాగముకొనిన, పత్రిణా=బాణముచేత, అలునాల్=ఛేదించెను.

ఆకాంక్ష. — అలునాల్=ఛేదించెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? శరాసనజ్యోతి=ధనుస్సుయొక్క అలెను (సకర్తకప్రయోగము). తేన=దేనిచేత? పత్రిణా=బాణముచేత. పత్రిణా కథంభూలేన=బాణమెట్టిది? శకాంకార్ధముఖేన=చంద్రునిభండమువంటి యగ్రభాగముకలిగినది. కస్య=ఎవనియొక్క? విదోజనః=దేవేంద్రునియొక్క. శరాసనజ్యోతి కథంభూతాం=ధనుస్సుయొక్క అల్లెయెట్టిది? ప్రమథ్యమానార్జవధీరనాదీనిం=మథింపఁబడ్డ సముద్రమువలె గంభీరముగ ధ్వనించునది. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రకోష్ఠే=కూర్పరాధః ప్రదేశమందు, ప్రకోష్ఠేకథంభూలే=కూర్పరాధః ప్రదేశమెట్టిది? హరిచందనాంకిలే=శ్రీచందనముచే గుఱుతుగలదిగాఁ జేయఁబడినది. కదా=ఎవ్వఁడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః-అప్య. ప్రకోష్ఠే-ప్రకోష్ఠే, ప్రకోష్ఠయోః, ప్రకోష్ఠేషు. ప్రకోష్ఠశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. హరిచందనాంకిలే=హరిచందనేన అంకితః, హరిచందనాంకితః, తస్మిన్ హరిచందనాంకిలే. అంకిలే, అంకితయోః, అంకిలేషు. హరిచందనాంకితశబ్దః ఆ. పు, స, ఏ. ప్రమథ్యమానార్జవధీరనాదీనిఁ-ప్రమథ్యమానశ్చసౌఅర్జవశ్చ ప్రమథ్యమానార్జవః, ధీరం నదతితి ధీరనాదీని, ప్రమథ్యమానార్జవశ్చ ధీరనాదీని, ప్రమథ్యమానార్జవధీరనాదీని, తాం ప్రమథ్యమానార్జవధీరనాదీనిం. నాదీనిం, నాదీన్యా, నాదీనిః. ప్రమథ్యమానార్జవధీరనాదీనిశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘువః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. శకాంకార్ధముఖేన-శశః అంకోయస్యనః శకాంకః, శకాంకస్య అర్ధః శకాంకార్ధః; శకాంకార్ధం ఇవముఖం యస్య నః శకాంకార్ధముఖః, లేన శకాంకార్ధముఖేన. ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. శకాంకార్ధముఖశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. పత్రిణా-పత్రిణిఅస్యసంతీతి పత్రీ, లేన పత్రిణా. పత్రిణా, పత్రిభ్యాం, పత్రిభిః. పత్రికాశబ్దః న, పు, తృ, ఏ. శరాసనజ్యోతి-శరాః అస్యంలే=నేనేతి శరాసనం, శరాసనస్య జ్యోతి, శరాసనజ్యోతి, తాం శరాసనజ్యోతిం జ్యోతి, జ్యోతి. శరాసనజ్యోతిశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. అలునాల్-అలునాల్, అలునీతాం, అలునన్. 'లూఙ్ఞఞ్ఞేదన్' ఇత్యస్తాధాతోన్నకర్తృకాశ్శర్కరణిభూలే లజ్ఞ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విదోజనః-విదం ఓజః యస్య నః విదోజాః, తస్య విదోజనః. ఓజనః, ఓజసోః, ఓజసాం. విదోజశబ్దః న, పు, మ, ఏ.

వ్యాఖ్య. — తత ఇతి. తతో రఘుః, హరిచందనాంకిలే ప్రశోషే మణిబంధకూర్పరయోర్వధ్యే, ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ ధీః గంధీనవతీతి ధీనాదనీ తాం, తథోక్తాం వివేప్తి వ్యావృత్తివిధం, వ్యావకం ఓజస్తజోయగ్ తస్య బిడేశనః ఇంద్రస్య. పృథో దరాదిత్యాత్సాధుః. ఆత్రవబయో రభేదః. శరాసనశ్యాం భనుర్బాహ్నిం, శకాంకన్యాధో చంద్రఖండ ఇవ ముఖం ఫలం యస్య తేన పత్రిణా, ఆలునాత్, అబ్ధినత్.

భాషము. — అంతట రఘుమహారాజు దేవేంద్రునియొక్క శ్రీచంపనము పూనికొన్న మోచేత్రింద చిలకపడిన సముద్రమువలె అడుగడుగునకు లాగుట వలనగొప్పవృద్ధి చేయుచుండిన యతనివింతిత్రాడు నొకయర్థచంద్రబాణముచేత తాగ త్రేసెను.

శ్లో. స చాప మున్నుజ్య వివృద్ధమన్నరః
ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య విద్విషః,
మహీధ్రపక్షవ్యవరోహణోచితం
స్ఫురత్ప్రభామండల మస్త్ర మాదదే.

౬౦

పదచ్ఛేదము. — సః, చాపం, ఉత్సృజ్య, వివృద్ధమన్నరః, ప్రణాశనాయ, ప్రబలస్య, విద్విషః, మహీధ్రపక్షవ్యవరోహణోచితం. స్ఫురత్ప్రభామండలం, అస్త్రం, ఆదదే.

అర్థము. — వివృద్ధమన్నరః = వివృద్ధ = వృద్ధిబొందిన, మత్సరః = వైరము కలిగిన, సః = ఆదేవేంద్రుడు, చాపం = ధనుస్సును, ఉత్సృజ్య = విడిచి. ప్రబలస్య = ప్రకృష్టబలముగలిగిన, విద్విషః = శత్రువయిన రఘుమహారాజుయొక్క, ప్రణాశనాయ = సంహారముకొఱుట, మహీధ్రపక్షవ్యవరోహణోచితం = మహీధ్ర = పర్వతములయొక్క, పక్ష = ఆక్రమణయొక్క, వ్యవరోహణ = ఛేదనమునందు, ఉచితం = పరిచితమయినట్టియు. స్ఫురత్ప్రభామండలం = స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచుండెడి, ప్రభామండలం = కాంతిపుంజముగలిగిన, అస్త్రం = పత్రాయుధమును, ఆదదే = పుచ్చుకొనెను.

అకాంక్ష. — ఆదదే = పుచ్చుకొనెను. కః = ఎవడు? సః = ఆదేవేంద్రుడు. కిం = దేని? అస్త్రం = పత్రాయుధమును (సకర్తకప్రయోగము). అస్త్రం కథంభూతం = పత్రాయుధమెట్టిది? స్ఫురత్ప్రభామండలం = ప్రకాశించుచుండెడి కాంతిపుంజముగలిగినది. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెట్టిది? మహీధ్రపక్షవ్యవరోహణోచితం = పర్వతముల ఆక్రమణచేదనమునందు బరిచితమైనది. కస్త్రై = దేనికొఱుట? ప్రణాశనాయ = సంహారముకొఱుట. కస్య = ఎవయొక్క? విద్విషః = శత్రువైన రఘుమహారాజుయొక్క. విద్విషః కథంభూతస్య = శత్రువైన రఘుమహారాజెట్టివాడు? ప్రబలస్య = ప్రకృష్టబలముగలిగినవాడు. కిం

కృత్యా=విమిచేసి? ఉత్సృజ్య=విడిచి, కం=చేసిని? చాపం=ధనుస్సున, న కథం యాతః=దేవేంద్రుడెట్టివాడు? విపృథమత్సరః=వృద్ధిబొందిన వైరముగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—నః-నః, తా, లే. తచ్ఛట్టి ద, పు, ప్ర, వి. చాపం-చాపం, చాచా, చాచా. చాపశట్టి అ, పు, ద్వి, వి. ఉత్సృజ్య, ల్యబంతమన్య. విపృథమత్సరః-విపృథః మత్సరాయస్యనః : వృద్ధమత్సరః. మత్సరః, మత్సరా, మత్సరా. విపృథమత్సరశట్టి అ, పు, ప్ర, వి. ప్రణాశనాయ-ప్రణాశనాయ, ప్రణాశ వాభ్యాం, ప్రణాశనేభ్యః. ప్రణాశనశట్టి, న, చ. వి. ప్రబలస్య-ప్రకృప్తే బలం యస్యనః ప్రబలః, తస్య ప్రబలస్య. ప్రబలస్య, ప్రబలయోః, ప్రబలానాం. ప్రబలశట్టి అ, పు, మ, వి. విద్విషః-విద్విషః, విద్విషాః, విద్విషాం. విద్విట్టట్టి మ, పు, మ, వి. మహీధ్రపక్ష్యపరోపణోచితం - మహీం ధరంతీతిమహీధ్రాః, మహీధ్రాణాం పక్ష్యాః మహీధ్రపక్ష్యాః, మహీధ్రపక్ష్యాణాం వ్యవరోపణం, మహీధ్రపక్ష్యవ్యవరోపణం, మ...పక్ష్య ఉచితం. మ...రోపణోచితం, తత్, మ...తం. ఉచితం, ఉచితే, ఉచితాని, మహీధ్రపక్ష్యవ్యవరోపణోచితశట్టి అ, న, ద్వి, వి. స్ఫురత్ప్రభామండలం-ప్రభాణాం మండలం ప్రభామండలం, స్ఫురత్, ప్ర...లం యస్యతత్, స్ఫు...లం, తత్. స్ఫుర...లం. మండలం, మండలే, మండలాని. స్ఫురత్ప్రభామండలశట్టి అ, న, ద్వి, అత్త్రం-అత్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి. అత్త్రశట్టి అ, న, ద్వి, వి. ఆదదే-ఆదదే, దాదే, ఆదదరే. ఆచార్యకాత్ 'దు దాచ్ దాన' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తృకాత్కఘాతేల్ అత్త నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నఇతి, విపృథమత్సరః ప్రవృద్ధవైరః న ఇంద్ర కచాపముత్సప్రబలస్య విద్విషః శత్రోః ప్రణాశనాయవధాయ, మహీంధరంతీతిమహీధ్రాః పక్ష్యమూలవిభుకాదిత్వా త్కప్రత్యయః. లేహం పక్ష్యవ్యవరోపణే పక్ష్యచ్ఛేదే ఉచితం త్ప్రభామండలం అత్త్రం వజ్రాయుధం ఆదదే జగ్రహ.

ధాపము. వృద్ధిబొందినవైరముగలదేవేంద్రుడు ధనుస్సునువిడిచి తేక్కరించినదియు లేజఃపుంజముగలిగిన వజ్రాయుధమును బలిష్ఠుడైన శత్రువునకు రఘురాజు చంపుటకు తీసికొనెను.

శ్లో. రఘు ర్భ్రృశం పక్షసి తేన తాడితః
పపాత భూమా సహ సైనికాశ్రుభిః,
నిమేషమాత్రా దవధూయ చ వ్యథాం
సహోత్థిత సైనికహర్షనిష్పవైః.

పదచ్ఛేదము.—రఘుః, భృశం, వక్షసి, లేన, తాడితః, పపాత, భూమా, సహ, సైనికాశ్రభిః, నిమేషమాత్రాత్, అవధూయ, న, వ్యథాం, సహ, ఉత్థితః, సైనిక హర్ష నిస్సవైః.

ఆర్థము.—రఘుః=రఘుమహారాజు, లేన=ఆ వక్త్రాయుధముచేత, భృశం=మిక్కిలి, వక్షసి=వక్షస్థులమందు, తాడితస్సక్=కొట్టబడినవాడగుచు. సైనికాశ్రభిస్సహ=సైనిక=సేనాజనులయొక్క, ఆశ్రభిస్సహ=సేతోదకములతోగూడ, భూమా=భూమియందు, పపాత=పడెను, నిమేషమాత్రాత్=నిమిషమాత్రమువలన, వ్యథాం=దుఃఖమును, అవధూయ=తిరిస్కరించి, సైనికహర్ష నిస్సవైస్సహ=సైనిక=సేనాజనులయొక్క, హర్ష=సంతోషము చేత నయన, నిస్సవైస్సహ=సీంహనాదములతోగూడ ఉత్థితశ్చ=లేచినవాడయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—ఉత్థితశ్చ=లేచినవాడయ్యెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కైస్సహ=వేనితోగూడ? సైనికహర్ష నిస్సవైస్సహ=సేనా జనుల సంతోషము చేసయి సహనహనాదములతోగూడ. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అవధూయ=తిరిస్కరించి, కాం=దేనిని, వ్యథాం=దుఃఖమును? కస్మాత్=దేనివలన? నిమేషమాత్రాత్=నిమిషమాత్రమువలన, పపాత=పడెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు (ఆకర్షక ప్రయోగము) కస్మాం=దేనియందు? భూమా=భూమియందు కైస్సహ=వేనితోగూడ? సైనికాశ్రభిస్సహ=సేనాజనులసేతోదకములతోగూడ. కథంభూతస్సక్=ఎటువంటివాడగుచు? తాడితస్సక్=కొట్టబడినవాడగుచు. కస్మిక్=దేనియందు? వక్షసి=వక్షస్థులమందందు. కథం=ఎట్లు? భృశం=మిక్కిలి? కేన=దేనిచేత? లేన=ఆ వక్త్రాయుధముచేత.

శబ్దరూపనమాసములు.—రఘుః, రఘుః, రఘూ, రఘవః, రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర. ఏ. భృశం - ఆవ్య. వక్షసి-వక్షసి, వక్షసోః, వక్షస్సు. వక్షశబ్దః స, న, స, ఏ. లేన-లేన, తాభ్యాం, తైః, తచ్చట్టః ద, న, త్య, తాడితః-తాడితః, తాడితో, తాడితాః. తాడితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. పపాత-పపాత, పేతతుః, పేతుః. 'పత'గతా'వత్తస్యాద్ధా' తో రకర్తృకాకర్తృభిః భూతే తిట్ పంశ్చైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూమా-భూమ్యాం, భూమా, భూమ్యాః, భూమిషు. భూమిశబ్దః ఇ, శ్రీ, స, ఏ. సహ-ఆవ్య సైనికాశ్రభిః - సేనాయాం సమవేతాః సైనికాః, సైనికానాం ఆశ్రాణ సైనికాశ్రుణి, తైః సైనికాశ్రభిః. ఆశ్రణా, ఆశ్రుభ్యాం, ఆశ్రభిః. సైనికాశ్రశబ్దః ఉ, న, త్య, ఐ. నిమేషమాత్రాత్ - నిమేషవిష నిమేషమాత్రం, తస్మాత్ నిమేషమాత్రాత్. మాత్రాత్, మాలాభ్యాం, మాలేశ్యః. నిమేషమాత్రశబ్దః ఆ, న, పం, ఏఆవధూయ-ల్యుటంతమవ్య చ-ఆవ్య. వ్యథాం-వ్యథాం, వ్యథే, వ్యథాః, వ్యథాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. సహ-ఆవ్య. ఉత్థితః-ఉత్థితః, ఉత్థితో, ఉత్థితాః. ఉత్థితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. సైనిక హర్ష నిస్సవైః - హర్షదే నిస్సవైః హర్ష నిస్సవైః, సైనికానాం హర్ష నిస్సవైః సైనిక

హర్ష నిష్ఠవాః, తైః సైనికహర్ష నిష్ఠతైః. నిష్ఠనేన, నిష్ఠవాభ్యాం, నిష్ఠతైః. సైనిక
హర్ష నిష్ఠనశట్టః అ, పు, త్పు, బ.

వాక్యార్థం.—రఘువతి. రఘుః. తేన. వశేణ భృశమత్యర్థం వక్షసితాడితా మూలి
తస్మిన్, సైనికానా మత్ర భిన్నహ, భూమా పాత. తస్మిన్నతితే సతి సైనికా రూరుదు
రిత్యర్థః. విమేషమాత్రాత్ వ్యథాం దుఃఖం అః ధూయ తిరస్కృత్య, సైనికానాం వశేణ
యే నిష్ఠవాః, త్వేదాః తై స్సహ ఉత్థితశ్చ. తస్మిన్నతితే సతి హర్షా ల్పించానా దాం
శ్చక్ర రిత్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజాపక్రాయుధముచేత తాముమీద కొట్టఁ బడఁ గానే
తన సేనాజనులు ఏడ్చునట్లుగా నేలఁబడి నిమిషమాత్రములో లేచెను. అప్పుడు, అసేనా
జనులు సింహనాదములను జేసిరి.

శ్లో. తథాపి శస్త్ర వ్యవహరనిష్ఠురే
విపక్షభావే స్థిర మస్య తస్థుషః,
తుతోష వీర్యాతిశయేన పుత్రహః
పదం హి సర్వత్ర గుణై ర్నిధీయతే.

౬౨

పదచ్ఛేదము.—తథా, అపి, శస్త్రవ్యవహరనిష్ఠురే, విపక్షభావే, స్థిరం, అస్య.
తస్థుషః, తుతోష, వీర్యాతిశయేన, పుత్రహః, పదం, హి, సర్వత్ర, గుణైః, నిధీయతే.

అర్థము.—తథాపి=ఆపత్ర ప్రహరమందును, శస్త్రవ్యవహరనిష్ఠురే=శస్త్రవ్యవహ
ర=ఆయుధవ్యాపారముచేత, నిష్ఠురే=కఠినమయిన, విపక్షభావే=శత్రుత్వమునందు, స్థిరం
=స్థిరమగునట్లు, తస్థుషః=ఉండెడి, అస్య=ఈరఘుమహారాజయొక్క, వీర్యాతిశయేన=
పరాక్రమాధిక్యముచేత, పుత్రహః=దేవేంద్రుఁడు, తుతోష=సంతోషించెను. తథాపి
=అదేసరి, గుణైః=గుణములచేత, సర్వత్ర=శత్రుమిత్రోదాసీనులయందు, పదం=పాద
ము, నిధీయతే=ఉంచఁబడుచున్నది.

అకాంక్ష.—నిధీయతే=ఉంచఁబడుచున్నది. తైః=వేనిచేత?గుణైః=గుణము లచేత
కిం=ఏది? పదం=పాదము (కర్తృణివ్రయోగము.) కుత్ర=ఎక్కడ? సర్వత్ర=శత్రుమిత్రో
దాసీనులయందు. కథం=ఎట్లు? తథాపి=అదేసరి. తుతోష=సంతోషించెను. కః=ఎవఁడు?
పుత్రహః=దేవేంద్రుఁడు (అకర్తృకప్రయోగము.) కేన=దేనిచేత?వీర్యాతిశయేన=పరాక్ర
మాధిక్యముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈరఘుమహారాజయొక్క. అస్య కథంభూ
తస్య = ఈరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? తస్థుషః = ఉన్నవాఁడు. కథం=ఎట్లు? క్షైరం=
సోపగృహింట్లు, కస్మిన్=దేనియందు? విపక్షభావే=శత్రుత్వమునందు. విపక్షభావే కథం

భూలేశశ్రుత్వమెటువంటిది? శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే = ఆయుధవ్యాపారముచే గతిన మయినది? కులాపి=ఎక్కడను? తథాపి=ఆ విధ ప్రసారమందును.

శబ్దరూపనమాసములు.—తథా-అట్లు. ఆపి-అప్పు. శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే-శస్త్రా గాం వ్యవహారి, శస్త్రవ్యవహారి, శస్త్రవ్యవహారేణ నిష్ఠురశిశ్నవ్యవహారనిష్ఠురశి, తస్మిన్ శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే, నిష్ఠురే, నిష్ఠురయోః, నిష్ఠురేషు. శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురశబ్ద- ఆ, పు, స, ఏ. వివక్షభావే-వివక్షయ బాని వివక్షభావః, తస్మిన్ పక్షభావే. భావే, భావయోః, భావేషు. వివక్షభావశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. నిరం-క్రియావిశేషణ మవ్య. అవ్య-అవ్య, అనయోః, ఏషాం. ఇదంశబ్దః. మ, పు, మ, ఏ. తస్మదపి-తస్మదపి, తస్మదాః, తస్మదాం. తస్మివచ్చబి మ, పు, మ, ఏ. తుతోష-తుతోష, తుతుమతు, తుతుషాః. 'తుమ్రీతా' విత్తస్తాద్ధాతోరికర్తృణా శక్త్యా భూలేశః పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః. వీర్యాతిశయః-వీర్యవ్య ఆతిశయః వీర్యాతిశయః, తేన, వీర్యాతిశయన. అతిశ యేన, అతిశయాభ్యాం, అతిశయేః. వీర్యాతిశయశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. పుత్రహ-పుత్రం హతవాక్ పుత్రహపుత్రహ, పుత్రహా, పుత్రహణః. పుత్రహాశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. సర్వత్ర-త్రలంతమ వ్య. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. నిధీయతే-నిధీయతే, నిధీయతే, నిధీయంతే. నిపూర్వకాల్ 'దుభాఘ్' ధారణవేషణయో'రిత్యస్తాద్ధాతోస్య కర్తృకాల్ కర్తృణి పర్తమానే లట్ ఆత్త నేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వాఖ్యా.—తథాపితి, తథాపి; సజ్జఘాతేఽపి శస్త్రవ్యవహారేణాయుధవ్యా పారేణ నిష్ఠురే ప్రారేవివక్షభావే శస్త్రభావేస్థిరంకస్తుపఃస్థితివః అస్థిరఘాః వీర్యాతిశ యేన పుత్రంహతవాక్ పుత్రహ, 'వాసవోపుత్రహపుషే'త్యమరి. బ్రహ్మజ్ఞానపు త్రే ఘోషివ. తుతోష. స్వయం, వీరవివహిరంకానాతీతిభావః. కథంశత్రేసంతోషఇత్యత ఆహ-గుణైః, సర్వత్రశక్రమిత్రోదాసీనేషు పద మంఘ్రి, నిధీయతేగుణైఃసర్వత్రసంక్ర మ్యత ఇత్యర్థః. గుణాశ్చత్రానప్యాపర్జయంతీతి భావః.

భాషము.—ఈచోటను తన యాయుధవ్యాపారమున కజేయండయనిలిచి యుండి రఘుమహారాజయొక్క యద్భుతమయిన పరాక్రమమునకు దేవేంద్రుడు మెచ్చెను. గుణవంతులకు శత్రులుకూడ క్షామనీయు లగుట సహజమేగదా.

శ్లో. అసంగ మద్రిష్యసి సారవ త్రయా

స మే త్వదన్యేన విసోధ మాయుధమ్,

అవేహి మాం ప్రీత మృతే తురంగమా

త్కి మిచ్ఛసీతి స్ఫుట మాహ వాసవః.

సదచ్చేదము. — అనంగం, ఆద్రిషు, అపి, సారవత్తయా, న, మే, త్వదన్యేన
సోఘం, ఆయుధమ్, అవేహి, మాం, ప్రీతం, ఋతే, తురింగమాత్, కిం, ఇచ్ఛసి, ఇతి
స్ఫుటం, ఆహం, వాసః.

అర్థము. — సారవత్తయా = బలముగలదగుటచేత, ఆద్రిష్వః = పర్యవశ్యములయందును,
అనంగం = ప్రతిబంధగహితమయిన, మే = నాయొక్క. ఆయుధం = వస్త్రాయుధము,
త్వదన్యేన - త్వత్ = నీకంటె, అన్యేన = ఇతరునిచేత, న విసోఘం = నహించ బడలేదు. అతః =
ఈ కారణమువలన, మాం = నన్ను, ప్రీతం = సంతృప్తుడైనవానిగా, అవేహి = తెలుసుకో.
తురింగమాదృశే = ఆశ్చర్యమునుపట్టించి, కిం = దేనిని, ఇచ్ఛసి = ఇచ్ఛించుచున్నావు. ఇతి =
ఇట్లని, వాసవః = దేవేంద్రుడు, స్ఫుటం = స్పష్టముగ. ఆహం చెప్పెను.

ఆకాంక్ష. — ఆహం చెప్పెను. కః = ఎవడు? వాసవః = దేవేంద్రుడు. కిమితి = ఏమని? ఇతి = ఇట్లని (సకర్తక ప్రయోగము). కథం = ఎట్లుగ? స్ఫుటం = స్పష్టముగ. ఇచ్ఛసి =
ఇచ్ఛించుచున్నావు. కః = ఎవడు? త్వం = నీవు. కిం = దేనిని? (సకర్తక ప్రయోగము) కస్తాదృశే = దేనినిచూచి తురింగమాదృశే = ఆశ్చర్యమునుపట్టించి. అవేహి = తెలుసుకో. కః = ఎవడు? త్వం = నీవు. కం = ఎవనిని? మాం = నన్ను (సకర్తక ప్రయోగము). కథం భూతం = ఎటువంటివానినిగా? ప్రీతం = సంతృప్తుడయినవానిగా. కుతః = ఎందువలన? అతః = ఈ కారణమువలన. న విసోఘం = నహించ బడలేదు. కేన = ఎవనిచేత? త్వదన్యేన = నీకంటె
తెలితరునిచేత. కిం = ఏది? ఆయుధం = వస్త్రాయుధము (కర్తణీ ప్రయోగము). కస్య = ఎవనియొక్క? మే = నాయొక్క. ఆయుధం కథం భూతం = వస్త్రాయుధమెటువంటిది? అనంగం = ప్రతిబంధరహితమైనది. కేవలం = వేరియందును? ఆద్రిష్వః = పర్యవశ్యములయందును
కథం భూతతయా = ఎట్టిదగుటచేత? సారవత్తయా = బలముగలదగుటచేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — అనంగం - న విద్యలే సంగోయస్య తత్ అనంగం. అనంగం, అనంగే, అనంగాని. అనంగశబ్దః ఆ, న, ప్ర. ఏ. ఆద్రిషు - ఆద్రో, ఆద్రోక్తిః, ఆద్రిషు ఆద్రిశబ్దః ఇ, పు, న. బ. అపి - అప్య. సారవత్తయా. సారోఽస్యా స్తీరి సారవత్; సారవతోభావః సారవత్తా, తయా సారవత్తయా. సారవత్తయా, సారవత్తాభ్యాం, సారవత్తాభిః. సారవత్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, త్వు, ఏ. న - అప్య. మే - మమ మే; ఆవయోః నా, అస్తాకం నః. అస్తచ్చబ్దః ద, పు, ష, ఏ త్వదన్యేన - త్వత్ అన్యః త్వదన్యః; లేన త్వదన్యేన. అన్యేన, అన్యాభ్యాం, అన్యైః. త్వదన్యశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. విసోఘం - విసోఘం, విసోఘే, విసోఘాని. విసోఘశబ్దః ఆ, న. ప్ర. ఏ. ఆయుధం - ఆయుధం, ఆయుధే, ఆయుధాని ఆయుధశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. అవేహి - అవేహి, అవేహాత్, అవేశం, అవేత, ఆవహర్షణా 'దిశగతా' విశ్వస్థాథాలోస్సకర్తృకత్వా

ర్షి విధ్యాదా లోటపరస్థైవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, మాం-మాం మా, అవాం నా, అస్తాన్ నః. అస్తచ్చట్టః క. పు. ష్వి. ఏ. ప్రతం-ప్రీతం, ప్రతౌ, ప్రతాన్. ప్రిత శబ్దః ఆ. పు. ష్వి. ఏ. ఋతే-ఆప్య. తురంగమాత్-తురంగచ్చలీలి తురంగమః; కస్తాత్ తురంగమాత్. తురంగమాత్, తురంగమాభ్యాం, తురంగమేభ్యః. తురంగమశబ్దః ఆ, పు, షం. ఏ. కిం-కిం, కే, కారి. కింశబ్దః మ. న. ష్వి. ఏ. ఇచ్చసి-ఇచ్చసి, ఇచ్చభః, ఇచ్చభ. 'ఇషుఇచ్చామా' మిత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తృవర్తమానే లోటపరస్థైవదే మధ్యమ పురుషైకవచనాంతః. ఇలి-ఆవ్య. స్ఫుటం, క్రియావిశేషావ్య. ఆహ-ఆహ, ఆహతుః, ఆహుః 'బ్రాహ్మ్యక్తామూం వాచీ' త్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తృభూతే లోటపరస్థై వదే ప్రగమపురుషైక వచనాంతః. వాసవః-వాసవః, వాసవౌ, వాసవాః. వాసవశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఆసంగమిలి. సారవత్తయా బలవత్తయా అన్రివ్యవ్యసంగమప్రతి బంధం మే ఆయుధం వజ్రం త్వదన్యేన న సోఘం సోఘం నాథవతిత్యర్థః. అతో మాం ప్రీతం సంతృప్తం ఆవేహి. తురంగమావృతే తురంగమం వర్జయిత్వా, 'అన్యారాదితరచే' ఇత్యాది నాపంచమి. కిమి చ్యవీలి స్ఫుటం వాసవః. ఆహతురంగమాదన్యదదేయం నాస్తీలిభావః.

భావము.—దేవేంద్రుడు రఘునుహారాజుతో పర్వతపక్షములను ఛేదించిన నా వజ్రాయుధముయొక్క చెట్టుకు నీవుగాక మఱియొకఁడు తప్పించుకొన్నవాఁడు గానే రఁడు గనుక నీయందు నాకు ప్రీతి గలిగినది. ఈగుఱ్ఱమును పదలిపెట్టి మఱియొకేమి కావలయునో యడుగుమనెను.

శ్లో. తతో నిమంగా దసమగ్ర ముద్ధృతం
సువర్ణపుంఖద్యులిరంజితాంగుళిం,
నరేంద్రసూనుః ప్రతిసంహరన్ నిఘం
ప్రియంవదం ప్రత్యవద త్సురేశ్వరమ్.

౬౪

పదచ్ఛేదము.—తతః, నిమంగాత్, అసమగ్రం, ఉద్ధృతం, సువర్ణపుంఖద్యులి రంజితాంగుళిం, నరేంద్రసూనుః, ప్రతిసంహరన్, ఇఘమ్, ప్రియంవదమ్, ప్రత్యవద త్, సురేశ్వరమ్.

అర్థము.—తతః=అనంతరమునందు, నరేంద్రసూనుః=రఘునుహారాజా, నిమంగా త్=అంబులపొదినుండి, అసమగ్రం=యథాకథా=సంపూర్ణముకానట్లు, ఉద్ధృతం=దైత్యత్వ బడిన, సువర్ణపుంఖద్యులిరంజితాంగుళిం=సువర్ణ=సువర్ణముయొక్క, పుంఖ=పిడియొక్క; ద్యులి=కాలించేత, రంజిత=ప్రకాశించుకొనబడిన, అంగుళిం=చేట్టకులిగిన, ఇఘం=బా ణమును, ప్రతిసంహరన్=వెనుకకులీనుకొన్నవాఁడగుచు, ప్రియంవదం=ప్రియమును తెల్పుచుండెడి, సురేశ్వరం=దేవేంద్రునిసూరి, ప్రత్యవదత్=ప్రత్యుత్తరముం తెప్పెను.

అకాంక్ష. — ప్రత్యవదత్ = ప్రత్యుత్తరముచెప్పెను. ఈ = ఎవడు? నరేంద్రసూ-
నుః = రఘుమహారాజు. కం = ఎవనినిగూర్చి? సురేశ్వరం = దేవేంద్రుని గూర్చి (సకర్తకప్ర-
యోగము). సురేశ్వరం కథంభూతం = దేవేంద్రుడెటువంటివాడు? ప్రియంవదం =
ప్రియమును జెప్పవలసివచ్చినది. కథంభూతస్యై = ఎట్టివాడగుచు? ప్రలినంహరణ్-
సన్ = వెనుకకు తీసుకొన్నవాడగుచు. కం = దేనిని? ఇషు - బాణమును. ఇషం కథం
భూతం = బాణమెట్టిది? సువర్ణపుంఖమ్మలరంజితాంగుళిం = బంగారుపిడిబాలుచే రంగువెట్టఁ-
బడిన వ్రేళ్లకలది. పునఃకథంభూతం = ఇంకనెట్టిది? ఉద్భృతం = ఎత్తఁబడినది. కథం
యథాతథా = ఏమగునట్లుగ? ఆసమగ్రంయథాతథా = సంపూర్ణముగానట్లుగ. కస్త్రాల్ = చేని
నుండి? నిషంగాల్ = అంబులపొదినుండి. కదా = ఎప్పుడు? తతః = అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః - ఆనన్య. నిషంగాల్ - నిషంగాల్, నిషంగాభ్యాం,
నిషంగేభ్యః, నిషంగశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ. ఆసమగ్రం - సమగ్రం సభవతీ త్వసమగ్రం
క్రియావిశేషణ మన్య. ఉద్భృతః, ఉద్భృతో, ఉద్భృతాన్. ఉద్భృతశబ్దః ఆ,
పు, ద్వి, ఏ. సువర్ణపుంఖమ్మలరంజితాంగుళిం - సువర్ణస్య పుంఖః, సువర్ణపుంఖః, సువర్ణ
పుంఖస్య ద్మ్యతిః సువర్ణపుంఖద్మ్యతిః, సు...ఖద్మ్యత్వా రంజితాః, సు...తాః, సు...
తాః అంగుళయోయేన సః, సువర్ణపుంఖమ్మలరంజితాంగుళిః. తం సువర్ణపుంఖమ్మలి-
రంజితాంగుళిం, అంగుళిం, అంగుళీ, అంగుళీన్. సువర్ణపుంఖమ్మలరంజితాంగుళిశబ్దః ఇ.
పు, ద్వి, ఏ. నరేంద్రసూనుః - సరాణా ఇంద్రః నరేంద్రః, నరేంద్రస్య సూనుః
నరేంద్రసూనుః. సూనుః, సూనా, సూనసః. నరేంద్రసూనుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ.
ప్రలినంహరణ్ - ప్రలినంహరణ్, ప్రలినహరంతో, ప్రలినహరంతః. ప్రలినహర-
చ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇషు - ఇషు, ఇషా, ఇషాన్, ఇషశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ.
ప్రియంవదం - ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః, తం ప్రియంవదం, ప్రియంవదం, ప్రియం
వదా, ప్రియంవదాన్. ప్రియంవదశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రత్యవదత్ - ప్రత్యవదత్,
ప్రత్యవదతాం, ప్రత్యవదత్. ప్రతిపూర్వకాల్ 'వదన్యతాయాంవాచీ' త్యస్తాధాతో
స్సకర్తకాత్కర్తరి భూతేలజ్ వరస్తేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సురేశ్వరం - సురా-
ణాం ఈశ్వరః సురేశ్వరః, తం సురేశ్వరం - సురేశ్వరం, సురేశ్వరా, సురేశ్వరాన్.
సురేశ్వరశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — తత ఇతి. తతః, నరేంద్రసూనుః రఘుః, నిషంగాల్ తూణిరోల్,
ఆసమగ్రం యథాతథా, ఉద్భృతం ఈషదుద్భృతమిత్యర్థః, సువర్ణపుంఖమ్మలిఖిః, రంజితా
అంగుళయో, యేన తం, ఇషం ప్రలినంహరణ్ నివర్తయన్ 'నాప్రకారంతం ప్రహరే'
దినివిషేధాదిలిఖావః. ప్రియంవదతీతి ప్రియంవదః, 'ప్రియవశేషదాఖి' లిఖచ్చిత్తయః

‘అరుద్వివది’ త్యాదినా ముమాగమః, శంసురేశ్వరమింద్రం, ప్రత్యవదత్. నకు ప్రహరంక మిలి భావః.

భావము. — అందుకు రఘుమహారాజు అంబులపాదిలోనుండి సగముమట్టుకు తన క్రేళ్ళతో లీయః బడిన అల్లెత్రాడు తగులునిమిత్తము అడుగున కత్తెరచలే సూక్ష్మముగా తోయ బడియుండి బాణమును ఆయమ్ములపాదిలో వెనుకకు త్రొక్కి హితమును తెప్పించుచుండి దేవేంద్రునిగూర్చి ప్రత్యుత్తరము చెప్పెను.

శ్లో. అమోచ్య మన్యో యది మన్యనే క్రోధో

తత స్సమాప్తే విధి నైవ కర్తవ్యః,

అజ స్రదీక్షా ప్రయత స్సమద్దురుః

క్రతోః కళేషేణ ఫలేన యుజ్యతామ్.

౬౫

పదచ్ఛేదము. — అమోచ్యం, అశ్వం, యది, మన్యనే, ప్రభో, తతః, సమాప్తే, విధినా, నివ, కర్తవ్యః, అజ స్రదీక్షా ప్రయతం, సః, మద్దురుః, క్రతోః, అశేషేణ, ఫలేన, యుజ్యతామ్.

అర్థము. — హే ప్రభో! ఓ దేవేంద్రుడా, అశ్వం = అశ్వమును, అమోచ్యం = విడువరానిదానినిగా, మన్యనే యది = తలచెదవేని, తతః = అయితే, అజ స్రదీక్షా ప్రయతః = అజ స్ర = నిరంతరము, దీక్షా = యాగదీక్షయందు, ప్రయతః = నియతుడయిన, సః = ఆ, మద్దురుః = మల్ = నాయొక్క, గురుః = తండ్రి, విధి నైవ = శాస్త్రముచేతనే, కర్తవ్యః = యాగకర్త, సమాప్తే సలి = ముగిసినదాచుండగా, క్రతోః = అశ్వమేధయాగముయొక్క, ఫలేన = ఫలముతో, అశేషేణ = సమస్తమయిన దానితోను, యుజ్యతాం = కూడుకొనుఁగాత.

ఆకాంక్ష. — యుజ్యతాం = కూడుకొనుఁగాక. తః = ఎవఁడు? సః = ఆ, మద్దురుః = నాయొక్కతండ్రి (అకర్తక ప్రయోగము). కేన = దేనితో? ఫలేన = ఫలముతో. కన్య = దేనియొక్క? క్రతోః = అశ్వమేధయాగముయొక్క. ఫలేన కథంభూలేన = ఫలమెట్టిది? అశేషేణ = సమస్తమయినది. కథంభూలే సలి = ఎట్టివగుచుండగా? సమాప్తే సలి = ముగిసినదగుచుండగా. కన్తిక్ = ఏని? కర్తవ్యః = యాగకర్త. కేనైవ = దేనిచేతనే? విధి నైవ = శాస్త్రముచేతనే. మద్దురుః కథంభూతః = నాతండ్రియెట్టివాఁడు. అజ స్రదీక్షా ప్రయతః = నిరంతరయాగదీక్షానియతుఁడు, కదా = ఎప్పుడు? తతః = అయితే. మన్యనే యది = తలచెదవేని, తః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కం = దేనిని? అశ్వం = అశ్వమును (నకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతం = ఎట్టిదానినిగా? అమోచ్యం = విడువరానిదానినిగా, కన్యసంబుధిః? హే ప్రభో! ఓ దేవేంద్రుడా.

శబ్దరూపసమాసములు. — అమోచ్యం - మోచితుంయోగ్యః మోచ్యః, మోచ్యో
నభవతీత్య మోచ్యః, తం అమోచ్యం, అమోచ్యం, అమోచ్యో, అమోచ్యౌ. అమో
చ్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అశ్వం - అశ్వం, ఆశ్వో, ఆశ్వౌ. అశ్వశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.
యది - అవ్య. మన్యనే - మన్యనే. మన్యేభే, మన్యేభ్యే. 'మన అవదోధన' ఇత్యస్తాధా
తోస్సుకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మ నేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః ప్రభో-
హేప్రభో, హేప్రభూ. హేప్రభవః. ప్రభుశబ్దః ఉ, పు, సం, ఏ. కతి - అవ్య. సమా-
ప్తే - సమాప్తే, సమాప్తయోః, సమాప్తేః. సమాప్తశబ్దః ఆ, న, న, ఏ. విధినా - విధినా,
విధిభ్యాం, విధిభిః. విధిశబ్దః ఇ, పు, త్మ, ఏ. ఏవ - అవ్య. కర్తరి - కర్తరి, కర్తరిః,
కర్తను. కర్తౌశబ్దః న, న, న, ఏ. అజస్రదీక్షాప్రయతః, అజస్రం దీక్షా, అజస్రదీ-
క్షా, అజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః, అజస్రదీక్షాప్రయతః. ప్రయతః, ప్రయతే, ప్రయ-
తాః. అజస్రదీక్షాప్రయతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. సః - సః, తా, లే, తచ్చబ్దః ద,
పు, ప్ర, ఏ. మద్గురుః - మమ గురుః, మద్గురుః, గురుః, గురూ, గురవః. మద్గురుశబ్దః
ఉ, పు, ప్ర, ఏ. క్రతోః - క్రతోః, క్రతోః, క్రతూనాం. క్రతుశబ్దః ఉ, పు, ఏ.
ఏ. ఆశేషేణ - ఆశేషేణ, ఆశేషభ్యాం, ఆశేషైః. ఆశేషశబ్దః ఆ, న, త్మ, ఏ. ఫలేన -
ఫలేన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః, ఫలశబ్దః ఆ, న, త్మ, ఏ. యజ్ఞతాం - యజ్ఞతాం, యజ్ఞే-
తాం, 'యుజ్యంతామ్. యుజీర్యోగ' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరివిధ్యాథా లాటి
ఆత్మ నేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః.

వాక్యా. — అమోచ్యమితి. హేప్రభో ఇంద్ర, అశ్వమమోచ్యం మన్యనే
యది తత్ సర్వై అజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః సః మద్గురుః మమ పితా విధిశైవకర్తరిన
మాప్తే సతి క్రతో ర్యజ్ఞస్య యత్ఫలం లేన ఫలేన ఆశేషేణ కృత్వేన యజ్ఞతాం
యుక్తోఽస్తు. అశ్వమేధఫలలాభే కి మత్వేనేతి భావః.

భావము. — ఓర్వామీ! గుఱ్ఱము విడువఁదగదని తలచెడుపక్షమునందు దీక్షతో
సందెడి నాతండ్రియొక్క యశ్వమేధయాగఫలమును సంపూర్ణమయినదానినిగానియు.

శ్లో. యథా చ వృత్తాంత మిమం సదోగత

స్త్రిలోచనై కాంశతయా దురాసదః,

తవైవ సందేశహరా ద్విశాంపతి

శృణోతి లోకేశ తథా విధీయతామ్.

౬౬

పదచ్ఛేదము. — యథా, చ, వృత్తాంతం, ఇమం, సదోగతః, స్త్రిలోచనైకాం
శతయా, దురాసదః, తవ, ఏవ, సందేశహరాత్, విశాంపతిః, శృణోతి, లోకేశ, తథా
విధీయతామ్.

అర్థము. — సదోగతః = గృహమునుబొందిన, త్రిలోచనై కాంశతయా. త్రిలోచన
= పరమేశ్వరుని, ఏ కాంశతయా = ఏ కాంశభూతుఁడగుటచేత, దురాసదః = దుర్లభుఁడ
యిన, విశాంపతిః = మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజు, యథా = ఏ ప్రకారముగా, ఇమం
వృత్తాంతం = ఈవృత్తాంతమును, తవ = నీయొక్క, సందేశరాదేవ = వార్తాహరునివలన నే,
శృణోతి = వినుచున్నాఁడో. హే లోకేశ = ఓ దేవేంద్రుఁడ, తథా = ఆ ప్రకారముగా, విధీ
యతాం = చేయఁబడుగాక.

అకాంక్ష. — విధీయతాం = చేయఁబడుగాక. కేన = ఎవనిచేత? త్వయా = నీచేత.
కథం = ఎట్లు? తథా = ఆ ప్రకారము (తత్తదిప్రయోగము) కస్య సంబుద్ధిః? హే లోకేశ = ఓ దే
వేంద్రుఁడ, శృణోతి = వినుచున్నాఁడో, కః = ఎవఁడు? విశాంపతిః = మనుజేశ్వరుఁడయిన
దిలీపమహారాజు. కం = దేనిని? ఇమం = ఈవృత్తాంతం = వృత్తాంతమును (సకర్తకప్రయో
గము) కస్మాదేవ = ఎవనివలన నే? సందేశహరాదేవ = వార్తాహరునివలన నే. కస్య = ఎవనియొ
క్క? తవ = నీయొక్క కథం = ఎట్లు? యథా = ఏ ప్రకారముగా. విశాంపతిః కథంభూతః =
మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు. దురాసదః = దుర్లభుఁడయినవాఁడు. కథం
భూతతయా = ఎట్టివాఁడగుటచేత? త్రిలోచనై కాంశతయా = పరమేశ్వరుని యే కాంశ
భూతుఁడగుటచేత. పునఃకథంభూతః = ఇంకను నెట్టివాఁడు, సదోగతః = గృహమునుబొం
దినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — యథా - అవ్య. చ - అవ్య. వృత్తాంతం, వృత్తాంతం - వృ
త్తాంతే, వృత్తాంతాన్, వృత్తాంతశబ్దః. ఆ, పు, స్త్వి, ఏ. ఇమం - ఇమం, ఇమా, ఇమాక్. ఇదం
శబ్దః మ, పు, స్త్వి, ఏ. సదోగతః, సదఃగతః, సదోగతః, గతః, గతౌ, గతాః. సదోగతశబ్దః
ఆ, పు, ప్ర, ఏ. త్రిలోచనై కాంశతయా - త్రిలోచనాని యస్యసః, త్రిలోచనః, ఏక
శ్చాసౌ అంశశ్చ ఏకాంశః త్రిలోచనస్య ఏకాంశః త్రిలోచనై కాంశః, త్రిలోచనై కాం
శస్య భావః త్రిలోచనై కాంశతా, తయా త్రిలోచనై కాంశతయా, అంశతయా. అం
శతాభ్యాం, అంశతాభిః. త్రిలోచనై కాంశతాశబ్దః ఆ, స్త్రి, త్పు, ఏ. దురాసదః - దుహశేన
అసాదితుంశక్యః దురాసదః - దురాసదః, దురాసదౌ, దురాసదాః. దురాసదశబ్దః ఆ, పు,
ప్ర, ఏ. తవ - తవ, తే, యువయోః, వాం, యుష్మాకం, వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ,
ఏ. ఏవఅవ్య. సందేశహరాత్ - సందేశం హరతీతి సందేశహరః. తస్మాత్ సందేశ
హరాత్. హరాత్, హరాభ్యాం, హరేభ్యః. సందేశహరశబ్దః ఆ, పు, వం, ఏ. విశాంపతిః
విశాంపతిః. విశాంపతిః, విశాంపతీ, విశాంపతయః. విశాంపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర.
ఏ. శృణోతి - శృణోతి, శృణుతి, శృణ్వంతి. 'తత్తదేవ' ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్తకాత్క
ర్తృభిః పృథక్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హే లోకేశః - లోకానాంతః

కలహాకేశః. తస్యసంబుద్ధిః హేలాకేశ-హేలాకేశ, హేలాకేశా, హేలాకేశాః. కేశశబ్దః అ, ఘ, సం, వి. తథా-అవ్య, విధీయతాం-విధీయతాం, విధీయతాం, విధీయతాం. విశ్రాద్ధకాత్ 'దుభావోధారణపోషణయో' రిత్వస్తాద్ధాతో స్వకర్తకా త్కర్తృణి విధ్యాదౌ లాటి అత్తనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యథేతి. సదోగతః, గృహంగతః, త్రిలాచనస్యేశ్వరస్య ఏకాంతతయా యజమానస్యై ఆప్తానాం మూర్తీనా మన్యతమమూర్తిత్వాత్ దురాసక్తః, నుష్ప్రికః విశాంపతిర్నృపతిః యథా ఇమం పృతాంతం తప సందేశహర ద్వారామరాదేవ శృణోతి హేలాకేశ తథా విధీయతాం.

భావము.—మఱియు నీశ్వరసంబంధియైన అష్టమూర్తులలోయాగదీక్ష చేత నొక మూర్తియైనందువలన సహింపకూడని వరాక్రమముగలిగి యింటిలో నుండెడు నాతం డ్రియగు దిలీపమహారాజునకు నీపృతాంతమును మీరు మీమనుష్యులచేతనే చెప్పింపవలయును.

శ్లో. తథేతి కావం ప్రతిశుశ్రువా న్రఘో
ర్యథాగతం మాతలిసారథి ర్యయా,
నృపస్య నాతిప్రమనా సదోగృహం
సుదక్షిణాసూను రపి న్యవర్తత.

—2

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, కావం, ప్రతిశుశ్రువా, రఘో, యథాగతం, మాతలిసారథి, యయా, నృపస్య, నాతిప్రమనా, సదోగృహం, సుదక్షిణాసూనుః, అపి, న్యవర్తత.

అర్థము.—మాతలిసారథిః-మాతలి=మాతలియే, సారథిః=సారథిగాఁగ లిగిన డేవేంద్రుఁడు, రఘో=రఘుమహారాజుయొక్క, కావం=మనోరథమును, తథేతి=అట్లు లనే యని, ప్రతిశుశ్రువా=ప్రతిష్ఠ చేసినవాఁడగుచు, యథాగతం=వచ్చినట్లుగ, యయా=తరలిపోయెను. సుదక్షిణాసూనురపి = రఘుమహారాజును, సదోగృహం=సభామంటపమును గూర్చి, న్యవర్తత=వెనుకకుదిరిగెను.

అకాంత.—న్యవర్తత=వెనుకకుదిరిగెను. కోఽపి=ఎవఁడును? సుదక్షిణాసూనురపి=రఘుమహారాజును. కిం=దేనినిగూర్చి? సదోగృహం = సభామంటపమునుగూర్చి. (సకర్తక ప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? నృపస్య=దిలీపమహారాజుయొక్క. కథం భూతస్య=ఎట్టివాఁడగుచు? నాతిప్రమనాస్స=అత్యంతసంతోషవిష్టుఁడుకానివాఁడగుచు. యయా=తరిలెను. కః=ఎవఁడు? మాతలిసారథిః=మాతలియేసారథిగా కలిగినదేవేంద్రుఁడు (అకర్తక ప్రయోగము). కథం = ఎట్లుగ? యథాగతం=వచ్చినట్లుగ. కథం

అర్థము. — సదోగతః = గృహమునుబొందిన, త్రిలోచనైకాంశతయా = త్రిలోచన
= పరమేశ్వరునికి, ఏకాంశతయా = ఏకాంశభూతుఁడగుటచేత, దురాసదః = దుష్టభుండు
యిన, విశాంపతిః = మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజు, యథా = ఏప్రకారముగా, ఇమం
వృత్తాంతం = ఈవృత్తాంతమును, తవ = నీయొక్క, సందేశరాదేవి = వార్తాహరునివలననే,
శృణోతి = వినుచున్నాఁడో. హేలోకేశ = ఓదేవేంద్రుఁడ, తథా = ఆప్రకారముగా, విధీ
యతాం = చేయఁబడుగాక.

అకాంక్ష. — విధీయతాం = చేయఁబడుగాక. కేన = ఎవనిచేత? త్వయా = నీచేత.
కథం = ఎట్లు? తథా = ఆప్రకారము (ప్రతిప్రయోగము) కన్య సంబుద్ధి? హేలోకేశ = ఓదే
వేంద్రుఁడ, శృణోతి = వినుచున్నాఁడో, కః = ఎవఁడు? విశాంపతిః = మనుజేశ్వరుఁడయిన
దిలీపమహారాజు. కం = దేనిని? ఇమం = ఈవృత్తాంతం = వృత్తాంతమును (సకర్తక ప్రయో
గము) కస్తాదేవి = ఎవనివలననే? సందేశహరాదేవి = వార్తాహరునివలననే. కన్య = ఎవనియొ
క్క? తవ = నీయొక్క కథం = ఎట్లు? యథా = ఏప్రకారముగా. విశాంపతిః కథంభూతః =
మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు. దురాసదః = దుష్టభుండునవాఁడు. కథం
భూతతయా = ఎట్టివాఁడగుటచేత? త్రిలోచనైకాంశతయా = పరమేశ్వరుని యేకాంశ
భూతుఁడగుటచేత. పునఃకథంభూతః = ఇంకను నెట్టివాఁడు, సదోగతః = గృహమునుబొం
దినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — యథా - అప్య. చ - అప్య. వృత్తాంతం, వృత్తాంతం - వృ
త్తాంత, వృత్తాంతా, వృత్తాంతశబ్దః. అ, పు, స్త్వి, ఏ. ఇమం - ఇమం, ఇమా, ఇమా. ఇదం
శబ్దః మ, పు, స్త్వి, ఏ. సదోగతః, సదఃగతః, సదోగతః, గతః, గతౌ, గతాః. సదోగతశబ్దః
అ, పు, ప్ర, ఏ. త్రిలోచనైకాంశతయా - త్రిలోచనానియస్యః, త్రిలోచనః, ఏక
శస్య అంశశ్చ ఏకాంశః త్రిలోచనస్య ఏకాంశః త్రిలోచనైకాంశః, త్రిలోచనైకాం
శస్య భావః త్రిలోచనైకాంశతా, తయా త్రిలోచనైకాంశతయా, అంశతయా. అం
శతాభ్యాం, అంశతాభిః. త్రిలోచనైకాంశతాశబ్దః ఆ, స్త్రి, త్పు, ఏ. దురాసదః - దుఃశభేన
ఆసాదితుంశక్యః దురాసదః - దురాసదః, దురాసదౌ, దురాసదాః. దురాసదశబ్దః ఆ, పు,
ప్ర, ఏ. తవ - తవ, తే, యువయోః, వాం, యుష్మాకం, వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ,
ఏ. ఏవతప్య. సందేశహరాత్ - సందేశం హరతితి సందేశహరః. తస్తాత్ సందేశ
హరాత్. హరాత్, హరాభ్యాం, హరేభ్యః. సందేశహరశబ్దః ఆ, పు, వం, ఏ. విశాంపతిః
విశాంపతిః. విశాంపతిః, విశాంపతీ, విశాంపతయః. విశాంపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర.
ఏ. శృణోతి - శృణోతి, శృణుతి, శృణ్వంతి. 'త్రైత్రవి' ఇత్యస్తాథాతోస్యకర్తృకాత్ర
ర్తృభిః పృతి ల్ లో పరిపైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హేలోకేశః - లోకానాంతః

శశిలాకేశః. తస్యసంబుద్ధిః హేలాకేశ-హేలాకేశ, హేలాకేశా, హేలాకేశాః. లాకేశ శశబ్దః ఆ, పు, సం, ఏ. తథా-అప్య, విధీయతాం-విధీయతాం, విధీయతాం, విధీయతాం. ఏప్తార్థకాల్ 'దుభాఖో ధారణపాపణయో' నిత్యస్తాథాతో స్పకర్తకా త్కర్తణి విధ్యాదా లోటి ఆత్మనేపదే ప్రగమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యథేతి. సదోగతః, గృహంగతః, త్రిలోచనస్యేశ్వరస్య ఏకాం శతయా యజమానస్యా. అష్టానాం మూర్తీనా మన్యతమమూర్తిత్వాల్ దురాసదః, నుష్పాపః విశాంబలిర్నృపతిః యథా ఇమం పృథ్వాంతం తవ సందేశహరా ద్వారాహ రాదేవ శృణోతి హేలాకేశ తథా విధీయతాం.

భావము.—మఱియు సీశ్వరసంబంధియైన ఆష్టమూర్తులలోయూగదీక్షచేత నొక మూర్తియైనందువలన సహింపమాడని పరాక్రమముగలిగి యింటిలో నుండెడు నాతం డ్రియగు దిలీపమహారాజునకు సీపృథ్వాంతమును మీరు మీమనుష్యులచేతనే చెప్పింప వలయును.

శ్లో. తథేతి కావం ప్రతిశుశ్రువా న్రఘో
యథాగతం మాతలిసారథి ర్యయా,
నృపస్య నాతిప్రమనా సదోగృహం
సుదక్షిణాసూను రఽన్యవర్తత.

౬౭

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, కావం, ప్రతిశుశ్రువాన్, రఘోః, యథాగతం, మాతలిసారథిః, యయా, నృపస్య, నాతిప్రమనాః, సదోగృహం, సుదక్షిణాసూనుః, అపి, న్యవర్తత.

అర్థము.—మాతలిసారథిః-మాతలి=మాతలియే, సారథిః=సారథిగాగలిగిన దేవేంద్రుడు, రఘోః=రఘుమహారాజయొక్క, కావం=చునోరథమును, తథేతి=అటులనే యని, ప్రతిశుశ్రువాన్=ప్రతిష్ఠ చేసినవాడగుచు, యథాగతం=వచ్చినట్లుగ, యయా=తరలపోయెను. సుదక్షిణాసూనురఽపి = రఘుమహారాజును, సదోగృహం=సభామంటపమును గూర్చి, న్యవర్తత=వెనుకకుదిరిగెను.

అకాంత.—న్యవర్తత=వెనుకకుదిరిగెను. శ్లో-౭పి=ఎవడును? సుదక్షిణాసూను రపి=రఘుమహారాజును. కిం=దేనినిగూర్చి? సదోగృహం = సభామంటపమునుగూర్చి. (సకర్తక ప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? నృపస్య=దిలీపమహారాజయొక్క. కథం భూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? నాతిప్రమనాస్స=అత్యంతసంతోషవిభుడుకానివాడగుచు. యయా=తరిలెను. కః=ఎవడు? మాతలిసారథిః=మాతలియేసారథిగా కలిగినదేవేంద్రుడు (అకర్తక ప్రయోగము). కథం = ఎట్లుగ? యథాగతం=వచ్చినట్లుగ. కథ

పరామృశ స్మర్షజలేన పాణినా
తతీయ మంగం కులిశ ప్రణాంతన్.

౬౮

పదచ్ఛేదము. — కం, అభ్యసందల్, ప్రథమం, ప్రబోధితః, ప్రజేశ్వరః, శాసన హరిణా, హారేః, పరామృశక్, స్మర్షజలేన, పాణినా, తదీయం, అంగం, కులిశ ప్రణాం తిత్వ.

అర్థము. — హారేః = దేవేంద్రునియొక్క, శాసనహరిణా = అజ్ఞాహరునిచేత, ప్రథ మం = మొదటను, ప్రబోధితః = తెలిపింపఁబడిన, ప్రజేశ్వరః = దిలీపమహారాజు, స్మర్షజ లేన-హర్ష = సంతోషముచేత, జలేన = శీతలమయిన, పాణిరాహస్తముచేత, కులిశ ప్రణాం తితం-కుశ = సబ్రాయుధముయొక్క, ప్రణ = గాయములచేత, అంతం = గుర్తుగలదిగాఁ జేయఁబడిన, తదీయం = ఆరఘుమహారాజుసంబంధియయిన, అంగం = శరీరమును, పరా మృశక్ = స్పృశించువాఁడగుచు, తం = ఆరఘుమహారాజును, అభ్యసందల్ = బుజ్జ గించెను.

ఆకాంక్ష. — అభ్యసందల్ = బుజ్జగించెను. కః = ఎవఁడు? ప్రజేశ్వరః = దిలీపమహ రాజు. కం = ఎవనిని? తం = ఆరఘుమహారాజును (సకర్తక ప్రయోగము.) కథంభూతస్య = ఎట్టివాఁడగుచు? పరామృశక్ = స్పృశించువాఁడగుచు. కిం = దేనిని? అంగం = శరీర మును. అంగంకథంభూతం = శరీరమెట్టిది? తదీయం = ఆరఘుమహారాజు సంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం = ఇంక నెట్టిది? కులిశ ప్రణాంతితం = సబ్రాయుధముయొక్క గాయములచే గుర్తులుకలది. కేన = దేని చేత? పాణినా = హస్తముచేత. పాణిశాకథంభూతేన = హస్తమెట్టిది? హర్షజలేన = సంతోషముచే శీతలమయినది ప్రజేశ్వరః కథంభూతః = దిలీపమహారాజెట్టి వాఁడు? ప్రబోధితః = తెలిపింపఁబడినవాఁడు, కదా = ఎచ్చును? ప్రథమం = మొదటను. కేన = ఎవనిచేత? శాసనహరిణా = అజ్ఞాహరునిచేత. కస్య = ఎవనియొక్క? హారేః = దేవేంద్రుని యొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — తం-తం, తా, తాక్. తచ్చట్లుఁ న, పు, ద్వి, ఏ. అభ్యసం దల్-అభ్యసందల్, అభ్యసందతాం, అభ్యసందక్. అభివ్రూత్వ తాత్ 'టునదినమృద్ధా' విత్తు స్తాద్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరథిభూతేలజే పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రథ మం-ప్రథమం, ప్రథమా, ప్రథమాక్. ప్రథమశబ్దః, అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రబోధితః-ప్రబోధితః, ప్రబోధితా, ప్రబోధితాః. ప్రబోధితశబ్దః, అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రజేశ్వరః-ప్రజానాం ఈశ్వరః ప్రజేశ్వరః, ఈశ్వరః, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. ప్రజేశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర. ఏ. శాసనహరిణా- శాసనం హరిణీ శాసనహరి, లేన శాసనహరిణా, హరిణా, హరిభ్యాం, హరిభిః. శాస నహరిశబ్దః న, పు, త్ప, ఏ. హారేః-హారేః, హార్యోః, హరిణా, హరికట్టః ఇ, పు, ఏ, ఏ.

పరామృశ్ - పరామృశ్, పరామృశంతో, పరామృశంతః. పరామృశచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ హర్షజలేన - హర్షేన జలః హర్షజలః, లేన హర్షజలేన. జలేన, జలాభ్యాం, జలైః. హర్షజలశబ్దః అ, పు, త్ప, ఏ. పాశినా - పాశినా, పాశిభ్యాం, పాశిభిః. పాశిశబ్దః ఇ, పు, త్ప, ఏ తదీయా - తదీయా తదీయా, తత్ తదీయా - తదీయా, తదీయా, తదీయా. తదీయశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అగం - అగం, అగే, అగాని. అగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. కుశప్రణాతిశం - కుశస్య ప్రణాతి కుశప్రణాతి, అంకా అస్తిక్ సంకీర్త్యంకవత్, అంకవత్ప్రకం అంకవత్, కుశప్రణాతి, అంకతం కుశప్రణాతితం, తత్ కుశప్రణాతితం, అంకతం, అంకితే, అంకితాని. కుశప్రణాతిశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

నాట్యా. — తమిలి. హరేం స్రస్య శాసనహారా పురుషేణ ప్రథమం ప్రజాధితో జ్ఞాపితః పుత్రాంతమితి శేషః. ప్రజ్ఞేష్వరో దిలీపః, హర్షజలేన హర్షజిలేణ; పాశినా కుశప్రణాతితం తస్య రఘోదనం తదీయా అగం శరీరం పరామృశ్ స్పృశ్, తం రఘుం ఆభ్యసందత్.

భావము. — దేవేంద్రుడు దిలీపమహారాజునకు తనదూతవలన నాప్రకారమే చెప్పించిందగా అందులకు దిలీపమహారాజానందభరితుఁడగుచు సజ్జాయుధప్రహారమువలన నొచ్చిన రఘుమహారాజుయొక్క దేహమును తనవల్ల నిచేతులతో తడవుచు ఆయనను మెచ్చుకొనెను.

శ్లో. ఇతి క్షీతీశో నవలిం నవాధికాం

మహాక్రతూనాం మహానీయశాసనః,

సమారురుక్షుర్దివ సూయుషః శ్మయే

తతాన సోపానవరంపరామివ.

౬౯

పదచ్ఛేదము — ఇతి, క్షీతీశః, నవలిం, నవాధికాం. మహాక్రతూనాం, మహానీయశాసనః, సమారురుక్షుర్, దివం, ఆయుషః, శ్మయే, తతాన, సోపానవరంపరామివ.

అర్థము. — ఇతి = పూర్వోక్తప్రకారముగ, మహానీయశాసనః = మహానీయ = పూజ్యమయిన, శాసనః = ఆజ్ఞ గలిగిన, క్షీతీశః = దిలీపమహారాజా, మహాక్రతూనాం = మహాత్ = ఉత్కృష్టములైన, క్రతూనాం = అశ్వమేధయాగములయొక్క, నవాధికాం = నవ = తొమ్మిదింటిచేత, అధికాం = అధికమయిన, నవలిం = తొంటిని, ఆయుషః = ఆయుస్సుయొక్క, శ్మయే = అంతమందు, దివం = స్వర్గమును, సమారురుక్షుస్త్వం = ఎక్కనిచ్చయించినవాడగుచు, సోపానవరంపరామివ = సోపాన = మెట్లయొక్క, వరంపరామివ = పంక్తినివలె, తతాన = ని ప్రరింపఁజేసెను.

అకాంక్ష — తతాన=నివృత్తింబు జేసెను ఈ=ఎవడు? క్షీణి=దిలీపమహారాజు.
 కాం=దేనిని? నవతిం=తొంబదిని (సకర్త కప్రయోగము). కామివ=దేనినివలె? సోపానపరం
 పరామివ=సోపాన=మెట్లయొక్క, పరంపరామివ=పంక్తినివలె కథంభాతస్సక్=ఎటు
 పంటివాడగుచు? సమారురుక్షుస్=ఎక్కనిచ్చయించినవాడగుచు. కాం=దేనిని?
 దివం=స్వర్గమును. కస్తి=దేనియందు? క్షయే=నాశమందు. కస్య=దేనియొక్క? ఆయుషః
 =ఆయుస్సుయొక్క, నవతింకథంభాతాం=తొంబదిటుపంటిదీనినవాధి కాం=తొమ్మిదింటి
 చేత సధికమయినది. కేషాం=వేనియొక్క? మహాక్రతూనాం=ఉత్కృష్టములయిన యశ్వ
 మేధయాగములయొక్క, క్షీణిశఃకథంభాతః=దిలీపమహారాజెటుపంటివాడు? మహనీయ
 శాసనః=పూజ్యమయినయాజ్ఞ కలిగినవాడు. కథం=ఎట్టి? ఇలి=పూర్వోక్తప్రకారముగా.
 శబ్దిరూపనమాసములు. — ఇలి=అవ్య. క్షీణిశః - క్షీణ్యాః ఈశః క్షీణిశః, ఈశః
 ఈశా, ఈశాః క్షీణిశశబ్దః ఆ, పు. ప్ర. ఏ. నవతిం-నవతి, నవతిం, నవత్యా. నవత్ర్యి,
 నవతయే, నవత్యాః, నవతే, నవత్యాం, నవతౌ. నవతిశబ్దః ఇ, శ్రీ, నిత్యమేకవచనే, ద్వి,
 ఏ. నవాధి కాం-నవభి, అధికా, నవాధికా, తాం నవాధికాం. అధికాం, అధికే, అధికాః.
 నవాధికాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. మహాక్రతూనాం-మహాంతశ్చలేక్రతవశ్చ మహాక్ర
 తవః, లేషాం మహాక్రతూనాం. క్రతోః, క్రత్యోః, క్రతూనాం, మహాక్రతుశబ్దః
 ఉ, పు, ఏ, బి. మహనీయశాసనః-మహనీయంశాసనంయశ్చనః మహనీయశాసనః. శాసనః,
 శాసనౌ, శాసనాః. మహనీయశాసనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. సమారురుక్షుః-సమారోధు
 మిచ్చుః సమారురుక్షుః. సమారురుక్షుః, సమారురుక్షూ, సమారురుక్షవః. సమారురు
 క్షుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. దివం-దివ, దివౌ, దివః. దివశబ్దః ఏ, శ్రీ, ద్వి, ఏ.
 ఆయుషః-ఆయుషః, ఆయుషోః, ఆయుషాం. ఆయుశ్శబ్దః స, న, స, ఏ. క్షయే-
 క్షయే, క్షయయోః, క్షయేషు. క్షయశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. తతాన-తతాన, లేనతుః,
 లేనుః. 'తనుమిస్తార' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరిభూలేబిత్ పరస్మైవదేవధమపు
 రుషైకవచనాంతః. సోపానపరంపరాం-సోపానానాం పరంపరా సోపానపరంపరా,
 తాం సోపానపరంపరాం. పరంపరాం, పరంపరే, పరంపరాః. సోపానపరంపరాశబ్దః
 ఆ, శ్రీ, ద్వి ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా. — ఇతిలి. ఇత్యనేనప్రకారేణమహనీయశాసనః, పూజనీయాజ్ఞాక్షీణిశో
 దిలీపః, మహాక్రతూనా మశ్వమేధానా, నవభిధి కాం నవతిం ఏతోనశకం, ఆయుషః,
 క్షయే సతి దివంస్వర్గం, సమారురుక్షుః ఆరోధుమిచ్చుస్సక్, సోపానానాం పరంపరాం
 పత్తిమివ తతాన.

భావము. — దిలీపమహారాజంశ్యకాలమునందు స్వర్గమునకుబోవలయు ననుచు
 తో దానికి మెట్లుకట్టినట్లు తొంబదితొమ్మిది యశ్వమేధయాగములకు జేసెను.

శ్లో. అథ చ విషయవ్యాప్తతాత్తా యథావిధి సూచయే
 నృపతికకుదం దత్వా యూనే సితాతపవారణమ్,
 మునివనతరుచ్ఛాయాం దేవాం తయా సహ శ్రియే
 గభిరవయసా విత్త్వాకూణా మిదం హి కులవ్రతమ్. 20
 శ్లో శ్రీకాలిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే తృతీయస్సర్గః.

పదచ్ఛేదము. — అథ, సః, విషయవ్యాప్తతాత్తా, యథావిధి, సూచయే, నృపతి
 కకుదం, దత్వా, యూనే, సితాతపవారణమ్, మునివనతరుచ్ఛాయామ్, దేవ్యా, తయా, సహ,
 శ్రియే, గభిరవయసాం, ఇత్త్వాకూణాం, ఇదం, హి, కులవ్రతం.

అర్థము. — అథ = అనంతరమునందు, విషయవ్యాప్తతాత్తా - విషయశబ్దాదివిష
 యములనుండి, వ్యాప్తత = వెనుకకులిగిన, అత్తా = చిత్తముగలిగిన, సః = అదిలీచమహారాజా,
 యథావిధి = యథాశాస్త్రముగ, యూనే = రూపనవంతుడయిన, సూచయే = పుత్రుడయిన
 రఘుమహారాజాకొఱకు, నృపతికకుదం = నృపతి = రాజునకు, కకుదం = చిహ్నముయిన, సితా
 తపవారణం = శ్వేతచ్ఛత్రమును, దత్వా = ఇచ్చి, తయా = ఆ, దేవ్యాసహ = పుత్రుడగుదేవితో
 కూడ, మునివనతరుచ్ఛాయాం = మునివన = బుద్ధివనమందలి, తరు = పృథ్వుయొక్క,
 ఛాయాం = నీడను, శ్రియే = ఆశ్రయించెను. తథాహి = అదేనః, గభిరవయసాం = గభిర =
 గడిచినవయసుగలవని, ఇత్త్వాకూణాం = ఇత్త్వాకు దేశాధీశులకు, ఇదం =
 ఈవనగమనము, కులవ్రతం హి = కుల = కులక్రమాగతమయిన, వ్రతం హి = నియమముగదా?
 అకాంక్ష. — కులవ్రతం హి = కులక్రమాగతమయిన నియమముగదా. 10 = ఏది? ఇదం

= ఈవనగమనము (అకర్తృకప్రయోగము). శేషాం = ఎవరికి? ఇత్త్వాకూణాం = ఇత్త్వాకు దేశా
 ధీశులకు. ఇత్త్వాకూణాం కథంభూతానాం = ఇత్త్వాకు దేశాధీశులెట్టివారు? గభిరవయసాం =
 గడిచినవయసుగలవారు. తథాహి = అదేనః. శ్రియే = ఆశ్రయించెను. కః = ఎవడు? సః =
 అదిలీచమహారాజా. కాం = దేని? మునివనతరుచ్ఛాయాం = బుద్ధివనమందలి పృథ్వు
 యొక్క నీడను (అకర్తృకప్రయోగము). తయాసహ = ఎవలెతోడ? తయా దేవ్యాసహ = ఆయ
 దక్షిణాదేవితో కూడ. కింకృత్వా = ఏమి చేసి? దత్వా = ఇచ్చి. 10 = దేని? సితాతపవారణం =
 శ్వేతచ్ఛత్రమును, సితాతపవారణం కథంభూతం = శ్వేతచ్ఛత్రమెట్టిది? నృపతికకుదం =
 రాజునకుచిహ్నమైనది. కస్తై = ఎవనికొఱకు? సూచయే = పుత్రుడయిన రఘుమహారాజా
 కొఱకు. సూచయే కథంభూతాయ = పుత్రుడయిన రఘుమహారాజెట్టివాడు? యూనే
 యావనవంతుడు. కథం = ఎట్లుగా? యథావిధి = యథాశాస్త్రముగా. సకథంభూతః = అదిలీచ
 మహారాజెట్టివాడు? విషయవ్యాప్తతాత్తా = శబ్దాదివిషయములనుండి వెనుకకులిగిన చిత్త
 ము కలిగినవాడు. కదా = ఎప్పుడు? అథ = అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అథ-అప్య. సః-సః, తా, తే. తచ్చబ్బిః ద, పు, ప్ర,

ఏ, విషయవ్యాప్యత్వాత్తా - విషయభ్యః వ్యాప్యత్తః విషయవ్యాప్యత్తః, విషయవ్యాప్యత్తః ఆత్తా యస్య సః విషయవ్యాప్యత్వాత్తా. ఆత్తా, ఆత్తానా, ఆత్తానః విషయవ్యాప్యత్తాత్తశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. యథావిధి-విధిమనవిక్రమ్యయథావిధి. ఆప్యయాభావమప్య. సూనవే-సూనవే, సూనభ్యాం, సూనభ్యః. సూనశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. నృపతి కకుదం-నృపతేః కకుదం నృపతికకుదం తత్ నృపతికకుదం. కకుదం, కకుదే, కకుదాని. నృపతికకుదశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. దత్వా-త్వాప్రత్యయాంతమప్య. యూనే-యూనే, యూవభ్యాం, యూవభ్యః. యూవశబ్దః న, పు, చ, ఏ. సీతాతపవారణం-ఆతపఃవార్యతే అనేనేత్యాతపవారణం, సీతంచతత్ ఆతపవారణంచ సీతాతపవారణం, తత్ సీతాతపవారణం, వారణం, వారణే, వారణాని. సీతాతపవారణశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. మునివనతరుచ్ఛాయాం-మునీనాం ఏనం మునివనం, మునివనే తరుః మునివనకరుః, మునివనతరోః ఛాయా మునివనతరుచ్ఛాయా, తాం మునివనతరుచ్ఛాయాం. ఛాయాం, ఛాయే, ఛాయాః. మునివనతరుచ్ఛాయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి. ఏ. దేవ్యా-దేవ్యా, దేవీభ్యాం, దేవీభిః. దేవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, త్పు, ఏ. తయా-తయా, తాభ్యాం తాభిః. తచ్చబ్బిః ద, స్త్రీ, త్పు, ఏ. సహ-అప్య. శ్రియే-శ్రియే, శ్రియాతే, శ్రియిరే 'శ్రిత్రయ' ఇత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృభూతేలిత్ ఆత్త నేవదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గభితవయసాం-గభితం వయః యేహంతే గభితవయసః, లేహం గభితవయసాం. వయసః, వయసోః, వయసాం. గభితవయశబ్దః న, పు, చ, బ. ఇత్వా కూణాం-ఇత్వాకూణాం రాజానః ఇత్వాకవః, లేహం ఇత్వాకూణాం, ఇత్వాకస్య, ఇత్వాకయోః, ఇత్వాకూణాం. ఇత్వాకుశబ్దః ఆ, పు, చ, బ. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమశబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. హి-అప్య. కులవ్రతం-కులస్య వ్రతం కులవ్రతం. వ్రతం, వ్రతే వ్రతాని. కులవ్రతశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — అథేతి అథ విషయభ్యో వ్యాప్యత్వానివృత్తిరీతి, సరిణీకాయథావిధియథాకాశ్చ్రం, యూనేసూనవే పుత్రాయ, నృపతికకుదంరాజదిష్టం 'కకుదకకుదం శ్రేష్ఠేవృషాంగే రాజలక్షణీ' తి విశ్వః, వారణం శ్వేతచ్చక్రం దత్వా తయాదేవ్యానుదక్షిణయా సహ, మునివనతరోః ఛాయాం శ్రియే శ్రిత్రవా. వానప్రస్థా, శ్రమం స్వీకృతవా నిత్యర్థః, తథాహి గభితవయసాం పృథ్వానాం, ఇత్వాకూణాం ఇత్వాకుగోత్రాచత్యానాం, తద్రాజ సంజ్ఞకత్వాదభిలోక, ఇదంవనగమనం కులవ్రతం హి దేవ్యాసహేత్య నేనసపక్షే వానప్రస్థాశ్రమ ఉక్తః, తథాచ యాజ్ఞవల్క్యః 'సుతవిన్యస్త పత్నీక స్తయావాఽనుగతోవనం, వానప్రస్థో బ్రహ్మచారిశాస్త్రిసోపాసనో వ్రతే' దితి. హరిణీవృత్తమేతత్.

భావము.—దిలీపమహారాజు సర్వసంగపరిత్యాగుడగుచు రాజ్యలక్ష్మీకిచిహ్నమైన శ్వేతచ్ఛత్రమును పయోపంతుడయిన తనకుమారుడగు రఘుమహారాజునకునిచ్చి భార్యతోకూడ వానప్రస్థాశ్రమధర్మమును జరుపుటకు వసుమునకు వెళ్ళిపోయెను. ఇట్లు పంశపురాజులకు పృథ్వీమందు వానప్రస్థాశ్రమము నవలంబించుట యాచారముగదా.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ కోలచల
మఃరాధసూరివిరిచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం
సంజీవినీసమాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః.

రఘువంశమహాకావ్యము

చతుర్థ సర్గము.

శ్లో. స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిష్ఠా ద్యాధికం బభౌ,
దినాంతే నిహితం లేజః సవిత్రేవ హుతాశనః.

పద స్ఫోదము. — సః, రాజ్యం, గురుణా, దత్తం, ప్రతిష్ఠా, అధికం, బభౌ
నినాంతే, నిహితం, లేజః, సవిత్రా, ఇవ, హుతాశనః.

అర్థము. — సః = ఆరఘుమహారాజు. గురుణా = తండ్రయగు దిలీపమహారాజు చేత,
దత్తం = ఇవ్వఁబడిన, రాజ్యం = రాజ్యమును, ప్రతిష్ఠా = పొంది, దినాంతే = సాయంకాల
మందు. సవిత్రా = సూర్యుని చేత, నిహితం = ఉంచఁబడిన, లేజః = లేజస్సును. ప్రతిష్ఠా = పొం
ది. హుతాశన ఇవ = అగ్నిహోత్రుఁడువలె, అధికం = మిక్కిలి, బభౌ = ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష. — బభౌ = ప్రకాశించెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆరఘుమహారాజు (అకర్తక
ప్రయోగము) కథం = ఎట్లు? అధికం = మిక్కిలి. క ఇవ = ఎవఁడువలె? హుతాశన ఇవ =
అగ్నిహోత్రుఁడువలె. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రతిష్ఠా = పొంది. కిం = దేనిని? లేజః = లేజ
స్సును. లేజః కథం భూతం = లేజస్సెట్టి? నిహితం = ఉంచఁబడినది. కేన = ఎవనిచేత? సవి
త్రా = సూర్యుని చేత. కస్మిన్ = దేనియందు? దినాంతే = సాయంకాలమందు. కిం కృత్వా =
ఏమిచేసి? ప్రతిష్ఠా = పొంది. కిం = దేనిని? రాజ్యం = రాజ్యమును రాజ్యం కథం భూతం =
రాజ్యమెట్టిది? దత్తం = ఇవ్వఁబడినది. కేన = ఎవనిచేత? గురుణా = తండ్రయగు దిలీపమహా
రాజు చేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః-సః, తో, లే, తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్యం-
రాజ్యః కర్తృభావోవా రాజ్యం, తత్ రాజ్యం, రాజ్యం, రాజ్యే, రాజ్యాని. రాజ్యశబ్దః
అ, న, ద్వి, ఏ. గురుణా గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉ, పు, తృ, ఏ.
దత్తం-దత్తం, దత్తే దత్తాని. దత్తశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ప్రతిష్ఠా - ల్యబంశమప్య
యమ్. అధికం, క్రియావిశేషణమప్యయమ్. బభౌ-బభౌ, బభౌః, బభౌః. 'భాదీప్తా'
విశ్యస్తాద్ధాతో సకర్తకాత్కర్తృభూతేఽట్ పరస్పవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః,
దినాంతే - దినస్య అంతః దినాంతః. కస్మిన్ దినాంతే - దినాంతే, దినాంతయోః,
దినాంతేషు - దినాంతశబ్దః అ, పు, న, ఏ. నిహితం-నిహితం, నిహితే, నిహితాని.
నిహితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. లేజః-లేజః, లేజసీ, లేజాంసి. లేజశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ.

భావము. — దిలీపమహారాజు సర్వసంగపరిత్యాగుడగుచు రాజ్యలక్ష్మీకి చిన్నమైన శ్వేతచ్ఛత్రమును పయోసంతుండయిన తనకుమారుడగు రఘుమహారాజునకునిచ్చి భార్యతో కూడ వానప్రస్థాశ్రమధర్మమును జరుపుటకు వసమునకు వెళ్ళిపోయెను. ఇట్లు పంశపురాజులకు పృథ్విత్వమందు వానప్రస్థాశ్రమము నవలంబించుట యాచారముగదా.

ఇది శ్రీ పదవాక్యప్రమాణపారావారపారణ శ్రీ మహాపాథ్యాయ కోలచల
మహారాధిసూరిచిత్తాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం
సంక్షిప్తసమాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః.

ఓ ఘనవంశమహాకావ్యము

చతుర్థ సర్గము.

శ్లో. స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిష్ఠ ద్యాధికం బభౌ,
దినాంతే నిహితం లేజః సవిత్రేవ హుతాశనః.

౧

పదచ్ఛేదము. — సః, రాజ్యం, గురుణా, దత్తం, ప్రతిష్ఠ, ద్యాధికం బభౌ, దినాంతే, నిహితం, లేజః, సవిత్రా, ఇవ, హుతాశనః.

అర్థము. — సః = ఆరఘుమహారాజు. గురుణా = తండ్రియగు దీర్ఘమహారాజు చేత, దత్తం = ఇవ్వఁబడిన, రాజ్యం = రాజ్యమును, ప్రతిష్ఠ = పొంది, దినాంతే = సాయంకాల మందు. సవిత్రా = సూర్యునిచేత, నిహితం = ఉంచఁబడిన, లేజః = లేజస్సును. ప్రతిష్ఠ = పొంది, హుతాశన ఇవ = అగ్నిహోత్రుఁడువలె, అధికం = మిక్కిలి, బభౌ = ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష. — బభౌ = ప్రకాశించెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆరఘుమహారాజు (అక్షర్తక ప్రయోగము) కథం = ఎట్లు? అధికం = మిక్కిలి. క ఇవ = ఎవఁడువలె? హుతాశన ఇవ = అగ్నిహోత్రుఁడువలె. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రతిష్ఠ = పొంది. కిం = దేనిని? లేజః = లేజస్సును. లేజః కథంభూతం = లేజస్సెట్టి? నిహితం = ఉంచఁబడినది. కేన = ఎవనిచేత? సవిత్రా = సూర్యునిచేత. కస్మిన్ = దేనియందు? దినాంతే = సాయంకాలమందు. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రతిష్ఠ = పొంది. కిం = దేనిని? రాజ్యం = రాజ్యమును రాజ్యం కథంభూతం = రాజ్యమెట్టిది? దత్తం = ఇవ్వఁబడినది. కేన = ఎవనిచేత? గురుణా = తండ్రియగు దీర్ఘమహారాజుచేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః = సః, తా, లే, తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్యం = రాజ్యః కర్తృభావోనా రాజ్యం, తత్ రాజ్యం, రాజ్యం, రాజ్యే, రాజ్యాని. రాజ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. గురుణా గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉ, పు, త్వ, ఏ. దత్తం = దత్తం, దత్తే దత్తాని. దత్తశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ప్రతిష్ఠ - ల్యబంశమయః. అధికం, క్రియావిశేషణమవ్యయః. బభౌ = బభౌ, బభౌః, బభౌః. 'భాదీస్తా' విత్యస్తాధాతో సకర్తృకాత్కర్తృభూతేఽట్ పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, దినాంతే - దినస్య అంతః దినాంతః. కస్మిన్ దినాంతే - దినాంతే, దినాంతయోః, దినాంతేషు - దినాంతశబ్దః అ, పు, న, ఏ. నిహితం = నిహితం, నిహితే, నిహితాని. నిహితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. లేజః = లేజః, లేజసీ, లేజాంసీ. లేజశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ.

సత్రా-సత్రా, సవిశ్రాంతి, సవిశ్రాంతి, సవిశ్రాంతి, యు, పు, త్త, ఏ. అవ్యయమ్.
 మాతాశనః - మాతాశనః యవ్య సః మాతాశనః, మాతాశనః. మాతాశనా,
 మాతాశనః. మాతాశనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సర్వః, గురుగా పిత్రా, దత్తం రాజ్యం రాజ్యః కర్త
 ప్రజాపాలనవాత్తకం, పురోహితాదిత్వాద్యక్ష్మయః ప్రతిపద్యప్రాప్త్య, దినాంతే
 సాయంకాలే సత్రా, సూర్యేణ సిహితం లేజః ప్రతిపద్య, మాతాశనోగ్నిరివ, అధికం,
 బధా, సాంతేజసః సాయమగ్నిసంత్రాపే 'అ' త్యోవా ౭ స్వయన్నగ్ని మయప్రవిశతి-
 'అగ్నింవావానిత్యస్సాయం ప్రవిశతీ' త్యాది శ్లోతి ప్రమాణం.

భావము.—రఘువంశరాజు తండ్రియగుదిలీపమహారాజుచే నియంబడినరా
 జ్యమును బొంది సాయంకాలమున సూర్యునిచే నుంపఁబడినలేజస్సును బొందినయగ్ని
 మాత్రాదువలె సధికముగ ప్రకాశించెను.

శ్లో. దిలీపానంతరం రాజ్యే తస్మి శమ్య ప్రతిష్ఠితం,
 పూర్వం ప్రసూనితో రాజ్యాం హృదయే గ్నిరివోద్ధితః.

పదచ్ఛేదము.—దిలీపానంతరం, రాజ్యే, తం, శమ్య, ప్రతిష్ఠితం, పూర్వం,
 ప్రధూమితః, రాజ్యాం, హృదయే, అగ్నిః, ఇవ, ఉద్ధితః.

అర్థము.—దిలీపానంతరం-దిలీప-దిలీపమహారాజునకంటె, అనంతరం-తర్వాత,
 రాజ్యే-రాజ్యముందు, ప్రతిష్ఠితం-ఘట్టాభిషిక్తుడయిన, తం-ఆరఘుమహారాజును, నిశ
 మ్య=విని, పూర్వం-లిపకాలమునందు, రాజ్యాం-శత్రురాజులయొక్క, హృదయే-హృ
 దయనుందు. ప్రధూమితః-పొగరాజునుండెడి, అగ్నిః-సంతాపాగ్ని, ఉద్ధితఇవ=ప్రజ్వలించె
 నో యన్నట్లుండెను.

అకాంక్ష.—ఉద్ధితఇవ=ప్రజ్వలించెనో యన్నట్లుండెను. కః=ఎది? అగ్నిః =
 సంతాపాగ్ని (అకర్తృకప్రయోగము). అగ్నిఃకథంభూతః = సంతాపాగ్ని ఎట్టిది? ప్రధూ
 మితః=పొగరాజునుండెనది. కస్మిన్=చేసియుండు. హృదయే=హృదయముందు. కేహం
 =ఎసయొక్క? రాజ్యాం=శత్రురాజులయొక్క. కదా=ఎప్పుడు? పూర్వం=దిలీపకాల
 ముందు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిశమ్య=విని. కం=ఎచని? తం=ఆరఘుమహారాజును.
 తం కథంభూతం=ఆ రఘుమహారాజెట్టివాడు? ప్రతిష్ఠితం=ఘట్టాభిషిక్తుడయినవాడు.
 కస్మిన్=చేసియుండు? రాజ్యే=రాజ్యముందు. కదా=ఎప్పుడు? దిలీపానంతరం=దిలీపమహా
 రాజుకంటె తర్వాతను.

శబ్దరూపసమసములు.—దిలీపానంతరం-అవ్యయమ్. రాజ్యే - రాజ్యః కర్తృభా
 వోవారాజ్యం, కస్మిన్ రాజ్యే. రాజ్యే, రాజ్యయో, రాజ్యేషు. రాజ్యశబ్దః ఆ, న, న,

వి. తం-తం, తో, తా. తచ్చుట, పు, స్వి, వి. నిశమ్య-అబాతమవ్య. ప్రతిష్ఠితం-ప్రతి
 ప్తితం, ప్రతిష్ఠితో, ప్రతిష్ఠితా. ప్రతిష్ఠితశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. పూర్వం-ఆప్యయమ్.
 ప్రధూమితః-ప్రకర్షణ ధూమోఽశ్వ సుజాతః ప్రధూమితః. ప్రధూమితః, ప్రధూ
 మితో, ప్రధూమితాః. ప్రధూమితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. రాజ్ఞాం-రాజ్ఞాః, రాజ్ఞోః,
 రాజ్ఞాం. రాజ్ఞాశబ్దః న, పు, ష, బ. హృదయే-హృదయే, హృదయయోః, హృదయేషు
 హృదయశబ్దః అ, న, న, వి అగ్నిః-అగ్నిః, అగ్ని, అగ్నియః అగ్నిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, వి
 ఇవ-ఆవ్య, ఉత్థితః-ఉత్థితః, ఉత్థితో, ఉత్థితాః. ఉత్థితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా — దిలీపతి. దిలీపానంతరం రాజ్యే, ప్రతిష్ఠితం వ్యవస్థితం, తంఘ్రిం
 నిశమ్యకర్షణి త్వాం. దిలీపకాలే, రాజ్ఞాం, హృదయే, ప్రకర్షణ ధూమోఽశ్వ సుజాత్య
 ప్రధూమితః, అగ్నిస్సంతాపాగ్నిః ఉత్థితఇవ, పూర్వాదవ్యధిక స్సంతాపాధూమిత్యర్థః,
 రాజకర్తృకస్యాపి నిశమనశ్చ అగ్నాపుపచారాగ్నాసమాన కర్తృకత్వవిరోధః.

భావము.—శత్రురాజులు దిలీపునకు వెనుక రఘుమహారాజు పట్టాభిషిక్తుడయిన
 వారైన విలసమాత్రమున సంతతుఁబూర్వము వారిహృదయములో బాగరాజుచున్న సంతా
 తాపాగ్నిమంటయెత్తినట్లు లాయెను. అనఁగా దిలీపుని విషయమున వారు భయభ్రాంతు
 లగుచుండిరి. ఆభయ మిప్పు దలిశయించెను.

శ్లో. పురుషోవాతధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపక్ష్యయః,

నవాః స్థితానదర్శినోఽననందుః సప్రజాః ప్రజాః.

3

పదచ్ఛేదము.—పురుషావాతధ్వజస్య, తస్య, ఉన్నయనపక్ష్యయః, నవాభ్యు
 త్థానదర్శినోః, ననందుః, సప్రజాః, ప్రజాః.

అర్థము.—పురుషావాతధ్వజస్యేవ-పురుషావాత=బేషేంద్రునియొక్క. ధ్వజస్యే
 ష=బేషేక్కుముయొక్కవలె, తస్య=ఆ రఘుమహారాజుయొక్క, నవాభ్యుత్థానదర్శినోః-
 నవ=నూతనమయిన, అభ్యుత్థాన=బొన్నత్యమును, ఆభ్యుదయమును, దర్శినోః=చూచు
 చుండెడి, సప్రజా=సంతానములతోఁగూడిన, ప్రజా=జనులు, ఉన్నయనపక్ష్యయస్స
 త్యోః-ఉల్=ఎత్త=బడిన, నయన=నేత్రములయొక్క, పక్ష్యయస్స త్యోః=చేబలుగల
 వారగుచు, ననందుః=సంతోషించిరి.

అకాంక్ష.—ననందుః=సంతోషించిరి. కాం=ఎవరు? ప్రజా=జనులు (ఆకర్షక
 ప్రయోగము). కథంభూతాస్స త్యోః=ఎట్టివారగుచు? ఉన్నయనపక్ష్యయస్స త్యోః=ఎత్త
 బడిన కనువరుసలుగలవారై, ప్రజాకథంభూతాః=జనులెట్టివారు? సప్రజా=సంతానముల

తోకూడినవారు. పునఃకంఠాతాః=ఇంక నెట్టివారు? నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః=నూతనమగు నాన్వయము నభ్యుదయమును చూచువారు కన్య=ఎనియుక్క? తన్య=ఆరఘుమహారాజాయొక్క? స్త్యే=దేవియుక్కవలె? పురు=కన్యకన్య స్త్యే=దేవేంద్రుని టెన్కెము యొక్కవలె.

శబ్దరూపసమాసములు. — పురుహూతస్వజన్య - పురుహూతస్వజన్యః పురుహూతస్వజన్యః, తస్య పురుహూతస్వజన్యః. ధ్వజస్య, ధ్వజయోః, ధ్వజానాం. పురుహూతస్వజన్యః ఆ, పు, ష, వి. ఇ-అన్యము. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్చట్టి ది, పు, ష, వి. ఉన్నయనపద్మయః-నయనయోపద్మయః నయనపద్మయః ఉత్పాఠితాః. ఉల్లసితాశ్చ నయనపద్మయో యాశీస్తాః ఉన్నయనపద్మయః పక్షిః, పక్షిః, పక్షియః. ఉన్నయనపక్షిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ప్ర, బ, నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః-నవంతత త్తాభ్యుత్థానంచ నవాభ్యుత్థానం నవాభ్యుత్థానం పశ్యతీతి, నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః. దర్శనీ, దర్శిన్యః. దర్శన్యః నవాభ్యుత్థానదర్శనీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, బ. ననందుః-ననంద, ననందకుః, ననందుః 'టురనినమృధా' విశ్వస్తాధాలోస్సకర్త కాత్కర్తరీభూతేభిఃపరస్వైవదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః, సప్రజాః-ప్రజాభిస్సహవర్తంత ఇతి సప్రజాః. సప్రజా, సప్రజే. సప్రజాః. సప్రజాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. ప్రజాః-ప్రజా. ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా — పురుహూతేతి. పురుహూతస్వజన్యః ఇంద్ర ధ్వజః సకల వృద్ధినికం రాజభిః తాజ్యత ఇత్యుక్తం భవంతీత్యర్థపురాణే, 'ఏవం యః కురుతే యాత్రామింద్ర కేతో ర్యుధిష్టిర, ఇర్జన్యః కాలవర్షిస్త్వాత్తస్య రాజ్యేనసంశయ' ఇతి. పురుహూతస్వజన్య స్తేవ, తస్య, ఇహాః నవమభ్యుత్థానమభ్యున్నతి మభ్యుదయంచ పశ్యతీతి నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః, ఉల్లసం ప్రసృతాః, ఉల్లసితాశ్చ నయనపద్మయో యాసంతాః ఉన్నయనపద్మయః, సప్రజాః ససంతానాః 'ప్రజాఃకనాః, ప్రజాస్యాత్సంకతోజన' ఇత్యుక్తం ననందుః కురుః.

భావము. — జనులు దమబిడ్డలతో గూడ ఏటేటరాజులచే మందివానసరియ నొనర్చుటకు నింద్రధ్వజముయొక్క యుత్సవమున దాని యాన్నత్యమెటుల గనులెత్తి చూచి సంకసింపుమో యటులనే క్రొత్తగ రాజ్యమునకువచ్చిన రఘుమహారాజాయొక్క యభ్యుదయమును గమనింపగాచి సంకసించిరి.

శ్లో. సమమేవ సమాక్రాంతం ద్వయం ద్వీరదగామినా,
తేన సింహాసనం పితృ మఖిలం చారిమండలమ్.

పదచ్ఛేదము. — సమం, ఏవం, సమాక్రాంతం, ద్వయం, ద్విరదగామినా, లేన, సింహాసనం, పిత్ర్యం, అఖలం, చ, ఆరిమండలమ్.

అర్థము. — ద్విరదగామినా-ద్విరద=ఏను-గవలె, గామినా=పోవుచుండెడి, లేన=ఆ రఘుమహారాజుచేత, పిత్ర్యం=తండ్రిసంబంధమయిన, సింహాసనం=సింహాసనమును, అఖలం=సమస్తమయిన, ఆరిమండలంచ=శత్రురాష్ట్రమును, ద్వయం=రెండును, సమమేవ=ఏకకాలమండే, సమాక్రాంతం=ఆక్రమించబడెను.

అకాంత. — సమాక్రాంతం=ఆక్రమించబడెను. కేన=ఎవనిచేత? లేన=ఆ రఘుమహారాజుచేత. కిం=ఏవియు? ద్వయం=రెండును (కర్తృజిప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? సమమేవ=ఏకకాలమండే. కిచ=ఏవియు? ఆరిమండలంచ=శత్రురాష్ట్రమును. ఆరిమండలంకథంభూతం=శత్రురాష్ట్రమెటువంటిది? అఖలం=సమస్తమయినది. కిం=ఏది? సింహాసనం=సింహాసనమును. సింహాసనం కథంభూతం=సింహాసనమెటువంటిది? పిత్ర్యం=తండ్రిసంబంధమయినది. లేనకథంభూతేన=ఆ రఘుమహారాజుచేత? ద్విరదగామినా=ఏనుగవలె పోవుచుండువాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సమం-అవ్యయమ్. ఏవ-అవ్య. సమాక్రాంతం=సమాక్రాంతం, సమాక్రాంతే, సమాక్రాంతాని. సమాక్రాంతశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ద్వయం-ద్వయం ద్వయే, ద్వయాని. ద్వయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ద్విరదగామినా-ద్విరదభాయస్య సః, ద్విరదః, ద్విరదఇవ గచ్ఛతీతి ద్విరదగామి, లేన ద్విరదగామినా, గామినా, గామిభ్యాం, గామిభిః. ద్విరదగామిశబ్దః న, ప్ర, తృ, వి. లేన-లేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః ద, ప్ర, తృ, వి. సింహాసనం-సింహాసనం, సింహాసనే, సింహాసనాని. సింహాసనశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. పిత్ర్యం-పితరగతం పిత్ర్యం. పిత్ర్యం, పిత్రే, పిత్ర్యాణి. పిత్ర్యశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. అఖలమ్-అఖలం. అఖలే, అఖలాని, అఖలశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. చ-అవ్య. ఆరిమండలమ్-ఆరిణాం మండలం ఆరిమండలం. మండలం, మండలే, మండలాని. ఆరిమండలశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా... సమమితి. ద్విరదఇవ ద్విరద, ద్విరదైశ్చ గచ్ఛతీతి ద్విరదగామి, 'కర్తర్యువమానే' ఇతి 'సు ప్యకాతా' విచింత్య, లేనరఘునా, సమయుగపదేవ ద్వయం సమాక్రాంత మధిష్ఠితం, కింతద్వయమిత్యత ఆహ-పితరగతం పిత్ర్యం, 'పితరృచ్ఛ' తి యత్ప్రీత్యయః, సింహాసనం అఖలం, ఆరిణాం మండలం రాష్ట్రంచ.

భావము. — ఏనుగవలె నడుచురఘుమహారాజు తనతండ్రి సింహాసనమునకొక్కగ నె శత్రువు లెల్ల రతని ఏను గులదాడి భయపడి లొంగిరి,

ఆవి. సింహసనారోహణానంతరం తస్య రాజలక్ష్మీ సాన్నిధ్యమాహ. —

శ్లో. ఛాయామండలలక్ష్మ్యేణ త చ దృశ్యా కిల స్వయం,
పద్మా పద్మాతక ప్రేణ తే సామ్రాజ్య దీక్షితం.

౫

పదచ్ఛేదము. — ఛాయామండలలక్ష్మ్యేణ, తం, ఆదృశ్యా, కిల, స్వయం, పద్మా పద్మాతకప్రేణ, భేజే, సామ్రాజ్యదీక్షితం.

అర్థము — పద్మా = లక్ష్మీ దేవి, స్వయం = తాను, ఆదృశ్యా కిల = కనుపడనిదగుచు, ఛాయామండలలక్ష్మ్యేణ = ఛాయామండల = కాంఠినమూహముచే, (ధత్తప్రతినిబింబముచేతను అనిధ్యుని) లక్ష్మ్యేణ = నూహించుచుగన, పద్మాతకప్రేణ = పద్మాతకమనియెడి, ఆతపప్రేణ = ధత్తముచేత, సామ్రాజ్యదీక్షితం = సామ్రాజ్య = మండలాధిపత్యమందు, దీక్షితం = సంజాత దీక్షకనిన, తం = ఆ రఘుమహారాజును, భేజే = పొందెను.

ఆకాంక్ష. — భేజే = పొందెను. కం = ఎవతె? పద్మా = లక్ష్మీ దేవి. కం = ఎవనిని? తం = ఆ రఘుమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము). కథంభూతానతి = ఎట్టిదగుచు? ఆదృశ్యా కిల = కనుపడనిదగుచు. కథం = ఎట్లు? స్వయం = తాను. తంకథంభూతం = ఆ రఘుమహారాజెట్టివాఁడు, సామ్రాజ్యదీక్షితం = మండలాధిపత్యమందు సంజాతదీక్షు లవాఁడు. కేన = దేనిచేత? పద్మాతకప్రేణ = కమలమనియెడు ధత్తముచేత. పద్మాతకప్రేణకథంభూతేన = కమలమనియెడు ధత్తమెట్టిది? ఛాయామండలలక్ష్మ్యేణ = కాంఠినమూహముచే నూహించుచుగనది.

శబ్దరూపసూచములు. — ఛాయామండలలక్ష్మ్యేణ = ఛాయానాం మండలం ఛాయామండలం, ఛాయామండలేన లక్ష్మ్యం ఛాయామండలలక్ష్మ్యం! లేన ఛాయామండలలక్ష్మ్యేణ లక్ష్మ్యేణ, లక్ష్మ్యేభ్యం, లక్ష్మ్యేః. ఛాయామండలలక్ష్మ్యశబ్దః ఆ, న, త్ప, వి, తం, తం, తా, తా. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, వి, ఆదృశ్యా - ద్రష్టుం యోగ్యా దృశ్యా, దృశ్యానభవతీత్యదృశ్యా. ఆదృశ్యా, ఆదృశ్యే. ఆదృశ్యాః. ఆదృశ్యాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. కిల = అస్య. స్వయం = అస్య. పద్మా = పద్మా, పద్మే, పద్మాః. పద్మాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. పద్మాతకప్రేణ = ఆతపాత్ లాయకషితితపత్రం, పద్మమేవ ఆతపత్రం పద్మాతకప్రేణ, లేన పద్మాతకప్రేణ ఆతపప్రేణ, ఆతపప్రేణ, ఆతపత్రే. పద్మాతకప్రేణశబ్దః ఆ, న, త్ప, వి. భేజే = భేజే, భేజాతే, భేజతే. 'భజనాయా' మిత్యస్తాధానోస్సకర్తకాశ్చర్యభూతే లిఖి ఆత్మసేవచే ద్రవ్యపురుషైకవచనాంతరే. సామ్రాజ్యదీక్షితం = సమ్రాజి కర్త సామ్రాజ్యం, దీక్షితం = సంజాతా దీక్షిత, సామ్రాజ్యే దీక్షితః సామ్రాజ్యదీక్షితః, తం సామ్రాజ్యదీక్షితం. దీక్షితం, దీక్షితౌ, దీక్షితా. సామ్రాజ్యదీక్షితశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్యా.—ఛాయలి. అత్ర రఘాః తేజోవిశేషణస్వయమేవ సన్నిహితయా
 లక్ష్యే అస్య ఛత్రధారణం కృతమిత్యుచ్చేక్షతే. పద్మాలక్ష్మీః 'లక్ష్మీః పద్మాలయాద్యే'
 త్యమరిః. స్వయంఅదృశ్యాకీల, కీలేతిసంభావనాయాం. అలక్ష్మ్యసతీ ఛాయామండల
 లక్ష్యేణకాంతిపుంజానుమేయేననకు స్వరూపతో దృశ్యేన, ఛాయామండల మిత్థనేన
 ఆతపత్రప్రతిబింబంచధ్వన్యతే, 'ఛానూసూన్యప్రయాకాంతిః ప్రతిబింబ మనాతప'
 ఇత్యమగః. తేన, పద్మాతపత్రేణ, పద్మమేవాతపత్రం తేనకరణభూతేన సామ్రాజ్యదీక్షి
 తం. సామ్రాజ్యేనమ్రాజః కర్తృణిమండలాధిపత్యే దీక్షితం, తం రఘుం, భేజే, అన్యథా
 కథమేతాదృశకాంతిసంపత్తి రితి భావః.

భావము — రఘుమహారాజు సింహాసనారూఢుడు కాంతి ఆయనకు కలిగిన
 యద్భుతమయినకాంతి పద్మమనెడిఛత్రమువలె గనబడెను. ఇందువలన రాజ్యలక్ష్మి
 ఆయనకు ఛత్రముపట్టుకొనియుండినట్లు వోచెను.

అవ. సంప్రతి తస్య సరస్వతీసాన్నిధ్యమాహ.—

శ్లో. పరికల్పితసాన్నిధ్యా కాలేకాలే చ వందిషు,
 స్తుత్యం స్తుతిభి ర్ధ్యాః దువతన్థే సరస్వతీ.

౬

పదచ్ఛేదము.—పరికల్పితసాన్నిధ్యా, కాలేకాలే, చ, వందిషు, స్తుత్యం, స్తుతి
 భిః, అర్ధ్యాభిః, ఉపతన్థే, సరస్వతీ

అర్థము.—సరస్వతీచ=సరస్వతీదేవియు, కాలేకాలే=యోగ్యకాలములయందు,
 వందిషు=స్తుతిపాఠకులయందు, పరికల్పితసాన్నిధ్యాసతీ=పరికల్పిత=చేయబడిన, సాన్ని
 ధ్యాసతీ=సన్నిధానము కలిగినదగుచు, స్తుత్యం = స్తోత్రార్థుడయిన రఘుమహారాజును,
 అర్ధ్యాభిః=అర్థయుక్తులయిన. స్తుతిభిః=స్తోత్రములచేత, ఉపతన్థే=ఉపాసనచేసెను.

అకాంక్ష.—ఉపతన్థే=ఉపాసనచేసెను. కాచ=ఎవ తెయును? సరస్వతీచ=సరస్వతీ
 దేవియును. కం=ఎవనిని? స్తుత్యం=స్తోత్రార్థుడయిన రఘుమహారాజును (నకర్తృకప్రయో
 గము). కాభిః=వేనిచేత? స్తుతిభిః=స్తోత్రములచేత. స్తుతిభిఃకథంభూతాభిః = స్తోత్రము
 లెట్టివి? అర్ధ్యాభిః=అర్థయుక్తులయినవి. కథంభూతాసతీ = ఎట్టిదగుచు? పరికల్పితసా
 న్నిధ్యాసతీ=చేయబడినసన్నిధానము కలిగినదగుచు. కేషు=ఎవరియందు? వందిషు=స్తుతి
 పాఠకులయందు. కస్మిక్ =దేవియందు? కాలేకాలే=యోగ్యకాలములయందు.

కల్పరూపసమాసములు.— పరికల్పితసాన్నిధ్యా-సన్నిధిలేవ సాన్నిధ్యం పరికల్ప
 తం సాన్నిధ్యం యయా సా పరికల్పితసాన్నిధ్యా, సాన్నిధ్యా, సాన్నిధ్యే, సాన్నిధ్యాః

పరికల్పితసాన్నిధ్యాశబ్దః, ఆ, (శ్రీ), ప్ర. ఏ. కాలేకాలే-కాలేకాలే, కాలయోః, కా
లేషు. ద్విరుక్తకాలశబ్దః ఆ పు, స, ఏ. చ, ఆవ్య. పండిష-పందిసి, పందినోః, పండిషు.
పండిశశబ్దః, స, పు, స. బ. సుత్యం-స్తోతుం యోగ్యః సుత్యః, తం సుత్యం-సుత్యం,
సుత్యే, సుత్యాక్. సుత్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. స్తుతిభిః-స్తుత్యా, స్తుతిభ్యాం, స్తుతిభిః.
స్తుతిశబ్దః ఇ, (శ్రీ), తృ, బ. అర్థ్యాభిః-అర్థ్యాదనపేతా అర్థ్యాః, తాభిః అర్థ్యాభిః -
అర్థ్యయా, అర్థ్యాభ్యాం, అర్థ్యాభిః అర్థ్యాశబ్దః ఆ, (శ్రీ), తృ, బ. ఉపతస్థే-ఉపతస్థే
ఉపతస్థాతే, ఉపతస్థితే. ఉపపూర్వక'హగతి ని ప్రితై' విత్త్యస్తాత్థా' లో సుకర్తకాత్-
ర్తరి భూతే ఆత్మ ఆత్మ నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సరస్వతీ-సరస్వతీ, సరస్వత్యో,
సరస్వత్యః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, (శ్రీ), ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పరికల్పిత. సరస్వతీచ, కాలేకాలే, సర్వేష్వపియోగ్యకాలేష్విత్త్య
ర్థః, 'నిత్యవీప్యయో'రితివీప్యాయాంద్విరుక్తిః, పండిషు పరికల్పితసాన్నిధ్యా కృతిసాన్ని
ధ్యాసతీ, సుత్యంస్తోత్రార్థం, తం రఘుం, అర్థ్యాభిః అర్థ్యాదనపేతాభిః 'ధర్తవత్త్యధే'త్యా
దిసాయత్ప్రత్యయః, స్తుతిభ్యస్తోత్రైః ఉపతస్థే, ఉపతాబుధ్యాన-జితవతీత్వర్థః, దేవతా
త్వంచ'నాష్టిః పృథీవీపతి'రితివాల్కపాలాత్తక్త్యా ద్యేత్యనుసంధేయం. ఏవంసతి, 'ఉ
పాదేవపూజాసంగతికరణమిత్త్రకరణపథి'ష్టితివత్ప్రత్యా దాత్త నేపద మిత్యనుసంధేయం.

భావము.—యుక్తములయిన కాలములయందు పండిమగధులు రఘుమహారాజును
అకనివిశేషగుణములనుసూచి స్తుతులునేయఁగా, రాజులు విష్ణుదిక్పాలకులయినములను
గలిగియున్నారని చెప్పఁబడెడి ప్రకారము దేవతాభావముతో ఆయనను సరస్వతి స్తుతించు
చుండునట్లు లోఁచెను.

శ్లో. మనుప్రభృతిభిః పూజ్యైః భుక్తా యద్యపి రాజభిః,
తథాఽవ్యసన్యపూర్వేవ తస్మిన్నాసీ ద్వసుంధరా.

2

వదచ్ఛేదము.—మనుప్రభృతిభిః, మూజ్యైః, భుక్తా, యది, అపి, రాజభిః, తథా,
అపి, అవన్యత్రార్వా, ఇవ, తస్మిన్, ఆసీత్, వసుంధరా.

అర్థము.—వసుంధరా=భూమి, మనుప్రభృతిభిః=మను=మనుమహారాజే, ప్రభృ
తిభిః=మొదలుగాంగలిసిన. మూజ్యైః=పూజ్యులయిన, రాజభిః=రాజులచేత, భుక్తా యద్యపి=
అనుభవించఁబడినదే, తథాపి=అయినను, తస్మిన్=అరఘుమహారాజువిషయమందు, అవన్య
త్రార్వేవ=పూర్వమందన్యులచే ననుభవించఁబడినదివలె, ఆసీత్=అయెను.

అకాంక్ష —ఆసీత్=అయెను. కా=ఏది? వసుంధరా=భూమి (అకర్తృకప్రయో
గము). కథంభూతేన=ఎట్టిదివలె? అవన్యత్రార్వేవ=పూర్వమందన్యులచేననుభవించఁబడినది

వలె. తస్మిన్=ఎవనివిషయమున? తస్మిన్=అరఘుమహారాజువిషయమున. కథం=ఎట్లు? తథాపి=అయినను, భుక్తాయద్యపి=అనుభవించి బడినదే. తైః=ఎవరిచేత? రాజభిః=రాజులచేత. కా=ఏది? వసుంధరా=భూమి (కర్మశ్రుతయొగము). రాజభిఃకథంభూతైః=రాజులెట్టి వారు? మాన్యైఃపూజ్యులయినవారు. పునఃకథంభూతైః=ఇంక నెట్టివారు? మనుప్రభృతిభిః=మనుమహారాజు మొదలగువారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—మనుప్రభృతిభిః-మనుః ప్రభృతిర్భేదాంతే మనుప్రభృతయః; తైః మనుప్రభృతిభిః; ప్రభృతినా ప్రభృతిభ్యాం, ప్రభృతిభిః మనుప్రభృతిశబ్దః ఇ, పు, తృ, బ. మాన్యైః మానితుం యోగ్యాః మాన్యాః, తైః మాన్యైః; మాన్యేన, మాన్యాభ్యాం, మాన్యైః. మాన్యశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. భుక్త-భుక్తా, భుక్తే భుక్తాః. భుక్తశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. యది - అవ్య. రాజభిః-రాజ్, రాజభ్యాం, రాజభిః. రాజశబ్దః న, పు, తృ, బ. తథాఅవ్య-అపి, అవ్య అనన్యపూర్వా-అన్యః పూర్వోయస్యాస్మా అన్యపూర్వా; అన్యపూర్వానభవతీత్యనన్యపూర్వా; పూర్వా, పూర్వే, పూర్వాః, అనన్యపూర్వాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. ఇవ-అవ్య. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు తచ్చబ్దః ద, పు, న, వి అసీత్-అసీత్, అస్తాం, అసక్ 'అసభువి' త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలక్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, వసుంధరా, వసుంధరే, వసుంధరాః. వసుంధరాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి.

వాగ్భ్యా.—మన్వితి, వసుంధరా భూమిః, మనుప్రభృతిభిః. మాన్యైః పూతైః రాజభిః, భుక్తాయద్యపి, భుక్తేవేత్యర్థః, యద్యపీత్యవధారణే. 'అవ్యర్థేయదిన్దాస్యా' దితి శేకపః, తథాపి తస్మిన్ రాజ్జీవిషయే, అన్యఃపూర్వోయస్యాస్మా అన్యపూర్వా, సానభవతీత్యనన్యపూర్వా, అనన్యోపభుక్తేవాసీత్, ప్రథమపరిశేప ఆనురక్తపరీత్యర్థః.

భావము.—భూమి పూర్వము మనపు మొదలయిన ప్రసిద్ధరాజులచే నేలబడినదయినను రఘుమహారాజుయొక్క అతిశయించిన వికరణాదిగుణములనుబట్టి ఇంతటిరాజుని పరమ రాజేదనెడి ఖ్యాతిని బొందెను.

అవ. తత్ర గారణ మాహ.—

శ్లో. స హి సర్వస్య లోకస్య యుక్తదండతయా మనః,
ఆదదే నాతిశీతోష్ఠ్యై నభస్వా నివ దాక్షిణ్యం.

పదచ్ఛేదము.—నః, హి, సర్వస్య, లోకస్య, యుక్తదండతయా, మనః, ఆదదే, నాతిశీతోష్ఠ్యై, నభస్వా, ఇవ, దాక్షిణ్యం.

అర్థము.—సః=అఃఘమహారాజు, యుక్తదండతయా-యుక్త=యోగ్యమయిన, దండతయా=దండనకలవాడగుటచే, సర్వస్య=సమస్తమయిన, లోకస్య=జనముయొక్క, మనః=చింతన, నాలిశీతోష్ఠః=అత్యంతశీతమును అత్యంతఉష్ణమును. దాక్షిణి=దక్షిణ దిక్కునందుపుట్టిన, నభస్వానివ=పామువలె. ఆదజే=స్వీకరించెనో.

ఆకాంక్ష.—ఆదజే=స్వీకరించెనో, కః=ఎవడు? సః=అరఘమహారాజు. కిం=దేనిని? మనః=చింతనను (సర్వకర్మయోగము), కఐవ=ఏమిట? నభస్వానివ=పామువలె. నభస్వాన్-కంభూతః=వాయుమెటువంటిది? దాక్షిణి=దక్షిణదిక్కునందుఁ బుట్టినది. పునఃకంభూతః=ఇంక నెట్టి? నాలిశీతోష్ఠః=అత్యంతశీతమును అత్యంత ఉష్ణమును కానిది. కస్య=దేనియొక్క? లోకస్య=జనముయొక్క, లోకస్యకంభూతస్య=జనమెట్టిది? సర్వస్య=సమస్తమయిన. కంభూతతయా=ఎట్టివాడగుటచేత? యుక్తదండతయా=యోగ్యమయిన దండనకలవాడగుటచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః, సః, తో, తే. తచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. సర్వస్య-సర్వస్య, సర్వయోః, సర్వేషాం. సర్వశబ్దః అ, పు, మ, ఏ. లోకస్య - లోకస్య, లోకయోః, లోకానాం. లోకశబ్దః అ, పు, మ, ఏ, యుక్తదండతయా-యుక్తః దండో యస్యసః, యుక్తదండః, యుక్తదండస్యభావః యుక్తదండతా; తయా యుక్తదండతయా; దండతాయా, దండతాభ్యాం, దండత భి. యుక్తదండతాశబ్దః అ, (ప్రీ, శ్చ), ఏ. మనః. మనః. మనసీ, మనాంసి. మనశ్శబ్దఃస, న, ద్వి, ఏ ఆదజే-ఆదజే, ఆదదాతే, ఆదదితే. అజ్ఞూర్వకాల్ 'దుదాభోదాన' ఇత్యస్తాన్ధతో స్పకర్తకాత్కర్తరీమాతే లిట్ ఆక్ష నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నాలిశీతోష్ఠః-శీతశ్చాసౌ ఉష్ణశ్చ శీతోష్ఠః, అత్యంత శీతోష్ఠః అలిశీతోష్ఠః; అలిశీతోష్ఠః నభవతి నాలిశీతోష్ఠః; ఉష్ణః, ఉష్ణా, ఉష్ణః; నాలిశీతోష్ఠశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ; నభస్వాన్-నభస్వాన్, నభస్యం తో, నభస్యంతః. నభస్యచ్చట్టి.త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య, దాక్షిణి-దక్షిణస్యాం భవః దాక్షిణి; దాక్షిణి, దాక్షిణౌ, దాక్షిణః. దాక్షిణశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సహితి. హి యస్తాత్కారణాత్, సరఘుః, యుక్తదండతయా, ప్రాప్తదండకారిత్వేన, సర్వస్యలోకస్యసర్వజనస్య, మనఃఆదజే జగర, కథమివ అలిశీతో-ఽత్యష్టావా నభవతి నాలిశీతోష్ఠః, నభార్థనశబ్దస్య 'సుపుపే' లిసమాసః, దాక్షిణి దక్షిణ దిగ్భవః. నభస్వాన్వాయునివ, మలయానిల ఇవేక్యర్థః, యుక్తదండతయేక్యత కామం దః. 'ఉద్వేజయతి తీక్షణ మృదునాచరిభూయతే, దండేన నృపలిప్తస్తాద్యుక్తదండే ప్రకస్యత' ఇతి.

భావము. — రఘుమహారాజు శత్రువులకు ఎంతటియుక్తమో అంతయునే మిక్కిలి వివేకముతో చేయుచు వచ్చినందున ఆయనయొక్క ప్రభుత్వము గాలికావలసి నపుడు హాయిగ దక్షిణదిక్కుననుండి వీచు మలయమామతమువలె సర్వజనానంద కరముగ నుండెను.

శ్లో. మందోత్కంఠాః కృతాస్తేన గుణాధికతయా గురౌ,
సహకారస్య పుష్పార్ద్రమ ధవ ప్రజాః.

పదచ్ఛేదము. — మందోత్కంఠాః, కృతాః, తేన, గుణాధికతయా, గురౌ, సహకారస్య, పుష్పార్ద్రమే, ధవ ప్రజాః.

అర్థము. — తేన = ఆ రఘుమహారాజుచేత, గుణాధికతయా = గుణగుణములచే, అధికతయా = అధికుడయినవాడగుటచేత, ప్రజాః = జనులు, గురౌ = తండ్రి అయిన చిట్టి మహారాజు విషయములో, సహకారస్య = తియ్యమామిడిచెట్టుయొక్క, ఫలన = ఫలము చేత, పుష్పార్ద్రమధవ = పుష్ప = పురుషునియొక్క, ఉద్గమధవ = అవిర్భావమందు వలె, మందోత్కంఠాః = మందఃస్వప్నమయిన, ఉత్కంఠాః = బౌద్ధులముగలవారుగ, కృతాః = చేయబడిరి.

అకాంక్ష. — కృతాః = చేయబడిరి. తేన = ఎవచేత? తేన = ఆ రఘుమహారాజుచేత. కాః = ఎవరు? ప్రజాః = జనులు (కర్తృణిప్రయోగము) కథంభాతాః = ఎట్టివారు? మందోత్కంఠాః = స్వల్పమగు నాత్మకృమ కలవారు. కస్తిన్నివ = దేనియందువలె? పుష్పార్ద్రమధవ = పురుషునివిర్భావమందువలె. తేన = దేనిచేత? ఫలన = ఫలముచేత. కన్య = దేనియొక్క? సహకారస్య = తియ్యమామిడిచెట్టుయొక్క. కస్తిన్ = ఎవనివిషయము? గురౌ = తండ్రి అయిన చిట్టిమహారాజువిషయములో. కథంభాతతనూ = ఎట్టివాడగుట చేత? గుణాధికతయా = గుణములచే నధికుడగుటచేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — మందోత్కంఠాః - మందా ఉత్కంఠాయాసాంతాః మందోత్కంఠాః; ఉత్కంఠా, ఉత్కంఠే, ఉత్కంఠాః. మందోత్కంఠాశబ్దః. ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. కృతాః - కృతా, కృతే, కృతాః. కృతాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. తేన - తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. గుణాధికతయా, - గుణైః అధికః, గుణాధికః; గుణాధికస్యభావః గుణాధికతా, తయా గుణాధికతయా. అధికతయా, అధికతాభ్యాం, అధికతాభిః. గుణాధికతాశబ్దః ఆ, శ్రీ, తృ, ఏ, తృ, గురౌ-గురౌ, గురౌన్వోః గురుషు గురుశబ్దః ఉ, పు, స, ఏ. ఫలన - ఫలన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః. ఫలశబ్దః ఆ, స, తృ, ఏ. సహకారస్య - సహకారస్య, సహకారయోః, సహకారాణాం. సహకారశబ్దః

ఆ, పు, ష, వి. పుష్పద్రవం - పుష్పగా ఉద్గమః పుష్పద్రవము; తస్మిన్ పుష్పద్రవం; ఉద్గమ, ఉద్గమయోః, ఉద్గమేషు. పుష్పద్రవశబ్దః ఆ, పు, స, వి. ఇష-అవ్య. ప్రజాః - ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః, ఆ, (స్త్రీ), ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా, - మందోక్తం కాశ్చి. తేనామూనాం ప్రజాజనాః, గురూ దివీపే విషమ, సహకారోపసారభక్త్యాః, 'అనుష్టుప్' తోకసాహితీ సహకారోపసారభ' ఇత్యచుకః. తస్య, ఫలం, పుష్పద్రవం, పుష్పద్రవమిష, తతోః గుణాధికతయా గుణా కథావేన హేతునా, మందోక్తం కాశ్చ అల్పైశ్చ క్యాః, కృతాః. గుణోత్తరశ్చ ఉత్తరో విషయః పూర్వం విస్తారయతీతిభావః.

భావము. - రఘుమహారాజయొక్క అధికమయిన సుగుణములను బట్టి ప్రజలకు దివీపమహారాజు నందుండిన ఆనురాగముతగైను. ఏకాగనిన తియ్యమామిడిచెట్టు పుష్పించినపుడు సంతోషము గలుగుచున్నది, అదిగోచినపుడు ఆసంతోషమధికమయి పుష్పము నందలి సంతోషమును తగ్గించుచున్నది.

శ్లో. నయవిద్ధి ర్న వేరాజ్ఞి స్సనన చోపవర్జితం,
పూర్వ ఏవాభవ త్పక్షః తస్మి న్నాభవ దుత్తరః.

౧౦

పదచ్ఛేదము. - నయవిద్ధి, నవే, రాజ్ఞి, సత్, అసత్, చ, ఉపవర్జితం, పూర్వః, ఏవ, అభవత్, పక్షః, తస్మిన్, న, అభవత్, ఉత్తరః.

అర్థము. - నయవిద్ధి = నీలికా శ్రుజ్ఞులచేత, నవే = నూతనుడయిన, రాజ్ఞి రఘుమహారాజువిషయమందు, సత్ = ధర్మయుద్ధాధికమును, అసచ్ఛ = కూటయుద్ధాధికమును, ఉపవర్జితం = చూపబడెను. తస్మిన్ = ఆ రఘుమహారాజునందు, పూర్వః = మొదటిదయిన పక్షనిన = సత్పక్షమే, అభవత్ = అయెను. ఉత్తరః = రెండవదయిన యసత్పక్షమో, నాభవత్ = కాలేదు.

ఆకాంక్ష. - నాభవత్ = కాలేదు. కః = ఏది? ఉత్తరః = రెండవదయిన యసత్పక్షము (అకర్తకప్రయోగము). అభవత్ = అయెను. కనివ = ఏదే? పక్షనివ = సత్పక్షమే (అకర్తకప్రయోగము). పక్షాకదంభుతః = సత్పక్షమెట్టిది. పూర్వః = మొదటిది. తస్మిన్ = ఎవనియందు? తస్మిన్ = ఆ రఘుమహారాజునందు, ఉపవర్జితం = చూపబడెను. కై = ఎవరిచేత? నయవిద్ధి = నీలికా శ్రుజ్ఞులచేత. కించ = ఏదియు. సత్ = ధర్మయుద్ధాధికమును, అసచ్ఛ = కూటయుద్ధాధికమును (కర్తకప్రయోగము). తస్మిన్ = ఎవనివిషయమందు? తస్మిన్ = ఆ రఘుమహారాజువిషయమందు, తస్మిన్ కదంభుతే = ఆ రఘుమహారాజెట్టివాడు. నవే = నూతనుడు,

శబ్దరూపసమాసములు — నయస్మి-నయం నిదంతి నయదిదా; తై నయ
విద్మిః, విదా, విద్మాణిం, విద్మిః. నయవిచ్చట్టః ద, పు, త్పు, బ. నవే-నవే, నవయ-
నవేషు. నవశబ్దః ఆ, పు, న, వి. రాష్ట్ర-రాష్ట్రీ, రాజు, రాజ్ఞః, రాజను. రాజ
శబ్దః న, పు, న, వి. సత్-సత్, సతీ, సతి. నచ్చట్టః త, న, ప్ర, వి. అసత్-సత్
సభవతీత్యసత్, ఆసత్, ఆసతీ, ఆసంతి. ఆసచ్చట్టః త, న, ప్ర, వి. చ-ఆప్య. ఉపదర్శితం-
ఉపదర్శితం, ఉపదర్శితే, ఉపదర్శితాని. ఉపదర్శితశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. పూర్వ-పూర్వః
పూర్వా, పూర్వే, పూర్వా-పూర్వశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఏవ-ఆప్య. అభవత్-అభవత్
అభవతాం, అభవత్. సత్తార్క భూధాతో స్వకర్త కాత్మర్తభూలేఖ వరస్తే వరస్తే
మపురుషైకవచనాంతః. పక్షః - పక్షః, పక్ష, పక్షః, పక్షశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.
తస్మి-తస్మిన్, తయోః, లేష. తచ్చట్టః ద, పు, న, వి. న-ఆప్య. అభవత్-అభ
వత్, అభవతాం, అభవత్. సత్తార్క భూధాతో రకర్త కాత్మర్తభూలేఖ వరస్తే వరస్తే
రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉత్తరః-ఉత్తరః, ఉత్తరా, ఉత్తరే, ఉత్తరా. ఉత్తర
శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్య. — నయేతి, నయవిద్మి ర్నీలికాప్రత్యయః, నవే నూతనే, తస్మిన్, రాష్ట్ర విష
యే, తమధిక్యత్రేయ్యర్థః, సత్ సర్వయుద్ధాధికం, అసత్ కూటయుద్ధాధికంచ, ఉపదర్శితం,
తస్మిన్ రాష్ట్ర పూర్వః పక్షవివాదసత్, సంక్రాంతిత్వార్థః. ఉత్తరోనాభవత్, న సంక్రాంత
ఇత్వార్థః, సదసతోర్తస్యేన దేవాధిమతం నాసత్, దుష్టాననంతుశ్చానార్థం ఏవేతి భావః.
'పక్షపార్శ్వ గరుత్మాన్యసహాయబలభిత్తి' స్థితి కేశవః.

భావము. — నీలికాప్రత్యయ నూతనముగ ప్రభుత్వమును బొంది రఘుమహారాజు
నకు ధర్మాధర్మయుద్ధాదులక్రమమును తెలియజేసిరి. ఆయన సద్విషయమునే ఆవలంబించి
తెను గాని యసద్విషయము నాలోచించినవాడుకాదు.

శ్లో. పంచానామపి భూతానా ముత్కర్షం పుపుషు ర్గుణాః,
నవే తస్మి న్మహీపాలే సర్వ స్తు వ మివాభవత్.

౧౧

పదచ్ఛేదము. — పంచానాం, అపి, భూతానాం, ఉత్కర్షం, పుపుషు, గుణాః
నవే, తస్మిన్, మహీపాలే, సర్వం, నవం ఇవ, అభవత్.

అర్థము. — పంచానామపి = అయిదయిన, భూతానాం = పృథివ్యాదిభూతముల
యొక్క, గుణాః = గంధాదిగుణములు, ఉత్కర్షం = ఆధిక్యమును, పుపుషు = పాపించినవి.
తస్మిన్ = అరఘుమహారాజు, నవే = నూతనుఁ డయిన, మహీపాలేనతి = రాజగుడుండఁగా,
సర్వం = సమస్తవస్తుకాతము, నవమివ = నూతన మయినదివలె, అభవత్ = అయెను.

ఆకాంక్ష. — అభవత్ = ఆయెను కిం = ఏని? సర్వ = సమ స్తవస్తునాతము (ఆకర్త క ప్రయోగము) కథంభూతమివ = ఎట్టిదివలె? నంపావ = నూతనమయినదివలె. కథంభూతేనతి = ఎట్టివాడగుచుండగా? మహీపాలేనతి = రాజగుచుండగా. మహీపాలేకథంభూతే = రాజెట్టివాడు? నవే = నూతనమయినవాడు. తస్మిన్ = ఎవడు? తస్మిన్ = ఆ రఘుమహారాజు. పుపుషుః = పోషించినది, కే = ఏని? గుణాః = గంధాదిగుణములు. కం = దేనిని? ఉత్కర్షం = ఆధిక్యము (ఆకర్త క ప్రయోగము). కేహం = వేలయొక్క భూతానాం = పృథివ్యాదిభూతములయొక్క. భూతానాంకథంభూతానాం = పృథివ్యాదిభూతములెటువంటివి? పంచానామసి = ఆయినదని.

శబ్దరూపసూతములు — పంచానాం - పంచ, 2 పంచభిః, పంచభ్యః, 2 పంచానాం, పంచసు. పంచశబ్దః స, పు, నిష్కంబహువచనే, ష, బ. అసి-అవ్య. భూతానాం - భూతస్య, భూతయోః, భూతానాం. భూతశబ్దః అ, పు, ష, బ. ఉత్కర్షం ఉత్కర్షం, ఉత్కర్షా, ఉత్కర్షా. ఉత్కర్షశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పుపుషుః-పుపోవ, పుపుషుః, పుపుషుః 'పుషపుష్టా' విశ్వస్థాద్ధాతో స్సకర్త కాత్కర్తరిభూతేలట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. గుణాః-గుణః, గుణౌ, గుణాః. గుణశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. నవే-నవే, నవయోః, నవేషు. నవశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః లేషు. తచ్చబ్దః ద, పు, స, ఏ. మహీపాలే, మహీపాలయతీతి మహీపాలః, తస్మిన్ మహీపాలే; పాలే, పాలయోః, పాలేషు. మహీపాలశబ్దః అ, పు, స, ఏ. సర్వం-సర్వం, సర్వే, సర్వాణి-సర్వశబ్దః అ, స, ప్ర, ఏ. నవం-నవం, నవే, నవాని, నవశబ్దః అ, స, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. అభవత్-అభవత్, అభవతాం, అభవత్. 'భూసత్తాయా' విశ్వస్థాద్ధాతోరకర్త కాత్కర్తరిభూతేలట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య. — పంచానామితి, పంచానామసిపృథివ్యాదీనాంభూతానాం గుణాః, గంధాదయః, ఉత్కర్షంతితిశయం, పుపుషుః, అతోక్త్రేక్షతే-తస్మిన్ రఘా, నవేమహీపాలేనతి, సర్వవస్తునాతం, నవమివ అభవత్, తదేవభూతనాతం తదానీమపూర్వగుణయోగా దశూర్వ మివాభవ దితిభావః.

భావము. — రఘుమహారాజయొక్క యుత్కృష్టమయినధర్మప్రభుత్వమువలన ఋతుధర్మములు తప్పకజరిగించుటచే పృథివ్యాదిభూతములయొక్కగుణములు అతిశయించినవి. ఇందువలన ఆయన నూతనప్రభుత్వములో అన్నియు నూతనములయినట్లుబాండ్లినవి.

శ్లో. యథా ప్రహోదనా చ్చంద్రః ప్రతాపా త్తపనో యథా,
తద్దైవ సోఽభూ దన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్.

వదచ్చేదము. — యథా, ప్రహ్లాదనాత్, చంద్రః, ప్రతాపాత్, తపనః, యథా, తథా, ఏవ, సః, ఆభూత్, అన్యర్థః, రాజా, ప్రకృతిరంజనాత్.

అర్థము. — యథా=ఏ ప్రకారముగా, చంద్రః=చంద్రుడు, ప్రహ్లాదనాత్=అహ్లాదకరణమువలన, అన్యర్థః=అనుగతార్థనామధేయముకలవాడో, యథా=ఏ ప్రకారముగా, తపనః=సూర్యుడు, ప్రతాపాత్=సంతాపపెట్టుటవలన, అన్యర్థః=అనుగతార్థనామధేయముకలవాడో, తథైవ=అదే ప్రకారము, సః=ఆ, రాజా=రఘుమహారాజా, ప్రకృతిరంజనాత్=ప్రకృతి=ప్రజలయొక్క, రంజనాత్=సంతోషపెట్టుటవలన, అన్యర్థః=అనుగతార్థనామధేయము కలవాడు, అభూత్=అయెను.

అకాంక్ష. — అభూత్=అయెను. కః=ఎవడు? సరాజా=ఆ రఘుమహారాజా (ఆకర్షకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాడు? అన్యర్థః=అనుగతార్థనామధేయముకలవాడు, కస్తాత్=దేనివలన? ప్రకృతిరంజనాత్=ప్రజల సంతోషపెట్టుటవల్లనే. కథమేవ=ఎటులనే? తథైవ=అదే ప్రకారముగానే. అన్యర్థః=అనుగతార్థనామధేయముకలవాడో. కః=ఎవడు? తపనః=సూర్యుడు (ఆకర్షకప్రయోగము). కస్తాత్=దేనివలన? ప్రతాపాత్=సంతాపపెట్టుటవలన, కథం=ఎట్లు? యథా=ఏ ప్రకారముగ - అన్యర్థః=అనుగతార్థనామధేయముకలవాడో. కః=ఎవడు? చంద్రః=చంద్రుడు (ఆకర్షకప్రయోగము). కస్తాత్=దేనివలన? ప్రహ్లాదనాత్=అహ్లాదకరణమువలన. కథం=ఎట్లు? యథా=ఏ ప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు. — యథా-అప్య. ప్రహ్లాదనాత్ - ప్రహ్లాదనాత్, ప్రహ్లాదనాభ్యాం, ప్రహ్లాదనేభ్యః, ప్రహ్లాదనశబ్దః ఆ, న, చం, ఏ. చంద్రః - చందయతీతి చంద్రః, చంద్రః, చంద్ర, చంద్రా, చంద్రశబ్దః ఆ, ఘ, ప్ర, ఏ - ప్రతాపాత్ - ప్రతాపాత్, ప్రతాపాభ్యాం, ప్రతాపేభ్యః. ప్రతాపశబ్దః ఆ, ఘ, చం, ఏ. తపనః - తపతీతి తపనః. తపనః, తపనా, తపనాః. తపనశబ్దః ఆ, ఘ, ప్ర, ఏ. యథా-అప్య. తథా-అప్య. ఏవ - అప్య. సః - సః, తో, లే. తచ్చబ్దః ద, ఘ, ప్ర, ఏ. అభూత్ - అభూత్, అభూతాం, అభూషత్. సత్తార్థభూతోరకర్తృకక్రూర్తరి భూలేలక్ష్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంకః. అన్యర్థః - అనుగతమర్థమన్యర్థః, అన్యర్థమస్మాదీత్యన్యర్థః, అన్యర్థః, అన్యర్థా, అన్యర్థాః. అన్యర్థశబ్దః ఆ, ఘ, ప్ర, ఏ. ప్రకృతిరంజనాత్=ప్రకృతీనాం రంజనం ప్రకృతిరంజనం, తస్తాత్ ప్రకృతిరంజనాత్. రంజనాత్, రంజనాభ్యాం, రంజనేభ్యః. ప్రకృతిరంజనశబ్దః ఆ, న, చం, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — యథేతి, యథాచందయత్యాహ్లాదయతీతిచంద్రః ఇందుక, చంద్రాతోరాగాదికరప్రకరయః, ప్రహ్లాదనాత్ అహ్లాదకరణాత్, అన్యర్థః అనుగతార్థ

నామకః, అథూత్ యథాతపతీతి తపనస్సూర్యః, సంద్యాపితాబ్జస్థు ప్రత్యయః, ప్రతాపాత్సంతాపజననాత్. అన్వర్థః, తదైవ సరాశా రిఘుః, ప్రకృతిరంజనాత్ ప్రజానరంజనాత్ అన్వర్థః, సార్థకరాజశబ్దోఽథూత్ యన్యపి రాజశబ్దః రాజలేద్ధీప్త్యర్థాత్కన్యసిన్విత్యయాంకః, నతురంజే, తథాపి ధాతూనామనేకార్థత్వా ప్రంజనాద్రాజేత్యుక్తం కవినా, అనేకార్థత్వం ధాతూనాం 'మృషస్తితితాయా' మితి సూత్రప్రామాణ్యాద్వేదనీయం.

భావము. — చంద్రుడు అష్టాదశరణముచేతను తపనఁడు సంతాపకరణముచేతను విలాసన అన్వర్థనామధేయముగలవారుగ నున్నారో ఆలాసన రఘుమహారాజు జనానురాగముచేత నన్వర్థనామధేయముగలవాడై యుండెను.

శ్లో. కామం కర్ణాంతవిక్రాంతే విశాలే తస్యలోచనే,
చక్షుష్తతా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మ కార్యార్థదర్శినా.

౧౩

పదచ్ఛేదము. — కామం, కర్ణాంతవిక్రాంతే, విశాలే, తస్య, లోచనే, చక్షుష్టతా, తు, శాస్త్రేణ, సూక్ష్మ కార్యార్థదర్శినా.

అర్థము. — విశాలే=విస్తారములయిన, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, లోచనే=నేత్రములు, కామం=మిక్కిలి, కర్ణాంతవిక్రాంతే - కర్ణాంత = శ్రోత్రాంతములయందు విక్రాంతే=వ్యాపించినవి, చక్షుష్టతాతు=నేత్రములు కలవానియొక్క ధర్మమే, సూక్ష్మ కార్యార్థదర్శినా=సూక్ష్మ=సూక్ష్మములయిన, కార్యార్థం=కర్తవ్యార్థములను, దర్శినా=చూపించుచుండెడి, శాస్త్రేణ=శాస్త్రముచేతనే.

అకాంక్ష. — శాస్త్రేణ=శాస్త్రముచేతనే, కాతు=విదయలే? చక్షుష్టతాతు=కన్యలుగలవానిధర్మములే (ఆకర్షకప్రయోగము). శాస్త్రేణ కథంభూలేన = శాస్త్రమెట్టిది? సూక్ష్మ కార్యార్థదర్శినా=సూక్ష్మములయిన కర్తవ్యార్థములను చూపించునది. కర్ణాంతవిక్రాంతే = శ్రోత్రాంతములయందు వ్యాపించినవి. కే=ఏవి? లోచనే=నేత్రములు (ఆకర్షకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? కామం=మిక్కిలి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజు యొక్క. లోచనేకథంభూలే=నేత్రములెట్టివి? విశాలా=విస్తారములయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — కామం-ఆప్య, కర్ణాంతవిక్రాంతే - కర్ణయోః ఆంతో 'కర్ణాంతో'; కర్ణాంతయోః విక్రాంతే కర్ణాంతవిక్రాంతే; విక్రాంతం, విక్రాంతే, విక్రాంతాని. కర్ణాంతవిక్రాంతశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ద్వి. విశాలే - విశాలం, విశాలే, విశాలాని. కార్యః ఆ, న, ప్ర, ద్వి. తస్య-తస్య, తయోః, లేషాం. తచ్చక్షుః ద, పు, ష, వి. తాచనే. తాచనం, తాచనే, తాచనాని. తాచనశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ద్వి. చక్షుష్టతా-

చక్షుషీ ఆస్య స్తథితి చక్షుష్టా, చక్షుష్టా లోభావః చక్షుష్టతా. చక్షుష్టతా, చక్షుష్టతే, చక్షుష్టతాః. చక్షుష్టతాశ్చటః ఆ. శ్రీ, ప్ర, వి.తు-అప్య. కాస్త్రేణ - కాస్త్రేణ, కాస్త్రాభ్యాం, కాస్త్రేః. కాస్త్రశ్చటః ఆ, న, త్వ, ఏ. సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా-కర్తృయోగ్యాః కార్యాః, కార్యాశ్చతే అర్థాశ్చ కార్యార్థాః, సూక్ష్మకార్యాశ్చతే కార్యార్థాశ్చ సూక్ష్మకార్యార్థాః, సూక్ష్మకార్యార్థాః దృయతీతి సూక్ష్మకార్యార్థదర్శి, లేనసూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా; దర్శినా, దర్శిభ్యాం, దర్శిభిః. సూక్ష్మకార్యార్థదర్శిశ్చటః న, న, త్వ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కామమితి. తస్య రహస్యః, వికాలేలోచనే, కామం కర్తాంతయోః విశ్రాంతేకర్షణాంతకలే. చక్షుష్టతాతచక్షుషీ ఆస్య స్తథితిచక్షుష్టా తస్య భావస్తతా తు, చక్షుః ఫలమిత్యర్థః, సూక్ష్మకార్యార్థాదర్శయతి ప్రకాశయతీతి సూక్ష్మకార్యార్థదర్శి లేనకాస్త్రేణైవ, కాస్త్రదృష్టిర్వివేకినా మితిభావః.

భావము.—రఘుమహారాజయొక్క కన్నులుచెల్లలను అంటియొందినవి. అనగా అవి పెద్దవిగానుండినవి. కార్యములయందు ఆతనిదృష్టికాస్త్రములను అనుసరించియుండినది.

శ్లో. లబ్ధప్రశమనస్వస్థం అధైవం సముపస్థితా,
పార్థివశ్రీ ర్ద్వివీర్యేవ శర త్వంకజలక్షణా.

౧౪

పదచ్ఛేదము.—లబ్ధప్రశమనస్వస్థం, అథ, ఏనం, సముపస్థితా, పార్థివశ్రీః, ద్వివీర్యా, ఇవ, శరత్, పంకజలక్షణా.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, లబ్ధప్రశమనస్వస్థం=లబ్ధ=బాంధవబడినరాజ్యముయొక్క, ప్రశమన=స్థిరీకరణముచేత, స్వస్థం=సమాపితచిత్తుడైన, ఏనం=ఈరఘుమహారాజును, పంకజలక్షణా=పంకజ=కమలములే, లక్షణా=చిహ్నములుగాకలిగిన, శరత్=శరదృతువు, ద్వివీర్యా=రెండవదియన, పార్థివశ్రీ రివ=రాజ్యలక్ష్మీవలె, సముపస్థితా=బాంధవము. ఆకాంక్ష.—సముపస్థితా=బాంధవము. కా=ఏది? శరత్=శరదృతువు. కం=ఎవనిని? ఏనం=ఈరఘుమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము). కేవలమేవతే? పార్థివశ్రీ రివ=రాజ్యలక్ష్మీవలె. పార్థివశ్రీకథంభూతా=రాజ్యలక్ష్మీఎట్టిది? ద్వివీర్యా=రెండవది. శరత్కథంభూతా=శరదృతువెట్టిది? పంకజలక్షణా=కమలములేచిహ్నములుగ గలిగినది. ఏనంకథంభూతం=ఈరఘుమహారాజుజీవాడు? లబ్ధప్రశమనస్వస్థం=బాంధవబడినరాజ్యముయొక్క స్థిరీకరణముచే సమాపితచిత్తుడయినవాడు. కదా=ఎవడవు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—లబ్ధప్రశమనస్వస్థం-లబ్ధస్వప్రశమనం లబ్ధప్రశమనం; స్వస్థిక్ లిప్తతీతి స్వస్థః; లబ్ధప్రశమనేన స్వస్థః లబ్ధప్రశమనస్వస్థః; తం లబ్ధప్రశమన

స్వప్నం; స్వప్నం, స్వప్నో, స్వప్నాన్. లబ్ధప్రశమనస్వప్నశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఆధ-అవ్య. ఏనం-ఏనం, ఏనా, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. సముపస్థితా-సముపస్థితా; సముపస్థితే, సముపస్థితాః. సముపస్థితశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పార్థివస్త్రి-పుథివ్యాఃఈశ్వరః పార్థివః, పార్థివస్త్రిః పార్థివస్త్రిః; స్త్రీ, శ్రీయా, స్త్రీ. పార్థివస్త్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ద్వితీయా-స్వయోః పూర్వణీ ద్వితీయా; ద్వితీయా, ద్వితీయే, ద్వితీయాః. ద్వితీయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇచ-అవ్య. శరత్-శరత్, శరదౌ, శరదః - శరచ్చబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పంకజలక్షణా-పంకజాతాని పంకజాని, పంకజానిలక్షణాని యస్యాస్యా పంకజలక్షణా. లక్షణా, లక్షణే, లక్షణాః. పంకజలక్షణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—లబ్ధేతి. ఆగ్ర లబ్ధస్య రాజ్యస్య, ప్రశమనం పరిపంథినా మనురంజనప్రతీకారాభ్యాంసిరీకరణం, తథాచోక్తం—‘రాజ్యస్యాచిరలబ్ధస్యశమనంపరిపంథినాం. రంజనప్రతికారాభ్యాంలబ్ధప్రశమనం విదుః’ ఇతి. తేన, స్వప్నః స్వప్నోతివృత్తిస్వప్నః. సమాసీతచిత్తః, తం ఏనం రఘుం, పంకజలక్షణాః కర్తృచిహ్న, శ్రీయోపి విశేషణమేతత్, శరత్ ద్వితీయా పార్థివస్త్రిః రాజ్యలక్ష్యేతివ, సముపస్థితా ప్రాప్తా.

భావము.—రఘువంశరాజు జూబడినశత్రువులకు సంరోషము, లొంగనిశత్రువులవిభ్రంభణకు భంగమును, కలుగజేయుటచేత శత్రుబాధలేదనెడి స్త్రోర్యమును తొంది స్వప్నచిత్తుడుగ నుండెను. ఆపుడ తనిపొందినరాజ్యలక్ష్యీ చిహ్నముయిన కమలములకుఁ బ్రాబల్యమును కలుగజేసెడి శరదృతువువచ్చెను.

శ్లో. నిర్వృప్తలఘుభి ర్మేఘైః ముక్తవర్షా సుదుస్సహః,
ప్రతాపస్తస్య భానోశ్చ యుగప ద్వానశే దిశః.

౧౫

పదచ్ఛేదము.—నిర్వృప్తలఘుభిః, మేఘైః, ముక్తవర్షా, సుదుస్సహః, ప్రతాపః, తస్య, భానోః, చ, యుగపత్, వ్యానశే, దిశః.

అర్థము.—నిర్వృప్తలఘుభిః=నిర్వృప్త=నిశ్శేషముగ పర్షించినవిగనుక, లఘుభిః = చులకనలయిన, మేఘైః=మేఘములచేత, ముక్తవర్షా=ముక్త=విడవబడ్డ, వర్షా=మార్గము కలిగినదిగనుక, సుదుస్సహః=సహించవకూడని, తస్య=ఆరఘువంశరాజుయొక్కయు, భానోశ్చ=సూర్యునియొక్కయు, ప్రతాపః=వరాక్రమము (ఎండయు), యుగపత్=వికాశమునందు, దిశః=దిక్కులను, వ్యానశే=వ్యాపించెను.

అకాంక్ష. — వ్యానశే = వ్యాపించెను. ఈ = ఏది? ప్రతాపః = చరాక్రమము (ఎండయు). కాః = వేనిని? దిశః = దిక్కులను (సకర్తకప్రయోగము). కదా = ఎప్పుడు? యుగవల్ = ఏక కాలమునందు. తస్యచ = ఎవనియొక్కయు? భానోశ్చ = సూర్యునియొక్కయు. పునఃకస్య = ఇంక ఎవనియొక్క? తస్య = ఆరఘుమహారాజయొక్క. ప్రతాపః కథంభూతః = చరాక్రమము ఎండయు నెట్టిది? సుదుస్సహః = సహించుకూడనిది. కథంభూతః = ఎట్టిదిగనుక? ముక్తవర్షా = విడవబడ్డ మార్గముకలిగినది గనుక. తైః = వేనిచేత? మేఘైః = మేఘములచేత. మేఘైః కథంభూతైః = మేఘములెట్టివి? నిర్వృప్తలఘుభిః = నిశ్శేషముగ వర్షించినవిగనుక చులకనయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు — నిర్వృప్తలఘుభిః - నిశ్శేషం వృష్టాః నిర్వృష్టాః, నిర్వృష్టాశ్చలే లఘవశ్చ నిర్వృప్తలఘుభిః; తైః నిర్వృప్తలఘుభిః, లఘునా, లఘుభ్యాం, లఘుభిః. నిర్వృప్తలఘుశబ్దః ఉ, పు, త్ప, బ. మేఘైః - మేఘేన, మేఘాభ్యాం, మేఘైః మేఘశబ్దః అ, పు, త్ప, బ. ముక్తవర్షా - ముక్తం వర్షయస్యః ముక్తవర్షా, వర్షా వర్షానా, వర్షానః వర్తక్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సుదుస్సహః - సుష్ఠదుఃఖేన సోధం శక్యః సుదుస్సహః - సుదుస్సహః, సుదుస్సహా, సుదుస్సహః. సుదుస్సహశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతాపః - ప్రతాపః, ప్రతాపా, ప్రతాపాః. ప్రతాపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్య - తస్య, తయోః, లేహం తచ్చబ్దః ద, పు, ష, ఏ. భానోః - భానోః, సశే - వ్యానశే, వ్యానశాలే, వ్యానశిరే. విపూర్వకాల్ 'అకూవాస్తా' విత్యస్తాద్ధాతో, సుకర్తకాత్కర్తృభూతేభిః ఆత్మ సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దిశః - దిశం, దిశౌ, దిశః. దిక్పబ్దః శ, శ్రీ, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా. — నిర్వృప్తేని. నిశ్శేషం వృష్టాః నిర్వృష్టాః, కర్తరిక్తః, అతఏవలఘుభిః, తైః మేఘైః, ముక్తవర్షాత్కర్తృమార్గః, అతఏవ సుదుస్సహః, తస్య రఘుభిః భానో సూర్యస్యచ, ప్రతాపః పారుషం అతవశ్చ, 'ప్రతాపాపారుషతపా' విత్యభయత్రాపియాదవః, యుగవ దేకదా, దిశో వ్యానశే వ్యాప్తః.

భానము. — వర్షములు చక్కగకురిసి భూమ్యంతరిక్షములయందు మార్గములు మేఘములచే విడువబడగానే సహించకూడని ప్రతాపము దిక్కులలో వ్యాపించెను. అనగా బాగుగ నెండకాయుటకును రఘుమహారాజ యుద్ధప్రయత్నముః శేయుటకును ప్రారంభ మయ్యెను.

శ్లో. వార్షికం సుజహే రేన్ద్రో రఘుః జైత్రం ధనుర్దశా,
ప్రజార్థసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్దుకౌ.

౧౬

పదచ్ఛేదము—వార్షికం, సంజహే, ఇంద్రః, రఘుః. జైత్రం, ధనుః, దశా,
ప్రజార్థసాధనే, తౌ, హి, పర్యాయోద్యతకార్దుకౌ.

అర్థము.—ఇంద్రః=దేవేంద్రుడు, వార్షికం=వర్షనిమిత్తమయిన, ధనుః=ఘను
స్సును, సంజహే = ఉపసంహరించెను. రఘుః = రఘుచుహరాజు, జైత్రం=జయశీల
మయిన, ధనుః=ఘనుస్సును, దశా=దశాంచెను. హి=ఏకారణమువలన, తౌ=ఆ ఇంద్రరఘు
వులు, ప్రజార్థసాధనే-ప్రజ=జనులయొక్క, అర్థ = ప్రయోజనముయొక్క, సాధనే-
సాధించువిషయములూ, పర్యాయోద్యతకార్దుకౌ - పర్యాయు=క్రమముచేత, ఉద్యత=
ఎత్తబడిన, కార్దుకౌ=ఘనుస్సులు కలవారలూ.

అకాంక్ష.—పర్యాయోద్యతకార్దుకౌ=క్రమముచేత ఎత్తబడితథనుస్సులు కలవా
రలూ. కా=ఎవరు? తౌ=ఆ ఇంద్రరఘువులు (ఆకర్షకప్రయోగము). కస్మిన్ = దేని
యందు. ప్రజార్థసాధనే=జనుల ప్రయోజనము సాధించువిషయములూ. కుతః=ఎందువ
లన? హి=ఏకారణమువలన. దశా=ధరించెను ఈ=ఎవడు? రఘుః=రఘుచుహరాజు. కిం=
దేనిని? ధనుః=ఘనుస్సును (సకర్షకప్రయోగము). ధనుః కథంభూతం = ధనుస్సెట్టిది?
జైత్రం=జయశీలమయినది. సంజహే=ఉపసంహరించెను. ఈ=ఎవడు? ఇంద్రః=దేవేం
ద్రుడు. కిం=దేనిని. ధనుః=ఘనుస్సును (సకర్షకప్రయోగము). ధనుః కథంభూతం=ఘ
నుస్సెట్టిది? వార్షికం=వర్షనిమిత్తమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—వార్షికం=వర్షానుభవంవార్షికం, కల్ వార్షికం. వార్షికం
వార్షికే, వార్షికాణి, వార్షికశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. సంజహే-సంజహే, సంజహే, సంజహే,
సంజహే. సమప్తార్థకాల్ 'స్మృజ్హేహరణ' ఇత్యస్తాధాతో స్పకర్షకాత్కర్తృభూతే
లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇంద్రః-ఇంద్రః, ఇంద్రై, ఇంద్రాః. ఇం
ద్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘునః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర
వి. జైత్రం-జయశీలశబ్ద, జేత్రేన జైత్రం, తత్ జైత్రం. జైత్రం, జైత్రే, జై
త్రాణి జైత్రశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. ధనుః-ధనుః, ధనుషీ, ధనుంషి. ధనుశబ్దః స, న,
ద్వి, వి. దశా-దశా, దశతుః, దశుః, 'మధాజ్ఞే ధారణాపాపణయో' రిత్యస్తాధాతో
స్పకర్షకాత్కర్తృభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రజార్థసాధనే-

ప్రజానామకర్తః ప్రకాశః, ప్రకాశస్యసాధనం ప్రకాశసాధనం, తస్మిన్ ప్రకాశ సాధనే. సాధనే, సాధనయోః, సాధనేషు ప్రకాశసాధనశబ్దః ఆ, న, న, ఏ. త. నః, తే, తే. తచ్చబ్జః ద, పు, ప్ర, ద్వి. హి-శ్చ. పర్యాయోద్యతకార్తుకా-పర్యాయేణ ఉద్యతే పర్యాయోద్యతే, కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్తుకం, కార్తుకంచ, కార్తుకంచ కార్తుకే, పర్యాయోద్యతే కార్తుకేయాభ్యాంతే పర్యాయోద్యత కార్తుకా. కార్తుకః, కార్తుకా, కార్తుకాః పర్యాయోద్యతకార్తుకశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ద్వి.

వ్యాఖ్యా.—వాన్వికమితి. పర్యాయోద్యతకం, వర్తనిమిత్రమిత్యర్థః, 'వర్తాభ్యంత్ర గతి తక్ప' త్యయః, ధనుః, సంజహర ఉపసంహృతవాన్, రఘుః, జైత్రంజయక్షిలం, జైత్ర శబ్దా త్రస్సంతా' త్వజ్జాదిభ్యశ్చే'నిస్సాథే'జ్యయః, ధనుః, దధా, హి యస్తాన్, తే ఇన్ద్రఘా, ప్రజానామకర్తస్య ప్రయోజనస్య పృష్టి విజయలక్షణస్య, సాధనే ఏషయే పర్యాయేణ ఉద్యతే కార్తుకే యాభ్యాంతే, సాతాంతరేతు పర్యాయేణ ఉద్యతా విక్ర మశ్చ యయోస్తా పర్యాయోద్యమవిక్రమా, ద్యయోః, పర్యాయభరణాదితి భావః.

భావము.—దేవేంద్రుడు వానకురించు నిమిత్తము ఎత్తినధనుస్సును దిండుగా నెను. వెంటనే రఘుమహారాజు యుద్ధార్థమయి ధనుర్ధరుడాయెను. ఈ ప్రకారము ప్రజాక్షేమార్థము సస్యాభివృద్ధికింజను ఇంద్రుడును శత్రుబాధానివారణార్థము రఘు మహారాజును పరుసగా పూనుకొనిరి.

శ్లో. పుండరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః,

ఋతు ర్విడంబయామాస న పునః ప్రాప తచ్చియమ్.

౧౭

పదచ్ఛేదము.—పుండరీకాతపత్రః, తం, వికసత్కాశచామరః, ఋతుః, విడంబ యామాస, న, పునః, ప్రాప, తచ్చియమ్.

అర్థము.—పుండరీకాతపత్రః-పుండరీకశ్యేతకమలమే, ఆతపత్రః-చాత్రముగఁ గలిగినదియు, వికసత్కాశచామరః-వికసల్=వికసించిన, కాశ=రెల్లుపువ్వులే, చామరః= చింజామరములుగలిగిన, ఋతుః=శరదృతువు, తం=అరఘుమహారాజును, విడంబయామాస= అనుకరించెను. తచ్చియంపునః=తల్=అరఘుమహారాజుయొక్క, శ్రియంపునః=కాం చినైతే, నప్రాప=పొందకపోయెను

ఆకాంక్ష.—నప్రాప=పొందకపోయెను. కః=ఏది? ఋతుః=శరదృతువు. కాం పునః=దేనినైతే? తత్ శ్రియంపునః=అరఘువు కాంచిినైతే (సకర్తృకప్రయోగము). విడంబయామాస=అనుకరించెను. కః=ఏది? ఋతుః=శరదృతువు. కం=ఎవనిని తం=అ రఘుమహారాజును (సకర్తృకప్రయోగము). ఋతుఃకథంభూతః=శరదృతువెట్టిది? వికస

త్కాశచామరః=వికసించినరెల్లుపువులే వింజామరములుగఁ గలిగినది. పునఃకథంభూతః= ఇంకయునెట్టిది? పుండరీకాతపత్రః=శ్వేతకమలమే ఛత్రముగఁ గలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—పుండరీకాతపత్రః-ఆతపాల్ త్రాయతఇత్యాతపత్రం, పుండరీకమేవ ఆతపత్రంయస్యసః పుండరీకాతపత్రః. ఆతపత్రః, ఆతపత్రే, ఆతపత్రాః. పుండరీకాతపత్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్చబ్బః ద, పు, ద్వి, ఏ. వికసత్కాశచామరః-వికసంతచ తాని కాశానిచ వికసత్కాశాని, వికసత్కాశాన్యేవ చామరాణియస్యసః వికసత్కాశచామరః. చామరః, చామరా, చామరాః. వికసత్కాశచామరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఋతుః - ఋతుః, ఋతూ, ఋతవః, ఋతుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. విడంబయామాస-విడంబయామాస, విడంబయామాసతుః, విడంబయామాసః. విడంబితి జిబిఃతా వన్ ప్రయజ్ఞమానా 'దసభువీ' త్యస్తా ధాతోస్యకర్తృకా త్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. పునః-అవ్య. ప్రాప-ప్రప, ప్రాపతుః, ప్రాపుః. ప్రతూర్వకాల్ 'అప్యవ్యాప్తా' విత్య స్తాధాతోస్యకర్తృకా త్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తచ్చియం-తస్యాశ్రిః తచ్చి, తాం తచ్చియం. శ్రియం, శ్రియా, శ్రియః. తచ్చిశబ్దః ఈ, ప్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పుండరీకేతి. పుండరీకం సితాంభోజ మేవ ఆతపత్రం యస్యసతథోక్తః, వికసంతి కాశాని కాశాభ్యుత్పన్నాకుసుమాన్యేవ చామరాణి యస్యతథోక్తః ఋతుశ్శరదృతుః, పుండరీకనిభాతపత్రం, కాశనిభ-చామరం, తం రఘుం, విడంబయామాస అనుచకార, తస్యర్థగోః, శ్రియంపునఃశోభాంతు, నప్రాప 'శోభాసంపత్తివత్తాను లక్ష్మీశ్శ్రీ' రపి కథ్యత ఇతి కాశ్యతః.

భావము.—శరదృతువు తెల్లనికమలములను ఛత్రముగను వికసించినరెల్లుకసవుల యొక్క పుష్పములను వింజామరములుగను గలిగియుండుటలూ రఘుమహారాజునుసరిపోలి యుండునట్లు తోచెనుగాని ఆతనియైశ్వర్యమును బొందలేకపోయెను.

శ్లో. ప్రసాదసముఖే తస్మిన్ చంద్రే చ విశదప్రభే,
తదా చక్షుష్కతాం ప్రీతి రాసీ త్సమరసా ద్వయోః.

పదచ్ఛేదము.—ప్రసాదసముఖే, తస్మిన్, చంద్రే, చ, విశదప్రభే, తదా, చక్షుష్కతాం, ప్రీతి, ఆసీత్, సమరసా, ద్వయోః.

అర్థము.—ప్రసాదసముఖే-ప్రసాద = అనుగ్రహముచేత, సముఖే = మంచి ముఖముగలిగిన, తస్మిన్ = ఆరఘుమహారాజునందును, విశదప్రభే-విశద=నిర్మలమయిన,

ప్రభే=కాంతిగలిగిన, చంద్రేచ=చంద్రునియందును, ద్వయోః = వీరిరువురియందు, తదా=ఆకాలమందు, చక్షుష్వతాం=కన్నులుగలిగినవారలకు, ప్రీతి=ఆనందము, సమరసా=సమానమయిన, రసా=ఆస్వాదము గలిగినది, ఆసీత్ =ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కా=ఎది? ప్రీతి=ఆనందము(అకర్తృకప్రయోగము). కథంభూతా=ఎటువంటిది? సమరసా=సమానమయిన ఆస్వాదము గలిగినది. కేహం=ఎవరికి? చక్షుష్వతాం=కన్నులుగలిగినవారలకు. తదా=ఎప్పుడు? తదా=ఆకాలమందు. కయోః=ఎవరియందు? ద్వయోః=వీరిరువురియందు. కస్మింశ్చ=ఎవనియందును? చంద్రేచ=చంద్రునియందును. చంద్రేకథంభూతే=చంద్రుడెటువంటివాడు. విశదప్రభే=నిర్మలమయిన కాంతిగలిగినవాడు కస్మిన్=ఎవనియందును, తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజునందును, తస్మిన్ కథంభూతే=ఆరఘుమహారాజెట్టివాడు? ప్రసాదముఫే=ఆనందముచేత మంచిముఖము గలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రసాదసుముఖే-శోభనం ముఖయస్యసః సుముఖః, ప్రసాదేనసుముఖః ప్రసాదసుముఖః, తస్మిన్ ప్రసాదసుముఖే, సుముఖే, సుముఖయోః, సుముఖేః. ప్రసాదసుముఖశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. తస్మిన్ - తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్చబ్జః ద, పు, స, ఏ. చంద్రే-చంద్రే, చంద్రయోః, చంద్రేః. చంద్రకాబ్జః ఆ, పు, స, ఏ. చ-ఆవ్య. విశదప్రభే-విశదప్రభాయస్యసః విశదప్రభః, తస్మిన్ విశదప్రభే, ప్రభే, ప్రభయోః, ప్రభేః, విశదప్రభశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. తదా-ఆవ్య. చక్షుష్వతాం=చక్షూంషిపిహం సంవిభతి చక్షుష్వంతః, తేహం చక్షుష్వతాం. చక్షుష్వంతః, చక్షుష్వతోః, చక్షుష్వతాం. చక్షుష్వచ్చబ్జః త, పు, ప, బ. ప్రీతి-ప్రీతి, ప్రీతీ, ప్రీతయోః, ప్రీతిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆనన్ 'అనభువీ' త్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలజ్ వరస్త్వేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సమరసా-సమరసాయస్యాస్సా సమరసా. రసా, రసే, రసాః. సమరసాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. ద్వయోః-ద్వౌ 2 ద్వ్యాభ్యాం 3. ద్వయోః 2. ఇ, పు. ద్విశబ్దః విత్త్యంద్వివచనే స, ద్వి.

వ్యాఖ్యా.—ప్రసాదేతి. ప్రసాదే సుముఖే, తస్మిన్ రఘా, విశదప్రభేనిర్మలకాంతో చంద్రేచేతి ద్వయోర్ద్వివయే, ద్వయోర్ద్విశేషణమేకత్, తదా, చక్షుష్వతాం ప్రీతి రనురాగాః, సమరసా సమాస్వాదా, తుల్యభోగ్యేతి యావత్ ఆసీత్, 'రసోగంధారసస్వాద' ఇతి విశ్వః.

భావము.—దయతోగూడిన రఘుమహారాజయొక్క ముఖమును నిర్మలమయిన కాంతిగలచంద్రుని జూచెడివారికి సమరసమయిన ప్రీతి యుదయించెను.

శ్లో. హంసశ్రేణీషు తారాసు చ కుముద్వత్సు చ వారిషుః,
విభూతయస్తదీయానాం పర్యస్తా యశసా మివ.

౧౯

పదచ్ఛేదము.—హంశ్రేణీషు, తారాసు, కుముద్వత్సు, చ, వారిషుః, విభూతయః, తదీయానాం, పర్యస్తాః, యశసాం, ఇవ.

అర్థము.—హంసశ్రేణీషు=హంస=హంసలయొక్క, శ్రేణీషు=పంక్తులయందును, తారాసు=నక్షత్రములయందును, కుముద్వత్సు=తెల్లకలుపులకనిన, వారిషుః=ఉదకములయందును, తదీయానాం=ఆర్ఘ్యముహారాజుసంబంధమున, యశసాం=కీర్తులయొక్క, విభూతయః=సంపదలు, పర్యస్తాః=వ్యాప్తములయినవో యన్నట్లుండినవి.

అర్థాంత.—పర్యస్తాః=వ్యాప్తములైనవో యన్నట్లుండినవి. కాః=నీవి విభూతయః=సంపదలు (ఆకర్షకప్రయోగము) కేహం=వేసియొక్క? యశసాం=కీర్తులయొక్క. యశసాం=విభూతానాం=కీర్తులట్టి? తదీయానాం=ఆర్ఘ్యముహారాజుసంబంధములైనవి. కేహుచ=వేసియందును? వారిషుచ=ఉదకములయందును. వారిషు కథం భూలేషు=ఉదకములెట్టి? కుముద్వత్సు=తెల్లకలుపులకలవి. కాసు=వేసియందును? తారాసు=నక్షత్రములయందును. పునఃకాసు=ఇంక వేసియందును? హంసశ్రేణీషు=హంసలయొక్కపంక్తులయందును.

శబ్దరూపసమాసములు.—హంసశ్రేణీషు=హంసానాం శ్రేణ్యః హంసశ్రేణ్యః తాసు హంసశ్రేణీషు. శ్రేణ్యాం, శ్రేణ్యోః, శ్రేణీషు. హంసశ్రేణీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, స, బ. తారాసు-తారాయాం, తారయోః, తారాసు. తారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. కుముద్వత్సు-కుముదా న్యేషుసంఠిత కుముద్వంతి, లేషు కుముద్వత్సు. కుముద్వతి, కుముద్వతోః, కుముద్వత్సు. కుముద్వచ్ఛబ్దః త, న, స, బ. చ-అవ్య. వారిషు-వారిణి, వారిణోః, వారిషు. వారిశబ్దః ఇ, న, స, బ. విభూతయః-విభూతిః, విభూతీ, విభూతయః. విభూతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తదీయానాం, తస్య ఇమాని తదీయాని; లేహం తదీయానాం తదీయస్య, తదీయయోః, తదీయానాం. తదీయశబ్దః ఆ, న, మ, బ. పర్యస్తాః-పర్యస్తా. పర్యస్తే, పర్యస్తాః పర్యస్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. యశసాం-యశసోః, యశసోః, యశసాం. యశశబ్దః స, న, మ, బ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—హంసేతి. హంసానాం శ్రేణీషుపక్షిషు, తారాసునక్షత్రేషు, కుముదా న్యేషు సంఠిత కుముద్వంతి, 'కుముద్వాన్ముదస్తాయ' ఇత్యమరః, 'కుముదనదవేకవేద్యోద్ధతువ' లేషు వారిషు చ, తదీయానాం రఘుసంబంధినాం యశసాం విభూతయః సంపదః, పర్యస్తా ఇవ ప్రసంగితాః కిమిత్యుత్పేక్షా, అన్యథా, కథమేలేహమేతాదృగ్గణిమేధానః.

భావము.—హంసలయొక్క సమాహమలయందును నక్షత్రములయందును తెల్ల కలువలుగల నీళ్లయందును రఘుమహారాజు సంబంధ ప్రభావము ప్రసరించినటులండెను.

శ్లో. ఇత్తుచ్చాయనిషాదన్యః తస్య గోప్తృ గుణోదయమ్,

అతుమారకఞ్ఘాతం శాలిగోప్యః జగు ర్యశః.

అం

పదచ్ఛేదము.—ఇత్తుచ్చాయనిషాదన్యః, తస్య, గోప్తృ, గుణోదయం, అతుమార కఞ్ఘాతం, శాలిగోప్యః, జగు, ర్యశః.

అర్థము.—ఇత్తుచ్చాయనిషాదన్యః-ఇత్తు=చెఱుకులయొక్క, ఛాయ=నీడయందు, నిషాదన్యః=ఉండెడి, శాలిగోప్యః-శాలి=వరిపయిరులను, గోప్యః=సంరక్షణచేయుచుండెడి స్త్రీలు, గోప్తృ=సంరక్షకుడయిన, తస్య=ఆరఘుమహారాజయొక్క, గుణోదయం-గుణ=గుణములవలన, ఉదయం=ఉత్పత్తిగలిగిన, అతుమారకఞ్ఘాతం-అతుమార=బాల్కము మొదలుకొని, కథా=కథలయొక్క, ఉద్ఘాతం=ప్రారంభముగలిగిన, ర్యశః=కీర్తిని, జగు=గానముచేసిరి.

అకాంక్ష.—జగు=గానముచేసిరి. కా=ఎవరు? శాలిగోప్యః=వరిపయిరులక్షణ చేయు స్త్రీలు. కిం=దేనిని? ర్యశః=కీర్తిని (సకర్తకప్రయోగము). ర్యశఃకథంభూతం=కీర్తిపెట్టిది? అతుమారకఞ్ఘాతం=బాల్కముమొదలుకొని జరిగిన కలయారంభముగలిగినది. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? గుణోదయం=గుణముల యుత్పత్తిగలిగినది. తస్య=ఎవని యొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజయొక్క. తస్యకథంభూతస్య = ఆరఘుమహారాజెట్టి వాడు? గోప్తృ=సంరక్షకుడయినవాడు. శాలిగోప్యః కథంభూతాః=వరిపయిరులక్షీం చు స్త్రీలెట్టివారు? ఇత్తుచ్చాయనిషాదన్యః=చెఱుకు నీడయందుండువారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇత్తుచ్చాయనిషాదన్యః-ఇత్తు+ఞాం ఛాయ+ఇత్తుచ్చాయం, ఇత్తుచ్చాయ నిషాదన్యః ఇత్తుచ్చాయనిషాదన్యః. నిషాదినీ, నిషాదన్యా, నిషాదన్యః. ఇత్తుచ్చాయనిషాదినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తస్య - తస్య, తయోః, తేహం. తచ్చట్టి ద, పు, ష, ఏ. గోప్తృ-గోప్తృః, గోప్తృః, గోప్తృణాం. గోప్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. గుణోదయం - గుణోదయఃఉదయోయస్యతత్ గుణోదయం, తత్ గుణోదయం ఉదయం, ఉదయే, ఉదయాని. గుణోదయశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అతుమారకఞ్ఘాతం-తుమారమారభ్య అతుమారం. కథానాం ఉద్ఘాతః కథోద్ఘాతః, అతుమారంకథోద్ఘాతః యస్య తత్ అతుమారకఞ్ఘాతం, తత్ అతుమారకఞ్ఘాతం. ఉద్ఘాతం, ఉద్ఘాతే, ఉద్ఘాతాని. అతుమారకఞ్ఘాతశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ. శాలిగోప్యః-శాలిగోపాయంతితి శాలిగోప్యః. గోపీ, గోప్తృ, గోప్యః. శాలిగోపీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, బ. జగు - జగౌ, జగతుః, జగుః. 'నైశబ్దే' ఇత్యస్తాద్ధాతో సుకర్త కా త్కర్తరిభూతేలిక్ వరస్యైవదే

ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్య. — ఇత్తుచ్చాయేతి. ఇన్సూణాంఘాయా ఇత్తుచ్చాయం, 'ఘాయాబాహుశ్చ' ఇతిసంపుంసకత్వం. తత్ర నివణ్ణః 'ఇత్తుచ్చాయానిషాదన్య' ఇతిస్త్రిలింగసాతే ఆనిషాదన్య ఇత్యాపృశ్నేయో బోధ్యః. శాలీగోపాయంతి రక్షంతీతి శాలిగోప్యః శాలిపాలికాస్త్రియః, కర్మణ్యుః 'టిడ్డాణఞ్' త్యాదినాజీవ. గోప్యః రక్షకస్యతస్యరఘోః, గుణభ్యః ఉదయోయస్యతస్యజోదయం గుణోత్పన్నం, ఆకుమారం కుమారాదారభ్య కథోద్ధాతః కథానామారంభో యస్యతల్, కుమారై రసిస్తూయమాన మిత్యర్థః, యశోజగుః గాయంతిస్త. అథవా కుమారస్య సతః, రఘోరఘోః కథాః ఇంద్రవిజయాదయః, తా ఆరభ్య ఆకుమారకథం, అత్రాప్యభినిధావవ్యూహావః. ఆకుమారకథమ్మఘోలోయస్తిన్సర్వజీతిగానక్రియా విశేషణమతల్, 'స్యాదభ్యాదానఉద్ధాత ఆరంభ' ఇత్యమరః. ఆకుమారకథోద్భావమితి సాతే, కుమారస్యసతస్తస్య కథాభివ్యక్తైః ఉద్భూతంయద్యశః తత ఆరభ్యయశోజగురిత్యాఖ్యేయం.

భావము. — పరిపయిరులకుఁ గావఁ గాఁజెఱుకులనీడలోఁ గూర్చుండెడిస్త్రీలుబాల్యము మొదలుకొని రఘుమహారాజునకు కలిగియుండిన సుగుణములను పాటలుగా పాడిరి.

శ్లో. ప్రసాదయా దంభః కుంభయోనే ర్మహాజనః,

రఘోః పరిభవాశంకి మత్సుభే ద్విషతాం మనః.

౨౧

పదచ్ఛేదము. — ప్రసాద, ఉదయాత్, అంభః, కుంభయోనే, మహాజనః, రఘోః, పరిభవాశంకి, మత్సుభే, ద్విషతాం, మనః.

అర్థము. — మహాజనః=మహల్=ఉత్కృష్టమైన, ఓజసః=లేజశ్శుగలిగిన, కుంభయోనే=ఆగస్త్యులయొక్క, ఉదయాత్=ఆవిర్భావమువలన, అంభః=ఉదకము, ప్రసాద=నిర్మలమాయెను. మహాజనః, మహల్=ఉత్కృష్టమైన, ఓజసః=పరాక్రమముగలిగిన, రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, ఉదయాత్=వృద్ధివలన, పరిభవాశంకి=పరిభవ=పరిస్కారమును, ఆశంకి=ఊహించుచుండెడు, ద్విషతాం=శత్రువులయొక్క, మనః=మనస్సు, మత్సుభే=కలుషమాయెను.

అకాంక్ష. — మత్సుభే=కలుషమాయెను. కిం=ఏమి? మనః=మనస్సు (అకర్తకప్రయోగము). కేహం=ఎవరియొక్క? ద్విషతాం=శత్రువులయొక్క. మనః=కథంభూతాం=మననెట్టిది? పరిభవాశంకి=పరిభవ=పరిస్కారమును, ఆశంకి=ఊహించుచుండెడిది. కస్తాల్=ఎందువలన? ఉదయాత్=వృద్ధివలన. కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క. రఘోః కథంభూతస్య=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? మహాజనః=ఉత్కృష్టమయిన

పరాక్రమముగలవాఁడు. ప్రసనాద=నిర్మలమాయెను. కిం=ఏది? అంభః = ఆదకము, (అకర్త కృత్యోగము). కస్తూత్=దేనివలన? ఉదయాత్=అవిర్భావమువలన, కస్తూత్=పనియొక్క? కుంభయోనే=అగస్త్యులయొక్క. కుంభయోనే=కథంభూతస్య=అగస్త్యులబట్టి వారు? మహాజనః=ఉత్కృష్టమయిన లేజన్యుగలవారు.

శబ్దరూపసమానములు. — ప్రసనాద-ప్రసనాద, ప్రసేదతుః, ప్రసేదుః. ప్రకర్త-కాత్ 'పద్' విశరణగత్యవసాదనే 'ప్రిత్యస్తాద్ధాతో' కర్త కాత్కర్తరిభూతే అకర్త పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉదయాత్-ఉదయాత్, ఉదయాభ్యాం, ఉదయేభ్యః. ఉదయశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అంభః-అంభః, అంభసి, అంభానీ. అంభశబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. కుంభయోనే-కుంభః యోనిర్యస్యసః కుంభయోనిః; తస్య కుంభయోనే. యోనిః, యోనోః, యోనీనాం. కుంభయోనిశబ్దః ఇ, పు, ప, ఏ. మహాజనః-మహాత్ ఓజోయస్యసః మహాజాః; తస్య మహాజనః. ఓజసః, ఓజసోః, ఓజసాం. మహాజన్మశబ్దః స, పు, మ, ఏ. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, మ, ఏ. పరిభవాశంకి-పరిభవమాశంకిత ఇతి పరిభవాశంకి. ఆశంకి, ఆశంకినీ, ఆశంకిని. పరిభవాశంకిశబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. చక్షుభే-చక్షుభే, చక్షుభాతే, చక్షుభిరే. 'కుంభయోనే' అన' ఇత్యస్తాద్ధాతో' స్పకర్త కాత్కర్తరిభూతే అకర్త నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః ద్విపతాం-ద్విపతః, ద్విపతోః, ద్విపతాం. ద్విపచ్ఛబ్దః త, పు, ప, బ. మనః-మనః, మనసీ, మనాని. మనశబ్దః స, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ప్రసనాదేతి. మహాజనః కుంభయోనే రగస్త్యస్య, 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః, ఉదయాత్, అంభః, ప్రసనాద ప్రసన్నంబభూవ. మహాజనః. రఘోః, ఉదయాభ్యుదయాత్ నిమిత్తాత్, పరిభవాశంకి అత్త పరాభవమాశంకమానం, ద్విపతాం రిపూణాం, మనః చక్షుభే కాలుష్యంప్రాప, పండూ-ప్రాసమయత్యాదిభావః. అగస్త్యోదయేజలాని ప్రసేదంతీ త్యాగమః.

భావము — మిక్కిలి లేజము గలయగస్త్యుల యదయగబువలన నీర్లు నిర్మలమయినది. మిక్కిలి పరాక్రమముగలరఘుమహారాజయొక్క ప్రాభవము శత్రువుల మనంబులలో దిగులుపుట్టించెను.

శ్లో. మదోదగ్రాః కకుద్దంతః సరితాం కూలముద్రుజాః,
రీలాభేల మనుప్రాపుః మహోక్షాస్తస్య విక్రమమ్.

పదచ్ఛేదము. — మదోదగ్రాః, కకుద్దంతః, సరితాం, కూలముద్రుజాః, రీలాభేలం, అనుప్రాపుః, మహోక్షాః, తస్య, విక్రమం.

అక్షము — మదోదగ్రాః - మదః మదముచేత, ఉదగ్రాః = ఉత్త్రప్రములైన, కరుద్ధం
తః = అధిక్తములైన మూపురములుగల, సరితాం = నదులయొక్క, కూలముద్రులః = గట్టులను
గోరామిందుడేడి, మహాక్షాః = మహావృషములు, లీలాభేలం = విలాససుభగమైన, తస్య
= ఆ రఘుమహారాజయొక్క, విక్రమం = పరాక్రమమును, అనుప్రాపుః = అనుకరించినది.

ఆకాంక్ష. — అనుప్రాపుః = అనుకరించినది. కి = ఏది? మహాక్షాః = మహావృషభ
ములు. కం = వేనిని? విక్రమం = పరాక్రమమును (సకర్త క ప యోగము). తస్య = ఎవని
యొక్క? తస్య = ఆ రఘుమహారాజయొక్క. విక్రమం కథంభూతం = పరాక్రమమెట్టిది?
లీలాభేలం = విలాససుభగమైనది. మహాక్షాః కథంభూతాః = మహావృషభములెట్టివి? కూల
ముద్రులః = గట్టులనుగోరామిందుడ. కాసాం = వేనియొక్క? సరితాం = నదులయొక్క.
పునః కథంభూతాః = ఇంక నెట్టి? కరుద్ధంతః = అధికములైన మూపురములుగలవని.
పునః కథంభూతాః = ఇంక నెట్టి? మదోదగ్రాః = మదముచేత కుత్తప్రములైనవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — మదోదగ్రాః - మదేన ఉదగ్రాః మదోదగ్రాః. ఉదగ్రాః,
ఉదగ్రా, ఉదగ్రాః మదోదగ్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ కరుద్ధంతః. కరుత్ విహమస్తీరి,
కరుద్ధంతః. కరుద్ధాత్, కరుద్ధంతో, కరుద్ధంతః కరుద్ధచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, బ సరి
తాం - సరితః, సరితోః, సరితాం. సరిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ఏ, బ కూలముద్రులః - కూలాని
ఉద్రుజంతీరి కూలముద్రులః. ఉద్రుజః, ఉద్రుజౌ, ఉద్రుజాః కూలముద్రుశబ్దః
ఆ, పు, ప్ర, బ. లీలాభేలం - లీలాభిః భేలంతీరి లీలాభేలః; తం లీలాభేలం భేలం,
భేలా, భేలాత్. లీలాభేలశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అనుప్రాపుః - అనుప్రాప, అనుప్రాపతుః,
అనుప్రాపుః. అను ప్ర ఇత్యుపసర్గవ్యయథాత్ 'అప్యవ్యాప్తా' విత్యస్తాద్ధాతో
స్సకర్త కాత్కర్తృభూతేలత్ పరస్మైవచే ప్రగమపురుషైకవచనాంతః. మహాక్షాః -
మహాంతశ్చలే ఉక్షాంతశ్చ మహాక్షాః. మహాక్షాః, మహాక్షౌ, మహాక్షాః. మహా
క్షశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ తస్య - తస్య, తయోః, లేమం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ఏ, ఏ.
విక్రమం - విక్రమం, విక్రమా, విక్రమాత్. విక్రమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — మదేరి. మదోదగ్రాః మదోదగ్రాః, కరుదేమస్తీరి కరుద్ధంతః,
మహాకరుద ఇత్యర్థః, యదాదిత్యాన్త కారస్యవత్వాభావః, కూలముద్రులః ఇత్యేకంవదం.
సరితాం కూలాని ఉద్రుజంతీరి భజంతీరి కూలముద్రులః, సూ. 'ఉదిహులేరుజివహా',
రిలిఖన్. 'అరుద్విషది' త్యాదిసా, సుమాగమః, సుహంతః ఉక్షాంతో మహాక్షాః,
సూ 'ఆచక్షరే' త్యాదిసా. సిపాతసా దకారాంతత్వం, లీలాభేలం విలాససుభగం,
తస్య రఘోః, ఉత్సాహవతో ఎపున్తతః పరభంజకస్య, విక్రమం కార్య మనుప్రాపుః
అనుచక్షుః.

భావము — వినినసమూహములుగల వ్యవధి ముఖ యథార్థముగ వచ్చి గడ్డిమేసి
మదింబి ఏటికఱలను కొమ్ములతో విస్ఫోదముగ పెల్లగించుచుండినవి. ఇది రఘుమహారాజు
యొక్క పరాక్రమమును సూచించునదిగా నుండెను.

శ్లో. ప్రసవై స్సప్తపర్వానాం మదగంధిభి రాహతాః,
అసూయయేవ తన్నాగాః సప్తధైవప్రసస్సువుః. ౨౩

పదచ్ఛేదము.—ప్రసవైః, సప్తపర్ణానాం, మదగంధిభిః, ఆనూతాః, అనూయ
యా, ఇవ, తన్నాగాః, సపథా, ఏవ, ప్రసుస్తుతైః.

అర్థము. — మదగంధిభిః = మద = మదోపక ముయొక్క, గంధిభిః = పరిమళమువంటి పరిమళముగ వుగిన, సప్తపద్మానాం = ఏడాదుల యనఁటి చెట్టులయొక్క, ప్రసవైః = పుష్పముల చేత, అనారాః = కొట్టఁబడిన, తన్నాగాః = తల్ = ఆర్థమును సారాజయొక్క, నాగాః = గజములు, అనూయయేవ = పరోక్ష ర్హాపహనము చేతవలె, సప్తధైవ = ఏడు ప్రకారములుగానే ప్రదుస్తువుః = మదమును ప్రవించినవి.

ఆ కాంక్ష. — ప్రస్తుతుః = మదమును ప్రవించినవి. కే = విని? తన్నా గాః = ఆరఘు
మహారాజయొక్క గజములు (అకర్త క ప్రయోగము). కథమేవ = ఎటులనే? సప్తధైవ = విదు
ప్రకారములుగానే. కయేవ = దేవితేతవలె? ఆహాయయేవ = పరోక్కర్తాననానముచేత
వలె. తన్నా గాః కథంభూతాః = ఆరఘుమహారాజయొక్క గజములెట్టివి? అహతాః =
కొట్టఁబడినవి. త్రైః = వేచేత? ప్రసవైః = పుష్పములచేత. కేహం = వేచియొక్క? సప్త
వర్ణానాం = విదాకులయఁగటిచెట్టులయొక్క, ప్రసవైః కథంభూతైః = పుష్పములెటువంటివి?
మదగంధిభిః = మద - మదోదకముయొక్క, గంధిభిః = పరిమళమువంటి పరిమళము గలి
గినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రసవైః-ప్రసవేన, ప్రసవాభ్యాం, ప్రసవైః. ప్రసవ శబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. సప్తవర్ణానాం-సప్త వర్ణాని యేహం లే సప్తవర్ణాః, లేహం సప్త వర్ణానాం. చర్లస్య, చర్లయోః, చర్లనాం. సప్తవర్ణశబ్దః ఆ, పు, ఓ, బి. మదగంధిభిః-మదస్య గంధ ఇవ గంధో యేహం లే మదగంధయుః, త్రై మదగంధిభిః, గంధినా, గంధి భ్యాం, గంధిభిః. మదగంధిశబ్దః ఇ, పు, తృ, బి. అహతాః-అహతః, అహతో, అహతాః. అహతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బి. అనుయయా-అనుయయా, అనుయాయాభ్యాం, అనుయా భిః. అనుయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, వి. ఇవ-ఆవ్య. తన్నాగాః-తస్య నాగాః తన్నాగాః భిః. అనుయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, వి. ఇవ-ఆవ్య. తన్నాగాః-తస్య నాగాః తన్నాగాః భిః. అనుయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, వి. ఇవ-ఆవ్య. తన్నాగాః-తస్య నాగాః తన్నాగాః భిః. అనుయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, వి. ఇవ-ఆవ్య. తన్నాగాః-తస్య నాగాః తన్నాగాః భిః.

పూర్వకాల్ 'సు' గతాదిత్యస్తాధాతోరకర్త కాత్కర్తరి ఘోరే లిఖి వరస్తైపదే
ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రసవైతి. మనస్వేవ గంఘ్రే యేషాంతైః మదగంధిభిః, 'ఉపమా
నాచ్చే'తి సమాసాంతఃకారః. సప్తచర్మానాం పృష్ఠినిశేషాంగాం, (*) 'సప్తపక్షేవిశాలత్వ
క్వాదవో'పిదుమచ్చద' ఇత్యమరః ప్రసవైః పుష్పైః, ఆహతాః, తస్య రఘాః నాగాః
గజాః (*) 'గజే'తి నాగమాతంగా' ఇత్యమరః. అసూయయేవ ఆహతినిమిత్తయాస్పర్శ
యేన, 'పరోశ్చర్మానసహిష్టుశ్చమసూయాపాక్షీర్తితే'తియానవః. సప్తచర్మ, ప్రసవస్రవః
మదంవదుర్భి, ప్రతిగంధంధాభిమానాదిభావః. 'కరాత్కటాభ్యాం మేధా'చ్చ నేత్ర
భ్యాం చమదస్ర' ఇతిబాలకావ్యే. కనాల్ నాసారం ప్రాధ్యామిత్యర్థః.

భాషము.—ఏదాకులయరటిచెట్టున గజమదవాననగలపుష్పములు పుష్పించిన
తమకుగలవానన ఈపుష్పములయందున్నదనెడి యసూయముచేతవలె ఆరఘుమహారాజు
యొక్క యేనుగులు ఏమిప్రకాశములుగ అనగా వానినొండముయొక్క రంధ్రములు
2, గండస్థలములు 2, మేఘము 1, నేత్రములు. 2, ఈయేనుగులములలోనుండి మదస్త్రావ
మును జేసినవి. (ఏదాకులఅరటిచెట్టులు పుష్పించుటయు ఏనుగులకు మదంబు పట్టుటయు
శరత్కాలధర్మము).

శ్లో. సరితః మర్వతీ గాధాః పశ్య శ్శాన్తానకర్దమాన్,
యాత్రా యైచోదయామాస తం శక్తేః ప్రథమం శరత్. ౨౪

పదచ్ఛేదము.—సరితః, మర్వతీ, గాధాః, పశ్య, శ్శాన్తానకర్దమాన్, యాత్రా
యై, చోదయామాస, తం, శక్తేః, ప్రథమం, శరత్.

అర్థము.—సరితః=నదులను, గాధాః=మిట్టలయినవానిగాను, పశ్య=మార్గములను.
అశ్శాన్తకర్దమాన్=అశ్శాన్త=ఎండిపోయిన, కర్దమాన్=బురదకలిగినవానిగాను, మర్వతీ=
చేయుచుండెడి, శరత్=శరదృతువు, తం=ఆరఘుమహారాజును, శక్తేః = ఉశ్శాన్తవాశక్తి
కంటె, ప్రథమం=మొదటను, యాత్రాయై = నందయాత్రకొఱుట, చోదయామాస=
ప్రేరేపించెను.

అకాంక్ష.—చోదయామాస=ప్రేరేపించెను. కా=ఏది? శరత్=శరదృతువు,
కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము). కన్యై=దేవికొఱుట?
యాత్రాయై=నందయాత్రకొఱుట. కదా=పుడు? ప్రథమం=మొదట. కన్యాః=దేవి
కంటె? శక్తేః=ఉశ్శాన్తవాశక్తికంటె. శరత్కథంభూతః=శరదృతువెట్టిది? మర్వతీ=చేయునది
కాన్=వేనిని? పశ్య=మార్గములను, కథంభూతాన్=ఎట్టివానిగా? అశ్శాన్తకర్దమాన్=

ఎండిపోయిన మరదగలిగినవానిగా, కాఁ=వేసిని. సరితఁ=నదులను, కథంభుఁ=కథంభుఁలను. గాధాఁ=మిట్టలయినవానిగా.

శబ్దరూపసమాసములు. — సరితఁ=సరితం, సరితో, సరితః. సరిచ్ఛట్టః త, స్త్రీ. ద్వి, బ. కుర్వతీ-కుర్వతీ, కుర్వత్యో, కుర్వత్యః కుర్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. గాధాః గాధాం, గాధే, గాధాః గాధాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. పగః-పంథానం, పంథానా, పగః. పగ్గిశబ్దః స, పు, ద్వి, బ. చ - అప్య ఆశ్యానకర్దమా-ఆశ్యానకర్దమాయే షులే ఆశ్యానకర్దమాః, తా ఆశ్యానకర్దమా. కర్దమం, కర్దమా, కర్దమా- ఆశ్యానకర్దమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. యాత్రాయై-యాత్రాయై, యాత్రాభ్యాం, యాత్రాభ్యః. యాత్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, చ, ఏ. చోదయామాస - చోదయామాస, చోదయామాస తుః, చోదయామాసుః. 'చుదప్రేరణ' ఇత్యస్తాధ్ధాతో ధ్విజంతా దామంతాదను ప్రయుక్తా 'దసభువీ' త్యస్తాధ్ధాతో సుకర్తౌకాత్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషై కవచనాన్తః. తం-తం, తే, తా, తచ్చట్టః ద, పు, ద్వి, ఏ. శక్తేః-శక్త్యాః, శక్తేః, శక్తిభ్యాం, శక్తిభ్యః. శక్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, పం, ఏ. ప్రథమం-అప్యయమ్. శరత్ - శరత్ శరదా, శరదః. శరచ్చట్టః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — సరితఇతి. సరితః, గాధాః సుప్రతతాః కుర్వతీ, పగోమాన్తాంశ్చ ఆశ్యానకర్దమా శుక్లపంకాకుర్వతీ, సంయోగాదేరాతోధాతోర్యజ్ఞత్ ఇతి శ్చాయతే ర్విష్టానత్వం. శరత్ శరదృతుః, తం రఘుం. శక్తే రుత్సాహశక్తే, ప్ర థమం ప్రాక్, యాత్రాయై దండయాత్రాయై, చోదయామాస ప్రేరయామాస. ప్రథమంత్ర సంపన్నస్య శరత్ స్వయముత్సాహముత్పాదయామా సేక్యర్థః.

భావము. — శరదృతువుపుట్టగానే ఏళ్లలోనిట్లెగిరి మిట్టలు పెట్టినవి. మార్గములలో అడుగు లెండినవి. ఇందువలన శక్తిసంపన్నుడయిన రఘుమహారాజునకు యుద్ధయాత్రకు సుత్సాహము గలిగెను.

శ్లో. తస్మై సమ్యగ్గుతోవహ్నిః వాజినీరాజనావిధా,

ప్రదక్షిణార్పిర్వాగ్విజేన హస్తే నేప జయం దదౌ.

౨౫

పదచ్ఛేదము. — తస్మై, సమ్యక్, హుతః, వహ్నిః, వాజినీరాజనావిధా, ప్రదక్షిణార్పిర్వాగ్విజేన, హస్తేన, ఇవ, జయం, దదౌ.

అర్థము. — వాజినీరాజనావిధా, వాజి=ఆశ్వములయొక్క, నీరాజనావిధా=హుతి కర్తయందు, సమ్యక్=యథాశాస్త్రముగ, హుతః = హోదముచేయఁబడిన, వహ్నిః= అగ్నిహోత్రుడ, ప్రదక్షిణార్పిర్వాగ్విజేన-ప్రదక్షిణ=ప్రదక్షిణారమయన, అర్పిః=

క్వాలయొక్క, వ్యాజేన = నెవముచేత, హస్తేన=హస్తముచేతవలె, తస్యై=ఆరఘుమ
హారాజుగఱుట, జయం=జయమును, దదౌ, ఇచ్చెను.

ఆకాంక్ష. — దదౌ=ఇచ్చెను. ఈ=ఎవని? వహ్నిః = అగ్నిహోత్రుడు. కం=
దేనిని? జయం=జయమును (సకర్తకప్రయోగము) తస్యై = ఎవనిగఱుట? తస్యై=ఆరఘు
మహారాజుగఱుట. కేన=దేనిచేత? ప్రదక్షిణార్పిర్యాజేన = ప్రదక్షిణాకారమయిన
క్వాలయొక్క-వ్యాజముచేత, కేనేన=దేనిచేతవలె? హస్తేనేన=హస్తముచేతవలె, వహ్నిః
కథంభూతః=అగ్నిహోత్రుడెట్టివాడు. హుతః=హోమముచేయబడ్డవాడు. కథం=ఎ
ట్లు? సమ్యక్ = యథాశాస్త్రముగ. కస్మిక్=దేనియందు? వాజినీరాజనావిధా=అశ్వ
ములహరికర్తయందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్యై-తస్యై, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్చబ్జః ద, పు, చ.
ఏ. సమ్యక్-అశ్వ. హుతః-హుతః, హుతో, హుతాః. హుతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.
వహ్నిః-వహ్నిః, వహ్ని, వహ్నియః. వహ్నిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. వాజినీరాజనావిధా-
నీరాజనాయాః విధిః నీరాజనావిధిః, వాజినాం నీరాజనావిధిః వాజి...విధిః, కస్మిక్ వాజి
నీరాజనావిధావిధా, విధ్యోః, విధిషు. వాజినీరాజనావిధిశబ్దః ఇ, పు, స, ఏ. ప్రదక్షి
ణార్పిర్యాజేన- ప్రగతాదక్షిణం ప్రదక్షిణం, ప్రదక్షిణం చ తత్ ఆర్పిశ్చ ప్రదక్షి
ణార్పిః; ప్రదక్షిణార్పణి వ్యాజిః ప్రదక్షిణార్పిర్యాజిః; తేన ప్రదక్షిణార్పిర్యాజి
జేన; వ్యాజేన, వ్యాతాభ్యాం, వ్యాజైః. ప్రదర్శిణార్పిర్యాజిశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ.
హస్తేన-హస్తేన, హస్తాభ్యాం, హస్తైః. హస్తశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. ఇన-అవ్యు-
జయం-జయం, జయో, జయాక్. జయశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. దదౌ-దదౌ, దదతుః,
దదుః, 'దుదాహ్ దాన' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తృభూతేణి పరస్వేషజే ప్రథమ
పురుషైః పదనాంతః.

వ్యాఖ్యా...తస్యై ఇతి. వాజినా మశ్వానాం, నీరాజనావిధా నీరాజనాభ్య
కాంతికర్తృణి, ఆత్ర పరాహమిహిరః, 'భగవతిజలధరపక్షపాశ్చేక్షణకమలనాభే, ఉన్నీ
లయతికురంగమకింరథనీరాజనాం కుర్యా'దితి, సమ్యక్, విధిపత్, హుతఃహోమసమిధిః,
వహ్నిః, ప్రగతందక్షిణం ప్రదక్షిణం, 'లిప్యద్గుప్రభృతిత్వా' దవ్యయాభావః, ప్రదక్షి
ణంఆర్పిః క్వాలాతస్యాః వ్యాజేన, హస్తేనేన, తస్యై రఘువే, జయం, దదౌ దత్తవాత్
ఉక్తం చ మహాయాత్రాయాం, 'ఇత్థం ప్రదక్షిణగతోహుతభుక్తుపస్యధాత్రీంసముద్ర
రశనాం వశగాం కరోతి'తి. 'వాజిగ్రహణం గజాదీనా మపుష్పలక్షణం. తేషామపినీరాజ
నావిధానాత్.

భావము.—అంతట రఘుమహారాజు గుఱ్ఱములవిషయమై నీరాజనము వియ్యదు
కాంతికర్మహోమమును చేసెను. అందు జ్వాల జయప్రదము ప్రదక్షిణా కారముగ
లిగెను.

శ్లో. స గుప్తమూలప్రత్యంతః శుద్ధపార్థిరయాన్వితః,
షడ్విధం బలమాదాయ త్రతస్థే ద్విగీషయా.

౨౬

పదచ్ఛేదము.—సః, గుప్తమూలప్రత్యంతః, శుద్ధపార్థిః, ఆయాన్వితః, షడ్విధం,
బలం, ఆదాయ, త్రతస్థే, ద్విగీషయా.

అర్థము.—గుప్తమూలప్రత్యంతః-గుప్త=సంరక్షింపఁబడిన, మూల=స్వనివాసస్థా
నమును, ప్రత్యంతః=ప్రాంతదుర్గమునుకలిగిన, శుద్ధపార్థిః-శుద్ధ=నేనచేత సంరక్షింపఁబ
డిన, పార్థిః=పుష్కరదేశముకలిగిన, ఆయాన్వితః-ఆయ=శుభావహవిధితో, ఆన్వితః=
కూడియుండిన, సః=ఆరఘుమహారాజు, షడ్విధం=ఆఱువిధములయిన, బలం=నైనవ్యమును,
ఆదాయ=లీనుకొని, ద్విగీషయా-ద్విక్=దిక్కులయొక్క, దీగీషయా=జయచ్ఛచేత, త్రత
స్థే=తర్రెను.

అకాంక్ష.—త్రతస్థే=తర్రెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు(అకర్షకప్ర
యోగము). కయా=దేనిచేత? ద్విగీషయా=దిక్కులయొక్క జయచ్ఛచేత, కిం కృత్వా=
ఏమిచేసి? ఆదాయ=లీనుకొని. కిం=దేనిని? బలం=నైనవ్యమును. బలం కథంభూతం=నైనవ్య
మెట్టిది? షడ్విధం=ఆఱువిధములయినవి. సకథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ఆయా
న్వితః=శుభావహవిధితోకూడియుండినవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టివాఁడు? శు
ద్ధపార్థిః=నేనచేతసంరక్షింపఁబడిన పుష్కరదేశముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంక
నెట్టివాఁడు? గుప్తమూలప్రత్యంతః=సంరక్షింపఁబడిన స్వనివాసస్థానమును ప్రాంతదుర్గ
మునుకలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు — సః, సః, తే, తే, తచ్చట్టి, ద, పు, ప్ర, ఏ. గుప్త
మూలప్రత్యంతః-మూలం చ ప్రత్యంతశ్చ మూలప్రత్యంతో, గుప్తా మూలప్రత్యంతో
యేన సః గుప్తమూలప్రత్యంతః, ప్రత్యంతః, ప్రత్యంతో, ప్రత్యంతాః. గుప్తమూల
ప్రత్యంతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. శుద్ధపార్థిః-శుద్ధః పార్థిరన్వితః శుద్ధపార్థిః=పార్థిః,
పార్థి, పార్థయః. శుద్ధపార్థిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఆయాన్వితః-ఆయేన అన్వితః ఆయా
న్వితః, అన్వితః, అన్వితో, అన్వితాః, ఆయాన్వితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. షడ్విధం-షట్

విధాః యస్యతత్ వడ్విధం; తత్ వడ్విధం; విధం, విధే, విధాని. వడ్విధశబ్దః ఆ, న ద్వి, ఏ. బలం-బలం, బలే, బలాని. బలశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఆదాయ - ల్యబంక మవ్య. ప్రతస్థే-ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థితే. ప్రతూర్వకాత్ 'ప్ర' గలినివృత్తా విత్యస్తాస్థాతో స్వకర్త కాత్పూర్వకాతే యే అత్త నేపదే ప్రకమపురుషైకవచ నాంతః, ద్విగీషయా-జేతుమిచ్ఛా జగీషా, దిశాం దిగీషా ద్విగీషా, తయా దిగీషయా. జగీషయా, జగీషభ్యాం, జగీషభిః. దిగ్ జగీషాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.-- సఇతి. గుప్త, మూలం నివాసస్థానం ప్రత్యంతః ప్రాంతదుర్గంచయే నసః, గుప్తమూలప్రత్యంతః శుద్ధపాత్తిః ఉద్భృతవృష్టశత్రుః, సేనయాచరితక్షితవృష్టదే శోవా, ఆయాన్వితః శుభావహాన్వయస్యైకః, 'అయశ్శుభావహోవిధి' రిత్యమరః, సరఘుః వడ్విధంమూల్యభృత్యాదిరూపంబలంనైస్కం, మూల్యభభృత్య సుహృచ్చేటిద్విషదాటవికం బలమితి, ఆదాయ, దిశాంజగీషయాప్రతస్థే. ఆత్మ కామందః, 'పురః ప్రవశ్యన్నపి శుద్ధవృష్టో ప్రాప్నోతి తీప్రంఖలుపార్ష్ణి దేశే, యాస్యన్పరాపక్షమనేకదుర్గ మనేకముఖ్యం చ బలన్నిద ధ్యాత్. దేవానభ్యర్చ్య విప్రాంశ్చ ప్రశస్య గ్రహతారకాః, వడ్విధంతుబలంశ్రూహ్యాద్విషరోభిముఖంప్రజే' దితి.

భావము — రఘువంశరాజా తనవట్టణమును సమీపమందు భండార ముండెడి దుర్గమును రక్షింపఁబడునట్లుగా తగినసేననుంచుకొని శుభావహములయిన దేవప్రావృత్తా ర్చనాదివిధులను సర్వ మూల్యభృత్యాది నైస్యములను తీసుకొని నలుదిక్కులరాజ్యములను జయింపఁబోయెను.

శ్లో. అవాకిర స్వయోవృద్ధాః తం లాఙ్ఘైః పారయోషితః, పృష్ఠతై ర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్తయ యో వాచ్యుతమ్. ౨౭

వచచ్ఛేదము.—అవాకిర, వయోవృద్ధాః, తం, లాఙ్ఘైః, పారయోషితః, పృష్ఠతైః, మందరోద్ధూతైః, క్షీరోర్తయః, ఇమ, ఆచ్యుతం.

అర్థము.—వయోవృద్ధాః - వయః=వయసుచేత, వృద్ధాః=వృద్ధులయిన, పారయోషితః-పార=చట్టణమునందుండెడి, యోషితః=స్త్రీలు, తం=అచోవుచుండెడిరఘువంశరాజును, లాఙ్ఘైః=లాఙలచేత, క్షీరోర్తయః=క్షీరసముద్ర తరంగములు, మందరోద్ధూతైః=మందర=మందరవర్షతమువలన, ఉద్ధూతైః=ఎగరగొట్టఁబడిన, పృష్ఠతైః=బిందువుల చేత, ఆచ్యుతమివ=స్త్రీమహావిష్ణువువలె, అవాకిర=ఎగజల్లిరి.

అకాంత.—అవాకిర=ఎగజల్లిరి కాః=ఎవరు? పారయోషిత =చట్టణమునందుండెడిస్త్రీలు. కం=ఎవని? కం=అచోవుచుండెడిరఘువంశరాజును (సకర్తకప్రయో

గము). కమివ=ఎవనివతె? అచ్యుతమివ=శ్రీమహావిష్ణువునువతె తైః=వేచిచేత? పృవతైః=బిందువులచేత. పృవతైఃకథంభూతైః=బిందువులెట్టివి? మందరోద్ధూతైః=మందరవర్ష కమువలన నెగరగొట్టుబడినవి. కే=ఏవి? క్షీరోర్తయః=క్షీరసముద్రతరంగములు. తైః=వేచిచేత? లాతైః=బాజలచేత. పారయోషితః కథంభూతాః=పట్టణమునందుండెడి శ్రీ లెట్టివారు? వయోవృద్ధాః=వయసుచేతవృద్ధులగునవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అవారిరత్ - అవారిరత్, అవారిరతాం, అవారిరత్.

అవపుర్వకాత్, 'కృా విశేష' ఇత్యుక్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేలక్షణపరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వయోవృద్ధాః=వయసా, వృద్ధాః, వయోవృద్ధాః, వృద్ధా, వృద్ధే వృద్ధాః; వయోవృద్ధాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. లాతైః - బాజాః, లాజాన్, లాతైః, లాజేభ్యః, 2 లాజానాం, లాజేషు. లాశబ్దః ఆ, పు. నిత్యంబహువచనే త్య, బ. పారయోషితః-పురే భవాః పార్యః, పార్యశ్చతాః యోషితశ్చ పారయోషితః, యోషిత్. యోషితే, యోషితః, పారయోషితచ్చబ్దః త, శ్రీ, ప్ర, బ. పృవతైః-పువతేన, పృవతాభ్యాం, పృవతైః. పృవతబ్దః ఆ, పు, త్య, బ. మందరోద్ధూతైః - మందరాల్ ఉద్ధూతాః మందరోద్ధూతాః; తైః మందరోద్ధూతైః. ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. మందరోద్ధూతశబ్దః ఆ, పు, త్య, బ. క్షీరోర్తయః-క్షీరస్య ఉర్తయః క్షీరోర్తయః. ఉర్తి, ఉర్తి, ఉర్తయః. క్షీరోర్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ. ఇన-ఆవ్య. అచ్యుతం-సచ్యవలీకృత్యుతః, తం అచ్యుతం. అచ్యుతం, అచ్యుతౌ, అచ్యుతాన్. అచ్యుతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ,

వ్యాఖ్యా.—అవారిన్నిలి. వయసావృద్ధాఃపారయోషితః తం రఘుం, ప్రయాం తం, లాతైః అచారలాతైః, మందరోద్ధూతైః పృవతైః బిందుభిః, క్షీరోర్తయః క్షీర సముద్రైర్తయః, అచ్యుతం విష్ణుమివ, అవారిన్నాప్తిరత్.

భావము.—రఘుమహారాజా ఆలాగు వెడలునపుడు పట్టణములోనుండెడి వృద్ధ స్త్రీలు ఆయనపై స్త్రీలిశభసూచకములయిన వసీషాలను వెడజల్లెలి. అది సముద్రము మందరవర్షకముతోమధింపబడినపుడు అందులోనుండి పాలకుంపురులు శ్రీమహావిష్ణు పువైన వడినట్లుండెను.

శ్లో. స యయా ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా,
అహితా ననిలోద్ధూతైః తర్జయన్తి వ కేతుభిః.

౨౮

పదచ్ఛేదము.—సః, యయా, ప్రథమం, ప్రాచీం, తుల్యః, ప్రాచీనబర్హిషా,
అహితాన్, అనిలోద్ధూతైః, తర్జయన్, ఇన, కేతుభిః.

అర్థము — ప్రాచీనబర్హిషా=దేవేంద్రునితోడను, తుల్యః=సమానుడైన, సః=ఆ రఘుచుహరాణా, అనిగోష్ఠాత్రై=అనిల=వాయువుచేత, ఉద్ధాత్రై=ముందరప్రసరింపఁ బడ, కేతుభిః=ఘోషములచేత, అహితాత్=శత్రువులను, తర్జయన్తి=భయపెట్టుచుం డెడివానివలె, ప్రశమం=మొగుట, ప్రాచీం=పూర్వదిక్కునుగూర్చి, యయా=తరలెను.

ఆకాంక్ష — యయా=తరలెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుచుహరాణా. కాం= దేవీనిగూర్చి? ప్రాచీం=పూర్వదిక్కునుగూర్చి (సకర్తకప్రయోగము.) కదా=ఎప్పుడు? ప్రశమం=మొగుట. కథంభూతఇవ=ఎట్టివానివలె? తర్జయన్తి=భయపెట్టుచుండెడి వాఁడువలె. కాత్=ఎవని? అహితాత్=శత్రువులను. త్రై=వేరుచేత? కేతుభిః=ఘోషముల చేత. కేతుభిః కథంభూతైః=ఘోషములెట్టివి? అనిగోష్ఠాత్రై=వాయువుచేతముందరప్రస రించ జేయుబడినవి. స కథంభూతః=అదిలిపమహారాజెట్టివాఁడు? తుల్యః=సమానుడయి నవాఁడు. కేస=ఎవనితోడ? ప్రాచీనబర్హిషా=దేవేంద్రునితోడ.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః=సః, తౌ, తే. తచ్చబ్బిః ద, పు, ప్ర, వి. యయా- యయా, యయతుః, యయుః. 'యా'ప్రావణ' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరభిభూతే లిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రశమం - అప్యమ్. ప్రాచీం-ప్రాచీం, ప్రాచ్యౌ, ప్రాచీః ప్రాచీశబ్దః ఉ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. తుల్యః - తుల్యః, తుల్యౌ. తుల్యః-తుల్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ ప్రాచీనబర్హిషా - ప్రాచీనబర్హిషా, ప్రాచీనబర్హిర్భ్యాం; ప్రాచీనబర్హిభ్యః. ప్రాచీనబర్హిశబ్దః స, పు, తృ, వి. అహితాత్-హితానభవంతీత్యహితాః; తాత్ అహితాత్. అహికం, అహితౌ, అహితాత్. అహితశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. అని గోష్ఠాత్రై=అనితేన ఉద్ధాతాః అనిగోష్ఠాతాః; త్రై అనిగోష్ఠాత్రైః. ఉద్ధాతేన, ఉద్ధాతార్భ్యాం, ఉద్ధాత్రైః అనిగోష్ఠాతశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. తర్జయన్-తర్జయన్, తర్జయంతౌ, తర్జయంతః. తర్జయచ్చబ్బిః త, పు, తృ, వి. ఇష-అప్యః, కేతుభిః-కేతునా. కేతుభ్యాం, కేతుభిః. కేతుశబ్దః ఉ, పు, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా. — స ఇతి. ప్రాచీనబర్హిషా, ఇంద్రేణ, 'వర్జన్యో మనువా పృషా హనివాయః ప్రాచీనబర్హిషైశ్చ' లీంద్రపర్యాయేషు హలాయుషః, ప్రాచీనబర్హిషేషాం=ఇత్యుత్పలమావాచ, అథవా, ప్రాచీనబర్హిర్నామకశ్చిన్నహరాణః తేనతుల్య స్ఫురఘుః, అని తేనానుకూలవాయునా, ఉద్ధాత్రైః పురఃప్రసారిత్రైః, కేతుభిర్ద్యత్రైః, అహితాత్ రిహితౌ, తర్జయన్తివ భర్త్యయన్తివ, తర్జయతేః పరస్మైవదంకవిప్రయోగా భిధ్ధం, 'తర్జయతేరనుదాత్తత్వేఽపిచక్షుః' జిక్కురజేన అనుదాత్తత్వమిత్త్వ ఆత్మనే పదస్య అనిత్యక్షావనాత్పరస్మైవద' మితివాచనః. ప్రశమంప్రాచీం దికం, ప్రతియయా.

భావము. — దేవేంద్రునితో సమానుడయిన రఘుమహారాజు శక్రువులకు భయపడకముగ ఆనుకూలమైన వాయువుచేత ముందటికి ఎగురుచుండెడి పెక్కములతో మొదట మొదట తూర్పుదిక్కునకు వెళ్లెను.

శ్లో. రజోభి స్స్యందనోద్ధూతైః గజైశ్చ ఘనసన్నిభైః,
భువస్థల మివ వ్యోమ కుర్వ వ్యోమేవ భూతలమ్.

పదచ్ఛేదము. — రజోభిః, స్యందనోద్ధూతైః, గజైః, చ, ఘన సన్నిభైః, భువః, స్థలం, ఇవ, వ్యోమ, కుర్వత్, వ్యోమ, ఇవ, భూతలమ్.

అర్థము. — స్యందనోద్ధూతైః = స్యందన = రథములనుండి, ఉద్ధూతైః = ఎగరగొట్టబడిన, రజోభిః = భూభలచేతను, ఘనసన్నిభైః = ఘన = మేఘములతో, సన్నిభైః = సమానములయిన, గజైశ్చ = ఎనుగులచేతను, వ్యోమ = ఆ కాశమును, భువః = భూమియొక్క, స్థలమివ = ప్రదేశమునువలె, భూతలం = భూప్రదేశమును, వ్యోమేవ = ఆ కాశమునువలెను, కుర్వత్ = చేయుచున్నవాడగుచు, యయా = తరలెను.

అకాంక్ష. — యయా = తరలెను, కః = ఎవడు? సః = ఆ రఘుమహారాజు (ఆకర్షకప్రయోగము) కథంభూతస్యక్ = ఎట్టివాడగుచు? కుర్వత్ = చేయువాడగుచు మిమ = దేనినివలె? వ్యోమేవ = ఆ కాశమునువలె. కిం = దేనిని? భూతలం = భూప్రదేశము మిమ = దేనినివలె? స్థలమివ = ప్రదేశమునువలె. కస్యాః = దేనియొక్క? భువః = భూమియొక్క కిం = దేనిని? వ్యోమ = ఆ కాశమును. కైశ్చ = వేసిచేతను? గజైశ్చ = ఎనుగులచేతను. గజైశ్చ కథంభూతైః = ఎనుగులెట్టివి? ఘనసన్నిభైః = ఘన = మేఘములతో, సన్నిభైః = సమానములయినవి? కై = వేసిచేతను? రజోభిః = భూభలచేతను. రజోభిః కథంభూతైః = భూభలెట్టివి? స్యందనోద్ధూతైః = రథముపలన నెగురగొట్టబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — రజోభిః - రజసా, రజోభ్యాం, రజోభిః. రజశ్చబ్దః స, న, త్వు, బ. స్యందనోద్ధూతైః - స్యందనైః ఉద్ధూతాని స్యందనోద్ధూతాని, తైః స్యందనోద్ధూతైః. ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. స్యందనోద్ధూతశబ్దః అ, న, త్వు, బ. గజైః - గజేన, గజాభ్యాం, గజైః, గజశబ్దః అ, పు, త్వు, బ. చ-ఆప్య. ఘనసన్నిభైః - ఘనైస్సన్నిభాః ఘనసన్నిభాః, తైః ఘనసన్నిభైః. సన్నిభేన, సన్నిభాభ్యాం, సన్నిభైః. ఘనసన్నిభశబ్దః అ, పు, త్వు, బ. భువః - భువః, భువో, భువాం. భూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, వ, ఏ స్థలం - స్థలం, స్థలే, స్థలాని. స్థలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇవ - ఆప్య. వ్యోమ - వ్యోమ, వ్యోమిన్, వ్యోమనీ వ్యోమాని. వ్యోమనీశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. కుర్వత్ - కుర్వతే, కుర్వంతే, కుర్వంతః. కుర్వచ్ఛబ్దః త, పు, స్ర, ఏ. వ్యోమ - వోమ, వ్యో

మ్నా, వ్యోమనీ, వ్యోమాని వ్యోమశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ, ఇవ-అప్య. భూతలం=భువః, తలం భూతలం-భూతలం, భూతలే, భూతలాని భూతలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—రజోభిరితి. కిం, కుర్వత్, న్యందనోద్ధాతైః, రజోభిః, ఘనసన్నిభైః పర్వతః క్రియాతః పరిమాణశ్చ మేఘతులైర్గర్భైశ్చ, యథాక్రమం, వ్యోమ ఆకాశం, భువః స్థలమివ, భూతలం, వ్యోమేవ, కుర్వత్, యయానిలిపూర్వేణాన్వయః.

భావము.—ఆరఘువంశరాజు రఘుమలయుక్తధూళి ఆకాశమందును వ్యాపించి ఆకాశము భూమివలె కనుపఱియించి అంతట వ్యాపించినందులనను భూమివలెన ఏనుఁగులు వర్ణముచేతను, క్రియచేతను, పరిమాణముచేతను, మేఘములకు సమముగా బోవుచుండుటచేతను, ఆకాశము భూమిగను భూమి ఆకాశముగను లోపఁపఁజేయుచు పోయెను.

శ్లో. ప్రతాపోఽగ్రే తత శృబ్ధః పరాగస్తనంతరమ్,
యయా పశ్చాద్ద్రథా దీతి చతుష్క్రందేవ సా చమూః. 30

పదచ్ఛేదము.—ప్రతాపః, అగ్రే, తతః, శబ్దః, పరాగః, తదనంతరం, యయా, పశ్చాత్, రథాది, ఇతి, చతుష్క్రందా, ఇవ, సా, చమూః.

అర్థము.—అగ్రే=ముందఱి, ప్రతాపః=లేజోవిశేషము, తతః=అనంతరమందు, రథాది-రథ=రథములు, అది=మొదలుగాఁగలిగినచతురంగబలము, ఇతి=ఈరీతిని, సా=ఆ, చమూః=నేన, చతుష్క్రంద-చతుః=నాలుగున, స్క్రందేవ=వ్యూహములుగలిగినదివలె, యయా=తరలెను.

అకాంక్ష—యయా=తరలెను, కా=ఏది? సా=ఆ, చమూః=నేన (అకర్తృకప్రయోగము) కథంభూలేవ=ఎట్టిదివలె? చతుష్క్రందేవ=నాలుగునవ్యూహములుగలిగినదివలె కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈరీతిని. కిం=ఏది? రథాది=రథములు మొదలుగఁగలిగినచతురంగబలము. కదా=ఎప్పుడు? పశ్చాత్=అనంతరమందు. ఈ=ఏది? పరాగః=ధూళి. కదా=ఎప్పుడు? తదనంతరం=దానికంటెతర్వాత. ఈ=ఏది? శబ్ద=నేనాకలకల్పన. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు ఈ=ఏది? ప్రతాపః=లేజోవిశేషము. కస్మిన్=ఎందు? అగ్రే=ముందర.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రతాపః-ప్రతాపః, ప్రతాపా, ప్రతాపాః. ప్రతాపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అగ్రే - అగ్రే, అగ్రయోః, అగ్రేః. అగ్రశబ్దః అ, న, ఏ. తతః-అప్య. శబ్దః-శబ్దః, శబ్దా. శబ్దాః. శబ్దశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ పరాగః. పరాగః, పరాగౌ, పరాగాః, పరాగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తదనంతరం-న విద్యతే అంతరం యన్య సః అనంతరః, తస్మాత్ అనంతరః తదనంతరః, తం తదనంతరం. అంత

రం, అంకరా, అంకరా. కదనంకరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. యయా-యయా, యయయ, యయయ. 'యా స్రావణ'. ఇత్యస్తాధాలోస్సకర్తకాత్కర్తరీభావే లిప్త పరస్మైవ ప్రథమ పురుషైకవచనాంశః. పశ్చాత్-అప్య. రథాది, రథాః ఆదిర్యస్యత్ రథాది. ఆది, ఆది, ఆది. రథాదిశబ్దః ఇ. న, ప్ర, ఏ. ఇలి-అప్య. చతుష్కంధా-చత్వార స్కంధాః యస్యాస్మా, చతుష్కంధా. స్కంధా. స్కంధే, స్కంధాః. చతుష్కంధాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అప్య. సా-సా, లే, తాః. శచ్చట్ట ద, శ్రీ, ప్ర, ఏ. చమూ-చమూ, చమ్నా, చమ్నః. చమాశబ్దః డి, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రతాపేతి. ఆగ్రే ప్రతాపః లేబోవిశేషః, 'సప్రతాపః ప్రభావ శ్చ యల్లేజికోశదండః' మిత్యమరః. తతఃశబ్దః సేనాకలకలః. కదనంకరం పరావర్తనాభావే, 'పరాగః పుష్పరజసి ధూళిన్నసీయయో' నీతివిశ్వః, పశ్చాత్ రథాది, రథాత్వాదికం చతురంగబలం, ఇతీత్థం, చతుష్కంధేవ చతుర్వ్యూహేన, 'స్కంధోఽంనేచ ప్రముండేచసేనానముదయేఽపిచే' లి విశ్వః. సా, చమూ, యయా. రథానీకమితి సాతే ఇతిశబ్దాధ్యాహరణయోజనం.

భావము.... ముందుగ ప్రతాపమును పిమ్మట సేనాకలకలధ్వనియు, అందుక సేనాపదఘట్టనవలన గలిగినదమ్మును, దాని వెంటబడిదందును, ఈచొప్పున నాలుగుప్రామాణములుగ రఘుమహారాజు సేన పోయెను.

శ్లో. మరుపుష్టా స్యద్దంభాంసి నావ్యాః సుప్రతరా నదీః,
విసినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్స్వాచ్ఛకార సః.

పదచ్ఛేదము.—మరుపుష్టాని, ఉదంభాంసి, నావ్యాః, సుప్రతరా, నదీః, విసినాని, ప్రకాశాని, శక్తిమత్స్వాత్, చకార, సః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, శక్తిమత్స్వాత్=సమర్థుడయినవాడు, దగుట వలన, మరుపుష్టాని=నిర్బలప్రదేశములను, ఉదంభాంసి=ఉల్=పుట్టిన, అంభాంసి=ఉదకములు కలవానినిగాను, నావ్యాః=పీడలచేతదాటయోగ్యములయిన, నదీః=నదులను, సుప్రతరా=సుఖముగ దాటయోగ్యములయినవానినిగాను, విసినాని=ఆరణ్యములను, ప్రకాశాని=విరళములయినవానినిగాను, చకార=చేసెను.

అకాంక్ష....చకార=చేసెను, కః=ఎవడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాని=చేనిని? విసినాని=ఆరణ్యములను. కాని=చేనిని? నదీః=నదులను. కాని=చేనిని? మరుపుష్టాని=నిర్బలప్రదేశములను (నకర్తకప్రయోగము). కథంభూతాని=ఎట్టివానిగా? ప్రకాశాని=విరళములయినవానిగా. కథంభూతాని=ఎట్టివానిగా? సుప్రతరా=సుఖముగ దాటదగినవిగా.

ననీ కథంభూతాని=నదులెట్టివి? నావ్యా=దడలచే దాటదగినవి. కథంభూతాని=ఎట్టివానిగా? ఉదంభాని=పుట్టినయడకములుకలవానిగా. కథంభూతత్వాల్=ఎట్టివాడగుటవలన? శక్తిమత్వాల్=సామర్థ్యముకలిగినవాడగుటవలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—మరుపుష్టాని-మరోః పుష్టాని, మరుపుష్టాని, తాని మరుపుష్టాని-పుష్టం, పుష్టే, పుష్టాని. మరుపుష్టశబ్దః ఆ, న, ద్వి, బ ఉదంభాని-ఉర్భూతాని అంభాని యేభతాని ఉదంభాని, తాని ఉదంభాని. అంభః, అంభసీ, అంభాని. ఉదం శబ్దః స, న, ద్వి. బ. నావ్యా-నాభిస్తార్యాః నావ్యా తాః నావ్యాః. నావ్యాం, నావ్యే, నావ్యాః. నావ్యశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. సుప్రతరాః-సుఖేన ప్రతరితుం శక్యాః సుప్రతరాః, తాః సుప్రతరాః, సుప్రతరాం, సుప్రతరే, సుప్రతరాః. సుప్రతరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. నదీ-నదీం, నద్యే, నదీః. నదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, బ. విసినాని-విసం, విసినే, విసినాని విసినశబ్దః ఆ, న, ద్వి, బ. ప్రకాశాని-ప్రకాశం, ప్రకాశే, ప్రకాశాని. ప్రకాశశబ్దః ఆ, న, ద్వి, బ. శక్తిమత్వాల్-శక్తిరస్యాస్తీతి, శక్తిమాత్, శక్తిమతో భావః శక్తిమత్త్వం, తస్మాత్ శక్తిమత్వాల్-శక్తిమత్త్వాత్, శక్తిమత్త్వాభ్యాం, శక్తిమత్వేభ్యః, శక్తిమత్వశబ్దః ఆ, న, పం, వి. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రః. 'దుకృష్ణో కరిణ ఇత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరిభూలేటిక్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, లే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, వి.

వాఖ్యా.—మరుపుష్టానీతి. స రఘుః, శక్తిమత్వాల్ సమర్థత్వాల్, మరుపుష్టాని, నిర్బలస్థాని 'సమానా మరుధన్వానా' విత్యమరః, ఉదంభాని ఉర్భూతజలాని, చకార. నావ్యాః నాభిస్తార్యాః, నదీః, 'నావ్యాం త్రిలింగం నౌతార్య' ఇత్యమరః. నౌవయోధర్షే త్యానినా యత్ప్రీత్యయః. సుప్రతరాః, సుఖేన ప్రతరితుం శక్యాః, చకార. విసినాని ఆరణ్యాని, 'ఆటవ్యరణ్యంవిసిన' మిత్యమరః, ప్రకాశాని నిర్వృత్యాడి, చకార. తస్మాగమ్యం నాస్తీతి భావః.

భావము.—రఘువంశరాజు శక్తిమంతుడగుటవలన నీరులేనిస్థలముల నీటిని పుట్టించును నావలచేతదాటదగిననదుల సులభోపాయముల దాటదగినవానినిగాఁజేయును. అడవులను చెట్లులేక వికాలములనుగా నొనరించెను.

శ్లో. స సేనాం మహతిం కర్షన్మూర్వసాగరగామినీమ్,
బభౌ హరజటాప్రప్తం గంగాం వివ భగిరథః. 3౨

పదచ్ఛేదము.—సః, సేనాం, మహతీం, కర్షన్, పూర్వసాగరగామినీం, బభౌ, హరజటాప్రప్తం, గంగాం, వివ, భగిరథః.

అర్థము. — పూర్వసాగరగామినీం - పూర్వసాగరతూర్పుసముద్రమునుగూర్చి, గామినీం=పోవుచుండెడి, మహతీం=గొప్పదైన, సేనాం=సేనను, కర్తృ=నడిపించుచుండెడి, సః=ఆరఘుమహారాజు, పూర్వసాగరగామినీం-పూర్వసాగరతూర్పుసముద్రమునుగూర్చి, గామినీం=పోవుచుండెడి, హరజటాభ్రష్టాం=హరమేశ్వరునియొక్క, జటా=జడలవలన, భ్రష్టాం=జాతిన, గంగాం=గంగానదిని, కర్తృ=కొనిపోవుచుండెడి, భగీరథ ఇవ=భగీరథుడువలె, బభౌ=ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష — బభౌ=ప్రకాశించెను. కః=ఎఱుంగు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్తృకప్రయోగము). క ఇవ=ఎవనివలె? భగీరథ ఇవ=భగీరథుడువలె. భగీరథః కథంభూతః=భగీరథుడెట్టివాడు? కర్తృ=కొనిపోవుచుండెడివాడు. కాం=దేనిని? గంగాం=గంగానదిని, గంగాం కథంభూతాం=గంగానది ఎట్టిది? హరజటాభ్రష్టాం=హరమేశ్వరునిజడలవలన జాతినది. పునః కథంభూతాం=ఇంక నెట్టిది? పూర్వసాగరగామినీం=తూర్పుసముద్రమునుగూర్చిపోవునది. స కథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాడు? కర్తృ=నడిపించుచుండెడివాడు. కాం=దేనిని? సేనాం=సేనను. సేనాం కథంభూతాం=సేన ఎట్టిది? మహతీం=గొప్పప్రమయినది. పునః కథంభూతాం=ఇంక నెట్టిది? పూర్వసాగరగామినీం=తూర్పుసముద్రమునుగూర్చిపోవునది.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః-సః, తౌ, తే. తచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. సేనాం-సేనాం, సేనే, సేనాః. సేనాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. మహతీం-మహతీం, మహత్యై, మహతీః. మహతీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. కర్తృ-కర్తృ, కర్తంతౌ, కర్తతః. కర్తచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. పూర్వసాగరగామినీం-పూర్వశ్చసాగరశ్చ పూర్వసాగరః, పూర్వసాగరం గచ్చతీతి పూర్వసాగరగామినీ, తాం పూర్వసాగరగామినీం-గామినీం, గామిన్యా, గామినీః. పూర్వసాగరగామినీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. బభౌ-బభౌ, బభృతుః, బభుః. 'భాదీస్తా'త్యస్తాద్ధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరభూతేఽట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషై కవచనాంతః. హరజటాభ్రష్టాం-హరస్య జటాః హరజటాః. హరజటాభ్యః భ్రష్టా హరజటాభ్రష్టా, తాం హరజటాభ్రష్టాం. భ్రష్టాం, భ్రష్టే, భ్రష్టాః, హరజటాభ్రష్టా శబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. గంగాం-గంగాం, గంగే, గంగాః. గంగాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ - అవ్యు. భగీరథః - భగీరథః, భగీరథౌ, భగీరథాః. భగీరథశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వా్యాఖ్య. — స ఇతి. మహతీం, సేనాం, పూర్వసాగరగామినీం, కర్తృ, అకర్తృ, స రఘుహరస్యజటాభ్యో భ్రష్టాం గంగాంకర్తృ, సాపి పూర్వసాగరగామినీ, భగీరథ ఇవ బభౌ, భగీరథోనామ కశ్చిత్కపిలద్ధానాం సాగరాణాం నస్తా తత్సావనాయ హరజటాద్గంగాయాః ప్రపర్తయితౌ రాజా, యత్సంబంధా క్తంగా భాగీరథీతి గీయతే.

భావము.—రఘుమహారాజు తన సేనను శూర్యసముద్రప్రాంతములకు దీనునిపా-
వుట యెట్లుండెనని భగీరథుడు ఈశ్వరుని జటాకాటుమునుండి వచ్చెడి గంగను శూర్య
సముద్రమునుగూర్చి తోడ్కొనిపోయినట్లుండెను అనగా ఆ సేన అతివిస్తారముగ నుండెను

శ్లో. త్యాజితైః ఫలముత్యాజైర్భగైశ్చ బహుధా నృపైః,
తస్యసీ దుల్బణో మార్గో హస్తపై రివ దంతినిః.

33

పదచ్ఛదము.—త్యాజితైః, ఫలం, ఉత్థాతైః, భగైశ్చ, చ, బహుధా, నృపైః
తస్య, ఆసీత్, ఉల్బణః, మార్గః, హస్తపైః, ఇవ, దంతినిః.

అర్థము.—ఫలం=రాభమును (ప్రసవమును), త్యాజితైః=విడిపించబడిన, ఉత్థాతైః
=అధికారమువలన దీనివేయఁబడిన (వీరివేయబడిన), బహుధా=అనేక ప్రకారములుగ, భ-
గైశ్చ=జయించబడిన (నిలువబడిన), నృపైః=రాజులచేతను, హస్తపైః=వృక్షములచే
తను, దంతిని ఇవ=గజముయొక్కవలె, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, మార్గః=రోద
ఉల్బణః=ప్రకాశమానమయినదిగ, ఆసీత్=అయెను.

అకాంక్ష.—ఆసీత్=అయెను. కః=ఏది? మార్గః=రోద (అకర్తక ప్రయోగము)
కథంభూతః=ఎట్టిది? ఉల్బణః=ప్రకాశమానమైనది, కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘు
మహారాజుయొక్క, కస్యేవ=దేనియొక్కవలె? దంతిని ఇవ=గజముయొక్కవలె. కైః=వేని
చేత? హస్తపైః=వృక్షములచేత. కైః=ఎవరిచేత? నృపైః=రాజులచేత. నృపైఃకథంభూతైః=
రాజులును వృక్షములును ఎట్టివి? భగైశ్చ=జయించబడినవారు విరవఁబడినవి కథం=ఎట్లు
బహుధా=అనేక ప్రకారములుగా? పునఃకథంభూతైః=ఇంక నెట్టివారు, ఎట్టివి. ఉత్థాతైః
=అధికారమునుండి తీసివేయఁబడినవారు. పెల్లగించబడినవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంక నె
ట్టివారు? ఎట్టివి? త్యాజితైః=విడిపించబడినవారు. విడిపించబడ్డవి. కిం=దేనిని? ఫలం =
రాభమును. ప్రసవమును.

శబ్దరూపసమాసములు—త్యాజితైః-త్యాజితేన, త్యాజితాభ్యాం, త్యాజితైః. త్యా-
జితశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. ఫలం - ఫలం, ఫలే, ఫలాని. ఫలశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ.
ఉత్థాతైః - ఉత్థాతేన, ఉత్థాతాభ్యాం, ఉత్థాతైః. ఉత్థాతశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. భ-
గైశ్చ - భగ్నీన, భగ్నాభ్యాం, భగ్నైశ్చ. భగ్నశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. చ-అవ్య. చ-
హుధా-థాంతమవ్య. నృపైః-నృ౦ పాంతీతి నృపాః. తైః నృపైః. నృపేణ, నృపా-
భ్యాం, నృపైః. నృపశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః
ద, పు, య, ఏ. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆనన్ 'ఆనభువీ' త్యస్తాధాతోస్తుకర్తకాత్
ర్తరూపేణ చరన్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉల్బణః-ఉల్బణః, ఉల్బణో,

ఉల్బణాః. ఉల్బణశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. మార్గః-మార్గః, మార్గో, మార్గాః. మార్గశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. పాదపైః-పాదైః పిబంతీతి. పాదపాః; తైః పాదపైః పాదపేన, పాదపాభ్యాం, పాదపైః. పాదపశబ్దః ఆ, పు, త్పు, ఏ. ఇవ-అప్య. దంతినః-దంతే, అన్యస్త ఇతి దంతీ; తస్య దంతినః-దంతినః, దంతినోః, దంతినాం. దంతిశబ్దః న, పు, ప, ఏ,

వ్యాఖ్యా — త్యాజితైరితి. ఫలం లాభం, వృక్షపక్షే, ప్రసవంచ, త్యాజితైః, త్యజేర్జిజంతా ద్వికర్త కాదప్రధానేకర్తృణిక్తః, ఉత్థాతైః స్వపదాచ్చాచితైః అన్యత్ర త్యాజితైః, బహుధాభిన్నైః, రణే జితైః, అన్యత్ఫిన్నైః, నృపైః, పాదపైః దంతినో గజస్యేవ, తస్య రఘోః, మార్గః ఉల్బణః, ప్రకాశః, ఆసీత్, 'ప్రకాశం ప్రకటం స్వప్తం విశదం స్ఫుటముల్బణ' మితి యాదవః.

భావము.—ఏనుఁగులు చెట్లనుబట్టికదలింతుట, వేళ్లతోఁబెల్లగించుట, విఱుచుట మొదలైనవానిచే దారియెట్లు ప్రకాశంబైయుండునో అరీరిని రఘుమహారాజును శత్రు రాజులవద్ద కప్పములు తీసికొనుట మొదలైనవానిచే నతనిదండయాత్రామార్గము ప్రకాశించెను.

శ్లో. పౌరస్త్యా నేవ మాక్రామం స్తాంస్తాః జనపదాః జయీ,
ప్రావ తాళీవనశ్యామ ముపకంఠం మహోదధేః.

38

పదచ్ఛేదము.—పౌరస్త్యాః, ఏవం, ఆక్రామక్, తాంస్తాః, జనపదాః, జయీ, ప్రావ, తాళీవనశ్యామం, ఉపకంఠం, మహోదధేః.

అర్థము.—జయీ=జయశీలుఁడైన రఘుమహారాజు, ఏవం=ఈత్రాగోష్ఠిక్రమకారముగా, పౌరస్త్యాః=పూర్వదిక్కునందుఁబుట్టిన, తాంస్తాః=అత, జనపదాః=దేశములను, ఆక్రామక్ సత్ = ఆక్రమించుచుండెడివాడగుచు, తాళీవనశ్యామం-తాళీ=తాళి వృక్షములయొక్క, వన=వనములచేత, శ్యామం=నల్లవైన, మహోదధేః=మహాసముద్రముయొక్క, ఉపకంఠం=సమీపమును, ప్రావ=బాంధెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రావబాంధెను. కః=ఎవఁడు? జయీ=జయశీలుఁడైన రఘుమహారాజు. కం=దేవిని? ఉపకంఠం=సమీపమును (సకర్తృక్ ప్రయోగము). కస్య=దేనియొక్క? మహోదధేః=మహాసముద్రముయొక్క. ఉపకంఠం కథంభూతం=సమీపమెట్టిది? తాళీవనశ్యామం=తాళిచెట్లయొక్క వనములచేత నల్లవైనది. కథంభూతస్య=ఎట్టిగాఁదగుచు? ఆక్రామక్ సత్ = ఆక్రమించుచుండెడివాడగుచు. తాః=తేనిని? జనపదాః=దేశములను. జనపదాక్ కథంభూతాః=దేశములెట్టిది? తాంస్తాః=అయ్యాయని. పునః

కథంభూతాన్=ఇంకను చెప్పివి? పారస్త్వాన్ = పూర్వదిక్కునందుఁబుట్టినవి. కథం= ఎటు? ఏవం=పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—పారస్త్వాన్-పురః భవాః పారస్త్వాః; తాన్ పారస్త్వాన్; పారస్త్వం, పారస్త్వా, పారస్త్వాన్. పారస్త్వశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఏవం-అవ్య. ఆక్రామన్-ఆక్రామన్, ఆక్రామంతో, ఆక్రామంతః. ఆక్రామచ్ఛబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ తాంస్తాన్-తం తం, తాన్, తాంస్తాన్, ద్విరుక్తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, బ. జనపదాన్-జనపదం, జనపదో, జనపదాన్. జనపదశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. జయ-జయతీతి జయా. జయా, జయినో, జయినః. జయినశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ప్రాప-ప్రాప, ప్రాపతుః, ప్రాప్తః, ప్రప్రాప్తకాత్ 'అప్' బ్యాప్తా' విశ్మయస్థానాతోస్యకర్త కాత్కర్తృభూతే లిట్ పరస్మైవదేప్రకమపురుషైకవచనాంతః. తాంవనశ్యామం. తాళీనాం వనాని తాళీవనాని; తాళీవనైః శ్యామః తాళీవనశ్యామః, తం తాళీవనశ్యామం, శ్యామం, శ్యామా, శ్యామాన్. తాళీనశ్యామశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఉపకంఠం-ఉపకంఠం, ఉపకంఠా, ఉపకంఠాన్. ఉపకంఠశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మహాదధే-మహాదధే, ఉదధిశ్చ మహాదధి, తస్య మహాదధే, ఉదధే, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహాదధిశబ్దః ఇ, పు, వ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పారస్త్వాని జయా, జయకీలః, 'జిఘ్రతీ' త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః. స ఋః; ఏవం, పురోధవాన్ పారస్త్వాన్, ప్రాచ్యాన్' దక్షిణావశ్యాత్పురరస్త్వస్థితి. త్యక్ప్రత్యయః; తాంస్తాన్, సర్వావిత్కర్థః ఏషాన్యాంద్విరుక్తిః. జనపదాన్ దేశాన్, ఆక్రామన్, తాళీవనైః, శ్యామం, మహాదధే, ఉపకంఠం, అంలికం, ప్రాప. భావము.—ఈ ప్రకారము రఘుమహారాజు శత్రువులను జయించుచు తాటిచెట్లతో చివృతమైన తూరువునముద్రతీరమును చేరిను.

శ్లో. అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుః తస్మా త్సింధురయా దివ,
ఆత్మా సంరక్షిత స్సింహైః పృత్తి మాశ్రిత్య వైతసీమ్. 37

పదచ్ఛేదము.—అనమ్రాణాం, సముద్ధర్తుః, తస్మాత్, సింధురయాత్, ఇవ, ఆత్మా, సంరక్షితః, పృత్తి, ఆశ్రిత్య, వైతసీమ్.

అర్థము.—అనమ్రాణాం=నములుగాకయుండెడివారలను, సముద్ధర్తుః=నాశకుడైన తస్మాత్=అరిఘుమహారాజులను, సింధురయాదివ-సింధు=నదియొక్క, రయాదివ=వేగము వలనవలె, సింహైః=సింహదేశపురాజులచేత, వైతసీం=వేతసంబంధియైన, పృత్తి=వ్యాపారమును, ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి, ఆత్మా=శరీరము, సంరక్షితః=సంరక్షింపబడెను.

అకాంక్ష. — సంగతీతః = సంగతీం వదేను. తైః = ఎవరి చేత? సింహైః = సింహ
దేశపురాణాల చేత. ఈ = ఏది? అత్తా = శరీరము (కర్మజీవప్రయోగము). కింకృత్వా = ఏమి చేసి?
అశ్రీత్య = అశ్రయించి. కాం = చేసిని? వృత్తిం = వ్యాపారమును. వృత్తింకథంభూతాం =
వ్యాపారమెట్టిది? వైతసీం = వేతనసంబంధియైనది. కస్తాదివ = ఎందువలనవలె? సింధురయా
దివ = నదీవేగమువలనవలె. కస్తాల్ = ఎవనివలన? తస్తాల్ = ఆరఘుమహారాజువలన. తస్తాల్
కథంభూతాల్ = ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? సముద్ధర్తుః = నాశకుఁడయినవాఁడు. కేహం =
ఎవరికి? అనమ్రాణాం = నమ్ములుకాకయుండెడివారికి.

శబ్దరూపసమాసములు. — అనమ్రాణాం - నమ్రానభవతీ త్వనమ్రాః, లేమిం అన
మ్రాణాం; అనమ్రస్య, అనమ్రయోః, అనమ్రాణాం. అనమ్రశబ్దః అ, పు, వ, బ. సముద్ధర్తుః -
సముద్ధర్తుః, సముద్ధర్త్రోః, సముద్ధర్త్రాణాం. సముద్ధర్త్రశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. తస్తాల్,
తాభ్యాం, లేభ్యః. తచ్చబ్దః ద, పు, వం, ఏ. సింధురయాల్ - రయాల్, రయాభ్యాం,
రయేభ్యః. సింధురయశబ్దః అ, పు, వం, ఏ. ఇవ - అవ్య. అత్తా - అత్తా, అత్తానా, అత్తానః.
అత్తన్శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సంగతీతః - సంగతీతః, సంగతీతో, సంగతీతాః. సంగతీత
శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సింహైః - సింహానాం రాజానః సింహాః, తైః సింహైః, సిహైశ్చి
కేచిత్. సింహేన, సింహభ్యాం, సింహైః. సింహశబ్దః అ, పు, త్వ, బ. వృత్తిం - వృత్తిం
వృత్తి, వృత్తీః. వృత్తిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. అశ్రీత్య - ల్యబంకమవ్య. వైతసీం - వే
తనస్య ఇయంవైతసీ, తాంవైతసీం; వైతసీం, వైతస్య, వైతసీః. వైతసీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ.
వాఖ్యా. — అనమ్రాణామితి. అనమ్రాణామితీకర్తజీవస్తీ, సముద్ధర్తు రున్ములయి

తుః, తస్తాద్రఘాస్యకాశాల్ 'భీత్రాథానాభయమేతు' రిత్తపాదానాత్పంచమీ
సింధురయా న్నదీవేగా దివ, సింహైస్సింహదేశీయైరాజభిః, సింహదయశ్శబ్దాః జనపదవచ
కాః క్షత్రియానాచక్షలే. వైతసీం వేతనసంబంధినింవృత్తిం, ప్రణతత్వమిత్కర్థః. అశ్రీత్య
అత్తాసంగతీతః, అత్తకాటిల్భిః, 'బవీయసాభియుక్తోదుర్బల స్సర్వత్రానుప్రణతోవైతనం
ధర్తమాత్మిషే' దితి.

భావము. — నమ్ములుకానివారలను ధ్వంసముచేసెడు రఘుమహారాజునకు భయ
పడి సింహదేశాధీశులు నదీప్రవాహమునకు వంగిన ప్రబ్బలిచెట్టువలె నమ్ములై తమజీవనం
బులను రాజ్యంబులను కాపాడుకొనిరి.

శ్లో. వంగా నుత్థాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాః,
నిచఖాన జయస్తంభా స్థంగాస్తోజోంతరేషు సః.

కరంభూర్తా=ఇంకను నెట్టిది? పారస్యాక్ = పార్శ్వదిక్కునందుఁబుట్టినది. కథం= ఎటు? ఏవం=పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—పారస్యాక్-పురుషవాః పారస్యాః; తాన్ పారస్యాః; పారస్యం, పారస్యా, పారస్యాక్. పారస్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. ఏవం-ఆవ్య. ఆక్రమక్-ఆక్రమక్, ఆక్రమంతో, ఆక్రమంతః. ఆక్రమచ్ఛబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. తాన్స్తాన్-తం తం, తాన్, తాన్స్తాన్, ద్విరుక్తశబ్దః ద, పు, ద్వి, బ. జనకదాన్-జనపదం, జనపదో, జనపదాన్. జనపదశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. జయితీ-జయీ. జయీ, జయితో, జయితః. జయితశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ప్రాచ-ప్రాచ, ప్రాచతుః, ప్రాచుః, ప్రభూర్వకాల్ 'ఆప్' వ్యాప్తా' విశ్వస్తాద్ధాతోన్నకర్తృకాత్కర్తృధాతే ఓట్ పరస్వైవదేప్రమపురుషైకవచనాంతః. తావనశ్శామం. తాళీనాం వనాని తాళివనాని; తాళివనైః శ్యామః తాళివనశ్శామః, తం తాళివనశ్శామం, శ్యామం, శ్యామా, శ్యామాన్. తాళివనశ్శామశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఉపకంతం-ఉపకంతం, ఉపకంశా, ఉపకంతాన్. ఉపకంతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. మహాదధేః-మహాంశ్వాసో, ఉదధిశ్చ మహాదధిః, తస్య మహాదధేః. ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహాదధిశబ్దః ఇ, పు, మ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పారస్యాఃతి జయీ, జయితీ, 'జి' ఘృక్షీ' త్యాదివా ఇనిప్రత్యయః. న ధముః; ఏవం, పురోభవాన్ పారస్యాక్, ప్రాచ్యాక్' వక్షిణావశ్చాత్స్వర రస్త్యుధ్ధాతి. త్యక్ష్ణీశ్శ్యయః; తాన్స్తాన్, సర్వాంత్యర్థః ఏచ్ఛాయాంద్విరుక్తిః. జనపదాన్ దేవాన్, ఆక్రమక్, తాళివనైః, శ్యామం, మహాదధేః, ఉపకంతం, అంతికం, ప్రాచ. భావము.—ఈ ప్రకారము రఘువంశరాజ శత్రువులను జయించుచు తాటిచెట్ల

తో చువ్వకమైన తూరువునముద్రతీరమును చేరెను.

శ్లో. అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుః తస్మా త్సింధురయా దివ,
ఆత్మా సంరక్షిత స్సినైవైః వృత్తి మాశ్రిత్య వైతసీమ్. 3౫

పదచ్ఛేదము.—అనమ్రాణాం, సముద్ధర్తుః, తస్మాత్, సింధురయాత్, ఇవ, ఆత్మా, సంరక్షితః, వృత్తిం, ఆశ్రిత్య, వైతసీమ్.

అర్థము.—అనమ్రాణాం=నములుగాకయుండెడివారలను, సముద్ధర్తుః=నాశమందైన తస్మాత్=అరఘుమహారాజువలన, సింధురయాదివ-సింధు=నదియొక్క, రయాదివ=వేగము వలనవలె, సినైవైః=సింహదేశపురాజులచేత, వైతసీమ్=వేతసరిబంధియైన, వృత్తిం = వ్యాపారమును, ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి, ఆత్మా=శరీరము, సంరక్షితః=సంరక్షింపఁబడెను.

అకాంక్ష. — సంరక్షితః = సంరక్షించబడెను. కైః = ఎవరిచేత? సింహైః = సింహ
దేశపురాజులచేత. కః = ఏది? అత్తా = తండ్రిరము (కర్తృణి ప్రయోగము). కింకృత్వా = ఏమిచేసి?
అశ్రీత్య = అశ్రయించి. కాం = చేసిని? వృత్తిం = వ్యాపారమును. వృత్తింకథంధూతాం =
వ్యాపారమెట్టిది? వైతసీం = వేతనసంబంధియైనది. కస్తాదివ = ఎందువలనవలె? సింధురయా
దివ = నదీవేగమువలనవలె. కస్తాల్ = ఎవనివలన? తస్తాల్ = ఆరఘుమహారాజువలన. తస్తాల్
కథంధూతాల్ = ఆరఘుమహారాజెట్టివాడు? సముద్ధర్తుః = నాశకుడయినవాడు. కేహం =
ఎవరి? అనప్రాణాం = నములుకాకయుండెడివారికి.

శబ్దరూపసమాసములు. — అనప్రాణాం = నమనభవతీ త్యనమ్రః, తేహం అన
ప్రాణాం; అనప్రస్య, అనప్రయోః, అనప్రాణాం. అనప్రశబ్దః అ, పు, ష, బ. సముద్ధర్తుః -
సముద్ధర్తుః, సముద్ధర్త్రోః, సముద్ధర్తృణాం. సముద్ధర్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. తస్తాల్,
తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్చబ్దః ద, పు, షం, ఏ. సింధురయాల్ - రయాల్, రయాభ్యాం,
రయేభ్యః. సింధురయశబ్దః అ, పు, షం, ఏ. ఇవ-అవ్య. అత్తా-అత్తా, అత్తానా, అత్తానః.
అత్తనోశబ్దః స, పు, ధ్ర, ఏ. సంరక్షితః-సంరక్షితః, సంరక్షితో, సంరక్షితాః. సంరక్షిత
శబ్దః అ, పు, ధ్ర, ఏ. సింహైః-సింహానాం రాజానః సింహః, తైః సింహైః, సిహైశ్చి
కేచిత్. సింహేన, సింహాభ్యాం, సింహైః. సింహశబ్దః అ, పు, త్య, బ. వృత్తిం-వృత్తిం
వృత్తి, వృత్తీః. వృత్తిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. అశ్రీత్య - అ్యంకమవ్య. వైతసీం-తే
తనస్య ఇయంవైతసీ, తాంవైతసీం; వైతసీం, వైతస్య, వైతసీః. వైతసీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — అనప్రాణామితి. అనప్రాణామితీకర్తృణిషటీ, సముద్ధర్తృమూలయ
తుః, తస్తాద్రహ్మాస్మకాకాల్ 'భీతార్థానాంభయహేతు' రిత్తపాదానాక్తుంచమీ
సింధురయా న్నదీవేగా దివ, సింహైస్సింహదేశీయైరాజభిః, సింహదయశ్శబ్దాః జనపదవాచ
కాః క్షుత్రియానాచక్షుతే. వైతసీం వేతనసంబంధినింవృత్తిం, ప్రణతత్యుమిత్యర్థః. అశ్రీత్య
అత్తాసంరక్షితః, అత్రకాటిభ్యః, 'బలీయసాభియుక్తోదుర్బల స్సర్వత్రానప్రణతో వైకసం
ధర్తృమాలిషే' దితి.

భావము. — నములుకానివారలను ధ్వంసముచేసెడు రఘుమహారాజునకు భయ
పడి సింహదేశాధీశులు నదీప్రవాహమునకు వంగిన ప్రభులిచెట్టువలె నములై తమదేశసం
ఘులను రాజ్యంఘులను కాపాడుకొనిరి.

శ్లో. వంఘా నుత్థాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాః,
నిచక్షాన జయస్తంభా స్తంగాస్త్రోతోంతరేషు సః.

పదచ్ఛేదము. — పంగా, ఉతాయ, తరసా, నేతా, నాసాధనోద్యతా, నిచ
ఖాన, జయస్తంభా, గంగాస్తోత్రోంతరేషు, సః.

అర్థము. — నేతా=నాయకుడైన, సః=ఆరఘుమహారాజు, నాసాధనోద్యతా -
నా=పీడలనెడి, సాధన=సహాయములచే, ఉద్యతా=సన్నద్ధులైన, పంగా=పంగదేశా
ధీశులను, తరసా=బలముచేత, ఉతాయ=నిర్మలముచేసి, గంగాస్తోత్రోంతరేషు-గంగా
గంగానదియొక్క, స్తోత్ర=ప్రవాహములయొక్క, అంతరేషు=మధ్యప్రదేశములయందు,
జయస్తంభా-జయ=జయప్రఖ్యాపకములయిన, స్తంభా=స్తంభములను, నిచఖాన=
నాచేను.

ఆకాంక్ష. — నిచఖాన=నాచేను. కః=ఎవడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కా
=చేని? జయస్తంభా=జయప్రఖ్యాపక స్తంభములను (సకర్తకప్రయోగము). కేషు=
చేనియందు? గంగాస్తోత్రోంతరేషు=గంగానదీప్రవాహ మధ్యప్రదేశములయందు. కింకృ
త్వా=ఏమిచేసి? ఉతాయ=నిర్మలముచేసి. కేన=చేనిచేత? సతరసా=బలముచేత. కా=
ఎవరిని? పంగా=పంగదేశాధీశులను. పంగాకథంభూతా=పంగదేశాధీశులతోటివారు?
నాసాధనోద్యతా=పీడలనుసహాయములచే సన్నద్ధులైనవారు. సకథంభూతః=రఘుమహా
రాజుతోటివాడు? నేతా=నాయకుడైనవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — పంగా-పంగానాం రాజానః పంగా, తా-పం
గా; పంగం, పంగౌ, పంగా. పంగశబ్దః ఆ, పు ద్వి, బ. ఉతాయ-ల్యబంతమవ్య.
తరసా-ఆవ్యయం. నేతా - నేతా, నేతారా, నేతారః. నేతృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ.
నాసాధనోద్యతా-నావ ఏవ సాధనాని నాసాధనాని, నాసాధనైః ఉద్యతాః నాసా
ధనోద్యతాః, తా-నాసాధనోద్యతా; ఉద్యతం, ఉద్యతే, ఉద్యతా. నాసాధ
నోద్యతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. నిచఖాన-చిచఖాన, నిచఖ్నుః, నిచఖ్నుః. నిచూర్వకాల్
'ఖనుఆవదారణ' ఇత్యస్తాన్ధాతోస్సకర్తకాక్రూర్తీభూతేట్ యస్యైవదేవధమపురుషైక
వచనాంతః. జయస్తంభా - జయప్రఖ్యాపకాశ్చరే స్తంభాశ్చ జయస్తంభాః, తా-
జయస్తంభా; స్తంభం, స్తంభౌ, స్తంభా. జయస్తంభశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ.
గంగాస్తోత్రోంతరేషు - గంగాయాః స్తోత్రాంసి గంగాస్తోత్రాంసి, గంగాస్తోత్రసాం
అంతరాని గంగాస్తోత్రోంతరాని, రేషు గంగాస్తోత్రోంతరేషు; అంతరే, అంత
రయోః, అంతరేషు. గంగాస్తోత్రోంతరశబ్దః ఆ, పు, స, బ. సః-సః. తౌ, తే. కచ్చ
బ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

సాఖ్యా. — పంగానిచి. నేతా నాయకః, సః రఘుః, నాఖి సాధనైః ఉద్య
తా, సన్నద్ధా, పంగా, రాజా, తరసా బలేన, 'తరసిబలంహసి' ఇతియాదవః,

ఉతాయ ఉన్మూల్య, గంగాయా, ప్రాకసాం ప్రవాహణాం, అంకరేషు, జయస్తంభాన్, నిచఖాన స్థాపితవా నిత్యర్థః.

భావము. — రఘుమహారాజు ఓడలసహాయముతో గంగానదిలో ఎదిరించవచ్చిన వంగ దేశపురాజులను ఓడించి ఆనదీలంకలో జయస్తంభములను నాటించెను.

శ్లో. — ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తే రఘుం,
ఫలై స్సంవర్ధయామాసుః ఉత్థాతప్రతిరోపితాః.

32

పదచ్ఛేదము. — ఆపాదపద్మప్రణతాః, కలమా, ఇవ, తే, రఘుం, ఫలైః, శతవర్ధయామాసుః, ఉత్థాతప్రతిరోపితాః.

ఆర్థము. — ఆపాదపద్మప్రణతాః-ఆపాదపద్మ=పాదకమలపర్యంతమును, ప్రణతాః=నమ్రులయినవారుగనుక నే, ఉత్థాతప్రతిరోపితాః-ఉత్థాత=పూర్వముధికారమువలన పదలింపఁబడి, ప్రతిరోపితాః=ఆనంతరముంచఁబడిన, తే=ఆవంగ దేశాధీశులు, ఆపాదపద్మప్రణతాః-ఆపాదపద్మ=మూలపద్మ పర్యంతమును, ప్రణతాః = నమ్రులయిన, ఉత్థాతప్రతిరోపితాః-ఉత్థాత=పూర్వముపెల్లగింపఁబడి, ప్రతిరోపితాః = ఆనంతరమునాఁటఁబడిన, కలమాఇవ=వరిపైరులవలె, రఘుం=రఘుమహారాజును, ఫలైః=ఫలములచేతను ధాన్యములచేతను, సంవర్ధయామాసుః=వృద్ధిబొందించిరి.

అకాంక్ష. — సంవర్ధయామాసుః=వృద్ధిబొందించిరి. కే=ఎవరు? తే=ఆవంగ దేశాధీశులు. కం=ఎవనిని? రఘుం=రఘుమహారాజును(సకర్తకప్రయోగము). కై=చేనిచేత? ఫలైః=ఫలములచేత, ధాన్యములచేతను. కఇవ=ఏదివలె? కలమాఇవ=వరిపైరువలె. కలమాఃకథంభూతాః=వరిపైరులెట్టివి? ఉత్థాతప్రతిరోపితాః=పూర్వముపెల్లగింపఁబడి యనంతరమునాఁటఁబడ్డవి. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివి? ఆపాదపద్మప్రణతాః=మూలపద్మ పర్యంతమును నమ్రులయినవి. తేకథంభూతాః=ఆవంగ దేశాధీశులెట్టివారు? ఉత్థాతప్రతిరోపితాః=పూర్వముధికారమువలనపదలింపఁబడియనంతరముంచఁబడినవారు. కథంభూతాః=ఎట్టివారుగనుక నే? ఆపాదపద్మప్రణతాః=పాదకమలపర్యంతమునునమ్రులయినవారుగనుక నే.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆపాదపద్మప్రణతాః-పాదః పద్మమివ పాదపద్మం, పాదపద్మ పర్యంతం ఆపాదపద్మం ఆ...ద్మం, ప్రణతాః ఆపాదపద్మప్రణతాః; ప్రణతః, ప్రణతౌ, ప్రణతాః. ఆపాదపద్మప్రణతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. కలమాః-కలమః, కలమా, కలమాః. కలమశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. ఇన-అన్య. తే-సః, తౌ, తే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, బ. రఘుం-రఘుం, రఘూ, రఘూః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. ఫలైః-ఫలేన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః. ఫలశబ్దః ఆ, న, త్వ, బ. సంవర్ధయామాసుః-

సంవర్ధయామాస, సంవర్ధయామాసతుః, సంవర్ధయామాసుః. సంవర్ధయామాల్ 'పుగు
పృథ్వా' విలిజిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాదసభవీత్యస్తాద్ధాతో స్పకర్తృకాత్కర్తరి
భూలేజిబదస్వైవదే ప్రగమపురుష బహువచనాంతః. ఉతాశప్రతిరోపితాః-తూర్వం
ఉత్కా)తాః పశ్చాత్ప్రతిరోపితాః ఉత్కాశప్రతిరోపితాః; ప్రతిరోపితః, ప్రతిరోపి
తా, ప్రతిరోపితాః. ఉత్కాశప్రతిరోపితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఆపాదేలి. ఆపాదపద్ధం అంత్రపద్ధపద్ధంతం ప్రణతాః, ఆతపివ
ఉత్కాతాః పూర్వముద్భూతాః, ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్ప్రణతాః, లేవంగాః కలమాశ్చా
దవివేషా ఇవ, 'లేప్యాపాదపద్ధం మూలపద్ధపద్ధంతం, 'పాదోబుధ్నేతురీయాంశ' ఇలివి
శ్వః, ఉత్కాశప్రతిరోపితాశ్చ, ఉపంఘైః ఫలైః, ఆన్యత్రసన్దైః, సంవర్ధయామాసుః,
'ఫలంధనేఫలేదీశి సిద్ధ్యతే' భోగలాభయోః సస్య ఇత' విశ్వః.

భావము.—విత్తనమువేయఁబడి మొలిచి నారలయినసిద్ధులుపెరిగింపఁబడిమరల
నాఁటఁబడిడి పరిపంరులు వెన్నులుపుట్టినప్పుడు నమస్కారాకృతులుగా వానిమొదళ్ళప
ర్యంతము పరిపంరులుపెట్టినవానిః ఫలమునిచ్చినంతోపవెట్టెమరిలిని మొదటరాజ్యభ్రష్టా
డుగాఁజేయఁబడినను, సిద్ధులు నిష్ఠఁబడిన రాజ్యముగల పంగదేశపురాజు రఘుమహారాజు
పాదములవలకు తలవంచి నమస్కరించి ధనములను నమస్పించి సంతోషపఱచెను.

శ్లో. స తీర్త్వా కపిశాం సైన్యైః బద్ధద్విరదనేతుభిః,
ఉత్కల్పై ద్దర్శితవధః కలింగాభిముఖో యయా. ౧౮

పదచ్ఛేదము.—సః, తీర్త్వా, కపిశాం, సైన్యైః, బద్ధద్విరదనేతుభిః, ఉత్కల్పైః,
ద్దర్శితవధః, కలింగాభిముఖః, యయా.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, బద్ధద్విరదనేతుభిః=బద్ధ=కట్టఁబడ్డ, ద్విరద=వి
నుగలనెడు, నేతుభిః=నేతువులుగల, సైన్యైః=సేనాజనులచేత, కపిశాం=కపిశానదిని, తీర్త్వా
=దాటి, ఉత్కల్పైః=ఉత్కల్పదేశపురాజులచేత, దర్శితవధస్క=దర్శిత=చూపఁబడ్డ, వధ
స్క=మార్గముకలవాఁడనుచు, కలింగాభిముఖః=కలింగ=కలింగదేశమునకు, ఆభిముఖః=
ఆభిముఖుడై, యయా=తరలెను.

అశాంతు.—యయా=తరలెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్తృకప్ర
యోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడై కలింగాభిముఖః=కలింగదేశమున కభిముఖుఁడయి
కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుగనుక నేదర్శితవధః=చూపఁబడ్డమార్గముగలవాఁడుగనుక నే. కైః
=ఎవరిచేత? ఉత్కల్పైః ఉత్కల్పదేశపురాజులచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? తీర్త్వా=దాటి. కా
=దేనిని? కపిశాం=కపిశానదిని. కైః=ఎవరిచేత? సైన్యైః సేనాజనులచేత. సైన్యైః కథంభూ
తైః=సేనాజనులెట్టివారు? బద్ధద్విరదనేతుభిః=కట్టఁబడ్డయేనుగులను నేతువులుగలవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తా, లే. తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, వి. త్త్వా
త్వాప్రత్యయాం తమవ్య. కపికాం-కపికాం, కపికే, కపికా. కపికాశబ్దః అ, ప్ర, ద్వి,
వి. సైన్యైః-సేనాయాంసమవేతాః సైన్యాః; తైః సైన్యైః, సైన్యేన, సైన్యాభ్యాం,
సైన్యైః. సైన్యశబ్దః అ, పు, తృ, బ. బద్ధద్విరదసేతుభిః - ద్వై రదా యేవం తే ద్విర
దాః, ద్విరదావివసేతవః ద్విరదసేతవః, బద్ధాః ద్విరదసేతవః ద్వై సే బద్ధద్విరదసేతవః,
తైః బద్ధద్విరదసేతుభిః; సేతునా, సేతుభ్యాం, సేతుభిః. బద్ధద్విరదసేతుశబ్దః ఉ, పు,
తృ, బ. ఉత్కలైః-ఉత్కలనాం రాజానః ఉత్కలాః, తైః ఉత్కలైః; ఉత్క
లేన, ఉత్కలభ్యాం, ఉత్కలైః. ఉత్కలశబ్దః అ, పు, తృ, బ. దర్శితపథః-దర్శితః
పంథాయవ్యసః దర్శితపథః; పథః, పథౌ, పథాః. దర్శితపథశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి.
కళింగాభిముఖః కళింగానాం అభిముఖః కళింగాభిముఖః; అభిముఖః, అభిముఖా, అభి
ముఖాః. కళింగాభిముఖశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. యయా-యయా, యయతుః, యయా.
'యాప్రాపణ' ఇత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూలేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక
పచనాంతః.

వాఖ్యా.—సఇతి. సరఘుః, బద్ధాః ద్విరదావివసేతవోద్వై సైన్యైః, కపికాం
నామనదీం, కరామితికేచిత్పతంతి, తాం, త్త్వా, ఉత్కలైః రాజభిః, దర్శితపథః సం
దర్శితమార్గస్సక్, కళింగాభిముఖః కళింగదేశాభిముఖః యయా.

భావము.—ఆరఘుమహారాజా ఏనుఁగులను వంతునగా ఏర్పఱచుకొని దానిపై
తన సేనతో కపికానదిని దాటి ఉత్కలరాజులచే చూపింపబడినమార్గమునెం బడి కళిం
గ దేశమునకు పోయెను.

శ్లో. స ప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్నితీక్ష్ణం న్యవేశయత్,
అంకుశం ద్విరదస్యేవ యంతా గంభీరవేదినః.

3F

పదచ్ఛేదము.—సః, ప్రతాపం, మహేంద్రస్య, మూర్ధ్ని, తీక్ష్ణం, న్యవేశయత్,
అంకుశం, ద్విరదస్య, ఇవ, యంతా, గంభీరవేదినః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజా, మహేంద్రస్య=మహేంద్రవర్మకమయొక్క,
మూర్ధ్ని=శిరమునందు, తీక్ష్ణం=సహింపఁగూడని, ప్రతాపం=పరాక్రమమును, యంతా
=సారథి, గంభీరవేదినః=గంభీరవేదియనెడి, ద్విరదస్య=గజముమీయొక్క, మూర్ధ్ని=శిర
స్సునందు, తీక్ష్ణం=తీక్ష్ణమయిన, అంకుశమివ=అంకుశమువలె, న్యవేశయత్=ఉంచెను.

అకాంక్ష.—న్యవేశయత్ = ఉంచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజా.
కం=దేనిని? ప్రతాపం=పరాక్రమమును ((సకర్తకప్రయోగము). కమివ=దేనివలె? అం
కుశమివ=అంకుశమువలె. అంకుశంకథంభూతం=అంకుశమెట్టిది? తీక్ష్ణం=తీక్ష్ణమయినది.

కస్తిక్ = దేనియందు? మూర్ధ్ని = శిరమునందు. కస్య = దేనియొక్క? ద్వీరదస్య = గజము
యొక్క. ద్వీరద స్య కథంభాతస్య = గజమెట్టిది? గంభీరవేదినః = గంభీరవేదియనునట్టిది.
కి = ఎందు? యంతా = సార్థి. ప్రతాపంకగంభాతం = పరాక్రమమెట్టిది? తీక్షణం =
సహించగూడనిది. కస్తిక్ = దేనియందు? మూర్ధ్ని = శిరమునందు, కస్య = దేనియొక్క?
మహేంద్రస్య = మహేంద్రవర్షతముయొక్క.

శబ్దరూపసములు. — స, సః, తా, తే. తచ్చట్టః ఆ, పు, ప్ర, వి. ప్రతాపం-
ప్రతాపం, ప్రతాపా, ప్రతాపాత్. ప్రతాపశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. మహేంద్రస్య-
మహేంద్రస్య, మహేంద్రయోః, మహేంద్రాణాం మహేంద్రశబ్దః ఆ, పు, మ, వి.
మూర్ధ్ని - మూర్ధ్ని, మూర్ధ్ని. మూర్ధ్నే, మూర్ధ్న. మూర్ధ్నశబ్దః స, పు, స, వి.
తీక్షణం - తీక్షణం, తీక్షణ, తీక్షణాత్, తీక్షణశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. స్యవేశయత్ - స్యవే
శయత్, స్యవేశయతాం, స్యవేశయత్. నిపూర్వకాత్ 'విశప్రవేశ' ఇత్యస్తాధౌ
లోఽస్తిజంతాశ్చకర్తృకాశ్చర్తృ భూలేబ్జ పరస్మైవదే ప్రపమపురుషైకవచనాంతః.
అంకుశం-అంకుశం, అంకుశా, అంకుశాత్. అంకుశశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. ద్వీరదస్య-
ద్వీరదా యస్యసః ద్వీరదః తస్య ద్వీరదస్య, ద్వీరదయోః, ద్వీరదానాం;
ద్వీరదశబ్దః ఆ, పు, మ, వి. ఇవ-ఇవ్య. యంతా-యంతా, యంతాకా, యంతారః.
యంతృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, వి. గంభీరవేదినః-వేదినః, వేదినోః, వేదినాం. గంభీర
వేదీ శబ్దః స, పు, మ, వి.

వాగ్భ్యా. — సఇతి. సరఘుః, మహేంద్రస్య కులవర్షతవిశేషస్య, స క్తకులవ
ర్షతా, 'మహేంద్రమలయస్సహ్యశ్చక్తిమాత్సృతవర్షతః, వింధ్యశ్చపారియాత్రశ్చ
సప్తరేకులవర్షతా' ఇతి నిష్ఠుపురాణవచనాత్, మూర్ధ్ని, తీక్షణం దుస్సహం, ప్రతాపం
యంతా, సారథిః, 'నియంతాస్రాజితాయంతా నూతనక్షత్రాచసారథిరిత్యమరః, గంభీర
వేదినః గజవిశేషస్య, మూర్ధ్ని, తీక్షణం నిశితం, అంకుశమివ, స్యవేశయత్, నిక్షిప్తవాత్,
'త్యగ్నేదావ్యాఘ్రాశిశస్రావాస్తాంసస్యవ్యవనాదపి, అత్తానంయోనశానాలిసన్న్యాసిద్ధంభీర
వేదినః' ఇతి రాజపుత్రీయ. 'చిరకాలేనయోవేత్రిశ్శాంపరిచితామపి, గంభీరవేదీవిష్ణ్వయస్స
గజోగజవేదీభి' రితివృగచర్తయే.

భావము. — చర్మము భేదించ బడి అందునుండి రక్తమాంసములు కాలుచుండియు
లక్ష్మ్యపెట్టనిదితల్పటమున నుదముగల గంభీరవేదియనెడి ఏనుగుయొక్క గండస్థలము
పై మావటిండు తీక్షణమయిన అంకుశముతో పొడిచినట్లు రఘుమహారాజు సక్తకులవర్షత
ములకు రాతైన మహేంద్రవర్షతముపై తనపరాక్రమమును విబ్రంభించ జేసెను.

శ్లో. ప్రతిజగ్రహ కాళింగః త మస్మై ర్గజసాధనః,

పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షివ పర్వతః.

౪౦

పదచ్ఛేదము.—ప్రతిజగ్రహ, కాళింగః, తం, అస్త్రైః, గజసాధనః, పక్షచ్ఛేదోద్యతం, శక్రం, శిలావర్షి, ఇవ, పర్వతః.

అర్థము.—గజసాధనః-గజ=ఏనుగువలె, సాధనః=సహాయములుగా గలిగిన, కాళింగః=కళింగ దేశాధీశుడు, అస్త్రైః=ఆయుధములచే, తం=ఆరఘుమహారాజును, పక్షచ్ఛేదోద్యతం=పక్ష=తెక్కలయొక్క, ఛేద=ఛేదనమందు, ఉద్యతం = ఉద్యుక్తుడయిన, శక్రం=దేవేంద్రుని, శిలావర్షి-శిలా=పాషాణములను, వర్షి=వర్షించుచుండెడి, పర్వత ఇవ=పర్వతమువలె, ప్రతిజగ్రహ=ఎదుర్కొనెను.

అకాంక్ష —ప్రతిజగ్రహ=ఎదుర్కొనెను. కః=ఎవడు? కాళింగః=కళింగ దేశాధీశుడు. తం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము) క ఇవ=ఏది వలె? పర్వత ఇవ=పర్వతమువలె. పర్వతః కథంభూతః=పర్వతమెట్టిది? శిలావర్షి=పాషాణములను వర్షించుచుండెడిది. కం=ఎవనిని? శక్రం=దేవేంద్రుని. శక్రం కథంభూతం = దేవేంద్రుడెట్టివాడు? పక్షచ్ఛేదోద్యతం=తెక్కలయొక్క ఛేదనమందు దుద్యుక్తుడయిన వాడు. కైః=వేనిచేత? అస్త్రైః=ఆయుధములచేత. కాళింగః కథంభూతః=కళింగ దేశాధీశుడెట్టివాడు? గజసాధనః=ఏనుగుల సహాయముగా గలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రతిజగ్రహ-ప్రతిజగ్రహ, ప్రతిజగ్రహః, ప్రతిజగ్రహః. ప్రతిపూర్వకాత్ 'గ్రహఉపాదాన' ఇత్యస్తాధాతోశ్చకర్తకాత్కర్తరభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాళింగః-కళింగానారాజా కాళింగః, కాళింగః, కాళింగౌ, కళింగాః. కాళింగశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. తం-తం, తౌ, తా. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అస్త్రైః; అస్త్రేన, అస్త్రాభ్యాం, అస్త్రైః. అస్త్రశబ్దః ఆ, న, త్పు, బ. గజసాధనః-గజాః సాధనానియస్యనః గజసాధనః; సాధనః, సాధనౌ, సాధనాః. గజసాధనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. పక్షచ్ఛేదోద్యతం-పక్షాణాంచేదః పక్షచ్ఛేదః, పక్షచ్ఛేదే ఉద్యతః పక్షచ్ఛేదోద్యతః, తం పక్షచ్ఛేదోద్యతం; ఉద్యతం, ఉద్యతౌ, ఉద్యతా. పక్షచ్ఛేదోద్యతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. శక్రం-శక్రం, శక్రౌ, శక్రా. శక్రశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ, శిలావర్షి-శిలావర్షి వర్షతీతిశిలావర్షి; వర్షి, వర్షిణౌ, వర్షిణి. శిలావర్షిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-ఆవ్య. పర్వతః-పర్వతః, పర్వతౌ, పర్వతాః. పర్వతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వాఖ్యా.—ప్రతిజగ్రహేతి. గజసాధనః, కాళింగః కళింగానారాజ 'ద్యుష్టే గధకళింగశూరమసాదయి' త్యన్విత్యయః, అస్త్రైరాయుధైః తంరఘుం, పక్షాణాం ఛేదే ఛేదనే, ఉద్యతం ఉద్యుక్తం, శక్రం శిలావర్షి పర్వత ఇవ, ప్రతిజగ్రహ అభియుక్తవా.

భావము. — ఆధికసంఖ్యగలవినుంగులునే నాంగముగాఁగలకభింగరాజు తెక్కలను తెగఁగొట్టవచ్చిన దేవేంద్రునివయి పర్వతములు రాళ్ళవారను గురిపించినట్లు రఘుమహారాజువయిన ఆశ్రమములను బ్రయోగించెను.

శ్లో. ద్విహం విచక్ష్య కాకుత్స్థః తత్ర వారాచదుర్ధినః.

సన్దంగశస్మాత ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియహః

౪౦

పదచ్ఛేదము — ద్విహం, విచక్ష్య, కాకుత్స్థః, తత్ర, వారాచదుర్ధినః, సన్దంగశస్మాతః, ఇవ, ప్రతిపేదే, జయశ్రియహః.

అర్థము. — కాకుత్స్థః = రఘుమహారాజు, తత్ర = మహేంద్రపర్వతమునందు, ద్విహం = శత్రువులయొక్క, వారాచదుర్ధినః = వారాచ = బాణవిశేషములయొక్క, దుర్ధినః = వర్షమును, విచక్ష్య = సహించి, సన్దంగశస్మాత ఇవ = శాస్త్రయుక్తముగ, మంగళ = మంగళమువలన, స్మాత ఇవ = అభిషేకింపఁబడినవాఁడువలె, జయశ్రియం = జయలక్ష్యిని, ప్రతిపేదే = హందెను.

ఆకాంక్ష. — ప్రతిపేదే = హందెను. కః = ఎవఁడు? కాకుత్స్థః = రఘుమహారాజు. కాం = దేనిని? జయశ్రియం = జయలక్ష్యిని (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూత ఇవ = ఎట్టివాఁడువలె? సన్దంగశస్మాత ఇవ = శాస్త్రయుక్తముగ మంగళమునకై యభిషేకింపఁబడినవాఁడువలె. కింకృత్యా = ఏమిచేసి? విచక్ష్య = సహించి. కిం = దేనిని? వారాచదుర్ధినః = బాణవిశేషములయొక్క వర్షమును. కేహం = ఎవరియొక్క? ద్విహం = శత్రువులయొక్క. కుత్ర = ఎచ్చట. తత్ర = మహేంద్రపర్వతమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ద్విహం - ద్విహః, ద్విహః, ద్విహం. ద్విట్ఫణ్ః మ, పు, మ, య. విచక్ష్య - బ్విబాతమప్య. కాకుత్స్థః - కకుతిష్ఠతికకుత్స్థః; కకుత్స్థస్య గోత్రావత్యంపుమా కాకుత్స్థః; కాకుత్స్థః, కాకుత్స్థః, కాకుత్స్థః. కాకుత్స్థశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. తత్ర = త్రలంకమప్య. వారాచదుర్ధినః - వారాచానాం దుర్ధినం వారాచదుర్ధినం; తత్ వారాచదుర్ధినం; దుర్ధినం, దుర్ధినే, దుర్ధినాని. వారాచదుర్ధినశబ్దః అ, న, ద్వి, వి. సన్దంగశస్మాతః - మంగళంచకత్ స్మాతంచ మంగళస్మాతం, సత్ మంగళస్మాతం యస్య సః సన్దంగశస్మాతః; స్మాతః, స్మాతౌ, స్మాతాః. సన్దంగశస్మాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. ఇవ - ఆప్య. ప్రతిపేదే - ప్రతిపేదే. ప్రతిపేదాతే, ప్రతిపేదిరే. ప్రతిపూర్వ కాత్ = పద. త్ గతా విత్యస్తాధాతో సుకర్తకాత్కర్తృభూతే తత్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషవిమాపవనాంతః. జయశ్రియం - జయస్య శ్రీః జయశ్రీః, తాం జయశ్రియం; శ్రియం, శ్రియా, శ్రియః. జయశ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్యా.—ద్విమమిని. కాకుత్స్థో రఘుః, తత్ర మహేంద్రాద్ర, ద్విమం నారాచ దుర్జినం నారాచానాం బాణవిశేషానాం దుర్జినం, లక్షణయా వర్ణ ముచ్చతే. 'మేఘచ్చన్నేఽన్నే దుర్జిన' మిత్యమరః; వివహ్య సహిత్యా, సద్యధాశాస్త్రం, మంగళస్నాతవివ విజయమంగళార్థ మభిషిక్త శివ, జయశ్రియం ప్రతిపేదే, 'యత్తుసర్వాపధిస్నానం తస్యంగళముదీరిత' మితి యాదవః.

భావము.—కకుత్స్థునివంశముగాఁ బుట్టిన రఘుమహారాజు మహేంద్రవర్మతము పయి కళింగునిచేత వేయఁబడ్డ నారాచపాతములనియెడివర్ణములొ పిర్పులొ తడియుట చేత అది ఆయనకు మంగళస్నానమువలె నుండెను.

శ్లో. తాంబూలీనాం దళైః తత్ర రచితాపానభూమయః,
నారికేళాసవం యోధాః శాత్రవం వ పపుర్యశః.

౪౨

పదచ్ఛేదము.—తాంబూలీనాం, దళైః, తత్ర, రచితాపానభూమయః, నారికేళాసవం, యోధాః, శాత్రవం, వ, పపుర్యశః.

అర్థము.—తత్ర=ఆమహేంద్రవర్మతముందు, యోధాః=యుద్ధభటులు, రచితాపానభూమయస్సంతః-రచిత=చేయఁబడ్డ, ఆపానభూమయస్సంతః=పానయోగ్య ప్రదేశములుగలవారగుచు, నారికేళాసవం=నారికేళమద్యమును, తాంబూలీనాం=నాగవల్లీలతలయొక్క, దళైః=పత్రములచేత, శాత్రవం=శత్రుసంబంధియైన, యశో వ=ఁగిరినివలె, పపుః=పానముఁజేసిరి.

ఆకాంక్ష.—పపుః=పానముచేసిరి. కే=ఎవరు? యోధాః=యుద్ధభటులు. కం=దేనిని? నారికేళాసవం=నారికేళమద్యమును(సకర్తకప్రయోగము) కై=వేనిచేత? దళైః=పత్రములచేత. కాసాం=వేనియొక్క? తాంబూలీనాం=నాగవల్లీలతలయొక్క. శిమివ=దేనినివలె? యశోవ=ఁగిరినివలె. యశఃకథంభూతం=ఁగిరిపట్టిది? శాత్రవం=శత్రుసంబంధియైనది. కథంభూతాస్సంతః=పట్టివారగుచు? రచితాపానభూమయస్సంతః=చేయఁబడ్డ పానయోగ్య ప్రదేశములుగలవారగుచు. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆమహేంద్రవర్మతముందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాంబూలీనాం-తాంబూల్యైః, తాంబూల్యైః, తాంబూలీనాం. తాంబూలీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, వ, బ. దళైః-దళేన, దళాభ్యాం, దళైః. దళశబ్దః ఆ, న, త్ప, బ. తత్ర-తస్మిన్ తత్ర. త్రలంకమవ్య. రచితాపానభూమయః-ఆపానానాం భూమయః ఆపానభూమయః, రచితా ఆపానభూమయో యైస్తే రచితాపానభూమయః; భూమిః, భూమి, భూమయః. రచితాపానభూమిశబ్దః ఇ, య, ధ్ర, ణ. నారికేళాసవం-నారికేళానాం ఆనవః నారికేళాసవః, తం నారికేళాసవం; ఆనవం,

అనవో, అనవా. నారీకేనానవశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. యోధాః-యుష్మంశఇలియోధాః; యోధః, యోధా, యోధాః. యోధశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. శాత్రవం-శత్రూనామిదం శాత్రవం, తతో శాత్రవం; శాత్రవం, శాత్రవే, శాత్రవాడి. శాత్రవశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. వ-అవ్య. పపుః-పపా, పవతుః, పపుః. 'పాపాన' ఇత్యస్తాన్ధాతోస్సకర్త కాత్ర-ర్త రిభూలేలిః పరస్మైవదే ప్రకమపునువైకవచనాంతః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తాంబూలీనామిలి. శత్ర మహేంద్ర, యుష్మంశఇలియోధాః, చూడ్యచ్ రవితాః కన్యితాః అపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశాః యైస్తే తథోక్తా స్సంతః, 'అపానంపానగోష్ఠికే' త్యమః. నారీకేనానవం నారీకేశవద్యం, తాంబూలీనాం నాగవల్లీనాం దక్షైః పత్తైః, పపుః, కిమివ, శాత్రవం శత్రుసంబంధి, యశోవ యశ ఇవ, వకార ఇవాధే, 'ఇవాధే వశబ్దోవాశబ్దోవాబోధ్య' ఇలివచనాత్, శత్రయథేచ్ఛం విజప్తౌ రిత్కర్తః.

భావము.—రఘుమహారాజయొక్క సైనికులు మనస్సుకువచ్చినట్లు, ఆకాండపై నుండెడి హేంకాయచెట్లయొక్క కల్లును తాంబూలీవములచేత శత్రువులకీర్తిని పానము చేసినట్లు త్రాగిరి.

శ్లో. గృహీతప్రతిముక్తస్య స ధర్త విజయీ నృపః,

శ్రియం మహేంద్రనాథస్య జహార న తు మేదినీమ్.

౪౩

పదచ్ఛేదము.—గృహీతప్రతిముక్తస్య, నః, ధర్త విజయీ, నృపః, శ్రియం, మహేంద్రనాథస్య, జహార, న, తు, మేదినీమ్.

అర్థము.—ధర్త విజయీ-ధర్త=ధర్తార్థముగ, విజయీ=జయశీలుడైన, నృపః=అరఘుమహారాజు, గృహీతప్రతిముక్తస్య-గృహీత=గ్రహించబడి, ప్రతిముక్తస్య=విడువబడ్డ, మహేంద్రనాథస్య=కలింగ దేశపురాజయొక్క, శ్రియం=సంపత్తును, జహార=అపహరించెను. మేదినీంతు=భూమినో, న జహార=అపహరింపనివాడయ్యెను.

అకాంక్ష.—నజహార=అపహరింపనివాడయ్యెను. కః=ఎవడు? ననృపః=అరఘుమహారాజు. కాం=చేనిని? మేదినీంతు=భూమినో (నకర్తకప్రయోగము). జహార=అపహరించెను. కః=ఎవడు? ననృపః=అరఘుమహారాజు. కాం=చేనిని? శ్రియం=సంపత్తును (నకర్తకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? మహేంద్రనాథస్య=కలింగ దేశపురాజయొక్క. మహేంద్రనాథస్య కథంభూతస్య=కలింగ దేశపురాజువంటివాడు? గృహీతప్రతిముక్తస్య-గృహీత=గ్రహించబడి, ప్రతిముక్తస్య=విడువబడ్డవాడు. ననృపః కథంభూతః=అరఘుమహారాజెట్టివాడు? విజయీ=ధర్తార్థముగ జయశీలుడయినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — గృహీత ప్రతిముక్తస్య-గృహీతశ్చాసౌ ప్రతిముక్తస్య
 గృహీత ప్రతిముక్తః, తస్య గృహీత ప్రతిముక్తస్య; ప్రతిముక్తస్య, ప్రతిముక్తయోః,
 ప్రతిముక్తానాం. గృహీత ప్రతిముక్తశబ్దః ఆ, పు, మ, ఏ. సః-సః, తా, తే. తచ్ఛబ్దః
 ద, పు, ప్ర, ఏ. ధర్మవిజయ-విజయత ఇతి విజయో, ధర్మాయ విజయో ధర్మవిజయో;
 విజయో, విజయినో, విజయినః. ధర్మవిజయినశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నృపః-నృపా సా
 తీతి నృపః; నృపః, నృపా, నృపాః. నృపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. శ్రియం-శ్రియం,
 శ్రియో, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. మహేంద్రనాథస్య-మహేంద్రస్యనా
 థః మహేంద్రనాథః, తస్య మహేంద్రనాథస్య; నాథస్య, నాథయోః, నాథానాం.
 మహేంద్రనాథశబ్దః ఆ, పు, మ, ఏ. జహర - జహరః, జహతుః, జహతుః. 'మృశ్
 హరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్యకర్తృకాత్కర్తృభూతేట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచ
 నాంతః. న-అన్య. తు-అన్య. మేదినీం-మేదినీం, మేదిన్యా, మేదినీ, మేదినీశబ్దః ఈ,
 శ్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — గృహీతేతి. ధర్మవిజయో, ధర్మార్థం జయశీలః సన్మహారః, గృహీ
 తశ్చాసౌ ప్రతిముక్తస్య, తస్య మహేంద్రనాథస్య, కలింగస్య శ్రియం జహరః. ధర్మార్థ
 మితిభావః, మేదినీం తు నజహరః; శరణాగతవాత్సల్యా దితిభావః.

భావము. — జయశీలం దయనరఘుమహారాజా ధర్మార్థము మొదట జయించి బడి
 నను సిద్ధుట శరణాగతుడగుట చే మన్నింపఁబడినకలింగరాజు నైశ్వర్యమును తీసుకొని
 ఆతనిరాజ్య మతని విడిచిపెట్టెను.

శ్లో. తతో వేలాతలే నైవ ఫలవత్పూగమాలినా,
 అగస్త్యచరితా మాశా మనాశాస్యజయో యయా. ౪౪

పదచ్ఛేదము. — తతః, వేలాతలేన, ఏవ, ఫలవత్పూగమాలినా, అగస్త్యచరి
 తాం, ఆశాం, అనాశాస్యజయో, యయా.

అర్థము. — తతః=విజయానంతరమందు, సః=ఆరఘుమహారాజా, ఫలవత్పూగమా
 లినా=ఫలవత్=ఫలించిన, పూగ=క్రముకప్పక్షమలయొక్క, మాలినా=పండ్లు గలిగిన,
 వేలాతలేనైవ=వేలా=సముద్ర తీరముయొక్క, తలేనైవ=ప్రదేశముచేతనే, అగస్త్యచరి
 తాం=అగస్త్య=అగస్త్యులచేత, చరితాం=బొందఁబడిన, ఆశాం=దక్షిణదిక్కునుగూర్చి,
 అనాశాస్యజయస్సక్=అనాశాస్య=ఆప్తార్థనీయమయిన, జయస్సక్=జయముకలిగినవాఁ
 డగుచు, యయా=తరలెను.

అకాంక్ష. — యయా=తరలెను. ఈ=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజా. కాం
 జేనినిగూర్చి? అకాం=దక్షిణదిక్కునుగూర్చి (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతస్యక్.

ఎట్టివాడగుచు? అనాశాస్యజయస్పక్ = అగ్రస్థియజయము కలిగినవాడగుచు. అశాంక
 ధంధూతాం = దక్షిణదిశ్చిటువంటిది? అగ్రస్థిచరితాం = అగ్రస్థిలచేత పొందుబడినది.
 శేనైవ = దేనిచేతనే? వేలాతపేనైవ = సముద్రతీమయొక్క ప్రదేశముచేతనే. వేలాతపే
 నకధంధూలేన = సముద్రతీమయొక్క ప్రదేశమెటువంటిది? ఫలవత్సూగమాలా = ఫలిం
 చిన క్రముకప్పములపంక్తులు కలిగినది. కదా = ఎప్పుడు? తతః = అప్రాచీనిజయా
 నంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః-అవ్య. వేలాతపేన-వేలాయాః తటః వేలాతటః,
 లేన వేలాతటేన; తపేన, తటాభ్యాం, తతైః. వేలాతటశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. ఏవ-
 అవ్య. ఫలవత్సూగమాలినా-ఫలాని సహసంతీతి ఫలవంతః, ఫలవంతశ్చ తే పూగాశ్చ
 ఫలవత్సూగాః ఫలవత్సూగానాం మాలాః ఫలవత్సూగమాలాః, ఫలవత్సూగమాలాః
 అస్మిన్సంతీతి ఫలవత్సూగమాలీ, లేన ఫలవత్సూగమాలినా; మాలినా, మాలిభ్యాం,
 మాలిభిః. ఫలవత్సూగమాలిన్ శబ్దః వ, పు, తృ, ఏ. అగస్త్యపరితాం-అగస్త్యేన చరి
 తా అగస్త్యచరితా, తాం అగస్త్యచరితాం; చరితాం, చరితే, చరితాః. అగస్త్యచరితా
 శబ్దః ఆ, (స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆకాం-ఆశాం, ఆశే, ఆశాః. ఆశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.
 అనాశాస్యజయః-అశాసీతుయోగ్యః అశాస్యః, అశాస్త్యోనభవతి త్యనాశాస్యః, అనా
 శాస్యః ఇయో యస్యసః అనాశాస్యజయః, జయః, జయా, జయాః. అనాశాస్యజయ
 శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. యయా-యయా, యయతుః, యయాః. 'యాప్రాపణ' ఇత్య
 స్తాధాతోస్సకర్తృకాత్ప్రర్తిభూతేట్ వరిస్తే వదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — తత ఇతి. తతః ప్రాచీనిజయానంతరం, సరఘుః, ఫలవత్సూగమాలి
 నా ఫలక్రముకశేణీనుతా 'ప్రవ్యధిభ్యశ్చే' లినిప్రత్యయః, వేలాయాః సముద్రమాల
 న్యు, తపేనైవ ఉపాంలేనైవ, అగస్త్యపరితాం ఆకాం దక్షిణాదిశం, అనాశాస్యజయః అయ
 త్తనీధిత్యా దప్రాధనీయజయస్పక్, యయా. 'అగస్త్యోదక్షిణామాశామాలి త్యనభసేస్థి
 తః, పరుణస్యాత్తజోయోగీ వింధ్యవారాః సిమర్దన' ఇతి బ్రహ్మాండపురాణే.

భావము. — అవజయభయములేగి ఘువంశరాజు తూర్పుదిక్కుననుండి ఫలభరి
 తములయిన పోకచెట్లచాలలుగల సముద్రతీరమమీదుగ అగస్త్యులుండెడి దక్షిణాదిక్కునకు
 వెడలెను.

శ్లో. స సైన్యపరిభోగేన గజదాససుగంధినా,
 కావేరీం సరితాంఽత్యుః శంకనీయా మి వాకరోత్. ౪౫

పదచ్ఛేదము. — సః, సైన్యపరిభోగేన, గజదాససుగంధినా, కావేరీం, సరితాం,
 వాక్రోత్, శంకనీయాం, ఇవ, అకరోత్.

అర్థము. — సః = అర్థముమహారాజు, గజదానసుగంధినా - గజ = ఎనుగులయొక్క, దాన = మదోదకము చేత, సుగంధినా = పరిమళగంధముగలిన, సైన్యపరిభోగేన - సైన్య = సేనాజనులయొక్క, పరిభోగేన = ఆనుభవించుట చేత, కావేరిం = కావేరినదిని, సరితాం = పత్త్యు = నదులకుపయియిన సముద్రునికి, శంకసీయామివ = ఆవిశ్వసనీయమైనదానివలె, అకరోత్ = చేసెను.

ఆ కాంక్ష. — అకరోత్ = చేసెను. కః = ఎవడు? సః = అర్థముమహారాజు. కాం = దేనిని? కావేరిం = కావేరినదిని (సకర్తకప్రయోగము). కథంభూతామివ = ఎట్టిదానినివలె? శంకసీయామివ = ఆవిశ్వసనీయమయినదానినివలె. కస్య = ఎవనికి? సరితాంపత్త్యు = నదులకు పయియిన సముద్రునికి. కేన = దేనిచేత? సైన్యపరిభోగేన = సేనాజనులయనుభవించుట చేత. సైన్యపరిభోగేన కథంభూతేన = సేనాజనులయనుభవించుటయెట్టిది? గజదానసుగంధినా = ఎనుగుల మదోదకముచే పరిమళగంధము కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః = సః, తౌ, లే. తచ్చబ్ధః ద, పు, ప్ర, ఏ. సైన్య పరిభోగేన - సేనాయాం సమవేతాః సైన్యాః, సైన్యానాంపరిభోగః సైన్యపరిభోగః, తేన సైన్యపరిభోగేన; పరిభోగేన, పరిభోగాభ్యాం, పరిభోగైః. సైన్యపరిభోగశబ్దః ఆ, పు, త్ప్ర, ఏ. గజదానసుగంధినా - గజానాం దానం గజదానం, శోభనః గంధః యస్య సః సుగంధిః, గజదానేన సుగంధిః గజదానసుగంధిః, తేన గజదానసుగంధినా; సుగంధినా, సుగంధిభ్యాం, సుగంధిభిః. గజదానసుగంధిశబ్దః ఇ, పు, త్ప్ర, ఏ. కావేరిం - కవేరస్యాపత్త్యం (స్త్రీ) కావేరి, తాం కావేరిం; కావేరిం, కావేర్యా, కావేరిః. కావేరిశబ్దః ఈ, (స్త్రీ), ద్వి, ఏ. సరితాం - సరితః, సరితోః, సరితాం. సరిచ్చబ్ధః త, (స్త్రీ), ష, ట. పత్త్యుః - పత్త్యుః, పతోః, పతీనాం. పతిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. శంకసీయాం - శంకితుం యోగ్యా శంకసీయా, తాం శంకసీయాం; శంకసీయాం, శంకసీయే, శంకసీయాః. శంకసీయా శబ్దః ఆ, (స్త్రీ), ద్వి, ఏ. ఇవ - అప్య. అకరోత్ - అకరోత్, అటరుతాం, అటర్వత్. 'దుక్య ఛోకరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృ భూతే లజ్జాపరస్వైపదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — సఇతి. సరఘః, గజానాం, దానేన మదేన సుగంధినా సురభిగంధినా, 'గంధస్యోత్పాదినా ఇకారాదేశ స్సమాసాంతః, యద్యపి గంధస్యేత్యేతదేకాంతగ్రహణం కర్తవ్యమితి నైస్సగిగంధవివక్షాయా మేవ ఇకారాదేశః. తథావినిర్మలకాశకవయః, తథాచమాఘకావ్యే, 'వపురయుక్తదగుచ్ఛసుగంధయ స్పతతగా న్నతగానగిరిభిరిన్ద్రైవ ధేచ, 'అపాంహితృప్తాయనవారిధారాస్వాదుస్సుగంధిస్త్వదలేభుమిరేతి, 'సకర్తధార యాన్తత్వర్ధీయ' ఇతి నిషేధాదనిప్రత్యయాంతపక్షోఽవిభున్యవీవ, సేనాయాం సమవేతాః, జనాః, సైన్యాః, 'సేనాయాం సమవేతాయే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చత' ఇత్యమ రి, 'సేనాయావే' త్యుత్, 'లేమంపరిభోగేన ఉపభోగేన కావేరినామసరితం, సరితాంపత్త్యుస్సుద్రస్య, శంకసీయామవిశ్వసనీయామివ, అకరోత్. సంభోగలింగదర్శనాద్భర్తృరవిశ్వాసా భవతిధావః.

భావము. — రఘుమహారాజునైనను కావేరిలో స్నానము చేయుట చేవారు పూను
కొనిన దివ్యగంధములవాసనయు, ఏనుగులు గండస్థలములను కడిగి కొనుట చే వానిమదవా
సనయును, వదివతియయిన సముద్రము కావేరి ఇతరపురుషసంబంధముకలిగినదిగా అని
సందేహించునట్లు సముద్రమువలకు వ్యాకృతము. దీనిచే విస్తారగణాది సైన్యము రఘు
మహారాజునకు నందినట్లు నూచితము.

శ్లో. బలై రధ్యుషితాస్తస్య విజగీషా ర్థతాన్వినః,
మరీచోద్భాంతహరితాః మలయాద్రే, రుపత్యకాః. ౪౬

పదచ్ఛేదము. — బలైః, అధ్యుషితాః, తస్య, విజగీషాః, గతాధ్వనః, మరీచా
ద్భాంతహరితాః, మలయాద్రేః, ఉపత్యకాః.

అర్థము. — విజగీషాః = బయింపనిచ్చయించిన, గతాధ్వనః = గత = కడచిపోయిన,
అధ్వనః = మార్గముకలిగిన (లేక, గతాధ్వనః = గతపోయిన, అధ్వనః = మార్గాయాసము
కలిగిన), తస్య = అరఘుమహారాజయొక్క, బలైః = సైన్యములచేత, మరీచోద్భాంతహరి
తాః = మరీచ = మిరియాలచెట్లయందు, ఉద్భాంత = సంచరించుచుండెడి, హరితాః = పక్షి
విశేషములుకలిగిన, మలయాద్రేః = మలయపర్వతముయొక్క, ఉపత్యకాః = సమీప
భూములు, అధ్యుషితాః = అధిష్ఠింపఁబడినవి.

అకాంక్ష. — అధ్యుషితాః = అధిష్ఠింపఁబడినవి. తైః = చేనిచేత? బలైః = సైన్యము
లచేత. కాః = ఏవి? ఉపత్యకాః = సమీపప్రదేశములు (కర్తృజిప్రయోగము). తస్య = దేని
యొక్క? మలయాద్రేః = మలయపర్వతముయొక్క. ఉపత్యకాః కథంభూతాః = సమీప
భూమిలెట్టివి? మరీచోద్భాంతహరితాః = మిరియాలచెట్లయందు సంచరించుచుండెడి
పక్షివిశేషములుకలిగినవి. తస్య = ఎవనియొక్క? తస్య = అరఘుమహారాజయొక్క. తస్య
కథంభూతస్య = అరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గతాధ్వనః = కడచిపోయిన మార్గముకల
వాఁడు (లేక, పోయిన మార్గాయాసముకలవాఁడు). పునఃకథంభూతస్య = ఇంకయునెట్టి
వాఁడు? విజగీషాః = బయింపనిచ్చయించినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — బలైః - బలత, బలాభ్యాం, బలైః. బలశబ్దః అ, పు,
తృ, ఐ. అధ్యుషితాః - అధ్యుషితా, అధ్యుషితే, అధ్యుషితాః, అధ్యుషితాశబ్దః అ,
శ్రీ, ప్ర, ఐ. తస్య - తస్య, తయోః, లేమాం. తచ్చబ్దః ద, పు, మ, ఏ. విజగీషాః - విజేతు
మిచ్చుః విజగీషాః, తస్య విజగీషాః; విజగీషాః, విజగీష్యాః, విజగీషాణాం. విజగీషాశబ్దః
ఉ, పు, మ, ఏ. గతాధ్వనః - గతః ఆధ్వాయస్యనః గతాధ్వ, తస్య గతాధ్వనః; అధ్వ
నః, అధ్వనోః, అధ్వనాం. గతాధ్వశబ్దః న, పు, మ, ఏ. మరీచోద్భాంతహరితాః -
మరీచేష ఉద్భాంతాః మరీచోద్భాంతాః, మరీచోద్భాంతాః హరితాః యానుతాః

మరీచోద్భాంతహరితాః; హరితా, హరితే, హరితాః. మరీచోద్భాంతహరితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. మలయాద్రేః-మలయఇతి అద్రిః మలయాద్రిః, తస్య మలయాద్రేః; అద్రేః, అద్రోః, అద్రిణాం. మలయాద్రిశబ్దః ఇ, ఘ, ష, వి. ఉపత్యకాః - ఉపత్యకా, ఉపత్యకే, ఉపత్యకాః. ఉపత్యకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా. — బలైరితి. విజీయాః, విజేతుమిచ్ఛాః, గతాధ్వనస్తస్య రఘూర్ధ్వైః సైవైః, 'బలంశక్తౌబలేనైస్య' ఇతియాదవః; మరీచేషు, మరీచవశేష ఉద్భాంతాశ్చంభాంతాః, హరితాః పక్షివిశేషాః యానుతాః, 'లేషాం విశేషహరితో మద్భుతా' రండవః స్వవ' ఇత్యమరః; మలయాద్రేరుపత్యకాః, ఆసన్నభూమయః, 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నభూమిరూర్ధ్వమధ్యేకే'త్యమరః, 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నాభూయో' రితిత్యకన్న) త్యయః. అధ్యుషితాః, ఉపత్యకాసంస్థితా ఇత్యర్థః, 'ఉపాస్యభ్యాద్యవ' ఇతికర్తవ్యం.

భావము. — రఘుమహారాజు సైన్యముతో కూడ బహుదూరమునడచి హరితకపక్షులతో కూడుకొనియుండెడి మిరియాలచెట్లవనములుగల మలయాచలప్రాంతములలో దిగెను.

శ్లో. ససంజు రశ్వత్సుణ్ణానాం ఏలానా ముత్పత్తిష్ఠవః,
తుల్యగంధిషు మత్రేభకటేషు ఫలరేణవః.

౪౭

పదచ్ఛేదము. — ససంజుః, అశ్వత్సుణ్ణాం, ఏలానాం, ఉత్పత్తిష్ఠవః, తుల్యగంధిషు, మత్రేభకటేషు, ఫలరేణవః.

అర్థము. — అశ్వత్సుణ్ణానాం-అశ్వ=గుఱ్ఱములచేత, త్సుణ్ణానాం=త్రొక్కఁబడిన, ఏలానాం=ఏలకిరీఁగలయొక్క, ఉత్పత్తిష్ఠవః=ఉత్పతనశీలములయిన, ఫలరేణవః-ఫల=ఫలములయొక్క, రేణవః=పరాగములు, తుల్యగంధిషు=తుల్య=సమానమయిన, గంధిషు=గంధముకలిగిన, మత్రేభకటేషు-మత్రేభ=మదగజములయొక్క, కటేషు=గండస్థలములయందు, ససంజుః=సంబంధించినవి.

అకాంక్ష. — ససంజుః=సంబంధించినవి. కే=ఏవి? ఫలరేణవః=ఫలములపరాగములు (ఆకర్షక ప్రయోగము). కేషు=వేనియందు? మత్రేభకటేషు=మదగజములయొక్క గండస్థలములయందు. మత్రేభకటేషు కథంభూలేషు=మదగజముల గండస్థలములెట్టివి? తుల్యగంధిషు=సమానమైనగంధముకలిగినవి. ఫలరేణవః కథంభూతాః=ఫలములపరాగములెట్టివి? ఉత్పత్తిష్ఠవః=ఉత్పతనశీలములైనవి. కాసాం=వేనియొక్క? ఏలానాం=ఏలకిరీఁగలయొక్క. ఏలానాంకథంభూతానాం=ఏలకిరీఁగలెట్టివి? అశ్వత్సుణ్ణానాం=గుఱ్ఱములచేత త్రొక్కఁబడినవి.

భావము. — రఘుమహారాజునైన నికులు కావేరిలో స్నానము చేయుట చేవారు పూనుకొనిన దివ్యగంధములవాసనయు, ఏనుగులు గండస్థలములను కడిగి కొనుట చే వానిమదవాసనయును, నదివలెయింపనముద్దులు కావేరి ఇతఁపురుషసంబంధముకడిగినదిగా అని సంజేహించునట్లు సముద్రమువలెను వ్యాపించెను. దీనిచే విస్తారగణావైన్యము రఘుమహారాజునకు నుండినట్లు నూచితము.

శ్లో. బలై రధ్యుషితాః పున్య విజిహ్వా ర్థాన్వసం,

మరీచోద్భాంతహరితాః మలయాద్రే, ఉపత్యకాః.

రం. ౬

పదచ్ఛేదము. — బలైః, అధ్యుషితాః, తస్య, విజిహ్వాః, గతాధ్వనః, మరీచోద్భాంతహరితాః, మలయాద్రేః, ఉపత్యకాః.

అర్థము. — విజిహ్వాః = జయింపనిచ్చయించిన, గతాధ్వనః = గత = కడచిపోయిన, అధ్వనః = మార్గముకలిగిన (లేక, గతాధ్వనః = గత = పోయిన, అధ్వనః = మార్గాయ్యాసముకలిగిన), తస్య = ఆ రఘుమహారాజయొక్క, బలైః = నైన్యములచేత, మరీచోద్భాంతహరితాః = మరీచ = మిరియాలచెట్టులయందు, ఉద్భాంత = సంచరించుచుండెడి, హరితాః = పక్షివిశేషములుకలిగిన, మలయాద్రేః = మలయపర్వతముయొక్క, ఉపత్యకాః = సమీపభూములు, అధ్యుషితాః = అధిష్ఠించఁబడినవి.

ఆకాంక్ష. — అధ్యుషితాః = అధిష్ఠించఁబడినవి. కైః = చేనిచేత? బలైః = నైన్యములచేత. కాః = ఏ? ఉపత్యకాః = సమీపప్రదేశములు (కర్తృజిత్రయోగము). తస్య = దీనియొక్క? మలయాద్రేః = మలయపర్వతముయొక్క. ఉపత్యకాః కథంభూతాః = సమీపభూములెట్టివి? మరీచోద్భాంతహరితాః = మిరియాలచెట్టులందు సంచరించుచుండెడి పక్షివిశేషములుకలిగినవి. తస్య = ఎవనియొక్క? తస్య = ఆ రఘుమహారాజయొక్క. తస్య కథంభూతస్య = ఆ రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గతాధ్వనః = కడచిపోయిన మార్గముకలవాఁడు (లేక, పోయిన మార్గాయ్యాసముకలవాఁడు). పునఃకథంభూతస్య = ఇంకయు నెట్టివాఁడు? విజిహ్వాః = జయింపనిచ్చయించినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — బలైః - బలేన, బలాభ్యాం, బలైః. బలశబ్దః ఆ, పు, కృ, బ. అధ్యుషితాః - అధ్యుషితా, అధ్యుషితే, అధ్యుషితాః, అధ్యుషితాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. తస్య - తస్య, తయోః, లేమాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, వి. విజిహ్వాః - విజేతుమిచ్ఛుః విజిహ్వాః, తస్య విజిహ్వాః; విజిహ్వాః, విజిహ్వోః, విజిహ్వాణాం. విజిహ్వాశబ్దః ఉ, పు, మ, వి. గతాధ్వనః - గతః ఆధ్వాయస్యనః గతాధ్వా, తస్య గతాధ్వనః; అధ్వనః, అధ్వనోః, అధ్వనాం. గతాధ్వనశబ్దః న, పు, మ, వి. మరీచోద్భాంతహరితాః - మరీచేష ఉద్భాంతాః మరీచోద్భాంతాః, మరీచోద్భాంతాః హరితాః యాను తాః

మరీచోద్భాంతహరితాః; హరితా, హరితే, హరితాః. మరీచోద్భాంతహరితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. మలయాద్రేః=మలయఇతి అద్రిః మలయాద్రీః, తస్య మలయాద్రేః; అద్రేః, అద్రోః, అద్రాం. మలయాద్రీశబ్దః ఇ, పు, మ, వి. ఉపత్యకాః - ఉపత్యకా, ఉపత్యకే, ఉపత్యకాః. ఉపత్యకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా. — బలైరితి. విజిగీషాః, విజేతుమిచ్ఛాః, గతాన్యనస్తస్య రహూర్భుతైః నైవైర్భిః, 'బలంశక్తౌబలేనైస్య' ఇతియాదవః; మరీచేషు, మరీచవనేషు ఉద్భాంతాస్సంభ్రాంతాః, హరితాః పక్షివిశేషాః యానుతాః, 'తేషాం విశేషహరితో మద్దుః కారండవః క్షవ' ఇత్యమరః; మలయాద్రేరుపత్యకాః, ఆసన్నభూమయః, 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నభూమిరూర్ధ్వమధ్యైకేత్యమరః, 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో' రితిత్యకస్య త్యయః. అభ్యుషితాః, ఉపత్యకాసంస్థితా ఇత్యర్థః, 'ఉపాన్యభ్యాశ్చస్య' ఇతికర్తృత్వం.

భావము. — రఘుమహారాజు నైస్యముతోకూడ బహుదూరమునదలి హరికవతులతోకూడుకొనియుండెడి మిరియాలచెట్లవనములుగల మలయాచలప్రాంతములలో దిగెను.

శ్లో. ససంజా రశ్వత్సుణ్ణానాం ఏలానా ముత్పలిష్టవః,
తుల్యగంధిషు మత్తేభకటేషు ఫలరేణవః.

౪౭

పదచ్ఛేదము. — ససంజాః, అశ్వత్సుణ్ణాం, ఏలానాం, ఉత్పలిష్టవః, తుల్యగంధిషు, మత్తేభకటేషు, ఫలరేణవః.

అర్థము. — అశ్వత్సుణ్ణానాం=అశ్వ=గుఱ్ఱములచేత, త్సుణ్ణానాం=ప్రొక్కకొండలన, ఏలానాం=ఏలకీలకలయొక్క, ఉత్పలిష్టవః=ఉత్పలనశీలములయిన, ఫలరేణవః=ఫలములయొక్క, రేణవః=పరాగములు, తుల్యగంధిషు=తుల్య=సమానమయిన, గంధిషు=గంధముకలిగిన, మత్తేభకటేషు=మత్తేభ=మదగజములయొక్క, కటేషు=గండస్థలములయందు, ససంజాః=సంబంధించినవి.

ఆకాంక్ష. — ససంజాః=సంబంధించినవి. కే=ఏని? ఫలరేణవః=ఫలములపరాగములు (ఆకర్షకప్రయోగము). కేషు=వేనియందు? మత్తేభకటేషు=మదగజములయొక్క గండస్థలములయందు. మత్తేభకటేషు కథంభూతేషు=మదగజముల గండస్థలములెట్టివి? తుల్యగంధిషు=సమానమైన గంధముకలిగినవి. ఫలరేణవః కథంభూతాః=ఫలములపరాగములెట్టివి? ఉత్పలిష్టవః=ఉత్పలనశీలములైనవి. కానాం=వేనియొక్క? ఏలానాం=ఏలకీలకలయొక్క. ఏలానాంకథంభూతానాం=ఏలకీలకలెట్టివి? అశ్వత్సుణ్ణానాం=గుఱ్ఱములచేత ప్రొక్కకొండలనవి.

కథంభూతం=కంఠబంధనమెట్టిది? సమర్పితం=ఉంచబడినది. కేషు=వేనియందు భోగి వేప్త
సమార్థేషు=సర్పములయొక్క చుట్టుకొనుటలయొక్క నిమృత దేశములయందు. కేషాం=
వేనియొక్క! చందనానాం=గంధపువ్వులములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—భోగి వేప్తనమార్థేషు-భోగి విషమస్తీతి భోగి నాః, భోగి
నాం వేప్తనాని భోగి వేప్తనాని, భోగి వేప్తనానాం మార్గాః భోగి వేప్తనమార్గాః, లేషు
భోగి వేప్తనమార్థేషు; మార్గే, మార్గయోః, మార్థేషు. భోగి వేప్తనమార్థశబ్దః ఆ, పు, స, బ.
చందనానాం-చందనస్య, చందనయోః, చందనానాం. చందనశబ్దః ఆ, పు, వ, బ.
సమర్పితం-సమర్పితం, సమర్పితే, సమర్పితాని. సమర్పితశబ్దః ఆ, స, ప్ర, ఏ. స -
అవ్య. అస్తసత్-అస్తసత్, అస్తసతాం, అస్తసత్ 'స్తంభఅభివృద్ధి' ఇత్యస్తాథా
తోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేయజ్జవరస్త్వేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కరిణాం. కర
విషమస్తీతికరిణః, లేషాం కరిణాం; కరిణః, కరిణోః, కరిణాం. కరిణశబ్దః న, పు, వ, బ.
క్రమం-గ్రీవానుభవం క్రమం; క్రమం, క్రమే, క్రమాణి, క్రమశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ.
త్రిపదీచ్ఛేదినాం - త్రిపదీః ఛిందంతీతి త్రిపదీచ్ఛేదినః, లేషాం త్రిపదీచ్ఛేదినాం;
ఛేదినః, ఛేదినోః, ఛేదినాం. త్రిపదీచ్ఛేదినశబ్దః న, పు, వ, బ. అపి-అపి.

వ్యాఖ్యా.—భోగీతి. చందనానాం చందనద్రుమాణాం, భోగి వేప్తనమార్థేషు సర్ప
వేప్తననిష్పేషు, సమర్పితం, సంజితం, త్రిపదీచ్ఛేదినామపి పాదకృంఖలచ్ఛేదకానామపి
'త్రిపదీపాదబంధన' మితియాదవః, కరిణాం, గజానాం, గ్రీవానుభవం, క్రమం, కంఠ
బంధనం, గ్రీవాభ్యోజ్యే, తృణ్యౌక్త్యయః, నాస్తసత్, నస్తస్తమభూత్, 'ద్యుతో
లుక్' ఇతివరస్త్వేపదం, పుషాదిత్వాదజాదేశః 'అనిదా' మితి నకారః పఠక.

భావము.—చందనపువ్వులములకు పాములు చుట్టుకొనుటచే నయిన కారిలయం
మత్తగజంబుల మెడగొలుసులతోఁ గట్టగా నాకట్టు కాలిగొలుసులనుగూడఁ ద్రె
నాయేనుఁగుల యార్పటికినయితము జాతిక పోయెను.

శ్లో. దిశి మందాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవే రపి,

తస్యా మేవ రఘాః పాండాః ప్రతాపం న విషేహితే. ౪౯

పదచ్ఛేదము.—దిశి, మందాయతే, తేజః, దక్షిణస్యాం, రవే, అపి, కస్యాం
ఏవ, రఘోః, పాండాః, ప్రతాపం, న, విషేహితే.

అర్థము.—దక్షిణస్యాందిశి=దక్షిణదిక్కునందు, రవేరపి=నూర్పునియొక్కయు
లేజి=తేజస్సు, మందాయతే = స్వల్పమగుచున్నది. తస్యమేవ=అదక్షిణదిక్కునందే

పాండ్యుః=పాండుదేశాధీశులు, రఘోః=రఘుమహారాజయొక్క, ప్రతాపం=వరాక్రమమును, నవిషేహిరే=సహింపకపోయిరి.

అకాంక్ష. — నవిషేహిరే=సహింపకపోయిరి. కే=ఎవరు? పాండ్యుః=పాండుదేశాధీశులు. కం=దేనిని? ప్రతాపం=వరాక్రమమును (సకర్తకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః=ఘుమహారాజయొక్క. కస్యామేవ=దేనియందే? తస్యామేవ=అదక్షిణదిక్కునందే, మందాయలే=స్వల్పమగుచున్నది. కిం=ఏది? లేజః=లేజస్సు (అకర్తకప్రయోగము). కస్యాపి=ఎవనియొక్కయు? రవేరపి=సూర్యునియొక్కయు. కస్యాం=దేనియందు? దక్షిణస్యాందిశి=దక్షిణదిక్కునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — దిశి-దిశి, దిశోః, దిక్షు. దిక్పట్టి క, స్త్రీ, స, ఏ. మందాయలే-మందాయలే. మందాయలే. మందాయలే. మందాయలే. మందాయలే. తాదాత్మికకర్తకాత్కర్తరివత్తమానేలట్ ఆత్తనేవదే ప్రధమపురుషైకవచనాంతః. లేజః-లేజః, లేజసి, లేజాసి. లేజశ్పట్టి స, న, ప్ర, ఏ. దక్షిణస్యాం-దక్షిణస్యాం, దక్షిణాయాం, దక్షిణయోః, దక్షిణాసు. దక్షిణాశ్పట్టి ఆ, స్త్రీ, స, ఏ. రవే-రవే, రవోః, రవీనాం. రవిశ్పట్టి ఇ, పు, మ, ఏ. అపి-అప్య. తస్యాం-తస్యాం, తయోః, తాను. తవ్శ్పట్టి ద, స్త్రీ, స, ఏ. ఏవ-అప్య. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూనాం. రఘుశ్పట్టి ఉ, పు, మ, ఏ. పాండ్యుః-పాండు సాధవః పాండ్యుః, పాండ్యుః, పాండ్యో, పాండ్యుః. పాండ్యశ్పట్టి ఆ, పు, ప్ర, బ. ప్రతాపం-ప్రతాపం, ప్రతాపా, ప్రతాపాః. ప్రతాపశ్పట్టి ఆ, పు, ద్వి, ఏ, న-అప్య. విషేహిరే-విషేహి, విషేహిరే, విషేహిరే. విత్తార్వకాత్ 'మహుర్వణ' ఇత్యస్తాద్ధాతో నృకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిట్ ఆత్తనేవదే ప్రధమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — దిశిలి. దక్షిణస్యాందిశి, రవేరపిలేజః మందాయలే మందంభవలి, లోపి-తాదిత్వాత్ కృష్ణిత్వయః, 'వాక్యవ' ఇత్యాత్తనేవదం, దక్షిణాయనే ఆర్కలే జోమంద్యాదిలిభావః, తస్యామేవదిశి, పాండ్యుః పాండునాంజనపదానాంరాజానః, 'పాండోర్ద్యక్షస్య' ఇలికృతేతస్యబహుస్త్రియఃపాండవ ఇలిస్యాత్, అతః ప్రకృలే పాండుసాధవః పాండ్యుః, 'తత్త్రసాధు' రిలి యశ్చిత్వయః, రఘోః ప్రతాపం, నవిషేహిరే నసోఘంకః, సూర్యవిజం-నోఽపి విజితవానిలి నాయకస్య మహానుత్కర్తోగమ్యలే.

భావము. — దక్షిణదిక్కునందు దక్షిణాయనమగుటచే సూర్యుడు పాండ్యరాజులకు మోచినవాడువలె మందలేజస్సుగలవాడగుచున్నాడు. ఆపాండ్యరాజులు రఘుమహారాజయొక్క ప్రతాపమును సహింపకపోయిరి.

శ్లో. తామ్రపర్ణీ సమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః,
తే నివత్య దదు స్తస్య యశ స్వీమివ సంచితమ్.

౨౧౦

పదచ్ఛేదము. — తామ్రపర్ణీ సమేతస్య, ముక్తాసారం, మహోదధేః, తే, నివత్య, దదుః, తస్యై, యశః, స్వం, ఇవ, సంచితమ్.

అర్థము. — తే = ఆ పాండ్యరాజులు, తామ్రపర్ణీ సమేతస్య = తామ్రపర్ణీ నదితోడను, సమేతస్య = కూడుకొనియుండెడి, మహోదధేః = దక్షిణసముద్రముయొక్క, సంచితం = సంపాదించఁబడ్డ, ముక్తాసారం = మాత్రికశ్రేష్ఠమును, స్వం = స్వకీయమైన, సంచితం = సంపాదించఁబడ్డ, యశ ఇవ = కీర్తినివలె, తస్యై = ఆరఘుమహారాజుగొఱకు, నివత్య = నమస్కరించి, దదుః = ఇచ్చిరి.

అకాంక్ష. — దదుః = ఇచ్చిరి. కే = ఎవరు? తే = ఆ పాండ్యరాజులు. లం = దేనిని? ముక్తాసారం = మాత్రికశ్రేష్ఠమును (సకర్తకప్రయోగము). లం కృత్వా = ఏమిచేసి? నివత్య = నమస్కరించి. తస్యై = ఎవనికొఱకు? తస్యై = ఆరఘుమహారాజుగొఱకు. మివ = దేనివలె? యశ ఇవ = కీర్తినివలె. యశః కథంభూతం = కీర్తిపెట్టి? సంచితం = సంపాదించఁబడ్డది. పునః కథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? స్వం = స్వకీయమైనది. ముక్తాసారం కథంభూతం = మాత్రికశ్రేష్ఠమెట్టిది? సంచితం = సంపాదించఁబడ్డది. కస్య = దేనియొక్క? మహోదధేః = దక్షిణసముద్రముయొక్క. మహోదధేః కథంభూతస్య = దక్షిణసముద్రమెట్టిది? తామ్రపర్ణీ సమేతస్య = తామ్రపర్ణీ నదితో కూడియుండునది.

శబ్దరూపసమాసములు. — తామ్రపర్ణీ సమేతస్య - తామ్రపర్ణ్యా సమేతః తామ్రపర్ణీ సమేతః, తస్య తామ్రపర్ణీ సమేతస్య; సమేతస్య, సమేతయోః, సమేతానాం. తామ్రపర్ణీ సమేతశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ. ముక్తాసారం-ముక్తానాం సారం ముక్తాసారం. సారం, సారే, సారాణి. ముక్తాసారశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. మహోదధేః. ఉదకాని ధీయంతే ఉస్తిన్నితి ఉదధిః, మహోత్పాసో ఉదధిశ్చ మహోదధిః, తస్య మహోదధేః; ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహోదధిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. తే. నః, తా, తే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, బ. నివత్య-ల్యబంతమయ్య. దదుః-దదౌ, దదతుః, దదుః. 'దుదాహ్'దాన' ఇత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తరిభూతేట్ బరవైవదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. తస్యై-తస్యై, తాధ్యం, తేభ్యః. తచ్చబ్దః ద, పు, చ, ఏ. యశః-యశః, యశసీ, యశాంతి. యశశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. స్వం-స్వం, స్వే, స్వాని. స్వశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. సంచితమ్-సంచితమ్, సంచితే, సంచితాని. సంచితశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ.

యల్, అలంఘయతాం, అలంఘయత్. గత్యర్థకాల్గముధాలో స్పకర్తకాత్కర్తరథిభూలే
లజ్జే వరన్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. అసహ్యేలిచ. శ్లోకద్వయంతుళకమేతల్. అసహ్యవిక్రమ
స్పరఘుః తలేషుసానుషు, అలీకచందనా వ్యాప్తచందనస్త్రుమా, స్తనపక్షేప్రాంలేషు వ్యా
ప్తచందనానులేషా, తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః, సనావిఃస్థితో, మలయదర్భశానామజైలా
యథాకామంయథేచ్ఛం, నిశ్శక్య ఉపభుజ్య, 'సిర్వేశోభ్యభిభోగయో' రిత్యమరః, ఉద
కాన్యస్త్రిక్ సంతీర్థ్యుద్యాక్, ఉదధిః, 'ఉదన్వానుదధిస్సింధు' రిత్యమరః, 'ఉదన్వాను
దధా'చేతినిపాతః, లేన, సముద్రేణ దూరాన్తుక్తిం సూరతస్త్రిక్తిం, 'స్తోకాంతిక దూ
రార్థ క్పా)ణిక్తేన' తిసమానః 'పంచమ్యస్తోకాదిభ్య శ్చే' తిపంచమ్య అలుక్ ; ప్ర
స్తాంతుకం, మేదిన్యాః, నితంబమివస్థితం, సహ్యాద్రి మలంఘయల్ ప్రాప్తః, అతిక్రం
తోవా.

భావము.—అంచులయందు చందనపుష్పములు గుబురుగా నెదిగి పొదివియున్న
మలయదర్భరవర్షతములను దక్షిణదిశయనెడి చెలువయొక్క చందనచచ్ఛితమయిన తుచం
బులబోలె సిచ్చానుసారముగ ననుభవించినవాడై పీరువరానిపరాక్రమముగల రఘుమహా
రాజు సముద్రమును దూరముగావదలిన సహ్యపర్వతమును భూదేవివలుః తాటినదిబుందును
వలె నలిక మించెను.

అవ. సంప్రతి ప్రతీచీంకిత మభియయానిత్యాహ.—

శ్లో. తస్యాస్తీకై ర్విసర్వద్భిః ఆచరాంతజయోద్యతైః,

రామాస్త్రోత్సాహిణోఽప్యాసీత్ సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః. > 3

పదచ్ఛేదము.—తస్య, అనీకైః, విసర్వద్భిః, అచరాంతజయోద్యతైః, రామాస్త్రో
త్సాహిణిః, ఆపి, ఆసీత్, సహ్యలగ్నః, ఇవ, ఆర్ణవః.

అర్థము.—అచరాంతజయోద్యతైః-అచరాంతజయోద్యతములయొక్క, ఆయ=
నియమందు, ఉద్యతైః=ఉద్యత్తులై, విసర్వద్భిః=పౌవుచుండెడి, తస్య = అరఘుమహా
రాజుయొక్క, అనీకైః=నైన్యములచేత, ఆర్ణవః=సముద్రండు, రామాస్త్రోత్సాహిణి= -
రామ=పరశరామనియొక్క, ఆస్త్ర=ఆయుధములచేత, ఉత్సాహిణి=వెడలగొట్టఁబడ్డ
వాడయినను, సహ్యలగ్నః=ఇవ=సహ్య=సహ్యపర్వతమనందు, లగ్నః = సంబంధించిన
వాడువలె, ఆసీత్=ఆయెను.

అకాంక్ష —ఆసీత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? ఆర్ణవః=సముద్రండు (అకర్తక ప్ర
యోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాడువలె? సహ్యలగ్నః=సహ్యపర్వతమందు సంబం

ధించినవాఁడు వలె. కథంభూతోపి=ఎట్టివాఁడయినను? రామాస్తోత్రానితోపి=పరమ
ముని యాయుధములచే వెడలఁగొట్టఁబడ్డవాఁడయినను. కై=చేరిచేతఁబ్రీతికై=నైవ్యముల
చేత. కస్య=ఎవనియొక్క? కస్య=అఁఘముహారాజయొక్క. అనీకై=కథంభూతై=నైవ్య
ములెట్టివి? విసర్వభిః=పోవుచుండునవి. పునఃకథంభూతై=ఇంకనుఎట్టివి? విసర్వభిః=
పోవుచుండునవి. పునఃకథంభూతై=ఇంకనుఎట్టివి? అపరాంతజయోద్యతై = పశ్చిమదేశ
ముల జయించుటయం దుద్యుక్తములైనవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—కస్య - కస్య, కయోః, లేహం. కచ్చట్టిఁద, పు, ప,
ఏ. అనీకై - అనీకేన, అనీకాభ్యాం, అనీకైః. అనీకశబ్దః ఆ, న, త్పు, బ. విసర్వభిః-
విసర్వతా, విసర్వద్భ్యాం, విసర్వభిః. విసర్వచ్చట్టిః క, న, త్పు, బ. అపరాంతజయో
ద్యతై-అపరాంతానాం జయః అపరాంతజయః, అపరాంతజయే ఉద్యతాని అపరాంత
జయోద్యతాని, తైః అపరాంతజయోద్యతైః; ఉద్యతేన, ఉద్యతాభ్యాం, ఉద్యతైః.
అపరాంతజయోద్యతశబ్దః ఆ, న, త్పు, బ. రామాస్తోత్రానితః-రామస్యఅస్త్రాణి రామా
స్త్రాణి, రామాస్త్రైః ఉత్సానితః రామాస్తోత్రానితః; ఉత్సానితః, ఉత్సానీశ్, ఉత్సా
నితాః. రామాస్తోత్రానితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అకి-అవ్య. ఆసీత్-ఆసీత్, అస్తాం,
అనన్. భవనార్థకాదసభాతో రకర్త కాత్కర్తృభూలేలజ్ఞః వరస్తేపదేత్రధనువునైక
పచనాంతః. సహ్యలగ్నః-సహ్యేలగ్నః సహ్యలగ్నః; లగ్నః, లగ్నా, లగ్నాః. సహ్య
లగ్నశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ - అవ్య. అర్ణవః-అర్ణవః, అర్ణవౌ, అర్ణవాః. అర్ణవ
శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య.—కస్యేతి. అపరాంతానాంపాశ్చాత్యనాంజనపదానాంజయేఉద్య
తైః,ఉద్యతైః 'అపరాంతాస్త్రపాశ్చాత్యా' ఇతియాదవః, విసర్వభిః గచ్చట్టిక, కస్య
రభాః, అనీకైఃనైవై ర్గి, 'అనీకంతురణేనైవ్య' ఇతివిశ్వః, అర్ణవస్సముద్రః, 'సరస్వా
సాగరోర్ద్వ' ఇత్యమరః. రామస్యకామదగ్గస్య, అస్త్రైః ఉత్సానితః అపనానితోపి,
సహ్యలగ్నఇవ, సహ్యపర్వతస క్తఇవ, ఆసీత్, అస్యనైవ్యంద్విలీయార్థవఇవాద్వశ్యలేతి
భావః, పరమరామేణసహ్యపర్వతప ద్రీసముద్రః స్తోత్రానితఇతికథాఽత్రానుసంధేయ

భావము.—పశ్చిమదేశములను జయించుటకు సహ్యపర్వతమునకును దక్షిణము
ద్రమునకు నడుమపోవుచుండిన విస్తారమైన రఘుముహారాజయొక్కనైవ్యము పూర్వము
పరమరాముఁడు బ్రాహ్మణులకు దానమిచ్చినభూమికంఠెఅన్యమైనభూమిక నేర్పఁజూపెను
టకు తనగండ్రగొడ్డలితో సహ్యపర్వతముదగ్గరనుండి కొంతదూరముతోలంగించిన సము
ద్రుఁడు తిరిగి సహ్యపర్వతమును కలుసుకున్నట్లు రెండవసముద్రము అగుపడెను.

శ్లో. భయోత్సప్తవిభూషణాం తేన కేరళయోషితామ్,
అలకేషు చమూరేణుః చూర్ణప్రతినిధీకృతః.

218

పదచ్ఛేదము. — భయోత్సప్తః, విభూషణాం, తేన, కేరళయోషితాం, అలకేషు, చమూరేణుః, చూర్ణప్రతినిధీకృతః.

అర్థము. — తేన = ఆరఘుమహారాజచేత, భయోత్సప్తః, విభూషణాం - భయ = భయము చేత, ఉత్సప్త = తీసివేయఁబడిన, విభూషణాం = ఆభరణములుకలిన, కేరళయోషితాం = కేరళదేశీయస్త్రీలయొక్క, అలకేషు = ముంగురులయందు, చమూరేణుః - చమూ = నేనయొక్క, రేణుః = ధూళి, చూర్ణప్రతినిధీకృతః - చూర్ణ = కుంకుమాదిచూర్ణములకు, ప్రతినిధీకృతః = ఉపమానముగా చేయఁబడిన.

అకాంక్ష. — చూర్ణప్రతినిధీకృతః = కుంకుమాదిచూర్ణములకు ఉపమానముగా చేయఁబడిన. కేన = ఎవనిచేత? తేన = ఆరఘుమహారాజచేత. కః = ఏది? చమూరేణుః = నేనయొక్క ధూళి (కర్తణీ ప్రయోగము) కేషు = వేనియందు? అలకేషు = ముంగురులయందు. కాసాం = ఎవరియొక్క? కేరళయోషితాం = కేరళదేశ స్త్రీలయొక్క. కేరళయోషితాం కథంభూతానాం = కేరళదేశీయస్త్రీలట్టివారు? భయోత్సప్తవిభూషణాం = భయముచే దీసివేయఁబడిన యాభరణములకలవారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — భయోత్సప్తవిభూషణాం - భయేన ఉత్సప్తః భయోత్సప్తః, భ...ప్తః, విభూషణః యాభిస్తాః, భయోత్సప్తవిభూషణః, కాసాం భయోత్సప్తవిభూషణాం, విభూషణయాః, విభూషణయోః, విభూషణాం. భయోత్సప్తవిభూషణశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప, బ. తేన - తేన. తాభ్యాం, త్రై. తచ్చబ్దః ద, పు, త్య, ఏ. కేరళయోషితాం - కేరళానాం యోషితః కేరళయోషితః, కాసాం కేరళయోషితాం; యోషితః, యోషిణీ, యోషితాం కేరళయోషితచ్చబ్దః త, స్త్రీ, ప, బ. అలకేషు - అలకే, అలకయోః, అలకేషు. అలకశబ్దః ఆ, పు, స, బ. చమూరేణుః - చమూః రేణుః చమూరేణుః; రేణుః, రేణూ, రేణవి. చమూరేణుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. చూర్ణప్రతినిధీకృతః - అప్రతినిధి ప్రతినిధిస్సంపద్యమానఃకృతః ప్రతినిధీకృతః, చూర్ణస్య ప్రతినిధీకృతః చూర్ణప్రతినిధీకృతః; కృతః, కృతౌ, కృతాః. చూర్ణప్రతినిధీకృతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా. — భయే. తేనరఘునాభయోత్సప్తవిభూషణాం, భయేనపరిహృతభూషణానాం, కేరళయోషితాం కేరళదేశీయాంగనానాం, అలకేషు, చమూరేణుః, నేనారణ్య, చూర్ణప్రతినిధీకృతః. చూర్ణస్య కుంకుమాదిరసః, ప్రతినిధీకృతః, ఏతేన, యోషితాం, పరాయనం చమూనాం తదనుభావనంచ ధ్వన్యతే.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క భయముచే గౌరవరాజశ్రీలు సొమ్ములను తీసివేసి పరుకెత్తసాగిరి. అప్పుడు రఘునైస్యముయొక్క పాదభూమి వానిముందులకు అంటుకొని కుంకుమాదులవలె లోచింపెను.

శ్లో. మురళామారుతోద్ధాత మగమ కైతకం రజః,
తద్యోధవారవాణానా మయత్న పటవాసతామ్.

౫౫

పదచ్ఛేదము.—మురళామారుతోద్ధాతం, అగమత్, కైతకం, రజః, తద్యోధవారవాణానాం, ఆయత్న పటవాసతామ్

అర్థము.—మురళామారుతోద్ధాతం-మురళా=మురళానదియొక్క, మారుత=వాయువుచేత, ఉద్ధాతం=ఎగరగొట్టఁబడిన, కైతకం=శేతకీటుసుమనంబుంధియైన, రజః=పరాగము, తద్యోధవారవాణానాం-తల్=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, యోధ=యుద్ధభటులయొక్క, వారవాణానాం=కవచములకు, ఆయత్న పటవాసతాం-ఆయత్న=ఆయత్నసిద్ధమయిన, పటవాసతాం=బుక్కాతనము, అగమత్=సాందెను.

అకాంక్ష.—అగమత్=సాందెను. కిం=ఏది? రజః=పరాగము. కాం=చేనిని? ఆయత్న పటవాసతాం=ఆయత్నసిద్ధమయిన బుక్కాతనమును (సకర్తక ప్రయోగము). శేషం=వేసికీ? తద్యోధవారవాణానాం=ఆరఘుమహారాజు యుద్ధభటుల కవచములకు. రజః కథంభూతాం=పరాగమెట్టిది? కైతకం=శేతకీటుసుమనంబుంధియైనది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? మురళామారుతోద్ధాతం=మురళానది వాయువుచే నెగరగొట్టఁబడినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—మురళామారుతోద్ధాతం - మురళాయాః మారుతః మురళామారుతః, మురళామారులేన ఉద్ధాతం ము...తం, ఉద్ధాతం, ఉద్ధాతే, ఉద్ధాతాని. మురళామారుతోద్ధాతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అగమత్-అగమత్, అగమతాం, అగమత్. 'గమ్లగతా' విత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్త్రభూలేబుజ్ పరస్మై పదేప్రథమపురుషైకపచనాంతః. కైతకం-శేతక్యాః ఇదం కైతకం; కైతకం, కైతకే, కైతకాని. కైతకశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. రజః-రజః, రజసీ, రజాంసి. రజశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. తద్యోధవారవాణానాం-యుద్ధంత ఇలియోధాః, తస్యయోధాః తద్యోధాః, తద్యోధానాం, వారవాణాః తద్యోధవారవాణాః, లేషం తద్యోధవారవాణానాం, వారవాణస్య, వారవాణయోః, వారవాణానాం. తద్యోధవారవాణశబ్దః ఆ, పు, ష, బ. ఆయత్న పటవాసతాం-ఆయత్నసిద్ధత్వాసౌ పటవాసశ్చ ఆయత్న పటవాసః, ఆయత్న పటవాసస్య భావక ఆయత్న పటవాసతా, తాం ఆయత్న పటవాసతాం; పటవాసతాం, పటవాసతే, పటవాసతా, ఆయత్న పటవాసతాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మరళితి. మరళానామకేళదేశేషు కాచిన్న దేమరళిలికేచిత్తవం
లి, తస్యాః, మారులేన, ఉష్ణాశు, ఉత్థాపిశం. కైతకం కేతకీసంబంధ, రజః, తద్యోధవా
రవాణానాం, రఘుభటకంచ కానాం 'కంఠుకావాణోస్త్రీ' త్యమరః, ఆయత్నపటవాస
తాం, ఆయత్నసిద్ధనస్త్రినాననాప్రవృత్తం, ఆగమన్ 'పిష్టాకఃపటవాసక' ఇత్యమరః.

భావము.—ప్రవహా మరళానామిదుగ వచ్చినచలనిగావలన ఆప్రాంతమం
దలిచ్చెట్లొనుండిన మొగిలిపూలపరాగములు రఘువంశరాజుయొక్క భటులకవచముల
పయినిబడి ఆప్రయత్నముగ గంధధూళి చల్లవడినట్టి లగుపడెను.

శ్లో. అభ్యధూయత వాహానాం చరతాం గాత్రశింజితైః,

వర్తభిః పవనోద్ధూతరాజతాళివనస్థనిః.

౫౬

పదచ్ఛేదము.—అభ్యధూయత, వాహానాం, చరతాం, గాత్రశింజితైః, వర్తభిః,
పవనోద్ధూతరాజతాళివనస్థనిః.

అర్థము.—చరతాం=పోవుచుండెడి, వాహానాం=అశ్వములయొక్క, గాత్రశిం
జితైః—గాత్ర=శరీరములయందు, శింజితైః=స్వనులుచేయుచుండెడి, వర్తభిః=కవచముల
చేత, పవనోద్ధూతరాజతాళివనస్థనిః=పవన=వాయువుచేత, ఉష్ణాశ=కంపింపఁబడ్డ, రాజ
తాళి=శ్రీతాళివృక్షములయొక్క, వన=వనములయొక్క, స్థనిః=స్థని, అభ్యధూయత=
తిరస్కరింపఁబడెను.

అకాంక్ష.—అభ్యధూయత=తిరస్కరింపఁబడెను. కః=ఏది? పవనోద్ధూతరాజతా
ళివనస్థనిః=వాయువుచేతకంపింపఁబడ్డ శ్రీతాళివృక్షములయొక్కశబ్దము. కైః=వేనిచేత?
వర్తభిః=కవచములచేత (ఆకర్షకప్రయోగము). వర్తభిఃకథంభూతైః=కవచములెట్టివి?
గాత్రశింజితైః=శరీరములయందుస్వనులుచేయుచుండునవి. కేహం=వేనియొక్క? వాహా
నాం=అశ్వములయొక్క. వాహానాంకథంభూతానాం=అశ్వములెట్టివి? చరతాం=పోవు
చుండినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—అభ్యధూయత - అభ్యధూయత, అభ్యధూయేతాం,
అభ్యధూయంత. అభిపూర్వకాత్ 'ధూనతాయా' మిత్థస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తృణి
భూలేల్యాత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంకః. వాహానాం=వాహన్య, వాహయోః,
వాహానాం. వాహశబ్దః ఆ, పు, ప, బ. చరతాం=చరతః, చరతోః, చరతాం. చర
చ్ఛబ్దః త, పు, ప, బ. గాత్రశింజితైః=శింజితేన, శింజితాభ్యాం, శింజితైః. గాత్రశిం
జితశబ్దః ఆ, న, త్య, బ. వర్తభిః=వర్తనా, వర్తభ్యాం, వర్తభిః. వర్తకశబ్దః న, న,
త్య, బ. పవనోద్ధూత రాజతాళివనస్థనిః=పవనేఉష్ణాశాం పవనోద్ధూశాం, రాజతాళి

నాం వనాని రాజతాళివనాని, పవనోద్ధాతానిచ తాని రాజతాళివనానిచ పవనోద్ధాతరాజతాళివనాని, ప...నాం ధ్వనిః ప...ధ్వనిః; ధ్వనీ, ధ్వనయః. పవనోద్ధాత రాజతాళివనధ్వనికట్టః ఇ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్య. — అభ్యభూయతేతి. చరతాం, గచ్ఛతాం, వాహనాం, వాజినాం, 'వాజివాహర్యగంధర్వ వాయవైంధం సప్తయ' ఇత్యమరః, గాత్రశింజితైః, గాత్రేషు శబ్దాయమానైరిత్యర్థః, కర్తరిక్తః వర్తభిః కవచైః పవనోద్ధాతానాం వాలేనకంపితానాం రాజతాళివనానాం, శ్రీతాళపుటవనానాం ధ్వనిః. అభ్యభూయత, తిరస్కృతః, మర్తర ఇతిపాతే. వాహనాంగాత్రశింజితైః, గాత్రధ్వనిః గాత్రస్థపర్వధ్వనిభిరిత్యర్థః, భావేత్తః మర్తరః మర్తరాయమానధ్వనివిశేషః, అథమర్తరః, స్వనిలేపప్రపర్ణానామిశ్రమరః.

భావము. — గుఱ్ఱములు నడచుచుండగా వానికవచములధ్వనిగాలిచేగడలు శ్రీతాళవనధ్వని సలికయించెను. అనఁగా మౌనకవచధ్వనిలా నీరాజిత యగు తాళపుటధ్వని శ్రవణగోచరమాయెను.

శ్లో. ఖడ్గూరీస్కంధనద్ధానాం మదోద్ధారసుగంధిషు,
కటేషు కరిణాం పేతుః పున్నాగేభ్యః శిలీముఖాః.

౫౭

పదచ్ఛేదము. — ఖడ్గూరీస్కంధనద్ధానాం, మదోద్ధారసుగంధిషు, కటేషు, కరిణాం, పేతుః, పున్నాగేభ్యః, శిలీముఖాః.

అర్థము. — ఖడ్గూరీస్కంధనద్ధానాం = ఖడ్గూరీ = తృణాద్రుములయొక్క, స్కంధ = ప్రకాండములయందు, నద్ధానాం = కట్టబడ్డ, కరిణాం = గజములయొక్క, మదోద్ధారసుగంధిషు = మద = మదముయొక్క, ఉద్ధార = ప్రవించుటలచేత, సుగంధిషు = పరిమళగంధముకలిగిన, కటేషు = గండఫలములయందు, శిలీముఖాః = తుప్పెడలు, పున్నాగేభ్యః = పున్నాగపుష్పములనువిడిచి, పేతుః = పడినవి.

అకాంక్ష. — పేతుః = పడినవి. కే = వివి? శిలీముఖాః = తుప్పెడలు (అకర్తకప్రయోగము). కేభ్యః = వేసినివిడిచి? పున్నాగేభ్యః = పున్నాగపుష్పములనువిడిచి. కేషు = వేనియందు? కటేషు = గండఫలములయందు. కటేషుకథంభూలేషు = గండఫలములెట్టివి? మదోద్ధారసుగంధిషు = మదముప్రవించుటచేపరిమళగంధముకలిగినవి. కేషాం = వేనియొక్క? కరిణాం = గజములయొక్క. కరిణాంకథంభూతానాం = గజములెట్టివి? ఖడ్గూరీస్కంధనద్ధానాం = తృణాద్రుముల ప్రకాండములయందు గట్టబడ్డవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—భిర్హరీ స్కంధసద్ధానాం-భిర్హరీణాం స్కంధాః
భిర్హరీస్కంధాః, భిర్హరీస్కంధేషు నద్ధాఃభిర్హరీస్కంధసద్ధాః, లేహం భిర్హరీస్కం
ధసద్ధానాం; నద్ధస్య, నద్ధయోః, నద్ధానాం. కిర్హరీస్కంధసద్ధశబ్దః ఆ, పు, స, బ. మదో
ద్ధారసుగంధిషు-మదస్య ఉద్ధారః, మదోద్ధారః శోభనః గంధోయేహంతే సుగంధయః,
మదోద్ధారేణ సుగంధయః మదోద్ధారిసుగంధయః, లేషు మదోద్ధారసుగంధిషు; సుగం
ధో, సుగంధోః, సుగంధిషు. మదోద్ధారిసుగంధిశబ్దః ఇ, పు, స, బ. క టేషు-క టే,
కటయోః, క టేషు. కటశబ్దః ఆ, పు, స, బ. కిణాం - కరః ఏమమస్తీతి కరిణః,
లేహం కరిణాం; కరిణః, కరిణోః, కరిణాం. కరిణశబ్దః స, పు, స, బ. పేతుః-పపాత,
పేతతుః, పేతుః. 'పల్లోక' తా' విత్తస్తాద్ధాతోఽకర్తృకాత్కర్తృభూలేట్ పరస్మైపదే
ప్రథమపురుషసమావచనాంతః. పున్నాగేభ్యః-పున్నాగానాం పుష్పాణి, పున్నాగాని
లేభ్యః పున్నాగేభ్యః; పున్నాగాల్, పున్నాగాల్భాం, పున్నాగేభ్యః. పున్నాగశబ్దః
ఆ, స, య, బ. శీమఃఖాః-శీమఃఖః, శీమఖౌ, శీమఃఖాః. శీమఃఖశబ్దః ఆ, పు,
ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—భిర్హరీతి. భిర్హరీణాం, తృణద్రుమవిశేషాణాం, 'భిర్హరీకేతకీ
తా'భిర్హరీ చ తృణద్రుమా' ఇత్యమరః. స్కంధేషు ప్రకాండేషు, 'ఆశ్రీప్రకాం
దస్కంధస్సాన్యుష్టలచ్చాఖాషధేస్తరో'రిత్యమరః; నద్ధానాం బద్ధానాం కరిణాం గణా
నాం, మదోద్ధారేణ, మదస్తారేణ, సుగంధిషు గంధస్థేత్యాదినా ఇకారాదేశః; క టేషు
గంధస్థలేషు, 'గణగంధకటికటా' విత్తమరః; పున్నాగేభ్యః పున్నాగపుష్పాణి విహ
యేర్విష్టోపే యచమీ, శీమఃఖాః ఆశయః పేతుః, 'ఆఖిబాహౌ శీమఃఖా'విత్తమరః;
కతోపి సౌగంధ్యాకయా దిలిభావః.

భావము.—ఈతచెట్ల మొదళ్ళకు గట్టఁబడినయేనుఁగులయొక్క మదమును స్రవి
కుగంధస్థలములపై తుప్పెడలు పొన్నచెట్ల తునుమములలోనుండి వాలినవి.

శ్లో. అవకాశం కిలోదన్వాత్ రామా యాభ్యర్థితో దదౌ,

అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన రఘువే కరమ్.

౫౮

పదచ్ఛేదము.—అవకాశం, కిల, ఉదన్వాత్, రామాయ, అభ్యర్థితః, దదౌ, అప
రాంతమహీపాలవ్యాజేన, రఘువే, కరమ్.

అర్థము.—ఉదన్వాత్=నమ్మదుఁడు, రామాయ=పరశరామునితోఁబడు, అభ్యర్థి
తస్య=యాచించు బద్ధవాఁడగుచు, అవకాశం=స్థలమును, దదౌ=ఇచ్చెనుగద. రఘువేతు
=రఘువంశరాజులతో, అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన=అపరాంతమహీపాలఁడవచ్చెను
దేవాధీశులయొక్క, వ్యాజేన=నెడముచేత, కరం=కానుకను, దదౌ=ఇచ్చెను.

అకాంక్ష. — దదౌ = ఇచ్చెను. కః = ఎవడు? ఉదన్వాత్ = సముద్రుడు. కం = దేనిని? కరం = కానుకను (సకర్తక ప్రయోగము). కేన = దేనిచేత? అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన = పశ్చిమ దేశాధీశుల నెవముచేత. కస్తేతు = ఎవనికొఱకు? రఘవేతు = రఘుమహారాజుకొఱకు. దదౌశిల = ఇచ్చెనుగదా. కః = ఎవడు? ఉదన్వాత్ = సముద్రుడు. కం = దేనిని? అవకాశం = స్థలమును (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతస్సక్ = ఎట్టివాడగుచు? అభ్యర్థితస్సక్ = యాచింపఁబడ్డవాడగుచు. కస్తై = ఎవనికొఱకు? రామాయ = పరశురామనికొఱకు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అవకాశం-అవకాశం, అవకాశా, అవకాశాత్. అవకాశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శిల-అప్య. ఉదన్వాత్-ఉదకాన్యస్తీన్సంతీత్యుదన్వాత్; ఉదన్వాత్, ఉదన్యంతౌ, ఉదన్యంతః. ఉదన్యచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. రామాయ-రామాయ, రామాభ్యాం, రామేభ్యః. రావశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. అభ్యర్థితః-అభ్యర్థితః, అభ్యర్థితౌ, అభ్యర్థితాః. అభ్యర్థితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. దదౌ-దదౌ, దదతుః, దదుః. 'దదా' 'దాన' ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరఘులేలిత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన-మహీం పాలయంతీతి మహీపాలాః, అపరాంతానాం మహీపాలాః అపరాంతమహీపాలాః, అపరాంతమహీపాలానాం వ్యాజి, అపరాంతమహీపాలవ్యాజి, తేన అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన; వ్యాజేన, వ్యాజాభ్యాం, వ్యాజైః. అపరాంతమహీపాలవ్యాజశబ్దః అ, పు, త్వ, ఏ. రఘవే-రఘవే, రఘుభ్యాం, రఘుభ్యః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. కరం-కరం, కరా, కరాత్. కరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — అవకాశమితి. ఉదన్వానుదధి, రామాయ శామదగ్భ్యాయ, అభ్యర్థితః యాచితస్సక్ అవకాశంస్థానం దదౌ శిల, రఘవేతు. అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన, కరం, బలం దదౌ, 'బలవస్తాంశః కరా' ఇత్యమంతః, అపరాంతానాం సముద్రమధ్యదేశత్వాత్ తైర్దైతే కరే సముద్రదత్తత్వోపచారః కరదానంతు భీత్యా నయాచ్ఛయేతి రామాద్రఘో రుక్మర్షః.

భావము. — సముద్రుడు పూర్వము పరశురామనిచే యాచింపఁబడినవాడై గాంతచోటిచ్చెను. ఇప్పుడు రఘుమహారాజునకో పడవటిరాజు లనుమిమచే కానుకను దింపెను. అనఁ బరశురామనకన్న రఘుమహారాజు గొప్పవాడని భావము.

శ్లో. మత్తేభరదనోత్క్లిర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణమ్,

త్రికూట మేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభం చకార సః.

౫౯

పదచ్ఛేదము. — మత్తేభరదనోత్క్లిర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణం, త్రికూటం, ఏవ, తత్ర, ఉచ్చైః, జయస్తంభం, చకార, సః.

అర్థము.—తత్ర=ఆపశ్చిమదిక్కునందు, సః=ఆరఘుమహారాజు, మత్తేభరద
నోత్పీర్ణస్యృక్తవిక్రమలక్షణం - మత్త=మదించిన, ఇభ=పను గురియొక్క, రదన=దంత
ములయొక్క, ఉత్పీర్ణ=గాయములనెడి, స్యృక్త=స్ఫుటములయిన, విక్రమలక్షణం=వరా
క్రమచిహ్నములకలిగిన, త్రికూటమేవ=త్రికూటపర్వతమునే, ఉచ్చైః=ఉన్నతమయిన,
జయస్తంభం=జయప్రఖ్యాపక స్తంభములుగ, చకార=చేసెను.

అకారం.—చకార=చేసెను. కః=వలె? సః=ఆరఘుమహారాజు. కమేవం
దేవే? త్రికూటమేవ=త్రికూటపర్వతమునే (సక్కర్తప్రయోగము). కం = దేనినిగ?
జయస్తంభం=జయప్రఖ్యాపక స్తంభములుగ. జయస్తంభం కథంభూతం=జయప్రఖ్యాపక
కస్తంభమెట్టిది? ఉచ్చైః=ఉన్నతమయినది. త్రికూటంకథంభూతం = త్రికూటపర్వత
మెట్టిది? మత్తేభరదనోత్పీర్ణస్యృక్తవిక్రమలక్షణం=మదించినవినుగుల దంతముల గాయము
లనెడిస్ఫుటములయినవరాక్రమచిహ్నములు గలిగినది. తత్ర=ఎక్కడను? తత్ర=ఆపశ్చి
మదిక్కునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—మత్తేభరదనోత్పీర్ణస్యృక్తవిక్రమలక్షణం-మత్తాశ్చతే
ఇభాశ్చ మత్తేభాః, మత్తేభానాం రదనాః మత్తేభరదనాః, మత్తేభరదనానాం, ఉత్పీ
ర్ణాని మత్తేభరదనోత్పీర్ణాని, విక్రమస్య లక్షణాని విక్రమలక్షణాని, వ్యక్తానిచ తాని
విక్రమలక్షణానిచ వ్యక్తవిక్రమలక్షణాని, మ...నోత్పీర్ణాని స్యృక్తవిక్రమలక్షణాని
యస్మిన్ సః మత్తే...లక్షణః, తం మత్తే...లక్షణం; లక్షణం, లక్షణో, లక్షణాత్.
మత్తేభరదనోత్పీర్ణస్యృక్తవిక్రమలక్షణశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. త్రికూటం - త్రీణి
కూటాని యస్య సః త్రికూటః, తం త్రికూటం; త్రికూటం, త్రికూటా, త్రికూటాత్.
త్రికూటశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఏవ-ఆవ్య. తత్ర, తస్మిన్ తత్ర-త్రలంతమవ్య. ఉచ్చైః-
ఆవ్య. జయస్తంభం-జయస్యస్తంభః జయస్తంభః, తం జయస్తంభం; స్తంభం, స్తం
భో, స్తంభాత్. జయస్తంభశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రయః.
'దుశ్చక్షోకరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్సుకర్తకాత్కర్తృభూతేట్వో వరస్వైవదే ప్రథమపురు
షైకవచనాంతః. సః - సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వాగ్భాట్య.—మత్తేభేలి. తత్ర, దేవే, సరఘుః, మత్తానాం, ఇభానాంరదనోత్పీ
ర్ణాని దంతక్షతాస్యేనభావేకః, వ్యక్తానిస్ఫుటానివిక్రమలక్షణాని వరాక్రమచిహ్నాని విజ
యవర్ణావళిష్ఠానియూనియస్మిన్ తం; తథోక్తం త్రికూటమేవ ఉచ్చైః స్తంభం జయస్తంభం
చకారగాఢప్రచారః త్రికూటాద్విరేవ ఉత్పీర్ణయస్తంభ ఇవ రహో ర్జయఘ్నియహో
భూదిర్వ్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజయొక్క మదించిన వినుగులు వాటిదంతములతో

త్రికూటపర్వతమునుపొడిచియునయొక్క విజయమును తెలిపెడి యక్షరములువలె గీర్లు వేసెను. ఇందువలన ఆపాదునైనపర్వతము అతని జయస్థంభమువలె తోచెను.

శ్లో. పారశీకాం స్తో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్తనా,
ఇంద్రియాభ్యా నివ రిపూం స్తత్వజ్ఞానేన సంయమి. ౬౦

పదచ్ఛేదము. — పారశీకాఁ, తతః, జేతుం, ప్రతస్థే, స్థలవర్తనా, ఇంద్రియాభ్యాఁ, ఇవ, రిపూఁ, తత్వజ్ఞానేన, సంయమి.

అర్థము. — తతః = ఆనంతరమందు, సః = రఘుకుహరాజు, సంయమి = యోగిశ్వరుండు, తత్వజ్ఞానేన = తత్వవిషయకజ్ఞానముచేత, ఇంద్రియాభ్యాఁ - ఇంద్రియ = ఇంద్రియములనెడి, ఆభ్యాఁ = నామధేయములుగల, రిపూనివ = శత్రువులనువలె, పారశీకాఁ = పారశీక దేశపురాజులను, జేతుం = జయించుటకు, స్థలవర్తనా-స్థల = సముద్రతీరప్రదేశముయొక్క, వర్తనా = మార్గముచేత, ప్రతస్థే = తరలెను.

అకాంక్ష. — ప్రతస్థే = తరలెను కః = ఎవండు? సః = రఘుకుహరాజు (అకర్తకప్రయోగము). కేన = దేనిచేత? స్థలవర్తనా = సముద్రతీరప్రదేశమార్గముచేత. కింకర్తుం = ఏమిచేయుటకు? జేతుం = జయించుటకు. కాఁ = ఎవరిని? పారశీకాఁ = పారశీక దేశపురాజులను. కానివ = ఎవరినివలె? రిపూనివ = శత్రువులనువలె. రిపూఁ కథంభూతాఁ = శత్రువులెట్టివారు? ఇంద్రియాభ్యాఁ = ఇంద్రియములనెడినామధేయములు కలవారు. కేన = దేనిచేత? తత్వజ్ఞానేన = తత్వవిషయకజ్ఞానముచేత. కః = ఎవండు? సంయమి = యోగిశ్వరుండు. కదా = ఎపుడు? తతః = ఆనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — పారశీకాఁ - పారశీకానాం రాజానః పారశీకాః, తాఁ పారశీకాఁ; పారశీకం, పారశీకా, పారశీకాఁ. పారశీకశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. తతః - ఆప్య, జేతుం, తుమున్నంతమప్య. ప్రతస్థే - ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థితే. ప్రతూర్వకాల్ 'హ్రిగలినివృత్తా' విత్యస్తాద్ధాతోరకర్తకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాం. స్థలవర్తనా-స్థలస్థు వర్త స్థలవర్త, లేన స్థలవర్తనా; వర్తనా, వర్తభ్యాం, వర్తభిః స్థలవర్తశబ్దః న, న, కృ, వి. ఇంద్రియాభ్యాఁ - ఇంద్రియాణీ త్యాభ్యా యేషాంలే ఇంద్రియాభ్యాః, తాఁ ఇంద్రియాభ్యాః, ఆభ్యాం, ఆభ్యా, ఆభ్యాఁ. ఇంద్రియాభ్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. ఇవ - ఆప్య. రిపూఁ - రిపూం, రిపూ, రిపూఁ. రిపుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, బ. తత్వజ్ఞానేన - తత్వస్య జ్ఞానం తత్వజ్ఞానం; లేన తత్వజ్ఞానేన; జ్ఞానేన, జ్ఞానాభ్యాం, జ్ఞానైః. తత్వజ్ఞానశబ్దః ఆ, న, కృ, వి. సంయమి.

సంయచ్చతీరి సంయమీ (అశవా, సంయమః అస్మాన్తీరి సంయమీ), సంయమీ, సంయమినా, సంయమినః. సంయమిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య.—పారశీకానితి. తపః, స రఘుః, సంయమీయోగీ, తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాభ్యాన్, ఇంద్రియనామకాన్ నిర్మానివ, పారశీకాన్ రాజ్యః, జేతుం, స్థలవర్తనాప్రత్యేన తు నేదిష్టానాని నిలవధేన, సముద్రయానస్య నిష్క్రిత్యాదితిభావః.

భావము.—పిమ్మట తపస్వి తత్త్వజ్ఞానముచే నింద్రియములనెడి శత్రువుల జయించునట్లు రఘుమహారాజు పానశీక దేశపు రాజులను జయించుటకు సముద్రతీరపు త్రోవన పోయెను.

శ్లో. యవనీముఖపద్మానాం నేహే మధుమదం న సః,

బాలాతప ఏవాబ్జానాం అకాలజలదోదయః.

౬౧

పదచ్ఛేదము.—యవనీముఖపద్మానాం, నేహే, మధుమదం, న, సః, బాలాతపం, ఇవ, అబ్జానాం, అకాలజలదోదయః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, యవనీముఖపద్మానాం=యవనీ=యవన (స్త్రీ)ల యొక్క, ముఖపద్మానాం=కమలనదృశముఖములయొక్క, మధుమదం=మధు=మధ్యము చేతనయిన, మదం = మదరక్తిమను, అకాలజలదోదయః=అకాల=వర్షవృత్తిరిక్తకాలము నందు, జలం=మేఘములయొక్క, ఉదయః=ఆనిర్భావము, అబ్జానాం = కమలములయొక్క, బాలాతపమివ = లేతయెండనువలె, ననేహే = నహించకపోయెను.

అకాంక్ష.—ననేహే=నహించకపోయెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కం=దేనిని? మధుమదం=మధ్యముచేత నయినమదరక్తిమను (నకర్తృకప్రయోగము). కమివ=దేనినివలె? బాలాతపమివ=లేతయెండనువలె, కేహం=వేనియొక్క? అబ్జానాం=కమలములయొక్క. కః=నిది? అకాలజలదోదయః=వర్షవృత్తిరిక్తకాలమందు మేఘానిర్భావము. కేహం=వేనియొక్క? యవనీముఖపద్మానాం=యవన (స్త్రీ)ల కమలనదృశముఖములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—యవనీముఖపద్మానాం - ముఖాని పద్మానీవ ముఖపద్మాని, యవనీనాం ముఖపద్మాని యవనీముఖపద్మాని, లేహం యవనీముఖపద్మానాం; పద్మస్య, పద్మయోః, పద్మానాం. యవనీముఖపద్మశబ్దః ఆ, న, వ, బ. నేహే-నేహేలే, నేహిలే. 'వహువర్తజి' ఇత్యస్తాథాతోస్థికర్తృకాత్కర్తరిభూలేలిట్ ఆత్త సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మధుమదం-మధుసా మదః మధుమదః, తం మధుమదం; మదం, మదో, మదాక్. మధుమదశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. న-అవ్య. సః-సః, తౌ, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు,

ప్ర, వి. బాలాతపం - బాలశ్వాసౌ ఆతపశ్చ బాలాతపః, తం బాలాతపం; ఆతపం, ఆతపా, ఆతపాః. బాలాతపశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. ఇష-ఆవ్య. అబ్జానాం-అపునా తాని అబ్జాని, లేహం అబ్జానాం; అబ్జవ్య, అబ్జయోః, అబ్జానాం. అబ్జశబ్దః ఆ, న, ప, బ. అకాలజలదోదయః-జలాని దదతీలి జలదాః, జలదానాం ఉదయః జలదోదయః, అకాలే జలదోదయః అకాలజలదోదయః; ఉదయః, ఉదయా, ఉదయాః. అకాలజలదోదయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—యవనీలి. సర్గము, యవనీనాం యవనశ్రీణాం, 'కాలేరశ్రీ' విషయాదయోపధా'దిలిజీవ్, ముఖానిపద్ధానీవేత్యుపమితసమాసః, లేహంమధునామద్యేనయోమదః మదరాగః, కార్యకారణయో రభేదేననిర్దేశః. తం, ననేహే, కథమివ? అకాలే ప్రావృద్వ్యలిరిక్తకాలే, జలదయః ప్రావృష్టివద్దవికాసవ్య ఆప్రస్తుతత్వాత్, అబ్జానాం సంబంధినం బాలాతప మివ, అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సారాతపవ్య.

భావము.—పర్వములేనికాలమందలి జలదోదయము తెల్లవారగ వికసించినకాలమరపువ్వుములను బ్రకాశించుచేసెడు ఎండను ఆచ్ఛాదించెనునీలి పద్మములవంటి ముఖములుగల పారశీకదేశమునందలి యవనజాతిశ్రీలు వారిపెనిమిట్లతో కూడ సారాయముత్రాని యలిశయించియుండెడి మకముయొక్క ప్రాభవమును రఘుమహారాజు ఓర్వకపోయెను. అనగా వారి ఉచ్చయము తగ్గడిలాగున వారిపెనిమిట్లతో విస్తారము యుద్ధముచేయ రఘుమహారాజు ప్రయత్నపడెను.

శ్లో. సంగ్రామస్తుములః తస్య పాశ్వాత్యై రశ్వసాధనైః,
శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజస్యభూత్. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—సంగ్రామః, తుములః, తస్య, పాశ్వాత్యైః, అశ్వసాధనైః, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే, రజసి, అభూత్.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజునకు, అశ్వసాధనైః=అశ్వ=తురగములే, సాధనైః=సహాయములుగాగల, పాశ్వాత్యైః=చుట్టును దేశమందుండెడి మేడ్చులతోడను, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే-శార్ఙ్గ=ధనుస్సులయొక్క, కూజిత=చూర్చితశబ్దములచేత, విజ్ఞేయ=తెలియదగిన, ప్రతియోధే=ప్రతిభటులుగల, రజసి=ధూళియందు, తుములః=సంకులమయిన, సంగ్రామః=యుద్ధము, అభూత్=ఆయెను.

అకాంక్ష.—అభూత్=ఆయెను. కః=ఏది? సంగ్రామః=యుద్ధము. సంగ్రామః కథంభూతః=యుద్ధమెట్టిది? తుములః=సంకులమయినది. కస్య=దేనియందు? రజసి

సంయచ్చలీలి సంయమీ (అశవా, సంయమః అస్మా స్తీలి సంయమీ), సంయమీ, సంయమినా, సంయమినః. సంయమిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పారశీకానిలి. తపః, స రఘుః, సంయమీయోగీ, తత్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాభ్యాం, ఇంద్రియసామకాత్ పూనివ, పారశీకాన్ రాజ్యః, జేతుం, శ్చల వర్తనావ్రతస్థే న తు నేదిప్తానాని జలపథేన, నముద్రయానస్యనిషిద్ధత్వాదిలిభావః.

భావము.—పిమ్మట తపస్వి తత్వజ్ఞానముచే నింద్రియములనెది శత్రువుల జయించునట్లు రఘుమహారాజు పానశీకదేశపురాజులను జయించుటకు నముద్రతీర్పు వ్రావన పోయెను.

శ్లో. యవనీముఖపద్మానాం నేహే మధుమదం న సః,

బాలాతప నివాహ్లానాం అకాలజలదోదయః.

౬౦

పదచ్ఛేదము.—యవనీముఖపద్మానాం, నేహే, మధుమదం, న, సః, బాలాతపం, ఇవ, నివాహ్లానాం, అకాలజలదోదయః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, యవనీముఖపద్మానాం=యవనీ=యవన శ్రీల యొక్క, ముఖపద్మానాం=కమలసదృశముఖములయొక్క, మధుమదం=మధు=మధ్యము చేతనయిన, మదం = మదరక్తిమయ, అకాలజలదోదయః=అకాల=వర్ష వ్యతిరక్తకాలము నందు, జలప=మేఘములయొక్క, ఉదయః=అనిర్భావము, నివాహ్లానాం = కమలములయొక్క, బాలాతపమివ = లేతయెండనువలె, నేహే = సహించకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—న నేహే=సహించకపోయెను. ఈ=ఎవడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కం=దేనిని? మధుమదం=మద్యముచేత నయినమదరక్తిమను (సకర్తకప్రయోగము). కమివ=దేనినివలె? బాలాతపమివ=లేతయెండనువలె, కేహం=వేనియొక్క? అబ్ధానాం=కమలములయొక్క. ఈ=ఏది? అకాలజలదోదయః=వర్ష వ్యతిరక్తకాలమందు మేఘానిర్భావము. కేహం=వేనియొక్క? యవనీముఖపద్మానాం=యవన శ్రీలకమలసదృశముఖములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—యవనీముఖపద్మానాం - ముఖాని పద్మానీవ ముఖ పద్మాని, యవనీనాం ముఖపద్మాని యవనీముఖపద్మాని, కేహం యవనీముఖపద్మానాం; వర్షస్య, వర్షయోః, పద్మానాం. యవనీముఖపద్మ శబ్దః ఆ, న, ష, బ. నేహే-నేహే, నేహే, నేహే. 'వహమన్తరి' ఇత్యస్తాధాలోస్సకర్తకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్త నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మధుమదం=మధుచా మదః మధుమదః, తం మధుమదం; మదం, మదా, మదా. మధుమదశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. న-అవ్య. సః-సః, తా, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు,

ప్ర, వి. బాలాతపం - బాలశ్వాసా ఆతపశ్చ బాలాతపః, తం బాలాతపం; ఆతపం, ఆతపా, ఆతపాక్. బాలాతపశ్చః ఆ, పు, ద్వి, వి. ఇవ-ఆవ్య. ఆదానా-ఆదానాని ఆదాని, లేహం ఆదానాం; అబ్జస్య, అబ్జయోః, ఆదానాం. అబ్జశబ్దః ఆ, న, మ, బ. అకాలజలదోదయః-జలాని దదతీతి జలదాః, జలదానాం ఉదయః జలదాయః, అకాలే జలదోదయః అకాలజలదోదయః; ఉదయః, ఉదయా, ఉదయాక-అకాలజలదోదయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—యవనీతి. సరఘుః, యవనీనాం యవనశ్రీరాం, 'జాలేర' యాదయోపధా'దితివీ, ముఖానిపద్ధానీ వేత్త్యుపమితసమాసః, లేహం మధుసామద్యే నయో మదః మదరాగః, కార్యకారణయో రథేదేననిర్దేశః. తం, ననేహే, కథమివ? ఆకాలే ప్రావృద్వ్యతిరిక్తకాలే, జలదయః ప్రావృద్విపద్ధవికాసస్య అప్రస్తుతత్వాత్, అజ్ఞానాం సంబంధినం బాలాతప మివ, అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సారాతపస్య.

భావము.—పర్వము లేని కాలమందలి జలదోదయము తెల్లవారగ వికసించిన తామరపువ్వుములను బ్రకాశింపఁజేసెను ఎందఱు ఆచ్ఛాదించెమరీతి పద్మములనంటి ముఖములుగల పారశీక దేశమునందలి యవనజాతిస్త్రీలు వారిపెనిమిట్లతో కూడ సారాయము త్రాగి యలిశయించియుండెడి మతముయొక్క ప్రాభవమును రఘుమహారాజు ఓర్వక పోయెను. అనఁగా వారి ఉచ్చయము కన్నడికానన వారిపెనిమిట్లతో విస్తారము యుద్ధము చేయ రఘుమహారాజు ప్రయత్నపడెను.

శ్లో. సంగ్రామ స్తుములః తస్య పాశ్చాత్యై రశ్వసాధనైః,
శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజ స్యభూత్.

౬౦

పదచ్ఛేదము.—సంగ్రామః, తుములః, తస్య, పాశ్చాత్యైః, అశ్వసాధనైః, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే, రజసి, అభూత్.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజునకు, అశ్వసాధనైః=అశ్వ=తురగములే, సాధనైః=సహాయములుగాగల, పాశ్చాత్యైః=పశ్చిమ దేశమందుండెడి స్త్రీలుగలతోడను, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే=శార్ఙ్గ=ధనుస్సులయొక్క, కూజిత=హర్షిత జైముల చేత, విజ్ఞేయ=తెలియఁదగిన, ప్రతియోధే=ప్రతిభటులుగల, రజసి=ధూరియందు, తుములః=సంకులమయిన, సంగ్రామః=యుద్ధము, అభూత్=ఆయెను.

అకాంక్ష.—అభూత్=ఆయెను. కః=ఏది? సంగ్రామః=యుద్ధము. సంగ్రామః కథంభూతః=యుద్ధమెట్టిది? తుములః=సంకులమయినది. కస్య=దేనియందు? రజసి

ధూళియందు. రజసికదంధూలే=ధూళిపిట్టిని? శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే=శనుస్సుని
 మార్చిశబ్దములచే దెలియఁదగిన ప్రతిభటులుకలది. తైః=ఎవరితోడ? పాశ్చాత్యైః=పశ్చి
 మదేశమునందుండి మేచ్చులతోడ. పాశ్చాత్యైః కదంధూతైః = పశ్చిమదేశముందుం
 డెడిమేచ్చులెట్టివారు? ఆశ్వసాధనైః=తురంగములేసహాయముగాగలవారు. కస్య=ఎవనికి?
 కస్య=ఆరఘుమహారాజునకు.

శబ్దరూపసమాసములు — సంగ్రామః-సంగ్రామః, సంగ్రామా, సంగ్రామాః.
 సంగ్రామశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. తుముః-తుముః, తుముతా, తుములః తుములశబ్దః
 ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కస్య-కస్య, తయోః, తేషాం తచ్చబ్దః స, పు, ష, ఏ. పాశ్చాత్యైః-
 పశ్చాత్ భవాః పాశ్చాత్యైః, తైః పాశ్చాత్యైః; పాశ్చాత్యేన, పాశ్చాత్యభ్యాం,
 పాశ్చాత్యైః. పాశ్చాత్యశబ్దః ఆ, పు, త్ప, ట. ఆశ్వసాధనైః ఆశ్వసాధనానియమంతే
 ఆశ్వసాధనాః, తైః ఆశ్వసాధనైః; సాధనేన, సాధనాభ్యాం, సాధనైః. ఆశ్వసాధన
 శబ్దః ఆ, పు, త్ప, ట. శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే-శృంగాంవికారాః శార్ఙ్గాణి,
 శార్ఙ్గానాంకూజితాని శార్ఙ్గకూజితాని, శార్ఙ్గకూజితైః విజ్ఞేయాః శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయ్యాః,
 శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయ్యాః ప్రతియోధాః యస్మిన్ తత్ శార్ఙ్గ...విజ్ఞేయప్రతియోధం,
 తస్మిన్ శార్ఙ్గ...యోధే; ప్రతియోధే, ప్రతియోధయాః, ప్రతియోధేషు. శార్ఙ్గకూజిత
 విజ్ఞేయప్రతియోధశబ్దః ఆ, స, స, ఏ. రజసి-రజసి, రజసోః, రజస్సు. రజశ్శబ్దః స, న.
 స, ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవత్ 'భూనత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోర
 కర్త కాత్కర్తరి భూలేజ్జవరస్త్వే వదే ప్రవమపురుషైకవచనాంకః.

వ్యాఖ్య. — సంగ్రామః. కస్యరహాః, ఆశ్వసాధనైః పశ్చాద్బలైః పాశ్చా
 త్యైః యవనైస్సహ, 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసన్త్యగి' తిత్వక్, సహాశ్చేత్కృతీయా, శృంగా
 నాంవికారాః శార్ఙ్గాణి ధనుంషి, తేషాం, కూజితైః జ్యాశబ్దైః, అథవా శార్ఙ్గైః శృంగ
 సంబంధిభిః, కూజితైః, విజ్ఞేయాః అనుమేయాః, ప్రతియోధాః, ప్రతిభటాః, యస్మిన్
 తస్మిన్ రజసి, తుములః సంగ్రామః సంకులం యుద్ధ, మభూత్, 'తుములం రణసంకు
 ల' మిత్యమరః.

భావము. — అపారమగు నుజ్జ్వలనశముగల తురుష్కులవలన రేగినవీరకటివంటి
 దుష్టుల ధనుష్టంకారముచేతనే తెఱసిగొనఁదగిన యరిభటులతో రఘుమహారాజునకు
 నతిరభసముగ యుద్ధమాయెను.

శ్లో. భల్లాపవరితైః సేషాం శిరోభి శ్చక్రురై ర్మహీమ్,

తస్తార సరఘావ్యాప్తైః స త్తైద్రపటలై రివ.

౬౩

పదచ్ఛేదము.—భల్లాపవర్ణితైః, లేహం, శిరోభిః, శ్చక్రతైః, మహీం, కస్తార, సరఘావ్యాప్తైః, సః, త్తైద్రపటలైః, ఇవ.

అర్థము.—సః=అరఘుమహారాజా, భల్లాపవర్ణితైః=భల్ల=భల్లాయంధములచేత, ఆపవర్ణితైః=చేదించ బడ్డ, శ్చక్రతైః=ప్రపుంధముఖిరోముములుగల, లేహం=ఆప్లేఘ్యుల యొక్క, శిరోభిః=శిరములచేత, సరఘావ్యాప్తైః=సరఘా=మధుమక్షికములచేత, వ్యాప్తైః=వ్యాప్తములయిన, త్తైద్రపటలైరివ=లేనరేగడలచేతవలె, మహీం=భూమిని, కస్తార=అచ్ఛాదించెను.

అకాంత.—కస్తార=అచ్ఛాదించెను. కః=ఎవడు? సః=అరఘుమహారాజా. కాం=దీనిని? మహీం=భూమిని (సకర్తక ప్రయోగము). కైరివ=వేనిచేతవలె? త్తైద్రపటలైరివ=లేనరేగడలచేతవలె. త్తైద్రపటలైఃకథంభూతైః=లేనరేగడలెట్టివి? సరఘావ్యాప్తైః=మధుమక్షికములచేత వ్యాప్తములయినవి. కైః=వేనిచేత? శిరోభిః=శిరములచేత. లేహం=ఎవరియొక్క? లేహం=ఆప్లేఘ్యులయొక్క. శిరోభిఃకథంభూతైః=శిరములెట్టివి? భల్లాపవర్ణితైః=భల్లాయంధములచే చేదించబడ్డవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—భల్లాపవర్ణితైః-భల్లైః ఆపవర్ణితాః భల్లాపవర్ణితాని, తైః భల్లాపవర్ణితైః; ఆపవర్ణితేన, ఆపవర్ణితాభ్యాం, ఆపవర్ణితైః. భల్లాపవర్ణితశబ్దః ఆ, న, కృ, ఐ. లేహం-కస్య, కయోః, లేహం. కచ్చబ్దః ద, ఘ, వ, ఐ. శిరోభిః. శిరసా, శిరోభ్యాం, శిరోభిః. శిశ్యబ్దః స, న, కృ, ఐ. శ్చక్రతైః-శ్చక్రాణి ఏవమం తీరి శ్చక్రలాని, తైః శ్చక్రతైః; శ్చక్రతేన, శ్చక్రలాభ్యాం, శ్చక్రతైః. శ్చక్రశబ్దః ఆ, న, కృ, ఐ. మహీం-మహీం, మహ్యా, మహీః. మహీశబ్దః ఈ, ధ్రీ, ద్వి, వి. కస్తార-కస్తార, కస్తరతుః, కస్తరుః. 'స్త్రాహ్ ఆచ్ఛాదన' ఇత్యస్తాధాతోస్తుకర్తకా క్కర్తృభూలేలిట్ పరివైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సరఘావ్యాప్తైః-సరఘాఖి. వ్యాప్తాని సరఘావ్యాప్తాని, తైః సరఘావ్యాప్తైః; వ్యాప్తేన, వ్యాప్తాభ్యాం, వ్యాప్తైః. సరఘావ్యాప్తశబ్దః ఆ, న, కృ, ఐ. సః-సః, తా, లే. కచ్చబ్దః ద, ఘ, వ, ఐ. త్తైద్రపటలైః-త్తైద్రాభిః కృతాని త్తైద్రాణి, త్తైద్రాణాం పటలాని త్తైద్రపటలాని, తైః త్తైద్రపటలైః; పటలేన, పటలాభ్యాం, పటలైః త్తైద్రపటలశబ్దః ఆ, న, కృ, ఐ. ఇవ-ఆవ్యం.

వ్యాఖ్యా.—భల్లైరి. సరఘాః, భల్లాపవర్ణితైః బాణవిశేషకృతైః, శ్చక్రతైః ప్రపుంధాశిరోమక్షిః, సిద్ధాదిత్యబ్దవృక్కయః, లేహం, పాశ్చాత్యనాం, శిరోభిః.

సరఘాభిః, మధుమక్షికాభిః, వ్యాప్తైః, 'సరఘామధుమక్షికే' త్యమరః; త్కుద్రాస్సరఘాః, 'త్కుద్రావ్యంగానటికామ్యే సరఘాకంటకారికే' త్యమరః; త్కుద్రాభిః కృతాని త్కుద్రాణి, మధుని 'త్కుద్రం మధుని పానీయ' ఇతివిశ్వః. త్కుద్రాశ్చ మరవటరపాదపాదభీతి ఆహ్వాత్యయః, సంజ్ఞాయాంవిషయే, లేమంపటరైః పుంజైరివ, మహీం, తస్తారఘాదయామాస.

భావము.—రఘుమహారాజు భల్లముతో తుఱకలమెడలఁ జెగివడఁజేయుగా నా కలలు దీర్ఘములగు ముఖరోమములుగల పగుటచే లేనటిగలుగల లేనలేగడలవలె నుండి నని. అట్టికలలు భూమిని గనుపడక కప్పినవి.

శ్లో. అవనితశిరస్తాణాః శేషాస్తం శరణం యయుః,

ప్రణిపాతప్రతీకారః సంరంభో హి మహాత్మనామ్.

౨౪

పదచ్ఛేదము.—అవనితశిరస్తాణాః, శేషాః, తం, శరణం, యయుః, ప్రణిపాతప్రతీకారః, సంరంభః, హి, మహాత్మనామ్.

అర్థము.—శేషాః=హతావశిష్టలు, అవనితశిరస్తాణాస్సంతః=అవనిత=తీసివేయఁబడ్డ, శిరస్తాణాస్సంతః=టోపీలుగలవారగుచు, తం=ఆరఘుమహారాజును, శరణం=రక్షకునిగా, యయుః=బొందిరి. తథాహి=అదేసరి, మహాత్మనాం=పుణ్యులయొక్క, సంరంభః=తోభ, ప్రణిపాతప్రతీకారః=ప్రణిపాత=నమస్కారమే, ప్రతీకారః=ప్రతిక్రియగా కలిగినది.

అకాంక్ష.—ప్రణిపాతప్రతీకారః=నమస్కారమే ప్రతిక్రియగాకలిగినది. ఈ=ఏది? సంరంభః=తోభ (అకర్తృకప్రయోగము). శేషాం=ఎవరియొక్క? మహాత్మనాం=పుణ్యులయొక్క. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి. యయుః=బొందిరి. శేషాం=హతావశిష్టలు. కం=ఎవని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్తృకప్రయోగము). కథం భూతం=ఎట్టివానినిగా? శరణం=రక్షకునిగా. కథం భూతాస్సంతః=ఎట్టివారగుచు? అవనితశిరస్తాణాస్సంతః=తీసివేయఁబడినటోపీలు కలవారగుచు?

శబ్దరూపసమాసములు.—అవనితశిరస్తాణాః=అవనితాని శిరస్తాణానియైస్తే అవనితశిరస్తాణాః; శిరస్తాణాః, శిరస్తాణౌ, శిరస్తాణాః. అవనితశిరస్తాణశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. శేషాః=శేషః, శేషౌ, శేషాః. శేషశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. తం=తం, తౌ, తా. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, వి. శరణం=శరణం, శరణే, శరణాని. శరణశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. యయుః=యయా, యయతుః, యయుః. 'యాప్రావణ' ఇత్యస్తాధాతో నృకర్తృకాత్కర్తృభూతేణిట్ పరస్వేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రణిపాతప్రతీకారః=ప్రణిపాతవివ ప్రతికారోయస్యనః ప్రణిపాతప్రతీకారః; ప్రతీకారః, ప్రతీకారా, ప్రతీ

కారాః. ప్రతిపాతప్రతీకారశబ్దః అ, పు. ప్ర. వి. సంరంభః-సంరంభః, సంరంభా, సంరంభాః. సంరంభశబ్దః అ, పు. ప్ర. వి. హి-అవ్య. మహాత్మనాం-మహాత్ అత్తా యేషాంలే మహాత్మానః, లేషాం మహాత్మనాం, మహాత్మనః, మహాత్మనోః, మహాత్మనాం. మహాత్మశబ్దః న, పు. ప, బ.

వ్యాఖ్యా. — అపనీలేతి. శేషః హతావశిష్టాః, అపనీతశ్చరస్తానాః అపసారిత శీర్షణ్యాన్సంతః, శరణాగతలక్షణమేతత్, తం రఘుం, శరణం యయాః, కథాహి, మహాత్మనాం, సంరంభః క్షోభః ప్రతిపాతః ప్రణలిరేప ప్రతీకారోయస్యనః, పరశీయ మాధిత్వమేవ, మహాత్మనా మనన్యం, నతు జీవిత మితిభావః.

భావము. — చచ్చినవారుపోగా బ్రతికియందెడివారు టోపిలనుతీసికొని ఆరఘు మహారాజును శరణుజొచ్చిరి. మహాత్ములు శత్రువులగర్వముణచుటయందే దృష్టికలవారు గాని వారు నమ్ములయిన వెనుక చంపవలెననెడి శ్రోధముకలవారు కారుగద.

శ్లో. వినయంతే స్త తద్యోధా మధుభి ర్విజయశ్రమమ్,

అస్తీర్ణాజినరత్నాసు ద్రాక్షవలయభూమిషు.

పదచ్ఛేదము. — వినయంతే, స్త, తద్యోధాః, మధుభిః, విజయశ్రమం, అస్తీర్ణాజినరత్నాసు, ద్రాక్షవలయభూమిషు.

అర్థము. — తద్యోధాః = తత్ = రఘుమహారాజయొక్క, యోధాః = యుద్ధభటులు, అస్తీర్ణాజినరత్నాసు = అస్తీర్ణ = చరిత్ర = బడిన, అజినరత్నాసు = చర్మశ్రేష్ఠముగల, ద్రాక్షవలయ భూమిషు - ద్రాక్షవలయ = ద్రాక్షపందిళ్ళయొక్క, భూమిషు = ప్రదేశములయందు, మధుభిః = మద్యములచేత, విజయశ్రమం = విజయ = యుద్ధముచేసిన, శ్రమం = ఆయాసమును, వినయంతేన్ద = పోగొట్టుకొనిరి.

ఆకాంక్ష. — వినయంతేన్ద = పోగొట్టుకొనిరి. శే = ఎవరు? తద్యోధాః = ఆరఘుమహారాజయొక్క యుద్ధభటులు, కం = దేనిని? విజయశ్రమం = యుద్ధముచే నయిన ఆయాసమును (నకర్తక ప్రయోగము). కై = వేనిచేత? మధుభిః = మద్యములచేత. కాను = వేనియందు? ద్రాక్షవలయభూమిషు = ద్రాక్షపందిళ్ళయొక్క ప్రదేశములయందు. ద్రాక్షవలయభూమిషు కథంభూతాసు = ద్రాక్షపందిళ్ళయొక్క ప్రదేశములట్టివి? అస్తీర్ణాజినరత్నాసు = చరిత్ర = బడిన చర్మశ్రేష్ఠములకలవి.

కబ్బిరూపసమాసములు. — వినయంతే-వినయతే, వినయతే, వినయంతే. విశ్రాన్యకాత్ 'డిష్' ప్రాపణ' ఇకప్రస్తాద్ధాతో సుకర్తకాత్కర్తరీభావేతిత్ ఆత్మనేపదేనైవ భవపురుష బహువచనాంతః. స్త-అవ్య. తద్యోధాః, కన్య యోధాః తద్యోధాః; యో

భా, యోధా, యోధాః. తద్యోధశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. మధుభిః - మధునా, మధుభ్యాం, మధుభిః. మధుశబ్దః ఉ, న, తృ, బ. విజయశ్రమం-విజయేన శ్రమః విజయశ్రమః, తం విజయశ్రమం; శ్రమం, శ్రమా, శ్రమాక్. విజయశ్రమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఆస్తీర్థాజినరత్నాసు - ఆజినానాం రత్నాని ఆజినరత్నాని, ఆస్తీర్థాని ఆజినరత్నానియాసుతాః ఆస్తీర్థాజినరత్నాని, తాసు ఆస్తీర్థాజినరత్నాను; ఆ...రత్నాయాం, ఆ...రత్నయోః, ఆ...రత్నాసు. ఆస్తీర్థాజినరత్నాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, న, బ. ద్రాక్షావలయభూమిషు - ద్రాక్షాణాం వలయాః ద్రాక్షావలయాః, ద్రాక్షావలయానాంభూమయః ద్రాక్షావలయభూమయః, తాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు. భూమ్యాం, భూమా, భూమ్యాః, భూమిషు. ద్రాక్షావలయభూమిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, న, బ.

వ్యాఖ్యా.—వినయంత ఇతి. తస్యరహాః, యోధాః భటాః ఆస్తీర్థాని ఆజినరత్నాని చరిత్రేష్టాని యాసుతాసు ద్రాక్షావలయానాం ద్రాక్షాకుంజానాం భూమిషు 'మృద్వికాగోస్తరిద్రాక్షా స్వాద్విమధురనేలిచే' త్వమరః. ద్రాక్షాఫలప్రకృతికైర్ద్రాక్ష్యః, విజయశ్రమం యుద్ధభేదం, వినయంతేన ఆవసీయతవంతః, 'కర్తృస్థేచాశరీరే కర్తృణీ' త్యాక్త కేవలం, 'లట్'స్త' ఇతిభూతాథే లట్.

భావము. ఆరఘుమహారాజాయొక్క యుద్ధభటులు ద్రాక్షపండిళ్ళకింద శ్రేష్టములగున లోళ్ళరలుపులను చుచుకొని వానివయన గూర్చుండి ఆ ద్రాక్షపండ్లసారాయినీ త్రాగి యుద్ధమువలన కలిగిన శ్రమమును పోగొట్టుకొనిరి.

శ్లో. తతః ప్రతస్థే కాదేరిం భాస్వా నివ రఘు ద్విశవ్,

శరై రునై ని వోదీచ్యాక్ ఉద్ధరిష్య ప్రసా నివ.

౬౬

పదచ్ఛేదము.—తతః, ప్రతస్థే, కాదేరిం, భాస్వా, ఇవ, రఘుః, దిశం, శరైః, ఉదైః, ఇవ, ఉదీచ్యాక్, ఉద్ధరిష్య, రసాక్, ఇవ.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, రఘుః=రఘుమహారాజా, భాస్వానివ=సూర్యుడు వలె, శరైః=బాణములచేత, ఉదైః=రణముచేతవలె, ఉదీచ్యాక్=ఉత్తరజేకాధీశులను, రసానివ=ఉదకములనువలె, ఉద్ధరిష్య=నిర్మూలము చేయఁబోవువాడై, కాదేరిం = కుచేరసంబంధియైన, దిశం=ఉత్తరదిక్కునుగూర్చి, ప్రతస్థే=తల్లెను.

అకాంక్ష.—ప్రతస్థే=తల్లెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజా. కాం=దేనిని గూర్చి? దిశం=ఉత్తరదిక్కునుగూర్చి (సకర్తకప్రయోగము). దిశంకథంభూతాం=ఉత్తరదిక్కుట్టిది? కాదేరిం=కుచేరసంబంధియైనది. కథంభూతః=ఎటువంటివాడై? ఉద్ధరిష్య=నిర్మూలము చేయఁబోవువాడై. కానివ=కేనివలె? రసానివ=ఉదకములనువలె. శా=ఎవ

నిని? ఉదీచ్యాఁ=బచ్చిచుచేసనహితోత్తరదేశాధీశులు. కైవ=వేరిచేతనలె? ఉన్మైరివ= కిరణములచేతనలె కై=వేరిచేత? శరై=బాణములచేత. కఇస=ఎవనివలె? భాస్వానివ =సూర్యుఁడువలె. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అప్య. ప్రతస్థే - ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రత స్థితే. ప్రపూర్యకాత్ 'హగతివృత్తా' విత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్-రరిభూతేలిట్ అత్త నేపదే ప్రభవపురుషైకవచనాంతః. కాదేరిం-కుదేరస్యైతయం కాదేరిం, కాం కాదేరిం; కాదేరి, కాదేర్యా, కాదేరిః. కాదేరిశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. భాస్వా - భాస్వా, భాస్వంతే, భాస్వంతః. భాస్వచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అప్య. రఘుః - రఘుః, రఘూ, రఘువః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. దిశం - దిశం, దిశా, దిశః. దిశ్శబ్దః శ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శరై=శరణి, శరాభ్యాం, శరైః. శరశబ్దః అ, పు, త్వ, ఋ. ఉన్మైః- ఉన్మైణి, ఉన్మైభ్యాం, ఉన్మైః. ఉన్మైశబ్దః ఆ, పు, త్వ, ఋ. ఇవ-అప్య. ఉదీచ్యాఁ- ఉదగ్గవాః ఉదీచ్యాః, తాఁ ఉదీచ్యాః; ఉదీచ్యం, ఉదీచ్యా, ఉదీచ్యాఁ. ఉదీ చ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఋ. ఉద్ధరిమ్యఁ-ఉద్ధరిమ్యఁ, ఉద్ధరిమ్యంతే, ఉద్ధరిమ్యంతః. ఉద్ధరిమ్యచ్ఛబ్దఃత, పు, ప్ర, ఏ. రసాఁ - రసం, రసా, రసాఁ. రసశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఋ. ఇవ-అప్య.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః, రఘుఃభాస్వాఁసూర్యుఇవ, శరై బాణై, ఉన్మైః కిరణై నివ, 'కిరణోస్తమయూఖాంతగభ స్తిఘటిఘృప్తయ' ఇత్యమరః; ఉదీ చ్యాఁ, ఉదగ్గవాఁ, రసాఁ, ఉదకానివ, ఉద్ధరిమ్యఁ, ఉన్మైయమ్యఁ, కాదేరిం, కుదేరింసంబంధినిం, దిశముదీచిం, ప్రతస్థే, అనేకేవ శబ్దేయముపమా, యథాహదండి, 'ఏకానేకేవ శబ్దత్వా త్సా వాక్యాత్థోపమాద్విధే'తి.

భావము.—అనంతరమందు సూర్యుఁడు తనకిరణములచేత ఉదకములను పీల్చుటకు ఉత్తరాయగణగతుఁడయ్యెడివాగున రఘుమహారాజు బాణములచేత ఉత్తరదేశ పురాణాలనుక్కొనించుటకు ఉత్తరదిక్కునుగూర్చి వెళ్లెను.

శ్లో. వినితాధ్వశ్రమా స్తస్య సింధుతీరవివేష్టనైః,
దుధువు ర్వాజిన స్కుంధా స్తగ్గుకుంకుమకేసరాఁ.

౬౭

పదచ్ఛేదము.—వినితాధ్వశ్రమాః, తస్య, సింధుతీరవివేష్టనైః, దుధువుః, వాజి నః, స్కుంధాఁ, లగ్గుకుంకుమకేసరాఁ.

అర్థము.—సింధుతీరవివేష్టనైః-సింధు=నదవివేషముయొక్క, తీర=గట్టునందు, వివేష్టనైః=పార్శ్వటచేత, వినితాధ్వశ్రమాః-వినిత=పోగొట్టుకోబడిన, అధ్వశ్రమాః =

మార్గాయాసముగలిగిన, తస్య = ఆరఘుమహారాజయొక్క, వాజినః = ఆశ్వములు,
 లగ్నకుంకుమ కేసరాః = లగ్న = సుబంధించిన, కుంకుమ = కుంకుమపుష్పములయొక్క,
 కేసరాః = కింజల్కములుగల, స్కంధాః = భుజశిరస్సులను, దుఘ్రుః = కంపించజేసినది -
 ఆకాంక్ష. — మధుః = కంపించజేసినది. కే = వివిధ? వాజినః = ఆశ్వములు -

కాః = పేసిన? స్కంధాః = భుజశిరస్సులను (సకర్తకప్రయోగము). స్కంధాః కథం
 భూతాః = భుజశిరస్సులెట్టివి? లగ్నకుంకుమకేసరాః = సుబంధించిన కుంకుమపుష్పముల
 కింజల్కములు కలవి. తస్య = ఎవనియొక్క, తస్య = ఆరఘుమహారాజయొక్క వాజినః కథం
 భూతాః = ఆశ్వములెట్టివి? వివీతాఘ్రశ్రమాః = పోగొట్టుకొనబడిన మార్గాయాసముగలిగినవి -
 కై = పేసినచేత? సింధుతీరవివేప్తనైః = సింధుతీరమునదమకేవలముయొక్క గట్టునందుపొద్దుట చేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — వివీతాఘ్రశ్రమాః - అశ్వశ్రమాః, అశ్వశ్రమాః, వివీ
 తః అశ్వశ్రమాయైస్తే వివీతాఘ్రశ్రమాః; శ్రమాః, శ్రమా, శ్రమా. వివీతాఘ్రశ్రమ
 శబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తద్భట్టః ద, పు, మ, ఏ. సింధు
 తీర వివేప్తనైః - సింధోః తీర సింధుతీరం, సింధుతీరే వివేప్తనాని సింధుతీరవివేప్తనాని,
 తైః సింధుతీరవివేప్తనైః; వివేప్తనేన, వివేప్తనాన్యం, వివేప్తనైః. సింధుతీరవివేప్తనశబ్దక
 అ, న, త్వు, బ. దుఘ్రుః - దుఘ్రావ, దుఘ్రవయః. 'ఘ్రా' కంపనే' ఇత్యస్తాధాతోస్య
 కర్తకాత్కర్తృభూతేభిః పరస్మైవదే ప్రథమపురుషసూచననాంతః. వాజినః. వాజీ -
 వాజినా, వాజినః. వాజీశబ్దః న, పు, ప్ర, బ. స్కంధాః - స్కంధం, స్కంధాః
 స్కంధాః. స్కంధశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. లగ్నకుంకుమకేసరాః - కుంకుమాసాం
 కేసరాః కుంకుమకేసరాః, లగ్నాః కుంకుమకేసరాః యేషు తే లగ్నకుంకుమకేసరాః,
 రాః లగ్నకుంకుమకేసరాః; కేసరం, కేసరా, కేసరాః. లగ్నకుంకుమకేసరశబ్ద
 అ, పు, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా. — వివీ తేభి. సింధుర్నామకాశ్చీరదేశేశ్వన్నదవిశేషః, 'దేశేనదవి
 శేషే'థా సింధుర్నామనిత్రియా' మిత్యమరః; తస్యతీరే, వివేప్తనైః అంగచరివర్తనైః,
 వివీతాఘ్రశ్రమాః, గతమార్గభేదాఇత్యర్థః, తస్యరఘోః, వాజినః, అశ్వాః, లగ్నాః,
 కుంకుమకేసరాః కుంకుమకింజల్కాః, యేషురాః, అథవా లగ్నకుంకుమాః, కేసరాః,
 నటాః నివేనరాః, స్కంధాః, దుఘ్రుః, కంపయంతిస్త.

భావము. — సింధువనశివశ్చమగామినియైన నదముయొక్క తీరమందు రఘుమ
 హారాజయొక్క గుఱ్ఱములు మార్గాయాసముతీరుటకు పొర్లాడి వానిదేహములను అల్లా
 డించుకొనినవి. అట్లు పొర్లాడినవృషు వానిభుజశిరస్సులకు అంటుకొన్నకుంకుమపుష్పము
 వ్రాలినవి (అనగా ఆచుట విస్తారముగ కుంకుమ ఉన్నట్లుండెను).

శ్లో. తత్ర హూణావరోధానాం భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్,
కపోలపాటలాదేశి బధూవ రఘుచేష్టితమ్.

౬౮

పదచ్ఛేదము.—తత్ర, హూణావరోధానాం, భర్తృషు, వ్యక్తవిక్రమం, కపో-
లపాటలాదేశి, బధూవ, రఘుచేష్టితమ్.

అర్థము.—తత్ర=ఆయుత్తరపుదిక్కునందు, భర్తృషు = పతులయందు, వ్యక్త-
విక్రమం-వ్యక్త = స్ఫుటమున, విక్రమం=పరాక్రమముగల, రఘుచేష్టితం-రఘు =
రఘుమహారాజుయొక్క, చేష్టితం = వ్యాపారము, హూణావరోధానాం - హూణ -
హూణదేశపురాజులయొక్క, అవరోధానాం=అంతఃపుర శ్రీలయొక్క, కపోలపాట-
లాదేశి-కపోల = గండఘటములయందు, పాటల=ఎఱుపునకు, ఆదేశి = ఉపదేశకమైనది,
బధూవ=అయెను.

ఆకాంక్ష.—బధూవ=అయెను. కిం=ఏది? రఘుచేష్టితం=రఘుమహారాజుయొక్క
వ్యాపారము (అకర్తృకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టిది? కపోలపాటలాదేశి=గండ-
ఘటములయందు ఎఱుపునకు ఉపదేశకమైనది. కేహం=ఎవరియొక్క? హూణావరోధా-
నాం=హూణదేశపురాజుల అంతఃపుర శ్రీలయొక్క. రఘుచేష్టితం కథంభూతం=
రఘుమహారాజు వ్యాపారమెట్టిది? వ్యక్తవిక్రమం = స్ఫుటమైనపరాక్రమముకలిగినది.
కేహం=ఎవరియందు? భర్తృషు=పతులయందు. కుత్ర=ఎచ్చట? తత్ర=ఆయుత్తరపు-
దిక్కునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్ర-త్రలంతమవ్య. హూణావరోధానాం-హూణా-
నాం అవరోధాః హూణావరోధాః, కేహం హూణావరోధానాం; అవరోధస్య,
అవరోధయోః, అవరోధానాం. హూణావరోధశబ్దః అ, పు, స, బ. భర్తృషు-భర్తరి,
భర్త్రోః, భర్తృషు భర్తృశబ్దః ఋ, పు, స, బ. వ్యక్తవిక్రమం-వ్యక్తః విక్రమో-
యస్యత్ వ్యక్తవిక్రమం; విక్రమం, విక్రమే, విక్రమాణి. వ్యక్తవిక్రమశబ్దః అ, స,
ప్ర, ఏ. కపోలపాటలాదేశి-కపోలయోః పాటలః కపోలపాటలః, కపోలపాటలస్య
ఆదేశి కపోలపాటలాదేశి; ఆదేశి, ఆదేశిసి, ఆదేశిని. కపోలపాటలాదేశిశబ్దః న, న,
ప్ర, ఏ. బధూవ-బధూవ, బధూవతుః, బధూవుః. 'భూవత్తాయ' మిత్యస్తాధాతోర
కర్తృకాత్కర్తృభూలేట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రఘుచేష్టితం-రఘోః
చేష్టితం రఘుచేష్టితం; చేష్టితం, చేష్టితే. చేష్టితాని. రఘుచేష్టితశబ్దః అ, స, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత్రేతి. తత్రఉదీచ్యాంసితి, భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమం, భర్తృవధే-
నస్ఫుటపరాక్రమమిత్యర్థః, రఘుచేష్టితంరఘువ్యాపారః, హూణావసపదాః, శ్రీయోః
కేహమవరోధా అంతఃపురస్త్రియః, తానాంకపోలేషు, పాటలస్యపాటలిన్ముః, తాదనాది

కృతార్థుడృష్ట, ఆదేశీ ఉపదేశి, బభూవ, అథవా పాటలః, ఆదేశీ, ఉపదేశిస్త్రాయస్య తస్మ
భూవ. వ్యయంలేనాభ్యాతమిక్యర్థః

భావము. — రఘుమహారాజు ఉత్తరపుడేశమందు హూణరాజులనుసంహరించెను.
ఆయనయొక్క శైత్రవ్యాపారమువలన ఆరాజులభార్యలు వ్యసనముచేత చెంపలను ఆవి
శయముగఁ గొట్టుకొనిరి. అందుచే వాచెంపలు కందినవి.

శ్లో. కాంభోజాః స్మరతే సోధుం తస్య వీర్య మసేవ్యం,
గజాలానపరిక్లిప్తైః అంకోలైః సాన్సిర్థ మానకాః.

పదచ్ఛేదము. — కాంభోజాః, సమరే, సోధుం, తస్య, వీర్యం, అనీశ్వరాః, గజా
లనపరిక్లిప్తైః, అంకోలైః, సాన్సిర్థం, ఆనకాః.

అర్థము. — కాంభోజాః = కంభోజదేశాధీశులు, సమరే = యుద్ధమందు, తస్య = ఆ
రఘుమహారాజయొక్క, వీర్యం = పరాక్రమమును, సోధుం = సహించుటకు, అనీశ్వరా
స్సంతః = ఆనమధ్యలయినవారగుచు, గజాలానపరిక్లిప్తైః = గజ = వినుగులయొక్క, ఆలాన =
పాదబంధనములచేత, పరిక్లిప్తైః = పిరియఁబడిన, అంకోలైః సాన్సిర్థం = అంకోలపుక్షముల
తోడ, ఆనకాః = నమ్మలయిరి.

అకాంక్ష. — ఆనకాః = నమ్మలయిరి. కేవలము? కాంభోజాః = కంభోజదేశాధీ
శులు (అకర్తకప్రయోగము). శైస్సాన్సిర్థం = పేనిలోకూడ? అంకోలైః సాన్సిర్థం = అంకోల
పుక్షములలోకూడ. అంకోలైః కథంభూతైః = అంకోలపుక్షములెట్టివి? గజాలానపరిక్లి
ప్తైః = వినుగులపాదబంధనములచే నొరయఁబడ్డవి. కథంభూతాస్సంతః = ఎట్టివారగుచు?
అనీశ్వరాస్సంతః = ఆనమధ్యలయినవారగుచు. || కర్తుం = విమనెనుటకు? సోధుం = సహిం
చుటకు. || = దేనిని? వీర్యం = పరాక్రమమును. తస్య = ఎవనియొక్క? తస్య = ఆరఘుమహా
రాజయొక్క. కస్మిన్ = దేనియందు? సమరే = యుద్ధమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — కాంభోజాః - కంభోజి అభిజన్తో ఏషాంతే కాంభో
జాః; కాంభోజి, కాంభోజౌ, కాంభోజాః. కాంభోజశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ.
సమరే - సమరే, సమరయోః, సమరేషు. సమరశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. సోధుం - తుము
న్నంకమవ్య. తస్య - తస్య, తయోః, లేషాం. తచ్ఛబ్దః డ, పు, మ, ఏ. వీర్యం - వీర్యం,
వీర్యే, వీర్యాది. వీర్యశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. అనీశ్వరాః - ఈశ్వరానభవంతి త్వనీశ్వరాః;
అనీశ్వరాః, అనీశ్వరా, అనీశ్వరాః. అనీశ్వరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. గజాలానపరి
క్లిప్తైః - గజాలానాని ఆలానాని, గజాలానైః పరిక్లిప్తైః గజాలానపరి

జ్ఞప్తాః, తైః గజాలానపరిక్షిప్తైః; పరిక్షిప్తేన, పరిక్షిప్తాభ్యాం, పరిక్షిప్తేః. గజాలాన ము
క్షిప్తశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. అంకోరైః-అంకోరేన, అంకోలాభ్యాం, అంకోరైః. అం
కోలశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. సార్థం-అవ్య. ఆనతాః-ఆనతః, ఆనతో, ఆనతాః, ఆనత
శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా. — కాంభోజాశ్చ. కాంభోజాః, రాజాః, సమరే, తస్య నిఘాః,
వీర్యం పరాక్రమం, సోధుం, అనీశ్వరాః, అశక్తాస్సంతః, గజానామాలానంబంధనం,
భావేల్యుట్, 'విభాషితీయతే' రిత్వాత్వం. తేనపరిక్షిప్తైః పరిక్షితైః, అంకోరైస్సార్థం
పృథ్వికేషైస్సహ, ఆనతాః సమ్రాః.

భావము — కాంభోజరాజులు రఘుమహారాజుయొక్క పరాక్రమమునకునిలువ
లేక ఊడగచెట్లు వానికింగట్టుబడిన వినుంగకాళ్ళసంఖ్యయొక్కలవే ప్రారంభించి
విభేయులయిరి.

శ్లో. తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠాః తుంగద్రవిణరాశయః,
ఉపదా వివితు శ్శ్వశ్చ న్నో త్నేకాః కోసలేశ్వరమ్.

౭౦

పదచ్ఛేదము. — తేషాం, సదశ్వభూయిష్ఠాః, తుంగద్రవిణరాశయః, ఉపదాః,
వివితుః, శ్వశ్చ, న, ఉత్నేకాః, కోసలేశ్వరమ్.

అర్థము — తేషాం=కాంభోజరాజులయొక్క, సదశ్వభూయిష్ఠాః=సత్=సమీచి
నములయిన, అశ్వ=గుఱ్ఱములచేత, భూయిష్ఠాః=అధికములయిన, తుంగద్రవిణరాశయః =
తుంగ=ఉన్నతములయిన, ద్రవిణ=సువర్ణములయొక్క, రాశయః=రాసులనెడి, ఉపదాః =
కానుకలు, శ్వశ్చ=మాచిమాటికి, కోసలేశ్వరం=రఘుమహారాజును, వివితుః=ప్రవేశిం
చినది. ఉత్నేకాః=గర్వములొ, నవివితుః=ప్రవేశించకపోయినవి.

ఆకాంక్ష — నవివితుః=ప్రవేశించకపోయినవి. కే=వివిఉత్నేకాః=గర్వములొ.
కం=ఎవనిని? కోసలేశ్వరం=రఘుమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము). వివితుః = ప్రవేశి
ంచినవి. కాః=వివి? ఉపదాః=కానుకలు. కం=ఎవనిని?కోసలేశ్వరం=రఘుమహారాజు
ను (సకర్తకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? శ్వశ్చ=మాచిమాటికి. కే=వివియనెడిది? తుం
గద్రవిణరాశయః=ఉన్నతములయినసువర్ణములయొక్క రాసులనెడివి. తుంగద్రవిణరాశ
యః కథంభూతాః=ఉన్నతములయిన సువర్ణములయొక్క రాసులెట్టివి? సదశ్వభూయి
ష్ఠాః=సమీచినములయిన గుఱ్ఱములచేత అధికములయినవి. కేషాం=ఎవరియొక్క?తేషాం
=ఆకాంభోజరాజులయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — తేషాం-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః, ద, పు,
మ, బ. సదశ్వభూయిష్ఠాః. సంకశ్చలే ఆశ్వాశ్చ సదశ్వాః, సదశ్వైః భూయిష్ఠాః

నదశ్యభూయిష్టాః; భూయిష్టాః, భూయిష్టాః, భూయిష్టాః. నదశ్యభూయిష్టశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. తుంగద్రవిణరాశయః-ద్రవిణానాం రాశయః ద్రవిణరాశయః, తుంగద్రవిణరాశయశ్చ తుంగద్రవిణరాశయః; రాశి, రాశీ, రాశయః. తుంగద్రవిణరాశిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ ఉపదాః-ఉపదా, ఉపదే, ఉపదాః. ఉపదాశబ్దః అ, ట్రి, ప్ర, బ. వివిహః-వివేశ, వివిశతుః, వివిహః. 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్తృకాశ్చర్తృభూలేట్ సర్వైవదే ప్రకమపురుష బహువచనాంతః. శశ్వత్ - అవ్య. న-అవ్య. ఉల్లేకః-ఉల్లేకః, ఉల్లేకా, ఉల్లేకాః. ఉల్లేకశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. శోసలేశ్వరం - శోసలానాం ఈశ్వరః శోసలేశ్వరః, తం శోసలేశ్వరం; ఈశ్వరం, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. శోసలేశ్వరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్య.-లేహమితి. లేహం కాంభోజానాంసద్భిరశైవ్యరూపియిష్టాః, తుంగాద్రవిణానాంసద్భానాం, హింజ్యం ద్రవిణిద్భుమ్న' మిత్యమరః; రాశయవివఉపదాః ఉపాయనాని, 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ఉపహరస్తతోవదే' త్యమరః; శోసలేశ్వరం రఘుం, శశ్వత్ అనకృత్, వివిహః 'ముహూపునః పునశ్యశ్వదభీష్ట మసకృత్సమ' ఇత్యమరః; తథాపి, ఉల్లేకాః, గర్వాస్తు, నవివిహః, సత్యః గర్వకారణే నగర్వితఇత్యర్థః.

భావము - ఆ కాంభోజరాజులు రఘుమహారాజునకు శ్రేష్ఠమయిన జాత్యశ్వములను ధనరాసులను కానుకలుగా ఇచ్చిగాని వీనివలన రఘుమహారాజు గర్వపడినవాడు కాదు.

శ్లో. తతో శారీగురుం శైల మాసతో హాశ్వసాధనః,
వర్ధయన్మివ తత్కూటా నుద్ధూతై ధాతురేణుభిః. ౭౦

పదచ్ఛేదము.-తతో, శారీగురుం, శైలం, ఆరురోహ, అశ్వసాధనః, వర్ధయన్, ఇవ, తత్కూటాః, ఉద్ధూతైః, ధాతురేణుభిః

అర్థము.-తతో=అనంతరమందు, అశ్వసాధనః=అశ్వ=గుఱ్ఱములే, సాధనః=సహాయములుగకలిగిన రఘుమహారాజు, శారీగురుం=శారీ=పాస్వలికి, గురుం=తండ్రియైన, శైలం=హిమవత్పర్వతమును, ఉద్ధూతైః=అశ్వములములచే నెగరగొట్టబడిన, ధాతురేణుభిః - ధాతు=గ్రోతాది ధాతువులయొక్క, రేణుభిః=ధూళిలచేత, తత్కూటాః - తల్=అహిమ=త్వర్వతముయొక్క, కూటాః=శిఖరములను, వర్ధయన్మివ=వృద్ధినిబొందించెడివాడునలె, ఆరురోహ=ఎక్కిను.

అకాంక్ష.-ఆరురోహ=ఎక్కిను. కః=ఎవడు? అశ్వసాధనః=గుఱ్ఱములేసహాయములుగకలిగినరఘుమహారాజు. కం=చేని? శైలం=హిమవత్పర్వతమును(సకర్తక ప్రయో

గము). కథంభూతభవః=ఎట్టివాడువలె? వర్ధయన్నివ = పుద్ధినిబొందించెడువాఁడవలె.
 కాక్=వేసిని? తత్కూటాక్=అహిమవత్పర్వతముయొక్కభిరములను. కై=వేచిత? ధాతురేణుభిః=గైరికాదిధాతువుల ధూళులచేత. ధాతురేణుభిఃకథంభూతైః=గైరికాది
 ధాతువులయొక్క ధూళులెట్టివి? ఉద్ధూతైః=అశ్వఖురములచే నెగరగొట్టఁబడినవి-కైలం
 కథంభూతం=హిమవత్పర్వతమెట్టిది? గౌరీగురుం=పార్వతి తండ్రియైనది. కదా = ఎపు
 డు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అప్య. గౌరీగురుం-గౌర్యాగురుః గౌరీగురుః,
 తం గౌరీగురుం, గురుం, గురూ, గురూక్. గౌరీగురుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. కైలం -
 కైలం, కైలా, కైలాక్. కైలశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఆరురోహ-ఆరురోహ, ఆరురు
 హతుః, ఆరురుహుః. ఆశ్వాత్మకాల్ 'యహావీజజన్మనిప్రాదుర్భావ' ఇత్యస్తాధాత్మాస్స
 కర్తకాత్కర్తృభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అశ్వసాధనః-అశ్వా
 సాధనాని యస్యసః అశ్వసాధనః, సాధనః, సాధనౌ, సాధనాః అశ్వసాధనశబ్దః ఆ,
 పు, ప్ర, ఏ. వర్ధయక్ - వర్ధయక్, వర్ధయంతౌ, వర్ధయంతః వర్ధయన్త్యబ్దః
 త, పు, ప్ర, ఏ ఇవ-అప్య. తత్కూటాక్ - తస్య కూటాః తత్కూటాః,
 తాక్తత్కూటాక్, కూటం, కూటా, కూటాక్. తత్కూటశబ్దః ఆ, పు ద్వి, బ.
 ఉద్ధూతైః-ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. ఉద్ధూతశబ్దః ఆ, పు, కృ, బ.
 ధాతురేణుభిః-ధాతునాంరేణుభిః ధాతురేణుభిః, కై ధాతురేణుభిః, రేణువా. రేణు
 భ్యాం, రేణుభిః. ధాతురేణుశబ్దః ఉ, పు, త్వు, బ.

వాక్యా.—తతఃఇతి. తతోనంతరం, అశ్వసాధనస్యక్, గౌర్యాగురుం, విత
 రం, కైలం, హిమవతమిత్వర్థః, 'గురూగీష్వతిప్రాద్యా' విత్యమరః, ఉద్ధూతైః, అశ్వ
 ఖురోద్ధూతైః, ధాతునాంగైరికాదీనాంరేణుభిః. 'రేణుర్ద్వయోస్త్రినూంధూ' రిత్వి
 మరః; తత్కూటాక్, తస్యశృంగాణి, 'కూటాస్త్రీశిఖరశృంగ' మిత్వమరః, వర్ధయ
 న్నివ, ఆరురోహ, ఉత్పత్తద్భూతిదర్శనా ద్విశిఖరపృథ్విప్ర మోజాయత ఇతి భావః.

భాషము.—రఘుమహారాజగుణములమీదహిమవత్పర్వతమునెత్తెగురు. అగుణ
 మునునుచున్నప్పుడురేనిగైరికాదిధాతులపరాగములచేగొండపెరుగుచున్నదోయననున్నది.

శ్లో. శశంస తుల్యసత్వానాం సైన్యఘోషేఽవ్యసంప్రమమ్,
 గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్త్యావలోకనమ్. 2౨

పదచ్ఛేదము.—శశంస, తుల్యసత్వానాం, సైన్యఘోషే, అపి, ఆసంప్రమం,
 గుహాశయానాం, సింహానాం, పరివృత్త్య, ఆవలోకనమ్.

అర్థము. — తుల్యసత్వానాం-తుల్య=సమానమయిన, సత్వానాం=బలముగ లెగిన, గుహాశయానాం-గుహా=గుహలయందు, శయానాం=పండుకొనియుండిన, సింహానాం=సింహములయొక్క, పరిపూర్ణ=వెనుకకులిగి, అవలోకనం=చూచుట, సైన్యఘోషే=సైన్యఘోష=సేనాకలకల్పనయందును, అసంభ్రమం=అంతఃకోభవిరహమును, శశంస=చెప్పెను.

ఆకాంక్ష — శశంస=చెప్పెను. కిం=ఏది? అవలోకనం=చూచుట. కం=దేనిని? అసంభ్రమం=అంతఃకోభవిరహమును (సక్తిక ప్రయోగము) కస్తిన్య=దేనియందును? సైన్యఘోషే=సేనాకలకల్పనయందును. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? పరిపూర్ణ=వెనుకకులిగి. కేహం=వేరియొక్క. సింహానాం=సింహములయొక్క. సింహానాంకథంభూతానాం=సింహములెట్టివి? గుహాశయానాం = గుహలయందుపండుకొనియుండునవి. పునఃకథంభూతానాం=ఇంకయునెట్టివి? తుల్యసత్వానాం=సమానమైన బలముకలినవి.

శబ్దరూపసమాసములు — శశంస-శశంస, శశంసతుః, శశంసుః. 'శంసుస్తౌతా' ఇత్యస్తాభాతోరకర్త కాత్కర్తృభూతేభ్యో పరస్మైవదే ప్రథమపురుషవైకవచనాంతః. తుల్యసత్వానాం-తుల్యం సత్వంచేహంతే తుల్యసత్వాః, లేహం తుల్యసత్వానాం, సత్వస్య, సత్వయోః, సత్వానాం. తుల్యసత్వశబ్దః ఆ, పు, ష, ఐ. సైన్యఘోషే-సైన్యా. నాంఘోషే సైన్యఘోషః, తస్మిన్ సైన్యఘోషే, ఘోషే, ఘోషయోః, ఘోషేష్యు సైన్యఘోషశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. అః-అస్య. అసంభ్రమం-న సంభ్రమః అసంభ్రమః, తం అసంభ్రమం; అసంభ్రమం, అసంభ్రమా, అసంభ్రమాన్. అసంభ్రమశబ్దః ఆ, పు, డ్వి, ఏ. గుహాశయానాం-గుహాసుశేరతఇతి గుహాశయాః, లేహం గుహాశయానామ్; శయస్య, శయయోః, శయానామ్ గుహాశయశబ్దః ఆ, పు, ష, ఐ. సింహానాం-సింహస్య, సింహయోః, సింహానాం. సింహశబ్దః ఆ, పు; ష, ఐ. పరిపూర్ణ-ల్యబంతమవ్య. అవలోకనం-అవలోకనం, అవలోకనే, అవలోకనాని. అవలోకనశబ్దః ఆ, స, త్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — శశంసేతి. తుల్యసత్వానాం, సైన్యైశ్చమానబలానాం గుహాసుశేరత ఇతిగుహాశయాః, 'అధికరణేతే' రిక్త్యచ్యుక్తయః, లేహంసింహానాంసంబంధిపరివృత్త్య బలావృత్త్య, అవలోకనంశయత్రైవగ్రీవాభంగేన అవలోకనకర్తృ, సైన్యఘోషే సేనా కలకలేసంభ్రమకారితేన సత్వసి అసంభ్రమంతఃకోభవిరహం, సభాప్రసజ్యప్రతిషేధోఽపి తత్పురుష సమానఇవ్యతే. శశంసకథయామాన, సైన్యైశ్చ ఇత్యర్థాల్లభ్యతే, బాహ్యచేష్టితమేష, మనోవృత్తేషుమాదకమితిభావః, అసంభ్రాంతత్వేహేతుః, తుల్యసత్వానామితి, సహి రమబలి సమబలాద్విధేదేతిభావః.

భావము. — రఘుమహారాజునైన కులుకొలహలముతో నడుచుచుండనాతెంకల్లు
గుహలలో పంపిణీని యొందుసింగములు వారితో బలమున నమానములే కాబట్టి వెలుది
పాటిపోక తిరిగిచూచుచుండెను. అందువలన నైన కులుసింహములు నమానులు అనితో చెడి.

శ్లో. భూర్జేషు మర్తరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః,
గంగాశీకరిణో మార్గే మరుత స్తం సిషేవరే.

23

పదచ్ఛేదము. — భూర్జేషు, మర్తరీభూతాః, కీచకధ్వనిహేతవః, గంగాశీకరిణః,
మార్గే, మరుతః, తం, సిషేవరే.

అర్థము. — భూర్జేషు = భుజవృక్షవృక్షములయందు, మర్తరీభూతాః = మర్తరధ్వ
నివిశిష్టములైనట్టియు, కీచకధ్వనిహేతవః = కీచక = వేణువిశేషములయొక్క, ధ్వని = ధ్వను
లకు, హేతవః = కారణభూతములయినట్టియు, గంగాశీకరిణః = గంగా = గంగానదియొక్క,
శీకరిణః = తుంపురులుకలిగిన, మరుతః = వాయువులు, మార్గే = మార్గమందు, తం = ఆరఘుమహా
రాజును, సిషేవరే = నేవించినవి.

ఆకాంక్ష. — సిషేవరే = నేవించినది. కే = వీని? మరుతః = వాయువులు. తం = ఎవనిని?
తం = ఆరఘుమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము). కస్మిన్ = దేనియందు? మార్గే = మార్గ
మందు. మరుతః కథం భూతాః = వాయువులెట్టివి? గంగాశీకరిణః = గంగానదియొక్క తుంపు
రులుకలిగినవి, పునః కథం భూతాః = ఇంకయు నెట్టివి? కీచకధ్వనిహేతవః = వేణువిశేషముల
యొక్క ధ్వనులకు కారణభూతములయినవి పునః కథం భూతాః = ఇంకయు నెట్టివి? మర్త
రీభూతాః = మర్తరధ్వని విశిష్టములయినవి. కేషు = వేనియందు? భూర్జేషు = భుజవృక్ష
వృక్షములయందు.

శబ్దరూపరమాసములు. — భూర్జేషు-భూర్జే, భూర్జయోః, భూర్జేషు. భూర్జశబ్దః
అ, పు, స, బ. మర్తరీభూతాః-అమర్తరా మర్తరాః సంపద్యమానాభూతాః మర్తరీ
భూతాః, మర్తరీభూతాః, మర్తరీభూతౌ, మర్తరీభూతా. మర్తరీభూతశబ్దః అ, పు,
ప్ర, బ. కీచకధ్వనిహేతవః-కీచకానాం ధ్వనయః కీచకధ్వనయః, కీచకధ్వనినాం, హే
తవః కీచకధ్వనిహేతవః, హేతుః, హేతుా, హేతవః. కీచకధ్వనిహేతుశబ్దః ఉ, పు,
ప్ర, బ. గంగాశీకరిణః-గంగాయాశీకరాః గంగాశీకరాః గంగాశీకరాః, ఏమంసంతిరి
గంగాశీకరిణః, శీకరీ, శీకరిణౌ, శీకరిణః. గంగాశీకరిణశబ్దః న, పు, ప్ర, బ. మార్గే-
మార్గే, మార్గయోః, మార్గేషు. మార్గశబ్దః అ, పు, స, ఏ. మరుతః-మరుత్, మరుతౌ,
మరుతః. మరుచ్చబ్దః త, పు, ప్ర, బ. తం-తం, తౌ, తా. తచ్చబ్దః ద, పు, డ్వి,
ఏ. సిషేవరే-సిషేవే, సిషేవారే, సిషేవరే. 'షేవసేవన' ఇత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్త కా
త్కర్తరీభూతేబ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషభూతవచనాంతః,

వ్యాఖ్య. — భూదేష్టితి. భూశ్రేష్ఠభుజవత్ప్రతేషు, 'భుజవత్' భుజోభూ-ర్థి' మృదుత్వకృత్ కౌశలీతియాదవః, మర్త్యః, తుష్క-వృక్షస్యః 'మర్త్య' రమ్యమృతత్వా నా' మితియాదవః; అయంచశుక్లాదిశబ్దవత్ గుణిన్యపిర్ధతే ప్రయోగ్యతేచ, 'మర్త్య' తైరగరు భూచగంధిభి' ని; 'లోమర్త్య' రీభూతాః, సుర్తరశబ్దసంఘో భూతాః శ్చర్ధః, కిచకానాం చేణువిశేషాణాం, ధ్వనిహేతవః, శ్రోత్రసుఖావశేషేతిభావః, గంగాయాః శీతరాశి ఏ హం సంఠితి గంగాశీతాః, శీతలాశ్చర్ధః, మరుతః, వాతాః, మాల్దేకంరఘుం, సిమేచితే, అసేపంతేశ్చర్ధః.

భాషణము. — ఆహుతి, మార్గములూ వీరుచుండిన తిన్ననిగాలివలన మృదుచర్మము గలభుజవత్ప్రవృత్తుములలోని యాతులుకను మర్త్యస్వనిబుడైనను. వెదురులు శ్రవ్యమైనభస్మ సిని కలుగ జేయుచుండినవి. గంగానదీతీర్థములనుంచి తుంపురులు వచ్చుచుండినవి. ఇట్టి మందశీతలమరుతములు రఘుమహారాజునకు శ్రీయకరములయ్యుండెను.

శ్లో. విశ్రమ్య స్మరేరూఢాం ఛాయా స్వధ్యాప్య సైనికాః,

పుషదో వాసితోత్సంగా నిష్ణామృగనాభిః.

2౪

పంచదము. — విశ్రమ్య, నమేరూఢాం, ఛాయాను, ఆధ్యాప్య, సైనికాః, పుషదః, వాసితోత్సంగా, నిష్ణామృగనాభిః.

ఆరము — సైనికాః = సేనాజనులు, నమేరూఢాం = సురపున్నాగపృక్షములయొక్క, ఛాయాను = నీడలయందు, నిష్ణామృగనాభిః = నిష్ణా = హూర్పుండియుండిన, మృగ = కస్తూరిమృగములయొక్క, నాభిః = కస్తూరులచేత, వాసితోత్సంగా = వాసిత = వాసనా యుక్తముగ చేయఁబడిన, ఉత్సంగా = సమీపప్రదేశములుగల, దృషదః = పాహణములను, ఆధ్యాప్య = అభిష్ఠించి, విశ్రమ్య = శ్రాంతినిబొంది.

అకాంక్ష — విశ్రమ్య = శ్రాంతినిబొంది. కే = ఎందు? సైనికాః = సేనాజనులు (ఆకర్షక ప్రయోగము). కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ఆధ్యాప్య = అభిష్ఠించి. కాః = చేనివి? దృషదః = పాహణములను. దృషదఃకథంభూతాః = పాహణములెట్టివి? వాసితోత్సంగా = వాసన యుక్తములగ చేయఁబడిన సమీపప్రదేశముకలిగినవి కాభిః = చేనిచేత? నిష్ణామృగనాభిః = హూర్పుండియుండిన కస్తూరిమృగముల కస్తూరులచేత. కాను = చేనియందు? ఛాయాను = నీడలయందు. కేహం = చేనియొక్క? నమేరూఢాం = సురపున్నాగపృక్షములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు — విశ్రమ్య - విశ్రామ్య, విశ్రమ్యతుః, విశ్రమ్యః. విశ్రామ్యకాల్ 'శ్రమకపసిభేదేచ' తృప్త్యాధారకర్త కాత్కర్తరీభూతేట్ పరస్మై పదేప్రథమపురుష బహువచనాంతః. నమేరూఢాం - నమేరోః, నమేరోః, నమేరూఢాం. నమేరుశబ్దః ఉ, పు, ష, ణ. ఛాయాను-ఛాయాయాం, ఛాయయోః, ఛాయాను.

ధామశబ్దః ఆ, శ్రీ, స, బ. అధ్యాత్మ-ల్యబంధమవ్య. నైసికాః-సేనాయాం సమే
వేతాః నైసికాః; నైసికః, నైసికా, నైసికా. నైసికశబ్దః ఆ, వు, ర, బ. దృవదః-
దృవదం, దృవదౌ, దృవదః. దృవచ్ఛబ్దః ద, శ్రీ, ద్వి, బ. వాసితోత్సంగాః-వాసి
తాః ఉత్సంగాః యాసాంతాః వాసితోత్సంగాః, తాః వాసితోత్సంగాః; ఉత్సంగాం,
ఉత్సంగే, ఉత్సంగాః. వాసితోత్సంగాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, బ. నిష్ణమ్మగనాభిభిః-
నిష్ణాశ్చలేమృగాశ్చ నిష్ణమ్మగః, నిష్ణమ్మగానాం నాభయః నిష్ణమ్మగనాభయః,
తాభిః నిష్ణమ్మగనాభిభిః; నాభ్యా, నాభిభ్యాం, నాభిభిః. నిష్ణమ్మగనాభిశబ్దః ఇ,
శ్రీ, క్త్, బ.

వ్యాఖ్య. — విశ్రమమితి. నైసికాః సేనాయాం సమవేతాః, 'ప్రాగ్వాచ శ్లేషః'
నితకృత్యయః, సమేయాణాం సురభున్నా గానాం ధామసనిష్ణానాం, దృవత్సూపవి
ష్టానాం మృగాణాం నాభిభిః వాసితోత్సంగాః సురభితలాః దృవదః శిలాః అధ్యాత్మస్యా
ధిష్ఠాయ, విశ్రమము ద్విశ్రాంతాః.

ధావము. — రఘునైసికులు మార్గములో సురభాన్న చెట్లక్రింద బండలవయిన విశ్ర
మించుకొనిరి. అబండలు పూర్వము కస్తూరిమృగములచే వాసముచేయఁబడినందున గస్తూ
రివాసనలతో యుక్తములై యుండినవి.

శ్లో. సరళాసక్తమాతంగస్త్రైవేయస్ఫురితత్త్విషః,

అసన్నోషధయో నేతుర్నక్తమన్నేహదీపికాః.

౭౫

పదచ్ఛేదము. — సరళాసక్తమాతంగస్త్రైవేయస్ఫురితత్త్విషః, ఆసన్, ఓషధయః,
నేతుః, నక్తం, అన్నేహదీపికాః.

అర్థము — సరళాసక్తమాతంగస్త్రైవేయస్ఫురితత్త్విషః - సరళా=సరళవృక్ష
ములయందు, ఆసక్త=సంబంధింప బడిన, మాతంగ=గజములయొక్క, స్త్రైవేయ=కంఠ
శృంఖలములయందు, స్ఫురిత=ప్రతిఫలించిన, త్త్విషః = కాంతులుగల, ఓషధయః =
జ్యోతిర్లతలు, నేతుః = నాయకుఁడయిన రఘుమహాబాహునకు, నక్తం=రాత్రియందు,
అన్నేహదీపికాః-అన్నేహ=తైలశూన్యములయిన, దీపికాః=దీపములు, ఆసన్=అయినవి.

ఆ కాంక్ష — ఆసక్త=అయినవి. కాః=ఏవి? ఓషధయః=జ్యోతిర్లతలు (అకర్తృక
ప్రయోగము). కాః=ఏవి? అన్నేహదీపికాః = తైలశూన్యములయిన దీపములు. కదా =
ఎపుడు? నక్తం=రాత్రియందు. కన్య=ఎవని? నేతుః=నాయకుఁడయిన రఘుమహాబాహు
నకు. ఓషధయః=కథంభూతాః=జ్యోతిర్లతలెట్టివి సరళాసక్తమాతంగస్త్రైవేయస్ఫురిత
త్త్విషః=సరళవృక్షములయందు సంబంధింపఁబడిన గజముల కంఠశృంఖలయందు ప్రతి
ఫలించిన కాంతులుగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—సరళాసక్తమాతంగ శ్రీవేయస్ఫురితత్విషః-సరళేషు అసక్తాని సరళాసక్తాని, శ్రీవాయాంభవాని శ్రీవేయాణి, మతంగానాం శ్రీవేయాణి మాతంగశ్రీవేయాణి, సరళాసక్తానిచ తాని మాతంగశ్రీవేయాణిచ సరళాసక్తమాతంగశ్రీవేయాణి, సరళా...శ్రీవేయేషు స్ఫురితాః సర...శ్రీవేయస్ఫురితాః, సరళా...స్ఫురితాః త్విషః యానాంతాః సరళా...త్విషః; త్విష్, త్విషా, త్విషః. సరళా సక్తమాతంగశ్రీవేయస్ఫురితత్విట్పట్టః ష, స్త్రీ, ప్ర, బ. ఆసన్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అశభువీ' త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరిభూతేలజ్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. ఓషధయః-ఓషధిః, ఓషధీ, ఓషధయః ఓషధిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, బ. నేతుః-నేతుః, నేత్రోః, నేత్రాణాం. నేతృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. నక్తం-అప్య-అన్నే హాదిసికాః-నవిద్యతే స్నేహోయానాం తాః అన్నేహః, అన్నేహశ్చ తాః దీప్తికాశ్చ అన్నేహాదిసికాః; దీప్తికా, దీప్తికే, దీప్తికాః. అన్నేహాదిసికాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్య—సరళేతి. సరళేషు దేవదారువిశేషేషు, అసక్తాని సంభితాని మాతంగానాం గణానాం శ్రీవాసుభవాని శ్రీవేయాణి కంఠశృంఖలాని, శ్రీవాభ్యోగేచ్ఛేతి చకారాత్ ధక్వీత్యయః, లేష స్ఫురితత్విషః ప్రతిఫలితభావః, ఓషధయః, నక్తంబ్రు లంత్యైవతావిశేషః, నేతుః నాయకస్వరూపః, అన్నేహాదిసికాః, తైలనిరపేక్షదీప్తికాః ఆసన్.

భావము.—దేవదారువృక్షములకు కట్టఁబడిన యేనుఁగులమెడగొలుసులతో ప్రతిఫలించిన లతకాంతి రఘుమహారాజునకు చమురులెని దీపములవలె నుండెను.

శ్లో. తస్యోత్సృష్టనివాసేషు కంఠరజ్జుక్షతత్వచః,
గజవర్షిరాతేభ్య శ్శశంసు ద్దేవదారవః.

౭౬

పదచ్ఛేదము.—తస్య, ఉత్సృష్టనివాసేషు, కంఠరజ్జుక్షతత్వచః, గజవర్ష, కిరాతేభ్యః, శశంసుః, దేవదారవః.

అర్థము.—తస్య=అరఘుమహారాజయొక్క. ఉత్సృష్టనివాసేషు-ఉత్సృష్ట=విడుచబెట్ట, నివాసేషు=నేనానివాసస్థలములయందు, కంఠరజ్జుక్షతత్వచః=కంఠరజ్జు=కంఠ శృంఖలములచేత, క్షత=ఒరియఁబడ్డ, త్వచః=త్వక్కులుకలెన, దేవదారవః=దేవదారువృక్షములు, కిరాతేభ్యః=వ్యాధులతోఁబడు, గజవర్ష=గజప్రమాణమును, శశంసుః=చెప్పినవి.

అకాంక్ష.—శశంసుః=చెప్పినవి. కే=ఏవి? దేవదారవః=దేవదారువృక్షములు. కి=దేని? గజవర్ష=గజప్రమాణమును(సకర్తృకప్రయోగము). కేభ్యః=ఎవరితోఁబడు? కిరా

లేభ్యః=వ్యాదులకొలుపు. దేవదారవఃకథంభూతాః=దేవదారువృక్షములెట్టివి? కంఠర
జ్జాతుతత్వచః=కంఠశృంగులములచే నొరయఁబడిన త్వక్కులుకలిగినవి. కేఘ=చేనియందు?
ఉత్సప్తనివాసేఘ=విడువఁబడినసేనానివాసస్థలములయందు. కస్య=ఎవనియొక్క. తస్య=ఆరఘుమహారాజయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్య-తస్య. తయోః, లేఘం. తచ్చట్టః ద, పు, ప.
ని. ఉత్సప్తనివాసేఘ - ఉత్సప్తాశ్చ లే నివాసాశ్చ ఉత్సప్తనివాసాః, లేఘ
ఉత్సప్తనివాసేఘ; నివాసే, నివాసయోః, నివాసేఘ. ఉత్సప్తనివాసశబ్దః అ, పు
స, బ. కంఠరజ్జాతుతత్వచః=కంఠేఘ రజ్జవః కంఠజ్జవః, కంఠరజ్జభిః త్తతాః కంఠరజ్జ
త్తతాః, కంఠరజ్జాతుతత్వచః, త్వచః యేహంతే కంఠరజ్జతత్వచః; త్వక్, త్వచా, త్వచః
కంఠరజ్జాతుతత్వశబ్దః చ, పు, ప్ర, బ. గజవర్ష-గజానాం వర్ష గజవర్ష, త-గ
వర్ష; వర్ష, వర్షణీ, వర్షాణి. గజవర్షణీశబ్దః న, న, ద్వి, వి. కిరాలేభ్యః-కిరాతాయ
కిరాతాభ్యాం, కిరాలేభ్యః. కిరాతశబ్దః అ, పు, చ, బ శశంసు-శశంస, శశంసకు
శశంసుః. 'శమ్నుస్తుతా' విత్సప్తాద్ధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరిభూలేటిట్ పరస్మై-దేవ
మపురుషబహువచనాంతః. దేవదారవః-దేవదారుః, దేవదారుః, దేవదారుః,
దారవః. దేవదారుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా. — తస్యేతి. తస్యరఘోః, ఉత్సప్తేఘ ఉట్టిలేఘనివాసేఘ, సే
నివాసేఘ, కంఠరజ్జాభిః గజవర్షణీశబ్దః త్తతాః నిష్పిష్టాః త్వచః యేహంతే దేవదా
కిరాలేభ్యః, గజానాంవర్ష ప్రమాణం, 'వర్షదేహప్రమాణయో' రిత్యమరః, శ
కథితవంతః, దేవదారుస్కంధే త్వక్తత్వైః గజానా మాన్వత్వమనుమీయత ఇత్యన్

భావము. రఘుమహారాజు విడిచిన విడుదులందు ఏనుగుల మెడగొలుసులరా
డిచే దేవదారువృక్షముల పట్టలు నలగియున్న యెత్తుచుమాచి బోయలు ఆని ముగులు
మాణముగుర్తించి యంత గొప్పఏనుగులా యని యాశ్చర్యపడిరి.

శ్లో. తత్ర జన్యం రఘోర్భారం పార్వతీయై ర్గజై రభూత్ -
నారాచక్షేపణీయాశ్చ నిష్పేషోత్పతితానలమ్.

పదచ్ఛేదము — తత్ర, జన్యం, రఘోః, భూరం, పార్వతీయైః, గ
అభూత్, నారాచక్షేపణీయాశ్చ నిష్పేషోత్పతితానలమ్.

అర్థము. — తత్ర=ఆహిమవత్సృతమందు, రఘోః=రఘుమహారాజు, పార్వ
యైః=పర్వతమందుపుట్టిన, గజైః=ఉత్సవసంకేతాఖ్యగణములతోడ, నారాచక్షేపణీ
శ్చ నిష్పేషోత్పతితానలమ్-నారాచ=బాణవిశేషములయొక్కయు, క్షేపణీయా=భిం

ములయొక్కయు, ఆశ్ర=పాషాణములయొక్కయు, నిష్పేష=సంఘర్షణములచేత, ఉత్ప
లిత=ఎగయుచుండెడి, అనలం=అగ్ని కలిగినదియు, ఘోరం=భయంకరమయినదగు, జన్యం
=యుద్ధము, ఆభూత్=అయెను.

ఆకాంక్ష — ఆభూత్=అయెను. కిం=ఏమి? జన్యం=యుద్ధము(అకర్తక ప్రయో
గము). జన్యం కథంభూతం=యుద్ధమెట్టిది? ఘోరం=భయంకరమయినది. పునః కథం
భూతం=ఇంకయు నెట్టిది? నారాచక్షేపణీయాశ్చ నిష్పేషోత్పలితానలమ్ = బాణవిశేష
ములయొక్కయు, భిండిచాలములయొక్కయు, పాషాణములయొక్కయు సంఘర్షణ
ములచేత ఎగయుచుండెడి అగ్ని కలిగినది. కైః=వేనితోడను? గజైః=ఉత్పవసంకేతాఖ్యగ
ణములతోడ, గజైః కథంభూతైః=ఉత్పవసంకేతాఖ్యగణము లెట్టివి? పార్వతీయైః=ప
ర్వతమందు బుట్టినవి. కన్య=ఎవని? తన్య=ఆరఘుమహారాజునకు. కుత్ర=ఎక్కడ?
తత్ర=ఆహిమవత్పర్వతమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తత్ర-త్రలంకమద్య. జన్యం-జన్యం, జన్యే, జన్యాని.
జన్యశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ రఘోః. రఘోః, రఘోః, రఘోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు,
ష, ఏ. ఘోరం - ఘోరం, ఘోరే, ఘోరాణి. ఘోరశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. పార్వ
తీయైః-పర్వతే భవాః పార్వతీయాః, తైః పార్వతీయైః; పార్వతీయేన, పార్వతీయా
భ్యం, పార్వతీయైః. పార్వతీయశబ్దః ఆ, పు, త్వ, ఐ. గజైః-గజేన, గణాభ్యం,
గజైః. గణశబ్దః ఆ, పు, త్వ, ఐ. ఆనూత్ - ఆనూత్, ఆనూతాం, ఆనూవత్.
'భూపతాయా' మిశ్యస్తాద్దాతోస్సకర్తకాత్కర్తృభూతేలుప్తే పరస్మైపదే ప్రథమపురు
షైకవచనాంతః. నారాచక్షేపణీయాశ్చ నిష్పేషోత్పలితానలమ్-నారాచాశ్చ క్షేపణీయా
శ్చ అత్తానశ్చనారాచక్షేపణీయాశ్చానః, నారా ..యాశ్చనాం నిష్పేషః నారా...నిష్పే
షః, నారాన ..నిష్పేషేణ ఉత్పలితః, నారా...త్పలితః, నారా...త్పలితః అన
ల యస్మిన్ త్ నారా ..త్పలితానలమ్; అనలమ్, అనలే, అనలాని. నారాచక్షే
పణీయాశ్చ నిష్పేషోత్పలితానలశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ.

వాగ్భ్యాః—తత్రేతి. తత్ర హిమాన్తై, రఘోః, పర్వతేభ్యైః పార్వతీయైః,
'పరత్వాచ్చ' ఇతి చ ప్రత్యయః, 'గజైరుత్పవసంకేతాభ్యైర్జైస్సప్తభిస్సహ, గణానుత్పవ
సంకేతా నయ త్వపాండవ' ఇతి మహాభారతే, నారాచానాం బాణవిశేషణాం, క్షేప
ణీయానాం భిండిచాలానాం, అత్తనాం పాషాణానాంచ, నిష్పేషేణ సంఘర్షణ, ఉత్పలి
తః అనలః యస్మిన్ తత్రోక్తం, 'క్షేపణీయా భిండిచాలః సృగోద్గిర్హుమహాఫల' ఇతి
యాదవః, ఘోరం భీమం, జన్యం యుద్ధం, ఆభూత్, 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య'
మిత్యమరః.

భావము. — ఆరఘుమహారాజునకును ఆహిమవత్సర్వతమందుండెడి ఉత్సవసంకేతులను పేరుగల సప్తగణములకును నారాచణ్డివాలములనెడి సాధనములతోను పాపగణములతోను మోర్మైనయొద్దము జరిగెను. వానితాత్పర్యములన అన్నికణములైనవి ఈయొద్దము భయంకరముగ నుండెను.

శ్లో. శరై రుత్సవసంకేతాం త్వ కృత్వా విరతోత్సవాన్,
జయోదాహరణం బాహ్వోః గావయామాస కిన్నరాన్. ౨౮

పదచ్ఛేదము. — శరైః, ఉత్సవసంకేతాన్, నః, కృత్వా, విరతోత్సవాన్, జయోదాహరణం, బాహ్వోః, గావయామాస, కిన్నరాన్.

అర్థము. — నః = ఆరఘుమహారాజు, శరైః = బాణములచేత, ఉత్సవసంకేతాన్ = ఉత్సవసంకేతాఖ్యసప్తగణములను, విరతోత్సవాన్ = విరత = పోయిన, ఉత్సవాన్ = ఉత్సవములు కలిగినవారినిగా, కృత్వా = చేసి, కిన్నరాన్ = కిన్నరులను, బాహ్వోః = స్వభుజములయొక్క, జయోదాహరణం = జయప్రఖ్యాపకప్రబంధవిశేషమును, గావయామాస = గానముచేయించెను.

అకాంక్ష. — గావయామాస = గానముచేయించెను. కః = ఎవఁడు? నః = ఆరఘుమహారాజు. కాన్ = ఎవరిని? కిన్నరాన్ = కిన్నరులను కిం = దేనిని? జయోదాహరణం = జయప్రఖ్యాపకప్రబంధవిశేషమును (ద్వికర్తకప్రయోగము). కయోః = పేనియొక్క? బాహ్వోః = స్వభుజములయొక్క. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? కృత్వా = చేసి. కథంభుతాన్ = ఎట్టివారిని? విరతోత్సవాన్ = పోయినఉత్సవములు గలవారినిగ. కా = ఎవరిని? ఉత్సవసంకేతాన్ = ఉత్సవసంకేతాఖ్యసప్తగణములను. కైః = పేనిచేత? శరైః = బాణములచేత.

శబ్దరూపనమానములు. — శరైః - శరేణి, శరాభ్యాం. శరైః శరశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. ఉత్సవసంకేతాన్ - ఉత్సవసంకేతం, ఉత్సవసంకేతే, ఉత్సవసంకేతాన్. ఉత్సవసంకేతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. నః-నః, తే, తే తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. కృత్వా-త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. విరతోత్సవాన్ - విరతాః ఉత్సవాః యేషాం తే విరతోత్సవాః, తాన్ విరతోత్సవాన్; ఉత్సవం, ఉత్సవౌ, ఉత్సవాన్. విరతోత్సవశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. జయోదాహరణం - జయప్రఖ్యాపకంచతల్ ఉదాహరణంచ జయోదాహరణం, తల్ జయోదాహరణం; ఉదాహరణం, ఉదాహరణే, ఉదాహరణాని. జయోదాహరణశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. బాహ్వోః - బాహ్వోః, బాహ్వోః, బాహ్వూణాం. బాహుశబ్దః ఉ, పు, మ, ద్వి. గావయామాస - గావయామాస, గావయామాసశబ్దః, గావయామాసుః. 'గయిశబ్ద' ఇత్యస్తాధాతోష్ఠిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాదనుధా

వోర్దికర్తాత్కర్తాభూతేఽఽ చరన్తవదే ప్రశమపురుషైకవచనాంతః. కిన్నరా-
కిన్నరం, కిన్నరా, కిన్నరా. కిన్నరశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ.

వాఖ్యా — శలైఽలి. సరఘుః, శలైర్పాణైః, ఉత్సవసంకేతా న్నామగణాః
ఃరతోత్సవాః, కృత్వా, జీత్వేత్సర్థః, కిన్నరాః గంధర్వవిశేషాః, బాహ్వస్యస్య
భుజయోః, జయోదాహరణం జయఖ్యాపకం ప్రబంధవిశేషం, దాపయామాన, 'గతి
బుద్ధి'త్యాదివా కిన్నరాణాం కర్తృత్వమ్, గణానాంచ అభూతత్వాః పరాజయ ఇతి ఘ్న
స్యతే.

భావము. — రఘుమహారాజు ఆయుత్సవసంకేతాఖ్యగణముల నుత్సరహితులను
గాఁజేసెను. అనగా వారినిజయించెను. ఈజయమును కిన్నరులు ఒక ప్రబంధముగ
గానము చేసిరి.

శ్లో. పరస్పరేణ విజ్ఞాత స్తే ఘాపాయనపాణిషు,
రాజ్ఞా హిమవత స్సారో రాజ్ఞా స్సారో హిమాద్రిణా. 2౯

పదచ్ఛేదము. — పరస్పరేణ, విజ్ఞాతః, లేషు, ఉపాయనపాణిషు, రాజ్ఞా, హిమ
వతః, సారః, రాజ్ఞః, సారః, హిమాద్రిణా.

అర్థము — లేషు=ఆయుత్సవసంకేతాఖ్యగణములు, ఉపాయనపాణిషుసత్పు-
ఉపాయన=కానుకలె, పాణిషుసత్పు=హస్తములయందుగలవారగుచుండగ, రాజ్ఞా=
రఘుమహారాజుచేతను, హిమవతః=హిమవత్పర్వతముయొక్క, సారః = ధనరూపస్థిరాం
శము, హిమాద్రిణా=హిమవత్పర్వతముచేత, రాజ్ఞః=రఘుమహారాజుయొక్క, సారః=
బలరూపస్థిరాంశమును, పరస్పరేణ=అన్యోన్యముచేత, విజ్ఞాతః=తెలియఁబడెను.

అకాంత — విజ్ఞాతః=తెలియఁబడెను. కేన=ఎవరిచే? పరస్పరేణ=అన్యోన్యము
చేత. కః=నిది? సారః=ధనరూపస్థిరాంశమును (కర్తృణిప్రయోగము). కస్య=ఎవరియొ
క్క? రాజ్ఞః=రఘుమహారాజుయొక్క. కేన=ఎవనిచేతను? హిమాద్రిణా=హిమవత్పర్వ
తముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? హిమవతః=హిమవత్పర్వతముయొక్క. కేన=ఎవనిచేత?
రాజ్ఞా=రఘుమహారాజుచేత. కథంభూలేషుసత్పు=ఎట్టివారగుచుండగ? ఉపాయనపాణి
షుసత్పు=కానుకలెహస్తములయందు గలవారగుచుండగ. కేషు=ఎవరు? లేషు=ఆయుత్స
వసంకేతాఖ్యగణములు.

శబ్దరూపసమాసములు. — పరస్పరేణ=పరస్పరేణే, పరస్పరాభ్యాం, పరస్పరైః.
పరస్పరశబ్దః ఆ, పు, కృ, ఏ. విజ్ఞాతః=విజ్ఞాతః, విజ్ఞాతౌ, విజ్ఞాతాః. విజ్ఞాతశబ్దః ఆ,
పు, ప్ర, ఏ. లేషు=లేష్టి, తయోః, లేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, న, బ. ఉపాయనపా

ణిషు-ఉపాయనాని పాణిషయమంతే ఉపాయన పాణిషయః, లేషు ఉపాయన పాణిషయః; పాణౌ, పాణ్యోః, పాణిష ఉపాయన పాణిషబ్దః ఇ, పు, స, బ రాజ్ఞా-రాజ్ఞా, రాజ భ్యాం, రాజభిః. రాజశబ్దః న, పు, త్పు, ఏ. హిమవతః-హిమమస్మిన్న స్థితి హిమ వాక్, తస్య హిమవతః; హిమవతః, హిమవతోః, హిమవతాం. హిమవత్పబ్దః త = పు, ష, ఏ. సారః-సారః, సారా, సారాః. సారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్ఞీ-రాజ్ఞీ, రాజ్ఞోః, రాజ్ఞాం. రాజశబ్దః న, పు, ష, ఏ. సారః-సారః, సారా, సారాః. సార శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. హిమాద్రిణా-హిమయుక్తశ్చాపౌ అద్రిశ్చ హిమాద్రిః, లేన హిమాద్రిణా; అద్రిణా, అద్రిభ్యాం, అద్రిభిః హిమాద్రిశబ్దః ఇ, పు, త్పు, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పరస్పరేతేతి. లేషు గణేషు ఉపాయనయంతాః పాణియో యేషాం లేషునత్పు, పరస్పరేణ అన్యోన్యం రాజ్ఞా హిమవతస్సారః ధనరూపః విజ్ఞాతః హిమా ద్రిణా రాజ్ఞాస్సారః బలరూపః విజ్ఞాతః, ఏలేన తత్ర త్యవస్తూనా మనర్థత్వంగణానాం చ అభూ తత్రూర్ధ్వః పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే.

భావము.—ఆపర్వతవాసులు రఘుమహారాజునకు కానుకలనొసంగిరి. ఇందు వలన ఆపర్వతమందు వెలలేనివస్తువులందుటను రఘుమహారాజును, ఎప్పుడు పీడనియు తృప్త నంకేతాభ్యాగణములు ఇప్పుడు జయింపఁబడినందున రఘుమహారాజయొక్క పరాక్రమ విశేషమును హిమవంతుఁడును పరస్పరము తెలుసుకొనినవలెనైరి.

శ్లో. తత్రాక్షోభ్యం యశోరాశిం నివే శ్యాపరురోహ సః,

పౌలస్త్యతులిత స్యాద్రే రాదధాన ఇవ హియమ్.

౮౦

పదచ్ఛేదము.—తత్ర, అక్షోభ్యం, యశోరాశిం, నివేశ్య, అపరురోహ, సః, పౌలస్త్యతులితస్య, అద్రేః, ఆదధానః, ఇవ, హియం.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, తత్ర=ఆహిమవత్పర్వతమందు, అక్షోభ్యం = తిరస్కరించుటకు అశక్యమైన, యశోరాశిం-యశః=కీర్తిలయొక్క, రాశిం=రాశిని, నివేశ్య=ఉంచి, పౌలస్త్యతులితస్య-పౌలస్త్య=రావణాసురునిచేత, తులితస్య=చలింపఁ జేయఁబడ్డ, అద్రేః=కైలాసపర్వతమునకు, హియం=లజ్జను, ఆదధానఇవ=కలుగఁజేయు వానివలె, అపరురోహ=దిగెను.

ఆకాంక్ష.—అపరురోహ=దిగెను. కః=ఎవఁడు? ఆరఘుమహారాజు (అశక్తుక ప్రయోగము). కథంభూతఇవ=ఎట్టివాఁడువలె? ఆదధానఇవ=కలుగజేయువాఁడువలె. కాం=దేనిని? హియం=లజ్జను కస్య=దేనిని? అద్రేః=కైలాసపర్వతమునకు. అద్రేః=కథం భూతస్య=కైలాసపర్వతమెట్టిది? పౌలస్త్యతులితస్య = రావణాసురునిచేతచలింపఁజేయు

బడినది. కింకర్యా=విమచేసి? నివేశ్య=ఉంచి. కం=దేని? యశోరాశిం=కీర్తులరాశిని. యశోరాశింకథంభాశం=కీర్తులరాశియెట్టిది? అక్షోభ్యం = నిఃస్కంధులగు అశక్త్యమైనది. కృత=ఎక్కడ? తత్ర=అహిమవత్పర్వతముందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్ర-త్రలంతమవ్య. అక్షోభ్యం-క్షోభయితం శక్త్యః క్షోభ్యః, క్షోభ్యసభవతీత్యక్షోభ్యః, తం అక్షోభ్యం; అక్షోభ్యం, అక్షోభ్యా, అక్షోభ్యాః. అక్షోభ్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. యశోరాశిం-యశశాం రాశిః యశోరాశిః, తం యశోరాశిం; రాశిం, రాశీ, రాశీః. యశోరాశిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. నివేశ్య-ల్యబం తమవ్య. అనరురోహ-అనరురోహ, అనరురుహతుః, అనరురుహకుః. అవతూర్వకాత్ 'రు హదీజజన్తసిపాదుర్భావశ్చత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృభూతేః' పరస్మైకదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. సః, సః, తా, తే తదృబ్బి; ద, పు, ప్ర, ఏ. పాలస్త్యతులిత స్య-పులస్త్యావత్యంపునా పాలస్త్యః, పాలస్త్యేన తులిత పాలస్త్యతులితః, తస్య పాలస్త్యతులితస్య; తులితస్య, తులితయోః, తులితానాం. పాలస్త్యతులితశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ. అద్రేః-అద్రేః, అద్రోః, అద్రీణాం. అద్రశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. ఆదధానః-ఆదధానః, ఆదధానా, ఆదధానాః. ఆదధానశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఇన-అవ్య. హియమ్-హియమ్, హియా, హియః. ప్రశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ.

నాఖ్యా — తలేతి. సరఘుః, తత్రహిమాన్, అక్షోభ్యమప్రభువ్యం, యశోరాశిం, నివేశ్యనిధాయ, పాలస్త్యేనరావణేన, తులితస్యచాలితస్య, అద్రేఃకైలాసస్య, హియం, ఆదధానః జనయన్నివ, అనరురోహ, కైలాసమగతైవ ప్రతినిపుత్రఇత్యర్థః, నహి కూరాః వరేణ వరాజిత మభియుండీరన్నిధిభావః.

భావము — రఘుమహారాజు హిమవత్పర్వతమున దనకీర్తిని వ్యాపింపఁ జేసి కైలాసము లొద్ది రావణునిచే నెత్తఁబడినదగుట. మఱియు దాని జయించుట శౌరవముగా దని దానిఁ నిర్గుణిండుచున్నాఁడో యన దానిచెంతకుఁ బోలేడు.

శ్లో. చకంపే తీర్థరాహిత్యే తస్మి న్నాన్వితేష్వరః, తద్గజాలానతాం ప్రాప్తైః సహ కాలాగరుద్రమైః. ౮౦
పదవేదము.—చకంపే, తీర్థరాహిత్యే, తస్మిన్, న్నాన్వితేష్వరః, తద్గజాలానతాం, ప్రాప్తైః, సహ, కాలాగరుద్రమైః.

అర్థము.—తస్మిన్=అరఘుమహారాజు, తీర్థరాహిత్యే=తీర్థ=దాఁటఁబడిన, రాహిత్యే=రాహిత్యాఖ్యనదికలవాడగుచుండగ, న్నాన్వితేష్వరః=న్నాన్వితదేశాధీశుఁడు, తద్గజాలానతాం=తత్=అరఘుమహారాజుయొక్క, గజ=వినుగులయొక్క, జాలానతాం=పాదబంధనత్వమును, ప్రాప్తైః=పొందిన, కాలాగరుద్రమైః=కృష్ణాగరువృక్షములతో

గూడ, చకంపే=పడఁజను.

అకాంక్ష. —చకంపే=పడఁజను. ఈ=ఎవఁడు? ప్రాష్టోలిషేత్వరః=ప్రాష్టోలిషదే
 ధీశుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). తైస్సహ=చేసితోహడ? కాలాగరుద్రమైస్సహ
 కృష్ణాగరువృక్షముతోహడ. కాలాగరుద్రమైః కథంభూతైః=కృష్ణాగరువృక్షములెట్టి
 ప్రాక్షైః=పొందినవి. కాం=దేనిని? తద్దబాలానతాం=ఆరఘుమహారాజుయొక్క ఏను
 లయొక్క పాదబంధనత్వమును. కథంభూతేనతి=ఎట్టివాఁడగుచుండగ? తీర్థరాహిత్యేన
 =దాటఁబడిన రాహిత్యాభ్యునదికలవాఁడగుచుండగ, కస్తిక్=ఎవఁడు? తస్తిక్=ఆరఘ
 మహారాజు.

శబ్దరూపసమాసములు. —చకంపే-చకంపే, చకంపాలే, చకంపితే. 'కపిచల
 ఇత్యస్తాథాతో రకర్మకాత్కర్తరీ భూతేలిట్ ఆత్మనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనా
 తః. తీర్థరాహిత్యే-తీర్థరాహిత్యాదేనసః తీర్థరాహిత్యః, తస్తిక్ తీర్థరాహిత్యే;రా
 త్యే, రాహిత్యయోః, రాహిత్యేషు. తీర్థరాహిత్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తస్తిక్-తస్తిక్
 తయోః, తేషు. తచ్చబ్దః ద, పు, స, ఏ. ప్రాష్టోలిషేత్వరః - ప్రాష్టోలిషణాం
 శ్వరః ప్రాష్టోలిషేత్వరః; ఈశ్వరః, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. ప్రాష్టోలిషేత్వరశబ్దః
 పు, ప్ర, ఏ. తద్దబాలానతాం - తస్య గణాః తద్దబాః, తద్దబానాం ఆలూనాని తద్దబా
 నాని, తద్దబాలానానాం భావః తద్దబాలానతా, తాం తద్దబాలానతాం, ఆలూనతా
 ఆలూనతే, ఆలూనతాః. తద్దబాలానతాశబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రాక్షైః - ప్రాక్షే
 ప్రాప్తాభ్యాం, ప్రాక్షైః. ప్రాప్తశబ్దః అ, పు, త్వ, బ. సహ-అవ్య. కాలాగరుద్రమై
 అగరవత్తతి ద్రుమాః అగరుద్రుమాః, కాలాశ్చలే అగరుద్రుమాశ్చ కాలాగరుద్రుమా
 తైః కాలాగరుద్రుమైః; ద్రుమేణ, ద్రుమాభ్యాం, ద్రుమైః. కాలాగరుద్రుమశబ్దః
 పు, త్వ, బ.

వ్యాఖ్యా. —చకంపశ్చలి. తస్తిక్రథా, తీర్థా రాహిత్యానామనదీయేనకస్తి
 తీర్థరాహిత్యేనతి, ప్రాష్టోలిషణాం జనపదానామీశ్వరః, తస్యరథాః, గణ
 మాలానతాం, ప్రాక్షైః, కాలాగరుద్రమైః కృష్ణాగరువృక్షై స్సహ, చకంపే కం
 వా.

భావము. —రఘుమహారాజు రాహిత్యమనెడి పేరుగలనదిదాటెను. అక్క
 యేనుఁగులనుకట్టిన కృష్ణాగరుచెట్టు ఏనుఁగులకాడుపులకు చలించినవి. ఇదే ప్రకార
 ఈనైస్యమునుజూచి అచ్చటిరాజులు చలించిరి. అనఁగా భయభ్రాంతులైరి.

శ్లో. సప్రసేహే స రుద్ధార్క మధారావర్ణదుద్గినమ్,
 రథవర్త రజో వ్యస్య కుతఏవ పతాకినీమ్.

పదచ్ఛేదము. —స, ప్రసేహే, సః, రుద్ధార్కం, అధారావర్ణదుద్గినం,
 ర్థరజః, అసి, అస్య, కుతః, ఏవ, పతాకినీమ్.

అరము. — సః = అస్థాంతో విషదేశాధీశ్వరుడు, రుద్ధార్కం - రుద్ధ = అచ్చాదనచే
యః బదన్, అర్కం = సూర్యుడు కోసిన, అధారావర్త దుద్దినం - అధారావర్త = ఉదకధారా
వృష్టి కూన్యమైన దుద్దినం = దుద్దినరూపమైన, అస్యః = యః ఘోషుః సః రాజుయొక్క, రథవర్త
= రథమార్గమందలి, రజోః = పరాగమును, సప్రసేహే = సహింపకపోయెను. పఠాశీనిం
తు = సేననయి లేను, కుతపివ = ఎటువలననే, ప్రసేహే = సహించెను.

అకాంక్ష. — ప్రసేహే = సహించెను. కః = ఎవడు? స్థాస్థో లిషే శ్వరః = స్థాస్థో
లిషదేశాధీశ్వరుడు. కాంతు = దేనినైలే? పఠాశీనింతు = సేననయి లేను (సకర్తకప్రయో
గము). కుతపివ = ఎటువలననే? సప్రసేహే = సహింపకపోయెను. కః = ఎవడు? స్థాస్థో
లిషే శ్వరః = స్థాస్థో లిషదేశాధీశ్వరుడు. కిమపి = దేనిని? రథవర్త రజోః పి = రథమార్గమందలి
పరాగమును (సకర్తకర్తృప్రయోగము). రజః కథంభూతం = అపరాగమెట్టిది? అధారావర్త
దుద్దినం = ఉదకధారావృష్టి కూన్యమైన దుద్దినరూపమైనది. పునః కథంభూతం = ఇంకయు
నెట్టిది? రుద్ధార్కం = అడ్డగింపబడ్డ సూర్యుడు కోసినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — న-అప్య. ప్రసేహే-ప్రసేహే, ప్రసేహతే, ప్రసే
హీరే. ప్రపూర్వకాత్ 'పమామల్ల' ఇత్యస్తాధాతో స్ఫకర్తకాత్కర్తరిభూతేఽఙ్
ఆత్త సేవదేప్రగమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తా, తే. తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, వి.
రుద్ధార్కం-రుద్ధ అర్కోయేనతత్ రుద్ధార్కం, తత్ రుద్ధార్కం; అర్కం, అర్కే,
అర్కాణి. రుద్ధార్కశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. అధారావర్త దుద్దినం-ధారాణాం వర్తం ధారా
వర్తం, నరిద్యతే ధారావర్తం యస్మిన్ తత్ అధారావర్తం అధారావర్తంచతత్ దుద్ది
నంచ అధారావర్త దుద్దినం, తత్ అ...నం; దుద్దినం, దుద్దినే, దుద్దినాని. అధారావర్త
దుద్దినశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. రథవర్త రజోః-రథానాం వర్త రథవర్త, రథవర్తని రజః
రథవర్త రజః, తత్ ర...రజః; రజః, రజసీ, రజాని. రథవర్త రజశబ్దః స, న, ద్వి, వి.
అసి-అప్య. అస్య-అస్య, అనయోః, వినయోః, విహం. ఇదంశబ్దః మ, పు, మ, వి.
కుతః-కసిలంతమప్య. విన-అప్య. పఠాశీనిం-పఠాకాః ఆస్మాంసంతీతి పఠాశీని, తాం
పఠాశీనిం, పఠాశీనిం, పఠాశీన్యా, పఠాశీనిః. పఠాశీనశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, వి.

వాక్యా. — నేతి. సః స్థాస్థో లిషే శ్వరః, రుద్ధార్కమాపుతమూర్యం, అధా
రావర్తంచ తత్ దుద్దినంచ ధారావృష్టినిచైవ దుద్దినీభూతం, అస్యరఘోః, రథవర్తర
జోః సప్రసేహే, పఠాశీనింతు కుతపివప్రసేహే. నకథోపీత్యర్థం.

భావము. — స్థాస్థో లిషపురాణ ధారావర్తములేకయే దుద్దినమయి ఆకాశమును
కప్పుకొనియుండెడిరఘువంశరాజుయొక్క రథమార్గమునందలి దుష్టును చూచినమాత్ర
ములానే భయభ్రాంతుడయి సమ్రుదయ్యెను యుద్ధప్రయత్నమును తలంపకయే యుం
డెను.

శ్లో. త మ్మిశః కామరూపాణా మత్యాఖండలవిక్రమమ్,

భేజే భిన్నకటై ర్నాగై రన్య నుపరురోధ యైః.

౮౩

పదచ్ఛేదము.—తం, ఈశః, కామరూపాణాం, అత్యాఖండలవిక్రమమ్,

భేజే, భిన్నకటైః, నాగైః, అన్యైః, ఉపరురోధ, యైః.

అర్థము.—కామరూపాణాం=కామరూపదేశములయొక్క, ఈశః = ప్రభువు, అత్యాఖండలవిక్రమం=ఇంద్రవరాక్రమమును అతిక్రమించిన, తం=ఆరఘుమహారాజు, భిన్నకటైః-భిన్న=మదమును స్రవించుచుండెడి, కటైః=గండప్రదేశములుగల, నాగైః=గజములచేత, భేజే=సేవించెను. యైః=విగజములచేత, అన్యైః=రఘువృత్తిర్రాజులను, ఉపరురోధ=అడ్డగించెనో.

అకాండ.—ఉపరురోధ=అడ్డగించెనో. ఈ=ఎవడు? ఈశః=ప్రభువు. కా=ఎవరిని? అన్యైః=రఘువృత్తిర్రాజులను (సకర్తకప్రయోగము). యైః=వేనిచేత? యైః=విగజములచేత. భేజే=సేవించెను. ఈ=ఎవడు? ఈశః=ప్రభువు. తం=ఎవరిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్తకప్రయోగము). యైః=వేనిచేత? నాగైః=గజములచేత. నాగైః కథంభూతైః=గజములెట్టివి? భిన్నకటైః=మదమును స్రవించుచుండెడి గండప్రదేశములుగలవి. తం కథంభూతం=ఆరఘుమహారాజెట్టివాడు? అత్యాఖండలవిక్రమం=ఇంద్రవరాక్రమమును అతిక్రమించినవాడు. శేషం=వేనియొక్క? కామరూపాణాం=కామరూపదేశములయొక్క.

కల్పరూపసమాసములు.—తం - తం, తౌ, తాత్. తచ్చట్టః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఈశః-ఈశః, ఈశౌ, ఈశాః. ఈశశట్టః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కామరూపాణాం - కామరూపస్య, కామరూపయోః, కామరూపాణాం. కామరూపశట్టః ఆ, పు, ప, బ. అత్యాఖండలవిక్రమం - ఆఖండలస్య విక్రమః ఆఖండలవిక్రమః, అతిక్రాంతః అఖండలవిక్రమం అత్యాఖండలవిక్రమః, తం అత్యాఖండలవిక్రమం; విక్రమం, విక్రమా, విక్రమాత్. అత్యాఖండలవిక్రమశట్టః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. భేజే-భేజే, భేజాతే, భేజతే. 'ధజసేనాయా' మిశ్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిఖ్ ఆత్త సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భిన్నకటైః-భిన్నాః కటాః యేషంలే భిన్నకటాః, యైః భిన్నకటైః, కటేన, కటాభ్యాం, కటైః. భిన్నకటశట్టః ఆ, పు, త్వ, బ. నాగైః-నాగేన, నాగాభ్యాం, నాగైః. నాగశట్టః ఆ, పు, త్వ, బ. అన్యైః - ఆన్యం, ఆన్యః, అన్యైః. ఆన్యశట్టః ఆ, పు, ద్వి, బ. ఉపరురోధ - ఉపరురోధ, ఉపరురుధతుః, ఉపరురుధం. ఉపరూర్ష కాత్ 'రుధిరీ అపరణ' ఇత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి భూలేలిఖ్ పరిశ్లేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యైః-యేన, యాభ్యాం, యైః. యచ్చట్టః ద, పు, త్వ, బ.

వ్యాఖ్య. — తమిలి. కామరూపాణాం, నామ, దేశానాం, ఈశః, అత్యాఖండల విక్రమ మతీంద్రపరాక్రమం, తం రఘుం, భీష్మా వ్రహ్మదాః కటాః గండా యేషాం తైః, నాగైర్గజైః సాధనైః భేజే. నాగాదత్వా శరణంగత ఇత్యర్థః, కీదృతైః నాగైః, అన్యైర్ రఘుస్యతిరిక్తాన్ నృపాన్, ఉపరురోధ, శూరాణా మతిశూరో రఘుః పిభావః.

భావము. — కామ్యదేశాధీశ్వరుడు ఇంద్రపరాక్రమమునకంటె అధికపరాక్రమముగల రఘుమహారాజును చూచినమాత్రమున మున్నుతా నేయేనుగులచే నితరరాజుల బయిం చెనో యాయేనుగులనే కాసుకగా సమర్పించెను.

శ్లో. కామరూపేశ్వరస్త్వయి హేమవీర్యాధిదేవతామ్,

రత్నపుష్పవహరేణ ఛాయా మానర్ప పాదయోః.

రాఠ

పదచ్ఛేదము. — కామరూపేశ్వరః, తస్య, హేమవీర్యాధిదేవతామ్, రత్నపుష్పవహరేణ, ఛాయాం, ఆనర్ప, పాదయోః.

అర్థము. — కామరూపేశ్వరః = కామరూపదేశాధీశ్వరుడు, హేమవీర్యాధిదేవతాం = హేమవీర్యవర్ణవీరమునకు, అధిదేవతా = అధిదేవతయైన, తస్య = ఆ రఘుమహారాజయొక్క, పాదయోః = చరణముయొక్క, ఛాయాం = కాంతిని, రత్నపుష్పవహరేణ = రత్నముల నెడి, పుష్ప = కుసుమములయొక్క, ఉపహరేణ = సమర్పణములచేత, ఆనర్ప = పూజ చేసెను.

ఆకాంక్ష. — ఆనర్ప = పూజ చేసెను. ఈ = ఎవడు? కామరూపేశ్వరః = కామరూపదేశాధీశ్వరుడు. కాం = దేనిని? ఛాయాం = కాంతిని (సకర్తకప్రయోగము). కేన = దేనిచేత? రత్నపుష్పవహరేణ = రత్నములనెడి కుసుమములయొక్క సమర్పణముచేత. కయోః = వేనియొక్క? పాదయోః = చరణములయొక్క. తస్య = ఎవనియొక్క? తస్య = ఆ రఘుమహారాజయొక్క. ఛాయాం కథంభూతాం = ఆ కాంతియెట్టిది? హేమవీర్యాధిదేవతాం = స్వర్ణవీరమునకు అధిదేవతయైనది.

శబ్దరూపసమాసములు. — కామరూపేశ్వరః - కామరూపాణాం ఈశ్వరః కామరూపేశ్వరః; ఈశ్వరః, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాః. కామరూపేశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. తస్య - తస్య, తయోః, లేషాం. తచ్చబ్దః ద, పు, వ, వి. హేమవీర్యాధిదేవతామ్ - హేమవీర్యే పితం హేమవీర్యం, హేమవీర్యస్య అధిదేవతా హేమవీర్యాధిదేవతా, తాం హేమవీర్యాధిదేవతాం; దేవతాం, దేవతే, దేవతాః. హేమవీర్యాధిదేవతాశబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వి, వి. రత్నపుష్పవహరేణ - రత్నాన్యేవపుష్పాని రత్నపుష్పాని, రత్నపుష్పాణాం ఉపహరేః రత్నపుష్పవహరేః, లేన రత్నపుష్పవహరేణ; ఉపహరేణ, ఉపహరణభ్యాం, ఉపహరేః. రత్నపుష్పవహరశబ్దః అ, పు, త్య, వి. ఛాయాం - ఛాయాం, ఛాయా

ఛాయాః. ఛాయాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. ఆనర్ప-ఆనర్ప, ఆనర్పతుః, ఆనర్పః, 'అర్పపూజాయా' మిత్యస్తాధాతో సుకర్తి కాత్కర్తృభూతేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. పాదయోః-పాదస్య, పాదయోః, పాదానాం. పాదశబ్దః ఆ, పు, వ, ద్వి.

వ్యాఖ్యా.—కామరూపేతి. కామరూపేశ్వరః, హేమవీరస్యాధిదేవతాంతస్యరఘోః, పాదయోః ఛాయాం, కనకమయ పాదవీరవ్యాపినిం కాంతిం రత్నాన్యేవ పుష్పాని లేమ ముపహరేణ సమర్పణేన, ఆనర్ప పూజయామాస.

భావము.—మఱియు ఆరాజు రఘుమహారాజును బంగారుసింహాసనముమీదఁ గూర్చుండఁబెట్టి దానిపాదవీరములలో ప్రసరించినకాంతిగల ఆయనపాదములను రత్నములనెడి పుష్పములతో పూజించెను.

శ్లో. ఇలి జిత్యా దిశో జిష్టు ర్నవ ర్తత రథోద్ధతమ్,
రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మాళిషు. ౮౫

పదచ్ఛేదము.—ఇలి, జిత్యా, దిశః, జిష్టుః, న్యవర్తత, రథోద్ధతమ్, రజః, విశ్రామయన్, రాజ్ఞాం, ఛత్రశూన్యేషు, మాళిషు.

అర్థము.—జిష్టుః=జయశీలుడైన, సః=ఆరఘుమహారాజు, ఇలి=పూర్వోక్తప్రకారముగ, దిశః=దిక్కులను, జిత్యా=జయించి, రథోద్ధతం-రథ=రథములచే, ఉద్ధతం = ఎగరగొట్టఁబడిన, రజః=ధూళిని, రాజ్ఞాం=రాజులయొక్క, ఛత్రశూన్యేషు-ఛత్ర=ఛత్రములచేత, శూన్యేషు=రహితములయిన, మాళిషు=శిఖలయందు, విశ్రామయన్ సః=సంబంధింపఁజేయుచుండెడివాడగుచు, న్యవర్తత=వెనుకకు తిరిగెను.

ఆకాంక్ష.—న్యవర్తత=వెనుకకు తిరిగెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్తృక ప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాడగుచు? విశ్రామయన్ సః=సంబంధింపఁజేయుచుండెడివాడగుచు. కేషు=వేనియందు? మాళిషు=శిఖలయందుమాళిషుకథంభూతేషు=శిఖలెట్టివి? ఛత్రశూన్యేషు=ఛత్రములచేరహితములయినవి. కేషుం=ఎవరియొక్క? రాజ్ఞాం=రాజులయొక్క. శిం=దేనిని? రజః=పరాగమును. రజఃకథంభూతం=పరాగమెట్టిది? రథోద్ధతం=రథములచే నెగరగొట్టఁబడ్డది శింకృత్వా=నిమిచేసి? జిత్యా=జయించి. కాః=వేనిని? దిశః=దిక్కులను. కథం=ఎట్లు? ఇలి=ఈపూర్వోక్తప్రకారముగ. సకథంభూతః = ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? జిష్టుః=జయశీలుడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇలి-ఆవ్య. జిత్యా- త్వాప్రకర్యాంతవస్య. దిశః-

దిశం, దిశౌ, దిశః. దిక్పట్టి శ, స్త్రీ, ద్వి, బ. జిష్టుః-జిష్టుః, జిష్టుః, జిష్టుః. జిష్టు
శబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. న్యవర్తత-న్యవర్తత, న్యవర్తతం, న్యవర్తత. నిశ్చార్వ
కాల్ 'వృతువర్తన' ఇత్యన్తా ధాతో రకర్తకాత్కర్తః ఘోరేలజ్జ్ ఆత్మ సేవచే ప్రథమపు
రుషైకవచనాంతః. రిధోద్ధతం-రైః ఉద్ధతం రిధోద్ధతం, తత్ ర...తం; ఉద్ధతం,
ఉద్ధతే, ఉద్ధతాసి. రిధోద్ధతశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. రజః-రజః, రజసి, రజాంసి. రజశబ్దః
స, న, ద్వి, ఏ. విశ్రామయత్-విశ్రామయత్, విశ్రామయంతే, విశ్రామయంతః.
విశ్రామయచ్చబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్ఞాం-రాజ్ఞః, రాజ్ఞోః, రాజ్ఞాం. రాజశబ్దః న,
పు, ప, బ. ఛత్రశూన్యేషు-ఛత్రైః శూన్యాః ఛత్రశూన్యాః, లేషు ఛత్రశూన్యేషు;
శూన్యే, శూన్యయోః, శూన్యేషు. ఛత్రశూన్యశబ్దః ఆ, పు, స, బ, మాళిష-మాళౌ,
మాళ్యోః, మాళిష. మాళిశబ్దః ఇ, పు, స, బ.

వాఖ్యా.—ఇతీతి. జిష్టుః యతీలః. 'స్వాధ్యక్షగున్' ఇతి గున్ ప్రత్యయః;
సరఘుః, ఇతి శ్లోకం దిశః, శత్రూ రైః ఉద్ధతం రజః, ఛత్రశూన్యేషు, రఘోరేకచ్ఛత్రత్వాదితి
భావః రాజ్ఞాం మాళిషసంయతకేషేషు, 'మాడాకిరిటంకేశాశ్చ సంయతా మాళియః కచా'
ఇత్యుపరి; శిఖాస్విత్యర్థః, రజః, విశ్రామయత్, సంక్రామయత్ ప్రత్యర్థః, న్యవర్తత,
నివృత్తః.

భావము.—ఈ ప్రకారము జయశీలుడగు సరఘుమహారాజు దిగ్విజయముచేసి
ఏకచ్ఛత్రత్వమునుబొంది తననగరినిగూర్చి వెనుకకు తిరిగెను.

శ్లో. స విశ్వజిత మాజప్రాయజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణమ్,
ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచా మివ.

౮౬

పదచ్ఛేదము.—సః, విశ్వజితం, ఆజప్రాయజ్ఞం, సర్వస్వదక్షిణమ్, ఆదానం,
హి, విసర్గాయ, సతాం, వారిముచా, ఇవ.

అర్థము.—సః=అరఘుమహారాజు, సర్వస్వదక్షిణం=సర్వస్వ=సర్వధనమే, దక్షి
ణం=దక్షిణగాకలిగిన, విశ్వజితం=విశ్వజిన్నామకమయిన, యజ్ఞం=క్రతువును, ఆజప్రాయ
చేసెను. తథాహి=అదేసరి, సతాం=సత్పురుషులయొక్క, వారిముచామివ=మేఘములయొ
క్కవలె, ఆదానం=అర్జనము, విసర్గాయహి=సత్పాత్ర వినియోగముకొఱచుగదా.

అకాంక్ష.—విసర్గాయహి=సత్పాత్ర వినియోగముకొఱచుగదా. కిం=ఏది? ఆదా
నం=అర్జనము(అకర్తృకప్రయోగము). కేహమివ=వేరయొక్కవలె. వారిముచామివ=మేఘ
ములయొక్కవలె. కేహం=ఎవరియొక్క? సతాం=సత్పురుషులయొక్క. కథం=ఎట్లు?
తథాహి=అదేసరి. ఆజప్రాయచేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=అరఘుమహారాజు. కం=దేనిని?

యజ్ఞం = క్రతువును (సకర్త కర్తయొగము). యజ్ఞం కథం ధూతం = క్రతువెట్టిది? విశ్వజితం = విశ్వజిత్వానుకమునునది. పునఃకథం ధూతం = ఇంకయువెట్టిది? సర్వస్వదక్షిణం = సర్వధనమే దక్షిణగాకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు — సః-సః, తౌ, లే. తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, ఏ. విశ్వజితం-విశ్వజితం, విశ్వజితౌ, విశ్వజితః. విశ్వజితచ్చట్టః త, పు, ద్వి, ఏ. ఆజప్రౌ - ఆజప్రౌ, ఆజప్రౌతే, ఆజప్రౌతే. ఆజ్ఞావర్తకాల్ 'హృషోహరణ' ఇత్యస్తాద్ధావో స్సకర్తకాత్కర్తరిధూలేట్ ఆత్మనేవదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. యజ్ఞం-యజ్ఞం, యజ్ఞౌ, యజ్ఞౌ. యజ్ఞశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సర్వస్వదక్షిణం-సర్వంచ తత్ స్వంచ సర్వస్వం, సర్వస్వందక్షిణానుస్యసః సర్వస్వదక్షిణః, తం సర్వస్వదక్షిణం; దక్షిణా, దక్షిణో, దక్షిణాన్ సర్వస్వదక్షిణశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ ఆదానం-ఆదానం, ఆదానే, ఆదానాని ఆదానశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఏ-అవ్య విసర్గాయ-విసర్గాయ, విసర్గాభ్యాం, విసర్గేభ్యః. విసర్గశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. సతాం - సతః, సతోః, సతాం. తచ్చట్టః త, పు, ష, ట. వారిముచాం-వారిణి ముంచంతీతి వారిముచః, లేషాం వారిముచాం; ముచః, ముచోః, ముచాం. వారిముక్కట్టః చ, పు, ష, ట. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా. — సఇతి. సరఘుః, సర్వస్వందక్షిణాయస్యతం, సర్వస్వదక్షిణం, 'విశ్వజితస్సర్వదక్షిణ' ఇతిక్రమే, విశ్వజితం నామయజ్ఞం, ఆజప్రౌకృతవానిత్యర్థః, యుక్తం చైతదిత్యాహ, సతాం సాధూనాం, వారిముచాం మేఘానామివ, ఆదానం ఆర్జనం, విసర్గాయ త్యాగాయహి, సత్సాత్త వినియోగాయేత్యర్థః.

భావము — పిచ్చుట రఘుమహారాజు (ప్రపంచమునుజయించి చేయఁదగిన) సర్వస్వముదక్షిణక్రింద ఇవ్వఁబడవలసిన విశ్వజిత్రునెడి యాగముచేసెను మహాత్ములు మేఘునివలె తమఆర్జనమంతయు సద్వినియోగము చేయుట సహజమేకదా.

శ్లో. సత్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభిః
గుర్విభి శ్శుచితపరాజయవ్యభికాన్,
కాకుత్స్థస్త్విర విరహోత్సుకావరోధాన్
రాజన్యాం తస్వపురనివృత్తయేనుమేనే.

౮౭

పదచ్ఛేదము. — సత్రాంతే, సచివసఖః, పురస్క్రియాభిః, గుర్విభిః, శశుచితపరాజయవ్యభికాన్, కాకుత్స్థః, చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్, రాజన్యాన్, స్వపురనివృత్తయే, అనుమేనే.

అర్థము. — కాకుత్స్థస్థి = ఘనుమహారాజు, సత్రాంతే = సత్ర = విశ్వజిద్యాగముయొక్క, అంతే = అంతముందు, సచివసభాస్థు = సచివ = చంద్రులకు, సభాస్థు = స్నేహితుడయినవాడగుచు, గుర్వీభిః = అధికములయిన, పున్స్త్రియాభిః = పూజలచేత, శమితపరాజయవ్యభిక్తా = శమిత = శాంతిపొందింపబడిన, పరాజయ = పరాజయముచేతనయిన, వ్యభిక్తా = దుఃఖములుకలగిరియు, చిరవిరహోత్సహారోధా = చిర = బహుకాలముచిరి, విరహ = వియోగముచేత, ఉత్సృజ = ఆసక్తములయిన, అవరోధా = అంతఃపురస్త్రీలుగలిగిన, రాజన్యా = రాజులను, స్వపురనివృత్తయే = స్వ = స్వీయమైన, పునః = పట్టణమునుగూర్చి, నివృత్తయే = పోవుటకొఱకు, అనుమేనే = అనుమతించెను.

అకాంక్ష. — అనుమేనే = అనుమతించెను. కః = ఎవడు? కాకుత్స్థస్థి = ఆఘనుమహారాజు. కా = ఎవరిని? రాజన్యా = రాజులను (సకర్తకప్రయోగము). కస్త్రి = చేనికొఱకు. స్వపురనివృత్తయే = స్వీయమున గూర్చి పోవుటకొఱకు. రాజన్యా = కథంభూతా = రాజులెట్టివారు? చిరవిరహోత్సహారోధా = బహుకాలమునందలి వియోగముచేత ఆసక్తలయిన అంతఃపురస్త్రీలుగలవారు. పునఃకథంభూతా = ఇంక నెట్టివారు? శమితపరాజయవ్యభిక్తా = శాంతిపొందింపబడిన పరాజయముచేతనయిన దుఃఖములుగలవారు. కాభిః = చేనిచేత? పున్స్త్రియాభిః = పూజలచేత పున్స్త్రియాభిఃకథంభూతాభిః = పూజలెట్టివి? గుర్వీభిః = అధికములయినవి. కథంభూతస్థు = ఎట్టివాడగుచు? సచివసభాస్థు = చంద్రులకు స్నేహితుడయినవాడగుచు. కస్త్రి = చేనియందు? సత్రాంతే = విశ్వజిద్యాగముయొక్క అంతమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సత్రాంతే = సత్రస్య అంతః సత్రాంతః, కస్త్రి సత్రాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. సత్రాంతశబ్దః అ, పు, స, వి. సచివసభాః - సచివానాం సభా సచివసభాః; సచివసభాః, సచివసభా, సచివసభాః. సచివసభాశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. పురస్త్రియాభిః - పురస్త్రియయా, పురస్త్రియాభ్యాం, పున్స్త్రియాభిః. పురస్త్రియాశబ్దః అ, స్త్రీ, త్వ, బ. గుర్వీభిః - గుర్వాభి, గుర్వీభ్యాం, గుర్వీభిః. గుర్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, త్వ, బ. శమితపరాజయవ్యభిక్తా - పరాజయేన వ్యభిక్తాని పరాజయవ్యభిక్తాని, శమితాని వ... యేషాంలే శమితపరాజయవ్యభిక్తాః, తా శమితపరాజయవ్యభిక్తాః; వ్యభిక్తం, వ్యభిక్తా, వ్యభిక్తా శమితపరాజయవ్యభిక్తాశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. కాకుత్స్థస్థి - కకుచివృత్తీకకుత్స్థస్థి, కకుత్స్థస్థ్యగోత్రావత్యంపుమాత్ కాకుత్స్థస్థి; కాకుత్స్థస్థి, కాకుత్స్థస్థి, కాకుత్స్థస్థి. కాకుత్స్థస్థి అ, పు, ప్ర, వి. చిరవిరహోత్సహారోధా = చిరం నిరహా చిరవిరహా చిర... హేతవ్యుత్సహా చిర... కాః, చిర... కాః, అవరోధా యేషాంలే చిర... కావరోధాః, తా చి... ధాత్, అవరోధం, అవరోధా, అవరోధాత్. చిరనిరహోత్సహారోధాశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. రాజన్యా - రాజ్ని అ

త్యాని పుమాంసుః రాజన్యాః, తాన్ రాజన్యాన్; రాజన్యం, రాజన్యై, రాజన్యాన్. రాజన్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. స్వపురనివృత్తయే-స్వంచ తత్ పురంచ స్వపురం, స్వపురన్య నివృత్తిః స్వపురనివృత్తిః, తస్యై స్వపురనివృత్తయే; నివృత్త్యై, నివృత్తయే, నివృత్తిభ్యాం, నివృత్తిభ్యః. స్వపురనివృత్తిశబ్దః ఇ, శ్రీ, చ, ఏ. అనుమేనే-అనుమేనే, అనుమేనాతే, అనుమేనితే. అనుపూర్వకాత్ 'దున అవదోధన' ఇత్యస్తాధ్ధాతో స్పకర్తకాత్కర్తరి భూతేట్ ఆత్తనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సత్రాంత ఇతి. కావ్యభిన్నై రఘుః, సత్రాంతే యజ్ఞాంతే, 'సత్రమాచ్చాదనేయజ్ఞే సదాదానేవనేఽపిచ' త్యమరః. సచివానాంసఖా సచివసఖస్య, లేమమత్యంతానుసరణియోతనార్థం రాజ్యసఖత్వవ్యవదేశః, 'రాజానుసఖభ్యష్టజి' లిటచ్; గుర్వీభిః పురస్క్రియాభిః పూజాభిః, శమితం పరాజయేన యద్వ్యభీకం దుఃఖం, వైలక్షణ్యం వా, తద్ద్యేషాంతా శమితపరాజయవ్యభీకా, 'దుఃఖేవైలక్షణ్యవ్యభీక' మితి యాదవః; చిరవిరహేణ, ఉత్పృకాః ఉత్క్రంతాః అవరోధాః అంతఃపురాంగనాః యేషాంతా, రాజ్యోపత్యాని రాజన్యాః క్షత్రియాంతా, 'రాజశ్చక్షురాద్య' నిలియత్ప్రకృత్యయః, 'మూర్ధాభిషిక్తై రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియోవిరాడి త్యమరః; స్వపురం, ప్రతినివృత్తయే గమనాయ, అనుమేనే అనుష్ఠాతవాన్.

భావము.—రఘుమహారాజు ఆయాగము ముగింపఁగానే ఓడిపోయినందువలన గణిన దుఃఖము పొసిపోవునట్లు గొప్పబహుమానములకు రాజులకు మంత్రిసమేతుఁడయి యిచ్చి విరహిణులయినవారిభార్యలకు ప్రీతియగునట్లు వారిదేశములకు వెళ్ళిపోవుటకు సెలవిచ్చెను.

శ్లో. తే రేఖా ధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం
సమ్రాజ శ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యమ్,
ప్రస్థానప్రణతిభి రంగులీఘ చక్రః
మాళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరవమ్.

౧౮

ఇతి శ్రీమత్కాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే
చతుర్థ స్సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—తే, రేఖాధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం, సమ్రాజః, శ్చరణయుగం, ప్రసాదలభ్యమ్, ప్రస్థానప్రణతిభిః, అంగులీఘ, చక్రః, మాళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరవమ్.

అర్థము. — లే=ఆరాజులు, రేఖాధ్వజకలకాతవత్తచిహ్నం. రేఖా=రేఖాకారములయిన, ధ్వజ=ధ్వజములును, కలశ=కలశములును, ఆతపత్ర=ఛత్రములే, చిహ్నం=చిహ్నములుగాగలదియు, ప్రసాదలభ్యం-ప్రసాద=అనుగ్రహముచేతనే, లభ్యం=పొందఁబడతగిన, సమాజి=సార్వభౌముఁడయిన రఘుమహారాజాయొక్క, చరణయుగం-చరణ=పాదములయొక్క, యుగం=యుగమును, ప్రస్తానప్రణలిఖి-ప్రస్తాన=ప్రయాణకాలమందలి, ప్రణలిఖి=నమస్కారములచేత, అంగుళిషు=ప్రేళ్ళయందు, మాళిప్రకృతికమకరందరేణుగౌరం-మాళి=కేశబంధములయందలి, ప్రక్ష=మాలికలనుండి, చ్యుత=కారుచుండెడి, మకరంద=పుష్పరసములచేత, రేణు=పరాగములచేతను, గౌరం=గౌరవర్ణవిశిష్టమైనదానిగా, చక్ర=చేసిరి.

ఆకాంక్ష — చక్ర=చేసిరి. కే=ఎవరు? లే=రాజులు. కిం=దేనిని? చరణయుగం=పాదములయొక్క యుగమును (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టివానినిగా? మాళిప్రకృతికమకరందరేణుగౌరం=కేశబంధములయందలి మాలికలనుండి జారిన పుష్పరసములచేతను, పరాగములచేతను, గౌరవర్ణవిశిష్టమైనదానిగా. కాను=వేనియందు? అంగుళిషు=ప్రేళ్ళయందు. కాళి=వేనిచేత? ప్రస్తానప్రణలిఖి=ప్రయాణకాలమందలినమస్కారములచేత. కన్య=ఎవనియొక్క? సమాజి=సార్వభౌముఁడయిన రఘుమహారాజాయొక్క. చరణయుగం కథంభూతం=పాదములయొక్క యుగమెట్టిది? ప్రసాదలభ్యం=అనుగ్రహముచేతనే పొందఁగలది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? రేఖాధ్వజకలకాతవత్తచిహ్నం=రేఖాకారములయిన ధ్వజములును కలశములును ఛత్రములే చిహ్నములు గలినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — లే=నా, తా, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, బ. రేఖాధ్వజకలకాతవత్తచిహ్నం - ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణిచ ధ్వజకలకాతవత్తాణి, రేఖాకారాణిచ తాని ధ్వజకలకాతవత్తాణిచ, రేఖా...చత్తాణి, రేఖా...చత్తాణి, చిహ్నానియస్య తత్ రేఖా...చిహ్నం, తత్ రేఖా...చిహ్నం; చిహ్నం, చిహ్నా, చిహ్నాని. రేఖాధ్వజకలకాతవత్త చిహ్నశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సమాజి - సమాజి, సమాజో, సమాజాం. సమాజ్జబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. చరణయుగం-చరణయోః యుగం చరణయుగం, తత్ చ...గం; యుగం, యుగే, యుగాని. చరణయుగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రసాదలభ్యం లబ్ధం శక్యం లభ్యం, ప్రసాదేనలభ్యం ప్రసాదలభ్యం, తత్ ప్ర...భ్య; లభ్యం, లభ్యే, లభ్యాని. ప్రసాదలభ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రస్తానప్రణలిఖి-ప్రస్తానే ప్రణతయః ప్రస్తానప్రణతయః, తాళి ప్రస్తానప్రణలిఖి; ప్రణత్యా, ప్రణలిఖ్యాం, ప్రణలిఖి. ప్రస్తానప్రణలిఖిషా, స్త్రీ, కృ, బ. అంగుళిషు-అంగుళ్యాం,

అంగుళ్యోః, అంగుళీషు అంగుళీశట్టః ఈ, శ్రీ, స, ఐ. చక్రః-చక్ర, చక్రము, చక్ర, 'దుక్కుళ్ కరణ' ఇత్యస్తాధాతోస్స కర్త కాత్కర్తరిభూలేలిట్ పరస్వైరదే ప్రథమపురుషః పూజనాంతః. మాళిస్తప్త్యుతమకరందరేణుగౌరం-మాళిషుస్తజి, మాళిస్తజి, మాళిస్తగ్యుతః చ్యుతాః మాళిస్తప్త్యుతాః, మకరందాశ్చ రేణవశ్చ మకరందరేణవః, మాళిస్తప్త్యుతాశ్చలే మకరందరేణవశ్చ, మాళి ..రేణవః, మాళి...రేణుభిః గౌరం మాళి...గౌరం, తత్ మాళి...గౌరం; గౌరం, గౌరే, గౌరాణి. మాళిస్తప్త్యుతమకరందరేణుగౌరశట్టః ఆ, స, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తఇతి. లే రాజన్యాః, రేఖావివ, ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణి చ, ధ్వజాద్యాకారలేఖా ఇత్యర్థః, తానిదినోన్ని యస్యతత్తథోక్తం, ప్రసాదేన ఇవలభ్యం, సమాజ స్సార్వభౌమస్య రహ్మాశ్చరణయుగం, ప్రస్థానే ప్రయాణసమయే, యాః ప్రదాతయః నమస్కారాః తాభిః కరణైః, అంగుళీషు, మాళిషు కేశబంధేషు, యాః స్త్రజాః మాల్యాని తాభ్యః, చ్యుతైః, మకరందైః పుష్పరసైః, రేణుభిః పరాగైశ్చ, గౌరం గౌరవర్షం, చక్రః. ప్రహర్షిణీవృత్తం.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారిణ మహాపాఠ్యాయ కోలచలముల్లి నాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం చతుర్థస్కంధః.

భావము.—ఆరాజాలు ధ్వజకలశచక్ర రేఖలుగలిగిన అనుగ్రహముచేతనే స్తుతించుటకు సాధ్యములయిన ఆరఘుమహారాజాయొక్క కాళ్ళకు ప్రయాణపురస్కారమయిన సాష్టాంగనమస్కారములఁజేసిరి. ఆపుడు వారికలలోని పుష్పములయొక్క రసమును పుష్పాడియు రఘుమహారాజాయొక్క కాలివ్రేళ్ళకుఁ దగిలి ఆవ్రేళ్లు గౌరవర్షముగలవై యుండినవి.

రఘువంశముకావ్యే, పంచమస్కంధః.

శ్లో. తమధ్వరే విశ్వజితి ఖీతీశం
నిశ్శేషవిశ్రాంతికోశజాతమ్,
ఉపా త్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థి
కాత్యుః ప్రపేదే వరతంతుశిష్యః.

పదచ్ఛేదము.—తం, అధ్వరే, విశ్వజితి, ఖీతీశం, నిశ్శేషవిశ్రాంతికోశజాతం, ఉపా త్తవిద్యో, గురుదక్షిణార్థి, కాత్యుః, ప్రపేదే, వరతంతుశిష్యః.

అర్థము.—విశ్వజితి=విశ్వజిన్నామకమయిన, అధ్వరే=యజ్ఞమందు, నిశ్శేషవిశ్రాంతికోశజాతం=నిశ్శేష=సాకల్యముగ, విశ్రాంతి=ఇవ్వఁబడ్డ, కోశ=అర్థరాసులయొక్క, జాతం = సమూహముగలిగిన, తం = ఆ, ఖీతీశం = రఘుమహారాజును, ఉపా త్తవిద్యో=ఉపాత్త=పొంద బడ్డ, విద్యో=చతుర్దశవిద్యలుగలిగిన, వరతంతుశిష్యః=వరతంతు=వరతంతు మహామునికి, శిష్యః=అంటేవానియైన, కాత్యుః=కౌత్సుఁడనుఋషి, గురుదక్షిణార్థి=గురుదక్షిణా=గురుదక్షిణను, ఆర్థి=కొనుచుచుండెనువాడగుచు, ప్రపేదే=పొందెను.

అకాంత.—ప్రపేదేపొందెను. ఈ=ఎవఁడు? కాత్యుః=కౌత్సుఋషి. కం=ఎవని? తం ఖీతీశం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతస్సౌ=ఎటువంటివాడగుచు? గురుదక్షిణార్థిగ్=గురుదక్షిణను యాచించుచుండెనువాడగుచు, కాత్యుఃకథంభూతః=కౌత్సుఁడనుఋషి ఎట్టివాఁడు? వరతంతుశిష్యః=వరతంతువను ఋషికి అంటేవానియైనవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు? ఉపా త్తవిద్యో=పొందబడ్డచతుర్దశవిద్యలుకలవాఁడు. తం ఖీతీశం కథంభూతం=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు. నిశ్శేషవిశ్రాంతికోశజాతం=సాకల్యముగ ఇవ్వఁబడ్డ అర్థరాసులయొక్క సమూహముకలవాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? అధ్వరే=యజ్ఞమందు. అధ్వరేకథంభూతే=యజ్ఞమెట్టిది? విశ్వజితి=విశ్వజిన్నామకమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాత్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అధ్వరే-అధ్వరే, అధ్వరయోః, అధ్వరేఘ అధ్వరశబ్దః అ, పు, స, ఏ. విశ్వజితి-విశ్వజితి, విశ్వజితిః, విశ్వజిత్. విశ్వజిత్. విశ్వజిచ్ఛబ్దః క, పు, స, ఏ. ఖీతీశం-ఖీత్యాః ఈశః ఖీతీశః, తం

క్షీరీశం; ఈశం, ఈశా, ఈశాన్. క్షీరీశశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. నిశ్చేషవిశ్రాంతిశ్చ
కోశబాతం-నిర్గతః శేషాయస్మిన్ సర్వణి తద్వధా భవతి తథా నిశ్చేషం, నిశ్చేషం విశ్రా
ంతిశం ని...తం, కోశానాం బాతం కోశబాతం, ని...తం కో...తం యేన సః ని...తః,
తం నిశ్చే...బాతం, బాతం, బాతౌ, బాతాన్. నిశ్చేషవిశ్రాంతిశ్చకోశబాతశబ్దః ఆ, పు,
ద్వి, ఏ. ఉపాత్తవిద్యః-ఉపాత్తాః విద్యాః యేన సః ఉ...ద్యః; విద్యః, విద్యౌ, విద్యాః.
ఉపాత్తవిద్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. గురుదక్షిణార్థి-గురోః దక్షిణా గురుదక్షిణా, గు...
ణాం అర్థయతీతి గు...ర్థః; అర్థ, అర్థినౌ, అర్థినః. గురు దక్షిణార్థి శబ్దః స, పు,
ప్ర, ఏ. కౌత్సః-కుత్సస్య గోత్రవత్సంపుమాన్ కౌత్సః; కౌత్సః, కౌత్సే, కుత్సాన్. కౌత్స
శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రపేదే-ప్రపేదే, ప్రపేదాతే, ప్రపేదితే, ప్రపూర్వకాల్
'పదగతా' విశ్వస్తాధాతో సృకర్త కాత్మర్తభూతేర్విత్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ. పరతం
తుశిష్యః-పరతంలోః శిష్యః ప...ష్యః; శిష్యః, శిష్యౌ, శిష్యాః. పరతంతుశిష్యశబ్దః
ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యాని.—తమిలి. విశ్వజిలి విశ్వజిన్నామకే, అధ్వరే యశ్చ, 'యశ్చ సస్వో
ధ్వరో యాగ' ఇత్యమరః. నిశ్చేషం యథాతథా, విశ్రాంతిశం దత్తం, 'శ్రాదానాన్'
మరాది. కోశానాం అర్థరాశీనాం బాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం, 'కోశోఽ
మరాది. కోశానాం అర్థరాశీనాం బాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం, 'కోశోఽ
క్షీరీశబ్దః శేషవిద్యానాన్ దివ్యయా' ఇత్యమరః. బాతం జనిసమూహయో' రితి
శాశ్వతః. ఏతేన కాత్మ స్వానవసరప్రావృత్త్యం సూచయతి. తం క్షీరీశం రఘుం ఉపా
త్తవిద్యః లబ్ధవిద్యః, పరతతో శిష్యః కౌత్సః ఋషిః, 'ఋష్యంధకే'త్యుచ్యతే, ఇహోప
వాదః, గురుదక్షిణార్థిన్, 'అర్థాచ్చాసన్నిహితే తదంతా'చ్చేతి ఇని. అప్రత్యాఖ్యేయ
ఇతిభావః. ప్రపేదే ప్రావ. అస్మిన్ సర్వే పృథక్ ముపజాతిః. లక్షణంతు-స్వాదింద్రవల్ల
యని తా జగా గః ఉపేంద్రవల్ల జతతా స్తతో గౌ, అనంతరోపేరితలత్తభావః
పాదాయదీమూ ఉపజాతయ స్తా' ఇతి లక్షణాల్.

భావము — ఆ రఘుమహారాజు విశ్వజిన్నామకయాగమును జేసి సర్వస్వమును
దానముగ నిచ్చి విశ్రాంతియై యుండునపుడు పరతంతుమునిశిష్యుడయినకౌత్సుఁ
డనెడుమునిపుత్రుఁడు పదునాలుగువిద్యలను నేర్చుకొని గురుదక్షిణను యాచించుటకయి
రఘుమహారాజుచెంతకు వచ్చెను.

శ్లో. స మృణ్మయే వీతహిరణ్మయతాన్వి
తాన్వత్రే నిధా యార్ఘ్య మసర్వ శ్రీశీలః,
శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః
ప్రత్యుజ్జగ మాతిథి మాలిధేయః.

పదచ్ఛేదము.—సః, మృణ్మయే, వీరహిరణ్మయత్వాత్, పాత్రే, నిధాయ,
అర్ఘ్యం, అనర్ఘశీలః, శ్రుతప్రకాశం, యశసా, ప్రకాశః, ప్రత్యుజ్జగామ, అతిథిం,
అతిథేయః.

అగము.—అనర్ఘశీలః-అనర్ఘః=అమూల్యమయిన, శీలః=స్వభావముగల, యశసా=
కీర్తిచేత, ప్రకాశః=వెలుగుచుండెడి, అతిథేయః=అతిథితాపాదయిన, సః=ఆర
ఘమహారాజ, వీరహిరణ్మయత్వాత్-వీర=దానము చేయిన, హిరణ్మయత్వాత్=సువర్ణ
పాత్రములు కలిగినవాడగుటవలన, మృణ్మయే=మృద్వికారమయిన, పాత్రే=పాత్రము
నందు, అర్ఘ్యం=తూదాద్రవ్యమును, నిధాయ=ఉంచుకొని, శ్రుతప్రకాశం-శ్రుత=కా
శ్రుములచేత, ప్రకాశం=ప్రసిద్ధుడయిన, అతిథిం=అభ్యాగతుడైన కాత్వన్నిని,
ప్రత్యుజ్జగామ=ఎదుర్కొనెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యుజ్జగామ=ఎదుర్కొనెను. కః=ఎవడు? సః=ఆరఘుమ
హారాజ. కం=ఎవని? అతిథిం=అభ్యాగతుడయిన కాత్వన్నిని (సకర్తకప్రయోగము).
అతిథింకథంభూతం=అభ్యాగతుడయిన కాత్వన్ని ఎట్టివాడు? శ్రుతప్రకాశం=కాశ్రు
ములచేత ప్రసిద్ధుడయినవాడు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? నిధాయ=ఉంచుకొని. కిం=
దేనిని? అర్ఘ్యం=తూదాద్రవ్యమును కస్తిక్=దేనియందు? పాత్రే=పాత్రమునందు. పాత్రే
కథంభూతే=పాత్రమెట్టిది? మృణ్మయే=మృద్వికారమయినది. కథంభూతత్వాత్=ఎటు
వంటివాడగుటవలన? వీరహిరణ్మయత్వాత్=నెలవుచేయఁబడిన సువర్ణపాత్రములు కలి
గినవాడగుటవలన. సకథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాడు? ప్రగోళః=ప్రసిద్ధుడయ
నవాడు. కేన=దేనిచేత? యశసా=కీర్తిచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టివాడు?
అనర్ఘశీలః=అమూల్యమయిన స్వభావముగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తా, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. మృణ్మ
యే-మృదా వికారః మృణ్మయం, తస్మిక్ మృణ్మయే; మృణ్మయే, మృణ్మయయోః; మృణ్మ
యేఘ. మృణ్మయశబ్దః ఆ, న, స, ఏ. వీరహిరణ్మయత్వాత్, హిరణ్మయవికారాః హిరణ్మ
యాని, వీతాని హి...ని యస్య సః ఏ...యః ఏ...యస్య భావః వీరహిరణ్మయ
త్వం తస్మాత్; ఏ...యత్వాత్, హిరణ్మయత్వాత్, హిరణ్మయత్వాభ్యాం, హిరణ్మ
యత్వేభ్యః. వీరహిరణ్మయత్వశబ్దః ఆ, న, పం, ఏ. పాత్రే-పాత్రే, పాత్రయోః,
పాత్రేఘ. పాత్రశబ్దః ఆ, న, స, ఏ. నిధాయ-ల్యబంతుమ్య. అర్ఘ్యం-అర్ఘ్యాయఇదం
అర్ఘ్యం తత్ అర్ఘ్యం; అర్ఘ్యం, అచ్ఛేన్రి, అర్ఘ్యణి. అర్ఘ్యశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. అన
ర్ఘశీలః-నవిద్యతే అఙ్గో యస్య తత్ అనర్ఘః, అనర్ఘం శీలం యస్య సః అనర్ఘశీలః;
శీలః, శీరా, శీలాః. అనర్ఘశీలశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. శ్రుతప్రకాశం-శ్రుతైః ప్రకాశః
శ్రుతప్రకాశః, కం శ్రు...శం; ప్రకాశం, ప్రకాశా, ప్రకాశాక్. శ్రుతప్రకాశ

శబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. యశసా-యశసా, యశోభ్యాం, యశోభిః. యశశ్శబ్దః స, స, తృ, ఏ. ప్రకాశః-ప్రకాశక ఇతి ప్రకాశః; ప్రకాశః, ప్రకాశ్యో, ప్రకాశాః. ప్రకాశశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ-ప్రత్యుజ్జగామ, ప్రత్యుజ్జగతుః, ప్రత్యుజ్జగన్తుః. ప్రతిజ్ఞా ఇత్యుపసర్గద్వయశ్చాత్ 'గచ్ఛగతా' విత్యస్తాద్ధాతో స్ఫుకర్తకాత్కర్తరి భూతేభిః పరస్మైవదే ప్ర, ఏ. అతిథిం-అతిథిం, అతిథి, అతిథీక్. అతిథిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. అతిథేయః - అతిథిభిః సానుః అతిథేయః; అతిథేయః, అతిథేయా, అతిథేయః అతిథేయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. —సఇతి. అసర్గశీలః అమూల్యస్వభావః, అసాధారణ స్వభావ ఇత్యర్థః. 'మూల్యే శ్రావణవిధావర్తిః, శీలం స్వభావేపద్వైతా'వితచామరః, యశసా కీర్త్యా, ప్రకాశక ఇతిప్రకాశః. పచాద్యత్. అతిథిభిఃసానుః అతిథేయః 'పద్ధతిభిఃసలీ'లిప్థత్ ప్రత్యయః. స రఘుః హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్యయం, 'దాండినాయ'నేత్యాదిసానిపాతః. వీతహిరణ్యయత్వాత్, అపగతసుపర్వ పాత్రత్వాత్, యజ్ఞస్యసర్వస్వదక్షిణాకత్వాదివిధావః, మృచ్చయే మృద్వికారే, పాత్రే అర్హిర్నిమిదంఅర్హ్యం, 'పాదార్థాభ్యాం'చేతి యత్ప్రకృత్యయః. శ్రావణం ద్రవ్యం నిధాయ, శ్రుతేనకాస్తేణప్రకాశం ప్రసిద్ధం 'శ్రుతంకాస్తావధృతయో' రిత్యమరః, 'ప్రకాశోఽపి ప్రసిద్ధిపీ'త్యమరః; అతిథిం ఆభ్యాగతం కాత్సం, 'అతిథిర్నా గృహగత' ఇత్యమరః, ప్రత్యుజ్జగామ

భావము. —అతిథిప్రియుండయి యమూల్యస్వభావము గలిగినరఘుమహారాజు మృత్పాత్రమున శ్రావణద్రవ్యమునుంచుకొని సకలకాశ్రములయందును ప్రసిద్ధిశక్తిగల యభ్యాగతుల డైనకాత్సన్ని నెదుర్కొనెను.

శ్లో. త మర్చయిత్యా విధివ ద్విధిజ్ఞ
:స్తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ,
విశాంపతి ర్విష్టరభాజ మారా
తక్రౌతాంజలిః కృత్యవి వి త్యువాచ.

3

పదచ్ఛేదము. —తం, అర్చయిత్యా, విధివత్, విధిజ్ఞః, కపోధనం, మానధనాగ్రయాయీ, విశాంపతిః, విష్టరభాజం, ఆరాత్, కృతాంజలిః, కృత్యవిత్, ఇతి, ఉవాచ.

అర్థము. —విధిజ్ఞః=కాశ్రుజ్ఞుండయిన, మానధనాగ్రయాయీ=మాన=మానమే, ధన=ధనముగాగలిగినవారలలో, ఆగ్రయాయీ=ఆగ్రే=సరుండయిన, కృత్యవిత్=కార్యజ్ఞుండయిన, విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుండయినరఘుమహారాజు, విష్టరభాజం=విష్టర=ఆననమును,

భాజం=పొందిన, తం తపోవిధిం=ఆకాశ్మర్షిని, విధివల్=యథాకాశ్మ్రముగ, అర్చయి
త్యా=పూజచేసి, ఆరాల్=సమీపమందు, కృతాంజలిస్త్-కృత=చేయబడిన, అంజలి
స్త్=అంజలిబంధము గలిగినవాడగుచు, ఇలి=ఈపక్ష్యమాణప్రకారముగ, ఉవాచ=
పలికెను.

ఆకాంక్ష. — ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవడు? విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుడైన
రఘువంశంజు. కం=ఎవనిగూర్చి? తం=ఆ, తపోధనం=కాశ్మమునిని గూర్చి (సకర్తక
ప్రయోగము) కథం=ఎట్లు? ఇలి=ఈపక్ష్యమాణప్రకారముగా. కథంభూతస్త్=ఎట్లు
వంటివాడగుచు? కృతాంజలిస్త్=చేయబడ్డఅంజలిబంధముగలవాడగుచు. కుత్ర=ఎ
క్కడను? ఆరాల్=సమీపమందు. కిం కృత్యా=ఏమిచేసి? అర్చయి=పూజచేసి. కథం
=ఎట్లు? విధివల్=యథాకాశ్మ్రముగ. కం=ఎవని? తం=ఆ, తపోధనం=కాశ్మర్షిని,
తపోధనం కథంభూతం=కాశ్మర్షియెటువంటివాడు? విష్ణురభాజం=ఆననమును బొందిన
వాడు. విశాంపతిః కథంభూతః=మనుజేశ్వరుడయిన రఘువంశరాజెట్టివాడు? కృత్య
విల్=కార్యజ్ఞుడయినవాడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాడు? మానధనాగ్ర
యా=మానమేధనముగాగలవారలలో నగ్రేసరుడయినవాడు. పునః కథంభూతః=
ఇంకయు నెట్టివాడు? విధిజ్ఞః=కాశ్మర్షుడయినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తం-తం, తా, తాత్. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ.
అర్చయి-త్వా-త్వాంతమవ్య. విధివల్-విధి మర్త తీలి విధివల్. వక్యంత మవ్య. విధిజ్ఞః-
విధిం జానాతీలివిధిజ్ఞః; విధిజ్ఞః, విధిజ్ఞా, విధిజ్ఞా. విధిజ్ఞశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. తపో
ధనం-తవవీధి ధనం యస్య సః తపోధనః, తం త...నం; ధనా, ధనా. తపో
ధనశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. మానధనాగ్రయా=మాన వీధి ధనం యేమం లే మానధ
నాః, అగ్రయాతీ త్యగ్రయా, మానధనానాం అగ్రయా మా ..యా
యా, యాయా, యాయా. మానధనాగ్రయాయ్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.
విశాంపతిః-విశాం పతి విశాంపతి; పతి, పతీ, పతయి. విశాంపతి శబ్దః ఇ, పు, ప్ర,
ఏ. విష్ణురంభజతీలివిష్ణురభాక్, తం వి...జం, భాజం; భాజౌభాజి. విష్ణురభాక్పట్టి జ, పు,
ద్వి, ఏ ఆరాల్-అవ్య. కృతాంజలిస్త్-కృతః అంజలిః యేనసక్య...టి; అంజలి, అం
జలి, అంజలయి. కృతాంజలిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. కృత్యవిల్-కృత్యం వేత్తీలి కృత్య
విల్, విల్, విదా, విదా. కృత్యవిచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. ఇలి-అవ్య. ఉవాచ-ఉవాచ.
ఉచతుః, ఉచయి. 'ఉచ పరిభాషణ' ఇత్యస్తాధాతోన్యకర్తకాత్కర్తరి భూతేఽట్ పరి
వైవదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — తమిలి. విధిజ్ఞః కాశ్మర్షి, అకరణే ప్రత్యవాయుభీరు రిత్యర్థః.
మానధనాగ్రయా మాన వీధి ధనం యేమం లేమం మననాం అగ్రయా అగ్ర
సరః, అవయవో భీరు రిత్యర్థః. కృత్యవిల్ కాశ్మర్షి, విశాంపతి ర్మనుజేశ్వరః, రఘు, ద్వి

విశ్వామిత్రా' విశ్వమగః విష్ణురథాశం ఆననగతం, ఉపవిష్ట మిత్యర్థః. 'విష్ట
 రోపిటపీ దర్శముష్టిః పీతావ్య మానస' మిత్యమరః, 'వృక్షానసయోర్విష్టర' ఇతి నిపాతః.
 తం తపోధనం, కౌత్సం, విధివత్ యథార్థం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః, 'తదర్థమితి
 వతిప్రత్యయః అర్థయిత్వా ఆరాత్ సమీపే. 'ఆరాద్ధారసమీపయో' రిత్యమరః,
 కృతాంజలీస్సక్, ఇతి వత్సమాణప్రకారేణ, ఉపావ.

భావము.— శాస్త్రజ్ఞుడై మానవంతులలో గొప్పవాడయిన రఘుమహారాజు ఆ
 కౌశ్యమునిని ఆననముపయనం గూర్చుండఁ బెట్టి విధిప్రకారముగఁ బూజించి సమీపమందు
 చేతులనుజోడించుకొనినిల్చి మందలించెను.

శ్లో. అప్యగ్రణీ రంత్రకృతా ఋషీణాం
 కుశాగ్రబుద్ధే కుశలీ గురుస్తే,
 యత స్త్వయా జ్ఞాన మశేష మాత్రం
 లోకేన చైతన్య మి వోష్ఠరత్నేః.

౪

పదచ్ఛేదము.— అగ్రణీ, మంత్రకృతాం, ఋషీణాం, కుశాగ్రబుద్ధే,
 కుశలీ, గురుః, తే, యతః, త్వయా, జ్ఞానం, అశేషం, ఆత్రం, లోకేన, చైతన్యం,
 ఇవ, ఉష్ఠరత్నేః.

అర్థము — హేకుశాగ్రబుద్ధేఽపియదర్శాగ్రమువంటి సూక్ష్మబుద్ధిగల కౌత్సనీ!
 మంత్రకృతాం = మంత్రవేత్తలయిన, ఋషీణాం = ఋషులలోపల, అగ్రణీః = శ్రేష్ఠుఁ
 డయిన, తే = నీయొక్క, గురుః = గురువు, కుశల్యపి = తేనుముగలవాడా! యతః = ఏగురు
 వువలన, త్వయా = నీచేత, అశేషం = సమస్తమయిన, జ్ఞానం = జ్ఞానము, లోకేన = జనము
 చేత, ఉష్ఠరత్నేః = సూర్యునివలన, చైతన్యమివ = ప్రబోధమువలె, ఆత్రం = పొందఁబడెనో.
 ఆకాంక్ష.— ఆత్రం = పొందఁబడెనో. కేన = ఎవనిచేత? త్వయా = నీచేత. కిం =

ఏమి? జ్ఞానం = జ్ఞానము (కర్తృణిప్రయోగము). కిమివ = దేనివలె? చైతన్యమివ = ప్రబోధము
 వలె. కస్తాత్ = ఎవనివలన? ఉష్ఠరత్నేః = సూర్యునివలన. కేన = దేనిచేత? లోకేన = జనము
 చేత. జ్ఞానం కథంభూతం = జ్ఞానమెట్టిది? అశేషం = సమస్తమయినది. కుతః = ఎవనివలన?
 యతః = ఏగురువువలన. కుశల్యపి = తేనుముకలవాడా! కః = ఎవఁడు? గురుః = గురువు (అకర్తృ
 కప్రయోగము). కస్య = ఎవనియొక్క? తే = నీయొక్క. గురుః కథంభూతః = గురువెట్టి
 వాడు? అగ్రణీః = శ్రేష్ఠుఁడయినవాడు. కేహిం = ఎవనిలోపల? ఋషీణాం = ఋషులలో
 పల. ఋషీణాం కథంభూతానాం = ఋషులెట్టివారు? మంత్రకృతాం = మంత్రవేత్తలయిన
 వారు. కస్యసంబుద్ధిః? హేకుశాగ్రబుద్ధేఽపియదర్శాగ్రమువంటి సూక్ష్మబుద్ధిగల కౌత్స
 నీశ్చరుడా!

శబ్దరూపసమాసములు — అపి-అప్య. అగ్రణీః-అగ్రే నయతీత్యగ్రణీః; అగ్రణీః, అగ్రణ్యో, అగ్రణ్యః. అగ్రణీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, వి. మంత్రకృతాం-మంత్రాః కుర్వం తీతి మంత్రకృతః, తేహా మం...తాం; కృతః, కృతోః, కృతాం. మంత్రకృచ్ఛబ్దః త, పు, ప, బ. ఋషీణాం-ఋషేః, ఋషోః, ఋషీణాం. ఋషీశబ్దః ఇ, పు, ప, బ. కుశాగ్రబుద్ధే-కుశస్య అగ్రం కుశాగ్రం, కుశాగ్రమివ బుద్ధి ర్యస్య సః కుశాగ్రబుద్ధిః. కుశాగ్రబుద్ధే-కుశస్య అగ్రం కుశాగ్రం, కుశాగ్రమివ బుద్ధి ర్యస్య సః కుశాగ్రబుద్ధిః. కుశాగ్రబుద్ధిః సమబుద్ధిః హేకుశాగ్రబుద్ధే; హేబుద్ధే, హేబుద్ధ. హేబుద్ధయః. కుశాగ్రబుద్ధి శబ్దః ఇ, పు, పం, వి. కుశలీ-కుశలమస్మాస్తీతి కుశలీ; కుశలీ, కుశలినా, కుశలినః. కుశ శబ్దః ఇ, పు, పం, వి. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, వి. గోశబ్దః న, పు, ప్ర. వి. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, వి. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుచ్ఛచ్ఛబ్దః ద, పు, ప, వి. యతః-యస్తాత్, యతః. తసిలంత మవ్య. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుచ్ఛచ్ఛబ్దః ద, పు, త్వ, వి. జ్ఞానం-జ్ఞానం, జ్ఞానే, జ్ఞానాని. జ్ఞానశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఆశేషం-ఆశేషం, ఆశేషే, ఆశేషాణి. ఆశేషశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఆత్తం-ఆత్తం, ఆత్తే, ఆత్తాని. ఆత్తశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. లోకేన-లోకేన, లోకాభ్యాం, లోకైః. లోకశబ్దః ఆ, పు, త్వ, వి. చైతన్యం-చైతన్యం, చైతన్యే, చైతన్యాని. చైతన్యశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఇవ-అప్య. ఉష్ణరశ్మేః-ఉష్ణాః రశ్మయో యస్యసః ఉష్ణరశ్మిః, తస్మాత్ ఉ...శ్మేః; రశ్మేః, రశ్మిభ్యాం, రశ్మిభ్యః. ఉష్ణరశ్మిశబ్దః ఇ, పు, పం, వి.

వ్యాఖ్యా. — అన్యగ్రణీః. హేకుశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే 'కుశాగ్రీయమతిః ప్రాకృతసూక్ష్మరశ్మీచయః పుమా' నిలిహలాయుభః. మంత్రకృతాం మంత్రద్రవ్యవాణాం, 'సుకర్తపాపమం'త్రేత్యాదినా క్లిప్. ఋషీణా మగ్రణీ, శ్రేష్ఠః, తే తవ, గురుః, కుశ ల్యపి తేమవాణిం? అపి ప్రశ్న 'గర్వాసముచ్చయ ప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపీత్య మరః. యతః యస్తాత్, గురోః త్వయా ఆశేషం జ్ఞానం, లోకేన, ఉష్ణరశ్మేః సూర్యా త్, చైతన్యం, బ్రహ్మోధ ఇవ, ఆత్తం, స్వీకృతం.

భావము. — సూర్యుడు లోకులకు సకలపదార్థజ్ఞానియైనందున గునట్లు దర్శనవలె సూక్ష్మమయిన బుద్ధిగల మిగుల సమస్తపదార్థజ్ఞానమును బోధపఱచుచు మంత్రజ్ఞులలో శ్రేష్ఠుడగు నీ గురువు కుశలముగ నున్నాడా?

శ్లో. కాయేన వాచా మనసాఽపి శశ్వ
ద్య త్సంభృతం వాసవదైర్యలోపి,
ఆపాద్యతే న వ్యయ మంతరాధ్యైః
కచ్చిన్నహరే స్త్రివిధం తవ స్తోత్ర.

పదచ్ఛేదము.—కాయేన, వాచా, మనసా, అపి, శశ్వత్, యత్, సంభృతం, వాసవధైర్యలాపి, ఆపాద్యతే, న, వ్యయం, అంతరాద్వై, కచ్చిత్, మహాశక్తిః, త్రివిధం, తపః, తత్.

అర్థము.—కాయేన=ఉపవాసాది శరీరకోషణవ్యాపారముచేతను, వాచా=వేదపాఠముచేతను, మనసాపి=గాయత్రీజపాదిచేతను, వాసవధైర్యలాపి=వాసవ=దేవేంద్రుని యొక్క, ధైర్య=ధైర్యమును, లాపి=పోగొట్టుచుండెడి, యత్=వీరవస్తు, శశ్వత్=మాటిమాటికి, సంభృతం=సంపాదించఁబడెనో, మహాశక్తిః=వరశంతుఋషియొక్క, త్రివిధం=వాఙ్మనఃకాయ జన్యముయిన, తత్ తపః=ఆశవస్తు, అంతరాద్వై=ఇంద్రునిచే మంపఁబడినయప్పరశ్రీల కాపముమొరలయిన విఘ్నములచేత, వ్యయం=నాశమును, నాపాద్యతే కచ్చిత్=పొందింపకయున్నదా ఏమి?

అకాంక్ష.—నాపాద్యతే కచ్చిత్=పొందింపఁబడకయున్నదా ఏమి? ఇది=వేదనిచేత? అంతరాద్వై=ఇంద్రప్రేక్షితాపురకృపాది విఘ్నములచేత. ఇం=ఏమి? తత్ తపః=ఆశవస్తు. కం=దేనిని? వ్యయం=నాశమును. 'అంతరాద్వై' అనెడితృతీయాంశకర్తృపదమును, 'తత్ తపః' అనెడిప్రథమాంశకర్తృపదమును, 'వ్యయం' అనెడిద్వివియాంశకర్తృపదమును, 'నాపాద్యతే కచ్చిత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక, ద్వికర్తృక కర్తృణిప్రయోగము తత్ తపః కథంభూతం=ఆశవస్సెట్టిది? త్రివిధం=వాఙ్మనఃకాయ జన్యముయినది. కన్య=ఎవనియొక్క? మహాశక్తిః=వరశంతుఋషియొక్క. సంభృతం=సంపాదించఁబడెనో. కేవ=ఎవరిచేత? మహానా=వరశంతుఋషిచేత. ఇం=ఏమి? యత్=వీరవస్తు. (కర్తృణిప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? శశ్వత్=మాటిమాటికిని, తపః కథంభూతం=తపస్సెట్టిది? వాసవధైర్యలాపి=దేవేంద్రునియొక్క ధైర్యమును పోగొట్టుచుండునది. కేనాపి=దేనిచేతను? మనసాపి=గాయత్రీజపాదిచేతను. పునః కయావం ఇంక దేనిచేతను? వాచా=వేదపాఠముచేతను. పునః కేవ=ఇంకయుదేనిచేతను? కాయేన=ఉపవాసాది శరీరకోషణవ్యాపారముచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—కాయేన-కాయేన, కాయాభ్యాం, కాయైః. కాయశబ్దః అ, పు, కృ, ఏ. వాచా-వాచా, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః. వాక్పట్టిః చ, శ్రీ, కృ, ఏ. మనసా-మనసా, మనోభ్యాం, మనోభిః. మనశ్పట్టిః స, న, కృ, ఏ. అపి-అపి, శశ్వత్-అవ్య. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్చట్టిః ద, న, క్ర, ఏ. సంభృతం-సంభృతం, సంభృతే, సంభృతాని. సంభృతశబ్దః ద, న, క్ర, ఏ. వాసవధైర్యలాపి-ధీరస్వభావః ధైర్యం, వాసవస్యధైర్యం వాసవధైర్యం, వా...ర్యం లుంపఠితి వా...లాపి; లాపి, లాపిని, లాపీని. వాసవధైర్యలాపిక్ శబ్దః స, న, క్ర, ఏ. ఆపాద్యతే-ఆపాద్యతే,

అపాశ్యేతే, అపాద్యంతే. ఆహ్వాన్యకాల్ 'వదగతా' విత్తస్తాజ్జీజంతాధాతో స్వకర్త
 కాత్కర్తణివర్తిమానేలట్ ఆత్మనేవదేప్ర, ఏ. న-అప్య. వ్యయం-వ్యయం, వ్యయా
 వ్యయా. వ్యయశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. అంతరాద్యైః-అంతరాద్యైః, అంతరాద్యైః
 భ్యాం, అంతరాద్యైః అంతరాద్యశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. కచ్చిత్-అప్య. మహాద్యైః-
 మహాశ్చాసౌఋషిశ్చ మహాద్వి, తస్య మహాద్యైః; ఋషేః, ఋష్యైః, ఋషీనాం. మహా
 ద్విశబ్దః ఇ, పు, ష, వి. త్రివిధం-త్రివిధః విధాః యస్య తత్ త్రివిధం; త్రివిధం, త్రివిధే,
 త్రివిధాని. త్రివిధశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ... తపః-తపః, తపసీ, తపాంసి. తపశ్శబ్దః స, న,
 ప్ర, వి. తత్-త్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః డ, న, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్య.—కాయనేతి. కాయేన ఉపవాసాది కృత్రిచాంత్రాయణాదినా, వా
 చా వేదపాతేన, మనసా గాయత్రిజపాదినాపి 'కరణేన, వానవస్య ఇంద్రస్య తైర్భం
 లుంబతి భివర్తితి వానవస్తైర్భంలాపి, స్వచదావహుశంకాజనక మిత్యర్థః. యత్తపః, శశ్వ
 దసక్యః. 'ముహూః పునఃపునః శశ్వ చక్ష్మే మనకృత్సమా' ఇత్యమరః. సంభృతం సంచి
 తం, మహర్షే వ్యరతంకో, త్రివిధం వాద్యనః కాయజం, తత్ తపః, అంతరాద్యైః
 విత్తైః, ఇంద్రప్రిత్యాస్మరణ్యాపాదిభిః, వ్యయం, నాపాస్య త్ కచ్చిత్ సనీయతే కిం?
 'కచ్చితా-మప్రవేదినే' 'విహ్వంకరాయః ప్రత్యూహ' ఇతిచామరః.

భావము.—దేవేంద్రునికి భయోత్పాదకములయిన శరీరసంబంధములయిన ఉప
 వాసాదివర్తితములను వాగ్రూపములయిన వేదపారాయణాదులను మనస్సంబంధములై
 న గాయత్రిజపాదులను ఈమఃముదిధములైన కార్యములతో కూడినతపస్సు దేవేం
 ద్రునివలన విఘ్నముసంభవించక మిగులునునకు జరుగు చున్నదా? (గొప్పతపస్సు జేయు
 వారికి ఇంద్రపదవి కలుగుననియు ఇంద్రుడు భయపడి ఆతపస్సు చేయువారికి అపరస్త్రిల
 ద్వారా కామంబుపుట్టించుట మొదలయిన తపోవిఘ్నముల జేయుననియు పురాణ
 ప్రసిద్ధము.)

శ్లో. ఆధారబంధప్రముఖైః ప్రయత్నైః

స్థంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషమ్,

కచ్చిన్న వాయ్యాది రుపస్థవో వ

శ్రమమచ్చిదా మాశ్రమపాదసానామ్.

౬

పదచ్ఛేదము.—ఆధారబంధప్రముఖైః, ప్రయత్నైః, స్థంవర్ధితానాం, సుత
 నిర్విశేషం, కచ్చిత్, న, వాయ్యాది, ఉపస్థవో, వో, శ్రమచ్చిదా, ఆశ్రమ
 పాదసానాం.

అర్థము. — ఆధారబంధప్రముఖైః-ఆధార=పాదులయొక్క, బంధ=కట్టుటయే, ప్రముఖైః=మొదలుగాగల, ప్రయత్నైః = ఉపాయములచేత, సుతనిర్విశేషం యథా తథా=సుత=పుత్రులకంటె, నిర్విశేషం యథా తథా=విశేషశూన్యమగునట్లుగాను, సంవర్ధితానాం=వృద్ధిపొందింపబడ్డ, శ్రమచ్ఛిదాం-శ్రమ=భేదమును, ఛిదాం=పోగొట్టుచుండెడి, వః=మీయొక్క, ఆశ్రమ పాదపానాం - ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందలి, పాదపానాం=వృక్షములకు, వాయ్యాదిః-వాయు=వాయువే, ఆదిః=మొదలుగాగల, ఉపప్లవః=ఉపద్రవము, న కచ్చిత్=లేకయున్నదా?

అకాంక్ష. — న కచ్చిత్ = లేకయున్నదా? కః=ఏమి? ఉపప్లవః=ఉపద్రవము (అకర్తృకప్రయోగము). ఉపప్లవః కథంభూతః=ఉపద్రవమెట్టిది? వాయ్యాదిః=వాయువే మొదలుగాగలది. కేహం=వేని? ఆశ్రమ పాదపానాం=ఆశ్రమమునందలి వృక్షములకు. కేహం=ఎవరియొక్క? వః=మీయొక్క. ఆశ్రమపాదపానాం కథంభూతానాం=ఆశ్రమమందలి వృక్షములెట్టివి? శ్రమచ్ఛిదాం=భేదమును పోగొట్టుచుండునది. పునః కథంభూతానాం=ఇంకయునెట్టివి? సంవర్ధితానాం=వృద్ధిపొందింపబడ్డవి. కథంభూతం యథా తథా=ఎట్లగునట్లుగా? సుత నిర్విశేషం యథాతథా=పుత్రులకంటె విశేష శూన్యమగునట్లుగా. కైః=వేనిచేత? ప్రయత్నైః=ఉపాయములచేత. ప్రయత్నైః కథంభూతైః=ఉపాయములెట్టివి? ఆధారబంధప్రముఖైః=పాదులయొక్క కట్టుటవే మొదలుగాగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆధారబంధప్రముఖైః-ఆధారాణాం బంధః ఆధారబంధః, ఆ...ధః ప్రముఖః యేహాలే ఆ...ప్రముఖః, తైః ఆ...ప్రముఖైః, ప్రముఖేన, ప్రముఖాభ్యాం, ప్రముఖైః. ఆధారబంధప్రముఖశబ్దః ఆ, పు, త్పు, బ. ప్రయత్నైః-ప్రయత్నేన, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నైః. ప్రయత్నశబ్దః ఆ, పు, త్పు, బ. సంవర్ధితానాం-సంవర్ధితస్య, సంవర్ధితయోః, సంవర్ధితానాం. సంవర్ధితశబ్దః ఆ, పు, ప, బ. సుతనిర్విశేషం-నిర్గతః విశేషో యస్మిన్-నిర్గతః కద్యథాభవతి తథా నిర్విశేషం, సులేభ్యః నిర్విశేషం సుతనిర్విశేషం క్రియాశేషణమప్యయమ్. కచ్చిత్-ఆ. న-ఆ. వాయ్యాదిః-వాయుః ఆదిర్గన్యసః వాయ్యాదిః; ఆదిః, ఆదీ, ఆదయః. వాయ్వాదిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఉపప్లవః-ఉపప్లవః, ఉపప్లవౌ, ఉపప్లవాః. ఉపప్లవశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. వః-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దశబ్దః ద, పు, ప, బ. శ్రమచ్ఛిదాం-శ్రమంఛిదంతీతి శ్రమచ్ఛిదః, లేహం శ్ర...దాం; ఛిదః, ఛిదో, ఛిదాం. శ్రమచ్ఛిదశబ్దః ద, పు, ప, బ. ఆశ్రమపాదపానాం, పాదైః పిబంతీతిపాదపానః, ఆశ్రమే పాదపానః ఆశ్రమపాదపానః, లేహం ఆ...నాం; పాదపానస్య పాదపయోః, పాదపానాం. ఆశ్రమపాదపానశబ్దః ఆ, పు, ప, బ.

వ్యాఖ్య.—అధారేని. అధారబంధప్రముఖైః అలవాల నిర్మాణాదిభిః, ప్రయత్నైరుపాద్యైః, అధార అలవాలేంబు బంధేఽధిఃకరణే ఏ'చేతి విశ్వః, సుతేభాన్వినిర్గతాః, విశేషాః 2 విశయో యస్మిన్ తత్తథా సుకనిష్ఠశేషం, అనైషమన్యం యథా తథేత్యర్థః, సంస్థితానాం, శ్రమచ్ఛిదాం శ్రమావనోదకానాం, వాః యుష్మాకం, ఆశ్రమపాదనానాం ఆశ్రమస్థస్యైవాం, వాన్ముదిః ఆనిగ్రహణాద్ధవానల మత్తగజానిః, ఉపప్లవః బాధా, న కచ్చిత్ నాస్తి కిం?.

భావము.—మీయాశ్రమములో పాదులుకట్టుట మొదలయిన ప్రయత్నముల చేత కుమారునిచే పోషించఁబడునట్టియు శ్రమపరిహారమును జేయునట్టిచెట్లకు పెనుగాలి కారుచిచ్చు ఏనుగులు మొదలగువానిచే నుపద్రవములులేక యున్నవా?

శ్లో. నిర్వర్త్యతే యైర్నియమాభిషేతో
యేభ్యో నివాపాంజలయః పితౄణామ్,
తా న్యుంఛపప్రాంతేనైకతాని
శివాని వ స్తీర్థజలాని కచ్చిత్.

2

పదచ్ఛేదము.—నిర్వర్త్యతే, యైః, నియమాభిషేకః. యేభ్యః, నివాపాంజలయః, పితౄణామ్, తాని, ఉంఛ పప్రాంతేనైకతాని, శివాని, వః, స్తీర్థజలాని, కచ్చిత్.

అర్థము —యైః=పితౄణాంకములచేత, నియమాభిషేకః=నియమ = నియమార్థమైన, అభిషేకః=స్నానము, నిర్వర్త్యతే=నెరవేర్చఁబడుచున్నదో, యేభ్యః=ఏతీర్థాదీకములవలన, ఉద్భృత్య=ఎత్తి, పితౄణామ్ = అగ్నిష్వాత్మాదిపితృదేవతలకు, నివాపాంజలయః=తర్పణాంజలులు, నిర్వర్త్యతే=నెరవేర్చఁబడుచున్నదో, ఉంఛ పప్రాంతేనైకతాని=ఉంఛ=ప్రకీర్ణోద్భృత ధాన్యములయందు, పప్త=అటవభాగములచేత, అంతిక = గుఱుతులుకలదిగ చేయఁబడిన, నైకతాని=ఇసుకదిబ్బలుగల, వః=మీయొక్క, తాని=ఆ, స్తీర్థజలాని=తీర్థాదీకములు, శివాని కచ్చిత్=నభంకరములా ఏమి?

అకాంక్ష.—శివానికచ్చిత్=నభంకరములా ఏమి? కాని=ఏమి? తాని=ఆ స్తీర్థజలాని=తీర్థాదీకములు(అకర్తకప్రయోగము). కేహం=ఎవరియొక్క? వః=మీయొక్క. తాని స్తీర్థజలాని కథం భూతాని=ఆతీర్థాదీకము తెట్టిని? ఉంఛపప్రాంతేనైకతాని=ప్రకీర్ణోద్భృతధాన్యములయందు అటవభాగముచేత గుర్తులు కలదిగ జేయఁబడ్డ ఇసుకదిబ్బలుకలది. నిర్వర్త్యతే=నెరవేర్చఁబడుచున్నదో, కైః=ఎవరిచేతను? యుష్మాభిః = మీచేతను. కే=ఏని? నివాపాంజలయః=తర్పణాంజలులు (కర్తృణి ప్రయోగము). కేహం=ఎవరి?

పితృగాం=అగ్నిష్వాత్మాది పితృదేవతలకు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ఉద్ధృతశ్చేతి. కేభ్యః=చేనివలన? యేభ్యః=ఏతీర్థోదకములవలన. నిర్వర్త్యతే=నెరవేర్చబడుచున్నది. కై=ఎవరిచేత? యుష్మాభ్యః=మీచేత. కః=ఏది? నియమాభిషేకః=నియమానుసారమున స్నానము (కర్తృప్రయోగము). కై=చేనిచేత? యై=ఏతీర్థోదకములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిర్వర్త్యతే-నిర్వర్త్యతే, నిర్వర్త్యతే, నిర్వర్త్యతే. సింహార్చకాత్ 'పురుషర్తన' ఇత్యస్తాద్ధాతోర్జిజంతాత్సకర్తకాత్కర్తృణివర్తమానేతి ఆత్మనేవదే ప్రథమ పురుషైక వచనాంతః యై-మన, యాభ్యాం, యై. యదాన, త్పు, బ. నియమాభిషేకః-నియమస్య అభిషేకః ని ..కః; అభిషేకః, అభిషేకా. నియమాభిషేకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. యేభ్యః-యస్తాత్, యాభ్యాం యేభ్యః. యచ్చబ్దః ద, న, పం, బ. నివాపాంజలయః-నివాపస్య ఆంజలయః ని ..యః ఆంజలి, ఆంజలి, ఆంజలయః. నివాపాంజలిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ. పితృగాం-పితౄణాం, పితౄణాం, పితౄశబ్దః ఋ, పు, ప, బ. తాని-తల్, లే, తాని. తచ్చబ్దః ద, న, ప్ర, బ. ఉంఛపప్తాంతస్యైతాని-ఉంఛానాంపప్తాః ఉంఛపప్తాః, ఉంఛపప్తాః, ఉంఛపప్తాః తాని ఉంఛపప్తాంతాని, ఉం...ని నైకతాని యేష తాని ఉం...నైకతాని ; నైకతాని నైకతే, నైకతాని, ఉంఛపప్తాంతస్యైకతశబ్దః అ, న, ప్ర, బ. శివాని-శివం, శివే, శివా శివశబ్దః అ, న, ప్ర, బ. వః-తవ తే, యవయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మాకం ద, పు, ప, బ. తీర్థజలని-తీర్థానివ తాని జలనివ(తీర్థానాంజలని-తీర్థాని తి జలా తీర్థజలని; జలం, జలే, జలని. తీర్థజలశబ్దః అ, న, ప్ర, బ. కచ్చిల్-అచ్చిల్.

వ్యాఖ్యా.—నిర్వర్త్యతేతి. యై తీర్థజలైః, నియమాభిషేకః నిత్యస్నాన నిర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే, యేభ్యః జలేభ్యః, ఉద్ధృత్యేతి కేషః పితృగాం అగ్నిష్వాదీనాం, నివాపాంజలయః తర్పణాంజలయః, 'పితృదానం నివాపస్నాన' దిత్వ నిర్వర్త్యంతే, ఉంఛేష ప్రక్షిణ్ధృతధానేషు, ఉంఛోనామ ప్రక్షిణ్ధానాం ధానామేకైకశ ఉద్ధరణం పప్తైఃపప్తభాగైః, పాలకత్వా రాజగ్రహ్యైః, అంతి తాని పులినాని యేషంతాని శభోక్తాని, వోయుష్మాకం, తాని తీర్థజలని, శివాని భిక్షి కచ్చిల్, అనువర్ణవాని కిమిత్కర్థః. 'ఉంఛోధాన్యాంశ ఆదానం కలశికాద్వా శిల'మితి యాదవః, 'పప్తైష్టమాభ్యాశ్' చేతి పప్తశబ్దాద్భాగార్థేష్వాన్విశ్చయః, అపూర్ణార్థత్వాత్ 'పూర్ణగుణే'త్యాదినా పప్తీసమాసప్రతిషేధః, సింతాయేష తి నైకతాని, 'సకతాశర్కరాభ్యాం' చే త్యత్.

భావము.—స్నానపానపితృతర్పణాదులకు సర్వములయి యుంఛవృత్తి ములలో రాజభాగార్థము తనుచేత నుంచబడిన యావధాగపురింజలలో కూడిన

విబ్బలు గల తీర్థోదకములు ప్రవహితములుగా ఉన్నవి? (ఉండునట్టి యనఁగ
కొఠారలు మొదలగు స్థలములలో రాలిన ధాన్యములను ఏ తెచ్చుకొనుట.

శ్లో. క్రియాని తే వ్యవస్థల్యా అభగ్న కామా వనిభిః కుశేభు,
తదంశ శయ్యాచ్యుతనానాశా కచ్చిత్ప్రేక్షా మాఘా ప్రసూతిః.

పదిచ్చేదము.—క్రియానిమిత్రేఘ, ఆః, వత్సలత్వాత్, అభగ్న కామా, మని
భిః, కుశేభు, తదంశశయ్యాచ్యుతనాభినాశా, కచ్చిత్, మృగీణాం, అనఘా, ప్రసూతిః.

అర్థము.—క్రియానిమిత్రేవ్యవస్థ, క్రియా=యాగా ద్యనుష్ఠానములకు, నిమిత్రే
వ్యవస్థ=సాధనములయందు, కుశేభు=దర్శయందు, మనిభిః=ఋషులచేత, వత్సలత్వాత్
=మృగములయందు స్నేహమువలన, అభగ్న కామా=అభగ్న=కొట్టబడనటువంటి, కామా
=ఇచ్చగతిగట్టయి, తదంశశయ్యాచ్యుతనాభినాశా=త=ఆ ఋషులయొక్క, ఆంశ
=భాగమునెడి, శయ్యా=సామలయందు, చ్యుత=జాతినట్టి, నాభినాశా=బొడ్డుచేరులు
గలిగిన, మృగీణాం=అడవికిలయొక్క, ప్రసూతిః=సంతతి, అనఘాకచ్చిత్=వ్యసన
కూన్యమై యున్నదా ఏమి?

అకాంక్ష.—అనఘాకచ్చిత్ = వ్యసనకూన్యమైయున్నదా ఏమి? కా=ఏది.
ప్రసూతిః=సంతతి (అకర్తకప్రయోగము). కాసాం=ఎవరియొక్క? మృగీణాం=మృగ
శ్రీలయొక్క. ప్రసూతిః కథంభూతా=సంతతిపట్టిది? తదంశ శయ్యాచ్యుతనాభినాశా
=ఆ ఋషులయొక్క భాగములయందు జాతిన బొడ్డుచేర్లుగలది. పునఃకథం
భూతా=ఇంకయునెట్టి? అభగ్న కామా=కొట్టబడనయుండెడి ఇచ్చగతిగలిగినది. కస్తాల్
=దేనివలన, వత్సలత్వాత్ = మృగములయందు స్నేహమువలన. కైః=ఎవరిచేతను?
మనిభిః=ఋషులచేతను. కేభు=నేనియందు? కుశేభు=దర్శయందు. కథంభూ లేవ్యకి
=ఎటువంటివయినను, క్రియానిమిత్రేవ్యవస్థ=యాగాద్యనుష్ఠానములకు సాధనములయినను.

శబ్దరూపసమాసములు.—క్రియానిమిత్రేఘ-క్రియాణాం నిమిత్రాని క్రియాని
మిత్రాని, లేఘ క్రి... ఘ; నిమిత్రే, నిమిత్రయో, నిమిత్రేఘ. క్రియానిమిత్రశబ్దః ఆ, న,
న, బ. ఆః-ఆ. వత్సలత్వాత్-వత్సలస్య భావః వత్సలత్వం, తస్తాల్ వత్సలత్వాత్;
వత్సలత్వాత్, వత్సలత్వాభ్యాం, వత్సలత్వేభ్యః వత్సలత్వశబ్దః ఆ, న, పం, ఏ. అభగ్న
కామా-భగ్నోపశమిత్యభగ్నః, అభగ్న కామా యస్యాస్మా అభగ్న కామా; కామా,
కామే. కామాః, అభగ్న కామాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. మనిభిః-మన్యంత ఇతి మునయః;

త్రైమునిభిః; మునినా, మునిభ్యాం, మునిభిః. మునిశబ్దః ఇ, ఘ, శృ, బ. కశే-
 కుశయోః, కుశేషు. కశశబ్దః ఆ, ఘ, స, బ. తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాథా-లేహముంకా-
 తదంకాః, తదంకాపివ శయ్యాః తదంకశయ్యాః, తదంకశయ్యాసు చ్యుతాని త...
 చ్యుతాని, నాభీనాం నాథాని నాభినాథాని, తదంక...చ్యుతాని నా...ని
 స్సా త...భాః; నాభా, నాభే, నాభాః. తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాథాశబ్దః
 ప్ర, వి. కచ్చిత్-అవ్య. మృగీణాం-మృగాణాం-స్త్రీయః మృగ్యః, తాసాం-మృగీ-
 గ్యాః, మృగ్యోః, మృగీణాం. మృగీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప, బ. అనఘ-నవిద్యలే అఘం
 స్సా అనఘా; అనఘా, అనఘే, అనఘాః. అనఘశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, వి. ప్రమా-
 ప్రమాతిః, ప్రమాతీ, ప్రమాతయః. ప్రమాతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—క్రియేతి. క్రియానిమిల్లేష అనుష్టంససాధనేష్వపి, కశే-
 నిభిః, పత్సలత్వాత్ పుగన్నేహత్, అభగ్న కామా ఆద్రవిహలేచ్ఛా, లేహం మునినాం
 అంకాపివ శయ్యాః తాసు చ్యుతాని నాభినాథాని యస్యా స్సా తథోక్తా; 'నాభా-నాథ
 మథాస్త్రీయా' మిత్యమరః, మృగీణాం ప్రమాతి స్సంకరితః. అనఘా అవ్యసనాకచ్చిత్
 అనపాయినీ మిత్యర్థః, 'దుఃఖేనీవ్యసనేష్వఘ'మితి యాదవః. లేహ వ్యాకర్త
 రాత్ర మంక పివధారయంతి.

భావము — యోగము మొదలగు కార్యముల కుపయోగమున దర్శనముపైను
 చేత నదలంప బడక యథేచ్ఛముగ మే యుచుండునవియు, ఋషులతోడలవైకా యుచుం
 డెను బొడ్డుతీగలతో, బరుండబెట్టుకొనెను సింహిల్లులు నెప్పుడగున్నవా? (పాములు
 బొడ్డుతీగలను తినకుండ పిల్లలు తొడపై పదిసములు పరుండబెట్టుకొన(బడుచు న్నువి). -

శ్లో. నీవారపాకాది కడంగరియై రామృశ్యతే జానపదై ర్నకచ్చిత్,
 కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం వన్యం శరీరస్థితిసాధనం వః.

పదచ్ఛేదము.—నీవారపాకాది, కడంగరియై, ఆమృశ్యతే, జానపదైః, న, కచ్చిత్,
 కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం, వన్యం, శరీరస్థితిసాధనం, వః.

అర్థము.—కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం-కాల = యోగ్య కాలముల యందు,
 ఉపపన్న=పచ్చిన, అతిథి=అభ్యాగతులకు, కల్ప్య=చేయఁగిన, భాగం=అంశములుగల,
 వన్యం=వనమందుబుట్టిన, వః=మియొక్క, శరీరస్థితిసాధనం=శరీరస్థి=జీవనమున కుపసాధ
 నం=సాధకమయిన, నీవారపాకాది-నీవారపాక=శృణుధాన్యమే, అపి=మొదలుగాగల
 ధాన్యము, జానపదైః=జేశములనుండివచ్చిన, కడంగరియై=వృషభాదులచేత, నామృశ్యతే
 కచ్చిత్=స్వప్నింపఁబడకయున్నరా?

అకాంక్ష. — నామృత్యులేకచిచ్చి = నృసింహబడకయున్నదా? తైః = నీ
చేత? కడంగరీయైః = వృషభాదులచేత. కిం = ఎది? నీవారపాకాది = తృణధాన్యమేమొదలుగా
గలధాన్యము (కర్తణీప్రయోగము). కడంగరీయైః కథంభూతైః = వృషభాదులెట్టివి? కాన
వదైః = దేశములనుండివచ్చినవి. నీవారపాకాదికథంభూతం = తృణధాన్యమేమొదలుగాగల
ధాన్యమెట్టిది? శరీరస్థితిసాధనం = జీవనమునకు సాధకమైనది. కేహం = ఎవరియొక్క? వః
వియొక్క. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? కాలోపవన్నాతిధికల్పవిభాగం = యోగ్య
కాలములయందు వచ్చిన అభ్యుగతులకు చేయదగిన అంశములు గలది.

శబ్దరూపసమాసములు. — నీవారపాకాది - వచ్యత ఇతిపాకః, నీ వారస్య పాకః
నీవారపాకః, నీవార...కః, ఆదిర్యస్య తల్ నీ...ది. అది; ఆదీనీ, ఆదీని. నీవారపా
కాదిశబ్దః ఇ, న, ప్ర, ఏ. కడంగరీయైః - కడంగరమర్తం తీతి కడంగరీయైః, తైః కడంగ
రీయైః; కడంగరీమన, కడంగరీయాభ్యాం, కడంగరీయైః. కడంగరీయశబ్దః ఆ, పు, కృ,
ః. ఆమృత్యులే - ఆమృత్యులే, ఆమృత్యులే, ఆమృత్యులే. అజ్ఞాన్యక 'మృతఆమృత్యు' -
ఇత్యస్తాధాలో స్వకర్తకాత్కర్తణీ వర్తమానేలట్ అత్తనేవదే ప్ర, పు, ఏ. కానవదైః -
జనవదేభ్య ఆగతాః జానవదాః, తైః జానవదైః; జానవదేన, జానవదాభ్యాం, జాన
వదైః. జానవదశబ్దః ఆ, పు, కృ, ః. న - ఆ. కచిచ్చి - ఆ కాలోపవన్నాతిధికల్పవిభాగం -
కాలేషు ఉపవన్నాః కాలోపవన్నాః, కాల...వన్నాశ్చలే అతిథయశ్చ కాలోపవన్నా
తిథయః, కాల...తిథీశాం కల్పాగ్నిః కాలం...తిథికల్పాగ్నిః కాల...ల్పాగ్నిః భాగా
యస్యతల్, కాల...గం; భాగం, భాగే, భాగాని, కాలోపవన్నాతిధికల్పవిభాగశబ్దః
అ, న, ప్ర, ఏ. వన్యం - వనే భవం వన్యం; వన్యం, వన్యే, వన్యాని. వన్యశబ్దః ఆ, న,
ప్ర, ఏ. శరీరస్థితిసాధనం, శరీరస్థితిః శరీరస్థితిః, శ...లే సాధనం శ...నం; సా
ధనం, సాధనే, సాధనాని. శరీరస్థితిసాధనశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. వః - తవ లే, యువయోః
వాం, యుష్మాకం వః, యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, ః.

వ్యాఖ్యా — నీవారేతి. కాలేషు యోగ్యకాలేషు, ఉపవన్నానా మాగకానా
మతిథీశాం కల్పాగ్నిః భాగాయస్య కత్తథోక్తం, వనేభవం వన్యం, శరీరస్థిలేః జీవనస్య
సాధనం, వః యుష్మాకం, వచ్యత ఇతి పాకః ఫలం, ధాన్యమితి యావత్. నీవారస్య
పాకః తృణధాన్యం తదాని దివారపాకాది, ఆదిశబ్దా చ్ఛ్వామాకాదిధాన్యసంగ్రహః.
జనవదేభ్య ఆగతైః జానవదైః, 'తత ఆగత' ఇత్యన్విత్యయః. కడంగరం బుసంఅర్హం
రీతి కడంగరీయాః, 'కడంగరదక్షిణాభ్య' చేతి ఛప్రత్యయః. 'కడంగరో బుసంఅర్హే
ధాన్యత్వచి తుమః పుమా' నికృమరః; తై ర్లోపమాదిభిః, నామృత్యులేకచిచ్చి, నన్ను
శ్యుతే నికృత్యుః.

భావము.—అలిగిపోయిన మునుగలను చూచు మొదలగు భావములు దేశములనుండి వచ్చెడు అల్లల ఎద్దులు మొదలయిన వాని చేర్చుననుచేయఁ బడకయన్నవా?

శ్లో. అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం
సమ్యక్ గివీనీ యానుచతో గృహాయ,
కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం
సర్వోపకారక్షమ మాశ్రమం తే.

పదచ్ఛేదము.—అపి, ప్రసన్నేన, మహర్షిణా, త్వం, సమ్యక్, వివీయ, అనుచతో, గృహాయ, కాలః, హి, అయం, సంక్రమితుం, ద్వితీయం, సర్వోపకారక్షమం, ఆశ్రమం, తే.

అర్థము.—త్వం=నీవు, ప్రసన్నేన=అనుగ్రహోన్ముఖుఁడగుచు, మహర్షిణా=పరతంతులు పక్షిత్వమును చేత, సమ్యక్=రెన్నగా, వివీయ=శీతించి, గృహాయ=గృహస్థాశ్రమస్వీకారముఁ జేసి, అనుచతో=సమ్యగ్గతి పఠించి, బడిచానావనిమి? హి=వికారమువలన, తే=నీకు, సర్వోపకారక్షమం=సర్వసమస్తాశ్రమములయొక్క, ఉపకారం=ఉపకారమందు, క్షమం=సమర్థమయిన, ద్వితీయం=రెండవదయిన, ఆశ్రమం=గార్హస్థ్యమును, సంక్రమితుం=బొందుటకు, అయం=ఇది, కాలః=కాలమో.

అర్థము.—కాలః=కాలమో. కః=ఏది? అయం=ఇది. కింకర్తుం=ఏమి నేయటకు? సంక్రమితుం=బొందుటకు. కం=దేని? ఆశ్రమం=గార్హస్థ్యమును ఆశ్రమం కథంభూతం=గార్హస్థ్యమెట్టిది? ద్వితీయం=రెండవదయినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? సర్వోపకారక్షమం=సమస్తాశ్రమములయొక్కయుపకారమందు సమర్థమయినది. కస్య=ఎవరికి? తే=నీకు. కః=ఎందువలన? హి=వికారమువలన. అనుచతో=సమ్యగ్గతి పఠించిచానావనిమి? కేన=ఎవరిచేత? మహర్షిణా=పరతంతులు పక్షిత్వమును చేత. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (కర్తృణి ప్రయోగము). కస్యై=దేనికొఱకు? గృహాయ=గృహస్థాశ్రమస్వీకారముఁ జేసి. కింకృత్యా=ఏమి చేసి? నీవని. కథం=ఎట్లు? సమ్యక్=రెన్నగా. మహర్షిణా కథంభూతేన=పరతంతులు పక్షిత్వముఁ దెట్టివాఁడు? ప్రసన్నేన=అనుగ్రహోన్ముఖుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అపి=అ. ప్రసన్నేన=ప్రసన్నేన, ప్రసన్నాభ్యాం, ప్రసన్నైః. ప్రసన్నశబ్దః అ, పు, త్య, వి. మహర్షిణా=మహాంశ్వాసౌబుద్ధిశ్చ మహర్షిః, తేన మహర్షిణా; మహర్షిణా, మహర్షిభ్యాం, మహర్షిభిః. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, త్య, వి. త్వం=త్వం, యవాం, యూయం. యుష్టచ్ఛబ్దః డ, పు, ప్ర, వి. సమ్యక్=అ, వివీయ=ల్యబం తమయ్య అనుకః-అనుచతో, అనుచతో, అనుచతో. అనుచతో అ, పు, ప్ర, వి. గృహాయ=గృహాయ, గృహభ్యాం, గృహేశ్శబ్దః. గృహశబ్దః అ, న, చ, వి. కాలః=

కాలః, కాలః, కాలః. కాలశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. హి-ఆ. ఆయం-ఆయం, ఇహ, ఇమే, ఇదంశబ్దః మ, పు, ప్ర, వి. సంక్రమితం-తుమున్నంతమవ్య. ద్వితీయం-ద్వయోః పూర్వః ద్వితీయః, తం ద్వితీయం; ద్వితీయం, ద్వితీయా, ద్వితీయా. ద్వితీయశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. సర్వోపకారక్షమం-సర్వేషాం ఉపకారః సర్వోపకారః, స... కేక్షమః స...మః, తం స...మం; క్షమం, క్షమా, క్షమా. సర్వోపకారక్షమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. ఆశ్రమం-ఆశ్రమం, ఆశ్రమా, ఆశ్రమా. ఆశ్రమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. తే-తవ తే, తవయోః వాం, యుష్మాకం వా యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, వి. ఆ, పు, ద్వి, వి. తే-తవ తే, తవయోః వాం, యుష్మాకం వా యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, వి.

వ్యాఖ్యా.—ఆచరి. కించ, క్షం, ప్రసన్నేన మహద్భావేన వరతంతునా, సమ్యగ్విసియ శిక్షయంత్య. ఏదామహాశ్చేష్టాన్, గృహాయ గృహస్థాశ్రమం ప్రవేశ్యం, 'ప్రియార్థోపపదే'త్యాదినా చతుర్థి, అనుమతోఽనుజ్ఞాభిః కిం, హి యస్తాత్కారణాత్, తే తవ సర్వేషామాశ్రమాణాం, ఉపకారే, క్షమంశ్చ, 'క్షమంశ్చ త్రిప్తి'త్యమరః; ద్వితీయం ఆశ్రమం గాన్ధీశ్చ, సంక్రమితం ప్రాప్తం, ఆయం, కాలాహి, విద్యాగ్రహణానంతర్యాత్తస్యేలిభావః, 'కాలసమయవేలానుతుము' నితి తుమున్నప్త్యయః, సర్వోపకారక్షమ మిక్యత్రమనుః 'యథామాతృమాతృత్య సర్వేజీవంతి జంతవః, పర్తం తే గృహీణస్తస్య దాత్రిత్యేతర ఆశ్రమా' ఇతి.

భావము.—సర్వాశ్రమస్థులకు సుపకారకమగు గృహస్థాశ్రమమునకిది తగిన కాలము గాన దయానువగు వరకంతుమహర్షి మీకుఁ గక్కఁగవిద్యలఁ గఱపి వివాహమొనర్చుకొన ననుజ్ఞ యిచ్చెనా?

అవ. కుశలప్రశ్నం విధాయ ఆశ్రమవప్రశ్నం చికిర్షు రామా.—

శ్లో. త వార్హతో నాభిగమేన తృప్తం
మనో నియోక్త్రయ యోత్సుకం మే,
అ ప్యాజ్ఞయా శాసితు రాత్తనా వా
ప్రాప్తోఽసి సంఘానయితుం వనా న్నామ్.

౧౧

వదచ్ఛేదము —తవ, అర్హతః, న, అభిగమేన, తృప్తం, మనః, నియోగక్రియయా, ఉత్సుకం, మే, ఆపి, ఆజ్ఞయా, శాసితుః, ఆత్తనా, వా, ప్రాప్తః, అసి, సంఘానయితుం, వనాత్, మాం.

అర్థము.—అర్హతః=పూజ్యుఁడయిన, తవ=నీయొక్క, అభిగమేన=రాకచేత, మే=నామొక్క, మనః=మానసంబు, నతృప్తం=సంతృప్తమయినదికాలేదు. కింతు=మఁజేయవలిన, నియోగక్రియయా=నియోగ=ఆజ్ఞయొక్క, క్రియయా=చేయుటయందు, ఉత్సుకం=

అస్తమయినది. శాసితః=శిక్షకుడయినవరతంతుఋషియొక్క, అజ్ఞయాపి=అజ్ఞచేతనో
అత్తనావా=చేతనో, మాం=నన్ను, సంభాషయితుం=బహుమానము చేయుటకు, వనాల్
=వనమువలన, ప్రాప్తః=వచ్చినవాడవు, అసి=అగుచున్నావు.

ఆకారత — అసి=అగుచున్నావు. ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అర్హకప్రయో
గము) కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? ప్రాప్తః=వచ్చినవాఁడు. కస్తాల్=దేనినుండి? ఏనాల్
=వనముననుండి. కింకర్తుం=ఏమి చేయుటకు? సంభాషయితుం=బహుమానముచేయుటకు.
కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను. కేనవా=ఎవనిచేతనో? అత్తనా=తనచేతనో. కయాపి=దేని
చేతనో? అజ్ఞయాపి=అజ్ఞచేతనో. కస్య=ఎవనియొక్క? శాసితః=శిక్షకుడయిన వరతం
తుఋషియొక్క. ఉత్సుకం=ఆసక్తమయినది. కిం=ఏది? మానః=మనస్సు(అర్హకప్రయో
గము). కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. కేన=దేనిచేత? అభిగమేన=వచ్చుట
మూత్రముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. తవకథంభూతస్య=నీవెట్టివాఁడు?
అర్హతః=శ్రావ్యుడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తవ - తవ తే, యవయోః వాం, యష్టకం వః.
యుష్టచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, ఏ. అర్హతః-అర్హతః, అర్హతాః, అర్హతాం. అర్హచ్ఛబ్దః
త, పు, మ, ఏ. న-అ. అభిగమేన-అభిగమేన, అభిగమాభ్యాం, అభిగమైః. అభిగమ
శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. తృప్తం - తృప్తం, తృప్తే, తృప్తాని. తృప్తశబ్దః ఆ, న, ప్ర,
ఏ. మనః-మనః, మనసీ, మనాసి. మనశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. నియోగక్రియా-నియో
గస్యక్రియా నియోగక్రియా, తయా నియోగక్రియయా; క్రియయా, క్రియా
భ్యాం, క్రియాభిః. నియోగక్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఉత్సుకం-ఉత్సుకం,
ఉత్సుకే, ఉత్సుకాని. ఉత్సుకశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. మే-మమ మే, అవయోః నా,
ఉత్సుకే, ఉత్సుకాని. ఉత్సుకశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. అసి-అ. అజ్ఞయా-అజ్ఞయా, అజ్ఞాభ్యాం,
అస్తాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, ఏ. అసి-అ. అజ్ఞయా-అజ్ఞయా, అజ్ఞాభ్యాం,
అస్తాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, ఏ. శాసితః-శాసితః, శాసిత్రోః, శాసిత్రాణాం.
అజ్ఞాభిః. అజ్ఞాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. అత్తనా-అత్తనా, అత్తభ్యాం, అత్తభిః. అత్తశబ్దః స,
శాసితృశబ్దః ఋ, పు, మ, ఏ. అత్తనా-అత్తనా, అత్తభ్యాం, అత్తభిః. అత్తశబ్దః స,
పు, తృ, ఏ. వా-అ. ప్రాప్తః-ప్రాప్తః, ప్రాప్తా, ప్రాప్తాః. ప్రాప్తశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అసి-
అసి, ఘ, ఘ. 'అనభు' విత్త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేబట్టి వర్తమానేబట్టి
అసి, ఘ, ఘ. 'అనభు' విత్త్యస్తాధాతోరకర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేబట్టి వర్తమానేబట్టి
ననాభ్యాం, వనేభ్యః. వనశబ్దః ఆ, న, మం, ఏ. మాం-మాం మా, అవాం నా, అస్తాకం
నః. అస్తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వీ, ఏ.

వాగ్విభాగః.—తవతి. అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య, 'అర్హప్రశంసాయా'మితి
శక్తృప్రత్యయః, తవ, అభిగమేన అగమనమాప్తేన, మే మమ, మనః, నతృప్తం న కు
ప్తం, కింతు, నియోగక్రియయా అజ్ఞాకరణేన, ఉత్సుకం ఉత్కంఠం, 'తత్పరేప్రసితా

సక్తా విష్ణోర్ద్యుః ఉత్సుకః ఇత్యమః. 'ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయాచే'లిసప్త
మృతే తృతీయా. కాసితుర్గరో రాజ్యయాఽపి ఆజ్ఞయా వా, అత్తనావా స్వలోవా,
'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన'మిలితృతీయా. మాం, సంబావయతుం బహూకర్తుం,
సాత్వాప్తిః'ఽసి, గుప్తార్థంవా స్పార్థం వా త్వదాగమః మిత్యర్థః.

భావము.—తాజ్యులగు మీరువచ్చుటపాత్రములోనే నాకు సంతోషములేదు.
మీగు గురునాజ్ఞను వచ్చితిరో? స్పార్థముకై వచ్చితిరో? ఆవిషయమై తమయాజ్ఞను
జెరవేర్చుటయందే నాకు కతూహల మున్నది.

శ్లో. ఇ త్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య
రఘోరుదారా వపి గాం నిశమ్య,
స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశే
స్త మి త్యవోచ ద్వరతంతుశిష్యః.

౧౨

కదచ్చేదము.— ఇతి, అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య, రఘోః, ఉదారాం, ఆపి,
గాం, నిశమ్య, స్వార్థోపపత్తిం, ప్రతి, దుర్బలాశే, తం, ఇతి, ఆవోచత్, వరతంతు
శిష్యః.

అర్థము.—అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య-అర్ఘ్యపాత్ర = మృత్తియపాత్రము
చేత, అనుమితఃఁజేసింపఁ బడిన, వ్యయస్య=సర్వస్వత్యాగంబుగ లిగిన, రఘోః=రఘుమహా
రాజాయొక్క, ఇతి=ఈత్రోవ్త్వప్రకారమయిన, ఉదారామపి = ఔదార్యయుక్తమ
యిన, గాం=నాకును, నిశమ్య=విని, వరతంతుశిష్యః=వరతంతులుండి! శిష్యుఁడయిన
కాత్మబుషీశ్వరుఁడా, స్వార్థోపపత్తిం-స్వార్థ=స్వకార్యముయొక్క, ఉపపత్తిం ప్రతి=సిద్ధి
నిగూర్చి, దుర్బలాశస్య-దుర్బలమయిన, అశస్య=ఇష్టార్థముకలవాఁడగుచు,
తం=ఆరఘుమహారాజుఁగూర్చి, ఇతి=ఈవత్సవమాణప్రకారముగ, ఆవోచత్=పలికెను.

అకాంక్ష.— ఆవోచత్=పలికెను. కః=ఎవఁడు? వరతంతుశిష్యః=వరతంతులుండి!
శిష్యుఁడయిన కాత్మబుషీశ్వరుఁడా, కం=ఎవనిఁగూర్చి? తం=ఆరఘుమహారాజునుగూర్చి
(నకర్తృకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈవత్సవమాణప్రకారముగ. కథంభూతస్య=
ఎటువంటివాఁడగుచు? దుర్బలాశస్య=నిర్బలమయిన ఇష్టార్థముకలవాఁడగుచు. కాంప్రతి
=దేనినిగూర్చి? స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి=స్వకార్యముయొక్క సిద్ధినిగూర్చి. శింకృత్యా=
ఏమిచేసి? నిశమ్య=విని. కాం=దేని? గాం=నాకును. కథంభూతామపి=ఎటువంటిదైన
ను? ఉదారామపి=ఔదార్యయుక్తమయినను. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? ఇతి=

ఈపూర్వోక్త ప్రకారమయినది. కన్య=ఎవనియొక్క రహా=రఘుమహారాజయొక్క. రహాః కథంభాతన్య=రఘుమహారాజెట్టివాడు? అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయన్య=మృచ్చయపాత్రచేత ఊహింపబడిన సర్వత్యాగముకలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-ఆ. అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయన్య-అర్ఘ్యాయశ్చిదం అర్ఘ్యం, అర్ఘ్యస్య పాత్రం అర్ఘ్యపాత్రం, ఆ... ప్రేణానుమితః ఆ...త్రానుమితః, ఆ...మితః వ్యయో యన్య సః ఆ...యః, తన్య ఆ...యన్యః; వ్యయన్య, వ్యయయోః, వ్యయానాం. అర్ఘ్యపాత్రానుమిత వ్యయశబ్దః ఆ, పు, మ, వి. రహాః-రహాః, రహాః, రఘూనాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, మ, వి. ఉదారాం-ఉదారాం, ఉదారే, ఉదారాః. ఉదారాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, వి. అపి-ఆ. గాం-గాం, గావో, గాః. గోశబ్దః ఓ, శ్రీ, ద్వి, వి. నిశమ్య-ల్యబంతమవ్య. స్వార్థోపపత్తి-స్వస్య అర్థః స్వార్థః, స్వార్థస్య ఉపపత్తిః స్వా...త్తిః, తా స్వా...త్తిః; ఉపపత్తిం, ఉపపత్తీ, ఉపపత్తీః స్వార్థోపపత్తిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ద్వి, వి. ప్రతి-ఆ. దుగ్ధలాశః-దుగ్ధా ఆశా యత్యసఃదు...శః; ఆశః, ఆశో, ఆశాః. దుగ్ధలాశశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. తం-తం, తౌ, తాత్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, వి. ఇతి-ఆ. అవోచత్-అవోచతాం, అవోచత్, 'బ్రూజ్ వ్యక్తాయాం వాచి' ఇత్యస్తాధాతోస్తుకర్తకాత్కర్తరిభూలేలుజ్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పరతంతుశిష్యః-పరతంతోః శిష్యః ప...వ్యః; శిష్యః, శిష్యా, శిష్యాః. పరతంతుశిష్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్య.—ఇతీతి. అర్ఘ్యపాత్రేణ మృచ్చయపాత్రేణ అనుమితః వ్యయః సర్వత్యాగోయన్యతన్యరహాః, ఇతి ఉక్తప్రకారం, ఉదారాం బేదార్యముక్తామపి, గాం వాచం 'మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే' ఇత్యేవంయాపాం, 'స్వనైఘ్నవగ్వాజ్రి దిక్షేత్రస్ఫుటిభూతే, లక్ష్యదృష్ట్యశ్రీయాంపుంసిశా'ంత్యమరః. నిశమ్య శ్రుత్వా, పరతంతుశిష్యకౌత్సః, స్వార్థోపపత్తిం స్వకార్యసిద్ధిం ప్రతి, దుగ్ధలాశస్సౌ మృచ్చయపాత్రదర్శనాత్ శిథిలమనోరథస్సౌ, తం రఘుం, ఇతి వక్ష్యమాణప్రశారేణ, అవోచత్ ఉక్తవాత్.

భావము.—ఈలాగున రఘుమహారాజు బేదార్యముక్తమగుమాటను చెప్పినను ఆయన పర్వస్వమును దానముచేసిన సంగతిని స్పష్టపఱచెను మృచ్చయపాత్రకలిగియుండుటచేత గురుదక్షిణను సంపాదించుకొనెడి నిమిత్తము కౌత్సముని తానువచ్చిన కార్యమిషేరదని యూహించి ఈ యడుగున నుదాహరింపబడిన వాక్కున మందలించెను.

శ్లో. స్వత్ర నో వార్తం వేహి వేహి
స్వాతే కుత స్వయ్యశుభం ప్రజానామ్,
సూర్యే నా సూర్యవరణాయ సృష్టేః
తేన లోకస్య కిం తపస్సా.

పదచ్ఛేదము. — స్వత్ర, నః, వార్తం, ఆవేహి, రాజ్, వాఘే, కుతః, త్వయి,
అశుభం, ప్రజానామ్, సూర్యే, తపతి, ఆవరణాయ, సృష్టే, కల్పత, లోకస్య, కథం,
తమిస్తా.

అర్థము. — హే రాజ్ = ఓ రాజా! స్వత్ర = ఆంతరిను, నః = మాకు, వార్తం =
స్వాస్థ్యమును, ఆవేహి = తెలుసుకొనుము. త్వయి = నీవు, వాఘేనలి = ప్రభువగుచుండఁగా,
ప్రజానాం = ప్రజలకు, అశుభం = దుఃఖము, కుతః = ఎక్కడిది? తథాహి = అదేసరి, సూర్యే =
సూర్యుడు, తపతినలి = ప్రకాశించుచుండఁగ, తమిస్తా = అంధకారసమూహము, లోకస్య =
జనముయొక్క. సృష్టే = దృష్టియొక్క, ఆవరణాయ = ఆచ్ఛాదనము నేయుటకు, కథం =
ఎటు, కల్పత = సమర్థమగును?

అకాంక్ష. — కల్పత = సమర్థమగును. కా = ఎది? తమిస్తా = అంధకారసమూ
హము (ఆకర్షకప్రయోగము). కథం = ఎట్లు? కస్తే = దేనికొఱకు? ఆవరణా
య = ఆచ్ఛాదనమును నేయుటకు. కస్యః = దేనియొక్క? దృష్టే = దృష్టియొక్క. కస్య =
దేనియొక్క? లోకస్య = జనముయొక్క. కథం ధూతేనలి = ఎట్టివాడగుచుండఁగ? తపతినలి =
ప్రకాశించుచుండఁగ. కస్తిక్ = ఎవఁడు? సూర్యే = సూర్యుడు. కథం = ఎట్లు? తథాహి =
అదేసరి. కుతః = ఎక్కడిది? కిం = ఏమి. అశుభం = దుఃఖము (ఆకర్షకప్రయోగము).
కాసాం = ఎవరికి? ప్రజానాం = ప్రజలకు. కథం ధూతేనలి = ఎట్టివాడగుచుండఁగ. వాఘే
నలి = ప్రభువగుచుండఁగ. కస్తిక్ = ఎవఁడు? త్వయి = నీవు. ఆవేహి = తెలిసికొనుము.
కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కిం = దేని? వార్తం = స్వాస్థ్యమును (సకర్తకప్రయోగము). కే
హం = ఎవరికి? నః = మాకు. కుత్ర = ఎక్కడ? స్వత్ర = ఆంతరి. కస్య సంబుద్ధి? హేరా
జ్ = ఓయి రాజా!

శబ్దరూపసమాసములు. — సర్వత్ర - సర్వస్థిక్ సర్వత్ర. త్ర లంకమవ్య. నః - మహ
మే, ఆవయో నా, అస్తాం నః. ఆస్తచ్ఛిష్టిః ద, పు, ప, బ. వార్తం - వార్తం, వార్తే,
వార్తాని. వార్తశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఆవేహి - ఆవేహి, ఆవేతాత్, ఆవేతా, ఆవేత. ఆవ
ఆవ్ ఇత్యుపసర్గద్వయ పూర్వకాత్. 'ఇచ్ గతా' విశ్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి
విధ్యత్ ఇచ్ పరస్వేపదే మధ్యమపురుషైకసచవాన్తః. రాజ్ - హేరాజ్, హేరా

౧, హేరాజానః. రాజశబ్దః స, పు, నం, ఏ. నాథే-నాథే, నాథయోః, నాథేషు.
 ధశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. కుతః-కసిలంతమప్య. త్వయి-త్వయి, యవయోః, యువ్యసు.
 ముచ్చచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. అశభం-శభం సభవతీత్యశభం; అశభం, అశభే, అశ
 నాని. అశభశబ్దః ఆ, స, ప్ర, ఏ. ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం.
 ప్రజాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ష, ట. సూర్యే-సూర్యే, సూర్యయోః, సూర్యేషు. సూర్యశబ్దః
 ఆ, పు, స, ఏ. తవతి-తవతి, తవతోః, తవయ్య. తవచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ. ఆవరణాయ-
 ఆవరణాయ ఆవరణాభ్యాం, ఆవరణేభ్యః. ఆవరణశబ్దః ఆ, స, చ, ఏ. దృష్టే-దృష్ట్యాః,
 దృష్టేః, దృష్ట్యాః, దృష్టినాం. దృష్టిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ష, ఏ. కల్పేత-కల్పేత, కల్పేయా
 తాం, కల్పేర్క. 'క్లృతా సామర్థ్య' ఇత్యస్తాద్ధాతోంకర్తకా త్కర్తరి సంధావనా
 యాం లిప్తే ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైశవచనాంతః. లోకస్య-లోకస్య, లోకయోః,
 లోకానాం. లోకశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ. కథం-అ తమిస్తా-తమిస్తా, తమిస్తే, తమిస్తాః.
 తమిస్తాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సర్వలేతి. హేరాజక్, సర్వక్ర, నః ఆస్తాకం, వార్తం స్వాస్థ్య
 మవేహి, 'వార్తంఫల్గువ్యరోగేచే'త్యమరః. 'వార్తంపాటవ మారోగ్యం భవ్యం స్వాస్థ్య
 మనామయ'మితి యాదవః; పచైతదాశ్వర్య మిత్యక ఆహ-నాథేః, త్వయినాథే ఈశ్వరే
 సతి, ప్రజానామశుభం దుఃఖం, కుతః, తథాహి-అథాంతరం. న్యస్యతి సూర్యఇత్యాదిసా-
 సూర్యే తవతి ప్రకాశమానే సతి, తమిస్తా తమస్తతి, 'తమిస్తంతిమిరం రోగే తమిస్తాతు
 తమస్తతే', కృష్ణపక్షనికాయాంచ'తి విశ్వః; లోకస్య జనస్య, 'లోకస్తు భువనే జన'ఇ
 త్యమరః; దృష్టేరావరణాయ ఆవరణం కర్తుం, కథం కల్పేత, సంపద్యేత, నకల్పేతేత్యర్థః,
 దృష్టిమావరీతుం నాలమిత్యర్థః. కృషేరల మర్తత్వాత్ ద్రవ్యోగే'నమ స్వస్తి'త్యాదినాచతు
 థ్థి. అలమితి పర్యాప్త్యర్థమితి భగవాన్భావ్యకారః, క్లృపి సంపద్యమానే చతుర్థీ వక్రవ్యా.

భావము.—నీవు ప్రభువముయందుఁగా నెవరికేమి లాభము? సూర్యుడు
 ప్రకాశించునపుడు చీకటి ముండదు గదా?

ఆవ. 'కవార్తక' ఇత్యాది యదుక్తం తన్నచిత్ర మిత్యాహ.—

శ్లో. భక్తిప్రతీక్ష్యేషుకులొచితాతేపూర్వాన్తహాభాగతయాఽలిశేషే,
 వ్యతీతకాల స్తస్యహ మధ్యపేత స్తస్య మర్థిభావాదితి మే విషాదః.

పదచ్ఛేదము.—భక్తిః, ప్రతీక్ష్యేషు, కులొచితా, తే, పూర్వాన్, తహా
 భాగ, తయా, అలిశేషే, వ్యతీతకాలః, తు, ఆహం, అభ్యుపేతః, త్వాం, అర్థిభా
 వాత్, ఇతి, మే, విషాదః.

అర్థిని భావః అర్థిభావః, తస్మాత్ అర్థిభావాత్; భావాత్, భావాభ్యాం, భావేభ్యః. అర్థిభావశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ. ఇలి-ఆ. మే-మమ మే, అవయోః నా, అస్తాకం నః. అస్తచ్చబ్దః ద, పు, ప, ఏ. విషదః-విషదః, విషదా, విషదాః. విషదశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — భక్తిలి. ప్రతీక్ష్యేషు తూక్ష్యేషు, 'తూక్ష్య' ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరి. భక్తిరనురాగ విశేషః, తే, తవ, కులంచితా కులాభ్యస్తా, 'అభ్యస్తే-పుష్పచితంవ్యాప్య' మితి యాదవః. హే మహాభాగ సార్వభౌమ, తయాభక్త్య, తూర్వాత్, ఆలిశేషే అలివర్తనే, కింతు సర్వత్ర వార్తం చేత్త్వి ఖన్న ఇవ దృశ్యనే, అత ఆహ-వ్యతీతేతి, ఆహం వ్యతీతకాలః అలిత్రాంతకాలస్య, అర్థిభావాత్ యాచకత్వాత్, త్వాం అభ్యుపేతః ప్రాప్తవానస్మి, ఇలి మే, విషదః క్లేశః.

భావము.—ఓ సర్వభూమికా! తూజ్యులవిషయమందు భక్తి మిగులమందుఁ బుట్టినది. నీవు అవిషయములో మిపూర్వులకంటె యధికుఁడవు. అయినను నేను కాలముమించిపోయినవిప్లుట నిన్ను యాచించపవచ్చిలిగదా యని వ్యసనపడుచున్నాను.

శ్లో. శరీరమాత్రేణ నరేంద్ర తిష్ఠ న్నా భాసి తీర్థప్రతిపాదితర్థిః,
ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతి స్తంబేన నీవార ఇ వావశిష్టః. ౧౫

పదచ్ఛేదము.—శరీరమాత్రేణ, నరేంద్ర, తిష్ఠ, ఆభాసి, తీర్థప్రతిపాదితర్థిః, ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతి, స్తంబేన, నీవార, ఇవ, అవశిష్టః.

అర్థము.—హేనరేంద్ర=ఓ రఘుమహారాజ! తీర్థప్రతిపాదితర్థిః-తీర్థ=సత్సత్తమందు, ప్రతిపాదిత=ఇవ్వఁబడ్డ, ఋద్ధిః=సమృద్ధిగలిగిన, త్వం=నీవు, శరీరమాత్రేణ = దేహమాత్రముచేత, తిష్ఠ=ఉండునట్టివాఁడవయి, ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతి-ఆరణ్యక=ఆరణ్యమందుండెడి మునిప్రముఖులచేత, ఉపాత్త=స్వీకరింపఁబడిన, ఫల=ఫలము నెను, ప్రసూతిః=సంతతికలిగినటువంటి, స్తంబేన=కాండముచేత, అవశిష్టః=మిగిలిన, నీవార ఇవ=తృణధాన్య సస్యమువలె, ఆభాసి=ప్రకాశించుచున్నావు.

అకాంక్ష.—ఆభాసి=ప్రకాశించుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్తకప్రయోగము). కఇవ=దేనివలె? నీవారఇవ=తృణధాన్యసస్యమువలె. నీవారః కథం భూతః=తృణధాన్యసస్యమెట్టిది? అవశిష్టః=మిగిలినది. కేన=దేనిచేత? స్తంబేన=కాండముచేత. పునః కథంభూతః=ఇంకయునెట్టిది? ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిః=ఆరణ్యమందుండెడి మునిప్రముఖులచేత స్వీకరింపఁబడిన ఫలమునెడి సంతతికలిగినది. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడవయి? తిష్ఠ=ఉండుచున్నవాఁడవయి. కేన=దేనిచేత? శరీరమాత్రేణ=

ఆకాంక్ష. — నార్థితియించుదు. కోపి=విదియు? చాతకోపి=చాతకపక్షియు. కం=దేనిని? శరద్ధ నం=శరత్కాలమేఘమును (సకర్తక ప్రయోగము). శరద్ధ నంకథం భూతం=శరత్కాలమేఘమెట్టిది? నిర్గళితాంబుగర్భం=వెల్లివచ్చిన ఉదకమే గర్భమందు కలిగినది, కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి. అస్తు=అవుగాని. కిం=ఏది? స్వస్తి=శుభము (అకర్తక ప్రయోగము). కస్తై=ఎవరితోటకు? లే=నితోటకు. యలిష్ఠే=యత్నముచేయఁ గలను. కః=ఎవఁడు? ఆహం=నేను (అకర్తక ప్రయోగము). కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? ఆహర్తుం=ఆర్జించుటకు, కం=దేనిని? గుర్వర్థం=గురుభనమును. కుతస్తావత్=ఎవనివలననే? అన్యతస్తావత్=మఱియొక దాతవలననే. అహం కథంభూతః = నేనేట్టివాఁడను? అనన్యకార్యః=ప్రయోజనాంతర రహితుఁడయినవాఁడను. కుతః=ఎందువలన? తత్=ఆ కారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు — తత్-అ. అన్యతః-అన్యస్తాత్ అన్యతః తనిలంకమన్య, తావత్-అ. అనన్యకార్యః-అన్యంచతత్ కార్యంచ అ...ర్థం, నవిన్యతే అన్యకార్యం యన్య సః, అ...ర్థః; కార్యః, కార్య, కార్య, కార్యః. అనన్యకార్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. గుర్వర్థం-గురోః అర్థః గుర్వర్థః, తం గుర్వర్థః; అర్థం, అర్థా, అర్థా. గుర్వర్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆహర్తుం-తుమున్నంత మన్య. అహం-అహం, ఆహం, వయం. అస్తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, వి. యలిష్ఠే-యలిష్ఠే, యలిష్ఠావహే, యలిష్ఠామహే. 'యతీ క్రయత్నే' ఇత్యస్తాధాతోరకర్త కాత్కర్తరిభవిన్యవశ్యేల్పత్ ఆత్త సేవదే ఉ త్రమపు, వి. స్వస్తి-అన్య. అస్తు-అస్తుస్తాత్, స్తాం, సంతు. 'అనభువి' ఇత్యస్తాధాతోరకర్త కాత్కర్తరి విభ్యాదౌ టాట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. లే-తుభ్యం లే, యువాభ్యాం నాం, యుష్మభ్యం పః. యుష్మచ్చబ్దః ద, పు, చ, ఏ, నిర్గళితాంబు గర్భం-నిర్గళితంచ తత్ అంబుచ ని...బు, ని .. బేవ గర్భేయన్య సః, ని...ర్థః, తం ని...ర్థం; గర్భం, గర్భా, గర్భా. నిర్గళితాంబుగర్భశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శరద్ధ నం-శరద్ధనః శరద్ధనః, తం శ...నం; ఘనం, ఘనా, ఘనా. శరద్ధ నశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. న-ఆ. అర్థి, అర్థి, అర్థి. 'అర్థగతే' యాచనేచేత్త్యస్తాధాతో స్సకర్త కాత్కర్తర్త వర్తమానేట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. చాతకః-చాతకః, చాతకా, చాతకాః. చాతకశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. అపి-అ.

వ్యాఖ్యా. — కదిలి. తత్తస్తాత్కారణాత్, అనన్యకార్యః ప్రయోజనాంతర రహితః, అహున్యతస్తావత్ పదాన్యాంతరాదేస, 'యావత్తావచ్చసాకల్యేవపథామానేన పధారణ' ఇత్యమరః. గుర్వర్థం గురుభనం, ఆహర్తుం ఆర్జితుం, యలిష్ఠే ఉద్యోష్యే, లే తుభ్యం, స్వస్తి శుభం, అస్తు, 'నమస్తుస్తీ'త్యాదినా చతుర్థి తథాహి-చాతకోపి 'ధరణీపతికం తోయం చాతకానామృతాకరం' ఇతి హేతోః అనన్యగతికోపీత్యర్థః. నిర్గ

శిశు అంబేక్షగచ్ఛే యస్య శం. శక్తునం శరస్తేఘం, నార్దలి న యాచరే, 'అర్థగతా' యాచనే చేతి... 'మాచనాశ్చే' 'శేషార్థ' మితి యాచనః.

భావము. — 'అన ఇతరకారోద్దేశము లేని నేను గురువక్షిణునిగాని మఱి యొకదాతను యాచించుట చుచున్నాను. నీకు తుభయముగలగాక! వస్త్రబిందువులనే పానము చేయచాకకపక్షియు దర్హకాలము మీ... వస్త్రబిందువులకై మేఘమును యాచింపదు.

శ్లో. ఏనావ దుక్త్వా ప్రతియాతుకామం
శిష్యం స హస్తే శ్చేతి ర్నిషిధ్యసి,
ఏవం నీ వ్యస్య సుకష్టే ప్రదేయం
త్యయా య ద్వేతి స మన్వయుక్తుః.

౧౮

పదచ్ఛేదము. — ఏనావత్, ఉక్త్వా, ప్రతియాతుకామం, శిష్యం, మహాశ్చే, నృపతిః, నిషిధ్యసి, కిం, వస్తు, వస్త్రా, గురవే, ప్రదేయం, త్వయా, కియత్, వా, ఇతి, తం, అన్వయుక్తుః.

అర్థము. — ఏనావత్ = ఇంతవచనమును, ఉక్త్వా = చెప్పి, ప్రతియాతుకామం = వెల్లి పోవుటకు ఇచ్చగించిన, మహాశ్చే = వరతంతుఱునిగి, శిష్యం = శిష్యుడయిన కాత్తబుడిని, నృపతిః = ధర్మమహారాజు, నిషిధ్య = అడ్డగించి, హేవిద్వర్క్ = ఓవిద్వాంసుడ వయిన కాత్త బుడిశ్శరుడ, త్వయా = నీ చేతన, గురవే = గురువయిన వరతంతు ఱునిగొఱుకు, ప్రదేయం = ఇవ్వఱగిన, వస్తు = వస్తువు, కిం = ఏమి, కియద్వా = ఎంతమాత్రము, ఇతి = ఇట్లని, తం = ఆకాత్తబుడిని, అన్వయుక్తుః = అడిగెను.

అకాంక్ష. — అన్వయుక్తుః = అడిగెను. కిం = ఎవడు? నృపతిః = ధర్మమహారాజు. కం = ఎవని? తం = ఆకాత్తబుడి (సకర్తకప్రయోగము). కిమితి = ఏమని? ఇతి = ఇట్లని. కథంభూతం = ఎట్టిది? కియత్ = ఎంతమాత్రము. కిం = ఏమి? వస్తు = వస్తువు. వస్తు కథంభూ ణం = వస్తువెట్టిది? ప్రదేయం = ఇవ్వఱగినది. కన్వై = ఎవనిగొఱుకు? గురవే = గురువయిన వర తంతు ఱునిగొఱుకు. కేన = ఎవనిచేత? త్వయా = నీచేత. కస్యసంబుద్ధి? హే విద్వర్క్ = ఓవిద్వాంసుడవయిన కాత్తబుడిశ్శరుడ! కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? నిషిధ్య = అడ్డగించి. కం = ఎవని? శిష్యం = శిష్యుడయిన కాత్తబుడిని, కస్య = ఎవనికి? మహాశ్చే = వరతంతుఱు షికి. శిష్యం కథం భూతం = శిష్యుడయిన కాత్తబుడి యెట్టివాడు? ప్రతియాతుకామం = వెల్లిపోవుటకు ఇచ్చగలవాడు. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ఉక్త్వా = చెప్పి. కథంభూతం = ఎట్టి దానిని? ఏనావత్ = ఇంతవచనమును,

శబ్దగూఢసమాశములు. — ఏతావత్ - ఏకత్వమాణ మస్యేత్యేతావత్, తత్
ఏతావత్; ఏతావత్, ఏతావత్, ఏతావత్, ఏతావత్. ఏతావచ్ఛబ్దః త, న, ద్వి. ఏ. ఉక్తా-
క్తాంత మవ్యయం. ప్రతియాతు కామం - ప్రతియాతుం కామో యస్య సః ప్ర
తియాతుకామః, తం ప్ర...మం; కామం, కామా, కామాక్. ప్రతియాతుకామ
శబ్దః ఆ, పు, ద్వి. ఏ. శిష్యం-శిష్యం, శిష్యే, శిష్యాక్. శిష్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి. ఏ.
మహర్షే-మహర్షాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; ఋషేః, ఋష్యోః,
ఋషీణాం. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, చ, ఏ. నృపతిః - నృపాణాం పతిః నృపతిః;
పతిః, పతీ, పతయః. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. నిషిధ్య-బృబంతమవ్యయం కిం-కిం,
, కాని. కిష్కశబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. వస్తు-వస్తు, వస్తునీ, వస్తుని-వస్తుశబ్దః ఉ, న, ప్ర, ఏ.
విద్యక్-వేత్తీతి విద్యాక్-తస్యసంబుధిః హేవిద్యక్; హేవిద్యక్, హేవిద్యాంసౌ,
హేవిద్వాంసః. విద్యచ్ఛబ్దః స, పు, సం, ఏ. గురవే-గురవే, గురుభ్యం, గురుభ్యః. గురు
శబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. ప్రదేయం-ప్రదాతుం యోగ్యం ప్రదేయం; ప్రదేయం, ప్రదే
యే, ప్రదేయాని. ప్రదేయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం,
యుష్మాభ్యః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. క్రియత్ - కింప్రమాణమస్యేతి క్రియత్;
క్రియత్, క్రియతీ, క్రియతి. క్రియచ్ఛబ్దః త, న, ప్ర, ఏ. వా-ఆ. ఇతి-ఆ. తం-తం, తౌ,
తాక్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి. ఏ. అన్వయుత్త-అన్వయుత్త, అన్వయుంజాతాం,
అన్వయుంజత. అనుభూయక్ 'యాజిక్ యోగ' ఇత్యస్తా ధాతో స్ఫకర్తకాక్-ర్తరి
భూలేబ్ ఆత్తదేవదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ఏతావదితి. ఏతావత్ ఏతావత్తాత్రం వాక్యం, ఉక్తా, ప్రతియా
తుంకామోయస్య తం ప్రతియాతు కామం, 'తుం కామ మనసోర'పీతి మకారబాహు.
మహర్షేః పరకంతో శిష్యం కాత్సం, నృపతిః రఘుః, నిషిధ్య నివార్య, హేవిద్యక్,
త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం కిమత్త కం?, క్రియత్ కిం పరిమాణకంవా?, ఇతి
ఏవం, తం కాత్సం, అన్వయుత్త- ఆపృచ్ఛ, 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాపేత్య
మరిః.

భావము. — ఈ మాటను చెప్పి వెళ్లిపోవుటకు ప్రయత్నపడినకొత్తమహర్షిని
రఘుమహారాజు అడ్డగించి మీరు గురువునకు నివ్వవలసినదక్షిణ ఏమి? అది యెంతమొ
త్తమని యడిగెను.

శ్లో. తతో యథావ ద్విహితాధ్వరాయ

తస్యై స్తయావేశవివర్జితాయ,
వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణి
విచక్షణః ప్రస్తుత మాచచక్షే.

లితం అంబేష్కగచ్ఛే యస్య తం, శక్యం శంశ్చేషుం, నాగ్ధరి న యాచతే, 'ఆర్థకౌ
 గూచనే చేతికాకు, 'నూచనార్థే పితృర్దన' మితి యాచనః.

భావము.—కాళిన ఇతర గార్హస్థ్యదేశము లేని నేను గురువక్షిణురూర్షి మఱి
 యొకదాతను యాచింపడంబు చుచున్నాను. నీకు ముఖములుగుగాక! వస్త్రబిందువులనే
 పానము చేయచాకఃపక్షియు పక్షికాలము మీ పుష్కలము వస్త్రబిందువులకై మేఘమును
 యాచింపడు.

శ్లో. ఏనావ దుక్త్వా ప్రతియాతుకామం
 శిష్యం న హర్షే స్పృశతి త్విషిధ్య, ౧౮
 కిం వస్తు విద్య స్థురవే ప్రదేయం
 త్వయా య ద్వేతి న మన్వయుః.

పదచ్ఛేదము.—ఏనావత్, ఉక్త్వా, ప్రతియాతుకామం, శిష్యం, మహర్షే,
 నృపతిః, నిషిధ్య, కిం, వస్తు, విద్య, స్థురవే, ప్రదేయం, త్వయా, కియత్, వా, ఇతి,
 తం, అన్వయుః.

అర్థము.—ఏనావత్=ఇంతవఱకును, ఉక్త్వా=చెప్పి, ప్రతియాతుకామం=వెల్లి
 పోవుటకు ఇచ్చగిలిన, మహర్షే=వరతంతుఁబుష్పికి, శిష్యం=శిష్యుడయిన కాత్మఁబుష్పిని,
 నృపతిః=ఋషుఁడురాజు, నిషిధ్య=అడ్డగించి, హేవిద్య=హివిద్యంబున వయిన కాత్మ
 ఁబుష్పిశ్శరణుడ, త్వయా=నీచేతన, స్థురవే=గురువయిన వరతంతు ఁబుష్పిగొఱుకు, ప్రదే
 యం=ఇవ్వతగిన, వస్తు=వస్తువు, కిం=ఏమి, కియద్వా=ఎంతమాత్రము, ఇతి = ఇట్లని,
 తం=ఆకాత్మఁబుష్పిని, అన్వయుః=అడిగెను.

అకాంక్ష.—అన్వయుః=అడిగెను. కిం=ఎవఁడు? నృపతిః=ఋషుఁడురాజు.
 కిం=ఎవని? తం=ఆకాత్మఁబుష్పి (వకర్తకప్రయోగము). కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని.
 కథంభూతం=ఎట్టిది? కియత్=ఎంతమాత్రము. కిం=ఏమి? వస్తు=వస్తువు. వస్తు కథంభూ
 తం=వస్తువెట్టిది? ప్రదేయం=ఇవ్వతగినది. కస్తై=ఎవనిగొఱుకు? స్థురవే=గురువయిన వర
 తంతు ఁబుష్పిగొఱుకు. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కన్యసంబుధిః? హే విద్య=
 హివి విద్యంబున వయిన కాత్మఁబుష్పిశ్శరణుడా! కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిషిధ్య=అడ్డగించి.
 కిం=ఎవని? శిష్యం=శిష్యుడయిన కాత్మఁబుష్పిని, కన్య=ఎవని? మహర్షే=వరతంతుఁబు
 ఁష్పికి. శిష్యం కథం భూతం=శిష్యుడయిన కాత్మఁబుష్పి యెట్టివాఁడు? ప్రతియాతుకామం=
 వెల్లిపోవుటకు ఇచ్చగలవాఁడు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఉక్త్వా=చెప్పి. కథంభూతం=ఎట్టి
 దారిని? ఏనావత్=ఇంతవఱకును,

శబ్దరూపసమాశములు.—ఏతావత్ - ఏకత్వమాణ మస్యేత్యేతావత్, తత్
ఏతావత్; ఏతావత్, ఏతావత్, ఏతావతి. ఏతావచ్ఛబ్దః త, న, ద్వి, ఏ. ఉక్త్వా-
క్త్వాంత మవ్యయం. ప్రతియాతు కామం - ప్రతియాతుం కామో యస్య సః ప్ర
తియాతుకామః, తం ప్ర...మం; కామం, కామా, కామాక్. ప్రతియాతుకామ
శబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. శిష్యం-శిష్యం, శిష్యా, శిష్యాక్. శిష్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.
మహర్షే-మహర్ష్యాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః ఋషేః, ఋష్యాః,
ఋషీణాం. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, చ, ఏ. నృపతిః - నృపాణాం పతిః నృపతిః;
పతిః, పతీ, పతయః. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. నిషిధ్య-బంధితమవ్యయం ॥-॥
క, కాని. కివశబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. వస్తు-వస్తు, వస్తునీ, వస్తుని-వస్తుశబ్దః ఉ, న, ప్ర, ఏ.
విద్యక్-వేత్తీతి విద్యాక్-తస్యసంబుధిః హేవిద్యక్; హేవిద్యక్, హేవిద్యాంసౌ,
హేవిద్యాంసః. విద్యచ్ఛబ్దః స, పు, సం, ఏ. గురవే-గురవే, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురు
శబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. ప్రదేయం-ప్రదాతుం యోగ్యం ప్రదేయం; ప్రదేయం, ప్రదే
యే, ప్రదేయాని. ప్రదేయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం,
యుష్మాభ్యః. యుష్టచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. కియత్ - ॥ప్రమాణమస్యేతి కియత్;
కియత్, కియతీ, కియంతి. కియచ్ఛబ్దః త, న, ప్ర, ఏ. వా-ఆ. ఇతి-ఆ. తం-తం, తౌ,
తాక్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అన్వయుక్తు-అన్వయుక్త, అన్వయుంశాశాం,
అన్వయుంజక. అనుపూర్వక 'యాజిత్ యోగ' ఇత్యస్తా ధాతో స్ఫుకర్త కాత్కర్తరి
భూతేలత్ ఆత్మదేవదే ప్ర, ఏ.

వాఖ్యా.—ఏతావదితి. ఏతావత్ ఏతావత్తాత్రం వాక్యం, ఉక్త్వా, ప్రతియా
తుంకామోయస్య తం ప్రతియాతు కామం, 'తుం కామ మనసోర'పీతి మకారలోపః.
మహర్షే వరతంతో శిష్యం కాత్సం, నృపతిః రఘుః, నిషిధ్య నివాస్య, హేవిద్యక్,
త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు ॥ కిమాత్మకం?, కియత్ ॥ ప్రమాణకంవా?, ఇతి
ఏనం, తం కాత్సం, అన్వయుక్తు ఆపృచ్ఛత్, 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచేత్య
మరః.

భావము.—ఈ మాటను చెప్పి వెళ్లిపోవుటకు ప్రయత్నపడినకాత్సమహర్షిని
రఘుమహారాజు అడ్డగించి మీరు గురువునకు నివ్వవలసినదక్షిణ ఏమి? అని యెంతమొ
త్తమని యడిగెను.

శ్లో. తతో యథావ ద్విహితాధ్వరాయ

తనై స్తయావేశవివర్జితాయ,

వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణి

విచక్షణః ప్రస్తుత మాచచక్షే.

వదచ్ఛేదము.—తతః, యథావద్విహితాధ్వరాయ, తస్యై, స్వయావేశవివర్జితాయ, పర్ణాశ్రమాణాం, గురవే, సః, పర్ణి, విచక్షణః, ప్రస్తుతం, ఆచచత్.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, యథావద్విహితాధ్వరాయ-యథావత్=యథాయోగ్యముగ, విహిత=అనుష్ఠింపఁబడిన, అధ్వరాయ=యజ్ఞముకలిగిన, స్వయావేశవివర్జితాయ=స్వయం=గర్వముయొక్క, ఆవేశ=ప్రవేశముచేత, వివర్జితాయ=రహితుడైన, పర్ణాశ్రమాణాం=బ్రహ్మణాది వర్ణములకును, ఆశ్రమాణాం=బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును, గురవే=నియామకుఁడయిన, తస్యై=ఆరఘుమహారాజుగొఱకు, విచక్షణః=విద్యాంసుఁడయిన, పర్ణి=బ్రహ్మచారిఅయిన, సః=ఆకాత్మఋషి, ప్రస్తుతం=ప్రకృతకార్యమును, ఆచచత్=చెప్పెను.

అకాంక్ష.—ఆచచత్=చెప్పెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆకాత్మఋషి. కిం=దేనిని? ప్రస్తుతం=ప్రకృతకార్యమును (సకర్తకప్రయోగము). సకథంభూతః=ఆకాత్మఋషి ఎట్టివాఁడు? పర్ణి=బ్రహ్మచారియైనవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకను ఎట్టివాఁడు? విచక్షణః=విద్యాంసుఁడయినవాఁడు. తస్యై=ఎవనిగొఱకు? తస్యై=ఆరఘుమహారాజుగొఱకు. తస్యై కథంభూతాయ=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గురవే=నియామకుఁడయినవాఁడు. కేహం=వేని? పర్ణాశ్రమాణాం=బ్రహ్మణాది వర్ణములకును-బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును. పునః కథంభూతాయ=ఇంకయునెట్టివాఁడు? స్వయావేశవివర్జితాయ=గర్వముయొక్క ప్రవేశముచేత విడువఁబడినవాఁడు. పునః కిథంభూతాయ = ఇంకయునెట్టివాఁడు? యథావద్విహితాధ్వరాయ=యథాయోగ్యముగ అనుష్ఠింపఁబడ్డ యజ్ఞముకలవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అ. యథావద్విహితాధ్వరాయ - యథాఅర్హతీతి యథావత్, య...త్ విహితః య...హితః, య...తః అధ్వరోయేన సః య...రః, తస్యై య...యః; అధ్వరాయ, అధ్వరాభ్యాం, అధ్వరేభ్యః. యథావద్విహితాధ్వరశబ్దః ఆ, పు, చ, వి. తస్యై-తస్యై, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్చబ్దః ద, పు, చ, వి. స్వయావేశవివర్జితాయ-స్వయస్య ఆవేశః స్వయావేశః, స్వ...వేవ వివర్జితః స్వ...తః, తస్యై స్వ...యః; వివర్జితాయ, వివర్జితాభ్యాం, వివర్జితేభ్యః. స్వయావేశవివర్జితశబ్దః ఆ, పు, చ, వి. పర్ణాశ్రమాణాం-పర్ణాశ్ర ఆశ్రమాశ్ర ప...మాః, లేహం ప...మాణాం; పర్ణాశ్రమాః, పర్ణాశ్రమాన్, పర్ణాశ్రమైః, పర్ణాశ్రమేభ్యః, 2 పర్ణాశ్రమాణాం, పర్ణాశ్రమేషు. ఆ, పు. పర్ణాశ్రమశబ్దోనిత్యంబహువచనేపత్వీ, ఐ. గురవే-గురవే, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉ, పు, చ, వి. సః-సః, తౌ, లే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, వి. పర్ణి-పర్ణి, పర్ణినా, పర్ణిని, పర్ణిన్ శబ్దః న, పు, క్ర. వి. విచక్షణః-విచక్షణః, విచక్షణౌ, విచక్షణాః.

విచక్షణశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రస్తుతం-ప్రస్తుతం, ప్రస్తుతే, ప్రస్తుతాని. ప్రస్తుత శబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అచచక్షే-అచచక్షే, అచచక్షే, అచచక్షే. అచచక్షే. అచచక్షే. 'చక్షే' ప్యుక్తాయాంవా' చిత్తస్థానా తో స్వకర్తకాత్కర్తం భూతే లిట్ అత్తనే వదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తతః ఇతి. తతః అనంతరం, యథావత్ యథార్థం, అర్థాశ్చ పరి ప్రత్యయః, విహితాధ్వరాయ విధివదన్ముష్టితయజ్ఞాయ, సదాచారాయోక్త్యర్థః. స్వయావే శవివర్జితాయ గర్వాభినివేశకూన్యాయ, అనుద్ధతాయోక్త్యర్థః, వర్ణానాం బ్రహ్మణాదీనాం ఆశ్రమానాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ, గురవే నియామకాయ, 'వర్ణాశ్చ స్పృశ్యైర్బ్రహ్మణా దయ' ఇత్యమరః, 'బ్రహ్మచారిగృహీవానప్రస్థా భిక్షు శ్చతుష్టయే, ఆశ్రమోఽశ్రమై' త్యమరః, వర్ణాశ్రమానాం సర్వకార్యనిర్వాహకాయోక్త్యర్థః. తస్మై రఘువే, విచక్షణః విద్యా, వర్జిత బ్రహ్మచారి, 'వర్జితో బ్రహ్మచారి' ఇత్యమరః. 'వర్ణా ద్బ్రహ్మచారిణీ'తి ఇనిప్రత్యయః, స కౌత్సః, ప్రస్తుతం ప్రకృతం, అచచక్షే కథయామాన.

భావము.—ఏమియుఁ గొఱఁకలేటండ కాన్త్రప్రకారముగ యజ్ఞముఁజేసిన వాఁడును, గర్వము లేనివాఁడును, వర్ణాశ్రమధర్మములను జరిపెడువాఁడునగు రఘువుచే రాజుతో విద్వాంసుఁడును బ్రహ్మచారియునయిన కౌత్సయుష్టిప్రకృతార్థమును విన్నవించఁ దొడఁగెను.

శ్లో. సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షి
ర్విజ్ఞాపితోఽభూద్గురుదక్షిణాయై,
స మే చిరా యాసలితోపచారాం
తాం భక్తి మే వాగణయ త్పురస్తాత్.

౨౦

పదచ్ఛేదము.—సమాప్తవిద్యేన, మయా, మహర్షి, విజ్ఞాపితః, అభూత్, గురు దక్షిణాయై, సః, మే, చిరాయ, అస్థలితోపచారాం, తాం, భక్తిం, ఏవ, అగణయత్, పురస్తాత్.

అర్థము.—సమాప్తవిద్యేన=సమాప్తముగింపఁబడిన, విద్యేన = చతుర్థశవిద్యలు గల, మయా = నాచేత, మహర్షిః = వరతంతుయుష్టి, గురుదక్షిణాయై = గురుదక్షిణా స్వీకారముకొఱచు, విజ్ఞాపితః=విజ్ఞాపనచేయఁబడినవాఁడు, అభూత్=అయెను. సపః= గురువైన వరతంతుయుష్టియు, చిరాయ=ఋషికాలముననుండి, అస్థలితోపచారాం=అస్థ లిక=అవిచ్ఛిన్నములయిన, ఉపచారాం = ఉపచారములుగల, మే=నాయొక్క, తాం= ఆ, భక్తిమేవ=భక్తినే, పురస్తాత్=మొదట, అగణయత్=ఎంచెను.

అగణయత్ = ఎంచెను. కశ్యప = ఎవఁడును? సచ = ఆ గురువయిన తంతుఁబుడియ. తామవ = దేనినే? తాంభక్తిమేవ = ఆభక్తినే (సకర్తకప్రయోగము కదా = ఎఱుఁచు? పురస్తాత్ = మొదట. కశ్యప = ఎవనియొక్క? మే = నాయొక్క తాంభక్తధంభూతాం = ఆభక్తి యెట్టిది? అస్థలితోపచారాం = అవిచ్ఛిన్నములయిన ఉపచారములుకలది. కులం = ఎప్పుటినుండి? చిరాయ = బహుకాలముననుండి. అఘో = ఆయెను కశి = ఎవఁడు? మహర్షి = వరతంతుఁబుడి (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూతః = ఎటువంటివాఁడు? విష్ణుతః = విష్ణువన సేయఁబడ్డవాఁడు. కన్యై = దేనికొఱకు? గురుదక్షిణాయై = గురుదక్షిణాస్వీకారముకొఱకు. కేన = ఎవనిచేత? మయా = నాచేత. మయా కథంభూతేన = నేనెట్టివాఁడను? సమాప్తవిద్యేన = ముగింపఁబడ్డ చతుర్దశవిధిలు కలవాడను.

శబ్దరూపసమాసములు. — సమాప్తవిద్యేన సమాప్తాః విద్యాః యేన సః స... ద్యః, కేన స... విద్యేన; విద్యాభ్యాం, విద్యైః. సమాప్తవిద్యకట్టి ఆ, పు, త్ప, ఏ. మయా-మయా, అవాభ్యాం, అవాభిః. అస్తచ్చట్టి ద, పు, త్ప, ఏ. మహర్షి-మహర్షాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః. ఋషిః; ఋషీ, ఋషయః. మహర్షిశ్చ ఇ, పు, ప్ర, ఏ. విష్ణుతః-విష్ణుతః, విష్ణుతా, విష్ణుతాః. విష్ణుతకట్టి ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అఘో-అఘో, అఘోతాం, అఘోవక్. 'భూసత్తాయా' మిత్యుద్ధాతోరకర్తృకక్రూరిభూలేజ్ పరస్మైవదే ప్ర, ఏ. గురుదక్షిణాయై, గురోః దక్షిణా, గు...ణా కన్యై గు...యై; దక్షిణాయై, దక్షిణాభ్యాం, దక్షిణాభిః. గురుదక్షిణాకట్టి ఆ, ప్ర, ఏ. సః-సః, తా, తే. తచ్చట్టి ద. పు, ప్ర, ఏ. మే-మమ మే, ఆవయోగీనా, అస్తాకం సః. అస్తచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. చిరాయ-ఆ. అస్థలితోపచారాం-అస్థలితా ఉపచారా యస్యాంసా ఆస్థలి...రా, తాం ఆ...రాం; ఉపచారాం, ఉపచారే, ఉపచారా. అస్థలితోపచారాకట్టి ఆ, ప్ర, ఏ. తాం-తాం, కే, తా. తచ్చట్టి ద, ప్ర, ఏ. భక్తిం-భక్తిం, భక్తీ, భక్తీః. భక్తీకట్టి ఇ, ప్ర, ఏ. ఏవ-ఆ. అగణయత్-అగణయత్, అగణయతాం, అగణయక్. 'గణసంఖ్యాన' ఇత్యుద్ధాతోర్గణంకాక్రూరిభూలేజ్ పరస్మైవదే ప్ర, ఏ. పురస్తాత్-ఆ.

వ్యాఖ్య. — సమాప్తేతి. సమాప్తవిద్యేన మయా, మహర్షిః గురుః, గురుదక్షిణాస్వీకారార్థం, విష్ణుతోఽఘోత్, నచ గురు శ్చిరాయ చిరత్, అస్థలితోపచారాం తాంభక్తిమేవ, పురస్తాత్పృథమం, అగణయత్ సంఖ్యాకర్తా, భక్త్యైవ సంతుష్టకిం దక్షిణాయై త్యుక్తవా నిత్యర్థః. అథవా భక్తి మేవ తాం దక్షిణాం అగణయతి యోగ్యమ్.

భావము. — నేను ననుస్తవిద్యల నేర్చుకొన్నవిచ్చుట గురుదక్షిణ దీనికొప్పునివర తంతుఁబుడితో విన్నవించితిని. ఆయన నేను అవిచ్ఛిన్నముగా నలిసినభక్తిప్రపాదలే మొదట చాలు ననెను.

శ్లో. నిర్బంధసంజాతరుషాఽర్థకార్యస్య
మచింతయిత్వా గురుణాఽహ ముక్తిః,
విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యయా మే
కోటి శ్చతస్రో దశ చాహ రేతి.

౨౦

పదచ్ఛేదము. — నిర్బంధసంజాతరుషాః, అర్థకార్యస్య, అచింతయిత్వా, గురుణా, అహం, ఉక్తిః, విత్తస్య, విద్యాపరిసంఖ్యయా, మే, కోటిః, చతస్రః, దశ, చ, ఆహర, ఇతి.

అర్థము. — నిర్బంధసంజాతరుషాః నిర్బంధ = బలవంతముచేత, సంజాతః పుట్టిన, రుషాః కోపముగలవైన, గురుణాః వరతంతులుబుట్టి చేత, అర్థకార్యస్య, అర్థః ధనముయొక్క, కార్యస్య = దారిద్ర్యమును, అచింతయిత్వా = ఆలోచించకయే, అహం = నేను, విత్తస్య = ధనముయొక్క, చతస్రః = నాలుగైన, దశ = పదైన, కోటిః = కోట్లను, మే = నాకొఱకు, ఆహర = తీసుకొనిరమ్ము. ఇతి = ఇట్లని, విద్యాపరిసంఖ్యయా = విద్యా = చతుర్దశపద్యలయొక్క, పరిసంఖ్యయా = సంఖ్యనుసారముచేత, ఉక్తిః = చెప్పబడితిని.

ఆకాంక్ష. — ఉక్తిః = చెప్పబడితిని. కేవలమనిచేత? గురుణాః = వరతంతులు బుట్టి చేత. కః = ఎవఁడు? అహం = నేను (కర్తృణిప్రయోగము). కయా = దేనిచేత? విద్యాపరిసంఖ్యయా = చతుర్దశపద్యలయొక్క సంఖ్యనుసారముచేత. కిమితి = ఏమని? ఇతి = ఇట్లని, ఆహర = తీసుకొనిరమ్ము. కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కాః = వేనిని? కోటిః = కోట్లను (సకర్తృకప్రయోగము). కస్యై = ఎవనికొఱకు? మే = నాకొఱకు. కోటిః కథంభూతాః = కోట్లైటు వంటిని? దశ = పదైనటువంటివి. పునః కథంభూతాః = ఇంకయునెట్టివి? చతస్రః = నాలుగైనవి. కస్య = దేనియొక్క? విత్తస్య = ధనముయొక్క. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? అచింతయిత్వా = ఆలోచించకయే. కిం = దేనిని? అర్థకార్యస్య = ధనముయొక్క దారిద్ర్యమును, గురుణా కథంభూతేన = వరతంతులుబుట్టి ఎట్టివాఁడు? నిర్బంధసంజాతరుషాః = బలవంతముచేత బుట్టిన కోపముగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — నిర్బంధసంజాతరుషాః నిర్బంధేన సంజాతా ని...తా, ని...తా రుట్ యస్య సః ని...రుట్, లేన ని...రుషా; రుషా, రుడ్భ్యాం, రుడ్భిః. నిర్బంధసంజాతరుట్భుట్టః ష, పు, త్పు, ఏ. అర్థకార్యస్య - కృతస్య భావః కార్యస్య, అర్థస్య కార్యస్య అ...ర్థస్య, తత్ అ...ర్థస్య; కార్యస్య, కార్యే, కార్యాని. అర్థకార్యార్థః అ, నద్వి, ఏ. అచింతయిత్వా - క్త్వాంత మవ్యయం. గురుణా-గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉ, పు, త్పు, ఏ. అహం-అహం, అహం, వయం. అస్త

చృబ్బః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఉక్తః-ఉక్తః, ఉక్తై, ఉక్తాః. ఉక్తశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. విత్తస్య-విత్తస్య, విత్తయోః, విత్తానాం. విత్తశబ్దః ఆ, న, చ, ఏ. విద్యాహాసంఖ్యాయా-విద్యానాం హాసంఖ్యా ఏ...ఖ్యా, తయా-విద్యా...యా; హాసంఖ్యాయా, హాసంఖ్యా ఖ్యాం, హాసంఖ్యాభిః. విద్యాహాసంఖ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. మే-మహ్యం మే, ఆవాభ్యాం నా, ఆప్తభ్యం నః. ఆప్తచృబ్బః ద, పు, చ, ఏ. కోటిః-కోటిం, కోటి, కోటిః. కోటిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, బ. చతస్రః-చతస్రః, 2. చతస్రభిః, చతస్రభ్యః. 2. చతస్రస్యాం, చతస్రస్య. చతస్రశబ్దః రేఫాంతస్త్రీ, నిత్యంబహువచనే ద్వి, బ. దశ-దశ, 2. దశభిః, దశభ్యః, 2. దశానాం, దశసు. దశశబ్దః న, స్త్రీ. నిత్యంబహువచనే ద్వి, బ. చ-ఆ. ఆహర-ఆహర, ఆహరతాత్, ఆహరతం, ఆహరత. ఆజూర్వక 'హృష్' హరణ' ఇత్యస్తాధాలో స్సకర్తృకా త్కర్తరి విధ్యర్థే లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇలి-ఆ.

వ్యాఖ్యా.—నిర్బంధేని. నిర్బంధేన ప్రార్థనానిశేయేన, సంజాతరుషా సంజాతశ్రోధేన, గురుణా పరతంతూనా, అర్థకార్య మర్థదారిద్ర్యం, అచింతయత్వా అవిచార్య, అహం విత్తస్య ధనస్య, చతస్రః దశకోటిః చతుర్దశకోటిః, మే మహ్యమాహర ఆనయ, ఇలి విద్యాహాసంఖ్యాయా విద్యాసంఖ్యానుసారే జైవ, ఉక్తః 'అంగాని వేదా శ్చత్వారో మిమాంసా శ్చాయ విస్తరిః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతా శ్చతుర్దశే'తి.

భావము.—నేను గురువక్షిణ దీనుకోపలసిన దని బలవంతపెట్టినందున పరతంతూ ఋషిః కోపము వచ్చి ఆయన నేను దుష్టుడనని తెలిసియు విద్య కొకకోటిచొప్పున పదునాలుగువద్దలకు పదునాలుగు కోటులద్రవ్యము తెచ్చుని సెలవిచ్చెను. (శిక్ష, వ్యాకరణము, ఛందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిషము, కల్పము అను ఆఱువేదాంగములు, ఋగ్వేదము, యజుర్వేదము, సామము, అధర్వణము అను నాలుగు వేదములు, మిమాంసము, తర్కము, పురాణము, ధర్మశాస్త్రము ఇవి పదునాలుగువిధములు.)

శ్లో. సోఽహం సవర్యావిధిభాజనేన
మత్వా. భవంతం ప్రభుశబ్దశేషమ్,
అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోపరోదు
మల్పేతిరత్వా చ్ఛ్చుతినిష్క్రియస్య.

౨౨

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, సవర్యావిధిభాజనేన, మత్వా, భవంతం, ప్రభుశబ్దశేషం, అభ్యుత్సహే, సంప్రతి, న, ఉపరోధం, ఆత్మేతరత్వాత్, శ్చుతినిష్క్రియస్య.

అర్థము.—సోఽహం = ఆనేను, సపర్యావిధిభాజనేన=సపర్యా=పూజయొక్క, విధి=చేయుటయొక్క, భాజనేన=మృద్దుయ పాత్రచేత, భవంతం = నిన్ను, ప్రభుశబ్ద శేషం-ప్రభుశబ్ద=ప్రభుశబ్ద మాత్రమే, శేషం = శేషముగఁగలిగినవానినిగా, మత్వా= తెలిసి, శ్రుతనిష్క్రియస్య=విద్యామూల్యముయొక్క, అర్చితరత్నాత్=అతిమహత్తనట వలన, సంప్రతి = ఇప్పుడు, ఉచరోద్ధం = నిర్బంధముచేయుటకు, నాభ్యుత్సహే = సహించను.

15

ఆకాంక్ష — నాభ్యుత్సహే=సహించను. ఈ=ఎవఁడు? సోఽహం=ఆనేను.కం= ఎవనిని? భవంతం=నిన్ను (సకర్తక ప్రయోగము). కిం కర్తుం=ఏమిసేయుటకు? ఉచరోద్ధం=నిర్బంధముచేయుటకు. కదా = ఎపుడు? సంప్రతి=ఇప్పుడు. కస్తాత్=దేనివలన? అర్చితరత్నాత్ = అధికమగుటవలన. కస్య=దేనియొక్క? శ్రుతనిష్క్రియస్య = విద్యా మూల్యముయొక్క. కిం కృత్వా ఏమిచేసి? మత్వా=తెలిసి. కథంభూతం=ఎటువంటివాని నిగా? ప్రభుశబ్దశేషం=ప్రభుశబ్దమాత్రమే శేషముగ కలిగినవానినిగా. కేన=దేనిచేత? సపర్యావిధిభాజనేన = పూజావిధియొక్క మృద్దుయపాత్రముచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః, సః, తో, లే. తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, ఏ. అహం- అహం, అహం, వయం. అస్తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, ఏ. సపర్యా విధిభాజనేన - సపర్యా యాః విధిః స...ధిః, స...ధేః భాజనం స...నం, లేన స...నేన; భాజనేన, భాజనాభ్యాం, భాజనైః. సపర్యావిధిభాజనశబ్దః ఆ, న, తృ, ఏ. మత్వా-త్వాంత మవ్యయం. భవంతం - భవంతం, భవంతో, భవతః. భవచ్చట్టః త, పు, ద్వి, ఏ. ప్రభుశబ్దశేషం-ప్రభులిశబ్దః ప్ర...ట్టః, ప్ర...ట్టఏవ శేషాయస్యనః ప్ర...షః, తం ప్ర...షం; శేషం, శేషా, శేషాత్. ప్రభుశబ్దశేషశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అభ్యుత్సహే-అభ్యుత్సహే, అభ్యుత్సహావహే, అభ్యుత్సహామహే. అభిఉల్ ఇత్యుపసర్గ ద్వయపూర్వక 'మహామన్తశే'ఇత్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ అత్తనే పదేశ త్తనుపురుషైకపవనాంతః. సంప్రతి-అ.న-ఆ. ఉచరోద్ధం=తుమున్నంతమవ్యయం. అర్చితరత్నాత్-అర్చాదితరః అర్చితరః, అ...రస్య భావః అ...ర్తం, తస్మాత్ అ... త్వాత్; అర్చితరత్నాత్, అర్చితరత్నాభ్యాం, అర్చితరత్నేభ్యః. అర్చితరత్నశబ్దః ఆ, న, పం, ఏ. శ్రుతనిష్క్రియస్య-శ్రుతానాం నిష్క్రియః శ్రు...యః, తస్య శ్రు...స్య. నిష్క్రియస్య, నిష్క్రియయోః, నిష్క్రియాణాం. శ్రుతనిష్క్రియశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సోఽహమితి. సోహం సపర్యావిధిభాజనేన అర్చ్యపాత్రేణ, భవం తం ప్రభుశబ్దమాత్రమేవ శేషాయస్య తం మత్వా, నిన్నుం నిర్వీర్యేకగ్రహి, శ్రుత నిష్క్రియస్య విద్యామూల్యస్య, అర్చితరత్నా దతిమహత్త్వాత్, సంప్రతి ఉచరోద్ధం నిర్బంధం, నాభ్యుత్సహే న సోధవా నస్తి.

భాము. — నీవు నన్ను మృత్యుపాత్రభద్రవ్యములతోఁజూపివేసినందున కృతః
శబ్దమాత్రమే కాని యింక నీవద్ద నేదియు లేదని నేను తెలిసికొనుట నగుదగ్గియు
అపరాధమునందున దానిని నీన్ను ఇప్పుడీ యాచించుట నాబుద్ధియొప్పులేదు.
ఇట్లు విన్నవించి నీవొకటి నాపేరే వేరనదాం వరేనా
ఏనోనిపుత్రేంద్రియపుత్రి రేనం జగాదభూమో జగదేశనాథః.

కవచము. — ఇత్థం, ద్వితీన, ద్వితరాజకాంతి, ఆవేదిత, వేదవిదాం,
వరేణ, ఏనోనిపుత్రేంద్రియపుత్రి, ఏనం, జగద, భూయః, జగదేశనాథః.
అర్థము. — ద్వితరాం కాంతిః ద్వితరాజః చంద్రియైక్కు, కాంతిః = కాంతి వంటి
కాంతిగలిన, ఏనోనిపుత్రేంద్రియపుత్రి = ఏనః = పాపమువలన నివృత్త = వెనుకకు త్రవ్వఁ
బడిన, ఇంద్రియం = ఇంద్రియముయొక్క, పుత్రి = వ్యాపారముగల, జగదేశనాథః = జగత్
= జగత్తునకు, ఏకనాథః = ఏకభువనయన రఘుమహారాజు, వేదవిదాం = వేదవేత్తల
వల, వరేణ = శ్రేష్ఠుడయిన, ద్వితీన = కాత్మయుషిచేత, ఇత్థం = ఈ ప్రకారముగ, ఆవేదిత
పుత్ర = నివేదన చేయఁబడినవాడగుచు, ఏనం = ఈకాత్మయుషినిగూర్చి, భూయః = మరల,
జగద = బలికెను.

అకాంక్ష. — జగద = బలికెను. కః = ఎవడు? జగదేశనాథః = జగత్తునకు ఏకప్ర
భువనయన రఘుమహారాజు. కం = ఎవనిగూర్చి? ఏనం = ఈకాత్మమహర్షినిగూర్చి (నకర్త
కప్రయోగము). కథం = ఎట్లు? భూయః = మరల. కథంభూతపుత్ర = ఎటువంటివాడ
గుడు? ఆవేదితపుత్ర = నివేదన చేయఁబడినవాడగుచు. కథం = ఎట్లు? ఇత్థం = ఈ ప్రకార
ముగ. కః = ఎవనిచేత? ద్వితీన = కాత్మయుషిచేత. ద్వితీన కథంభూతేన = కాత్మయుషి
యొట్టివాడు? వరేణ = శ్రేష్ఠుడయినవాడు. కేహం = ఎవరిలావల? వేదవిదాం = వేదవేత్తల
లావల. జగదేశనాథః కథంభూతః = జగత్తునకు ఏకప్రభువైన రఘుమహారాజు యొక్క
ఏనోనిపుత్రేంద్రియపుత్రి = పాపమువలన వెనుకకు త్రవ్వబడిన ఇంద్రియములయొక్క
వ్యాపారముగలవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? ద్వితరాజకాంతి = చం
ద్రుయొక్క కాంతివంటి కాంతిగలినవాడు.

శబ్దరూపవచనములు. — ఇత్థం. ఆ. ద్వితీన. ద్వాభ్యాం. జాతః ద్వితీ, తేన ద్వితీన;
ద్వితీన, ద్వితాభ్యాం, ద్వితైః. ద్వితశబ్దః ఆ, పు, త్వ, ఏ. ద్వితరాజకాంతిః — ద్వితానాం
రాజా ద్వి...జః, ద్వి...జస్య కాంతివ కాంతిర్వస్య నః ద్వి...లిః; కాంతిః, కాంతి,
కాంతయః. ద్వితరాజకాంతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఆవేదితః. ఆవేదితః, ఆవేదితౌ, ఆవే
దితాః. ఆవేదితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. వేదవిదాం. వేదా విదంతి వేదవిదాః, వేదం
వేదవిదాం; విదః, విదోః, విదాం. వేదవిద్యుట్టి ద, పు, వ, వి. వరేణ. వరేణా, వరాభ్యాం,

రై. పరశబ్దః ఆ, పు, త్ప, ఏ. ఏకోనిపుత్రేద్రియపుత్రిః-ఏవసః నిపుత్రా ఏ...
 తై, ఇంద్రియానాం పుత్రిః ఇం...త్రిః ఏ ..తై, ఇం ..త్రిశ్చేన సః, ఏ...త్రిః;
 పుత్రిః, పుత్రీ, పుత్రయః. ఏకోనిపుత్రేద్రియపుత్రికబ్జః ఇ. పు త్ర, ఏ. ఏనం-ఏ
 నం, ఏనా, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ జగద-జగాద, జగదతుః, జగదుః,
 'గదవ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్తాద్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృభూతేఽఽఽపరస్వైపదే ప్రథమపు
 రుషైకవచనాంతః. భూయః-ఆ. జగదేకనాథః-ఏకశ్చాసౌ నాథశ్చ ఏ...థః, జగతః
 ఏ...థః జ...థః; నాథః, నాథౌ, నాథాః. జగదేకనాథశబ్దః ఆ, పు, త్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్యమితి. ద్విజరాజకాంతి శ్చంద్రకాంతిః, 'ద్విజరాజ శ్శశధరో
 నక్షత్రేశ' ఇత్యమరః, 'కస్తాతోస్సమరాజానో బ్రాహ్మణాః' 'సోమోఽస్తాకం బ్రాహ్మణా
 గ్ం రాజే'ను శ్రుతేః, ఏనసః పాపా నిపుత్రా ఇంద్రియపుత్రిశ్చేనసః, జగదేకనా
 థః రఘుః, వేదవిదాంపరణ శ్రేష్ఠేన, ద్విజేన కాల్సేన, ఇత్యమావేదితః నివేదితస్సౌ,
 ఏనంకాత్మం, భూయః పునః, జగాద.

భావము.—చంద్రనిబోలుకాంతి గలవాఁడును, పాపములు లేనివాఁడును, లోక
 మునకంతయుఁ బ్రభువైనవాఁడు నగురఘుమహారాజు వేదవేత్తలలో శ్రేష్ఠుఁడగుకాత్మని
 వాక్యముల విని యాచార్యున ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

శ్లో. గుర్వర్థ మర్థీ శ్రుతపారదృశ్వా
 రఘో స్సకాశా దనవాఙ్మ కామమ్,
 గతో వదాన్యాంతర మి త్యయం మే
 మా భూ త్పరీవాద నవావతారః.

౨౪

పదచ్ఛేదము.—గుర్వర్థం, అర్థీ, శ్రుతపారదృశ్వా, రఘోః, సకాశాత్, అనవా
 ఙ్మ, కామం, గతః, వదాన్యాంతరం, ఇతి, ఆయం, మే, మా, భూత్, పరీవాదనవావతారః.

అర్థము.—శ్రుతపారదృశ్వా-శ్రుత=శాస్త్రముయొక్క, పార=అంతమును,
 దృశ్వా=చూచినవాఁడును, గుర్వర్థం=గురుదక్షిణార్థముగాను, అర్థీ=యాచించెడివాఁడు,
 రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, సకాశాత్=సమీపముననుండి, కామం=ఇష్టార్థమును,
 అనవాఙ్మ=బొందక, వదాన్యాంతరం=మఱియొకదాతను, గతః=బొందెను. ఇతి=ఇట్లునెడి,
 ఆయం=ఈ, పరీవాదనవావతారః-పరీవాద=అపవాదముయొక్క, నవ=నూతనమయిన,
 అవతారః=అవిర్భావము, మే=నాకు, మాభూత్=కలుగకపోవుగాక.

అకాంక్ష.—మాభూత్=కలుగకపోవుగాక. ఈ=ఏది? ఆయం=ఈ, పరీవాద
 నవావతారః=అపవాదః యొక్క నూతనమయిన అవిర్భావము (అకర్తృకప్రయోగము).

అవవాదము లేకుండునటుల ననుగ్రహింపవలసినది. సంభావితములకు అవమానము మరణమునకంటె నలెకయమయినది.

శ్లో. సత్యం ప్రశస్తే మహితే వదీయే
వసం శ్చతుర్థోఽగ్ని రి వాగ్మ్యుగారే,
ద్విత్రాణ్యహాన్యస్త్వంసి సోఘం మర్త
న్యైవ ద్యతే సాధయతుం త్వదర్థమ్.

౨౫

పదచ్ఛేదము.—సః, త్వం, ప్రశస్తే, మహితే, వదీయే, వసం, చతుర్థః, అగ్నిః, ఇవ, అగ్మ్యుగారే, ద్విత్రాణి, అహాని, అర్హసి, సోఘం, అర్హ, యావత్, యతే, సాధయతుం, త్వదర్థం.

అర్థము.—సః=అటువంటి, త్వం=నీవు, మహితే=పూజనీయఁబడిన, ప్రశస్తే=ప్రసిద్ధమయిన, వదీయే=నాసంబంధియైన, అగ్మ్యుగారే=అగ్ని=గార్హ పత్యాహవనీయ దక్షిణాగ్నులయొక్క, అగారే=కాలయందు, చతుర్థః=నాలుగవవాఁడయిన, అగ్నిరివ=యజ్ఞేశ్వరుఁడువలె, వసం=ఉన్న వాఁడగుచు, ద్విత్రాణి=రెండుమూఁడయిన, అహాని=దినములను, సోఘం=సహించుటకు, అర్హసి=యోగ్యుఁడవు. సో అర్హ=పియ పూజ్యుఁడవనిని కాత్సలుషీశ్వరుఁడ! త్వదర్థం=త్వత్=నీయొక్క, అర్థం=ప్రయోజనమును, సాధయతుం=సాధించుటకు, యావద్వ లే=యత్నము చేయఁగలనో.

అకాంక్ష.—యావద్వ లే=యత్నము చేయఁగలనో. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను (అకర్తృక ప్రయోగము). కింకర్తుం=ఏమిచేయటకు? సాధయతుం=సాధించుటకు. కం=దేనిని? త్వదర్థం=నీయొక్క ప్రయోజనమును. కస్యసంబుద్ధి? సో అర్హ=పిపూజ్యుఁడవనిని కాత్సలుషీశ్వరుఁడ. అర్హసి=యోగ్యుఁడవు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్తృక ప్రయోగము). కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? సోఘం=సహించుటకు. కాని=వేనిని? అహాని=దినములను. అహాని కథం భూతాని=దినములెట్టివి? ద్విత్రాణి=రెండుమూఁడయినది. కథం భూతాని=ఎటువంటివాఁడగుచు? వసం=ఉన్న వాఁడగుచు. క ఇవ=ఎవఁడువలె? అగ్నిరివ=యజ్ఞేశ్వరుఁడువలె. అగ్నిః కథం భూతాని=యజ్ఞేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? చతుర్థః=నాలుగవవాఁడయినవాఁడు. కస్తి=దేనియందు? అగ్మ్యుగారే=గార్హ పత్యాహవనీయ దక్షిణాగ్నులయొక్క కాలయందు. అగ్మ్యుగారే కథం భూతే=గార్హ పత్యాహవనీయ దక్షిణాగ్నులయొక్క కాలయెట్టిది? మదీయే=నాసంబంధియైనది. పునః కథం భూతే=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రశస్తే=ప్రసిద్ధమయినది. పునః కథం భూతే=ఇంకయు నెట్టిది? మహితే=పూజనీయఁబడ్డది. త్వం కథం భూతాని=నీ వెట్టివాఁడవు? సః=అటువంటివాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః, సః, తా, తే. కచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, పి. క్తం-
 క్త్యం, యువాం, యాయం. యచ్చచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, పి. ప్రశస్తే-ప్రశస్తే,
 ప్రశస్తయోః, ప్రశస్తేభ్యః. ప్రశస్తశబ్దః ఆ, న, స, పి. మహితే-మహితే, మహితయోః,
 మహితేభ్యః. మహితశబ్దః ఆ, న, స, పి. మదీయే-మమ ఇదం మదీయం, తస్మిన్ మదీయే;
 మదీయే. మదీయయోః, మదీయేభ్యః. సునియశబ్దః ఆ, న, స, పి. వనక్-వనక్,
 వనంతే, వనంతి. వనచ్చట్టి త. పు, ప్ర, పి. చతుర్థి-చతుర్థాం, చతుర్థి చతుర్థి;
 చతుర్థి, చతుర్థే, చతుర్థాః, చతుర్థశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, పి. అగ్నిః-అగ్నిః, అగ్నిః,
 అగ్నియః. అగ్నిశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, పి. ఇవ-ఆ. అగ్నిగారే. అగ్నినాం అగ్ని-
 అగ్నిగారం, తస్మిన్ అ...తే; అగారే, అగారయోః, అగారేభ్యః. అగ్నిగారశబ్దః
 ఆ, న, స, పి. ద్వితీయే. ద్వే-ప్రతీవా ద్వితీయే, తాని ద్వితీయే; ద్వితీయే,
 2, ద్వితీయే, ద్వితీయేభ్యః, 2, ద్వితీయే, ద్వితీయే. ద్వితీయశబ్దః ఆ, న, నిత్యంబ-
 వచనే ద్వీ, బ. అహ-ని-అహః, అహి, అహనీ, అహని. అహనశబ్దః న, న, ద్వీ, బ.
 సోఘం-తుమున్నంతమవ్య. అర్హ-హే అర్హ, హే అర్హంతే, హే అర్హంతి.
 అర్హచ్చట్టి త, పు, సం, పి. యావత్-ఆ. యతే-యతే, యతావహే, యతావహే.
 'యతీప్రయత్న' ఇత్యస్తాథాతోరకర్త కాత్కర్తృ భవిష్యతిల్ అత్తనేవదేక త్రయం
 పి. సాదయతుం-తుమున్నంతమవ్య. త్వదర్థం-తవ ఆర్థి త్వదర్థి, తం త్వదర్థం; అత్తర్థం
 అర్థా, అర్థా, త్వదర్థశబ్దః ఆ, పు, ద్వీ, పి.

వాక్యా. — న ఇతి. సః, క్త్యం, మహితే భూతితే, ప్రశస్తే ప్రశస్తే, మదీ
 య మత్సంబంధిని, అగ్నిగారేలే తాగ్ని కాలాయాం, చతుర్థోఽగ్నిరివ వనక్, ద్వితీ
 య ద్వీ ప్రతీవా అహ-ని దిహని, 'సంఖ్యావ్యయే' త్యాదివా బహువ్రీహి 'బహు వ్రీహా
 సంఖ్యేయదబహుగణా'దితి దచ్చుత్తయః. సోఘ మర్హసి. హే అర్హ మ-న్య
 త్వదర్థం తవప్రయోజనం, సాధయతుం, యావద్యతే యతిష్యే, 'యావత్పురానాత
 యార్హదీ'తి భవిష్యదర్థే లిట్.

భావము. — నన్ను గుఱించి యాచింప వచ్చిన నీవు నాలే తాగ్ని గృహము లా
 నాలవయ్యివరి రెండుమూడు దినములు వసింపుము. నీతోఁగ్నిని నెఱవేర్చుటకుఁ దగిన
 యత్నమును కేయదున్నాదను.

శ్లో. త ఖేలి తస్యా వితథం ప్రతీతః
 ప్రత్యగ్రహీ త్సంగర మగ్రజన్తా,
 గా మా త్రసారాం రఘుర వ్యవేక్ష్య
 నిష్కృష్ట మర్థం చకమే కుజేరాత్.

ప్రభావేభ్యః. వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ. ఉదన్వదాకాశమహీధ
రేషు-ఉదకాన్వన్తిన్ సంతీ త్యుదన్వాన్, ఉదన్వాన్శ్చ ఆకాశశ్చ మహీధరాశ్చ ఉ...
రాః, లేషు ఉ...రేషుః మహీధరాః, మహీధరాన్, మహీధరైః, మహీధరేభ్యః,
2, మహీధరాణాం, మహీధరేషు. ఉదన్వదాకాశమహీధరశబ్దః నిత్యం బహువచనే ఆ,
పు, స, ఐ. మరుత్సఖస్య-మరుతః సఖా, మ...ఖః, తస్య మ...స్య; సఖస్య, సఖయోః,
సఖానాం. మరుత్సఖశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ. ఇవ-ఆ బలాహకస్య-వారీణాం వాహకాః...
కః, తస్య బ...స్య; బలాహకస్య, బలాహకయోః, బలాహకానాం. బలాహకశబ్దః ఆ,
పు, ష, ఏ. గతిః-గతిః, కతీ, గతయః. గతిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. విజఘ్న-విజఘ్న,
విజఘ్నై, విజఘ్నై. విప్రార్థక 'హసహింసాగత్యో' రిత్వస్థాథాతో స్పకర్తకా త్క-
ర్తణి భూతేరిట్ ఆత్త నేవదే ప్ర, ఏ. న-ఆ. హి-ఆ. తద్రథస్య-తస్య రథః తద్రథః,
తస్య తద్రథస్య; రథస్య, రథయోః, రథానాం. తద్రథశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠస్య య స్తంత్రం లేన ఉక్షణం ఆభిమంత్రి ప్రో
క్షణం తజ్జాత్ ప్రభావాత్ సామర్థ్యాన్వేతోః, ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు సముద్రా
కాశవర్షలేషు, మరుత్సఖస్య, 'మరుతస్సఖే'తిపత్తి తత్పరుషః. బహువ్రీహాసమాసాంతా
సంభవాత్. తతో వాయు సహాయస్యేతి లభ్యతే. వారీణాం వాహకా బలాహకః, పృషో
దరాదిత్వాత్పాఘః, పబయోరభేదా ద్బలాహకః. తస్యేవ మేఘస్యేన, తద్రథస్య రఘుర
థస్య, గతిస్సంచాః, న విజఘ్న న విహతా హి.

భావము.—వసిష్ఠుడు మంత్రోదకమును ప్రోక్షించిన ప్రభావముచేత రఘుమహా
రాజుయొక్క రథము సముద్రవర్షతాకాశములయందు వాయుసహాయముచేత మేఘము
వలె పోవుటకు అడ్డు లేని దాయెను.

శ్లో. అ థాధిశిశ్యే ప్రయతః ప్రదోషే
రథం రఘుః కల్పిత మస్త్రగర్భమ్,
సామంతసంభావన యైవ ధీరః
కైలాసనాథం తరసా జిగీషుః.

అ

పదచ్ఛేదము.—అథ, అధిశిశ్యే, ప్రయతః, ప్రదోషే, రథం, రఘుః, కల్పితం,
అస్త్రగర్భం, సామంతసంభావనయా, ఏవ, ధీరః, కైలాసనాథం, తరసా, జిగీషుః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, ప్రదోషే=సాయం కాలమందు, ప్రయతః=పరి
శుద్ధః, ధీరః=చైర్యకాలియైన, రఘుః=రఘుమహారాజుడు, సామంతసంభావనయైవ.

రఘువంశము

552

సామంతరాజుమాత్రుడనెడి. సుభావమైన బుద్ధిచేతనే, కైలాసవాసంకుడేమని, క
సామంతరాజు, జిగీషువు అయింప నిచ్చుకలవాడగుచు, కల్పితంపవృద్ధుడును, అధి
ఆత్మగర్వం-ఆత్మ-ఆయుమెలత, గర్వం-గర్వమునుగలిగిన, రఘు-రఘుమనందు, అధి
శిశ్య-శయనించెను.

అకాంక్ష. — అధిశిశ్య-శయనించెను కలిపినచు? గఘు-గఘుమనరాజు (అక
రకప్రయోగము) కం=దేని యును? గర్వం=గర్వము. గర్వకర్తాభూతం=రథమై కైరి?
ఆత్మగర్వం=ఆయుధములేగర్వమునుగలిగినది. పురః కంభూతం=ఇంకనుయెట్టిది? కల్ప
తంపవృద్ధుడును వృద్ధకంభూతావృత్తి=ఎటువంటివాడగుచు? జిగీషువు=జయంప నిచ్చ
గలవాడగుచు. కేస=దేనిచేత? కరసా=బలముచేత. కం=ఎవని? కైలాసవాసంకుడేమని. క
మైన=దేనిచేతనే? సామంత సుభావమైన బుద్ధిచేతనే. రఘు=రథం
భూతం=గఘుమనరాజుకై నాడు? ధీరః=కైశ్యకామైనవాడు. పురః కంభూతం=ఇంక
నెట్టివాడు? ప్రయతః=పరిశ్రమమునవాడు. కన్యక=దేనియును? ప్రదోషే=సాయం
కాలమును. కదా=ఎప్పుడు? అగ=అనంతరమును.

శబ్దరూపసహసములు. — అక-అ. అధిశిశ్య-అధిశిశ్య, అధిశిశ్యా లే, అధిశిశ్య-శిశ్యే.
అధిశిశ్య-శిశ్యే శిశ్యే, ఇత్యుత్తాదావోకర్తకాత్-రథభూతేట్ అప్రనేపదే ప్ర,
వి ప్రయతః-ప్రయతః, ప్రయతః, ప్రయతః. ప్రయతః అ, పు, ప్ర, వి.
ప్రదోషే-ప్రదోషే, ప్రదోషయో, ప్రదోషభిః; అ, పు, న, వి.
రథం-రథం, రథా, రథా-రథభిః; అ, పు, ద్వి, వి. రఘు-రఘు, రఘూ, రఘువ.
రఘుభిః; అ, పు, ప్ర, వి. కన్యక-కన్యకం, కన్యక, కన్యకా. కన్యక-కన్యకా, అ,
పు, ద్వి, వి. ఆత్మగర్వం-ఆత్మగర్వేయస్య సః అ...ర్థః, తం అ...ర్థం; గర్వం,
గర్వా, గర్వా-ఆత్మ, గర్వభిః; అ, పు, ద్వి, వి. సామంతసంభావయా, సమంతాభావ
స్యామంతః, సామంతఇచిసంభావనా సామం..నా, తయా సామం...నయా; సంభావ
నయా, సంభావనాభ్యాం, సంభావనాభిః. సామంతసంభావనాభిః; అ, శ్రీ=తృ, వి.
విప-ఆ. ధీరః-ధీరః, ధీరా, ధీరా. ధీరభిః; అ, పు, ప్ర, వి. కైలాసవాసం-కైలాసస్య
వాసం కై...వా, తం కై...ధం; వాసం, వాసా, వాసా. కైలాసవాసంభిః; అ,
పు, ద్వి, వి. తరసా-తరసా, తరసాభ్యాం, తరసాభిః. తరసాభిః; స, న, తృ, వి. జిగీషు-
జేనుమిచ్చుక జిగీషు; జిగీషు, జిగీషూ, జిగీషవ, జిగీషుభిః; అ, పు, ప్ర, వి.
వాక్య. — అశేరి. అథ ప్రదోషే రజనిముఖే, తక్మాలే యానారోహణిణీ
నారో, 'ప్రదోషో రజనిముఖ' మిత్యమరః, ప్రయతః ధీరః రఘు, సమంతాభావసా
మంతః, రాజమాత్ర మితి సంభావనమైన మనమైన, కైలాసవాసంకుడే రం, తరసా

బలేన, జిగీషు రేకు మిచ్చు స్పృ, కన్పితం నజ్జితం, అస్త్రాణి గర్భే యస్య తం రథం, ఆధిశిశ్యే, రథే శయితవానిత్యర్థః. 'అధిశిష్ఠ స్థానాం కర్తే'తి కర్తృత్వం.

భావము.—పిచ్చుట రఘుమహారాజు తనరథములో ఆస్త్రములనుంచుకొని కుచేరునిరాజులలో నొకఁ డనేయలక్ష్యమయిన దృష్టితో జయింపవలె ననెడిమక్కువయును శైర్యమును గలవాఁడయి పరిశుద్ధుఁడయి సాయంకాలమందు ఆరథములోఁపండుకొనెను.

ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై
సవిస్తయాః కోశగృహే నియుక్తాః,
హిరణ్మయీం కోశగృహస్య మధ్యే
వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్తః.

౨౯

పదచ్ఛేదము.—ప్రాతః, ప్రయాణాభిముఖాయ, తస్మై, సవిస్తయాః, కోశగృహే, నియుక్తాః, హిరణ్మయీం, కోశగృహస్య, మధ్యే, వృష్టిం, శశంసుః, పతితాం, నభస్తః.

అర్థము.—ప్రాతః = ప్రాతఃకాలమందు, ప్రయాణాభిముఖాయ = ప్రయాణాప్రయాణమునకు, అభిముఖాయ = అభిముఖుఁడయిన, తస్మై = ఆరఘుమహారాజుగొఱకు, కోశగృహే = ధనగృహమందు, నియుక్తాః = ఆశ్లాసింపఁబడ్డ పురుషులు, సవిస్తయాస్సంతః = ఆశ్చర్యముతో గూడినవారగుచు, కోశగృహస్య = లోశిఖానయొక్క, మధ్యే = మధ్యప్రదేశమందు, నభస్తః = ఆకాశముననుండి, పతితాం = పడిన, హిరణ్మయీం = స్వర్ణవికారమయిన, వృష్టిం = వర్షమును, శశంసుః = చెప్పిరి.

ఆకాంక్ష.—శశంసుః = చెప్పిరి. కే = ఎవరు? నియుక్తాః = ఆశ్లాసింపఁ బడ్డ పురుషులు. కాం = దేనిని? వృష్టిం = వర్షమును (నకర్తృకప్రయోగము). వృష్టిం కథంభూతాం = వర్ష మెట్టిది? హిరణ్మయీం = స్వర్ణ వికారమయినది. పునః కథంభూతాం = ఇంకయు నెట్టిది? పతితాం = పడినది. కుతః = దేనినుండి? నభస్తః = ఆకాశముననుండి, కస్మిన్ = దేనియందు? మధ్యే = మధ్యప్రదేశమందు. కస్య = దేనియొక్క? కోశగృహస్య = లోశిఖానయొక్క. కథంభూతాస్సంతః = ఎటువంటివారగుచు? సవిస్తయాస్సంతః = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడినవారగుచు. కస్మిన్ = దేనియందు? కోశగృహే = ధనగృహమందు. కస్మై = ఎవనిగొఱకు? తస్మై = ఆరఘుమహారాజుగొఱకు. తస్మై కథంభూతాయ = ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రయాణాభిముఖాయ = ప్రయాణమునకు అభిముఖుఁడయినవాఁడు, కదా = ఎప్పుడు? ప్రాతః = ప్రాతఃకాలమందు,

శబదావసమా నములు. — ప్రాతః - ఆ. ప్రయాణాభిముఖాయ - ప్రయాణస్య
అభిముఖః ప్ర...భిః తస్యే ప్ర...యః; అభిముఖాయ, అభిముఖాభ్యాం, అభిముఖే
భ్యః. ప్రయాణాభిముఖాభ్యః ఆ, పు, చ, వి. తస్యై - తస్యై, తాభ్యాం, తేభ్యః. త
చ్ఛబ్దః ప, పు, చ, వి. సవిస్తయాః - విస్తయేన సహవర్తంత ఇతి సవిస్తయాః; సవి
స్తయః, సవిస్తయా. సవిస్తయాః. సవిస్తయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. కోశగృహే-
కోశానాం గృహం కో...నాం, తస్మిన్ కో...హే; గృహే, గృహయోః, గృ
హేషు. కోశగృహశబ్దః ఆ, న, న, వి. నియుక్తాః - నియుక్తః, నియుక్తౌ, నియు
క్తౌ. నియుక్తశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. హిరణ్మయీం-హిరణ్మయ్య వికారక
ర్ణియా, తాం హి...యాం; హిరణ్మయీం, హిరణ్మయ్య, హిరణ్మయీ. హిరణ్మ
యీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, వి. కోశగృహస్య-కోశానాం గృహం కోశగృహం, తస్య
కో...స్య; గృహస్య, గృహయోః, గృహేణాం కోశగృహశబ్దః ఆ, న, చ, వి. మ
ధ్యే-మధ్యే, మధ్యయోః, మధ్యేషు. మధ్యశబ్దః ఆ, పు, న, వి. పృష్ఠిం - పృష్ఠిం,
పృష్ఠీ, పృష్ఠీ. పృష్ఠీశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, వి. శశంసుః-శశంస, శశంసతుకి, శశం
సుః. 'శశంసుతా' విశ్వస్తాదాతో స్వకర్తకాత్కర్తరీభూతే ట్ వరస్తవదే ప్ర,
బ. పరితాం-పరితాం, పరితే, పరితాః. పరితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. నభస్తః-నభ
స్థా, నభస్తః. తసిలం తమవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా. — ప్రాతః. ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్యై రఘువే నియుక్తాః
అధికృతాః, భాండాగారిణాః సవిస్తయాస్సంతః, కోశగృహస్య భాండాగారస్య, మ
ధ్యే, నభస్తః నభస్తక ఆకాశాత్, పంచమ్యస్తసిల్పిత్యయః. పరితాం హిరణ్మయీం
సువర్ణమయీం, 'దాండినాయ' నేత్యాదినా నిపాతనాత్సానుః. పృష్ఠిం, శశంసుః
కథయామానుః.

భావము. — వేదవశామునః ప్రయాణముః జేయ నిచ్చగించియుండు రఘువంశ
రాజునన్నిధికిః గోశాధికారులువచ్చియాశ్చర్యము నొందుచు 'మనబొక్కన మునం దా
కాశమునుండి బంగారువాన గురిసిన'దని చెప్పిరి.

శ్లో. తం భూవతి ర్భాసురహేమరాశిం
లబ్ధం కుజేరా దభియాస్యమానాత్,
దిదేశ తాత్సాయ సమస్తమేవ
శృంగం సుమేరో రివ వజ్రభిన్నమ్.

పదచ్ఛేదము.—తం, భూపతిః, భాసురమౌమరాశిం, లబ్ధిం, కుచేరాత్, అభి
యాస్మమానాత్, దివేశ, కౌత్సాయ, సమస్తం, ఏవ, శృంగం, సుమేరోః, ఇవ,
పరశ్చిన్నం.

అర్థము. — భూపతిః = రఘుమహారాజు, ఆభియాన్యమానాత్ = ఎదుర్కొనఁబడు, కుచేరాల్ = కుచేరునివలన, లబ్ధం = పొందఁబడిన, వజ్రభిన్నం = వజ్రంవజ్రాయుధముచేత, భిన్నం = చీదెంపఁబడిన, సుమేరోః = మేరుపర్వతమయొక్క, శృంగమివస్థితం = శిఖరమోయన్నట్లుండెడి, తం = ఆ, భాసురహేమరాశిం = సువర్ణరాశిని, సమస్తమేవ = సమస్తమయినదానిచే, కాశ్చాయ = కాశ్యబుష్ణిజులకు, దివేశ = ఇచ్చెను.

అకాంక్ష. — దివేశ=ఇచ్చెను. కశి=ఎవడు? భూవలి=రఘుమహారాజు. కం=జేనిని? తం=ఆ. భాసురమౌమరాళిం=ప్రకాశించుచుండెనువర్ణరాళిని(నకర్తకప్రయోగము). కథంభూతమేవ=ఎటువంటిదానినీ? సమస్తమేవ=సమస్తమయినదానినే. మివస్థితం=ఎట్టిదీయన్నట్లుండునది? శృంగమివస్థితం=శిఖరమాయన్నట్లుండెడిది. కన్య=దేవియొక్క. సుమేరో=మేరువర్వతముయొక్క. శృంగంకథంభూతం=శిఖరమెట్టిది? వజ్రభిన్నం=వజ్రాయుధముచేత ఛేదించబడినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? బద్ధం=బాంధవబద్ధది. కస్తూత్=ఎవనివలన? కుబేరాత్=కుబేరునివలన. కుబేరాత్కథంభూతాత్=కుబేరుండెట్టివాడు? అభియాస్యమానాత్=ఎదుర్కొనబడగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తం-తం, తో, తా. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ. భూ
పతిః-భువః పతిః భూపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. భూపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. భాసు
రహేమరాశిం-హేమ్నాం రాశిః హే...శిః, భాసురశ్చాసౌ హే...శిశ్చ భా...శిః,
తం భా...శిం; రాశిం, రాశీ, రాశీ. భాసురహేమరాశిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. లబ్ధం-లబ్ధం,
లబ్ధా, లబ్ధా. లబ్ధశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. కుచేరత్-కుచేరత్, కుచేరాభ్యాం, కుచేరేశ్శబ్దః.
కుచేరశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అభియాస్యమానాల్-అభియాస్యమానాల్, అభియాస్య
మానాభ్యాం, అభియాస్యమానేశ్శబ్దః. అభియాస్యమానశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. దిదేశ-దిదేశ
శ, దిదిశతుః, దిదిశుః. 'దిశ అవిరద్దనే' ఇత్యస్తా ధాతోస్సర్వకాత్కర్తరిభూతేఽట్ పర
స్తైవచే ప్ర, ఏ. కాత్సాయ కుత్సస్యగోత్రపత్యంపుమా కాత్సః, తస్యైకాత్సాయ; కా
త్సాయ, కాత్సాభ్యాం, కుత్సేశ్శబ్దః కాత్సశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. సమస్తం-సమస్తం, సమ
స్తా, సమస్తా. సమస్తశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఏవ-అ. శృంగం-శృంగం, శృంగే, శృం
గాణి. శృంగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సుమేరోః-సుమేరోః, సుమేర్వోః, సుమేయాణాం,
సుమేరుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. ఇవ-అ. పరభిన్నం-పరేణ భిన్నం పరభిన్నం, తల్
పరభిన్నం; భిన్నం, భిన్నే, భిన్నాని. పరభిన్నశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వాత్సఖ్య. — కమలి. భూపతిః రఘుః, అభియాస్యమావాత్ అభిగమ్య మావాత్ ,
 కుశరాత్ అర్ధం, అర్ధం కులిశేన భిన్నం లానం, సుమేరోః శృంగమేన శిఖరమివ
 స్థితం, పాదం సుమేరోని క్వచిత్పాతకే, పాదం ప్రశ్నంతవర్తకమివ స్థితం, 'పాదా
 ప్రశ్నంత వర్తతా' ఇత్యమః. కం, భావరం భావ్యరం 'ధంబభాసమిదోఘుర' జలి
 ఘురచ్చిత్రయ, హేమరాశిం సమస్తమేవ కృత్స్నమేవ, కాత్సాయ, నిజేశ దదౌ.
 సరు చతుర్దశకాటిమాశ్రమిత్వేనారాధ్య.

భావము — రఘుమహారాజు తాను ఎవని గూర్చి పయనము చేసినో ఆకుదేరుని
 నలన దానొందినవైబ్రాంధము చేత ఛేదించఁబడినమేరుశిఖరంబునుంబోలె మెలియును
 నుండెడికాత్ముండు కోరినంతకంటె సధికమయినబంగారుకుప్ప సంతయు నాతనికిచ్చెను.

శ్లో. జనస్య సాకేతనివాసినస్తే
 ద్వాప్రదేయాధికనిస్సృపహాఽర్థి
 గురుప్రదేయాధికనిస్సృపహాఽర్థి
 నృపాఽర్థి కామా దధికప్రదశ్చ.

30

ప్రదచ్చేదము. — జనస్య, సాకేతనివాసినః, తే, ద్వా, అపి, ఆభూతాం, అభినంద్య
 సత్వే, గురుప్రదేయాధికనిస్సృపహాః, అర్థి, నృప, అర్థికామాత్, అధిక ప్రదశి, చ.

అర్థము. — నృపః = రఘుమహారాజును, కొత్తః = కొత్తబుద్ధియు, ద్వాపపి = వీరద్వలు
 ను, సాకేతనివాసినః = సాకేత = అయోధ్యావట్టణమందు, నివాసినః = వసించెడు, జనస్య = జన
 మునకు, అభినంద్య సత్వే = అభినంద్య = సంతోషించిన, సత్వే = పృథువనాయములుగలవారు
 ఆభూతాం = అయిరి. అర్థి = యాచకుఁడయిన కొత్తబుద్ధి, గురుప్రదేయాధికనిస్సృపహాః =
 గురు = గురువైన నరకంతుబుద్ధికోటకు, ప్రదేయ = ఇవ్వఁదగినధనముకంటె, అధిక = అధిక
 ధనమునందు, నిస్సృపహాః = ఇచ్చలేనివాడు, నృపశ్చ = రఘుమహారాజును, అర్థికామాత్ =
 అర్థి = యాచకుఁడయిన కొత్తబుద్ధియొక్క, కామాత్ = ఇష్టార్థముకంటె, అధిక ప్రదశి =
 అధిక = అధికధనమును, ప్రదశి = ఇచ్చువాఁడు.

ఆ కాంక్ష. — అధిక ప్రదశి = అధికధనమును ఇచ్చువాఁడు. కశ్చ = ఎవఁడును? నృపశ్చ
 = రఘుమహారాజును (అకర్త...ము). కస్తాత్ = దేసికంటె? అర్థికామాత్ = యాచకుఁడయిన
 కొత్తబుద్ధియొక్క ఇష్టార్థమునకంటె, గురుప్రదేయాధికనిస్సృపహాః = గురువయినవెర
 కంతుబుద్ధికోటకు ఇవ్వఁదగినధనముకంటె అధికధనమందు ఇచ్చాకూన్యుఁడయినవాఁడు.
 కః = ఎవఁడు? అర్థి = యాచకుఁడయిన కొత్తబుద్ధి (అకర్తకప్రయోగము). ఆభూతాం =
 అయిరి. కా = ఎవఁడు? ద్వాపపి = వీరద్వలు (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూత = ఎటు

వంటివారు? అభివంద్యసత్వో=నంతోషింపఁజగినవ్యవసాయమునుగలవారు. కన్య=దేవి? జనన్య=జనమునకు. జనన్య కథంభూతన్య=జనమెట్టిది? సాకేతనివాసినః=అయోధ్యాపట్టణ మందుఉండునది. కః=ఎవడు? కాత్స్=కాత్స్యుషియు. పునఃకః=ఇంకయునెవడును? పార్థివః=రఘుమహారాజును.

శబ్దరూపసమాసములు.—జనన్య-జనన్య, జనయోః, జనావాం. జనశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ. సాకేతనివాసినః-సాకేతే నివసతితి, సా...సీ, తన్య సా...సినః; నివాసినః, నివాసినోః, నివాసివాం. సాకేతనివాసిన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. తా-సః, తా, లే. తచ్చబ్దః డ, పు, ప్ర, ద్వి. ద్వా-ద్వా, 2, ద్వాభ్యాం, 3, ద్వయోః 2, ఇ, పు. ద్విశబ్దః నిత్యంద్వివచనే ప్ర, ద్వి. అపి-ఆ. అభూతాం - అభూత్, అభూతాం, అభూవత్. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్తా ధాతో రకర్తృకాత్కర్తృ భూతే లుజ్ఞ పరిస్తేపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. అభినంద్యసత్వో - అభినందితుం యోగ్యే అభి...ద్యౌ, అభి...ద్యౌ, సత్వే యయోస్తా అ...త్వే; సత్వః, సత్వే, సత్వాః. అభినంద్యసత్వ శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ద్వి. గురుప్రదేయాధికనిస్సృహః - ప్రదాతుం యోగ్యం ప్రదేయం, గురవే ప్రదేయం గురు...యం, గురు...యాత్ అధికం గురు...ధికం, నిర్గతాస్సృహాయస్తాత్స నిస్సృహః, గురు...ధికే నిస్సృహః గురు...హః; నిస్సృహః, నిస్సృహా, నిస్సృహః. గురుప్రదేయాధికనిస్సృహశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అర్థి-అర్థి, అర్థినా, అర్థినః. అర్థిశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నృహః-నృహ్ పాతీతి నృహః. నృహః, నృహే, నృహే. నృహశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అర్థికామాత్-అర్థినః కామః అర్థికామః, తస్మాత్ అర్థికామాత్; కామాత్, కామాభ్యాం, కామేభ్యః. అర్థికామశబ్దః ఆ, పు, షం, ఏ. అధికప్రదః-అధికంప్రదదాతీతి అ...దః; ప్రదః, ప్రదో, ప్రదాః. అధికప్రదశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. చ-ఆ.

వ్యాఖ్యా.—జనన్యేతి. పార్థివః దాతా, కాత్స్, ప్రతిగ్రహీతా, ద్వావశి సాకేతనివాసినః, 'సాకేతం స్వాదయోధ్యాయాం కోసలానందితి తథో'తి యాదవశి, జనన్య అభినంద్యసత్వో సుత్యవ్యవసాయో, అభూతాం, 'ద్రవ్యామవ్యవసాయేషు సత్వ మశ్రీతుజంతు' మ్మిత్యమరః. తో, ద్వా, గురవేప్రదేయాధికే, అతిక్రద్వ్యే నిస్సృహః నిరపేక్షః, అర్థికాత్స, అర్థికామాత్ అర్థినో మనోరథాత్, అధికంప్రదదాతీతి తథోక్తః, నృహః రఘుశ్చ, 'ప్రేదాద్భి' ఇతి కప్రత్యయః.

భావము.—అయోధ్యాపురవాసులు కాత్స్మమహర్షి గురువున కీదగినద్రవ్యము దక్క నెక్కుడు ద్రవ్యమునం దాశలేఖండుటయును, యాచకుండు గోరినధనమునకన్న నధికముగ నొసంగినరఘుమహారాజునా దార్మ్యమునం జూచి మిక్కిలి సంతసించిరి.

ద్వి, వి. ప్రజ్ఞేశ్వరం-ప్రజానాం ఈశ్వరః ప్రజ్ఞేశ్వరః, తం ప్రజ్ఞేశ్వరం; ఈశ్వరం, ఈశ్వరా, ఈశ్వరాత్. ప్రజ్ఞేశ్వరశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. ప్రీతమనాః ప్రీతం మనః యస్య సః ప్రీతమనాః; మనాః, మనసా, మనసః. ప్రీతమనశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, వి. మహర్షిః-మహంశ్చాసౌఋషిశ్చ మహర్షిః; ఋషిః, ఋషీ, ఋషయః. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, వి. స్పృశక్-స్పృశక్, స్పృశంతౌ, స్పృశంకః. స్పృశచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, వి. కరేణ-కరేణ, కరాభ్యాం, కరైః కరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఆనతశ్రూర్వాకాయమ్-శ్రూర్వః కాయస్య శ్రూర్వ కాయః, ఆనతః శ్రూర్వ కాయో యస్య సః ఆన... కాయః, తం ఆన... కాయం; కాయం, కాయా, కాయాత్. ఆనతశ్రూర్వ కాయశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. సంప్రస్థితః-సంప్రస్థితః, సంప్రస్థితౌ, సంప్రస్థితాః, సంప్రస్థితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. వాచం-వాచం, వాచా, వాచః. వాచ్ఛబ్దః చ, స్త్రీ, ద్వి, వి. ఉవాచ - ఉవాచ, ఉవాచుః, ఉవాచుః. 'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్తాధాతో స్పృశర్త కాత్-ర్తవిధిచారస్తే బదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాత్పుః-కాత్పుః, కాత్స, మత్సాః. కాత్పుశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—ఆథేతి. అథ ధనప్రదానానంతరం, ప్రీతమనాః హృష్టమనసః, మహర్షిః కాత్పుః, సంప్రస్థితశ్చ ప్రస్థాస్యమానశ్చ, 'అశ్రుశామూ భూతవ'చ్చేతి భవిష్యదధేక్షః. ఉష్టానాం క్రమేణ కానాం, వామీనాం బదణీనాంచ, శతైర్వాహితార్థం స్త్రాపకధనం, ఆనతశ్రూర్వ కాయం, వివయేన నస్తు మిత్యర్థః. ప్రజ్ఞేశ్వరం ధనుం కరేణ స్పృశక్, వాచ మువాచ.

భావము.—ధనమిచ్చినవిట్లు సంతోషాంతరంఁడగుచు కాత్పుమహర్షి తోఁ గూడ నీద్రవ్యమును మార్గతః బడి బిటెలమిఁదను ఆండుగుఱ్ఱములమిఁదనుబంపుడు నస్తు భావముతోనున్న రఘుమహారాజును ఆఋషి తనచేతితో స్పృశించుడు లోకులమూల మందలించెను.

శ్లో. కి మత్ర చిత్రం యది కామసూ ర్భా
ర్వప్రతే స్థిత స్యాధిపతేః ప్రజానామ్,
అచింతనీయ స్తవ తు ప్రభావో
మనీషితం ద్యౌ రపి యేన దుగ్ధా

33

పదచ్ఛేదము.—కిం, ఆత్ర, చిత్రం, యది, కామసూ, భూః, వృత్తే, స్థిత స్యాధిపతేః, ప్రజానామ్, అచింతనీయ, స్తవ తు, ప్రభావః, మనీషితం, ద్యౌః, అపి, యేన, దుగ్ధా.

వ్యాఖ్యా.—మితి వృత్తే రాశపుత్తే. స్థితస్య, 'న్యాయే నాన్వన మథస్య వర్ధనం పాలనం తగా, సత్వాత్తే ప్రతిపత్తిశ్చ రాశపుత్తం చతుర్థి' మితి కామందకః. తస్మిన్ వృత్తే, స్థితస్య, ప్రజానా మధిపతేః స్వరస్య, భూః భూమిః, కామానూయ తీతి కామనూయది, 'సత్సూర్విషే' త్యాదివా క్తివ్. అప్ర కామప్రసవే, కిం చిత్రం? నచిత్రమిత్యర్థః కింతు, తవప్రభావః మహిమాతు, అచింతనీయః చింతిత మశక్యః, యేన త్వయా, ద్యౌరసి, మనీషిత మభిలషితం, దుగ్ధా, దుమే ద్వికర్త కాదప్రధానే కర్తృణి క్తి. 'ప్రధాన కర్తృణామేవ లాభీ నాకూ ద్వికర్తృణామ్, అప్రధానే దుహాదీనాం లాభంతే కర్తుశ్చ కర్తృణి' ఇతి విధానాత్.

భావము.—న్యాయమార్గముగ ద్రవ్యాదులను సంపాదించుటవృద్ధిజేయుట కాపాడుట సత్కార్యములయందు వినియోగపఱచుట ఈనాలుగువ్యాపారములును గలరాజానకు భూమియుష్టద్రవ్యములను ఇచ్చుట సహజము. నీకు ఆకాశముకూడ ఇష్టార్థములను ఇచ్చుట చేత నీమాహాత్మ్యము అద్భుతమయినది గనుక వర్ణింప నలవిలేనిదిగా నున్నది.

శ్లో. ఆకాశ్య మవ్య త్పునరు క్తభూతం
శ్రేయాంసి సర్వాణ్యభిజగ్నుష స్తే,
పుత్రం లభ స్వాత్మ గుణానురూపం
భవంత మీద్యం భవతః పితేవ.

౩౪

పదచ్ఛేదము.—ఆకాశ్యం, అవ్యత్, పునరుక్తభూతం, శ్రేయాంసి, సర్వాణి, అభిజగ్నుషః, తే, పుత్రం, లభస్య, ఆత్మగుణానురూపం, భవంతం, ఈద్యం, భవతః, పితా, ఇవ.

అర్థము.—సర్వాణి=సమస్తములయిన, శ్రేయాంసి=కఠితురగరాజ్యాదిమంగళములను, అభిజగ్నుషః=పోలిన, తే=నీకు, అవ్యత్=పుత్రవ్యతిరిక్తమయిన, ఆకాశ్యం=ఆకీర్వాదసాధ్యము, పునరుక్తభూతం=ద్విరుక్తమయినది, కింతు=మఱియైన, ఈద్యం = స్తోత్రార్థుఁడవయిన, భవంతం=నిన్ను, భవతః=నీయొక్క, పితేవ=తండ్రివలె, ఆత్మగుణానురూపం = ఆత్మ=నీయొక్క, గుణః=గుణములకు, అనురూపం=సదృశుఁడయిన, పుత్రం=కుమారుని, లభస్య=పోందుము.

ఆకాంక్ష.—లభస్య=పోందుము. ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు కం=ఎవనిని? పుత్రం=కుమారుని (సకర్తక ప్రయోగము). పుత్రం కథంభూతం=కుమారుఁడెట్టివాఁడు? ఆత్మగుణానురూపం=నీయొక్కగుణములకు సదృశుఁడయినవాఁడు. కఇవ=ఎవఁడువలె? పితేవ=తండ్రివలె. కస్య=ఎవనియొక్క? భవతః=నీయొక్క. కం=ఎవనిని? భవంతం=నిన్ను. భవంతం

కథంభూతంసేపెట్టివాడను? ఈశ్వరం=స్తోత్రార్థుడయినవాడను. కళం=ఎట్టు? అంతు=
మఱిమన? పునరుక్తభూతం=పునరుక్తమయినది. కి=నిజ? ఆశాస్యం=ఆశీర్వాదము—ధ్యము
(ఆశర్చకప్రయోగము). ఆశాస్యం=కథంభూతం=ఆశీర్వాదము=పునరుక్తము
పునరుక్తమయినది. కశ్యం=ఎవని? లే=నిజ. లే కథంభూతశ్యం=సేపెట్టివాడను? అధిజగ్రహం=
పొందినవాడను. కాని=చేసిని? శ్రేయాంసి=కరుణగరాజ్యముంగళములను. శ్రేయాంసి
కథంభూతాని=కరుణగరాజ్యముంగళములెట్టి? సర్వాణి=సమస్తములయినవి—

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆశాస్యం-ఆశాసితం యోగ్యం ఆశాస్యం; ఆశాస్యం,
ఆశాస్యే, ఆశాస్యని. ఆశాస్యశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. అన్యత్-అన్యత్, అన్యే, అన్యాన్
అన్యశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. పునరుక్తభూతం-పునరుక్తభూతం, పునరుక్తభూతే, పునరు
క్తభూతాని. పునరుక్తభూతశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. శ్రేయాంసి-శ్రేయః, శ్రేయసీ,
శ్రేయాని. శ్రేయశబ్దః స, న, ద్వి, బ. అధిజగ్రహం-అధిజగ్రహం, అధిజగ్రహాః, అధి
జగ్రహం. అధిజగ్రహశబ్దః స, పు, మ, వి. లే=శబ్ద లే, యవయోః వాం, యుష్మకం
మ. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, వి. పుత్రం-పుత్రం, పుత్రే, పుత్రాః పుత్రశబ్దః
ఆ, పు, ద్వి, వి. లభస్య-లభస్య, లభేగాం, లభస్యం. లభస్యస్థానామిత్త్యస్తాదాహ
భక్తకర్తాత్కర్తార్యాకీరణే లాక్ ఆత్మనేపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఆత్మగుణా
నురూపం-ఆత్మనః గుణాః ఆత్మగుణాః, ఆత్మగుణానాం అనురూపః ఆత్మ...రూపః, కం
ఆత్మ...రూపం; అనురూపం, అనురూపా, అనురూపాః. ఆత్మగుణానురూపశబ్దః ఆ,
పు, ద్వి, వి. భవంతం-భవంతం, భవంతో, భవతః. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, వి. ఈశ్వరం ఈ
శ్వరం యోగ్యం ఈశ్వరం, తం ఈశ్వరం; ఈశ్వరం, ఈశ్వరే, ఈశ్వరాః. ఈశ్వరశబ్దః ఆ,
పు, ద్వి, వి. భవతః-భవతః, భవతోః, భవతాం. భవచ్ఛబ్దః త, పు, మ, వి. పితౄ-పితౄ,
పితరా, పితరః. పితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, వి. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా. — ఆశాస్యమితి. సర్వాణి కరుణగరాజ్యాదీని, శ్రేయాంసి కల్యా
ణాని, 'శ్రేయస్సంపాదకం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మిత్త్యమరః, అధిజగ్రహ
స్థాప్రవతః, లే తవ, అన్యత్, పుత్రాతిరిక్తం, ఆశాస్యం ఆశీర్వాద్యం, పునరుక్త
భూతం, సర్వం సిద్ధమిత్త్యర్థః, కింతు, ఈశ్వరస్తుత్వం, భవంతం, భవతః, పితౄవ దివ
ఇవ, ఆత్మగుణానురూపం, తద్బుద్ధ్యగుణమిత్త్యర్థః పుత్రం లభస్య స్థాప్తుహి—

భావము. — వినుఁగులు గుఱ్ఱములు రాజ్యము మొదలయిన సమస్తైశ్వర్యములు
గలనీకు పుత్రుఁడు కలుగవలసినదనుటకంటె వేరే ఆశీర్వాదము పునరుక్తము — (అనగా
విప్రుయోజనమయినది) గనుక స్తోత్రార్థుడయిన నీవు నీకుంట్రికి విరాగా అలాగు
నీకు పుత్రుఁడు కలుగుఁగాక.

శ్లో. ఇత్థం ప్రయ జ్యశిష మగ్రజన్తా
రాజ్యే ప్రతీయాయ గురోః పృథాశవః,
రాజాఽపి లేథే సుత మాశు తస్మా
దాలోక మర్కా దివ వలలోకః.

3౫

పదార్థము.—ఇత్థం. ప్రయజ్య, ఆశిషం, అగ్రజన్తా, రాజ్యే, ప్రతీయాయ, గురోః, సకాశం, రాజా, అ, లేథే, సుతం, ఆశు, తస్మాత్, అలోకం, అర్కాత్, ఇవ, జీవలోకః.

అర్థము.—అగ్రజన్తా = బ్రహ్మణఃడైన కాత్వబుష్టి, ఇత్థం = ఈ ప్రకారముగ, రాజ్యే = రఘుమహారాజుగొఱవ, ఆశిషం = ఆశీర్వాదమును, ప్రయజ్య = ప్రయోగించి, గురోః = పరతంతుబుష్టియొక్క, సకాశం = సమీపమును, ప్రతీయాయ = పొందెను. రాజాపి = రఘుమహారాజును, జీవలోకః = ప్రాణిసమూహము, అర్కాత్ = సూర్యునివలన, అలోకమివ = ప్రకాశమునువలె, తస్మాత్ = ఆయాశీర్వాదమువలన, ఆశు = శీఘ్రముగ, సుతం = పుత్రుని, లేథే = పొందెను.

ఆకాంక్ష.—లేథే = పొందెను. శాఽపి = ఎవడును? రాజాపి = రఘుమహారాజును. కం = ఎవనిని? సుతం = పుత్రుని (సకర్తక ప్రయోగము). కథం = ఎట్లు? ఆశు = శీఘ్రముగ. తస్మాత్ = దేనివలన? తస్మాత్ = ఆయాశీర్వాదమువలన. కమివ = దేనివలె? అలోకమివ = ప్రకాశమునువలె. తస్మాత్ = ఎవనివలన? అర్కాత్ = సూర్యునివలన. కః = ఏది? జీవలోకః = ప్రాణిసమూహము. ప్రతీయాయ = పొందెను. కః = ఎవడు? అగ్రజన్తా = బ్రహ్మణఃడైన కాత్వబుష్టి. కం = దేనిని? సకాశం = సమీపమును (సకర్తక ప్రయోగము). కస్య = ఎవనియొక్క? గురోః = పరతంతుబుష్టియొక్క. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రయజ్య = ప్రయోగించి. కాం = దేనిని? ఆశిషం = ఆశీర్వాదమును. కన్తై = ఎవనిగొఱవ? రాజ్యే = రఘుమహారాజుగొఱవ. కథం = ఎట్లు? ఇత్థం = ఈ ప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇత్థం-ఆవ్య. ప్రయజ్య-ల్యబంధమవ్య. ఆశిషం-ఆశిషం ఆశిషా, ఆశిషః. ఆశీశ్యబ్ధిః స, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అగ్రజన్తా-అగ్రం జన్తయన్మనః అగ్రజన్తా; జన్తా, జన్తానౌ, జన్తానః. అగ్రజన్తశబ్ధిః స, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్యే-రాజ్యే, రాజభ్యాం, రాజభ్యః. రాజేశబ్ధిః స, పు, చ, ఏ. ప్రతీయాయ-ప్రతీయాయ, ప్రతీయతుః, ప్రతీయః. ప్రతిశ్రూర్వకాత్ 'ఇదగతా' విశ్యస్తాథాతోస్సకర్తకాత్కర్తరంభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. గురోః-గురోః, గురోః, గురూణాం. గురుశబ్ధిః ఉ, పు, ష, ఏ. సకాశం-సకాశం, సకాశా, సకాశాః. సకాశశబ్ధిః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.

రాజా-రాజా, రాజానా, రాజానః. రాజశబ్దః న, పు, ప్ర, వి. అ-అవ్య. రేభే-రేభే,
రేభారే, రేభారే. 'దులభమప్రాప్తా' విశ్వస్తాద్ధాతో స్వకర్త కాత్కర్తృ యారే విక్
అత్త సేదే ప్ర, వి. సుతం-సుతం, సుతా, సుతాః. సుతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి.
అను-అన్య. తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్య. తచ్చబ్దః ద, పు, వం, వి. అలోకం-
అలోకం, అలోకా, అలోకాః. అలోకశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. అర్కాల్-అర్కాల్,
అర్కాల్, అర్కాల్, అర్కాల్. అర్కశబ్దః ఆ, పు, వం, వి. ఇవ-అవ్య. జీవలోకః-జీవా
అర్కాభ్యాం, అర్కాభ్యః. అర్కశబ్దః ఆ, పు, వం, వి. ఇవ-అవ్య. జీవలోకః-జీవా
సాం లోకః జీవలోకః; లోకః, లోకా, లోకాః. జీవలోకశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—ఇథమితి. అగ్రజన్తా బ్రహ్మణః, 'అగ్రజన్తా ద్విజశ్చేష్ఠ భా'కరి
బ్రహ్మణి స్తృప్త' ఇతి విశ్వః. ఇథ మనేన ప్రకారేణ, రాష్ట్ర రఘవే, ఆశీషం ఆశీర్వాదం
ప్రయుజ్య, గురార్ధరతంతో స్వకాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజాఽపి జీవ
లోకః ప్రాణిసముహాః, 'జీవః ప్రాణిని గీష్వతా' ఇతి విశ్వః. అర్కా త్సూర్యాల్,
అలోకం ప్రకాశ మివ, చైతన్య మితి పాఠః 'అలోకా దర్శనద్యోతా' విశ్వమరః. తస్మా
దాశీర్వాదా దాతు శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, రేభే ప్రాప.

భావము.—ఈ ప్రకారము కాత్కర్తృ రఘుమహారాజునకు ఆశీర్వాదమును చేసి
తనగురువునిద్దకు వెడలిపోయెను. రఘుమహారాజును ప్రజలు సూర్యోదయమువలన
ప్రకాశమును బొందినట్లు ఆయాశీర్వాదప్రభావమువలన పుత్రుని బొందెను.

శ్లో. బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య జేవీ, కుమారకల్పం, సుహవే,
కుమారం, అతః, పితౌ, బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
త మాత్మ జన్తాన మజం చకార.

3౬

పదచ్ఛేదము.—బ్రాహ్మే, ముహూర్తే, కిల, తస్య, జేవీ, కుమారకల్పం, సుహవే,
కుమారం, అతః, పితౌ, బ్రహ్మణ, ఏవ, నామ్నా, తం, ఆత్మజన్తానం, అజం, చకార.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజయొక్క, జేవీ=బట్టపుభార్య, బ్రాహ్మే=బ్రహ్మ
జేవతాకమయిన, ముహూర్తే=ఆజనామకముహూర్తమందు, కుమారకల్పం=కుమారసాన్ని
మితోసమానుడైన, కుమారం=పుత్రుని, సుహవే=క నెనుగద, అతః=ఈ కారణమువలన,
పితా=తండ్రి యైన రఘుమహారాజు, బ్రహ్మణి=బ్రహ్మయొక్క, నామ్నా=నామధేయ
ముచేత, తం=ఆ, ఆత్మజన్తానం=పుత్రుని, అజం=ఆజనామకునిగా, చకార=చేసెను.

రాజ-రాజ, రాజాన, రాజాన, రాజశబ్దః, స, పు, ప్ర, ఏ. ఆ-అవ్య. లేభే-లేభే, లేభారే, లేభరే. 'దులభప్రాప్త' వ్యస్తాద్ధాలో సుకర్తకాత్కర్తా భూలే లిట్ ఆత్తనేపదే ప్ర, ఏ. సుతం-సుతం, సుతో, సుతో. సుతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఆశు-అవ్య. తస్మాన్-తస్మాన్, తాభ్యాం, లేభ్య. తచ్చబ్దః ద, పు, పం, ఏ. ఆలోకం-ఆలోకం, ఆలోకా, ఆలోకా. ఆలోకశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఆర్కా-ఆర్కా, ఆర్కాభ్యాం, ఆర్కేభ్యః. ఆర్కశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ. ఇమ-అవ్య. జీవలోకః-జీవానాం లోకః జీవలోకః; లోకః, లోకా, లోకా. జీవలోకశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య.—ఇతి. అగ్రజన్తా బ్రహ్మణః, 'అగ్రజన్తా ద్విజశ్చైష్ఠే భా'తం బ్రహ్మణి స్పృత' ఇతివిశ్వః. ఇష్ట మనన ప్రకారేణ, రాష్ట్ర రఘవే, ఆశీర్వాదం ప్రయుజ్య, సురోర్వరకంలో స్స కాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజా-సి జీవ లోకః ప్రాణిసమూహః, 'జీవః ప్రాణిని గీష్వతా' నితి విశ్వః. ఆర్కా త్సూర్యాత్, ఆలోకం ప్రకాశ మివ, చైతన్య మితి పాణి 'ఆలోకా దర్శనద్యోతా'విశ్వమరః. తస్మా దాశీర్వాదా దాత శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, లేభే ప్రాప.

భావము.—ఈ ప్రకారము కొత్తుఁడు రఘుమహారాజునకు ఆశీర్వాదమును చేసి తనగురువునొద్దకు వెడలిపోయెను. రఘుమహారాజును ప్రజలు సూర్యోదయమువలన ప్రకాశమును బొందినట్లు ఆయాశీర్వాదప్రభావమువలన పుత్రుని బొందెను.

శ్లో. బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య, దేవీ, కుమారకల్పం, సుభువే కుమారమ్,
అతః పితౌ బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
త మాత్త జన్తాన మజం చకార.

35

పదచ్ఛేదము.—బ్రాహ్మే, ముహూర్తే, కిల, తస్య, దేవీ, కుమారకల్పం, సుభువే, కుమారం, అతః, పితౌ, బ్రహ్మణి, ఏవ, నామ్నా, తం, ఆత్తజన్తానం, ఆజం, చకార.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజయొక్క, దేవీ=పట్టపుభార్య, బ్రాహ్మే=బ్రహ్మ దేవతాకమయిన, ముహూర్తే=ఆజనామకముహూర్తమందు, కుమారకల్పం=కుమారస్వామిలోనమానుడైన, కుమారం=పుత్రుని, సుభువేకిలంకనెనుగద. అతః=ఈ కారణమువలన, పితా=కంఠ్రీయైనరఘుమహారాజు, బ్రహ్మణి=బ్రహ్మయొక్క, నామ్నా=నామధేయముచేత, తం=ఆ, ఆత్తజన్తానం=పుత్రుని, ఆజం=ఆజనామకునిగా, చకార=చేసెను.

అకాంత. — చకారంచేసెను. ఈ=ఎవడు? పితా=తండ్రియైన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆ, ఆత్మజన్మానంపుత్రుని(సకర్తకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టి వానినిగ? అజం=అజనామకునిగ. కేన=దేనిచేత? నామ్న=నామధేయముచేత. కన్యైవ =ఎవనియొక్కయే? బ్రహ్మణివ=బ్రహ్మయొక్కయే. కుత=ఎందువలన? అతః=ఈకారణమువలన, సుఖవేల=క నేచుగద. కా=ఎవతే? దేవీ=వృష్ణపుభార్గ్య. కం=ఎవనిని? కుమారం=పుత్రుని (సకర్తకప్రయోగము). కుమారం కథంభూతం=పుత్రుడెట్టివాడు? కుమార కల్పం=కుమారస్వామితో సమానుడయినవాడు. కస్మిక్=దేనియందు? మహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు. మహూర్తేకథంభూలే=అజనామకముహూర్తమెట్టిది? బ్రాహ్మ =బ్రహ్మదేవతాకమునది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — బ్రాహ్మే-బ్రహ్మదేవతా అస్య బ్రాహ్మి, కస్మిక్ బ్రాహ్మే; బ్రాహ్మే, బ్రహ్మయోః, బ్రాహ్మేషు. బ్రహ్మశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. మహూర్తే-మహూర్తే, మహూర్తయోః, మహూర్తేషు. మహూర్తశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. కిల-ఆవ్య. తస్య, తయోః, లేషాం. తచ్చబ్దః ద, పు, వ, ఏ. దేవీ-దేవీ, దేవ్య, దేవ్యః. దేవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కుమారకల్పం-ఈషదసమాప్తా కుమారి కుమారకల్పి, తంకుమారకల్పం, కుమారకల్పం, కుమారకల్పా, కుమారకల్పాన్. కుమారకల్పశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. సుఖవే-సుఖవే, సుఖవాలే, సుఖవీరే. 'మాఞ్ ప్రాణిగర్భవిమోచన' ఇత్యస్తాధాత్విన్, సృకర్తకాత్కర్తరి భూలే ఓట్ ఆత్మనేవదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. కుమారం-కుమారం, కుమారా, కుమారాన్. కుమారశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అతః-అస్తాన్ అతః. తసి లంతమవ్య, పితా-పితా, పితరా, పితరః. పితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. బ్రహ్మణి-బ్రహ్మణి, బ్రహ్మణోః, బ్రహ్మణాం. బ్రహ్మశబ్దః స, పు, వ, ఏ. ఏవ-ఆవ్య. నామ్న-నామ్న, నామభ్యం, నామభిః. నామకశబ్దః న, న, త్వ, ఏ. తం-తం, తా, తాన్. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మజన్మానం-ఆత్మనః జన్మ యస్య నః ఆత్మజన్మా, తం ఆత్మజన్మానం; జన్మానం, జన్మానా, జన్మనః. ఆత్మజన్మకశబ్దః స, పు, ద్వి, ఏ. అజం-అజం, అజౌ, అజాన్. అజశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రయః, చక్రః. 'దుకృ ఞ్ కరణ' ఇత్యస్తాధాత్తో సృకర్తకాత్కర్తరి భూలే ఓట్ ఆత్మనేవదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — బ్రహ్మణి. తస్య రఘోః, దేవీ మహిషీ, 'దేవీకృతాభిషేకాయా' మిత్త బ్రాహ్మే, 'తస్యేద' మిత్త్యజ్, బ్రహ్మదేవతాకే అజనామకే మహూర్తే, ఈషదసమా కుమారం కుమారకల్పం, స్కందసదృశం, 'ఈషదసమాప్తా' విశ్వాదివాకల్పం ప్రత్య కుమారం పుత్రం, సుఖవే, శిలీసంభావనాయాం. 'వారాసంభావయోః' శిలీ, 'కుమారో బాలకే స్కంద' ఇతి విశ్వః. అతః బ్రహ్మమహూర్తోత్పన్న

రాజా-రాజా, రాజానా, రాజానః. రాజశబ్దః న, పు, ప్ర, వి. ఆ-ఆవ్య. రేభే-రేభే, రేభారే, రేభరే. 'దులభేషప్రాప్తా' విత్సప్తాద్ధాతో స్పృశ్యకాత్కర్తా భూతే లిట్ అత్త నేపదే ప్ర, వి. సుతం-సుతం, సుతౌ, సుతాన్. సుతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. అశు-అవ్య. తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్చబ్దః ఓ, పు, పం, వి. అలోకం-అలోకం, అలోకౌ, అలోకాన్. అలోకశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. అర్కాత్-అర్కాత్, అర్కాభ్యాం, అర్కేభ్యః. అర్కశబ్దః ఆ, పు పం, వి. ఇవ-ఆవ్య. జీవలోక-జీవానాం లోకః జీవలోకః; లోకః, లోకౌ, లోకాన్. జీవలోకశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్య. — ఇథ్యుతి. అగ్రజన్తా బ్రహ్మణః, 'అగ్రజన్తా ద్విజశ్చేష్ట భా'కరి త్రిప్తాణి స్పృశే ఇలివిశ్వితి. ఇథ్యు మనేన ప్రకారేణ, రాజ్యే రఘవే, ఆశిషం ఆశీర్వాదం ప్రయజ్ఞ్య, సురోర్ధ్వతంతో స్పృశాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రావ. రాజా-పి జీవ లోకః ప్రాణిసముహః, 'జీవి ప్రాణిని గీష్వతా' విలి విశ్వితి. అర్కా త్సూర్యాత్, అలోకం ప్రకాశ మివ, చైతన్య మిలి పాణి 'అలోకా దర్శనద్యోతా' విత్యమరణి. తస్మా దాశీర్వాదా దాన శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, రేభే ప్రావ.

భావము. — ఈ ప్రకారము కౌశ్యుండు రఘుమహారాజునకు ఆశీర్వాదమును చేసి తనగురువునొద్దకు వెడలిపోయెను. రఘుమహారాజును ప్రజలు సురోర్ధ్వదయమువలన ప్రకాశమును బొందినట్లు అయాశీర్వాదప్రభావమువలన పుత్రుని బొందెను.

శ్లో. బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ
కుమారకల్పం సుఖవే కుమారమ్,
అతః పితౌ బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
త మాత్మజన్తానం మజం చకార.

3౬

పదచ్ఛేదము. — బ్రాహ్మే, ముహూర్తే, కిల, తస్య, దేవీ, కుమారకల్పం, సుఖవే, కుమారం, అతః, పితౌ, బ్రహ్మణ, ఏవ, నామ్నా, తం, ఆత్మజన్తానం, ఆజం, చకార.

అర్థము. — తస్య=ఆరఘుమహారాజయొక్క, దేవీ=పట్టపుభార్య, బ్రాహ్మే=బ్రహ్మ జేతాకముయిన, ముహూర్తే=ఆజనామకముహూర్తమందు, కుమారకల్పం=కుమారసాన్ని మితోసమానుడైన, కుమారం=పుత్రుని, సుఖవే=కలెనుగద. అతః=ఈ కారణమువలన, పితా=కండ్రియైనరఘుమహారాజు, బ్రహ్మణఏవ=బ్రహ్మయొక్క, నామ్నా=నామధేయ నుచేర, తం=ఆ, ఆత్మజన్తానం=పుత్రుని, ఆజం=ఆజనామకునిగా, చకార=చేసెను.

అకాంత. —చకారంచేసెను. ఈ=ఎవడు? పితా=తండ్రియైన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆ. ఆత్మజస్తానం=పుత్రుని (సకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టి వానినిగ? అజం=అజనామతునిగ. కేన=దేనిచేత? నామ్నా=నామధేయముచేత. కన్యైవ =ఎవనియొక్కయె? బ్రహ్మణివ=బ్రహ్మయొక్కయె. కుత=ఎందువలన? అతః=ఈకారణమువలన, సుషువేలిల=కనెరుగద. కా=ఎవతె? దేవీ=వట్టపుభార్య. కం=ఎవనిని? కుమారం=పుత్రుని (సకర్తక ప్రయోగము). కుమారం కథంభూతం=పుత్రుడెట్టివాడు? కుమారకల్పం=కుమారస్వామితో సమానుడయినవాడు. కస్మిక్=దేనియందు? ముహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు. ముహూర్తేకథంభూలే=అజనామకముహూర్తమెట్టిది? బ్రాహ్మ=బ్రహ్మదేవతాకమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=అరఘుమహారాజయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. —బ్రాహ్మే-బ్రహ్మదేవతా అస్య బ్రాహ్మి, తస్మిక్ బ్రాహ్మే; బ్రాహ్మే, బ్రాహ్మయోః, బ్రాహ్మేషు. బ్రాహ్మశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. ముహూర్తే-ముహూర్తే, ముహూర్తయోః, ముహూర్తేషు. ముహూర్తశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. కిల-అవ్య. తస్య, తస్య, తయోః, లేషం. తచ్చబ్దః ద, పు, వ, ఏ. దేవీ-దేవీ, దేవ్య, దేవ్యః. దేవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కుమారకల్పం-ఈషదసమాప్తః కుమారః కుమారకల్పి, తం కుమారకల్పం, కుమారకల్పం, కుమారకల్పా, కుమారకల్పాన్. కుమారకల్పశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. సుషువే-సుషువే, సుషువాలే, సుషువిరే. 'మూర్ఖే ప్రాణిగర్భవిమోచన' ఇత్యస్తాధాతో^{స్య} సకర్తకాత్కర్తరి భూలే ట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. కుమారం-కుమారం, కుమారా, కుమారాన్. కుమారశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అతః-అస్తాన్ అతః. తసి లంతమవ్య, పితా-పితా, పితరా, పితరః. పితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. బ్రహ్మణి-బ్రహ్మణి, బ్రహ్మణోః, బ్రహ్మణాం. బ్రహ్మశబ్దః స, పు, వ, ఏ. ఏవ-అవ్య. నామ్నా-నామ్నా, నామభ్యాం, నామభిః. నామశబ్దః స, స, త్ప, ఏ. తం-తం, తా, తాన్. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మజస్తానం-ఆత్మనః జన్మ యస్య సః ఆత్మజస్తా, తం ఆత్మజస్తానం; జస్తానం, జస్తానా, జన్మనః. ఆత్మజస్తాన్ శబ్దః స, పు, ద్వి, ఏ. అజం-అజం, అజౌ, అజాన్. అజశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రః. 'దుకృష్ణోకరణ' ఇత్యస్తాధాతో సకర్తకాత్కర్తరి భూలే ట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. —బ్రాహ్మణి. తస్య రఘోః, దేవీ మహిషీ, 'దేవీకృతాభిషేకాయా' మిత్యమరః, బ్రాహ్మే, 'తస్యేద' మిత్యన్, బ్రహ్మదేవతాకే అజనామకే ముహూర్తే, ఈషదసమాప్తకుమారం కుమారకల్పం, స్కందసదృశం, 'ఈషదసమాప్తా' విశ్వాదినాకల్పన్ ప్రత్యయః. కుమారం పుత్రం, సుషువే, శిలెలిసంభావనాయాం. 'వారాసంభావయోః' శబ్దమః, 'కుమారో బాలకే స్కంద' ఇతి విశ్యః. అతః బ్రహ్మముహూర్తోక్తస్య

త్వాన్, తాతఘ్నః, బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా. తం ఆర్తజన్మానం పుత్రం, అజం, అజనా
మకంచకార, 'అజో హరా హరే కామే విభా భాగే రఘో స్సుత' ఇతి విశ్వః.

భావము. — బ్రహ్మముహూర్తము (అనగా అజమను పేరుగల యదుబోధయ
కాలమునందు) రఘుమహారాజుయొక్క పట్టపుభార్య కుమారస్వామి: బోధనకుమారుని
గనెను. అందువలన తండ్రియైన రఘుమహారాజు బ్రహ్మయొక్క పేరైన అజాడనడి
నామధేయమును ఆతనికి బెట్టెను

శ్లో. రూపం త దోఽస్మి త దేవ వీర్యం
త దేవ నైసర్గిక మున్నతత్వమ్,
న కారణా త్స్వాత్ బిభిదే కుమారః
ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్.

32

పదచ్ఛేదము — రూపం, తత్, ఓజస్వి, తత్, ఏవ, వీర్యం, తత్, ఏవశ్చ,
నైసర్గికం, ఉన్నతత్వం, న, కారణాత్, స్వాత్, బిభిదే, కుమారః, ప్రవర్తితః, దీపః,
ఇవ, ప్రదీపాత్.

అర్థము. — ఓజస్వి = లేజోవిశిష్టమయిన, రూపం = శరీరము, తదేవ = ఆపితృసంబం
ధియైనదేను, వీర్యం = కౌర్యము, తదేవ = ఆపితృసంబంధియైనదేను, నైసర్గికం = స్వాభావిక
మైన, ఉన్నతత్వం = ఔన్నత్యము, తదేవ = ఆపితృసంబంధియైనదేను, కుమారః = బాలు
డు, ప్రవర్తితః = వెలిగింపబడ్డ, దీపః = దీపము, ప్రదీపాదివ = స్వోత్పాదకదీపముకంటెను
వలె, స్వాత్ = స్వకీయుడైన, కారణాత్ = జనకునికన్న, నబిభిదే = భిన్నుఁడుకాకపోయెను.

అకాంక్ష. — నబిభిదే = భిన్నుఁడు కాకపోయెను. కః = ఎవఁడు? కుమారః =
బాలుఁడు (అకర్తకప్రయోగము). కస్తాత్ = ఎవనికంటె? కారణాత్ = జనకునికంటె.
కారణాత్ కథంభూతాత్ = జనకుఁడెట్టివాఁడు? స్వాత్ = స్వకీయుఁడయినవాఁడు. కస్తాది
కంటెనికంటెనువలె? ప్రదీపాదివ = స్వోత్పాదకదీపమునకంటెనువలె. కః = ఎది? దీపః =
దీపము. దీపః కథంభూతః = దీపమెట్టిది? ప్రవర్తితః = వెలిగింపబడినది. తదేవ = ఆపితృసంబం
ధియైనదేను. కిం = ఎది? ఉన్నతత్వం = ఔన్నత్యము (అకర్తకప్రయోగము). ఉన్నతత్వం
కథంభూతం = ఔన్నత్యమెట్టిది? నైసర్గికం = స్వాభావికమైనది. తదేవ = ఆపితృసంబంధియై
నదేను. కిం = ఎది? వీర్యం = కౌర్యము (అకర్తకప్రయోగము). తదేవ = ఆపితృసంబంధియై
నదేను. కిం = ఎది? రూపం = శరీరము (అకర్తకప్రయోగము). రూపం కథంభూతం = శరీ
రమెట్టిది? ఓజస్వి = లేజోవిషయమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—రూపం-రూపం, రూపే, రూపాణి. రూపశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్చబ్దః ద, న, ప్ర, వి. ఓజస్వి-ఓజః ఆస్మాప్తీతి ఓజస్వి; ఓజస్వి, ఓజస్వీ, ఓజస్వీ, ఓజస్వి, ఓజస్విశబ్దః న, న, ప్ర, వి. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్చబ్దః ద, న, ప్ర, వి. ఏవ-అవ్య. వీర్యం-వీర్యం, వీర్యే, వీర్యాణి. వీర్యశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్చబ్దః ద, న, ప్ర, వి. ఏవ-అవ్య. వైసర్గికం-నిసర్గేణ నిర్వృత్తం వైసర్గికం; వైసర్గికం, వైసర్గికే, వైసర్గికాణి. వైసర్గికశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఉన్నతత్వం-ఉన్నతస్పృభావః ఉన్నతత్వం. ఉన్నతత్వం; ఉన్నతత్వే, ఉన్నతత్వాని. ఉన్నతత్వశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. న-అవ్య. కారణాత్-కారణాత్, కారణాభ్యాం, కారణేష్టు. గుగుశబ్దః ఆ, న, పం, ఏ. స్వాత్-స్వస్థాత్ స్వాత్; స్వాత్, స్వాభ్యాం, స్వేభ్యః. స్వశబ్దః ఆ, న, పం. ఏ. విభిదే-విభిదే, విభిదాతే, విభిదతే. భిదుర్విదారణః ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తృభూతేఽట్ అత్త సేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కుమారః-కుమారః, కుమారా, కుమారాః కుమారశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ప్రవర్తితః-ప్రవర్తితః, ప్రవర్తితౌ, ప్రవర్తితాః. ప్రవర్తితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. దీపః, దీపః, దీపా, దీపాః. దీపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఇవ-అవ్య. ప్రదీపాత్ - ప్రదీపాత్, ప్రదీపాభ్యాం, ప్రదీపేభ్యః. ప్రదీపశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—రూపమితి. ఓజస్వి శేజస్వి బలిష్ఠంవా, 'ఓజస్తేజసిధాతూనామవష్టం భప్రకాశయోః, ఓజోబలతచదీప్తాచేతి'విశ్వః. రూపంవపుః. 'అథరూపంసంపుంసకం, స్వభావాకృతిసౌందర్యవపుషి శ్లోకశబ్దయో' రితివిశ్వః, తదేవ వైత్యక మేవ, వీర్యం కార్యం తదేవ, వైసర్గికం స్వాభావికం ఉన్నతత్వం తదేవ, తాదృగే వేత్త్యర్థః, కుమారో బాలకః. ప్రవర్తితః ఉత్పాదితో దీపః, ప్రదీపాత్ స్వోత్పాదకాల్ దీపాదివ, స్వాత్ స్వకీయాత్, 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో'వేతి స్తాద్భావాభావో వైకల్పికత్వాత్ కారణాత్ జనకాల్, నవిభిదే భిన్నో నాభూత్. సర్వాత్తనా తాదృశ ఏవేత్త్యర్థః.

భావము.—ఆ కుమారుడు బలిష్ఠమగుశరీరముచేతను పరాక్రమముచేతను సహజోన్నతిచేతను దీపములొనండి మణియొకదీపము వెలిగింపఁబడినవగిది నన్నివిధములం దుండిని బోలి యుండెను.

శ్లో. ఉపాత్తవిద్యం విధివ ద్దురుభ్యః తం యావనోద్భేదవిశేషకాంతమ్,
శ్రీస్సాభిలాషాఽపి గురో రనుజ్ఞాం ధీరేవ కన్యాపితు రాచకాంతే.

పదచ్ఛేదము.—ఉపాత్తవిద్యం, విధివత్, గురుభ్యః, తం, యావనోద్భేదవిశేషకాంతం, శ్రీ, సాభిలాష, అపి, గురోః, అనుజ్ఞాం, ధీరా, ఇవ కన్యా, పితుః, అచ కాంతే.

అక్షము. — గురుభ్యః = గురువలన, విధివత్ = యథాశాస్త్రముగ, ఉపాత్తవిద్యం ఉపాత్త = పొందఁబడెన, విద్యం = విద్యలుగల్గెన, యావనోద్భేదవిశేషకాంతం - యావన యావనముయొక్క, ఉద్భేద = అవిభాజమువలన నయిన, విశేష = అతిశయముచేత, కాంతం = మనోహరుడయిన, తం = ఆ ఆజమహారాజును గూర్చి, సాభిరామ = అభిరామతో కూడినది యుండెడి, క్రి = రాజ్యలక్ష్మి, ధీరా = స్థిరోన్నతచిత్తముగల, కన్యా = కన్యక, విశుభ = శంకయున్నవలె. గురోః = మునుహారాజుయొక్క అనుజ్ఞాం = అనుమతిని, ఆచకాంక్షే = ఇచ్చయించెను.

ఆకాంక్ష. — ఆచకాంక్షే = ఇచ్చయించెను. కా = ఎవరే? క్రి = రాజ్యలక్ష్మి. కాం = చేసిని? అనుజ్ఞాం = అనుమతిని (నకర్తక ప్రయోగము). అభిరామయొక్క? గురోః = రఘువంశరాజుయొక్క. కన్యే = ఎవనియొక్కవలె? విశుభ = శంకయున్నవలె. కా = ఎవరే? కన్యా = కన్యక. కన్యా కంభూతా = కన్యకయై ట్టిది? ధీరా = స్థిరోన్నతచిత్తముగలది క్రి కంభూతా = రాజ్యలక్ష్మి యై ట్టిది? సాభిరామ = అభిరామతో కూడియండునది. కం = ఎవనిగూర్చి? ఆజం = ఆజమహారాజునుగూర్చి. ఆజం కంభూతం = ఆజమహారాజై ట్టివాడు? యావనోద్భేదవిశేషకాంతం = యావనముయొక్క అవిభావమువలన నయిన అతిశయముచేత మనోహరుడయినవాడు. పునఃకంభూతం = ఇంకయు నెట్టివాడు? ఉపాత్తవిద్యం = పొందఁబడిన విద్యలుకలవాడు. కదం = ఎటు? విధివత్ = యథాశాస్త్రముగ. కేభ్యః = ఎవరివలన? గురుభ్యః = గురువులవలన.

శబ్దరూపనమాసములు. — ఉపాత్తవిద్యం - ఉపాత్తాః విద్యాః యేనసః ఉపాత్తవిద్యః, తం ఉపాత్తవిద్యం; విద్యం, విద్యా, విద్యాత్. ఉపాత్తవిద్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. విధివత్ - విధిమర్తా లీలివిధివత్. నత్యంతమవ్య. గురుభ్యః - గురోః, గురుభ్యం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉ, పు, పం, బ. తం - తం, తౌ, తాత్. తచ్చబ్దః ది, పు, ద్వి, ఏ. యావనోద్భేదవిశేషకాంతం - యావనోద్భావః యావనం, యావనస్య ఉద్భేదః యావనోద్భేదః, విశేషేణకాంతః విశేషకాంతః, యావనోద్భేదాత్ విశేషకాంతః యావ... కాంతః, తం యావ... కాంతం; కాంతం, కాంతౌ, కాంతాత్. యావనోద్భేదవిశేషకాంతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. క్రి - క్రి, క్రియా, క్రియః. క్రిశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. సాభిరామ - అభిరామేన నహర్తత ఇతి సాభిరామః; సాభిరామ, సాభిరామే, సాభిరామః. సాభిరామశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. అపి - ఆ. గురోః - గురోః, గురోః, గురుగాం. గురుశబ్దః ఉ, పు, ది, ఏ. అనుజ్ఞాం - అనుజ్ఞాం, అనుజ్ఞే, అనుజ్ఞాః. అనుజ్ఞాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. ధీరా - ధీరా, ధీరే, ధీరాః. ధీరాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ - ఆ కన్యా - కన్యా, కన్యే, కన్యాః. కన్యాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. విశుభ - విశుభ, విశ్రో, విశ్రాగాం. విశ్రుశబ్దః ఋ, పు, మ, ఏ. ఆచకాంక్షే - ఆచకాంక్షే, ఆచకాంక్షే, ఆచకాంక్షే.

'కాంక్షకాంక్షయా' మిత్యస్తాధాతో సుకర్త కాక్కర్త భూతే లిట్ ఆత్మ
ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—ఉపాత్తేతి. గురుభ్యః, విధివత్ యథాకాన్త్రం, ఉపాత్త
లభ్యవిద్యం, యావనస్య ఉద్భేదా దావిర్భావాద్భేదోః విశేషణ అభివ్యక్త, కా
సామ్యం తం, అజంప్రతి, సాభిలాష శ్రీః, ధీరా స్థిరోన్మతచిత్తా, స్థిరచిత్తోన్మతి
తద్దైర్ఘ్యమితి సంజ్ఞిత' మితి భూపాలః. కన్యాపితృ రివ గురోః రఘోరనుజ్ఞా మ
అచకాంతే ఇయేష. యావరాజ్యార్థోఽభూ దిత్యర్థః. అనుజ్ఞాశబ్దాన్వితృపారకం
ఉచమాసామర్థ్యా త్వాణిగ్రహణయోగ్యతా చ ధ్యన్యతే.

భాసము.—గురువులవలన నెల్లవిద్యల నేర్చుకొని యావనప్రాదుర్భా
ప్రకాశించెడునజాని స్థిరోన్మతచిత్తురాలయిన కన్యక వివాహార్థము తండ్రియొక్క
జను అపేక్షించెడిదిని రాజ్యలక్ష్మీ ఇతనిఁబొందుటకు తండ్రియనుజ్ఞనపేక్షించినోయ
టుండెను. (అనఁగా యావరాజ్యాధిపత్యమునకు అర్హుఁడయ్యె ననుట.)

శ్లో. అథేశ్వరేణ క్రథకైశికానాం
స్వయంపరార్థం స్వసు రిందుమత్యాః,
అప్తః కుమారానయనోత్సుకేన
భోజేన దూతా రఘవే విస్సృప్తః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఈశ్వరేణ, క్రథకైశికానాం, స్వయంపరార్థం,
ఇందుమత్యాః, అప్తః, కుమారానయనోత్సుకేన, భోజేన, దూతః, రఘవే, విస్సృప్తః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, స్వసుః=చెల్లెలైన, ఇందుమత్యాః=ఇందుమ
యొక్క, స్వయంపరార్థం=స్వయంవరనిమిత్తముగ, కుమారానయనోత్సుకేన=కుమార
అజమహారాజుయొక్క, ఆనయన=పిలుచుటయందు, ఉత్సుకేన=ఆసక్తుఁడయిన, క్రథకై
కానాం=విదర్భ దేశములకు, ఈశ్వరేణ=ప్రభువయిన, భోజేన=భోజమహారాజుచేత, అప్త
=హితుఁడయిన, దూతః=దూత, రఘవే=రఘుమహారాజుగొఱుట, విస్సృప్తః=చంపఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—విస్సృప్తః=చంపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? భోజేన=భోజరాజుచేత. కః
=ఎవఁడు? దూతః=దూత (కర్తణిప్రయోగము). కన్తై=ఎవనిగొఱుట? రఘవే=రఘుమహా
రాజుగొఱుట. దూతఃకథంభూతః=దూతయెట్టివాఁడు? అప్తః=హితుఁడయినవాఁడు. భోజేన
కథంభూతేన=భోజరాజెట్టివాఁడు? ఈశ్వరేణ=ప్రభువయినవాఁడు. కేహం=చేది? క్రథ
కైశికానాం=విదర్భ దేశములకు. పునః కథంభూతేన=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? కుమారానయ
నోత్సుకేన=అజమహారాజుయొక్కపిలిపించుటయందు ఆసక్తుఁడయినవాఁడు. వివర్థం=వివి

నిమిత్తముగ? స్వయంవరార్థం=స్వయంవరనిమిత్తముగ. కన్యాః=ఎవరెమొకఁ? ఇందుత్వాః=ఇందుమతీదేవియొక్క. ఇందుమత్యాః కంఠాతాయాః=ఇందుమతీ దేవిచెట్టిది స్వసుః=చెల్లెలునుది. కదా=ఎప్పుడు? ఆధ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అక-అవ్య. ఈశ్వరేణ-ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరైః. ఈశ్వరశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. క్రదకైశికానాం - క్రదకైశికస్య, క్రదకైశికయోః, క్రదకైశికానాం. క్రదకైశికశబ్దః ఆ, పు, ష, ఐ. స్వయంవరార్థం-క్రియాశేషణమవ్య. స్వసుః-స్వసుః, స్వస్రోః, స్వస్థానాం. స్వస్థశబ్దః ఋ, శ్రీ, ష, ఏ. ఇందుమత్యాః-ఇందుమత్యాః, ఇందుమతోన్యోః, ఇందుమతీనాం. ఇందుమతీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ష, ఏ. ఆప్తః - ఆప్తః, ఆప్తా, ఆప్తాః ఆప్తశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కుమారానయనోత్సుకేన-కుమారస్య ఆనయనం కుమారానయనం, కుమారానయనే ఉత్సుకః కుమా...త్సుకః, లేన కుమా...త్సుకేన; ఉత్సుకేన, ఉత్సుకాభ్యాం, ఉత్సుకైః. కుమా...త్సుకశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. భోజేన-భోజేన, భోజాభ్యాం, భోజైః. భోజశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. దూతః-దూతః, దూతే, దూతాః. దూతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. రఘవే - రఘవే, రఘుభ్యాం, రఘుభ్యోః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. విస్మయః-విస్మయః, విస్మయస్తా, విస్మయైః. విస్మయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వాక్యా. — అథేతి. అథ, స్వసుర్భగిన్యాః ఇందుమత్యాః, స్వయంవరార్థం, కుమారస్య ఆజన్య ఆనయనే ఉత్సుకేన, క్రదకైశికానాం విదర్భదేశానాం ఈశ్వరేణ స్వామినా భోజేన, రాజ్ఞా, ఆప్తః హితః, దూతః, రఘవే, విస్మయః ప్రేక్షితః, క్రియామాత్రయోగేఽపి చతుర్థి. ఆప్తగ్రహణ మత్రైవ తాత్పర్య మితి ద్వితీకనార్థం.

భావము. — పిమ్మట విదర్భదేశాధీశ్వరుఁడయిన భోజరాజు తన చెల్లెలైన ఇందుమతీ స్వయంవరమునకు ఆజన్యమహారాజును రప్పించవలె ననెడికోరికతో రఘుమహారాజునొడ్డి నవ్వుక మయినదూతం బంపించెను.

శ్లో. తం క్లాఘ్యసంబంధ మసౌ విచింత్య
దారక్రియాయోగ్యదశం చ పుత్రమ్,
ప్రస్థాపయామాస సనైస్య మేన
మృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్.

౪౦

పదచ్ఛేదము. — తం, క్లాఘ్యసంబంధం, అసౌ, విచింత్య, దారక్రియాయోగ్యదశం, చ, పుత్రమ్, ప్రస్థాపయామాస, సనైస్యం, ఏనం, మృద్ధాం, విదర్భాధిపరాజధానీమ్.

అర్థము. — అసా = ఈరఘుమహారాజు, తం = భోజరాజును, క్లాఘ్యసంబంధం = క్లాఘ్య = కోరికదగిన, సంబంధం = సంబంధముకలిగినవానిగా, విచింత్య = ఆలోచించి, పుత్రంచ = కుమారునిని, దారక్రియా యోగ్యదశం = దారక్రియా = వివాహమునకు, యోగ్య = సద్వృత్తమయిన, దశం = పయనుకలిగిన వానినిగ, విచింత్య = పిచారించి, ససైన్యం = సైన్యముతోఁ గూడియుండెడి, వినం = ఈ, పుత్ర = పుత్రుడైన ఆజమహారాజును, ఋద్ధా = సమృద్ధమయిన, విదర్భాధిపరాజధానీం = విదర్భాధిప = భోజరాజుయొక్క, రాజధానీం = ప్రధానపట్టణమును గూర్చి, ప్రస్తావయామాసం = పంపించెను.

అకాంత — ప్రస్తావయామాసం = పంపించెను. ఈ = ఎవని? అసా = ఈరఘుమహారాజు. తం = ఎవనిని? వినం = ఈపుత్రుడయిన ఆజమహారాజును. కాం = దేనినిగూర్చి విదర్భాధిపరాజధానీం = భోజరాజుయొక్క ప్రధానపట్టణమును గూర్చి (ద్వికర్త కర్తృ ప్రయోగము). విదర్భాధిపరాజధానీం కథంభూతం = భోజరాజుయొక్క ప్రధానపట్టణమెట్టిది? ఋద్ధా = సమృద్ధమయినది. వినం కథంభూతం = ఈ పుత్రుడయిన ఆజమహారాజు ఎట్టివాఁడు? ససైన్యం = సైన్యముతోఁ గూడియుండెడివాఁడు. కృత్వా = ఏమిచేసి విచింత్య = విచారించి. కథంభూతం = ఎటువంటివానినిగా? దారక్రియా యోగ్యదశం = వివాహమునకు సద్వృత్తమయిన పయనుకలిగినవానినిగా. తంచ = ఎవనిని? పుత్రంచ = కుమారునిని. కృత్వా = ఏమిచేసి? విచింత్య = ఆలోచించి. కథంభూతం = ఎట్టివానినిగా? క్లాఘ్యసంబంధం = కోరికదగిన సంబంధముకలిగినవానినిగ. తం = ఎవని? తం = ఆ భోజరాజును.

శబ్దరూపసమాసములు. — తం = తం, తౌ, తాత్. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ. క్లాఘ్యసంబంధం = క్లాఘీతుం యోగ్యః క్లాఘ్యః, క్లాఘ్యః సంబంధో యస్యసః క్లాఘ్యసంబంధః, తం క్లాఘ్యసంబంధం; సంబంధం, సంబంధా, సంబంధాత్. క్లాఘ్యసంబంధశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అసా = అసా, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. విచింత్య = ల్యబంతమవ్య. దారక్రియా యోగ్యదశం = దారాణాం క్రియా దారక్రియా, దారక్రియా యాః యోగ్యా దార...యోగ్యా, దార...యోగ్యా దశా యస్యసః, దార...దశః తం; దార...దశం, దశం, దశౌ, దశాత్. దార...దశశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. చ = అవ్య. పుత్రం = పున్నా మ్నా నరకాల్ లాయత ఇతి పుత్రః, తం పుత్రం; పుత్రం, పుత్రే, పుత్రాత్. పుత్రశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రస్తావయామాస = ప్రస్తావయామాస, ప్రస్తావయామాసః, ప్రస్తావయామాసుః. ప్రత్యాయకాల్ 'హిగతి నివృత్తా, విక్ర్యస్తాధాతోః జిజంతాదామంతా దనుప్రయుక్తా దనధాతోర్ద్వికర్తకాక్రూరీభూతే లిట్' పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ససైన్యం = ససేన్యస సహవర్తక ఇతి ససైన్యః, తం ససైన్యం; ససైన్యం, ససేన్యో, ససేన్యాత్. ససైన్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. వినం = వినం, వినౌ, వినాత్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. ఋద్ధాం = ఋద్ధాం, ఋద్ధే,

ఋద్ధాః. ఋద్ధాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, వి. విదర్భాధిపరాజధానీం-విదర్భాణాం ఆధి
విదర్భాధిపః, ధీయంతేఽస్మామితి ధానీ, రాజ్యం ధానీ రాజధానీ, విదర్భాధిపస్య రా
ధానీ విద...ధానీ, తాం విద...ధానీం; రాజధానీం, రాజధాన్యా, రాజధానీః. ౩
...ధానీశబ్దః తా, శ్రీ, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. ఆసౌ రఘుః, శం భోజం, క్లౌఘ్య సంబంధం అనుచా
త్వాదిగుణయోగాల్ స్పృహణీయసంబంధం, విచింత్య విచార్య, పుత్రం చ దారక్రి
యాయోగ్యతశం వివాహయోగ్యతయనం, విచింత్య, సనైస్య మేనం పుత్రం అజం
ఋద్ధాం సమృద్ధాం, విదర్భాధిపస్య భోజస్య రాజధానీం పురీం ప్రతి, ప్రస్తావయామ
స. ధీయంతేఽస్మామితి ధానీ, 'కలదాధి కలదయో' శ్చేత్సాధికరణే ల్యుట్ప్రకరణయః.
రాజ్యం ధానీతి ఏగ్రహః. 'ప్రధాననగరీ రాజ్యం రాజధానీతి కథ్యతే' ఇతి శబ్దార్థః.

భావము.—రఘువంశరాజు మంచినం ప్రదాయము గలభోజనీతో వియ్యమం
దుట యుక్తమని విచారించి వివాహమునకుఁ దగినవని ను వచ్చినయజమానరాజును దగ
నైస్యముతో సమస్తవస్తువులు పండిగ నుండెడిభోజరాజు ప్రధాననగరిఁ బంపెను.

శ్లో. త స్యోపకార్యారచితోపచారా

వస్యేతరా జానపదోపదాభిః,

మార్గే నివాసా మనుజేంద్రసూనోః

బభూవు రుద్యానవిహారకల్పాః.

౪౧

పదచ్ఛేదము.—తస్య, ఉపకార్యారచితోపచారాః, వస్యేతరా, జానపదోపదా
భిః, మార్గే, నివాసాః, మనుజేంద్రసూనోః, బభూవుః, ఉద్యానవిహారకల్పాః.

అర్థము.—ఉపకార్యారచితోపచారాః-ఉపకార్య=రాజయోగ్య పటభిషనా
దులయందు, రచిత=చేయఁ బడిన, ఉపచారాః=శయనాద్యుపచారములుగల, జానపదోపదా
భిః-జానపద=దేశములవలనవచ్చినవాఁ యొక్క, ఉపదాభిః=క నుకలచేత, వస్యేతరాః=
వనమందుబుట్టినవిగాక యుండెడి, మనుజేంద్ర సూనోః=అజమానరాజుయొక్క, మార్గేనివా
సాః=మార్గమందలిస్థానములు, ఉద్యానవిహారకల్పాః - ఉద్యాన=ఉద్యానవనములనెడి,
విహారకల్పాః=విహారస్థానములతో సమానములైనవి, బభూవుః=అయినవి.

అకాంక్ష.—బభూవుః=అయినవి. కే=ఏవి? మార్గేనివాసాః=మార్గమందలి స్థాన
ములు (ఆకర్షకప్రయోగము). కథంభూతాః=ఎట్టివి? ఉద్యానవిహారకల్పాః=ఉద్యాన
వనములనెడి విహారస్థానములతో సమానములైనవి. కస్య=ఎవనియొక్క? మనుజేంద్ర
సూనోః=అజమానరాజుయొక్క. మార్గేనివాసాః కథంభూతాః=మార్గమందలి స్థానము

రెట్టివి? వస్త్రేతరాః=వనమందుఁబుట్టినవి కాకయుండునవి. కాఱిః=వేచితను? జానపదో
దాఱిః=దేశమునుండిఁబచ్చిన వారియొక్క కానుకలచేతను పునఃకథంభూతాః=ఇంకయ
నెట్టివి? ఉపకార్యారచితోపచారాః=రాజయోగ్య పటభవనాదులయందు చేయఁబడి
శయనాద్యుపచారములు గలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, లేషం. తచ్చట్టి ద, పు, మ, ఏ.
ఉపకార్యారచితోపచారాః-ఉపకార్యసు రచితాః ఉపకార్యరచితాః, ఉపకార్య
చితాః ఉపచారాః యేషలే ఉప...పచారాః, ఉపచారః, ఉపచారా, ఉపచారాః
ఉప...చారశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. వస్త్రేతరాః - వస్త్రేభవాః వస్త్యాః, వస్త్యాః ఇతరే
యేషంలే వస్త్రేతరాః; ఇతరః, ఇతరౌ, ఇతరాః. వస్త్రేతరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. జాన
పదోపదాఱిః - జనపదేభ్య ఆగతాః జానపదాః, జానపదానాం ఉపదాః జానపదోప
దాః, తాఱిః జానపదోపదాఱిః; ఉపదయా, ఉపదాభ్యాం, ఉపదాఱిః. జానపదోపదా
శబ్దః ఆ, శ్రీ, తృ, బ. మార్గేనివాసాః - మార్గేనివాసః, మార్గేనివాసౌ, మార్గేని
వాసాః. మార్గేనివాసశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. మనుజేంద్రసూనోః - మనుజానామింద్రః
మనుజేంద్రః, మనుజేంద్రస్యసూనుః మను ... సూనుః, తస్య మను...సూనోః;
సూనోః, సూనోన్యోః, సూనూనాం. మను...సూనుశబ్దః ఉ, పు, మ, ఏ. బభూవుః-
బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తరి
భూలేఽట్ పరస్మైవదేప్ర, బ. ఉద్యానవిహారకల్పాః-ఉద్యానాన్యేవ విహారాఃఉద్యా
నవిహారాః, ఈషదసమాప్తాః ఉద్యానవిహారాః ఉద్యానవిహారకల్పాః; ఉ...కల్పాః,
ఉ...కల్పా, ఉ...కల్పాః. ఉద్యానవిహారకల్పశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. ఉపకార్యసు రాజయోగ్యేషు, పటభవనాదిషు, 'సౌ
ధోఽశ్రీ రాజసదన ముపకార్యోపకారి కే'త్యమరః. వచనవ్యాఖ్యానే శ్రీరస్యమి
'ఉపక్రియలే ఉపకరోతి చ పటమంటపాదిరాజసదనమితి. రచితాః ఉపచారాః శయ
నాదయో యేషలే తథోక్తాః, జానపదానాం జనపదేభ్య ఆగతానాం ఉపదాఱిః
ఉపాయనైః, 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహర న్నధోపదే' త్యమరః. వస్త్యాః
వస్త్రేభవాః ఇతరే యేషంలే వస్త్రేతరాః, అవస్త్యా ఇత్యర్థః, 'న బహుప్రీహ'నితి సర్వ
నామసంక్షానిషేధః. 'తత్పురుషే సర్వనామసంక్షా దుర్వాచైవ. తస్య మనుజేంద్రసూనో
రజస్య, మార్గే నివాసాః వసతయః, 'తత్పురుషేకృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్.
ఉద్యానాని అశ్రీదాః, 'పుమానాశ్రీడఉద్యాన' మిత్యమరః. తాన్యేవ విహారాఃవిహర
స్థానాని తక్కల్పాః, తత్సద్భూతా ఇత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తా'నితి కల్పవృత్తయః,
బభూవుః.

భావము. — భోజరాజు ఆజమహారాజునకు మార్గములూ నుడకసమృద్ధియై విరిండుటకు యోగ్యము లయినపుష్పవృక్షములును కోరి యాద్యానవనములగునవి డెడిప్రదేశములూ రాజయోగ్యము లయినచేరాలను వేయించి వానిలూ మంచము మొదలయినసామగ్రిలను స్వర్ణదామలూనుండి నిచ్చినయాహారపదార్థములు మున్నె నెల్లవసతులను ఆడవిలొదిగినట్లు తోచకయిందురీతి నేర్పఱచియుంచెను.

శ్లో. స నర్తదారోధసి శీకరాద్వై
రరుద్ధి రాన ర్తితన కమాలే,
క్లాంతం రజోధూసరకేతు సైన్యం
నివేశయామాస విలంఘితాధ్వః.

౪౨

పదచ్ఛేదము — సః, నర్తదారోధసి, శీకరాద్వైః, మరుద్ధిః, ఆన ర్తితన కమాలే, క్లాంతం, రజోధూసరకేతు, సైన్యం, నివేశయామాస, విలంఘితాధ్వః.

అర్థము. — విలంఘితాధ్వః = విలంఘిత = దాఃటబడినఆధ్వః = మార్గముగల గిన్నె, సః = ఆజమహారాజు, శీకరాద్వైః = శీకర = తుంపురులచేత, ఆద్వైః = తడవబడిన, మరుద్ధిః = వాయువులచేత, ఆన ర్తితన కమాలే = ఆన ర్తిత = కంపింపబడిన, న కమాలే = చిరిచిల్లవృక్షములు గల, నర్తదారోధసి = నర్తదా = నర్తదానదియొక్క, రోధసి = తీరమందు, క్లాంతం = బడలిన, రజోధూసరకేతుః = రజః = ధూళిచేత, ధూసర = ధూసరవర్షములయిన, కేతు = తెక్కిములు గల, సైన్యం = సైన్యమును, నివేశయామాస = ఉంచెను.

అకాంక్ష. — నివేశయామాస = ఉంచెను. కః = ఎవడు? సః = ఆ ఆజమహారాజు. **లి** = దేనిని? సైన్యం = సైన్యమును (సకర్మకప్రయోగము). సైన్యం కథంభూతం = సైన్య మెట్టిది? రజోధూసరకేతుః = ధూళిచేత ధూసరవర్షములయిన తెక్కిములుగలది. పునః కథంభూతం = ఇంకయ నెట్టిది? క్లాంతం = బడలినది. కస్తిక్ = దేనియందు? నర్తదారోధసి = నర్తదానదియొక్క తీరమందు, నర్తదారోధసి కథంభూతే = నర్తదానదియొక్క తీరమెట్టిది? ఆన ర్తితన కమాలే = కంపింపబడిన చిరిచిల్లవృక్షములుగలది. కైః = వేనిచేత? మరుద్ధిః = వాయువులచేత. మరుద్ధిః కథంభూతైః = వాయువులెట్టివి? శీకరాద్వైః = తుంపురులచేత తడవబడినవి. సకథంభూతః = ఆ ఆజమహారాజెట్టివాడు? విలంఘితాధ్వః = దాఃటబడిన మార్గముగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః = సః, తో, లే. తచ్చుట్టః ద, పు, ప్ర, వి. నర్తదారోధసి = నర్తదాయాః రోధః నర్తదారోధః, తస్తిక్ నర్తదారోధసి; రోధసి, రోధసో రోధస్య. నర్తదారోధశ్చుట్టః స, న, స, వి. శీకరాద్వైః = శీకరైః, ఆద్వైః శీకరాద్వైః, తైః శీకరైః; ఆద్వైః, ఆద్వైభ్యం, ఆద్వై. శీకరాద్వైశ్చుట్టః ఆ, పు, త్పు, వి.

మరుద్భిః-మరుతా, మరుద్భ్యం, మరుద్భిః. మరుద్భ్యః తఃపు, తృ, ఐ. అనర్థితనక్త
 మాలే-అనర్థితాః నక్తమాలాః యస్మిన్ తత్, అనర్థి...మాలం, తస్మిన్ అనర్థితనక్త
 మాలే; నక్తమాలే, నక్తమాలయోః, నక్తమాలేషు అనర్థితనక్తమాలశబ్దః అనన, విక్లాం
 కం-క్లాంతం, కాంతే, క్లాంతాని క్లాంతశబ్దః అన, ద్వి, వి. రజోధూసరకేతు-రజోభిః
 ధూసరాః రజోధూసరాః, రజోధూసరాః కేతవో యస్మిన్ తత్ రజోధూసరకేతు, త
 త్ రజోధూసరకేతు కేతు; ఏతుసి, కేతుసి. రజో...కేతుశబ్దః ఉ, న, ద్వి, వి. నైన్యం-నై
 న్యం, నైన్యే, నైన్యాని. నైన్యశబ్దః అన, ద్వి, వి. నివేశయామాస-నివేశయామాస, నివేశ
 యామాసతుః, నివేశయామాసుః. నిఘ్నోక్తాత్ 'విశప్తవేశన' ఇత్యస్తాధాతో ఋఙం
 తాదామంతా ననుప్రయుక్తాదవధాతో సృకర్తకాత్కర్తృభూతేణ పరస్మైవదేప్ర,
 వి. విలంఘితాధ్యా-విలంఘితః అధ్యా యేనసః విలంఘితాధ్యా; అధ్యా, అధ్యానా,
 అధ్యానః. విలంఘితాధ్యక్షశబ్దః న, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. విలంఘితాధ్యా అతిక్రాంతమార్గః, సః, అజః, శీకరాస్త్రైః,
 శీతలైరిత్యర్థః, మరుద్భిః వాస్త్రైః, అనర్థితాః కంపితాః నక్తమాలాః చిరిబిల్వాభ్యవృక్ష
 భేదాః యస్మిన్ నివేశార్హ ఇత్యర్థః. 'చి-బిల్వానక్తమాలాః కరణశృంగరంజక' ఇత్యమరః.
 నర్తదారోధసి కేవాతీరే, క్లాంతం క్లాంతం, రజోభిః ధూసరాః కేతవో యస్మిన్ త
 త్నైన్యం, నివేశయామాస.

భావము.—తుంపురులలోఁ గూడినగాలిచేతకదలుచునుండెడి క్రానుగవెట్లుగల
 నర్తదానదీరీతములందు అజమహారాజు దుమ్ముతగిలిన శెండాలు గలిగి దూరమార్గమునము
 చే నలసినతన నైన్యమును దించెను.

శ్లో. అథ పరిష్టా ద్భ్రమరై ర్భ్రమద్భిః
 ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః,
 నిర్ధౌతదానామలగండభిర్తిః
 వన్య స్సరితో గజ ఉన్తమజ్జ.

౪౩

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఉపరిష్టాత్, భ్రమరైః, భ్రమద్భిః, ప్రాక్సూచితాంతస్స
 లిలప్రవేశః, నిర్ధౌతదానామలగండభిర్తిః, వన్యః, సరిత్రః, గజః, ఉన్తమజ్జ.

అర్థము.—అథ=నేనానివేశానంతరమందు, ఉపరిష్టాత్=మీఁద, భ్రమద్భిః=లి
 లుగుచునుండెడి, భ్రమరైః=తుమ్మెదలచేత, ప్రాక్సూచితాంత స్సలిలప్రవేశః-ప్రాక్=లే
 యుటకుముందు, సూచితః=సూచనచేయఁబడిన, అంతః=అంతర్గతమయిన, సలిలః=ఉదక

ముందు, ప్రవేశః=ప్రవేశముగలిగిన, నిర్ధాతదానామగండభిత్తిః-నిర్ధాత=కడుగు, ధీర, దాన=మదోదకముకలిగినవనక, అనుబంధములు. గండభిత్తిః=గండస్థలములుగలిగిన, వన్యః=వనముందుబుట్టిన, గజః=ఏనుగు, సరిత్తః=నర్మదానదిమండి, ఉన్న మజ్జ=లేచెను.

అర్థాత్.—ఉన్న మజ్జ=లేచెను. కః=ఏని? గజః=గజము (అకర్తృక ప్రయోగము). కుశః=చేసెనుడి? సరిత్తః=నర్మదానదిమండి గజః=గజము, భూతః=గజమెట్టిది? వన్యః=వనముందుబుట్టినది. పునః కంఠాః=ఇంకయు నెట్టి? నిర్ధాతదానామగండభిత్తిః=కడుగుబడిన మదోదకముకలిగినది గనుకనే నిర్మలములయొక్క గండస్థలములు గలిగినవి. పునః కంఠాః=ఇంకయు నెట్టి? ప్రాహ్నుచితాతస్సనిలప్రవేశః=లేచుటకుముందే సూచనయొనబడిన యంతస్సనిలమునయున్న ముందు ప్రవేశము గలిగినది. కైః=వేని చేత? భ్రమరైః=మృగైరిలచేత. భ్రమరైః కంఠాః=మృగైరెట్టి? భ్రమరైః=తిరుగుచుండునది కుశ్ర=కృత్=ఉపాహ్లాత్=మీ. గ, కదా=ఎప్పుడు? అ=నేనానిచే కాంతరమునందు.

శబ్దమపసమాసములు.—అగ-అన్య. ఉపాహ్లాత్-అన్య. భ్రమరైః-భ్రమరేణ, భ్రమరాభ్యాం, భ్రమరైః. భ్రమశబ్దః అ, పు, త్స, బ భ్రమరైః-భ్రమతా, భ్రమద్యాం, భ్రమద్భిః. భ్రమచ్చబ్దః త, పు, త్స, బ. ప్రాహ్నుచితాతస్సనిలప్రవేశః-ప్రాక్ సూచితః ప్రాహ్నుచితః, అంతర్గతంచ తత్ సలిలంచ అంతస్సనిలం, అంతస్సనిలతే ప్రవేశః అంతస్సనిలప్రవేశః, ప్రాహ్నుచితః అంతస్సనిలప్రవేశః యస్యసః ప్రాహ్ను... ప్రవేశః, ప్రవేశః, ప్రవేశో, ప్రవేశాః. ప్రాహ్ను...ప్రవేశశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. నిర్ధాతదానామగండభిత్తిః-నిర్ధాతం దానం యయోస్తే నిర్ధాతదానే, గండయోః భిత్తీ గండభిత్తీ, నిర్ధాతదానే అమలే గండభిత్తీ యస్య సః నిర్ధాత...భిత్తిః; భిత్తిః భిత్తీ, భిత్తయః. నిర్ధాత...భిత్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. వన్యః-వనే భవః వన్యః; వన్యో, వన్యో, వన్యో. వన్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సరిత్తః సరితః - సరిత్త, తసిలంతమవ్య. గజః-గజః, గజౌ, గజాః. గజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఉన్న మజ్జ-ఉన్న మజ్జ, ఉన్న మజ్జయః, ఉన్న మజ్జాః. ఉత్సూర్వకాత్ 'టుమనోజో శుద్ధా' విత్యస్తాద్ధాతో రకర్త కాత్కర్తరి భూలేలిత్ వరస్థైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ నేనానిచేకానంతరిం, ఉపాహ్లా దూర్ధ్వం, ఉపర్యుపరిష్టాదినిపాతః. భ్రమరైః, మదనాభ్యాదిభావః. భ్రమరైః, ప్రాక్ ఉన్నజ్ఞానూర్ధ్వం, సూచితః జ్ఞాపితః, అంతస్సనిలతే ప్రవేశో యస్య సతతోక్తః, నిర్ధాతదానే జ్ఞాపితమనే, అత ఏవ ఆమలే గండభిత్తీ యస్య స తతోక్తః, 'దానం గజమదే త్యాగ' ఇతి విశ్వం. వన్యో గజస్సరిత్తః నర్మదాయా స్సకాశాత్, ష్ఠామ్యస్తస్త్విత్తయః. ఉన్న మజ్జ ఉతితః.

భావము. — నిష్టుల నొకయడవినుంగు ఆనర్తదనుండి లేచెను. అంతకు ముందే ఆ వినుంగు మునిగి యుండెడినంగలి మదపాననిమిత్త మక్కడకుమైదలలిడుగుచునుండి నందున నూహించుబడినది. ఆయెనుంగు నిర్లభానుండి లేచినపుడు దానిగండస్థలమునందలి మదజలము కడుగుబడినట్లు పోయి యుండెను.

శ్లో. నిశ్చేషవిత్కాలితధాతునాఽపి పప్రక్రియా నృశ్వవశో నృశేషుః,
నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసక్ దంతద్వయే నాశ్వవికుంఠేన. ౪౪

పదచ్ఛేదము. — నిశ్చేషవిత్కాలితధాతునా, అపి, పప్రక్రియాం, ఋక్షవతః, శబేషుః, నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన, శంసక్, దంతద్వయేన, నాశ్వవికుంఠేన.

అర్థము. — నిశ్చేషవిత్కాలితధాతునాఽపి నిశ్చేషః సాకల్యముగ, విత్కాలితః = కడుగుబడిన, ధాతునాఽపి = గైరికాదిధాతువులుకలదైనను, నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన = నీలః = నల్లనయిన, డోర్ధ్వరేఖాః డోర్ధ్వాకారరేఖలచేత, శబలేన = చిత్రః = చిత్తమున, అశ్వవికుంఠేన = అశ్వః = పాషాణములచేత, వికుంఠిలేన = వికలముగాఁ జేయఁబడిన, దంతద్వయేన = దంతః = దంతములయొక్క, ద్వయేన = యుగ్మముచేత, ఋక్షవతః = ఋక్షవత్సర్వశముయొక్క, శబేషుః = గట్టులయందు, పప్రక్రియాం = ఉత్థాతకేళిని, శంసక్ = చెప్పదుండెడి, గజః = గజము, ఉన్నమజ్జ = లేచెను.

ఆ కాంక్ష. — ఉన్నమజ్జ = లేచెను. గజః = ఏది? గజః = గజము (అకర్తృక ప్రయోగము). గజః కథంభూతః = గజమెట్టిది? శంసక్ = చెప్పదుండునది. కాం = దేనిని? పప్రక్రియాం = ఉత్థాతకేళిని. కేషు = వేనియందు? శబేషుః = గట్టులయందు. కస్య = దేనియొక్క? ఋక్షవతః = ఋక్షవత్సర్వతముయొక్క. కేన = దేనిచేత? దంతద్వయేన = దంతములయొక్కయుగ్మముచేత. దంతద్వయేన కథంభూలేన = దంతములయొక్కయుగ్మమెట్టిది? అశ్వవికుంఠేన = పాషాణములచేత వికలముగ చేయఁబడినది. పునః కథంభూలేన = ఇంకయు, నెట్టిది? నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన = నల్లనయిన డోర్ధ్వాకారరేఖలచేత చిత్రవర్ణమునది. కథంభూలేనాపి = ఎటువంటిదైనను? నిశ్చేషవిత్కాలితధాతునాఽపి = సాకల్యముగ కడుగుబడిన గైరికాదిధాతువులు కలగినదైనను.

శబ్దరూపసమాసములు. — నిశ్చేషవిత్కాలితధాతునాఽనిర్గతః శేషోయస్మి న్నర్కన్యే తద్యధాభవతి తథా నిశ్చేషం, నిశ్చేషం విత్కాలితాః నిశ్చేషవిత్కాలితాః, నిశ్చేషవిత్కాలితాః ధాతవోయస్మిన్ తతః నిశ్చేష... ధాతు, లేన నిశ్చేష... ధాతునా; ధాతునా, ధాతుభ్యాం, ధాతుభిః. నిశ్చేష... ధాతశబ్దః ఉ, న, త్వ, వి. అపి - అవ్య. పప్రక్రియాం - పప్రక్రియాం పప్రక్రియే, పప్రక్రియాః. పప్రక్రియాశబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వివి. ఋక్షవతః - ఋక్షాః

అస్మిన్ సంఘే యుక్తవాన్, తస్య ఋక్షవతః, ఋక్షవతః, ఋక్షవతః, ఋక్షవతః తాం. ఋక్షవచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. తపేఘ-తపే, తటయోః, తపేఘ. తటశబ్దః అ, పు, న, బ. సీగార్ధరేఖాశబ్దేన-ఉర్ధ్వశబ్దాః రేఖాశ్చ ఉర్ధ్వరేఖాః, సీగార్ధతాః ఉర్ధ్వరేఖాశ్చ సీగార్ధరేఖా, సీగార్ధరేఖాభి శబలం సీగో...శబలం, లేన సీగో...శబలేన; శబలేన, శబలాభ్యాం, శబలైః. సీగో...శబలశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. శంసన్ - శంసన్, శంసంతో, శంసంతః. శంసచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. దంతద్వయేన-దంతయోః ద్వయం దంతద్వయం, లేన దంతద్వయేన; ద్వయేన, ద్వయాభ్యాం, ద్వయైః. దంతద్వయశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. అశ్చ విమంశితేన-అశ్చభి విమంశితం అశ్చ విమంశితం, లేన అశ్చ విమంశితేన; విమంశితేన, విమంశితాభ్యాం, విమంశితైః అశ్చ విమంశితశబ్దః అ, న, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నిశ్చేషేతి కథంభూతోగజః, నిశ్చేషం యథాతథావిశ్లాభితధాతునా ౭విధాతగ్రికాదిధాతునా ౭సి, సీలాభి ఉర్ధ్వరేఖాభిః తటాఘాతజనితాభిః శబలేన కర్బురేణ, 'చిత్రమీహ కల్పవశబలైతాశ్చ కర్బుర' ఇత్యమరః. అశ్చభిః పాపజైః, విమంశితేన కుంతీకృతేన దంతద్వయేన, ఋక్షవాన్నామకచ్ఛిత్తత్రయః పర్వతః తస్య తపేఘ' విప్రక్రియాం వప్రక్రియాముత్పాతకేలిమిత్యర్థః. ఉత్పాతకేలి శృంగాద్యై రప్రక్రియా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్ణవే. శంసన్ కథయన్, సూచయన్మిత్యర్థః.

భావము — ఆయనఃగు నీటిలో మునుఃగుటవలనః గావురాయిగుఱుతులు మాసి పోయినను దంతములయందు చిత్రచర్మములుగల నిమగ్నకల నక్కడక్కడ క్రేటుపడి విజృంభిం గిన గుఱుతులను దెలియుచున్నందున సమీపముననున్న ఋక్షవర్మతము చటియలయందు గొమ్ములలో వప్రక్రియనర్పిసట్లు చూపఱుటః దెలియుచుండెను.

శ్లో. సంహరవిశేషలఘుక్రియేణ హస్తేన తీరాభిముఖ స్సశబ్దమ్,
బభౌ స భింద స్ఫుహత స్తరజ్ఞాన్ వార్యర్థభాభజ్ఞ ఇవ ప్రవృత్తిః-

పదచ్ఛేదము.—సంహరవిశేషలఘుక్రియేణ, హస్తేన, తీరాభిముఖః, సశబ్దమ్, బభౌ, సః, భిందన్, బృహతః, తరజ్ఞాన్, వార్యర్థభాభజ్ఞ, ఇవ, ప్రవృత్తిః.

అర్థము.—సంహరవిశేషలఘుక్రియేణ-సంహరవిశేష = సంహారప్రసరణముల యందు, లఘు=క్షీప్రయూన, క్రియేణ=వ్యాపారముగల, హస్తేన=తోండముచేత, సశబ్దం యథాతథా=ధ్వనితోఁగూడినట్లుగ, బృహతః=గొప్పదైన, తరజ్ఞాన్ = అలలను, భిందన్ = భేదించుచుండెడి, తీరాభిముఖః = తీర = గట్టునకు, అభిముఖః = అభిముఖ మయిన, సః = ఆగజము, వార్యర్థభాభం-వారీ = గజబంధనముయొక్క, అర్థభా =

ఉబ్బలమూనియొక్క భంగం భంగనమునందు, ప్రవృత్తతవప్రవర్తించినదివలె, బభౌ = ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష. — బభౌ = ప్రకాశించెను. ఈ = ఏది? సః = ఆగమము (అకర్తృకప్రయోగము). కథంభూతతవ = ఎటువంటిదివలె? ప్రవృత్తతవ = ప్రవర్తించినదివలె. కస్తిక్ = చేనియందు? వార్యర్థభాగం = గజబంధనముయొక్క ఉబ్బలమూనియొక్క భంగనమందు. స కథంభూతః = ఆగజమెట్టిది? తీరాభిముఖః = గట్టుకు అభిముఖమయినది. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టిది? భిందక్ = భేదించుచుండునది. కాక్ = చేనిని? తరంగాక్ = అలలను. తరంగాన్కథంభూతాక్ = అలలెట్టిది? బృహతః = గొప్పవైనది. కథంభూతథా = ఏమగునట్లుగా? సశబ్దంభూతథా = ధ్వనితో గూడినట్లుగ. కేన = చేనిచేత? హస్తేన = తొండముచేత. హస్తేనకథంభూతేన = తొండమెట్టిది? సంహరవిశేషలక్షుక్రియేణ = సంహారప్రసరణములయందు తీవ్రమైన వ్యాపారముగలది.

శబ్దరూపసమాసములు. — సంహరవిశేషలక్షుక్రియేణ = సంహరశబ్దవిశేషశబ్దసంహరవిశేషా, లప్సీక్రియాయస్య సః లక్షుక్రియః, సంహరవిశేషయోః లక్షుక్రియః సంహరవిశేషలక్షుక్రియః, లేన సంహరవిశేషలక్షుక్రియేణ; క్రియేణ, క్రియాభ్యాం. క్రియైః. సంహ... క్రియశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. హస్తేన-హస్తేన, హస్తాభ్యాం, హస్తైః హస్తశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. తీరాభిముఖః-తీరస్య అభిముఖః తీరాభిముఖః; అభిముఖః అభిముఖౌ, అభిముఖాః. తీరాభిముఖశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. సశబ్దం-శబ్దేనసహపర్వతన శబ్దం. క్రియావిశేషణ మప్య. బభౌ-బభౌ, బభతుః, బభుః. 'భా దీప్తా' విశ్యస్తద్ధాతో రకర్తకా త్కర్తృ భూలేలిట్ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః సః-సతో, తే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. భిందక్-భిందక్, భిందంతౌ, భిందంతః. చ్చబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. బృహతః-బృహంతం, బృహంతౌ, బృహతః. బృహచ్ఛబ్దః పు, ద్వి, బ. తరంగాక్-తరంగం, తరంగౌ, తరంగాక్. తరంగశబ్దః ఆ, పు, ద్వి. వార్యర్థభాగం-వార్యాః ఆర్థభా వార్యర్థభా, వార్యర్థభాయాః భంగః. వార్యభంగః, తస్తిక్ వార్య... భంగః; భంగే, భంగయోః, భంగేషు. వార్య... భంగశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. ఇవ-ఆప్య. ప్రవృత్తః-ప్రవృత్తః, ప్రవృత్తౌ, ప్రవృత్తాః. ప్రవృత్తశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — సంహరేతి. సంహరవిశేషయోః సంహారప్రసరణయోః లక్షుక్రియేణ శిఖివ్యాపారేణ, 'లక్షుక్రియ మరం ద్రుత' మిత్యమరః. హస్తేన తండాచేన, 'హస్తేన నక్షత్రభేదేన్యా త్కరేభకరయౌరవి' ఇతి విశ్యుః, సశబ్దం సహూషం యతథా, బృహతః తరంగాక్, భిందక్ విదారయక్, తీరాభిముఖః సగః, వారీ గజ

భవనానం, 'వారీ తు గజబంధన' మిత్యమరః. వార్యా అర్థభామూః విష్కంభస్య భంగే
భంజనే ప్రవృత్త ఇవ చిత్రా.

భావము. — ఆర్యుడు తొండమును ముడుచుచు జూచుచు గొప్పధ్వని కలుగు
నట్లు నదీతరంగములవలెను బొడుచు నేనుగులకట్టుకంటముల విలుచుననిపోలే గట్టున
కెదురుగా వచ్చెను.

శ్లో. శైలోపమ శైవలమంజరీణాం

జాలాని కర్షన్మురసా స పశ్చాత్,

పూర్వం తదుత్పీడితవారిరాశిః

సరిత్ప్రవాహ తట ముత్ససర్ప.

౪౬

పదచ్ఛేదము. — శైలోపమః, శైవలమంజరీణాం, జాలాని, కర్షన్, ఉరసా, సః,
పశ్చాత్, పూర్వం, తదుత్పీడితవారిరాశిః, సరిత్ప్రవాహః, తటం, ఉత్ససర్ప.

అర్థము. — శైలోపమః = పర్వతమే, ఉపమః = సామ్యముగల, సః = ఆగజము,
శైవలమంజరీణాం = శైవల = పాచిలి గలయొక్క, మంజరీణాం = తుచ్చులయొక్క, జాలాని =
సమూహములను, ఉరసా = తుచ్ఛలముచేత, కర్షన్ = ఆకర్షించుచుండెనదియై, పశ్చాత్
= అనంతరమునందు, తటం = గట్టునుకూర్చి, ఉత్ససర్ప = ఎగిసెను. పూర్వం = మొదట, తదుత్పీ
డితవారిరాశిః = తల్ = ఆగజముచేత, ఉత్పీడిత = ప్రేరేపించబడిన (ప్రేయః బడిన) వారి
రాశిః = ఉదకసమూహముగలిన, సరిత్ప్రవాహః = సరిత్ = నర్మదానదియొక్క, ప్రవాహః =
ప్రవాహము, తటం = గట్టునుకూర్చి, ఉత్ససర్ప = ఎగిసెను.

ఆశాంతు. — ఉత్ససర్ప = ఎగిసెను. కః = ఏది? సరిత్ప్రవాహః = నర్మదానదియొక్క
ప్రవాహము. కం = దేనినికూర్చి? తటం = గట్టునుకూర్చి (సకర్తకప్రయోగము) సరిత్ప్ర
వాహః కథంభూతః = నర్మదానదియొక్క ప్రవాహమెట్టిది? తదుత్పీడితవారిరాశిః = ఆగ
జముచేత ప్రేరేపించబడిన ఉదకసమూహముగలది. కదా = ఎప్పుడు? పూర్వం = మొదట,
ఉత్ససర్ప = ఎగిసెను. కః = ఏది? సః = ఆగజము. కం = దేనినికూర్చి? తటం = గట్టునుకూర్చి
(సకర్తకప్రయోగము). కదా = ఎప్పుడు? పశ్చాత్ = అనంతరమునందు. కథంభూతః = ఎటు
వంటిదై? కర్షన్ = ఈడ్చుచుండెడిదము. కేర = దేనిచేత? ఉరసా = తుచ్ఛస్థలముచేత. కాని =
దేనిని? జాలాని = సమూహములను. కాసాం = దేనియొక్క? శైవలమంజరీణాం = పాచిలి
గలయొక్క తుచ్చులయొక్క. స కథంభూతః = ఆగజమెట్టిది? శైలోపమః = పర్వతమే
సామ్యముకలినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — శైలోపమః - శైలః ఉపమాయస్యసః శైలోపమః;
ఉపమః, ఉపమా, ఉపమా. శైలోపమశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. శైవలమంజరీణాం - శైవ
లానాం మంజర్యః శైవలమంజర్యః, తాసాం శైవలమంజరీణాం; మంజర్యాః, మంజ

రోగి, మంజరీకాం. శైవలమంజరీశబ్దః ఈ, శ్రీ. ప, బ. జాలాని-జాలం, జాలే, జా
లాని. జాలశబ్దః అన, ద్వి, బ. కర్నక్-కర్నక్, కర్నంతా, కర్నంతః. కర్నచ్చబ్దః త,
పు, ప్ర, ఏ. సః-సః, తే, లే. తచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. పశ్చాత్-అప్య. పూర్వం-
పూర్వం, పూర్వా. పూర్వా. పూర్వశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. తదుత్పీడితవారిరాజః-లే
న ఉత్పీడితః తదుత్పీడితః, వారికాం రాజః వారిరాజః, తదుత్పీడితః వారిరాజ ర్జ్యస్యసః
తదు...రాజః; రాజః, రాజీ, రాశయః. తదు...రాశిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. సరిత్ప)వా
హః-సరితః ప్రవాహః సరిత్ప)వాహః; ప్రవాహః, ప్రవాహా, ప్రవాహః. సరిత్ప)
వాహశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తటం-తటం, తటః, తటా. తటశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.
ఉత్సవర్ష-ఉత్సవర్ష, ఉత్సవృషతుః, ఉత్సవృషుః ఉత్సవృషకాల్ 'సృష్టగతా' విశ్వ
స్తాధాతో స్వకర్త కాత్కర్తృభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంజః.

వ్యాఖ్యా. — శైలేతి. శైలోపమ స్స గజః శైవలమంజరీకాం జాలాని బృం
దాని, 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవల' ఇత్యమరః ఉరసా కర్నక్ పశ్చాత్ తటం ఉత్స
వర్ష, పూర్వం లేన గజేన ఉత్పీడితః నున్నః వారిరాజ ర్జ్యస్య సః సరిత్ప)వాహః తటం
ఉత్సవర్ష ఉజ్జగ్రామ.

భావము. — కొండవలెనుండు నాయేనుఁగుగట్టునకు వచ్చురభసముగా ఆయెటియ
లలు ముందుగా పయికి ఎగిరెను మెట నే దానికొమ్ముచకు దగులుకొని వచ్చుచున్న పాచి
తీరెలగుంపుతో గూడ అది గట్టునకు ఎగిరెను.

శ్లో. తస్యైకనాగస్య కపోలభిత్తోః
జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా,
వన్యేతరానేకపదర్శనేన
పున ర్దిదీపే మదదుర్నినశ్రీః.

౪౭

పదచ్ఛేదము. — తస్య, ఏకనాగస్య, కపోలభిత్తోః, జలావగాహక్షణమాత్రశాం
తా, వన్యేతరానేకపదర్శనేన, పునః, దిదీపే, మదదుర్నినశ్రీః.

అర్థము. — తస్య=ఆ, ఏకనాగస్య=ఏక=ఒకఁడైన, నాగస్య=గజముయొక్క, కపో
లభిత్తోః=గండస్థలములయందు, జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా=జల = ఉదకమందు,
అవగాహ=ప్రవేశముచేత, క్షణమాత్ర=క్షణమాత్రమందు, శాంతా=పోయిన, మదదుర్నిన
శ్రీః=మదంబుదొడకముయొక్క, దుర్నిన=వర్షముయొక్క, శ్రీః=సంపత్తు, వన్యేతరానే
కపదర్శనేన=వన్యేతర=గ్రామ్యములయిన, అనేకపరిగజములయొక్క, దర్శనేన=చూచుట
వలన, పునః=మరలను, దిదీపే=వృద్ధిబొందెను,

అకంక్ష. — దిదీపే = పృథ్విబొంబెను. కా = ఏది? మదదుద్గినశ్రీః = మదోదకము యొక్క పర్వమయొక్క సంపత్తు (అకర్షక ప్రయోగము) కదా = ఎప్పుడు? పునః = మరల. తేన = తేనెచేరి వస్తే తరానేకపద్యనేన = గ్రామ్యములయిన గజములయొక్క చూచుట చేత. మద దుద్గినశ్రీః కథంభూతా = మదోదకముయొక్క పర్వమయొక్క సంపత్తికై? జలావగాహ త్తక్షణమాత్రకాంతా = ఉదకమందు ప్రవేశము చేత తక్షణమాత్రమందు పోయినది. తయోః = తేనియందు? కపోలభిత్తోః = గండస్థలములయందు. కస్య = దేనియొక్క? తస్య = ఆ, ఏక నాగస్య = ఒక నైన గజముయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు — తస్య, తస్య, తయోః, తేహం. తచ్చట్టిః ఏ, పు, ఏ, ఏ. ఏకనాగస్య-ఏకశ్చపానాగశ్చ ఏకనాగః, తస్య ఏకనాగస్య; నాగస్య, నాగయోః, నాగానాం. ఏకనాగశబ్దః ఆ, పు, ఏ, ఏ. కపోలభిత్తోః = కపోలయోః భిత్తీ కపోలభిత్తీ, తయోః కపోలభిత్తోః; భిత్త్యాం, భిత్తే, భిత్తోః, భిత్తిషు. కపోలభిత్తీశబ్దః ఇ, శ్రీ, న, ద్వి. జలావగాహత్తక్షణమాత్రకాంతా = జలే అవగాహః జలావగాహః, త్తక్షణమాత్రం కాంతా త్తక్షణమాత్రకాంతా, జలావగాహన త్తక్షణమాత్రకాంతా, జలా...కాంతా; కాంతా, కాంతే, కాంతాః జలావగాహత్తక్షణమాత్రకాంతాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. వస్తే తరానేకపద్యనేన = వస్తేతరానేకపద్యం వస్తాః, వస్తేభ్యః ఇతరే వస్తేతరే, అనేకాభ్యాం విబంధితీ అనేకపాః. వస్తేతరచలే అనేకపాశ్చ వస్తే...నేకపాః, వస్తే...నేకపానాం దర్శనం వస్తే...దర్శనా, తేన వస్తే...దర్శనేన; దర్శనేన, దర్శనాభ్యాం, దర్శనైః. వస్తేతరానేకపద్యనశబ్దః ఆ, న, త్పు, ఏ. పునః = అవ్య. దిదీపే = దిదీపే, దిదీపితే, దిదీరే. 'దిదీప్తా' విత్పస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తృభూతేః ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. మదదుద్గినశ్రీః = మదస్య దుద్గినం మదదుద్గినం, మద దుద్గినస్య శ్రీ మద...శ్రీః; శ్రీః, శ్రియా, శ్రియః. మద...శ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — తస్యేతి. తస్య ఏకనాగస్య ఏకాకినో గజస్య, కపోలభిత్తోః గండస్థలయోః, జలావగాహన త్తక్షణమాత్రం శాస్తానివృత్తా, మదదుద్గినశ్రీః మదపర్వలక్ష్యే, వస్తేతరానాం గ్రామ్యణాం, అనేకపానాం ద్విపానాం, దర్శనేన, 'ద్విరదో' అనేకపాన్విప' ఇత్యమరః, పునర్దిదీపే వపుథే.

భావము. — ఆయెనుంగు నీళ్ళలో మునిగి వచ్చుట చేత దాని గండస్థలములనుండి మదజలము ప్రవించుట త్తక్షణమాత్రము నిలిచియున్నను ఆయెనుంగురాజయొక్క యాదియెనుంగులను చూడగానే దాని గండస్థలములయందు మరల మదజల మూరెను.

జ్ఞో. సప్తదక్షిణకటుప్రవాహం
అహ్యో నూనూయ మదం తదీయన్,
విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః
సేనాగజేంద్రా విముఖా బభూవుః.

౪౮

పదచ్ఛేదము. — సప్తదక్షిణకటుప్రవాహం. అసహ్యం, అహ్యయ, మదం, తదీయం, విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః, సేనాగజేంద్రాః, విముఖాః, బభూవుః.

అర్థము — సప్తదక్షిణకటుప్రవాహం - సప్తదక్ష = ఏడాదులయఁజేట్టుయొక్క, ధీరఁపాలువలె, కటుఁపొముళ్ళముక్తమయిన, ప్రవాహం = ప్రసరణకలిగిన, అసహ్యం = సహింపఁగూడనటువంటి, తదీయం = ఆగజసంబంధియైన, మదం = మదోదకమును, అహ్యయ = అహ్రాణించి, విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః = విలంఘితఁలెరిగ్గరింపఁబడిన, అధోరణా = మావిటిలయొక్క, తీవ్ర = అధికమైన, యత్నాః = ప్రయత్నముగల, సేనాగజేంద్రాః = సేన = సేనయందలి, గజేంద్రాః = గజశ్రేష్ఠములు, విముఖాః = పరావృత్తములు, బభూవుః = అయినవి.

ఆకాంక్ష. — బభూవుః = అయినవి. కే = ఏది? సేనాగజేంద్రాః = సేనయందలి గజశ్రేష్ఠములు (అకర్తృక...ము). కథంభూతాః = ఎటువంటిది? విముఖాః = పరావృత్తములయినవి. సేనాగజేంద్రాః కథంభూతాః = సేనయందలి గజశ్రేష్ఠము లెట్టివి? విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః = తిరిగ్గరింపఁబడిన మావిటిలయొక్క అధికమయిన ప్రయత్నముగలవి. కింకృత్వా = ఏమి చేసి? అహ్రయ = అహ్రాణించి. కం = జేసిని? మదం = మదోదకమును. మదంకథంభూతం = మదోదకమెట్టిది? తదీయం = ఆగజసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? అసహ్యం = సహింపఁగూడనటువంటిది. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? సప్తదక్షిణకటుప్రవాహం = ఏడాదులయఁజేట్టుయొక్క పాలువలె పరిమళయుక్తమైన ప్రసరణము కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — సప్తదక్షిణకటుప్రవాహం - సప్తదక్షా యస్య సః సప్తదక్షిణః, సప్తదక్షిణస్య ధీరం సప్తదక్షిణం, సప్తదక్షిణమిన కటుః సప్త...కటుః, సప్త...కటుః ప్రవాహో యస్య సః సప్త...ప్రవాహాః, తం సప్త...ప్రవాహం; ప్రవాహం, ప్రవాహా, ప్రవాహా. సప్తదక్షిణకటుప్రవాహశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ అసహ్యం. సోఘం శక్యః సహ్యః, సహ్యో నభవతీత్యసహ్యః, తం అసహ్యం; అసహ్యం, అసహ్యా, అసహ్యా. అసహ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అహ్రయ - ల్యబంశమప్య. మదం = మదం, మదో, మదా. మదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. తదీయం,

కన్య అయం కదీయః, శం కదీయః, కదీయః, కదీయా, కదీయా. నియకట్టః ఆ,
 పు, ద్వి, ఏ. విలంఘితా... తీర్థకర్మసాయత్త్య... తీర్థకర్మసాయత్త్య... తీర్థకర్మసాయత్త్య...
 ఆ... రగానాం తీర్థకర్మసాయత్త్య... తీర్థకర్మసాయత్త్య... తీర్థకర్మసాయత్త్య...
 యైస్తే విలంఘిత... యత్త్య, యత్త్య, యత్త్య, యత్త్య. విలంఘిత... తీర్థకట్టః
 ఆ, పు, ప్ర, బ. నేనాగ జేంద్ర... గజావామి... గజేంద్రా, నేనామం... గజేంద్రా
 నేనాగ జేంద్రా; గజేంద్ర, గజేంద్ర, గజేంద్ర, నేనాగ జేంద్రకట్టః ఆ, పు, బ.
 విముఖాః-వివర్తితాని ముఖాని యైస్తే విముఖాః; విముఖాః, విముఖా, విముఖా, విముఖా, విముఖా
 భకట్టః ఆ, పు, ప్ర, బ. బభూభిః-బభూభిః. బభూభిః, బభూభిః, భూసత్తా...
 విశ్వస్తా... భావోన్మత్తకర్మకాత్మ... భూలే... పరిపైపదే... ప్రదమపునవబహువచనా...

వ్యాఖ్యా.— సప్తచ్ఛదేతి. సప్తచ్ఛదస్య పృథవిశేషస్య తీరవత్ కటు స్సుచి
 ప్రవాహః ప్రసారో యస్య శం. 'కటుత్తి' కహయాస్తు సౌరభ్యైః ప్రక్షిప్తా
 ఇతి యాదవః; ఆసవ్యం సదీయం గ. సుబంధినం, మదమాస్రయ, నేనాగ జేంద్ర, గ.
 విలంఘితః తిస్సక్తః ఆ... రగానాం హస్తీపకానాం తీర్థమహా ప్రయత్నో యై
 స్తే కథోక్తా స్మంతః, 'ఆ... రగా హస్తీపకా హస్త్యారోహ నిబంధిన' ఇత్యమరః.
 విముఖాః పరాత్పక్షాః బభూభిః.

భావము.— విడాపలయరతిచెట్టపాలువలెనువ సనగలతయేనుం గుయొక్క మద
 జలవాసన రాగానే ఆరాజయొక్క యేనుంగులు దానిని జూచి సహించజాలక మావ
 ట్టిడ్లు ఎంత బిగబట్టినను వాయూర్జిల్లో నిలువక పోయెను.

శ్లో. సచ్చిన్న బంధదుతయ్యశూన్యం
 భగ్నాత్పర్యస్తరథం త్షణేన,
 రామాచరిత్రాణిహస్తయోధం
 నేనానివేశం తుములం చకార.

౪౯

పదచ్ఛేదము.— సః, చిన్న బంధదుతయ్యశూన్యం, భగ్నాత్పర్యస్తరథం,
 త్షణేన, రామాచరిత్రాణిహస్తయోధం, నేనానివేశం, తుములం, చకార.

అర్థము.— సః=ఆగజము, చిన్న బంధదుతయ్యశూన్యం=చిన్న=చేదించు బడిను
 బంధ=బంధనములుగలిగిన, దుత=పరుగైతిపోయిన, య్య=అశ్వములుగలిగిన, శూన్యం
 =శూన్యమయిన, భగ్నాత్పర్యస్తరథం=భగ్న=అరిగిపోయిన, అక్ష=అచ్చులుకలిగిన

గనుకనే, పద్యస్తంభశ్చస్తంభయః, కం = రథమునకల, రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం-రామా = శ్రీలక్ష్మణుల, పరిత్రాణం = రక్షణమును విహస్తం = వ్యాకులునయ్యెను, యోధం = యుద్ధభటులు కలన, సేనానివేశం = సేనానిపాలనమును, క్షణేన = తక్షణమాత్రముచేత, తుములం = సమకాలమునదానినిగ, చకార = చేసెను.

అకారం. — చకార = చేసెను. కం = ఏది? సః = ఆరణ్యము. కం = దేరిరి? సేనానివేశం = సేనానిపాలనమును (చకర్త కర్తయోగము). కంభూతం = ఎత్తెదానినిగ? తుములం = సమకాలమునదానినిగ. కేవ = దేరిచేత? క్షణేన = తక్షణమాత్రముచేత. సేనానివేశం కథంభూతం = సేనానిపాలనమెట్టిది? రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం = శ్రీలక్ష్మణుల సమరక్షణమునందు వ్యాకులుయుయుద్ధభటులకలగినవని. పునః కథంభూతం = ఇంకయునెట్టిది? భగ్నాక్షపద్యస్తంభం = పరిగిన అద్భుతులకలగనుకనే పద్యస్తంభములయిన రథములకలగినది. పునః కథంభూతం = ఇంకయునెట్టిది? భిన్నబాధ ప్రత్యక్షకూర్మం = చేరింపఁబడిన బాధనములకలగి పలుకెన్నితావుదుండెడి అశ్వములు కలగినవియు శూర్యమునది.

శబ్దరూపసమాసము. — ఈ, ఈ, తౌ, తే. తద్బట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. భిన్నబాధ ద్రుతయ్యకూర్మం-భిన్నాః బాధాః యైస్తే భిన్నబాధాః, యుగంవహంతీతి యుగ్యాః, భిన్నబాధాః ద్రుతాః యుగ్యాః యస్మిన్ సః భిన్నబాధ ద్రుతయ్యకూర్మం, భిన్న...య్యకూర్మసౌ శూర్యశ్చ భిన్న...శూర్యః, తం భిన్న...శూర్యం; శూర్యం, శూర్య, శూర్య. భిన్న...శూర్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. భగ్నాక్షపద్యస్తంభం - భగ్నాః అక్షాః యేషం తే భగ్నాక్షాః, భగ్నాక్షాః పద్యస్తాః రథాః యస్మిన్ సః భగ్నా...రథః, తం భగ్నా...రథం; రథం, రథా, రథా. భగ్నాక్ష...రథశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. క్షణేన-క్షణేన, క్షణాధ్యంతం, క్షణేన. క్షణశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం = రామానాం పరిత్రాణం రామాపరిత్రాణం, రామాపరిత్రాణే విహస్తాః రామా...విహస్తాః, రామా...విహస్తాః యోధాః యస్మిన్ సః రామా...యోధాః, తం రామా...యోధం; యోధం, యోధా, యోధా. రామా...యోధశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. సేనానివేశం. సేనాయాః నివేశః సేనానివేశః, తం సేనానివేశం; నివేశం, నివేశ, నివేశ. సేనానివేశశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. తుములం-తుములం, తుములా, తుములా. తుములశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రయః, చక్ర. 'దుకృష్టకరణ' ఇత్యస్తాధాతో నృకర్తకాత్కర్తరీభూతేతిక్ ఖరస్వైరదే ప్రథమపురుషైకవచనాత్.

వాగ్భాష. — స ఇతి. సః గజః భిన్నాః బాధాః యైస్తే భిన్నబాధాః, ద్రుతాః పలాయితాః యుగం వహంతీతి యుగ్యాః 'తద్వహతి రథయుగస్రావక' మితి యత్ప్రకృత్యయః. అక్షాః యస్మిన్ సః స చాసౌ శూర్యశ్చ తం అక్షాః రథాపయవాః దాదువేషం, 'అక్షో రథస్యావయవే పాశకేఽప్యుక్త మింద్రియ' ఇతి శాఖ్యతః.

భగ్వాః అత్రాః యేషాం ఆత ఏవ వర్తంతాః రథాః యస్మిన్ తం, రామాణాం శ్రీగాం
పరిత్రాణే సంరక్షణే విహంతాః వ్యాకులాః యోధా యస్మిన్ తం రామాపరిత్రాణవిహస్త
యోధం, 'విహస్తవ్యాకులా నమా' చిత్యచరః. సేనానివేశం, శిబిరనక్షత్రం, తుములం
సంకులం, చకార.

భావము. — ఆ సేనుఁగు ఆజమహారాజు సైన్యము విడిచినచోటికే తెంచి కలఁతఁ
దెట్లెఁగా గుఱ్ఱములు కట్టుత్రాళ్లం ప్రంచుకొని యుంటిరెను. రథములు యిరుములు విడి
గను. భటులు విహస్త శ్రీల రక్షించుకొనఁ జేకాకుపడుచుండిరి. ఇట్లు సేనయంతయుఁ
జిందరవందర యయ్యెను.

శ్లో. త మావతంతం నృపతే రివధ్యః,
వన్యః కరీతి శ్రుతవా న్కు-మారః,
నివర్తయిష్య న్విశిఖేన కుంభే
జఘాన నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః.

౫౦

పదచ్ఛేదము. — తం. ఆవతంతం, నృపతే, అవధ్యః, వన్యః, కరీ, ఇతి, శ్రుతవాన్,
కుమారః, నివర్తయిష్యన్, విశిఖేన, కుంభే, జఘాన, నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః.

అర్థము. — నృపతే = రాజుచేత, వన్యః = వనమందుఁబుట్టిన, కరీ = గజము, అవధ్యః =
సంహరింపఁబడఁగినది కాదు. ఇతి = ఇట్లుని, శ్రుతవాన్ = శాస్త్రమువలన తెలిసిన, కుమారః =
ఆజమహారాజు, ఆవతంతం = ఎదురుగవచ్చుచునుండెడి, తం = ఆగజమును, నివర్తయిష్యన్ =
మేనుకకుమర్లించఁదలఁచిన, నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గస్యన్ - నాత్యాయత = అలిదిర్ఘముగా
నట్లు, కృష్టః = ఈడ్వఁబడిన, శార్ఙ్గస్యన్ = ధనస్సుకలవాడగుచు, విశిఖేన = బాణముచేత,
కుంభే = కుంభస్థలమునందు, జఘాన = ప్రహరించెను.

అకాంక్ష. — జఘాన = ప్రహరించెను. కః = ఎవఁడు? కుమారః = ఆజమహారాజు. కం =
దేనిని? తం = ఆగజమును (సకర్త క...ము). కస్మిన్ = దేనియందు? కుంభే = కుంభస్థలమునందు.
కేన = దేనిచేత? విశిఖేన = బాణముచేత. కథంభూతస్యన్ = ఎటువంటివాడగుచు? నాత్యాయ
తకృష్టశార్ఙ్గస్యన్ - నాత్యాయత = అలిదిర్ఘముకానట్లుగా, కృష్టః = ఈడ్వఁబడిన, శార్ఙ్గస్యన్
ధనస్సుకలవాడగుచు. కథంభూతః = ఎట్టివాడుగనుక నేనివర్తయిష్యన్ = వెనుకకుమర్లించ
దలఁచినవాడుగనుక నే. తంకథంభూతం = ఆగజమెట్టిది? ఆవతంతం = ఎదురుగవచ్చుచుండున
ది. కుమారః కథంభూతః = ఆజమహారాజెట్టివాడు? శ్రుతవాన్ = శాస్త్రమువలన తెలిసినవా
డు. మిలి = ఎవని? ఇతి = ఇట్లు, అవధ్యః = సంహరింపఁబడఁగినది కాదు. కన్య = ఎవనిచేత?

నృపతేః=రాజుచేత. కః=ఏది? కరీ=గజము (కర్పణిప్ర...ము). కరీకథంభూతః = గజ మెట్టిది? వన్యః=వనమందుఁబుట్టినది.

శబ్దరూపనమాసములు.—తం-తం, తౌ, తా. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆవ తంతం-ఆవతంతం, ఆవతంతౌ, ఆవతతః. ఆవతచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. నృపతేః-నృణాం వతిః నృవతిః, తస్య నృపతేః; నృపతేః, నృపతోః, నృపతీనాం. నృవతిశబ్దః ఇ, పు, మ, ఏ. అవధ్యః-హంతుంయోగ్యః = ఘ్నః, వన్యోవభవతిత్వవధ్యః; అవధ్యః, అవధ్యౌ, అవధ్యా. అవధ్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. వన్యః-వనేభవః వన్యః; వన్యః, వన్యౌ, వన్యా. వన్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కరీ-కరోఽస్మాస్తీతి కరీ; కరీ, కరిణౌ, కరిణి. కరిణశబ్దః స, పు, ప్ర, బ. ఇతి-అప్య. శ్రుతవాక్-శ్రుతవాక్, శ్రుతవంతౌ, శ్రుతవంతః. శ్రుతవ చ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. కుమారి-కుమారిః, కుమారౌ, కుమారాః. కుమారశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. నివర్తయిష్యక్-నివర్తయిష్యక్, నివర్తయిష్యంతౌ, నివర్తయిష్యంతః. నివర్తయిష్య చ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. విశిఖేన-విశిఖేన, విశిఖాభ్యాం, విశిఖైః. విశిఖశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. కుంభే-కుంభే, కుంభయోః, కుంభేః. కుంభశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. జఘాన-జఘాన, జఘ్నుతుః, జఘ్నుః. 'హసహింసాగత్యో' రిత్వస్యా ధాతో నృకర్తృకాత్కర్తృ భూతేలిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నాత్యాయత కృప్తశార్ఙ్గః-అత్యాయతంనభవతి నాత్యాయతం, నాత్యాయతం యథాతథా కృప్తం నాత్యాయతకృప్తం, శృన్వస్య వికారః శార్ఙ్గం, నాత్యాయతకృప్తం శార్ఙ్గం యేన సః నాత్య...శార్ఙ్గః; నాత్య...శార్ఙ్గః, నా...శార్ఙ్గా, నా...శార్ఙ్గాః. నాత్య...శార్ఙ్గశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. నృపతేః రాజ్ఞః, వనేభవః వన్యః, కరీ, అవధ్యః హంతు మయోగ్య ఇతి, శ్రుతవాక్ శాస్త్రా దపి జ్ఞాతవాక్, కుమారిః ఆజః, ఆవతంతం ఆభిరా వంతం, గజం, నివర్తయిష్యక్ స తు ప్రచారిష్యక్, ఆతపివ నాత్యాయతం అసతిదీర్ఘం న ఇర్థస్యనశబ్దస్య 'సుపు' పేతిసమాసః. కృప్తశార్ఙ్గః ఈషదాకృప్తచాపస్య, విశిఖేన బాణేన కుంభే జఘాన. ఆత్ర చాక్షుషః లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం నఖ ర్యాల్ ఇయం హి శ్రీ శ్యేకరిణ ఇతి. ఆత ఏవ యుద్ధాదన్యత్ర ద్యౌతనార్థం వనగ్రహ ñం కృతం.

భావము.—యుద్ధములోఁదక్క నన్యథలంఘన నేనుఁగుఁడంటఁగూడ దనెడిరా స్త్రమును దెలిసినయజనుఁరాజు ఎదురుగ వచ్చుచునుండెడి ఏనుఁగును వెనుకకుమల్లింప దానికుంభఫలమువైన ధనుస్సును మిగులనీడ్వకయే యొకబాణమును బ్రయోగించెను. శ్లో. స విదధమాత్రః కిల నాగరూపం ఉత్సృజ్య తద్విస్థితమన్యదృష్ట్యః,

స్ఫురత్ప్రభావంబులమధ్యవర్తి కాంచం ముర్రోవ్యమచరం ప్రపేదే.

పదచ్ఛేదము — సః, విధమాత్రః, కిల, నాగరూపం, ఉత్సృజ్య, తద్విస్తీతనైస్య
దృష్టః, స్ఫురత్ప్రభావంబులమధ్యవర్తి. కాంచం, పులి, వ్యోమచం, ప్రపేదే.

అర్థము. — సః = ఆగజము, విధమాత్రః కిల = కొట్టబడినంతలానే, నాగరూపం = గజ
శరీరమును, ఉత్సృజ్య = విడిచి, తద్విస్తీతనైస్య = తద్విస్తీతమునైస్య = ఆవృత్తాంతముచేత, విస్తీత
= ఆవృత్తయై క్తులైన, సైస్య = సేనాజనులచేత, పుప్రస్య = చూడబడినదగుచు, స్ఫుర
త్ప్రభావంబులమధ్యవర్తి = స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచునుండెడి, ప్రభా = కాంతిలయొక్క,
మండలంబునమాహమయొక్క. మధ్యవర్తి = మధ్యదేశమునందుండెడి, వ్యోమచం = వ్యో
మ = ఆంతరిక్షమునందు, చం = సంచించెడి, పులి = విశ్వశరీరమును, ప్రపేదే = పాంచెను.

అకాంత. — ప్రపేదే = పాంచెను. కి = ఏని? సః = ఆగజము, కిం = దేనిని? పులి =
విశ్వశరీరమును (నక్కర్ని...ము). పులి కథంభూతం = విశ్వశరీరమెట్టిది? వ్యోమచరం =
ఆంతరిక్షమునందు సంచించునది. పులి కథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? స్ఫురత్ప్రభావం
బులమధ్యవర్తి = ప్రకాశించుచునుండెడి కాంతిలయొక్క సమాహమయొక్క మధ్యవర్తి
శమునందు ఉండి నది. కథంభూతస్య = ఎటువంటిదగుచు? తద్విస్తీతనైస్యదృష్టస్య =
ఆవృత్తాంతముచేత ఆవృత్తయై క్తులైన సేనాజనులచే చూడబడినదగుచు. కింక్రత్యా =
ఏమిచేసి? ఉత్సృజ్య = విడిచి. కిం = దేనిని? నాగరూపం = గజశరీరమును. కథంభూతః కిల =
ఎటువంటిదైనను? విధమాత్రః కిల = కొట్టబడినంతలానే.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః-సః, కా, తే, తచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. విధమా
త్రః-విధవివ విధమాత్రః. మాత్రః, మాత్రే, మాత్రాః. విధమాత్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర,
ఏ. కిల-ఆవ్య. నాగరూపం-నాగస్వరూపం నాగరూపం, తత్ నాగరూపం; రూపం,
రూపే, రూపాని. నాగరూపశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఉత్సృజ్య-ల్యబంతమవ్య. తద్విస్తీత
నైస్యదృష్టః-తేన విస్తీతాః తద్విస్తీతాః, సేనాయాం సమవేతాః, సైన్యాః, తద్విస్తీ
తాశ్చ తే సైన్యాశ్చ తద్వి... సైన్యాః, తద్వి... సైన్యైః, దృష్టః, తద్వి... దృష్టః; దృష్టః,
దృష్టా, దృష్టాః. తద్వి... దృష్టశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. స్ఫురత్ప్రభావంబులమధ్యవర్తి.
ప్రభావం మండలం ప్రభావంబులం, స్ఫురచ్ఛ కల్ ప్రభావంబులం చ స్ఫురత్...
మండలం, స్ఫుర...మండలస్య మధ్యః స్ఫుర...మధ్యః, స్ఫుర...మధ్యే వర్తత ఇతి
స్ఫుర...వర్తి, తత్ స్ఫుర...వర్తి; వర్తి, వర్తిని, వర్తిని. స్ఫుర...వర్తిశబ్దః న, న,
ద్వి, ఏ. కాంచం = కాంచం, కాంచే, కాంచాని. కాంచశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. పులి-
పులి, పులి, పులి. పులిశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. వ్యోమచం-వ్యోమచని చరతితి

వ్యోమచరం, కల్ వ్యోమచరం;చరం,చరే, చరాణి. వ్యోమచరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ప్రపేదే-ప్రపేదే, ప్రపేదాతే, ప్రపేదిరే; ప్రపూర్వకాత్ 'పదగతా' విశ్యస్తా ధాతోస్సకర్త కా త్కర్తృభూతే ః త్ ఆర్తనేషదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—స ఇలి. స గజః, విధిమాత్రః తాడితమాత్రః, కిల నతు ప్రహృతః, తథాపి నాగరూపం గజశరీరం, ఉత్సృజ్య. తేన వృత్తాంతేన స్సీతై నైస్సవైరిః దృష్టస్య, స్ఫురితః ప్రభామండలస్య మధ్యస్థి, కాంతం మనోహరం, వ్యోమచరం పశుః ద్విం శరీరం, ప్రపేదే ప్రాప.

భావము.—ఆయునుగు ఆదెబ్బపడడనే యనుగురూపమును విడిచి నేనాజను లాశ్చర్యపడి చూచుచుండఁగా లేజగిపుంజము గలయాకాశమునందు సంచరించుమనో హరమయిన దివ్యరూపమును బొందెను.

శ్లో. అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం
కల్పద్రుమోత్తై రవకీర్య పుష్పైః,
ఉవాచ వాగ్నీ దశనప్రభాభిః
సంవర్ధితోర్థస్థులతారహరః.

౫౭

పదచ్ఛేదము.—అథ, ప్రభావోపనతైః, కుమారం, కల్పద్రుమోత్తైః, అవకీర్య, పుష్పైః, ఉవాచ, వాగ్నీ, దశనప్రభాభిః, సంవర్ధితోర్థస్థులతారహరః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమునందు, ప్రభావోపనతైః-ప్రభావముహిమచేత, ఉపనతైః=ప్రాప్తములైన, కల్పద్రుమోత్తైః=కల్పద్రుమ=కల్పపుష్పములయందు, ఉత్తైః=పుట్టి న, పుష్పైః=కుసుమములచేత, కుమారం=అజమహారాజును, అవకీర్య=వెదచల్లి, దశనప్రభాభిః=దంతకాంతులచేత, సంవర్ధితోర్థస్థులతారహరః=సంవర్ధిత=వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన, ఉర్థస్థుల=పక్షస్థులమందలి, తార=గొప్పవైన, హరః=ముక్తాహరములుగలిగిన, వాగ్నీ=పక్షయైన, సః=ఆపురుషుఁడు, ఉవాచ=పలికెను.

అకాంత.—ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆపురుషుఁడు (అకర్తక... ము). సకథంభూతః = ఆపురుషుఁడెట్టివాఁడు? వాగ్నీ=పక్షయైనవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సంవర్ధితోర్థస్థులతారహరః=వృద్ధిఁబొందఁబడిన పక్షస్థులమునందలి గొప్పవైనముక్తాహరములు గలిగినవాఁడు. కాభిః=చేనిచేత? దశనప్రభాభిః=దంతకాంతులచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవకీర్య=వెదచల్లి. కం=ఎవనిని? కుమారం=అజమహారాజును. కైః=చేనిచేత? పుష్పైః=కుసుమములచేత. పుష్పైఃకథంభూతైః=కుసుమములచేత.

అవేహి గంధర్వపతే స్తనూజం

ప్రియంవదం మాం ప్రియదర్శనస్య.

౫౩

పదచ్ఛేదము. — మతంగశాపాల్, అవలేపమూలాల్, అవాప్తవాక్, అస్తి, మతంగజత్వం, అవేహి, గంధర్వపతేః, తనూజం, ప్రియంవదం, మాం, ప్రియదర్శనస్య.

అర్థము. — అవలేపమూలాల్ = అవలేప = గర్వమే, మూలాల్ = కారణముగగలిన, మతంగశాపాల్ = మతంగ = మతంగఋషియొక్క, శాపాల్ = శాపమువలన, మతంగజత్వం = గజబావమును, అవాప్తవాక్ = పొందినవాడు, అస్తి = అయితిని. మాం = నన్ను, ప్రియదర్శనస్య = ప్రియదర్శననామకుఁడయిన, గంధర్వపతేః = గంధర్వరాజునకు, తనూజం = పుత్రుఁడయిన, ప్రియంవదం = ప్రియపదాఘ్నిసిగా, అవేహి = తెలిసికొనుము.

అకాంక్ష. — అవేహి = తెలిసికొనుము. కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కం = ఎవనిని? మాం = నన్ను (నకర్త...ము). కథంభూతం = ఎటువంటివానిని? ప్రియంవదం = ప్రియంవదాఘ్నిసిగ, ప్రియంవదంకథంభూతం = ప్రియంవదంఁడెట్టివాఁడు? తనూజం = పుత్రుఁడయినవాఁడు. కస్య = ఎవనికి? గంధర్వపతేః = గంధర్వరాజునకు. గంధర్వపతేః కథంభూతస్య = గంధర్వరాజెట్టివాఁడు? ప్రియదర్శనస్య = ప్రియదర్శననామకుఁడయినవాఁడు. అస్తి = అయితిని. కః = ఎవఁడు? అహం = నేను (అకర్త...ము). కథంభూతః = ఎటువంటివాఁడను? అవాప్తవాక్ = పొందినవాఁడను. కిం = దేనిని? మతంగజత్వం = గజభావమును. కస్మాల్ = దేనివలన? మతంగశాపాల్ = మతంగఋషియొక్క శాపమువలన. మతంగశాపాల్ కథంభూతాల్ = మతంగఋషియొక్క శాపమెట్టిది. అవలేపమూలాల్ = అహంకారమేకారణముగగలినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — మతంగశాపాల్ = మతంగస్యశాపః మతంగశాపః, తస్మాల్ మతంగశాపాల్; శాపాల్, శాపాభ్యాం, శాపేభ్యః. మతంగశాపశబ్దః అ, పు, వం, వి. అవలేపమూలాల్ = అవలేప ఏవమూలం యస్య సః అవలేపమూలః, తస్మాల్ అవలేపమూలాల్, మూలాల్, మూలాభ్యాం, మూలేభ్యః. అవలేపమూలశబ్దః అ, పు, వం, వి. అవాప్తవాక్ = అవాప్తవాక్, అవాప్తవంతే, అవాప్తవంతః. అవాప్తవచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, వి. అస్తి - అస్తి, స్యః, స్త్యః. 'అసభువీ' త్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరి భూతే లిట్ చరన్తైవదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. మతంగజత్వం = మతంగజస్య భావః మతంగజత్వం, తల్ మతంగజత్వం; మతంగజత్వం, మతంగజత్వే, మతంగజత్వాని. మతంగజత్వశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. అవేహి - అవేహి, అవేతాల్, అవేతం, అవేత. అవ ఆజ్ ఇత్యుభ సర్గద్వయత్రాత్ 'ఇజ్'కా'విత్త్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లాట్ చరన్తైవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. గంధర్వపతేః = గంధర్వాణాం పతిః గంధర్వపతిః,

అకాంక్ష. — ప్రకృతిః=స్వభావము కా=ఏది? సా=అశీతలత్వము(అగర్హ...
ము). యత్=ఏదికర్త. కిం=ఏమి? తైత్వం=శీతలస్వము(అగర్హకప్రయోగము) అగ్నిశ్చ
తపసంప్రయోగాత్=పహ్నియొక్కగాని సంబంధమునలన. కిం=ఏమి? ఉష్ణత్వం=చేడి
మి (అగర్హ...ము). కస్య=దేని? జలస్య=ఉదకమునకు. కాం=ఎట్లు? శాహి=అదేసి.
అగచ్ఛత్=పొందెను. కశ్చ=ఎవడును? సః=ఆ. మహ్నిశ్చ=మతంగబుష్టియు. కాం
=దేని? మృదుతాం=శాంతిని (సకర్త...ము). కదా=ఎప్పుడు? పశ్చాత్=అనంతర
మందు. కశంభూతస్య=ఎటుంటివాడగుచు? అనునీతస్య=సమాధానము పెట్టబడి
నవాడగుచు. కేన=ఎవనిచేత? మయా=నాచేత మయాకశంభూతేన=నేనెట్టివాడను?
ప్రణలేన=నమ్ముడయినవాడగు.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః-సః, తా, లే. తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, ఏ. చ-ఆ
వ్య. ఆనునీతః-అనునీతః, అనునీతౌ, అనునీతాః. అనునీతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రణ
లేన-ప్రణలేన, ప్రణతాభ్యాం, ప్రణతైః. ప్రణతశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. పశ్చాత్-
అవ్య. మయా-మయా, అవాభ్యాం, అప్తాభిః. ఆస్తచ్చట్టః ద, పు, తృ, ఏ. మహ్నిః-
మహాంశ్చాసౌబుష్టిశ్చ మహ్నిః; మహ్నిః, మహ్నీ, మహర్షయః. మహ్నిశబ్దః ఇ,
పు, ప్ర, ఏ. మృదుతాం-మృదోర్భావః మృదుతా, తాం మృదుతాం; మృదుతాం,
మృదులే, మృదుతాః. మృదుతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అగచ్ఛత్ - అగ
చ్ఛత్, అగచ్ఛతాం, అగచ్ఛత్. 'గచ్ఛతా' విత్త్యస్తాద్ధాతో స్సకర్త కాత్కర్తరిభూతే
లజ్జాపరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః-ఉష్ణత్వం-ఉష్ణస్వభావః ఉష్ణత్వం; ఉష్ణత్వం,
ఉష్ణత్వే, ఉష్ణత్వాని. ఉష్ణత్వశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. అగ్నితపసంప్రయోగాత్-అగ్నిశ్చ
ఆతపశ్చఅగ్నితపా, అగ్నితపయాః సంప్రయోగః అగ్నితపసంప్రయోగః,
తస్మాత్ అగ్నితపసంప్రయోగాత్; సంప్రయోగాత్, సంప్రయోగాభ్యాం, సంప్రయో
గేభ్యః. అగ్నితపసంప్రయోగశబ్దః ఆ, పు, వ, ఏ. తైత్వం-శీతస్వభావః తైత్వం;
తైత్వం, తైత్వే, తైత్వాని. తైత్వశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. హి-ఆవ్య. యత్-యత్, యే,
యాని. యచ్చట్టః ద, న, ప్ర, ఏ. సా-సా, లే, తాః. తచ్చట్టః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.
ప్రకృతిః-ప్రకృతిః, ప్రకృతీ, ప్రకృతయః. ప్రకృతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. జలస్య-
జలస్య, జలయోః, జలానాం. జలశబ్దః ఆ, న, ప, బ.

వ్యాఖ్యా. — సఇతి. మహర్షి ర్మతంగశ్చ ప్రణలేన నప్రణే మయా అనునీత
స్య, పశ్చాత్తృదుతాం శాంతిం అగచ్ఛత్. కయాద్యోఽభూ విత్కర్త. తథాహి—
జలస్య ఉష్ణత్వం, అగ్నే రాతపస్య వా, సంప్రయోగా తృపరాత్, న కు ప్రకృ
త్యా ఉష్ణత్వం, యత్ తైత్వం శీతలత్వం, సా శీతలతా, ప్రకృతిః స్వభావః విధేయ
ప్రాధాన్య త్నైతి స్త్రీలింగనిర్దేశః. మహర్షిగా మపి శాంతిరేవ స్వభావః, న క్రధ
ఇతిభావః.

భావము. — ముట నేను ననుస్కరించి యడిగినాను. గానే మనంగమహ్నాకివశ్యా
లైచువలసిగలుగు. సిద్ధు అన్నిచేత గాని ఎదురైన గాని వేడిమిని పొందినను మరల దాని
వహనము అనిశ్చయమును పొందుచున్నది గదా! అనగా ఋషులు శ్రోధులు గా రని
భావము

శ్లో. ఇత్వాకువంశప్రభవో యదా తే
భేత్స్య త్యజః కుంభ మయోముఖేన,
సంయోక్త్యనే స్వేన వపుర్తహిమ్నా
తదేత్వవోచ త్ప తపోనిధి ర్వామ్.

౫౫

సరస్వతీసము. — ఇత్వాకువంశప్రభవః. యదా, తే, భేత్స్యతి, అజః, కుం
భం, ఆయోముఖేన, సంయోక్త్యనే, స్వేన, వపుర్తహిమ్నా, తదా, ఇతి, ఆవోచత్,
నః, తపోనిధిః, మాం.

అర్థము. — ఇత్వాకువంశప్రభవః ఇత్వాకు=ఇత్వాకు రాజయొక్క, వంశ=కుల
మునందు, ప్రభవః=ఉత్పత్తిగలిగిన, అజః=అజమహారాజు, యదా=ఏకాలమునందు,
తే=నీయొక్క, కుంభం=కుంభస్థలమును, ఆయోముఖేన=బాణముచేత, భేత్స్యతి=భే
దింపగలడో? తదా=అకాలమునందు, స్వేన=స్వక్రియమయిన, వపుర్తహిమ్నా=శరీరము
యొక్కమహత్వముతోడ, సంయోక్త్యనే=సంబంధింపగలవు. ఇతి=ఈ ప్రకారముగ,
నః=ఆ, తపోనిధిః=మనంగఋషి, మాం=నన్నుగూర్చి, ఆవోచత్=పలికెను.

అకాంక్ష. — ఆవోచత్=చెప్పెను. కః=ఎవడు? నః=ఆ, తపోనిధిః=మనంగఋ
షి. కం=ఎనిమిదిగూర్చి? మాం=నన్నుగూర్చి (సకర్త...ము). కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈ ప్రకార
ముగ. సంయోక్త్యనే=సంబంధింపగలవు కః=ఎవడు? స్వం=నీవు (అకర్త...ము). కేన=
చేనితోడ? వపుర్తహిమ్నా=శరీరముయొక్క మహత్త్వముతోడ. వపుర్తహిమ్నా కథంభూ
తేన=శరీరమహత్వమెట్టిది? స్వేన=స్వక్రియమైనది. తదా=ఎప్పుడు? తదా=అకాలమునం
దు. భేత్స్యతి=భేదింపగలడో? కః=ఎవడు? అజః=అజమహారాజు. కం=చేనిని? కుంభం
=కుంభస్థలమును (సకర్త...ము). కేన=చేనిచేత? ఆయోముఖేన=బాణముచేత. కస్య=ఎ
వనియొక్క? తే=నీయొక్క. తదా=ఎప్పుడు? యదా=ఏకాలమునందు. అజః కథంభూ
తః=అజమహారాజెట్టివాడు? ఇత్వాకువంశప్రభవః=ఇత్వాకు రాజయొక్కకులమునం
దు ఉత్పత్తిగలవాడు.

శబ్దరూపనమాసములు. — ఇత్వాకువంశ ప్రభవః - ఇత్వాకోః వంశః ఇత్వాకు
వంశః, ఇత్వాకువంశే ప్రభవో యస్య సః ఇత్వాకువంశప్రభవః; ప్రభవః, ప్రభవో,

ప్రభవాః. ఇత్వాకువంశప్రభవశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.యదా-యస్మిన్ కాలే యదా-
అవ్య. తే-తవ తే, యవయోః వాం, యుష్మకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, వ, ఏ.
భేత్స్యతి-భేత్స్యతి, భేత్స్యతి, భేత్స్యతి. 'భిష్మద్దారణ' ఇత్యస్తాధాతో స్పక
ర్కకాత్కర్తరి భవిష్యతి లృప్పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకచనాన్తః. అజః-అజః, అజా,
అజాః. అజశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కుంభం-కుంభం, కుంభౌ, కుంభాన్. కుంభశబ్దః
ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అయోముఖేన-అయోరూపం ముఖం యస్య సః అయోముఖః, తేన
అయోముఖేన; ముఖేన, ముఖాభ్యాం, మ్ముఖే. అయోముఖశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. సం
యోత్యసే-సంయోత్యసే, సంయోత్యేథే, సంయోత్యేథ్యే. సమపూర్వకాల్ 'యజర్
యోగ' ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తరిభవిష్యతి లృప్తనవదే మధ్యమపురుషై
కవచనాన్తః. స్నేహ-స్నేహ, స్వాభ్యాం, ద్వి. స్వశబ్దః ఆ, పు, తృ, ఏ. వపుర్తహి
మ్నా-మహతోభావః మహిమా, వపురః మహిమా వపుర్తహిమా, తేన వపుర్తహిమ్నా;
మహిమ్నా, మహిమభ్యాం, మహిమభిః. వపుర్తహిమశబ్దః న, పు, తృ, ఏ. తదా-
తస్మిన్ కాలే తదా-అవ్య. ఇతి-అవ్య. అహోచత్-అహోచత్, అహోచతాం, అహోచత్.
'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్తాధాతో స్పకర్కకాత్కర్తరి భూలే లజ్జా పరస్వైవదే ప్రథమ
పురుషైకవచనాన్తః. నః-నః, తో, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. తపోనిధి-తపసాం
నిధిః తపోనిధిః, నిధిః, నిధీ, నిధయః. తపోనిధిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. మాం-మాం మా,
అవాం నా, అస్మాన్ నః. అస్తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్వాక్వీతి. ఇత్వాకువంశే ప్రభవోయస్యసః అజః, యదా, తేత.
వకుంభం అయోముఖేన లోహగ్రేణ శరేణ, భేత్స్యతి విదారయిష్యతి, తదాస్నేహపృ
షోమహిమ్నా, పునస్సంయోత్యసే సంగచ్ఛసే, ఇతిఅసేనప్రకారేణ, సః తపోనిధిః
తపసాం స్థానభూతః, మతంగః మామహోచత్.

భావము.—ఇత్వాకువంశస్థుఁ డయినయజుమహారాజు నీకుంభస్థలమును బాణము
చేత ఎపుడు భేదించగలఁడో అపుడు నీదివ్యరూపమును బొందగల పని యాయన యీ
నతిచ్చెను.

శ్లో. సమైచిత స్సత్వవతా త్వయాహం
శాపా చ్చిరప్రార్థితదర్శనేన,
ప్రతిప్రియం చే ద్భవతో న కుర్యాం
వృథా హి మే స్యా త్స్వపదోపలభిః.

౫౬

పదచ్ఛేదము.—సమైచితః, సత్వవతా, త్వయా, అహం, శాపాత్, చిరప్రా

గృతదర్శనేన, ప్రతిప్రియం, చేత్, భవతః, న, కుర్యాం, పృథా, హి, మే, స్వాత్, స్వవదోపలభ్యి.

అర్థము.—చిరప్రాగృతదర్శనేన-చిర=బహుకాలమువలన, ప్రాగ్=కోర్కఃబడిన, దర్శనేన=దర్శనముగల, సత్వవతా=బలముకలిగిన, స్వయా=నీచేత, అహం=నేను, కాపాత్=కాపమువలన, సమైచితః=విడింప బడితిని, భవతః=నీకు, ప్రతిప్రియం=ప్రత్యుపకారము నకుర్యాం=చేయనివాడనయితిరా, మే=నాయొక్క, స్వవదోపలభ్యి-స్వ=స్వకీనురులన, వద=స్తానముయొక్క, ఉపలభ్యి=ప్రాప్తి, పృథాహి=వ్యర్థమయిన ట్టిదే, స్వాత్ =ఆగును.

అర్థము.—స్వా =ఆగును. కా=నిన? స్వవదోపలభ్యి=స్వకీయమయిన స్థాన మయొక్కప్రాప్తి (ఆకర్ష...ము). కం=ఎట్టిదే? పృథాహి=వ్యర్థమయినదే. కస్య=ఎవ నియొక్క? మే=నాయొక్క. నకుర్యాంచేక=చేయనివాడనయితిరా కః=ఎవడు? అహం=నేను కం=దేనిని? ప్రతిప్రియం=ప్రత్యుపకారమును (సకర్ష...ము). కస్య=ఎవ ని? భవతః=నీకు. సమైచితః = విడింపబడితిని. కేన = ఎవనిచేతను? త్వయా=నీ చేతను. కః=ఎవని? అహం=నేను (కర్తృణి...ము). కస్తాత్=దేనివలన? కాపాత్= కాపమువలన. స్వయా కథంభూతేన=నీవెట్టివాడవు? సత్వవతా=బలముగలవాడవు. పునః కథంభూతేన=మొకయునెట్టివాడవు? చిరప్రాగృతదర్శనేన=బహుకాలమువలన గోర్కబడిన దర్శనముకలవాడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సమైచితః-సమైచితః, సమైచితే, సమైచితాః. సమైచితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. సత్వవతా-సత్వయస్వాస్తీతి సత్వవాక్, లేన సత్వ వతా; సత్వవతా, సత్వసద్భ్యాం, సత్వసద్భ్యి. సత్వవచ్ఛబ్దః త, పు, త్వ, వి. త్వయా- త్వయా, యవాభ్యాం, యుష్టాభ్యి. యుష్టచ్ఛబ్దః ద, పు, త్వ, వి. అహం-అహం, అవాం, వయం ఆస్తచ్ఛబ్దః స, పు, ప్ర, వి. కాపాత్-కాపాత్, కాపాభ్యాం, కాపేభ్యః. కాపశబ్దః ఆ, పు, షం, వి. చిరప్రాగృతదర్శనేన-చిరప్రాగృతం చిరప్రాగృతం, చిరప్రాగృతం దర్శనయస్యస చిరప్రాగృతదర్శన, లేన చిర...దర్శనేన; దర్శనేన, సర్వ నాభ్యాం, దర్శనై చిరప్రాగృతదర్శనశబ్దః ఆ, పు, త్వ, వి. ప్రతిప్రియం-ప్రతిప్రియం, ప్రతిప్రియే, ప్రనిప్రియాణి. ప్రతిప్రియశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. చేత్-ఆవ్య. భవతః- భవతః, భవతో, భవతాం. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ష, వి. న-ఆవ్య. కుర్యాం-కుర్యాం, కుర్యావ, కుర్యామ. 'ఉకృచ్ఛోకరణే' ఉక్తస్తాథాతో నృకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాదా ణిజ్ఞపదైవదే ఉత్తమపునువైకవచనాదః. పృథా-అవ్య. హి-అవ్య. మే-మమ మే, ఆవయాః నా, ఆస్తాకం నః. ఆస్తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, వి. స్వాత్ - స్వాత్,

సాక్షాత్, స్వః. 'అపభ్రంశి'త్వస్యాద్భాతాంతరీకాత్కర్తరి విశ్వాదాః తేన పరబ్రహ్మే
ప్రథమపురుషైకవచనాత్. స్వపదోపబద్ధిః-స్వస్య పదం స్వపదం, స్వపదస్య ఉపబద్ధిః
స్వపదోపబద్ధిః ఉపబద్ధిః, ఉపబద్ధి, ఉపబద్ధయః. స్వపదోపబద్ధిఃః క, (త్రి), (క, ప.

వృత్తి... సమైక్యవిజ్ఞానం, చింతనానికంటే చిరకాలం కాలక్షేతం, చింతనయే వ్యతీతం, సత్వవితా బలవతా, త్వయా, అనాం, శాపాత్, సమైక్యవిజ్ఞాన మోక్షం ప్రాప్తితః, భవతః, ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారం, నకుర్యాం ఏ, మే న్యుదోపలభ్యః స్వస్థానస్రాక్షి, 'నవం వ్యసనితత్రాణస్థానలత్తంఘ్రి'స్తు' వ్యవసయరః. పృథా స్వాత్, 'వ్యర్థకే తు పృథా ముఖే' త్యమరః. తదుక్తం 'ప్రతికర్తు మశక్యవ్య జీతా న్దరణం పరం' త్వతోపకారస్య ప్రత్యుపకారం కర్తవ్య ఇతి భావః.

భావము. — నేను బహుకాలమునుండి నీదర్శనమును సరిక్షించు చుండగా ఇప్పుడు బలవంతుడయిన నీచేత నేను శాపవిముక్తుడనైతిని. నీకు నేను ప్రత్యుపకారము చేయనియెడల నాపదవి ద్వర్ధమగును.

ప్రశ్న. సమ్రాజ్యం నామ సభే సమ్రాజ్యం
 యోగసంహారవిధి క్షమంత్రి,
 గాంధర్వ మూర్త్యు నుత సమ్రాజ్యం
 న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తా.

५२

పదచ్ఛేదము — సమైహనం, నామ, సభే,మమ, ఆత్మం, ప్రయోగసంహారవి
భక్తమంత్రం, గాంధర్వ, ఆనత్వ, యతః, ప్రయోప్తిః, న, చ, అంహింసావిజయః,
చ, హసే.

అర్థము — హాసభే = ఓయిన్నే హితుడా! ప్రయోగసంహారవిభక్తమంత్రం -
 ప్రయోగసంహార = ప్రయోగోపసంహారములయందు, విభక్త = విభాగముచేయబడిన,
 మంత్రం = మంత్రముకలిగిన, గాంధర్వం = గంధర్వదేవతాకమైన, సప్తాహనంసా = సప్తా
 హనము అనె ప్రసిద్ధమయిన, మమ = నాయొక్క, అస్త్రం = అస్త్రమును, ఆధత్స్వ = గ్రహిం
 పుము. యతిః = యోగ్యుడైనానాస్త్రమువలన, ప్రయోధుః = ప్రయోగించినవానికి, అరి
 హింసా = అరి = శత్రువులవలన, హింసా = హింస, నచ = లేదో, విజయశ్చ = విజయమును,
 హనే = హాసగతమయినదో.

అకర్త...ము). నచ=లేదో. కా=ఏదీ అనిపించినా=శత్రువులవలనపొందిన (అకర్త...ము).

కన్య=ఎవరికి? ప్రయోక్త=ప్రయోగించినవానికి కన్య=దేనివలన? యతః=ఎవసమైహా
నా. శ్రుమువలన, ఆశత్సన్వ=గ్రహించుము. కన్య=ఎవడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? ఆ శ్రుం=
ఆ శ్రుమును(సకర్త...ము), కన్య=ఎవరియొక్క? మమ=నాయొక్క. ఆ శ్రుం=కథంభూతం
=ఆ శ్రుమెట్టిది? సమైహానంనామ=సమైహాము - అని ప్రస్తావించి పునఃకథంభూతం=
ఇంక ను నెట్టిది? గాంధర్వం=గంధర్వదేవతాకం. పునః కథంభూతం = ఇంకయు
నెట్టిది? ప్రయోగసంహారవిభక్తిమంత్రం=ప్రయోగసంహారములయందు విభాగముచేయు
బీజవ మంత్రముగానిన. కన్యసంబుధి? హేసఖే=ఓ న్నేహితు డా!.

శబ్దరూపసమసమలు - సమైహానం-సమైహ్యతే అనేనేతిసమైహానం, తత్
సమైహానం; సమైహానం, సమైహానే, సమైహానాని. సమైహానశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి.
నామ-అవ్య. సఖ=హేసఖే, హేసఖాయా, హేసఖాయః. సఖశబ్దః ఇ, పు, సం, వి.
మమ-మమ పే, ఆవయోః నా, అస్తాకం నా, ఆస్తచ్చబ్బి ద, పు, మ, వి. ఆ శ్రుం-ఆ శ్రుం,
అస్తే, అస్తే ఆ శ్రుశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. ప్రయోగసంహారవిభక్తిమంత్రం-ప్రయో
గశ్చ సంహారశ్చ ప్రయోగసంహారా, ప్రయోగసంహారయోః విభక్తిః ప్రయోగ...వి
భక్తి, ప్రయోగ...విభక్తి మంత్రః యస్యతత్ ప్రయోగ...మంత్రం, తత్
ప్రయోగ...మంత్రం; మంత్రం, మంత్రే, మంత్రాణి. ప్రయోగ...మంత్రశబ్దః ఆ, న,
ద్వి, వి. గాంధర్వం-గంధర్వదేవతాస్య గాంధర్వం, తత్ గాంధర్వం; గాంధర్వం, గాం
ధర్వే, గాంధర్వాణి. గాంధర్వశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. ఆధత్స్వ-ఆధత్స్వ, ఆదధాధాం,
ఆదధ్యం. ఆజుర్వకాత్ 'దుధాఖే' ధారణాపణయో' రంత్యస్తాధ్ధాతో స్సకర్తకా
త్కర్తరి నిఘాదో ణాత్ అన్తినేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. యతః-తసిత్
ప్రత్యయాంతమవ్య. ప్రయోక్తః - ప్రయోక్తః, ప్రయోక్త్రీ, ప్రయోక్తాణాం.
ప్రయోక్తశబ్దః ఋ, పు, మ, వి న-అవ్య. చ-అవ్య. ఆహింసా-ఆహిన్యః హింసా
ఆహింసా; హింసా, హింసే, హింసాః. ఆహింసాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. విజయః-
విజయే, విజయా, విజయాః. విజయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. చ-అవ్య. హస్తే - హస్తే,
హస్తయోః, హస్తేషు. హస్తశబ్దః ఆ, పు, స, వి.

విభక్తి. - సమైహానమితి. హేసఖే, సఖశబ్దేన సమగ్రతతోక్తా, యథోక్తం,
'అత్యాదిగహనో బంధుః సదైకానుమత స్సృహ్యత్, ఏకక్రియం భవేన్నిత్రం సమ
స్థానా స్సఖా మత'ఇతి. ప్రయోగసంహారయోః, విభక్తి మంత్రః యస్య తత్తథోక్తం,
వినియుక్తం మంత్రమిత్యర్థః. గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం, సంమైహ్యతే అనేనేతి
సంమైహానం నామ మమ ఆ శ్రుం, ఆధత్స్వ గృహణ, యతః యస్తాత్, ప్రయోక్తః
ఆ శ్రుప్రయోగిణి, ఆహింసా ఆహిన్య స్సకాకాత్ హింసా చ, విజయశ్చ హస్తే హస్త
గతః, విజయో భవతీత్యర్థః.

భావము — ఓ చెరికాండా! ఏయ ప్రయోగము చేత శత్రువులవలనఁ దనకుఁ పా
ధిసంభవించక వారుజయింపఁబడుచున్నారో అట్టిసమైహస మనెడియశ్రుమును నీకు
నేను ఇచ్చుచున్నాను. ఆయశ్రుము ప్రయోగించుటకును ఉపసంహారము (అనగా
పెనుకకు త్రిప్పట) చేయుటకును దగిన గంభీర్యదేంతాసంబంధములయిన రెండిమంత్ర
ములను నీకు నుపదేశము చేయుచున్నాను.

ఆవ. వధలజ్జితః కథ మశ్రుగ్రహణపర స్స్యాం? ఇతిచే తత్రాహ.—

శ్లో. అలం హ్రియా మాం ప్రతి యన్తుహూర్తం

దయాపరోఽభూః ప్రహరన్మపి త్వహి,

తస్మా దుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం

మయి త్వయా న ప్రతిషేధరాక్ష్యహి.

౫౮

పదచ్ఛేదము.—అలం, హ్రియా, మాం, ప్రతి, యన్, మహూర్తం, దయా
పరః, అభూః, ప్రహరన్, అపి, త్వం, తస్మాత్, ఉపచ్ఛందయతి, ప్రయోజ్యం, మయి,
త్వయా, న, ప్రతిషేధరాక్ష్యం.

అర్థము.—మాంప్రతి=నన్నుగూర్చి, హ్రియా=ప్రహరినిమిత్తమగు లజ్జచేతను,
అలం=చాలును. యన్=ఏ కారణమువలన, త్వం=నీవు, మాం=నన్ను, ప్రహరన్మపి=ప్రహ
రించినవాఁడనయినప్పటికిని, మహూర్తం=ముహూర్తమాత్రమందు, దయాపరః=దయా
శాలివైనవాఁడవు, అభూః=అయితివో, తస్మాత్=ఆ కారణమువలన, ఉపచ్ఛందయతి=
ప్రాప్తనచేయుచుండెడి, మయి=నాయందు, త్వయా=నీచేత, ప్రతిషేధరాక్ష్యం=ప్రతిషేధ=
పరిహారమనెడి, రాక్ష్యం=పరుషత్వము, నప్రయోజ్యం=ప్రయోగింపఁబడతనినదికాదు.

ఆనంత.—నప్రయోజ్యం=ప్రయోగింపఁబడతనినదికాదు. కేన=ఎవనిచేత ?
త్వయా=నీచేత కిం=ఏది? ప్రతిషేధరాక్ష్యం=పరిహారమనెడిపరుషత్వము (కిర్రే...
ము). కస్మిన్=ఎవనియందు? మయి=నాయందు. మయికథంభూతే=నేనెట్టివాడను? ఉప
చ్ఛందయతి=ప్రాప్తిండుచుండెడివాడను. తస్మాత్=దేనివలన? తస్మాత్=ఆ కారణమువ
లన. అభూః=అయితివో. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (ఆకర్మ...ము). కథంభూతః=ఎ
ట్టివాడవు? దయాపరః=దయాశాలియైనవాడవు. కం=దేనియందు? మహూర్తం =
ముహూర్తమాత్రమనందు. కథంభూతోఽపి=ఎట్టివాడయినప్పటికి? ప్రహరన్మపి=ప్రహ
రించినవాఁడనియ. నప్పటికి. కం=ఎవని? మాం=నన్ను. కుతః=ఎందువలనను? యన్=ఏకా
రణమువలనను. అలం=చాలును. కయా=దేనిచేత? హ్రియా=ప్రహరినిమిత్తమగులజ్జచేత,
కంప్రతి=ఎవనిగూర్చి? మాంప్రతి=నన్నుగూర్చి.

అర్థము. — నృసోమః పురుష శ్రేష్ఠః డైన, అత్త్ర విత్ = అస్త్రజ్ఞః డైన, సః = అజమహారాజు, తథేతి = అన్తే కానియని, సో మో ధృవాయాః సోమః చంద్రునివలన, ఉద్భవా యాః ఉత్పత్తిగః గిన, సరితః = నర్త దానయొక్క. పవిత్రం = పరిశుద్ధమైన, పయః = ఉదకమును, ఉపస్పృశ్య = ఆచమనము చేసి. ఉదజ్జుభిస్సృక్ = ఉత్తరాభిముఖుడైనవాడగుచు, నిగృహీతకాపాల్ - నిగృహీతః పోగొట్టుబడిన, కాపాల్ = కాపముకలిగిన, తస్మాత్ = అప్రియంపడునివలన, అస్త్రమంత్రం = అస్త్ర = సమ్రాహవాస్త్రముయొక్క, మంత్రం = మంత్రమును, జగ్రాహ = గ్రహించెను.

అకాంక్ష. — జగ్రాహ = గ్రహించెను. కః = ఎవడు? సః = అజమహారాజు. కం = దేనిని? అస్త్రమంత్రం = సమ్రాహవాస్త్రముయొక్క మంత్రమును (సకర్త...ము) తస్మాత్ = ఎవనివలన? తస్మాత్ = అప్రియంపడునివలన. తస్మాత్ కథంభూతాల్ = అప్రియంపడుడెట్టివాడు? నిగృహీతకాపాల్ = పోగొట్టుబడినకాపముగలవాడు. కథంభూతస్సృక్ = ఎట్టివాడగుచు? ఉదజ్జుభిస్సృక్ = ఉత్తరాభిముఖుడైనవాడగుచు. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ఉపస్పృశ్య = ఆచమనము చేసి. కిం = దేనిని? పయః = ఉదకమును. పయః కథంభూతం = ఉదకమెట్టిది? పవిత్రం = పరిశుద్ధమైనది. కన్యాః = దేనియొక్క? సరితః = నర్తదానయొక్క. సరితః కథంభూతాయాః = నర్తదానయెట్టిది? సో మో ధృవాయాః = చంద్రునివలన ఉత్పత్తిగః గినది. కిమితి = ఏమని? తథేతి = అటులనే కానియని. సకథంభూతః = అజమహారాజు డెట్టివాడు? అస్త్ర విత్ = అస్త్రజ్ఞః డైనవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? నృసోమః = పురుష శ్రేష్ఠః డైనవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తథా - అప్య. ఇతి - అప్య. ఉపస్పృశ్య - లగ్నబంధమవ్య. పయః - పయః, పయసీ, పయాంసి. పయశ్చట్టః స, న, ద్వి, ఏ. పవిత్రం - పవిత్రం, పవిత్రే, పవిత్రాణి. పవిత్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సోమో ధృవాయాః - సోమాల్ ఉద్భవః యస్యాస్మా సోమో ధృవా, తస్మాః సోమో ధృవాయాః; ఉద్భవాయాః, ఉద్భవయోః, ఉద్భవానాం. సోమో ధృవాశబ్దః అ, స్త్రీ, ఏ, ఏ. సరితః - సరితః, సరితోః, సరితాం. సరిచ్చట్టః త, స్త్రీ, ఏ, ఏ. నృసోమః - గాసోమ ఇవ నృసోమః; సోమః, సోమా, సోమాః. నృసోమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఉదజ్జుభిః - ఉదక్ ముఖం యస్యసః ఉదజ్జుభిః; ఉదజ్జుభిః, ఉదజ్జుభా, ఉదజ్జుభాః. ఉదజ్జుభిశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సః - సః, తా, తే. తచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, ఏ. అత్త్ర విత్ - అత్త్రం వేత్తీతి అస్త్రవిత్; విత్, విదా, విదా. అత్త్రవిచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, ఏ. అత్త్రమంత్రం - అస్త్రస్యమంత్రః అత్త్రమంత్రః, కం అస్త్రమంత్రం; మంత్రం, మంత్రే, మంత్రాల్. అస్త్రమంత్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. జగ్రాహ - జగ్రాహ, జగ్రూహతుః, జగ్రూహుః. గ్రహ ఉపాదాన ఇత్యస్తాథ్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరీభూతేట్ పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః తస్మాత్ - తస్మాత్, తాభ్యాం,

విదర్భా కథంభూతాః=విదర్భదేశములెట్టి? సౌరాజ్యరమ్యాః=సురాజ్యముచేతను
మనోహరములైనవి. యయా=తరలిపోయెను కి=ఎవఁడు? ఏకః=ఒకఁడైన ప్రియంవదుఁడు
కాఁ=చేసినిగూర్చి? చైత్రరథప్రదేశాః=ఘదేరోద్ధానములయొక్క ప్రదేశములను
గూర్చి (సకర్త...ము). కయోః=ఎవఁలొకఁడను? తయోః = ఆప్రియంవదాదులొక
లను. తయోఃకథంభూతయోః=ఆప్రియంవదాదులెటువంటివారు? ప్రాప్తవతోః=పొందిన
వారు. కి=చేసిని? సఖ్యం=స్నేహమును. సఖ్యం కథంభూతం = స్నేహమెట్టిది? ఆచిం
త్యహేతుః=అలాచింతించుకొనఁగలకారణముగ నున్నది. కస్తాత్=చేసివలన? దైవయోగాత్ =
దైవవశమువలన. కస్తిక్=చేసియందు? అప్సవి=మార్గమునందు కథం=ఎట్లుగా? ఏవం=ఈ
పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఏవం-అవ్య. తయోః-తస్య, తయోః, లేషాం తచ్చ
బ్లిః ద, పు, ష, ద్వి. అప్సవి - అప్సవి, అప్సవోః, అప్సవసు. అప్సవశబ్లిః న, పు, న,
ఏ. దైవయోగాత్-దైవస్య యోగః దైవయోగః, తస్మాత్ దైవయోగాత్, యోగాత్,
యోగాభ్యాం, యోగేభ్యః. దైవయోగశబ్లిః ఆ, పు, షం, ఏ. ఆనేదుహః - ఆనే
దుహః, ఆనేదుహః, ఆనేదుహం. ఆనేదివచ్చబ్లిః న, పు, ష, ద్వి. సఖ్యం - సఖ్యః
భావః సఖ్యం, తత్ సఖ్యం; సఖ్యం, సఖ్యే, సఖ్యాని. సఖ్యశబ్లిః ఆ, న, ద్వి, ఏ.
అచింతయిత్యా - క్త్వాంత మవ్య. ఏకః-ఏకః, ఏక, ఏకం, ఏకేన, ఏకస్తై, ఏక
స్తాత్, ఏకస్య, ఏకస్తిక్. ఏకశబ్లిః ఆ, పు, నిత్యమేకవచనే ప్ర, ఏ. యయా-
యయా, యయతుః, యయుః. 'యా ప్రాప్త' ఇత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి
భూతే ట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చైత్రరథప్రదేశాః-చైత్రరథస్య
ప్రదేశాః చైత్రరథప్రదేశాః, తాః చైత్రరథప్రదేశాః; ప్రదేశం, ప్రదేశా,
ప్రదేశాః. చైత్రరథప్రదేశశబ్లిః ఆ, పు, ద్వి, బ. సౌరాజ్యరమ్యాః-శోభనః రాజా
యస్యసః సురాజా, సురాజ్ఞః భావః సౌరాజ్యం, సౌరాజ్యేనరమ్యా సౌరాజ్యరమ్యాః,
తాః సౌరాజ్యరమ్యాః; రమ్యం, రమ్యా, రమ్యాః. సౌరాజ్యరమ్యశబ్లిః ఆ, పు, ద్వి,
బ. అపరః-అపరః, అపరా, అపరే, అపరాః. అపరశబ్లిః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. విదర్భా-
విదర్భం, విదర్భా, విదర్భాః. విదర్భశబ్లిః ఆ, పు, ద్వి, బ.

వాగ్భ్యా. — ఏవమితి. ఏవం అప్సవి మాన్దే, దైవయోగాత్ దైవవశాత్, అచిం
త్యహేతు అనిధ్యార్యహేతుకం, సఖ్యం సఖత్వం, 'సఖ్యర్య' ఇతి యప్రత్యయః.
ఆనేదుహః ప్రాప్తవతో ప్రయో ర్నధ్యే, ఏకో గంధర్వః, చైత్రరథస్య ఘదేరోద్ధానస్య,
ప్రదేశాః, 'అసోద్ధానం చైత్రరథ' మిత్యమరః. అపరః అజః, సౌరాజ్యేన సురా
జస్వత్తయా రమ్యాః, విదర్భాః, విదర్భదేశాః, యయా.

భావము. — ఈ ప్రకాశము మార్గములో దేవసంకల్పములను పుట్టించునైతని
 బొందిన అపద్ధిజాబో గంధర్వము, కుశరోద్భావము, అజమహారాజు మంచి
 రాజు గలిగినవిదర్భదేశమనవను తరలిరి.

శ్లో. తం తస్థివాంసం నగరోపకంఠే
 తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః,
 ప్రత్యుజ్జగామ క్రృతైశ్శకేంద్రః
 చంద్రం ప్రవృద్ధోర్ధ్వం వివోర్ధ్వమాత్మ.

౬౧

పదచ్ఛేదము. — తం, తస్థివాంసం, నగరోపకంఠే, తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః,
 ప్రత్యుజ్జగామ, క్రృతైశ్శకేంద్రః, చంద్రం, ప్రవృద్ధోర్ధ్వః, ఇవ, ఉర్ధ్వమాత్మ.

అర్థము. — నగరోపకంఠే = నగరముయొక్క, ఉపకంఠే = సమీపమునందు,
 తస్థివాంసం = ఉండునట్టి, తం = ఆ అజమహారాజును, తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః =
 ఆ అజమహారాజుయొక్క, అగమ = వచ్చుటచేతను, ఆరూఢ = పుట్టిన, గురు = అధికమయిన,
 ప్రహర్షః = సంతోషముకొనిన, క్రృతైశ్శకేంద్రః = విదర్భదేశాధీశ్వరుడు, ప్రవృద్ధోర్ధ్వః =
 ప్రవృద్ధ = పుష్కలమైన, ఉర్ధ్వ = పైకిగములుగలిగిన, ఉర్ధ్వమాత్మ = సముద్రుడు, చంద్ర
 మివ = చంద్రునివలె, ప్రత్యుజ్జగామ = ఎదురుకొనెను.

అకాంక్ష. — ప్రత్యుజ్జగామ = ఎదురుకొనెను. కి = ఎవడు? క్రృతైశ్శకేంద్రః =
 విదర్భదేశాధీశ్వరుడు. కి = ఎవని? తం = ఆ అజమహారాజును (నకర్త...ము). కమివ =
 ఎవనివలె? చంద్రమివ = చంద్రునివలె. కి = ఎవడు? ఉర్ధ్వమాత్మ = సముద్రుడు. ఉర్ధ్వమాత్మ
 కథంభూతః = సముద్రుడెట్టివాడు? ప్రవృద్ధోర్ధ్వః = పుష్కలమైనతరంగములుగలవాడు.
 క్రృతైశ్శకేంద్రః కథంభూతః = విదర్భదేశాధీశ్వరుడెట్టివాడు? తదాగమారూఢగురుప్ర
 హర్షః = ఆ అజమహారాజుయొక్కవచ్చుటచేతపుట్టిన అధికమైనసంతోషముగలవాడు.
 తంకథంభూతం = ఆ అజమహారాజెట్టివాడు? తస్థివాంసం = ఉండెడివాడు. తస్థివాం
 ఎందు? నగరోపకంఠే = పక్కనముయొక్క సమీపమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తం-తం, తౌ, తా. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ. తస్థి
 వాంసం-తస్థివాంసం, తస్థివాంసౌ, తస్థవః. తస్థిచ్చట్టి స, పు, ద్వి, ఏ. నగరోపకంఠే
 ఉపకంఠే, ఉపకంఠయోః, ఉపకంఠేఘ. నగరోపకంఠశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. తదాగ
 మారూఢగురుప్రహర్షః - తస్య అగమః తదాగమః, తదాగమేన ఆరూఢః తదాగమా
 రూఢః; గురుత్వాసౌప్రహర్షశ్చ గురుప్రహర్షః, తదాగమారూఢః గురుప్రహర్షః యస్య
 ః. తదా...హర్షః; ప్రహర్షః, ప్రహర్షౌ, ప్రహర్షాః. తదాగమారూఢగురుప్రహర్ష

శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రత్యుజగామ-ప్రత్యుజగామ, ప్రత్యుజగ్గుతుః, ప్రత్యుజగ్గుః ప్రతి
పూర్వకాత్ 'గర్హితా' విశ్వస్వాధ్వాతోస్సుకర్త కాత్కర్తభూతేభిః పరస్వైపదేప్రథమ
పురుషైకవచనాద్భిః. క్రధకైశి కేంద్రః-క్రధకైశికానాం ఇంద్రః క్రధకైశికేంద్రః
ఇంద్రః, ఇంద్రో, ఇంద్రాః. క్రధకైశికేంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. చంద్రం - చంద్రం,
చంద్ర, చంద్రాత్. చంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రస్పృహ్యంతి-ప్రస్పృహ్యః ఊర్జయో
యస్య సః ప్రస్పృహ్యంతి; ఊర్జి, ఊర్తి, ఊర్జియః. ప్రస్పృహ్యంతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర,
ఏ. ఇహ-అప్య. ఊర్జిమాలీ-ఊర్తిమాలీ మానా ఊర్జిమాలా, ఊర్జిమాలా అన్యాస్తీతి ఊర్తి
మాలీ; మాలీ, మాలీనా, మాలినః. ఊర్జిమాలీశబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — తమిలి. నగరస్య ఉపకంఠే, తస్థివాంసం స్థితం, తం ఆజం, తస్య
అజస్య అగమేన ఆరూఢః ఉత్పన్నః గురుః ప్రహర్షః యస్య సః, క్రధకైశికేంద్రః
విదర్భరాజః, ప్రస్పృహ్యంతి ఊర్తిమాలీ, సముద్రః, చంద్రమివ, ప్రత్యుజగామ.

భావము — విదర్భరాజు నవపట్టణసమీపమునకు నజమహారాజు వచ్చినసంగతి
విని సంతోషముచేత నుబ్బంగినసముద్రము చంద్రుని బోలె నజమహారాజు నెదు
ర్కొనెను.

శ్లో. ప్రవేశ్య వైచం పుర మగ్రయాయీ
నీచై స్తథోపాచరదర్శితశ్రీః,
మేనే యథా తత్ర జన స్సమేతః
వైదర్భ మాగంతు మజం గృహేశమే.

౬౨

పద్యము — ప్రవేశ్యచ, ఏనా, పురం, అగ్రయాయీ, నీచై, తథా, ఉపా
చరత్, అర్చితశ్రీః, మేనే, యథా, తత్ర, జనః, సమేతః, వైదర్భం, ఆగంతుం, అజం,
గృహేశం

అర్థము.—అగ్రయాయీ=ముందుపోవుచుండెడి, నీచై=నమ్రుడయిన, సః=అభో
జరాజు, ఏనం=ఈఅజమహారాజును, పురం=పట్టణమును, ప్రవేశ్య=ప్రవేశించుకొనెను, అర్చిత
శ్రీస్వక్-అర్చిత=సమర్పణచేయఁబడిన, శ్రీస్వక్=సంపత్తుకలిగినవాడగుచు, తథా=అ
ప్రకారముగ, ఉపాచరత్=ఉపచరించెను. యథా=ఏప్రకారముగ, తత్ర=అపత్రనము
నందు, సమేతః=గుంపుకూడిన, జనః=జనము, వైదర్భం=భోజరాజును, ఆగంతుం=ఆలిఖినిగ,
మేనే=ఎంచెనో, అజం=అజమహారాజును, గృహేశం=గృహపతినిగ, మేనే=ఎంచెనో.

అకాంక్ష.—మేనే=ఎంచెనో. కః=ఎది? జనః=జనము. కం=ఎవనిని? అజం=అజమహా
రాజును (నకర్త.. ము). కథంభూతం=ఎట్టివానినిగ? గృహేశం=గృహపతినిగ. మేనే=

ఎంచెన్. కః=ఏది? జనః=జనము. కం=ఎ=నిసి? వైదర్భం=భోజరాజును (సకర్త...ము).
కథంభూతం=పట్టిపాసిగ? ఆగంతుం=ఆతిథికిగ. జనకంభూతః=జనమెట్టిది? సమేతః=
గుంపుకూడినది. తుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=అచ్చటనుండు. కం=ఎట్లుగ? యథా=ఏప్రకార
ము. ఉపాచరత్=ఉపచరించెను కః=ఎవరి? సః=అభోజరాజు. కం=ఎవనిని?
ఏనం=ఈఅజమహారాజును(సకర్త...ము). కం=ఎట్లు? తథా=అప్రకారముగ. కథంభూ
తస్య=పట్టివాడగుచు? అప్రతస్య=సమస్తముచేయఁబడినసంపత్తుకిలవాడగుచు
కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రవేశ్య=ప్రవేశించి తేసి. కిం=దేసిని? పురిం=వృణమును. సకథం
భూతః=భోజరాజెట్టివాడు? స్త్రీః=నమ్రుఁద్రులునవాడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు
నెట్టివాడు? అగ్రయాయా=మంజులపొచుండెడివాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రవేశ్య-అభివృద్ధి. చ-అప్య ఏనం-ఏనం, ఏనా,
ఏనాన్. ఇదశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. పురిం-పురిం, పురే, పురాణి. పురశబ్దః అ, న,
ద్వి, ఏ అగ్రయాయా-అగ్రయాయా తీ త్యగ్రయాయా, యాయా, యాయానా, యాయనః.
అగ్రయాయాన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నీచైః-అప్య. తథా-అప్య. ఉపాచరత్-ఉపాచ
రత్, ఉపాచరతం, ఉపాచరత్. ఉపాచరత్ చరగతిభిరుదయోరిత్యస్తాద్ధాతో
స్సకర్తకాత్కర్తరి భూతే లజ్జా పరస్వైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అర్పితశ్రీః-
అర్పితా శ్రీ ర్శ్వన సః అర్పితశ్రీః; శ్రీః, శ్రియా, శ్రియః. అర్పితశ్రీశబ్దః ఈ, పు,
ప్ర, ఏ. మేనే-మేనే, మేనానే, మేనిరే. 'మన ఆచారధనే' ఇత్యస్తాద్ధాతోస్సకర్తకా
త్కర్తరిభూతేల్ అత్తశబ్దే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యథా-అప్య. తత్ర-తలంక
మప్య. జనః-జనః, జనా, జనాః. జనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సమేతః-సమేతః, సమే
తా, సమేతాః. సమేతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వైదర్భం-విదర్భాణాంరాజావైదర్భః, తం
వైదర్భం; వైదర్భం, వైదర్భా, విదర్భాన్. వైదర్భశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆగంతుం-ఆ
గంతుం, ఆగంతు, ఆగంతున్. ఆగంతుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. అజం-అజం, అజా,
అజాన్. అజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. గృహేశం - గృహస్య ఈశః గృహేశః, తం గృ
హేశం; గృహేశం, గృహేశా, గృహేశాన్. గృహేశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రవేశ్యతి. సః భోజః, ఏవం అజం, అగ్రయాయా, సేవాధ
ర్మేణ పురోగచ్ఛన్తిత్వర్థః. నీచైః నమ్రుః, పురిం ప్రవేశ్య ప్రవేశం కారయత్వా,
శ్రీత్యా అర్పితా శ్రీ ర్శ్వన స తథోక్తస్య, తథా లేన ప్రకారేణ, ఉపాచరత్ ఉప
చరితవాన్. యథా యేన ప్రకారేణ, తత్ర పురే సమేతః మితితః, జనః, వైదర్భం భా
జం, ఆగంతుం ప్రాచుణికం, అతిథి మిత్వర్థః. 'స్వా దావేశిక ఆగంతు రతిథి ర్నా గృ
హేశ' ఇత్యమర్థః. మేనే, అజం గృహేశం గృహీతం, మేనే.

భావము. — విదర్భరాజుగుభోజమహారాజునకు ముందుగా మర్యాదతోఁ బోవుచు నాయనను బట్టణములోనికిఁ బి. దిగొనివీ. యి సకలసంపదంసంసి జనులెల్ల గుంపులుగాఁ గూడి భోజరాజుఁ గ్రోతవానిఁగను అజమహారాజు నింటివానిఁగను దలఁచునట్లు మర్యాదల నొనర్చెను.

శ్లో. తస్యాధికారపురుషైః ప్రణతైః ప్రదిప్తాం
ప్రాద్భావరవేదినివేళితపూర్ణకుంభామ్,
రమ్యాం రఘుప్రతినిధి స్స నవోపకార్యాం
బాల్యాత్పరా మివ దశాం మదనోఽధ్యువాస. ౬౩

పదచ్ఛేదము. — తస్య, అధికారపురుషైః, ప్రణతైః, ప్రదిప్తాం, ప్రాద్భావర వేదినివేళిత పూర్ణకుంభాం, రమ్యాం, రఘుప్రతినిధిః, సః, నవోపకార్యాం, బాల్యాత్, పరాం, ఇవ, దశాం, మదనః, అధ్యువాస.

అర్థము — రఘుప్రతినిధిః-రఘు=రఘుమహారాజే, ప్రతినిధిః=ఉపమానముగఁగలిగిన, సః=ఆఆజమహారాజు, ప్రణతైః=నమస్కరించిన, తస్య=ఆభోజరాజయొక్క, అధికారపురుషైః = అధికారపురుషులచేతను. ప్రదిప్తాం=చూపించఁబడిన, ప్రాద్భావరవేదినివేళితపూర్ణకుంభాం - ప్రాద్భావ=పూర్వద్వారముయొక్క, వేది=వేదికయందు, వినివేళిత=ఉంచఁబడిన, పూర్ణ=రత్నాదిపూరితమైన, కుంభాం = కలశములగిగిన, రమ్యాం=మనోహరమైన, నవోపకార్యాం=నవ=నూతనమైన, ఉపకార్యాం=రాజభవనమును, మదనః=మన్మథుఁడు, బాల్యాత్=బాల్యమునకంటె, పరాం=అనంతరకాలపు త్రియైన, దశామివ=యావనావస్థనువలె, అధ్యువాస=అధిష్ఠించెను.

ఆకాంక్ష. — అధ్యువాస=అధిష్ఠించెను. కః = ఎవఁడు? సః=ఆ ఆజమహారాజు. కాం=దేనిని? నవోపకార్యాం=నూతనమైనరాజభవనమును (నకర్త...ము). కామివ=దేనివలె? దశామివ=యావనావస్థనువలె. దశాంకథంభూతాం=యావనావస్థపట్టిది? పరాం=అనంతరకాలపు త్రియైనది. కస్తాత్=దేనికంటె? బాల్యాత్=బాల్యమునకంటె. కః=ఎవఁడు? మదనః=మన్మథుఁడు. నవోపకార్యాంకథంభూతాం=నూతనమైనరాజభవనమెట్టిది? రమ్యాం=మనోహరమైనది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రాద్భావరవేదినివేళితపూర్ణకుంభాం-ప్రాద్భావ=పూర్వద్వారముయొక్క, వేది=వేదికయందు, వినివేళిత=ఉంచఁబడిన, పూర్ణ=రత్నాదిపూరితమైన, కుంభాం=కలశములుగలిగినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రదిప్తాం=చూపించఁబడినది. తైః=ఎవరిచేతను? అధికారపురుషైః=అధికారపురుషులచేతను. తస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆభోజరాజయొక్క. అధి,

కారపురుషై కళంఘాతైః అధికాపురుషు లెటునుటివారు? ప్రణతైః సమస్కరించి నవారు. సకళంఘాతైః ఆజమహారాతైవాయా? రఘుప్రతినిధిః యమునారాజే ఉపమానముగాఁ గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — శస్య-శస్య, నయోః. లేహం. తచ్చట్టి ద, పు, వ, షి. అధికారపురుషై అధిక రస్య పురుషాః అధికారపురుషాః, ప్రైః అధికాపురుషైః పురుషేణ, పురుషాభ్యాం, పురుషైః. అధికాపురుషశబ్దః ఆ, పు, త్ప, బ. ప్రణతేన-ప్రణతేన, ప్రణతాభ్యాం, ప్రణతైః. ప్రణతశబ్దః ఆ, పు, త్ప, షి. ప్రసిష్టాం-ప్రసిష్టాం, ప్రసిష్టే, ప్రసిష్టాః. ప్రసిష్టశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. ప్రస్థావేదినివేదితప్రార్థకుంభాం-ప్రాక్ ద్వాం ప్రస్థావం. ప్రస్థావస్య వేది ప్రస్థావరవేది, ప్రస్థావరవేదా వినివేతి ప్రస్థావవేదివివేది. పూర్వకాపసౌకుంఠశ్చ పూర్వకుంభః-ప్రస్థావం... వినివేతి, పూర్వకుంభః యస్మాత్సా ప్రస్థావం...కుంభాః, తాం ప్రస్థావం...కుంభాః; కుంభాం, కుంభే, కుంభాః. ప్రస్థావం...కుంభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. రమ్యాం-రమ్యాం, రమ్యే, రమ్యాః. రమ్యశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. రఘుః ప్రతినిధిర్ఘస్యసః రఘుప్రతినిధిః; ప్రతినిధిః, ప్రతినిధీ, ప్రతినిధయః. రఘుప్రతినిధిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, షి. నః-నః, తో, లే. తచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, షి. నవోపకార్యాం-నవచ స ఉపకార్యాన నవోపకార్యా, తాం నవోపకార్యాం; ఉపకార్యాం, ఉపకార్యే, ఉపకార్యాః. నవోపకార్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. బాల్యాత్-బాల్యభావః బాల్యం, తస్మాత్ బాల్యాత్; బాల్యాత్, బాల్యాభ్యాం. బాల్యేభ్యః. బాల్యశబ్దః ఆ, న, వం, షి. పరాం-పరాం, పరే, పరాః. పరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. ఇర-అవ్య. దశాం-దశాం, దశే, దశాః. దశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. మదనః - మదనః, మదనో, మదనాః. మదనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, షి. అఘ్నవాన - అఘ్నవాన, అఘ్నవతుః, అఘ్నవుః. అధి పూర్వకాత్ 'వసనివాన' ఇత్యస్తాధాతో కర్తకాత్కర్తృ భూతే లిట్ పరస్మైవదే ప్రథమ పురుషైః పచరాంతః.

వాగ్భాత్య. — స్మేతి. రఘుప్రతినిధిః రఘుశబ్దః. రఘుతుల్య ఇత్యర్థః. ఉక్తం చ దండినా. - సాదృశ్యవాచక ప్రస్తావే 'శబ్దదేహీయదేశ్యాని ప్రఖ్యాప్రతినిధీ అపి' తి. నఆజః, ప్రణతైః సమస్కరితపద్భిః, కర్తృకృత. తస్య భోజస్య, అధికారః నియోగః, తస్య పురుషైః అధిక్యతైః రిత్యర్థః. ప్రసిష్టాం నిర్దిష్టాం, ప్రస్థావస్య వేద్యాం వినివేతి; ప్రసిష్టావేతి పూర్వకుంభో యస్మాత్సాం, స్థావతమంగళశలమిత్యర్థః. రమ్యాం రమణీయాం నవోపకార్యాం సూతనరాజభవనం, 'ఉపకార్యా రాజనద్వమ్మవచారో చితే అవ్యస' దితి విశ్యే. మదనః మనః ప్రాణబాల్యవత్పరాం వైశవానంతరాం, దశాం, యావన మిత్యర్థః. అఘ్నవాన అధిష్ఠితవాక్, 'ఉపాస్వాధ్యాజ్జన' ఇతి కర్తృత్వం.

భావము.—రఘుమహారాజుం బోలియజమహారాజు, భోజరాజుభటులు నమ
స్కరించి నివేదింపఁ గాఁ దూర్పుద్వారమున రత్నశ్రాతములగు సువర్ణమంగళకలకములచే
నిండియుండు శ్రోత్రసిడిదియింటిలో మన్మథుడు యావనంబుం బోలె ప్రవేశించెను.

శ్లో. తత్ర స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం
కన్యాలలామ కమనీయ మజస్య లిప్సీః,
భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రే
నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖి బభూవ.

౬౪

పదచ్ఛేదము.—తత్ర, స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం, కన్యాలలామక
మనీయం, అజస్య, లిప్సీః, భావావబోధకలుషా, దయితా, ఇవ, రాత్రే, నిద్రా, చిరే
ణ, నయనాభిముఖి, బభూవ.

అర్థము.—తత్ర=ఆరాజభవనమందు, స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం=స్వయం
వర=స్వయంవరనిమిత్తముగ, సమాహృత=పిలిపింపఁబడిన, రాజలోకం=రాజజనముకలిగి
న, కమనీయం=కోరతగిన, కన్యాలలామ=కన్యాశ్రేష్ఠమును, లిప్సీః=పొందుటకు ఇచ్చ
యించిన, అజస్య=అజమహారాజనకు, భావావబోధకలుషా=భావ=పురుషాభిప్రాయము
యొక్క, అవబోధ=తెలిసికొనుటయందు, కలుషా=అసమర్థురాలయిన, దయితేవ=ప్రియు
రాలువలె, రాత్రే=రాత్రియందు, నిద్రా=నిద్ర, చిరేణ=బహుకాలముచేత, నయనాభి
ముఖి=నయన=నేత్రములకు, అభిముఖి=అభిముఖమయినది, బభూవ=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—బభూవ=ఆయెను. కా=ఏది? నిద్రా=నిద్ర (ఆకర్ష...ము). కథం
భూతా=ఎట్టిది? నయనాభిముఖి=నేత్రములకు అభిముఖమయినది. కథం=ఎట్లు? చిరే
ణ=బహుకాలముచేత. కస్యా=దేనియందు? రాత్రే=రాత్రియందు. కేన=ఎవతెవలె?
దయితేవ=ప్రియురాలివలె. దయితాకథంభూతా=ప్రియురాలెట్టిది? భావావబోధకలు
షా=పురుషాభిప్రాయముయొక్క తెలిసికొనుటయందు అసమర్థురాలయినది. కస్య=ఎవని
కి? అజస్య=అజమహారాజనకు, అజస్యకథంభూతస్య=అజమహారాశెట్టివాడు? లిప్సీః=
పొందుటకు ఇచ్చయించినవాఁడు. కిం=దేనిని? కన్యాలలామ=కన్యాశ్రేష్ఠమును. కన్యా
లలామ కథంభూతం=కన్యాశ్రేష్ఠ మెట్టిది? కమనీయం=కోరతగినది. పునఃకథంభూతం=
ఇంకయునెట్టిది? స్వయంవరసమాహృత రాజలోకం=స్వయంవరార్థముగ పిలిపింపఁబడిన
రాజజనముకలిగినది. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆరాజభవనమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్ర - త్రలంఠమప్య. స్వయంవరసమాహృతరాజ
లోకం=స్వయంవరాయ సమాహృతః స్వయంవరసమాహృతః, రాజ్ఞాం లోకో రాజ
లోకః, స్వయంవరసమాహృతః రాజలోకో యేన తత్ స్వయం...లోకం, తత్
స్వయంవ...లోకం; లోకం, లోకే, లోకాని. స్వయం...లోకకట్టః ఆ, న, ద్వి,

ఏ. కన్యాలలామ-కన్యానాం లలామ కన్యాలలామ, తతో కన్యాలలామ; లలామ, లలా
మీ, లలామనీ, లలామాని. కన్యాలలామనీశబః స, స, ద్వి, ఏ. కమనీయం-కామ
యం యోగ్యం కమనీయం, తతో కమనీయం; కమనీయం, కమనీయే, కమనీయాని.
కమనీయశబః ఆ, స, ద్వి, ఏ. ఆజన్య-ఆజన్య, ఆజయోః, ఆజానాం. ఆజశబః ఆ, పు,
మ, ఏ. ఏచ్ఛో-లబ్ధిని ద్భ్యో లపున్య, తస్య ఏచ్ఛో; ఏచ్ఛోః, ఏచ్ఛోన్యో, ఏచ్ఛానాం.
ఏచ్ఛశబః ఉ, పు, మ, ఏ. భావావబోధశబః-భావస్య ఆవబోధః భావావబోధః,
భావావబోధే కలుషా భావావబోధకలుషా; కలుషా, కలుషే, కలుషాః. భావావబోధ
కలుషశబః ఆ, (స్త్రీ), ప్ర, ఏ. దయతా-దయతా, దయతే, దయతాః. దయతాశబః
ఆ, (స్త్రీ), ప్ర, ఏ. ఇన-అస్య. రాత్రీ-రాత్ర్యాం, రాత్రే, రాత్ర్యోః, రాత్రిషు.
రాత్రిశబః ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. నిద్రా-నిద్రా, నిద్రే, నిద్రాః. నిద్రాశబః ఆ, స్త్రీ,
ప్ర, ఏ. చిరేణ-అస్య. నయనాభిముఖో-నయనయోః ఆభిముఖో నయనాభిముఖో; ఆభి
ముఖో, అభిముఖ్యో, అభిముఖ్యుః. నయనాభిముఖశబః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. బభూవ-
బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూ సత్తాయా' మిత్యస్పాద్ధాతో రకర్త కాత్కర్తరి
భూలేలిట్ పదస్థపదే ప్రమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తత్త్రి. తత్ర ఉపకార్యాయాం, స్వయంవరనిమిత్తం, సమావృ
తః, రాజా లోకో యేన తతో, కమనీయం స్పృహణీయం, కన్యాలలామ కన్యాశ్రేష్ఠం,
'లలామ-స్త్రీ, లలామా-ప్రభాతే పురుషే ధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషణపుండ్రశృంగపుష్ప
చిహ్నశ్చలింగి' స్థితి యాదవః. ఏచ్ఛో లబ్ధిమిచ్ఛోః, లభేన్నన్నం తామప్రత్యయః,
అజన్య భావావబోధే పురుషస్య ఆభిప్రాయపజ్ఞానే, కలుషా అసమర్థా, దయితేవస్త్రియ
తమేన, రాత్రే నిద్రా చిరేణ బహుకాలేన, నయనాభిముఖో బభూవ. 'రాజానంకామిం
చోరం ప్రవింశతి ప్రజాగరా' ఇతివదితిభావః. ఆభిముఖశబః జీవంతః చ్యుతితోవా.

భావము.—ఆరాజగృహమందు స్వయంవరార్థ మనేకరాజులు వచ్చియుండుట
చేః జక్రందనముగల యిందుమతి యనుకన్యాత్వము దనకు లభించునో లేదో యను
చింతచే నజమహారాజుకన్నులకు నిదుర, పురుషనియభిప్రాయము నెఱుంగనియువతివలె
బహుకాలమునకు దగ్గఱించెను.

శ్లో. తం కర్త భూషణనిపీడితపీవరాంసం

శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగమ్,

సూతాత్తజా సువయసః ప్రథితప్రబోధం

ప్రాబోధయ న్ముషసి వాగ్భి రదారవాచః.

౬౫

పదచ్ఛేదము.—తం, కర్త భూషణనిపీడితపీవరాంసం, శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృ
శాంగరాగం, సూతాత్తజా, సువయసః, ప్రథితప్రబోధం, ప్రాబోధయ, ఉషసి,
వాగ్భి, ఉదారవాచః.

అర్థము. — కర్ణ భూషణనివీడితపీవరాంసం-కర్ణ భూషణం కర్ణకుండలములచేత, నివీడితం=ఒరయః బడిన, పీవరం=బలసిన, అంసం=భుజశిరస్సులుగల, శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం-శయ్యోపాన్మయొక్క, ఉత్తరచ్ఛదం=ఉపరివస్త్రముయొక్క, విమర్దం=సంఘర్షణచేత, కృశం=విరళమయిన, అన్తరాగం=అంగలేపనముగలిగిన, ప్రథితప్రబోధం-ప్రథితం=ఉత్కృష్టమయిన, ప్రబోధం=జ్ఞానముగల, తం=ఆ ఆజమహారాజును, నవయశః=సమానవయస్కులయిన, ఉదారవాచః-ఉదారం=ప్రాధములయిన, వాచః=వాక్కులుగల, సూతాత్మజాః=వందిపుత్రులు, వాగ్ధిః=స్త్రుతిపాఠములచేత, ఉపసి=ప్రాతఃకాలమునందు, ప్రాబోధయన్=లేపించిరి.

అకాంక్ష. — ప్రాబోధయన్=లేపించిరి. కేం=ఎవరు? సూతాత్మజాః=వందిపుత్రులు. కం=ఎవనిని? తం=ఆజమహారాజును(సకర్తక...ము) కస్మిన్=దేనియందు? ఉపసి=ప్రాతఃకాలమునందు. కాభిః=వేనిచేత? వాగ్ధిః=స్త్రుతిపాఠములచేత. సూతాత్మజాః కథం భూతాః=వందిపుత్రులెటువంటివారు? ఉదారవాచః=ప్రాధములయినవాక్కులుగలవారు. పునః కథం భూతాః=ఇంకయు నెట్టివారు? నవయశః=సమానవయస్కులయినవారు. తం కథం భూతం=ఆ ఆజమహారాజెట్టివాడు? ప్రథితప్రబోధం=ఉత్కృష్టమయిన జ్ఞానముగలవాడు. పునః కథం భూతం=ఇంకయు నెట్టివాడు? శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం=పానుపుయొక్క ఉపరివస్త్రముయొక్క సంఘర్షణచేత విరళమయిన అంగలేపనముగలిగినవాడు. పునః కథం భూతం=ఇంకయు నెట్టివాడు? కర్ణ భూషణనివీడితపీవరాంసం=కర్ణకుండలములచేత ఒరయః బడిన బలసిన భుజశిరస్సులుగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు — తం. తం, తే, తాత్. తచ్చబుః ద, పు, ద్వి, ఏ. కర్ణ భూషణనివీడితపీవరాంసం-కర్ణయోః భూషణే కర్ణభూషణే, కర్ణభూషణాభ్యాం నివీడితే కర్ణ...నివీడితే, పీవరాచతే అంసాచ పీవరాంసా, కర్ణ...నివీడితే, పీవరాంసాయ న్యసః కర్ణ...పీవరాంసః, తం కర్ణ...పీవరాంసం; అంసం, అంసా, అంసాత్. కర్ణ...పీవరాంసశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం-ఉత్తరం (ఉత్తరశరీరం) ఛాద్యతే అనేనేతి ఉత్తరచ్ఛదః, శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదః శయ్యోత్తరచ్ఛదః, శయ్యోత్తరచ్ఛదస్య విమర్దః శయ్యోత్త...మర్దః, శయ్యో...విమర్దేన కృశః శయ్యో...కృశః, అంగం రజ్యతే అనేనేత్యంగరాగః, శయ్యో...కృశః అంగరాగో యన్యసః శయ్యో...రాగః, తం శయ్యో...అంగరాగం; అంగరాగం, అంగరాగా, అంగరాగాత్. శయ్యోత్త...అంగరాగశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సూతాత్మజాః - ఆత్తనః జాతాః ఆత్తజాః, సూతస్య ఆత్తజాః సూతాత్మజాః; ఆత్తజః, ఆత్తజా, ఆత్తజాః. సూతాత్మజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఐ. నవయశః - నమానం వయః యేషాంలే నవయశః; నవయాః, నవయసా, నవయశః. నవయశ్యశబ్దః

స, పు, ప్ర, బ. ప్రథితప్రబోధం-ప్రథితః ప్రబోధో యస్యసః ప్రథితప్రబోధః, తం ప్రథితప్రబోధం; ప్రబోధం, ప్రబోధా, ప్రబోధాన్. ప్రథితప్రబోధశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రాబోధయత్-ప్రాబోధయత్, ప్రాబోధయతాం, ప్రాబోధయత్. ప్రత్యాయకాః 'బుధఅవగమన' ఇత్యుచ్చార్థాతో ఋజంతా తస్యకర్తృకాత్కర్తృభూతే లోపః పరస్మైవదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఉపసి-ఉపసి, ఉపసోః, ఉపస్సు. ఉపశ్యట్ః స, న, శ, ఏ. వాగ్వి; వాచా, వాగ్భావం, వాగ్విః. వాక్పిట్ః చ, శ్రీ, త్పు, బ. ఉదారవాచః-ఉదారాః వాచః యుషంతే ఉదారవాచః; వాక్, వాచా, వాచః. ఉదారవాక్పిట్ః చ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్య.—తమిలి. కర్ణభూషణాభ్యాం నివీడితౌ పీవరా పీనా అంసౌ భుజశి రసీ యస్య తం, శయ్యాయాః ఉత్తరిచ్చనస్య ఉపర్యస్తరణస్య పస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్తణేన కృతః విరళః ఆంగరాగః యస్య తం, నత్నంగనానంగా దితిభావః. ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టిజ్ఞానం, త మేన మజం, సవయసః సమానవయస్కాః, ఉదారవాచః ప్రగల్భాగః, సూత్రాజ్ఞానా పండితులైః, వైతాళికా ఇతి వాపారః, 'వైతాళికాబోధ' జరా'ఇత్యమరః. వాగ్విః స్తుతిపాదైః, ఉపసి ప్రాతఃకాలే, ప్రాబోధయత్ ప్రబోధయా మానుః.

భావము.—చెవులపోగు లొరియునట్లున్న తైనభుజములుకలిగినవాడునుదట్టముగఁ బూనినొనఁబడి శ్రీసంయోగములేకయే పలుపుగడ్డ యొనిసిగొని రాలిపోయిన గంధము కలిగినవాడును మంచిమెలకువకలిగినవాడు నగు నజమహారాజునుఆయనతో పాటివయస్సు కలిగి ప్రాథవాత్ములు గలపండితులు పొగడి తెల్లవారగ లేపిరి.

శ్లో. రాత్రి ర్గతా మతిమతాంవర ముంచ శయ్యాం

ధాత్రా ద్విధైవ నను ధూర్జతో విభక్తా,

నా మేకత స్తవ విభర్తి గురు ర్వినిద్రః

తస్యా భవా నపరధుర్యవదావలంబీ.

౬౬

కవచ్ఛేదము.—రాత్రి, గతా, మతిమతాంవర, ముంచ, శయ్యాం, ధాత్రా, ద్విధా, ఏవ, నను, ధూః, జగతః, విభక్తా, తాం, ఏకతః, తవ, విభర్తి, గురుః, వినిద్రః, తస్యా, భవా, అపరధుర్యవదావలంబీ.

అర్థము.—సామతిమతాంవర=ఓయి బుద్ధిమంతులలోపల శ్రేష్ఠుడవయిన అజమహారాజా! రాత్రి=రాత్రి, గతా=గడచిపోయెను. శయ్యాం=పానుపును, ముంచ=నిదుపును. ధాత్రా=మత్తచేత, జగతః=జగత్తుయొక్క, ధూః=భారము, ద్విధైవ=రెండు

ప్రకారములుగానే (అనఁగా ఇద్దటియందే), విభక్తానను=విభజించఁబడినదిగదా. తాం=అజగద్భారమును, ఏకతః=ఒకతట్టు, తవ=నీయొక్క, గురుః=తండ్రి, వివిద్రస్పృక్=జాగరూకుడైనవాడగుచు, విభక్తి=భరించుచున్నాఁడు. తస్యాః=ఆభారమునకు, భవాన్=నీవు, అపరధుర్యపదావలంబీ=అప=మఱియొకడైన, ధుర్య=భారవాహకునియొక్క, పద=వాహనస్థానమును, అవలంబి=పొందినవాడవు.

ఆ కాంక్ష. — అపరధుర్యపదావలంబి=మఱియొక డైనభారవాహకునియొక్కవాహనమును పొందినవాడవు. ఈ=ఎవఁడు? భవాన్=నీవు (అకర్తక...ము). తస్యాః=దేని? తస్యాః=ఆభారమునకు. విభక్తి=భరించుచున్నాఁడు. ఈ=ఎవఁడు? పితా=తండ్రి. కాం=దేనిని? తాం=అజగద్భారమును (సకర్త...ము). కథంభూతస్సృక్=ఎట్టివాడగుచు వివిద్రస్పృక్=జాగరూకుడైనవాడగుచు. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. కుత్ర=ఎక్కడ? ఏకతః=ఒకతట్టు, విభక్తానను=విభజించి యుంచఁబడినదిగదా. కేన=ఎవనిచేత? ధాతా=బ్రహ్మచేత. కా=ఏది? ధూఃభారము (కర్తణి...ము). కథమేవ=ఎట్లుగానే? ద్విచైవ=రెండుప్రకారములుగానే (అనఁగా ఇద్దటియందే), కస్య=దేనియొక్క? జగతః=జగత్తుయొక్క, ముంచ=విడుపుము. ఈ=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=దేనిని? శయ్యాం=పానువును (సకర్త...ము) గతా=గడచిపోయెను. కా=ఏది? రాత్రి=రాత్రి (అకర్త...ము). కస్య సంబుద్ధి? హేమలిమతాంవర = ఓయి బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుడవయిన అజమహారాజా!

శబ్దరూపసమాసములు. — రాత్రిః - రాత్రిః, రాత్రీ, రాత్రయః. రాత్రి శబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. గతా-గతా, గతే, గతాః. గతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. మలిమతాంవర - మలిరేషా మస్తీలి మలిమంతః, లేషాం మలిమతాం, మలిమతాంవరః మలిమతాంవరః, తస్య సంబుద్ధి హేమలిమతాంవర; హే...వర, హే...వరా, హే...వరాః. మలిమతాంవరశబ్దః ఆ, పు, సం, ఏ. ముంచ-ముంచ, ముంచతాన్, ముంచతం, ముంచత 'ముత్ మోక్షణ' ఇత్యస్తా ధాతో స్సకర్తకా క్కర్తృప్రార్థనాయాం లాట్ పరస్మై పదే మధ్యమపురుషైకపచనాంతః. శయ్యాం-శయ్యాం, శయ్యే, శయ్యాః. శయ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ధాతా - ధాతా, ధాతృభ్యాం, ధాతృభిః. ధాతృశబ్దః ఋ, పు, త్వ, ఏ. ద్విధా-ధాలంతమవ్య. ఏవ-ఆవ్య. నను-ఆవ్య. ధూః-ధూః, ధురా, ధురః ధూర్శబ్దః రేఘంత, స్త్రీ, ప్ర, ఏ జగతః-జగతః జగతోః, జగతాం. జగచ్ఛబ్దః త, న, ష, ఏ. విభక్తా-విభక్తా, విభక్తే, విభక్తాః. విభక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. తాం-తాం, లే, తాః. తచ్ఛబ్దః డ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఏకస్మిక్ ఏకతః. తనీలంత మవ్య. తవ-తవ లే, యవయోః వాం, యవ్యకం వః. యవ్యచ్ఛబ్దః డ, పు, ష, ఏ. విభక్తి-విభక్తి, విభృతః, విభ్రతి. 'దుభ్యుక్ ధారణపోషణయోరిత్య

కూడ, వినోదయలి=వినోదమును జేయుచున్నదో, సః=ఆ, చంద్రో=చంద్రుడును, దిగంతలంబిసక్-దిక్=పశ్చిమదిక్కుయొక్క, అంతః=గొనను, లంబిసక్=పొందినవాడగుచు, త్వదాననరుచిం-త్వల్=నీయొక్క, ఆనన=ముఖముయొక్క, రుచిం=కాంతిని, విజహతి=విడుచుచున్నాడు.

అకాంత. — విజహతి=విడుచుచున్నాడు. కోపి = ఎవడును? సఃచంద్రోపి = అచంద్రుడును. కాం=చేసిని? త్వదాననరుచిం=నీయొక్క ముఖముయొక్క కాంతిని (సకర్త...ము). కథంభూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? దిగంతలంబిసక్=పశ్చిమదిక్కుయొక్క గొనను పొందినవాడగుచు. వినోదయలి=వినోదమును జేయుచున్నదో. కా=ఎవతె? లక్ష్మీ=లక్ష్మి (అకర్త...ము). కేన=ఎవరితోకూడ, యన=ఎచంద్రునితోకూడ. లక్ష్మీ కథంభూతా=లక్ష్మియెట్టిది? అనపేక్షమాగా=ఉపేక్షజేసినది. కేవ=ఎవతెవతె? అబలేవ=నాయికవలె. అబలాకథంభూతా=నాయికయెట్టిది? ఖండితా=అన్యాయంగజ్ఞానకలుషితరాలైనది. కస్యాం=చేనియందు? నిశి=రాత్రియందు. కిమి=చేనిని? పర్యుత్సక్తమపి = అమరత్వమును. కేన=ఎవనియందు? భవతా=నీయందు. భవతాకథంభూతేన=నీవెట్టివాడవు? నిద్రావశేన=నిద్రాధీనుడైనవాడవు.

శబ్దరూపసమాసములు. — నిద్రావశేన-నిద్రాయాః పశ్య నిద్రావశః, లేన నిద్రావశేన; వశేన, వశాభ్యాం, వశే నిద్రావశశబ్దః అ, పు, త్వు, ఏ. భవతా-భవతా, భవద్భ్యాం, భవద్భ్యః. భవచ్ఛబ్దః త, పు, త్వు, ఏ. అ-అప్య. అనపేక్షమాగా - అపేక్షమాగా న భవతి త్వనపేక్షమాగా; అనపేక్షమాగా, అనపేక్షమాగా, అనపేక్షమాగా. అనపేక్షమాగాశబ్దః అ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. పర్యుత్సక్తం-పర్యుత్సక్తం, పర్యుత్సక్తే, పర్యుత్సక్త్యాని. పర్యుత్సక్తశబ్దః అ, న, ి, ఏ. అబలా-నవిద్యలే బలం యస్యా స్సా అబలా; అబలా, అబలే, అబలాః అబలాశబ్దః అ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. నిశి-నిశాయాం, నిశి, నిశయాః, నిశోః, నిశాను, నిష్టు. నిశాశబ్దః అ, శ్రీ, స, ఏ. ఖండితా - ఖండితా, ఖండితే, ఖండితాః. ఖండితాశబ్దః అ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. ఇన-అప్య. లక్ష్మీ-లక్ష్మీ, లక్ష్మ్య, లక్ష్మ్యః. లక్ష్మీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. వినోదయలి-వినోదయలి, వినోదయతః, వినోదయంతి. వినోదశబ్దా త్తక్కరోతీతి ణిజంతా ధాతో రకర్త కాత్కర్తరి పర్తమానే లక్ష్ పస్తైవదే ప్ర మపురుషైకవచనాంతః. యే-యేన, యాభ్యాం, యో. యచ్ఛబ్దః ద, పు, త్వు, ఏ. దిగంతలంబి-విశః అంతః దిగంతః, దిగంతే లంబంత ఇతి దిగంతలంబి; లంబి, లంబినా, లంబినః. దిగంతలంబిశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సః - సః, తా, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అసి-అప్య. త్వదాననరుచిం-తవ ఆననం త్వదాననం, త్వదాననస్య రుచిః త్వదాననరుచిః, తాం త్వదాననరుచిం; రుచిం, రుచీ, రుచీః. త్వదాననరుచిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. విజహతి-విజహతి, విజహితః, విజహతి. విభార్గూత్ 'హిహక్త్యాగ'

ఇత్యుష్టాధాలో సుకర్త కా త్కర్తరి సర్తమానే లోపరక్షచదే ప్రకమపురుషైకవచ
నాంతః చంద్రః-చంద్రః, చంద్ర, చంద్రాః. చంద్రశబ్దః ఆ, పు, త్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—నిశ్చేతి. చంద్రవిందరాజపదనాదయో లక్ష్మీనివాసాన మితి
ప్రసిద్ధి మార్గిత్యోచ్యతే. నివ్రావశేన నివ్రాధీనేన, స్త్ర్యంతరా సంగోఽత్ర భ్వన్యతే.
చవతా త్వయా, పర్యుక్త్యశ్చ మసి, శ్చయ్యమరక్త మసీ త్యర్థః 'ప్రసితోత్సుకాభ్యాం
శృతీయా' చేతి సప్తమ్యుక్తేశ్చతీయా. అశిశబ్దః తద్విషయానురాగస్య అనుపేక్షత్వద్యోత
నార్థః. నిశి ఖండితా భస్మరన్యాసంగచ్ఛానకలుషితా, అలతప నాయికేవ, 'తాలేఽన్యా
సంగవికృతే ఖండి లేర్పాకహయి'నేతి దశరూపకే అనపేక్షమాగా అవిచారయంతీనతి,
'పేక్షిత'నేత్యర్థః. లక్ష్మీః యేన చంద్రోఽసహ, శ్చదానవసర్యత్యా దితి భావః.
వినోదయతి వినోదంకరోతి. వినోదకర్తా 'తత్కర్తరోతీతి తదాచ్యు' ఇతిణిచ్. సాదృ
శ్యధర్మనాదయో హి విరహీణాం వినోదస్థానానీతి భావః. సః చంద్రోఽసి, దిగంతలంబీ
కశ్చిమాకాంతకత స్పృ, అస్తా గచ్ఛ స్మిత్యర్థః. ఆత వివ త్వదాననరుచిం తవముఖ
కాంతిం, విజహతి. శ్చన్దుఖసాదృశ్యం త్యజతీత్యర్థః. ఆతః నిద్రా విహాయ తాం లక్ష్మీం
అనన్యశరణాం పరిగృహీతేత్యర్థః. అవా నివ్రావశేన భవతా అనపేక్షమాగా అనిరీక్ష్య
మాగా, కర్తణీ కానచ్. లక్ష్మీః ప్రయోజకక్రీ, యే చంద్రోఽప్రయోజ్యేతి, పర్యు
క్త్యుక్తత్వం త్వర్విరహపేదనాం భర్తృజన్యవిరహపేదనాంచ; 'కాలాత్వమత్వ మాత్మక్యం
మనస్తాపజ్వరాదికృ'దిత్యలంకారే. వినోదయతి నిరాసయతీతి యోజనా. కేపం పూర్వ
వత్. నాశ్చన్దు ణిజగ్ధోపపత్తి మరశ్యక్ ఇమం పక్ష ముపైక్షిప్త.

భావము.—నీవు నిద్రయనుయువతి కధినుడవైయుండగాపురుషుడన్యకాంత
లోఁగూడినట్లు తెఱిగిని కోపించిన ఖండితనాయికరీతి లక్ష్మీ రాత్రియందు పేలుగలి
గానక నీ ముఖసామ్యమునొందినచంద్రునితోఁగూడి వినోదించుచుండెడిది. ఆచంద్రు
డుగూడ లజ్జచేతంబోలే నీముఖశోభను విడిచి వెలవెల. బాటుచు గ్రుంకుచున్నాఁడు.
కాన నిద్రలేచి నిరాధారురాలగు రాయలక్ష్మీని గ్రహింపుము.

శ్లో. త ద్విల్లునా యుగప దున్దిషి తేన తావత్
సద్యః పరస్పరతులా మధిరోహతాం ద్యే,
ప్రస్ఫుండమానపరుషేతరతార మంతః.
చక్షు స్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్.

౬౮

పదచ్ఛేదము.—తత్, విల్లునా, యుగపత్, ఉన్దిషితేన, తావత్, సద్యః, పర
స్పరతులాం, అధిరోహతాం, ద్యే, ప్రస్ఫుండమానపరుషేతరతారం, అంతః, చక్షుః, తవ,
ప్రచలితభ్రమరం, చ, పద్మమ్.

అర్థము. — తల్ = ఆకారమువలన, పల్లనా = మనోహరమైన, యుగపత్నీ = ఏక కాలముదే, ఉన్నిషితేన = వికాసము చేతను, ప్రస్ఫుంసమానపరుషేతరతారం = ప్రస్ఫుంద మాన = చంచలముచుండెడి, పరుషేతర = మనోహరమైన, తారం = కనుగ్రుడ్డుకలిగిన, తప = నీయుక్తి, చక్షుః = నేత్రమును, అంతః = లోపల, ప్రచలితభ్రమరం = ప్రచలిత = చలించు చుండెడి, ప్రమరం = భృంగముకలిగిన, పద్మ = కమలమును, ద్వే = రెండును, సద్యః = తక్షణమునందు, పరస్పరతులాం = అన్యోన్యసాదృశ్యమును, అధిరోహతాం = బాంధుగాక?

ఆకాంక్ష. — అధిరోహతాం = బాంధుగాక. కే = ఏనియు? ద్వే = రెండును. కాం = దేనిని? పరస్పరతులాం = పరస్పరసాదృశ్యమును (సకర్త...ము) కదా = ఎవ్వరు? సద్యః = తక్షణము. కించ = ఏనియు? పద్మ = కమలమును. పద్మంకంభూతం = కమలమెట్టిది? ప్రచ లితభ్రమరం = ప్రచలిత = చలించుచుచుండెడి, ప్రమరం = భృంగముకలిగినది. కుత్ర = ఎక్కడ? అంతః = లోపల. కించ = ఏనియు? చక్షుః = నేత్రమును. కన్య = ఎవనియుక్తి? తప = నీయుక్తి. చక్షుఃకంభూతం = నేత్రమెట్టిది? ప్రస్ఫుంసమానపరుషేతరతారం = చలించుచుండెడి మనో హరమైన గ్రుడ్డుకలిగినది. కేన = దేనిచేతను? ఉన్నిషితేన = వికాసముచేతను. కదాతావత్ = ఎప్పుడైతే? యుగపత్నీ = ఏక కాలమునందే. ఉన్నిషితేనకంభూతేన = వికాసమెట్టిది. పల్లనా = మనోహరమైనది. కుతః = ఎందువలన? తల్ = ఆకారమువలన.

శబ్దవివరణములు. — తల్ = ఆవ్యయము. పల్లనా = పల్లనా, పల్లభ్యాం, పల్లభిః. పల్ల శబ్దః ఉ, న, త్, ఏ యుగపత్ = ఆవ్యయము. ఉన్నిషితేన = ఉన్నిషితేన, ఉన్నిషితాభ్యాం, ఉన్నిషితైః. ఉన్నిషితశబ్దః ఆ, న, త్, ఏ. తావత్ = ఆవ్యయము. సద్యః = ఆవ్యయము. పరస్పర తులాం = పరస్పరేణులా పరస్పరతులా, తాం పరస్పరతులాం; తులాం, తులే, తులాః. పరస్పరతులాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అధిరోహతాం = అధిరోహతు, అధిరోహతాత్, అధిరోహతాం, అధిరోహతు. అధిపూర్వకాత్ 'రుహ బీజజన్తని ప్రాదుర్భావ' ఇత్య స్తాధాతో స్ఫుకర్తకా క్కర్తరి ప్రాధనాయాం లోప్త వరన్తేపదే ప్రథమపురుషద్వివచ నాంతః. ద్వే = ద్వయ, ౨ ద్వాభ్యాం, ౩ ద్వయోః, ౨ ద్విశబ్దః ఇ, న, నిత్యంద్వీవపనే ప్ర, ద్వి. ప్రస్ఫుంసమానపరుషేతరతారం = పరుషేతరా పరుషేతరా, పరుషేతరా చ సా తారాచ పరుషేతరతారా, ప్రస్ఫుంసమానా పరుషేతరతారా యస్యతల్ ప్రస్ఫుం సమానపరుషేతరతారం; తారం తారే, తారాణి. ప్రస్ఫుంసమానపరుషేతరతారశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. అంతః = ఆవ్యయము. చక్షుః = చక్షుః, చక్షుషీ, చక్షుష్యాం. చక్షుశబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. తప = తప లే, యువయోః వాం, యుష్మకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, ఏ. ప్రచలితభ్రమరం = ప్రచలిత భ్రమరః యస్మిక్తతల్ ప్రచలితభ్రమరం; భ్రమరం, భ్రమరే, భ్రమరాణి. ప్రచలితభ్రమరశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. చ = ఆవ్యయము. పద్మం = పద్మం, పద్మే, పద్మాని. పద్మశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ.

కృష్ణా — తదితి. తత్ తస్మాత్, అక్షీపగ్రహ త్కారణాత్, వల్లనా మనో
జ్ఞేన, 'వల్లనానే మనోజ్ఞే చ వల్ల భాషిత మస్య' ఇతి విశ్వః. యుగవ త్తావత్ ఉన్మి
షితేన యుగవదున్మి, లేన, సద్యః ద్యే ఆ, వరస్వరతులా మనోజ్ఞసాదృశ్యం, అధిరో
హతాం ప్రాప్నుతాం. ప్రాధనాయాం లోక్. కే ద్యేఽంతః ప్రస్పందమానా చలంతీ
పరుషేతరా స్పృగ్ధా తారా కనీనికా యస్య త త్కోటిం, 'తారకాఽక్ష్యః కనీవికే' త్య
మరిః. తవ చతుః అంతః, ప్రచితప్రమం చాద్భుంగం పద్మం చ, యుగవదున్మేషే
సతి సంప్రార్థసాదృశ్యలాభే ఇతి భావః.

భావము. — కాంటి మనోజ్ఞము లయి చోంచుచు నుండెడి గుప్త గలమికన్ను
లును ముకుళించినపుడు లోపలనుండి కలుచునుండెడితమైన గలతామరపుష్పమును ఒక
కాలమునందు వికసించుటచేత వరస్వరము సంప్రార్థ సాదృశ్యము బొందుగాక. (అనగా
మూర్ఛితయమగుటచేత తామరపుష్పము వికసించుచున్నది. అదేప్రకారము మీరును
మనోహరము లయినమికన్నులు తెలుచుకొనుడు)

శ్లో. వృణా చ్ఛగం హరతి ఘృష్ణ అనోకహానాం
సంస్పృశ్య తే సరస్వితై రరుణాంశుభిన్నైః,
స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయుః
సారభ్య మ్మిప్పు రివ తే ముఖమారుతస్య.

౬౯

పదచ్ఛేదము. — వృణాత్, శ్లగం, హరతి, ఘృష్ణం, అనోకహానాం, సంస్పృ
శ్యతే, సరస్వితైః, అరుణాంశుభిన్నైః, స్వాభావికం, పరగుణేన, విభాతవాయుః, సార
భ్యం, ఈప్పురి, ఇవ, తే, ముఖమారుతస్య

అర్థము. — విభాతవాయుః = ప్రాతఃకాలవాయువు, స్వాభావికం = స్వభావసిద్ధ
మయిన, తే = తీయొక్క, ముఖమారుతస్య = నిట్టూర్పువాయువుయొక్క, సారభ్యం = పరి
మళమును, పరగుణేన = పరఃఅన్యదీయమయిన, గుణేన = సారభ్యగుణముచేత, ఈప్పురివ =
బొందనిచ్చయించినదివలె, అనోకహానాం = పృథ్వుములయొక్క, శ్లగం = శిథిలమయిన,
ఘృష్ణం = కుసుమమును, ప్రకాశత్ = ప్రసవబంధనమువలన, హరతి = అపహరించుచున్నది.
అరుణాంశుభిన్నైః = అరుణ = సూర్యునియొక్క, అంశు = కిరణములచేత, భిన్నైః = వికసించు
టచేత, సరస్వితైః = కమలములతోడ, సంస్పృశ్యతే = సంబంధించుచున్నది.

అకాంక్ష. — సంస్పృశ్యతే = సంబంధించుచున్నది. కః = ఏది? విభాతవాయుః = ప్రాతః
కాలవాయువు (అకర్త...ము). కైః = చేసిలోడ? సరస్వితైః = కమలములతోడ. సరస్వితైః
కథంభాతైః = కమలములెట్టివి? అరుణాంశుభిన్నైః = సూర్యునియొక్క కిరణములచేత విక

ప్రతిపత్తి
అ. ౬౯
౪౦

సింహుడినవి, హరతి=అపహరించుచున్నది. ఈ=ఏది? విభాతవాయుః=ప్రాతఃకాలవా
యౌవు. కిం=దేనిని? పుష్పం=కుసుమమును (సకర్త...ము). కస్తూల్=దేనివలన? పృంతా
ల్=ప్రసవబంధనమువలన. పుష్పం కథంభూతం=కుసుమమెట్టిది? శ్లథం=శిథిలమైనది.
కేహం=వేనియొక్క? అనోకహానాం=వృక్షములయొక్క. కథంభూతశివ=ఎట్టిదివలె?
ఈపురివ=పొందనిచ్చయించినదివలె. కేన=దేనిచేత? పరగుణేన = అన్యదీయమయిన
సౌరభ్యగుణముచేత. కిం=దేనిని? సౌరభ్యం=పరిమళమును. కస్య=దేనియొక్క? ముఖ
మారుతస్య=నిట్టూర్చు వాయువుయొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? లే=నియొక్క. సౌరభ్యం
కథంభూతం=పరిమళమెట్టిది? స్వాభావికం=స్వభావసిద్ధమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—పృంతాల్ - పృతాంత, పృంతాభ్యాం, పృంతేశ్యః
పృంతశబ్దః ఆ, న, పం, ఏ. శ్లథం - శ్లథం, శ్లథే, శ్లథాని. శ్లథశబ్దః ఆ, న, ద్వి,
ఏ. హరతి-హరతి, హరతః, హరంతి. 'హృజ్జహరణ' మిత్యస్తాధ్ధాతోస్సకర్తకాత్క
ర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్తైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పుష్పం-పుష్పం, పుష్పే,
పుష్పాణి. పుష్పశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ అనోకహానాం - అనన అకః అనోకః, అనోకం
ఘ్నంతి అనోకహః, లేహం అనోకహానాం; అనోకహస్య, అనోకహయోః, అనోక
హానాం. అనోకహశబ్దః ఆ, పు, ష, బ. సంస్కృజ్య లే-సంస్కృజ్య లే, సంస్కృజ్యే లే, సంస్క
జ్యంతే. సమ్ పూర్వకాల్ 'సృజవిసర్గ' ఇత్యస్తాధ్ధాతో రకర్తకా త్కర్తరి వర్తమానే
లట్ ఆత్మ నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సరసిజైః - సరసి జాతాని సరసిజాని,
తైః సరసిజైః; సరసిజేన, సరసిజాభ్యాం, సరసిజైః. సరసిజశబ్దః ఆ, న, త్వు,
ఐ. అరుణాంతభిన్నైః-అరుణస్య అంశవః అరుణాంశవః, అరుణాంశుభిః భిన్నాని అరు
ణాంతభిన్నాని, తైః అరుణాంతభిన్నైః; భిన్నేన, భిన్నాభ్యాం, భిన్నైః. అరుణాంత
భిన్నశబ్దః ఆ, న, త్వు, ఐ. స్వాభావికం-స్వభావేన నిర్వృత్తం స్వాభావికం, తత్
స్వాభావికం; స్వాభావికం, స్వాభావికే, స్వాభావికాని. స్వాభావికశబ్దః ఆ, న, ద్వి,
ఏ. పరగుణేన-పరస్థగుణః పరగుణః, లేన పరగుణేన; గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః.
పరగుణశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. విభాతవాయుః - విభాతే వాయుః విభాతవాయుః;
వాయుః, వాయూ, వాయవః. విభాతవాయుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. సౌరభ్యం-సురభే
ర్భావః సౌరభ్యం, తత్ సౌరభ్యం; సౌరభ్యం, సౌరభ్యే, సౌరభ్యాణి. సౌరభ్యశబ్దః
ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఈపురిః-ఆత్మమిచ్చ్యుః ఈపురిః; ఈపురిః, ఈపుర్న, ఈపువః. ఈపురిశబ్దః
ఉ, పు, ప్ర, ఏ. లే-తవ లే, యవయోః వాం, యవ్యైకం వః. యవ్యచ్చబ్దః ఉ,
పు, ష, ఏ. ముఖమారుతస్య-ముఖే మారుతః ముఖమారుతః, తస్య ముఖమారుతస్య; మారు
తస్య, మారుతయోః, మారుతానాం, ముఖమారుతశబ్దః ఆ, పు, ష, ఏ.

వాక్యా.—పృంతా దితి. విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః, స్వాభావికం
స్వనిర్గతం, లే తవ ముఖమారుతస్య నిర్వాసవచనస్య, సౌరభ్యం, తాదృగ్సౌరభ్యమి

తృర్థః. పరగుణేన అన్యదీయగుణేన సాంక్రామికగుణేనేత్యర్థః. కుపురౌపు. ఎచ్చరి
వ 'అవృజ్ఞపృథా మి'దితి ఈకారాదేశః. అనోకహానాం పృథ్విగామ్. శ్రవం శిథిలం,
పుష్పం పృంతాత్, ప్రసవబంధనాన్ 'పుత్రం ప్రసవబంధన'మిత్యను. హంతి ఆదత్తే,
అరుణాంశభిన్నైః తరణికిణిద్యోతైః, సన్దితైః కమలైస్సహ, 'శత్రురూపే కృత్రిబహు
శ' మిలిస ప్రమృత్య అలక్. సంసృత్యతే సంగచ్ఛతే, సృజే త్రైవాదికాత్కర్తరి లట్.

భావము.—ప్రాతఃకాలవాయువు మిసిట్టార్చుకొన్నప్పుడు సహజ మయిన పరిమళ
మును అనుసంపదలె ననెడిభాషము గలదాసలె చె. తో నుండె జడిపమునట్లు పుష్ప
ములను రాలించు వానియొక్కయు సూర్యకిరణములచేత నికసింపు చుండెడి తామ
రపుష్పములయొక్కయు పరిమళములతో కూడి యున్నది. తెల్లవాఱుగానే వెంటలా
నుండి పుష్పములు ప్రాయశఃముగ రాలించున్నవి. కమలములు నికసిం చుచున్నవి. తెల్ల
వారిగాలి ఆవాసనఁ గలిగించుచున్నది. ఆజమహారాజుయొక్క. నిశ్వాసములు సువాస
నగలవి.

శ్లో. తామ్రోదరేషు పతితం ద్రుమవల్లవేషు
నిర్ధౌతహరగుళికావిశదం హిమాంభః,
అభాతి లబ్ధపరభాగతయాఽద్య రోష్టే
లీలాస్థితం సదశనార్పి రివ త్వదీయమ్.

20

పదచ్ఛేదము.—తామ్రోదరేషు, పతితం, ద్రుమవల్లవేషు, నిర్ధౌతహరగుళికా
విశదం, హిమాంభః, అభాతి, లబ్ధపరభాగతయా, అధరోష్టే, లీలాస్థితం, సదశనా
ర్పి, ఇవ, త్వదీయం.

అర్థము.—తామ్రోదరేషు, తామ్ర=ఎఱ్ఱనయిన మధ్యప్రదేశములుగల, ద్రుమ
వల్లవేషు=ద్రుమ=పుష్పములయొక్క, వల్లవేషు=చిగురుటాకులయందు, పతితం=పడిన,
నిర్ధౌతహరగుళికావిశదం - నిర్ధౌత=పరిశుద్ధములయిన, హరగుళికా=ముక్తామణులవలె,
విశదం=నిర్మలమయిన, హిమాంభః=హిమ=మంచుయొక్క, అంభః=ఉదకము, లబ్ధపర
భాగతయా=లబ్ధ=బొందఁబడిన, పరభాగతయా=గుణోత్కర్షము కలిగినదగుటచేత, అధ
రోష్టే=అధరోష్ఠమునందు, త్వదీయం=నీసంబంధియైన, సదశనార్పి=దంతకాంతిసహిత
మైన, లీలాస్థితమివ-లీలా=విలాసార్థమయిన, స్థితమివ=చిలునవ్వవలె, అభాతి=ప్రకా
శించుచున్నది.

అకాంక్ష.—అభాతి=ప్రకాశించుచున్నది. నిం=ఏది? హిమాంభః=మంచుయొక్క
యుదకము (అకర్త.. ము). కిమివ=దేనివలె? లీలాస్థితమివ=విలాసార్థమయినచిలునవ్వ
వలె. లీలాస్థితంధంభూతం=విలాసార్థమయినచిలునవ్వట్టిది? సదశనార్పి=దంతకాంతి

సహితమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? త్వదీయం=నీసంబంధియైనది. కస్మిన్=దేసియందు? అధరోష్ఠే=అధరోష్ఠమునందు. కథంభూతతయా=ఎట్టిదగుటచేత? లబ్ధపరభాగతయా=పొందఁబడినగుణోత్కర్షము కలిగినదగుటచేత. హిమాంభః కథంభూతం=మంచుయొక్క- ఉదఃపెట్టి? నిర్ధాతహరగుణికావిశదం=పరిశుద్ధములయిన ముక్తామణులవలె నిర్మలమయినవి. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? పరితం=పడినది. కేషు=వేసియందు? స్రుమపల్లవేషు=వృక్షములయొక్క చిగురుటాకులయందు. స్రుమపల్లవేషు కథంభూతేషు=వృక్షములయొక్క చిగురుటాకులెట్టివి? తామ్రాదరేషు=ఎఱ్ఱనయిన మధ్యప్రదేశములు గలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తామ్రాదరేషు- తామ్రాణి ఉదరాణి యేషం లే తామ్రాదరాః, లేషు తామ్రాదరేషు; ఉదరే, ఉదరయోః, ఉదరేషు. తామ్రాదరశబ్దః ఆ, పు, స, బ. పరితం-పరితం, పరిలే, పరితాని. పరితశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ద్రుమపల్లవేషు-ద్రుమాణాం పల్లవాః ద్రుమపల్లవాః, లేషు ద్రుమపల్లవేషు; పల్లవే, పల్లవయోః, పల్లవేషు. ద్రుమపల్లవశబ్దః ఆ, పు, స, బ. నిర్ధాతహరగుణికావిశదం-హరేషు గుణికాః హరగుణికాః, నిర్ధాతాశ్చ తాః హరగుణికాశ్చ నిర్ధాతహరగుణికాః, నిర్ధాతహరగుణికా ఇవ విశదం నిర్ధాతహరగుణికావిశదః, విశదం, విశదే, విశదాని నిర్ధాతహరగుణికావిశదశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. హిమాంభః - హిమశ్చ అంభః హిమాంభః; అంభః, అంభసీ, అంభాసి. హిమాంభశబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. ఆధారి - ఆధారి, ఆధాతః, ఆధారి. ఆజ్ఞార్వకాత్, 'భాదీప్తా' విత్యస్తాద్భాతో రకర్తకాక్రూరి వర్తమానే లట్పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. లబ్ధపరభాగతయా - లబ్ధః పరభాగో యేన తత్ లబ్ధపరభాగం, లబ్ధపరభాగస్య భావః లబ్ధపరభాగతా, తయా లబ్ధపరభాగతయా; పరభాగతయా, పరభాగతాభ్యాం, పరభాగతాభిః. లబ్ధపరభాగతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, త్వ, ఏ. అధరోష్ఠే-అధరోష్ఠే, అధరోష్ఠయోః, అధరోష్ఠేషు. అధరోష్ఠశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. లీలాస్థితం-లీలాయాః స్థితం లీలాస్థితం; స్థితం, స్థితే, స్థితాని. లీలాస్థితశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. సదశనాస్త్వి-దశనానాం అర్హింషి దశనార్హింషి, దశనాస్త్విః ససావర్తత ఇతి సదశనాస్త్విఃఅర్హిః, అర్హిషీ, అర్హింషి. సదశనాస్త్విశబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. త్వదీయం-తవ ఇదం త్వదీయం; త్వదీయం, త్వదీయే, త్వదీయాని. త్వదీయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తామ్రేతి. తామ్రాదరేషు అరుణాభ్యంతరేషు, స్రుమపల్లవేషు తరుపల్లవేషు, 'పల్లవో స్త్రీలిసలయ' మిత్యమరః. పరితం, నిర్ధాతాః యాః హరగుణికాః ముక్తామణయః తద్వత్ విశదం స్వచ్ఛం హిమాంభః లబ్ధపరభాగతయా లబ్ధోత్కర్షతయా 'పరభాగో గుణోత్కర్ష' ఇతి యాదవః. అధరోష్ఠేత్వదీయం త్వత్సంబంధి సదశనాస్త్విః దంతకాంతిసహితం లీలాస్థితమివ ఆధారి.

భావము. — ఎఱ్ఱని చిగురుటాకులవయఁబడిన పరిశుద్ధములయిన తెల్లనిముత్యముల
 వంటి హిమంబుకణములు మీయెఱ్ఱని అభరణోష్ఠమునఁ బ్రకాశించెడు తెల్లనిదంతకాంతి
 లోఁ గూడికొన్న చిఱునవ్వవలెను ప్రకాశించుచున్నది.

శ్లో. యావత్ప్రతాపనిధిః సక్రమతేన భానుః
 అహ్నియ నావ నరుణేన తమో నిరస్తమ్,
 ఆయోధనాగ్రసరతాం త్వయీ పీర యాతే
 కిం వా రిభూం తవ గురు స్వయం ఉచ్చినత్తి.

20

పదార్థము — యావత్, ప్రతాపనిధిః, ఆక్రమతే, న. భానుః, అహ్నియ,
 తావత్, అరుణేన, తమో నిరస్తం, ఆయోధనాగ్రసరతాం, త్వయీ, పీర, యాతే,
 కిం, వా, రిభూం, తవ, గురుః, స్వయం, ఉచ్చినత్తి.

అర్థము. — ప్రతాపనిధిః = ప్రతాప = జన్మనకు, నిధిః = స్థానభూతుఁడయిన,
 భానుః = సూర్యుఁడు, యావత్ = ఎంతలోగా, నాక్రమతే = ఉదయించుచో, తావత్ =
 అంతలోగా, అహ్నియ = శివుఁడుగా, అరుణేన = అనూరునిచేత, తమః = అంధకారము,
 నిరస్తం = పోఁగొట్టఁబడినది. తథాహి = అదేసరి, హేపీర = హిమంబువలనైన అజమహారాజా!
 త్వయీ = నీవు, ఆయోధనాగ్రసరతాం. ఆయోధన = యుద్ధములయందు, అగ్రసరతాం =
 అగ్రే సరత్వమును, యాతే సతి = పొందినవాఁడగుచుండఁగ, తవ = నీయొక్క, గురుః =
 తండ్రి, రిభూం = శత్రువులను, స్వయం = తాను, ఉచ్చినత్తి కిం వా = చేదించుచున్నాఁడా
 యేమి?

అకాంక్ష. — ఉచ్చినత్తి కిం వా = చేదించుచున్నాఁడా యేమి? కిం = ఎవఁడు? గురుః =
 తండ్రి. కా = ఎవరిని? రిభూం = శత్రువులను (నకర్తక...ము). కిం = ఎవఁడు? స్వయం =
 తాను. కన్య = ఎవనియొక్క? తవ = నీయొక్క. కథంభూతే సతి = ఎటువంటివాఁడగుచుండఁ
 గ? యాతే సతి = పొందినవాఁడగుచుండఁగ. కాం = దేనిని? ఆయోధనాగ్రసరతాం = యుద్ధ
 ములయందు అగ్రే సరత్వమును. కన్య = ఎవఁడు? త్వయీ = నీవు. కన్యసంబుధిః = హేపీ
 ర = హిమంబువలనైన అజమహారాజా. కథం = ఎట్లు? తథాహి = అదేసరి, నిరస్తం =
 పోఁగొట్టఁబడినది. కేన = ఎవనిచేత? అరుణేన = అనూరునిచేత. కిం = ఏమి? తమః = అంధకార
 ము(కర్తృణీప్ర...ము). కదా = ఎపుడు? తావత్ = అంతలోగా, నాక్రమతే = ఉదయించు
 చో. కిం = ఎవఁడు? భానుః = సూర్యుఁడు (అకర్తక...ము). కథం = ఎట్లు? అహ్నియ = శివు
 ముగ. కదా = ఎపుడు? యావత్ = ఎంతలోగా. భానుః కథంభూతః = సూర్యుఁడెట్టివాఁడు?
 ప్రతాపనిధిః = జన్మనకు స్థానభూతుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — యావత్ - అవ్య. ప్రతాపనిధిః - ప్రతాపస్యనిధిః ప్రతాప
నిధిః; నిధిః, నిధీ, నిధయః. ప్రతాపః ధిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, వి. ఆక్రమతే - ఆక్రమతే,
ఆక్రమేతే, ఆక్రమంతే. ఆహ్వాన్యకాత్ - క్రముపాదవిత్తేప' ఇత్యస్తాద్ధాతో రకర్తకా
త్కర్తరి వర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. భానుః-
భానుః, భానూ, భానవః. భానుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, వి. అహ్మయ-అవ్య. తావత్ -
అవ్య. అరుణేన-అరుణేన, అరుణాభ్యాం, అరుణైః. అరుణశబ్దః అ, పు, త్య, వి. తమః-
తమః, తమసీ, తమాంసి. తమశబ్దః స, న, ప్ర, వి. నిరస్తం-నిరస్తం, నిరస్తే, నిరస్తాని.
నిరస్తశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఆయోధనాగ్రసరతాం-అగ్రేసరతీ త్యగ్రసరః, ఆయోధ
నేషు అగ్రసరః ఆయోధనాగ్రసరః, ఆయోధనాగ్రసరస్యభావః ఆయోధనాగ్రసరతాం,
తాం ఆయోధనాగ్రసరతాం; అగ్రసరతాం, అగ్రసరతే, అగ్రసరతాః. ఆయో... తాశబ్దః
అ, స్త్రీ, ద్వి, వి. త్వయి-త్వయి, యువయోః, యుష్మాకు యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, న, వి. వీర-
హేవీర, హేవీరా, హేవీరాః. వీరశబ్దః అ, పు, నం, వి. యాతే-యాతే, యాతయోః,
యాతేషు. యాతశబ్దః అ, పు, న, వి. కిం-కిం, కే, కాని. కింశబ్దః మ, న, ప్ర, వి.
వా-అవ్య. రిభాక్-రిభుం, రిభా, రిభాక్. రిభుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, బ. తవ-తవతే,
యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, వ, వి. గురుః-గురుః, గురూ,
గురువః. గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, వి. స్వయం-అవ్య. ఉచ్చినతి-ఉచ్చినతి, ఉచ్చింతః,
ఉచ్చిందంతి. ఉత్సూర్వకాత్ 'ఉచిర్ ద్వైధీకరణ' ఇత్యేకస్తాద్ధాతో స్పకర్తకా
త్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — యావ దితి. ప్రతాపనిధి స్తేజోనిధిః, భాను సూర్యః, యావత్
నాక్రమతే నోద్గచ్ఛతి, 'అజ ఉద్గమన' ఇత్యాత్మనేపదం. తావత్ భానా వనుదితవితే
శ్చర్ధః. అహ్మయ యుడితి, 'రుద్రాగ్నౌ డి క్యంజసాఽహ్మయే' త్యమరః. అరుణేన అనూ
రుణా, 'సూరిసూరిోఽరుణోఽనూరు' త్యమరః. తమః నిరస్తం తథాహి-హేవీర,
త్వయి ఆయోధనేషు యుద్ధేషు, అగ్రసరతాం పురస్కరతాం, యాతే సతి తవ గు
రుః పితా, రిభాక్ స్వయ ముచ్చినతి కింవా నోచ్చినత్యైవితేశ్చర్ధః. న ఖలు యోగ్యే
న్యస్తభారాణాం స్వామినాం స్వయం వ్యాపారభేద ఇతి భావః

భావము. — లేజోరాశి యైనసూర్యుడు ఉదయించుచోపుచున్నాడు. ఇంత
లోపల అరుణుడు ఉదయించి వీరకటిని బోగొట్టినాడు. వీరు లయనమీరు యుద్ధ
మునందు ఆగ్రేసరు లయ శత్రువిజయముఁ జేసినపుడు తమతండ్రిగారికి అవిషయములూ
జేయవలసినవని యేమి యున్నది?

శ్లో. శయ్యాం జహ త్యుభయపక్షవినీతనిద్రాః
స్తంబేరమాః ముఖరశ్మంఖలకర్షిణస్తే,

యేహం నిరంతరి తరుణాదురాగయోగాత్

భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ దంతకోశాః.

29

పాశ్చర్యము. — శయ్యాం, శయ్యాం, ఉభయపక్షవిశిష్టత్రా. స్తంభరమాః, ముఖరశృంఖలక్షణాః, లే, యేహం, విభాంసి, తరుణాదురాగయోగాత్, భిన్నాద్రిగైరికతటాః, ఇవ, దంతకోశాః.

అర్థము. — ఉభయపక్షవిశిష్టత్రా. ఉభయపక్ష=రెండుపార్శ్వములచేత, విశిష్టత్రా=పాశ్చర్యము, బడిన, స్తంభాః=స్తంభులైన, ముఖరశృంఖలక్షణాః - ముఖర=శబ్దాయమానములయిన, శృంఖలా=నిగళములను, క్షణాః=ఈడ్చుచుండెడి, లే = నీయొక్క, స్తంభరమాః=గజములు, శయ్యాం=పానుపును, జనాతి = విడుచుచున్నవి. యేహం = ఏగజములయొక్క, దంతకోశాః=కుట్టలనదృశ్యదంతములు, తరుణాదురాగయోగాత్ = తరుణాదురాగ=బాలసూర్యునియొక్క, రాగ=చిత్తకాంతియొక్క, యోగా = సంపర్కమువలన. భిన్నాద్రిగైరికతటాఇవ=భిన్న=భేదింపబడిన, అద్రి=పర్వతముయొక్క. గైరిక=గైరికాంధ్రాశువులయొక్క, తటాఇవ=కుట్టులుకలిగినవివలె, విభాంతి=ప్రకాశించుచున్నవి.

అకాంత. — విభాంతి=ప్రకాశించుచున్నవి. కే=ఏవి? దంతకోశాః=కుట్టలనదృశ్యదంతములు(అకర్త...ము). కశంభూతాఇవ=ఎట్టిదికలె? భిన్నాద్రిగైరికతటాఇవ=భేదింపబడినపర్వతముయొక్క. గైరికాంధ్రాశువులయొక్క. కుట్టులుకలిగినవివలె. కస్తాక్ = దేనివలన తరుణాదురాగయోగాత్ = బాలసూర్యునియొక్క. రక్తకాంతియొక్క. సంపర్కమువలన. కేహం=వేనియొక్క? యేహం=ఏగజములయొక్క, జనాతి=విడుచుచున్నవి. కే = ఏవి? స్తంభరమాః=గజములు. కాం=దేనిని? శయ్యాం=పానుపును(సకర్త...ము). కస్య=ఎవనియొక్క? లే=నీయొక్క. స్తంభరమాః=గంభీరతాః=గజములెట్టివి? ముఖరశృంఖలక్షణాః=శబ్దాయమానములయిన నిగళములను ఈడ్చుచుండునవి. పునః కశంభూతాః=ఇంకయు నెట్టివి? ఉభయపక్షవిశిష్టత్రా=రెండుపార్శ్వములచేతను పాశ్చర్యములచేతను పాశ్చర్యములచేతను బడినవిద్రగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — శయ్యాం-శయ్యాం, శయ్యే, శయ్యాః, శయ్యాశబ్దః

అ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. జనాతి-జనాతి, జనీ-జాః, జనాతి. 'ఓహాక్' త్యాగ' ఇశ్యస్తాద్ధాతో నృకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలత్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఉభయపక్షవిశిష్టత్రా. ఉభా చకోవత్తే చ ఉభయపక్షే, ఉభయపక్షభ్యాం విశితా ఉభయపక్షవీతా, ఉభయపక్షవీతా నిద్రాయైస్తే ఉభ...నిద్రాః; నిద్రా, నిద్రా, నిద్రాః. ఉభయపక్షవిశిష్టత్రా అ, పు, ప్ర, బ స్తంభరమాః-స్తంభే రమంత ఇతి స్తంభే రమాః; స్తంభేరమాః, స్తంభేరమా, స్తంభేరమాః. స్తంభేరమశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ముఖర

శృంఖలకర్షిణః-ముఖరాని చ తాని శృంఖలాని చ ముఖశృంఖలాని, ముఖశృంఖలాని కర్షంతీని ముఖశృంఖలకర్షిణః; కర్షి, కర్షణి, కర్షిణః ముఖశృంఖలకర్షిణశబ్దః న, పు, ప్ర, బ. తే-తవ తే, యు-యోః గా, యు-యోః వః. యు-యోః చ, పు, మ, వి. యేహం-యస్య, మ-యోః, యేహం. య-యోః చ, పు, మ, బ. విభాంతి-విభాంతి, విభాంతి, విభాంతి. విభాంతి 'భా దీప్త' విశ్వస్థానాతో రకర్తృకత్వే ర్వి వర్తమానే లట్ పరస్మైవదే ప్రకమపురుషబహువచనాంకః. తరుణారుణరాగయోగాత్-తరుణశ్చాసౌ అరుణశ్చ తరుణాని; తరుణారుణశ్చ రాగః తరుణారుణరాగః, తరుణారుణరాగస్య యోగః, తరు...యోగః, తస్మాత్ తరు...యోగాత్; యోగాత్, యోగాభ్యాం, యోగేభ్యః. తరు...యోగశబ్దః అ, పు, మ, వి. భిన్నాద్విగైరికతటాః-విగైరికతటాః తటాః విగైరికతటాః, అద్యే విగైరికతటాః అద్విగైరికతటాః, భిన్నాః అద్విగైరికతటాః యైస్తే భిన్నాద్విగైరికతటాః; తటాః, తటా, తటాః. భిన్నాద్విగైరికతటాశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ఇవ-అవ్య. దంతకోశాః-దంతాః కోశా ఇవ దంతకోశాః; కోశః, కోశా, కోశాః. దంతకోశశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—శచ్యూ మితి. ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం వివేచనా వ్యవహారా నిద్రా యైస్తే ఉభయపక్షవివేచనా, తత్తనమాసవిషయే, ఉభయపక్షానే ఉభయశబ్దప్రయోగ విషయ సాధు విశ్వగుసంధేయం. యథాహ-తైయటః 'శబ్దోభానుదాతోవిశ్వ'మితి నిత్య గ్రహణ స్వేదం ప్రయోజనమ్. పృథివిషయే ఉభయపక్షప్రయోగో మాధుర్యం. ఉభయ శబ్ద సైన్యవ యథా స్వాత్. ఉభయపుత్రశ్చర్యాని భవంతి. ముఖరాని ఉత్థానచలనా చ్చబ్దాయమానాని శృంఖలాని నిగదాని కర్షంతీని తథోక్తాః. తే తవ స్తంభేరమంక ఇతి స్తంభేరమాః వాస్తవః 'స్తంభేరమాః వస్త్రీ'త్యమరః, 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్. శయ్యాం జహతి త్యజంతి, యేహం స్తంభేరమానాం దంతాః కోశా ఇవ దంతకోశాః దంతకుట్టలాః, తరుణారుణరాగయోగాత్ బాలార్క-రణసంపర్కాద్యేతోః, భిన్నాద్విగైరికతటా ఇవ విభాంతి. భాతురతా ఇవ భాంతీత్యర్థః.

భావము.—మీమేనుగులిరుపార్శ్వములం బండుకొని నిద్రించి లేచి తమకట్టు గొలుసులను గలగలయని యాహ్నుదున్నవి. వానిదంతములపై పెట్టెలిలేయొడ ప్రసరింపఁ గొండచటియల రాయువో నంటిన కాపురాయి మున్నగు భాతువులరాగముపాలె మెలయు చున్నది.

శ్లో. దీర్ఘేష్వమీ నియమితాః పటమంటపేషు
నిద్రాం విహాయ వనజాక్షవనాయదేశ్యాః,
వక్త్రోష్టణా మలినయంతి పురోగతాని
లేహ్యాని సైంధవ శిలాశకలాని వాహాః.

పదచ్ఛేదము.—దీర్ఘేఘ, అమీ, నియమితాః, పటమంటపేఘ, నిద్రా, విహాయ, వనజాక్ష, వనాయుదేశ్యాః, వజ్రోష్ణా, మనయంతి, పురోగతాని, లేహ్యని, సైంధవ శిలాశకలాని, వాహాః.

అర్థము.—హేవనజాక్ష=ఓయికమలములపంటి నేత్రములుగల అజమహారాజా! దీర్ఘేఘ=దీర్ఘములయిన, పటమంటపేఘ=పటగృహములయందు, నియమితాః = కట్టబడిన, వనాయుదేశ్యాః = వనాయుదేశ్యములయిన, అమీ=ఈ, వాహాః = అశ్వములు, నిద్రా=నిద్రను, విహాయ=విడిచి, పురోగతాని=అగ్రభాగమునుబొందిన, లేహ్యని=ఆస్వాదనార్హములయిన, సైంధవశిలాశకలాని=సైంధవ=సైంధవలవనముయొక్క, శిలా=పాషాణములయొక్క, శకలాని=ఖండములను, వజ్రోష్ణా=వజ్ర=యుఖముయొక్క, ఊష్ణ=ఊష్ణమిచేతను, మనయంతి=మనములయిన వానినిగాక జేయుచున్నవి.

అశాంత.—మనయంతి=మనములయిన వానినిగాక జేయుచున్నవి. కేవలి? వాహాః=అశ్వములు. కాని=చేసి? సైంధవశిలాశకలాని=సైంధవలవనముయొక్క పాషాణములయొక్క ఖండములను (సకర్త...ము). సైంధవశిలాశకలానికథంభూతాని=సైంధవలవనముయొక్క పాషాణములయొక్క శకలములెట్టివి? లేహ్యని=ఆస్వాదనార్హములయినవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంకయు నెట్టివి? పురోగతాని=అగ్రభాగమునుబొందినవి. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విహాయ=విడిచి. కాం=దేని? నిద్రా = నిద్రను. అమీవాహాః కథంభూతాని=ఈయశ్వములెట్టివి? వనాయుదేశ్యాః = వనాయుదేశ్యములయినవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంకయు నెట్టివి? నియమితాః=కట్టబడినవి. కేఘ=వేనియందు? పటమంటపేఘ=పటగృహములయందు. పటమంటపేఘకథంభూతేఘ=పటగృహములెట్టివి? దీర్ఘేఘ=దీర్ఘములయినవి. కస్యసంబుద్ధి? హేవనజాక్ష=ఓయికమలములపంటి నేత్రములుగల అజమహారాజా!

శబ్దరూపవచనములు.—దీర్ఘేఘ-దీర్ఘే, దీర్ఘయోః, దీర్ఘేఘ. దీర్ఘశబ్దః ఆ, పు, న, బ. అమీ-అసౌ, అమా, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, బ. నియమితాః - నియమితాః, నియమితౌ, నియమితాః. నియమితశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. పటమంటపేఘ-పటానాం మంటపాః పటమంటపాః, లేఘ పటమంటపేఘ; మంటపే, మంటపయోః, మంటపేఘ. పటమంటపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. నిద్రా-నిద్రాం, నిద్రే, నిద్రాః. నిద్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స్త్వి, వి. విహాయ-ల్యబంత మప్య. వనజాక్ష-వనే జాలే వనజే, వనజేఘ అక్షిణీయస్య; వనజాక్షః, తస్య సంబుద్ధిః హేవనజాక్ష, హేవనజాక్ష, హేవనజాక్ష, హేవనజాక్షాః. వనజాక్షశబ్దః ఆ, పు, సం, వి. వనాయుదేశ్యా-వనాయు రితిదేశః వనాయుదేశః, వనాయుదేశే భవాః వనాయుదేశ్యాః; దేశ్యాః, దేశ్యా, దేశ్యాః. వనాయు

దేశ్యశబ్దః ఆ, పు, ధ్ర, ఘ. వద్రోష్ట్రనా-వద్రోష్ట్ర ఊష్ట్ర వద్రోష్ట్ర, లేన వద్రోష్ట్రనా, ఊష్ట్రనా, ఊష్ట్రధ్యాం, ఊష్ట్రభి. వద్రోష్ట్రశబ్దః న, పు, త్త, వి. మనయంతి-మనయంతి, మనయంతి, మనయంతి. మనశబ్దా తత్కరోతీతి ణ్యంతా ధాతో పుకర్చికాత్కర్తృవర్తమానే లట్ పుష్టైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పురోగతాని-పురోగతాని పురోగతాని, తాని పురోగతాని; పురోగతం, పురోగతే, పురోగతాని. పురోగతశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఘ. లేహ్యుని-లేహం యోగ్యాని లేహ్యుని, తాని లేహ్యుని; లేహ్యం, లేహ్యే, లేహ్యుని. లేహ్యశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఘ. సైంధవశిలాశకలాని-సైంధవశిలా, సైంధవశి, సైంధవశ్య శిలా; సైంధవశిలా, సైంధవశిలానాం శకలాని సైంధవశిలాశకలాని, తాని సైంధవశిలాశకలాని; శకలం, శకలే, శకలాని. సైంధవశిలాశకలశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఘ. వాహాః - వాహాః, వాహా, వాహాః. వాహశబ్దః ఆ, పు, ధ్ర, ఘ.

వ్యాఖ్య.—దీర్ఘే ష్విరి. 'హే' వకజాతు నీరజాతు, 'వనే' సలిలకాసనే' ఇత్యమ
రి. దీర్ఘేషు పటమంటపేషు సయమితాః బద్ధాః వనాయుదేశ్యాః వనాయుదేశ్య
వాః, 'పారశీకా వనాయజా' ఇలి హలాయధః. అమో వాహః ఆత్మాః, నిద్రాం విహ
య, పురోగతాని లేహ్యని ఆస్మాద్యాని సైంధవలీలాశకలాని, సైంధవో లవణవిశేషః,
'సైంధవోఽశ్రీ' శీతశివం మణిబంధం చ సింధుజ' మిత్యమరి. తస్య శకలాని ఖండా
ని, శ్రోమణా మణివయంతి మలినాని కుర్వంతి, ఉక్తంచ సిద్ధయోగసంగ్రహే, శ్లో.
'త్రూర్వాష్టకాలే చాశ్వాసాం ప్రాయశో లవణంహితం, అరుచిగ్లానికూలఘ్నం లవణం
సైంధవం వర' మిలి.

భావము.— మియొక్క పెద్దదేరాలలో గట్టబడిన వనాయుదేశపు గుఱ్ఱములు నిద్రలేచి ఆరుచి, బడలిక, నొప్పులు వీని నివారణనిమిత్తము వనియెడుట సుంచరబడిన సైంధవలవణపుముక్కలు మలినము లగునట్లు నాడుతున్నవి.

శ్రీ. భవతి విరళభ క్తి ర్ఘనపుష్పపహారః

స్వకిరణపరివేషాద్యేషశూన్యః ప్రదీపః,

అయ మపి చ గిరం న స్తస్త్వృబోధప్రయుక్తాం

అనువదలి శుక స్తోమంజువా కృంజరస్థి:

28

పదార్థము.—భవతి, విరళభక్తి, స్థూలపుష్పపహారః, స్వకిరణపరివేషార్థేన
 శూన్యాగ్ని, ప్రదీపాః, ఆయం, అతి, చ, గిరం, నః, త్వత్ప్రబోధప్రయోగం, అమృత
 దతి, శుకక, లే, మంజువాళి, పంజరఫణి.

అర్థము.— మ్మనపుష్పవహరః=మ్మన=వాడిన, పుష్ప=పుష్పములనెడి, ఉపహరః=కానుక, విరళభక్తి=విరళ = విరళమున, భక్తి = రచనలది, భవతి=అగుచున్నది. ప్రదీపాశ్వ=దీపములును. స్వకిరణపరేషాద్భేదకూన్యాః=స్వకిరణములును, కిరణంకాంతులయొక్క, పరేషా = చుట్టకొనుటయొక్క. ఉద్భేద=స్ఫురణముచేత, కూన్యాః=రహితములైనవి, భవతి=అగుచున్నది. ఆ నంబు మాత్రమేకాదు, ఆయం=ఈసమీపవర్తియైనట్టి, మంజువాక్=మంజు=మధు=మెలుకు. వాక్=వాక్కులుగలిగిన, వంజరభి=వంజ=మండుచుండెడి, విరియొక్క. శుక=చిలుక స్వత్ప్రబోధప్రయుక్తం=స్వల్ప=సేయొక్క. ప్రబోధ=మెలుకుకొనితడు. ప్రయుక్తం = ఉచ్చరించబడిన, నః=మాయొక్క, గిరిం=వాక్కును, అనువదలి=అనుకరించి చెప్పుచున్నది.

అకాంక్ష.— అనువదలి=అనుకరించి చెప్పుచున్నది. కః=ఏది? శుకః=చిలుక. కాం=దేసిని? గిరిం=వాక్కును (సకర్త...ము). కేహం=ఎవరయొక్క? నః=మాయొక్క. గిరిం కథంభూతాం=వాక్కులై? స్వత్ప్రబోధప్రయుక్తం=సేయొక్క మెలుకు పోలితడు ఉచ్చరించబడినది. శుక కథంభూతం=చిలుకయెట్టిది? పంజరభి=పంజరమునందుండినది. పునః కథంభూతః=ఇంకమునెట్టిది? మంజువాక్=మధురములయినవాక్కులుగలిగినది. పునః కథంభూతః=ఇంకమునెట్టిది? ఆయం=ఈసమీపవర్తియైనది. కథం=ఎట్లు? అపిచ=ఇంతమాత్రమేకాదు. భవతి=అగుచున్నది. కేచ=ఏవియు? ప్రదీపాశ్వ=దీపములును(అకర్త...ము). కథంభూతాం=ఎట్టివి? స్వకిరణపరేషాద్భేదకూన్యాః=స్వకిరణములయిన కాంతులయొక్క స్ఫురణముచేత రహితములైనవి. భవతి=అగుచున్నది. కః=ఏది? మ్మనపుష్పవహరః=వాడినపుష్పములనెడి కానుక (అకర్త...ము). కథంభూతః=ఎటువంటిది? విరళభక్తి=విరళమైనరచనగలది.

శబ్దరూపసమాసములు.— భవతి-భవతి, భవతి, భవతి. 'భూసత్తాయా'మిక్యస్తాథాలో రకర్తకాత్కర్తరి నిర్దమానే లో వర్తనైవదే ప్రగమపురుషైకవచనాంతః. విరళభక్తి=విరళభక్తి ర్భక్తి సః విరళభక్తి; భక్తి, భక్తి, భక్తి, భక్తి. విరళభక్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. మ్మనపుష్పవహరః-పుష్పశ్చేవఉపహరః పుష్పవహరః, మ్మనకూన్యా పుష్పకహరశ్చ మ్మనపుష్పవహరః; ఉపహరః, ఉపహరా, ఉపహరాః. మ్మనపుష్పవహరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. స్వకిరణపరేషాద్భేదకూన్యాః-స్వేషం కిరణాః స్వకిరణాః, స్వకిరణానాంపరిశేషః స్వకిరణపరిశేషః, స్వకిరణపరిశేషస్య ఉద్భేదః స్వకిరణపరిశేషాద్భేదః, స్వకిరణపరిశేషాద్భేదేన కూన్యాః. స్వకిరణ...కూన్యాః; కూన్యః, కూన్యాః, కూన్యాః. స్వకిరణ.. కూన్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. ప్రదీపాః-ప్రదీపః, ప్రదీపా, ప్రదీపాః. ప్రదీపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. ఆయం-ఆయం, ఇమా, ఇమే. ఇదంశబ్దః మ, పు, ప్ర,

వి. అసి-అవ్య. చ-అవ్య. గిరం-గిరం, గిరా, గిరః. గిక్కట్లః కే, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మే - మమ మే, అవయో నా, అస్తాకం నః. అస్తచ్చట్లః ద, పు, ప, ఏ. త్వత్ప్రబోధ ప్రయుక్తాం-తవ ప్రబోధః త్వత్ప్రబోధః, త్వత్ప్రబోధాయప్రయుక్తా త్వత్ప్రబోధ ప్రయుక్తా, తాం త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం; ప్రయుక్తాం, ప్రయుక్తే, ప్రయుక్తాః. త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అనువదతి-అనువదతి, అనువదతః, అనువ దంతి. అనుపూర్వకాత్-అనుపూర్వకాయాం వాచీశ్చస్తాన్ధాతో స్సకర్తృకాత్కర్తరి వర్త మానే లటి వస్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శకః-శకః, శకౌ, శకాః. శక శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. లే-త-లే, యవయో వాం, యష్టాకం వః. యష్టచ్చట్లః ద, పు, ప, ఏ. మంజువాక్-మంజుః వాచః యస్య సః మంజువాక్; వాక్, వాచౌ, వాచః. మంజువాక్చట్లః చ, పు, ప్ర, ఏ. పంజరః - పంజరే లిప్తతీరి పంజరః; పంజరః, పంజరౌ, పంజరౌః పంజరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—భవతీతి. మ్హనపుష్పవహరః పుష్పపూజామ్హనత్వా దేవ విరళభక్తిః విరళరచనో భవతి, ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య మండలస్య ఉజ్జ్వలేన స్ఫుర తేన కూన్యా భవంతి, నిస్తేజస్కా భవంతీత్యర్థః. అసిచ-అయం మంజువాక్ మధుర వచనః, పంజరః, లేతవ శకః, త్వత్ప్రబోధమిలై ప్రయుక్తాం ఉచ్చరితాం, నః అస్తా కం, గిరం వాణిం, అనువదతి. అనుకృత్య వదతీ త్యర్థః. ఇత్థం ప్రభాతరింగాని వర్తంతే. అతః ప్రబోధవ్య మితి భావః.

భావము.—పూజ చేయఁబడినపువ్వులు వాడి చలచనయ్యినవి. దీపముల వెలుగు తక్కువయ్యినది. మీయొక్క గూటిలోని చిలుక మామేలుకొలుపునిమిత్తము మాచలుకు లను అనుసరించి చలుకుచున్నది.

శ్లో. ఇతి విరచితవాగ్ధి ర్వందిపుత్రైః కుమారం
సహది విగతనిద్ర స్తల్ప ముజ్ఞాం చకార,
మదపటునినదద్భి ర్బోధితో రాజహంసైః
సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః.

౭౫

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, విరచితవాగ్ధిః, వందిపుత్రైః, కుమారం, సహది, విగతని ద్రః, తల్పం, ఉజ్ఞాంచకార, మదపటునినదద్భిః, బోధితః, రాజహంసైః, సురగజః, ఇవ, గాంగం, సైకతం, సుప్రతీకః.

అర్థము.—ఇతి=ఈ ప్రకారముగ, విరచితవాగ్ధిః=విరచిత=చేయఁబడిన, వాగ్ధిః= స్తోత్రములుగఁగిరి, వందిపుత్రైః=వంది=స్తుతిపాఠకులయొక్క, పుత్రైః = కుమారులచేత,

నవది=తక్షణమునందు, విగతనిద్రః=విగతఃపోయిన, నిద్రః=నిదురగఁగిన, కుమారః=అజమహారాజు, తల్పం=శయ్యను, ముచటునినదర్శి=చూచుచున్నచేత, పటు=మధుర మానట్లుగ, నినదర్శి=ధ్వనులు జేయుచుండెడి. రాజహంస్రై=రాజహంసలచేతను, బోధిత=నివలలేవబడిన, సుప్రతీక=సుప్రతీకాభిముఖున, సుగంజ=గిగ్గము, గాంగం=గాంగానంబుధియైన, సైశవం=ఇసుకరిబ్బనులై, పృథ్వీ=పృథ్వీవడిచెను.

ఆకాంక్ష — ఉజ్జాంచకార=విడిచెను. కః=ఎవడు? కుమారః=అజమహారాజు.

కించేసిని? తల్పం=శయ్యను (శయ్య...ము). కింజు=జీవవలె? సైశవం=ఇసుకరిబ్బనువలె. సైశవంకఙ్గంభూతం=ఇసుకరిబ్బనులై? గాంగం=గాంగానంబుధియైనది. కః=ఏది? సుగంజ=గిగ్గము. సుగంజకంభూతః=గిగ్గమైట్టి? సుప్రతీక=సుప్రతీకాభిమైనది. పునఃకఙ్గంభూత=ఇంకయునెట్టి? బోధిత=నివలలేవబడినది. కై=చేని చేతను? రాజహంస్రై=రాజహంసలచేతను. రాజహంస్రై కఙ్గంభూతై=రాజహంసలెట్టి? ముచటునినదర్శి=మచముచేత మధురమగుటయు ధ్వనులు జేయుచుండెనునవి. కుమారః కఙ్గంభూతః=అజమహారాజెట్టివాడ? విగతనిద్రః=పోయిననిదురగలవాడు. కదా=ఎపుడు? నవది=తక్షణమునందు. కై=ఎవచేతను? నందిపుత్రై=స్తుతిపాఠకులయొక్క కుమారులచేతను. నందిపుత్రై కఙ్గంభూతై=స్తుతిపాఠకులయొక్క కుమారులెట్టివారు? విరచితవాగ్ధి=చేయబడినస్తోత్రములు గలవారు. కఙ్గం=ఎట్లుగ? ఇతి=ఈప్రకారముగ.

శబ్దరూపనమానములు.—ఇతి-అప్పు. విరచితవాగ్ధి=విరచితా వాచః యైస్తే విరచితవాచః, తై విరచితవాగ్ధి; వాచా, వాగ్భాగ్యం, వాగ్ధి. విరచితవాగ్ధిః చ, పు, త్ప, బ. వందిపుత్రై-వందిహం పుత్రై వందిపుత్రై, తై వందిపుత్రై; పుత్రేణ, పుత్రాభ్యాం, పుత్రై. వందిపుత్రశబ్దః ఆ, పు, త్ప, బ. కుమారః-కుమారః, కుమారౌ, కుమారాః. కుమారశబ్దః ఆ, పు, త్ప, వి. నవది - అప్పు. విగతనిద్రః - విగతానిద్రాయస్య నః విగతనిద్రః; నిద్రః, నిద్ర, నిద్రాః. విగతనిద్రశబ్దః ఆ, పు, త్ప, వి. తల్పం-తల్పం, తల్పే, తల్పాని. తల్పశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. ఉజ్జాంచకార-ఉజ్జాంచకార, ఉజ్జాంచక్రతుః, ఉజ్జాంచక్రః. 'ఉజ్జ' ఉత్సర్గ' ఇత్యస్తాదామంతా దనుప్రయుక్తాత్ 'ఉత్సర్గ' కరణ' ఇత్యస్తాథాతో స్పకర్త కా త్కర్తరి భూతే లిట్ షరన్తైపదే ప్రథమపురుషైవవసాంతః. ముచటునినదర్శి-చటు యథాతథా నినదంతీ పటునినదంతః, మదేన పటునినదంతః మదపటునినదంతః, తై మదపటునినదర్శి; నినదతా, నినదద్యాయం, నినదర్శి. మదపటునినదచ్చబ్బి త, పు, త్ప, బ. బోధితః-బోధితః, బోధితౌ, బోధితాః. బోధితశబ్దః ఆ, పు, త్ప, వి. రాజహంస్రై - హంసానాం రాజానః రాజానాం, తై రాజహంస్రై; హంసేన, హంసాభ్యాం, హంసై. రాజహంసశబ్దః ఆ,

పు, త్వు, బ. సురగజః-సుర్య గజః సురగజః; గజః, గజా, గజాః. సురగజశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఇం-అవ్య. గాంగం-గంగాయాః ఇదం గాంగం, తత్ గాంగం; గాంగం, గాంగే, గాంగారి. గాంగశబ్దః ఆ, న, స్వి, ఏ. నైకతం-సికతాః ఆస్యసంతి నైకతం, తత్ నైకతం; నైకతం, నైకతే, నైకతాని. నైకశబ్దః ఆ, న, స్వి, ఏ. సుప్రతీకః-సుప్రతీకః, సుప్రతీకా, సుప్రతీకాః. సుప్రతీకశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇతిథం నిచిదివాగ్నిః మదిపుత్రైః వైతాభిక్తైః పుత్రగ్రహణం సమానవయస్కత్వద్యోతనార్థం. సవద విగతసిద్ధిః, తుమారః అజః, తల్పం శయ్యాం, 'తల్పం శయ్యాత్పదారేష్వి' త్యమరః. ఉల్లాంచకాం కనసర్జ, 'ఇహదేశ్య గురుమతోఽస్మచ్చ' ఇత్యాప్తప్రత్యయః. కథమివ మదేన పటుసుధురం నినదన్తి రాజహంసైః బోధితః సుప్రతీకః సుప్రతీకాభ్యః సురగజః ఈశానదిగ్గజః, గంగాయాః ఇదం గాంగం నైకతం పు. న మివ, 'తోయోధితం తత్సుచినం నైకతం సికతామయ' మిత్యమరః; 'సికతా శర్కరాభ్యాం చే' త్యణ్విత్ప్రత్యయః, సుప్రతీకగ్రహణం ప్రాయశః తస్య కైలాసవాసీ త్వాత్ నిత్యగంగాతటవిహారసంభవార్థ మిత్యనుసంధేయం.

భావము.—ఈ ప్రకారము పదిపుత్రులచేతఁ జేయఁబడినస్తోత్రములలో ఆశుమహారాజు మేల్కొని సుప్రతీక మనెడిమేనుగు రాజహంసకలకలధ్వనులచేత మేలుకొనఁబడి గంగాసంబంధియైన యిసుకదిబ్బిగొనుండి లేచినట్లు పానుపుననుండి లేచెను.

శ్లో. అథ విధి మవసాయ్య శాస్త్రదృష్టం
దివసముభోచిత మంచితాక్షిపత్నా,
కుశలవిరచితానుకూలవేషః

క్షీతిపసమాజ మగా త్వయంవరస్థమ్.

2౬

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే
పంక్తి మ సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, విధి, అవసాయ్య, శాస్త్రదృష్టం, దివసముభోచితం, అంచితాక్షిపత్నా, కుశలవిరచితానుకూలవేషః, క్షీతిపసమాజం, అగాత్, త్వయంవరస్థం.

అర్థము.—అథ=ఉత్తానానంతరమునందు, అంచితాక్షిపత్నా=అందిత=మనోహరములయిన, అక్షి=నేత్రములయొక్క, పత్నా=తెప్పలుగల, అజః=అశుమహారాజు, శాస్త్రదృష్టం=శాస్త్రం=శాస్త్రమునందు, దృష్టం=తెలియఁబడిన, దివసముభోచితం=దివసముఖ=ప్రత్యక్షకాలమునందు, ఉచితం=చేయఁబడిన, విధిం=ఆమర్శమును, అవసాయ్య=ముగించి, కుశలవిరచితానుకూలవేషస్స=కుశల=సమర్థులచేత, విరచితం=చేయఁబడిన, అనుకూల=స్వ

యంపర్వార్థమైన, వేషస్థైర్యం అలంకారముగలవాడగుచు, స్వయంవరస్థం=స్వయంవర
స్థానమునందుండెడి, క్షీలివసమాజం=రాజసమూహమును, అగాధం=పొందెను.

ఆకాంక్ష. — అగాధం=పొందెను. కం=ఎందుకు? అది=అజనునరాజు. కం =
చేసిని? క్షీలివసమాజం=రాజసమూహమును (సకల్లక...ము). క్షీలివసమాజంకథంభూ
తం=రాజసమూహమెట్టిది? స్వయంవరస్థం=స్వయంవరస్థానమునందుండినది. కథంభూ
తస్థైర్యం=ఎట్టివాడగుచు? కుశలం=చింతానుకూలవేషస్థైర్యం=సమర్థులగుచు నేనుబడిన స్వ
యంపర్వార్థమున అలంకారముగలవాడగుచు. కిం దృష్ట్యా=ఏమిచేసి? అసాధ్యం=
ముగించి. కం=చేసిని? విధిం=అమర్థమును. విధింకథంభూతం=అమర్థమెట్టిది? దివస
ముఖోచితం=ప్రసంగమునందు నేయతగినది. పుంశంభూతం = ఇంద్రయుగెట్టిది?
శాస్త్రదృష్టం=శాస్త్రమునను తేలిను బడినది. అజకథంభూతం = అజమహారాజు
వాడని? అంచితాక్షివస్త్రం=మనోహరములయిన నేత్రములయొక్క తెప్పలుగలవాడు.
కదా=ఎప్పుడు? అ=ఉత్తా నానంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆక - ఆవ్య. కిం - కిం, కిధి, విధి. విధిశబ్దః
ఇ, పు, ద్వి, ఏ. అసాధ్య-ల్యబంతమవ్య శాస్త్రదృష్టం-శాస్త్రేవ్యప్తః శాస్త్రపృష్టః,
కం శాస్త్రపృష్టః; పృష్టం, పృష్టా, పృష్టా శాస్త్రపృష్టశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. దివస
ముఖోచితం-దివసస్యముఖం దివసముఖం, దివసముఖే ఉచితః దివసముఖోచితః, తందివ
సముఖోచితం; ఉచితం, ఉచితౌ, ఉచితా ఉచివసముఖోచితశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.
అంచితాక్షివస్త్ర-ఆక్షి వస్త్రాణి అక్షివస్త్రాణి, అంచితాని ఆక్షివస్త్రాణి యస్య సః అంచ
ితాక్షివస్త్రా; వస్త్రా, వస్త్రాణి, వస్త్రాణి. అంచితాక్షివస్త్రాణిశబ్దః న, పు, ద్ర, ఏ. కుశల
విరచితానుకూలవేషః - కుశలైః విరచితః కుశలవిరచితః, అనుకూలశ్చాసౌ వేషస్థైర్యం
కూలవేషః, కుశలవిరచితః అనుకూలవేషో యస్య సః కుశల... వేషః; వేషః, వేషా, వే
షాః. కుశలవిర... వేషశబ్దః ఆ, పు, ద్ర, ఏ. క్షీలివసమాజం-క్షీలిం పాతీలి క్షీలిపాః,
క్షీలిపానాం సమాజః క్షీలివసమాజః, తం క్షీలివసమాజం; సమాజం, సమాజౌ,
సమాజా. క్షీలివసమాజశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అగాధ - అగాధ, అగాథాం,
అగాః. 'ఇహగతా'విశ్వస్థానాంతో స్సకర్త కాత్మర్థ భూలేఖాః పరస్త్వేవచేద్యధమ
పురుషైకవచనాంతః. స్వయంవరస్థం-స్వయంవరే తిష్ఠతీని స్వయంవరస్థః, తం స్వయం
వరస్థం; స్వయంవరస్థం, స్వయంవరస్థా, స్వయంవరస్థా. స్వయంవరస్థశబ్దః ఆ, పు,
ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ఆశ్చరి. అథ ఉత్తానానంతరం, అంచితాని రుచిరాణి ఆక్షి
వస్త్రాణి యస్య సః అజః, శాస్త్రే దృష్ట మవగతం, దివసముఖోచితం దివసముఖే
ప్రత్యేకకారే ఉచితం కరణీయం, విధి మమహాన మవసాధ్య సమాప్య. ఆస్యతేర్థ్యంతా

స్ట్రీమ్. కుళలై! ప్రసాధనదత్తై, విరచితః అనుకూలః స్వయంవరోచితః, వేమః నైవ
 ధ్యంయస్య స తథోక్త స్సక్. స్వయంవరస్థం, క్షీతిభసమాజం రాజసమూహ మగాల్.
 'ఇహో గా లుజీ'లి గాచాదేశః. పుష్పితాగ్రావృత్త మేకల్. తదుక్తం, 'అయుజినయు
 గరేఢకా యకారో యుజి చ నజౌ జగగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'లి లక్షణాల్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారిణ మహోపాధ్యాయ
 కోలచలమల్లివాధనూరివిరచితాయాం సంజీవినిసమాఖ్యాయాం
 రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం పృథ్విమన్సర్గః.

భావము.—మనోహరము లయినకనుకైప్పులు గలఅజమహారాజు నిద్రలేపఁ
 గానే తెల్లవారి చేయవలసిన కార్యములను జరిగించి స్వయంవరమునకు యోగ్య మైన
 యలంకారమును జేసుకొని స్వయంవరస్థానమునందలి రాజసమూహములోఁ బ్రవేశిం
 చెను.

ప ం చ మ స ర్గ ము

సమాప్తము.

ఋషువంశ మహాకావ్యము

పాశ్చాత్యము.

శ్లో. మత్ర మంచేషు మనోజ్ఞ వేదాన్
సింహాసనస్థా నుచారవత్సు,
వైమానికానాం మరుతాం అవశ్యత్
ఆకృష్టలీలా న్నరలోకపాలాన్.

పదచ్ఛేదము — సః, తత్ర, మంచేషు, మనోజ్ఞ వేదాన్, సింహాసనస్థాన్, ఉచ
చారవత్సు, వై మానికానాం, మరుతాం, అవశ్యత్, ఆకృష్టలీలాన్, నరలోకపాలాన్

అర్థము. — సః=ఆ, అజమహారాజు, తత్ర=ఆస్వయంవరస్థానమునందు, ఉచచార
వత్సు=రాజోపచారములుగలవని, మంచేషు=మంచెలయందు, సింహాసనస్థాన్=భద్రాసన
ములయందునుండెడి, మనోజ్ఞ వేదాన్=మనోహరములైన, వేదాన్=అలంకార
ములుగల, వైమానికానాం=విమానములచేత సంచరించుచుండెడి, మరుతాం=దేవతలయొ
క్క, ఆకృష్టలీలాన్-ఆకృష్ట=ఈమహాబడిన, లీలాన్=విలాసములుగల, నరలోకపా
లాన్=భూపాలకులను, అవశ్యత్=చూచెను

అకాంక్ష. — అవశ్యత్=చూచెను. కః=ఎవడు? సః=ఆ అజమహారాజు. కాన్=ఎవరిని? నరలోకపాలాన్=భూపాలకులను(సకర్తకప్రయోగము) నరలోకపాలాన్ కథం భూతాన్=భూపాలకులెట్టివారు? ఆకృష్టలీలాన్=ఈమహాబడిన విలాసముగలవారు. కేహం=ఎవరియొక్క? మరుతాం=దేవతలయొక్క. మరుతాం కథం భూతానాం=దేవతలెట్టివారు? వైమానికానాం=విమానములచేత సంచరించుచుండెడివారు. పురఃకథం భూతాన్=భూపాలకు లింక నెట్టివారు? మనోజ్ఞ వేదాన్=మనోహరములైన యలంకారములుగలవారు. పురఃకథం భూతాన్=ఇంక నెట్టివారు? సింహాసనస్థాన్=భద్రాసనములయందునుండెడివారు. కేషు=వేనియందు? మంచేషు=మంచెలయందు. మంచేషుకథం భూతేషు=మంచెలెట్టివి? ఉచచారవత్సు=రాజోపచారములుగలవి. కుత్ర=ఎందు? తత్ర=ఆస్వయంవరస్థానమునందు.

కల్పరూపసమాసములు. — సః-సః, తా, తే. కచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. తత్ర-త్రలంకమవ్య. మంచేషు-మంచే, మంచయోః, మంచేషు. మంచకచ్చి అ, పు, స, బ.

మనోజ్ఞ వేమో - మనోజ్ఞ వేమో యేమోలే మనోజ్ఞ వేమో, తాన్ మనోజ్ఞ వేమో;
 మ... వేమం, మ... వేమో, మ... వేమో. మ... వేమశబ్దం ఆ, పు, ద్వి, బ సింహాస
 నస్థాన్-సింహాసనేభులిష్టంతీరి సింహాసనస్థాన్, తాన్ సింహాసనస్థాన్; సింహాసనస్థం,
 సింహాసనస్థా, సింహాసనస్థాన్. సింహాసనస్థశబ్దం ఆ, పు, ద్వి, బ. ఉపచారము-ఉప
 చారా విషయంతీరి ఉపచారవంతు. లేవు ఉపచారవత్తు; ఉపచారవతి, ఉపచార
 వతో, ఉపచారవత్తు. ఉపచారవచ్ఛబ్దం త, పు, స, బ. వైమానికానాం-విమానైశ్చరం
 తీరి వైమానికా, లేమాం వైమానికానాం; వైమానికస్య, వైమానికయో, వైమానికానాం.
 వైమానికశబ్దం ఆ, పు, మ, బ. మరుతాం-మరుతః, మరుతో, మరుతాం. మరుచ్ఛబ్దం
 త, పు, మ, బ. అవశ్యత్-అవశ్యత్, అవశ్యతాం, అవశ్యత్. 'ద్యుర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్తా
 ధాతో స్పకర్త కాత్కర్తరి భూతే లిజ్ పరస్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆకృష్ట
 లీలాన్-ఆకృష్టా లీలా యైస్తే ఆకృష్టలీలా, తాన్ ఆకృష్టలీలా; ఆ... లీలం, ఆ
 ... లీలా, ఆ .. లీలా. ఆ .. లీలాశబ్దం ఆ, పు, ద్వి, బ. నరలోకపాలాన్-నరాణాం
 లోకః నరలోకః. నరలోకం పాలయంతీరి నరలోకపాలా, తాన్ నరలోకపాలా;
 న... పాలం, న... పాలా, న... పాలా న... పాలశబ్దం ఆ, పు, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్య. — స ఇతి. సః అజః, కత్త స్వయంవరస్థానే, ఉపచారవత్తు రాజోప
 చారయుక్తేభ్య, మంచేషు సుఖవాసపర్యవార్థం కృతోన్మతస్థానవిశేషేభ్య, సింహాసనస్థాన్
 భద్రా సనస్థితాన్, మనోజ్ఞ వేమో మనోహరనైకభ్యాం, వైమానికానాం విమానై
 స్సంచరతాం, 'చర తీ' లితకృత్వయః. మరుతా మమరాణాం, 'మరుతో' వచనామరా' విత్వ
 మరః. ఆకృష్టలీలాన్, ఆత్మసౌధాగ్య దాకృష్టమరుల్లీలా నిత్యర్థః సాపేక్ష్యేఽపి
 గమకత్వా తస్మాదజః. నరలోకం భూలోకం పాలయంతీరి నరలోకపాలా, కర్తృణ్యై
 త్వయః. తాన్ భూపాలాన్, అవశ్యత్, అస్మిన్ సర్వే వృత్త ముపజాలి. తల్లక్షణం
 తూక్తం.

భావము. — ఆస్వయంవరస్థానములో సమస్తరాజోపచారములతో ఎత్తుపలకల
 మీఁది సింహాసనములపై విమానములతో సంచరించెడి దేవతల విలాసముల సంఘమునోహరము
 లైన యలంకారములతోఁ గూర్చుండెడి రాజులను జూచెను.

శ్లో. రతే ర్గ్రహీతానునయేన కామం
 ప్రత్యర్థితస్వాంగ మి వేశ్వరేణ,
 కాకుత్స్థ మూలోకయతాం నృపాణాం
 మనో బభూ వేందుమతీనిరాశమ్.

పదచ్ఛేదము. — రఠేః, గృహీతానునయేన, కామం, ప్రత్యర్థితస్వాంగం, ఇవ, ఈశ్వరేణ, కాకుత్స్థం, ఆలోకయతాం, నృపాణాం, మనః, బభూవ, ఇందుమతీ, నిరాశమ్.

అర్థము. — రఠేః = రఠీదేవియొక్క, గృహీతానునయేన = గృహీత = స్వీకరింపఁబడిన, అనునయేన = ప్రార్థనగల, ఈశ్వరేణ = పరమేశ్వరునిచేత, ప్రత్యర్థితస్వాంగం = ప్రత్యర్థిత = మరల ఇవ్వఁబడిన, స్వాంగం = స్వశరీరముగల, కామ మివ స్థితం = మన్మథుఁడో యన్నట్లుం డెడి, కాకుత్స్థం = ఆ ఆజమహారాజును, ఆలోకయతాం = చూచుచుండెడి, నృపాణాం = రాజులయొక్క, మనః = మనస్సు, ఇందుమతీనిరాశం = ఇందుమతీ = ఇందుమతీదేవియందు, నిరాశం = నిస్సహమైనది, బభూవ = ఆయెను.

ఆకాంక్ష — బభూవ = ఆయెను. కం = ఏది? మనః = మనస్సు (అకర్తక ప్రయోగము). కథంభూతం = ఎటువంటిది? ఇందుమతీనిరాశం = ఇందుమతీదేవియందు నిస్సహమైనది. కేమం = ఎవరియొక్క? నృపాణాం = రాజులయొక్క నృపాణాం కథంభూతానాం = రాజులెట్టివారు? ఆలోకయతాం = చూచుచుండెడివారు. కం = ఎవనిని? కాకుత్స్థం = ఆ ఆజమహారాజును. కమివస్థితం = ఎవఁడో యన్నట్లుండెడివాఁడు? కామమివస్థితం = మన్మథుఁడో యన్నట్లుండెడివాఁడు. కామం కథంభూతం = మన్మథుఁడెట్టివాఁడు? ప్రత్యర్థితస్వాంగం = మరల నివ్వఁబడిన స్వశరీరముగలవాఁడు. కేన = ఎవచేత? ఈశ్వరేణ = పరమేశ్వరునిచేత. ఈశ్వరేణ కథంభూతేన = పరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? గృహీతానునయేన = స్వీకరింపఁబడిన ప్రార్థనగలవాఁడు. కస్యాః = ఎవతెయొక్క? రఠేః = రఠీదేవియొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — రఠేః, రఠ్యాః, రఠేః, రఠ్యోః, రఠీనాం. రఠిశబ్దః ఇ, ధ్రీ, ష, వి. గృహీతానునయేన - గృహీతః అనునయో యేన సః గృహీతానునయః, లేన గృహీతానునయేన; గృ... అనునయేన, గృ... అనునయాభ్యాం, గృ... అనునయైః. గృ... అనునయశబ్దః అ, పు, త్వ, వి. కామం - కామం, కామా, కామాక్. కామశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. ప్రత్యర్థితస్వాంగం - స్వస్య అంగం స్వాంగం, ప్రత్యర్థితం స్వాంగం యద్యుః ప్రత్యర్థితస్వాంగః, తం ప్రత్యర్థితస్వాంగం; ప్ర... స్వాంగం, ప్ర... స్వాంగౌ, ప్ర... స్వాంగాక్. ప్ర... స్వాంగశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. ఇవ - అవ్య. ఈశ్వరేణ - ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరైః. ఈశ్వరశబ్దః అ, పు, త్వ, వి. కాకుత్స్థం - కకుది తిష్ఠతీతి కకుత్స్థః, కకుత్స్థస్య గోత్రావత్యం పుమాక్ కాకుత్స్థః, తం కాకుత్స్థం; కాకుత్స్థం, కాకుత్స్థౌ, కాకుత్స్థాన్. కాకుత్స్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. ఆలోకయతాం - ఆలోకయతః, ఆలోకయతోః, ఆలోకయతాం. ఆలోకయచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. నృపాణాం - నృప్ సాంతీతి నృపాః, లేమం నృపాణాం; నృపశబ్దః, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అ, పు, ష, బ. మనః - మనః, మనసి, మనాంసి. మనశ్శబ్దః న, న, ప్ర, వి.

బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూవత్తాయా' మిత్యస్థాధాతో రకర్త కా త్క-ర్తరిభూతే యే పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇందుమతీనిరాశం-నిర్గతా ఆకా యస్తా త్రత్ నిరాశం, ఇందుమత్యాం నిరాశం ఇందుమతీనిరాశం; ఇందుమతీ నిరాశం, ఇ...నిరాశే, ఇ...నిరాశాని. ఇం...నిరాశశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—రతే రితి. రతేః కామప్రియాయాః, 'రతి స్త్వరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతే స్త్వరతే' తి విశ్వః. గృహీతానునయన స్వీకృత ప్రార్థనేన, గృహీత రత్యనునయనేత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా తస్మాదసా. ఈశ్వరేణ హరేణ, ప్రత్య ర్పితస్వాంగం కామ మివ స్థితం, కాకుత్స్థ మజం, ఆలోక మతాం నృపాణాం, మనః, ఇందుమతీనిరాశం ఇందుమత్యాం నిస్సృహం, బభూవ, ఇందుమతీ సత్సలి మేన మజం విహాయ నాస్తాక్ పరిష్యతీతి నిశ్చిన్య రిత్యర్థః. సర్వాతిశాయిసౌందర్య మన్యేలి భావః.

భావము — రతిప్రార్థనపై ఈశ్వరప్రసాదముచేత తిరిగి పొందినదేహము గల మన్మథునివలె నుండెడియజమహారాజును అచ్చటిరాజులు చూచి దానియందలితమయూశ ను వదలుకొనిరి.

శ్లో. వైదర్భనిర్దిష్ట మసౌ కుమారః
క్లృప్తేన సోపానపథేన మంచమ్,
శిలావిభంగై ర్మృగరాజశాబః
తుంగం నగోత్సంగ మి వారురోహ.

3

పదచ్ఛేదము.—వైదర్భనిర్దిష్టం, ఆసౌ, కుమారః, క్లృప్తేన, సోపానపథేన, మంచమ్, శిలావిభంగైః, మృగరాజశాబః, తుంగం, నగోత్సంగం, ఇవ, ఆరురోహ.

అర్థము.—ఆసౌ=ఈ, కుమారః=అజమహారాజు, వైదర్భనిర్దిష్టం-వైదర్భ=భోజ రాజుచేత, నిర్దిష్టం=చూపబడిన, మంచం=మంచమును, క్లృప్తేన=చేయబడిన, సోపాన పథేన=సోపాన=మెట్లయొక్క, పథేన=మార్గముచేత, మృగరాజశాబః=మృగరాజ=సిం హముయొక్క, శాబః=పిల్ల, శిలావిభంగైః=శిలా=పాషాణములయొక్క, విభంగైః=రితు లచేత, తుంగం=ఉన్నతమైన, నగోత్సంగమివ=నగ = పర్వతముయొక్క, ఉత్సంగమివ= అగ్రప్రదేశమునువలె, ఆరురోహ=ఎక్కను.

అకాంక్ష.—ఆరురోహ=ఎక్కను. కః=ఎవడు? అసౌకుమారః=ఈ అజమహారాజు. కం=దేనిని? మంచం=మంచమును (సకర్తకప్రయోగము). కమివ=దేనివలె? నగోత్సంగమివ = పర్వతముయొక్క అగ్రప్రదేశమునువలె. నగోత్సంగంకథంభూతం=పర్వ

తమయొక్క అగ్ర దేశమెట్టిది? తుంగం=ఉన్నతమైనది. కై=వేచిత? శిలావిభం
గై=పాహిణములయొక్క రీతులచేత. కః=ఏది? మృగరాజశాఖి=సింహముయొక్క
పిల్ల. కేన=దేవత? సోపానపథేన=మెట్టియొక్క మార్గములచేత. సోపానపథేన కథం
భూతేన=మెట్టియొక్క మార్గ మెట్టిది? ప్రేన=మ. బడినది. మంచం=ధంభూతం=మం
చమెట్టిది? వైద్యునిప్రసం=భోజరాజుచేత చూపబడినది.

శబ్దరూపవహనములు.—వైద్యునిప్రసం=విద్యారాం రాజా వైద్యుని, వైద్యుని
ని నిర్భయ వైద్యుని, తం వైద్యునిప్రసం; వై...నిర్భయ, వై...నిర్భయ, వై...
నిర్భయ. వై...నిర్భయశబ్దములు ఆ, పు, ద్వి, వి అసౌ-అసౌ, అసౌ, అసౌ. అసౌశబ్దము
స, పు, ప్ర, వి. కుమార - కుమారి, కుమారా, కుమారా. కుమారిశబ్దములు ఆ, పు, ప్ర,
వి. వైద్యునిప్రసం=వైద్యుని, వైద్యుని, వైద్యుని. వైద్యునిశబ్దములు ఆ, పు, త్వు, వి. సోపానపథే
న-సోపానాం పథేన సోపానపథేన, లేన సోపానపథేన; సో...పథేన, సో...ప
థేన, సో...పథేన. సో...పథేనశబ్దములు ఆ, పు, త్వు, వి. మంచం - మంచం,
మంచా, మంచా. మంచశబ్దములు ఆ, పు, ద్వి, వి. శిలావిభంగై=శిలాం విభంగా
శిలావిభంగా, తై శిలావిభంగై; శిలావిభంగేన, శిలావిభంగాభ్యాం, శిలావిభంగై.
శిలావిభంగశబ్దములు ఆ, పు, త్వు, వి. మృగరాజశాఖి=మృగాణాం రాజా మృగరాజి,
మృగరాజశాఖి మృగరాజశాఖి; మృ...శాఖి, మృ...శాఖి, మృ...శాఖి.
మృగరాజశాఖిశబ్దములు ఆ, పు, ప్ర, వి. తుంగం-తుంగం, తుంగౌ, తుంగా. తుంగ
శబ్దములు ఆ, పు, ద్వి, వి. నగోత్సంగం-నగచ్ఛతీరి నగః, నగస్య ఉత్సంగః నగోత్సంగః,
తం నగోత్సంగం; నగోత్సంగం నగోత్సంగౌ, నగోత్సంగా. నగోత్సంగశబ్దములు ఆ, పు,
ద్వి, వి. ఇవ - అవ్య. ఆరురోహ-ఆరురోహ, ఆరురోహయః, ఆరురోహయః. అజ్ఞా
ర్మకత్ 'రుహ' విజయని ప్రామర్యాన' ఇతి ప్రామర్యానో స్పృశకర్తృకాత్కర్తరి భూతే
లిత్ పరస్మైచే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వైద్యుని. అసౌ కుమారి అజః, వైద్యుని భోజన, నిర్భయం
ప్రదర్శితం, మంచం పుష్పం, వైద్యుని సువిలేన, సోపానపథేన సోపానమార్గేన,
మృగరాజశాఖి సింహాసనం, 'పాతః పాతౌర్భూతౌ' డింభః పృథుక శ్చాటక శ్చిత్
రిత్యమరః శిలాం విభంగై భంగిభిః, తుంగం ఉన్నతం, నగోత్సంగం వైలాగ్రమివ,
ఆరురోహ.

భావము — అజమహారాజు విదర్భరాజుచే జూపబడిన మంచమును సింహపు
పిల్ల రాళ్లమీదినుండి పర్వతాగ్రము వెక్కిరింపట్టు ఎక్కినను.

శ్లో. పరాధ్యైవస్థాస్తరణోపన్నం

ఆనందివా న్రత్నవ దాసనం సః,

భూయిష్ఠ మాసీ దుపమేయకాంతిః

మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన.

౪

పదచ్ఛేదము.—పరాధ్యైవర్ణాస్తరణోపపన్నం, అనేదివాక్, రత్నవల్, అననం, సః, భూయిష్ఠం, అసీత్, ఉపమేయకాంతిః, మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా, గుహేన.

అర్థము.—పరాధ్యైవర్ణాస్తరణోపపన్నం-పరాధ్యై = శ్రేష్ఠములైన, వర్ణ=నీలపీఠాదివర్ణములుకలిగిన, ఆ స్తరణం=కంబళాద్యాస్తరణములచేత, ఉపపన్నం=సంబంధించిన, రత్నవల్=రత్నఖచితమైన, అననం=సింహాసనమును, అనేదివాక్=అభిప్రాయించిన, సః=ఆ అజమహారాజు, మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా-మయూరం=నెమలియొక్క, పృష్ఠం=పృష్ఠప్రదేశమును, ఆశ్రయిణా=ఆశ్రయించుచునుండెడి, గుహేన=కుమారస్వామిలోడ, భూయిష్ఠం=అత్యంతముగ, ఉపమేయకాంతిః=ఉపమేయ=సరిపోల్చదగిన, కాంతిః=కాంతిగలవాడు, అసీత్=అయెను.

అకాంక్ష.—అసీత్=అయెను. ఈ=ఎవడు? సః=ఆ అజమహారాజు (అకర్తకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాడు? ఉపమేయకాంతిః=సరిపోల్చదగినకాంతిగలవాడు. కథం=ఎట్లు? భూయిష్ఠం=అత్యంతముగ. కేవలవనిలోడ? గుహేన=కుమారస్వామిలోడ. గుహేనకథంభూతేవ=కుమారస్వామియెట్టివాడు? మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా=నెమలియొక్క పృష్ఠప్రదేశమును ఆశ్రయించుచుండెడివాడు. సకథంభూతః=ఆ అజమహారాజెట్టివాడు? అనేదివాక్=అభిప్రాయించినవాడు. సిం=దేనిసి? అననం=సింహాసనమును. అననంకథంభూతం=సింహాసనమెట్టిది? రత్నవల్=రత్నఖచితమైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? పరాధ్యై వర్ణాస్తరణోపపన్నం=శ్రేష్ఠములైన నీలపీఠాదివర్ణములుగల కంబళాద్యాస్తరణములచేత సంబంధించినది

శబ్దరూపసమాసములు.—పరాధ్యైవర్ణాస్తరణోపపన్నం-పరాధ్యైవర్ణా యస్య తత్ పరాధ్యైవర్ణం, పరాధ్యైవర్ణం చ తత్ ఆస్తరణం చ పరాధ్యైవర్ణాస్తరణం, పరా...స్తరణేన ఉపపన్నం పరా...ఉపపన్నం, తత్ పరా...ఉపపన్నం; ఉపపన్నం, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాని. పరా...ఉపపన్నశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అనేదివాక్-అనేదివాక్, అనేదివాంసౌ, అనేదివాంసః. అనేదివచ్చుట్టి, న, పు, ప్ర, ఏ. రత్నవల్-రత్నాని అస్తిక్ సంఠీరి రత్నవల్, తల్ రత్నవల్; రత్నవల్, రత్నవల్, రత్నవంతి. రత్నవచ్చుట్టి త, న, ద్వి, ఏ. అననం-అననం, అననే, అననాని. అననశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సః-సః, తౌ, లే. తచ్చుట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. భూయిష్ఠం-క్రియావిశేషణ మవ్య. అసీత్-అసీత్, అస్తాం, అస్థా. 'అసభుపి'త్వస్యాడ్వతో రకర్తకాక్కర్తరి భూలేబ్జపరస్వై పదే ప్రథమపురుషైకపవనాంకః. ఉపమేయకాంతిః-ఉపమాతుం యోగ్యాఉపమేయా,

ఉపమేయా కాంతి ర్దృశ్య నః ఉపమేయకాంతిః; ఉ... కాంతిః, ఉ... కాంతీ, ఉ... కాంతయః. ఉపమేయకాంతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, వి. మయూః పృష్ఠాశ్రయణా-మయూరద్య పృష్ఠం మయూరపృష్ఠం, మయూరపృష్ఠం ఆశ్రయంతి మయూరపృష్ఠాశ్రయా, తేన మయూరపృష్ఠాశ్రయణా; ఆశ్రయణా, ఆశ్రయభ్యాం, ఆశ్రయభిః. మయూర పృష్ఠాశ్రయశబ్దః న, పు, పృ, వి గుహేన-గుహేన, గుహాభ్యాం, గుహైః, గుహశబ్దః అ, పు, త్వు, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పరాధ్యైతి. పరాధ్యాః శ్రేష్ఠాః పద్మాః నీలవీతాదయో యస్య తేన, అస్తరణేన కంబలాదివా, ఉపవర్షం సంగతం, తత్సంబంధేన రత్నఖదితం. ఆననం సింహాననం, అనేదివా నధిష్ఠితవాత్, నః అః, మయూరపృష్ఠాశ్రయణా, గుహేన సేవాన్యా, నః 'సేవానీ రస్మిభూర్ధునా' ఇత్యుచరః. భూయిష్ఠం అత్యంతం, ఉపమేయకాంతిః సదృశ ప్రభాః, అసీత్. మయూరద్య విచిత్రరూపత్వాత్ కత్సామ్యం రత్నాననస్య తద్వారా తదానూపయో రపీతి భావః.

భావము.—రత్నఖదితమైనసింహాననమునందుఁ బరిపఁబడిన శ్రేష్ఠమగురత్నకంబముపై కూర్చున్న ఆమహారాజు విచిత్రములైన రంగులుగల నెమలిపైఁబయి డెడిమహార స్వామితో సరిపోలియుండెను.

శ్లో. తాను శ్రియా రాజవరంపరాసు

ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః,

సహస్రధాత్రా వ్యరుచ ద్విభక్తః

వయోముచాం పక్షిషు విద్యులేప.

౨౬

పదచ్ఛేదము.—తాను, శ్రియా, రాజవరంపరాసు, ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః, సహస్రధా, అత్రా, వ్యరుచత్, విభక్తః, వయోముచాం, పక్షిషు, విద్యుతా, ఇవ.

అర్థము.—తాను=ఆ, రాజవరంపరాసు=రాజులయొక్క, వరంపరాసు = పంపులయందు, శ్రియా=కాంతిచేత, వయోముచాం=మేఘములయొక్క, పక్షిషు= శ్రేణులయందు, విద్యులేప=మెఱుఁగుచేతవలె, సహస్రధా=సహస్రప్రకారములుగ. విభక్తః=సంబంధించిన, ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః - ప్రభావిశేష=కాంతివిశేషములయొక్క, ఉదయ=అదిర్భావముచేత, దుర్నిరీక్ష్యః=చూచుటకశ్యమైన, అత్రా=స్వరూపము, వ్యరుచత్=ప్రకాశించెను

ఆకాంక్ష.—వ్యరుచత్=ప్రకాశించెను. కా=నిది? అత్రా=స్వరూపము. అనగా 'కాంతిస్వరూపము (సకర్త...ము). అత్రాకథంభూతః=స్వరూపమెట్టిది? ప్రభావిశేష

దయదుర్నిరీక్ష్యః=కాంతిశేషముయొక్క అవిర్భావముచేతమాచటకశక్యమైనది. పునః కథంభూతః=ఇంకయునెట్టిది? విభక్తః=సంబంధించినది కథం=ఎట్లు? సహస్రధా=సహస్ర ప్రకారములుగ. కయః=దేనిచేతవలె? విద్యులేవ=మెలుపుచేతవలె కాను=వేసియుందు? పక్షి-ఘ=శ్రేణులయందు. కేహం=వేసియుక్క? పయోముచాం=మేఘములయొక్క. కయా=దేనిచేత? శ్రియా=కాంతిచేత. కాను=వేసియుందు? తాను = ఆ, రాజవరంప తాను=రాజులయొక్క వంతులయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాను-తస్యాం,తయోః,తాను.తచ్ఛబ్దః ద, శ్రీ, స, బ. శ్రియా-శ్రియా, శ్రిభాన్యం, శ్రిభిః. శ్రీశబ్దః ఈ,స్త్రీ,తృ,వి. రాజవరంపరాను-రాజ్ఞాం పరంపరాః రాజవరంపరాః, తాను రాజవరంపరాను; పరంపరానూం, పరంపరయోః, పరంపరాను. రాజవరంపరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. ప్రభావిశేషాదయదుర్నిరీక్ష్యస-ప్రభానూః విశేషః ప్రభావిశేషః, ప్రభావిశేషస్య ఉదయః ప్రభావిశేషాదయః, దుఃఖేన నిరీక్షీతుం శక్యః దుర్నిరీక్ష్యః, ప్రభావిశేషాదయేన దుర్నిరీక్ష్యః ప్రభావిశేషాదయదుర్నిరీక్ష్యః; దుర్నిరీక్ష్యః, దుర్నిరీక్ష్యైః, దుర్నిరీక్ష్యైః. ప్రభా...దుర్నిరీక్ష్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.సహస్రధా-ధాలంత మవ్య. ఆత్త-ఆత్తా, ఆత్తానా,ఆత్తానః. ఆత్తశబ్దః న, పు, ప్ర, వి. వ్యరుచల్-వ్యరుచల్, వ్యరుచతాం, వ్యరుచల్.విత్తూర్వకాల్ 'రుచ దీప్తావభిప్రీతాచ' త్యేకస్తాధాతో రకర్త కా త్కర్తరి భూలేలుజ్ వరన్వైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. విభక్తః-విభక్తః, విభక్తౌ, విభక్తాః.విభక్తశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. పయోముచాం-పయాంసి ముంచంతీతి పయోముచః, లేహం పయోముచాం; పయో ముచః, పయోముచోః, పయోముచాం. పయోముక్కబ్దః చ, పు, మ, బ. పక్షి-ఘ-పక్షి-ఘం, పక్షి-ఘ, పక్షి-ఘ, పక్షి-ఘ. పక్షి-శబ్దః ఇ, శ్రీ, స. బ. విద్యుతా-విద్యుతా, విద్యుద్భాన్యం, విద్యుద్భిః. విద్యుచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, తృ, వి. ఇన-ఆ.

వ్యాఖ్యా.—తా స్వీతి. తాను రాజవరంపరాను, శ్రియా కాంత్యా కర్తవ్య, లేహోవిశేషేదేశ్యర్థః. పయోముచా మేఘానాం, పక్షి-ఘ, విద్యులేవ సహస్రధా విభక్తః, తరంగేషు తరణి నివ స్వయ మేక ఏవ ప్రత్యేకం సంక్రాంత ఇత్యర్థః. ప్రభా విశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన, దుర్నిరీక్ష్యః దుర్దర్శనః, ఆత్తా శ్రియ స్వరూపం వ్యరుచల్ వ్యద్యోలిప్త. 'ద్యుద్భోలు' జీతి వరన్వైపదం. ద్యుతాదిత్యాల్ ష్టరజాదేశః. ఆన్తిక్ సమయే ప్రత్యేకం సంక్రాంతలక్షీకతయా లేహం కిమపి దురాసదం లేహిప్రాదు రాసీ దిత్యర్థః.

భావము.—ఆ రాజసమూహములో ప్రతిరాజుయొక్క కాంతి యొకటిగా పరిణమించి మేఘవంతులలో ననేకముగఁ బుట్టి యొకటిగఁ గనుపడెను. మెలుపువలెఁ గాడ నశక్యముగ నుండెను.

శ్లో. లేహం మహర్వాసనసంస్థితానా
ముదారనైవధ్యభృతాం స మధ్యే
రరాజ ధామ్న రఘుసూను లేవ
కల్పద్రుమాణా మివ పారిజాతః.

౬

పదచ్ఛేదము. — లేహం, మహర్వాసనసంస్థితానాం, ఉదారనైవధ్యభృతాం, సః, మధ్యే, రరాజ, ధామ్న, రఘుసూనుః, ఏవ, కల్పద్రుమాణాం, ఇవ, పారిజాతః.

అర్థము — మహర్వాసనసంస్థితానాం = మహర్వా = శ్రేష్ఠములైన, ఆసన = సింహాసనములయందు, సంస్థితానాం = ఉండిపోయినవారై, ఉదారనైవధ్యభృతాం = ఉదార = ప్రకాశించుచుండెడి, నైవధ్య = ఆలంకారములను, భృతాం = ధరించుకొనియుండిడి, లేహం = ఆరాజులయొక్క, మధ్యే = మధ్యప్రదేశమునందు, కల్పద్రుమాణాం = కల్పవృక్షముయొక్క, మధ్యే = మధ్యప్రదేశమునందు, పారిజాతఇవ = పారిజాతవృక్షమువలె, సః = ఆ రఘుసూనులే = ఆజమహారాజే, ధామ్న = లేచుచుచేత, రరాజ = ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష. — రరాజ = ప్రకాశించెను. కవివ = ఎవఁడే? సరఘుసూనులేవ = ఆజమహారాజే (అకర్తకప్రయోగము). కేవ = దేనిచేత? ధామ్న = లేచుచేత. కఇవ = దేనివలె? పారిజాతఇవ = పారిజాతవృక్షమువలె. కస్మిన్ = దేనియందు? మధ్యే = మధ్యప్రదేశమునందు. లేహం = దేనియొక్క? కల్పద్రుమాణాం = కల్పవృక్షములయొక్క. కస్మిన్ = దేనియందు? మధ్యే = మధ్యప్రదేశమునందు. లేహం = ఎవరియొక్క? లేహం = ఆరాజులయొక్క. లేహం కథంభూతానాం = ఆరాజులెట్టివారు? ఉదారనైవధ్యభృతాం = ప్రకాశించుచుండెడి ఆలంకారములను ధరించుకొనియుండిడివారు. పునః కథంభూతానాం = ఇంకయునెట్టివారు? మహర్వాసనసంస్థితానాం = శ్రేష్ఠములైన సింహాసనములయందు నుండిడివారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — లేహం. కన్య, తయోః, లేహం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. మహర్వాసనసంస్థితానాం. మహర్వాణి చ తాని ఆసనాని చ మహర్వాసనాని, మహర్వాసనేషు సంస్థితాః మహర్వాసనసంస్థితాః, లేహం మహర్వాసనసంస్థితానాం; సంస్థితన్య, సంస్థితయోః, సంస్థితానాం. మహా .. సంస్థితశబ్దః ఆ, పు, ష, బ. ఉదారనైవధ్యభృతాం. ఉదారాణి చ తాని నైవధ్యాని చ ఉదారనైవధ్యాని, ఉదారనైవధ్యాని విభ్రవీతి ఉదారనైవధ్యభృతః, లేహం ఉదార... భృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ఉదార .. భృతృబ్దః త, పు, ష, బ. సః. సః, తో, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. మధ్యే. మధ్యే, మధ్యయోః, మధ్యేషు. మధ్యశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. రరాజ. రరాజ, రేజయః, రేజాః. 'రాజ్యదీప్త' విశ్వస్తాథాతోరకర్తకాత్కర్తరథూలేలిక్ యరన్వైపదే ప్రథమ

పురుషైకవచనాంతః. ధామ్న-ధామ్న, ధామభ్యాం, ధామభిః. ధామకళిః న, న, త్ప, ఏ. రఘుసూనుః-రఘోః సూనుః రఘుసూనుః; సూనుః, సూను, సూనవః. రఘుసూను శబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. నివ-అవ్య. కల్పద్రుమాణాం-కల్పయంతి కల్పాః, కల్ప ఇతి ద్రు మాః కల్పద్రు మాః, లేహం కల్పద్రుమాణాం; మద్రుస్య, ద్రుమయోః, మాద్రుణాం. కల్ప ద్రు వశబ్దః అ, పు, ష, బ. ఇవ-అవ్య. పారిజాతః-పారిజాతః, పారిజాతో, పారిజా తాః. పారిజాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—లేహమితి. మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం. ఉదా ర్హితైకవ్యభుతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం లేహం, రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సుర ద్రుమాణాం మధ్యే, పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ. 'పంచైలే దేవతరవో మం దారః పారిజాతకః' ఇత్యమరః, స రఘుసూనులేవ; ధామ్న లేహసా, రరాజ, 'భూమ్న' లిపాతే అతిశయనేత్యర్థః అత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యతమవిశేషవిచ నోఽపి కల్పయంతి మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యాసురద్రుమమాత్రోపలక్షణతయా త్రయం 'క్షణిత్యనసంభేయం. కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమాః ఇతి విగ్రహః.

భావము.—శ్రేష్ఠములైన సింహాసనములపై విశేషములకారములతో, గూర్చు న్న రాజులలో అజమహారాజు అతిశయకాంతిచేత కల్పవృక్షములలో పారిజాతవృక్షము వలె ప్రకాశించెను.

శ్లో. నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్
విహాయ సర్వా స్తుపతి నిపేతుః,
మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షౌ
గంధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః.

2

పదచ్ఛేదము.—నేత్రవ్రజాః, పౌరజనస్య, తస్మిన్, విహాయ, సర్వా, స్తుప తిన్, నిపేతుః, మదోత్కటే, రేచితపుష్పవృక్షౌ, గంధద్విపే, వన్యే, ఇవ, ద్విరేఫాః.

అర్థము.—పౌరజనస్య - పౌర=పట్టణమునందుండెడి, జనస్య=జనముయొక్క, నేత్రవ్రజాః=నయనసంఘములు, సర్వా=సమస్తమైన, స్తుపతి=రాజులను, విహాయ =దడి, తస్మిన్=ఆ అజమహారాజునందు, మదోత్కటే=మదమదముచేత, ఉత్క టే=ఉడ్కిన్న గండస్థలముగల, వనే=వనమందుఁబుట్టిన, గంధద్విపే=గంధప్రధానగము నందు, రేచితపుష్పవృక్షౌ=రేచిత=రిక్తముగ చేయఁబడిన, పుష్ప=పుష్పములయొక్క, వృక్షాః=వృక్షములుగఁగిన, ద్విరేఫాఇవ=భృంగములువలె, నిపేతుః=దీనిని.

శ్లో. లేహం మహర్వాసనసంస్థితానా
 ముదారనైవధ్యభృతాం స మధ్యే
 రరాజ ధామ్నా రఘుసూను రేవ
 కల్పద్రుమాణా మివ పారిజాతః.

౬

పదచ్ఛేదము. — లేహం, మహర్వాసనసంస్థితానాం, ఉదారనైవధ్యభృతాం, సః, మధ్యే, రరాజ, ధామ్నా, రఘుసూనుః, ఏవ, కల్పద్రుమాణాం, ఇవ, పారిజాతః.

అర్థము — మహర్వాసనసంస్థితానాం = మహర్హ = శ్రేష్ఠములైన, ఆసన = సింహాసనములయందు, సంస్థితానాం = ఉండెడివారై, ఉదారనైవధ్యభృతాం = ఉదార = ప్రకాశించుచుండెడి, నైవధ్య = అలంకారములను, భృతాం = ధరించుకొనియుండెడి, లేహం = ఆరాటాలయొక్క, మధ్యే = మధ్య ప్రదేశమునందు, కల్పద్రుమాణాం = కల్పవృక్షముయొక్క, మధ్యే = మధ్య ప్రదేశమునందు, పారిజాతఇవ = పారిజాతవృక్షమువలె, సః = ఆ రఘుసూనురేవ = ఆజమహారాజే, ధామ్నా = లేజచ్చుచేత, రరాజ = ప్రకాశించెను.

అకాంక్ష. — రరాజ = ప్రకాశించెను. కఏవ = ఎవడే? సరఘుసూనురేవ = ఆజమహారాజే (అకర్త క ప్రయోగము). కేవ = దేనిచేత? ధామ్నా = లేజచ్చుచేత. కఇవ = దేనివలె? పారిజాతఇవ = పారిజాతవృక్షమువలె. కస్మిన్ = దేనియందు? మధ్యే = మధ్య ప్రదేశమునందు. లేహం = నేనియొక్క? కల్పద్రుమాణాం = కల్పవృక్షములయొక్క. కస్మిన్ = దేనియందు? మధ్యే = మధ్య ప్రదేశమునందు. కేహం = ఎవరియొక్క? లేహం = ఆరాటాలయొక్క. లేహం కథంభూతానాం = ఆరాటాలెట్టివారు? ఉదారనైవధ్యభృతాం = ప్రకాశించుచుండెడి అలంకారములను ధరించుకొనియుండెడివారు. పునఃకథంభూతానాం = ఇంకయు నెట్టివారు? మహర్వాసనసంస్థితానాం = శ్రేష్ఠములైన సింహాసనములయందు నుండెడివారు.

శబ్దరూపసమాసములు. — లేహం. తస్య, తయోః, లేహం. తచ్చట్టి ద, పు, ప, బ. మహర్వాసనసంస్థితానాం. మహర్వాణి చ తాని ఆసనాని చ మహర్వాసనాని, మహర్వాసనేషు సంస్థితాః మహర్వాసనసంస్థితాః, లేహం మహర్వాసనసంస్థితానాం; సంస్థితస్య, సంస్థితయోః, సంస్థితానాం. మహః .. సంస్థితశబ్దః ఆ, పు, ప, బ. ఉదారనైవధ్యభృతాం. ఉదారాణి చ తాని నైవధ్యాని చ ఉదారనైవధ్యాని, ఉదారనైవధ్యాని చిత్తరీతి ఉదారనైవధ్యభృతః, లేహం ఉదార... భృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ఉదార .. భృచ్చట్టి త, పు, ప, బ. సః. సః, తో, లే. తచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. మధ్యే. మధ్యే, మధ్యయోః, మధ్యేషు. మధ్యశబ్దః ఆ, పు, ప, ఏ. రరాజ. రరాజ, రేవతుః, రేవః. 'ర్యాదీప్త' వికృష్టాద్ధాతోరకర్తృకాక్కర్తరిభూతేలిట్ తరస్తేపదే ప్రథమ

పురుషైకవచనాంతః. ధామ్న-ధామ్న, ధామభ్యాం, ధామభిః. ధామకళట్టః న, న, త్ప, ఏ. రఘుసూనుః-రఘోః సూనుః రఘుసూనుః; సూనుః, సూనూ, సూనవః. రఘుసూను శట్టః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. కల్పద్రుమాణాం-కల్పయంతీతి కల్పాః, కల్పా ఇలిద్రు మాః కల్పద్రుమాః, లేహం కల్పద్రుమాణాం; మద్రుస్య, ద్రుమయోః, మాద్రుణాం. కల్ప ద్రువశట్టః అ, పు, మ, బ. ఇవ-అవ్య. పారిజాతః-పారిజాతః, పారిజాత్, పారిజా తాః. పారిజాతశట్టః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—లేమిమితి. మహర్షాననసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాననస్థానాం. ఉదా రివైకభ్యభృతాం ఉజ్జ్వలవేషధానిణాం లేహం, రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సుర ద్రుమాణాం మధ్యే, పారిజాత ఇవ సురద్రు మవిశేష ఇవ. 'పంచైలే దేవతరవో మం దారః పారిజాతకః' ఇత్యమరిః, స రఘుసూనురేవ; ధామ్న లేహసా, రరాజ, 'భూమ్న' లిపాతే అలిశయేనేత్యర్థః అత్ర కల్పద్రు మశట్టః పంచాన్యతమవిశేషవిచ నోఽపి కల్పయంతి మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యాసుర ద్రుమమాత్రోపలక్షణతయా ప్రయు క్తఇత్యననసంధేయం. కల్పా ఇలిద్రుమాః కల్పద్రుమాః ఇలి విగ్రహః.

భావము.—శ్రేష్ఠములైన సింహాననములపై విశేషాలంకారములతోఁ గూర్చు న్న రాజులలో ఆజమహారాజు అలిశయకాంతిచేత కల్పవృక్షములలో పారిజాతవృక్షము వలె ప్రకాశించెను.

శ్లో. నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్
విహాయ సర్వా స్తుపతీ నిపేతుః,
మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షౌ
గంధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః.

2

పదచ్ఛేదము.—నేత్రవ్రజాః, పౌరజనస్య, తస్మిన్, విహాయ, సర్వా, స్తుప తీన్, నిపేతుః, మదోత్కటే, రేచితపుష్పవృక్షౌ, గంధద్విపే, వన్య, ఇవ, ద్విరేఫాః.

అర్థము.—పౌరజనస్య - పౌర=పట్టణమునందుండెడి, జనస్య=జనముయొక్క, నేత్రవ్రజాః=నయనసంఘములు, సర్వా=సమస్తమైన, స్తుపతీ=రాజులను, విహాయ =ఁగిది, తస్మిన్=ఆ ఆజమహారాజునందు, మదోత్కటే=మదఃమదముచేత, ఉత్క టే=ఉచ్చిన్న గండస్థలముగల, వనీ=వనముందుఁబుట్టిన, గంధద్విపే=గంధప్ర ధానగణము నందు, రేచితపుష్పవృక్షౌ=రేచిత=రిక్తముగచేయఁబడిన, పుష్ప=పుష్పములయొక్క, వృక్షౌ=వృక్షములుగఁగిన, ద్విరేఫాఇవ=భృంగములువలె, నిపేతుః=ఁగినది.

అకాంక్ష. — సిపేతుః = పడినది. కే = విడి? నేత్రప్రభాః = నయనసంఘములు (అక
ర్క...ము). క ఇవ = చేసినది? ద్విరేఫా ఇవ = భృంగములువలె. ద్విరేఫాః కళంభూతాః =
భృంగములెట్టి? రేచితపుష్పవృక్షాః = పుష్పములబడిన పుష్పములయొక్క పృక్ష
ములుగలవి. కస్తిక్ = చేసినందు? గంధద్విపే = గంధప్రధానగజమునందు, గంధద్విపే
కళంభూతే = గంధప్రధానగజమెట్టి? పశ్యే = నమందుబుట్టినది. పునః కళంభూతే = ఇంక
యనెట్టి? మదోత్కటే = మదముచేత ఉచ్చిన్నగండస్థలములుగఁగినవి. కస్తిక్ = ఎవని
యందు? తస్తిక్ = ఆజనమహారాజునందు శింకృత్వా = ఎమిచేసి? విహాయ = విడిచి. కాన్ =
ఎవని? నృపతీక్ = రాజులను. నృపతీక్ కళంభూతాన్ = రాజులెట్టివారు? సర్వాన్ = నను
వలెనవారు. కస్య = దేనియొక్క? పారజనస్య = చట్టణమునందుండెడి జనముయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — నేత్రప్రభాః - నేత్రాణాం ప్రభాః నేత్రప్రభాః;
ప్రజా, ప్రశా, ప్రభాః. నేత్రప్రభాః అ, పు, ప్ర, బ. పారజనస్య - పురే భవః,
పార, పార శ్యాసౌ జనశ్చ పారజనః, తస్య పారజనస్య; జనస్య, జనయోః, జనా
నాం. పారజనశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తస్తిక్ - తస్తిక్, తయోః, లేఘ. తచ్చట్టః ద,
పు, స, ఏ. విహాయ-అబుత మధ్య. సర్వాన్ - సర్వం, సర్వా, సర్వాన్. సర్వశబ్దః
అ, పు, ద్వి, బ. నృపతీక్ - నృగాణాం పతయః నృపతయః తాన్ నృపతీక్; నృపతిం,
నృపతీ, నృపతీక్. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, బ. సిపేతుః - నిపపాత, నిపేతతుః; నిపేతుః,
నిపూర్వకాల్ 'ప' గతా' త్యస్తాద్ధాతోఽకర్తకాత్కర్తరూపభూతేట్ పరస్మైపదేప్ర
థమపురుషబహువచనాంతః. మదోత్కటే - ఉచ్చిన్నః కటో యస్య సః ఉత్కటః,
మదేన ఉత్కటః మదోత్కటః, తస్తిక్ మదోత్కటే; ఉత్కటే, ఉత్కటయోః,
ఉత్కటేఘ. మదోత్కటశబ్దః అ, పు, స, ఏ. రేచితపుష్పవృక్షాః - పుష్పాణాం వృక్షాః
పుష్పవృక్షాః, రేచితాః పుష్పవృక్షాః యైస్తే రేచితపుష్పవృక్షాః; పృక్షాః, పృక్షా, పృక్షాః.
రేచితపుష్పవృక్షశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. గంధద్విపే - ద్వాభ్యాం పిబతీతి ద్విపః, గంధం
ప్రధానశ్చాపేద్విపశ్చ గంధద్విపః, తస్తిక్ గంధద్విపే; ద్విపే, ద్విపయోః, ద్విపేఘ.
గంధద్విపశబ్దః అ, పు, స, ఏ. పశ్యే - పనే భవః పస్యః, తస్తిక్ పశ్యే; పశ్యే, పస్య
యోః, పశ్యేఘ. పస్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ఇవ - అప్య. ద్విరేఫాః - ద్విరేఫా యేహం
లే ద్విరేఫాః; ద్విరేఫాః, ద్విరేఫాః, ద్విరేఫాః. ద్విరేఫశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వాక్యభ్యా. — నేత్రేతి. పారజనస్య, నేత్రప్రభాః నయనసమూహః, సర్వాన్
నృపతీక్, విహాయ, తస్తిక్ ఆజే, నిపేతుః. స ఏవ సర్వాత్తమా దదృశ ఇత్యర్థః. కథ
మివ, మదోత్కటే మదోచ్ఛిన్నగండే, నిర్భరేవా, పశ్యే గంధద్విపే గంధప్రధానే
గజే, రేచితాః శింకృతాః, పుష్పాణాం వృక్షా యైస్తే, త్యక్తపుష్పవృక్షా ఇత్యర్థః.
ద్విరేఫాః భృంగా ఇవ, పస్యవిశేషణం ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభవార్థం
కృతం.

భావము. — పృథ్వులలోని పుష్పముల రసమును పానముగేయుచునుండెడి తుమ్మెదలు ఆడవినుదపుటేను: గును జూచినపుడు పుష్పములను విడిచి ఆయేను: గుయొక్క మదజలమునై వ్రాతెడిరీతిని ఇతరరాజులయందలి యూరిజనులదృష్టి యారాజులనందఱిని విడిచి ఆజమహారాజునందే వ్రాలెను.

అం. అథలి పురేలి మనుష్యేలి చ త్రిభిః కుళకమాహ: —

శ్లో. అథ స్తులే వందిభిరన్వయ్యైః
సోమార్కవంశ్యే నరదేవలోకే,
సంచారిలే చాగరుసారయోనా
ధూపే సముత్సర్పతి వైజయంతీః.

౮

పదచ్ఛేదము — అథ, స్తులే, వందిభిః, అన్వయ్యైః, సోమార్కవంశ్యే, నరదేవలోకే, సంచారిలే, చ, అగరుసారయోనా, ధూపే, సముత్సర్పతి, వైజయంతీః.

అర్థము. — అథ=అనంతరమునందు, అన్వయ్యైః=రాజవంశాభిజ్ఞులైన, వందిభిః=స్తులిపాతకులచేత, సోమార్కవంశ్యే=చంద్రసూర్యవంశములయందుబుట్టిన, నరదేవలోకే = రాజజనము, స్తులేనలి=స్తోత్రముచేయు:బడిన దగుచుండఁగ, సంచారిలే=అంతట ప్రసరింపచేయు:బడిన, అగరుసారయోనా-అగరుసార=కృష్ణాగరుశ్రేష్ఠమే, యోనా = కారణముగగలిగిన, ధూపేచ=ధూపమును, వైజయంతీః=పతాకములను, సముత్సర్పతిసలి=వ్యాపించుచుండఁగ.

ఆకాంక్ష. — కథంధూలేనలి=ఎటువంటిదగుచుండఁగ? సముత్సర్పతిసలి=వ్యాపించుచుండఁగ. కాః=చేసిరి? వైజయంతీః=పతాకములను. కస్తింశ్చ=ఏదియు? ధూపేచ=ధూపమును. ధూపేకథంధూలే=ధూపమెట్టిది? అగరుసారయోనా = కృష్ణాగరుశ్రేష్ఠమే కారణముగగలిగినది. పునఃకథంధూలే=ఇంకయునెట్టిది? సంచారిలే = అంతట ప్రసరింపచేయు:బడినది. కథంధూలేనలి=ఎట్టిదగుచుండఁగ? స్తులేనలి = స్తోత్రముచేయు:బడినదగుచుండఁగ. కస్తింశ్చ=ఏది? నరదేవలోకే=రాజజనము. నరదేవలోకేకథంధూలే=రాజజనమెట్టిది? సోమార్కవంశ్యే=చంద్రసూర్యవంశములయందుబుట్టినది. తైః=ఎవరిచేత? వందిభిః=స్తులిపాతకులచేత. వందిభిఃకథంధూలైః=స్తులిపాతకులెట్టివారు? అన్వయ్యైః=రాజవంశాభిజ్ఞులయినవారు కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అథ-అవ్య. స్తులే-స్తులే, స్తుకయోః, స్తులేఘ. స్తుకశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. వందిభిః-వందినా, వందిభ్యాం, వందిభిః. వందిన్శబ్దః స, పు,

తృ, బ. అన్వయజ్ఞైః-అన్వయాన్ జానంతీతి అన్వయజ్ఞాః, తైః అన్వయజ్ఞైః; అన్వయజ్ఞేన, అన్వయజ్ఞాభ్యాం, అన్వయజ్ఞైః. అన్వయజ్ఞశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ సోమార్కవంశ్యే-సోమశ్చ అర్కశ్చ సోమార్కా, సోమార్కయోః వంశో సోమార్కవంశో, సోమార్కవంశయోః భవతి సోమార్కవంశ్యః, తస్మిన్ సోమార్కవంశ్యేన శ్యేన శ్యేన శ్యేనయోః, పుశ్యేషు సోమార్కవంశ్యశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. నరదేవలోకే-నరాణాం దేవః నరదేవః నరదేవ శ్చాసా లోకశ్చ నరదేవలోకః, తస్మిన్ నరదేవలోకే, లోకే, లోకయోః, లోకేషు. నరదేవలోకశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. సంచారితే-సంచారితే, సంచారితయోః, సంచారితేషు. సంచారితశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. చ-ఆప్య. ఆగరుసారయోనా-ఆగరోస్సారః ఆగరుసారః, ఆగరుసారో యోని ర్భవ్య సః ఆగరుసారయోనిః, తస్మిన్ ఆగరుసారయోనా; యోనా, యోనోః, యోనిషు ఆగరుసారయోనిశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ ధూపే-ధూపే, ధూపయోః, ధూపేషు. ధూపశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. సముత్సర్వతి-సముత్సర్వతి, సముత్సర్వతోః. సముత్సర్వస్సు. సముత్సర్వచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ వైజయంతీః - వైజయంతీం, వైజయంత్యైః, వైజయంతీః. వైజయంతీశబ్దః త, శ్రీ, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా — ఆధేతి. అగ, అన్వయజ్ఞైః రాజవంశాభిజ్ఞైః, వందివిస్తునిపా రతైః, వందివిస్తునిపాతకా'భిశ్చ నరః. సోమార్కవంశ్యే సోమనూర్వవంశభవే, నరదేవ లోకే రాజలోకే, స్తుతేనతి, వివేకేత్వత్తరణ సంబంధః, ఏవ ముత్తైలాపి యోజ్యం. సంచారితే సమంతాత్పప్రాసితే, ఆగరుసారయోనిః కారణయన్త్యతస్మిన్ ధూపేచ. వైజయంతీవతాకాః, సముత్సర్వతినతి.

భావము — విష్ణుట వందిమాగధులు సూర్యచంద్రవంశములయందుఁ బుట్టిన ఆయాగాజులయొక్క వంశావధాను బిరుదులను పొందసాగిరి. ఆగరుధూపములు పెక్కిములవంటి సర్వత్ర వ్యాపించుచుండఁగా.

శ్లో. పురోవకంఠోపనాశ్రయాణాం కలాపినా ముద్ధతన్వత్తహేతో, ప్రాద్ధాతశంఖే పరితో దిగంతాన్ తూర్యస్వనే మూర్ఖతి మంగళార్థే.

పదార్థము — పురోవకంఠోపనాశ్రయాణాం, కలాపినా, ఉద్ధతన్వత్తహేతో, ప్రాద్ధాతశంఖే, పరితో, దిగంతాన్, తూర్యస్వనే, మూర్ఖతి, మంగళార్థే.

అర్థము. — పురోవకంఠోపనాశ్రయాణాం-పురఃపట్టణముయొక్క, ఉపకంఠః-సమీపమునందలి, ఉపవనః-ఉద్యానవనములే, ఆశ్రయాణాం-స్థానములుగాఁగల, కలాపినాం-నైపుణులు, ఉద్ధతన్వత్తహేతో-ఉద్ధతః-అధికమైన, నృత్తః-నాట్యమునకు, హేతో-కారణమైన, ప్రాద్ధాతశంఖే-ప్రాద్ధాతః-ఉండఁబడిన, శంఖేః-శంఖముగల, మంగళార్థే-మంగళవంశమునకు, అర్థే-ప్రయోజనముగాఁగల, తూర్యస్వనే-తూర్యః-వాద్యములయొక్క,

స్వనే=ధ్వని, పరితః=అంతట, దింగంతా=దిక్=దిక్కులయొక్క, అంతా=అగ్రభాగములను, మూర్ఖతినతి=వ్యాపించుచుండగా.

అకాంత. — కథంభూతేనతి=ఎట్టిచగుచుండంగ? మూర్ఖతినతి=వ్యాపించుచుండగా. కా=వేసిని? దింగంతా=దిక్=దిక్కులయొక్క, అంతా=అగ్రభాగములను. కత్త=ఎక్కడ? పరితః=అంతట. కస్తి=ఏది? తూర్వస్వనే=వాద్యములయొక్క ధ్వని. తూర్వస్వనే కథంభూతే=వాద్యములయొక్క ధ్వనియెట్టిది? మంగళార్థే=శుభమేప్రయోజనముగాఁగఁగినది. పునఃకథంభూతే=ఇంకయునెట్టిది? ఉద్ధతనృత్త హేతో=అధికమైన నాట్యమునకు గారణమైనది. కేహం = వేసిని? కలాపినాం = నెమళ్లకు. కలాపినాం కథంభూతానాం=నెమళ్లెట్టిది? పురోపకంతోపవనాశ్రయాణాం = పట్టణములయొక్క సమీపమునందలి ఉద్యానవనములే స్థానములుగఁ గలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — పురోపకంతోపవనాశ్రయాణాం-పురస్య ఉపకంతః పురోపకంతః, పురోపకంతే ఉపవనాని పురోపకంతోపవనాని, పురో... వనాని ఆశ్రయా యేహంతే పురో... శ్రయాః, లేహం పురో... శ్రయాణాం; ఆశ్రయస్య, ఆశ్రయయోః, ఆశ్రయాణాం. పురో... శ్రయశబ్దః ఆ, పు, వ, బ. కలాపినాం-కలాపః ఏహ మస్తితి కలాపినః, లేహం కలాపినాం; కలాపినః, కలాపినోః, కలాపినాం. కలాపినశబ్దః వ, పు, వ, బ ఉద్ధతనృత్తహేతో-ఉద్ధతం చ తల్ నృత్యం చ, ఉద్ధతనృత్తం, ఉద్ధతనృత్తస్య హేతుః ఉద్ధతనృత్తహేతుః, తస్మిన్ ఉద్ధతనృత్తహేతో; హేతో, హేతోః, హేతుః. ఉద్ధతనృత్తహేతుశబ్దః ఉ, పు, స, ఏ. ప్రాధ్వాతశంఖే-ప్రాధ్వాతాః శంఖాః యస్మిన్ సః ప్రాధ్వాతశంఖః, తస్మిన్ ప్రాధ్వాతశంఖే; శంఖే, శంఖయోః, శంఖేషు. ప్రాధ్వాతశంఖశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. పరితః-అవ్య. దింగంతా=దిశామంతాః దిగంతాః, తా దింగంతా; అంతం, అంతో, అంతా. దిగంతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. తూర్వస్వనే-తూర్వాణాం స్వనః తూర్వస్వనః, తస్మిన్ తూర్వస్వనే; తూర్వస్వనే, తూర్వస్వనయోః, తూర్వస్వనేషు. తూర్వస్వనశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. మూర్ఖతి-మూర్ఖతి, మూర్ఖతోః, మూర్ఖత్స. మూర్ఖచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ. మంగళార్థే-మంగళ మేన ఆర్థో యస్య సః మంగళార్థః, తస్మిన్ మంగళార్థే; అర్థే, అర్థయోః, అర్థేషు. మంగళార్థశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — పురేతి. కించ పురోపకంతే సమీపే, ఉపవనాని ఆశ్రయా యేహం లేహం, కలాపినాం బద్ధిణాం, ఉద్ధతనృత్తహేతో మేఘధ్వనిసాదృశ్యా దుక్కుప్రతాండవశారణే, ప్రాధ్వాతాః శంఖాః యస్మిన్, మంగళార్థే మంగళప్రయోజనే, తూర్వస్వనే వాద్యఘోషే, పరితో దిగంతా, మూర్ఖతి వ్యాఘ్నవతి సతి.

భావము.—శంఖము లూడఁబడినది. మంగళవాన్యములు వాయించఁబడినవి. పీఠియతిశయధ్వనులు దిక్కులయిం దంతట వ్యాపించినవి సమీపమునం దుద్భావనము లూ నుండిన సెవత్తు ఈధ్వనిని మేఘధ్వనిగ భావించుచు నృత్యముల జేయుచుండినవి.

శ్లో. మనుష్యవాహ్యం చతురంతయానా

మధ్యాస్య కన్యా పరివారశోభి,

వివేశ మంచాంతర రాజమార్గం

పరింపరా క్ష్మప్తవివాహ వేషా.

౧౦

పదచ్ఛేదము.—మనుష్యవాహ్యం, చతురంతయానం, ఆధ్యాస్య, కన్యా, పరివారశోభి, వివేశ, మంచాంతర రాజమార్గం, పరింపరా, క్ష్మప్తవివాహ వేషా.

అర్థము.—పరింపరా=పరిని పొందుచుండెడి, క్ష్మప్తవివాహ వేషా=క్ష్మప్త=చేయఁ బడిన, వివాహ=వివాహాచితమైన, వేషా=అలంకారముగఁగిన, కన్యా=ఇందుమతీదేవి, మనుష్యవాహ్యం=మనుష్య=మనుష్యులచేత, వాహ్య=వహించఁబడిన, పరివారశోభి=పరివార=సేవకజనముచేత, శోభి = ప్రకాశించుచుం నట్టి, చతురంతయానం=పాలకిని, ఆధ్యాస్య=ఎక్కి, మంచాంతర రాజమార్గం=మంచ=మంచములయొక్క, అంతర = మధ్య ప్రదేశమునందలి, రాజమార్గం=రాజవీధిని, వివేశ=ప్రవేశించెను.

ఆకాంక్ష.—వివేశ=ప్రవేశించెను. కా=ఎవరే? కన్యా=ఇందుమతీదేవి. కం=దేనిని? మంచాంతర రాజమార్గం - మంచ = మంచములయొక్క, అంతర = మధ్య ప్రదేశమునందలి, రాజమార్గం = రాజవీధిని (సకర్త ... ము). కింకృత్వా = ఏమి చేసి? ఆధ్యాస్య = ఎక్కి కిం = దేనిని? చతురంతయానం = పాలకిని. చతురంతయానం కథంభూతం = పాలకి ఎట్టిది? పరివారశోభి = సేవకజనముచేత ప్రకాశించుచుం నట్టిది. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? మనుష్యవాహ్యం = మనుష్యులచేత వహించఁబడినది. కన్యాకథంభూతా=ఇందుమతీదేవియెట్టిది? క్ష్మప్తవివాహ వేషా=చేయఁబడినవివాహాచితమైన అలంకారముగలది. పునఃకథంభూతా=ఇంకయునెట్టిది? పరింపరా=పరినిపొందుచుండునట్టిది.

శబ్దరూపనమానములు.—మనుష్యవాహ్యం=మనుష్యైః వాహ్యం మనుష్యవాహ్యం, తత్ మనుష్యవాహ్యం; వాహ్యం. వాహ్యే, వాహ్యిని. మనుష్యవాహ్య శబ్దాత్, న, ద్వి, ఏ. చతురంతయానం=చత్వారి అంతాః యస్యతత్ చతురంతం, చతురంతం చ తత్ యానం చ చతురంతయానం, తత్ చతురంతయానం; యానం, యానే, యావాని.

చతురంశయానశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. అధ్యాస్య-ల్యబంత మవ్య. కన్యా-కన్యా, కన్యే, కన్యాః. కన్యాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. పరివారశోభి-పరివారణ శోభత ఇతి పరివార శోభి, శోభ పరివారశోభి; శోభి, శోభిసి, శోభిని. పరివారశోభిశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. వివేక-వివేక, వివికతుః, వివికతః. 'విక ప్రవేశన' ఇత్యస్తాధాతో స్పకర్త కాత్కర్తరి భూలేట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మంచాంతరాజమార్గం-మంచానాం అంతరం మంచాంతరం, రాజ్ఞాం మార్గః రాజమార్గః, మంచాంతరే రాజమార్గః మంచాంతరరాజమార్గః, తం మంచా...మార్గం; మార్గం, మార్గా, మార్గాః. మంచా...మార్గశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. పరివరా-పరివృణోతీతి పరివరా; పరివరా, పరివరే, పరివరం వరాః. పరివరాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. క్లృప్తవివాహవేష-వివాహోచిత శ్వాసౌ వేషశ్చ వివాహవేషః, క్లృప్తః వివాహవేషః యయా సా క్లృప్తవివాహవేషః; వేష, వేషః. క్లృప్తవివాహవేషశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మనుష్యేతి. పతిం పృణోతీతి పతింపరా స్వయంపరా, 'పతింపరాచ వర్యా' ధృత్యమర్కః. 'సంజ్ఞాయాం భృశ్శూన్య'జేత్వాదినా ఖచ్చిత్కయః. క్లృప్తవివాహవేష కన్యా ఇందుమతీ మనుష్యైః వాహ్యం పరివారణ పరిజనేన శోభి చతురంతయానం చతురశ్రవాహనం శిబికాం, అధ్యాస్యాధిదుహ్య, మంచాంతరే మంచమధ్యేయో రాజమార్గః తం, వివేక.

భాషము.—మగవివరిం చెడునిమిత్తము ఇందుమతీదేవి వివాహోచితంబు లగు నలంకారములను ధరించుకొని మేనామిద నెక్కి పరిజనముతోఁ గూడ ఆమంచములమధ్యమున రాజమార్గములోఁ బ్రవేశించెను.

శ్లో. తస్మిన్ విధానాతిశయే విధాతుః కన్యామయేనేత్రశతైకలక్ష్మ్యే, నిపేతు రంతరికరణైర్న రేంద్రాదేహైః స్థితాః కేవల మాసనేషు.

పదచ్ఛేదము.—తస్మిన్, విధానాతిశయే, విధాతుః, కన్యామయే, నేత్రశతైకలక్ష్మ్యే, నిపేతుః, అంతరికరణైః, నరేంద్రాః, దేహైః, స్థితాః, కేవలం, ఆసనేషు.

అర్థము.—నేత్రశతైక లక్ష్మ్యే-నేత్ర=నయనములయొక్క, శత=అనేకములకు, ఏక=ముఖముగ, లక్ష్మ్యే=దర్శనార్హమైన, కన్యామయే=కన్యారూపమైన, తస్మిన్=ఆ, విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, విధానాతిశయే=సృష్టివిశేషమునందు, నరేంద్రాః=రాజులు, అంతరికరణైః=మనస్సులతో, నిపేతుః=పడిరి. ఆసనేషు=సింహాసనములయందు, దేహైః కేవలం=దేహములతోడనే, స్థితాః=ఉండిరి,

అకాంక్ష — స్థితాః=ఉండిరి. కే=ఎవరు? నరేంద్రాః=రాజులు (అకర్త...ము). కైరేవ=వేసిపోడనే? దేహాః=దేహులు=దేహులతోడనే. కేఫు=వేసియందు? ఆననేఫు=సంహాసనములయందు? నిపేతుః=వడి. కే=ఎవరు? నరేంద్రాః=రాజులు(అకర్త...ము). కైరేవ=వేసిలో? అంతఃకరణైః=మనస్సులలో. కస్తిక్=దేనియందు? తస్తిక్=విధానాలిశయ=అసృష్టినిశేషమునందు. కన్య=ఎవనియొక్క? -ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క. విధానాలిశయ కన్యభూలే=సృష్టినిశేషమెట్టిది? కన్యామయే=కన్యారూపమైనది. పునఃకథం భూలే=ఇంకయున్నట్టిది? సేత్తశత్రైకత్వే=నయనములయొక్క ఆనేకములకు ముఖ్యముగ దర్శనార్హమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్తిక్-తస్తిక్, తయోః, లేఫు. తచ్చబ్జి ద,పు,న, ఏ. విధానాలిశయ=విధానస్య ఆతిశయః విధానాలిశయః, తస్తిన్విధానాలిశయః; అలిశయ, అలిశయయోః, అలిశయేఫు. విధానాలిశయఃబ్జి అ, పు, స, ఏ. విధాతుః-విధాతుః, విధాత్, విధాత్కాణా. విధాత్కశబ్జి ఋ, పు, మ, ఏ. కన్యామయే-కన్యామయోః కన్యామయః, తస్తిక్ కన్యామయః; కన్యామయే, కన్యామయయోః, కన్యామయేఫు. కన్యామయశబ్జి అ, పు, స, ఏ. సేత్తశత్రైకత్వే-సేతానాం శతాని సేత్తశతాన, లక్షీతుం యోగ్యః లక్ష్యః, ఏకం లక్ష్యః ఏకలక్ష్యః, సేత్తశతానాం ఏకలక్ష్యః సేత్తశత్రైకత్వే, తస్తిక్ సేత్తశత్రైకత్వే; లక్ష్యే,లక్ష్యయోః, లక్ష్యేఫు. సేత్తశత్రైకత్వశబ్జి అ, పు, స, ఏ. నిపేతుః-నిపపాత,నిపేతతుః,నిపేతి. నిప్రాప్త్యాన్ 'చోత్ గతా' విశ్వస్తాద్ధాతో స్పకర్తృణా త్కర్తరి భూలే లిప్తపరస్మై వదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అంతఃకరణైః-అంతఃకరణేన, అంతఃకరణాధ్యాం, అంతఃకరణైః. అంతఃకరణశబ్జి అ, స, త్వు, బ. నరేంద్రాః సరాణా మింద్రాఃనరేంద్రాః; నరేంద్రైః, నరేంద్రైః, నరేంద్రైః. నరేంద్రశబ్జి అ, పు, ప్ర, బ. దేహాః-దేహీన, దేహాధ్యాం, దేహాః. దేహాశబ్జి అ, పు, త్వు, బ. స్థితాః-స్థితః, స్థితౌ, స్థితాః. స్థితశబ్జి అ, పు, ప్ర, బ. కేవలం-ఆప్య. ఆననేఫు-ఆననే, ఆననయోః, ఆననేఫు. ఆననశబ్జి అ, న, స, బ.

వ్యాఖ్య. — అస్తిన్వితి. సేత్తశతానామేకలక్ష్యే ఏకదృశ్యేకన్యామయేకన్యారూపే తస్తిన్విధాతుః, విధానాలిశయ పృష్టివిశేష, నరేంద్రాః అంతఃకరణైః నిపేతుః, ఆననేఫు దేహాః, కేవలం దేహాః స్థితాః దేహాన్విస్తృత్య తత్రైవ, దత్తవిద్రాబ భూపురత్కర్థః. అంతఃకరణకర్తృకే నివతనే నరేంద్రాణాం కర్తృత్వవ్యవదేశః. ఆదరాలిశయార్థః.

భావము. — ఆనేకశతసేత్రములలో జూడదగిన బ్రహ్మయొక్క చాతుర్యముచేత అలిలాపణ్యములో నృజియింప-బడిననూకన్యావ్యక్తిని రాజకుమారులు ఆమెయందే ఏకాగ్రచిత్తులై చూచుచు నుండిరి. అప్పుడు వారిదేహములు మాత్రము వారియాసనములమైనవి.

శ్లో. కాం ప్రత్యభివ్యక్తమనోరథానాం
మహీపతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః,
ప్రవాళశోభా ఇవ పాదపానాం
శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవుః.

పదచ్ఛదము.—తాం, ప్రతి, అభివ్యక్తమనోరథానాం, మహీపతీనాం, ప్రణయాగ్రదూత్యః, ప్రవాళశోభా, ఇవ, పాదపానాం, శృంగారచేష్టా, వివిధా, బభూవుః.

అర్థము.—తాం ప్రతి=అయిందుమతీదేవినిగూర్చి, అభివ్యక్తమనోరథానాం=అభివ్యక్తి=స్ఫుటములైన, మనోరథానాం=ఇష్టార్థములుగల, మహీపతీనాం=రాజులకు, ప్రణయాగ్రదూత్యః - ప్రణయ=ప్రార్థనలయందు, ఆగ్రదూత్యః=ప్రథమదూతికలైన, వివిధాః=నానావిధములైన, శృంగారచేష్టాః=శృంగారవికారములు, పాదపానాం=వృక్షములకు, ప్రవాళశోభాఇవ=వల్లవసంపదలువలె, బభూవుః=అయినవి.

అకాంక్ష.—బభూవుః=అయినవి. కాః=ఏవి? శృంగారచేష్టాః=శృంగారవికారములు (అకర్త...ము). కాఇవ=ఏవివలె? ప్రవాళశోభాఇవ=వల్లవసంపదలువలె. కేహం=దేసికి? పాదపానాం=వృక్షములకు. శృంగారచేష్టాః కథంభూతాః=శృంగారవికారములెట్టివి? వివిధాః=నానావిధములైనవి. పునఃకథంభూతాః=ఇంకయునెట్టివి? ప్రణయాగ్రదూత్యః=ప్రార్థనలయందు ప్రథమదూతికలైనవి. కేహం=ఎవరికి? మహీపతీనాం=రాజులకు. మహీపతీనాంకథంభూతానాం=రాజులెట్టివారు? అభివ్యక్తమనోరథానాం=స్ఫుటములైన ఇష్టార్థములుగలగినవారు. కాం ప్రతి=ఎవలెనుగూర్చి? తాం ప్రతి=అయిందుమతీదేవినిగూర్చి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం - తాం, తే, తాః. తచ్చట్లుః ద, స్త్రీ, ద్వీ, ఏ. ప్రతి - అవ్య. అభివ్యక్తమనోరథానాం - అభివ్యక్తాః మనోరథాః యేహం తే అభివ్యక్తమనోరథాః, తేహం అభివ్యక్తమనోరథానాం; మనోరథస్య, మనోరథయోః, మనోరథానాం. అభివ్యక్తమనోరథశబ్దః అ, పు, ప, బ. మహీపతీనాం=మన్యోః పతయః మహీపతయః, తేహం మహీపతీనాం; మహీపతేః, మహీపత్యోః, మహీపతీనాం. మహీపతీశబ్దః ఇ, పు, ప, బ. ప్రణయాగ్రదూత్యః=ఆగ్రే దూత్యః ఆగ్రదూత్యః, ప్రణయేషు ఆగ్రదూత్యః ప్రణయాగ్రదూత్యః; దూతీ, దూత్యో, దూత్యః. ప్రణయాగ్రదూతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ప్రవాళశోభాః=ప్రవాళానాం శోభాః ప్రవాళశోభాః; శోభా, శోభే, శోభాః. ప్రవాళశోభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ఇవ-అవ్య. పాదపానాం=పాదపానంబితి పాదపానీ, తేహం పాదపానాం; పాదపస్య, పాదపయోః, పాదపానాం. పాదపశబ్దః

ఆ, పు, మ, బ. శృంగారచేష్టాః శృంగారస్య చేష్టాః శృంగారచేష్టాః; చేష్టా, చేష్టే, చేష్టాః. శృంగారచేష్టాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. వివిధాః-వివిధా, వివిధే, వివిధాః. వివిధాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, బ. బభూవుః-బభూవ, బభూవతుః, బభూవతి. 'భూనత్తాయా' మిక్య స్వాధాతో రకర్తకాత్పర్తభూతేగిత్ పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైః పచనాన్తా.

వ్యాఖ్యా.—తా మితి. తాం ఇందుమతీం ప్రతి ఆభివృద్ధిమనోరథానాం ప్ర దూధాభిలాషానాం మహిమతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయాగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రార్థనా ప్రేమవా, 'ప్రణయా స్వమీ విస్రంభయాచ్ఛాప్రేమాణ' ఇత్యమతి. ప్రణయేషు, ఆగ్ర దూత్యః ప్రథమదూతికాః, ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్య స్థానిత్వవ్యవధేః, వివిధా నానావిధాః, శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః, పాపపానాం ప్రవాళశోభాః పల్లవ సంపద ఇవ, బభూవుః ఉత్పన్నా. ఆత్ర శృంగారలక్షణం రహస్యవసుధాకరే—'విభా వైరసభావైశ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, సీతావసస్య రస్యత్వం రతిశృంగారఉచ్యతే' రతి రిచ్ఛావిశేషః, తహ్యంతం తత్తేవ, 'యూనో రన్యోన్యస్థాయినీచ్ఛా రతిస్త్వన్వితే' తి. చేష్టాశబ్దేన తదనుభావవిశేష ఉచ్యంతే. తేనైవ తత్రైవోక్తాః. 'భావం మనోగతం సాత్వికత్వహేతుం వ్యుజయంతి య, తేననుభావా ఇతి ఖ్యాతాః భూవిశేషస్థితా దయః. తే చతుర్థాభివృద్ధిగాత్రవాగ్మధ్యరంభసంభవాః' ఇతి. తత్ర గాత్రరంభే దాక్ చేష్టాశబ్దోక్తా, అనుభావాక్ కన్యదిత్యాదిభి స్సప్తభిః శ్లోకైర్వ్యక్తైః శృంగారాభాసశ్చాయ మేకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్, తదుక్తిం 'ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్హస్తేచ్ఛ గతోఽపివా, యోషితో బహుసక్తిశ్చ సాభాస శ్రీధా మత' ఇతి.

బావము.—ఆఇందుమతియందు స్వప్నముగ త్రేయఃబడెడి ఆసక్తిగల ఆరాజకు సుయిలకు వాఃపరణప్రార్థనసూచకము లైనవ్యాపారములు వసంతబుతుకాంతియనెడి శ్రీనివాసి పృథుమలలో సుందరములైన చిగురుటాకులు. బుట్టినట్లు గలిగినవి.

ఆవ. శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవు రిత్యుక్తిం, తావపి దర్శయతి—కన్యది త్యాదినా.—

శ్లో. కశ్చి త్కరాభ్యా ముపసాధనాశ్చ
నూలోలపత్రాభిహతద్విరేఖమ్,
రజోభి రంతగఢరివేషబంధి
లీలారవిందం ప్రమయాంచకార.

౧౩

పదచ్ఛేదము.—కః, చిత్, కరాభ్యాం, ఉపసాధనాశం, ఆలోలపత్రాభిహత ద్విరేఖం, రజోభిః, అంతగఢరివేషబంధి, లీలారవిందం, ప్రమయాంచకార.

అర్థము. — కశ్చిత్ = ఒకానొక రాజు, కరాభ్యాం = చాస్తములచేత, ఉపగూఢ నాళం = ఉపగూఢ = పట్టుకోబడిన, నాళం = కాండకలిగిన, ఆలోలపత్రాభిహతద్విరేఫం = ఆలోల = చంచలములైన, పత్ర = రేకులచేతను, అభిహత = కొట్టబడిన, ద్విరేఫం = తుమ్మెదలుగల, రజోభిః = పరాగములచేత, అంతఃపరివేషబంధి = అంతః = లోపలను, పరివేష = మంచలమును, బంధి = కట్టుచుండెడి, లీల = విలాసం. లీల = విలాసార్థమైన, ఆరవిందం = కమలమును, భ్రమయాంచకార = త్రిప్పెను.

ఆకాంక్ష. — భ్రమయాంచకార = త్రిప్పెను. కిం = ఎందు? కశ్చిత్ = ఒకానొక రాజు. కిం = దేనిని? లీలారవిందం = విలాసార్థమైన కమలమును (సకర్త...ము). లీలారవిందం కంభూతం = విలాసార్థమైన కమలమెట్టిది? అంతఃపరివేషబంధి = లోపలమండలమును కట్టుచుండునది. కై = వేగించేత? రజోభిః = పరాగములచేత. పునఃకంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? ఆలోలపత్రాభిహతద్విరేఫం = చంచలములైన రేకులచేత కొట్టబడిన తుమ్మెదలు కలిగినది. పునఃకంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? ఉపగూఢనాళం = పట్టుకోబడిన కాండకలిగినది. కరాభ్యాం = వేనిచేత? కరాభ్యాం = చాస్తములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు. — కః, కః, కా, కే. కింశబ్దః మ. పు, ప్ర, ఏ. చిత్ - అవ్య. కరాభ్యాం - కరేణ, కరాభ్యాం, కరైః. కరశబ్దః అ, పు, త్వు, ి. ఉపగూఢనాళం - ఉపగూఢం నాళం యస్య తత్ ఉపగూఢనాళం, తత్ ఉపగూఢనాళం; నాళం, నాళే, నాళిని. ఉపగూఢనాళశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఆలోలపత్రాభిహతద్విరేఫం - ఆలోలం చ తాని పత్రాణి చ ఆలోలపత్రాణి, ఆలోలపత్రైః అభిహతాః ఆలోలపత్రాభిహతాః, ఆలో...భిహతాః ద్విరేఫాః యనతత్ ఆలో...ద్విరేఫం, తత్ ఆలోల...ద్విరేఫం ఆ...ద్విరేఫం, ఆ...ద్విరేఫ, ఆ...ద్విరేఫాణి. ఆ...ద్విరేఫశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. రజోభిః - రజసా, రజోభ్యాం, రజోభిః. రజశబ్దః స, న, త్వు, ి. అంతఃపరివేషబంధి - అంతః పరివేషః అంతఃపరివేషః, అంతఃపరివేషం బధ్నానీతి అంతఃపరివేషబంధి, తత్ అంతః...బంధి; బంధి, బంధిని, బంధిని. అంతఃప...బంధిశబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. లీలారవిందం - లీలాయాః ఆరవిందం లీలారవిందం, తత్ లీలారవిందం; ఆరవిందం, ఆరవిందే, ఆరవిందాని. లీలారవిందశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. భ్రమయాంచకార - భ్రమయాంచకార, భ్రమయాంచక్రతుః, భ్రమయాంచక్రః. 'భ్రమచలన్' ఇత్యస్తాద్ధాతోః జిణింశాదామంతాదనుప్రయుక్తా త్కర్తృభాతో స్సకర్తృకా త్కర్తృభూతే రిక్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వాఖ్యానము. — కశ్చిద్రాజా కరాభ్యాం పాణిభ్యాం ఉపగూఢనాళం గృహీతనాళం, ఆలోలైశ్చంచలైః పత్రైః అభిహతాస్తాడితాః ద్విరేఫాః భ్రమరాయేన కత్తకోక్తం, రజోభిః పరాగైః అంతః పరివేషం మండలం బధ్నానీతి త్యంతఃపరివేషబంధి,

లిలావతిదం విన్దాత్ కం శృంగారార్థం గృహితావనిం, ప్రమయాంచకార కరః
లిలావతిదవత్ శృంగారార్థం ప్రమయాత్యై ఇతి నృపాభిప్రాయః.

భాషము.—లికరాజు తన్ను ఇందుమతి వివాహముచేకొని ప్రమయఃజేయవల
యుననెడిమభిప్రాయము సూచన అయ్యెడిలాగున నొక తానురపుష్పమును, దొసి కాండను
దనచేలిలోఁ బట్టుకొని త్రిపుడు నుండెను.

శ్లో. విప్రస్త మంసా దవరో విలాసి
రత్నానువిధాంగదకోటిలగ్నవ్,
ప్రాలంబః కృష్ణవ్య యథాప్ర దేశం
నినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః.

౧౪

పద్యము.—విప్రస్తం, అంసాత్, అవరో, విలాసి, రత్నానువిధాంగదకోటి
లగ్నవ్, ప్రాలంబం, ఉత్కృష్టః, యథాప్ర దేశం, నినాయ, సాచీకృతచారువక్త్రః.

అర్థము.—విలాసి=విలసనశీలుఁడైన. అవరో=మఱియుకరాజు, అంసాత్=భుజశిర
స్సువలన, విప్రస్తం=బాచన, రత్నానువిధాంగదకోటిలగ్నం=రత్న=రత్నములచేత, అను
విధ=చెక్కఁబడిన, అంగద=భుజశీర్షియుక్క, కోటి=కొనయందు, లగ్నం=సంబంధించిన,
ప్రాలంబం=ఋజులందియైనవారమును, ఉత్కృష్టః=ఎత్తి, సాచీకృతచారువక్త్రస్య -
సాచీకృత=అడ్డముగాఁ జేయఁబడిన, చారు=మనోహరమైన, వక్త్రస్య=ముఖముగలిగిన
వాఁడగుచు, యథాప్ర దేశం=స్వస్థానమును, నినాయ=పోందించెను.

అకాంక్ష — నినాయ=పోందించెను. కః=ఎవఁడు? అవరో=మఱియుకరాజు. కిం
=చేని? ప్రాలంబం=ఋజులందియైనవారమును కం=చేని? యథాప్ర దేశం=స్వస్థానము
ను(ద్వికర్త కర్తృప్రయోగము). కథంభూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? సాచీకృతచారువక్త్ర
వస్య=అడ్డముగాఁ జేయఁబడినమనోహరమైనముఖముగలిగినవాడగుచు. కింకృత్వా=ఎమి
చేసి? ఉత్కృష్టః=ఎత్తి. ప్రాలంబం కథంభూతం=ఋజులందియైనవారమెట్టి? రత్నాను
విధాంగదకోటిలగ్నం=రత్నములచేతఁ తెక్కఁబడినభుజశీర్షియుక్కకొనయందు సంబం
ధించినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టి? విప్రస్తం=బాచనది. కన్సాత్ = చేనివలన?
అంసాత్=భుజశిరస్సువలన. అవరోకథంభూతః=మఱియుకరాజెట్టివాఁడు? విలాసి=విల
సనశీలుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విప్రస్తం - విప్రస్తం, విప్రస్తే, విప్రస్తావి. విప్రస్త
శబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. అంసాత్-అంసాత్, అంసాభ్యాం, అన్దేభ్యః. అంసశబ్దః ఆ,
పు, య, వి. అవరో-అవరో, అవరౌ, అవరే, అవరాః. అవరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

విలాసి-విలసతిలి విలాసి; విలాసి, విలాసినా, విలాసినః. విలాసినశబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. రత్నానువిధాంగకోటిలగ్నం-రత్నేః అనువిధం రత్నానువిధం, రత్నానువిధంచ తత్ అంగదాచ రత్నానువిధాంగదం, రత్నానువిధాంగదస్య కోటిః రత్నా...కోటిః; రత్నా...కో... లగ్నం రత్నా...లగ్నం, తత్ రత్నా...లగ్నం; లగ్నం, లగ్నే, లగ్నాని. రత్నా...లగ్నశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ప్రాలంబ-ప్రాలంబం, ప్రాలంబే, ప్రాలంబాని. ప్రాలంబశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఉత్కృష్ట-ఉత్కృష్టాచ మన్య. యథాప్రదేశం-యథాభూత స్వాసా ప్రదేశస్య యథాప్రదేశః, తం యథాప్రదేశం; ప్రదేశం, ప్రదేశా, ప్రదేశాత్. యథాప్రదేశశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. నినాయ-నినాయ, నిన్యతుః, నిన్యతి. 'జీర్ణో ప్రావణ' ఇత్యస్తాద్ధాతో ద్వికర్తృకాత్కర్తరి భూలేలిట్ పరస్మైవదేవ్రశమపురుషైకవచనాంతః. సాచీకృతచారువక్త్రః-చారు చ తత్ వక్త్రంచ చారువక్త్రం, సాచీకృతం చారువక్త్రం యేన సః సాచీకృతచారువక్త్రః; వక్త్రః, వక్త్రా, వక్త్రాః. సాచీ.. వక్త్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వాగ్భాష్య — విప్రస్త మితి. విలసనశీలావిలాసి 'వాగ్భాష్యకథస్తంభ' ఇతిమీను ణ్విత్వయః. అపరో రాజా, అంసా ద్భుజశిరసః, స్కంధో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రీ' క్యమరః. విప్రస్తం రత్నానువిధం రత్నభుజితం యదంగదం కేయూరం తస్య కోటిలగ్నం అగ్రలగ్నం, 'అత్యుత్కృష్టాశ్రయః కోట్య' ఇత్యమరః. ప్రాలంబం ఋజులంబినిం స్రజం 'ప్రాలంబ మృజులంబి స్యాత్కంఠాద్వైకక్షకం చ త'దిత్యమరః, ఉత్కృష్ట ఉద్భృత్య సాచీకృతం తిర్వక్రృతం చారువక్త్రం యస్య స తపోక్తస్సక్, యథాప్రదేశం స్వస్థానం నినాయ. ప్రావణోక్షేపణచ్చలేన అహం త్వా మేవం పరిరంస్య ఇతి స్మృతాభిప్రాయః.

భావము — విలాసపురుషు డైనమణిముకరాజు తనయొక్కరత్నభుజితమైనభుజశీర్షినితనకు తగులుకొని యుండెడినారమును ముఖమును ఆట్టులిట్టుకొని యెత్తిలినుకొని యథాప్రకారము చక్కచేసి వేసుకొనెను. ఈరీతి ఇందునులితో తాను లీలలను చేయవలె ననెడియభిప్రాయమును సూచించెను.

శ్లో. ఆకుందితాగ్రాంగులినా తతోఽన్యః

కించి త్సమావర్జితనేత్రశోభః,

తిర్యగ్విసంసర్పివఖప్రభేణ

పాదేన హైమం విలిలేఖ పీతమ్.

౧౫

పదచ్ఛేదము. — ఆకుందితాగ్రాంగులినా, తతః, అన్యః, కిందిత్సమావర్జితనేత్రశోభః, తిర్యగ్విసంసర్పివఖప్రభేణ, పాదేన, హైమం, విలిలేఖ, పీతమ్.

అర్థము. — కథా = అట్టి ముందు తెన్ను బడిన రాజుకంటే, అన్యః = మఱియొక రాజు, కించిత్సమావృత్త నేత్ర శోభస్సక్ = కించిత్ = స్వల్పముగ, సమావృత్త = వంచ బడిన, నేత్ర శోభస్సక్ = నేత్ర కాంతిగలిగినవాడగుచు, అటంచితాగ్రాంగులివా = అటంచిత = వంగిన, అగ్రాంగులివా = కొన ప్రక్కకలిగిన, తిర్యగ్విసంసర్వినభిప్రభేణ = తిర్యక్ = అడ్డముగ, విసంసర్వ = ప్రసరించుచుండెడి, నభి = గోళ్లయొక్క, ప్రభేణ = కాంతిగలిగిన, పాదేన = పాదము చేత, హైమం = సువర్ణవికారమైన, విరం = పాదవీరమును, విలేఖ = గీతము

అర్థము. — విలేఖ = గీతము. కి = ఎవడు? అన్యః = మఱియొక రాజు. కిం = దేని? వీరం = పాదవీరమును (సకర్తక ..ము) పితృకథంభూతం = పాదమెట్టిది? హైమం = సువర్ణవికారమైనది. కేవ = దేని చేత? పాదేన = పాదము చేత. పాదేనకథంభూతేన = పాదమెట్టిది? తిర్యగ్విసంసర్వినభిప్రభేణ = అడ్డముగ ప్రసరించుచుండెడిగోళ్లయొక్క కాంతిగలిగి. పునఃకథంభూతేన = ఇంకయు నెట్టిది? అటంచితాగ్రాంగులివా = వంగినకొన ప్రక్కకలిగి. కథంభూతస్సక్ = ఎట్టివాడగుచు? కించిత్సమావృత్త నేత్ర శోభస్సక్ = స్వల్పముగ వంచ బడిన నేత్ర కాంతిగలిగినవాడగుచు. కుతః = ఎవరికంటే? కథః = అట్టి ముందు తెన్ను బడిన రాజుకంటే.

శబ్దరూపసమాసములు — అటంచితాగ్రాంగులివా-అగ్రాణిచతాః అంగుళయశ్చ అగ్రాంగుళయః, అటంచితాః అగ్రాంగుళయో యశ్చ సః అటం...గుళిః, లేన అటం...గుళినా; అంగుళినా, అంగుళ్యాం, అంగుళీభిః. అటం...గుళిశ్చ షి, పు, త్పు, ఏ. కతః తస్మాత్తతః, తసిలంత మవ్య. అన్యః-అన్యః, అన్యో, అన్యే. అన్యశ్చ షి, ఆ, పు, ప్ర, వి. కించిత్సమావృత్త నేత్ర శోభః-కించిత్ సమావృత్తా కించిత్సమావృత్తా, నేత్ర యోః శోభా నేత్ర శోభా, కించిత్సమావృత్తా నేత్ర శోభా యనసః కించిత్స...శోభః; కిం...శోభః, కిం...శోభా, కిం...శోభాః, కించిత్స...శోభశ్చ షి, ఆ, పు, ప్ర, వి. తిర్యగ్విసంసర్వినభిప్రభేణ-తిర్యక్ విసంసర్వరీతి తిర్యగ్విసంసర్వరీ, నభానాం ప్రభా నభిప్రభా, తిర్యగ్విసంసర్వరీ నభిప్రభా యనసః తిర్యగ్వి...ప్రభః, లేన తిర్యగ్వి...భేన; ప్రభేణ, ప్రభాభానిం, ప్రభే. తిర్యగ్వి...ప్రభశ్చ షి, ఆ, పు, త్పు, ఏ. పాదేన-పదా, పాదేన, పద్యానిం, పాదాభ్యాం, పద్భిః, పాదైః. పాదశ్చ షి, ఆ, పు, త్పు, ఏ. హైమం-హేముః వికారః హైమం, తత్ హైమం; హైమం, హైమే, హైమాని. హైమశ్చ షి, ఆ, న, ద్వి, వి. విలేఖ-విలేఖ, విలేఖకుః, విలేఖుః. వివరార్థాత్ 'లేఖ అక్షరవివాహ' ఇత్త్యస్తాద్ధాతో న్నకర్తృకాత్-ర్తృభూతే లిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకపదనాంతః. వీరం-వీరం, వీరే, వీరాని. వీరశ్చ షి, ఆ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — అకుంచి లేని. తతః పూర్వోక్తా దన్యః కచ్చిద్రాశా కించిత్సమా వద్భిజనేత్రతోభః ఈషదవాక్పాతినేత్రకాంగి, అకుందితాః ఆభుగ్నాః ఆగ్రాంగక యోయస్య లేన, తిర్యగ్విసంస్పృశీ నఖప్రభా యస్య లేన, పాదేన, హ్రామం హిర ఙ్గాయం కీతం పాదకీతం, విలిలేఖ నిఖితవాక్. పాదాంగుళినా మాకుంచనేన త్వం మత్సమీప మాగచ్ఛేతి నృపాభిప్రాయః, భూమివిలేఖతోఽయ మచలక్షణ ఇలిందుమ త్యభిప్రాయః, భూమివిలేఖనం తు లక్ష్మీవివాక హేతుః.

భావము — మఱియొకరాజు ఇందును తన తనవద్దకిగమ్మని సూచించెడిలాగున తన కన్నులను కొంచము దిగువకు వాన్చి తనకానిచేల్లనుంచుకొని వారెడికాంతిగలగొల్లి తో అడ్డగీతను గీచుచు నుండెను. (భూలేఖనము జేయు వాని అచలక్షణుడని ఇందు మతియభిప్రాయము.)

శ్లో. నివేశ్య వామం భుజ మాసనార్థే

తత్సన్నివేశా దధికోన్నతాంసః,

కచ్చి ద్విప్రుత్తలికభిన్నహరః

సుహృత్సమాభాషణతత్పరోఽభూత్.

౧౬

పదచ్ఛేదము — నివేశ్య, వామం, భుజం, ఆసనార్థే, తత్సన్నివేశాత్, అధి కోన్నతాంసః, కః, చిత్, విప్రుత్తలికభిన్నహరః, సుహృత్సమాభాషణతత్పరః, అభూత్.

అర్థము. — కచ్చిల్ = ఒకానొకరాజు, వామం = ఎడమదైన, భుజం = బాహువును, ఆసనార్థే = ఆసనం = సింహాసనముయొక్క, అర్థే = ఏక దేశమందు, నివేశ్య = ఉంచి, తత్సన్ని వేశాత్ = తల్ = ఆవామభుజముయొక్క, సన్నివేశాత్ = ఉంచుటవలన, అధికోన్నతాం సస్య = అధిక = అధికముగ, ఉన్నత = ఉన్నతమైన, అంసస్య = ఎడమభుజశిరస్సుగలవా డగుచు, విప్రుత్తలికభిన్నహరః - విప్రుత్త = తిరుగుకొనియుండెడి, లిక = పృష్ఠవం శాధరప్రదేశమునందు, భిన్న = పొర్లాడుచునుండెడి, హరః = ముక్తాహరముగలవా డై, సుహృత్సమాభాషణతత్పరః - సుహృత్ = మిత్రునితోడ, సమాభాషణ = సంభా షణయందు, తత్పరః = ఆసక్తుడైనవాడు. అభూత్ = ఆయెను.

అకాంక్ష. — అభూత్ = ఆయెను. కః = ఎవడు? కచ్చిల్ = ఒకానొకరాజు. (అకర్త...ము). కథంభూతః = ఎట్టివాడు? సుహృత్సమాభాషణతత్పరః = మిత్రునితోడ సంభాషణయందు ఆసక్తుడైనవాడు కథంభూతః = ఎట్టివాడై? విప్రుత్తలికభిన్నహరః = తిరుగుకొనియుండెడి పృష్ఠవంశాధరప్రదేశమునందు పొర్లాడుచునుండెడి ముక్తాహరము గలవాడై. కథంభూతస్య = ఎట్టివాడగుచు? అధికోన్నతాంసస్య = అధికముగ

ఉన్నతమైన ఎడమఘట రఘుగలవాడగుచు. అర్థాంశేనానానా? కన్నన్ని వేళాన్ = ఆ
వామఘటమొక్కటాదు. అనఁగా కింకృత్యా = ఏమిటి? నివేశ్య = ఉంచి కస్తిక్ = చేసి
యందు? ఆననార్థే = సంతోషననముక్క. అనఁగా కింకృత్యా. కని = చేసి? భుం = బా
హుభుజు. భుజంకంభూత = బాహుభుజు? బాహు = ఎడమఘట

శబ్దరూపమననులు. — నివేశ్య = బాహుభుజు. వామం - వామం. వామా,
వామాక్. వామశబ్దః ఆ, పు, ప్రి, వి. భుజం - భుజం, భుజా, భుజాక్. భుజశబ్దః
ఆ, పు, ప్రి, వి. ఆననార్థే - ఆననవ్యుత్పత్తి, ఆననార్థ్య. తస్మిక్ ఆననార్థే, అర్థే, అర్థ
యోః, అర్థేషు. ఆననార్థశబ్దః ఆ, పు, ప్రి, వి. కన్నన్ని వేళాన్ - కన్న పన్ను వేళా తత్ప
న్నివేశ్య, కన్నార్థే కన్నన్ని వేళాన్; సన్ని వేళాన్. పన్ను వేళాన్, సన్ని వేళాన్. కన్న
న్నివేశశబ్దః ఆ, పు, ప్రి, వి. అధిరోన్నతం - అనఁగా ఉన్నతం అధిరోన్నతం అధి
రోన్నతం అంతరాయస్య స. అధిరోన్నతానా; కంఠా, అంతా, అంతా. అధిరోన్న
తానశబ్దః ఆ, పు, ప్రి, వి. కంఠా, కం. కం. కింకృత్యా మ, పు, ప్రి, వి. చిత్ - అత్యు.
విశ్చత్తలికభిన్నహం - చుత్తర తో చుత్తర చుత్తరకం, చుత్తలికే భిన్నః
చుత్తలికభిన్నః. చుత్తలికభిన్నః హం యస్య పరి చుత్త... కరి; హరి,
హరా, హరా చుత్తలికశబ్దః ఆ, పు, ప్రి, వి. సహస్రస్సమాభాషణతత్పరః -
సహృదా సమాభాషణం, సహస్రస్సమాభాషణం సహస్రస్సమాభాషణ తత్పరః సహృ
త్సమాభాషణతత్పరః; కత్పరః, తత్పరః, తత్పరః. సహస్రస్సమాభాషణతత్పరశబ్దః
ఆ, పు, ప్రి, వి. అభూత్ - అభూత్, అభూతం, అభూవత్. 'భూసత్తాయా' మిత్యు
స్తాదంతో రకరకశబ్దాదు భూతేలజ్జ పరస్వైరజే ప్రమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా. — నివేశ్యేతి. కష్టద్రాణా వామం భుజం ఆననార్థే సంతోషననార్థే
వేనివేశ్య సంతోషనన తత్పన్ని వేళాన్, తస్య వామభుజస్య సన్ని వేళాన్ నివేశనాన్,
అధిరోన్నతో వామానవప యస్య సతతోన్నక్, విప్రులేకరావృత్తే త్రికే త్రి
కప్రదేవే, భిన్నహరి లుంతహరస్యక్, 'పుష్పచంకాఫరేత్రి' మిత్యమం, సహృ
త్సమాభాషణతత్పరః, అభూత్. వామపార్శ్వవర్తితమ మిత్రేణ సంభాషితం ప్రవృ
త్తతత్పరః అతవప చుత్తలికతత్పరః, భుటలే, త్నయా వామాంకే నివేశితయా సహ ఏవం
వార్తాంకనివృత్తిలి సహృత్సమాభాషణ, వరం దృష్ట్వా పరాస్తాభ్యాం యం నకార్యకర్త
ఇతీందుమత్యాశయః.

భావము. — ఎడమచేతిని నిగుచ నానుకొని ఉన్నతమైనవామంగముగల
వాడై మెడలోనిమిత్యములవరము వెనుకకు తీరాడుచుండగ ప్రక్కనుండెడిన్నేహి
తునితో అతనితట్టు లిగి మాట్లాడుచునుండెను. అనఁగా ఈ ప్రకారము తాను ఇందు
మరితో ముచ్చటలాడవలెననెడిఅభిప్రాయమును సూచనచేసెను. ఇందుమరియోఆరాజు
అరసికుడై తనకురార్తాభిప్రాయాంధని యతనియందు దృష్టినుంచకపోయెను.

శ్లో. విలాసినివిభ్రమదంతపత్ర
మాపాండురం కేతకబర్హ మన్యః,
ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైః
విపాటయామాస యువా నఖాన్తైః.

౧౭

పదచ్ఛేదము.—విలాసినివిభ్రమదంతపత్రం, ఆపాండురం, కేతకబర్హం, అన్యః,
ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైః, విపాటయామాస, యువా, నఖాన్తైః,

అర్థము.—అన్యః=మఱియొకడైన, యువా=యావనవంతుడు, విలాసినివిభ్రమ
దంతపత్రం=విలాసినిపియ్యారాలికి, విభ్రమ=విలాసార్థమైన, దంతపత్రం = దంతపత్ర
భూతమైన, ఆపాండురం=అంతట తెల్లనైన, కేతకబర్హం=కేతకీకుసుమదళమును, ప్రియా
నితంబోచితసన్నివేశైః=ప్రియా=ప్రియురాలియొక్క, నితంబ = కటిపశ్చాద్భాగము
నందు, ఉచిత=అభ్యున్నములైన, సన్నివేశైః=ఉంచుటలుగలిగిన, నఖాన్తైః=నఖ=గోళ్ల
యొక్క, అన్తైః=కొనలచేత, విపాటయామాస=చీల్చెను.

ఆకాంక్ష.—విపాటయామాస=చీల్చెను. కః=ఎవడు? యువా=యావనవంతు
డు, కిం=దేనిని? కేతకబర్హం=కేతకీకుసుమదళమును (సకర్త...ము). శ్తైః=చేనిచేతనఖా
న్తైః=గోళ్లయొక్క కొనలచేత. నఖాన్తైః కథంభూతైః=గోళ్లయొక్క కొనలెట్టివి? ప్రి
యానితంబోచితసన్నివేశైః=ప్రియరాలియొక్క కటిపశ్చాద్భాగమునందుచితములై
న ఉంచుటలుగలిగినవి. కేతకబర్హం కథంభూతం=కేతకీ కుసుమదళమెట్టిది? ఆపాండురం=
అంతట తెల్లనైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? విలాసినివిభ్రమదంతపత్రం=ప్రి
యరాలికి విలాసార్థమైన దంతపత్రభూతమైనది. యువాకథంభూతః=యావనవంతు
డెట్టివాడు? అన్యః=మఱియొకడైనవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విలాసినివిభ్రమదంతపత్రం - విభ్రమన్య దంతపత్రం
విభ్రమదంతపత్రం, విలాసిన్యః విభ్రమదంతపత్రం విలాసినివిభ్రమదంతపత్రం, తల్
విలాసి...పత్రం; దంతపత్రం, దంతపత్రే, దంతపత్రాణి, విలా...దంతపత్రశబ్దః ఆ,
న, ద్వి, ఏ. ఆపాండురం-ఆసమంతాల్ పాండురం ఆపాండురం, తల్ ఆపాండురం,
ఆపాండురం, ఆపాండురే, ఆపాండురాణి. ఆపాండురశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. కేతకబ
ర్హం=కేతకన్య బర్హం కేతకబర్హం, తల్ కేతకబర్హం; బర్హం, బర్హే, బర్హాణి. కేతకబర్హ
శబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. అన్యః=అన్యః, అన్యో, అన్యే, అన్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రియా
నితంబోచితసన్నివేశైః=ప్రియాయాః నితంబః ప్రియానితంబః, ఉచితాః సన్నివేశాః
యేషాంతాని ఉచితసన్నివేశాని, ప్రియానితంబే ఉచితసన్నివేశాని ప్రియానితంబోచిత

సన్నివేశాని, తైః ప్రియా...సన్నివేశైః; సన్నివేశేన, సన్నివేశాభ్యాం, సన్నివేశైః.
ప్రియా...సన్నివేశశబ్దః ఆ, న, తృ, బ. విపాటయామాన-విపాటయామాన, విపాట
యామానతుః, విపాటయామానుః. పూర్వకాత్ 'వటగతా' విశ్వేతస్త్వాద్ధావో స్త్రిజం
తాదామంతా నమప్రయాక్తా దసథాలోస్సక్త్యాశ్చక్రధూతేత్ పరస్మైపదే ప్రథ
మపురుషైఃపదనాంతః. యవా-యవా, యవానో, యవానః, యవనశబ్దః న, పు,
ప్ర, వి. నఖాన్తైః - నఖానాం ఆగ్రానాం నఖాగ్రాణి, తైః నఖాన్తైః; అగ్రేణ, ఆగ్రా
భ్యాం, అన్తైః. నఖాగ్రశబ్దః ఆ, న, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా.—విలాసినితి. ఆస్యో అహో యవా, విలాసిన్యాః ప్రియాయాః
విభ్రమార్థం, దంతవక్త్రధూతం ఆపాండుం కేశకబద్ధం కేశకదళం, 'దళేఽపిబద్ధ'
మిశ్రమరః. ప్రియాసితంబే ఉచితసన్నివేశైః అభ్యస్తసిత్తేషణైః, నఖాన్తైః, విపాటయా
మాన విదారయామాన. ఆహం తవ నితంబే నీవం నఖప్రణాదీన్ దాస్యమితి
స్వపాభిప్రాయః, తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటతోఽయ మవలతూ ఇలిందుమత్యానాంగీ
కృతం.

భావము.—మఱియుకయోననంతరం దైవరాజు శ్రీ లక్ష్మణుడులపైని ప్రణమలు
చేసెడితనచేరిగొల్లలో శ్రీ లువిలాసార్థము భరించెడుదంతపుకమ్మవలె తెల్లగ నుండెడిము
గలరేతును తాను ఇందుమలీనికంబస్థలమునందునఖప్రణమలు నేయనాన క్రిగలిగియుండుట
నగుటజెప్పెడిచేరి చీల్చుచు నుండెను. దీనిని చూచి ఇందుమలీయతఁడు ప్రణమలును చేసి
చెడునవలతఁడు డని ఆతని వదలెను.

శ్లో. కుశేషయాతామ్రతలేన కర్చితే
కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన,
రత్నాంగుళీయప్రథయాఽనువిధౌ
నుదీరయామాన సలీల మయోన్.

౧౮

పదచ్ఛేదము.—కుశేషయాతామ్రతలేన, కః, చిత్, కరేణ, రేఖాధ్వజలాంఛ
నేన, రత్నాంగుళీయప్రథయా, అనువిధౌ, ఉదీరయామాన, సలీలం, మయోన్.

అర్థము.—కర్చితే = ఒకానొకరాజు, కుశేషయాతామ్రతలేన-కుశేషయ=శత
పత్రమువలె, ఆతామ్ర = అంతటనెల్లనైన, తలేన = అఱచేయకలిగిన, రేఖాధ్వజలాం
ఛనేన-రేఖా = రేఖాకారములైన, ధ్వజం=తెంకెములే, లాంఛనేన = చిహ్నములు
గలిగిన, కరేణ = మాస్తముచేత, రత్నాంగుళీయప్రథయా - రత్న = రత్నముల
యొక్క, అంగుళీయ = ఉంగరముయొక్క, ప్రథయా=కాంతిచేత, అనువిధౌ =

వ్యాప్తమైన, అక్షాంశ=పాచికలను, సరీలంయథాకథావిలాసముతోఁగూడునటుల, ఉదీరయామాస=ఎత్తివేసెను.

ఆకాంక్ష. — ఉదీరయామాస=ఎత్తివేసెను. క=ఎవడు? కల్పిత=ఒకానొకరాజు. కాం=వేసిని? అక్షాంశ=పాచికలను (సకర్త...ము). కన్యయథాకథా=ఏమగునటుల? సరీలంయథాకథా = విలాసముతోఁగూడునటుల. అక్షాంశంభూతాంశ=పాచికలెట్టివి? అనుకంఠ=వ్యాప్తమైనది. కయా=దేనిచేత? రత్నాంగుళీయప్రభయా=పత్నముల యొక్క ఉంకలయొక్క కాలిచేత. కేస=దేనిచేత? కరేణ=హస్తముచేత. కరేణ కంభూతేన = మాస్తమెట్టి? రేఖాఘ్నజలాంధనేన=రేఖాకారములైన పెళ్ళిములే గుర్తులగు గొనినది. పునఃకంభూతేన=ఇంకయునెట్టిది? కుశేశయాతామ్రతలేన=శత పత్రములవలె అంతట నెల్లనైన అతిచేయి గొనినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — కుశేశయాతామ్రతలేన - కుశేశయమివ ఆతామ్రం కుశేశయాతామ్రం, కుశేశయాతామ్రం తలం యస్య సః కుశే...తలః, లేనకుశే... తలేన; తలేన, తలాభ్యాం, తలైః. కుశే...తలశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. కః-కః, కా, కే. కింశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. చిత్-అవ్య. కరేణ-కరేణ, కరాభ్యాం, కరైః. కరశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. రేఖాఘ్నజలాంధనేన-రేఖాకారాశ్చలే ధ్వజాశ్చ రేఖాఘ్నజాః, రేఖా ఘ్నజాః లాంఛనాని యస్య సః రేఖా...లాంఛనః, లేన రేఖా...లాంఛనేన; లాంఛనేన, లాంఛనాభ్యాం, లాంఛనైః. రేఖా...లాంఛనశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. రత్నాంగుళీయప్రభయా-అంగుళీమథవాని అంగుళీయాని, రత్నానాం అంగుళీయాని రత్నాంగుళీయాని, పత్నాంగుళీయానాం ప్రభా రత్నా...ప్రభా, తయా రత్నాం...ప్రభయా; ప్రభయా, ప్రభాభ్యాం, ప్రభాభిః. రత్నా...ప్రభాశబ్దః ఆ, (త్రి, త్వు, ఏ. అనువిధాన్-అనువిధం, అనువిధ, అనువిధాన్. అనువిధశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఐ. ఉదీరయామాస-ఉదీరయామాస, ఉదీరయామాసయః, ఉదీరయామాసః. ఉత్పార్షణ్యకాల్ 'హరప్రేరణ' ఇత్యస్తాధాతో ణ్ణిజంతా దామంతా దనుప్రయుజ్యమానా దసథాతో స్స కర్తకాత్కర్తరి భూలే ఓట్ కరస్వేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంకః. సరీలం - రీలయాసహ యస్మి న్కర్తణి తద్యథా భవతి తథా సరీలం, క్రియావిశేషణమవ్య. అక్షాంశ-అక్షం, అక్ష, అక్షాన్. అక్షశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఐ.

వ్యాఖ్యా. — కుశే యేతి. కల్పితాజా కుశేశయం శతపత్ర మివ ఆతామ్రం తలం యస్య లేన, 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః. రేఖారూపాః ఘ్నజాః లాంఛనానియస్య లేన, కరేణ, అంగుళీమథవాని అంగుళీయాని ఉంక్రితాః, 'అంగుళీయకముక్తి' కే'త్యమరః. 'జిహ్వములాంగుళీ శ్చ' ఇతి ఛత్రత్యయః. రత్నానాం అంగుళీయాని లేనాం ప్రభయా, అనువిధాన్ వ్యాప్తాన్, అక్షాన్ పాశాన్, 'అక్షాన్తదేవనాపాశాశ్చక'

ఇత్యమరః. సలీలం యథా తథా, ఉదీనుమాస ఉచ్చితేన, అహం త్వయా సహ
వివం సంస్య ఇతి నృపాభిప్రాయః, అపచారుర్వేగా కాపుమప ఇ తిందుమత్యభిప్రాయః.
'అత్తైన్ద్రాదివ్య' ఇతి శ్రుతిసప్తధాన్.

భావము.— ఒకరాజు తామరపుష్పములఁ బెట్టగ నుండెడిప్పుడే రేఖలు గల ఆఱు
చెలితో ప్రేళ్ళయొంగరముల రత్న కాంతిచేత ప్రకాశించుచుండెడి పాచికలను ఎగఱువేసె
ను. ఈ ప్రకారము తాను ఆమెతో క్రిడింపవలె ననెడివారిక యతనిని ఇతఁడు గర్హిత
మైన సొగటాల నాడెడి కుత్సితపురుషుఁ డని నిరసనబుద్ధి ఆమెకును గలిగెను.

శ్లో. కన్వి ద్యథాభాగ మవస్థితే
స్వసన్నివేశా ద్వ్యతిలంఘి నివ,
రత్నాంశు గర్భాంగుళిరంధ్ర మేకం
వ్యాపారయామాస కరం కిరీటే.

౧౯

పదచ్ఛేదము.— కన్వి, ద్యతే, యథాభాగం, అవస్థితే, అన్వి, స్వసన్నివేశాత్, వ్యతి
లంఘిని, ఇని, రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రం, ఏకం, వ్యాపారయామాస, కరం, కిరీటే.

అర్థము.— కన్విల్ = ఒకానొకరాజు, యథాభాగం = స్థానమును అతిక్రమింపని
యట్లు, అవస్థితే = ఉండునట్లుయైనను, స్వసన్నివేశాత్ = స్వస్థానమువలన, వ్యతిలం
ఘినివ = బానిసనివలె, కిరీటే = కిరీటమునందు, రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రం = రత్న = కిరీటగత
రత్నములయొక్క, అంశు = కాంతులె, గర్భ = గర్భమందు కలిగిన, అంగుళి = ప్రేళ్ళయొక్క,
రంధ్రం = రంధ్రములుగల, ఏకం = ఒక మైన, కరం = వస్త్రమును, వ్యాపారయామాస = ప్రస
రింపజేసెను.

అకాంక్ష.— వ్యాపారయామాస = ప్రసరింపజేసెను. కన్వి = ఎవఁడు? కన్విల్ =
ఒకానొకరాజు. కం = దేనిని? కరం = వస్త్రమును (నకర్త...ము). కరం కథంభూతం = వస్త్ర
మెట్టిది? రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రం = కిరీటగతరత్నములయొక్క కాంతులె గర్భ
మందుగల ప్రేళ్ళయొక్క రంధ్రములు గలిగినది. కన్విల్ = దేనియందు? కిరీటే = కిరీటము
నందు. కథంభూతఇవ = ఎట్టిదివలె? వ్యతిలంఘినివ = బానిసనివలె. కన్వ్యాత్ = దేనివలన? స్వస
న్నివేశాత్ = స్వస్థానమువలన. కథంభూతే = ఎట్టిదైనను? అవస్థితే = ఉండునదియై
నను. కథం = ఎట్లు? యథాభాగం = స్థానమును అతిక్రమింపనియట్లు.

శబ్దరూపసమాసములు.— కన్వి, కన్, కే, కేవశబ్ద ము, పు, ప్ర, ఏ. చిల్.
అవ్యయథాభాగం-భాగమునతిక్రమ్యయథాభాగం, (అవ్యయాభావమవ్య.) అవస్థితే-అవ

స్థితే, అవస్థితయోః, అవస్థితేషు. అవస్థితశబ్దః ఆ, న, న, ఏ. అసి-అవ్య, స్వసన్ని వే
 కాల్-స్వస్వసన్ని వేళః స్వసన్ని వేళః, శస్త్రాల్ స్వసన్ని వేళాల్; సన్ని వేళాల్, సన్ని వే
 కాభ్యాం, సన్ని వేళేభ్యః. స్వసన్ని వేళశబ్దః ఆ, పు, మ, ఏ. వ్యతిలంఘిని-వ్యతిలంఘిని,
 వ్యతిలంఘినోః, వ్యతిలంఘిషు. వ్యతిలంఘిన్ శబ్దః న, న, న, ఏ. ఇతి-అవ్య, రత్నాంతగర్భాం
 గుభిరంధ్రం-రత్నానాంతశవరత్నాంశవః, రత్నాంశవః గర్భే యేషాంతాని రత్నాంశ
 గర్భాణి, అంగుళీనాం రుద్రాణి అంగుళిరంద్రాణి, రత్నాంతగర్భాణి అంగుళిరంద్రాణి
 యస్య సః రత్నాం... రంధ్రః, తం రత్నాం... రంధ్రః; రంధ్రం, రంధ్రా, రంధ్రాన్.
 రత్నాం... రంధ్రశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఏకం-ఏకః, ఏకం, ఏకేన, ఏకస్తై, ఏకస్త్రాల్,
 ఏకస్య, ఏకస్మిన్. ఏకశబ్దః ఆ, పు, నిత్యమేకవచనాస్తే, ద్వి, ఏ. వ్యాపారయామాస-
 వ్యాపారయామాస, వ్యాపారయామాసతుః, వ్యాపారయామాసః. వ్యాపారయచ్ఛ
 బ్దాల్ తత్కరోతీతి నిజంతా దామంతా దనుప్రయుక్తాదసభాతో స్పకర్తకా త్క-
 ర్తా భూతే గ్ త్ పరస్మైపదే ప్రగమపురుషైకవచనాంతః. కరం-కరం, కరా, కరాన్.
 కరశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. కిరీటే-కిరీటే, కిరీటయోః, కిరీటేషు. కిరీటశబ్దః ఆ, న,
 స, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కశ్చిదితి. కశ్చి ద్రాణా, యథాభాగం యథాస్థానం, అవస్థితేఽసి
 స్వసన్ని వేకాల్ వ్యతిలంఘినివస్థానాచ్చుచిత ఇవ కిరీటే రత్నానాంకిరీటగతానాంతశవః
 గర్భే యేషాం తాని అంగుళిరంద్రాణి యస్యతా, ఏకం కరం వ్యాపారయామాస. కిరీ
 టవ స్తను శిరసి స్థితా మసి త్వాం భారం న మన్య ఇతి నృపాభిప్రాయః, శిరసి న్యస్త
 హస్తః ఆయ మచలక్షణ ఇతీందుమత్యభిప్రాయః

భావము.—ఒకరాజు తనకిరీటము యథాప్రకారముగ నుండినను ఇందుమలిని
 భారములేచి ఆకిరీటమువలె పహించెడియభిప్రాయమును సూచన యయ్యెడిలాగున కిరీట
 మును దానిరత్న కాంతి ప్రేభసంకులతో వ్యాపించుచుండఁ జేరితో దానిని సవరించు
 కొనెడి వానివలె స్పృశించెను. (తలమీఁద చేయి పెట్టుకొనెడివాఁడు అచలక్షణుఁడని
 ఇందుమత్యభిప్రాయము)

శ్లో. తతో నృపాణాం శ్రుతవృత్తసంశా
 పుంవత్స గల్భా ప్రతిహారరక్షీ,
 ప్రాక్సన్నికర్షం మగధేశ్వరస్య
 నీత్యా కుమారీ మవద త్సునందా.

౨౦

పదచ్ఛేదము.—తతః, నృపాణాం, శ్రుతవృత్తసంశా, పుంవత్, ప్రగల్భా,
 ప్రతిహారరక్షీ, ప్రాక్, సన్నికర్షం, మగధేశ్వరస్య, నీత్యా, కుమారీ, అవదత్, సునందా,

అశ్వము. — కవః = అశ్వశయనము, నృపాణాం = రాజులయొక్క, శ్రుతవృత్త
వంశా-శ్రుత=పంచదశి, పృత్య=చరిత్రములును, వంశ=కులములును గలిగిన, ప్రగల్భా=
వాస్తవ, మునదా = మునంగుముడి, ప్రతిహరరక్షీ = ద్వారపాలకురాలు, ప్రాక్=
మొదట, కుమారీం=ఇందుమతీదేవి, మగధేశ్వరస్య=మగధేశాధీశునియొక్క, సన్నిక
ర్తం=సమీపమును, నీత్యా=పొందించి, పుంవత్=పురుషునితో సమానమగునట్లుగ, ఆవ
దన్=పశ్యేను.

అకాంత. — అవదన్=పశ్యేను. కా=ఎవరే? ప్రతిహరరక్షీ=ద్వారపాలకు
రాలు. కాం=ఎవ తెనుకూర్చి? కుమారీం=ఇందుమతీదేవి (సకర్త...ము). కథం=ఎట్లు?
పుంవత్=పురుషునితో సమానమగునట్లుగ. కిన్యత్వా=ఏమిచేసి? నీత్యా=పొందించి.
కం=చేసిని? సన్నికర్తం=సమీపమును కన్య=ఎవనియొక్క? మగధేశ్వరస్య=మగధేశా
ధీశ్వరునియొక్క. కాం=ఎవ తెను? కుమారీం=ఇందుమతీదేవి. కదా=ఎప్పుడు? ప్రాక్
=మొదటను. ప్రతిహరరక్షీకంభూతా=ద్వారపాలకురాలెట్టిది? సునందా=సునందయ
నునట్టిది. పునఃకథంభూతా=ఇంకయునెట్టిది? ప్రగల్భా=వాస్తవమని. పునఃకథంభూతా=
ఇంకయునెట్టిది? శ్రుతవృత్తవంశా=పంచదశిచరిత్రములును కులములును గలిగినది. కేహం
=ఎవరియొక్క? నృపాణాం=రాజులయొక్క. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః- అవ్య. నృపాణాం-నృ న్నాంతీలి నృపాః, లే
హంనృపాణాం; నృవస్య, నృవయోః, నృపాణాం. నృవశబ్దః ఆ, పు, ష, బ. శ్రుత
వృత్తవంశా-వృత్తానిచ వంశాశ్చ వృత్తవంశాః, శ్రుతాః వృత్తవంశాః యయా సాశ్రుత
వృత్తమాశా; వంశా, వంశే, వంశాః. శ్రుతవృత్తవంశాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. పుంవత్-
పుంసా కుల్యం పుంవత్. సత్కంత మవ్య. ప్రగల్భా, ప్రగల్భా ప్రగల్భే, ప్రగల్భాః.
ప్రగల్భాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. ప్రతిహరరక్షీ-ప్రతిహరరక్షీలి ప్రతిహరరక్షీ;
రక్షీ, రక్ష్యే, రక్ష్యే. ప్రతిహరరక్షీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. ప్రాక్-ఆవ్య. సన్నికర్తం-
సన్నికర్తం, సన్నికర్తా, సన్నికర్తా. సన్నికర్తశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. మగధేశ్వరస్య-
మగధానాం ఈశ్వరః మగధేశ్వరః తస్య మగధేశ్వరస్య; మగధేశ్వరస్య, మగ
ధేశ్వరయోః, మగధేశ్వరాణాం. మగధేశ్వరశబ్దః ఆ, పు, ష, వి. నీత్యా-
త్యాంత మవ్య. కుమారీం-కుమారీం, కుమార్యా, కుమారీ. కుమారీశబ్దః ఈ, శ్రీ,
ద్వి, వి. అవదన్-అవదన్, అవదతాం, అవదత్. 'వదవ్యక్తాయాంవాచీ' త్వస్మా
ద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలత్ వరస్వేవచి ప్రథమపురుషకవచనాంతః.
సునందా, సునందా, సునందే, సునందాః, సునందాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్య. — తత ఇతి. తతః అనంతరం, నృపాణాం శ్రవ్యత్రవంశా శ్రుతస్య చాత్రకులే త్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్యమాసః. ప్రగల్భా వాగ్నిసీ, సునం దాఖ్యా, ప్రతిహారం ద్వారం రక్షతీతి ప్రతిహరణీ ద్వారపానికా, కర్తృణ్యుత్పాద్యయః 'స్థాణా' జీత్వాదివా జీవ. ప్రాప్త ప్రగమ, కుమారీ ఇందుమతీ, మగధేశ్వరస్య సన్నికర్తృం సమీపా, నీత్వా పుంస త్వంసా తుల్యం, 'లేన తుల్యం క్రియా చే ద్వలి'రితి పరిప్రత్యయః. ఆవదత్ ఆవాదీత్.

నివము. — రాజులయొక్క చరిత్రములను పాశములను విని యుండెడి వాక్కు టిమగుల సునంద యనెడిద్వారపాలకురాలు మొదట నాయించుమతిని మగధరాజునొద్దికి లుచుకొని పోయి పురుషుడు చెప్పెడిప్రకారము చెప్పెను.

శ్లో అసౌ శరణ్య శరణోన్ముఖానా
మగాధసత్వో మగధప్రతిష్ఠః,
ప్రజారంజనలబ్ధవర్జః
పరంతపో నామ యథార్థనామా.

౨౧

పదచ్ఛేదము. — అసౌ, శరణ్యః, శరణోన్ముఖానాం, అగాధసత్వః, మగధప్రతిష్ఠః, రాజా, ప్రజారంజనలబ్ధవర్జః, పరంతపో, నామ, యథార్థనామా.

అర్థము. — శరణోన్ముఖానాం = శరణార్థులైనవారికి, శరణ్యః = రక్షణనమర్చుడైన, అగాధసత్వః = అగాధ = గంభీరమైన, సత్వః = స్వభావముకలిగిన, మగధప్రతిష్ఠః = మగధ = మగధదేశములయందు, ప్రతిష్ఠః = స్థితికలిగిన, ప్రజారంజనలబ్ధవర్జః = ప్రజా = జనులయొక్క, రంజన = సంతోష పెట్టుటయందు, లబ్ధవర్జః = విద్వాంసుడైన, పరంతపోనామ = పరంతపుండని ప్రసిద్ధుడైన, అసౌ = ఈ, రాజా = రాజు, యథార్థనామా = యథార్థ = అన్వర్థమైన, నామా = నామధేయముకలవాడు.

ఆకాంక్ష. — యథార్థనామా = అన్వర్థమైననామధేయముకలవాడు. ఈ = ఎవడు? అసౌ రాజా = ఈ రాజు (అకర్తక...ము). అసౌ రాజాకథంభూతః = ఈ రాజెట్టివాడు? పరంతపోనామ = పరంతపుండని ప్రసిద్ధుడైనవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? ప్రజారంజనలబ్ధవర్జః = ప్రజలయొక్క సంతోష పెట్టుటయందు విద్వాంసుడైనవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? మగధప్రతిష్ఠః = మగధదేశములయందు స్థితికలిగినవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? అగాధసత్వః = గంభీరమైన స్వభావముగలవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? శరణ్యః = రక్షణనమర్చుడైనవాడు. కేమం = ఎవరికి? శరణోన్ముఖానాం = శరణార్థులైనవారికి,

శబ్దరూపసమాసములు.—అసౌ-అసౌ. అమూ, అమీ. అవశ్యబ్ధి స, పు, ప్ర, వి. శరణ్య - శరణేసాధుః శరణ్యః; శరణ్యః, శరణ్యో శరణ్యః. శరణ్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. శరణోస్తుభానాం - శరణే ఉస్తుభాః శరణోస్తుభాః, లేమం శరణోస్తుభానాం; ఉస్తుభస్య, ఉస్తుభయోః, ఉస్తుభానాం. శరణోస్తుభశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. అగాధసత్త్వ - అగాధం సత్త్వః యస్య సః అగాధసత్త్వః; సత్త్వః, సత్త్వో, సత్త్వ్యాః. అగాధసత్త్వశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. మగధప్రతిష్ఠ-మగధేషు ప్రతిష్ఠా యస్య సః మగధప్రతిష్ఠః; ప్రతిష్ఠః, ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠా. మగధప్రతిష్ఠశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. రాజా - రాజా, రాజానా, రాజానః. రాజన్శబ్దః న, పు, ప్ర, వి. ప్రజారంజనలబ్ధివర్ణః - ప్రజానాం రంజనం ప్రజారంజనం, ప్రజారంజనే లబ్ధివర్ణః ప్రజా...వర్ణః; లబ్ధివర్ణః, లబ్ధివర్ణః, లబ్ధివర్ణః, ప్రజా...లబ్ధివర్ణశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. సగం-వ-పరాత్ తావయతీతి పరంతపః; పరంతపః, పరంతపః. పరంతపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. నామ అస్య. యథార్థ నామ - యథార్థ నామ యస్య సః యథార్థనామా; నామా, నామానా, నామానః. యథార్థనామశబ్దః స, పు, ప్ర, వి.

వ్యభిక్తి.—అసౌ విధి. అసౌ రాజా, అసౌ విధి పురోహసానో నిర్దేశః. ఏవ ముక్తత్రాణి ప్రప్తవ్యం శరణోస్తుభానాం శరణార్థానాం, శరణే రక్షణే సాధుః సమర్థః; 'తత్ర సాధు' ఇతి యచ్చిత్త్యయః. శరణం భవతు మర్హః శరణ్య ఇతి సాధనిరుక్తిర్నిర్మలైవ. అగాధసత్త్వ గంభీరస్వభావః. 'సత్త్వం గుణేఽపిశాచాదాబలే ప్రవ్యస్వభావయో' గితివిశ్వం. మగధాః జనపదాః, లేషు ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యస్య సః, మగధప్రతిష్ఠః; 'ప్రతిష్ఠా కృత్య మాస్పద' నిశ్చయః. ప్రజారంజనే లబ్ధివర్ణః నిచక్షణః, యద్వా, ప్రజారంజనేన లబ్ధివర్ణః లబ్ధోత్కర్షయః, పరాత్ శక్తి తావయతీతి పరంతపః; పరంతపాఖ్యః. 'ద్విపత్సరయో ద్వాపే' ఇతి ఖచ్చిత్త్యయః. 'ఖచి ప్రాస్య' ఇతి ప్రాస్యః, 'అరుర్ద్విప' ఇతి త్యాదినా ముమాగమః. నామేతి ప్రసిద్ధం. యథార్థం నామ యస్య సః యథార్థనామా శక్తృ సంతాపనా దితి భావః.

భావము.—శరణముఁబొందినవారిని రక్షించుచుండెడి గంభీరస్వభావము గలగిన వాఁడును, ప్రజలను సంతోష పెట్టుటయందు దక్షుఁడు మగధదేశాధీశ్వరుఁడైన పరంతపుఁడనెడి ఈరాజు అర్థమునకు సరియైనపేరు గలవాఁడు. (పరం=శక్తృ వులను, తపః=తపింపజేయువాఁడు. శక్తృ విజయించెని భావము.)

శ్లో. కామం నృపా స్సంతు సహస్రశోఽన్యే
రాజన్యతీ మాహు రనేన భూమిమ్,
సక్షత్రతా రాగ్రహసంకులాఽపి
బోధిత్వతీ చంద్రమ వైవ రాత్రిః.

పదచ్ఛేదము — కామం, నృపాః, సంతు, సహస్రశః, అన్యే, రాజన్యతీం, అహుః, అనేన, భూమిం, నక్షత్రతారాగ్రహసంకులా, అపి, జ్యోతిష్పతీ, చంద్రమసా, ఏవ, రాత్రిః.

అర్థము.— అన్యే=మిగిలిన, నృపాః=రాజులు, కామం=మిక్కిలి, సహస్రశః=వేన వేలు, సంతు=ఉండని, భూమిం=భూమిని, అనేన=ఈపరంతపరాజుచేత, రాజన్యతీం=మంచిరాజుకొనినదానినిగ, అహుః=చెప్పుచున్నారు. తథాహి=అదేసరి, నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి=నక్షత్ర=అశ్విన్యాదిసక్షత్రములచేతను. తారా = సాధారణనక్షత్రముల చేతను, గ్రహ=అంగారకాదిగ్రహములచేతను, సంకులాపి=వ్యాప్తమైనదైనను, రాత్రిః=రాత్రి, చంద్రమనైవ=చంద్రునిచేతనే, జ్యోతిష్పతీ=లేజన్యుకలిగినది.

అకాంక్ష.— జ్యోతిష్పతీ=లేజన్యుకలిగినది. కా=ఏది? రాత్రిః=రాత్రి (అకర్తక...ము). కేనైవ=ఎనిచేతనే? చంద్రమనైవ=చంద్రునిచేతనే. కథంభూతాపి=ఎట్టిదైనను? నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి=అశ్విన్యాదిసక్షత్రములచేతను సాధారణనక్షత్రములచేతను అంగారకాదిగ్రహములచేతను వ్యాప్తమైనదైనను. కథం=ఎట్లు? తథాహి = అదేసరి. అహుః=చెప్పుచున్నారు. కాః=ఎవరు? ప్రశాః=జనులు. కాం=దేనిని? భూమిం=భూమిని(సకర్తక...ము). కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిగ? రాజన్యతీం=మంచిరాజుకలిగినదానినిగ. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈపరంతపుండనురాజుచేత. సంతు=ఉండని. కే=ఎవరు? నృపాః=రాజులు(అకర్తక...ము). కథం=ఎట్లుగ? సహస్రశః=వేనవేలుగ కథం=ఎట్లు? కామం=మిక్కిలి. నృపాః కథంభూతాః=రాజులెట్టివారు? అన్యే=మిగిలినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.— కామం-అప్య. నృపాః-నృా పాంతీలినృపాః;నృపః, నృపా, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. సంతు-అస్తు, స్తాత్, స్తాం, సంతు. 'అసభువి' ఇత్యస్తాధాతోరకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లాట్. పరస్మైవదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సహస్రశః-శసంతమవ్య. అన్యే-అన్యః, అన్యో, అన్యే. అన్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. రాజన్యతీం-శోభనః రాజా అన్యః అస్తీతి రాజన్యతీ, తాం రాజన్యతీం; రాజన్యతీం, రాజన్యత్యో, రాజన్యతీ. రాజన్యతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ అహుః-అహ, అహతుః, అహుః. 'బ్రూహ్ వ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్తాధాతో సృకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్. పరస్మైవదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అనేన-అనేన, ఏనేన, అభ్యాం, ఏభిః. ఇదమశబ్దః మ, పు, త్య, ఏ. భూమిం-భూమిం, భూమి, భూమిః. భూమిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నక్షత్రతారాగ్రహసంకులా-నక్షత్రాణి చ తారాశ్చ గ్రహశ్చ నక్షత్రతారాగ్రహః, నక్ష...గ్రహాః సంకులా నక్షత్ర...సంకులా; సంకులా, సంకులే, సంకులాః. నక్షత్ర...సంకులాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అపి-అప్య. జ్యోతిష్పతీ-జ్యోతి రన్యో అస్తీతి జ్యోతిష్పతీ; జ్యోతిష్పతీ, జ్యోతిష్పత్యో, జ్యోతిష్పత్యి. జ్యోతిష్పతీ ఈ, స్త్రీ, ప్ర,

ఏ. చంద్రమసా-చంద్రమసా, చంద్ర మోహ్యం, చంద్ర మోఖిః. చంద్రమశ్శబ్దః స, శ్చ, త్ప, ఏ. ఏవ-అప్య. రాత్రిః-రాత్రి, రాత్రీ, రాత్రయః. రాత్రిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కామ మితి. అన్యే సృహాః. కామం సహస్రశ స్సంతు, భూమిం అనేన రాజస్వతీం శోభనరాజవతి మాహూః. నైతాదృశః కస్య చిత్తీ శ్చిత్త. 'సురాజ్ఞి' దేవే రాజన్యాక్ స్యా త్తతో-అన్యత్ర రాజవ' నిత్యమర్ఘి. 'రాజన్యాక్ సారాజ్ఞి' ఇతి నిపాతనా త్యాదుః. త గాహి-నక్షత్రైః క్షయ్యాదిభిః, తారాభి సాహారజైర్జ్యోతిర్భిః, గ్రహై ర్భూమాదిభిః, సంకులాఽపి రాత్రిః చంద్రమనైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీతి, జ్యోతిష్వతీ నాన్యేవజ్యోతిష్వతీత్వర్థః.

భావము.—నక్షత్ర గ్రహతాటిలు గల దియ్యను చంద్రునిచేత సంతకయముగ ప్రకాశించునట్లు పెక్కుండు రాజు లుండినను ఇతనిచేత భూమిని మంచిరాజు గల దనిగ చెప్పుచున్నారు.

శ్లో. క్రియాప్రబంధా నయ మధ్వరాణా
మజస్ర మాహూతసహస్ర నేత్రః,
శచ్యా ధ్వరం పాండుకిరోలలంబాక్
మందారశూన్యా నలకాం శ్చకార.

౨౩

పదచ్ఛేదము.—క్రియాప్రబంధాన్, అయం, అధ్వరాణాం, ఆజస్రం, ఆహూతసహస్రనేత్రః, శచ్యా, చిరం, పాండుకిరోలలంబాక్, మందారశూన్యాక్, ఆలకా, చకార.

అర్థము.—అయం=ఈచరంతవరాజు, అధ్వరాణాం=యజ్ఞ ములయొక్క, క్రియాప్రబంధాన్=అనుష్ఠానసాంకత్యమువలన, ఆజస్రం=నిరంతరము, ఆహూతసహస్రనేత్రస్య=ఆహూత=ఃపింపబడిన, సహస్రనేత్రస్య=దేవేంద్రుడు కలవాడగుచు, చిరం=బహుకాలమునందు, శచ్యా=శబీదేవియొక్క, ఆలకా=ముంగురులను, పాండుకిరోలలంబాక్=పాండు=తెల్లనైన, కరోల=గండవలములయందు, లంబాక్=ప్రేలుచుండెడి వానిని, మందారశూన్యాక్=మందారకల్ప=వృక్షమును ములచేత, శూన్యాక్=రహితములైనవానినిగ, చకార=చేసెను.

అకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఎవడు? అయం=ఈచరంతవరాజు, కాక్=చేసిని? ఆలకా=ముంగురులను (నకర్త...ము). కథం భూతాక్=ఎట్టివానినిగ? మందారశూన్యాక్=కల్పవృక్షమును ములచేత రహితములైనవానినిగ. యనః కథం భూతాక్=ఇంక ఇట్టివానినిగ? పాండుకిరోలలంబాక్=తెల్లనైన గండవలములయందు ప్రేలుచుండెడివాని

నిగ. కన్యా=ఎవరెయొక్క? శచ్యా=శచీదేవియొక్క. కదా=ఎప్పుడు? చిరం=బహు
కాలమునందు. కథంభూతస్స=ఎట్టివాడగుచు? అహూతసహస్ర సేత్రస్స=పిలువ
బడినదేవేందు. కశినవాడగుచు. కదా=ఎప్పుడు? అజస్రం=సిరంతరము. కస్తాత్=
దేవీవలన? క్రియాప్రబంధాత్=ఆనుష్ఠానసాంకత్యమువలన. కేహం=వేసియొక్క? అధ్వ
రాణాం=యోగములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — క్రియాప్రబంధాత్ - క్రియాయాః ప్రబంధః క్రి
యాప్రబంధః కస్తాత్ క్రియాప్రబంధాత్; ప్రబంధాత్, ప్రబంధాభ్యాం, ప్రబంధే
భ్యః. క్రియాప్రబంధశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ. ఆయం - ఆయం, ఇమా, ఇమే. ఇదమ్
శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అధ్వరాణాం-అధ్వరస్య, అధ్వరయోః, అధ్వరాణాం. అధ్వర
శబ్దః ఆ, పు, ప, బ. అజస్రం-అజ్య. అహూతసహస్ర సేత్రః - సహస్రం సేత్రాణి
యస్యసః సహస్ర సేత్రః; అహూతః సహస్ర సేత్రో యనసః అహూతసహస్ర సేత్రః;
సేత్రః, సేత్రే, సేత్రాః. అహూతసహస్ర సేత్ర శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. శచ్యాః-శచ్యాః,
శచ్యాః, శచీనాం. శచీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప, ఏ. చిరం-అవ్య. పాండుకపాలంబాత్-
పాండు చ తౌ కపాలా చ పాండుకపాలా, పాండుకపాలయోః లంబాః పాండు
కపాలంబాః, తాత్ పాండుకపాలంబాత్; లంబం, లంబౌ, లంబాత్. పాండుకపా
లంబశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. మందారశూన్యాత్-మందారస్య కుసుమాని మందరాణి,
మందారైః శూన్యాః మందారశూన్యాః, తాత్ మందారశూన్యాత్; శూన్యం,
శూన్యా, శూన్యాత్ మందారశూన్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. అలకాత్-అలకం, అలకౌ,
అలకాత్. అలకశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రః. 'డుక్పుణ్'
కణి' ఇక్ష్వాన్తాద్ధాతో స్ఫుకర్తకా త్కర్తరి భూతే ఓట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైక
వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — క్రియతి. ఆయం పరంతపః, అధ్వరాణాం క్రమానాం క్రియా
ప్రబంధాత్ ఆనుష్ఠానసాంకత్యాత్, అవిచ్ఛిన్నానుష్ఠానా దిత్వర్థః. అజస్రం నిత్యం, అ
హూతసహస్ర సేత్రస్సౌ చిరం శచ్యాః అలకాత్ పాండుకపాలయోః లంబాత్ స్ర
స్తాత్. శచాద్యచ్. మందారైః కల్పద్రుమకుసుమైః, శూన్యాత్ చకార, ప్రాప్తికళర్తు
కా హి కేశసంస్కారం న కర్వతితి భావః, 'ప్రాప్తితే మనీనా శృతే'తి స్మరణాత్.

భావము. — మణియ నీరాజునిరంతరముయల్ల మలకేయ చుండుటవలన దేవేం
ద్రుండు క్షుర్గమును విడిచి ఆ యల్ల మలయందలి పిలుపులనుబట్టి అక్కడ నేయంటున్నా
డు. ఈలాగు పరిసాన్నిధ్యము లేక యాతనిభార్య యగుశచీదేవి వసుపుత్రాసుకొనుట
మొదలగుసంస్కారముల మాని యున్నది.

శ్లో. అనేనచే నిచ్చసి గృహ్యమాణం
పాణిం వరేణ్యన కరు ప్రవేశే,
ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం
నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్.

౨౪

అర్చనము. — అనేన, చేత్, ఇచ్చసి, గృహ్యమాణం. పాణిం, వరేణ్యన, కరు, ప్రవేశే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం, నేత్రోత్సవం, పుష్పపురాంగనానాం.

అర్థము. — వరేణ్యన = చింప వలనవాడగు అనేన = ఈవరంతపరాజుచేత, గృహ్యమాణం = గ్రహింపబడిన, పాణిం = హస్తములు ఇచ్చసి చేత్ = కోరుదువేని, ప్రవేశే = పట్టణప్రవేశకాలమునందు, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం = ప్రాసాద = రాజభవనములయొక్క, వాతాయన = గవాక్షములయందు, సంస్థితానాం = ఉండెడి, పుష్పపురాంగనాం = పుష్పపురం = పాటలీపట్టణమునందలి, అంగనానాం = స్త్రీలకు, నేత్రోత్సవం = నయనోత్సవమును, కరు = చేయుము.

ఆకాంక్ష. — కరు = చేయుము. కా = ఎవతె? త్వం = నీవు. కం = చేసిని? నేత్రోత్సవం = నయనోత్సవమును (నకర్తక...ము). కాసాం = ఎవరికి? పుష్పపురాంగనానాం = పాటలీపట్టణమునందలి స్త్రీలకు. పుష్పపురాంగనానాం కంఘాతానాం = పాటలీపట్టణమునందలి స్త్రీలెట్టివారు? ప్రాసాదవాతాయన సంస్థితానాం = రాజభవనములయొక్క గవాక్షములయందు నుండెడివారు. కస్తిక్ = చేనియందు? ప్రవేశే = పట్టణప్రవేశకాలమునందు. ఇచ్చసిచేత్ = కోరుదువేని. కా = ఎవతె? త్వం = నీవు. కం = చేసిని? పాణిం = హస్తమును (నకర్తక...ము). పాణిం కథంఘాతం = హస్తమెట్టిది? గృహ్యమాణం = గ్రహింపబడినది. కేన = ఎవనిచేత? అనేన = ఈవరంతపరాజుచేత. అనేన కథంఘాతేన = ఈవరంతపరాజెట్టివాడు? వరేణ్యన = వరింపబడినవాడు.

శబ్దరూపనమానములు. — అనేన - అనేన, ఏనేన. అభ్యాం, ఏభిః. ఇదంతబ్బి మ, పు, త్వ, ఏ. చేత్ - ఆవ్య. ఇచ్చసి - ఇచ్చసి, ఇచ్చసి, ఇచ్చసి 'ఇహ ఇచ్చాయా' మిత్యస్తాథాతో స్పకర్తకాత్కర్తృవర్తమానే లక్షి పరస్వైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. గృహ్యమాణం - గృహ్యమాణం, గృహ్యమాణౌ, గృహ్యమాణాః. గృహ్యమాణశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. పాణిం - పాణిం, పాణీ, పాణీం. పాణిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. వరేణ్యన - వరేణ్యన, వరేణ్యభ్యాం, వరేణ్యైః. వరేణ్యశబ్దః ఆ, పు, త్వ, ఏ. కరు - కరు, కరుతాత్, కరుతం, కరుత. 'దుకృష్కోకరణ' ఇత్యస్తాథాతో స్పకర్తకాత్కర్తృవర్తమానే లక్షి పరస్వైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ప్రవేశే - ప్రవేశే. ప్రవేశయోః, ప్రవేశే

५. ప్రవేశకట్టి ఆ, పు, స, ఏ ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం-ప్రాసాదానాం వాతాయనాని ప్రాసాదవాతాయనాని, ప్రాసాదవాతాయనేషు సంస్థితాః ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితాః, తానాం ప్రాసా...సంస్థితానాం; సంస్థితాయాః, సంస్థితయోః, సంస్థితానాం. ప్రాసా...సంస్థితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, పు, బ. నేత్రోత్సవం-నేత్రయోః ఉత్సవ్య నేత్రోత్సవః, తం నేత్రోత్సవం; ఉత్సవం, ఉత్సవా, ఉత్సవాన్. నేత్రోత్సవశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. పుష్పపురాంగనానాం-కల్యాణాని అంగనాని ఆనాం సంలీలి అంగనాః, పుష్పపురే అంగనాః పుష్పపురాంగనాః, తానాం పుష్పపురాంగనానాం, అంగనాయాః, అంగనయోః, అంగనానాం. పుష్పపురాంగనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, పు, బ.

వ్యాఖ్యా.—అనేనేరి. పరశ్యేన పరణీయేన, పృణోలేరాణాదికః, 'పృణవిణ్య' ఇతి విణ్యప్రశ్నయః. అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం పాణిం ఇచ్చసి చేత్, పాణిగ్రహణ మిచ్చసి చేదిత్సర్గః. ప్రవేశే పుప్రవేశకాలే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం రాజ భవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాంగనానాం పాటలీపురాంగనానాం, నేత్రోత్సవం కురు, సర్వోత్తమానాం తాసా మసి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః.

భాషము.—నీవు ఈరాజును వివాహము చేసుకొన నిచ్చయించితివేని ఈతని పాటలీపురమునందు మేడలయందలిగ వాక్షములచెంత కూర్చుండి చూచెడియచ్చటి యుత్తమ శ్రీలకు కన్నులపండుగ కాగలదు.

శ్లో. ఏవం తయోక్తే తమవేక్ష్య కించి
ద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా,
ఋజుప్రణామక్రియ యైవ తస్మి
ప్రత్యాదిదే శైన మభాషమాణా.

౨౫

పదచ్ఛేదము — ఏవం, తయూ, ఉక్తే, తం, ఆవేక్ష్య, కించిద్విస్రంసిదూర్వాంక మధూకమాలా ఋజుప్రణామక్రియయూ, నివ, తస్మి, ప్రత్యాదిదేశ, వినం, అభాషమాణా.

ఆర్థము.—ఏవం=ఈ ప్రకారముగ, తయూ=ఆననందచేత, ఉక్తేనలి=చెప్పఁబడిన దగుచుండగ, తం=ఆపరంతపరాజును, ఆవేక్ష్య=చూచి, కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూ కమాలా-కించిద్విస్రంసి=కొంచముజారిన, దూర్వా=గరికలే, అంక=దిన్నమునుగాకలి గిన, మధూక=గుడపువ్వుములయొక్క, మాలా=మాలికకలిగిన, తస్మి=ఇందుమఠిదేవి, ఏవం =ఈపరంతపరాజును, అభాషమాణా=మాట్లాడనిదియగుచు, ఋజుప్రణామక్రియయైవ- ఋజు=భావదళాన్యమయిన, ప్రణామ=నమస్కారముయొక్క, క్రియయైవ=చేయుట చేతనే, ప్రత్యాదిదేశ=పరిహరించెను.

శ్లో. అనేనచే దిచ్చసి గృహ్యమాణం
పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే,
ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం
నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్.

౨౪

పద్యము.—అనేన, చేత్, ఇచ్చసి, గృహ్యమాణం, పాణిం, వరేణ్యేన, కురు,
ప్రవేశే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం, నేత్రోత్సవం, పుష్పపురాంగనానాం.

అర్థము.—వరేణ్యేన=పరింప: దగినవాడగు అనేన=ఈపరంతపరాజుచేత, గృహ్య
మాణం=గ్రహింపఁబడిన, పాణిం=హస్తము. ఇచ్చసిచేత్=కోరుదువేసి, ప్రవేశే=వట్టణ
ప్రవేశకాలమునందు, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం=ప్రాసాద=రాజభవనములయొ
క్క, వాతాయన=గవాక్షములయందు, సంస్థితానాం=ఉండెడి, పుష్పపురాంగనాం=పుష్ప
పురంపాటలీపట్టణమునందలి, అంగనానాం=స్త్రీలకు, నేత్రోత్సవం=నయనోత్సవమును,
కురు=చేయుము.

ఆకాంక్ష.—కురు=చేయుము. కా=ఎవరే? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? నేత్రోత్స
వం=నయనోత్సవమును (నకర్తక...ము). కాసాం=ఎవరికి? పుష్పపురాంగనానాం=పా
టలీపట్టణమునందలి స్త్రీలకు. పుష్పపురాంగనానాం కంభూతానాం=పాటలీపట్టణము
నందలి స్త్రీలెట్టివారు? ప్రాసాదవాతాయన సంస్థితానాం=రాజభవనములయొక్క గవా
క్షములయందు నుండెడివారు. ఇచ్చి=దేనియందు? ప్రవేశే=వట్టణ ప్రవేశకాలమునం
దు. ఇచ్చసిచేత్=కోరుదువేసి. కా=ఎవరే? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? పాణిం=హస్తమును
(నకర్తక...ము). పాణింకథంభూతం=హస్తమెట్టిది? గృహ్యమాణం=గ్రహింపఁబడినది.
వేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈపరంతపరాజుచేత. అనేనకథంభూతేన=ఈపరంతపరాజెట్టి
వాడు? వరేణ్యేన=పరింపఁదగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనేన-అనేన, ఏనేన, అభ్యాం, ఏభీః. ఇదంశబ్దః మ,
పు, కృ, వి. చేత్-అభ్య. ఇచ్చసి-ఇచ్చసి, ఇచ్చసి, ఇచ్చసి 'ఇహఇచ్చాయా'మిత్యస్తా
ధాతో స్సుకర్తకాత్కర్తృవర్తమానే లక్షి పరస్మైవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.
గృహ్యమాణం-గృహ్యమాణం, గృహ్యమాణా, గృహ్యమాణాః. గృహ్యమాణశబ్దః ఆ,
పు, ద్వి, వి. పాణిం-పాణిం, పాణీ, పాణీన్. పాణిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, వి. వరేణ్యేన-
వరేణ్యేన, వరేణ్యాభ్యాం, వరేణ్యే, వరేణ్యశబ్దః ఆ, పు, కృ, వి. కురు-కురు, కురు
కాత్, కురుకం, కురుత. 'దుక్కుకోకరణ' ఇత్యస్తాధాతో స్సుకర్తకాత్కర్తృవర్తమానే
లాట్ పరస్మైవదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ప్రవేశే-ప్రవేశే. ప్రవేశయోః, ప్రవేశే

౪. ప్రవేశకట్టి ఆ, పు, స, ఏ ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం-ప్రాసాదానాం
వాతాయనాని ప్రాసాదవాతాయనాని, ప్రాసాదవాతాయనేషు సంస్థితాః ప్రాసాదవా
తాయనసంస్థితాః, తాసాం ప్రాసా...సంస్థితానాం; సంస్థితాయాః, సంస్థితయోః, సం
స్థితానాం. ప్రాసా...సంస్థితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప, బ. నేత్రోత్సవం-నేత్రయోః ఉత్సవః
నేత్రోత్సవః, అం నేత్రోత్సవం; ఉత్సవం, ఉత్సవే, ఉత్సవాన్. నేత్రోత్సవశబ్దః
ఆ, పు, ద్వి, ఏ. పుష్పపురాంగనానాం-కల్యాణాని అంగనాని ఆసాం సంతతి అం
గనాః, పుష్పపురే అంగనాః పుష్పపురాంగనాః, తాసాం పుష్పపురాంగనానాం;
అంగనాయాః, అంగనయోః, అంగనానాం. పుష్పపురాంగనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఆనేనేతి. నరేణ్యేన సరణీయేన, వృణోతేరాణాదికః, 'పృథువిద్యో'
ఇతి విద్యోవశ్యయః. ఆనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్, పాణి గ్రహణ
మిచ్ఛసి చేతిత్కర్థః. ప్రవేశే పునప్రవేశకాలే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం రాజ
భవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాంగనానాం పాటలీపురాంగనానాం, నేత్రోత్సవం
కురు, సర్వోత్తమానాం తాసా మపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః.

భావము.—నీవు ఈరాజును వివాహము చేసుకొన నిచ్చయించితివేని ఈతనిపా
టలీపురమునందు మేడలయందలిగవాక్షములచెంత కూర్చుండి చూచెడియచ్చటి యుత్తమ
స్త్రీలకు కన్నులపండుగ కాగలదు.

శ్లో. ఏవం తయోక్తే త మవేక్ష్య కించి
ద్విప్రసంసిదూర్వాంకమధూకమాలా,
ఋజుప్రణామక్రియ యైవ తస్మి
ప్రత్యాదిదే శైన మభాషమాణా.

౨౫

పదచ్ఛేదము — ఏవం, తయా, ఉక్తే, తం, ఆవేక్ష్య, కించిద్విప్రసంసిదూర్వాంక
మధూకమాలా. ఋజుప్రణామక్రియయా, ఏవతస్మి, ప్రత్యాదిదేశ, ఏనం, అభాషమాణా.

అర్థము.—ఏవం=ఈ ప్రకారముగ, తయా=ఆమనంద చేత, ఉక్తేనతి=చెప్పఁబడిన
గుచుండగ, తం=ఆపరంతపరాజును, ఆవేక్ష్య=చూచి, కించిద్విప్రసంసిదూర్వాంకమధూ
మాలా=కించిద్విప్రసంసి=కొంచముజారిన, దూర్వా=గరికలే, అంక=దిన్నమునుగాగలి
, మధూక=గుడపుష్పములయొక్క, మాలా=మాలికకలిగిన, తస్మి=ఇందుమఠిదేవి, ఏవం
ఈపరంతపరాజును, అభాషమాణా=మాట్లాడనిదియగుచు, ఋజుప్రణామక్రియయైవ
=భావజాతుమయిన, ప్రణామ=నమస్కారముయొక్క, క్రియయైవ=చేయుట
తనే, ప్రత్యాదిదేశ=పరిహరించెను.

ఆకాంక్ష. — ప్రత్యానిదేశ=మాటించుచు. కాంక్ష=ఎవరికి? కన్య=ఇందునుతీచేసి. కం=ఎవరికి? ఏవం=ఈచందపరాజును (అకన్యక...ము) కన్య=చేరుచేతనే? ఋజుప్రణామక్రియయైన=భావమానమగున నమస్కాంతముయొక్క చేతులుచేతనే. కం భూతా=ఎట్టిదను? అభావమానా=మూలమునందును. కన్య=కన్యభూతా=ఇందునునీ చేయుచున్నది? కిందిస్థి ప్రసేదాన్యంకమధూకమాలా=స్వల్పముగజూపిచూపుములేచిన్నముగగనినగుడపుష్పములయొక్కమాంకలికని. కింకృత్యా=ఏమిచేసి? ఆవేక్ష్య=చూచి. కం=ఎవని? తం=అచరంతపరాజును. కం భూతేనతి=ఎట్టిదగుచుండగ? ఉత్తేనతి = చెప్పబడినదగుచుండగ. కయా=ఎవతెచేత? తయా=అనునందచేత. కదం=ఎట్లు? ఏవం=పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఏకం - అవ్య. తయా - తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్చట్టి ద, శ్రీ, తృ, ఏ. ఉత్త-ఉత్త, ఉత్తయోః, ఉత్తః, ఉత్తశబ్ద. ఆ, స, స, ఏ. తం-తం, తో, తాత్. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆవేక్ష్య - అబంధమవ్య. కిందిస్థి ప్రసేదాన్యంకమధూకమాలా - కిందిస్థి ప్రసేదాన్యం కిందిస్థి ప్రసేదాన్యం. దూర్వా ఏవ ఆంకా యస్యాం సా దూర్వాంకా, మధూకాంకా మాలా మధూకమాలా, దూర్వాంకా చ సా మధూకమాలాచదూర్వాంకమధూకమాలా, కిందిస్థి ప్రసేదాన్యం దూర్వాంకమధూకమాలా యస్యా స్వా కిందిస్థి ప్రసేదాన్యంకమధూకమాలా; మాలా, మాలే, మాలాః. కిందిస్థి ప్రసే...మాలాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ, ఋజుప్రణామక్రియయా - ప్రణామస్య క్రియా ప్రణామక్రియా. ఋజ్వీ చ సా ప్రణామక్రియాచ ఋజుప్రణామక్రియా, తయా ఋజుప్రణామక్రియయా; క్రియయా, క్రియాభ్యాం, క్రియాభిః. ఋజుప్రణామక్రియాశబ్దః ఆ, శ్రీ, తృ, ఏ. ఏవ-అవ్య. తన్వి-తన్వి, తన్వ్యా, తన్వ్యః. తన్విశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రత్యానిదేశ-ప్రత్యానిదేశ, ప్రత్యానిదేశః, ప్రత్యానిదేశః. ప్రతిజ్ఞ వితన్యమత్యర్థకాత్ 'విశాంతిసర్వ' ఇత్యస్తాద్ధాతో రకర్త కాత్కర్తృభూతేన పరస్మైవదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏవం - ఏవం, ఏనా, ఏనాత్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. అభావమానా-భావమానా నభవతిత్యభావమానా; అభావమానా, అభావమానే, అభావమానాః. అభావమానాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ఏవ మితి. ఏవం, తయా సునందయా ఉత్తేనతి, తం పరంతపం, ఆవేక్ష్యకిందిస్థి ప్రసేదాన్యం దూర్వాచిక్య మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యా స్వా, 'మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమా' విత్యమరః. వరణే శిథిలప్రయత్నేతిభావః. తన్వి ఇందునుతీ, ఏవం నృపం, అభావమానా ఋజ్వ్యభావమానయా ప్రణామక్రియయైవ ప్రత్యానిదేశ పరిణామ.

భావము. — ఈ ప్రకారము నునంద చెప్పగానే ఇందుమతి అలాగున చూచి మానముగ నమస్కరించి తనచేతితోనిగొంచము జాటుచుండెడి గతికతో కూడినయిప్పు ఛాలమాలికతో నావలీ వెడలెను.

శ్లో. తాం నైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా
రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ,
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా
పద్మాంతరం మానసరాజహంసీమ్.

౨౬

పదచ్ఛేదము. — తాం, సా, ఏవ, వేత్రగ్రహణే, నియుక్తా, రాజాంతరం, రాజసుతాం, నినాయ, సమీరణోత్థా, ఇన, తరంగరేఖా, పద్మాంతరం, మానసరాజహంసీమ్.

అర్థము. — వేత్రగ్రహణే = వేత్ర = బెత్తముయొక్క, గ్రహణే = గ్రహించుటయందు, నియుక్తా = ఆజ్ఞాసింపఁబడిన (అనగా ద్వారపాలకురాలయన), నైవ = ఆనునందయే, తాం = ఆ, రాజసుతాం = ఇందుమతీదేవిని, రాజాంతరం = మఱియొకరాజును, సమీరణోత్థా = సమీరణంబాయువువలన, ఉత్థా = పుట్టిన, తరంగరేఖా = తరంగ = అలలయొక్క, రేఖా = చంక్రి, మానసరాజహంసీ = మానస = మానససరస్సునందలి, రాజహంసీ = రాజహంసస్త్రీని, పద్మాంతరమివ = మఱియొకకమలమునువలె, నినాయ = పొందించెను.

ఆకాంక్ష. — నినాయ = పొందించెను. కైవ = ఏవలె? నైవ = ఆనునందయే, కాం = ఎవతెను? తాం రాజసుతాం = ఆ ఇందుమతీని. కిం = ఎవనిని? రాజాంతరం = మఱియొకరాజును (ద్వికర్తృక ప్రయోగము). కిమివ = దేనినివలె? పద్మాంతరమివ = మఱియొకకమలమునువలె. కాం = దేనిని? మానసరాజహంసీం = మానససరస్సునందలిరాజహంసస్త్రీని. కా = ఏది? తరంగరేఖా = అలలయొక్క చంక్రి. తరంగరేఖాకథంభూతా = అలలయొక్క చంక్రియెట్టిది? సమీరణోత్థా = వాయువువలనఁబుట్టినది. సాకథంభూతా = ఆనునందయెట్టిది? నియుక్తా = ఆజ్ఞాసింపఁబడినది. కస్మిక్ = దేనియందు? వేత్రగ్రహణే = బెత్తముయొక్క గ్రహించుటయందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తాం-తాం, లే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సా-సా, లే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఏ. - అష్ట. వేత్రగ్రహణే-వేత్రస్య గ్రహణం, వేత్రగ్రహణం, తస్మిక్ వేత్రగ్రహణే; గ్రహణే, గ్రహణయోః, గ్రహణేషు. వేత్రగ్రహణశబ్దః ఆ, న, న, ఏ. నియుక్తా-నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రాజాంతరం-ఆస్మ్యై రాజా రాజాంతరం, తత్ రాజాంతరం; రాజాంతరం, రాజాంతరే, రాజాంతరాణి. రాజాంతరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. రాజసుతాం-రాజ్ఞ

[illegible]

బడిన, నాగః కిల=గజములు కలిగినవాడుగనుకనే, భూమిగతోపి - భూమి=భూమిని, గతోపి=పొందినవాడైనను, వింద్రం=ఇంద్రసంబంధమైన, పదం=విశ్వరూపుడు, భుక్తి=అనుభవించుచున్నాడు.

అకంక్ష. — భుక్తి=అనుభవించుచున్నాడు. కిల=ఎవడు? అయం అంగనాథః=ఈ అంగదేశాధీశ్వరుడు. కిం=దేని? పదం=విశ్వరూపుడు (సకర్త...ము). పదం కథం భూతం=విశ్వమెట్టిది? వింద్రం=ఇంద్రసంబంధమైనది. కథం భూతోపి=ఎట్టివాడైనను? భూమిగతోపి=భూమినిపొందినవాడైనను. కథంభూతః కిల=ఎట్టివాడుగనుకనే? వినితనాగః కిల=శ్రీపంచబడిన గజములుగలిగినవాడుగనుకనే. కై=ఎవరిచేత? సూత్రకారై=గజశాస్త్రకారులైన వాళ్ళిల్లదులచేత. అయం అంగనాథః కథంభూతః=ఈ అంగదేశాధీశ్వరుడెట్టివాడు? సురాం=ప్రాధికయావనశ్రీ=దేవతాస్థిలచేతకాణంబడిన యావనసంపత్తుగలవాడు, జగాదచ=పరిపాలించుచున్నట్లు. కైవ=ఎవరెయ్యే? సైవ=అనునందు, కాం=ఎవరెనుసూర్వి? ఏగాం=ఈ ఇందుమలినిసూర్వి (సకర్త...ము.)

శబ్దరూపసమాసములు. — జగాద-జగాద, జగతుః, జగదుః. 'గదవ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తృ భూలేలిట్ వరస్తేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అప్య. ఏనాం-ఏనాం, ఏనే, ఏనాః. ఇదమ్ శబ్దః మ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అయం-అయం, ఇమా, ఇమే. ఇదమ్ శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంగనాథః-అంగానాం నాథః అంగనాథః; నాథః, నాథౌ, నాథాః. అంగనాథశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. సురాంగనాప్రాధికయావనశ్రీ, సురాణాం అంగనాః సురాంగనాః, సురాంగనాథిః ప్రాధికతా సురాంగనాప్రాధికతా, యూనో భావః యావనమ్, యావనస్య శ్రీః యావనశ్రీః, సురాంగనాప్రాధికతా యావన శ్రీర్భస్య సః సురా...శ్రీ; శ్రీః, శ్రియా, శ్రియః. సురా...శ్రీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. వినితనాగః=వినితాః నాగాః యస్య సః వినితనాగః; నాగః, నాగా, నాగాః. వినితనాగశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. కిల-అప్య. సూత్రకారై-సూత్రాణి మర్వం తీలి సూత్రకారాః, కై సూత్రకారైః; సూత్రకారేణ, సూత్రకారాభ్యాం, సూత్రకారైః. సూత్రకారశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. వింద్రం ఇంద్రస్వేదం వింద్రం, తత్ వింద్రం; వింద్రం, వింద్రే, వింద్రాణి. వింద్రశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. భూమిగతః-భూమిం గతో భూమిగతః; గతః, గతో, గతాః. భూమిగతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అప్య. భుక్తి-భుక్తి, భుంజతే, భుంజతే. 'భుజపాలనాభ్యవహరయౌ' రిత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తృ వర్తమానే లట్ అత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — జగాదేలి. ఏనామిందుమలీం, జగాద చమిలి అయం అంగనాథం అంగదేశాధీశ్వరః, సురాంగనాథిః ప్రాధికతా కామితా యావనశ్రీర్భస్య స తథోక్తః

అకాంక్ష. — ప్రత్యాదిదేశ=మాహాం చేరు. కా=ఎకతే? తస్మి=ఇందునుతీచేసి.
కం=ఎవని? ఏనం=ఈపంశపరాజాను (చకర, క...ము) కయైవ=చేరిచేతనే? ఋజుప్ర
ణామక్రియయైవ=భాషణశాస్త్రమున నమస్కాముయొక్క చేయుటచేతనే. కగం
భూతా=ఎట్టిదను? అభాషమాణా=మూలాడనిదియగుచు. తస్మి=కాభూతా=ఇందునుతీ
చేయిబ్బని? కిందిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా=స్వల్పముజూనిదూర్వాములేచిన్న
ముగ్ధునినగుడపుష్పములయొక్కమా. కగలిగిరి. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవేక్ష్య=చూచి.
కం=ఎవనిని? తం=ఆపరంతపరాజాను. కగంభూలేసలి=ఎట్టిదగుచుండగ? ఉత్తేసలి = చె
ప్పబడినదగుచుండగ. కయా=ఎవతెచేత? తనూ=ఆమనందచేత. కథం=ఎట్లు? ఏనం=
పురోక్తవ్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఏనం - అవ్య. తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః.
తచ్చట్టి ద, శ్రీ, త్వ, ఏ. ఉత్త-ఉత్త, ఉత్తయోః, ఉత్తః, ఉత్తశబ్ద అ, స, స, ఏ.
తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ అవేక్ష్య - ల్యబంతమవ్య. కిందిద్వి
స్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా - కిందిద్విస్రంసితీ కిందిద్విస్రంసి. దూర్వా ఏన
అంకా యస్యాం సా దూర్వాంకా, మధూకానాం మాలా మధూకమాలా, దూర్వాంకా
చ సా మధూకమాలాచదూర్వాంకమధూకమాలా, కిందిద్విస్రంసి. దూర్వాంకమధూక
మాలా యస్యా స్యా కిందిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా; మాలా, మాలే, మాలాః.
కిందిద్విస్రంసి...మాలాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ, ఋజుప్రణామక్రియయా - ప్రణా
మస్య క్రియా ప్రణామక్రియా, ఋజ్వే చ సా ప్రణామక్రియాచ ఋజుప్రణామ
క్రియా, తయా ఋజుప్రణామక్రియయా; క్రియయా, క్రియాభ్యాం, క్రియాభిః.
ఋజుప్రణామక్రియాశబ్దః ఆ, శ్రీ, త్వ, ఏ. ఏన-అవ్య తస్మి-తస్మి, తస్మాన్, తస్యస్యి.
తస్మిశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రత్యాదిదేశ-ప్రత్యాదిదేశ, ప్రత్యాదివిశతుః, ప్రత్యా
దినిః. ప్రలితజ్ఞ ఏతద్వయపూర్వకాత్ విశతినర్జన ఇక్షస్తాద్ధాతో రకర్త కాశ్చ
ర్తాభూతేజ్ఞ పరస్వేచదేవభవపురుషైకవచనాంతః. ఏనం - ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్.
ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. అభాషమాణా-భాషమాణా నభవతీత్యభాషమాణా; అభాష
మాణా, అభాషమాణే, అభాషమాణాః. అభాషమాణాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

న్యాభ్యా. — ఏన మితి. ఏనం, తయా సునందయా ఉత్తేసలి, తం పరంతపం,
అవేక్ష్యకిందిద్విస్రంసి. దూర్వాచిన్న మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యా స్యా
'మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమా' విత్తమరః. వరణే శిథిలప్రయత్నే తిథావః. తస్మి
ఇందునుతీ, ఏనం నృపం, అభాషమాణా ఋజ్వ్యాభాషమాణాయా ప్రణామక్రియ
యైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిహార.

భావము.—ఈ ప్రకారము నునంద చెప్పగానే ఇందుమతి అలాగున చూచి మానముగ నమస్కరించి తనచేతిలోని కొంచము జాటుచుండెడి గజికతో కూడినయిప్పు పూలమాలికతో నావలికి వెడలెను.

శ్లో. తాం నైవ వేత్తగ్రహణే నియుక్తా
రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ,
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా
పద్మాంతరం మానసరాజహంసీమ్.

౨౬

పదచ్ఛేదము.—తాం, సా, ఏవ, వేత్తగ్రహణే, నియుక్తా, రాజాంతరం, రాజసుతాం, నినాయ, సమీరణోత్థా, ఇవ, తరంగరేఖా, పద్మాంతరం, మానసరాజహంసీమ్.

అర్థము.—వేత్తగ్రహణే=వేత్త=బెత్తముయొక్క, గ్రహణే=గ్రహించుటయందు, నియుక్తా=ఆజ్ఞాసింపఁబడిన(అనగా ద్వారపాలకురాలయిన), నైవ=ఆశునందయే, తాం=ఆ, రాజసుతాం=ఇందుమతీదేవిని, రాజాంతరం=మఱియొకరాజును, సమీరణోత్థా=సమీరణ=నాయువువలన, ఉత్థా=పుట్టిన, తరంగరేఖా=తరంగ=అలలయొక్క, రేఖా=పంక్తి, మానసరాజహంసీం=మానస=మానసరస్సునందలి, రాజహంసీం=రాజహంసస్త్రీని, పద్మాంతరమివ=మఱియొకకమలమునువలె, నినాయ=బొందించెను.

అకాంక్ష.—నినాయ=బొందించెను. కైవ=ఎవతె? నైవ=ఆశునందయే, కాం=ఎవతెను? తాం=రాజసుతాం=ఆఇందుమతిని. కిం=ఎవనిని? రాజాంతరం=మఱియొకరాజును (ద్వికర్తృక ప్రయోగము). కిమివ=దేనినివలె? పద్మాంతరమివ=మఱియొకకమలమునువలె. కాం=దేనిని? మానసరాజహంసీం=మానసరస్సునందలిరాజహంసస్త్రీని. కా=ఏది? తరంగరేఖా=అలలయొక్కపంక్తి. తరంగరేఖాకథంభుతా=అలలయొక్క పంక్తియెట్టిది? సమీరణోత్థా=నాయువువలనఁబుట్టినది. సాకథంభుతా=ఆశునందయెట్టిది? నియుక్తా=ఆజ్ఞాసింపఁబడినది. కస్తిక్=దేనియందు? వేత్తగ్రహణే=బెత్తముయొక్క గ్రహించుటయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, లే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సా-సా, లే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఏ-అవ్య. వేత్తగ్రహణే-వేత్తస్య గ్రహణం, వేత్తగ్రహణం, తస్మిక్ వేత్తగ్రహణే; గ్రహణే, గ్రహణయోః, గ్రహణేషు. వేత్తగ్రహణశబ్దః ఆ, న, స, ఏ. నియుక్తా-నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రాజాంతరం-అన్యో రాజా రాజాంతరం, తత్ రాజాంతరం; రాజాంతరం, రాజాంతరే, రాజాంతరాణి. రాజాంతరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. రాజసుతాం-రాజ

స్మృతా రాజతా. తా రాజతాం; సుతాం, సుతే, సుతాః. రాజసుతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, వి. నినాయ-నినాయ, నిన్యతా, నిన్యతాః. 'జీవో' ప్రావణ్యోత్పాదకాంతాం బింబితాశబ్దః భూతే నిబంధనైవచే ప్రగమభిరుచైకవచనాంతః. సమీరణోత్థా-
 సమీరణోత్థా సమీరణోత్థా; ఉత్థా, ఉత్తే, ఉత్థాః. సమీరణోత్థాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, వి. జన-ఆవృ. తరంగరేఖా - తరంగాణాం రేఖా తరంగరేఖా; రేఖా, రేఖే, రేఖాః. తరంగరేఖాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర. ని. పద్మాంతరం-అన్యత్పద్మం పద్మాంతరం, తత్
 పద్మాంతరం; పద్మాంతరం, పద్మాంతరే, పద్మాంతరాణి. పద్మాంతరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. మానసరాజహం-రాజహంసస్య స్త్రీ రాజహంసీ, మానసే రాజహంసీ మానసరాజహం
 , మానసరాజహంసీ; రాజహంసీ, రాజహంస్యా, రాజహంసీః. మానసరా
 జహంసీశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి.

శ్లోకము — తా మితి. నైవ సునందైవ కన్యా, చిత్తజ్ఞత్వా విలి భావః. వేత్త
 ప్రాజ్ఞః యేతా దౌవాంశీ సునందా, తాం రాజసుతాం, రాజాంతరం అన్యం రాజానం,
 చాచ, చాచి ద్వికర్తృకః, కథమివ సమీరణోత్థా వాతోత్పన్నా, తరంగ రేఖాక్షి
 ప్తే. చాచే సరసియా రాజహంసీ తాం పద్మాంతర మివ.

రాయము — లెత్తము చేతఁ బట్టుకొని యందుద్వారపాలకురాలైన సునందఇందు
 చాచి చాచరస్యూ గాచేత కదలేడితరంగము రాజహంస నొకకములమునుండినుటి
 యొకదునుచెంతకుఁ దీసికొనిపోవురీతి నారాజునొద్దనుండి మఱియొక రాజుచెంతకుఁ
 దీసికొనిపోవు.

శ్లో. జగాద వైనా మయ మంగనాథ
 స్ఫురాంగనాప్రార్థితయావనశ్రీః,
 వినీతనాగః కిల సూత్రకారై
 రైంద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుజ్జే.

92

పదచ్ఛేదము. — జగాద, చ, వినాం, ఆయం, అంగనాథః, స్ఫురాంగనాప్రార్థిత
 యావనశ్రీః. వినీతనాగః, కిల, సూత్రకారైః, ఐంద్రం, పదం, భూమిగతః, అపి,
 భుజ్జే.

అర్థము. — వినాం = ఈ ఇందుమఱివి గూర్చి, జగాదచ = పఠింపదయ్య నయ్యెను. స్ఫు
 రాంగనాప్రార్థితయావనశ్రీః = స్ఫురాంగనా = దేవతాస్త్రీలచేత, ప్రార్థిత = కోరిక, బడిన, యా
 వనశ్రీః = యావనసంపత్తుగలిగిన, ఆయం = ఈ, అంగనాథః = అంగదేశాధీశుఁడు, సూ
 త్రకారైః = గణాశ్రుకారులైన వాలఖిల్వాదులచేత, వినీతనాగః కిల. వినీత = విడిచింపు

బడిన, నాగః కిల=గజములు కలిగినవాడుగనుక నే, భూమిగతోపి - భూమి=భూమిని, గతోపి=భూమినివాడైనను, వింద్రం=ఇంద్రసంబంధియైన, పదం=విశ్వరూపుడు, భుక్తే=అనుభవించుచున్నాడు.

అ కాంత. — భుక్తే=అనుభవించుచున్నాడు. కిల=ఎవడ? అయం అంగనాథః=ఈ అంగ దేశాధీశుడు. కిం=దేని? పదం=విశ్వరూపుడు (సకర్తక...ము). పదం కథం భూతం=విశ్వరూపుడే? వింద్రం=ఇంద్రసంబంధియైనది. కథం భూమిగతోపి=ఎట్టివాడైనను? భూమిగతోపి=భూమినిభూమివాడైనను. కథం భూతః కిల=ఎట్టివాడుగనుక నే? వినితనాగః కిల=శిశువులబడిన గజములగలిగినవాడుగనుక నే. కైః=ఎవరిచేత? సూత్రకారైః=గజశాస్త్రకారులైన వాళులచేత. అయం అంగనాథః కథం భూతః=ఈ అంగ దేశాధీశుడు ఎట్టివాడు? సురాంగనాథా యావన్ శ్రీలచేతనాథుడైన యావన్ సంపత్తుగలవాడు, జగాదప=పరికినదియునయ్యెను. కైవలవలెయే? సైవల అనునందయే, కాం=ఎవలెనుకూర్చి? ఏరాం=ఈ ఇందుమలినికూర్చి (సకర్తక...ము.)

శబ్దరూపసమాసములు. — జగాద-జగాద, జగతుః, జగదుః. 'గదవ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్తాధాతోస్సకర్తకాత్కర్తృ భూతేట్ వరస్తేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అవ్య. ఏనాం-ఏనాం, ఏనే, ఏనాః. ఇదమశబ్దః మ, ప్రీ, ద్వి, ఏ. అయం-అయం, ఇహ, ఇమే. ఇదమశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంగనాథః-అంగనాం నాథః అంగనాథః; నాథః, నాథో, నాథాః. అంగనాథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సురాంగనాథా యావన్ శ్రీ, సురాణాం అంగనాః సురాంగనాః, సురాంగనాథిః ప్రాధితా సురాంగనాథాధితా, యానోః భావః యావన్ మ, యావన్ శ్రీ యావన్ శ్రీ, సురాంగనాథా యావన్ శ్రీ ర్యస్య సః సురా...శ్రీ; శ్రీ, శ్రియా, శ్రియః. సురా...శ్రీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. వినితనాగః=వినితా నాగాః యస్య సః వినితనాగః; నాగః, నాగో, నాగాః. వినితనాగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కిల-అవ్య. సూత్రకారైః-సూత్రాణి కర్తుం తీలి సూత్రకారాః, తై సూత్రకారైః; సూత్రకారేణ, సూత్రకారాభ్యాం, సూత్రకారైః. సూత్రకారశబ్దః అ, పు, త్పు, బ. వింద్రం ఇంద్రస్యేదం వింద్రం, తత్ వింద్రం; వింద్రం, వింద్రే, వింద్రాణి. వింద్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. పదం-పదం; పదే, పదాని. పదశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. భూమిగతః-భూమిం గతో భూమిగతః; గతః, గతో, గతాః. భూమిగతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. భుక్తే-భుక్తే, భుక్తాతే, భుజతే. 'భుజపాలనాభ్యవహరయో' రిత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తృ వర్తమానే ల్ అత్త నేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — జగాదేతి. ఏనామిందుమలీ, జగాద చరిమితి అయం అంగనాథం అంగ దేశాధీశ్వరః, సురాంగనాథిః ప్రాధితా కామితా యావన్ శ్రీ ర్యస్య స తథోక్తః

పురా కిల వినం ఇంద్రసహాయార్థం ఇంద్రపుంగవిసం, అకమయం తాప్సున ఇతి ప్రసిద్ధిః కించసూత్రకారైః గజశాస్త్రకృత్భిః వాఙ్మూర్తిభిః, వినీతనాగః శిక్షితగజః, కిలే త్రైలిప్యే, ఆతపవ భూమిగతోఽపి, వింద్రం వదం ఇంద్రైశ్చ ర్యం, భుక్తే, భూలోకగత ఏవ స్వర్గసుఖ మనుభవతిశ్చర్ధ్వ దిగ్గజాపురోదేవ్వి నేవ్య త్వం వింద్రవదశ్చార్ధః. పురా కిల కుతశ్చ చ్ఛాపకారణాత్ భువ మవతీర్ణం దిగ్గజార్ధ మాలోక్య స్వయ మశక్తః ఇంద్రాభ్యుజ్జయా ఆసీతైః దేవ్విభిః ప్రణీతేన శాస్త్రేణ గజా న్యశీకృత్య భువి సంప్రదాయం ప్రావర్తయ దితి కథా గీయతే.

భావము.—అపు డాసునం యోన దేమనిన, అంగ దేశాధీశుఁ డయిన ఈరాజు దేవతాస్త్రీలచేత గోరంబడినయావనసంపత్తున, గజశాస్త్రకారులయిన వాఙ్మూర్తిమహర్షులచేత శిక్షింపఁబడిన ఏనుఁగులును కలవారై భూలోకదేవేంద్రుఁడు గనున్నాఁడు.

శ్లో. అనేన పర్యాసయతాఽప్రబిందూక్

ముక్తాఫలస్థూలతమాక్ ప్రనేషు,

ప్రత్యర్పితా శత్రువిలాసినినా

మున్దుచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః.

౨౮

పదచ్ఛేదము.—అనేన, పర్యాసయతా, ఆప్రబిందూక్, ముక్తాఫలస్థూలతమాక్, ప్రనేషు, ప్రత్యర్పితా, శత్రువిలాసినినాం, ఉన్దుచ్య, సూత్రేణ, వినా, ఏవ, హారాః.

అర్థము.—శత్రువిలాసినినాం = శత్రుస్త్రీయొక్క, ప్రనేషు=కుచములయందు, ముక్తాఫలస్థూలతమాక్ = ముక్తాఫల=ఫలనదృశముశ్యమలవలె, స్థూలతమాక్=మిక్కిలి స్థూలములయిన, ఆప్రబిందూక్=నేత్రోదకబిందువులును, పర్యాసయతా=ప్రవర్తింపఁ జేయుచుండెడి, అనేన=ఈయంగ దేశాధీశునిచేత, ఉన్దుచ్య=ఎత్తి, సూత్రేణవినా=మాత్రమునుదప్ప, హారావేవ=హారములే, ప్రత్యర్పితాః=ఉంచఁబడినవి.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యర్పితాః=ఉంచఁబడినవి. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈఅంగదేశాధీశునిచేత. కవిన=విచి? హారావేవ=హారములే (అకర్తకప్రయోగము). కేనవినా=దేనివిదప్ప? సూత్రేణవినా=మాత్రమునుదప్ప. కిం కృత్యా=ఏమిచేసి? ఉన్దుచ్య=ఎత్తి. అనేనశభంభూలేన=ఈఅంగదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు? పర్యాసయతా=ప్రవర్తింపఁజేయుచుండెడివాఁడు. కాక్=వేసిని? ఆప్రబిందూక్=నేత్రోదకబిందువులును. ఆప్రబిందూక్ కథంభూతాక్=నేత్రోదకబిందువైత్రేణి? ముక్తాఫలస్థూలతమాక్=ఫలనదృశ్యమలవలె మిక్కిలిగాఽపులంబు. కేషు=కేసియందు? ప్రనేషు = కుచములయందు. కాసాం=ఎవయొక్క? శత్రువిలాసినినాం=శత్రుస్త్రీయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — అనేన-అనేన, ఏనేన, అభ్యాం, ఏభీః. ఇదంశబ్దః మ, పు, త్వు, ఏ. పర్యాయతా-పర్యాయతా, పర్యాయద్భ్యాం, పర్యాయద్భిః. పర్యాయచ్చబ్ధిః త, పు, త్వు, ఏ. ఆస్రబిందూక్ - ఆస్రస్య బిందవః ఆస్రబిందవః, తాక్ ఆస్రబిందూక్; బిందుం, బిందూ, బిందూక్. ఆస్రబిందుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, బ. ముక్తాఫలస్థూలతమాక్ - ముక్తాః ఫలానీప ముక్తాఫలానీ; ఆత్మంతం స్థూలః స్థూలతమాః ముక్తాఫలానీః స్థూలతమాః ముక్తాఫలస్థూలతమాః, తాక్ ముక్తాఫలస్థూలతమాక్; స్థూలతమం, స్థూలతమా, స్థూలతమాక్. ముక్తాఫలస్థూలతమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, బ. ప్రనేష-ప్రనే, ప్రనయోః, ప్రనేష. ప్రనశబ్దః ఆ, పు, స, బ. ప్రత్యగ్వితాః-ప్రత్యగ్వితః, ప్రత్యగ్వికా, ప్రత్యగ్వితాః. ప్రత్యగ్విశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. శత్రువిలాసినీనాం-శత్రుణాంవిలాసిన్యః శత్రువిలాసిన్యః, తాసాం శత్రువిలాసినీనాం; విలాసిన్యాః, విలాసిన్యోః, విలాసినీనాం. శత్రువిలాసినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, బ. ఉస్తుచ్య - ల్యబంత మవ్య. సూత్రేణ - సూత్రేణ, సూత్రాభ్యాం, సూత్రైః. సూత్రశబ్దః ఆ, న, త్వు, ఏ. వివా-అవ్య. ఏవ-అవ్య హారాః-హారిః, హారా, హారాః. హరిశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా. — అనే నేతి. శత్రువిలాసినీనాం రిపుస్త్రీణాం, ప్రనేష కుచేషముక్తాఫలస్థూలతమాక్, ఆస్రబిందూక్ ఆస్రబిందూక్, 'ఆస్ర మనుజి శోణిత' ఇతి విశ్వః భర్తృపథా దితి భావః. అనేన ఆంగనాథేన, ఉస్తుచ్య ఉక్తి ప్యసూత్రేణ వివా హరా ఏవ ప్రత్యగ్వితాః. అవిచ్ఛిన్నాశ్రుబిందుప్రవర్తనాత్ ఉత్సాహత్రహార్యణ మేవ కృత మిత్యుత్పేక్షా గమ్యతే.

భావము. — ఈరాజశత్రుపథ చేయుటచేతవారిస్త్రీలకన్నులలోనుండిబాష్పజల బిందువులు పెద్దముత్యములవలె వారి ప్రసములపైఁబడి దారములేనిముత్యాలహరములువలె ప్రకాశించినవి. అనఁగా ఈరాజు శత్రుసంహారకుఁడు.

శ్లో. నిసర్గభిన్నాన్మదమేకసం స్థ
మస్తిక్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ,
కాంత్యా గిరా సూన్మతయా చ యోగ్యా
త్వ మేవ కల్యాణి తయో స్తుతీయా.

౨౯

పదచ్ఛేదము. — నిసర్గభిన్నాన్మదం, ఏకసంస్థం, అస్తిక్, ద్వయం, శ్రీ, చ, సరస్వతీ, చ, కాంత్యా, గిరా, సూన్మతయా, చ, యోగ్యా, త్వం, ఏవ, కల్యాణి, తయోః, స్తుతీయా.

అర్థము. — నిసర్గభిన్నాన్మదం-నిసర్గ=స్వభావమువలన, భిన్న=వేరుయిన, అన్నదం=స్థానముగల, శ్రీశ్చ=శ్రీయు, సరస్వతీచ=సరస్వతియు, ద్వయం=ఈరెండును, అస్తిక్=

ఈ ఆంగ దేశాధీశనియందు, ఏకసంస్థం-ఏక=ఒకనియం దే, సంస్థం=స్థితిగోగినది, హేకల్యాణి=హేమంగళాంగియైనది, కాంత్యా=కాంతి, సూర్యతయా=సత్కప్రియముయిన, గిరాచ=వాక్కుచేతను, యోగ్యా=సంబంధార్హురాలైన, త్వమేవ=నీవే, తయోః=అట్లే సరస్వతీలకు, తృతీయా=మూడవది.

అకాంత్య. — తృతీయా=మూడవది, కైం=ఎవ తెయ? త్వమే=నీవే (అకర్తృక...ము). కయోః=ఎవరికి? తయోః=అట్లే సరస్వతీలకు. త్వంకంభూతాం=నీ వెట్టిదానపు యోగ్యా=సంబంధార్హురాలైనదానపు. కయాచ=దేనిచేతను? గిరాచ=వాక్కుచేతను. గిరాకంభూతయా=వాక్కుట్టిది? సూర్యతయా=సత్కప్రియముయినది. కస్యాస్సంబుద్ధి? హేకల్యాణి=హేమంగళాంగియైనదియనుచు. ఏకసంస్థం=ఒకనియం దే స్థితిగోగినది. కిం=ఏది? ద్వయా=ఈరెండును (అకర్తృక...ము). కస్తిక్=ఎవనియందు? అస్తిక్=ఈ ఆంగ దేశాధీశనియందు. కాచ=ఎవ్వ తెయ? సాస్వతీచ=సరస్వతీదేవియు. పునఃకాచ=ఇంక నెవ్వ తెయ? శ్రీశ్చ=అట్లేయు. ద్వయంకంభూతం=ఈరెండు వెట్టిది? నిసర్గభిన్నాస్వదం=స్వభావములన ప్రత్యేకించిన స్థానము గలదనినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — నిసర్గభిన్నాస్వదం - నిసర్గాత్ భిన్నం నిసర్గ భిన్నం; నిసర్గభిన్నం ఆస్వదం యస్య తత్ నిసర్గభిన్నాస్వదం; ఆస్వదం, ఆస్వదే, ఆస్వదాని. నిసర్గభిన్నాస్వదశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. ఏకసంస్థం-ఏకస్తిక్ సంస్థా యస్యతత్ ఏకసంస్థం; సంస్థం, సంస్థే, సంస్థాని. ఏకసంస్థశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. అస్తిక్-అస్తిక్, అనయోః, వినయోః, విభ. ఇదంశబ్దః ను, పు, న, వి. ద్వయం-ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. ద్వయశబ్దః ఆ, న, ప్ర, వి. శ్రీ-శ్రీ, శ్రియా, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. చ-అవ్య. సరస్వతీ - సరస్వతీ, సరస్వత్యే, సరస్వత్యః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. చ-అవ్య. కాంత్యా - కాంత్యా, కాంతిభ్యాం. కాంతిశబ్దః ఇ, శ్రీ, తృ, వి. గిరా-గిరా, గిర్భ్యాం, గిర్భిః. గిర్భశబ్దః యే, శ్రీ, తృ, వి. సూర్యతయా-సూర్యతయా, సూర్యతాభ్యాం, సూర్యతాభిః. సూర్యతాశబ్దః ఆ, శ్రీ, తృ, వి. చ-అవ్య. యోగ్యా-యోగ్యా, యోగ్యే, యోగ్యాః. యోగ్యాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. త్వం-త్వం, యంవాం, యూయం. యుచ్చశబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, వి. వివ - అవ్య. కల్యాణి - హేకల్యాణి, హేకల్యాణ్యే, హేకల్యాణ్యః. కల్యాణీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, సం, వి. తయోః-తస్యోః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, మ, ద్వి. తృతీయా-తృతీయాం తృతీయే తృతీయా; తృతీయా, తృతీయే, తృతీయాః. తృతీయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, వి.

వాక్యా. — నిసర్గేతి. నిసర్గతః స్వభావతః, భిన్నాస్వదం భిన్నాశ్రయం, సహా సంస్థాననిరోధిత్యర్థః, శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయం అస్తిక్ ఆంగనాగ్నే ఏకత్ర సంస్థా స్థితి ర్భగ్య తదేకసంస్థం, ఉభయ మిహ సంగత మిత్యర్థః, హేకల్యాణి, 'వచన్విధిర్భి

శ్రేష్ఠి జీవ, కాంత్యా, సూర్యతమ సత్యప్రియమూగిరాచ, యోగ్యా సంసర్దాహా
శ్వమేన తయో శ్రీసరస్వత్యో స్త్రీతీమా. సమానసుఖయో ద్యువయో ద్దాంపత్యం
యజ్ఞేలేతి భావః. దక్షిణానుస్థం చాస్య ధ్వన్యతే, తదుక్తం 'త్యుక్తేనేకత్ర
దక్షిణ' ఇతి.

భావము. — స్యాభావికముగా నొక రున్నచో నొక రుండనిలక్షి సరస్వతు లీయం
గరాజునందుఁ గలరు. ఓకల్యాణీ! లావణ్యమున లక్షిని సత్య యవాక్కులచే సరస్వ
తిని దగినతెలిక త్తియపు నీవే? (అనఁగా విద్యావంతుఁడును. ధనవంతుఁడు నగునీ రాజు
ను వరింపుమనుట.)

శ్లో. అ థాంగరాజా దవతార్య చతుః
యాహీతి జన్యా మవద త్కుమారి,
నాసౌ న కామ్యో న చ వేద సమ్యక్
ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచిర్హి లోకః.

30

పదచ్ఛేదము — అథ, అంగరాజాత్, అవతార్య, చతుః, యాహి, ఇతి, జన్యాం,
అవదత్, కుమారి, న, అసౌ, న, కామ్యః, న, చ, వేద, సమ్యక్, ద్రష్టుం, న, సా, భిన్న
రుచిః, హి, లోకః.

అర్థము — అథ=అనంతరమందు, కుమారి=ఇందుమతీదేవి, అంగరాజాత్=అంగ దే
శాధీశులయందుండి, చతుః=దృష్టిని, అవతార్య=తీసి, జన్యాం=మాతృసఖయైననునందను
గూర్చి, యాహి=పొమ్ము. ఇతి=ఇట్లని, అవదత్=పలికెను. అసౌ=ఈఅంగ దేశాధీశుడు, కా
మ్యః=కోరఁదగినవాఁడు. నేతి న=కాఁడు అనునదిలేదు. సా=ఆఇందుమతి, సమ్యక్=రెస్సగ,
ద్రష్టుం=విమర్శింపను, నవేదేతి న=ఎఱుంగదు అనునదిలేదు. కింతు=మఱిమనిన, లోకః=జన
ము, భిన్నరుచిర్హి=భిన్న=భేదవిశిష్టమయిన, రుచిర్హి=అభిలాషగలిగినదిగద.

ఆకాంక్ష. — భిన్నరుచిర్హి=భేదవిశిష్టమైనఅభిలాషగలిగినదిగద. కః=ఏది? లోకః=
జనము (అకర్త...ము). కథం=ఎట్లు? కింతు=మఱిమనిన, నవేదేతి న=ఎఱుంగదు అనునదిలేదు.
కా=ఎవతె? సా=ఆఇందుమతి (అకర్త...ము). కింకర్తుం=ఏమిచేయను? ద్రష్టుం=విమర్శిం
పను. కథం=ఎట్లు? సమ్యక్=రెస్సగ, నేతి న=కాఁడు అనునదిలేదు. కః=ఎవఁడు? అసౌ=
ఈఅంగ దేశాధీశుడు (అకర్త...ము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? కామ్యః=కోరఁదగిన
వాఁడు. అవదత్=పలికెను. కా=ఎవతె? కుమారి=ఇందుమతి, కాం=ఎవతెనుగూర్చి?
జన్యాం=మాతృసఖయైననునందనుగూర్చి. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని (ద్వికర్తక...ము).
యాహి=పొమ్ము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు (అకర్తక...ము). కింకృత్యా=ఏమిచేసి? అవ

తాత్పర్యంబిది (ఆచార్యుని తీర్పు). కిం చేయి? చక్షుః=దృష్టిని. కస్తూర్=ఎరునిముడి? అంగరాజాత్=అంగదేశాధీశ్వరుడునుండి కదా=ఎప్పుడు? అర=అరంశమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అర-అన్య అంగరాజాత్-అంగనారాజాతంగరాజః తస్మాత్ అంగరాజాత్; అంగరాజాత్, అంగరాజాభ్యాం, అంగరాజేభ్యః. అంగరాజశబ్దః ఆ, పు, హ, వి. ఆవతాన్య-అన్యబాహుళ్యము. చక్షుః-చక్షుః, చక్షుషీ, చక్షుషాః. చక్షుశబ్దః స, స, ద్వి.వి. యూహ-యూహి, యూతాన్, యూతం, యూత. 'యూతాహ' ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తా విధ్యాదా-గాయకస్తైవదే మన్యమపురుషై కవచనాంతః. ఇతి-అన్య. జన్య-జన్యం. జన్యే, జన్యాః. జన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, వి. ఆవదత్-ఆవదత్, ఆవదతాం. ఆవదక్. 'చక్షుక్తాయాంచాచీ' త్యస్తాధాతో ద్వికర్తకాత్కర్తా భూలేజ్ పరస్తైవదే ప్రమపురుషైకవచనాంతః. కుమారీ-కుమారీ, కుమార్యా, కుమార్యః. కుమారీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, వి. న-అన్య. అసౌ - అసౌ, ఆమీ, ఆమూః. అదశ్యబ్దః స, పు, ప్ర, వి. న - అన్య కామ్యః - కామయితం యోగ్యః కామ్యః; కామ్యః, కామ్యాః. కామ్యాః కామ్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. న-అన్య. చ-అన్య. వేద-వేద, విదతుః, విదుః 'విరజ్జాన' ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తా వర్తమానేలత్ పరస్తైవదే ప్రమపురుషైకవచనాంతః. సమ్యక్-అన్య. ద్రష్టం, కుమున్నంతమన్య న-అన్య సా-సా, సే, తాః తచ్చబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, వి. భిన్నరుచిః-భిన్నా రుచి ర్భిన్న సః భిన్నరుచిః; రుచి, రుచీ. రుచయః భిన్నరుచిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, వి. హి-అన్య. లోకః-లోకః లోకా, లోకాః లోకశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ కుమారీ అంగరాజాత్ చక్షుః ఆవతాన్య అపనీయే త్యర్థః, జన్యం మాతృసఖీ సునందా యూహి గచ్ఛే త్యవదత్. 'జన్యా మాతృసఖీముదో' జన్యా వరవధూజ్ఞాతిప్రియశ్చ్యుజితేషు. నేతి పక్షద్వయేకాని విశ్వః, అథవా జన్యా వధూభృత్యా, 'భృత్యా చ్ఛాని నవోధాయా' ఇతి కేశవః సంజ్ఞాయాం జన్యా ఇతి యత్యిత్వయాతో నిసాకః, యత్రానా పృత్తికారః. 'జనీం వధూంవసంతీ'తి జన్యాః కామాతుర్మయశ్చా ఇతి య చ్ఛామరః 'జన్యా స్త్రిన్ధా వరస్య య'ఇతి తత్సర్వ ముచలక్షణార్థమి త్యనిరోధః. నచాయ మంగరాజే నివేషః దృశ్యదోషాన్నాపి ద్రష్టవోషా ద్దౌ త్యానా నేత్యానినా. అసౌ అంగరాజః, కామ్యః కమనీయః, నేతి నకింతు కామ్య నివేష్యర్థః, సా కుమారీ చ, సమ్యక్ ద్రష్టం వివేక్షం, న కేదేతి నకింతు వేదై వేద్యర్థః, కింతు లోకః జనః, భిన్నరుచిన్ దుచిర మపి కించిత్కన్యై చిన్న రోచలే కింకుర్యః న హి ఇచ్చా నియంతు శక్యత ఇతి భావః.

భావము.—ఇందుమతి అంగరాజునందలిదృష్టిని నదలి తల్లికి న్నేహితురాలైనను నందను ముందఱికి పొమ్మని చెప్పెను. ఇందువలన అంగరాజు కోరఁదగినవాఁడుకాఁడని

భావము కాదు. ఇందునుతి యుక్తాయు విచారణ చేయుటయందు అసమర్థురాలు కాదు. అంతయు భిన్నమని కదా? కా.బట్టి గుచ్చును నిలువ నెనరికి వశము.

శ్లో. తతఃపరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భిః
నృపం నియుక్తా ప్రతిహరభూమా,
నిదర్శనమామాస విశేషదృశ్య
నిందుం నవోత్థాన మి వేందుమత్యై.

30

పదచ్ఛేదము.—తతః, పరం, దుష్ప్రసహం, ద్విషద్భిః, నృపం, నియుక్తా, ప్రతిహరభూమా, నిదర్శనమామాస, విశేషదృశ్యం. ఇందు, నవోత్థానం, ఇవ, ఇందుమత్యై.

అర్థము.—తతః=అనంతరమునందు, ప్రతిహరభూమా=ద్వారప్రదేశమునందు, నియుక్తా=అర్హులగు బడినసునంద, ద్విషద్భిః=శత్రువులచేత, దుష్ప్రసహం=సహించగూడనియట్టియు, విశేషదృశ్యం=విశేష=అతిశయముచేత, దృశ్యం=దర్శనార్హుడైన, పరం=అన్యుడైన, నృపం=రాజును, నవోత్థానం=నవ=నూతనమైన, ఉత్థానం=ఉదయముకలిగిన, ఇందుమివ=చంద్రునివలె, ఇందుమత్యై=ఇందుమరికొఱకు, నిదర్శనమామాస=చూపించెను.

ఆకాంక్ష.—నిదర్శనమామాస=చూపించెను. కా=ఎవరే? నియుక్తా=అర్హులగు బడినసునంద. కం=ఎవనిని? నృపం=రాజును (సకర్తక...ము). కన్యై=ఎవరెఱిఱకు? ఇందుమత్యై=ఇందుమరికొఱకు. కమివ=ఎవనివలె? ఇందుమివ=చంద్రునివలె ఇందుకథం భూతం=చంద్రుడెట్టివాడు? నవోత్థానం=నూతనమైనఉదయముకలవాడు. నృపంకథంభూతం=రాజెట్టివాడు? పరం=అన్యుడైనవాడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టివాడు? విశేషదృశ్యం=అతిశయముచేత దర్శనార్హుడైనవాడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టివాడు? దుష్ప్రసహం=సహించగూడనియట్టివాడు. తై=ఎవరిచేత? ద్విషద్భిః=శత్రువులచేత. కసాగ్నిం = జేనియందు? ప్రతిహరభూమా=ద్వారప్రదేశమునందు. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః=అప్పు. పరం=పరం, చరా, చరా. చరశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. దుష్ప్రసహం=దుఃఖేన ప్రసోధం శక్యమిదమప్రసహం, తందుష్ప్రసహం; దుష్ప్రసహం, దుష్ప్రసహ, దుష్ప్రసహ. దుష్ప్రసహశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. ద్విషద్భిః=ద్విషదా, ద్విషద్యాగం, ద్విషద్భిః. ద్విషదృశ్యః త, పు, తృ, బ. నృపం=నృపం, నృపా, నృపా. నృపశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. నియుక్తా=నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తాశబ్దః అ, స్త్రీ, ప్ర, వి. ప్రతిహరభూమా=ప్రతిహరభూమి, ప్రతిహరభూమి, కసాగ్నిం

ప్రతిహరభూమా; భూమ్నః, భూమా, భూమ్యాః, భూమిభు. ప్రతిహరభూమిశబ్దః
ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. నిదర్శనమాహ-నిదర్శనమాహ, నిదర్శనమాహతుః, నిదర్శనమా
మానుః. నిర్భార్యవాత్ 'దృశ్యోప్రేక్షణ' ఇత్యన్తాన్తాలో జ్ఞిజాతా దామంతా వను
ప్రయుక్తా వసనానాం సృజన్తకాత్కర్తృభూతే ణీ పరస్మైపదే ప్రకరుపుమైకవచ
నాంతః. విశేషదృశ్యం ద్రుం యోగ్యః దృశ్యః, విశేషేణ దృశ్యః, విశేషదృశ్యః,
తం విశేషదృశ్యః; దృశ్యం, దృశ్యో, దృశ్యాన్. విశేషదృశ్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ.
ఇందు-ఇందుం, ఇందూ, ఇందూన్. ఇందుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. నవోత్థానం-నవం ఉత్థానం
యస్యః నవోత్థానః, తం నవోత్థానం; ఉత్థానం, ఉత్థానా, ఉత్థానాన్. నవోత్థానశబ్దః
ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్యు. ఇందుమత్స్యే-...ందుమత్స్యే, ఇందుమతీభ్యం, ఇందుమతీభ్యః.
ఇందుమతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, చ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తకఇలి. తకః, ఆనంతరం ప్రతిహరభూమా ద్వారదేశే,
నియుక్తా దావారికే 'స్త్రీ ద్వా ర్థాగం ప్రతిహర' ఇత్యుతురః. ద్విషష్ఠిః శత్రుభిః,
దుష్ప్రసహం దుస్సహం, తూర మిత్యర్థః. విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం రూపకంత
మిత్యర్థః. పరం ఆవ్యం, నృపం రాజానం, నవోత్థానం నవోదయం, ఇందు మివ, ఇందు
కులైర్వి, నిదర్శనమాహ దర్శనమాహ.

భావము.—ఆంతట ద్వారపాలకురాలైన సునంద శత్రువుల కసాధ్యండును
రూపవంతుండును నైననుటయొకరాజును ఆపు భూదయించినచంద్రునివలె ఇందుమతిః
జూపించెను.

శ్లో. అపంలిసాక్షోఽయ ముదగ్రబాహుః
విశాలవత్సోస్తనువృత్తమధ్యః,
ఆరోఘ్య చక్రభ్రమ ముష్ణలేజాః
త్వష్ట్రేవ యత్సోల్లిఖితో విభాతి.

౩౨

పదచ్ఛేదము.—అపంలిసాక్షః, ఆయం, ఉదగ్రబాహుః, విశాలవత్సః, తనువృ
త్తమధ్యః, ఆరోఘ్య, చక్రభ్రమం, ఉష్ణలేజాః, త్వష్ట్ర, ఇవ, యత్సోల్లిఖితః, విభాతి.

అర్థము.—ఉదగ్రబాహుః-ఉదగ్ర=దీర్ఘములైన, బాహుః=భుజములు కలి
గిన, విశాలవత్సః-విశాల = విస్తారమైన, వత్సః=పక్షిప్థలముగలిగిన, తనువృత్తమధ్యః-
తను=కృశమైన, వృత్త = పర్వకారమైన, మధ్యః=మధ్యప్రదేశముగలిగిన, ఆయం=
ఈ, అపంలిసాక్షః = అపంలిదేశాధీశుడు, త్వష్ట్ర=విశ్వకర్మబ్రహ్మచేత, చక్రభ్రమం-
చక్ర=చక్రాకారమైన, భ్రమం=శస్త్రోత్తేజవతులమును, ఆరోఘ్య=ఎక్కించి, యత్సో

ల్లభతః, యత్న = ప్రయత్నముచేతను, ఉల్లభతః = సానపెట్టఁబడిన, ఉష్ణలేచాఇవ = సూర్యునివలె, విభాలి = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

ఆకాంక్ష. — విభాలి = ప్రకాశించుచున్నాఁడు. ఈ = ఎవఁడు? ఆయంఅపంచి నాథః = ఈఅపంచి దేశాధీశుఁడు (అకర్మణ... ము) కిఇవ = ఎవనివలె? ఉష్ణలేచాఇవ = సూర్యునివలె. ఉష్ణలేచాః కథంభూతః = సూర్యుఁడెట్టివాఁడు? యత్నోల్లభతః = ప్రయత్నముచేత సానపెట్టఁబడినవాఁడు కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ఆరోఘ్య = ఎక్కించి. కిం = దేనిని? చక్రభ్రమం = చక్రాకారమైన శస్త్రోలేజనయంత్రమును. శేన = ఎవనిచేత? త్వష్టా = విశ్వకర్మబ్రహ్మచేత. ఆయం అపంచినాథః కథంభూతః = ఈఅపంచిదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు? తనువృత్తమధ్యః = కృశమై వర్తలాకారమైన మధ్యప్రదేశముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాఁడు? విశాలవత్సాః = విస్తారమైన వత్సస్థలముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాఁడు? ఉదగ్రబాహుః = దీర్ఘములైనభుజములు గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆపంచినాథః = ఆపంచినాం నాథః అపంచినాథః; నాథః, నాథో, నాథాః. అపంచినాథశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఆయం-ఆయం, ఇహ, ఇమే. ఇదప్తశబ్దః మ, పు, ప్ర, వి. ఉదగ్రబాహుః-ఉదగ్రా. బాహూ యస్య సః ఉదగ్రబాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహుః. ఉదగ్రబాహుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, వి. విశాలవత్సాః-విశాలం వత్సః యస్యసః విశాలవత్సాః; వత్సాః, వత్ససా, వత్ససః విశాలవత్సశబ్దః స, పు, ప్ర, వి. తనువృత్తమధ్యః - తనుః వృత్తః మధ్యః యస్య సః తనువృత్తమధ్యః; మధ్యః, మధ్యా, మధ్యాః. తనువృత్తమధ్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఆరోఘ్య-ల్యబంతమవ్య. చక్రభ్రమం - చక్రాకార శ్చాసౌ భ్రమశ్చ చక్రభ్రమః, తం చక్రభ్రమం; భ్రమం, భ్రమా, భ్రమాత్. చక్రభ్రమశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. ఉష్ణలేచాః-ఉష్ణం లేచా యస్య సః ఉష్ణలేచాః; లేచాః, లేచసా, లేచసః. ఉష్ణలేశశబ్దః స, పు, ప్ర, వి. త్వష్టా - త్వష్టా, త్వష్టౌభ్యాం, త్వష్టౌభిః. త్వష్టౌశబ్దః ఋ, పు, శ్చ, వి. ఇవ-అఘ్య. యత్నోల్లభతః-యత్నేన ఉల్లభతః యత్నోల్లభతః; ఉల్లభతః, ఉల్లభతో, ఉల్లభతాః. యత్నోల్లభతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. విభాలి-విభాలి, విభాతః, విభాలి. విభూర్వకాత్ 'భాదీప్తా' విత్సప్తాద్భాతోరకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైబదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వాగ్భాత్య. — ఆపంచినాథ ఇతి. ఉదగ్రబాహుః, దీర్ఘబాహుః విశాలం వత్సో యస్య సః విశాలవత్సాః, తనువృత్తమధ్యః, కృశవర్తులమధ్యః, ఆయం రాజాఅపంచినాథః అపంచినాథానాం ఈశ్వరః, త్వష్టా విశ్వకర్మణా భర్తుః లేజోవేగ మసమామానయాదుహిత్రా సంక్షాదేన్యా ప్రార్థితే నేతి శేషః. చక్రభ్రమం చక్రాకారం, శస్త్రోలేజనయంత్రం, 'భ్రమంఋనిర్గమేభ్యాం'తో కుండాభ్య శిష్టియంత్రక'ఇతి విశ్వః. ఆరోఘ్య

యత్నేన ఉల్లభతః నికాలిత ఇత్యర్థః ఉష్ణలేఖా స్ఫుర్యతి ఇతి విభాతి ఆశ్రమార్కం
దేయః, 'విశ్వకర్మత్వనర్హతః కాశీర్నపే విషన్వతా. భ్రమ మారోఽస్య తత్తేజశ్శాతనా
యోవచక్రమ్' ఇతి.

భావము — నిది వగు చేతులను వెచ్చింపు రొమ్మను పట్టులంబగు సన్నపునడు
మును గలయాయవంతిరాజు త్వష్ట యనుప్రజాపతిచేత పుట్టెలాకానిమగ చేయఁబడిన
సూర్యునివలె ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

శ్లో. అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే
రగ్రేనైవైర్వాజీ రుత్థితాని,
కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం
ప్రభాప్రరోహస్తమయం రజాంసి.

పదచ్ఛేదము — అస్య, ప్రయాణేషు, సమగ్రశక్తేః, అగ్రేనైవై, వాజీభిః, ఉత్థి
తాని, కుర్వంతి, సామంతశిఖామణీనాం, ప్రభాప్రరోహస్తమయం, రజాంసి.

అర్థము. — సమగ్రశక్తేః = సమగ్ర = సంపూర్ణములైన, శక్తేః = ప్రభుమంత్రిత్వానా
శక్తులుగల, అస్య = ఈయవంటి దేశాధీశునియొక్క, ప్రయాణేషు = జైత్రయాత్రలయందు,
అగ్రేనైవై = ముందఁబఁచుచుండఁచి, వాజీభిః = ఆశ్వములచేత, ఉత్థితాని = లేచిన, రజాంసి
= ధూళులు, సామంతశిఖామణీనాం = సామంత = శత్రురాజులయొక్క, శిఖాః = శిఖలయం
దలి, మణీనాం = మణులయొక్క, ప్రభాప్రరోహస్తమయం = ప్రభా = కాంతులయొక్క,
ప్రరోహ = ఆంకురములయొక్క, అస్తమయం = నాశమును, కుర్వంతి = చేయుచున్నవి.

అకాంక్ష. — కుర్వంతి = చేయుచున్నవి. కాని = ఏది? రజాంసి = ధూళులు. కం = దేనిని?
ప్రభాప్రరోహస్తమయం = కాంతులయొక్క ఆంకురములయొక్క నాశమును (సకర్తక
...ము). కానం = వేనియొక్క? సామంతశిఖామణీనాం = శత్రురాజులయొక్క శిఖలయం
దలిమణులయొక్క. రజాంసి కథంభూతాని = ధూళులెట్టివి? ఉత్థితాని = లేచినవి. కైః = వేని
చేత? వాజీభిః = ఆశ్వములచేత. వాజీభిః కథంభూతైః = ఆశ్వములెట్టివి? అగ్రేనైవై = ముంద
రపావుచుండునవి. కేషు = వేనియందు? ప్రయాణేషు = జైత్రయాత్రలయందు. కస్య = ఎవ
నియొక్క? అస్య = ఈయవంటి దేశాధీశునియొక్క. అస్య కథంభూతస్య = ఈయవంటి దేశాధీ
శుఁడెట్టివాఁడు? సమగ్రశక్తేః = సంపూర్ణములైన ప్రభుమంత్రిత్వానా శక్తులుగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అస్య-అస్య, అనయోః, వినయోః, ఏషాం. ఇదవ
శబ్దము, పు, ష, ఏ. ప్రయాణేషు - ప్రయాణే, ప్రయాణయోః, ప్రయాణేషు.

ప్రయాణశబ్దః అ, న, స, బ. సమగ్రశక్తిః-సమగ్రశక్తియో యస్య సః సమగ్ర
శక్తిః, తస్య సమగ్రశక్తిః; శక్తిః, శక్తిః, శక్తీనాం. సమగ్రశక్తిశబ్దః ఇ, పు, ష,
ఏ. ఆగ్రేసరైః, ఆగ్రేసరంతీ తస్యగ్రేసరాః, తైః ఆగ్రేసరైః; ఆగ్రేసరేణ, ఆగ్రేసరా
భ్యాం, ఆగ్రేసరైః. ఆగ్రేసరశబ్దః అ, పు, త్వు, బ. వాజిభిః-వాజినా, వాజిభ్యాం,
వాజిభిః. వాజినశబ్దః న, పు, త్వు, బ. ఉత్థితాని-ఉత్థితం, ఉత్థితే, ఉత్థితాని. ఉత్థిత
శబ్దః అ, న, ప్ర, బ. కుర్వంతి-కుర్వతి, కుర్వతః, కుర్వంతి. 'మృక్తికరణ' ఇత్యస్తా
ధాతో స్పృకర్తృకాత్కర్తరి ఎర్తమానేఽఽ పుస్తైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.
సామంతశిఖామణీనాం-సమంతాద్భవః సామంతాః, శిఖాసు మణయః శిఖామణయః,
సామంతానాం శిఖామణయః సామంతశిఖామణయః, లేహం సామంతశిఖామణీనాం;
మణిః, మణ్యోః, మణీనాం. సామంతశిఖామణిశబ్దః ఇ, పు, ష, బ ప్రభాప్రరోహస్త
మయః-ప్రభాణాం ప్రరోహః ప్రభాప్రరోహః, ప్రభాప్రరోహణాం అస్తమయః
ప్రభాప్రరోహస్తమయః, తం ప్రభా...మయః; అస్తమయం, అస్తమయా, అస్తమ
యాన్. ప్రభా...అస్తమయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. రజాంసి-రజః, రజనీ, రజాంసి.
రజశబ్దః న, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ఆస్యేతి. సమగ్రశక్తిః శక్తిత్రయసంపన్నస్య ఆస్య అవంతినాథ
స్య, ప్రయాణేషు వైత్రయాత్రాసు ఆగ్రేసరైః పురోగమైః, వాజిభి ర్తైః, ఉత్థి
తాని రజాంసి, సామంతానాం సమంతాద్భవనాం, రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః, లే
హం ప్రభాప్రరోహస్తమయం లేజోంతురనాశం, కుర్వంతి. నానీరై రేవస్య శక్తయః
సరాజీయంత ఇతి భావః.

భావము. — ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తలు సంపూర్ణముగాఁ గల ఈయవంతిరాజు
యొద్దమునకు వెడలినప్పు డతనికి మండలితట్టున నరిగిడి యాతని గుఱ్ఱముల పాదధూరి
శక్త్రు రాజులశిఖలయందు నుండెడి మణులకాంతిని అస్తమింపఁ జేయఁచున్నది. అనగా
శక్త్రు నాశకుఁ డనట.

శ్లో. అసౌ మహాకాళనికేతనస్య
వస న్నదూరే కిల చంద్రమాళేః,
తస్మిన్రపక్షేఽపి సహస్రియాభిః
బ్యోత్సాన్నవణో నిర్విశతి ప్రదోషాః.

38

పదచ్ఛేదము. — అసౌ, మహాకాళనికేతనస్య, వసన్, అదూరే, కిల, చంద్ర
మాళేః, తస్మిన్రపక్షే, అపి, సహస్రియాభిః, బ్యోత్సాన్నవణః, నిర్విశతి, ప్రదోషాః.

ప ప స ర్గ ము.

భావము కాదు. ఇందునుతి యుక్తాయుక్తచారణ చేయుటయందు అసమర్థురాలు
కాదు. లోకము భిన్నరుచి గలది కదా? కాబట్టి యిచ్చును నిలువ నెవరికి వశము.

శ్లో. తతఃపరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భి
ర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహరభూమా,
నిదర్శనమామాస విశేషదృశ్య
నిందుం నవోత్థాన మి పేందుమత్రైశ్చ.

30

పదచ్ఛేదము. — తతః, పరం, దుష్ప్రసహం, ద్విషద్భిః, నృపం, నియుక్తా, ప్రతి
హరభూమా, నిదర్శనమామాస, విశేషదృశ్యం. ఇందు, నవోత్థానం, ఇవ, ఇందుమత్రైశ్చ.

అర్థము. — తతః = అనంతరమునందు, ప్రతిహరభూమా = ద్వారప్రదేశమునందు
నియుక్తా = అజ్ఞాసింపఁబడిననునంద, ద్విషద్భిః = శత్రువులచేత, దుష్ప్రసహం = సహింపఁగూ
డనియట్టియు, విశేషదృశ్యం = విశేష = అతిశయముచేత, దృశ్యం = దర్శనార్హుఁడైన, పరం =
అన్యుఁడైన, నృపం = రాజును, నవోత్థానం = నవ = చూతనమైన, ఉత్థానం = ఉదయముకలిగిన,
ఇందుమివ = చంద్రునివలె, ఇందుమత్రైశ్చ = ఇందునుతిగొఱుకు, నిదర్శనమామాస = చూపించెను.

అకాంక్ష. — నిదర్శనమామాస = చూపించెను. కా = ఎవరే? నియుక్తా = అజ్ఞాసిం
పఁబడిననునంద. కం = ఎవరిని? నృపం = రాజును (సకర్తక...ము). కస్త్రైశ్చ = ఎవరెగొఱుకు?
ఇందుమత్రైశ్చ = ఇందునుతిగొఱుకు. కమివ = ఎవనివలె? ఇందుమివ = చంద్రునివలె ఇందుంకథం
భూతం = చంద్రుఁడెట్టివాఁడు? నవోత్థానం = చూతనమైనఉదయముకలవాఁడు. నృపంక
థంభూతం = రాజెట్టివాఁడు? పరం = అన్యుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు
నెట్టివాఁడు? విశేషదృశ్యం = అతిశయముచేత దర్శనార్హుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం
= ఇంకయునెట్టివాఁడు? దుష్ప్రసహం = సహింపఁగూడనియట్టివాఁడు. త్రైశ్చ = ఎవరిచేత?
ద్విషద్భిః = శత్రువులచేత. కస్యాం = డేనియందు? ప్రతిహరభూమా = ద్వారప్రదేశము
నందు. కదా = ఎప్పుడు? తతః = అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — తతః = అప్య. పరం = పరం, పరా, పరా. చరశబ్దః అ, పు,
ద్వి, వి. దుష్ప్రసహం = దుఃఖేన ప్రసోధం శక్యః దుష్ప్రసహః, తందుష్ప్రసహం; దుష్ప్ర
సహం, దుష్ప్రసహా, దుష్ప్రసహా. దుష్ప్రసహశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. ద్విషద్భిః = ద్విషదా,
ద్విషద్భాగం, ద్విషద్భిః. ద్విషదచ్చబ్దః త, పు, తృ, బ. నృపం = నృపం, నృపా, నృపా.
నృపశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. నియుక్తా = నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తాశబ్దః
అ, ప్రి, ప్ర, వి. ప్రతిహరభూమా = ప్రతిహరన్య భూమి? ప్రతిహరభూమి, కస్యాం

క్షణికము, యత్నము = ప్రయత్నము చేతను, ఉష్ణత = సానపెట్టబడిన, ఉష్ణలేజాభవమునూర్చునివలె, విభాతి = ప్రకాశించుచున్నాడు.

అకాంత. — విభాతి = ప్రకాశించుచున్నాడు. కః = ఎవడు? ఆయంతనంతి నాధః = ఈ అవంతి దేశాధీశుడు (అకర్తృకము) కభవ = ఎవనివలె? ఉష్ణ లేజాభవమునూర్చు నివలె. ఉష్ణలేజా కథంభూతః = సూర్యుడెట్టివాడు? యత్నోష్ణతః = ప్రయత్నము చేత సానపెట్టబడినవాడు కింకృత్యా = ఏమి చేసి? ఆరోఽహ్య = ఎక్కించి. కిం = దేనిని? చక్ర భ్రమం = చక్రాకారమైన శస్త్రోత్తేజనియంత్రమును. కేన = ఎవనిచేత? త్వష్టా = విశ్వకర్త బ్రహ్మచేత. ఆయం అవంతినాథః కథంభూతః = ఈ అవంతి దేశాధీశుడెట్టివాడు? తనువు త్తమధ్యః = కృశమై వర్తలాకారమైన మధ్య ప్రదేశముగలవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంక యు నెట్టివాడు? వికాలవత్సః = విస్తారమైన వత్సస్థలముగలవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంక యు నెట్టివాడు? ఉదగ్ర బాహుః = దీర్ఘములైన భుజములు గలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అవంతినాథః = అవంతినాం నాథః అవంతినాథః; నాథః, నాథౌ, నాథాః. అవంతినాథశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఆయం-అయం, ఇమా, ఇమే. ఇదమ్ శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. ఉదగ్ర బాహుః-ఉదగ్రా బాహూ యస్య సః ఉదగ్ర బాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహూః. ఉదగ్ర బాహుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. వికాలవత్సః-వికాలం వత్సః యస్య సః వికాలవత్సః; వత్సః, వత్ససా, వత్ససః వికాలవత్సశబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. తనువుత్తమధ్యః - తనువుత్తమధ్యః యస్య సః తనువుత్తమధ్యః; మధ్యః, మధ్యా, మధ్యాః. తనువుత్తమధ్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఆరోఽహ్య-అహంత మధ్య. చక్రభ్రమం - చక్రాకార శస్త్రసా భ్రమశ్చ చక్రభ్రమః, తం చక్రభ్రమం; భ్రమం, భ్రమా, భ్రమాః. చక్రభ్రమశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఉష్ణలేజాః-ఉష్ణం లేజా యస్య సః ఉష్ణలేజాః; లేజా, లేజసా, లేజసః. ఉష్ణలేజశబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. త్వష్టా - త్వష్టా, త్వష్టౌభ్యాం, త్వష్టౌభీః. త్వష్టౌశబ్దః ఋ, పు, త్వ, ఏ. ఇవ-అహ్య. యత్నోష్ణతః-యత్నేన ఉష్ణతః యత్నోష్ణతః; ఉష్ణతః, ఉష్ణితౌ, ఉష్ణితాః. యత్నోష్ణతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. విభాతి-విభాతి, విభాతః, విభాతి. విభార్వకాత్ 'భా దీప్తా' విశ్వస్తాద్భాతోరకర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషేశ వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — అవంతినాథ ఇతి. ఉదగ్ర బాహుః, దీర్ఘ బాహుః వికాలం వత్సః యస్య సః వికాలవత్సః, తనువుత్తమధ్యః, కృశవర్తలమధ్యః, ఆయం రాజా అవంతినాథః అవంతి దేశానాం ఈశ్వరః, త్వష్టా విశ్వకర్తృణా భర్తః లేజావేగ మనుమానయాం దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితే నేతి శేషః. చక్రభ్రమం చక్రాకారం, శస్త్రోత్తేజనియంత్రం, 'భ్రమం బునిర్గమేభ్యాం తౌ' కుండాభ్య శిష్టయంత్రక' ఇతి విశ్వః. ఆరోఽహ్య

యత్నేన ఉద్ధృతః సకాలిత ఇత్యర్థః ఉష్ణతేజా స్ఫుర్య ఇతి విభావి అత్ర మార్కం
దేయః, 'విశ్వకర్మాత్వనభాతః కాశ్యపే విశ్వతా, శ్రమ మరోహ్య తత్తేజశ్శాతనా
యోవచక్రమ' ఇతి.

భావము — సిద్ధివగు చేతులను వెదక్కుగు రొమ్మును పర్వలంబగు సన్నపునడు
మును గలయాయవంతిరాజు త్వష్ట యనుప్రజాపతిచేత పుర్వులాకాంతముగ చేయఁబడిన
సూర్యునివలె ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

శ్లో. అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే
రగ్రేష్టరై ర్వాజీ రుత్థితాని,
కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం
ప్రభాప్రరోహస్తమయం రజాంసి.

3

పదచ్ఛేదము — అస్య, ప్రయాణేషు, సమగ్రశక్తే, అగ్రేష్టరైః, వాజీభిః, ఉత్థి
తాని, కుర్వంతి, సామంతశిఖామణీనాం, ప్రభాప్రరోహస్తమయం, రజాంసి.

అర్థము. — సమగ్రశక్తే = సమగ్రసంపూర్ణములైన, శక్తే = ప్రభుమంత్రోత్సాహ
శక్తులగుల, అస్య = ఈయవంతిదేశకాథీతునియొక్క, ప్రయాణేషు = జైత్రయాత్రలయందు,
అగ్రేష్టరైః = మందః బోవుచునుండెడి, వాజీభిః = ఆశ్వములచేత, ఉత్థితాని = లేచిన, రజాంసి
= ధూళులు, సామంతశిఖామణీనాం = సామంత = శత్రురాజులయొక్క, శిఖాః = శిఖలయం
దలి, మణీనాం = మణులయొక్క, ప్రభాప్రరోహస్తమయం = ప్రభా = కాంతులయొక్క,
ప్రరోహ = అంకురములయొక్క, అస్తమయం = నాశమును, కుర్వంతి = చేయుచున్నవి.

అకాంక్ష. — కుర్వంతి = చేయుచున్నవి. కాని = వివిధరజాంసి = ధూళులు. కం = దేసినీ!
ప్రభాప్రరోహస్తమయం = కాంతులయొక్క అంకురములయొక్క నాశమును (సకర్తృక
...ము). కాసాం = చేసియొక్క సామంతశిఖామణీనాం = శత్రురాజులయొక్క శిఖలయం
దలిమణులయొక్క. రజాంసి కథంభూతాని = ధూళులెట్టివి? ఉత్థితాని = లేచినవి. కైః = చేసి
చేతి? వాజీభిః = ఆశ్వములచేత. వాజీభిః కథంభూతైః = ఆశ్వములెట్టివి? అగ్రేష్టరైః = మంద
రహివుచుండునవి. కేషు = చేసియందు? ప్రయాణేషు = జైత్రయాత్రలయందు. కస్య = ఎవ
నియొక్క? అస్య = ఈయవంతిదేశకాథీతునియొక్క. అస్యకథంభూతస్య = ఈయవంతిదేశకాథీ
తుడెట్టివాఁడు? సమగ్రశక్తే = సంపూర్ణములైన ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులగులవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అస్య-అస్య, ఆనయోః, ఏనయోః, ఏనాం. ఇదప్
శబ్దః, హ, ఘ, ఙ, వి. ప్రయాణేషు - ప్రయాణే, ప్రయాణయోః, ప్రయాణేషు.

ప్రయాణశబ్దః అ, న, స, బ. సమగ్రశక్తేః-సమగ్ర శక్తియో యస్య సః సమగ్ర శక్తిః, తస్య సమగ్రశక్తేః; శక్తేః, శక్తోః, శక్తీనాం. సమగ్రశక్తిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. అగ్రేసరైః, అగ్రేసరంతీ త్యగ్రేసరాః, తైః అగ్రేసరైః; అగ్రేసరేణ, అగ్రేసరాభ్యాం, అగ్రేసరైః. అగ్రేసరశబ్దః అ, పు, త్ప, బ. వాజీభిః-వాజినా, వాజీభ్యాం, వాజీభిః. వాజీశబ్దః న, పు, త్ప, బ. ఉత్థితాని-ఉత్థితం, ఉత్థితే, ఉత్థితాని. ఉత్థిత శబ్దః అ, న, ప్ర, బ. కుర్వంతి-కుర్వతి, కుర్వంతి, కుర్వంతి. 'ఉక్త్వాన్ శరణ' ఇత్యస్తాధాతో స్పకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సామంతశిఖామణీనాం-సమంతాద్భవః సామంతాః, శిఖాసు మణయః శిఖామణయః, సామంతానాం శిఖామణయః సామంతశిఖామణయః, లేహం సామంతశిఖామణీనాం; మణిః, మణ్యోః, మణీనాం. సామంతశిఖామణిశబ్దః ఇ, పు, ష, బ ప్రభాప్రరోహస్తమయః-ప్రభాణాం ప్రరోహః ప్రభాప్రరోహః, ప్రభాప్రరోహణాం అస్తమయః ప్రభాప్రరోహస్తమయః, తం ప్రభా...మయః; అస్తమయం, అస్తమయా, అస్తమయాక్. ప్రభా...అస్తమయశబ్దః అ, పు, ద్వి, వి. రజాంసి-రజః, రజసి, రజాంసి. రజశబ్దః స, న, ప్ర, ఏ.

వాగ్భ్యా. — అస్మేతి. సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అస్య అవంతినాథస్య, ప్రయాణేషు చైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః, వాజీభి రత్వైః, ఉత్థితాని రజాంసి, సామంతానాం సమంతాద్భవనాం, రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః, లేహం ప్రభాప్రరోహస్తమయం లేజోంకురనాశం, కుర్వంతి. నానీరై రేవాస్య శక్రవః పరాజీయంత ఇతి భావః.

భావము. — ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులు సంపూర్ణముగాఁ గల ఈయవంతినాథాయుద్ధమునకు వెదలునప్పు డతనికి మండలితట్టున నరిగిడి యాతని గుఱ్ఱముల పాదధూళి శత్రురాజులశిఖిలయందు నుండెడి మణులకాంతిని అస్తమింపఁ జేయుచున్నది. అనఁగా శత్రునాశకుఁ డనుట.

శ్లో. అసా మహాకాళనికేతనస్య
వస న్నదూరే కిల చంద్రమాళే,
తస్మిన్ ప్రపక్షేఽపి సహస్రియాభిః
బ్యోత్యాన్న పతో నిర్విశతి ప్రదోషాక్.

38

పదచ్ఛేదము. — అసా, మహాకాళనికేతనస్య, వసన్, అదూరే, కిల, చంద్రమాళే, తస్మిన్ ప్రపక్షే, అపి, సహస్రియాభిః, బ్యోత్యాన్న పతి, నిర్విశతి, ప్రదోషాక్.

అర్థము. — ఆసా = ఈ అవంతి దేశాధీశుడు, మహాకాళనికేతనస్య = మహాకాళ = మహాకాళాఖ్యతైత్రమే, నికేతనస్య = స్థానముగాని లిగిన, చంద్రమాళి = పరమేశ్వరుని యొక్క, అదూరే = సమీపమునందు, పసక్ = పసింపువాడు గనుక నే, తమిస్త్ర పక్షే = కృష్ణ పక్షమందును, ప్రియాభిస్సహ = ప్రియురొండుతోగూడ, జ్యోత్స్నాపతః = చంద్రిక గలిగిన, ప్రదోహక్ = రాత్రులను, నిర్విశతిః = అనుభవించుచున్నాడు.

అకాండ. — నిర్విశతిః = అనుభవించుచున్నాడు గదా. కి = ఎవడు? ఆసా = ఈయ వంతిదేశాధీశుడు. కాక్ = వేనిని? ప్రదోహక్ = రాత్రులను (సకర్తక...ము). ప్రదోహక్ = కథంభూతాక్ = రాత్రులెట్టి? జ్యోత్స్నాపతః = చంద్రికగలిగినది. కభిస్సహ = ఎవతో గూడ? ప్రియాభిస్సహ = ప్రియురొండుతోగూడ. కిస్త్విన్ = దేనియందును? తమిస్త్ర పక్షే = కృష్ణపక్షమందును. కథంభూతః = ఎట్టివాడు గనుక నే? పసక్ = పసింపువాడుగను కనే. కస్త్విన్ = దేనియందు? అదూరే = సమీపమునందు. కస్య = ఎవనియొక్క? చంద్ర మాళి = పరమేశ్వరునియొక్క. చంద్రమాళి కథంభూతస్య = పరమేశ్వరుడెట్టివాడు? మహాకాళనికేతనస్య = మహాకాళాఖ్యతైత్రము స్థానముగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆసా-ఆసా, ఆమా, ఆమి. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. మహాకాళనికేతనస్య-మహాకాళ మేవ నికేతనం యస్య సః మహాకాళనికేతనః, తస్య మహా...నికేతనస్య; నికేతనస్య, నికేతనయోః, నికేతనానాం. మహా...నికేతనశబ్దః అ, పు, వ, ఏ. పసక్-పసక్, పసంతో, పసంతః. పసచ్చబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. అదూరే-దూరిం న భవతి త్యదూరిం, తస్మిన్ అదూరే; అదూరే, అదూరియోః, అదూరేషు. అదూరశబ్దః అ, న, స, ఏ. కిల-అప్య. చంద్రమాళి-చంద్రః మాళో యస్య సః చంద్ర మాళి, తస్య చంద్రమాళి; మాళేః, మాళ్యోః, మాళీనాం. చంద్రమాళిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. తమిస్త్ర పక్షే-తమిస్త్రయై క్త్యాసౌ పక్షశ్చ తమిస్త్రపక్షః, తస్మిన్ తమిస్త్ర పక్షే; పక్షే, పక్షయోః, పక్షేషు. తమిస్త్ర పక్షశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అప్య. సహ-అప్య. ప్రియాభిః-ప్రియయా, ప్రియాభ్యాం, ప్రియాభిః. ప్రియాశబ్దః అ, స్త్రీ, త్పు, య. జ్యోత్స్నాపతః-జ్యోత్స్నాపి వ్యస్తీలి జ్యోత్స్నాపతః, తాక్ జ్యోత్స్నాపతః; జ్యోత్స్నాపతం, జ్యోత్స్నాపతో, జ్యోత్స్నాపతః. జ్యోత్స్నాపచ్చబ్దః త, పు, ద్వి, య. నిర్విశతి-నిర్విశతి, నిర్విశతః, నిర్విశంతి. సితార్చకాత్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్తాధాతో స్సకర్త కా త్కర్తరి వర్తమానేట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచ నాంతః. ప్రదోహక్-ప్రదోమం, ప్రదోహా, ప్రదోహక్. ప్రదోహశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. వ్యాఖ్యా. — ఆసా విలి. ఆసా అవంతినాథః, మహాకాళం నామ తైత్రవికేతన, తదేవ నికేతనం స్థానం యస్య తస్య, చంద్రమాళి రీశ్వరస్య అదూరే సమీపే, పసక్

లిప్తా, ఆతపి న హేళి, తమి న సత్తే, కృష్ణపక్షే, యూభిస్సహ జ్యోత్సాసై
వతః చంద్రికావతః, ప్రజోమి రాత్రి, నిర్విశలి అవభజతి కిల. నిత్యజ్యోత్సాసై
విహారిత్వ మేతనైర్వివ నాన్యస్యేతి భావః.

భావము.—ఈరాజు సమీపమునందు నుండెడిమహాకాశ్యపురుని శిరసునందలి
చంద్రకాంతిచేత నిరంతరము చంద్రిక గలరాత్రులుగలవాడై స్త్రీముఖమును అను
భవించుచున్నాఁడు.

శ్లో. అనేన యానా సహపార్థివేన
రంభోరు కచ్చి న్ననసో రుచిస్తే,
శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు
విహర్తు ముద్యానపరంపరాసు.

321

పదచ్ఛేదము.—అనేన, యానా, సహ, పార్థివేన, రంభోరు, కచ్చిత్, మన
సః, రుచిః, లే, శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు, విహర్తుం, ఉద్యానపరంపరాసు.

అర్థము.—హేరంభోరు=ఓకదళి స్తంభములపండి హారులుకలిగిన ఇందుమరీ!
యానా=యావనపంతుడైన, అనేన=ఈ, పార్థివేనసహ=అవంతిధేళాధీశునితోగూడ,
శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు=శిప్రా=శిప్రానదియొక్క, తరంగ=అలయొక్క, అనిల=
నాయువుచేత, కంపితాసు=చలించబడిన, ఉద్యానపరంపరాసు=ఉద్యాన=ఉద్యానవన
ములయొక్క, పరంపరాసు=పశ్చులయందు, విహర్తుం=విహరించుటకు, లే=నీయొక్క,
మనసః=మనస్సునకు, రుచిఃకచ్చిత్ = ఇచ్చయున్నదా ఏమి?

ఆకాంక్ష.—రుచిఃకచ్చిత్=ఇచ్చయున్నదాఏమి? కన్య=దేవి? మనసః=మన
స్సునకు. కన్యాః=ఎవ తెయొక్క? లే=నీయొక్క. కింకర్తుం=ఏమి చేయుటకు? విహర్తుం=
విహరించుటకు. కాసు=వేరియందు? ఉద్యానపరంపరాసు = ఉద్యానవనములయొక్క
పంక్తులయందు, ఉద్యానపరంపరాసుకథంభూతాసు=ఉద్యానవనములయొక్క పంక్తు
లెట్టివి? శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు=శిప్రానదియొక్క అలయొక్క నాయువుచేత
చలించబడినది. కేనసహ=ఎవనితోగూడ? అనేనపార్థివేనసహ = ఈయనందేళాధీ
శునితోగూడ. అనేన పార్థివేన కథంభూలేన = ఈయనందేళాధీశుడై డెట్టివాఁడు?
యానా = యావనపంతుడైనవాఁడు. కన్యాస్సంబుధిః? హేరంభోరు=ఓకదళి స్తంభ
ములపండి యూరువులు కలిగిన ఇందుమరీ!

శబ్దరూపసమాసములు.—అనేన-అనేన, ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదంశబ్దమ,
పు, త్వు, ఏ. యానా-యావభ్యాం, యుపభిః. యువన్ శబ్దః న, పు, త్వు, ఏ. సహ-

ప్రతాప=లేజయ్యచేత, సంతోషిత=శోషింపఁబడిన, శత్రు=శత్రువులనెడి, పంకే=మరదలు గలిగిన, తస్మిన్=ఆయననిచేకాథీశ్వరునియందు, కుముద్వతీ=తెల్లకలువలత, భానుమతీవ=సూర్యునియందువలె, భావ=చిత్తమును, నబబంధ=కట్టకపోయెను

ఆ కాంక్ష. — నబబంధ=కట్టకపోయెను. కా=ఎవఁతే? సా=అయియునుమరి. కం=దేనిని? భావం=చిత్తమును (నకర్త...ము). తస్మిన్=ఎవనియందువలె? భానుమతీవ=సూర్యునియందువలె. కా=ఏని? కుముద్వతీ=తెల్లకలువలత. తస్మిన్=ఎవనియందు? తస్మిన్=ఆయననిచేకాథీశ్వరునియందు. తస్మిన్ కగంభూలే=ఆయననిచేకాథీశ్వర డెట్టివాఁడు? ప్రతాపసంతోషితశత్రుసంకే = లేజయ్యచేతశోషింపఁబడిన శత్రువులనెడిమరదలుకలిగినవాఁడు. పునఃకగంభూలే=ఇంకయునెట్టివాఁడు? అభిద్యోతితబంధుపద్మే=వికసించఁజేయఁబడిన బంధువులనెడి కమలములుకలిగినవాఁడు. సాకగంభూతా=ఆ ఇంనుమరిచెట్టిది? ఉత్తమసౌకుమార్యా=ఉత్కృష్టమయిన అంగమార్గముకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, లేఘ. తచ్చట్టః ద, పు, న, వి. అభిద్యోతితబంధుపద్మే-బంధవ ఏవ వద్దాని బంధువద్దాని, అభిద్యోతితాని బంధువద్దాని యేన నః అభి...వట్టః; తస్మిన్ అభిద్యో...వద్దే; బంధువద్దే, బంధువద్దయోః, బంధువద్దేఘ. అభి...బంధువద్దశబ్దః ఆ, పు, న, వి. ప్రతాపసంతోషితశత్రుసంకే-ప్రతాపేన సంతోషితాః ప్రతాపసంతోషితాః, శత్రవఏవ పంకాః శత్రుపంకాః. ప్రతాప సంతోషితాః శత్రుపంకాః యేన నః ప్రతా...పంకః, తస్మిన్ ప్రతాప...పంకే; పంకే, పంకయోః, పంకేఘ. ప్రతాప...పంకశబ్దః ఆ, పు, న, వి. బబంధ-బబంధ, బబంధయోః, బబంధుః. 'బంధబంధన' ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకా త్కర్తర భూలే లిట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-సా, లే, తాః. తచ్చట్టః ద, శ్రీ, ప్ర, వి. న-అప్య. ఉత్తమసౌకుమార్యా - సుకుమారస్యభావః సౌకుమార్యం, ఉత్తమం సౌకుమార్యం యస్యా స్యా ఉత్తమసౌకుమార్యా; సౌకుమార్యా, సౌకుమార్యే, సౌకుమార్యాః. ఉత్తమ సౌకుమార్యాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. కుముద్వతీ-కుముదమస్యా మస్తీతి కుముద్వతీ; కుముద్వతీ, కుముద్వత్యో, కుముద్వత్యః. కుముద్వతీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. భానుమతి-భానవః అన్యసంతీతి భానుమాన్, తస్మిన్ భానుమతి; భానుమతి, భానుమతోః, భానుమత్స. భానుమచ్చట్టః త, పు, న, వి. ఇవ-అప్య. భావం-భావం, భావో, భావాన్. భావశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్యా. — తస్మిన్ నిలి. ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టాంగమార్గవా, సాఇందుమతీ, అభిద్యోతితాః ఉల్లసితాః బంధవ ఏవ వద్దాని యేన తస్మిన్ ప్రతాపేన లేజసానం శోషితాః శత్రవ ఏవ పంకాః కర్తవ్యాః యేన తస్మిన్ అనంతినాథే, కుముద్వతీ కుముదిని, 'కుముదనడచేకనేశ్యో ద్దతు' విలి ద్దతుప్రత్యయః, భానుమతి అంతమతీవ,

భావం దిత్తం, న బబాధ, నకత్రానురాగం చకారేత్సర్థః బంధూనాం పద్మత్వేనశత్రూ
ణాం పంకత్వేన చ నిరూపణాత్, రాజ్య సూక్ష్మసామ్యం వ్యజ్యతే.

భావము.—బంధువుల నెడికమలమునకు ప్రియంకరుడయి శత్రువుల నెడి బురద
లకు శోపకుడయి యుండెడి సూర్యసముడయిన యారాజునందు మిక్కిలి మృదువైన
యంగము గలయందుమతి తెల్లకలువలత చందురునియందువలె ఇచ్చ లేని దాయెను.

శ్లో. తా మగ్రత తామరసాంతరాభా
వనూపరాజస్య గుణై రనూనామ్,
నిధాయ సృష్టిం లలితాం విధాతుః
జగద భూయ స్సుదతీం సునందా.

32

పదచ్ఛేదము.—తాం, అగ్రతః, తామరసాంతరాభాం, అనూపరాజస్య, గుణైః,
అనూనాం, నిధాయ, సృష్టిం, లలితాం, విధాతుః జగద, భూయః, సుదతీం, సునందా.

అర్థము.—సునందా=సునంద. తామరసాంతరాభాం - తామరస = కమలముల
యొక్క, అంతర=మధ్య ప్రదేశముయొక్క, ఆభాం=కాంతిపండికాంతిగలిగిన, గుణైః=
రూపశీలాదిగుణములచేత, అనూనాం=తక్కువకాకయుండెడి, సుదతిం=శోభనదంతములు
గల, తాం=తథావిధ ప్రసిద్ధురాలయిన, విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, లలితాంసృష్టిం=మ
ధురనిర్మాణరూపురాలయిన ఇందుమతీదేవిని, అనూపరాజస్య = అనూపదేవాధీశునియొ
క్క, అగ్రతః=ముందరను, నిధాయ=ఉంచి, భూయః=లిరిగి, జగద=పలికెను.

అకాంక్ష.—జగద=పలికెను. కాం=ఎవ తె? సునందా=సునంద. కాం=ఎవ తెను? గూ
ర్వి? తాం=అఇందుమతిని? గూర్వి(సకర్తక...ము). కదా=ఎపుడు? భూయః=మఱివి. కింకృ
త్వా=ఏమిచేసి? నిధాయ=ఉంచి. కుత్ర=ఎక్కడను? అగ్రతః=ముందరను కస్య=ఎవని
యొక్క? అనూపరాజస్య=అనూపదేవాధీశునియొక్క. కాం=ఎవ తెను? లలితాంసృష్టిం=మ
ధురనిర్మాణరూపురాలయినయందుమతిని. కస్య=ఎవనియొక్క? విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క.
లలితాంసృష్టింకథం భూతాం=మధురనిర్మాణరూపులయిన ఇందుమతియెట్టిది? తాం=త
థావిధ ప్రసిద్ధురాలయినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? సుదతీం=శోభనదంతము
లుకలది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? అనూనాం = తక్కువగాకయుండునది.
నైః=చేనిచేత? గుణైః=రూపశీలాదిగుణములచేత. పునః కథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది?
తామరసాంతరాభాం=కమలముయొక్క మధ్య ప్రదేశముయొక్క కాంతిపండి కాంతి
గలిగినది,

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, లే, తాః. తచ్చట్టి ద, శ్రీ, ద్వి, ఏ. అగ్రతః-తసిలంకమవ్య. తామరసాంతరాభాం-తామరసస్య అంతరం తామరసాంతరం, తామరసాంతరస్య ఆభేద ఆభా, యస్యా స్సా తామరసాంతరాభా, తాం తామరసాంతరాభాం; ఆభాం, ఆభే, ఆభాః. తామరసాంతరాభాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. అనూపరాజస్య-అనుగతాః ఆపః ఏషు లే అనూపాః, అనూపానాం రాజా అనూపరాజః, తస్య అనూపరాజస్య; అనూపరాజస్య, అనూపరాజయోః, అనూపరాజానాం. అనూపరాజశబ్దః ఆ, పు, మ, ఏ. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. అనూనాం-ఉదానా న భవతీ త్వనూనా, తాం అనూనానాం; అనూనాం, అనూనే, అనూనాః. అనూనాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. విధాయ-ల్యుటంక మవ్య సృష్టిం-సృష్టిం, సృష్టి, సృష్టి. సృష్టిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. లలితాం-లలితాం, లలితే, లలితాః. లలితాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. విధాతుః-విదధాతీతి విధాతా, తస్య విధాతుః; విధాతుః, విధాత్రోః, విధాతృకాం. విధాతృశబ్దః ఋ, పు, మ, ఏ. జగాద-జగాద, జగదతుః, జగదుః. 'గదవ్యక్తాయాం-వాచీ'లేకస్తా ధాతో స్సకర్తృకా త్కర్తరి భూతే-బహువ్రేచదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. భూయః-అవ్య సుదతీం శోభనాః దంతా యస్యాస్సా సుదతీ, తాం సుదతీం; సుదతీం, సుదత్యో, సుదతీః. సుదతీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. సునందా-సునందా, సునందే, సునందాః. సునందాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తా మితి. తామరసాంతరాభాం చచ్చిదరసమాసకాంతింకనకగౌరీ మిత్యర్థః. గుణైః రూపశీలాదిభిః అనూనా మనీకా మిత్యర్థః శోభనాః దంతా, యస్యా స్తాం సుదతీం, 'వయసి దంతస్య దృత' ఇతి త్రాదేశః, 'ఉగితశ్చ'లిడీప్, తాంప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా, విధాతుః, లలితాం సృష్టిం మధురనిర్మాణం, శ్రీయ మిత్యర్థః. అనుగతాః ఆపః యేషు లే, అనూపా నామ దేశాః 'ఋక్సూరభూ పథామావత' ఇతి అప్రస త్యయః సమాసాంతః. 'ఉదనోదేశ' ఇత్యూకారాదేశః లేషాం రాజ్య అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య, భూయః పునః, జగాద ఉవాచ.

భావము —అంతట సునంద కమలమధ్యమునందలి కాంతిపండితంగారుచాయగల దేవమును ఆధికమైన రూపమును సద్వృత్తియు మంచివల్లువరుసయును గలిగి బ్రహ్మ చేత మనోజ్ఞురాలుగా సృజియింపఁబడిన యిందుమలిని అనూపదేశాధీనముండఁటి లీలకూనిపోయి చెప్పిన దేమనిన.

శ్లో. సం గ్రామనిర్విప్లసహస్రబాహు
రష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః,
అసన్యసాధారణరాజశబ్దః
బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః.

భావం దిత్రం, న బబాధ, నతత్రానురాగం చకారేశ్వర్యః బంధూనాం పద్మత్వేన శత్రూ
లాం పంకత్వేన చ నిరూపణాత్, రాజ్య స్వాస్థ్యసామ్యం వ్యత్యజే.

భావము.—బంధువుల నెడికమలమునకు క్రియంకరుడయి శత్రువుల నెడి బురద
లకు శోషకుడయి యుండెడి సూర్యునియు, డయిన మారాజునందు మిక్కిల మృదువైన
యంగము గలయందుమలి తెల్లకలువలక చురుగునియందువలె ఇచ్చ లేని దాయెను.

శ్లో. తామ్రత స్తామరసాంతరాభా
వనూపరాజస్య గుణై రనూనాన్,
నిధాయ సృష్టిం లలితాం నిధాతుః
జగాద భూయ స్సుదతీం సునందా.

32

పదచ్ఛేదము.—తాం, ఆగ్రతః, తామరసాంతరాభాం, అనూపరాజస్య, గుణైః,
అనూనాం, నిధాయ, సృష్టిం, లలితాం, నిధాతుః జగాద, భూయః, సుదతీం, సునందా.

అర్థము.—సునందా=సునంద. తామరసాంతరాభాం - తామరస = కమలముల
యొక్క, అంతర=మధ్యప్రదేశముయొక్క, అభాం=కాంతివంటికాంతిగలిగిన, గుణైః=
రూపశీలాదిగుణములచేత, అనూనాం=తక్కువకాకయుండెడి, సుదతిం=శోభనదంతములు
గల, తాం=తథావిధప్రసిద్ధురాలయిన, నిధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, లలితాంసృష్టిం=మ
ధురనిర్మాణరూపురాలయిన ఇందుమలీదేవిని, అనూపరాజస్య = అనూపదేవాధీశునియొ
క్క, ఆగ్రతః=ముందరను, నిధాయ=ఉంచి, భూయః=తిరిగి, జగాద=పలికిన.

అకాంత.—జగాద=పలికిన. కాం=ఎవరే? సునందా=సునంద. కాం=ఎవరెను? గూ
ర్వి? తాం=అఇందుమలినీగూర్వి(సకర్తక...ము). కదా=ఎపుడు? భూయః=మఱి. కింకృ
త్వా=ఏమిచేసి? నిధాయ=ఉంచి. కుత్ర=ఎక్కడను? ఆగ్రతః=ముందరను కస్య=ఎవని
యొక్క? అనూపరాజస్య=అనూపదేవాధీశునియొక్క. కాం=ఎవరెను? లలితాంసృష్టిం=మ
ధురనిర్మాణరూపురాలయినయందుమలినీ. కస్య=ఎవనియొక్క? నిధాతుః=బ్రహ్మయొక్క.
లలితాంసృష్టింకథం భూతాం=మధురనిర్మాణరూపులయిన ఇందుమలీయెట్టిది? తాం=త
థావిధప్రసిద్ధురాలయినది. పునఃకథం భూతాం=ఇంకయునెట్టిది? సుదతీం=శోభనదంతము
లుకలది. పునఃకథం భూతాం=ఇంకయునెట్టిది? అనూనాం = తక్కువగాకయుండునది.
తైః=చేనిచేత? గుణైః=రూపశీలాదిగుణములచేత. పునః కథం భూతాం=ఇంకయునెట్టిది?
తామరసాంతరాభాం=కమలముయొక్క మధ్యప్రదేశముయొక్క కాంతివంటి కాంతి
గలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్చట్టిః ద, త్రీ, ద్వి, ఏ. అగ్రతః-తసిలంతమప్య. తామరసాంతరాధాం-తామరసస్య అంతరం తామరసాంతరం, తామరసాంతరస్య ఆధేవ ఆధా, యస్యా స్స తామరసాంతరాధా, తాం తామరసాంతరాధాం; ఆధాం, ఆధే, ఆధాః. తామరసాంతరాధాశబ్దః ఆ, త్రీ, ద్వి, ఏ. అనూపరాజస్య-అనుగతాః ఆపః ఏషు తే అనూపాః, అనూపానాం రాజా అనూపరాజాః, తస్య అనూపరాజస్య; అనూపరాజస్య, అనూపరాజయోః, అనూపరాజానాం. అనూపరాజశబ్దః అ, పు, మ, ఏ. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. అనూనాం-ఉనా న భవతీ త్యనూనా, తాం అనూనానాం; అనూనాం, అనూనే, అనూనాః. అనూనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విధాయ-ల్యబంత మవ్య సృష్టిం-సృష్టిం, సృష్టి, సృష్టిః. సృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. లలితాం-లలితాం, లలితే, లలితాః. లలితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విధాతుః-విదధాతీలీ విధాతా, తస్య విధాతుః; విధాతుః, విధాత్రోః, విధాత్యుకాం. విధాత్యశబ్దః ఋ, పు, మ, ఏ. జగాద-జగాద, జగదతుః, జగదుః. 'గదవ్యక్తాయాంవాచీ'లేకస్తా ధాతో స్సకర్తకా త్కర్తరి భూలేటపరస్తేకదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూయః-అవ్య సుదతీం శోభనాః దంతాః యస్యాస్స సుదతీ, తాం సుదతీం; సుదతీం, సుదత్యో, సుదతీః. సుదతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సునందా-సునందా, సునందే, సునందాః. సునందాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తా మితి. తామరసాంతరాధాం వచ్చోదరసమాసకాంతింకనకశాఠీ మిత్యర్థః. గుణైః రూపశీలాదిభిః అనూనా మధికా మిత్యర్థః శోభనాః దంతా, యస్యాస్తాం సుదతీం, 'పయసి దంతస్య దృక' ఇతి త్రాదేశః, 'ఉగితశ్చే'లిజీప్, తాంప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా, విధాతుః, లలితాం సృష్టిం మధురనిర్మాణం, త్రియ మిత్యర్థః. అనుగతా, ఆపః యేషు తే, అనూపా నామ దేశాః 'ఋక్సూర్భూ పథామావక్' ఇతి అప్రవృత్తయః సమాసాంతః. 'ఉదనోదేశ' ఇత్యుకారాదేశః లేమం రాజ్ఞ అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య, భూయః పునః, జగాద ఉవాచ.

భావము — అంతట సునంద కమలమధ్యమనందలి కాంతింబంటిబంగారుచాయగల దేహమును అధికమైన రూపమును నద్వైతియు మంచికల్లువరుసయందు గలిగి బ్రహ్మచేత మనోజ్ఞురాలుగా సృజియింపఁబడిన యిందుమలిని అనూపదేశాధీశునిముందఁజేరి లీసుకొనిపోయి చెప్పిన దేమనిన.

శ్లో. సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహు
రష్ట్రాదశద్వీపనిఖాతయూపః,
అనన్యసాధారణరాజశబ్దః
బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః.

పదచ్ఛేదము — సంగ్రామనిర్విప్లవహస్తబాహుః, అష్టదశద్వీపనిఖాతయూహః, అనన్యసాధారణరాజశబ్దః, బభూవ, యోగీ, కిల, కార్తవీర్యః.

అర్థము. — సంగ్రామనిర్విప్లవహస్తబాహుః = సంగ్రామము = యుద్ధములయందు, నిర్విప్లవ = అనుభవించుట, బభూవ, సహస్ర = చేయు, బాహు = భుజములుగలవాడనిన, అష్టదశద్వీపనిఖాతయూహః = అష్టదశ = పదునెనిమిది, ద్వీప = ద్వీపములయందు, నిఖాత = నాటించిన, యూహః = యూహ స్తంభములుగల అనన్యసాధారణరాజశబ్దః = అనన్యసాధారణ = అన్యులకు సాధారణముగాక యుండెడి, రాజశబ్దః = రాజు ఆ నెడిశబ్దముగలవాడనిన, యోగీ = బ్రహ్మవిద్యావంతుడైన, కార్తవీర్యః = కార్తవీర్యుడనెడిరాజు, బభూవ కిల = ఆయెనుగదా.

అకాంక్ష. — బభూవ కిల = ఆయెనుగదా. కిల = ఎందుక? కార్తవీర్యః = కార్తవీర్యుడనెడిరాజు (అకర్తృశబ్దము) కార్తవీర్యునిగంభీరతః = కార్తవీర్యుడనెడిరాజెట్టివాడు? యోగీ = బ్రహ్మవిద్యావంతుడైనవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? అనన్యసాధారణరాజశబ్దః = అన్యులకు సాధారణముగాక యుండెడి రాజ నెడిశబ్దముగలవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? అష్టదశద్వీపనిఖాతయూహః = పదునెనిమిదిద్వీపములయందు నాటించిన యూహ స్తంభములుగలవాడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? సంగ్రామనిర్విప్లవహస్తబాహుః = యుద్ధములయందు అనుభవించుటచేసిన యెరుకులములు గలవాడు.

శబ్దరూపవచనములు. — సంగ్రామనిర్విప్లవహస్తబాహుః = సంగ్రామేషు నిర్విప్లాః సంగ్రామనిర్విప్లాః, సంగ్రామనిర్విప్లాః సహస్రం బాహువోయన్యః సంగ్రామ... బాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహునః. సంగ్రామ . బాహుశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. అష్టదశద్వీపనిఖాతయూహః = అష్టభిః ఆధిశః దశ అష్టదశ, అష్టదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః యూహాః. యేన సః, అష్ట... యూహః; యూహః, యూహే, యూహాః. అష్ట... యూహశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అనన్యసాధారణరాజశబ్దః = అన్యేషాం సాధారణః అన్యసాధారణః, అన్యసాధారణో న భవతీ త్వనన్యసాధారణః, రాజేశబ్దః రాజశబ్దః అనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యన్య సః, అనన్య... రాజశబ్దః; శబ్దః, శబ్దా, శబ్దాః. అనన్యసా... రాజశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. బభూవ - బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూవతాయా' మిత్యస్తాధ్ధాతో రకర్తృకా త్కర్తరి భూవే లిక్ చరన్వైవచే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యోగీ - యోగోఽస్మా స్తీలి యోగీ; యోగీ, యోగినా, యోగినః. యోగీశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. కిల = అన్య. కార్తవీర్యః - కృతవీర్య స్యావత్కం పునాః కార్తవీర్యః; కార్తవీర్యః, కార్తవీర్యా, కార్తవీర్యాః. కార్తవీర్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య.—సంగ్రామేతి. సంగ్రామేషు యుద్ధేషు నిర్విప్రాః అనుభూతాః సహస్రం బాహవో యస్య స తథోక్తః, యుద్ధా దన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః. అష్టాదశసు ద్విపేషు సఖితాః స్థాితాః యూపాః యేన స తథోక్తః, సర్వక్రతు యాశీశార్వభౌమ శ్రేష్ఠి భావః, జరాయజాదిసర్వభూతరంజనాత్, అన్యసాధానో నభవతి త్వనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యస్య తథోక్తః యోగీ బ్రహ్మవిద్యావా నిత్యర్థః, స కిల భగవతో దత్తా త్రేయా ల్లభయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః, కృతవీర్య స్వావత్యం ఘమాన్కర్తవీర్యో నామ రాజా, బభూవ కిల, ఆయం చాస్య మహిమా దత్తాత్రేయలబ్ధి వరప్రసాద ఇతి భారతే దృశ్యతే.

భావము.—ఎల్లపుడు రెండుభుజములుండినను యుద్ధకాలములయందు వేయి భుజములు కలిగినవానితో యుద్ధము చేయగలవాడగుచు, పదునెనిమిది ద్వీపములలాను అన్నియుజ్జములు చేసి ఎల్లభూములకును రాజై సమస్తజంతువుల సంహోషించుచుండేయట చేత నింతటిరాజు మఱియొకఁడు లేడను ప్రసిద్ధి కెక్కి దత్తాత్రేయుననుగ్రహము వలన బ్రహ్మజ్ఞాని యొకఁడైకార్తవీర్యుఁ డనెడిమహారాజు శూర్యమునం దుండెను.

శ్లో. అకార్యచింతాసమకాల మేవ
ప్రాదుర్భవం శ్చాపధరః పురస్తాత్,
అంతశ్శరీరే ష్వపి యః ప్రజానాం
ప్రత్యాదిదే శావినయం వినేతా.

3F

సదచ్చేదము.—అకార్యచింతాసమకాలం, ఏవ, ప్రాదుర్భవం, చాపధరః, పురస్తాత్, అంతశ్శరీరేషు, అపి, యః, ప్రజానాం, ప్రత్యాదిదేశ, అవినయం, వినేతా.

అర్థము.—వినేతా=శిక్షకుఁడైన, యః=ఏకార్తవీర్యాద్భుతుఁడు, అకార్యచింతా సమకాల మేవ = అకార్య=అసత్కార్యముయొక్క, చింతా=అలోచనకాలముతోడను, సమ=సమానమైన, కాలమేవ=కాలముగలుగునట్లుగానే, పురస్తాత్=ముందర, చాపధరః=ధనుర్ధారియైనవాడై, ప్రాదుర్భవం=అవిర్భవించినవాడగుచు, ప్రజానాం=జనులయొక్క, అంతశ్శరీరేషు=అంతఃకరణములయందలి, అవినయమపి=అపరాధమునున్న, ప్రత్యాదిదేశ=నివారించెనో.

అకాంక్ష.—ప్రత్యాదిదేశ=నివారించెనో. ఈ=ఎవఁడు? యః=ఏకార్తవీర్యాద్భుతుఁడు. కమపి=దేనిని? అవినయమపి=అపరాధమునున్న (సకర్తక...ము). శేషం=దేనియందలి? అంతశ్శరీరేషు=అంతఃకరణములయందలి. కాసాం=ఎవరియొక్క? ప్రజానాం=జనులయొక్క. కథంభూతస్య=ఎట్టివాడగుచు? ప్రాదుర్భవం=అవిర్భవించినవాఁడు.

దగును. కథంభూతిః=ఎట్టివాఁడే? చాపధరిః=ధనుర్ధా యైనవాఁడై. కుత్ర=ఎక్కడ? పురస్తాత్=ముందర. కథమేవ=ఎటులనే? అకార్యచింతాసమకాలమేవ = అనతార్కర్యము యొక్క అలోచనకాలములోదను సమానమైన కాలముగలగునట్లుగానే. యఃకథంభూతిః=ఏకార్థవీర్యుడు. డెట్టివాఁడు? విసేత=శిక్షకుడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు — అకార్యచింతాసమకాలం-కర్తుం యోగ్యం కార్యం, అప్రశస్తంచతత్ కార్యంచ అకార్యం. అకార్యస్య చింతా అకార్యచింతా, అకార్యచింతయా సమః అకార్యచింతాసమః, కాలః యస్మిన్కర్తృణితద్యుదాభవతితథా, అకార్య...కాలం క్రియావిశేషణమప్య. ప్రాదుర్భవత్ - ప్రాదుర్భవత్, ప్రాదుర్భవంతో, ప్రాదుర్భవంతః ప్రాదుర్భవచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. చాపధరిః - ధరతీరిధరః, చాపవ్య ధరిః చాపధరిః; ధరిః, ధరా, ధరాః. చాపధరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పురస్తాత్-అప్య. అంతశ్శరీరేషు, అంతర్గతానిచ తానిశరీరాణిచ అంతశ్శరీరాణి, లేఘఅంతశ్శరీరేషు; శరీరే, శరీరయోః, శరీరేషు. అంతశ్శరీరశబ్దః అ, న, స, బ. అపి-అప్య. యః-యః, యా, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజాయాః-యః, యా, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ప్రత్యాదిదేశ-ప్రత్యాదిదేశ, యాః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆ, ప్రీ, ప, బ. ప్రత్యాదిదేశ-ప్రత్యాదిదేశ, ప్రత్యాదిదేశతుః, ప్రత్యాదిదేశతుః. ప్రతిఆత్ ఏతద్దయత్రార్థకాత్ దిశ అతిస్పష్టన ఇత్యస్తాధాతో నృకర్తృకాత్కర్తృ భూతేఽట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అవినయం-వినయస్య విరోధీ అవినయః, తం అవినయం; అవినయం, అవినయా, అవినయాత్. అవినయశబ్దః అ, పు, ద్వీ, ఏ. విసేతా-విసేతా, అనేతారా, విసేతారి. విసేత్యశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అకార్యేతి. విసేతాశిక్షకః, యః కార్తవీర్యః, అకార్యస్య అనతార్కర్యస్య చింతయా కరిష్యామితి బుద్ధ్యా సమకాల మేకకాల మేవయథాతథా, పురస్తాదగో, చాపధరి, ప్రాదుర్భవత్ సత్, ప్రజానాం, 'ప్రజా స్యాత్సంతతోజన్' ఇత్యమరి. అంతశ్శరీరేషు అంతఃకరణేషు, శరీరశబ్దేన మనఃప్రద్రయం లక్ష్యతే. అవినయ మవరాధ మపి ప్రత్యాదిదేశ మానసావరాధ మపి నివారయామానేత్వర్థః. అన్యేతువాక్పాయావరాధమాత్రప్రతికర్తార ఇతి భావః.

భావము.—మఱియు అకార్యవీర్యుడును జనులు దుష్కార్యములఁ దలఁచునపుడే వారిని ధనుర్ధరుఁడగుచు ప్రత్యక్షమై శిక్షించుటచే వాణిట్టికలంపే పుట్టనటులఁ జేసెను.

శ్లో. జ్యాబంధనిష్పందభుజేన యస్య
వినిశ్చస్యద్వక్త్రపరంపరేణ,

కారాగృహే నిర్జితవాసవేన
లంకేశ్వరేణోషిత మాప్రసాదాత్.

౪౦

పదచ్ఛేదము.—జ్యాబంధనిష్పందభుజేన, యస్య, వినిశ్చయద్వక్త్రపరంపరేణ, కారాగృహే, నిర్జితవాసవేన, లంకేశ్వరేణ, ఉషితం, ఆప్రసాదాత్.

అర్థము.—జ్యాబంధనిష్పందభుజేన-జ్యా = అల్లచేతనైన, బంధం=కట్టుటచేత, నిష్పందం=నిశ్చలములైన, భుజేన=బాహువులుగల, వినిశ్చయద్వక్త్రపరంపరేణ-వినిశ్చయం = నిట్టూర్పువాయువులను విడుచుచుండెడి, వక్త్ర=ముఖములయొక్క, పరంపరేణ=పంక్తి గలైన, నిర్జితవాసవేన-నిర్జితం=జయించబడిన, వాసవేన=దేవేంద్రుడుగల, లంకేశ్వరేణ =రావణాసురుచేత, యస్య=నికార్తవీరునియొక్క, కారాగృహే=బంధనాగారము నందు, ఆప్రసాదాత్=అనుగ్రహపర్యంతము, ఉషితం=ఊడుటయో.

అకాంక్ష.—ఉషితం=ఊడుటయో. కేన=ఎవచేత? లంకేశ్వరేణ=రావణాసురునిచేత, 'లంకేశ్వరేణ' అనెడికృతీయాంతకర్తృపదమును, 'ఉషితం' అనెడికారకక్రియాపదమునున్నవి గనుక భావే ప్రయోగము. కదా=ఎపుడు? ఆప్రసాదాత్=అనుగ్రహపర్యంతము. కస్మిక్=దేవీయందు? కారాగృహే=బంధనాగారమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య=నికార్తవీరునియొక్క. లంకేశ్వరేణకథంభూలేన=రావణాసురుండెట్టివాడు? నిర్జితవాసవేన=జయించబడినదేవేంద్రుడుకలవాడు. పునఃకథంభూలేన=ఇంకయునెట్టివాడు? వినిశ్చయద్వక్త్రపరంపరేణ=నిట్టూర్పువాయువులను విడుచుచుండెడి ముఖములయొక్కపంక్తి గలైనవాడు. పునఃకథంభూలేన=ఇంకయునెట్టివాడు? జ్యాబంధనిష్పందభుజేన=అల్లచేతనైనకట్టుటచేత నిశ్చలములైన బాహువులు కలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—జ్యాబంధనిష్పందభుజేన-జ్యాయా బంధః జ్యాబంధః, జ్యాబంధేన నిష్పందాః జ్యాబంధనిష్పందాః, జ్యాబంధనిష్పందాః భుజాః యస్య సః, జ్యా...భుజః, లేన జ్యాబం...భుజేన; భుజేన, భుజాభ్యాం, భుజైః. జ్యాబం...భుజశబ్దః అ, పు, కృ, వి. యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్చట్టి ద, పు, ష, వి. వినిశ్చయద్వక్త్రపరంపరేణ-వక్త్రాణాం పరంపరా-వక్త్రపరంపరా, వినిశ్చయదేవక్త్రపరంపరాయస్య సః వినిశ్చయద్వక్త్రపరంపరః, లేన విని..పరంపరేణ; పరంపరేణ, పరంపరభ్యాం, పరంపరైః. విని...పరంపరశబ్దః అ, పు, కృ, వి. కారాగృహే-కారేతిగృహంకారాగృహం, తస్మిక్ కారాగృహే; గృహే, గృహయోః, గృహేషు. కారాగృహశబ్దః అ, న, స, వి. నిర్జితవాసవేన-నిర్జితః వాసవో యేన సఃనిర్జితవాసవః, లేననిర్జితవాసవేన; వాసవేన, వాసవాభ్యాం, వాసవైః, నిర్జితవాసవశబ్దః అ, పు, కృ, వి. లంకేశ్వరేణ-

అంకాదుః ఈశ్వరః లంకేశ్వరః, తేన లంకేశ్వరేణః, ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరైః. లంకేశ్వరశబ్దః ఆ, పు, శ్చ, ఏ ఉషితా-ఉషితం, ఉషితే, ఉషితాని. ఉషితశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఆ ప్రసాదాత్-ప్రసాదవర్ణంతమా ప్రసాదాత్, అవ్యయ భావమవ్యయం.

వ్యాఖ్య.—జ్యోబంధేతి. జ్యోమామూర్త్యాన బంధేన నిష్పందా నిశ్చేష్టాః భుజాః యస్య తేన జ్యోబంధోవరోధాత్ దీర్ఘం విశిష్టతత్త్వేణాం ముఖానాం సరూపరాదశముఖీ యస్య తేన నిష్టతః వాసవో యేన తేన, ఇంద్రనిజయినా, ఇంద్రావయోఽవ్యయ సేన జిత్రానూ ఏవేతిభావః. లంకేశ్వరేణ దిశాన్వేర. యస్య కార్తవీర్యస్య, కారాగృహే బాధనాకారే, 'కారాస్యాస్పృహలయ' ఇత్యయః. ఆ ప్రసాదా మనుగ్రహవర్ణంతో, ఉషితం స్థితం, నపునకే భావే త్తే, ఏతత్ప్రసాదమేవ మోక్షోపాయః స చక్షాత్ర మితి భావః.

భావము.—ఇంద్రియకాక యాకార్తవీర్యము జేపేద్రుని జయించిన రావణుని తనవంటివారితో ముద్దకట్టు గట్టి ఆతఃపాదనపదినోళ్లతో ఎగతాళిసములను విడుచుచునుండగ వెలుసాలయం దుంచి శివులు కనకరముతో విడిచి పెట్టినాడు.

శ్లో. తస్యాన్వయే భూవతి రేష జాతః
ప్రతీప ఇత్యాగమవృద్ధనేవీ,
యేన శ్రియ సంశ్రయదోషరూఢం
స్వభావలోలే త్యయశః ప్రమృష్టమ్.

౪౦

పదచ్ఛేదము.—తస్య, అన్వయే, భూవతి, ఏషః, జాతః, ప్రతీపః, ఇతి, ఆగమవృద్ధనేవీ, యేన, శ్రియః, సంశ్రయదోషరూఢం, స్వభావలోలా, ఇతి, అయశః, ప్రమృష్టమ్.

అర్థము.—ఆగమవృద్ధనేవీ-ఆగమవృద్ధఃకాశ్చర్యస్థులను, నేవీ=నేవించుచుండేడి, ప్రతీపః=ప్రతీపుడనెడి, ఏషః=ఈ, భూవతి=రాజు, తస్య=ఆకార్తవీర్యునియొక్క, అన్వయే=వంశమందు, జాతః=పుట్టెను. యేన=ఏ ప్రతీపరాజుచేత సంశ్రయదోషరూఢం-సంశ్రయ=ఆశ్రయభూతుడయినపురుషునియొక్క, దోష=వ్యసనాదిదోషములచేత, రూఢం=పుట్టిన, శ్రియః=లక్ష్మీయొక్క, స్వభావలోలే=స్వభావము చేతచంచలమైనదిలనెడి, అయశః=పక్షిర్నిర్మితం, ప్రమృష్టం=పోగొట్టబడెనో.

అకాంక్ష.—ప్రమృష్టం=పోగొట్టబడెనో. కేన=ఏమనిచేత? యేన=ఏ ప్రతీపరాజుచేత, ఏ=విడి? అయశః=పక్షిర్నిర్మితం...ము). కథంభూలేతి=ఎట్టిదిఅనెడి? స్వభావ

లోలేతి=స్వభావముచేత చంచలము యని యనెడి. స్వామి=ఎవలెయొక్క? శ్రియః=లక్ష్మియొక్క. పునఃకంఠాశం=మళ్ళింపుకొనినది? సంశ్రయదోషరూఢం=ఆశ్రయభూమి: కలయిన పునఃపరియొక్క వ్యవహారములచేతపుట్టినది. బాహి=పుటైనది. కః=ఎవడు? విషభూపతిః=ఈ గాఢ (అకర్షక...)ము. కస్తిక=దేవియును? అన్వయే=వంశమునందు. కన్య=ఎవరియొక్క? తన్య=ఆకారవీర్యునియొక్క. విషభూపతికథంభూతః=ఈరాజెట్టివాడు? ప్రతీపఇతి=ప్రతీపుడనెడివాడు. పునఃకంఠాశః=ఇంకయునెట్టివాడు? ఆగమవృద్ధనేమి=కాస్త్రువులను నేనించుచుండెడివాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తన్య-తన్య, తయోః, లేమాం. తచ్చట్టి ద, పు, మ, ఏ అన్వయే - అన్వయే, అన్వయయోః, అన్వయేషు. అన్వయశబ్దః ఆ, పు, న, ఏ. భూపతిః-భూమి పతిః భూపతిః; భూపతిః, భూపతీ, భూపతయః. భూపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఏమః-ఏమః, ఏతా, ఏతే. ఏతచ్చట్టి ద, పు, ప్ర, ఏ. బాహి-బాహి, బాహి, బాహి. బాహిశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతీపః-ప్రతీపః, ప్రతీపా, ప్రతీపాః. ప్రతీపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఇతి-అప్య. ఆగమవృద్ధనేమి ఆగమైః పృథ్వా ఆగమవృద్ధా, ఆగమవృద్ధాకే సేవకఇతి ఆగమవృద్ధనేమి; సేవీ, సేవినా, సేవినః. ఆగ... సేవీశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. మేవ-మేవ, మూర్ధ్వాం, మైః. మచ్చట్టి ద, పు, త్ప, ఏ. శ్రియః-శ్రియాః, శ్రియః, శ్రియోః, శ్రియాం, శ్రియాం క్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, మ, ఏ. సంశ్రయదోషరూఢం-సంశ్రయస్య దోషః సంశ్రయదోషః, సంశ్రయదోషైః రూఢం సంశ్రయదోషరూఢం; రూఢం, రూఢే, రూఢాని. సంశ్ర...రూఢశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. స్వభావలోలా-స్వభావేన లోలా స్వభావలోలా; లోలా, లోలే, లోలాః. స్వభావలోలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇతి-అప్య. ఆయశః, అప్రశస్తం యశః ఆయశః; ఆయశః, ఆయశసీ, ఆయశాంసి. ఆయశశబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. ప్రమృష్టం-ప్రమృష్టం, ప్రమృష్టే, ప్రమృష్టాని. ప్రమృష్టశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తస్మేతి. ఆగమవృద్ధనేమి శ్రుతవృద్ధనేమి, ప్రతీప ఇతిభ్యాక ఇతి శేషః. విషభూపతిః, తన్య కా ర్తవీర్యస్య, అన్వయేవంశే, బాహి, యేనప్రతీపేన, సంశ్రయస్య ఆశ్రయస్య పునః దోషైః వ్యవహారిభిః, రూఢం ఉత్పన్నం, శ్రియః సంబంధి స్వభావలోలా ప్రకృతిచంచలా ఇత్యేవం రూపం, ఆయశః దుష్ప్రితి, ప్రమృష్టం నిరస్తం, దుష్టాశ్రయత్వాగతీలాయాః శ్రియాః ప్రకృతిచాపలప్రవాహి మూఢాన పరికల్పిత ఇత్యర్థః. అయం తు దోషరాహిత్యా న్న కదాచి ది శ్రియా త్యజ్యత ఇతి భావః.

భావము.—ఈ ప్రతీపుడనెడిరాజు ఆకారవీర్యునివంశమునందు బుట్టి పెద్దల నేనించుచు లక్ష్మికి అనిష్టము లయినజూదము, పానము, పృథిచారము, కాఠిన్యము, దురస్థాని

కారము చూసెను వ్యసనములకు నొక కాలమునందు నైన ఆ శ్రయభూతుఁ డయినవాఁడు కాఁడు.

శ్లో. ఆయోధనే కృష్ణులెంత సహాయ
మవాప్య యః క్షత్రియకాళరాత్రిమ్,
ధారాం శీతాం రామపరశ్వసన్
సంభావయ క్షుల్పపత్రసారామ్.

౪౨

పదచ్ఛేదము. — ఆయోధనే, కృష్ణుగతి, సహాయం, అవాప్య, యః, క్షత్రియకాళరాత్రిమ్, ధారాం, శీతాం, రామపరశ్వసన్, సంభావయతి, ఉత్పలపత్రసారామ్.

అర్థము. — యః = ఏ ప్రతీకరాజు, ఆయోధనే = ముంధమునందు, కృష్ణుగతి = అగ్నిని, సహాయం = సహాయభూతునిగా, అవాప్య = పొంది, క్షత్రియకాళరాత్రిం = క్షత్రియ = క్షత్రియులకు, కాళరాత్రిం = సంహారరాత్రియైన, రామపరశ్వసన్ = రామ = పరశురామునియొక్క, పరశ్వసన్ = గొడ్డయొక్క, శీతాం = తీక్షణమైన, ధారాం = ముఖమును, ఉత్పలపత్రసారాం = ఉత్పల = కలువయొక్క, పత్ర = పత్రముయొక్క, సారాం = బలమువంటిబలము కలిగినదానినిగ, సంభావయతి = తెలియుచున్నాఁడో.

అకాంక్ష. — సంభావయతి = తెలియుచున్నాఁడో. కః = ఎవఁడు? యః = ఏ ప్రతీకరాజు. కాం = చేరిన? ధారాం = ముఖమును (సకర్త క...ము) కథంభూతాం = ఎట్టిదానినిగ? ఉత్పలపత్రసారాం = కలువయొక్క పత్రముయొక్క బలమువంటిబలముగలదానినిగ, ధారాం = కథంభూతాం = ముఖమెట్టిది? శీతాం = తీక్షణమైనది కస్య = చేరియొక్క? రామపరశ్వసన్ = పరశురామునియొక్క గొడ్డయొక్క. పునఃకథంభూతాం = ఇంకయునెట్టిది? క్షత్రియకాళరాత్రిం = క్షత్రియులకు సంహారరాత్రియైనది. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? అవాప్య = పొంది. కథంభూతం = ఎట్టిదానినిగ? సహాయం = సహాయభూతునిగ. కం = ఎవని? కృష్ణుగతి = అగ్నిని. కస్మిన్ = చేరియందు? ఆయోధనే = ముంధమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు — ఆయోధనే - ఆయోధనే, ఆయోధనయోః, ఆయోధనేః. ఆయోధనశబ్దః ఆ, న, స, ఏ. కృష్ణుగతి - కృష్ణ గతి ర్ధ్వన్యసః కృష్ణగతిః, తం కృష్ణగతిం; కృష్ణగతిం, కృష్ణగతీ, కృష్ణగతీః. కృష్ణగతిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. సహాయం - సహాయం, సహాయా, సహాయాః. సహాయశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అవాప్య - ల్యబంతమప్య. యః - యః, యా, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. క్షత్రియకాళరాత్రిం - క్షత్రియాగాం కాళరాత్రిః క్షత్రియ కాళరాత్రిః, తాం క్షత్రియకాళరాత్రిం; కాళ

రాలిం, కాళరాత్రి, కాళరాత్రి: క్రియకాళరాత్రిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ధారాం-
ధారాం, ధారే, ధారాః. ధారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శిథాం-శిథాం, శిలే, శిథాః.
శిథాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. రామపరశ్వధస్య-రామస్య పరశ్వధః రామపరశ్వధః, పస్య
రామపరశ్వధస్య; పరశ్వధస్య, పరశ్వధయోః, పరశ్వధానాం. రామపరశ్వధశబ్దః ఆ,
పు, మ, ఏ. సంభావయతి-సంభావయతి, సంభావయతే, సంభావయంతి. సమ్ పూర్వ
కాల్ 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మా ణ్ణాంతాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తృవర్తమానేలట్ పర
వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంః. ఉత్పలవత్రసారాం-ఉత్పలస్య వత్రం ఉత్పల
వత్రం, ఉత్పలవత్రస్య సార ఇవ సారో యస్యాస్తా ఉత్పలవత్రసారా,తాం ఉత్ప
లవత్రసారాం; సారాం, సారే, సారాః ఉత్పలవత్రసారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అయోధన ఇతి. యః ప్రతీతిః అయోధనే యుద్ధే, 'యద్ధ మా
యోధనం జన్య' మిత్యమరః. కృష్ణగతిం కృష్ణవర్ణానమగ్నిం, నహాయ మవాభ్య, క్రిత్రి
యాణాం కాళరాత్రిం, సంహరరాత్రి మిత్యర్థః. రామపరశ్వధస్య కామదగ్న్యపరశోః,
'ద్వయోః కుతారస్వధితిః పరశ్వధ' ఇత్యమరః. శిథాం శీఘ్రం, ధారాం
ముఖం, 'ఖడ్గాదీనాం చ నిశితమఖే ధారా ప్రక్షిరితే'తి విశ్వః. ఉత్పలవత్రస్య సార
ఇవ సారో యస్యాస్తా తథాభూతాం, సంభావయతి మన్యతే ఏకస్మిన్ జగీషయా
అగతాక్ రిక్తాక్ స్వయమేవ ఛక్యమితి భగవతా వైశ్వానరేణ దత్తవరోఽయం
రాజా దహ్యంతే తథాగతా శ్శత్రవ ఇతి భారతీకథాఽత్రామసంధేయా.

భావము.—ఈరాజా యుద్ధమునందు అగ్నిప్రసాదమును బొంది క్రియ
నాశకుడైనపరశురామునితీక్షణమైన గొడ్డలదెబ్బను లక్ష్యపెట్టినవాడు కాఁడు.

శ్లో. అ స్యాంకలక్షీ ర్భవ దీర్ఘ బాహా
ర్తాహిష్ఠతీవప్ర నితంబకాంచీమ్,
ప్రాసాదజాలై ర్జలవేణిరమ్యాం
రేవాం యది ప్రేక్షితు మస్తి కామః.

౪౩

పదచ్ఛేదము.—అస్య, అంకలక్షీః, భవ, దీర్ఘ బాహాః, మాహిష్ఠతీవప్రనితం
బకాంచీం, ప్రాసాదజాలైః, జలవేణిరమ్యాం, రేవాం, యది, ప్రేక్షితుం, అస్తి, కామః.

అర్థము.—దీర్ఘ బాహాః-దీర్ఘ=దీర్ఘములైన, బాహాః=భుజములుగల, అస్య=
ఈ ప్రతీపరాజానకు, అంకలక్షీః-అంక=తోడయందలి, లక్షీః=లక్షీదేవి, భవంకమ్ము. మా
హిష్ఠతీవప్రనితంబకాంచీం-మాహిష్ఠతీపట్టణముయొక్క, వప్ర=ప్రాకార
మనెడు, నితంబంకటిమకృచ్ఛాగమనకు, కాంచీ=పట్టణమైన, జలవేణిరమ్యాం=జల

దైనను? ప్రియదర్శనోఽప్రితికరమైనదర్శనముకలవాడైనను. కథం = ఎట్లు? ప్రకాశం = మిక్కిలి.

శబ్దరూపసమాసములు. — తస్మాః = తస్మాత్, తయోః. తాసాం. తచ్చబిః ద, శ్రీ, ప, ఏ. ప్రకాశం = క్రియాశేషణమవ్య. ప్రియదర్శనః = ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియదర్శనః; దర్శనః, దర్శనా, దర్శనాః. ప్రియదర్శనశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ న-ఆవ్య. సః = సః, తా, లే. తచ్చబిః ద, పు, ప్ర, ఏ. క్షీణశః-క్షీత్యాః-ఈశః క్షీణశః; ఈశః, ఈశా, ఈశాః. క్షీణశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. రుచయ-రుచ్యై, రుచయ. రుచిభ్యాం, రుచిభ్యః. రుచిశబ్దః ఇ, శ్రీ, చ, ఏ. బభూవ-బభూవ, బభు వతుః, బభూవుః. 'భూవ' త్రాయ' మిక్ష్ణస్తాధ్ధాలోఽకర్తృక క్కర్తృభూతే బ్ త్ వరస్యైవదే ప్రగమపురుషైకవనాంశం. శరశ్చిమృష్టైంబుధరోఽరోధః-శరదా ప్రమృష్టై శరశ్చిమృష్టై, ధరంతీతి ధరాః, అంబానాం ధరాః అంబుధరాః, అంబుధరైః ఉఽరోధః అంబుధరోఽరోధః, శరశ్చిమృష్టైః అంబుధరోఽరోధః యస్య సః శరశ్చి... రోధః; ఉఽరోధః, ఉఽరోధా, ఉఽరోధాః. శరశ్చి... ఉఽరోధశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. శశీ-శశోఽస్యాస్తీతి శశీ; శశీ, శశినా, శశినః. శశీశబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. వర్యాప్తకళః-వర్యాప్తాః కళాః యస్యసః వర్యాప్తకళః; కళః, కళౌ, కళాః. వర్యాప్తకళశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. నభిన్యాః-నభిన్యాః, నభిన్యోః, నభినీవాం. నభినీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప, ఏ.

వాఖ్యా. — తస్మా ఇతి. ప్రకాశం ప్రియం ప్రితికరం దర్శనం యస్య సోఽదర్శనీయోఽపీత్యర్థః. సః క్షీణశః శరదా ప్రమృష్టైంబుధరోఽరోధః నిరస్తమేఘావరణి వర్యాప్తకళః పూర్ణకళః, శశీ నభిన్యా ఇవ తస్మా ఇందుమత్యా రుచయే న బభూవ రుచిం నాదీజన దిశ్యర్థః. లోకో భిన్నరుచి రితి భావః.

భావము. — ఈ ప్రతివరాణా మూడ సొంపు మీఱియుండియు శరదృతువునందు మేఘచ్ఛన్నము గాక యిం పారినపూర్ణిమచంద్రుని కమలలత యొల్లనిచందమున నతని నిందుమతి ఇచ్చయింపక పోయెను.

శ్లో. సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణ
ముద్దిశ్య లోకాంతరగీతకీర్తిమ్,
ఆచారపూతోభయవంశదీపం
శుద్ధాంతరయ్యై జగదే కుమారి.

౪౫

పదచ్ఛేదము. — సా, శూరసేనాధిపతిం, సుషేణం, ఉద్దిశ్య, లోకాంతరగీతకీర్తిమ్, ఆచారపూతోభయవంశదీపం, శుద్ధాంతరయ్యై, జగదే, కుమారి.

పంచేత్యక్తశ్చభయపక్షవర్షిర్వాహః శూనేనానా దేశానామధిపతిః సుఖేణ నామ
 వృశం ఉద్దిశ్యతీతిహామ తద్ధాతవత్కృతాత్యుపాధికమా, కర్తవ్యోఽతిధీరికీవ,
 సా మహాః జగదే ఉక్తా, 'తద్ధాతవ్యాచారోధత్సే'త్యుక్తాః.

భావము.—స్వగ్రాహకములయందును వ్యాపించినకీర్తినిగల సదాచారముచే
 పవిత్రము లయినతద్విధంబులముఖ్యయంతశములను ప్రకాశింపజేయునట్టి శూనేన
 దేశాధిపుఁ డయిననుషేణునిపయముగ ద్వారపాలకురాయని సువంద ఇందునుతనిఁ
 గూర్చి పలికెను.

శ్లో. నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్ఞా
 గుణై ర్య మాశ్రిత్య పరస్పరేణ,
 సిద్ధాశ్రమం శాంతం చ వైత్య సత్వైః
 నైసర్గికోఽపుష్పతస్సృజే విరోధః.

౪౬

పదచ్ఛేదము.—నీపాన్వయః, పార్థివః, ఏషః, యజ్ఞా, గుణైః, యం ఆశ్రిత్య,
 పరస్పరేణ, సిద్ధాశ్రమం, శాంతం, ఇవ, ఏత్య. సత్వైః, నైసర్గికః, అని, ఉత్సృజే,
 విరోధః.

అర్థము.—యజ్ఞా=యథావిధిగా యాగము చేసిన, ఏషః=ఈ, పార్థివః=ఈ షేణ
 రాజు, నీపాన్వయః=నీప=నీపరాజులయొక్క, అన్వయః=సంకముగలిగినవాడు, యం=
 ఏనుషేరాజును, ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి, గుణైః=జ్ఞానమనాదిగు
 ప్రసన్నమును, సిద్ధాశ్రమం=ఋష్యాశ్రమమును, ఏత్య=పొంది, సత్వైః=గజనింహాది
 జంతువులచేతనువలె, నైసర్గికోఽపి=స్వాభావికమైనను, పరస్పరేణ=ఆశ్రయముచేకనైన,
 విరోధః=వైరము, ఉత్సృజే=విడువబడెనో.

అకాంక్ష.—ఉత్సృజే=విడువబడెనో. కైః=వేరిచేత? గుణైః=జ్ఞానమనాదిగు
 ణములచేత. కః=ఏది? విరోధః=వైరము (కర్తవ్య ..ము). కేవ=దేరిచేత? పరస్పరేణ=ఆ
 న్యోన్యముచేత. కథంభూతోపి=ఎట్టిచైనను? నైసర్గికోపి=స్వాభావికమైనను కైరివ=వేరిచే
 తవలె? సత్వైః=గజనింహాదిజంతువులచేతవలె. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఏత్య=పొంది. కం=
 దేనిని? సిద్ధాశ్రమం=ఋష్యాశ్రమమును. సిద్ధాశ్రమంకథంభూతం=ఋష్యాశ్రమమెట్టిది?
 శాంతం=ప్రసన్నమైనది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి. కం = ఎవనిని?
 యం=ఏనుషేరాజును? నీపాన్వయః=నీపరాజులసంకముగలవాడు. కః=ఎవఁడు? ఏషః
 పార్థివః=ఈనుషేణరాజు (అర్చక...ము). ఏషఃపార్థివఃకథంభూతః=ఈనుషేణరాజు
 ట్టివాఁడు? యజ్ఞా=యథావిధిగా యాగము చేసినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—నీపాన్వయః-నీపానా మన్వయో యన్వయః నీపాన్వయః; అన్వయః, అన్వయా, అన్వయాః. నీపాన్వయశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. పార్థివః-పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః; పార్థివః, పార్థివో, పార్థివాః. పార్థివశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. విదః-విదః, విదో, విదే విశచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, వి. యశ్వా-ఇప్తవానియశ్వాః; యశ్వా, యశ్వనో, యశ్వనః. యశ్వనశబ్దః న, పు, ప్ర, వి. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. యం-యం, యో, యోః. యచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, వి. ఆశ్రిత్య - ల్యబంతుమన్య. పరస్పరేణ - పరస్పరేణ, పరస్పరాభ్యాం, పరస్పరైః. పరస్పరశబ్దః ఆ, పు, త్వు, వి. సిద్ధాశ్రమం - సిద్ధానా మాశ్రమః సిద్ధాశ్రమః, తం సిద్ధాశ్రమం; ఆశ్రమం, ఆశ్రమా, ఆశ్రమాః. సిద్ధాశ్రమశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. శాంతం-శాంతం, శాంతో, శాంతాః. శాంతశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. ఇవ-అప్య. ఏత్య-ల్యబంతుమన్య. సత్వైః - సత్వేన, సత్వాభ్యాం, సత్వైః. సత్వశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. నైసర్గికః-నిసర్గేణ నిర్వృత్తః నైసర్గికః; నైసర్గికః, నైసర్గికా, నైసర్గికాః. నైసర్గికశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. అపి-అప్య. ఉత్సస్పృశే-ఉత్సస్పృశే, ఉత్సస్పృశాతే, ఉత్సస్పృశితే. ఉత్సస్పృశాత్ 'సృజవిసర్గ' ఇత్యస్తాధాతో స్పృశర్తకాత్కర్తణి భూతే లిట్ ఆత్మ నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విరోధః-విరోధః, విరోధా, విరోధాః. విరోధశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్యా.—నీపేతి. యశ్వావిధివదిన్వవాక్, 'సుయజో ర్జ్వని' విధి ఉన్విన్ ప్రత్యయః, 'యశ్వా తు విధి నేప్తవా' నిత్యమరః ఏష పార్థివః, నీపానా మన్వయో యస్యేతి నీపాన్వయః, నీపవంశజః, యంసుషేణం, ఆశ్రిత్య, గుణైః జ్ఞానమానాదిభిః, శాంతం ప్రసన్నం, సిద్ధాశ్రమం ఋష్యశ్రమం, ఏత్య ప్రాప్య, సత్వైః గజ సింహాదిభిః ప్రాణిభిరివ, నైసర్గికః స్వాభావికోఽపి పరస్పరేణ విరోధః, ఉత్సస్పృశే త్యక్షః.

భావము.—కాశ్రుప్రకారము యజ్ఞములను తేసిననీపవంశస్థుడయినఈరాజు నందు మహద్బలయాశ్రమములలో ఏనుగు సింహము మొదలయినజంతువులు వాని యొక్క సహజమయిన ద్వేషమును విడిచియుండెడిరీతి జ్ఞానము మానము మొదలయిన గుణములు వానిస్వాభావికమయిన వైషమ్యమును వదలనవి. జ్ఞానముండెడితావున మానము, విశ్వరూపముండెడితావున దాత్మత్వము, ఈలాగున నొక సుగుణముండెడి వ్యక్తియందు చుటియుంక సుగుణము సాధారణముగ నుండుట లేదు. (రాజు సకలగుణసంపన్నుడని భావము.)

శ్లో. య స్యాత్త గేహే నయనాభిరామా
కాంతి ర్హిమాంశో రివ సన్నివిష్టా,

హర్ష్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు
తేజోవిషహ్యం రిపుమందిరేషు.

౪౭

పదచ్ఛేదము.—యస్య, ఆత్మగేహే, నయనాభిరామా, కాంతిః, హిమాంశోః, ఇవ, సన్నివిష్టా, హర్ష్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు. తేజః, అపహ్యం, రిపుమందిరేషు.

అర్థము.—హిమాంశోః=చంద్రునియొక్క, కాంతిః=వెన్నెలవలె, నయనాభిరామా - నయన=నేత్రములకు, అభిరామా = మనోహరమైన, యస్య = ఏనుషేణ రాజయొక్క, కాంతిః = కాంతి, ఆత్మగేహే = స్వభవనమందు, సన్నివిష్టా=సంబంధించినదో, అపహ్యం=సహించుటకు నశక్యమైన, తేజః=చరాక్రమమో, హర్ష్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు - హర్ష్య=ఉప్పగిలయొక్క, అగ్ర = కొనలయందు, సంరూఢః పుట్టిన, తృణ=తృణములయొక్క, అంకురేషు=మొలకలుగలిగిన, రిపు మందిరేషు=శత్రునగరములయందు, సన్నిష్టం = సంబంధించినదో.

అలంకారము.—సన్నివిష్టం=సంబంధించినదో. కిం=ఏదియు? తేజః=చరాక్రమము (అకర్త...ము). కేషు=దేనియందు? రిపుమందిరేషు=శత్రునగరములయందు. రిపుమందిరేషుకథంభుః=తేషు=శత్రునగరములెట్టివి? హర్ష్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు=ఉప్పరిగెలయొక్క కొనలయందు పుట్టినతృణముల మొలకలుగలిగినవి. తేజఃకథంభుః=చరాక్రమమెట్టిది? అపహ్యం=సహించనశక్యమైనది. సన్నివిష్టా=సంబంధించినదో. కాం=ఏది? కాంతిః=కాంతి (అకర్త...ము) కస్మిన్=దేనియందు? ఆత్మగేహే=స్వభవనమందు. కన్య=ఎవనియొక్క? యస్య=ఏనుషేణరాజయొక్క. కాంతిఃకథంభుః=కాంతియెట్టిది? నయనాభిరామా=నేత్రములకు మనోహరమయినది. అనగా దర్శనీయమయినది. కేవ=ఏదివలె? కాంతిః=వెన్నెలవలె. కన్య=ఎవనియొక్క? హిమాంశోః=చంద్రునియొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్చట్టః ద, పు, ష, వి. ఆత్మగేహే-ఆత్మనః గేహః ఆత్మగేహః, తస్మిన్ ఆత్మగేహే; గేహే, గేహయోః, గేహేషు. ఆత్మగేహశబ్దః ఆ, పు, న, వి. నయనాభిరామా-నయనయోఃఅభిరామా నయనాభిరామా; అభిరామా, అభిరామే, అభిరామాః. నయనాభిరామాశబ్దఃఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. కాంతిః-కాంతిః, కాంతీ, కాంతయః. కాంతిశబ్దః ఇ, శ్రీ, ప్ర, వి. హిమాంశోః-హిమాః అంశవోయస్య సః హిమాంశోః, కన్యహిమాంశోః; హిమాంశోః, హిమాంశోః, హిమాంశునాం. హిమాంశశబ్దః ఉ, పు, ష, వి. ఇవ-అవ్య. సన్నివిష్టా-సన్నివిష్టా, సన్నివిష్టాః. సన్నివిష్టాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. హర్ష్యాగ్ర

సంరూఢకృణాంకురేఘ - హర్ష్యాణాం ఆగ్రాణి హర్ష్యాగ్రాణి, హర్ష్యాగ్రేఘ సంరూఢాః
హర్ష్యాగ్రసంరూఢాః, తృణానాం అంకురాః తృణాంకురాః, హర్ష్యాగ్రసంరూఢాః
తృణాంకురాః విష తాని హర్ష్యా...కురాణి, లేఘ హర్ష్యా...కురేఘ; అంకురే, అంకు
రయోః, అంకురేఘ. హర్ష్యా...అంకురశబ్దః ఆ, న, న, బ. లేజః-లేజః, లేజసీ, లేజాంసి.
లేజశబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. అవిషహ్యం-విశేషేణ సోఢుం శక్యం విషహ్యం, విషహ్యం
న భవతి త్యవిషహ్యం; అవిషహ్యం, అవిషహ్యే, అవిషహ్యసి. అవిషహ్యశబ్దః ఆ, న,
ప్ర, ఏ రిపుమందిరేఘ-రిపుణాంమందిరాణిరిపురుంపిరాణి, లేఘరిపుమందిరేఘ; మందిరే,
మందిరయోః, మందిరేఘ. రిపుమందిరశబ్దః ఆ, న, న, బ.

వ్యాఖ్యా.—యన్యేతి హిమాంశో శ్చంద్రస్య కాంతిశ్చంద్రికేవ నయనాభిరా
మాయస్య సుషేణస్య కాంతి శ్శోభా, ఆత్మగేహే స్వభవే, సన్నివిష్టా సంక్రాంతా, అవి
షహ్యం విసోఢు మశక్యం, లేజః ప్రతాపస్తు, హర్ష్యాగ్రేఘ సంరూఢాః తృణాంకురాః
యేఘ లేఘ, కూన్యే ప్రిత్యర్థః. రిపుమందిరేఘ శత్రునగరేఘ, 'మందిరం నగరే గృహ'
ఇతి విశ్వాః. సన్నివిష్టం స్వజనాష్టావకః, ద్విపంతప శ్చేతి భావః.

భావము.—సుషేణరాజయొక్క స్వరూపము స్వవత్సవములకు గన్నులపండుగ
యైన చల్లని వెన్నెలవంటిది. ఈతని ప్రతాపమో శత్రునగరపుమేడలపై దిక్కులేక పచ్చిక
మొలచునట్లు శత్రువులు నగల్గవు విడిచి పారిపోవువాగునఁ జేయునట్టిది.

శ్లో. యస్యావరోధస్తనచందనానాం
ప్రత్యుశనా ద్వారివిహారకాలే,
కళిందకన్యా మధురాం గతాపి
గంగోర్తి సంసక్తజలేవ భాతి.

౪౮

పదచ్ఛేదము.—యస్య, అవరోధస్తనచందనానాం, ప్రత్యుశనాల్, వారివిహార
కాలే, కళిందకన్యా, మధురాం, గతా, అపి, గంగోర్తి సంసక్తజలా, ఇవ, భాతి.

అర్థము.—యస్య=విసుషేణరాజయొక్క, వారివిహారకాలే=వారివిహార=బలక్రీ
డలయొక్క, కాలే=నమయమునందు, అవరోధస్తనచందనానాం=అవరోధ=అంతఃపుర
శ్రీలయొక్క, స్తన=కుచములయందలి, చందనానాం=గంధములయొక్క, ప్రత్యుశనాల్
=కడుగుబవలన, కళిందకన్యా=యమునానది, మధురాం=మధురానగరమును, గతాపి=
పొందినచైనను, గంగోర్తి సంసక్తజలేవ=గంగా=భాగీరథియొక్క, ఊర్తి = తరంగముల
తోడ, సంసక్త=సంబంధించిన, జలేవ=జలముకలిగినదివలె, భాతి=ప్రకాశించుచున్నదో.

అకాంక్ష. — భారీ = ప్రకాశించుచున్నదో. కా = ఏది? కళిందకన్యా = యమునా నది (అకర్త...ము). కథంభూతేన = ఎట్టిదివలె? గంగోర్తి సంసక్తజలేవ = భాగీరథియొక్క తరంగములచేత సంబంధించినఉదకముకలిగినదివలె. కథంభూతాపి = ఎట్టిదైనను? గతా = పొందినదైనను. కాం = దేనిని? మధురాం = మధురానగరమును. కస్తూత్ = దేనివలన? ప్రత్యక్షనాత్ = కడుగుటవలన. తేహం = చేసియుక్క? అవరోధస్తనచందనానాం = ఆంతఃపుర స్త్రీలయొక్క తుచంబులయందలి గంధములయొక్క. కస్తిక్ = దేనియందు? వారి విహారకాలే = జలక్రీడలయొక్క సమయమునందు. కన్య = ఎవనియొక్క? యన్య = ఏనుషేణ రాజయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు. — యన్య-యన్య, యయోః, యేహం. యచ్చట్టి దాపు, ష, ఏ. అవరోధస్తనచందనానాం-అవరోధానాం స్తనాః అవరోధస్తనాః, అవరోధస్తనేషు చందనాని అవరోధస్తనచందనాని, తేహం అవరోధస్తనచందనానాం; చందనన్య, చందనయోః, చందనానాం. అవరోధస్తనచందనశబ్దః ఆ, న, ష, బ. ప్రత్యక్షనాత్-ప్రత్యక్షనాత్, ప్రత్యక్షనాథ్యాం, ప్రత్యక్షనేభ్యః. ప్రత్యక్షనశబ్దః ఆ, న, షం, ఏ. వారి విహారకాలే-వారిషు విహారాః వారివిహారాః, వారివిహారాణాం కాలః వారి...కాలః, కస్తిక్ వారివిహారకాలే; కాలే, కాలయోః, కాలేషు. వారి...కాలశబ్దః ఆ, పు, న, ఏ. కళిందకన్యా-కళిందన్య కన్యా కళిందకన్యా; కన్యా, కన్యే, కన్య్యాః. కళిందకన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. మధురాం-మధురాం, మధురే, మధురాః. మధురాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. గతా-గతా, గతే, గతాః. గతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అపి-అప్య. గంగోర్తి సంసక్త జలా-గంగాయాః ఊర్తయః గంగోర్తయః, గంగోర్తిభిః సంసక్తం గంగోర్తి సంసక్తం, గంగోర్తి సంసక్తం జలం యస్య సా గంగో...జలా; గం...జలా, గం...జలే, గం...జలాః. గంగోర్తి...జలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అప్య. భారీ-భారీ, భారీ, భారీ. 'భా దీప్తా' విత్తస్తాధాతో రకర్తకా త్కర్తృ ప ర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వాక్యాభ్యాః. — యన్యేలి. యన్య సుషేణన్య వారివిహారకాలే, జలక్రీడాసమయే, అవరోధానాం ఆంతఃపురాంగనానాం స్తనేషు చందనానాం మలయజానాం ప్రత్యక్షనాదేహిః, కళిందో నామ తైలి, తక్కునా యమునా, 'కళిందీ సూర్యతనయా యమునాశమనన్వనే' త్యమరః. మధురా నామ అప్య రాజ్ఞః నగరీ తాం, గతాఽపి, గంగాయా విప్రకృష్టాపీత్యర్థః. గంగాయాః భాగీరథ్యాః ఊర్తిభి స్తరంగైః సంసక్తజలేవ భారీ ధవళచందనసంసక్తా త్పియాగా దన్యత్రాప్యత్ర గంగా సంకలేవ భారీ త్యర్థః. 'ఏతా, తేహి గంగాయమునే' ఇతి ఘంటాపద్యః,

భావము. — ఈ సుషేణరాజుయొక్క పట్టణమైన మధురకు సమీపమునందు నల్లగ నుండెడి యమునానది ఈతనియంతరిపురమునందలి యనేక స్త్రీలు జలక్రీడానమయము నందుకడుగుకొనెడి స్ననములయందలి గంధమువలనఁ దెలుపయ్యెనుజలంబుచే తెల్లఁగుండెడిదూర్ఘమగు గంగానది గలసినటులు కనఁబడుచున్నది.

శ్లో. త్రస్తేన తార్క్యా త్కిల కాళియేన
మణిం విస్ఫుప్తం యమునాకసా యః,
వక్షస్థులవ్యాపిరుచిం దధాన
సకౌస్తుభం ప్రీపయతీవ కృష్ణమ్.

౪౯

పదచ్ఛేదము. — త్రస్తేన, తార్క్యాత్, కిల, కాళియేన, మణిం, విస్ఫుప్తం, యము నాకసా, యః, వక్షస్థులవ్యాపిరుచిం, దధానః, సకౌస్తుభం, ప్రీపయతి, ఇవ, కృష్ణమ్.

అర్థము. — తార్క్యాత్ = గరుడునివలన, త్రస్తేన = భయపడిన, యమునాకసా = యము నా = యమునానదియే, కిల = సానముగాగలిగిన, కాళియేన = కాళింగ నామక సర్పము చేత, విస్ఫుప్తం = ఇవ్వఁబడినదిగ పారంపర్యపదిష్టమైన, వక్షస్థులవ్యాపిరుచిం = వక్షస్థుల = వక్షస్థులమ నందు, వ్యాపి = ప్రసరించుచుండెడి, రుచిం = కాంతిగలిగిన, మణిం = మణిని, దధా నః = ధరించుకొనియుండెడి, యః = విసుషేణరాజు, సకౌస్తుభం = కౌస్తుభమణిసహితుడైన, కృష్ణం = శ్రీకృష్ణస్వామిని, ప్రీపయతీవ = జనుబొందించుచున్నాఁడో యన్నట్లున్నాఁడో.

అకాంత. — ప్రీపయతీవ = జనుబొందించుచున్నాఁడో యన్నట్లున్నాఁడో. కః = ఎవఁడు? యః = విసుషేణరాజు. కం = ఎవనిని? కృష్ణం = కృష్ణస్వామిని (సకర్త...ము). కృష్ణంకథంభూతం = శ్రీకృష్ణస్వామియెట్టివాఁడు? సకౌస్తుభం = కౌస్తుభమణిసహితుడైనవాఁడు. యఃకథంభూతం = విసుషేణరాజుయెట్టివాఁడు? దధానః = ధరించుచుండెడివాఁడు. కం = దేనిని? మణిం = మణిని. మణింకథంభూతం = మణియెట్టిది? వక్షస్థులవ్యాపిరుచిం = వక్షస్థులమునందు ప్రసరించుచుండెడి కాంతిగలిగినది. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? విస్ఫుప్తః = ఇవ్వఁబడినదిగ పారంపర్యపదిష్టమైనది. కేన = దేనిచేత? కాళియేన = కాళింగనామక సర్పముచేత. కాళియేన కథంభూతేన = కాళింగనామక సర్పమెట్టిది? యమునాకసా = యమునానదియే సానముగాగలిగినది. పునఃకథంభూతేన = ఇంకయు నెట్టిది? త్రస్తేన = భయపడినది. కస్తాత్ = ఎవనివలన? తార్క్యాత్ = గరుడునివలన.

కబ్ధరూపనమానములు. — త్రస్తేన - త్రస్తేన, త్రస్తాభ్యాం, త్రస్తైః. త్రస్తకబ్ధిః అ, పు, తృ, ఏ, తార్క్యాత్ - తార్క్యాత్, తార్క్యాభ్యాం, తార్క్యైః. తార్క్యకబ్ధిః

వచనాంతరి. సుందరి-హేసుందరి, హేసుందర్య, హేసుందర్య. సుందరీశబ్దం ఈ, శ్రీ, సం, ఏ యావనశ్రీ, యూనోభావ యావనం, యావనస్య శ్రీ యావనశ్రీ, శ్రీ, శ్రియా, శ్రియః. యావనశ్రీశబ్దం ఈ, శ్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య — సంభాష్యేతి. యువానం తరుణం, ఆముం సుషేణం, భర్తారం సంభాష్య మత్వాపరిత్యే నాంగీకృత్యేశ్యర్థః. మృదుప్రవాళోత్తరాక్షపగి ప్రసారిక లోమలవల్లవా పుష్పశయ్యా యన్త్రిక్ తస్త్రిక్, చైత్రరథాత్ కుజేరోద్ధానవనాత్, ఆనూనే సమానే బృందావనే బృందావననామతోద్ధానే, హేసుందరి యావనస్య శ్రీ ఫలం నిర్వికృతాం భుజ్యతాం.

భావము — ఓరుకవతి! నీకు నభిమతముండిన నీయావనపంతుండయినరాజును పరినిగ్ర జేసుకొని కుజేరోద్ధానవనమునకు సమాన వయిన ఈతనిబృందావన మనియెడి యుద్ధానవనముగో పుష్పశయ్యపైన పలుపలుబడినచిగురుటాకులపైన యావనసంపద ననుభవించుము.

శ్లో. అధ్యాప్య చాంభః పృథతోక్షితాని
తైలేయగంధీని శిలాతలాని,
కలాసినాం ప్రావృషి పశ్య నృత్తం
కాంతాసు గోవర్ధనకందరాసు.

౫౧

పదచ్ఛేదము. — అధ్యాప్య, చ, ఆంభః పృథతోక్షితాని, తైలేయగంధీని, శిలా తలాని, కలాసినాం, ప్రావృషి, పశ్య, నృత్తం, కాంతాసు, గోవర్ధనకందరాసు.

అర్థము. — కించ=ఇంకమాత్రమేకాదు, ప్రావృషి=వర్షాకాలమునందు, కాం తాసు=మనోహరములైన, గోవర్ధనకందరాసు=గోవర్ధన=గోవర్ధన పర్వతముయొక్క కందరాసు=గుహలయందు, ఆంభః=పృథతోక్షితాని=ఆంభః=ఉదకములయొక్క, పృథత =బిందువులచేత, ఉక్షితాని=తపింపబడిన, తైలేయగంధీని=తైలేయ=శిలాజమయొక్క గంధీని=గంధముగలిగిన, శిలాతలాని=పాషాణప్రదేశములను, అధ్యాప్య=ఆధిష్టించి, కలా సినాం=మయూరములయొక్క, నృత్తం=నాట్యమును, పశ్య=చూడుము.

ఆకాంక్ష. — పశ్య=చూడుము. కా=ఎవరే? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? నృత్తం= నాట్యమును (నకర్త...ము). కేహం=చేనియొక్క? కలాసినాం=మయూరములయొక్క? కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అధ్యాప్య=ఆధిష్టించి. కాని=చేనిని? శిలాతలాని=పాషాణప్రదేశము లను. శిలాతలానికథంభూతాని = పాషాణప్రదేశములెట్టివి? తైలేయగంధీని = శిలాజము

యొక్క గంపము కలిగినది. పునఃకథంభూతాని = ఇంకయు నెట్టివి? అంభఃపువతోఽక్షీతాని=ఉదకములయొక్క చిందువులచేత నడువఁబడినవి. కాసు=వేనియందు? గోవర్ధనకందరాసు=గోవర్ధనపర్వతముయొక్క గుహలయందు, గోవర్ధనకందరాసు కథంభూతాసు=గోవర్ధనపర్వతముయొక్క గుహలెట్టివి? కాంతాసు=మనోహరములైనవి. కన్యాం=దేనియందు? ప్రాపుషి=వర్షాకాలమునందు. కథం=ఎట్లు? కించ=ఇంతమాత్రమేకాదు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అధ్యాస్య-ల్యబంతమప్య. చ-అప్య. అంభః పువతోఽక్షీతాని-అంభసాం పువతాః అంభః పువతాః, అంభఃపువతైఃఉక్షీతానిఅంభఃపువతోఽక్షీతాని, తాని అంభః...క్షీతాని; ఉక్షీతం, ఉక్షీతే, ఉక్షీతాని. అంభః...క్షీతశబ్దః ఆ, న, ద్వి, బ. శైలేయగంధీని-శిలేవ శైలేయం శైలేయస్యగంధః శైలేయగంధః, శైలేయగంధః ఏ వ్యస్తీతి శైలేయగంధీని, తాని శైలేయగంధీని; గంధి, గంధినీ, గంధీని. శైలేయగంధీశబ్దః న, న, ద్వి, బ. శిలాతలانی-శిలానాం తలانی శిలాతలانی, తాని శిలాతలانی; తలం, తలే, తలని. శిలాతలశబ్దః ఆ, న, ద్వి, బ. కలాపినాం-కలాపాః ఏషాంసంబీతి కలాపినః, లేషాం కలాపినాం; కలాపినః, కలాపినోః, కలాపినాం. కలాపిశబ్దః న, పు, మ, బ. ప్రాపుషి-ప్రాపుషి, ప్రాపుషాః, ప్రాపుష్య. ప్రాపుట్యబ్దః మ, స్త్రీ, న, ఏ. పశ్య-పశ్య, పశ్యతాత్, పశ్యతం, పశ్యత. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్తాధాలో స్సకర్త కా త్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరవైచదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. నృత్తం-నృత్తం, నృత్తే, నృత్తాని. నృత్తశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. కాంతాసు-కాంతాయాం, కాంతయోః, కాంతాసు. కాంతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, న, బ. గోవర్ధనకందరాసు-గాః వర్ధయతీతి గోవర్ధనః, గోవర్ధనస్య కందరాః గోవర్ధనకందరాః, తాసు గోవర్ధనకందరాసు; కందరాయాం, కందరయోః, కందరాసు. గోవర్ధనకందరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, న, బ.

వ్యాఖ్యా.—అధ్యాస్యేతి. కించ, ప్రాపుషి వర్షాసు. 'స్త్రియాం ప్రాపుట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇత్యుమరిః. తాం తాసు మనోహరాసు, గోవర్ధనస్యాద్రేః కందరాసు, 'దరితు కందరో వాస్త్రీ' త్యుమరిః. అంభసః, పువతైః చిందుభిః, ఉక్షీతాని సిక్తాని, శిలేవ, శైలేయం 'శిలాజితుశైలేయ' మితి యాదవః. యద్వా శిలాపుష్పాఖ్య ఓషధివిశేషః. 'కాలాసుసార్వవృద్ధాశ్చపుష్కీతశివానితు శైలేయ' మిత్థుమరిః. 'శిలాయాథ' ఇత్యుత్త శిలాయా ఇతి యోగవిభాగా దివాల్లే ధప్రత్యయః. తద్రూపవంతైశైలేయగంధీని, శిలాతలانی, అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ, కలాపినాం బహ్నిణాం నృత్తం, పశ్య.

భావము.—మఱియు వర్షాకాలమునందు దివ్యము లయిన గోవర్ధనపర్వతపుగుహలలో నీటిచిందువులచే తడిసి శిలాజిత్తువానన గలబండలపై నెమిట్లు నృత్య మాడుటను నీవు చూడవచ్చును.

శ్లో. నృపం త మానర్తమనోజ్ఞనాథః
సా వ్యత్యగా దన్యవభూ ర్భవిత్రీ,
మహీధరం మార్గవశా దుపేతం
స్రోతోవహా సాగరగామి నీవ.

౫౭

పదచ్ఛేదము.—నృపం, తం, ఆనర్తమనోజ్ఞనాథః, సా, వ్యత్యగాత్. అన్య
వభూః, భవిత్రీ, మహీధరం, మార్గవశాత్, ఉపేతం, స్రోతోవహా, సాగరగామిని, ఇవ,
అర్థము.—ఆనర్తమనోజ్ఞనాథః—ఆనర్త=నీరునుడియె, మనోజ్ఞ=మనోహరమైన,
నాథః=రాభిప్రదేశముగలవాడన, అన్యః=అన్య=ఇతరునికి, వభూః=భార్య, భవిత్రీ
కాగల, సా=ఆ ఇందుమతి, తంనృపం=ఆమహేందరాజును, సాగరగామిని=సాగర=సము
ద్రమునుగూర్చి, గామిని=పోయిచుండెడి, స్రోతోవహా=నది, మార్గవశాత్=మార్గస్వాధీన
మువలన, ఉపేతం=ప్రాప్తమగున. మహీధరిమి=వర్షతమునువలె, వ్యత్యగాత్=అతిక్ర
మించిపోయెను

అకాంక్ష.—వ్యత్యగాత్=అతిక్రమించిపోయెను. కా=ఎవతె? సా=ఆఇందు
మతి. కం=ఎవని? తం నృపం=ఆమహేందరాజును(సకర్త...ము). కమివ=దేనివలె? మహీ
ధరిమివ=వర్షతమునువలె. మహీధరంకథంభూతం=వర్షతమెట్టిది? ఉపేతం=ప్రాప్తమె
నది. కస్తాల్=దేనివలన? మార్గవశాత్=మార్గస్వాధీనమువలన. కా=ఎది? స్రోతోవహా=
నది. స్రోతోవహా కథంభూతా=నదియెట్టిది? సాగరగామిని=సముద్రమునుగూర్చిపోవుచుం
డునది. సాగరంభూతా=ఆ ఇందుమతియెట్టిది? భవిత్రీ=కాగలది. కా=ఎవతె? అన్యవ
భూః=ఇతరునికిభార్య పునఃకథంభూతా=ఇంకయునెట్టిది? ఆనర్తమనోజ్ఞనాథః=నీరును
డివలెమనోహరమైన నాభిప్రదేశముగలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నృపం-నృపం, నృపా, నృపాత్. నృపశబ్దః ఆ, పు,
ద్వి, వి. తం-తం, తా, తాత్. తచ్చబ్దః ద, పు, ద్వి, వి. ఆనర్తమనోజ్ఞనాథః-ఆనర్త
ఇవ మనోజ్ఞా ఆనర్తమనోజ్ఞా, ఆనర్తమనోజ్ఞా నాభిర్భూత్యా ఆనర్త...నాభిః; నాభిః,
నాభీ, నాభయః. ఆనర్త...నాభిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, వి. సా-సా, తే, తాః, తచ్చబ్దః
ద, స్త్రీ, ప్ర, వి. వ్యత్యగాత్-వ్యత్యగాత్, వ్యత్యగాతా, వ్యత్యగ్నః. వి అతి ఏత
దుపసర్గద్వయభూత్యా తాత్=ఇన్ గతా=ఏత్యస్తాద్ధాతోస్పకర్తకాత్కర్తృభూతేలుజ్జవర
వైదదే ప్రథమపురుషైశ్చవనాంతః. అన్యః=అన్యవ్య వభూః అన్యవభూః; వభూః
వభూః వభూః. అన్యః=అన్యవ్య వభూః అన్యవభూః; వభూః
వభూః. భవిత్రీశబ్దః త, స్త్రీ, ప్ర, వి. మహీధరం-ధరతీతి ధరః, మహ్యః ధరః మహీ
ధరః. తం మహీధరం; మహీధరం, మహీధరా, మహీధరాత్. మహీధరశబ్దః ఆ, పు,

ద్వి, ఏ. మార్గవశాత్-మార్గస్యవశా మార్గవశః, తస్మాత్ మార్గవశాత్; వశాత్, వశాభ్యాం, వశేభ్యః. మార్గవశశబ్దః ఆ, పు, వం, ఏ. ఉపేశం-ఉపేశం, ఉపేశౌ, ఉపేశౌః. ఉపేశశబ్దః ఆ, పు ద్వి. ఏ. స్తోతోవహ-సహతీలవహ, స్తోతనః సహ స్తోతోవహ; స్తోతోవహ, స్తోతోవహే, స్తోతోవహః. ప్రోతోవహశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సాగర గామినీ-సాగరం గచ్ఛతీతి సాగరగామినీ; గామినీ, గామిన్యౌ, గామిన్యః. సాగరగామినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-ఆవ్య.

వ్యాఖ్యా.—నృప మితి. ఆవర్తః ఉదకస్రము, 'స్యా దాక్షర్తోఽంభసాంశ్రమ' ఇత్యమశి. ఆవర్త ఇవ మనోహా నాభి ర్యస్యా స్సా, ఇదం చ నదీసామ్యార్థముక్తం ఆన్యః ధూః ఆన్యస్యపత్నీ. భవిత్రీ భావనీ, సామూహీతం నృపం, సాగరగామినీ సాగరం గచ్ఛతీ, స్తోతోవహ నదీ, మార్గవశాదుపేశం ప్రాప్తం, మహిధరం పర్వతమివ వ్యత్యగాత్ ఆలీత్య గతా.

భావము.—నీటినుడివలె నాభిప్రదేశము గల యిందుమలి నముద్రగామినీ యగు నది మార్గమునందఁ పర్వతము నలిక్రమించినట్లు ఆవతరించి బోయెను.

శ్లో. అథాంగదాశ్లిష్టభుజం భుజిష్య
హేమాంగదన్నామ కళింగనాథమ్,
ఆనేదుషీం సాదితశత్రువత్సం
బాలా మబాలేందుముఖం బభాషే.

౫౨

పదచ్ఛేదము.—అథ, అంగదాశ్లిష్టభుజం, భుజిష్య, హేమాంగదం, నామ, కళింగనాథం, ఆనేదుషీం. సాదితశత్రువత్సం, బాలాం, అబాలేందుముఖం, బభాషే.

అర్థము.—అథ=అంగతరమునందు, భుజిష్య=పరిచారకురాలై ననునంద, అంగదాశ్లిష్టభుజం=అంగద=కేయూరములచేత, ఆశ్లిష్ట=కట్టఁబడిన, భుజం=బాహువులుగలిగిన, సాదితశత్రువత్సం=సాదిత=నశింపఁజేయఁబడిన, శత్రువత్సం=శత్రువర్తముగలిగిన, హేమాంగదన్నామ=హేమాంగదుఁడని ప్రసిద్ధుడైన, కళింగనాథం=కళింగదేశాధిపతిని, ఆనేదుషీం=పొందిన, అబాలేందుముఖం=అబాల=సంపూర్ణుడైన, ఇందు=చంద్రునివంటి, ముఖం=ముఖముగలిగిన, బాలాం=బాలురాలైన ఇందుమలినిగూర్చి. బభాషే=పలికెను.

అకాంక్ష.—బభాషే=పలికెను. కాం=ఎవరె? భుజిష్య=పరిచారకురాలై ననునంద. కాం=ఎవరెనుగూర్చి? బాలాం=బాలురాలైన ఇందుమలినిగూర్చి (సకర్త...ము). బాలాం కథంభూతాం=బాలురాలైన నఇందుమలియెట్టిది? అబాలేందుముఖం=సంపూర్ణుడైన చంద్రుని

పంటిముఖముగఁగినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? అనేదుషీం=పొందినది, అనంగ
వానిసమీపమునందునుండునది. కం=ఎవనిసి? కంఠం నాఁకం=కఠిం దేశాధిపతిని, కఠిం నా
ధంకథంభూతం=కఠిం దేశాధిపతియెట్టివాఁడు? హేమాంగదన్నామ=హేమాంగదుఁడని
ప్రసిద్ధి. దైవవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టివాఁడు? సాదితశత్రుపక్షం=నశింపఁ
జేయుఁబడినశత్రునిముగఁగినవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టివాఁడు? అంగదా
శ్చిష్టభుజం=కేయూరములచేతకట్టఁబడిన బాహువులుకలిగినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అక్ష
అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అథ-అవ్య. అంగదాశ్చిష్టభుజం-అంగదాభ్యాం ఆశ్చిష్టా
అంగదాశ్చిష్టా, అంగదాశ్చిష్టా, భుజౌ యస్య సః అంగదాశ్చిష్టభుజః, తం అంగదా...
భుజః, భుజం, భుజౌ, భుజాః. అంగదా...భుజశబ్దః వ, పు, ద్వి, ఏ భుజిష్యుః.
భుజిష్యుః, భుజిష్యే, భుజిష్యేః, భుజిష్యుశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. హేమాంగదం -
హేమాంగదం, హేమాంగదౌ, హేమాంగదాః. హేమాంగదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.
నామ-అవ్య. కంఠం నాఁకం-కఠిం గానాం నాఁకః కఠిం నాఁకః, తం కఠిం నాథం; నాథం,
నాథౌ, నాథాః. కఠిం నాథశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. అనేదుషీం-అనేదుషీం, అనేదు
ష్యుః, అనేదుషీః. అనేదుషీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సాదితశత్రుపక్షం - శత్రుశాం
పక్షః శత్రుపక్షః, సాదితః శత్రుపక్షో యేన సః సాదితశత్రుపక్షః, తం సాదితశత్రు
పక్షం; పక్షం, పక్షౌ, పక్షాః. సాదితశత్రుపక్షశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. బాలాం -
బాలాం, బాలే, బాలాః. బాలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అబాలేందుముఖం - బాలా
నభవతీ కృబాలః, అబాలశ్చసౌ ఇందుశ్చఅబాలేందుః; ఇందునిప ముఖం యస్యాస్య
అబాలేందుముఖం, తాం అబాలేందుముఖం; ఇందుముఖం, ఇందుముఖౌ, ఇందుముఖీ.
అబాలేందుముఖశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. బభాషే-బభాషే, బభాషామే, బభాషితే. 'భాష
శ్చక్రాయాం వా' చీకృష్టాద్ధాతోస్సకర్తృకాత్కర్తరి భూలేలిట్ అత్త నేవదే ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — అథేతి. అథ భుజిష్యుః కింకరీ మనందా, 'భుజిష్యుః కింకరీమలే'తి
మాలాయథః. అంగదాశ్చిష్టభుజం కేయూరనదృభాహం, సాదితశత్రుపక్షం విచారిత
శత్రువర్గం, హేమాంగదం నామ కఠిం నాథం కఠిం దేశాధిపతిం, అనేదుషీం అసన్నాం
అబాలేందుముఖం శ్రాద్ధేందుముఖం, బాలాం ఇందుమతీం బభాషే.

భావము. — అనంతరమునందు బాహువులును ధరియించిన శత్రుంజయుఁడైన
హేమాంగదుఁడనెడి కఠిం దేశాధిపతినిచెంతకుఁ బోయిన శ్రార్థచంద్రునివంటి మోము
గలఇందుమతిని చలంకరించెను.

శ్లో. అసౌ మహేంద్రాద్రిసమానసారః
పతి ర్మహేంద్రస్య మహోదధే శ్చ,
యస్య త్తరతైస్సన్యగజచ్ఛలేన
యాత్రాసు యాతీవ పురో మహేంద్రః.

౫౪

పదచ్ఛేదము.—అసౌ, మహేంద్రాద్రిసమానసారః, పతిః, మహేంద్రస్య,
మహోదధేః, చ, యస్య, త్తరతైస్సన్యగజచ్ఛలేన; యాత్రాసు, యాతీ, ఇవ, పురో,
మహేంద్రః.

అర్థము.—మహేంద్రాద్రిసమానసారః - మహేంద్రాద్రి=మహేంద్రపర్వత
మునకు, సమాన=సదృశమైన, సాః=స్థైర్యముగలిగిన, అసౌ = ఈహేమాంగదరాజు,
మహేంద్రస్య=మహేంద్ర పర్వతమునకును, మహోదధేశ్చ=మహాసముద్రమునకును, ప
తిః=స్వామి, యస్య=ఏ హేమాంగదరాజుయొక్క, యాత్రాసు=కైత్రయాత్రలయందు,
త్తరతైస్సన్యగజచ్ఛలేన=త్తరత్=మదమును స్రవించుచుండెడి, సైన్యం=సేనయందుండెడి,
గజ=గజములయొక్క, ఛలేన=న్యాజముచేత, మహేన్ద్రః=మహేంద్రపర్వతము, పురో=
ఆగ్రభాగమునందు, యాతీవ=పోవుచున్నదో యన్నట్లున్నదో.

ఆకాంక్ష.—యాతీవ=పోవుచున్నదో యన్నట్లున్నదో. కః=ఏని? మహేంద్రః=
మహేంద్రపర్వతము (అకర్తృకప్రయోగము). కుత్ర=ఎక్కడ? పురో = ఆగ్రభాగము
నందు. కేన=దేనిచేత? త్తరతైస్సన్యగజచ్ఛలేన = మదమును స్రవించుచుండెడి సేనయం
దుండెడిగజములయొక్క న్యాజముచేత. కాసు=వేనియందు? యాత్రాసు=కైత్రయాత్రల
యందు. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య=ఏహేమాంగదరాజుయొక్క. పతిః=స్వామి. కః=
ఎవడు? అసౌ=ఈహేమాంగదరాజు(అకర్తృక...ము.)కస్య=దేనికిని? మహోదధేశ్చ=మ
హాసముద్రమునకును. పునఃకస్య=ఇంకయు దేనికిని? మహేంద్రస్య=మహేంద్రపర్వతము
నకును, అసౌకథంభూతః=ఈహేమాంగదరాజెట్టివాడు? మహేంద్రాద్రిసమానసారః=
మహేంద్రపర్వతమునకు సదృశమైనస్థైర్యముకలవాడు

శబ్దరూపసమాసములు.—అసౌ, అసౌ, అమా, అమీ. అదశ్యట్టః స, పు, ప్ర,
ఏ. మహేంద్రాద్రిసమానసారః=మహేంద్ర ఇతి ఆద్రిః మహేంద్రాద్రి, మహేం
ద్రాద్రేః సమానః, మహేంద్రాద్రిసమానః, మహేంద్రాద్రిసమానః సారః యస్య సః
మహేంద్రాద్రిసమానసారః; సారః, సారౌ, సారాః. మహేం...సారశట్టః ఆ, పు,
ప్ర, ఏ. పతిః=పతిః, పతీ, పతయః పతిశట్టః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. మహేంద్రస్య=మహేం
ద్రస్య, మహేంద్రయోః, మహేంద్రాణాం. మహేంద్రశట్టః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. హే

మహాదధిః-మహాం శ్వాసా ఉదధిశ్చ మహాదధిః, తస్య మహాదధిః; ఉదధిః, ఉదధిః, ఉదధిశ్చ. మహాదధిశ్చః ఇ, పు, ప, వి. చ-అవ్య. యస్య-యస్య, యయోః, యయం. యచ్చభిః ద, పు, ప, వి. త్వైస్యగజచ్చలేన - నైస్యగజాః, నైస్యగజాః, త్వంశ్చలేన్యగజాశ్చ. త్వ...గజాః, త్వ...గజానాం, ఛలం, త్వర...చ్చలం, లేన త్వర. చ్చ...న, ఛలేన. ఛలాభ్యాం, ఛలైః. త్వ...చ్చశ్చభిః ఆ, స. శ్చ, వి. యాత్రాసు-యాత్రాయాం, యాత్రయోః, యాత్రాసు. యాత్రాశ్చభిః ఆ, స్త్రీ, స, బ. యాలి-యాలి, యాతః, యాలి. యాప్రాపణఇత్యస్తాధాతో రకర్త కా త్కర్తరిన్ద్రమానేట్వస్తేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః ఇవ-అవ్య. మహేంద్రః-మహేంద్రః, మహేంద్రః, మహేంద్రః. మహేంద్రశ్చభిః ఆ, పు, ప్ర, వి.

వ్యాఖ్య.—అసా నిలి. మహేంద్రాద్రే, సమానములగు తుల్యనేమా, అసా హేమాంగుడ, మహేంద్రస్య తస్మాన్నుః కులవ్యవస్థా మహాధధే శ్చచలిస్తామీ, మహేంద్రాద్రిమహాదధి నివ అస్య గజిజలద్ధురే ఇలి భావః. యస్య యాత్రాసుజైత్ర యాత్రాసు, త్వంతా మదిస్తానాం నైస్యగజానాం ఛలేన వ్యాజేన, మహేంద్రాద్రీ, పురోఽగే, సూరివ అద్రికల్పా అస్యగజా ఇలి భావః.

భావము.—ఈరాజు మహేంద్రపర్వతముతో సమానమగు స్థైర్యముగలవాఁడు, ఈయనకు మహేంద్రపర్వతముగిరిమర్గముగను సముద్రము జలదుర్గముగనున్నది. ఈయన య్ధాత్రాయలయందు ముందు నడచు నేనాగజముల యాన్నత్యముఁ జూడఁగా మహేంద్రపర్వతమే ముందునడచు చున్నట్లుండును.

శ్లో. జ్యాహుతరేఖే సుభుజో ఘజాభ్యాం
చిభర్తియ శ్చాపభృతాం పురోగః,
రిపుక్రియాం సాంజనబాష్పనేకే
బండికృతానా వివ పద్ధతీ ద్వే.

౫౫

పదచ్ఛేదము.—జ్యాహుతరేఖే, సుభుజః, భుజాభ్యాం, చిభర్తి, యః, చాప భృతాం, పురోగః. రిపుక్రియాం, సాంజనబాష్పనేకే, బండికృతానాం, ఇవ, పద్ధతీ, ద్వే.

అర్థము.—సుభుజః=శోభన బాహువులుగలిగిన, చాపభృతాం=ధనుర్ధారులలోపల, పురోగః=అగ్రీ)నరుడైన, యః=విహేమాంగదరాజు, బండికృతానాం=బండిఖానిలో నేయఁబడిన, రిపుక్రియాం=శత్రులక్ష్యులయొక్క, సాంజనబాష్పనేకే=సాంజన=కాటుకతో

గూడియుండెడి, బాష్పనేకే=నేత్రోదకనేదనగలిగిన, పద్ధతీ ఇనస్థితే=సంజుగో యన్న ట్లుండెడి, ద్వే=రెండైన, జ్యామాతరేభే=జ్యా=అల్లెయొక్క, మాత=గండ్లయొక్క, రేభే=రేఖలను, భుజాభ్యాం=బాహువులచేత, విభర్తి=ఫరించుచున్నాఁడో.

ఆకాంక్ష — విభర్తి=ఫరించుచున్నాఁడో కః=ఎవఁడు? యః=ఏహేమాంగద రాజు. కే=వేనిని? జ్యామాతరేభే=అల్లెయొక్క గండ్లయొక్కరేఖలను (సకర్త...ము). కాభ్యాం=వేనిచేత? భుజాభ్యాం = బాహువులచేత. జ్యామాతరేభేకథంభూలే=అల్లె యొక్కగండ్లయొక్క రేఖలెట్టివి? ద్వే=రెండైనవి కేఇన్ధితే=ఏవోయన్నట్లుండునవి? పద్ధతీఇన్ధితే=సదణుగోయన్నట్లుండునవి. పద్ధతి కథంభూలే=సరణులెట్టివి? సాంజనబాష్పనేకే=కాటుకతోఁగూడిననేత్రోదకనేదనగలివి. కాసాం=ఎవఁడెయొక్క? రిపు శి, యాం=శత్రులక్ష్యులయొక్క, రిపుశ్రియాంకథంభూతానాం=శత్రులక్ష్యులెట్టివారు? బందీ కృతానాం=బందీఖానలోవే ముఁబడినవారు. యఃకథంభూతః=ఎచువేణగా జెట్టివాఁడు? పురోగః=అగ్రే సరు డైనవాఁడు. కేహం=ఎవరిలోపలను? చాపభృతాం=శనుర్ధారుల లోపలను. పురఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సుభుజః=శోధనబాహువుకలవాఁడు.

శబ్దసమసములు.—జ్యామాతరేభే-జ్యయోః మాతాః జ్యామాతాః. జ్యా మాతానాం రేభేజ్యామాతరేభే, లేజ్యామాతరేభే; రేఖాం, రేభే, రేఖాః, జ్యామాతరేఖా శబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి. ద్వి. సుభుజః-శోధనో భుజౌ యశ్చ సః సుభుజః; సుభుజః, సుభుజౌ, సుభుజాః. సుభుజశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి భుజాభ్యాం-భుజేన, భుజాభ్యాం భుజైః. భుజ శబ్దః ఆ, పు, త్వు, ద్వి. విభర్తి-విభర్తి, విభృతః, విభ్రతి 'విభృత్' ధారణమేవణ యో'నిత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తవర్తమానేఽట్ పరస్వైరచే ప్రగమపురుషైవచ నాంతః. యః-యః, యా, యే, యచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, వి. చాపభృతాం-చాపానివిభ్ర! తీతి చాపభృతః, లేమా చాపభృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. చాపభృచ్చబ్దః త, పు, మ, బ. పురోగః-పురః గచ్ఛతీతి పురోగః; పురోగః, పురోగౌ, పురోగాః. పురోగశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. రిపుశ్రియాం-రిపుగాంశ్రియః రిపుశ్రియః, తాసాం రిపు శ్రియాం; శ్రియాః, శ్రియః, శ్రియోః, శ్రీణాం. శ్రియాం, రిపుశ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, మ, బ. సాంజనబాష్పనేకే-అంజనేన సహ పర్తత ఇతి సాంజనః, బాష్పాణాంనేకః బాష్పనేకః, సాంజనః బాష్పనేకో యయోస్తే సాంజ...నేకే, లే సాంజ...నేకే, సాం...నే కాం, సాం...నేకే, సాం...నేకాః. సాంజన...నేకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ద్వి. బందీకృతానాం-అబంధ్యః బంధ్య స్సంపద్యమానాః కృతాః. బందీకృతాః, తాసాంబం దీకృతానాం; బందీకృతాయాః; బందీకృతయోః; బందీకృతానాం. బందీకృతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, మ, బ. ఇన-అన్య. పద్ధతీ-పద్ధతిం, పద్ధతీ, పద్ధతీః. పద్ధతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ద్వి. ద్వే-ద్వే. ౨. ద్వాభ్యాం. ౩, ద్వయోః. ౨. ఇ, స్త్రీ, ద్వి శబ్దః నిత్యం ద్వివచనే, ద్వి, ద్వి.

శ్లో. అనేన సాకం విహరాంబురాశేః
 తీరేషు తాళీవనమర్తరేషు,
 ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః
 అపాకృతస్వేదలవా మరుద్భిః.

౫౭

పదచ్ఛేదము — అనేన, సాకం, విహర, అంబురాశేః, తీరేషు, తాళీవనమర్తరేషు, ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః, అపాకృతస్వేదలవా, మరుద్భిః.

అర్థము. — అనేనసాకం = ఈ హేమాంగదరాజుతోగూడ, తాళీవనమర్తరేషు = తాళీతాటిపైఘొయొక్క, వన = వనములచేత, మర్తరేషు = మర్తరధ్వనులచేయుచుండెడి, అంబురాశేః = నముద్రముయొక్క. తీరేషు = గట్టులయందు, ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః = ద్వీపాంతర = అన్యద్వీపములవలన, అనీత = తీసుకరాఁబడిన, లవంగపుష్పైః = దేవకుసుములుగల, మరుద్భిః = వాయువులచేత, అపాకృతస్వేదలవానతీ = అపాకృత = పోఁగొట్టఁబడిన, స్వేదలవానతీ = స్వేదోకబిందువులుగలవగుచు, త్వం = నీవు, విహర = క్రీడింపుము.

ఆకాంక్ష. — విహర = క్రీడింపుము. కా = ఎవరె? త్వం = నీవు (అకర్త...ము). కథం భూతానతీ = ఎట్టిదగుచు? అపాకృతస్వేదలవానతీ = పోఁగొట్టఁబడిన స్వేదోదకబిందువులుగలదగుచు, తైః = వేరుచేత? మరుద్భిః = వాయువులచేత. మరుద్భిః కథం భూతైః = వాయువులెట్టి? ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః = అన్యద్వీపములవలన తీసుకరాఁబడిన దేవకుసుములుగలవి. కేషు = వేరియందు? తీరేషు = గట్టులయందు. కస్య = దేనియొక్క? అంబురాశేః = నముద్రముయొక్క. తీరేషు కసంభూతేషు = గట్టులెట్టివి? తాళీవనమర్తరేషు = తాళిపైఘొయొక్క వనములచేతను మర్తరధ్వనులచు జేయుచుండునని. కేనసాకం = ఎవనితోడ? అనేనసాకం = ఈ హేమాంగదరాజుతోడ.

శబ్దరూపసమాసములు. — అనేన - అనేన, ఏనేన. అధ్యాం, ఏభిః. ఇదక్షశబ్దము, పు, కృ, ఏ. సాకం - అప్య. విహర-విహర విహరతాత్, విహరతం, విహరత విశార్థకాత్ 'వృజ్జేహరణ' ఇత్యస్తాథాతోరకర్త కాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లాట్ పరస్మైవచే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అంబురాశేః-అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః తస్య అంబురాశేః; అంబురాశేః, అంబురాశ్యోః, అంబురాశీనాం. అంబురాశికట్టః ఇ, పు, వ, ఏ. తీరేషు-తీరే, తీరయోః; తీరేషు తీరశబ్దః అ, వ, స, బ. తాళీవనమర్తరేషు-తాళీనాం వనాని తాళీవనాని, తాళీవనైః మర్తరాణి తాళీవనమర్తరాణి; లేషు తాళీవనమర్తరేషు; మర్తరే, మర్తరయోః, మర్తరేషు. తాళీవనమర్తరశబ్దః అ, న, స, బ. ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః-అన్యే ద్వీపాః ద్వీపాంతరాణి, ద్వీపాంతరేభ్యః అనీతాని

ద్వీపాంతరానీతాని; లవంగానీతి పుష్పాణి లవంగపుష్పాణి; ద్వీపాంతరానీతాని లవంగపుష్పాణి యై స్తే ద్వీపాం...పుష్పా; తైః ద్వీపాం...పుష్పైః; పుష్పేణ, పుష్పాభ్యాం, పుష్పైః. ద్వీపాం...పుష్పశబ్దః ఆ, పు, తృ. బ. ఆపాకృతస్వేదలవా స్వేదస్థలవా; స్వేదలవా; ఆపాకృతాః స్వేదలవా యస్యాస్మా ఆపా...లవా; ఆ...లవా, ఆ...లవే, ఆ...లవాః. ఆపా...లవాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మరుద్భిః-మరుతా, మరుద్భ్యాం, మరుద్భిః. మరుచ్ఛబ్దః త. పు, తృ. బ.

వ్యాఖ్యా.—అనేనేతి. అనేన రాజ్ఞా సాకం, సార్థం తు సాకం సత్రా సమం సహాత్మమరః. తాళివస్తైః మర్మరేషు మర్మరేతి ధ్వనత్పు, 'అథ మర్మరః స్వనితే వస్త్ర పల్లానా' మిత్థమరవపవా ద్ధుణవరస్యాః మర్మరశబ్దస్య గుణివరత్వం ప్రయోగాదవ నేయం. అంబురాశే స్తీరేషు, ద్వీపాంతరేభ్యః ఆనీతాని లవంగపుష్పాణి దేవకుసుమాని యై స్తే, 'లవంగం దేవకుసుమ' మిత్థమరః. మరుద్భిః వాతైః ఆపాకృతాః ప్రళమితాః, స్వేదస్థ లవాః బిందవాః యస్యాస్మా తథాభూతా సతీ త్వం విహర క్రిదాం కరు.

భావము.—నీవు ఈరాజుతో కూడి ఆకులచేమరమరయని ధ్వనిఁ జేసెడి త్రాటి మానులు గలసముద్ర తీరమునందు ద్వీపాంతరములనుండి లవంగపుష్పములను దెచ్చిడిగాలి ననుభవించుచు విహరింపవచ్చును.

శ్లో. ప్రలోభితాఽప్యాకృతిలోభనీయా
విదర్భరాజావరజా తయైవం,
తస్మా దపావర్తత దూరకృష్టా
నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదైవాత్.

౫౮

సదచ్చేదము —ప్రలోభితా, ఆపి, ఆకృతిలోభనీయా, విదర్భరాజావరజా, తయా, ఏవం, తస్మాత్, ఆపావర్తత, దూరకృష్టా, నీత్యా, ఇవ, లక్ష్మీ, ప్రతికూల దైవాత్.

అర్థము.—ఆకృతిలోభనీయా - ఆకృతిరూపముచేత, లోభనీయా=ఆకర్షించుటకు యోగ్యురాలయిన, విదర్భరాజావరజా=విదర్భరాజా = భోజరాజునకు, ఆవరజా=ఆనుజారాలయిన ఇందుమతి, తయా = ఆనునందచేత, ఏవం = ఈ ప్రకారముగ, ప్రలోభితాః=ప్రేరేపించఁబడిన దైవము, నీత్యా=పురుషప్రయత్నముచేత, దూరకృష్టా=దూరముగ తీసుకరాఁబడిన, లక్ష్మీః=లక్ష్మీ, ప్రతికూలదైవాదివ-ప్రతికూల=ప్రతికూలమైన, దైవాదివ = దైవముగలిగిన పురుషునివలనవలె, తస్మాత్ = అహేమాంగదరాజువలన, ఆపావర్తత=తెనుకకు తిరిగెను.

అకాంక్ష — అపావర్తకం వెనుకకు తిరిగెను. కా=ఎవరే? విదర్భరాజావరణా= భోజరాజునకు అనుజరాలయిన ఇందుమతి (అకర్త...ము). కస్తూర్=ఎవనివలన? కస్తూర్=అ హమాంగదరాజులన. కస్తూర్=ఎవనివలన? ప్రతికూలదైవాది=ప్రతికూల మైనదైవముగలిగినపురుషునివలననలె. కా=ఎవరే? లక్ష్మీ=లక్ష్మి. లక్ష్మీఃధంభూతా=లక్ష్మి యెట్టిది? దూరకృష్టా=దూరముగ తీసుకరాబడినది. కయా=దేనిచేత? నీత్యా=పురుష ప్రయత్నముచేత. కదంభూతా=ఎట్టిదైనను? ప్రాభిత్యా=ప్రేరింపఁబడినదైనను. కం=ఎట్లు? ఏం=ఈప్రకారముగ. కయా=ఎవరేచేత? తయా=ఆనందచేత. విదర్భ రాజావరణా కదంభూతా=భోజరాజునకు అనుజరాలయిన ఇందుమతియెట్టిది? ఆకృతి లాభనీయా=రూపముచేత ఆకర్షించుటకు యోగ్యురాలయినది.

శబ్దమూలములు. — ప్రలాభితా-ప్రలాభితా, ప్రలాభితే, ప్రలాభితాః. ప్రలాభితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. ఆకృతిలాభనీయా - లాభయితం యోగ్యా లాభనీయా, ఆకృత్యా లాభనీయా ఆకృతిలాభనీయా; లాభనీయా, లాభనీయ, లాభనీయాః. ఆకృతిలాభనీయాశబ్దః ఆ స్త్రీ, ప్ర, ఏ. విదర్భరాజా వరణా-విదర్భరాజం రాజా విదర్భరాజః, విదర్భరాజస్య ఆవరణా విదర్భరాజా వరణా; ఆవరణా, ఆవరణే, ఆవరణాః. విదర్భరాజావరణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. తయా - తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్చబ్దః ద, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఏవం-ఆవ్య. కస్తూర్-కస్తూర్, తాభ్యాం, లేభ్యః. కచ్చబ్దః ద, పు, పం, ఏ. అపావర్తక-అపావర్తక, అపావర్తేతాం అపావర్తక, అపవర్తకాల్-పురుషున'ఇత్యుపాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తృ భూతే లజ్ఞ పర్యవేషదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దూరకృష్టా - దూరంకృష్టా దూర కృష్టా; కృష్టా, కృష్టే, కృష్టాః. దూరకృష్టాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. నీత్యా-నీత్యా, నీతిభ్యాం, నీతిభిః. నీతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఇష-అవ్య. లక్ష్మీ-లక్ష్మీ, లక్ష్మ్య, లక్ష్మ్యః. లక్ష్మీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రతికూలదైవాల్-ప్రతికూలం దైవం యస్య సః ప్రతికూలదైవః, కస్తూర్ ప్రతికూలదైవాల్; దైవాల్, దైవాభ్యాం, దైవేభ్యః. ప్రతికూలదైవశబ్దః ఆ, పు, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా. — ప్రలాభితే. ఆకృత్యా రూపేణ, లాభనీయా ఆకర్షణీయా, నతుపర్జనామాత్రే జేతృభ్యః. విదర్భరాజస్య ఆవరణా భోజానుజా ఇందుమతీ, తయా నునందయా, ఏవంప్రలాభితాఽసి ప్రచోదితాసి, నీత్యా పురుషకారేణ, దూరకృష్టాదూరమానీతా, లక్ష్మీ, ప్రతికూలం దైవం యస్య తస్మా త్పుంస ఇవ, తస్మాద్దేహంగదా దపావర్తక ప్రతినివృత్తా.

భావము. — ఒకపురుషునిచే దూరముననుండి లేఁబడినలక్ష్మి దైవానుకూలము లేక నశని విడిచిపోయెడిరీతి నద్భుతరూపము గలయిందుమతి యారాజు సామీప్యమున నుండి తొలఁగెను.

శ్లో. అఖోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం

దా వారికీ దేవసరూపమేత్య,

ఇత శ్చకోరాక్షి విలోకయేతి

పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్.

౬౦

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఉరగాఖ్యస్య, పురస్య, నాథం, దా వారికీ, దేవసరూపం, ఏత్య, ఇతః, చకోరాక్షి, విలోకయ, ఇతి, పూర్వానుశిష్టాం, నిజగాద, భోజ్యామ్.

అర్థము.—అథ = అనంతరమునందు, దా వారికీ = ద్వారానియందు రాతననునందు, దేవసరూపం = దేవునితో సమానుడైన, ఉరగాఖ్యస్య = సర్పనామధేయముగ లగిన, పురస్య = నాగపురముయొక్క, నాథం = ప్రభువును, ఏత్య = పొంది, హేచకోరాక్షి = చకోరపక్షియొక్క నేత్రములవంటి నేత్రములుగల ఓయిందుమతీ. ఇతః = ఇక్కడను, విలోకయ = చూడుము. ఇతి = ఇట్లని, పూర్వానుశిష్టాం - పూర్వ = పూర్వమునందు, అనుశిష్టాం = చెప్పబడిన, భోజ్యాం = ఇందుమతినిగూర్చి, నిజగాద = పలికెను.

అకాంక్ష.—నిజగాద = పలికెను. కా = ఎవతె? దా వారికీ = ద్వారానియందు రాతననునందు. కాం = ఎవతెనుగూర్చి? భోజ్యాం = ఇందుమతినిగూర్చి (నకర్త...ము). భోజ్యాంకథంభూతం = ఇందుమతియెట్టిది? పూర్వానుశిష్టాం = పూర్వమునందు తెప్పబడినది. కిమితి = ఏమని? ఇతి = ఇట్లని. విలోకయ = చూడుము. కా = ఎవతె? త్వం = నీవు (అకర్త...ము) కుతః = ఎక్కడ? ఇతః = ఇక్కడ. కస్యాస్సంబుద్ధి? హేచకోరాక్షి = చకోరాక్షియొక్క నేత్రములవంటి నేత్రములుగల ఓయిందుమతీ. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ఏత్య = పొంది. కం = ఎవనిని? నాథం = ప్రభువును. కస్య = దేనియొక్క? పురస్య = నాగపురముయొక్క. పురస్యకథంభూతస్య = నాగపురమెట్టిది? ఉరగాఖ్యస్య = సర్పనామధేయముగ లగినది. నాథంకథంభూతం = ప్రభువెట్టివాడు? దేవసరూపం = దేవునితో సమానుడైనవాడు. కదా = ఎపుడు? అథ = అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అప్య. ఉరగాఖ్యస్య - ఉరగస్య ఆఖ్యా యస్య తత్ ఉరగాఖ్యం, తస్య ఉరగాఖ్యస్య; ఉరగాఖ్యస్య, ఉరగాఖ్యయోః, ఉరగాఖ్యానాం. ఉరగాఖ్యశబ్దః ఆ, న, ష, వి. పురస్య - పురస్య, పురయోః. పురాణాం, పురశబ్దః ఆ, న, ష, వి, నాథం-నాథం, నాథౌ, నాథాన్. నాథశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. దావారికీ-ద్వారే నియుక్తా దావారికీ; దావారికీ, దావారిక్యా, దావారిక్యః. దావారికీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ర, వి. దేవసరూపం-సమానం రూపం యస్యనః సరూపః, దేవేన సరూపః దేవసరూపః, తం దేవసరూపం; సరూపం, సరూపా, సరూపాన్. దేవసరూపశబ్దః ఆ,

పు, ద్వి, ఏ. ఏత్య-అబంత మధ్య. ఇతి-అత్య. చకోరాక్షి-చకోరస్య అక్షిణీ ఇవ అ
క్షిణీ యస్యాస్మా చకోరాక్షీ తస్యా సుబోధనం హేచకోరాక్షి, హేచకోరాక్షి,
హేచకోరాక్ష్య, హేచకోరాక్ష్యః. చకోరాక్షీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, సం, ఏ. విలోకయ-
విలోకయ, విలోకయతాన్, విలోకయతం, విలోకయత, విభూర్వకాల్ 'లోకృద
ర్వ' ఇత్యస్తాశ్చింతా ధాతో స్సకర్తకాశ్చక్రై విధ్యాదోలాబపంస్వైవదే మధ్యమ
పురుషైకవచనాంతః ఇతి, అత్య. పూర్వానుశ్చింతా-పూర్వం ఆనుశ్చింతా పూర్వానుశ్చింతా,
తాం పూర్వానుశ్చింతా; ఆనుశ్చింతా, ఆనుశ్చింతే, ఆనుశ్చింతా, పూర్వానుశ్చింతాశబ్దః ఆ,
స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నిజగాద-నిజగాద, నిజగదతుః, నిజగదుః. నిభూర్వకాల్ 'గదప్యస్
యా' చి త్యస్తాధాతో స్సకర్తకాశ్చక్రై భూతేట్ పరస్వైవదే ర్రగమపురు
షైకవచనాంతః. భోక్త్యాం-భోజస్యాపశ్యం స్త్రీ భోక్త్యా, తాం భోక్త్యాం; భోక్త్యాం,
భోక్త్యే, భోక్త్యాః. భోక్త్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ

వ్యాఖ్యా. — అథేతి. అజ్ఞ ద్వారే నియుక్త దావారికి నునండా. 'తత్త్రనియు
క్త' ఇతి ఛక్ష్వక్రమః. 'ద్వారాదీనాం' చేత్యైవాగమః. జ్ఞాకారః దేవనరూపం
దేవిమూర్తిం ఉరగాఖ్యస్య పురస్య పాండ్యదేశే కాయకుతారాఖ్యనదీతీరవర్తినః నాగ
పురస్య నాగ మేత్యప్రాప్య హేచకోరాక్షి ఇతోవిలోకయేతి పూర్వానుశ్చింతాపూర్వము
క్తాం, భోజస్య రాజ్ఞోఽచత్యం స్త్రీభోక్త్యా తా మిందుమతీ, 'కౌఢ్యదిభ్య' పేప్య
త్ర'భోజాల్ క్షుత్రియ' ఇత్యపసంఖ్యానాల్ పృజ్. 'యజ క్వా' చితి చాప్. ని
గాద ఇతోవిలోకయేతి పూర్వ ముక్త్వా పశ్చాద్ద్యక్తవ్యం నిజగాదేశ్వర్యం.

భావము — అంతట నంద దేవతానముడైన నాగపురాధీశునిచెంతఁ జేరి వలపు
గన్నులు గలఇందుమతిని ఇదిగో చూడు మనసు.

శ్లో. పాండ్యోఽయ మంసార్పితలంబహరః
క్లృప్తాంగరాగో హరిచందనేన,
ఆభాతి బాలాతపరక్తసానుః
సనిర్ఘరోద్ధార ఇ వాద్రిరాజః.

౫౯

పదచ్ఛేదము. — పాండ్యః, అయం, అంసార్పితలంబహరః, క్లృప్తాంగరాగః, హరి
చందనేన, ఆభాతి, బాలాతపరక్తసానుః, సనిర్ఘరోద్ధారః, ఇత, వాద్రిరాజః.

అర్థము. — అంసార్పితలంబహరః-అంశభుజిరస్సులయందు, అస్థిశఃకుంచ
బడిన, లంబఃప్రేలుచుండెడి, హరః-ముక్తాహరముగలిగిన, హరిచందనేన-గోశ్చిర్నాఖ్య చం
దనముచేత, క్లృప్తాంగరాగః-క్లృప్తఃస్థిప్తమైన, అంగరాగః-అంగ లేపములుగలిగిన, అయం-

ఈ, పాండ్యః=పాండుదేశాధీశుడు, బాలాతపరక్షసానుః-బాలాతపః=లేతయెండచేత, రక్ష=ఎఱ్ఱనైన, సానుః=చరులుకలిగిన, సనిగ్రోద్ధారః=వైలనదీప్రవాహస్థావములతో గూడి యుండెడి, ఆర్రాజఇవ=పర్వతశ్రేష్ఠములె, ఆభాలి=ప్రకాశించుచున్నాడు.

ఆకాంక్ష.—ఆభాలి=ప్రకాశించుచున్నాడు. ఈ=ఎవడు? అయంపాండ్యః=ఈపాండుదేశాధీశుడు (అకర్త...ము). కఇవ=దేనివలె? అద్దిరాజఇవ=పర్వతశ్రేష్ఠములె. ఆర్రాజఃకథంభూతః=పర్వతశ్రేష్ఠమెట్టిది? సనిగ్రోద్ధారః=వైలనదీప్రవాహస్థావములతోగూడియుండునది. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టిది? బాలాతపరక్షసానుః=లేతయెండచేత నెఱ్ఱనైనచరులుకలిగినది. అయంపాండ్యః కథంభూతః=ఈపాండుదేశాధీశుడెట్టివాడు? క్లృప్తాంగరాగః=నిద్రమైన అంగలేపనముగలవాడు. కేన=దేనిచేత? హరిచందనేన=గోక్షిర్వాఖ్యచందనముచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాడు? అంసాత్పలంబహరః=భుజశిరస్సులయందు ఉంచబడిన ప్రేలుచుండెడి ముక్తాహరములుగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పాండ్యః-పాండునాం రాజా పాండ్యః; పాండ్యః, పాండ్య. పాండవః. ఆ, పు, ప్ర, ఏ. అయం.అయం, ఇహ, ఇమే. ఇదప్తశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంసార్పితలంబహరః=అంసయోః అస్పితాః అంసాస్పితాః, లంబంతఇతి లంబాః. అంసాస్పితాః లంబాః హరాః యస్యసః అంసార్పితలంబహరః; హరః, హరా హరాః అంసా...హరశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. క్లృప్తాంగరాగః.అంగం రజ్యతే అనేనేతిఅంగరాగః, క్లృప్తః అంగరాగో యస్యసః క్లృప్తాంగరాగః; అంగరాగః, అంగరాగౌ, అంగరాగాః. క్లృప్తంగరాగశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. హరిచందనేన-హరిచందనేన, హరిచందనాభ్యాం, హరిచందనైః. హరిచందనశబ్దః ఆ, న, త్వ, ఏ. ఆభాలి-ఆభాలి,ఆభాకః, ఆభాంతి. అజ్ఞుర్వకాత్ 'భా దీప్తా' విత్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాత్కర్తృ వర్తమానే లట్ పరవైచదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. బాలాతపరక్షసానుః-బాలశ్వాసౌ ఆతపశ్చబాలాతపః, బాలాతపేన రక్తాః బాలాతపరక్తాః, బాలాతపరక్తాః-సానహోయస్యసః బాలా...సానుః; సానుః, సానూ, సానవః. బాలా...సానుశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. సనిగ్రోద్ధారః-నిర్ధరాణాం ఉద్ధారాః నిర్ధరోద్ధారాః, నిర్ధరోద్ధారై స్సహవర్తతఇతి సనిగ్రోద్ధారః, ఉద్ధారః, ఉద్ధారా, ఉద్ధారాః. సనిర్ధరోద్ధారశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-ఆవ్య. అద్దిరాజః-అద్రిణాం రాజా అద్దిరాజః; అద్దిరాజః, అద్దిరాజౌ, అద్దిరాజాః. అద్దిరాజశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య.—పాండ్య ఇతి. అంసయో రస్పితాః స్యస్తాః లంబత ఇతి లంబాః హరాః యస్య సః, హరిచందనేన గోక్షిర్వాఖ్యేన చందనేన, 'తిలపక్షి తు గోక్షిన్దం హరిచందన మస్త్రీయా'మిత్యమరః. క్లృప్తాంగరాగః నిద్రానులేపనః అయం పాండునాం

జనపరానాం రాజా పాండ్యః, 'జనపదే'తి నూత్రే 'పాండో' ర్ధ్యణ్యక్తవ్య'ఇతికచ
నాత్ ద్యణో. బాహతమేన రక్తాః ఆరుణాః సానవో యస్య వః, వనిర్వరోద్ధారః
ప్రవాహస్యందనసహితః, 'ప్రవాహో' ని ర'రోర్గుర' ఇత్యమరః, అద్విరాజ ఇవ, అభాలి.

భావము.—భుజశిరస్సులనుండి ప్రేక్ష్య తెల్లని ముక్తాహారంబులను మలయవర్గ
శమునందు బుట్టిన ఎఱుపు పరుపు వర్ణము గల గంధంబును ధరియించిన పాండ్యరాజు
శేత్రయెండచే నెఱువయినచటియ నొడచు, తెల్లనినెలమేరులతోడను ప్రకాశించుప
ర్వతశ్రేష్ఠమువలె నొప్పురుచున్నాఁడు.

శ్లో. వింధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రే
ర్ని శ్శేషవీతో జ్ఞిత సింధురాజః,
ప్రిత్యాశ్వమేధావభృథార్ద్రామూర్తే
సౌస్సాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః

౬౧

పదచ్ఛేదము.—వింధ్యస్య, సంస్తంభయితా, మహాద్రే, నిశ్శేషవీతో జ్ఞితసింధు
రాజః, ప్రిత్యాశ్వా, ఆశ్వమేధావభృథార్ద్రామూర్తే, సౌస్సాతికః, యస్య, భవతి,
అగస్త్యః.

అర్థము.—వింధ్యస్య=వింధ్యనామకమైన, మహాద్రే=వృద్ధిపొందుచుండెడిమహా
పర్వతమునకు, సంస్తంభయితా=నివారకుడైన, నిశ్శేషవీతో జ్ఞితసింధురాజః=నిశ్శేష=
సాకల్యముగ, వీత=పానముచేయఁబడిన, జ్ఞిత=విడువఁబడిన, సింధురాజః=సముద్రు
డుగఁగిన, అగస్త్యః=అగస్త్యుడు, ఆశ్వమేధావభృథార్ద్రామూర్తే - ఆశ్వమేధ=
అశ్వమేధయాగముయొక్క, అవభృథ = దీక్షాంతకర్తమునందు, అద్వి=తడవఁబడిన,
మూర్తే=శరీరముగఁగిన, యస్య=విపాండుదేశాధిపతియొక్క, ప్రిత్యా=స్నేహముచేత,
సౌస్సాతికః=మంచినన్నానమును అడుగుచుండెడివాఁడు, భవతి=అవుచున్నాఁడు.

ఆకాంక్ష.—భవతి=అవుచున్నాఁడు. కః=ఎవఁడు? అగస్త్యః=అగస్త్యుఁడు.
(అకర్త...ము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? సౌస్సాతికః=మంచినన్నానమును అడుగుచుం
డెడివాఁడు. కయా=దేనిచేత? ప్రిత్యా=స్నేహముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య=
విపాండుదేశాధిపతియొక్క. యస్యకథంభూతస్య=విపాండుదేశాధిపతి యెట్టివాఁడు?
ఆశ్వమేధావభృథార్ద్రామూర్తే=ఆశ్వమేధయాగముయొక్కదీక్షాంతకర్తమునందు తడవఁ
బడినశరీరముగలవాఁడు. అగస్త్యకథంభూతః=అగస్త్యుఁడెట్టివాఁడు? నిశ్శేషవీతో జ్ఞిత
సింధురాజః=సాకల్యముగ పానముచేయఁబడిన విడువఁబడినసముద్రుడుగలవాఁడు. పునః
కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సంస్తంభయితా=నివారకుడైనవాఁడు. కస్య=దేని?

మహాద్రోః=వృద్ధిసాంతుచుండెడి మహావర్షకమునకు. మహాద్రోఃకథంభూతస్య=వృద్ధిసాంతుచుండెడి మహావర్షకమెట్టిది? వింధ్యస్య=వింధ్యనామక మైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—వింధ్యస్య-వింధ్యస్య, వింధ్యయోః, వింధ్యానాం. వింధ్యశబ్దః అ, పు, మ. ఏ. సంస్తంభయితా-సంస్తంభయితా, సంస్తంభయితాశా, సంస్తంభయితాః. సంస్తంభయితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. మహాద్రోః-మహాంశ్వాసౌ ఆదిశ్చ మహాద్రోః, తస్య మహాద్రోః, ఆద్రోః, ఆద్రోః, అస్త్రీణాం. మహాద్రోశబ్దః ఇ, పు, మ, ఏ. నిశ్చేషపీతోజ్జ్వలసింధురాజః-నిర్జత శ్చేహ యస్మిన్సర్వణితద్యథా భవతి తథా నిశ్చేషం, పూర్వం పీతః పశ్చాదుజ్జ్వలతః పీతోజ్జ్వలతః, నిశ్చేషం పీతోజ్జ్వలతః నిశ్చేషపీతోజ్జ్వలతః, సింధూనాం రాజా సింధురాజః, నిశ్చే...జ్జ్వలతః, సింధురాజః, యనసః, నిశ్చే...రాజః; సింధురాజః, సింధుగాజౌ, సింధురాజాః. నిశ్చే...సింధురాజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రీత్యా - ప్రీత్యా, ప్రీతిభ్యాం. ప్రీతిభిః. ప్రీతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, ఏ. అశ్వమేధావభృథాప్రిమూర్తే-అశ్వమేధస్య ఆవభృథః అశ్వమేధావభృథః, అశ్వమేధావభృథే ఆర్ద్రా, అశ్వ...థార్ద్రా, అశ్వ...థార్ద్రా, మూర్తిర్విప్రస్య సః అశ్వ...మూర్తిః తస్య, అశ్వ...మూర్తేః; మూర్తేః, మూర్తోః, మూర్తీనాం. అశ్వ...మూర్తిశబ్దః ఇ, పు, మ, ఏ. సౌస్నాతికః-సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి సౌస్నాతికః; సౌస్నాతికః, సౌస్నాతికా, సౌస్నాతికాః. సౌస్నాతికశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. యస్య-యస్య, యయోః, యేహం. యచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, ఏ. భవతి-భవతి, భవతః, భవతి. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్తాధాతో రకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః. ఆగస్త్యః-ఆగస్త్యః, ఆగస్త్యా, ఆగస్త్యాః. ఆగస్త్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా. —వింధ్యస్యేతి వింధ్యస్య వింధ్యాఖ్యస్యమహాద్రోః, తపనమార్గనిరోధాయ వర్ధమానస్యేతి శేషః. సంస్తంభయితా నివారయితా, నిశ్చేషం పీతః ఉజ్జ్వలతః పునస్త్యక్తశ్చ సింధురాజ స్సముద్రోయన సః, ఆగస్త్యః, అశ్వమేధస్య ఆవభృథే దీక్షాంలేకర్తృణి, 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞః' ఇత్యనురః. ఆర్ద్రామూర్తే, స్నాతస్యేత్యర్థః. యస్య పాండ్యస్య ప్రీత్యా న్నేహేన నతు దాక్షిణ్యేన. సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి సౌస్నాతికః భవతి, 'పృచ్ఛతో సుస్నాతాభ్య' ఇత్యుచసంఖ్యానాత్ తక్.

భావము. —వింధ్యపర్వతముయొక్క తపనమార్గనిరోధకంబైన పెంపురు భంగము చినవాడును సాగరోదకమును నిశ్చేషముగ పానముజేసి మరలఁ బయిటికి విడిచినయగస్త్యుమహర్షి ఈ పాండ్యరాజు నశ్వమేధయూగాంతకర్త యగునవభృథమైనపుడు కర్త బాగుగా జరిగినదా యని ప్రేమచే కుశలప్రశ్న నడిగెను. (అనఁగా యామహర్షి యాయనయం దనుగ్రహము గలవాడనుట).

శ్లో. అస్త్రం హరా దాస్తవతా దురాపం
యేనేంద్రలోకావజయాయ దృప్తిః,
పురా జనస్థానవిమర్దశంకీ
సంధాయ లంకాధిపతిః ప్రతస్థే.

౬౨

పదచ్ఛేదము.—అస్త్రం, హరాత్, అస్తవతా, దురాపం, యేన, ఇంద్రలోకావజయాయ, దృప్తిః, పురా, జనస్థానవిమర్దశంకీ, సంధాయ, లంకాధిపతిః, ప్రతస్థే.

అర్థము — పురా=పూర్వమునందు, జనస్థానవిమర్దశంకీ - జనస్థాన = ఖరాలయమునకు, విమర్ద = ఉచద్రమును, శంకీ = ఊహించుచుండెడి, దృప్తి = గర్వించిన, లంకాధిపతి = రావణాసురుడు, దురాపం = ముల్లభమైన, అస్త్రం = బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రమును, హరాత్ = పరమేశ్వరునివలన, అస్తవతా = పొందిన, యేన = ఏపాండు దేశాధిపతితోడ, సంధాయ = సంధి జేసి, ఇంద్రలోకావజయాయ - ఇంద్రలోక = స్వర్గలోకముయొక్క, అవజయాయ = జయించుటకొఱకు, ప్రతస్థే = తరలెనో.

అకాంక్ష — ప్రతస్థే = తరలెనో. ఈ = ఎవడు? లంకాధిపతి = రావణాసురుడు. (అకర్త...ము). శస్త్రే = దేవకొఱకు? ఇంద్రలోకావజయాయ = స్వర్గలోకముయొక్క జయించుటకొఱకు. విశ్వత్వా = ఏమి చేసి? సంధాయ = సంధి చేసి. కేన = ఎవనితోడను? యేన = ఏపాండు దేశాధిపతితోడను. కస్తాత్ = ఎవనివలన? హరాత్ = పరమేశ్వరునివలన. కిం = దేని? అస్త్రం = బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రమును. అస్త్రం కథంభూతం = బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రమెట్టి? దురాపం = ముల్లభమైనది. లంకాధిపతి కథంభూతః = రావణాసురుడెట్టివాడు? దృప్తి = గర్వించినవాడు. పునఃకథంభూతః = ఇంకయునెట్టివాడు? జనస్థానవిమర్దశంకీ = ఖరాలయమునకు ఉచద్రమును ఊహించుచుండెడివాడు. కదా = ఎపును? పురా = పూర్వమునందు.

శబ్దరూపభవనములు.—అస్త్రం-అస్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి. అస్త్రశబ్దః అ, న, ద్వి, వి. హరాత్-హరాత్, హరాభ్యాం, హరేభ్యః. హరశబ్దః అ, పు, పం, వి. అస్తవతా-అస్తవతా, అస్తవత్సా, అస్తవస్థి, అస్తవచ్ఛబ్దః త, పు, త్స, వి. దురాపం-దురేవ అస్త్రం శక్యం దురాపం. తత్; దురాపం; దురాపం, దురాపే, దురాపాణి. దురాపశబ్దః అ, న, ద్వి, వి. యేన - యేన, యాభ్యాం, యైః. యచ్ఛబ్దః ద, పు, త్స, వి. ఇంద్రలోకావజయాయ - ఇంద్రస్య లోకః ఇంద్రలోకః; ఇంద్రలోకస్య అవజయః ఇంద్రలోకావజయః. శస్త్రే ఇంద్రలోకావజయాయ; అవజయాయ, అవజయాభ్యాం, అవజమేభ్యః. ఇంద్రలోకావజయశబ్దః అ, పు, చ, వి. దృప్తి - దృప్తి, దృప్తే, దృప్తా. దృప్తశబ్దః అ, పు, ప్ర, వి. పురా-అప్య. జనస్థానవిమర్దశంకీ-జనానాంస్థానం

జనస్థానం విమర్దం శంకరభరి, విమర్దశంకీ; జనస్థానస్య విమర్దశంకీ జనస్థానవిమర్దశంకీ; శంకీ, శంకీనా, శంకీనః. జనస్థానవిమర్దశంకీనశబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. సంధాయ-బంత మస్య. లంకాధిపతిః-లంకాయాః ఆధిపతిః లంకాధిపతిః; అధిపతిః, అధిపతీ, అధిపత యః. లంకాధిపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతప్తే-ప్రతప్తే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థితే ప్రతూ ర్వకాత్ 'ప్రాగ్' తిసిప్తుత్' విత్త్యస్తాద్ధాతో రకర్త కా త్కర్తరిభూతే ట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అశ్రు మితి. పురా త్సాన్యం, జనస్థానస్య ఖరాలయస్య, విమర్ద శంకీ ఉపప్లవశంకీ, దృప్తః ఉక్తః, లంకాధిపతిః రావణః, దురాపం దుర్దభం, అశ్రుం బ్రహ్మశిరోనామకం, హరా దీశ్వరా దాప్తవతా, యన పాండ్యేన, సంధాయసంధిం కృత్వా ఇంద్రజిత్ కావజయాయ ఇంద్రజిత్ కంజేతు, ప్రతప్తే, ఇంద్రవిజయిన్ రావ ణస్యాపివిజేతే త్యర్థః.

భావము.—రావణుడు దన జనస్థానమయిన ఖరాలయమునకు నుపద్రవము సంభవించినటుల అక్కడికి సమీపమునందు పరమేశ్వరునొద్ద బ్రహ్మశిరమనెడి యమో ఘాత్రుంబు నొందియుండెడు పాండ్యరాజుతో సంధిఁ జేసుకొని ఇంద్రునితో యుద్ధ మునెయఁబోయినాఁడు (అనఁగా అట్టిరావణునికి కూడ నజేయుండనుట)

శ్లో. అనేన పాణౌ విధివ ద్గృహీతే
మహాకులీనేన మహీవ గుర్వీ,
రత్నానువిధార్ణవమేఖిలాయా
దిశ స్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః.

౬౩

పదచ్ఛేదము.—అనేన, పాణౌ, విధివత్, గృహీతే, మహాకులీనేన, మహీ, ఇవ, గుర్వీ, రత్నానువిధార్ణవమేఖిలాయాః, దిశః, సపత్నీ, భవ, దక్షిణస్యాః.

అర్థము.—మహాకులీనేన=సమృద్ధులప్రసూతుడయిన, అనేన=ఈపాండు, దేశాధి పతిచేత, పాణౌ=నీహస్తము, విధివత్=యథాశాస్త్రముగ, గృహీతే=గ్రహించఁబడి నదగుచుండఁగ, గుర్వీ=గొప్పదైన, మహీవ=భూమిపతి, రత్నానువిధార్ణవమేఖిలా యాః=రత్న=రత్నములచేత, అనువిధః=వ్యాప్తమైన, అర్ణవం=సముద్రమే, మేఖిలాయాః= బుడ్డాణముగఁగలిగిన, దక్షిణస్యాః=దక్షిణదిక్కునకు, సపత్నీ=సవలిది, భవం=కన్దు.

అకాంక్ష.—భవంకన్దు. కాంక్షితే? త్వం=నీవు (అకర్మ...ము). కథంభూ తా=ఎట్టిదానవు? సపత్నీ=సవలిది కన్యాః=దేవీ? దక్షిణస్యాః దిశః=దక్షిణదిక్కునకు. దక్షి

యస్మాదీశః కథంభూతానూః=దక్షిణదిక్కుట్టిరి? రత్నానువిధార్ణవమేఖలానూః=రత్నములచోవ్యాప్తమయిన సముద్రమే యుద్ధాణుమగ ౧౭౩౩ది. కేన=చేనిచే? మహీన=భూమిచే. మహీకథంభూతా=భూమియెట్టిరి? గుర్వీ=గొప్పదైనది. కంభూతేనతి=ఎట్టిగురుండఁగ? గృహీతేనతి=గృహింపఁబడినగురుండఁగ. కథం=ఎట్లు? నిధివత్=యథాశాస్త్రముగ. కస్తిక్=ఏది? పాణ్=సేనాస్త్రము. కేన=ఎవనిచేత? ఆసేన=ఈపాండుదేశాధిపతిచేత. ఆసేనకథంభూతేన=ఈపాండుదేశాధిపతియెట్టివాడు? మహాకులీనేన=సమస్కృలవ్రసూతుడయినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆసేన-ఆసేన, ఏసేన, ఆభ్యాం, ఏభిః ఇదంతబ్బిముః పు, త్వు, ఏ. పాణ్-పాణ్, పాణ్యోః పాణిభు. పాణిశబ్దః ఇ, పు, స, ఏ, నిధివత్-నిధి మర్త్యతీరి నిధివత్. పశ్యంత చువ్య. గృహీతే-గృహీతే, గృహీతయోః, గృహీతేభు. గృహీతశబ్దః ఆ, పు, స, ఏ. మహాకులీనేన-మహచ్చతత్ కులం చ మహాకులం, మహాకులే చాతః మహాకులింః, తేన మహాకులీనేన; కులీనేన, కులీనాభ్యాం, కులీనైః. మహాకులీశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ఏ. మహా-మహీ, మహ్యా, మహ్యోః మహీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-ఆవ్య. గుర్వీ-గుర్వీ, గుర్వాన్, గుర్వ్యోః. గుర్విశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రత్నానువిధార్ణవమేఖలానూః=రత్నైః అనువిధః రత్నానువిధః, రత్నానువిధశ్చసౌ అర్ణవశ్చ రత్నానువిధార్ణవః, రత్నా...ర్ణవఏవ మేఖలా యస్మాస్మా, రత్నా...మేఖలా, తస్మాః రత్నా...మేఖలానూః; మేఖలానూః, మేఖలయోః, మేఖలానాం. రత్నా...మేఖలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, మ, ఏ. దిశః-దిశః, దిశోః, దిశాం. దిక్పబ్దః ఈ, స్త్రీ, మ, ఏ. సవత్నీ-సమానః పతి ర్యస్మా స్మా, సవత్నీ; సవత్నీ, సవత్నీన్, సవత్నీన్, సవత్నీన్, సవత్నీన్, ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. భవ-భవ, భవతాత్, భవతం. భవత. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, దక్షిణస్యాః-దక్షిణస్యాః, దక్షిణాయాః, దక్షిణయోః, దక్షిణాసాం. దక్షిణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, మ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఆసేనతి. మహాకులీనేనమహాకులేన, 'మహాకులాదభో భి'శ్చేతి భివ్రత్యయః. ఆసేన పాండ్యేన, పాణ్, తద్విదేమేవిధివత్ యథాశాస్త్రం గృహీతేనతి గుర్వీగురుః, 'తితోగుణవచనాదితీవ్, మహీపరత్వైరనువిధోవ్యాః అర్ణవఏవమేఖలాయస్మాస్తస్యాః ఇదం విశేషణమవశ్యమింసుమత్యాంచయోజ్యం, దక్షిణస్యాఃదిశః, సవత్నీభవ, ఆసేన, సవత్నీన్కరాభావోఽన్వయతే.

భావము.—నిపు రత్నములసముద్రముండెడి దక్షిణదేశపురాజైన యీపాండ్యరాజును వివాహము చేసుకొన్న సీతని బట్టపురాణివి యగుచును.

3. తాంబూలవల్ల చరిణద్రవ్యంగా
 స్వేదాలతాళిగిత చందనాను,
 తమాలవణా-స్పృశానుశస్యత
 ప్రసీదరంతుంకులయస్థలీమ

58

పదచ్ఛేదము.—తాంబూలంబ్రిహద్యక్షాగాను, ఏలాలతాలింగచందనాను,
కమలబ్రాస్తరగాను, శశ్వత్, స్రుషీద, రంగుం, మలయసలీషు.

అర్థము. — తాంబూలపల్లీపూజాధిపత్యాగాను. తాంబూలపల్లీ = నాగపల్లీలతలచేత,
 పరిణామం = అరింగనము చేసికొనబడిన, పూగాను = క్రమముకప్పుడుములుగలిగిన, ఏలాలతా
 లింగితచందనాను. ఏలాలతా = ఏలకలీ = గలచేత. ఆంగిత = అరింగనముజేసికొనబడిన,
 చందనాను = గంధపుచెట్టుకలిగిన, తమాలపత్రాస్తానాను. తమాల = తాంబూలపుష్పములయొ
 క్కు, పత్ర = పర్ణములే, ఆస్తానాను = పానువులుగలిగిన, మలయస్థలిపు. మలయ = మల
 యపర్వతములయొక్క, స్థలిపు = ఆస్థలినుభూములయందు, శశ్వత్ = మాటిమాటికిని, రం
 తూ = క్రీడించుటకు, ప్రసీద = ఆచుకూలురాలపుకము.

ఆకాంక్ష. — ప్రసీద=ఆనుకూల రాబవు కమ్ము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు (ఆకర్ష...ము). శిం కర్తుం=ఏమి చేయుటకు? రంతుం=క్రీడించుటకు. కథం=ఎట్లు? శశ్వత్=మ
టిమాటికి, కాను=పేరియందు, మలయస్థలీషు=మలయపర్వతముయొక్క ఆకృతిమధూ
మలయందు. మలయస్థలీషు కథంభూతాను=మలయపర్వతముయొక్క ఆకృతిమము
లెట్టివి? తగులపత్రాస్తరణాను=తాంధ్రవృక్షములయొక్క పల్లములేపాన్ములుగలవి,
పునఃకథంభూతాను=ఇంకయున్నెట్టివి? ఏలాలతాణిగితచందనాను=ఏలకతీగలచేత
అలింగనముచేసుకొనఁబడిన గంధపుచెట్లుకలవి. పునః కథంభూతాను=ఇంకయున్నెట్టివి?
తాంబూలపల్లీ పరిణధ్రుగాను=నాగపల్లీలకలచేత అలింగనముచేసుకొనఁబడిన క్రముక
వృక్షములుగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు. — తాంబూలవల్లీ పరిణిద్ధత్రాగాను - తాంబూలవల్లీభిః పరిణిద్ధాః తాంబూలవల్లీపరిణిద్ధాః, తాంబూలవల్లీ పరిణిద్ధాః త్రాగాః యానుతాః తాంబూల...త్రాగాః, తాను తాంబూల...త్రాగాను; తాం...త్రాగాయాం, తాం...త్రాగయోః, తాం...త్రాగాను. తాం...త్రాగాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. స. ఐ. ఏఃగలతానింగిత చందనాను-ఏలూనాం లతాః ఏలాలతాః, ఏలాలతాభిః ఆంగతాః ఏలాలతానింగితాః, ఏలాలతానింగితాః చందనాః యాను తాః ఏలా... చందనాః, తాను ఏలా...చందనాను; ఏ...చందనాయాం, ఏ...చందనయోః, ఏ...చందనాను. ఏ...చందనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. స. ఐ. శమూలపత్రాస్తరణాను-శమూలానాం పత్రాణి శమూలపత్రాణి, శమూల

పత్రాణి ఆస్తానాని యానుతాః కమాలపత్రాస్తరణాః, తానుతమా... ఆస్తరణాను;
త... ఆస్తానాయాం, త... ఆస్తరణయోః, త... ఆస్తానాను. కమాల... స్తరణాశబ్దః
ఆ, స్త్రీ, స, బి. శశ్వత్-అవ్య. ప్రసీద-ప్రసీద. ప్రసీదతాత్, ప్రసీదతం ప్రసీదత.
ప్రత్యాకాత్ 'పదార్థశరణాత్మవసాదనే' మ్మిత్యస్యాద్ధాతో రకర్తకాత్కర్తృ
విధ్యాద లోకే పరస్మైపదే మధ్యనుపురుషైకవచనాంతః. రంశుం-శుమున్నంతమవ్య.
మలయస్థలీషు-మలయస్య స్థల్య మలయస్థల్యః, తాను మలయస్థలీషు; స్థానం, స్థల్యాః,
స్థలీషు. మలయస్థలీకబ్జః ఈ, స్త్రీ, స, బి,

వాఖ్యా.— తాంబూలేతి. తాంబూలవల్లిభిః నాగవల్లిభిః పరిణధాః పరిరభాః
పూగాః క్రమకః యాను తాను, తాంబూలవల్లి తాంబూలనాగవల్ల్యః. 'హోంటా
తు పుంగః క్రమక' ఇతి చామరః. విశాలతాభిః అలింగితాః చందనాః మలయజాః
యాను తాను 'గంధసారో మలయజోభస్మశ్రీ శ్చందనోఽస్త్రినా' మిత్యమరః.
కమాలస్య తాపింధస్య పత్రాణాస్తరణాని యాను తాను, 'కాల స్కంధవృక్షమాల
స్సృజితాపింధోఽసీ' త్యమరః. మలయస్థలీషు, శశ్వత్ శుశుర్దుహుః, సదానా, రం
శుం, ప్రసీద అనుకూలా భవ.

భావము — ఇందియేకాక చోకచెట్ల నల్లకొనియుండెడి తమలపాకు తీగలును
చందనవృక్షమలకు చుట్టుకొనియుండెడి యేలతీగలును పరుపువలె రాలియుండెడి చీర
కటిమ్రులనియెడలఁగూడకానుగచెట్ల ఆకులును గలమలయపర్వతముయొక్క అకృత్రి
మప్రదేశములనుండు నీవు ప్రతిపదము రమింపగలవు.

శ్లో. ఇందివరశ్యామతను ర్నసోఽసౌ
త్వం రోచనాశౌరశరీరయప్తిః,
అన్యోన్య శోభాపరివృద్ధయేవాం
యోగస్తటిత్తోయదయో రి వాస్తు.

౬౫

పదచ్ఛేదము.— ఇందివరశ్యామతనుః, నృపః, అసౌ, త్వం, రోచనాశౌరశరీర
యప్తిః, అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే, వాం, యోగః, తటిత్తోయదయోః, ఇవ, అస్తు.

అర్థము.— అసౌ=ఈ, నృపః=పాండుదేశాధిపతి, ఇందివరశ్యామతనుః=ఇందివర
=నీలొత్పలమువలె, శ్యామః=నల్లనైన, తను=దేహముకలవాడు, త్వం=నీవు, రోచనా
శౌరశరీరయప్తిః - రోచనా=గోరోచనమువలె, శౌర=చచ్చనైన, శరీరయప్తిః=దండ
నవృశశరీరముగలదానవు, తటిత్తోయదయోః=విద్యున్నేఘములకువలె, వాం=మీయిరు
వురకు, యోగః=సంబంధము, అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే - అన్యోన్య=పరస్పరముయొ
క్క, శోభా=కాంతియొక్క, పరివృద్ధయే=వృద్ధికొనుట, అస్తు=అవును.

అకాంక్ష. — అస్తు = అవును. ఈ = ఏది? యోగః = సంబంధము (అకర్త...ము).
 వైస్ = దేనికొకట? అన్యోన్యశోభాపరవృద్ధయే = పరస్పరముయొక్క కాలియొక్క పృథ్వి
 కొకట. కయోః = ఎవరి? వాం = మీ ఇసుపురకు. కయోః = వేడివలె? కటిత్తోయద
 యోః = విద్యున్నేనుములకువలె. రోచనాగార శరీరయప్తిః = గోరోచనమువలె వచ్చువై న
 దండవద్యశశరీముగలదానవు. కా = ఎవతె? త్వం = నీవు (అకర్త...ము). ఇందీవరశ్యామ
 తనుః = నీలొత్పలమువలె నల్లనైన శరీరముగలవాడు. ఈ = ఎవడు? అసౌన్యపః = త.
 పాండుదేశాధిపతి (అకర్త...ము).

శబ్దరూపసమాసములు — ఇందీవరశ్యామతనుః - ఇందీవర మివ శ్యామా ఇందీవర
 శ్యామా; ఇందీవరశ్యామా తను ర్వస్య పః ఇందీవరశ్యామతనుః; తనుః, తనూ, తనవః.
 ఇందీ...తనశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. అసౌ - అసౌ, ఆమూ, ఆమీ. అదశ్యబ్దః స, పు,
 ప్ర, ఏ. శ్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రోచ
 నాగారశరీరయప్తిః రోచనేవ గారీ రోచనాగారి; శరీరం యప్తి రివ శరీరయప్తిః;
 రోచనాగారిశరీరయప్తి ర్వాస్యా స్సారోచనా...యప్తిః; యప్తిః, యప్తీ, యప్తయః.
 రోచనా...యప్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అన్యోన్యశోభాపరవృద్ధయే - అన్యోన్యశ్శ
 శోభా అన్యోన్యశోభా; అన్యోన్యశోభాయాః పరివృద్ధిః, అన్యో...పరివృద్ధిః, తవైస్య;
 అన్యో...పరివృద్ధయే; పరివృద్ధ్యై, పరివృద్ధయే, పరివృద్ధిభ్యాం, పరివృద్ధిభ్యః. అన్యో
 ...పరివృద్ధిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, చ, ఏ. వాం-తవ, తే, యువయోః; వాం, యుష్మాకం,
 వః, యుష్మచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, వ, ద్వి. యోగః - యోగః, యోగా, యోగాః.
 యోగశబ్దః ఆ, పు ప్ర, ఏ. కటిత్తోయదయోః - తోయం దదాతీతి తోయదః;
 కటిచ్ఛతోయదశ్చ కటితోయదా, తయోః కటిత్తోయదయోః. కటిత్తోయదా
 ౨. కటిత్తోయదాభ్యాం ౩. కటిత్తోయదయోః. ౨. ఆ, పు, కటిత్తోయదశబ్దః నిత్యం
 ద్వివచనే, వ, ద్వి. ఇవ - ఆవ్య. అస్తు - అస్తు స్తాత్, స్తాం, సంతు. 'ఆసభు'
 విత్యస్తాద్ధాతో రకర్తకా త్కర్తరి విధ్యాదా లాట్ పరస్వైవజే ప్రథమ పురుషైక
 వచనాంతః.

వాక్యా. — ఇందీవరేతి. అసౌన్యపః, ఇందీవరశ్యామతనుః, త్వం, రోచనేవ
 గోరోచనేన గారీ శరీరయప్తిః యస్యా స్సా, ఆతః కటిత్తోయదయోః విద్యున్నేనుయో
 రివ, వాం యువయోః, యోగః సమాగమః, అన్యోన్యశోభాయాః పరివృద్ధయే, అస్తు
 స్తాత్.

భావము. — నల్ల కలంపవలె శ్యామలవర్ణుడైన యీరాజునకు గోరోచనమువలె
 వచ్చునీమేను గలనీకును కలిగెడిసంబంధము మేనుమునకును మెలుపునకును గలిగెడి సంభ
 ర్గమువలె మిక్కిలి ప్రశాశమానముగ నుండును.

శ్లో. స్వసు ద్విరభ్యాధిపతే తదీయో
 తే చైవంశరం చేతసి నోపదేశః,
 దివాకరాదర్శనబద్ధతోశే
 నక్షత్రనాథాంశు రి వారవిందే.

౬౬

చదచ్ఛేదము, — స్వసు, విదర్భాధిపతే, తదీయః, తేభ్యః, అంతరం, చేతసి, న,
 ఉపదేశః, దివాకరాదర్శనబద్ధతోశే, నక్షత్రనాథాంశుః, ఇ, అరివిందే.

అర్థము — విదర్భాధిపతే = భోజరాజునకు, స్వసు = చెల్లెలైన ఇందుమతియొక్క,
 చేతసి = చిత్తమునందు, తదీయః = ఆనందానుబంధమున, ఉపదేశః = వాక్యము, దివాకరా
 దర్శనబద్ధతోశే. దివాకర = సూర్యునియొక్క, అదర్శన = దర్శనాభావముచేత, బద్ధః = కట్టఁ
 బడిన, తోశే = మొగ్గల, అరివిందే = కులమునందు, నక్షత్రనాథాంశుః = నక్షత్రనాథః
 చంద్రునియొక్క, అంశువ = కిరణమువలె, అంతరం = అవకాశమును, నతేభ్యః = పాం
 ద్యులతోయను.

అకాంక్ష. — నతేభ్యః = పాంశులతోయను ఈ = విని! ఉపదేశః = వాక్యము. కిం =
 దేవి? అంతరం = అవకాశమును (నకర్త...ము). కషా = దేనివలె? నక్షత్రనాథాంశురివ =
 చంద్రునియొక్క కిరణమువలె. కస్మిన్ = దేనియందు! అరివిందే = కులమునందు. అరివిందే
 కథంభూతే = కులమెట్టిది? దివాకరాదర్శనబద్ధతోశే = సూర్యునియొక్క దర్శనాభావము
 చేత కట్టబడిన మొగ్గలవి. ఉపదేశః కథంభూతః = వాక్యమెట్టిది? తదీయః = ఆనందా
 నుబంధియైనది. కస్మిన్ = దేనియందు! చేతసి = చిత్తమునందు. కస్యా = ఎవరెయొక్క?
 స్వసు = చెల్లెలైన ఇందుమతియొక్క. కస్య = ఎవరి? విదర్భాధిపతే = భోజరాజునకు.

శబ్దరూపసమాసములు. — స్వసుః = స్వసు, స్వస్రోః, స్వస్థానాం. స్వస్థశబ్దః
 ఋ, శ్రీ, మ, వి. విదర్భాధిపతే = విదర్భాణాం అధిపతిః విదర్భాధిపతిః, తస్య విద
 ర్భాధిపతేః, అధిపతే అధిపత్యోః. అధిపతీనాం. విదర్భాధిపతిశబ్దః ఇ, పు, మ, వి. తదీ
 యః = తస్యో ఆయో తదీయః; తదీయః, తదీయా. తదీయః. తదీయశబ్దః ఆ, పు,
 ప్ర, వి. తేభ్యః తేభ్యః, తేభాతే, తేభిశ్. 'దులభేష్టాస్తావిత్కృష్టాద్ధాలో నృకర్తకా త్క
 ర్తృభూతే' అత్త శబ్దే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంతరం = అంతరం, అంతరే,
 అంతరాణి. అంతశబ్దః అ, న, ద్వి, వి. చేతసి = చేతసి, చేతసోః, చేతస్య. చేతశబ్దః స,
 న, న, వి. వ = ఆవృ. ఉపదేశః, ఉపదేశః ఉపదేశో, ఉపదేశాః. ఉపదేశశబ్దః ఆ, పు,
 ప్ర, వి. దివాకరాదర్శనబద్ధతోశే = దివా కరోతీతి దివాకరః, దివాకరస్య అదర్శనం దివా
 కరాదర్శనం. దివాకరాదర్శనేన బద్ధః దివాకరాదర్శనబద్ధః, దివాకరాదర్శనబద్ధ తోశః
 యస్య తత్ దివా...తోశం, తస్మిన్, దివా...తోశే; తోశే, తోశయోః, తోశేషు.

దివా... రోశశబ్దః ఆ, న, స, వి. నక్షత్రనాథాంతుః-నక్షత్రానాథాః నక్షత్రనాథః
నక్షత్రనాథస్య అంతుః నక్షత్రనాథాంతుః; అంతుః, అంతు, అంశవః. నక్షత్రనాథాం
శబ్దః ఉ, పు, ప్ర, వి ఆరవిందే-ఆరవిందే, ఆరవిందయోః, ఆరవిందేషు, ఆరవింద
శబ్దః ఆ, న, స, వి.

వ్యాఖ్యా.—స్వసు రితి. విదగ్ధాధిపతే ర్భౌతస్య, స్వసు గిందుమత్యాః చేతసి
చిచ్ఛేతసియః తస్మా అయం సునందానంబంధీ, ఉపదేశః వాక్యం, దివాకరస్య ఆదర్శ
సేన బద్ధకోశే ముఖ్యతే ఆవిందే నక్షత్రనాథాంతుః చంద్రరణ ఇన, ఆంతరమవకా
శం, న లేధే న ప్రావ

భావము.—సూర్యుడు లేనపుడు చంద్రునికాంతి తామర మొగ్గలోఁ బ్రవేశిం
పనిరితి నీరాజువిషయ మైనసునందావాక్య మిప్రము లేనియిందుమతి మనస్సునకు పట్టక
టాయెను.

శ్లో. సంచారిణీ దీపశిఖేవరాత్రా

యం యం వ్యతీయాయ పలివరా సా,

నరేంద్రమార్గాట్ట ఇవ ప్రపేదే

వివర్ణభావం ససభూమిపాలః

౬౭

పదచ్ఛేదము.—సంచారిణీ, దీపశిఖా, ఇవ, రాత్రా, యంయం, వ్యతీయాయ,
పలివరా, సా, నరేంద్రమార్గాట్టః, ఇవ, ప్రపేదే, వివర్ణభావం, ససః, భూమిపాలః.

అర్థము.—పలివరా=పలినివరించుచుండెడి, సా=ఆఇందుమతి, రాత్రా=రాత్రి
యందు, సంచారిణీ=ప్రసరించుచుండెడి, దీపశిఖేవ=దీపజ్వాలవలె, యంయం=ఏయేరా
జును, వ్యతీయాయ=అతిక్రమించిపోయెనో, ససః=ఆనూ, భూమిపాలః=రాజు, నరేం
ద్రమార్గాట్టఇవ=నరేంద్రమార్గ=రాజవీధియందలి, అట్టఇవ=త్రైమాఖ్యగృహ భేదమువలె,
వివర్ణభావం=విచ్ఛాయశ్యమును, అంధకారావృతశ్యమును, ప్రపేదే=పొందెను.

అకాంక్ష.—ప్రపేదే=పొందెను. కః=ఎవఁడు? ససః=ఆనూ, భూమిపాలః=రాజు,
కం=దేనిని? వివర్ణభావం=విచ్ఛాయశ్యమును అంధకారావృతశ్యమును (నకర్త...ము).
కఇవ=దేనివలె? నరేంద్రమార్గాట్టఇవ=రాజవీధియందలిత్రైమాఖ్యగృహ భేదమువలె. వ్యతీ
యాయ=అతిక్రమించిపోయెనో. కా=ఎవఁడె? సా=ఆఇందుమతి. కం=ఎవనిని? యంయం=
ఏరాజును(నకర్త...ము). కేవ=దేనివలె? దీపశిఖేవ=దీపజ్వాలవలె, దీపశిఖాకథంభూతా
=దీపజ్వాలయెట్టిది? సంచారిణీ=ప్రసరించుచుండునది. కస్యాం=దేనియందు? రాత్రా=రా
త్రియందు, సాకథంభూతా=ఆఇందుమతియెట్టిది? పలివరా=పలినివరించుచుండునది.

శబ్దరూపసమాసములు. — సంచారిణీ-సంచరతీలి సంచారిణీ; సంచారిణీ, సంచారిణ్య; సంచారిణ్య. సంచారిణీశబ్దః ఈ, శ్రీ, ప్ర, వి. దీపశిఖా-దీపస్య శిఖా దీపశిఖా; శిఖా, శిఖే, శిఖాః, దీపశిఖాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. ఇవ-అవ్య, రాత్రే-రాత్ర్యాం, రాత్రే, రాత్ర్యోః, రాత్రిభు. రాత్రిశబ్దః ఇ, శ్రీ, స, వి. యంయం-యంయం, యాయా, నూనూత్. యద్యచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, వి వ్యతీనూయ-వ్యతీనూయ, వ్యతీయతుః, వ్యతీయుః; వి, అతి ఏక దువనగ్ద్యయశ్చార్యకాత్ 'ఇత్ గతా, విత్సన్తాద్ధాతో న్నకర్త కాక్కర్తృ భూతేః' పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పతింపరా-పతిం పృణాతీలి పతింపరా, పతింపరా, పతింపరే, పతింపరాః. పతింపరాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ప్ర, వి. సా-సా, తే, తాః. కచ్చబ్దః ద, శ్రీ, ప్ర, వి. నరేంద్రమార్గాటః-నరాణామింద్రాః నరేంద్రాః, నరేంద్రాణాంమార్గః నరేంద్రమార్గః, నరేంద్రమార్గేఅట్టినరే... అట్టః; అట్టః, అట్టా, అట్టాః, నరే... అట్టశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఇవ-అవ్య, ప్రపేదే-ప్రపేదే, ప్రపేదాతే, ప్రపేదరే; ప్రపూర్వకాత్ 'పద గతా' విత్సన్తాద్ధాతో న్నకర్త కాక్కర్తృ భూతేః' అత్తనేవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వివర్ణభావం - వివర్ణః పర్ణో యమంతే వివర్ణాః, వివర్ణానాంభావః, వివర్ణభావః, తం వివర్ణభావం; భావం, భావ, భావా. వివర్ణభావశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. ససః-ససః తాతా. లేలే. కత్తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, వి. భూమిపాలః-భూమిం పాలయతీలి భూమిపాలః; పాలః, పాలా, పాలాః. భూమిపాలశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి

వ్యాఖ్యా. — సంచారిణీలి పతింపరా సా ఇందుమతీ, రాత్రే సంచారిణీ, దీపశిఖేవ, యంయం భూమిపాలం, వ్యతీనూయ అతీత్య గతా ససః భూమిపాలః, సర్వ ఇత్యర్థః 'నిత్యవీఘ్నయో'లి వీఘ్నయాం ద్విర్వచనం. నరేంద్రమార్గే రాజపథే, అట్టః క్షేమాభ్యాం గృహభేద ఇవ, 'స్యా దట్టః క్షేమ మస్త్రీ'యా, మిత్యమరః. వివర్ణభావం విచ్ఛాయత్వం, అట్టస్తు కమోపుతత్వం, ప్రపేదే ప్రావ.

భావము. — ముందు మఱుగు లేనిరాజగృహముపై మేడలా దీపము తీసికొని తాత్రసపుడు వెనుకటిభాగములా వీరకటియగునట్లు ఇందుమతి యేయరాజును దాటిపోయెనో ఆయా రాజముఖము వివర్ణమాయెను.

శ్లో. తస్యాం రఘో సూను రుపస్థితాయాం
వృణీతవా నేతి సమాకులోఽభూత్,
వామేతర స్సంశయ మస్య బాహుః
కేయూరబంధోఽప్స్వసితై ర్నునోద.

వేనుకకు లింగము. కా=ఎవతె? కుమారీ=ఇందుమతి (అకిర్తి...ము). కస్తూత్=దేనివలన? అన్యోచగమాత్=మఱియొక్క పొందటవలన, కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రాప్య=పొంది. కం=ఎవనిని? తం=ఆ ఆజహముహారాజును. తం కర్తంభూతం = ఆ ఆజహమహారాజెట్టివాడు? సర్వావయవానవద్యం=సమస్తములయిన ఆవయవములయందు దోషరహితమైయున్నవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తా. తచ్చట్టి ద, పు, ద్వి, ఏ. ప్రాప్య-ల్యబంతమ్య. సర్వావయవానవద్యం. సర్వే చ తే ఆవయవాశ్చ సర్వావయవాః, నవిద్యతే ఆవద్యం యస్య సః. అనవద్యః, సర్వావయవేషు అనవద్యః సర్వా...నవద్యః, తం సర్వా...నవద్యం; ఆన వ్యం, అనవద్యః, అనవద్యా. సర్వా...ఆన వచ్చుకట్టి ఆ, పు, ద్వి, ఏ. న్యవర్తక-న్యవర్తత, న్యవర్తేతాం, న్యవర్తంత. నిత్యార్థకాత్, 'పునువర్తన' ఇత్యసాధారణకర్త కాత్కర్తృ భూనే తి ఆత్త నేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అన్యోచగమాత్-ఆవ్యస ఉపగమః అన్యోచగమః, కస్తూత్ అన్యోచగమాత్; ఉపగమాత్, ఉపగమాబ్దం, ఉపగమభ్యః. అన్యోచగమశబ్దః ఆ, పు, పం; ఏ. కుమారీ-కుమారీ, కుమార్యా, కుమార్యః. కుమారీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. న-ఆస్య. హి-ఆస్య, ప్రశుల్లం-ప్రశుల్లం, ప్రశుల్లా, ప్రశుల్లా. ప్రశుల్లశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. సహకారం-సహకారం, సహకారా, సహకారా. సహకారశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. నిత్య-ల్యబంతమ్య. పృత్యంతరం-అన్యోపపత్తి, పృత్యంతరం, తత్ పృత్యంతరం, పృత్యంతరే, పృత్యంతరాశి. పృత్యంతరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. కాంతతి-కాంతతి, కాంతతి, కాంతతి. 'కాశీ కాంతయా' మిశ్యస్తాధారో నృకర్త కాత్కర్తృవర్తమానే తి పరస్మైదదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పట్నదాళి-పట్ పదాని యేషాం తే పట్నదా, పట్నదానాం, ఆళి పట్నదాళి; ఆళి ఆళి, ఆళయః. పట్నదాళిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—త మితి. కుమారీ ఇందుమతీ, సర్వేషు అవయవేషు, అనవద్యం ఆదోషం, తం, ఆజం, ప్రాప్య, అన్యోచగమాత్ రాజాంతరోచగమాత్, న్యవర్తక నివృత్తా. తథాహి-పట్నదాళి భృంగావళి, ప్రశుల్లతీతి ప్రశుల్లం వికసితం, పుష్పిక మిత్యర్థః. 'పుష్పికసనే' పచాద్భుచ్, ఫలతేస్తు ప్రశుల్లమితివృత్త్యం, అనుపసర్గాదిని షేధాదిత్యుభయథాపేన కాచి దనుపపత్తిత్యుక్తం ప్రాక్. సహకారం చాతవిశేష మేత్యప్రాప్య, 'ఆమృత్యులో రసాహి-సౌ సహకారో-సౌ సారథ' ఇత్యమరః. పృత్యంతరం, న కాంతతి, న హి సర్వోత్కృష్టలాభే సతి వత్సవంతరాభిలాషా స్వాది త్యర్థః.

భావము.—కుమైదలపంక్తి యత్యంతము రుచి గల వికసించిన తీయమామిడిచెట్టును బొందినపుడు మఱియొకచెట్టునేలాగున పేక్షించినదో యాలాగు నిందుమతియన్ని

యవయవములు సుందరములుగ నుండెడిదేహము గలనాయకమహారాజును చూచుచునే మఱియొకరాజునొక బోవలె ననెడి యచ్చులు విదలెను.

శ్లో. తస్మిన్ సమావేశితచిత్తవృత్తిం
ఇందుప్రభా మిందుమతీ మవేక్ష్య,
ప్రచక్రమే వత్తు మనుక్రమజ్ఞా
నిస్తరం వాక్య మిదం సునందా.

20

పదచ్ఛేదము.—తస్మిన్, సమావేశితచిత్తవృత్తిం, ఇందుప్రభాం, ఇందుమతీం, అవేక్ష్య, ప్రచక్రమే, వత్తు, అనుక్రమజ్ఞా, నివిస్తరం, వాక్యం, ఇదం, సునందా.

అర్థము.—తస్మిన్=ఆయనమహారాజునందు, సమావేశితచిత్తవృత్తిం=సమావేశిత=సంధిపఠజేయఁబడిన, చిత్తవృత్తిం=మనః ప్రవృత్తికఃగిన, ఇందుప్రభాం=ఇందు=చంద్రునియొక్క, ప్రభాం = కాంతిపఠటికాంతిగఃగిన, ఇందుమతీం=ఇందుమతీదేవిని, అవేక్ష్య=చూచి, అనుక్రమజ్ఞా - అనుక్రమ=వాక్యపార్యపర్యమును, జ్ఞా=తెలిసిన, సునందా=సునంద, ఇదం=ఈవక్ష్యమాణమైన, నివిస్తరం=ప్రపంచములోగూడిన, వాక్యం=వాక్యమును. వత్తు=చెప్పటకు, ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను.

అకాంక్ష.—ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను. కా=ఎవతే? సునందా=సునందా. కిం=దేనిని? వాక్యం=వాక్యమును (సకర్మ...ము) కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? వత్తుం=చెప్పటకు. వాక్యంకథంభూతం=వాక్యమెట్టిది? నివిస్తరం=ప్రపంచములోగూడియుండునది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? ఇదం = ఈవక్ష్యమాణమైనది, సునందాకథంభూతం=సునందయెట్టిది? అనుక్రమజ్ఞా=వాక్యపార్యపర్యమును తెలిసినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవేక్ష్య=చూచి. కాం=ఎవతెను? ఇందుమతీం=ఇందుమతీని. ఇందుమతీంకథంభూతం=ఇందుమతీదేవియెట్టిది? ఇందుప్రభాం=చంద్రునియొక్క కాంతిపఠటికాంతిగలది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? సమావేశితచిత్తవృత్తిం=సంబంధిపఠజేయఁబడినమనః ప్రవృత్తిగలది, తస్మిన్=ఎవనియందు? తస్మిన్=ఆ ఆయనమహారాజునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, లేషు. తచ్చట్టః ద, పు, స, ఏ. సమావేశితచిత్తవృత్తి-చిత్తస్య, వృత్తిః చిత్తవృత్తిః; సమావేశితా చిత్తవృత్తి ర్భూతాసాసమావేశితచిత్తవృత్తి, తాం సమా...వృత్తిం, వృత్తిం, వృత్తి, వృత్తిః. సమా...వృత్తికట్టః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ ఇందుప్రభాం-ఇందోః ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్యా ఇందుప్రభా, తాం ఇందుప్రభాం; ప్రభాం, ప్రభే, ప్రభాః. ఇందుప్రభాకట్టః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇందుమతీం-ఇందుమతీం, ఇందుమత్యో, ఇందుమతీః. ఇందు మతీకట్టః ఈ, స్త్రీ,

ద్వి, ఏ. ఆవేక్ష్య-అబంధవ్య. ప్రచక్రమే-ప్రచక్రమే, ప్రచక్రమతే, ప్రచక్రమిరే. ప్రత్యూర్కాత్ 'క్రము పాదవిక్షేప' ఇత్యస్తాధాతో సృకర్తకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్తనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఎత్తుం-శుమున్నంతమవ్య అనుక్రమణా అనుక్రమం జానాతీతి అనుక్రమణా; అనుక్రమణా, అనుక్రమణా, అనుక్రమణే, అనుక్రమణా. అనుక్రమణాశబ్దః ఆ, స్త్రి, ప్ర, ఏ. సవిస్తరం-విస్తరేణ సహ వర్తత ఇతి సవిస్తరం, తత్ సవిస్తరం; సవిస్తరం, సవిస్తరే, సవిస్తరాణి. సవిస్తరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. వాక్యం - వాక్యం, వాక్యే, వాక్యాని. వాక్యశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్శబ్దః మ, న, ద్వి, ఏ. సునందా-సునందా, సునందే, సునందాః, సునందాశబ్దః ఆ, స్త్రి, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తస్మిన్నితి. తస్మిన్నజే, సమాజేతా సమితా, చిత్తవృత్తిర్వస్యాస్తాం ఇందోః ప్రథేన ప్రభాయస్యాస్తాం, అష్టాదశత్వా దిందుసామ్యం, న తు స్వరూరతః; ఇందుమతీ మవేక్ష్య, అనుక్రమణావాక్యపౌర్యావర్యాభిజ్ఞా, సునందా, ఇదంవత్సమాణం, సవిస్తరం సప్రపంచం, 'ప్రథమే వాచశబ్ద ఇత్యజో నిషేధాత్ ఋదోరప్ ప్రత్యయః. సతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. వాక్యం ఎత్తుం ప్రచక్రమే ఉపచక్రమే.

భావము.—మందు వెనుక సందర్భముల గుర్తెఱిగిమాటలాడెడిసునందాఅమహారాజునందు మనస్సు నుంచినట్టియు చంద్రునినలె మనోహరు రాలగుచిందుమతినిజూచి ఆరాజయొక్క చిత్రము వివరముగఁ జెప్పఁబడినది;

శ్లో. ఇత్వాకువంశ్యః కకుదో నృపాణాం
కకుత్స్థ ఇత్యాహిత లక్షణోఽభూత్,
కాకుత్స్థశబ్దం యత ఉన్న లేచ్ఛాః
శ్లాఘ్యం దధ త్యుత్తర కోసలేంద్రాః.

20

పదచ్ఛేదము.—ఇత్వాకువంశ్యః, కకుదః, నృపాణాం, కకుత్స్థః, ఇతి, అహిత లక్షణః, అభూత్, కాకుత్స్థశబ్దం, యతః, ఉన్న లేచ్ఛాః, శ్లాఘ్యం, దధతి, ఉత్తరకోస లేంద్రాః.

అర్థము.—ఇత్వాకువంశ్యః=ఇత్వాకు=ఇత్వాకురాజయొక్క, వంశ్యః = వంశమునందుబుట్టిన, నృపాణాం=రాజులలోపల, కకుదః = శ్రేష్ఠుడైన, అహితలక్షణః = ప్రసిద్ధగుణములుగలిగిన, కకుత్స్థఇతి=కకుత్స్థుడనెడిరాజు, అభూత్=అయిన. యతః=ఏకకుత్స్థురాజువలన, ఉన్న లేచ్ఛాః = మహాశయములు గలిగిన, ఉత్తరకోసలేంద్రాః=ఉత్తరకోసలదేశాధిపతులైన దిలిపాదులు, శ్లాఘ్యం=ప్రసిద్ధమైన, కాకుత్స్థశబ్దం-కాకుత్స్థ=కాకుత్స్థుడనెడి, శబ్దం=సంజ్ఞలను, దధతి=ధరించుచున్నారో.

అకారంతు. — పథతి = పఠించుచున్నారో. కే = ఎవరు? ఉత్తరకోసలేంద్రాః = ఉత్తరకోసల దేశాధిపతులైనవలీసాదులు. కం = చేసి? కాకుత్స్థశబ్దం = కాకుత్స్థుడనెడి సంజ్ఞను (సార్వ...ము). కాకుత్స్థశబ్దకర్తృభూతం = కాకుత్స్థుడనెడి సంజ్ఞపట్టిని? శ్లాఘ్యం = ప్రసిద్ధమైనది. ఉత్తరకోసలేంద్రాః కం భూతాః = ఉత్తరకోస దేశాధిపతులైన చిలీపాదు తెట్టివారు? ఉన్న లేచ్చా = మహాయుధములు? యశః = విజయవలన? యశః = వికాకుత్స్థరాజువలన. అభూత్ = ఆయెను కఇతి = ఎట్టివాడనునట్టిరాజు? కకుత్స్థఇతి = కకుత్స్థుడను నట్టిరాజు (అకర్త...ము) కకుత్స్థకర్తృభూతః = కకుత్స్థుడనెడి రాజెట్టివాడు? అహితలక్షణః = ప్రసిద్ధునిముగలవాడు. పునఃకర్తృభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? కకుదః = కేఘ్నడైనవాడు. కేమ = ఎవరిచోపల? నృపాణాం = రాజుల లోపల, పునఃకర్తృభూతః = ఇంకయు నెట్టివాడు? ఇత్వాకుపంశ్యః = ఇత్వాకురాజు యొక్క వంశమునందు బుట్టినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు — ఇత్వాకుపంశ్యః-ఇత్వాకోః వంశః, ఇత్వాకువంశః, ఇత్వాకుపంచే భవః, ఇత్వాకుపంశ్యః; వంశ్యః, సంశ్యా, వంశ్యాః. ఇత్వాకుపంశ్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. కకుదః-కకుదః, కకుదా, కకుదాః. కకుదశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. నృపాణాం-నృపాణాంతీతి నృపాణే శేషం నృపాణాం; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం నృపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. కకుత్స్థః-కకుది రిప్థతీతి కకుత్స్థస్య; కకుత్స్థస్య, కకుత్స్థే, కకుత్స్థాః, కకుత్స్థశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఇతి-ఆస్య. అహితలక్షణః-అహితం లక్షణం యస్య సః, అహితలక్షణః; అహితలక్షణః, అహితలక్షణా, అహితలక్షణాః. అహితలక్షణశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూషత్. భూసత్తాయా మిత్త్యస్తాద్ధాతోరకర్తృకాక్మర్రరిభూతే లుప్తే పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాకుత్స్థశబ్దం-కకుది రిప్థతీతి కకుత్స్థస్య, కకుత్స్థస్య గోత్రావత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థస్య; కాకుత్స్థఇతి శబ్దః కాకుత్స్థశబ్దః తం కాకుత్స్థశబ్దం; శబ్దం, శబ్దా, శబ్దాః. కాకుత్స్థశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. యశః-యస్తాత్ యశః, తసిలంతమప్య. ఉన్న లేచ్చాః - ఉన్నతా ఇచ్చాయేషాం లే ఉన్న లేచ్చాః. ఉన్న లేచ్చాః, ఉన్న లేచ్చాః. ఉన్న లేచ్చాః. ఉన్న లేచ్చాశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. శ్లాఘ్యం-శ్లాఘయతుం యోగ్యః శ్లాఘ్యః, తం శ్లాఘ్యం; శ్లాఘ్యం, శ్లాఘ్య, శ్లాఘ్యౌ. శ్లాఘ్యశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. దధతి, ధత్తి, దధతి; 'దుధాభో' భారణచోషణయో రిత్త్యస్తాద్ధాతో స్సకర్తృకా త్కర్రరి పర్రమానేలట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉత్తరకోసలేంద్రా - ఉత్తరకోసలానాం ఇంద్రాః ఉత్తరకోసలేంద్రాః; ఇంద్రః, ఇంద్రాః ఇంద్రాః, ఉత్తరకోసలేంద్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి.

ప్రఖ్యాతి — ఇత్యాదిని. ఇత్యాదో ర్త మపుత్రస్య పంశ్యః పంశే భవన్యపాణాం కనుః ప్రేషః, 'కతుశ్చక్రకుదం ప్రేష్టే వృషాంకే రాజలక్ష్మణీ'తి నిశ్చయః. అపితలక్షణః, గుణైః ప్రఖ్యాతః 'గుణైః ప్రతీతేతు కృతలక్షణాపితలక్షణా'నిత్యమర్థః. కతునివృహంకేతి స్మరణికతుత్తన ఇతి ప్రసిద్ధిః కచ్చిద్రాజా, అభూత్. యతః కతుత్తనాదాభ్య, ఉన్న లేచ్ఛాః మహాశయాః, 'మహేచ్ఛస్తు మహాశయ' ఇత్యమర్థః. ఉత్తరకోసలేంద్రా, రాజానో గిరీపాదయాః, స్థాన్యం ప్రసిద్ధం, కతుత్తనస్యావత్వం పునాత్ కాతుత్తనః, కాతుత్తనఇతి శబ్దం సంఖ్యం, 'సంతి బిప్ర' అనన్యం సూక్ష్మరస్మిన్ పంశస్య క్తిరికరఇతి భావః, పురాణపురంజయో నామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణో రంశావతారిః కచ్చిదైత్యాదో రాజాదేవై స్సహ సమయబంధేన దేవామరయన్తే మహాక్షరూపభారీణో మహేంద్రస్య కతుని స్థిత్యా పినాకిలీలయా నిఖిల మమరకులం నిహత్య కతుత్తనసంజ్ఞా మలభలేతి పారాణికి కథాఽనుసంధేయా. పక్ష్యలే చాయ మేవార్థః ఉత్తరస్థానే.

భావము.—ఇత్యాదుకులస్తుండై రాజులలో గుణములచేత శ్రేష్ఠుడుగ నుండిన కతుత్తనమహారాజుయొక్క పంశమునందు అతనివెనుకఁ బుట్టినగురాధికులగు నుత్తరకోసలరాజులు కాతుత్తనులనెడిపేరును వహించుచున్నారు.

శ్లో. మహేంద్ర మాస్థాయ మహాక్షరూపం

య స్సంయతి ప్రాప్తపినాకిలీలః.

చకార బాణై రసురాంగనానాం

గంధస్థలీః ప్రోషితపత్ర రేఖాః.

౭౨

పదచ్ఛేదము.—మహేంద్రం, ఆస్థాయ, మహాక్షరూపం, యః, సంయతి, ప్రాప్తపినాకిలీలః, చకార, బాణైః, అసురాంగనానాం. గంధస్థలీః, ప్రోషితపత్ర రేఖాః.

అర్థము.—యః=ఏకతుత్తనరాజు, సంయతి=యుద్ధమునందు, మహాక్షరూపం=మహాక్ష=మహావృషభముయొక్క, రూపం=ఆకారముపంటిఆకారముగలిగిన, మహేంద్రం=దేవేంద్రుని, ఆస్థాయ=ఎక్కికొని, ప్రాప్తపినాకిలీలస్సక్-ప్రాప్త=పొందఁబడిన, పినాకి=చరమేశ్వరునియొక్క, లీలస్సక్=విలాసముగలవాడగుచు, బాణైః=బాణములచేత, అసురాంగనానాం=రాక్షస స్త్రీలయొక్క, గంధస్థలీః=గంధస్థలములను, ప్రోషితపత్ర రేఖాః=ప్రోషిత=పోయిన, పత్ర రేఖాః=మకరికాపత్ర రేఖలుగలవానినిగ, చకార=చేసెనో.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెనో. ఈ=ఎవఁడు? యః=ఏకతుత్తనరాజు. కా=చేసిని? గంధ స్థలీః=గంధస్థలములను (సకర్త...ము). కథంభూతాః=ఎట్టివానినిగ? ప్రోషితపత్ర

రేఖాః పోయిననుకరికాపత్ర రేఖలుగలవానినిX. కాసాం=ఎవరయొక్క? అనురాంగ
నానాం=రాక్షస స్త్రీలయొక్క హై=వేనిచేత? బాహై=బాణములచేత. కథంభూతస్పృక్=
ఎట్టివాడగుచు? ప్రాప్తః నాశీలస్సృక్=పొందబడిన పరమేశ్వరునియొక్క విలాసముకల
వాడగుచు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆస్థాయ=ఎక్కి. కం=ఎవనిని? మహేంద్రం=దేవేం
ద్రుని. మహేంద్రం కథంభూతం=దేవేంద్రుడెట్టివాడు? మహాక్షరూపం=మహావృ
షభముయొక్క ఆకారము నంటి ఆకారముగలవాడు. కస్యాం=దేనియందు? సంయతి
=యొద్దమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—మహేంద్రం-మహాంశ్చసౌ ఇంద్రశ్చ మహేంద్రః,
తం మహేంద్రం; ఇంద్రం, ఇంద్ర, ఇంద్రాత్. మహేంద్రశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి.
ఆస్థాయ-ల్యబంత మవ్య. మహాక్షరూపం-మహాంశ్చసౌ ఉత్తా చ మహాక్షః, మహా
క్షస్య రూప మివ రూపం యస్య సః మహాక్షరూపః, తం మహాక్షరూపం; రూపం,
రూపా, రూపాత్. మహాక్షరూపశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. యః - యః, యో, యే.
యచ్చబ్దః ద, పు, ప్ర, వి. సంయతి-సంయతి, సంయతోః, సంయత్సు. సంయచ్చబ్దః
త, స్త్రీ, న, వి. ప్రాప్తః నాశీలః-పినాకః అస్యాస్తీతి నాశీ, పినాకినః లీలా పినా
లీలా, ప్రాప్తాపినాశీలీలా యేనసః ప్రాప్తపినాశీలః; లీలః, లీలా, లీలాః. ప్రాప్తపినా
లీల శబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'దుకృష్ణకరణ' ఇత్య
స్తాధాతో నృకర్త కాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
బాహై-బాహేన, బాహాభ్యాం, బాహై బాణశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. అనురాంగనానాం
అనురాణాం అంగనాః అనురాంగనాః, తాసాం అనురాంగనానాం; అంగనాయాః,
అంగనయోః, అంగనానాం. అనురాంగనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప. బ. గండస్థలః-గండానాం
స్థలః గండస్థలః, తాః గండస్థలః; స్థలిం, స్థల్యా, స్థలీః. గండస్థలీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి,
బ. ప్రాప్తపత్రరేఖాః-పత్రాణాం రేఖాః పత్రరేఖాః, ప్రాప్తరేఖాః పత్రరేఖాః యాసు
తాః ప్రాప్తపత్రరేఖాః, తాః ప్రాప్త...రేఖాః; పత్రరేఖాం, పత్రరేఖే, పత్రరేఖాః.
ప్రాప్తపత్రరేఖాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—మహేంద్ర మితి. యః కతుత్స, సంయతి యుద్ధే, మహా ఉత్తా
మహాక్ష 'అవతురే'త్యాది నా నిపాతః. తస్య రూప మివ రూపం యస్య తం మహే
ంద్రం, ఆస్థాయ ఆరుహ్య, అతఏవ ప్రాప్తా పినాకినః మహేశ్వరస్య లీలా యేనసఃకథో
త్సృక్, బాహై అనురాంగనానాం గండస్థలః ప్రాప్తపత్రరేఖాః నివృత్త పత్ర
రచనా చకార, తద్భర్తృత్ ఆనురాత్ అవధీశిత్యర్థః. నహి విధవా వ్రసాన్యంత
ఇతిధాపః.

భావము. — అకటక్తస్సమహారాజా ఈశ్వరునివలెగొప్పవృత్తభూషణమునుదాల్చిన
యింద్రునివైనది గూర్చుండి బాణములచే రాక్షస్త్రీలను పరియోగమును కేయలచేసలం
కారరహితులనుగల జేసినవాడు.

శ్లో. విరావణాస్ఫలనవిశ్లేఢం యః
సంఘట్టయన్మంగద మంగదేన,
ఉపేయష స్వామి మూర్తి మగ్ర్యం
అర్థాసనం గోత్రభిదోఽధితష్టా.

౭౩

పదచ్ఛేదము. — విరావణాస్ఫలనవిశ్లేఢం, యః, సంఘట్టయన్, అంగదం, అంగ
దేన, ఉపేయషః, స్వాం, అసి, మూర్తిం, అగ్ర్యం, అర్థాసనం, గోత్రభిదః, అధితష్టా.

అర్థము. — యః = ఏకటక్తస్సరాజా, విరావణాస్ఫలనవిశ్లేఢం = విరావణః విరా
వతముయొక్క, అస్ఫలనః = తట్టుటచేత, విశ్లేఢం = శిథిలమయిన, అంగదం = ఇంద్రు
యూరమును, అంగదేన = స్వీయ కేయూరముచేత, సంఘట్టయన్ = సంఘర్షణముచే
యుచుండెడివాడగుచు, స్వాం = స్వగీయమయిన, అగ్ర్యం = శ్రేష్ఠమయిన, మూర్తిం,
= శరీరమును, ఉపేయషః = పొందిన, గోత్రభిదః = దేవేంద్రునియొక్క, అర్థాసనమపి = అ
ర్థాసనమును, అధితష్టా = అధిష్ఠించెనో.

అకాంక్ష. — అధితష్టా = అధిష్ఠించెనో. కః = ఎవడు? యః = ఏకటక్తస్సరాజా. కిమ
సి = దేనిని? అర్థాసనమపి = అర్థాసనమును (అకర్త...ము) కస్య = ఎవనియొక్క? గోత్ర
భిదః = దేవేంద్రునియొక్క, గోత్రభిదః కథంభూతస్య = దేవేంద్రుడెట్టివాడు. ఉపే
యషః = పొందినవాడు. కాం = గేనిని? మూర్తిం = శరీరమును. మూర్తిం కథంభూ
తాం = శరీరమెట్టిది? అగ్ర్యం = శ్రేష్ఠమయినది. పునః కథంభూతాం = ఇంకయునెట్టిది?
స్వాం = స్వగీయమైనది. కథంభూతస్య = ఎట్టివాడగుచు? సంఘట్టయన్ = సం
ఘర్షణచేయుచున్నవాడగుచు. కేన = దేనిచేత? అంగదేన = స్వీయ కేయూరముచేత. ||ం =
దేనిని? అంగదం = ఇంద్రుకేయూరమును. అంగదం కథంభూతం = కేయూరమెట్టిది?
విరావణాస్ఫలనవిశ్లేఢం = విరావతముయొక్క తట్టుటచేత శిథిలమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు. — విరావణాస్ఫలనవిశ్లేఢం = విరావణస్య అస్ఫలనం విరా
వణాస్ఫలనం, విరావణాస్ఫలనేన విశ్లేఢం విరా...విశ్లేఢం, తత్, విరా...విశ్లేఢం;
విశ్లేఢం, విశ్లేఢే, విశ్లేఢాని. విరా...విశ్లేఢకట్టః ఆ, న, ద్వి, ఏ. యః-యః, యా, యే.
యచ్చట్టః ద, య, ధ్ర, ఏ. సంఘట్టయన్ - సంఘట్టయన్, సంఘట్టయంతో, సంఘట్ట

అర్థము. — ఉరుకీర్తిః-ఉరుకీర్తిః అభ్యుపైస, కీర్తిః=యశస్సుగల, కులప్రదీపః=వంశ
ప్రకాశకుడనునది, దిలీపః=దిలీపుడనెడిది, నృపతిః=రాజు, తస్య=ఆకమృతస్స రాజుయొక్క,
కులే=వంశమునందు, జాతఃకిల=పుట్టెనుగాదా? యః=ఏదివలనచూరాజు, శక్రాభ్యసూయా
వినివృత్తయః-శక్ర=దేవేంద్రునియొక్క, అభ్యసూయా=అసూయయొక్క, వినివృత్త
యః=పోషణకాఠిని, ఏకోనశక్రమిత్వే-ఏక=ఒకటిచేత, ఊన=తక్కువయిన, శతే=ను
అయిన, ప్రసర్పి=పూరినయినదిగాకాదు యొక్క భావమునందు, అతిష్ఠత్=ఉండెనో.

అకారము. — అతిష్ఠత్=ఉండెనో. కః=ఎ. ? యః=ఏ-లీపమహారాజు(అకర్త
...ము) కీర్తిః=దేవేంద్రుని? ఏ-లీపమహారాజు. తస్య=ఒకటిచేతతక్కువయిన నూతన
పూరినయినదిగాకాదు యొక్క భావమునందు. కస్య=దేవకాఠిని? శక్రాభ్యసూయా=వినివృ
త్తయః=దేవేంద్రునియొక్క అసూయయొక్క పోషణకాఠిని, జాతః కిల = పుట్టెను
గాదా. కః=ఎచిది? నృపతిః=రాజు(అకర్త...ము). కీర్తిః=దేవేంద్రుని? కులే=వంశము
నందు. తస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆకమృతస్స రాజుయొక్క. నృపతికథంభూతః=రాజెట్టి
వాడు? దిలీపః=దిలీపుడనెడివాడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాడు? కులప్రదీ
పః=వంశప్రకాశకుడైనవాడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాడు? ఉరుకీర్తిః =
ఆధికమయినయశస్సుగలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — జాతః-జాతః, జాతే, జాతాః. జాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కులే-కులే, కులయోః, కులేషు. కులశబ్దః అ, న, స, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, లేషాం.
తచ్చబ్దః ద, పు, మ, ఏ, కిల-అప్య. ఉరుకీర్తిః-ఉర్వి కీర్తి ర్యశ్యుః ఉరుకీర్తిః; కీర్తిః,
కీర్తీ, కీర్తయః. ఉరుకీర్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. కులప్రదీపః - కులస్య ప్రదీపః కులప్ర
దీపః; ప్రదీపః, ప్రదీపా, ప్రదీపాః. కులప్రదీపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. నృపతిః - నృపాం
పతిః నృపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. దిలీపః-దిలీపః, దిలీపా,
దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అతిష్ఠత్-అతిష్ఠత్, అతిష్ఠతాం, అతిష్ఠత్; హగనివృ
త్తా' విత్తస్తాద్ధాతో రకర్త కాత్పర్యభూలే లజ్ఞా వరస్త్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాం
తః. ఏకోనశక్రమిత్వే-ఏకేన ఊనాః ఏకోనాః; ఏకోనాః శతం క్రతవో యస్య
నః ఏకోనశక్రతః; ఏకో...క్రతోర్భావః, ఏకో...క్రతుశ్శం, తస్మిన్ ఏకోన
...క్రతుత్వే; క్రతుత్వే, క్రతుశ్శయోః, క్రతుత్వేషు. ఏకో...క్రతుత్వశబ్దః
అ, న, స, ఏ. శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయః - శక్రస్య అభ్యసూయా శక్రాభ్య
సూయా; శక్రాభ్యసూయాయాః వినివృత్తిః, శక్రాభ్యసూయా వినివృత్తిః. తస్మిన్
శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయః; వినివృత్త్యై, వినివృత్తయే, వినివృత్తిశ్శాం, వినివృత్తి
భ్యః. శక్రాభ్యసూయావినివృత్తిశబ్దః ఇ స్త్రీ, చ, ఏ. యః-యః, యా, యే. యచ్చ
అ, ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—వాత ఇతి. ఉరుక్తి మహా... కుల ప్రదీపః పంశఖ్యావకః
దిలీప ఇతి నృసతిః, తస్య హిలభవన్ కరుణ్యస్య, కుల జాతకేలయః దిలీపః, శక్రాభ్య
సూయాయాః నిసృప్తయే న తస్య శక్యతమేతి భావః. ఏ కేర శానాః శతం క్రతవా
యస్య సః ఏకోనశతక్రతుః తస్య భావః శక్యో శక్తిః, అవిష్కత్, ఇంద్రస్థితయ
శతతమం క్రతుం అవశేషీతవా నిత్యర్థః.

భా...—అట్టి కథనమునా జూచుచున్నప్పుడు ముప్పదియవ అంశమునకు. ము
నైన లీల... ఇది జూపుటచేత ఇంబ... స్థానికముగ ముగించుట జేసి చేపండుని
ప్రీతికొలుపు నూటపరూగమును మాత్రమే నెను.

శ్లో. యస్మిన్ స్తహీం శాసతి వాః సీనాం
నిద్రాం విహారార్థభగ్గే గతానామ్,
వాతోఽపి నాస్త్రంసయ దంశుకాని
కో లంబయే దాహరణాయ హస్తం.

2౫

పదచ్ఛేదము.—యస్మిన్, మహీం, శాసతి, వాః సీనాం, నిద్రాం, విహారార్థ
భగ్గే, గతానాం, వాతః, అపి, న, అస్త్రంసయత్. అంశకాని, కః, లంబయేత్, ఆహ
రణాయ, హస్తం.

అర్థము.—యస్మిన్=విదిలీపమహారాజు, మహీం=భూమిని, శాసతిసతి=పాలించు
చుండఁగ, విహారార్థభగ్గే=విహార=క్రీడాస్థానముయొక్క, అర్థభగ్గే=అర్థమార్గమునందు,
నిద్రాం=నిదురను, గతానాం=పొందిన, వాః సీనాం=మత్తాంగనలయొక్క, అంశకాని=
వస్త్రములను, వాతోఽపి=వాయువును, నాస్త్రంసయత్=కంకించజేయకపోయెనో, ఆహ
రణాయ=అపహరించుటకు, కః=ఎవఁడు, హస్తం=హస్తమును, లంబయేత్=చాచును.

అకాంక్ష — లంబయేత్ = చాచును. కః = ఎవఁడు? కం = చేనిని? హస్తం
= హస్తమును (సకర్త...ము). కస్తై=చేనికొలుకు? ఆహరణాయ=అపహరించుటకు. నా
స్త్రంసయత్=కంకించజేయకపోయెనో. కోపి=ఎవఁడును? వాతోఽపి=వాయువును. కాని
= చేనిని? అంశకాని=వస్త్రములను (సకర్త...ము). కాసాం=ఎవరియొక్క? వాః సీ
నాం=మత్తాంగనలయొక్క. వాః సీనాం కథంభూతనాం=మత్తాంగనలెట్టివారు? గతా
నాం=పొందినవారు. కాం=చేనిని? నిద్రాం=నిదురను. కస్మిన్ = చేనియందు? విహ
రార్థభగ్గే=క్రీడాస్థానముయొక్క అర్థమార్గమునందు. కథంభూతేన సతి=ఎట్టివాఁడగుచుం
డఁగ? శాసతిసతి=పాలించుచుండఁగ. కాం=చేనిని? మహీం=భూమిని. కస్మిన్=ఎవఁడు?
యస్మిన్=విదిలీపమహారాజు.

శబ్దరూపసమాసములు. — యస్మిక్ - యస్మిక్, యయోః, యేషు. . యచ్చబ్బః
న, పు, స, వి. మహిం-మహిం, మహశ్శాః, మహిః. మహీ శబ్దః ఈ, (స్త్రీ), ద్వి, ఏ. శాస
లి-శాసలి, శాసతోః, శాసశ్శు. శాసచ్చబ్బః త, పు, స, వి. వాణిసీనాం - వాణిన్యాః,
వాణిన్యోః, వాణిసీనాం. వాణిశీశబ్దః ఈ, (స్త్రీ), మ, బ. సిద్రాం - సిద్రాం, సిద్రే,
సిద్రాః. సిద్రాశబ్దః ఆ, (స్త్రీ), ద్వి, ఏ. విహారార్థపథే-విహారం త్యక్తేతి విహారః; అర్థశ్చ సౌ
పంథాశ్చ అర్థపథః; విహారస్య అర్థపథః విహారార్థపథః, శస్మిక్ విహారార్థపథే. అర్థ
పథే, అర్థపథయోః, అర్థపథేషు. విహారార్థపథశబ్దః ఆ, పు, స, వి. గతానాం-గతా
యోః, గతయోః, గతానాం. గతాశబ్దః ఆ, (స్త్రీ), మ, బ. వాతః - వాతః, వాతే,
వాతాః. వాతశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. ఆ-ఆశ్య, గ-ఆశ్య, ఆ-ఆశ్రంసయత్-ఆశ్రంసయత్
ఆశ్రంసయతాం, ఆశ్రంసయత్; 'శ్రంసు అవశ్రంసన' ఇత్యస్తాధాతోఽజ్జిజంతాత్సకర్త
కాత్కర్తరి భూతే లిప్తీ చరన్తైవదే ప్రకమపురుషైకవిచనాంతః. అంశకాని-అంశకం
అంశకే, అంశకాని. అంశకశబ్దః ఆ, న, ద్వి, బ. కః-కః, కా, కే. కింశబ్దః మ, పు,
ప్ర, వి. లంబయేత్-లంబయేత్, లంబయేతాం, లంబయేయుః; 'లబిఅవశ్రంసన' ఇ
త్యస్తాధాతోఽజ్జిజంతాత్సకర్తకాత్కర్తరి విభ్యాదౌ లిప్తీ చరన్తైవదే ప్రధమపురు
షైకవిచనాంతః. ఆహరణాయ - ఆహరణాయ, ఆహరణాభ్యాం, ఆహరణేభ్యః. ఆహ
రణశబ్దః ఆ, న, చ, వి. హస్తం - హస్తం, హస్తా, హస్తాక్. హస్త శబ్దః ఆ,
పు, ద్వి, వి

వాగ్భాష్య. — యస్మిన్ని. యస్మిక్ దిలిపే, మహిం శాసలి సలి పరిపాలయలి
పలి, విహారం త్యక్తేతి విహారః క్రిడాస్థానం తస్య అర్థపథే మార్గమధ్యే, సిద్రాం గతానాం
వాణిసీనామత్తంగనానాం, వాణిసీనర్తకీమత్తా విదగ్ధా పనితాసు 'చేతివిశ్వః. 'మత్తా
విదగ్ధే వాణిన్యా' విత్యమరశ్చ. అంశకాని వస్త్రాణి, వాతోఽపి, శాశ్రంసయత్ నాకంప
యత్. ఆహరణాయ ఆహర్తుం, కః హస్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్? త స్యాజ్ఞాని
రుద్ధత్వా దటతోభయసంచారా ప్రజా ఇత్యర్థః. అర్థం చాసౌ పంథాశ్చేతి విగ్రహః.
సమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ నైకదేశీయమాసః.

భావము. — ఆదిలిపునిరాభ్యాభారకాలములో ద్రియవిహారస్థానమునకుఁ బోవుచు
నోవలూకయించినచుత్తురాండ్రై నస్త్రీలయొక్క కట్టువస్త్రములను గాలిహూడ చలించు
జేయలేదు. సొత్తుల నవహరించుట శివఁడును చేయి చావలేక పోయెను. (అనఁగా
వ్యభిచారమును దొంగతనమును మృగ్యమనుట.)

శ్లో. పుత్రో రఘు స్తస్య పదం ప్రశాస్తి
మహాకృతో ర్విశ్వజితః ప్రయోక్తా,

చతుర్దిగావ్యతసంభృతాం యో

మృత్వాత్త్రేహ మారోన్వితము.

26

పదచ్ఛేదము. — పుత్రః, కఘః, కఙ్, పఠః, ప్రశాన్తి, మహాక్రతోః, విశ్వజితః, ప్రయోక్తాః, చతుర్గావ్యతసంభృతాం, యో, మృత్వాత్త్రేహ, ఆకరోత్, విభూలిమ్.

అర్థము — పుత్రః = పుత్రుడు, కఘః = కఘమునకు, కఙ్ = కఙ్, పఠః = పఠమునకు, ప్రయోక్తాః = ప్రయోక్తలు, అస్య = అదిలీచమహారాజునకు, పుత్రః = పుత్రుడు, రఘుః = రఘుమహారాజు, పదం = పదము, ప్రశాన్తి = పరిపాలనముజేయుచున్నాడు. యో = విరఘుమహారాజు, చతుర్గావ్యతసంభృతాం = చతుః = నాలుగైన, దిక్ = దిక్కుల పలన, ఆవర్ణిత = లీచుకరా బస, సంభృతాం = వృద్ధిపొందిన, విభూతిం = సంపదను, మృత్వాత్త్రేహ = మృత్వాత్ = మృత్యువు పాత్రమే, త్రేహం = తేషముగఁగినదానినిగ, ఆకరోత్ = చేసెనో.

ఆకాంక్ష. — ఆకరోత్ = చేసెనో. కః = ఎవరు? యః = విరఘుమహారాజు కాం = చేసిని? విభూతిం = సంపదను (సగర్భ...ము). కథంభూతాం = ఎట్టిదానినిగ? మృత్వాత్త్రేహం = మృత్యువు పాత్రమే తేషముగఁగినదానిని. విభూతిం కథంభూతాం = సంపదయెట్టిది? చతుర్దిగావ్యతసంభృతాం = నాలుదిక్కులవలనఁబడినది. వృద్ధిపొందినది. వృద్ధిపొందినది. ప్రశాన్తి = పరిపాలనముజేయుచున్నాడు. కః = ఎవఁడు? రఘుః = రఘుమహారాజు. కిం = చేసిని? పదం = పదము (సగర్భ...ము). రఘుః కథంభూతః = రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? పుత్రః = కొమరు. జైనవాఁడు. కస్య = ఎవనికి? అస్య = అదిలీచమహారాజునకు, పుత్రః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాఁడు? ప్రయోక్తాః = అతఁడెవఁడైనవాఁడు. కస్య = చేసికి? మహాక్రతోః = గొప్పయూగమునకు. మహాక్రతోః కథంభూతస్య = గొప్పయూగమెట్టిది? విశ్వజితః = విశ్వజిత్తుడగుచుకొనెనది.

శబ్దరూపసమాసములు. — పుత్రః - పుత్రా మ్నైవరకాత్ త్రాయత ఇతి పుత్రః; పుత్రః, పుత్రే, పుత్రాః, పుత్రశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, వి. రఘుః - రఘుః, రఘూ, రఘవః రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, వి. తస్య - తస్య, తయోః, తేహం. తచ్ఛబ్దః డ, పు, మ, వి. పదం - పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః ఆ, న, ద్వి, వి. ప్రశాన్తి - ప్రశాన్తి, ప్రశాన్తి, ప్రశాన్తి, ప్రశాన్తి. ప్రశాన్తికాత్ 'కానుతయన్తి' విశ్వస్తాధాతో స్సగర్భ కా త్కర్తరీవర్తమానే లభి పరవైవదే ప్రగమపురుషైకచనాంతః. మహాక్రతోః - మహాం క్వాసౌక్రతుశ్చ మహాక్రతుః, తస్య మహాక్రతోః; క్రతోః, క్రతోః, క్రతూనాం, మహాక్రతుశబ్దః ఆ, పు, మ, వి. విశ్వజితః - విశ్వజితః, విశ్వజితోః, విశ్వజితాం. విశ్వజి

చుట్టి త, పు, మ, వి. ప్రయోక్తా - ప్రయోక్తా, ప్రయోక్తారా, ప్రయోక్తారః.
 ప్రయోక్తౌచుట్టి ఋ, పు, ధ్ర. వి. చతుర్దిగావృత్తసంభృతాం - చతస్పథ్యో దిగ్భ్యః
 వివర్జితా చతుర్దిగావృత్తా, చతుర్దిగావృత్తాచసా సంభృతాచ చతుర్ది...సంభృతా,తాం
 చతుర్ది...సంభృతాం, సంభృతాం, సంభృతే, సంభృతాః. చతుర్ది...సంభృతాశ్చట్టి ఆ,
 శ్రీ, ద్వి, వి. యః-యః, యా,యే. యచ్చట్టి ద, పు, ధ్ర,వి. మృత్వాత్ర శేషం-
 మృదాపాత్రంమృత్వాత్రం,మృత్వాత్రమేవ శేషోయస్యా సా మృత్వాత్ర శేష,తాం
 మృత్వాత్ర శేషం; శేషం, శేషే, శేషాః. మృత్వాత్ర శేషాశ్చట్టి ఆ, శ్రీ, ద్వి, వి.అక
 రోత్-అకరోత్, అకురుతాం, అకుర్వత్. 'మృకృకోరణ' ఇత్యస్తా ధాతోస్సకర్తృకా
 త్కర్తరి భూతే లజ్జ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విభూతిం - విభూతిం,
 విభూతీ, విభూతీః. విభూతిశ్చట్టి ఇ, శ్రీ, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్యా.—పుత్ర ఇతి.విశ్వజితోనామమహాక్రతోః, ప్రయోక్తా అనుష్టుతా
 తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః, పదం పిత్ర్యమేవ, ప్రకాశ్చి పాలయతి, యః రఘుః,
 చతస్పథ్యో దిగ్భ్యః ఆవర్జితా ఆహృతా సంభృతాసమ్యగ్వర్జితా చ యాతాంచతుర్దిగా
 వర్జితసంభృతాం, విభూతిం సంపదం,మృత్వాత్రమేవ శేషో యస్యా స్తాం, అకరోత్.
 విశ్వజిత్వాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వా దితి భావః.

భావము.—ఆదిలీపరాజానకు తుమారుఁడగురఘుమహారాజురాజ్యమునువరిపాలిం
 చుచు విశ్వజిత్తనెడియాగముఁ జేసి నలుదిక్కులనుండి జయించి తెచ్చిన విశ్వర్థము నా
 యాగమునందు ప్రయవణించి మట్టిపాత్రలమాత్రము నిలుపుకొనెను.

శ్లో. ఆరూఢ మద్రీ నుదధీ నివీర్ణం
 భుజంగమానాం వసతిం ప్రవిప్లమ్,
 ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబంధి
 యశః పరిచ్ఛేత్తు మియ త్తయా2లమ్. 2 2

పదచ్ఛేదము.—ఆరూఢం, ఆద్రీక్, ఉదధీక్, విలీర్ణం, భుజంగమానాం, వస
 తిం, ప్రవిప్లం, ఊర్ధ్వం, గతం, యస్య, న, చ, అనుబంధి, యశః, పరిచ్ఛేత్తుం, ఇయ
 త్తయా, అలమ్.

అర్థము.—ఆద్రీక్=పర్వతములను, ఆరూఢం=ఎక్కిన, ఉదధీక్=సముద్రముల
 ను, విలీర్ణం=దాఁటిన,భుజంగమానాం=సర్పములకు,వసతిం=స్థానమైనపాతాళలోకమును,
 ప్రవిప్లం=ప్రవేణించిన, ఊర్ధ్వం=స్వర్గాదిలోకమును, గతం=తొందిన,అనుబంధిచ=కాల

త్రయవ్యాపకమున నైన, యస్య=ఏ రఘుమహారాజయొక్క, యశః = కీర్తి, ఇయత్త
యా=ఏతత్పరిమాణమత్తవముచేత, పరిచ్ఛేత్తుం=కొలుచుటకు, నాలం=శక్యమైనది కాదో.

ఆకాండ. — నాలం=శక్యమైనది కాదో. కిం=ఏది? యశః=కీర్తి(అకర్త...ము).
కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? పరిచ్ఛేత్తుం=కొలుచుటకు. కయా=దేనిచేత? ఇయత్తయా=
ఏతత్పరిమాణమత్తవముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య=ఏరఘుమహారాజయొక్క. యశః
కథంభూతం=కీర్తిపట్టిది? అనుబంధిచ=కాలత్రయవ్యాపకమునైనది. పునఃకథంభూతం=
ఇంకయు నెట్టిది? గతం=బాంధినది. కం=దేనిని? ఉద్ధృష్టం=స్వర్గాదిలోకమును. పునఃకథం
భూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రవిప్లం=ప్రవేశించినది. కాం=దేనిని? వసలిం=స్నానమైన పాతా
ళలోకమును. కేహం=వేని? భుజంగమానాం=సర్పములకు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు
నెట్టిది? విలీర్ణం=దాచినది. కా=వేనిని? ఉదధీ=సమద్రములను. పునఃకథంభూతం=
ఇంకయు నెట్టిది? ఆరూఢం=ఎక్కినది. కా=వేనిని? అద్రీ=పర్వతములను.

శబ్దరూపసమాసములు. — ఆరూఢం-ఆరూఢం, ఆరూఢే, ఆరూఢాని. ఆరూఢశబ్దః
అ, న, ప్ర, ఏ. అద్రీ-అద్రీం, అద్రీ, అద్రీ. అద్రీశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, బ. ఉద
ధీ-ఉదధిం, ఉదధీ, ఉదధీ. ఉదధీశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, బ. విలీర్ణం-విలీర్ణం, విలీర్ణే,
విలీర్ణాని. విలీర్ణశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ భుజంగమానాం - భుజాభ్యాం గచ్ఛంతీతి భుజం
గమాః, కేహం భుజంగమానాం; భుజంగమస్య, భుజంగమయోః, భుజంగమానాం. భుజం
గమశబ్దః అ, పు, మ, బ. వసలిం-వసలిం, వసలీ, వసలీ, వసలిశబ్దః ఇ స్త్రీ, ద్వి, ఏ.
ప్రవిప్లం - ప్రవిప్లం, ప్రవిప్లే, ప్రవిప్లైని. ప్రవిప్లశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ ఉద్ధృష్టం -
ఉద్ధృష్టం, ఉద్ధృష్టా, ఉద్ధృష్టా. ఉద్ధృష్టశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. గతం-గతం, గతే, గతాని.
గతశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. యస్య-యస్య, యయో, యేహం. యశ్చబ్దః ద, పు, మ, ఏ.
న-అప్య. చ-అప్య. అనుబంధి-అనుబంధాతీ త్యనుబంధి; అనుబంధి, అనుబంధినీ, అనుబం
ధినీ. అనుబంధిన్ శబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశబ్దః
న, న, ప్ర, ఏ. పరిచ్ఛేత్తుం-ఋమున్నంతమప్య. ఇయత్తయా-ఏతత్పరిమాణమస్యాస్తీతి
ఇయత్, ఇయతోభావః ఇయత్తా, కయా ఇయత్తయా; ఇయత్తయా, ఇయత్తాభ్యాం,
ఇయత్తాభిః. ఇయత్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అలం-అప్య.

వాఖ్యా. — ఆరూఢ మితి. కించ అద్రీ, ఆరూఢం, ఉదధీ, విలీర్ణం అవగా
హం, సకలభూలోకవ్యాపక మిత్యర్థః. భుజంగమానాం వసలిం పాతాళం, ప్రవిప్లం,
ఉద్ధృష్టం స్వర్గాదికం, గతం వ్యాప్తం, ఇత్థం సర్వదిగ్వాప్తీత్యర్థః. అనుబంధాతీత్యను
బంధిచ, అవిచ్ఛేదికాలత్రయవ్యాపకం చేత్యర్థః. అకవివ విపంభూతం యస్య యశః,
ఇయత్తయా దేశకః కాలో వా కేనచిన్నానన, పరిచ్ఛేత్తుం పరిమాతుం, నాలన్నశక్యం.

భావము. — పర్వతములమీఁదను భూమండలములోనుండిర్వాహోలోకములలోను భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలములయందు నుండునటుల వ్యాపించిన యీరఘుమహారాజుకీర్తియొక్క పరిమాణమును పర్జింప నలవికాదు.

శ్లో. అసౌ కుమార స్త్రమబోఽనుజాతః
త్రివిష్టప స్తేవ పతిం జయంతః,
గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పిత్రా
ధుర్యేణ దమ్య స్సదృశం బిభర్తి.

౭౮

పదచ్ఛేదము. — అసౌ, కుమారః, కం, అజః, అనుజాతః, త్రివిష్టపస్య, ఇవ, పతిం, జయంతః, గుర్వీం, ధురం, యః, భువనస్య, పిత్రా, ధుర్యేణ, దమ్యః, సదృశం, బిభర్తి.

అర్థము. — అసౌ = ఈ, అజః = అజనాయకుడైన, కుమారః = పుత్రుఁడు, త్రివిష్టపస్య = స్వర్గమునకు, పతిం = ప్రభువైనదేవేంద్రుని, జయంతః ఇవ = జయంతుఁడువలె, కం = ఆరఘుమహారాజును, అనుజాతః = అనుసరించివుట్టెను. దమ్యః = శిక్షణీయావస్థగల్గిన, యః = ఏ అజమహారాజు, గుర్వీం = గొప్పదయిన, భువనస్య = జగముయొక్క, ధురం = భారమును, భుర్యేణ = బహుకాలమునుండి భారమునువహించుచుండిన, పిత్రా = తండ్రియైన రఘుమహారాజుతోడ, సదృశం యథాతథా = సమానమగునటుల, బిభర్తి = ధరించుచున్నాఁడో.

అకాంక్ష. — బిభర్తి = ధరించుచున్నాఁడో. కః = ఎవఁడు? యః = ఏ అజమహారాజు. కాం = దేనిని? ధురం = భారమును (సకర్త...ము). కథం యథాతథా = ఏమగునటుల? సదృశం యథాతథా = సమానమగునటుల. కేన = ఎవనితోడ? పిత్రా = తండ్రియైన రఘుమహారాజుతోడ. పిత్రా కథం భూతేన = తండ్రియైన రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ధుర్యేణ = బహుకాలమునుండి భారమును వహించుచుండినవాఁడు. కస్య = దేనియొక్క? భువనస్య = జగముయొక్క. ధురం = కథం భూతానాం = భారమెట్టిది? గుర్వీం = గొప్పదైనది. యః కథం భూతః = ఏ అజమహారాజెట్టివాఁడు? దమ్యః = శిక్షణీయావస్థగలవాఁడు. అనుజాతః = అనుసరించివుట్టెను. కః = ఎవఁడు? కుమారః = పుత్రుఁడు. క ఇవ = ఎవఁడువలె? జయంతః ఇవ = జయంతుఁడువలె. కం = ఎవనిని? పతిం = ప్రభువైనదేవేంద్రుని. కస్య = దేని? త్రివిష్టపస్య = స్వర్గమునకు. కుమారః కథం భూతః = పుత్రుఁడెట్టివాఁడు? అసౌ అజః = ఈ అజనాయకుడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు. — అసౌ - అసౌ, అమూ, అమీ. ఆదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, పి. కుమారః - కుమారః, కుమారా, కుమారాః. కుమారశబ్దః అ, పు, ప్ర, పి. కం - కం,

తౌ, తాకౌ. తచ్చట్టః ద, పు, ద్వి, వి. ఆజః-ఆజః, అజౌ, అజాః. ఆజశట్టః అ, పు, ప్ర, వి. అనుజాతః-అనుసృత్య జాతః ఆన-జాతః; అనుజాతః, అనుజాతౌ, అనుజాతాః అనుజాతశట్టః అ, పు, ప్ర, వి. త్రివిష్టవస్య-త్పరీయం చ తత్ త్రివిష్టపం చ త్రివిష్టపం, తస్య త్రివిష్టవస్య; త్రివిష్టవస్య, త్రివిష్టపయోః. త్రివిష్టపానాం. త్రివిష్టవశట్టః అ, న, ష, వి. ఇవ-అవ్య వరిం-వరిం, వత్రి, వత్రికౌ. వరిశట్టః ఇ, పు, ద్వి, వి. జయంతః-జయంతః, జయంతౌ, జయంతాః. జయంతశట్టః అ, పు, ప్ర, వి. గుర్వీం-గుర్వీం, గుర్వాన్, గుర్వీః. గుర్వీశట్టః ఈ, శ్రీ, ద్వి, వి. ధురం-ధురం, ధురా, ధురః. ధూర్శట్టః రేఘంశ శ్రీ, ద్వి, వి. యః-యః, యా, యే. యచ్చట్టః ద, పు, ప్ర, వి. భువనస్య-భువనస్య, భువనయోః, భువనానాం. భువనశట్టః అ, న, ష, వి. పితౄ-పితౄ, పితౄభ్యాం, పితౄభిః. పితౄశట్టః ఋ, పు, తృ, వి. ధుర్యేణ-ధురం పహతీతి ధుర్యః, లేన ధుర్యేణ; ధుర్యేణ, ధుర్యాభ్యాం, ధుర్యైః. ధుర్యశట్టః అ, పు, తృ, వి. దమ్యః-నమయతుం యోగ్యః దమ్యః; దమ్యః, దమ్యా, దమ్యాః. దమ్యశట్టః అ, పు, ప్ర, వి. సదృశం-క్రియావిశేషణమస్య. విభర్తి-విభర్తి, విభృతః, విభృతి, 'ఉభృత్' ధారణపోషణయో' రిత్యస్తాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరవివర్తమానే లట్ పరస్వైవదే ప్రధమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అసా విరి. అసౌ, అజాఖ్యః కుమారి, త్రివిష్టవస్య స్వర్గస్య, పరిమింద్రం జయంత ఇన, 'జయంతః సాకశాసని' రిత్యమరః. తం రఘుం, అనుజాత తస్మాద్జాత ఇత్యర్థః. తజ్జాతోఽపి తదనుజాతోఽపి, తదనుజాతో ధవతి జన్యజనకయో రానంతర్యాత్, 'గత్యర్థకర్తృశ్చిషణీష్ఠాసనవననే'తి కర్తరిక్తః, సోపసృష్టత్వా త్సకర్తృకత్వం, అనా చాత్రైవ సూత్రేష్వత్రికారః. శ్లిషాదయ సోపసృష్టాః సకర్త కాభవంతీతి. దమ్యః శిక్షణీయావస్థః, యః గుర్వీం భువనస్య ధురం, ధుర్యేణ చిరనిరూఢేన, పితౄ రఘునా, సదృశం తుల్యం యథా తథా, విభర్తి, యథా కశ్చి ద్భృతృకరోఽపి ధుర్యేణమహాశేణ సమం పహతీ త్యుపమాలంకారో భవన్యలే. 'దమ్యవత్సకరా సమా' విత్యమరః.

భాషమ.—ఈయజమహారాజు స్వర్గాధిపతియగుదేవేంద్రునికుమారుడైనజయంతుడుపరి తండ్రిననుసరించి పుట్టి బహుకాలముండి రాజ్యభారమును వహించినతండ్రి సమానుడుగ యవరాజై రాజ్యకార్యములను జరిగించుచున్నాడు.

శ్లో. కులేన కాంత్యా వయసా నవేన
గుణైశ్చ తై నై ర్విసయప్రధానైః,

త్వ మాత్తన స్తుల్య మముం వృణీష్వ
రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన.

౭౯

పదచ్ఛేదము. — కులేన, కాంత్యా, పయసా, నవేన, గుణైః, చ, తైస్త్వైః, వినయ ప్రధానైః, త్వం, ఆత్మ నః, తుల్యం, అముం, వృణీష్వ, రత్నం, సమాగచ్ఛతు, కాంచనేన.
అర్థము. — కులేన = సద్వంశముచేత. కాంత్యా = సౌందర్యము చేతను, నవేన = నూతనమైన, పయసా = యౌవనముచేతను, వినయ ప్రధానైః = వినయ = వినయమే, ప్రధానైః = ముఖ్యముగా గలిగిన, తైస్త్వైః = అయ్యయి, గుణైశ్చ = శ్రుతశీలాదిగుణములచేతను, ఆత్మ నః = నీకు, తుల్యం = అనురూపుడైన, అముం = ఈ ఆజమహారాజును, త్వం = నీవు, వృణీష్వ = పరింపుము, రత్నం = రత్నము, కాంచనేన = సువర్ణముతోడ, సమాగచ్ఛతు = సంబంధించుగాక.
ఆ కాంక్ష. — సమాగచ్ఛతు = సంబంధించుగాక. కిం = ఏది? రత్నం = రత్నము (అకర్త...ము). కేన = దేనితోడ? కాంచనేన = సువర్ణముతోడ. వృణీష్వ = పరింపుము. కా = ఎవరే? త్వం = నీవు. కం = ఎవనిని? అముం = ఈ ఆజమహారాజును (సకర్త...ము). అముం కథంభూతం = ఈ ఆజమహారాజెట్టివాడు? తుల్యం = అనురూపుడైనవాడు. కన్య = ఎవరెను? ఆత్మ నః = నీకు. కైశ్చ = చేసిచేతను? తైస్త్వైర్గుణైశ్చ = అయ్యయి శ్రుతశీలాదిగుణములచేతను. తైస్త్వైర్గుణైః కథంభూతైః = అయ్యయి శ్రుతశీలాదిగుణములెట్టివి? వినయ ప్రధానైః = వినయమే ముఖ్యముగ గలిగి. కేన = దేనిచేత? పయసా = యౌవనముచేత. పయసా కథంభూతేన = యౌవనమెట్టిది? నవేన = నూతనమైనది. కయా = దేనిచేతను? కాంత్యా = సౌందర్యముచేతను. కేన = దేనిచేతను? కులేన = సద్వంశముచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు. — కులేన - కులేన, కులాభ్యాం, కులైః. కులశబ్దః అ, న, త్వు, ఏ. కాంత్యా - కాంత్యా, కాంతిభ్యాం, కాంతిభిః. కాంతిశబ్దః ఇ, శ్రీ, త్వు, ఏ. పయసా - పయసా, పయోభ్యాం, పయోభిః. పయశబ్దః స, న, త్వు, ఏ. నవేన - నవేన, నవాభ్యాం, నవైః. నవశబ్దః అ, న, త్వు, ఏ. గుణైః - గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః అ, పు, త్వు, బ. చ - అప్య. తైస్త్వైః - తేన లేన, తాభ్యాం తాభ్యాం, తైస్త్వైః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, త్వు, బ. వినయ ప్రధానైః - వినయః ప్రధానం యేహం తే వినయ ప్రధానాః, తైః వినయ ప్రధానైః; ప్రధానేన, ప్రధానాభ్యాం, ప్రధానైః. వినయ ప్రధానశబ్దః ఆ, పు, త్వు, బ. త్వం - త్వం, యువాం, యూయం. యష్టచ్ఛబ్దః ద, శ్రీ, ప్ర, ఏ. ఆత్మనః - ఆత్మనః, ఆత్మనోః, ఆత్మనాం. ఆత్మశబ్దః న, పు, మ, ఏ. తుల్యం - తుల్యం, తుల్యై, తుల్యై. తుల్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అముం - అముం, అమూ, అమూ. అదశబ్దః స, పు, ద్వి, ఏ. వృణీష్వ - వృణీష్వ, వృణీయాధాం, వృణీ

భవం 'పుష్పవరణ' ఇత్యస్తాద్ధాతో స్ఫుకర్త కాత్కర్త ప్రార్థనాయాం టాట్ ఆత్మనే
పదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. రత్నం-రత్నం, రత్నే, రత్నాని. రత్నశబ్దః అ,
న, ప్ర, ఏ. సమాగచ్ఛతు - సమాగచ్ఛతు, సమాగచ్ఛతాత్, సమాగచ్ఛతాం, సమా
గచ్ఛతు. సవఆజ్ఞావితదుపసర్గద్వయభూర్వకాత్ 'గమగతా' విత్యస్తాద్ధాతో రకర్త కా
త్కర్త ప్రార్థనాయాం టాట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాంచనేన
కాంచనేన, కాంచనాభ్యాం, కాంచనైః. కాంచనశబ్దః అ, న, త్వ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కులే నేతి. కులేన కాంత్యా లావణ్యేన, నివేన వయసా యావనేన,
వినయః ప్రధానం యేషాం తైః, తైస్తైర్గుణైః సైతకీలాదిభిశ్చ, ఆత్మనః తుల్యం
స్వానురూపం, అము మజం, త్వం పృణీష్వ, కింబహువా? రత్నం కాంచనేన సమాగచ్ఛతు
సంగచ్ఛతాత్, ప్రార్థనాయాం టాట్. రత్న కాంచనయో రివ ఆత్మంతానురూపత్వా
ద్భువయో నృమాగమ ప్రార్థిత ఇత్యర్థః.

భావము.—కులము రూపము నవయోజనము వినయము మంచిస్వభావము ఇవి
మొదలగు శ్రేష్ఠము లై నగుణంబులతో నీకుసమానుడయిన యీరాజును నీవువరింపుము.
ఈయుభయసంయోగములు గారముల పొదిగిన రత్నమువలెఁ బ్రకాశమానముగ నుండును.

శ్లో. తత స్సునందావచనావసానే

లజ్జాం తనూకృత్య నరేంద్రకన్యా,

దృష్ట్యా ప్రసాదామలయా కుమారం

ప్రత్యగ్రహీ త్సంవరణస్ర జేవ.

౮౦

పదచ్ఛేదము.—తతః, సునందావచనావసానే, లజ్జాం, తనూకృత్య, నరేంద్ర
కన్యా, దృష్ట్యా, ప్రసాదామలయా, కుమారం, ప్రత్యగ్రహీత్, సంవరణస్రజా, ఇవ.

అర్థము.—తతః=అనంతరమునందు, సునందావచనావసానే=సునందా=సునంద
యొక్క, పచన=చెప్పబడియొక్క, అవసానే=అంతమునందు, నరేంద్రకన్యా=ఇందు
మరి, లజ్జాం=నీగ్గును, తనూకృత్య=స్వల్పముగ చేసి, ప్రసాదామలయా=ప్రసాద=మనో
నైర్మల్యముచేత, అమలయా=ప్రసన్నమైన, దృష్ట్యా=చూపుచేత, సంవరణస్రజేవ=సంవర
ణ=స్వయంవరార్థమున, స్రజేవ=మాలికచేతవలె, కుమారం=అజమహారాజును, ప్రత్య
గ్రహీత్=అంగీకరించెను.

అకాంక్ష.—ప్రత్యగ్రహీత్=అంగీకరించెను. కా = ఎవరి? నరేంద్రకన్యా=
ఇందుమరి. కం = ఎవనిని? కుమారం=అజమహారాజును (నకర్త...ము). కయేవ=చేసి

చేతవలె? సంవరణప్రజేవ=స్వయంవరార్థమైనమాలిక చేతవలె కయా=దేనిచేత? దృష్ట్యా=చూపుచేత. దృష్ట్యాః గంభీరతయా=చూపుయెట్టిది? ప్రసాదామలయా=మనోనైర్తల్యము చేత ప్రసన్నమయినది. కింకృత్వా=ఏమి చేసి? తనూకృత్య=స్వల్పముగఁ జేసి. కాం=దేని? లజ్జాం=సిగ్గును. తస్మిన్=దేనియందు? సునందావచనావసానే=సునందయొక్క చెప్పటయొక్క అంతమునందు. కదా=ఎపుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అప్య. సునందావచనావసానే - సునందాయాః పదసం సునందావచనం, సునందావచనస్య అవసానం సునందా...వసానం, తస్మిన్ సునం ..వసానే; అవసానే, అవసానయోః, అవసానేఘ. సున...వసానశబ్దః అన, స, ఏ. లజ్జాం=లజ్జాం, లజ్జే, లజ్జాః. లజ్జాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. తనూకృత్య-అతనుం తనుం కృత్వా తనూకృత్య. అ్యుటంత మవ్య నరేంద్రకన్యా-నరాగామింద్రనరేంద్రః, నరేంద్రస్య కన్యా నరేంద్రకన్యా; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. నరేంద్రకన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దృష్ట్యా-దృష్ట్యా, దృష్టిభ్యాం, దృష్టిభిః. దృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రసాదామలయా-ప్రసాదేన అమలా ప్రసాదామలా, కయా ప్రసాదామలయా; అమలయా, అమలాభ్యాం, అమలాభిః. ప్రసాదామలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. కుమారం-కుమారం, కుమారా, కుమారాః. కుమారశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రత్యగ్రహీత్-ప్రత్యగ్రహీత్, ప్రత్యగ్రహీష్టాం, ప్రత్యగ్రహీషుః. పరిత్యాక్యకాల్ 'గ్రహాపాదాన' ఇత్యస్తా ధాతో స్పకర్త కా త్కర్తరి భూతే లుక్ పరస్మైవచే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సం వరణప్రజా-సంవరణస్య ప్రజ్ సంవరణప్రజ్, తయా సంవరణప్రజా; ప్రజా, ప్రజ్భ్యాం, ప్రజ్భిః. సంవరణప్రజ్శబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఇవ-అప్య.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః, సునందావచనస్య అవసానే అంతే, నరేంద్రకన్యా ఇందుమతీ, లజ్జాం తనూకృత్య సంకోచ్య, ప్రసాదేన మనః ప్రసాదేన, అమలయా ప్రసన్నయా, దృష్ట్యా, సంవరణప్రజా స్వయంవరార్థం ప్రజేవ, కుమార మజం, ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార. నమ్య కానురూగ మచశ్య దిత్యర్థః.

భావము.—సునంద యావాక్యమును జెప్పఁగానే యిందుమతికించెము లజ్జను పదలి ప్రసన్నములురాలై స్వయంవరసంబంధి యైనతొలహారమును ఆతని! వేసినట్లు మనోనైర్తల్యవిశిష్ట మయినచూపుచే నాతని సంగీకరించెను. (అనఁగా చిటునవ్వు మోముతో నాతనిఁ జూచెను.)

శ్లో. సా యూని తస్మి న్నభిలాషబంధం
శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్,

రోమాంచలత్యేణ స గాత్రయష్టిం
భిత్వా నిరాక్రామ దరాళకేశ్యాః.

౮౧

పదచ్ఛేదము.—సా, యూని, తస్మిన్, అభిలాషబంధం, శశాక, శాలీనతయా, న, వత్సం. రోమాంచలత్యేణ, సః, గాత్రయష్టిం, భిత్వా, నిరాక్రామన్. ఆరాళకేశ్యాః.

అర్థము.—సా=అయిందుమతీదేవి, యూని=యావనవంతుడైన, తస్మిన్=ఆఆజమహారాజునందు, అభిలాషబంధం-అభిలాష=ఆనురాగముయొక్క, బంధం=కట్టుటను, శాలీనతయా=అధృష్టతచేత, వత్సం=చెప్పటకు, నశశాక = సమర్థురాలు కాకపోయెను. తథాపి=అయినను, ఆరాళకేశ్యాః=వక్రకేశములుగల ఇందుమతీదేవియొక్క. సః=ఆ ఆనురాగబంధము, రోమాంచలత్యేణ-రోమాంచ=రోమహర్షణముయొక్క, లత్యేణ=వ్యాజముచేత, గాత్రయష్టిం=పండనదృశశరీరమును, భిత్వా=భేదించి, నిరాక్రామన్=వెడలివచ్చెను.

అకాంక్ష.—నిరాక్రామన్=వెడలివచ్చెను. కః=ఏది? సః=ఆఆనురాగబంధము(అకర్త...ము). కింకర్తృ=ఏమిచేసి? భిత్వా=భేదించి. కాం=దేనిని? గాత్రయష్టిం=పండనదృశశరీరమును. కేన=దేనిచేత? రోమాంచలత్యేణ=రోమహర్షణముయొక్క వ్యాజముచేత. కస్యాః=ఎవరయొక్క? ఆరాళకేశ్యాః=వక్రకేశములుగల ఇందుమతీదేవియొక్క. కథం=ఎట్లు? తథాపి=అయినను, నశశాక=సమర్థురాలు కాకపోయెను. కా=ఎవరే? సా=ఆఇందుమతీదేవి (అకర్త...ము) కింకర్తృం=ఏమిచేయుటకు? వత్సం=చెప్పటకు కయా=దేనిచేత? శాలీనతయా=అధృష్టతచేత, అనగా అధైర్యముచేత. కం=దేనిని? అభిలాషబంధం=ఆనురాగముయొక్క కట్టుటను. తస్మిన్=ఎవనియందు? తస్మిన్=ఆఆజమహారాజునందు. తస్మిన్ కథంభూలే=ఆఆజమహారాజెట్టివాడు? యూని=యావనవంతుడైనవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సా, సా, లే, తాః. తచ్ఛబ్దః డ, స్త్రీ, ప్ర, వి. యూని-యూని, యూనోః, యవను. యవన్ శబ్దః న, పు, న, వి. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, లేషు. తచ్ఛబ్దః డ, పు, న, వి. అభిలాషబంధం-అభిలాషస్య బంధః అభిలాషబంధః, తిం అభిలాషబంధం; బంధం, బంధౌ, బంధాన్. అభిలాషబంధశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. శశాక-శశాక, శేకరుః, శేకుః. 'శక్లశక్తా'విత్సప్తాధారో రకర్తృకా త్కర్తరి భూలే రిక్ చరిస్తేవదే ధ్రువపురుషైకవచవాంతః. శాలీనతయా-శాలీనాయాః భావః శాలీనతా, తయా శాలీనతయా; శాలీనతయా, శాలీనతాభ్యాం, శాలీనతాభిః. శాలీనతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, కృ, వి. న-ఆన్యవత్సం-తుమున్నంతమవ్య. రోమాంచలత్యేణ-రోమాంచస్య లత్యేం రోమాంచలత్యేం, లేన రోమాంచలత్యేణ; లత్యేణ, లత్యైభ్యాం, లత్యైః.

రోమాంచలక్ష్యశబ్దః అనఃశృషి. సః-సః, తా, తే తచ్చట్టి ద,పు,ప్ర.వి. గాత్రయప్తిం-
గాత్రం యప్తిరివ గాత్రయప్తిః, తాం గాత్రయప్తిః; యప్తిం, యప్తీ,యప్తీః గాత్రయ
ప్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స్వి, ఏ. భిత్వా-త్వాంత మన్య. నిరాక్రామత్-నిరాక్రామత్, నిరా
క్రామతాం, నిరాక్రామత్. నిర్ ఆ ఇన్యపసర్గద్వయత్వాత్ 'క్రముపాద
విషేష' ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకాన్కర్తరి భూతే లప్. పరస్వైవదే ప్రథమపురుషైకవచ
నాంతః. అరాళకేశ్యాః-అరాళాః కేశాః యస్యా స్యా అరాళకేశీ, తస్యాః అరాళ
కేశ్యాః; అరాళకేశ్యాః, అరాళకేశ్యోః. అరాళకేశీనాం. అరాళకేశీశబ్దః ఈ, స్త్రీ,ష,ఏ.

వ్యాఖ్యానం.—నేలి. సా కుమారి ఇందుమతీ, యూని తస్మిన్నజే, అభిలాషబంధం
అనురాగగ్రంథిం, శాలీనతయా అభ్యుప్తతయః. 'స్వాదృశ్యేతు శాలీన' ఇత్యుతురః. 'శాలీ
నకాపీనే అభ్యుప్తాకార్యయో' అతినిపాతః, ఏత్తం న శకాక. తథాపి అరాళాః పత్రాః
కేశాః యస్యాస్యా అరాళకేశీ. తస్యా ఇందుమత్యాః. సః అభిలాషబంధః, రోమాంచల
క్ష్యేణపులకవ్యాజేన, 'వ్యాజోఽపదేశోలక్ష్యంచే' త్యుతురః. గాత్రయప్తిం భిత్వా నిరా
క్రామత్. సాత్వికావిర్భావలింగేన ప్రకాశిత ఇత్యర్థః.

భావము.—ఆయిందుమతి యాభవన్ముదయిన అబలమహారాజునందుఁ దనకుగ
లిగిన అభిలాషను సిగ్గుచేతఁ జెప్పలేక పోయెనుగాని అయ్యనురాగమును సంతోషితి
శయముచేత నయిన యామె వెళ్ళు కలవిక్కపాడుపు వెల్లిడి జేసెను.

శ్లో. తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం
సఖ్యాం సఖి వేత్రభృదాబభాషే,
ఆర్యే ప్రజావోఽన్యత ఇత్యథై నాం
వధూ రసూయాకుటిలం దదర్శ.

౮౨

పదచ్ఛేదము — తథాగతాయాం, పరిహాసపూర్వం, సఖ్యాం, సఖి, వేత్రభృత్,
అబభాషే, ఆర్యే, ప్రజావః, అన్యతః, ఇతి, అథ, ఏనాం, వధూః, అసూయాకు
టిలం, దదర్శ.

అర్థము.—సఖ్యాం=స్నేహితురాలయిన ఇందుమతీదేవి, తథాగతాయాం=సఖ్యాం
=ఆప్రకారముగననురాగము నొందినదగుచుండఁగ, సఖి=సహచరురాలయిన, వేత్రభృత్
=దైత్రమునుపట్టుకొనియుండెడిసునంద, హే ఆర్యే=పితృబ్రాహ్మణ్యరాలయిన ఇందుమతీ, అన్య
తః=మఱియొకరాజునుగూర్చి, ప్రజావః = పోవుదము. ఇతి=ఇట్లని, పరిహాసపూర్వం=
హాస్యపూర్వకముగ, అబభాషే=పలికెను. అథ=అనంతరమునందు, వధూః=ఇందుమతీ

దేవి, వినాం=కనునందను, అనూయాకుటిలం యథాతథా - అనూయా=కావ్యముచేత, కుటిలంయథాతథా=వక్రమగునటుల, దదర్శ=చూచెను.

ఆకాంక్ష...దదర్శ=చూచెను. కాం=ఎవరే? సభాకాంక్ష=ఇందుమతి. కాం=ఎవరెను? వినాం=కనునందను (సకర్త...ము). కాయతాతథా = ఏమగునటులు, అనూయాకుటిలం యథాతథా=ఏమముచేతవక్రమగునటుల. కదా=ఎపుడు? అర్థ=అనంతరమునందు. అబధాపే=పట్టెను. కాం=ఎవరే? వేత్తభృత్=బ్రేక్షమునుపట్టుకనుండెడినునంద, కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లుని (సకర్త...ము). కథం=ఎట్లు? పరిహాసపూర్వం=హాస్యపూర్వకముగ. ప్రతాప=హాసము. కే=ఎవరు? ఆవాం=మనమిరువురు. తుతా=ఎవరిగూర్చి? అన్యతా=మఱియొకరాజునుగూర్చి (సకర్త...ము). కస్మాన్సంబుధిః? హేతర్యే=హేతరాలయినఇందుమతీ! వేత్తభృత్కలంభూతా=బ్రేక్షముపట్టుకయుండెడి సునందయెట్టిది? సభా=సహచరులయినది. కథంభూతాయాంసత్కాం = ఎటువంటిదగుచుండగ? కథాంతాయాంసత్కాం=ఆప్రకారము. సమరాగమునుపొందినదగుచుండగ. కస్మాం=ఎవరే? సభ్యాం=స్నేహితులయిన ఇందుమతి.

శబ్దరూపసమాసములు.—కథాంతాయాం-కథాంతా తథాంతా, తస్మాం తథాంతాయాం; తథాంతాయాం, తథాంతయోః, తథాంతాసు. తథాంతాశ్చి, ఆ, శ్రీ, స, వి. హాసపూర్వం-హాసః పూర్వః యస్మిన్సకర్తణి తద్వథా భవతి తథా పరిహాసపూర్వం. క్రియానిశేదణమప్య. సభ్యాం-సమానం భ్యాయతే జనైరితి సభా, తస్మాం సభ్యాం; సభ్యా, సభ్యాః, సభాః, సభాశ్చి, త, శ్రీ, స, వి. సభా-సభా, సభ్యా, సభ్యాః, సభాశ్చి, శ్రీ, ప్ర, వి. వేత్తభృత్-వేత్తం విభక్తిరి వేత్తభృత్; భృత్, భృతా, భృతాః, వేత్తభృచ్ఛి, త, శ్రీ, ప్ర, వి. అబధాపే-అబధాపే, అబధాపితే, అబధాపితే. అన్యతాశ్చి, త, శ్రీ, ప్ర, వి. అన్యతాశ్చి-అన్యతాశ్చి, సుకర్తకాత్కర్తృ భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆత్యే-హేతర్యే, హేతర్యే, హేతర్యాః, అన్యతాశ్చి, త, శ్రీ, స, వి. ప్రతాపః-ప్రతామి, ప్రతాపః, ప్రతామః. 'ప్రతిగతా' విశ్వస్తాధాతో సుకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే లిట్ పరస్మైపదే ఉత్తమపురుష ద్వితీయవచనాంతః అన్యతా-అన్యతాశ్చి అన్యతాశ్చి తస్మిన్ప్రత్యయాంతమప్య. ఇతి-అప్య. అథ-అప్య. వినాం-వినాం, వినే, వినాః. ఇదంతట్టి మ, శ్రీ, ద్వి, వి. పథాః-పథాః, పథ్యా, పథ్యః. పథాశ్చి, త, శ్రీ, ప్ర, వి. అనూయాకుటిలం-అనూయాకుటిలం. క్రియానిశేదణమప్య. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః. 'దృశిరప్రేక్షణ' ఇత్యస్తాధాతో సుకర్తకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్య.—కథేతి. సభ్యా మిందుమత్యాం, తథాంతాయాంసత్కాం, దృష్టాన రాగాయాం సత్కా మిక్యర్థః. తథాంతేతి సుప్రసిద్ధి సమాసః, సభా సమాచరి, 'సభ్యా

శ్రీకృష్ణామాయా' మితి నిపాతనాత్ జీవ వేత్తభృత్ సునందా, హేతర్యే పూజ్యే, అన్యతః ఆస్యం ప్రతి, ప్రజావః ఇతి పరిహాసపూర్వం, అబధాషే-అథ వధూః ఇందు మతీ, ఏనాం సునందాం, అనూయయా రోషేణ, కుటిలం దదర్శ, అన్యగమనస్య ఆన హ్యత్వా దితి భావః.

భావము.—ఇందుమతి యీలాగున ప్రేమనందుచు సుందఃగ సునందపరిహాసము గమతీయైక రాజాకుమారునొద్ది వెల్లడమా యని యిందుమతి నడిగెను. ఆమాటకు నిందు మతి యసహిష్ణురాలై సునందను పారిచూపు చూచెను.

శ్లో. సా చూర్ణ గౌరం రఘునందనస్య
ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోరూః,
ఆసంజయామాస యథాప్రదేశం
కంఠే గుణం మూర్తం మివానురాగమ్.

౮౩

పదచ్ఛేదము.—సా, చూర్ణ గౌరం, రఘునందనస్య, ధాత్రీకరాభ్యాం, కరభోప మోరూః, ఆసంజయామాస, యథాప్రదేశం, కంఠే, గుణం, మూర్తం, ఇవ, అనురాగం.

అర్థము.—కరభోపమోరూః-కరభః=కరప్రదేశవిశేషమే, ఉపమ=సామ్యముగాఁ గలిగిన, ఉోరూః=తొడలుకలిగిన, సా=ఆఇందుమతి, చూర్ణ గౌరం=చూర్ణ=కుంకుమచూ ర్ణముచేత, గౌరం=ఎఱ్ఱనియిన, గుణం=మాలికెను, మూర్తం=మూర్తిమత్తైన, అనురాగమివ =అనురాగమువలె, ధాత్రీకరాభ్యాం=ధాత్రీ=ఉపమాతయయిన సునం యొక్క, కరా భ్యాం=హస్తములచేత, రఘునందనస్య=ఆజమహారాజయొక్క, కంఠే=కంఠమునందు, య థాప్రదేశం=ఆస్థానమునతిక్రమింపకుండునటుల, ఆసంజయామాస=సంబంధింపఁ జేసెను.

అకాంక్ష.—ఆసంజయామాస=సంబంధింపఁజేసెను. కా=ఎవరే? సా=ఆ ఇందు మతి. కం=దేనిని? గుణం=మాలికెను (సకర్త...ము). కథం=ఎటుల? యథాప్రదేశం= స్థానమునతిక్రమింపకుండునటుల. కస్మిన్=దేనియందు? కంఠే=కంఠమునందు. కస్య=ఎ వనియొక్క? రఘునందనస్య=ఆజమహారాజయొక్క. కాభ్యాం=వేనిచేత? ధాత్రీకరా భ్యాం=ఉపమాతయైనసునందయొక్క హస్తములచేత. కమివ=దేనివలె? అనురాగమివ= అనురాగమునువలె. అనురాగంకథంభూతం=అనురాగమెట్టిది? మూర్తం=మూర్తిమత్తైనది. గుణం కథం భూతం=మాలికయెట్టిది? చూర్ణ గౌరం=కుంకుమచూర్ణముచేత ఎఱ్ఱనియినది. సా కథంభూతా=ఆ ఇందుమతీదేని ఎట్టిది? కరభోపమోరూః = కరప్రదేశవిశేషమే ఉపమానముగాఁ గలిగిన తొడలుకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సా.సా, లే, తా. తచ్చట్టి ద, (స్త్రీ, ప్ర, వి. చూర్ణగౌరం-చూర్ణేన గౌరీ చూర్ణగౌరీ, తం చూర్ణగౌరం. గౌరిం; గౌరా, గౌరాన్. చూర్ణగౌరశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. రఘునందనస్య-నందయతీతినందనః, రఘూః నందనః రఘునందనః, తస్య రఘునందనస్య; నందనస్య. నందనయో, నందనానాం. రఘునందనశబ్దః ఆ, పు, వి, వి. ధాత్రీకరాభ్యాం-ధాత్ర్యాః కరా ధాత్రీకరా, తాభ్యాం ధాత్రీకరాభ్యాం; క రేణ, కరాభ్యాం, కరైః. ధాత్రీకశబ్దః ఆ, పు, త్వు, ద్వి. కరభోపమోరూః-కరభో ఉపమా యయోస్తా కరభోపమా, కరభోపమా ఊరూ యస్యా స్సా కరభోపమోరూః; ఊరూః, ఊర్నా, ఊర్వీ. కరభోపమోరూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ప్ర, వి. ఆసంజయామాస-ఆసంజయూమాస, ఆసంజయామాసతుః, ఆసంజయా మాసుః. ఆ-పూర్వకాల్ 'పంజనంగ' ఇష్టస్థా ధాతో స్థిజంతా త్సకర్తకా దా మంతా దమప్రయక్తాదసధాతోః కర్తర భూతే ల్ క పరస్మైవదే ప్రథమపురుషైకవచ నాంతః. యథా ప్రదేశం-ప్రదేశ మనిక్రమ్య యథాప్రదేశం. అప్యయాభావావ్య. కంతే-కంతే, కంతయోః, కంతేషు. కంతశబ్దః ఆ, పు, స, వి. గుణం-గుణం, గుణో, గుణాన్. గుణశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. మూర్తం-మూర్తం, మూర్తా, మూర్తాన్. మూర్త శబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి. ఇవ-ఆవ్య. అనురాగం-అనురాగం, అనురాగా, అనురాగాన్. అనురాగశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, వి.

వ్యాఖ్యా.—నేతి. కరభో కరప్రదేశవిశేషః, 'మణిబంధా దాకనిష్ఠం కరస్య కరభోపమి' రిత్తమరః కరభో ఉపమా యయోస్తా ఊరూ యస్యా స్సా కరభోపమో రూః, 'ఊర్నా త్తరపదాదోపవ్య' ఇతి ఊర్వీత్వయః. సాకుమారీ, చూర్ణేన మంగళమా న్నేన, గౌరం లోహితం, గుణం స్రజం, మూర్తం మూర్తిమంతం, అనురాగమివ, ధా త్ర్యాః ఉపమాతుః సునందాయా, కరాభ్యాం, రఘునందనస్య ఆజస్య, కంతే, యథా ప్రదేశం యథాస్థానం, ఆసంజయామాస ఆసక్తం చకార. న తు స్వకరాభ్యా మనా దిత్యాల్.

భావము.—నిగ్గుతోడలుగల యిందుమతి సునందపట్టుకొనియుండిన కుంకుమము త్రాసిన పువ్వుమాలికెను సునందచేయించుటకొనినీతిపురస్కరముగ నజమహారాజు మెడ వైన హెచ్చుతక్కువ లేకుండునటుల వేసెను.

శ్లో. తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా
విశాలవక్షస్థులంబయా సః,
అమంస్త కంఠార్పితబాహుపాశాం
విదర్భరాజా వరజాం వరేణ్యః.

పదచ్ఛేదము. — తయా, స్రజా, మంగళపుష్పమయ్యా, విశాలవత్సస్థలంబయా, సః, అమంస్త, కంఠార్పితబాహుపాశాం, విదర్భరాజావరజాం, ఎరేణ్యః.

అర్థము. — పరేణ్యః = పరింప నర్హుడైన, సః = ఆ ఆజమహారాజా, మంగళపుష్ప మయ్యా = మధూకాదిమంగళకరమును ప్రచురమైన, విశాలవత్సస్థలంబయా = విశాల = విస్తారమైన, వత్సస్థలం = వత్సస్థలమునందు, లంబయా = ప్రేలుచుండెడి, తయా = ఆ, స్రజా = చూడక చేత, విదర్భరాజావరజాం = విదర్భరాజు = భోజరాజునకు, అవరజాం = చెల్లెలైన ఇందుమతీదేవిని, కంఠార్పితబాహుపాశాం = కంఠ = కంఠమునందు, అస్పృశ = ఉంచబడిన, బాహు = భుజముల నెడి, పాశాం = రజ్జువులు కట్టినదానినిగ, అమంస్త = ఎంచెను.

అకాంక్ష — అమంస్త = ఎంచెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆ ఆజమహారాజా. కాం = ఎఱతెను? విదర్భరాజావరజాం = భోజరాజునకు చెల్లెలైన ఇందుమతీదేవిని (సకర్త...ము). కథంభూతాం = ఎట్టిదానినిగ? కంఠార్పితబాహుపాశాం = కంఠమునందు నుంచబడినభుజముల నెడి రజ్జువులకలదానిగ. కయా = దేనిచేత? తయా = స్రజా = ఆమాలిక చేత. తయా = స్రజా కథంభూతయా = ఆమాలికయెట్టిది? విశాలవత్సస్థలంబయా = విస్తారమైనవత్సస్థలమునందు ప్రేలుచుండెడిది, పునఃకథంభూతయా = ఇంకయు నెట్టిది? మంగళపుష్పమయ్యా = మధూకాది మంగళకరమును ప్రచురమైనది. సకథంభూతః = ఆ ఆజమహారాజెట్టివాఁడు? పరేణ్యః = పరింప నర్హుడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు — తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః ద, శ్రీ, తృ, ఏ. స్రజా-స్రజా, స్రజ్యాం, స్రజ్భిః. స్రక్శబ్దః జ, శ్రీ, తృ, ఏ. మంగళ పుష్పమయ్యా - మంగళాని చ తాని పుష్పాణిచ మంగళపుష్పాణి, మంగళపుష్పైః ప్రచురా మంగళపుష్పమయ్యా, తయా మంగళపుష్పమయ్యా; పుష్పమయ్యా, పుష్పమయ్యా భ్యాం, పుష్పమయ్యాభిః. మంగళపుష్పమయ్యాశబ్దః ఈ, శ్రీ, తృ, ఏ. విశాలవత్సస్థలంబయా-వత్సః స్థలం వత్సస్థలం; విశాలంచ తల్ వత్సస్థలం చ విశాలవత్సస్థలం, విశాలవత్సస్థలే లంబా, విశా...లంబా, తయా విశా...లంబయా; లంబయా, లంబా భ్యాం, లంబాభిః. విశా...లంబాశబ్దః త, శ్రీ, తృ, ఏ. సః-సః, తౌ, లే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అమంస్త-అమంస్త, అమంసాతాం, అమంసత 'మనజ్ఞాన' ఇత్యస్తాధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి భూతేలుక్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కంఠార్పిత బాహుపాశాం - కంఠే అర్పితౌ కంఠార్పితౌ, బాహూవప పాశౌ బాహుపాశౌ, కంఠార్పితౌ బాహుపాశౌ యయా సా కంఠార్పితబాహుపాశా, తాం కంఠా...పాశాం; పాశాం, పాశే, పాశాః. కంఠార్పితబాహుపాశాశబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వీ, ఏ. విదర్భ రాజావరజాం - విదర్భరాజౌ రాజా విదర్భరాజః, విదర్భరాజస్య ఆవరజా విదర్భరాజా వరజా, తాం విదర్భరాజావరజాం; ఆవరజాం, ఆవరజే, ఆవరజాః. విదర్భరాజావరజా

శబ్దః ఆ, శ్రీ, ద్వి, ఏ. వరేణ్యః - వరేణ్యః, వరేణ్యో, వరేణ్యాః. వరేణ్యశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తయేతి. వరేణ్యః వరణీయః ఉత్కృష్టః, 'వృష ఏణ్యః' సః అజః మంగళపుష్పమయ్యా మధూకామంగళకుసుమ ప్రకృతము. విశాలేక్షస్థలే, లంబయా లంబమాననూ, తయా స్రజా, విష్ఫరాజావరజాం భోజానుజాం, ఇందుమతీం, కంఠా ర్పితౌ బాహూ ఏవ పాశౌ యయా తాం, ఆమం స్త. మన్యతేష్టుః - బాహుపాశార్పణ సుఖ మన్యథా దిత్కర్తః.

భావము.—వరణార్థం దైవ ఆజనుహారాజా యిందుమతీదినకాలమైనవక్షస్థల మునందు ప్రేలాడెడిలాగున మెడమైన మంగళకర మగుచు. పుష్పమున్నగు పుష్పైలయొక్క దండను వేసినందున ఆమెబాహువులను దినమెడమైన నుంచినటులు. దన్ను ఆంగనము చేసుకొన్నటుల చెలుసుకొనెను.

శ్లో శశిన ముః గతేయం కౌముదీ మేఘము క్తం
జలనిధి అనురూపం జహ్ను కన్యాఽవతీర్ణా,
ఇతి సమగుణయోగప్రీతయ స్తత్ర పౌరాః
శ్రవణకిటు నృపాణా మేకవాక్యం వివ్రుః.

౮౫

పదచ్ఛేదము.—శశినం, ఉపగతా. ఇయం, కౌముదీ, మేఘము క్తం. జలనిధిం, అనురూపం, జహ్ను కన్యా. అవతీర్ణా. ఇతి, సమగుణయోగప్రీతయః, తత్ర, పౌరాః, శ్రవణకిటు, నృపాణాం, ఏకవాక్యం. వివ్రుః.

అర్థము.—తత్ర=ఆస్వయంవరస్థానమునందు, సమగుణయోగప్రీతయః=సమ=తుల్యమయిన, గుణ=గుణములుగలిగిన ఇందుమత్కజులయొక్క, యోగః=సంబంధముచేత నైన, ప్రీతయః=హర్షముకలిగిన, పౌరాః = పట్టణపుజనులు, ఇయం = ఈ ఆజనుహారాజాను పొందిన ఇందుమతీ, మేఘము క్తం=మేఘు = మేఘముచేత, ము క్తం=విడువబడిన, శశినం = చంద్రుని, ఉపగతా = పొందిన, కౌముదీ=చంద్రికా, అనురూపం=సదృశం, దైవ, జలనిధిం = సముద్రుని, అవతీర్ణా=ప్రవేశించిన, జహ్ను కన్యా = భాగీరథి, ఇతి=ఈ ప్రకారమైన, నృపాణాం = రాజులకు, శ్రవణకిటు = కర్ణకతోరమైన, ఏకవాక్యం=ఏక=ఒకవిధమైన, వాక్యం=వాక్యమును, వివ్రుః=స్ఫుటముగఁ జెప్పిరి.

అకాంక్ష.—వివ్రుః=స్ఫుటముగఁ జెప్పిరి. కే=ఎవరు? పౌరాః=పట్టణపుజనులు. కే=దేని? ఏకవాక్యం=ఏకవిధమైన వాక్యమును (సకర్త...ము). ఏకవాక్యం కథంభూతం

ఏకవిధమైనవాక్యమెట్టిది? శ్రవణకటు=కర్ణకఠోరమైనది. కేహం=ఎవరి? నృపాణాం=రాజులకు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయుకెట్టిది? ఇతి=ఈప్రకారమైనది. జహ్నుకన్యా=భాగీరథి. కా=ఎవతే? ఇయం=ఈఆజమహారాజును పొందిన ఇందుమతి (కర్త...ము). జహ్నుకన్యాకథంభూతా=భాగీరథియెట్టిది? అవతీర్ణా=ప్రవేశించినది. కం=ఎవనిసి? జలనిధిం=సముద్రుని జలనిధిం కథంభూతం=సముద్రుడెట్టివాడు? అనురూపం=సవ్యవధైనవాడు. కాముదీ=చంద్రికా కా=ఎవతే? ఇయం=ఈ ఆజమహారాజును పొందిన ఇందుమతి (అకర్త...ము). కాముదీకథంభూతా=చంద్రికయెట్టిది? ఉపగతా=పొందినది. కం=ఎవనిసి? శశినం=చంద్రుని. శశినంకథంభూతం=చంద్రుడెట్టివాడు? మేఘము క్తం=మేఘములచేత నిడుచుబడినవాడు. పారాఃకథంభూతాః=వట్టణపుజనులెట్టివారు? సమగుణయోగస్త్రయః=తుల్యములయినగుణములుకలిగిన ఇందుమత్యజులయొక్క సంబంధము చేతనైన హర్షముకలిగినవారు. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆస్వయంవరస్థానమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—శశినం-శశోఽస్యాస్తీతి శశీ, తం శశినం; శశినం శశినా, శశినః శశినశబ్దః న. పు, ద్వి, ఏ. ఉపగతా-ఉపగతా, ఉపగతే, ఉపగతాః ఉపగతాశబ్దః ఆ, (స్త్రీ) ప్ర, ఏ. ఇయం-ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇనష్శబ్దః మ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కాముదీ-కాముదీ. కాముద్యో, కాముద్యః. కాముదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. మేఘము క్తం-మేఘైర్ముక్తః మేఘముక్తః, తం మేఘముక్తం; ముక్తం, ముక్తా, ముక్తాః. మేఘముక్తశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. జలనిధిం-జలానాం నిధిః జలనిధిః. తం జలనిధిం; నిధిం, నిధీ, నిధీః. జలనిధిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. అనురూపం-అనురూపం, అనురూపా, అనురూపాః. అనురూపశబ్దః ఆ, పు, ద్వి, ఏ. జహ్నుకన్యా-జహ్న్నోః కన్యా జహ్నుకన్యా; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. జహ్నుకన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అవతీర్ణా-అవతీర్ణా, అవతీర్ణే, అవతీర్ణాః. అవతీర్ణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇతి-ఆవ్య. సమగుణయోగస్త్రయః-సమాః గుణాః యయోస్తా సమగుణో, సమగుణయోయోగః సమగుణయోగః, సమగుణయోగేన స్తీతిశ్యేహంతే సమగు...త్రయః; స్తీతిః, స్తీతీ, స్తీతయః. సమ...స్తీతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ. తత్ర-త్రలంత మవ్య. పారాః-పురే భవః పారాః; పారః, పారా, పారాః. పారశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. శ్రవణకటు-శ్రవణయోః కటు శ్రవణకటు, తత్ శ్రవణకటు, కటు, కటుసి, కటుని. శ్రవణకటుశబ్దః ఉ, న, ద్వి, ఏ. నృపాణాం-నృౌ పాంతీరి నృపాః, కేహం నృపాణాం; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః ఆ, పు, ప్ర, బ. ఏకవాక్యం-ఏకం చ తత్ వాక్యం చ ఏకవాక్యం, తత్ ఏకవాక్యం; వాక్యం, వాక్యే, వాక్యాని. ఏకవాక్యశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. వివపుః-వివార, వివప్రతుః, వివపుః. 'వృక్షవరణ' ఇత్యస్తాధాతో సుకర్త కా త్కర్తృభూతే లిట్ పరస్వేపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా — శశిన మితి తత్ర స్యయంచరే, సమగుణయో స్తుల్లగుణయోందు
మతీఘనంవనయో ర్యోగేన స్త్రీతి త్యేహంతే సమగుణయోగస్త్రీతయః, పౌరాః పుత్ర
భవాః జనాః ఇయం ఆసం, ఉచగతా ఇందుమతీ, మేఘైః ముక్తం, శశినం శంసంధ్రం
ఉచగతా కామదీ, అరురూపం సవ్యశం, జలరీధి మహార్థా ప్రవిష్టా, జహ్నుకన్యా భా
గిణిః, తత్సవ్యశీ త్వర్ధః ఇత్యేకం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు పరుషం, ఏకం అవిసం
వాదివాక్యం, విశఫ్రిః స్ఫుట మూడు. మానీపుత్రం. 'ననమయయయలేయం మా
నీ భోగిణాశ్చ' రితి లక్షణాత్.

భావము — ఆస్వయంవర్షానంబున నన్ని గుణములచే నరురూపు లగుసిందును
త్యజమహారాజులదాంపత్యమును గనుంగొని పౌరులు సంతోషించినవారై యనురూపుఁ
డగుచంద్రుని గూడినవెన్నెల నుమా యీమె, అరురూపుఁ డగుసముద్రునిఁగూడిన
గంగ నుమా యీమె, యని యేకవాక్యముగాఁ బలువిధముల జ్ఞాపించుచుండిరి. ఈ
వాక్యము లితిరరాజులచెల్లట ములుకులవలె నుండెను.

శ్లో. ప్రముదితవరపక్ష మేకత స్తత్
క్షీరిపతిమండల మన్యతో వితానమ్,
ఉషసి సర ఇవ ప్రఫుల్లవద్దం
కుముదవనప్రతివన్ననిద్ర మానీత్.

౮౬

ఇతి శ్రీకావీదాసకృతౌ రఘువంశమహాకావ్యే షష్ఠస్కంధః.

ఋషేంద్రము. — ప్రముదితవరపక్షం, ఏకతః, తత్, క్షీరిపతిమండలం, అన్యతః, వి
తానం, ఉషసి, సరః, ఇవ, ప్రఫుల్లవద్దం, కుముదవనప్రతివన్ననిద్రం, ఆనీత్.

అర్థము. — ఏకతః=ఏకప్రదేశమునందు, ప్రముదితవరపక్షం=ప్రముదిత=హర్షవి
శిష్ట మయిన, వరః=భామాశయైక్య, పక్షం=వర్గముకలిగిన, అన్యతః=మఱియొక ప్రదేశము
నందు, వితానం=హున్యమయిన, తత్=ఆ, క్షీరిపతి మండలం=రాజసమూహము, ఉషసి
=ప్రాతఃకాలమునందు ప్రఫుల్లవద్దం=ప్రఫుల్లం=వికసించిన, వద్దం=కమలములుగల, కుము
దవనప్రతివన్ననిద్రం=కుముద=తెల్లకలువలయొక్క, వన=వనముచేత, ప్రతివన్న=పొందఁ
బడిన, నిద్రం=ముఖశయముకలిగిన, సర ఇవ=సరస్సువలె, ఆనీత్=ఆయెను.

అకాంక్ష. — ఆనీత్=ఆయెను. కిం=ఏమి? తత్=ఆ, క్షీరిపతిమండలం=రాజసమూ
హము (అకర్ష...ము). కిమివ=దేవవలె? సర ఇవ=సరస్సువలె, సరః కథంభూతం=సరస్సె
ట్టిది? కుముదవనప్రతివన్ననిద్రం=తెల్లకలువలయొక్క వనముచేత పొందఁబడినముఖశయము

గలది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రభులవద్దం=వికసించినకమలములుగలది. కస్తిక్=దేనియందు? ఉపసి=ప్రాతఃకాలమునందు. తత్క్షీలిపలిమండలం కథంభూతం= ఆరాజనమూహమెట్టిది? వితానం=శూన్యమైనది. కుశ్ర=ఎందు? అన్యతః=మఱియొక ప్రదేశమునందు. పునః కథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? ప్రముదితపరపక్షం= వార్షవిశిష్టమయిన బామాతయొక్క వర్గముకలిగినది. కుశ్ర=ఎందు? ఏకతః=ఒక ప్రదేశమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు. — ప్రముదితపరపక్షం-వరస్య పక్షః పరపక్షః, ప్రముదితః పరపక్షో యస్మిక్ తత్ ప్రము...పక్షం; పక్షం, పక్షే, పక్షాణి. ప్రము...పక్షశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఏకతః-ఏకస్మిక్, ఏకతః. తసిత్ ప్రత్యయాంత మవ్య. తత్-తత్, లే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. క్షీలిపలిమండలం-క్షీత్యాః పతయః క్షీలిపతయః, క్షీలి పతీనామండలం క్షీలిపలిమండలం; మండలం, మండలే, మండలాని. క్షీలిపలిమండల శబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. అన్యతః-అన్యస్మిక్, అన్యతః. తసిత్ ప్రత్యయాంతమవ్య. వితానం-వితా నం, వితానే, వితానాని. వితానశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఉపసి-ఉపసి, ఉపసోః, ఉపస్సు. ఉపశ్యబ్దః న, న, ప, ఏ. సరః-సరః, సరసీ, సరాంశి. సరశ్యబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ప్రభులవద్దం-ప్రభుల్లాని వద్దాని యస్మిక్ తత్ ప్రభులవద్దం; వద్దం, వద్దే, వద్దాని. ప్రభులవద్దశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. కుముదవనప్రతివన్ననిద్రం-కుముదానాంవనం కుముదవనం, కుముదవనేన ప్రతివన్నా కుముదవనప్రతివన్నా కుముదవనప్రతివన్నా సిద్రాయస్మిక్ తత్ కుముద ..నిద్రం; కుము...నిద్రం, కు ..నిద్రే, కు...నిద్రాణి. కుముద...నిద్రశబ్దః ఆ, న, ప్ర, ఏ. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసత్. 'ఆసభువీ'త్యస్థా ధాతో రకర్త కాత్కర్తరి భూతే లజ్ఞ్ వరస్తైవదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా. — ప్రముదితేతి. ఏకతః ఏకత్ర, ప్రముదితః హృష్టః, వరస్య బామాతః, పక్షో వర్గో యస్య తత్తథోక్తం. అన్యత్ర వితానం శూన్యం, భగ్నాశత్వా దప్రహృష్ట మి త్యర్థః. తస్మిలిపలిమండలం రాజమండలం, ఉపసిప్రభాతే ప్రభులవద్దం వికసికకమలం కుముదవనేన, ప్రతివన్ననిద్రం ప్రాచనిమీలనం, సరఇవ సరస్తుభ్య, మాసీత్. పుష్పి తాగ్రావృత్తం.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయకొలచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం షష్ఠసర్గః.

భావము. — అర్హు డిందుమఁ జేవిని పరియించినయజమహారాజుయొక్క బంధు
రాజులముఖములు ప్రాతఃకాలమున వికసించినకమలములు గలనరోభాగమువలె నుల్లా
సము గలవయ్యెను. ఇతరరాజుల ముఖములఁ ముకుళించినకలువలు గలనరోభాగము
వలె ఖిన్నభావము నొందెను.

రఘువంశశ్లోకసూచిక.

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.
అకార్యచిన్తా ...	693	అనాకృష్టస్య ...	36
అతిప్రబంధ ...	375	అనేనచేదిచ్చసి ...	670
అతోఽయమశ్మః ...	361	అనేన పర్యాస ...	676
అథనయన ...	275	అనేన పాణా ...	731
అథప్రతానా ...	143	అనేనయూనా ...	687
అథప్రదోషే ...	137	అనేనసాకం ...	722
అథప్రభావో ...	589	అన్యేద్యురాత్మా ...	187
అథయస్తార ...	81	అవనీతశిర ...	476
అథవాక్యత ...	7	అపిప్రసన్నేన ...	523
అథవిధిమవ ...	631	అన్యగ్రణీర్వస్త్ర ...	513
అథనవిషయ ...	394	అభ్యర్థనాయత ...	466
అథస్తుతే ...	615	అభ్యుత్థితాన్ని ...	80
అథాక్షదాక్షిప్త ...	715	అమంస్తచానేర ...	323
అథాక్షరాణా ...	679	అమంపురః ...	205
అథాధర్మ ...	88	అమోచ్యమశ్మం ...	386
అథాధిశిశ్యే ...	551	అరిష్టకయ్యూం ...	303
అథాన్ధకారం ...	223	అలంమహిపాల ...	201
అథాభ్యర్చ్య ...	54	అలంహియా ...	599
అథాన్యగోదాన ...	333	అవకాశంలిలా ...	468
అథేక్వితంభర్తు ...	278	అవకానాసి ...	114
అథేక్వరేణ ...	569	అవారిక ...	430
అథైకభేనోరప ...	228	అవనినాథోఽయ ...	682
అథోపనీతం ...	326	అవక్షమద్రి ...	332
అథోపరిష్టా ...	575	అవహ్యపీడం ...	106
అథోరగాభ్యస్య ...	725	అవహ్యవిక్రమః ...	460
అథోష్ట్రవామీ ...	558	అసావహరః ...	755
అదూరవర్తినీం ...	128	అసోమహాకాళ ...	685
అధ్యాన్యచామ్యః ...	712	అసోమహేన్ద్రాద్రి ...	717
అనమాణాం ...	440	అసోశరణ్యః ...	665

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.
అన్యప్రయాణేషు ...	684	ఉపేత్యనాదో ...	286
అన్యజ్గులత్తీః ...	699	ఉమావృషజ్ఞాన ...	316
అస్తంహరా ...	730	ఉవాచధాత్ర్యా ...	319
అకారసదృశ ...	24	ఏకాతపత్రం ...	224
అక్షిర్జమ్బుషి ...	75	ఏతాపదుక్త్యా ...	232
అకుఞ్చలాగ్రా ...	655	ఏతాపదుక్త్యాప్రతి ...	536
అకపాత్యయ ...	78	ఏవంతయో ...	671
అధారబద్ధ ...	516	ఏవంతయోర ...	602
అపాదపద్ ...	443	విరావణాస్సా ...	747
అపీనభారో ...	173	కణ్డూయమానేన ...	207
అయోధనే కృష్ట ...	698	కథన్ముశకోఽను ...	237
అరూఢమత్రిక్ ...	753	కథత్రవస్తమా ...	50
అకాన్యమనగ్లో ...	561	కశ్చిత్కరాభ్యాం ...	652
అస్వాదపద్మిః ...	150	కశ్చిద్యథాభాగ ...	662
ఇత్సుచ్చాయ ...	421	కాన్యభిఖ్యా ...	70
ఇత్స్వకువంశ ...	594	కామంకర్ణాన ...	412
ఇత్స్వకువంశ్యః ...	743	కామంసృపాః ...	666
ఇలిక్షితీశో ...	392	కామరూపేశ్వర ...	500
ఇలిజిత్యా ...	501	కామ్యజాన్యమ ...	482
ఇలిప్రగల్భం ...	214	కాయనవాచా ...	514
ఇలిప్రగల్భం రఘు ...	356	కింతువధ్వాం ...	7
ఇలివాదిన ...	121	కిమత్రచిత్తం ...	559
ఇలివిజ్ఞాపివో ...	109	కిమన్యహింస్యః ...	243
ఇలినిరచిత ...	629	కుమారభృత్యా ...	296
ఇత్థంక్షితిశేన ...	261	కులేనకాన్త్యా ...	756
ఇత్థంద్విజేన ...	544	కుశేశయాతా ...	660
ఇత్థంప్రయుక్త్యా ...	563	క్రూపగౌరం ...	203
ఇత్థంప్రకం ...	185	క్రమేణనిస్తీర్య ...	288
ఇత్థిర్ఘోషాత్రా ...	526	క్రయోనిమిత్రేవ్య ...	520
ఇత్యాప్రసాదా ...	134	క్రియాప్రబద్ధా ...	668
ఇన్దీవరక్కామ ...	734	క్వమూర్య ...	4
ఈప్సితంతద ...	117	క్షతాత్కలత్రా ...	235
ఉత్తివలే ...	250	ఖర్జూరినన్ధ ...	467
ఉపపన్నం ...	90	గురోస్సదారన్య ...	182
ఉపాత్తవిద్యం ...	567	గుర్వర్థమగ్ధీ ...	545

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.
గృహీత ప్రతి	...	450 తపోవేలాకటే	...
గృహైస్తతః	...	298 తత్తద్భూమి	...
గృహేష్మత్	...	67 తత్తత్తనన్యం	...
చకమ్నీర్ణ	...	496 తత్తత్తనన్యంపర	...
ఛాయామృదాల	...	402 తత్తత్తనన్యం	...
జగాదచైవా	...	674 తత్తత్తనన్యం	...
జనస్యసాకేత	...	556 తత్తత్తనన్యం	...
జరాయశ్చృష్టా	...	304 తత్తత్తనన్యం	...
జహోచాస్మేన	...	371 తత్తత్తనన్యం	...
జాతఃకులే	...	748 తత్తత్తనన్యం	...
జుగోపాత్తాన	...	33 తత్తత్తనన్యం	...
జ్ఞానేమానం	...	35 తత్తత్తనన్యం	...
జ్యోమాతరేభే	...	718 తత్తత్తనన్యం	...
జ్యోతిస్తనిష్పద	...	694 తత్తత్తనన్యం	...
తంకర్తృభూషణ	...	610 తత్తత్తనన్యం	...
తంకస్థివాంసం	...	604 తత్తత్తనన్యం	...
తంప్రాప్యసర్వా	...	740 తత్తత్తనన్యం	...
తంభూపరిర్వామ	...	554 తత్తత్తనన్యం	...
తంఽస్మితం	...	252 తత్తత్తనన్యం	...
తంవేధాఽవిద	...	46 తత్తత్తనన్యం	...
తంక్లామ్య	...	570 తత్తత్తనన్యం	...
తంగస్తః	...	17 తత్తత్తనన్యం	...
తతఃపరంలేన	...	344 తత్తత్తనన్యం	...
తతఃపరందు	...	681 తత్తత్తనన్యం	...
తతఃప్రకౌశే	...	376 తత్తత్తనన్యం	...
తతఃప్రజానాం	...	337 తత్తత్తనన్యం	...
తతఃప్రతఫే	...	478 తత్తత్తనన్యం	...
తతఃప్రహస్యా	...	363 తత్తత్తనన్యం	...
తతస్సమానీయ	...	256 తత్తత్తనన్యం	...
తతస్సనన్దా	...	758 తత్తత్తనన్యం	...
తతోగౌరిగురుం	...	484 తత్తత్తనన్యం	...
తతోనిష్కజా	...	384 తత్తత్తనన్యం	...
తతోన్యపాణాం	...	663 తత్తత్తనన్యం	...
తతోమృగేన్ద్రస్య	...	194 తత్తత్తనన్యం	...
తతోయథావత్	...	537 తత్తత్తనన్యం	...

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.
తవమస్తకృతా	...	92 లేమంసదశ్వధూ	483
తవరతా	...	524 లేమంమహాస్థానన	642
తవమస్తకృత	...	107 త్యాగాయసంభృతా	12
తస్మిన్మహా	...	248 త్యాజితైఃఫల	438
తస్మిన్నభిద్యోతి	...	688 త్రస్తేనతాక్షాత్	769
తస్మిన్మహా	...	742 త్రిలోకనాథేన	353
తస్మిన్విధానాతి	...	649 త్వచంచమేధ్యాం	330
తస్మిన్సభ్యా	...	82 త్వయైవంచిస్త్య	96
తస్మిన్సమ్యక్	...	427 దినేషుగచ్ఛత్సు	290
తస్మద్దాక్షిణ్య	...	48 దిలీపసూనోః	368
తస్మదంపుత	...	31 దిలీపానన్తరం	398
తస్మాం రథాః	...	735 దివంమరుత్వానివ	283
తస్మాంఘోరనాశ	...	145 దిశఃప్రసేదుః	301
తస్మాధికార	...	607 దిశిమన్దాయలే	457
తస్మాపీకైర్వి	...	462 దీర్ఘేవ్యమీ	625
తస్మాన్వయే	...	696 దుదోహగాం	41
తస్మాప్రసన్నేస్తు	...	263 ద్విమంవిషవ్యా	448
తస్మాప్రకామం	...	701 ద్వేష్యోఽపిసమృతః	44
తస్మామాత్మాను	...	51 ధనుర్భృతోఽప్యుపగ	161
తస్యాలమేహ	...	210 ధర్మలోపభయా	113
తస్యైకనాగస్య	...	581 ధియోఃసమక్రైః	328
తస్యోత్పన్నస్త్రివా	...	490 నలీలానుయయః	43
తస్యోపకార్యా	...	572 నప్రసేహేనరుద్ధా	497
తాంసైవపేత్ర	...	673 నమోఽస్త్రియాశంస	285
తాందేవతాపిత్ర	...	169 నయవిధిర్నవే	408
తాంపుణ్యదర్శ	...	127 నరేంద్రములా	339
తాంప్రత్యభివృక్ష	...	651 నసంయతస్తస్య	311
తామగ్రతస్తామరసా	...	690 నిద్రాపకేనభవతా	614
తామత్తికస్యస్త	...	184 నిధానగర్భామివ	291
తాంబూలీనాంద్రైః	...	449 నియాజ్యతం	342
తాంబూలవల్లీ	...	733 నిర్దిష్టాంకుల	140
తామ్రపర్ణివమేతస్య	...	459 నిర్భవనంజాత	541
తామ్రోదరేషు	...	620 నిర్వర్త్యలేయై	518
తామశ్రియారాజ	...	640 నిర్వృప్తలఘుభి	414
తేరేఖాన్దుజకల	...	505 నివర్తరాజా	146

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.
నివాతపద్మ	306	ప్రదక్షిణీకృత్యమౌతం	268
నివేశ్యవామం	657	ప్రముదితవరపక్ష	768
నిశమ్య దేవాను	134	ప్రలోభితాప్య	723
నిశ్చేదవిక్షాభిత	577	ప్రవేశ్యచైనంపుర	605
నిసర్గభిన్నాన్వద	677	ప్రవవైస్సప్రవర్ణా	425
నీపాన్వయః	704	ప్రవసారోదయా	422
నీవారపాకాది	521	ప్రసాదసుముఖే	418
నూనంమత్తః	99	ప్రస్థితాయాంప్ర	131
న్యవంతమావర్త	714	ప్రాతఃప్రయాగాభి	553
నేత్రవక్షాః	643	ప్రాకర్యభోక్త	266
వభానామపి	409	ప్రియామరాగస్య	293
వరస్పరాక్షి	62	బలైరభ్యుషితా	454
వరస్పరేణవిజ్ఞాతః	494	బాహుప్రతిష్ఠ	197
వరార్థ్యవర్ణాస్త	638	బ్రాహ్మముహూర్తే	564
వరికల్పితసాన్నిధ్య	403	భక్తిఃప్రతీక్ష్యేషు	529
వవనస్యానుకూల	65	భక్త్యాగురా	254
పాణ్డ్యోఽయమంసా	426	భయోత్సృప్త	464
పారశీకాంస్తతో	471	భల్లావవర్జితై	474
పితూఃప్రయత్నాల్	314	భవతివిరళ	627
పుణ్డరీకాతపత్రస్తం	417	భవనపీఠం	241
పుత్రోరఘస్తస్య	751	భీమకాన్తైర్నృప	25
పురన్దరశ్రీః	273	భువంశోష్ఠేన	124
పురస్కృతావర్జని	177	భూతానుకమ్న	226
పురాశక్రము	111	భూరేష్ఠమర్తరీ	487
పురుషాయుష	94	భోగివేష్టనమానేషు	456
పురుహూత	399	సుఖాంశధాశాం	351
పురోవకణ్ఠోప	616	మతద్దశాపాల్	590
వృక్షస్తుషుమైర్లిరి	164	మత్తేభరదనో	469
పౌరస్యానేవమా	439	మత్సరందుర్లభం	100
ప్రజానామేవ	28	మదోదగ్రాః	423
ప్రజానాంవివరయా	38	మనుప్రభృతి	404
ప్రతాపాగ్రేతతః	434	మనుష్యవాహ్యం	648
ప్రతిజగ్రహ	446	మనోభిరామాః	59
ప్రత్యుత్పిప్రేచ్ఛ	215	మన్దఃకవి	...
ప్రదక్షిణీకృత్య	178	మన్దోక్తాః	40

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.
మరుత్ప్రయుక్తా	159	వహూభక్తి	133
మరుప్రహన్యు	135	వనానైరాదుపా	74
మహాస్రమాస్థాయ	745	వన్యపుష్పిమాం	130
మహాక్షతాం	332	వసిష్ఠధేనో	175
మాన్యస్యమే	219	వసిష్ఠమన్త్రో	550
మాభూదాశ్రమ	57	వాగరాజివ	1
మరణామారు	465	వామేతరస్తస్య	196
యథాప్రహద	410	వాక్కికంసంజహా	416
యథావిధి	11	విధేసాయస్త	84
యథాచప్పత్రాంత	387	వినయనేన	477
యదాకరాజస్య	358	వినీతాధ్వశ్రమా	479
యమాత్మనః	720	విధ్యస్యసంస్తవ్య	728
యవనీముఖ	472	విభావసుస్సారథి	341
యస్మిన్మహిం	750	విలాసినీవిభ్రమ	659
యస్యాత్మగేహే	705	విశశ్రముర్షమే	488
యస్యావరోధ	707	విషాదలుప్త	345
యావత్ప్రతాప	622	విసృప్తపార్శ్వ	157
యంవాయుగ	335	విస్త్రస్తమంసాద	654
రఘుర్భృశం	379	వృన్దావృక్షం	618
రఘునామన్య	15	వైదగ్యనిర్విప్త	637
రఘూరవప్తయ	366	వైవస్వతోమను	18
రణఃకలైః	125	వ్యాధోరసోగ	21
రణోభిఃస్యన్	433	వ్రతాయలేనా	148
రతేర్మహితా	635	శతైస్తమత్తా	350
రథాత్తనామ్నా	318	శయాంబహత్యు	623
రాత్రిరతా	612	శరీరమాత్రేణ	531
రూపంతదోజస్వి	566	శరీరసాదాదస	280
రేఖామాత్ర	27	శరైరుత్సవసం	493
లతాప్రతానో	155	శశంసతుల్బస	485
లబ్ధరశమన	413	శకామపుష్కరి	166
లలాటోదయ	123	శశివముచగలే	766
లోకావతర	103	తైలోపమః	580
వజ్రానుత్రాయ	441	తైశశవేభ్యస్త	13
వత్సస్యహామా	259	శ్రుతస్యయాయా	313
వత్సోత్పత్తాపి	180	తేజీవిధా	63

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.		
శ్లో. తా. ధిరామ	...	270	సమమేవసమా	...	400
సంగ్రామనిర్విప్ల	...	691	సమాప్తవిద్యేన	...	589
సంగ్రామస్తుములః	...	473	పశ్యంతియేవీత	...	509
సంచారపూతాని	...	168	సమైచితస్సత్త్వ	...	595
సంచారిణీదీప	...	737	సమైహానంనామ	...	597
సంతానకామాయ	...	258	సయయాప్రథమం	...	431
సంతానార్థాయ	...	53	సరళాపక్తమాతక్	...	489
సంబంధమాళా	...	244	సరసీవ్యరవిన్దా	...	66
సంభాష్యభర్తా	...	710	సరాజ్యంకురు	...	397
సంరుద్ధచేష్టస్య	...	217	సర్వత్రనోవార్త	...	528
సంహారిణీదీప	...	578	సర్వాతిరిక్త	...	22
సవివముక్త్యా	...	365	సరితః కుర్వతీ	...	426
సకీచకైర్భారుత	...	163	సవిధమాత్రః	...	587
సగుప్తమూల	...	429	సవిశ్వజిత	...	502
సచానుసీతః	...	592	సప్తత్తచాల	...	325
సచాపముత్సృజ్య	...	378	సవేలాపప్ర	...	47
సచ్చిన్నబంధ	...	584	సకాపానత్వయా	...	116
సకాతకర	...	308	ససంధారశ్వ	...	455
సతత్రమశ్శేష	...	634	ససేవాంమహతీం	...	436
సతాప్రేనవివ	...	503	ససైన్యపరిభోగేన	...	452
సత్యామసితపః	...	188	సహిసర్వస్య	...	405
సతీర్త్వాకపికాం	...	444	సాచార్యగౌరం	...	763
సత్వంనివర్తస్య	...	212	సాదుచ్చిధర్మా	...	189
సత్వం ప్రశస్తే	...	547	సాయూనితస్త్రిక్	...	759
సత్వంమదియేన	...	221	సాశూరసేనాధి	...	702
సదుష్ప్రేషయకాః	...	73	సుఖశ్రవామక్త	...	309
సనిర్భీష్టస్య	...	264	సుతాంతదీమాం	...	120
సనర్థదాశోధసి	...	574	సురేంద్రమాత్రా	...	295
సనిర్విశ్వయథా	...	460	సేకాస్తేముని	...	77
సన్న్యస్తవిహ్ని	...	154	సేనాపరిచ్ఛద	...	30
సప్తలలోత్థిర	...	171	సేయంస్యదేహ	...	239
సపాటలాయాం	...	192	సేవ్యమానాసుఖ	...	59
సత్సార్వతఃపర్వత	...	348	సోఽపశ్యత్ప్రీతి	...	110
సప్తచ్ఛత్రీర	...	583	సోఽహంసపర్యా	...	543
సప్రతాపంమహే	...	445	సోఽహమాజన్	...	9

శ్లో.	పుట.	శ్లో.	పుట.
సోఽహమిన్యా	...	101 హంస ప్రేణీషు	...
సా నభవా నేక	...	532 హరిర్మథైకః	...
నితః సితా	...	152 వారేః కుమారో	...
త్యైదణ్డయ	...	39 హవిరావజ్జితం	...
స్థిగ్గమీర	...	55 హవిషేదీర	...
స్థుర్విదర్భ	...	736 హయగ్రీవీన	...

420
359
370
98
119
68

రఘువంశే ప్రథమాదిసర్గపట్కస్థితానాం అకారాదిపదానాం
సూచీ.

అకరోత్.

- క్రి. *అకరోత్. 4-౪౫—6-2౬
అ. అకార్యచిన్తానమకాలం. 6-3౯
నా. అకాలజలదోదయః. 4-౬౦
,, అశించనత్వం. 5-౧౬
,, అఖలం. 4-౪
,, అఖలే. 3-౧౮
క్రి. అగచ్ఛత్ 3-3౬—5-౫౪
,, అగణయత్. 5-౨౦
,, అగమత్. 4-౫౫
నా. అగరుసారయోనా. 6-౮
,, అగస్త్యచరితాం. 4-౪౪
,, అగస్త్యః. 6-౬౧
,, అగ్న్యగారే. 5-౨౫
,, అగ్రజన్మా. 5-౨౬-3౫
,, అగ్రణీ. 5-౪
అ. అగ్రతః 2-౬౧—3-3౯—6-32
నా. అగ్రయాయా. 5-౬౨
క్రి. అగ్రహీత్. 1-౧౮
నా. అగ్ర్యం. 3-౪౬
క్రి. అగాత్. 5-2౬
నా. అగాధనత్వః. 6-౨౧
,, అగ్నాశ్రితపసంప్రయోగాత్. 5-౫౪
,, అగ్ర్యం. 6-23
,, అగ్నిషు. 1-౬౨
,, అగ్నిః. 3-౧౪—4-౨—5-౨౫
,, అగ్నిధ్వజః. 1-౨౧
,, అగ్నే. 2-౫౬—4-3౦

అత్రేః.

- నా. అగ్రసర్వైః. 6-33
,, అగ్నౌ. 1-౧౦
,, అచలః. 1-౬౮
,, అచింతనీయః. 5-33
అ. అచింతయత్వా 5-౨౧
నా. అచింత్యహేతు. 5-౬౦
,, అద్యుతం. 4-౨2
,, అజం. 5-3౬, ౬౨
క్రి. అజయత్. 3-3౪
నా. అజస్య. 5-౬౪
,, అజనదీక్షాప్రయతస్య. 3-౪౪
,, అజనదీక్షాప్రయతః. 3-౬౫
అ. అజస్రం. 6-౨3
నా. అజః. 5-౫౫—6-2౮
అ. అజః. 2-౪3—3-౪, ౫౦—5-3౬
,, అశ్ర. 3-౨౯, ౫౦—5-33
నా. అశ్రన్తః. 1-౨౧
,, అశ్రాఖండలవిక్రమం. 4-౮3
అ. అతికరాం. 3-32
నా. అతికృష్టః. 3-౬౯.
,, అతిథిం. 5-౨
,, అతిథీ. 1-౫3
,, అతిప్రబంధప్రహితాశ్రుసృష్టిః. 3-
క్రి. అతిశేష. 5-౧౪ [౫౮
,, అతిష్ఠత్. 3-౫౨—6-2౪
నా. అతింద్రియేషు. 3-౪౧
,, అత్రేః. 2-2౫

* ఇందు ఇంగ్లీషం గల సర్గములుగను, బెలుంగం గల శ్లోకములుగను తెలియనగును.

ఆ. అథ, 1-౪, ౩౫, ౫౪, ౫౯ ౭౪, ౯౩   ,, అధికారపురుషైః. 5-౬౩
 —2-౧, ౩౭, ౪౬, ౪౯, ౭౫—3-౧, నా. అధికాన్నతాంసః. 6-౧౬
 ౧౨, ౨౯, ౩౩, ౪౦, ౭౦—4-౧౪— ఆ. అధిగమ్య. 2-౬౬
 5-౨౮, ౩౨, ౩౯, ౪౩, ౫౨, ౭౬— నా. అధిజన్మషః. 5-౩౪
 6-౮, ౩౦, ౫౩, ౫-౯, ౮౨.

నా. అదర్శనేన. 2-౭౩

క్రి. అదహ్యత. 2-౩౨

నా. అద్విః. 3-౫౮

.. అక్షయ. 5-౩౮

.. అక్షరాజః. 6-౬౮

.. అద్విజోభాప్రసాదేక్షజేన. 2-౨౭

.. అద్విః. 3-౬౩

.. అక్ష. 6-౭౭

.. అదురవర్తనం. 1-౮౭

.. అదురే. 6-౩౪

.. అదురోజితవర్తన. 1-౪౦

క్రి. అదృశ్యత. 3-౩౪

నా. అదృశ్య. 4-౫

.. అదృశ్యస్థిత్యుద్భావైః. 1-౪౯

.. అదృష్టసదృశచక్షం. 1-౬౫

.. అదేయం. 3-౧౬

.. అదేః. 2-౩౭—4-౮౦

.. అధర్మవిధేః. 1-౫౯

.. అధరోష్ఠ. 5-౭౦

.. అధ్వని. 5-౬౦

.. అధ్వరస్య. 1-౩౧

.. అధ్వరాణాం. 6-౨౩

.. అధ్వరే. 5-౧

.. అధారావర్తదుర్జినం. 4-౮౨

ఆ. అధ్యాప్య. 1-౯౫—4-౭౪—6-౧౦, ౫౧

నా. అధ్యాసం. 1-౪౭

.. అధికప్రదః. 5-౩౧

ఆ. అధికం. 3-౧౮—4-౧

నా. అధికః. 2-౧౪

.. అధిజన్మధన్వనః. 3-౬

.. అధిజన్మన్వా. 2-౮

క్రి. అధితప్తా. 6-౭౩

నా. అధిత్యకాయాం. 2-౨౯

క్రి. అధివృత్తి. 1-౮౦

నా. అధిపతిః. 3-౪౭

.. అధిపతేః. 5-౩౩

.. అధిపః. 2-౧

క్రి. అధిరోహతాం. 5-౬౮

.. అధిశిశ్యే. 5-౨౮

.. అధ్యువాస. 5-౬౩

నా. అధ్యుపితాః. 4-౪౬

.. అధ్యవ్యః. 1-౧౬

.. అధోముఖైః. 3-౫౭

.. అనఘా. 5-౮

.. అనన్యకార్యః. 5-౧౭

.. అనన్యచూర్వా. 4-౭

.. అనన్యకాసనాం. 1-౩౦

.. అనన్యసాధారణరాజశబ్దః. 6-౩౮

.. అనపేక్షమాణా. 5-౬౬

.. అనంతకీర్తిం. 2-౬౪

.. అనంతరం. 2-౭౧—3-౭, ౩౩, ౩౬

.. అనమాణాం. 4-౩౫

.. అనర్గళం. 3-౩౯

.. అనర్థశీలః. 5-౨

ఆ. అనవాప్య. 5-౨౪

నా. అన్యత్. 5-౩౫

ఆ. అన్యతః. 2-౪—5-౧౭—6-౮౨, ౮౬

నా. అన్యకయస్యేనాం. 2-౫౪

.. అన్యరసాఁ. 3-౪

అన్యవధూః.

3 అనోకహాకంపితపుష్పగంధీ.

నా.అన్యవధూః. 6-గౌ
 ,, అన్యః. 6-గౌ, ౧౭
 ,, అన్యహింసాః. 2-౬౦
 ఆ. అన్యక్. 2-౧౬
 క్రి. అన్యగచ్ఛత్. 2-౨౬
 ,, అన్యభూత్. 1-౨౧
 నా.అన్వయజ్ఞైః. 6-౮
 ,, అన్వయం. 1-౯—3-౨2
 క్రి. అన్వయజ్ఞ. 5-౧౮
 నా.అన్వయే. 6-౮౧
 ,, అన్వర్థః. 4-౧౨
 ,, అనాశృప్తస్య. 1-౨3
 ,, అనాశక్తత్రం. 2-౧3
 ,, అనాతులి. 1-౨౧
 ,, అనాప్నవద్విః. 2-23
 ఆ. అనారాధ్య. 1-22
 నా.అనావిమృతదానరాజిః. 2-2
 ,, అనాశాస్యజయః. 4-౪౪
 ,, అనాసాద్యం. 3-౬
 ,, అనాస్థా-2-గౌ2
 ,, అనాన్యాదితత్సూర్యం. 3-గౌ౪
 ,, అన్యార్థ. 4-౮3
 ఆ. అన్యాస్య. 2-౨౪
 నా.అన్యాసీతం. 1-గౌ౬
 ,, అనింద్యా. 1-౮౨
 ,, అనిందితాత్త. 2-౬౯
 ,, అనిమేషవృత్తిభిః. 3-౪3
 ,, అనిర్వాణస్య. 1-2౧
 ఆ. అనిర్వికల్ప. 3-గౌ౧
 నా.అనిలూద్ధూతైః. 4-౨౮
 ,, అన్విరతిః. 3-౨౮
 ,, అనీతైః. 4-గౌ3
 ,, అనీశ్వరాః. 4-౬౯
 ఆ. అను. 2-౨౪
 నా.అనుకంఠయా. 2-౬3

నా.అనుక్రమజ్ఞా. 6-2౦
 ,, అనుహలత్వాత్. 1-౪౨
 ,, అనుచరేణ. 2-౪
 ,, అనుజాతః. 6-2౮
 ,, అనుజ్ఞాం. 2-౬౬—5-3౮
 ,, అనుష్ఠాతసుఖేన. 2-2౨
 ,, అనుదుతం. 3-3౮
 ,, అనునయః. 2-గౌ౪
 ,, అనుసీతః. 5-గౌ౪
 ,, అనుప్రవేశాత్. 3-౨౨
 క్రి. అనుప్రాప్తుః. 4-౨౨
 నా.అనుపేక్షిణీయం. 2-౪౪
 ,, అనుబంధి. 6-22
 ,, అనుభావవిశేషాత్. 1-32
 ,, అనుమతః. 5-౧౦
 క్రి. అనుమేనే. 4-౮౨
 ,, అనుయయః. 1-౨2
 నా.అనుయాయనం. 2-౧౯
 ,, అనుయాయవర్గః. 2-౪
 ,, అనురాగం. 6-౮3
 ,, అనురూపం. 6-౮గౌ
 క్రి. అనువదతి. 5-2౪
 నా.అనువిధాన్. 6-౧౮
 ఆ. అనువేలం. 3-గౌ
 నా.అనుష్ఠితే. 3-౧౨
 ,, అనుష్టరక్. 1-2౬
 ,, అనూనాం. 2-గౌ౪—6-32
 ,, అనూనే. 6-గౌ౦
 ,, అనూపరాజస్య. 6-32
 ,, అనేన. 3-౨2, గౌ౬—6-౨౨, ౨౪
 3౮, 3గౌ, గౌ2, ౬3
 ,, అన్యే. 6-౨౨
 ఆ. అన్యేద్యుః. 2-౨౬
 క్రి. అన్యేతు. 1-౯౦
 నా. అనోకహాకంపితపుష్పగంధీ. 2-౧3

నా.అనోకహనాం. 5-౬౯

,, అనోకహనోభావవిధ్యయే. 6-౬౫

,, అనోకహనాత్. 6-౮౮, ౬౯

,, అపత్తైః. 1-౫౦

,, అపవీతశిశిస్త్రాణాః. 4-౬౪

,, అపభయః. 3-౫౧

,, అపరధ్యపదావలంబి. 5-౬౬

,, అపరః. 3-౪౯—5-౬౦—6-౧౪

,, అపరాధచండాత్. 2-౪౯

,, అపరాంతజయోద్యతైః. 4-౫3

,, అపరాంతమహిపాలవ్యాజేన. 4-౫౮

అ. అపవిష్టుం. 3-3౮

క్రి. అపశ్యత్. 1-౪౪—3-౬—6-౧

నా. అపః. 1-౮౯

,, అపహాతః. 3-౫౦

,, అపహాస్యతాం. 1-3

,, అప్రకాశః. 1-౬౮

,, అపాకృతస్వేదలవా. 6-౫౭

క్రి. అపావర్తత. 6-౫౮

నా. అపాంసులనాం. 2-౨

అ. అపి. 1-౯, ౧౦, ౧౭, ౨౦, ౨౫, ౨౮,

3౨, ౪౬, ౪౭, ౬౫, ౮౪, ౯౦, ౯౪—

2-౪, ౭, ౧౧, ౧౪, ౨౨, ౨౭, ౩౪, ౪౪

౫౧, ౫౨, ౫౬, ౫౭, ౬౨, 3-౬౧౯, ౨౪

3౧, 3౪, ౪౧, ౫3, ౫౫, ౬౨, ౬3, ౬౭

4-౭, ౧౧, ౪౮, ౪౯, ౫3, ౭౨, ౮౨-5-

౪, ౫, ౮, ౧౦, ౧౧, ౧౨, ౧౭, ౨౬, 3౧,

33, 3౫, 3౮, ౪౪, ౫౮, ౬౭, ౭౪-6-

౧౯, ౨౨, ౨౭, 3౪, 3౯, ౪౪, ౪౬, ౪౮

,, అప్రార్థం. 3-3౮ [౫౮, ౭3, ౭౫.

నా. అపిలా. 6-౬౭

క్రి. అప్రవీత్. 1-౮౬

నా. అపలేందుమఖం. 6-౫3

,, అప్రానాం. 4-౬౧

,, అప్రగ్నతామా. 5-౮

క్రి. అభవత్. 4-౧౦, ౧౧

,, అభ్యనందత్. 3-౬౮

,, అభ్యభూయత. 4-౫౬

నా. అభ్యంతరీనపావకాం. 3-౮

అ. అభ్యర్చ్య. 1-3౫

నా. అభ్యర్ణం. 2-3౨

,, అభ్యర్థితః. 4-౫౮

,, అభ్యసనేన. 1-౮౮

,, అభ్యస్తవిద్యానాం. 1-౯

క్రి. అభావత. 2-౫౧

నా. అభావమాణా. 6-౨౫

,, అభిభాషా. 1-౪౬

,, అభిగమ్యః. 1-౧౬

,, అభిగమేన. 5-౧౧

,, అభిద్యోచితబంధువద్దే. 6-3౬

క్రి. అభిధాన్యే. 2-౪3

నా. అభినంద్యమానః. 2-౭౪

,, అభినంద్యవత్వా. 5-3౧

,, అభినిష్ఠం. 2-౭౫

,, అభియాన్యమానాత్. 5-3౦

,, అభిలాషబంధం. 6-౮౧

,, అభిలాషే. 3-౪

,, అభివర్తమానం. 2-౧౦

,, అభివర్తంతీ. 1-౮౪

,, అభివృక్తమనోరథానాం. 6-౧౨

,, అభిచితం. 3-౧౨

క్రి. అభ్యుత్పన్నా. 5-౨౨

నా. అభ్యుత్పన్నావికృతైః. 1-౫3

,, అభ్యుపేక్షః. 5-౧౪

క్రి. అభూత్. 2-౫—3-౬, ౨౫, 3౧—

4-౧౨, ౬౨, ౭౭—5-౨౦—6-౧౬,

౬౮, ౭౧

,, అభూతాం. 5-3౧

,, అభూః. 5-౫౮

నా. అభేత్తా. 3-౨౭

- నా. అంకం 3-౨౬
 ,, అంకలక్ష్మి. 6-౪౩
 ,, అంగకనకవృత్తి. 2-3౮
 ,, అంకుశం. 4-3౯
 ,, అంగోత్తర. 4-౬౯
 ,, అంగదం. 6-2౩
 ,, అంగదాశ్విష్టభుజం. 6-౫౩
 ,, అంగదేవ. 6-2౩
 ,, అంగనాథ. 6-౨2
 ,, అంగం. 3-౪౬, ౬౮
 ,, అంగరాజాల్. 6-30
 ,, అంగులి. 3-౨౫
 ,, అంగుళి. ౧-౨౮
 ,, అంగుళి. 4-౮౮
 ,, అంగేపు. 1-౬0
 ,, అంబితాభ్యాం. 2-౧౮
 ,, అంబితాక్షిపత్న. 5-2౬
 ,, అంతక. 2-౬౨
 ,, అంతం. 3-౨౧
 ,, అంతరం. 6-౬౬
 ,, అంతర్గతం. 2-౪౩
 ,, అంతర్దావన. 2-2
 ,, అంతరాయ. 3-౪౫
 ,, అంతరాయ. 5-౫
 ,, అంతశ్చరీరేపు. 6-3౯
 ,, అంతస్సలిలాం. 3-౯
 అ. అంత. 2-3౨, ౬౮
 నా. అంతఃకరణై. 2-౧౧—6-౧౧
 ,, అంతఃకరణేషు. 6-౧౩
 ,, అంత్యం. 1-2౧
 ,, అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం. 2-౨౪
 ,, అంతికాల్. 1-౮౫
 ,, అంతే. 1-౮. ౫౬
 ,, అంతకారం. 2-౪౬
 ,, అంబుద. 3-౫౮

- నా. అంబురాశి. 6-౫2
 ,, అంధ. 4-౨౧
 ,, అంధఃపుష్పతామి. 6-౫౧
 ,, అంశకాని. 6-2౫
 ,, అంశేన. 3-3౬
 ,, అంశుల. 3-3౪
 ,, అంసాల్. 6-౧౪
 ,, అంసాస్థిశలంబహర. 6-౬0
 శ్రీ. అనున్యత. 3-౯
 ,, అనుంస్త. 3-౨2—6-౮౪
 నా. అనుర్ణ. 3-౫౩
 ,, అమాత్యపుత్ర. 3-౨౮
 ,, అమీ. 5-2౩
 ,, అముం 2-3౬-3-౪౬-6-౫0, 2౯
 ,, అమృతం. 3-౨౬
 ,, అమృతమిశ్రావరం. 3-౧౬
 ,, అమృతాయమానం. 2-౬౧
 ,, అమోఘం. 3-౫౩
 ,, అమోఘా. 1-౪౪
 ,, అమోఘం. 3-౬౫
 ,, అయత్నపటవాసతాం. 4-౫౫
 ,, అయం. 3-౨౧, ౫0—5-౧౧, ౨౪,
 2౪—6-౨౩, ౨2, 3౨, ౬0
 ,, అయశ. 6-౪౧
 ,, అయాన్విక. 4-౨౬
 ,, అయోముఖేన. 5-౫౫
 ,, అరవిందానాం. 1-౪౩
 ,, అరవిందే. 6-౬౬
 ,, అర్హ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య. 5-౧౨
 ,, అర్హ్యం. 5-౨
 ,, అర్హ్యం. 2-౧0
 అ. అర్హ్యత్వా. 5-3
 నా. అర్హవ. 1-౧౬—4-౫౩—6-౫౬
 ,, అర్థకామా. 1-౨౫
 ,, అర్థకార్పవ్యం. 5-౨౧

అర్చన.

నా. అర్చన. 2-౪౬

,, అర్చన. 1-౫౯

,, అర్చన. 1-౨౦—2-౨, ౫౦—3-౦3
-5-౨౬

,, అర్చన. 3-౨౦

,, అర్చన. 1-౦౯

,, అర్చన. 2-౨౦

క్రి. అర్చన. 5-౦౨

నా. అర్చన. 3-౨౦, ౨౫

,, అర్చన. 1-౫౫

,, అర్చన. 5-౦౦

,, అర్చన. 1-౫౫

,, అర్చన. 5-౨౫

క్రి. అర్చన. 1-౦౦

,, అర్చన. 1-2౨, ౦౦—2-౫౦—3
-౪౬—5-౨౫

నా. అర్చన. 6-౦౦

,, అర్చన. 5-3౫

అ. అర్చన. 1-౪౪

నా. అర్చన. 4-౬

,, అర్చన. 1-౫౯

,, అర్చన. 6-23

,, అర్చన. 4-౪

,, అర్చన. 3-౦౫

,, అర్చన. 5-౫౨

,, అర్చన. 1-౯౦

,, అర్చన. 5-3౦

,, అర్చన. 5-౦౪

,, అర్చన. ౫-౬౨

,, అర్చన. 5-౨౪, 3౦

,, అర్చన. 5-౫౯

,, అర్చన. 5-2౦

,, అర్చన. 1-2౦

,, అర్చన. 1-౫౬

నా. అర్చన. 2-2౦

,, అర్చన. 1-2౨

,, అర్చన. 6-౨3

,, అర్చన. 4-౫౪

అ. అర్చన. 2-3౪, 3౯—3-౫౦—5.

౫౦—6-2౨

క్రి. అర్చన. 4-౫౨

,, అర్చన. 2-౦౦

,, అర్చన. 3-౨

నా. అర్చన. 2-౨౨

,, అర్చన. 1-౨

,, అర్చన. 2-౪౨

క్రి. అర్చన. 3-౫౯

నా. అర్చన. 2-౫౫

,, అర్చన. 5-౨౨

,, అర్చన. 4-౫౦

అ. అర్చన. 5-౫౨

నా. అర్చన. 1-౬౨

క్రి. అర్చన. 1-2౨

నా. అర్చన. 2-౪౦

క్రి. అర్చన. 1-౫౪

,, అర్చన. 2-3౦

అ. అర్చన. 6-3౦

నా. అర్చన. 1-3౪

క్రి. అర్చన. 1-౬౫

నా. అర్చన. 6-౦౫

క్రి. అర్చన. 6-౨౦, 3౦

నా. అర్చన. 5-౫౦

అ. అర్చన. 3-౬౦

నా. అర్చన. 1-౦౪

,, అర్చన. 5-3౨

,, అర్చన. 3-౨౯

క్రి. అర్చన. 4-౦౦

నా. అర్చన. 6-౪౦

,, అర్చన. 1-3౨

అవలంబ్య.

7

అస్సు.

అ. అవలంబ్య. 3-౨౫
 నా. అవలేవమూలాత్. 5-౫3
 ,, అవలూకనం. 4-2౨
 ,, అవళిష్ట. 5-౧౫
 ,, అవప్తంభమయేన. 3-౫3
 అ. అవసాయ్య. 5-2౬
 నా. అవసిలే. 6-౧౯
 క్రి. అవారీరక్. 2-౧౦—4-౨2
 నా. అవాయుస్య. 2-౬౦
 ,, అవాప్తవాక్. 5-౫3
 అ. అవాప్య. 3-33—6-౪౨
 నా. అవాప్నవద్ధి. 2-23
 క్రి. అవారోషయత్. 1-౫౪
 నా. అవ్యాహతా. 1-౧౯
 ,, అవ్యాహతై. 2-౫
 అ. అవిఘ్నం. 1-౯౧
 నా. అవితథం. 5-౨౬
 ,, అవినయం. 6-3౯
 ,, అవిషవ్యాం. 6-౪2
 క్రి. అవేహి. 1-2౧—2-3౫, ౫౪, ౬3
 —3-౬3...5-౧3, ౫3 [2౦
 అ. అవేక్ష్య. 3-౨౧...5-౨౬...6-౨౫
 క్రి. అవైలి. 2-౫౬
 ,, అవోచత్. 2-౪3...5-౧౨, ౫౫
 నా. అశక్యరథం. 2-౪౦
 ,, అశ్చ నికుంతిలేన. 5-౪౪
 నా. అశ్చ మేత, 2-౬2
 ,, అశ్వం. 3-౪౨, ౬౫
 ,, అశ్వమేధావభృథార్థిమూలై. 6-౬౧
 ,, అశ్వసాధన. 4-2౧
 ,, అశ్వసాధనై. 4-౬౨
 ,, అశ్వ. 3-౫౦
 ,, అశ్వక్షుణ్ణానాం. 4-౪2
 క్రి. అశ్విత్. 3-3౧
 నా. అశభం. 5-౧3

నా. అశేషం, 3-౪౮—5-౪
 ,, అశేషేత, 3-౬౫
 ,, అష్టమూర్తే, 2-3౫.
 ,, అష్టదశద్విపనిఖాతయూహ. 6-3౮
 ,, అనక్. 1-౨౧
 ,, అనత్. 4-౧౦
 ,, అనంగ 3-౬3
 ,, అనంభ్రమం. 6-2౨
 ,, అనమగ్రభూషణ. 3-౨
 ,, అనమగ్రం. 3-౬౪
 ,, అనవ్యవీధం. 1-2౧
 ,, అనవ్యం. 5-౪౮
 ,, అనవ్యవిక్రమ. 4-౫౨
 ,, అభిలితోచారాం. 5-౨౦
 ,, అస్తంభం. 1-౮౧
 ,, అస్త్రగర్భం. 5-౨౮
 ,, అస్త్రం. 2-3౪—3-3౧, ౬౦—5-౪2, 6-౬౨
 ,, అస్త్రమంత్రం. 5-౫౯
 ,, అస్త్రవిత్. 5-౫౯
 ,, అస్య. 1-౮౨, ౯౪—2-౧౧, 32, ౪౯, ౫౧—3-౬3, ౬౨—4-౮౨—6-33, ౪3, ౬౮
 ,, అస్రబిందుక్. 6-౨౮
 క్రి. అస్రంసయత్. 6-2౫
 క్రి. అస్రత్. 4-౪౮
 నా. అస్యాం. 1-౮౯—2-౫౪
 ,, అస్య. 1-౯౧—2-౨౧
 క్రి. అస్తి. 2-౬౨—5-౧౧
 ,, అస్తి. 1-౪—6-౪3
 ,, అస్తి. 1-౨—2-౬3...5-౫3
 నా. అస్తిక్. 1-౪...2-3౮...6-౨౯
 ,, అసురాంగనానాం. 6-2౨
 ,, అసురాస్త్ర. 2-32
 క్రి. అస్సు. 1-౯౧—5-౧2—6-౬౫

౧. అనుూత. 3-౧౩
 నా. అనుూయయా. 4-౨౩
 ఆ. అనుూయామటలం. 6-౮౨
 నా. అనుూయ్యై. 3-౧౩
 ,, అన్యకభిః 2-౩౨
 ,, అన్యప్రాలకశేప్తనా. 1-౪౨
 ,, అన్యేవదిశికాః, 4-౭౫
 ,, అన్యైః 4-౪౦
 ,, అసౌ. 2-౩౬...3-౩౫ ..5-౪౦
 6-3 ౨౧, 3౦, 3౪, ౫౪, ౬౫, ౭౮
 ,, అహం. 1-౫, ౬౮ 2-౩౮, ౪౩,
 ౫౭ 5-౧౪, ౧౭, ౨౧, ౨౨, ౫౬
 ,, అహాని. 5-౨౫
 ఆ. అన్యాయ. 5-౭౧
 నా. అహితా. 4-౨౮
 ,, అహింస్యః 2-౫౭
 ,, అక్షయం. 3-౧౩
 ,, అక్షరేన. 2-౫౬
 ,, అక్షా. 6-౧౮
 ,, అక్షాం. 2-౧౧...3-౪౩
 ,, అక్షోభ్యం. 4-౮౦

ఆ

- ఆ. ఆ. 1-౧౭, ౯౦
 నా. ఆకరోద్భవః. 3-౧౮
 ,, ఆక్రందితం. 2-౨౮
 శ్రీ. ఆక్రమరే. 5-౭౧
 నా. ఆకారసదృశప్రక్షా. 1-౧౫
 ,, ఆకాశగంగాయాః. 1-౭౮
 ,, ఆక్రామణి. 4-౩౪
 ,, ఆగ్నిర్దం 1-౫౦
 ,, ఆకుంచితాగ్రాంకుశినా. 6-౧౫
 ,, ఆకుమారకళోద్భావం. 4-౨౦
 ,, ఆకుచితాభవీయా. 6-౫౮
 ,, ఆకుప్తరీరా. 6-౧
 ,, ఆకుభ్యం. 2-౧౧

- ఆ. ఆకర్మ. 1-౯
 నా. ఆగతా. 3-౪౦
 ఆ. ఆగంతం, 5-౬౨
 నా. ఆగమవృద్ధినేనీ. 6-౪౧
 ,, ఆగమైః. 1-౧౫
 ,, ఆగస్యకం. 2-౩౨
 ఆ. ఆశ్రయ. 5-౪౮
 శ్రీ. ఆచకాంక్షే 5-౩౮
 ,, ఆచచక్షే. 5-౧౯
 ,, ఆచర. 1-౮౯
 ,, ఆచరః 1-౭౬
 నా. ఆచారపూతం. 2-౧౩
 ,, ఆచారపూతోభయమశదీపం. 6-౪౫
 ,, ఆచారరాజైః. 2-౧౦
 ,, ఆశస్తశుద్ధానాం. 1-౫
 శ్రీ. ఆశప్రే. 4-౮౬
 నా. ఆజ్ఞయా. 5-౧౧
 ,, ఆశతా. 1-౧౯
 ,, ఆశవక్షాంతం. 2-౧౩
 ,, ఆశపాత్యయనంతీ పునీవారాసు1-౫౨
 ,, ఆత్మం, 5-౪
 ,, ఆత్మచారం. 5-౨౬
 శ్రీ. ఆత్మ. 3-౪౮
 నా. ఆత్మకర్మక్షమం. 1-౧౩
 ,, ఆత్మగుణామరూపం. 5-౩౪
 ,, ఆత్మశేషా. 6-౪౭
 ,, ఆత్మజన్మనముచ్చుకః. 1-౩౩
 ,, ఆత్మజన్మానం. 5-౩౬
 ,, ఆత్మజేహం. 2-౫౦
 ,, ఆత్మజేహం. 2-౫౦
 ,, ఆత్మనః. 1-౭౯, ౮౭—3-౨౭, 6-
 ౫౬, ౭౯
 ,, ఆత్మనా. 1-౧౪—3-౩౫, 5-౧౧
 ,, ఆత్మని. 2-౪౧—3-౧౭
 ,, ఆత్మవిప్రుష్టేషు, 1-౪౪

నా. ఆత్మవృత్తి. 2-33

,, ఆత్మసంభవం. 3-౨౦

,, ఆత్మా. 4-3౫—6-౫

,, ఆత్మనం. 1-౨౦, 3౫

,, ఆత్మానుగమనేన. 1-౮౮

,, ఆత్మానుచరస్య. 2-౨౬

,, ఆత్మానురూపాయాం. 1-33

నా. ఆత్మిభ్యక్తియా శాంతరథక్షోభ పరిశ్రమం. 1-౫౮

,, ఆత్మిభ్యయః. 5-౨

క్రి. ఆదత్తే. 1-౧౮

,, ఆదదత్తే. 1-౪౬

నా. ఆదదానాం. 2-౬

క్రి. ఆదదే. 1-౨౦, ౫౯...3-౧౪, ౬౦ 4-౮

నా. ఆదధానః. 4-౮౦

,, ఆదధానా. 1-౮౫

,, ఆద్యుః. 1-౧౦

,, ఆదానం. 4-౮౬

అ. ఆదాయ. 1-౪౫, 2-౨౮...4-౨౬

క్రి. ఆదిదేశ. 2-౬౫

,, ఆదిశిల్. 3-౨౮

అ. ఆదిశ్య. 1-౫౪

నా. ఆదృశః. 3-౫

,, ఆదేశం. 1-౯౨

క్రి. ఆధత్త. 2-2౫

,, ఆధత్స్వ. 5-౫౭

నా. ఆధారబంధప్రముఖేః. 5-౬

,, ఆధూతనరాజిభిః. 1-3౮

,, ఆనకత్తూర్వకాయం. 5-3౨

,, ఆనకః. 1-౯౨

,, ఆనకాః. 4-౬౯

క్రి. ఆనర్ప. 2-౨౦...4-౮౪

నా. ఆనర్పితవక్త్రమాలే. 5-౪౨

,, ఆనాకరథప్రసాం. 1-౫

నా. ఆనీలముఖం. 3-౮

క్రి. ఆప. 3-3౮

నా. ఆపతంతం. 5-౫౦

,, ఆపదాం. 1-౬౦

,, ఆపవతా. 5-౬౦

,, ఆప్య. 5-3౯

,, ఆప్రసాదాత్. 1-౯౦...6-౪౦

,, ఆపాదపద్మప్రణతాః. 4-3౭

క్రి. ఆపాద్యతే. 5-౫

అ. ఆపాదితనశక్యత్యం. 2-౧౨

నా. ఆపాండురం. 6-౧౭

,, ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్. 2-

క్రి. ఆపుః. 2-౧౦

నా. ఆప్తైః. 3-౧౨

,, ఆఫలాదయకర్తృనాం. 1-౫

క్రి. ఆబభాషే. 6-౮౨

,, ఆబభుః. 3-33

,, ఆభాతి. 5-౭౦...6-౬౦

నా. ఆభాషణత్వార్థం. 2-౫౮

క్రి. ఆభాసి. 5-౧౫

నా. ఆభుగ్నం. 1-౮3

,, ఆమివస్య. 2-౪౯

క్రి. ఆమృత్యుతే. 5-౯

నా. ఆమోదం. 1-౪3

క్రి. ఆయయా. 2-౬౭...3-3

నా. ఆయుధం. 3-౬3

,, ఆయుచి. 3-౬౯

,, ఆయోధనాగ్రసరకాం. 5-౭౦

,, ఆయోధనే. 6-౪౨

,, ఆరణ్యకోపాక్షఫలప్రసూతిః. 5-౧౫

,, ఆర్యస్య. 1-౨౮

,, ఆర్తసాధోః. 2-౨౮

,, ఆర్థ్యగృహ్యం. 2-33

అ. ఆరాత్. 2-౧౦...5-3

క్రి. ఆరాధయ. 1-౮౦

నా. అరుదుదొడ్డి. 2-34
 శ్రీ. అరుదోహ. 4-20...6-3
 నా. అరుదాం. 6-22
 ,, అర్చ్య. 6-౮౨
 అ. అర్చ్య. 3-౨౬...6-3౨
 నా. అలవాటాంబుపాయనాం. 1-౫0
 ,, అలానం. 1-20
 ,, అలీఫచందనా. 4-౫0
 ,, అలీఫం. 2-32
 ,, అలీఫవిశేషభిన్నా. 3-౫౨
 ,, అలీఫవిశేషమర్పితా. 3-0౫
 ,, అలాకం. 5-3౫
 ,, అలాకయతాం. 6-౨
 నా. అలాకశబ్దం. 2-౯
 ,, అలాకప్రతాభిమాతద్విరేఖం. 6-03
 ,, అవగాయ. 5-03
 ,, అవర్తమనోజ్ఞవాభి. 6-౫౨
 ,, అవర్తమానం. 2-0౯
 ,, అవర్జితం. 1-౬౨, ౬2
 శ్రీ. అవప్రతే. 1-౮౨
 నా. అవాసప్రత్యక్షభిన్నానాని. 2-02
 శ్రీ. అవిశే. 2-౨౬
 ,, అవిశే. 3-౨౮
 నా. అవేదిక. 5-౨3
 ,, అవసేకాపంథ్యపారం. 1-౮౬
 ,, అశ్రమపాదపానాం. 5-౬
 ,, అశ్రమపీడా. 1-32 [5-00
 ,, అశ్రమం. 1-3౫, ౪౮...2-౬2...
 ,, అశ్రమవృక్షం. 1-20
 ,, అశ్రమోన్మత్తా. 1-౫3
 ,, అశ్రయం. 3-౫౮
 ,, ఆకాం. 4-౪౪
 ,, ఆకాశం. 5-3౪
 ,, ఆకాశనకర్దమా. 4-౨౪
 ,, ఆకాశం. 5-3౫

నా. ఆకాశం. 1-౪౪
 ,, అశ్రిత. 1-03
 అ. అశ్రిత్య. 4-3౫...6-౪౬
 నా. అశ్రితా. 1-2౫
 అ. అశ్ర. 5-3౫
 నా. అశ్రుక. 3-౫౪
 శ్రీ. అశ్రు. 1-౨౯...4-2౪
 నా. అసనబంధధీర. 2-౬
 ,, అసనం. 6-౪
 ,, అసనార్థ. 6-0౬
 ,, అసనేష. 6-00
 శ్రీ. అసంజయామాన. 6-౮3
 నా. అసమద్రక్షితీకానాం. 1-౫
 శ్రీ. అసనజ్ఞ. 2-2౪
 ,, అస్తాం. 1-౨౫
 అ. అస్తాయ. 6-2౨
 నా. అస్తావపద్ధి. 2-౫
 ,, అస్థిత. 1-3౬
 శ్రీ. అస్థిత. 1-00, ౨3, ౨౮, - 30,
 ౪౬, ౭౫...2-2, 0౪...3-0౬...
 4-2, 0౮, 33, ౫3...6-౪, ౮౬
 నా. అస్తీర్ణాజినరత్నాను. 4-౬౫
 ,, అనేదివా. 6-౪
 ,, అనేదుషిం. 6-౫3
 ,, అనేదుయ. 5-౬0
 శ్రీ. అహ. 3-౬3
 నా. అహతా. 4-౨3
 శ్రీ. అహర. 5-౨0
 నా. అహరణాయ. 5-2౫.
 అ. అహర్మం. 5-02
 నా. అహిశలక్షణం. 6-20
 ,, అహితాశ్మే. 2-౪౪
 ,, అహితౌత్సవ్యం. 2-23
 ,, అహుతిగంధిభి. 1-౫3
 ,, అమలలిసాధనం. 1-౮౨

నా. ఈప్పితం. 1-౨౯...3-౧, ౧

,, ఈప్పితం. 5-౨౯

,, ఈప్పితం. 4-౨౩

,, ఈప్పితం. 3-౩౦

,, ఈప్పితం. 3-౪౬

,, ఈప్పితం. 5-౩౯...6-౨

,, ఉత్తరం. 5-౨౧

అ. ఉత్తరం. 2-౫౧...3-౫౨...5-౧౮

నా. ఉత్తరం. 6-౨౫

,, ఉత్తరం. 2-౬౦

,, ఉత్తరం. 2-౬౬

,, ఉత్తరం. 2-౬౬

అ. ఉత్తరం. 2-౧౨, ౫౧...4-౫౯

ఉ. ఉత్తరం. 5-౨౧

,, ఉత్తరం. 5-౨౫

నా. ఉత్తరం. 1-౫౦

,, ఉత్తరం. 1-౫౨

,, ఉత్తరం. 1-౨

,, ఉత్తరం. 4-౧౧

,, ఉత్తరం. 4-౩౮

,, ఉత్తరం. 6-౩౬

,, ఉత్తరం. 6-౨౧

,, ఉత్తరం. 3-౫

,, ఉత్తరం. 3-౪౭

,, ఉత్తరం. 4-౧౦

,, ఉత్తరం. 2-౭౪

,, ఉత్తరం. 4-౪౭

,, ఉత్తరం. 6-౪౨

,, ఉత్తరం. 3-౩౬

,, ఉత్తరం. 2-౬౦

,, ఉత్తరం. 4-౭౮

ఉ. ఉత్తరం. 5-౪౬

,, ఉత్తరం. 6-౪౬

అ. ఉత్తరం. 1-౧౮

నా. ఉత్తరం. 4-౩౭

నా. ఉత్తరం. 4-౩౩

అ. ఉత్తరం. 4-౩౬

ఉ. ఉత్తరం. 2-౬౧

నా. ఉత్తరం. 2-౬౧

,, ఉత్తరం. 2-౬౧...3-౬౧...4-౨

,, ఉత్తరం. 6-౩౩

నా. ఉత్తరం. 5-౧౧

అ. ఉత్తరం. 6-౧౪

,, ఉత్తరం. 3-౬౦...5-౫౧

నా. ఉత్తరం. 4-౭౬

,, ఉత్తరం. 3-౩౯

,, ఉత్తరం. 4-౭౦

,, ఉత్తరం. 6-౩౨

,, ఉత్తరం. 2-౫౩

,, ఉత్తరం. 5-౫౯

ఉ. ఉత్తరం. 2-౨౪

నా. ఉత్తరం. 6-౭౭

,, ఉత్తరం. 4-౫౨

,, ఉత్తరం. 5-౨౭

,, ఉత్తరం. 4-౫౮

,, ఉత్తరం. 4-౩౧

,, ఉత్తరం. 4-౨౧

,, ఉత్తరం. 3-౪౮

,, ఉత్తరం. 3-౩౦

,, ఉత్తరం. 6-౮

,, ఉత్తరం. 5-౬౫

,, ఉత్తరం. 5-౧౨

,, ఉత్తరం. 1-౭౮

,, ఉత్తరం. 1-౩

అ. ఉత్తరం. 2-౬౨

నా. ఉత్తరం. 6-౩౫

,, ఉత్తరం. 5-౪౧

అ. ఉత్తరం. 6-౪౫

నా. ఉత్తరం. 4-౬౬

ఉ. ఉత్తరం. 6-౧౮

- ఉ. ఉదీరయామానుః. 2-౯
 నా. ఉదీరయామానుః. 2-౧౨
 ,, ఉదతన్మహే. 6-౯
 ,, ఉదగిష్ఠ్య. 4-౬౬
 అ. ఉదగ్ధం. 2-3౦
 నా. ఉదగ్ధతై. 4-౭౧
 ,, ఉదగ్ధతం. 3-౬౪
 ,, ఉన్నతత్వం. 5-3౭
 ,, ఉన్నతేచ్ఛా. 6-౭౧
 ,, ఉన్నమితాననా 1-౪౧
 ,, ఉన్నయనవద్దుయః. 4-3
 ,, ఉన్నధితా. 1-3౭
 ,, ఉన్నదానాం. 2-౯
 ఉ. ఉన్నమజ్జ. 5-౪3
 నా. ఉన్నిష్ఠితేన. 5-౬౮
 ,, ఉన్నభి. 3-౫౨
 అ. ఉన్నచ్య. 6-౨౮
 నా. ఉపకంతం. 4-3౪
 ,, ఉపకార్యారవిరోచచారా. 5-౪౧
 ,, ఉపక్రమలిమనై. 2-౫3
 ,, ఉపగతా. 6-౮౫
 ,, ఉపసూహనాళం 6-౧3
 ,, ఉపచారవత్స. 6-౧
 ,, ఉపచారజ్ఞలిఖనహస్తయా. 3-౧౧
 ఉ. ఉపవర్చందయతి. 5-౫౮
 నా. ఉపజిఘ్రింత్. 1-౪3
 ,, ఉపజీవినాం. 1-౧౬
 ఉ. ఉపతన్. 4-౬
 నా. ఉపత్యకా. 3-౪౬
 ,, ఉపదర్శితం. 4-౧౦
 ,, ఉపపదా. 4-౭౦
 ,, ఉపదేశ. 7-౬౬
 ,, ఉపనీతం. 3-౨౯
 ,, ఉపపన్నదర్శన. 3-౪౧
 ,, ఉపపన్నం. 1-౬౦

- నా. ఉపపన్నా. 2-౧౬
 ,, ఉపపన్నేష. 2-౨౨
 ,, ఉపద్దమ. 5-౬
 ,, ఉపద్దవేభ్య. 2-౪౮
 ఉ. ఉపభుజ్యతే. 1-౬౭
 ,, ఉపభుజ్జ్య. 2-౬౫
 అ. ఉపభోక్తు. 2-౬౬
 నా. ఉపమేయకాంతి. 6-౪
 అ. ఉపరి. 2-౬౦...3-౨౪
 ,, ఉపహిష్ట. 5-౫3
 ఉ. ఉపరురోధ. 4-౮3
 అ. ఉపరోధం. 5-౨౨
 ,, ఉపస్థాయ. 1-౭౫
 నా. ఉపస్థితా. 1-౮౭...2-3౯
 ,, ఉపస్థితా. 1-౪౫
 ,, ఉపస్థితాయాం. 6-౬౮
 నా. ఉపస్థితోదయం. 3-౧
 అ. ఉపస్పృశ్య. 5-౫౯
 ,, ఉపామ్రాయ. 3-3
 ఉ. ఉపాచరత్. 5-౬౨
 నా. ఉపాత్తవిద్యం. 1-3౮
 ,, ఉపాత్తవిద్య. 5-౧
 ఉ. ఉపానయత్. 2-౫౯
 నా. ఉపాంతవన్నిలికలాచన. 3-౨౬
 ,, ఉపాంతస్థిత్ నిర్ధనైకం. 3-౫౭
 ,, ఉపాయనపాదేష. 4-౭౯
 ,, ఉపావృత్తై. 1-౪౯
 ,, ఉపేతం. 6-౫౨
 అ. ఉపేత్య. 3-౬
 నా. ఉపేయమ. 6-౭3
 ,, ఉపేషితాభ్యాం. 2-౧౯
 ,, ఉభయపక్షవీరనిద్రా. 5-౭౨
 ,, ఉభే. 3-౧౬
 ,, ఉభౌ. 1-౨౬...2-౧౮
 ,, ఉంఘపహంకితనైకతాని. 5-౭

- నా. ఉమావృషాంకా. 3-౨౩
 ,, ఉరగశతా. 1-౨౮
 ,, ఉరగాభిష్య. 6-59
 ,, ఉరసా 5-౪౬
 ,, ఉర్యా. 2-౬౬
 ,, ఉర్విం. 1-౧౪, 3౦, 2౫... 2-3
 ,, ఉరుక్తి. 5-2౪
 ,, ఉల్బణి. 4-33
 శ్రి. ఉవాచ. 2-౫౨, ౬౨... 3-౨౫... 5-3, 3౨, ౫౨.
 నా. ఉపసి 5-౬౫... 6-౮౬
 ,, ఉపనామిశతవాహితారం. 5-౨3
 ,, ఉష్ణత్వం. 5-౫౪
 ,, ఉష్ణలేజా. 6-3౨
 ,, ఉష్ణరశ్మి. 5-౪
 ,, ఉష్ణితం. 6-౪౦
 నా. ఉస్త్రే. 4-౬౬
 ఉ
 ,, ఉధవ్యం. 2-౬౬
 ,, ఉనం. 2-౧౪
 ,, ఉర్జస్వలం. 2-౫౦
 ,, ఉర్ధ్వం. 6-22
 ,, ఉర్ధ్వముఖై. 3-౫2
 ,, ఉర్జితశ్రియం. 1-౪3
 ,, ఉర్జిమానీ. 5-౬౧
 ఋ
 ,, ఋజుప్రసాదుక్రియమా. 6-౨౫
 ,, ఋణం. 1-2౧
 ,, ఋణాభిధానాత్. 3-౨౦
 ,, ఋశున్నాతాం. 1-2౬
 ,, ఋశు. 4-౧2
 ,, ఋతే. 3-౬3
 ,, ఋద్ధం. 2-౫౦
 ,, ఋధానం. 5-౪౦
 ,, ఋషిరత్నానాం. 1-౫౦

- నా. ఋషిప్రభావాత్. 2-౬౨
 ,, ఋషి. 1-23
 ,, ఋషీణాం 5-౪
 ,, ఋషే. 2-౧
 ,, ఋశవతః. 5-౪౪
 ఏ
 అ. ఏకతః. 5-౬౬... 6-౮౬
 నా. ఏకధనురరక. 4-3౧
 ,, ఏకధేనో. 2-౪౪
 ,, ఏకనరాధిపః. 5-౧౬
 ,, ఏకనాగస్య. 5-౪2
 ,, ఏకపాశ్వి. 3-3౧
 ,, ఏకపురీం. 1-3౦
 ,, ఏకం. 6-౧౪
 ,, ఏకవాక్యం. 6-౮౫
 ,, ఏకసంస్థం. 6-౨౪
 ,, ఏకస్యందనం. 1-3౬
 ,, ఏకసుతేన. 3-౨౪
 ,, ఏకః. 3-౪౪... 5-౬౦
 నా. ఏకా. 2-౪౮
 ,, ఏకాతకత్తం. 2-౪2
 ,, ఏకాంతవిప్లవసింహ. 2-౫2
 ,, ఏకేన. 3-3౮
 ,, ఏకానశతక్రమత్వే. 6-2౪
 ,, ఏతస్యాం. 1-౬౫
 అ. ఏక్య. 3-౧౮... 4-౪౬, ౫౪, ౬౪
 నా. ఏతావత్. 2-౫౧... 5... ౧౮
 ,, ఏనం. 1-2౪... 2-32, ౪౨... 3-౨౪, ౪3... 4-౧౪... 5-౨3, ౪౦, ౬౨... 6-౨౫
 ,, ఏనాం. 1-౪౦... 6-౨2, ౮౨
 ,, ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తి. 5-౨3
 ,, ఏలానాం. 4-౪2
 ,, ఏలాలతాలింగితచందనాను. 6-౬౪

అ. ఏవ. 1-౧౮, ౧౯, ౨౧, ౨౨, ౨౩
 ౯౪—2-౨౩, 3౧, 3౮, ౪౧, ౪౮—
 3-౧౬, ౬, ౨౦, 3౧, 3౯, ౪౪, ౪౯,
 ౬౫, ౬౬—4-౪, ౧౦, ౧౨, ౨3,
 ౪౪, ౪౯, ౫౯, ౮౨—5-౨౦, ౨౮,
 3౦, 3౬, 3౭, ౬౬—6-౬, ౨౨, ౨౫
 ౨౬, ౨౮, ౨౯, 3౯, ౫౬

„ ఏవం. 1-౬౪—2-౫౫—3-౫౨—
 4-3౪—6-౬౦—5-౨౫, ౫౮

నా. ఏవం. 3-౪౯, ౫౧, ౪౧, ౪౬

„ ఏవం. 2-3౯

వి

క్రి. ఇచ్చుత్. 2-3౦

నా. వింధ్రం. 2-౫౦—6-౨౭

„ విరావణాస్థానవిశ్లేషం. 6-2౩

„ విశం. 2-2౫

ఓ

„ ఓజస్వీ. 5-3౭

„ ఓషధయః. 4-2౫

„ ఓషధీనాం. 2-2౩

„ ఔషధం. 1-౨౮

క

„ కమత్కన్. 6-2౧

„ కమదః. 6-2౧

„ కమద్రంకః. 4-౨౨

అ. కచ్చిత్. 5-౫, ౬, ౭, ౮, ౯—6-3౫

నా. కటప్రభేదేన. 3-3౭

„ కటం. 2-3౭

„ కటేషు. 4-౫౭

„ కటంఠరీయైః. 5-౯

అ. కథం. 1-౬౪, 2౦—2-౫౪—

3-౪౪—5-౧౩

„ కదాచిత్. 2-3౭

నా. కన్యా. 5-3౮—6-౧౦

నా. కన్యామయే. 6-౧౧

„ కన్యాలలాడు. 5-౬౪

„ కన్విలానుసారిణా. 8-౫౦

„ కన్వికాం. 4-3౮

„ కచోలపాటలాద్యైః. 4-౬౮

„ కచోలభిప్ర్యోః. 5-౪౭

„ కట్యైః. 2-౫

„ కంఠరజ్జుశ్చకర్షయః. 4-2౬

„ కంఠార్వికవాచూపాకాం. 5-౮౪

„ కంఠే. 6-౮౩

„ కంఠాయస్తైః. 2-౫

„ కంఠాయమానేన. 2-3౭

„ కనునీయం. 5-౬౪

„ కనులాత్. 3-3౬

„ కరభోపమోయాః. 6-౮౩

„ కరం. 4-౫౮—6-౧౯

„ కరః. 2-3౧

„ కర్ణభూషణనివీడికపీపరాంశం. 5-౬౫

„ కర్ణం. 1-౯

„ కర్ణజి. 3-౬౫

„ కర్ణశు. 3-౪౫

„ కర్ణక్. 4-3౨—5-౪౬

„ కర్ణాభ్యాం. 6-౧౩

„ కర్ణాంతవిశ్రాంతే. 4-౧౩

నా. కర్తారం. 2-౬౪

„ కరిణాం. 4-౪౮, ౫౭

„ కరివ్యూహః. 3-౫౨

„ కరి. 3-3, 3౭—5-౫౦

„ కరేణ. 5-3౨—6-౧౮

„ కలవిహ్రిజైః. 1-౪౧

„ కలభిః. 3-3౨

„ కలమాః. 4-3౭

„ కల్పకరుచ్చాయం. 1-2౫

„ కల్పదుమాణాం. 6-౬

„ కల్పదుమోతైః. 5-౫౨

క్రి. కల్పయమాను. 1-౯౪

నా. కల్పవృత్తి. 1-౯౪

,, కలాపినాం 6-౯, ౫౦

,, కల్యాణవరంపరాణాం. 2-౫౦

,, కల్యాణి. 6-౨౯

,, కల్యాణి. 1-౮౭

,, కల్పికం 5-౨౮

క్రి. కల్పేత. 5-౧౩

నా. కపటపక్షి. 3-౩౭

,, కవియశః ప్రాచీ. 1-౩

,, కవోద్భవం. 1-౬౭

,, కవి. 6-౧౩, ౧౬, ౧౮, ౧౯, ౭౫

,, కళత్రవంతం. 1-౩౨

,, కళాక్షయః. 5-౧౬

,, కళింగనాథం. 6-౫౩

,, కళింగాభిముఖం. 4-౩౮

,, కళిందకన్యా 6-౪౮

,, క్రతునాం. 3-౩౮

,, క్రతొః. 3-౬౫

,, క్రథతైశికానాం. 5-౩౯

,, క్రథతైశికేంద్రః. 5-౬౧

,, క్రమాత్. 3-౩౦, ౩౨

,, క్రమేణ. 2-౨౪—3-౭

అ. క్య. 1-౨, ౪౧

కా

నా. కా. 1-౪౬

,, కామత్సం. 6-౨

,, కామత్సకల్పం. 6-౭౧

,, కామత్సకల్ప. 4-౪౧, ౮౭

,, కాంచనేన. 6-౭౯

,, కాంతం. 2-౪౭—3-౧౭—5-౫౧

,, కాంతాను. 6-౫౧

,, కాంత్యా. 5-౨౯, ౭౯

,, కాంతి. 6-౪౭

,, కాంతోహ. 4-౬౯

క్రి. కాంక్షతి. 6-౬౯

కా. కామదుఃఖా. 1-౮౧

,, కామదుఃఖాం. 2-౬౩

,, కామం. 2-౬౫—3-౬౭—5-౨౪

అ. కామం. 2-౪౩—4-౧౩—6-౨౨

నా. కామరూపాణాం. 4-౮౩

,, కామరూపేశ్వరః. 4-౮౪

,, కామసూ. 5-౩౩

,, కామః. 6-౪౩

,, కామ్యః. 6-౩౦

,, కాయేవ. 5-౫

,, కారణాత్. 5-౩౭

,, కార్తవీర్యః. 6-౩౮

,, కారాగృహే. 6-౪౦

,, కాలం. 1-౩౩

,, కాలః. 5-౧౦

,, కాలాగరుద్రమైః. 4-౮౧

,, కాలే. 3-౧౨

,, కాలేకాలే. 4-౬

,, కాలావపన్నాతిథికల్ప్యభాగం. 5-౯

,, కావేరీం. 4-౪౫

,, కాళింగః. 4-౪౦

నా. కాళియేన. 6-౪౯

అ. క్రాంత్యా. 1-౧౪

నా. క్లాంతం. 5-౪౨

కి

,, కిన్నరా. 4-౭౮

,, కింకి-౫౩—3-౬౩—5-౧౮, ౩౩

అ. కిం. 1-౬౫—2-౫౭

నా. కింకరం 2-౩౫

అ. కించిత్. 2-౪౬—3-౫

నా. కించిత్సమాపద్ధికనేత్రశోభః. 6-౧౫

,, కించిత్ప్రసాదాద్వాంకమధూకమా

లా. 6-౨౫

అ. కిముత. 2-౬౨

నా. కియత్. 5-౧౮

నా. కీరాతేభ్యః. 4-2౬

,, కీరీపే. 5-౧౯

అ. కిల. 1-౨౭—2-౨౭, ౫౩—3-3౯
—4-౫, ౫౯—5-3౬, ౫౧—6-౨౭, 3౪, 3౮, ౪౯, ౭౪

నా. క్రియా. 3-౨౯

,, క్రియానిమిత్తేషు. 5-౮

,, క్రియాప్రబంధాత్. 6-౨౩

,, క్రియార్థి. 2-౫౫

,, క్రియావిషయాతాయ. 1-౪౪

,, క్రియాః. 3-౧౦

,, కీచకధ్వనిహేతవః. 4-2౩

,, కీచక్తేః. 2-౧౨

,, క్రిరసీయా. 2-౨

,, క్రిరీతే. 1-౮౭

కు

అ. కుతః. 4-౮౨—5-౧౩

నా. కుతూహలేన. 3-౫౪

,, కుచేరాత్. 5-౨౬, 3౦

,, కుంజేషు. 2-౧౨

నా. కుంజోద్భి. 1-౮౪

,, కుంభం. 5-౫౫

,, కుంభయోనేః. 4-౨౧

,, కుంభే. 5-౫౦

,, కుంభోదరం. 2-3౫

,, కుమారకల్పం. 5-3౬

,, కుమారజన్మ. 3-౧౬

,, కుమారభృత్యాకుశలైః. 3-౧౨

,, కుమారం. 5-3౬, ౫౨—6-౮౦

,, కుమారవిక్రమః. 3-౫౫

,, కుమారసైన్యం. 3-౪౦

,, కుమారి. 3-౫౫—5-3౭, ౫౦, ౭౫

—6-3, 2౮

,, కుమారానయనోత్పత్తేన. 5-3౯

,, కుమారీ. 6-3౦, ౪౫, ౬౯

,, కుమారీం. 6-౨౦

నా. కుముదవనప్రతివన్ననిద్రం. 6-౮౬

,, కుముద్వతీ. 6-3౬

,, కుముద్వత్సు. 6-౧౯

,, కుర్వతీ. 4-౨౪

,, కుర్వక్. 2-౪౬—4-౨౯

,, కుర్వంతీ. 6-3౩

క్రి. కుర్యాం. 5-౫౬

,, కురు. 6-౨౪

నా. కులవలినా. 1-౯౫

,, కులప్రదీపః. 6-2౪

,, కులవ్రతం. 3-2౦

,, కులిశప్రణాంతం. 3-౬౮

,, కులే. 6-2౪

,, కులేన. 6-2౯

,, కులూదితా. 5-౧౪

,, కుశలం. 1-౫౮

,, కుశలవిరచితానుకూలవేష్యః. 5-2౬

,, కుశలీ. 5-౪

,, కుశశయనే. 1-౯౫

,, కుశాగ్రముద్ధే. 5-౪

నా. కుశేశయాతామ్రతలేన. 6-౧౮

,, కుశేషు. 5-౮

,, కుశేః. 2-౬౭

కూ

,, కూజన్భిః. 2-౧౨

,, కూలముద్రణాః. 4-౨౨

కృ

,, కృతవాగ్ద్యతే. 1-౪

,, కత్యవితే. 5-3

,, కృతాభ్యుదయః. 2-౬౯

,, కృతాంజలిః. 5-3

,, కృతాః. 4-౯

అ. కృత్వా. 1-౮౧—2-౧౫—4-2౮

నా. కృతీ. 3-౫౧

,, కృతే. 3-౧౮

,, కృశానుప్రతిమాత్. 2-౪౯

నా. కృష్ణగతిం. 6-౪౨

,, కృష్ణం. 6-౪౯

,, కృష్ణవినాశేనా. 6-౧౦

,, కృష్ణపాంశరాగి. 6-౬౦

,, కృష్ణేన. 6-3

,, కేశా. 3-3౯

,, కేశకబర్హం. 6-౧౭

,, కేశుభి. 4-౨౮

,, కేశయూరబంధోఽన్యసిత్తే. 6-౬౮

,, కేశశయోక్షితాం. 4-౫౮

అ. కేవలం. 1-౨౪—3-౧౯, ౨౦, 3౧
—6-౧౧

నా. కేవలనాం. 2-౬3

,, కేశవ్యవరోపనార్. 3-౫౬

,, కేశై. 2-౮

,, కేశు. 3-౫

,, కేశురిణం. 2-౨౯

,, కైతకం. 4-౫౫

,, కైలాసగౌరం. 2-3౫

,, కైలాసనాథం. 5-౨౮

అ. కోటిక. 2-౪౯

నా. కోటిక. 5-౨౧

,, కోశగృహశ్య. 5-౨౯

,, కోశగృహే. 5-౨౯

,, కోశ్టేన. 1-౮౪

,, కోనలేశ్వరం. 4-౭౦

,, కొత్తు. 5-౧, 3౨

,, కొత్తయ. 5-3౦

,, కొదేరిం. 4-౬౬

,, కొముదీ. 6-౪౫

నా. ఖండితా. 5-౨౭

,, ఖరూరీస్కంధనద్ధానాం. 4-౫౭
అ. ఖలు. 2-౫౭—3, ౫౧

నా. ఖురన్యూనపవిత్ర పాంసుం. 2-౨
,, ఖురోద్ధూతై. 1-౮౫

,, ఖఖనస్పృశా. 3-౪3

,, ఖచ్చత్సు. 3-౮

,, ఖజవర. 4-౭౬

,, ఖజదానసుగంధినా. 4-౪౫

,, ఖజసాధన. 4-౪౦

,, ఖజి. 5-౪3

,, ఖజాలానపరిక్షిప్తై. 4-౬౯

,, ఖజై. 4-౨౯

,, ఖజై. 4-౭౭

,, ఖతం. 6-౭౭

,, ఖత. 5-౨౪

,, ఖతా. 5-౬౬—6-౪౮

,, ఖతాధ్వన. 4-౪౬

,, ఖతానాం. 6-౭౫

,, ఖతాభ్యాం. 2-౧౮

,, ఖతి. 1-౪, ౫, ౨౭

,, ఖభ స్తిమా. 3-3౭ [౨౬

,, గంగాత్ర పాతాంతనిరూధమానం. 2-

,, గంగాం. 4-3౨

,, గంగాశీకరిణ. 4-౭3

,, గంగాస్తోత్రాంతరేష. 4-3౬

,, గంగోర్తి నంప క్షణరా. 6-౪౮

,, గంధర్వతీ. 6-౭౨

అ. గంతుం. 2-౧౫

నా. గంధర్వుపే. 6-౭

,, గంధర్వపత్నే. 5-౫3

నా. గంభీరవేదినః. 4-3౯

,, గమనార్థం. 3-౨౧

,, గమిష్టామి. 1-3

,, గర్భభర్త. 3-౧౨

,, గర్భం. 2-౭౫

,, గరుత్తదాశీవిషభీమదర్శనైః. 3-౫౭

,, గవి. 2-౨౯

,, గవ్యరం. 2-౨౬

,, గళితవయసాం. 3-౭౦

,, గ్రహైః. 3-౧౩

గా

,, గాత్రం. 1-౮౫

,, గాత్రయష్టిం. 6-౮౧

,, గాత్రశింజితైః. 4-౫౬

,, గాఢాః. 4-౨౪

క్రి. గాపయామాన. 4-౭౮

నా. గాం. 1-౨౬, ౮౮—2-౫౯, ౬౧

—5-౧౨, ౨౬

,, గాంగం 5-౭౫

,, గాంధర్వం. 5-౫౭

,, గాంధీర్యమనోహరం. 3-3౨

,, గాః. 2-౪౯

,, గాహమానే. 2-౧౪

,, గ్రామేషు. 1-౪౪

గి

,, గిరం. 5-౭౪

,, గిరా. 6-౨౯

,, గిరిగవ్యరాణాం. 2-౪౬

,, గిరినిర్దరాణాం. 2-౧౩

,, గిరిశప్రభావార్. 2-౪౧

గు

,, గుణం. 6-౮౩

,, గుణగ్రవర్తనా. 3-౨౭

,, గుణాధికతయా. 4-౯

,, గుణానుబంధిత్యాత్. 1-౨౨

నా. గుణాభిలాషితే. 3-౩౬

,, గుణాః. 1-౨౨, ౨౯—4-౧౧[౭౯

,, గుణైః. 3-౩౦, ౬౨—6-౩౭, ౪౬,

,, గుణోదయం. 4-౨౦

,, గుప్తశమేంద్రియాః. 1-౫౫

,, గుప్తమూలప్రత్యంకః. 4-౨౬

,, గురవః. 3-౨౯

,, గురవే. 2-౬౮—5-౧౮, ౧౯

అ. గుర్వర్థం 5-౧౭, ౨౪

నా. గుర్వి, 1-౩౪—6-౬౩

,, గుర్వీభిః. 4-౮౭

,, గుర్వీం. 6-౭౮

,, గురుణా. 1-౬౪—4-౧—5-౨౧

,, గురుత్వాత్. 2-౧౮

,, గురుదక్షిణాయై. 5-౨౦

,, గురుదక్షిణార్థి. 5-౧

,, గురుచర్మి. 1-౫౭

,, గురుప్రధేయాధికనిస్సృహః. 5-౩౧

,, గురుప్రియం, 3-౨౯

నా. గురుభ్యః. 5-౩౮

,, గురుభిః. 2-౭౫

,, గురుం. 3-౩౪

,, గురుః. 1-౫౭—2-౬౮-3-౧౭, 3౩

—5-౪, ౬౬, ౭౧

,, గురోః. 1-౩౫—2-౨౩, ౪౦, ౪౪,

౪౯, ౬౬—5-౩౫, ౩౮

,, గురౌ. 2-౬౩—౪-౯

,, గుహగలేన. 2-౫౧

,, గుహనిబద్ధప్రత్యబ్ధిర్థం. 2-౨౮

,, గుహశయానాం. 4-౭౨

,, గుహేన. 6-౪

సూ

,, సూక్ష్మగ్రహా. 3-౩౯

,, సూత్రాకారేంగితస్య. 1-౨౦

గృ

నా. గృహిణి. 2-౧౮

,, గృహమేధనాం. 1-2

,, గృహ్యమాణం. 6-౨౪

,, గృహగతః. 8-౧౧

శ్రీ. గృహణ. 3-౫౧

నా. గృహయ. 5-౧౦

,, గృహిణిసహాయః. 2-౨౪

,, గృహితప్రతిముక్తస్య. 4-౪౩

,, గృహితానునయేన. 6-౨

,, గృహితే. 6-౬౩

,, గృహేశం. 5-౬౨.

,, గృహం. 4-౪౮

గో

,, గోత్రభిత్. 3-౫౩

,, గోత్రభిదః. 6-2౩

,, గోదానవిధేః. 3-3౩

,, గోప్తరి. 2-౧౪

,, గోప్తా. 2-౨౪

,, గోప్తః. 4-౨౦

,, గోప్తే. 1-౫౫

,, గోరూపధరా. 2-3

,, గోవర్ధనశంకరాను. 6-౧౫

,, గౌరీసురుం. 4-2౧

,, గౌరీసురీ. 2-౨౬

,, గౌ. 2-౪౮

ఘ

,, ఘటాశ్శీ. 2-౪౯

,, ఘనవ్యపాయేవ. 3-32

,, ఘనవస్త్రియై. 4-౨౯

,, ఘోరం. 4-22

,, ఘోషవృద్ధా. 1-౪౫

చ

అ. చ, 1-౨, ౧౬, ౧౯, ౨౦, 3౨, ౫౪, ౫౬, ౬౦, ౬౪, ౬౯, ౭౪, ౮౦, ౯౦—

శ్రీ. చకంపే. 4-౮౧

,, చకమే. 6-౨౬

,, చకర్. 2-౨2

నా. చక్రప్రమం. 6-3౨

శ్రీ. చకార. 3-౨౧—4-3౧, ౫౯—5-3౬, ౪౯—6-౨౩, 2౨

,, చక్రః. 1-౫౫, 4-౮౮

,, చక్రే. 3-3౫

నా. చకోరాక్షి. 6-౫౯

,, చక్రస్య. 3-3౦, 5-౨౧

,, చతురంతయానం. 6-౧౦

,, చతుర్జ్ఞానోపమాః. 3-3౦

,, చతుర్థ. 5-౨౫

,, చతుర్దిగావ్యకవంభృతాం. 6-2౬

,, చతుష్కంధా. 4-3౦

,, చందనానాం. 4-౪౮

,, చంద్రం. 5-౬౧

,, చంద్రమసా. 6-౨౨

,, చంద్రమాశే. 6-3౪

,, చంద్రః. 4-౧౨—5-౬2

,, చంద్రే. 4-౧౮

,, చమూరేణుః. 4-౫౪

,, చమూ. 4-3౦

,, చరణయోగళం. 4-౮౮

,, చరతాం. 4-౫౬

,, చలకాశవక్త్రై. 3-౨౮

,, చతుష్పతాం. 4-౧౮

నా. చతుష్పత్య. 4-౧౩

,, చతుషా. 3-౧౭

,, చతుషి. 5-౬౮—6-3౦

చా

,, చాతకః. 5-౧౭

,, చావధరః. 6-3౯

,, చావభృతాం. 6-౫౫

,, చావం. 3-౬౦

,, చావలాయ. 1-౯

,, చాంద్రమనీ. 2-3౯

,, చామరే. 3-౧౬

చి

అ. చిత్, 1-౪౧—6-౧౩, ౧౬, ౧౮, ౧౯.

నా. చిత్రం. 5-3౩

,, చిత్రాచంద్రమనీః. 1-౪౬

,, చిత్రాస్థితారంభః. 2-3౧

,, చింత్యమానస్య. 1-౬౪

,, చిరప్రార్థితదర్శనేన. 5-౫౬

అ. చిరం. 3-3౫—6-౨౩

నా. చిరవిరహోక్తుకావరోధాత్. 4-౮౭

అ. చిరాత్. 3-౨౬

,, చిరాయ. 5-౨౦

,, చిరేణ. 5-౬౪

చు

క్రి. చుకోప. 3-౫౬

,, చుకుభే. 4-౨౧

నా. చ్యుతం. 3-౫౮

,, చ్యుతః. 3-౪౫

చూ

,, చూర్జకారం. 6-౮౩

,, చూర్జప్రవిసిధీకృతః. 4-౫౪

చే

అ. చేత్. 2-౪౮, ౫౭—3, ౪౫—5

౫౬—6-౨౪.

నా. చేతనీ. 6-౬౬

చై

,, చైతన్యం. 5-౪

,, చైత్రరథప్రదేశాత్. 5-౬౦

,, చైత్రరథాత్. 6-౫౦

చో

క్రి. చోదయామాన. 4-౨౪

చ

నా. చక్రం. 3-౧౬

,, చక్రకూన్యేష. 4-౮౫

,, చందనాం. 1-౧౧

,, చాయా. 2-౬

,, చాయాం. 5-౮౪

,, చాయామండలలక్ష్మణ. 4-౫

,, చాయాను. 4-2౪

,, చిన్నబంధద్రుతయగ్ధకూన్యం. 5- [౫౯]

జ

నా. జగతః. 1-౧, 3౪-2-౪౭—5-౬౬

,, జగత్ప్రకాశం. 3-౪౮

క్రి. జగదే, 6-౬౫

నా. జగదేకనాథః. 5-౨౩

క్రి. జగతుః. 1-3౫

,, జగాద. 5-౨౩—6-౨౭, ౩౭

,, జగద్రూ. 5-౫౯

,, జగతి. 4-౨౦

,, జగహతుః. 1-౫౭

,, జగూన. 5-౫౦

నా. జడీకృతః. 2-౪౨

,, జననీం. 2-౬౧

,, జననదాత్. 4-3౪

,, జనస్య. 5-3౧

,, జనస్థానవిమర్శకం. 6-౬౨

,, జనః. 5-౬౨

,, జన్మహేతవః. 1-౨౪

,, జన్యం. 4-౭౭

నా. జనాయ. 3-౧౬

„ జన్యం. 6-3౦

„ జయం. 4-౨౫

„ జయంతి. 6-2౮

„ జయంతేన. 3-౨3

„ జయశ్రియం. 4-౪౧

„ జయస్తంభం. 4-౫౯

„ జయస్తంభాత్. 4-3౬

„ జయనా. 4-3౪

„ జయేచ్ఛిణి. 3-౫2

„ జయోదాహరణం. 4-2౮

„ జరసా. 1-౨3

„ జలనిధిం. 6-౮౫

„ జలం. 2-౬

„ జలవేణిరమ్య. 6-౪3

„ జలస్య. 5-౫౪

„ జలాభిలాషి. 2-౬

నా. జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా. 5-౪2

శ్రీ. జవతి. 5-2౨

„ జవర. 3-3౯, ౫౬—4-౪3

నా. జవ్యకన్యా. 6-౮౫

జా

„ జాతకర్తణి. 3-౧౮

„ జాతః. 6-౪౧, 2౪

„ జాతాభిషంకః. 2-3౦

„ జానపదః. 5-౯

„ జానపదోపదాభి. 5-౪౧

„ జాయాప్రతిగ్రాహితంధమాన్యం. 2-

„ జాలాని. 5-౪౬

„ జ్ఞానం. 5-౪

„ జ్ఞానే. 1-౨౨

„ జ్ఞానాకరణే. 6-౫౫

„ జ్ఞానంధనివృంధభుజేన. 6-౪౦

జి

„ జిగీషుః. 5-౨౮

నా. జిజ్ఞాసమానా. 2-౨౬

అ. జిత్వా. 4-౮౫

నా. జిష్టుః. 4-౮౫

జీ

„ జీవక్. 2-౪౮

„ జీవలాకః. 5-3౫

శ్రీ. జాగోప. 1-౨౧—2-3

అ. జేతుం. 4-౬౦

నా. జైత్రం. 4-౧౬

జ్యో

„ జ్యోత్స్నాపకః. 6-3౪

„ జ్యోతిష్పత్రీ. 6-౨౨

„ జ్యోతిః. 2-2౫

త

„ తచ్చిష్యేధ్యయననివేదితావసానాం.

„ తచ్చియం. 4-౧2 [1-౯౫

„ తటం. 5-౪౬

„ తటిత్రోయదయోః. 6-౬౫

„ తటేషు. 4-౫౧—5-౪౪

„ తత్. 2-౪౦, ౪3—3-౬౨, ౪౦

౪౮—5-౫, 32—6-౮౬. [౬౮

అ. తత్. 2-౫౦, ౫౮—3-౪౬—5-౧2,

„ తతః. 1-22—2-3౦, ౬౪—3-

౧3, 3౫, 3౯, ౫౧, ౫౯, ౬౪, ౬౫—

4-3౦, ౪౪, ౬౦, ౬౬, ౭౧—5-౧౯,

౬౨—6-౧౫, ౨౦, 3౧, ౮౦.

నా. తత్త్వ. 1-౪2

అ. తత్త్వ. 4-౪౧, ౪౨, ౫౯, ౬౮, ౭2,

౮౦—5-౬౨, ౬౪—6-౧, ౮౫.

నా. తత్త్వజ్ఞానేన. 4-౬౦

„ తత్త్వదృశేన. 3-౨3

„ తత్త్వన్నివేతాత్. 6-౧౬

„ తతస్మా. 3-౨3

„ తత్త్వణం. 3-౧౪

„ తత్త్వజ్యోతిశ్చకృత్కం. 1-౫౧

క్రి. తతాన. 3-౨౫, ౬౯

,, తతార. 3-3౦

నా. తత్పుతః. 3-౪

,, తత్కూటా. 4-౭౧

,, తత్పూర్వసంగే. 2-౪౨

అ. తథా. 1-౨౯, ౯౨—2-౫౯, ౬౫
—3-౨౧, ౨3, 3౪, ౪౮, ౪౯, ౬౨.

౬౬, ౬౭—4-2, ౧౨—5-౨౬,
౫౯, ౬౨.

నా. తథాగతాయాం. 6-౮౨

,, తథావిధే. 3-౪

,, తదధ్యాసితకాతరాజ్య. 2-౫౭

,, తదనంతరం. 4-3౦

,, తదన్వయే. 1-౧౨

,, తదన్వితా. 2-౬౭

,, తదన్వేన. 3-౬3

,, తదంకశయ్యామృతనాథినాథా. 5-౮

,, తదంగనిష్ఠ్యందజలేన. 3-౪౧

,, తదంగం. 3-౪౬

,, తదంతరే. 2-౨౦

,, తదవక్షానాత్. 1-౭౯

,, తదవేషం. 3-౪౮

,, తద్గజాలానతాం. 4-౮౧

,, తద్రథస్య. 5-౨౭

అ. తదా. 3-౨౦—4-౧౮—5-౫౫

నా. తదాగమదూఢగురుప్రహర్షః. 5-౬౧

,, తదాననం. 3-3

అ. తదాప్రభృతి. 2-3౪

నా. తదాప్రదు. 3-3౬

,, తద్విధానాం. 2-౨౨

,, తద్విచరితవృత్తే. 1-౫3

,, తద్విస్తృతవైశ్యదృష్టః. 5-౫౧

,, తదీయం. 2-౨౮—3-౮, ౬౮—5-౪౮

,, తదీయః. 6-౬౬

నా. తదీయానాం. 4-౧౯

,, తదీయాం. 1-౮౧—3-౨౫

,, తదుత్పీడితవారిరాజః. 5-౪౬

,, తద్గుణైః. 1-౯

,, తద్గురుః. 3-3౧

,, తద్వ్యోధవారవాణానాం. 4-౫౫

,, తద్వ్యోధాః. 4-౬౫

,, తనయం. 2-౬౪

,, తనయా. 2-3౭

,, తన్నాగాః. 4-౨3

,, తస్మి, 6-౨౫

,, తమత్యజాం. 1-౮

,, తమప్రకాశేన. 3-౨

,, తమవాగ్విభవః. 1-౯

,, తమవృత్తమధ్యః. 6-3౨

అ. తమకృత్య. 6-౮౦

నా. తనూజం. 5-౫3

,, తపతి. 5-౧3

నా. తపనః. 4-౧౨

,, తపస్వినా. 3-౧౮

,, తపస్విభిః. 1-౪౯

,, తపస్విద్ధా. 1-౬౪

,, తపః. 5-౫

,, తపోదానసముద్భవం. 1-౬౯

,, తపోధనం. 5-3

,, తపోనిధిం. 1-౫౬

,, తపోనిధిః. 1-౮౬—5-౫౫

,, తపోపనాత్. 1-౯౦—3-౧౮

,, తపోపనావృత్తివధం. 2-౧౮

,, తం. 1-౧౦, ౨౯, ౫౮—2-౧౦.
౧3, ౧౯, 33, ౫౦, ౬౨, ౬౫, ౭3

—3-౨౬, 33, 3౮, ౪3, ౫౮.
౬౮—4-౨, ౫, ౧౭, ౨౪, ౨౭,

౪౦, ౬౫, ౭3, ౮3—5-౧, 3, ౧౨,
౧౮, 3౦, 3౬, 3౮, ౪౦, ౫౦, ౬౧,

౬౫—6-౨౫, ౫౨, ౬౯, ౭౪.

నా. తమః. 5-20

,, తమాలపత్రైస్తరగామ. 6-౬౪

,, తమిస్తవశ్చ. 6-3౪

,, తమిస్తా. 5-౧3

,, తమోనుదం. 3-33

,, తమూ. 1-3౨, 2౦—3-౧౧, 2౧
—5-౧౪—6-౨౫, ౫౮, ౮౪,, తయోః. 1-౬, ౫౭—3-౨౪,
౫2-5-౬౦—6-౨౯

,, తరంగశేఖా. 6-౨౬

,, తరంగా. 5-౪౫

,, తరసా. 4-3౬—5-౨౮

,, తర్జయన్. 5-౨౮

,, తరుణారణ్యరాగయోగాత్. 5-2౨

,, తల్పం, 5-2౫

,, తవ. 1-౬౧, ౬౫, 2౫—2-3౪
౪౮, ౫౫, ౫౬, ౫౭, ౬౬—3-౫౦
౬౬—5-౧౧, 33, ౬౬, ౬౮, 2౧.

,, తస్కరతా. 1-౨2

,, తస్య. 1-౧2, ౧౯, ౨౦, ౨౨, ౨3,
౨౫, ౨2, ౨౮, ౨౯, 3౧, ౪౮,
౫౯, ౬3—2-౪, ౯, ౨౫, 3౧,
3౯—3-౧౫, ౨౦—4-3, ౧3, ౧౫,
౨౦, ౨౨, 33, ౪౬, ౫3, ౬౨, ౬2,
౬౯, 2౬, ౮౪—5-౨౬, 3౬, ౪౧
౪2, ౬3—6-౪౧. 2౪, 2౬

క్రి. తస్మాద. 4-౬3

నా. తస్మాత్. 1-2౨—4-3౫—5-3౫,
౫౮, ౫౯—6-౫౮,, తస్మాం. 1-33. 2౬—4-౪౯-6-
౬౮,, తస్యోః. 2-౨౫, ౬౮—4-౫౧—5-
౬౬—6-౪౪

,, తస్మిన్వాంసు. 2-౨౯—5-౬౧

,, తస్మిన్. 2-౧౪, ౬౦—4-2, ౧౦,

నా. ౧౧, ౧౮, ౮౧—6-2, ౧౧, 3౬
2౦, ౮౧.

,, తస్మవః. 3-౬౨

,, తస్యై. 1-౫౫—3-౫౬—4-౨౫
౫౦—5-౧౯, ౨౯

క్రి. తస్మా. 1-2౩

నా. త్రయం. 3-౮౬

,, త్ర్యంబకపీఠశ్చేన. 2-౪౨

,, త్ర్యంబకః. 3-౪౯

,, త్వక్. 2-32

,, త్వచం. 3-3౧

,, త్వచి. 3-౨౬

,, త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం. 5-2౪

,, త్వదధీనాః. 1-2౨

,, త్వదంతే. 2-౪౮

,, త్వదర్థం. 5-౨౫

,, త్వద్భిష్టావర్చసం. 1-౬3

,, త్వదాననరుచిం. 5-౬2

,, త్వదీయం. 5-2౦

,, త్వదీయస్య. 3-౫౦

,, త్వం. 1-౬౦, 2౨, 2౬, ౯౧—2-
౪౦, ౪౫, ౪2, ౪౮—3-౪౪, ౪౫
—౧౦—6-౨౯, ౬౫-2౯,, త్వయా. 1-౬౨, ౬౪, 2౮—2-౫౪
—3-౪౫—5-౪, ౧౮, ౨౫, ౫౬,
౫౮

,, త్వయి. 5-౧3, 2౧

,, త్వష్టా. 6-3౨

తా

,, తాడితః. 3-౬౧.

,, తాత. 1-2౨

,, తాదృశా. 3-౧౪

,, తాని. 5-2

,, తాభ్యః. 1-౧౮

నా. తాం. 1-గిర, ౮౬—2-3, ౬, ౧౬,
 ౨౧, ౨౪, ౨౭—5-౨౦, ౬౬—6-
 ౧౨, ౨౬, 3౭

,, తాంబూలవల్లిపరిణద్రూగాను. 6-౬౪

,, తాంబూలీనాం. 4-౪౨

,, తాంసాక్ష. 4-3౪

,, తామరసాంశరాధాం. 6-3౭

,, తామ్రపరీసమేతస్య. 4-౫౦

,, తామ్రాదరేషు. 5-2౦

,, తారాను. 4-౧౯

,, తార్వాల్. 6-౪౯

ఆ. తావల్. 5-౧౭, ౬౮, ౭౧

నా. తాసాం. 1-౨౪

,, తాను. 6-౫

,, తాళివనమర్తరేషు. 6-౫౭

,, దాళివనశ్యామం. 4-3౪

,, త్యాగాయ. 1-౭

,, త్యాగే. 1-౨౨

,, త్యాజ్యః. 1-౨౮

,, త్యాజితైః. 4-33

క్రి. త్రాయతే. 2-౫3

ఆ. త్రాసార్థం. 2-3౮

నా. త్వాం. 1-౭౭—5-౧౪

,, తిత్తిరుః. 1-౨

క్రి. తిరశ్చకార. 3-౮

నా. తిర్యగ్విసంసర్వినఖప్రభేణ 6-౧౫

,, తిష్ఠే. 5-౧౫

,, త్రికూటం. 4-౫౯

,, త్రిగుణాని. 2-౨౫

,, త్రిదివే. 3-౬

,, త్రివదీచ్ఛేదినాం. 4-౪౮

,, త్రిలోకనాథేన, 3-౪౫

,, త్రిలోచనైకాంశతయా. 3-౬౬

,, త్రివిధం. 5-౫

,, త్రివిష్టకస్య. 6-౭౮

,, త్రిసాధనా. 3-౧3

నా. తీర్థతాహిత్యే. 4-౮౧

,, తీర్థజలాని. 5-2

,, తీర్థప్రతిపాదితః. 5-౧౪

,, తీర్థాభిముఖః. 5-౪౫

ఆ. తీర్థ్య. 4-3౮

నా. తీర్థాభిషేకకాం. 1-౮౪

,, తీర్థేషు. 6-౫౭

,, తీర్థ్యం. 4-3౯

ఆ. తు—1-3౭, ౬౫, ౬౯—2, ౫౪...

3-౪౮—4-౧3, ౪3—5-౧౪, 33

క్రి. తుతోషః. 3-౬౨

నా. తుంగద్రిణరాశయః. 4-3౦

,, తుంగం. 6-3

,, తుములం. 3-౫౭—5-౫౯

,, తుములః. 4-౬౨

,, తురగస్య. 3-౫౧

,, తురగోత్క్లిష్టః. 1-౪౨

,, తురంగం. 3-3౯, ౪౬

,, తురంగమాత్. 3-౬3

,, తుల్యగంధిషు. 4-౪౭

,, తుల్యం. 6-౭౯

,, తుల్యసత్వానాం. 4-౭౨

,, తుల్యః. 4-౨౮

,, తుషారైః. 2-౧3

,, తూర్వస్యైః. 6-౯

,, తృణానాం. 2-౫

,, తృతీయా. 6-౨౯

,, తృప్తం. 5-౧౧

,, తృప్తిం. 2-౭3...3-3

,, తృప్త్యే. 2-3౯

,, తే. 1-౭౭, ౯౧—2, ౬3—3-౨౯

౫౧-4-3౭, ౫౦, ౮౮-5-౪, ౧౦, ౧౪,

౧౭, 3౪, ౫౫, ౬౯, ౭౬, ౭౪-6-3౫

,, తేజసః. 3-౫౮

,, తేజసా. 3-౧౫

నా. లేజి. 2-2గి—4-0, ౪౯—6-౪2
 ,, లేజి విశేషమమితాం. 2-2
 నా. లేన. 1-3౪—2-౪, ౧౬—3-౨గి
 32, 3౯, ౬౧—4-౪, ౯, ౫౪
 ,, లేమం. 4-౬3, ౭౦...6-౬
 ,, లేపు. 4-౭౯
 ,, తెనె. 6-౭౯
 ,, తోరణస్తం. 1-౪౧
 ,, తో. 1-3గి, ౫౭—2-౨౨, ౭౦—4-౧౬—5—3౧

ద

,, దత్తం. 4—౧
 అ. దత్వా. 3-౭౦
 క్రి. దదర్శ. 1-౫౬, 2-౨౯, ౬౧—3-౧౨
 ౪౨—6-౮౨
 ,, దదు. 4-౫౦
 ,, దదృశే. 3-౪౦
 ,, దదా. 4-౨గి, ౫౮
 ,, దధతి. 6-౭౧
 ,, దధతు. 1-౨౬
 నా. దధాన. 2-2—6-౪౯
 క్రి. తథా. 3-౧—4-౨౬
 నా. దండయత. 1-౨గి
 ,, దండ్యా. 1-౨గి
 ,, దంకణి. 5-౭౨
 ,, దంకద్వయేన. 5-౪౪
 ,, దంఠిన. 1-౭౧—4-33
 ,, దంపతీ. 1-3గి—2-౭౦
 ,, దంశనివారణై. 2-౫
 ,, దంష్ట్రమయూతై. 2-౪౬
 ,, దమ్య. 6-౭౮
 ,, దయావర. 5-౫౮
 ,, దయార్థభావం. 2-౧౧
 ,, దయాకు. 2-3, ౫౨, ౫౭
 ,, దయితా. 5-౬౪
 ,, దయితాం. 2-3

నా. దర్శయ. 1-౪౭
 ,, దర్శయితార. 3-౪౬
 ,, దర్శితవృ. 4-3౮
 ,, దర్శితశిష్యభక్తి. 2-౪౦
 ,, దవాగ్ని. 2-౧౪
 ,, దశ. 5-౨౧
 ,, దశనప్రభాభి. 5-౫౨
 ,, దశాం. 5-౬3
 ,, దత్తై. 4-౪౨
 ,, దక్షసుతా. 3-33
 ,, దక్షిణస్యాం. 4-౪౯
 ,, దక్షిణస్యా. 6-౬3
 ,, దక్షిణా. 1-3౧
 అ. ద్రష్టుం. 6-3౦
 నా. ద్వయం. 1-౧౯—4-౪-౬-౨౯
 ,, ద్వయో. 4-౧౮
 ,, ద్వారక్రియాద్యోగదశం. 5-౪౦
 ,, దావం. 2-౮
 ,, దాక్షిణ. 4-౮
 ,, దాక్షిణ్యరూఢేన. 1-3౧
 ,, ద్రాక్షావలయభూమిషు. 4-౬గి
 ,, ద్వారం. 2-౨౧
 ,, దిగంతరాణి. 2-౧గి
 ,, దిగంతలంబి. 6-౬౭
 ,, దిగంతవిక్రంతరధ. 3-౪
 ,, దిగంతసంపదాం. 3-౧౦
 ,, దిగంతా. 6-౯
 ,, దిగ్విషయా. 4-౨౬
 క్రి. దిదేపే. 5-౪౭
 ,, దిదేశ. 5-3౦
 నా. దినక్షపామధ్యగతా. 2-౨౦
 ,, దినాని. 2-౨గి
 ,, దినాంతే. 2-౧గి—4-౧
 ,, దినావసానోత్పగబాలవత్సా. 2-౪
 ,, దినేదినే. 3-౨౨
 ,, దినేషు. 3-౮

నా. దిలీపనందనః. 3-౪౧

,, దిలీపనూనుః. 3-౧౮

,, దిలీపనూనోః. 3-౫౪

,, దిలీపః. 1-౧౨-2-౨౩, ౫౯—6-2౪

,, దిలీపానంతరం. 4-౨

,, దివం. 1-౨౬—3-౪, ౧౨, ౬౯

,, దివసముఖోచితం. 5-2౬

,, దివ్యచక్షుషా. 3-౪౫

,, దివాకరాదర్శనబద్ధోశే. 6-౬౬

,, దివోకసాం. 3-౧౯, ౪౭

,, దిశం. 4-౬౬

,, దిశః. 3-౧౪, 3౦—4-౧౫, ౫౧, ౮౫

...6-౬౩

,, దిశి. 4-౪౯

,, ద్విజరాజకాంతిః. 5-౨౩

,, ద్విజేన. 5-౨౩

,, ద్విత్వాణి. 5-౨౫

,, ద్వితీయగామి, 3-౪౯

,, ద్వితీయం. 5-౧౦

,, ద్వితీయా. 4-౧౪

అ. ద్విధా. 1-3౯—5-౬౬

నా. ద్విపేంద్రభావం. 3-3౨

,, ద్విపేంద్రః. 2-2

,, ద్విరదగామినా. 4-౪

,, ద్విరదస్య. 4-3౯

,, ద్విరేఫాః. 6-2

,, ద్వివతాం. 4-౨౧

,, ద్వివస్తిః. 6-3౧

,, ద్విహం. 4-౪౧

,, దీనోద్ధరణోచితస్య. 2-౨౫

,, దీపశిఖా. 6-౬౭

,, దీపః. 5-3౭

,, దీర్ఘబాహుః. 6-౪౩

,, దీర్ఘసత్రస్య. 1-౮౦

,, దీర్ఘేషు. 5-2౩

,, ద్విపాంతరానీకలపంగమైః. 6-౫౭

నా. దుగ్ధా. 5-3౩

అ. దుగ్ధ్యా. 2-౬౫

క్రి. దుగ్ధోహ. 1-౨౬

,, దుదువుః. 4-౬౭

నా. దుర్బలాశః. 5-౧౨

,, దుర్బలం. 1-౬౭

,, దురాపం. 6-౬౨

,, దురాపే. 1-2౨

,, దురాసదః. 3-౬౬

,, దుష్టసత్త్వా. 2-౮

,, దుష్టః. 1-౨౮

,, దుష్ప్రదర్శా. 2-౨౭

,, దుష్ప్రసహం. 6-3౧

,, దుష్ప్రసహస్య. 3-౫౮

,, దుష్ప్రసయకాః. 1-౪౮

,, దుష్టరం. 1-౨

,, ద్రుమపల్లవేషు. 5-2౦

,, దూతః. 5-3౯

క్రి. దూయసే. 1-2౦

నా. దూరకృష్ట. 5-౫౮

,, దూరాత్. 1-౬౧

,, దూరాష్ట్రకం. 4-౫౨

,, దృష్టః. 6-౬౨

,, దృష్టదః. 4-2౪

,, దృష్టలక్ష్మణి. 6-౧౧

,, దృష్ట్యా. 6-౮

,, దృష్టిం. 6-౧౩

,, దృష్టికృత్తిక్రియాధాం. 2-౧౬

,, ఏదారవః. 4-2౬

,, దేవదారుం. 2-3౬

,, దేవదారా. 2-౫౬

,, దేవం. 3-౪౨

,, దేవసరూపం. 6-౫౯

,, దేవానుచరస్య. 2-౫౨

,, దేవ్యా. 3-2౦

- నా. దేవీ, 5-3౬
 ,, దేవేంద్ర. 3-౪౪
 ,, దేశకాలజ్ఞ. 1-౯౨
 ,, దేహం. 1-౧౩
 ,, దేహిక. 2-౪౫
 ,, దేహిని. 6-౧౧
 ,, దేవీ. 5-౬౮—6-౫౫
 ,, దేవ్యుని. 1-౨౮
 ,, దైవయోగాత్. 5-౬౦
 ,, దైవీనాం. 1-౬౦
 ,, దోష్ట్రం. 2-౨౩
 ,, దోషజ్ఞ. 1-౯౩
 ,, దోహదదుఃఖశీలతాం. 3-౬
 ,, దోహదవృథాం. 3-౭
 ,, దోహదసానే. 2-౨౩
 ,, దోహానికి. 6-౫౯
 ,, దోహ్యదలక్షణం. 3-౧
 ద్యు. 2-౭౫—5-౩౩
 5-3౧
 ,, 2-౪౪
 ,, ధన్వ. 3-౩౯
 ,, ధనుర్వ. ౨౯
 ,, ధనుర్వృత్తి. ౧౧
 ,, ధనుషి. 1-౧౯ 3౯
 ,, ధనుః. 4-౧౬ ౩౩
 ,, ధర్మచారిణాం. 3-౬౫
 ,, ధర్మవర్తనసహితం. 2-౭౨
 ,, ధర్మం. 1-౨౧
 ,, ధర్మరతే. 1-౨౩
 ,, ధర్మలాభయోగ్. 1-౭౬
 ,, ధర్మవిజయా. 4-౪౩
 ,, ధర్మ. 1-౧౩
 ,, ధర్మాయ. 1-౨౫
 ,, ధాతా. 5-౬౬

- నా. ధాత్యాగ్. 5-౨౫
 ,, ధాత్రీకరాభ్యాం. 6-౮౩
 ,, ధాతుమయ్యాం. 2-౨౯
 ,, ధాతురేణుభిః. 4-౭౧
 ,, ధాతోః. 3-౨౧
 ,, ధామ్య. 6-౬
 ,, ధారయతః. 2-౨౫
 ,, ధారాం. 6-౪౬
 ,, ధ్యానస్థిమితలాచనః. 1-౭౩
 ,, ధియః. 3-౩౮
 ,, ధీరః. 3-౧౦—5-౨౮
 ,, ధీరా. 5-౩౮
 ,, ధీరేణ. 3-౪౩
 ,, ధురం. 2-౭౪—3-౩౫—6-౭౮
 ,, ధుర్యా. 1-౫౪
 ఆ. ధుః. 1-౯౧—2-౨
 నా. ధుర్యేణ. 6-౭౮
 ,, ధూపే. 6-౮
 ,, ధూమైః. 1-౫౩
 ,, ధూ. 1-౩౪—5-౬౬
 ,, ధృతాం. 3-౩౫
 ,, ధృతే. 3-౧౦
 ,, ధేన్వా. 2-౫౨
 ,, ధేనుం. 2-౧, ౭౧ [౬౨
 ,, ధేనుః. 1-౮౩—2-౧౫, ౨౦, ౪౫,
 ,, ధేనోః. 2-౪
 ఆ. న. 1-౧౭, ౨౭, ౪౭, ౬౪, ౬౫, ౬౬
 ౭౦, ౭౬, ౭౭, ౭౮—2-౪, ౧౪, ౩౪
 ౪౦, ౫౫, ౫౬, ౫౮, ౬౧, ౬౨
 ౬౩—3-౩, ౫, ౬, ౧౭, ౩౯, ౪౦,
 ౩౧, ౪౬, ౪౯, ౫౧, ౫౮, ౬౩... 4
 ౧౦, ౧౭, ౪౩, ౪౮, ౪౯, ౭౦, ౮౧
 ౧—5-౫, ౬, ౯, ౧౧, ౧౭, ౨౨
 ౨౭, ౩౭, ౫౬, ౫౭, ౫౮, ౭౧—6
 ౩౦, ౩౪, ౪౪, ౬౬, ౬౮, ౬౯, ౫౭,
 ౭౭, ౮౧.

- అ. నక్షం. 4-2గ
 నా. సఖప్రభాదూషితకంకపత్తే. 2-3గ
 ,, నఖాన్తైః. 6-౧౭
 ,, నగరోపకంఠే. 5-౬౧
 ,, నగేంద్రనక్షం. 2-౨౮
 ,, నసోత్సృగం. 6-3
 ,, నదతి. 2-౭౮. 3-౪౦
 ,, నదీం 3-౯
 ,, నదీముఖేన. 3-౨౮
 ,, నదీః. 4-3౧
 క్రి. ననంద. 3-౧౧
 ,, ననందతుః. 2-౨౨—3-౨3
 ,, ననందుః. 4-3
 అ. నను. 1-౬౦—3-౪౫—5-౬౬
 ,, నభస్త. 5-౨౯
 నా. నభస్వాన్, 4-౮
 ,, నంజినీ. 1-౮౨—3-౪౦
 ,, నంజినీస్తవ్యం. 2-౬౯
 ,, నమ్రః. 3-౨౫
 ,, నమేరూచాం. 4-౭౪
 ,, నయచక్షుషే. 1-౫౫
 ,, నయనసముత్థం. 2-౭౫
 ,, నయనాభిముఖే. 5-౬౪
 ,, నయనాభిరామా. 6-౪౭
 ,, నయవిద్భిః. 4-౧౦
 ,, నరదేవతాకే. 6-౮
 ,, నరదేవసంభవః. 3-౪౨
 ,, నరపతికులభూత్యై. 2-౭౫
 ,, నరలోకపాలాక్. 6-౧
 ,, నర్మదారోధసి. 5-౪౨
 ,, నరేంద్ర. 5-౧౫
 ,, నరేంద్రకన్యా. 6-౮౦
 ,, నరేంద్రకన్యాః. 3-33

- నా. నరేంద్రమూర్ధాట్టః. 6-౬౭
 ,, నరేంద్రమూలాదుతనాల్. 3-3౬
 ,, నరేంద్రమూనుః. 3-౬౪
 ,, నరేంద్రః. 2-౧౮
 ,, నరేంద్రాః. 6-౧౧
 ,, నవలిం. 3-౬౯
 ,, నవం. 1-౮3—2-౪౭—4-౧౧
 ,, నవాధికాం. 3-౬౯
 ,, నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః. 4-3
 ,, నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే.
 ,, నవావతారం. 3-3౬ [3-౫3
 ,, నవే. 4-౧౦, ౧౧
 ,, నవేన. 6-౭౯
 ,, నవోత్సానం. 6-3౧
 ,, నవోదయం. 2-౭3
 ,, నవోపకార్యాం. 5-౬3
 ,, నశ్యత్. 2-౪౪
 ,, నశి 3-౪౯—5-౧3, ౭౪—6-౬౯
 ,, నశిన్యాః. 6-౪౪
 ,, నక్షత్రతారాగ్రహంభరా. 6-౨౨
 ,, నక్షత్రనాథాంశుః. 6-౬౬
 క్రి. న్యవర్తక3-౬౭—4-౮౫—6-౬౯
 ,, న్యవేశయత్. 4-3౯
 ,, న్యుషేధి. 2-౪
 నా. నాగరూపం. 5-౫౧
 ,, నాగైః. 1-౮3
 ,, నాశ్చాయకకృష్ణకార్ణః. 5-౫౦
 ,, నాతిప్రమసాః. 3-౬౭
 ,, నాతిశీరోష్ఠః. 4-౮
 ,, నాథం. 3-౭3—6-౫౯
 ,, నాథే 5-౧3
 అ. నామ. 1-౧౧, ౮౨—2-3౫—5-౫౭—6-౨౧, ౫3.
 నా. నామధేయాని. 1-౪౫
 ,, నామ్న. 1-3౧—3-౨౧—5-3౬

- నా. నామ్మి. 1-౮౭
 ,, నారాచదుర్గనం. 4-౪౦
 ,, నారాచక్షేపనీయాశ్చ నిషే. విషాత్కృతి
 తానలం 4-౭౭
 ,, నారికేళాననం. 4-౪౨
 ,, నావ్యాః. 4-3౦
 ,, న్యాయ్యా. 2-౫౫
 ,, నికుంభతుల్యం. 2-3౫
 క్రి. నిగద్ధశే. 3-౪౫
 నా. నిగ్ధశే. తథేయం. 2-3౩
 ,, నిగ్ధశే. తథాపాత్. 5-౫౬
 క్రి. నిచఖాన. 3-౫౫—4-3౬
 ,, నిచిక్షే. 1-3౪
 ,, నిజగాద. 2-3౩—6-౫౯
 నా. నిజేన. 3-౦౫
 ,, నితంబం. 4-౫౨
 ,, నితాంతగుర్గం. 3-3౫
 ,, నితాంతపీఠం. 3-౮
 క్రి. నిదర్శయామాన. 6-3౦
 నా. నిదానం. 3-౦
 ,, నిద్రా. 5-౬౪
 ,, నిద్రాం. 5-౭౩—5-౭౫
 ,, నిద్రావశేన. 5-౬౭
 ,, నిధానగర్భాం. 3-౯
 ఆ. నిధాయ. 5-౨
 క్రి. నిధాః. 3-౫౦
 ,, నిధీయతే. 3-౬౨
 ,, నినాయ. 1-33, ౯౫—6-౦౪, ౨౬
 ఆ. నివర్త్య. 4-౫౦
 ,, నివీధ్య. 2-౨౩
 క్రి. నివేతుః. 6-౭, ౧౦
 నా. నిమిత్తజ్ఞః. 1-౮౬
 ,, నిమేషమూర్తాత్. 3-౬౦
 ,, నిమేషాలసవత్సవజ్ఞి. 2-౧౯
 ,, నియంతుః. 1-౧౭

- నా. నియమాపేక్షయా. 1-౯౪
 ,, నియమాభివేక్షః. 5-౭
 ,, నియమ్యాః. 3-౪౫
 ,, నియమితాః. 5-౭౩
 ,, నియుక్తా. 6-౨౬, 3౦
 ,, నియుక్త్యా. 5-౨౯
 ఆ. నియుజ్య. 3-౩౮
 నా. నియోక్త్య. 2-౫౬
 ,, నియోగక్రియయా. 5-౧౦
 క్రి. నివర్తయత్. 3-3౩
 నా. నిర్దానం. 5-౭౦
 ,, నిర్దళితాంబుగర్భం. 5-౧౭
 ,, నిర్దంధనంజాతరుహ. 5-౨౦
 ఆ. నిర్వర్తయతుం. 2-౪౫
 క్రి. నిర్వర్త్యతే. 5-౭
 ,, నిరాక్రామత్. 6-౮౦
 నా. నిరాంతకాః. 1-౬౩
 ,, నిరావధి. 1-౬౪
 ఆ. నిర్వాచయతుం. 3-౫౮
 నా. నిర్వికవానవేన. 6-౪౦
 ,, నిర్విష్టం. 1-౯౫
 క్రి. నిర్విశతి. 6-3౪
 ఆ. నిర్విశ్య. 4-౫౦
 క్రి. నిర్విశ్యతాం. 6-౫౦
 నా. నిరీతయః. 1-౬౩
 ,, నిరీక్ష్యమాణః. 2-౫౨
 ,, నిర్వృప్తలఘుభిః. 4-౧౫
 ,, నిర్దాతదానామలగండభి. 5-౪౩
 ,, నిర్దాతనగర్భకావిశదం. 5-౭౦
 ,, నిలయాయ. 2-౧౫
 ,, నివర్తయత్. 3-౪౩
 క్రి. నివర్తయమాన. 2-౨౮—3-౪౭
 నా. నివర్తయవ్యక్. 5-౫౦
 క్రి. నివర్తస్య. 2-౪౦
 ఆ. నివర్త్య. 2-3

నా. నివాళపద్ధ సీమితేన. 3-౧౭

,, నివాళపంజరయః. 5-౭

అ. నివేద్య. 2-౬౮

క్రి. నివేళయామాన 5-౪౨

అ. నివేళ్య. 4-౮౦—6-౧౬

,, నివేళ్య. 2-౪౧, ౫౨, ౬౧—3-౪౭
4-౨—5-౧౨

నా. నికాం. 1-౯౫

,, నిక. 5-౬౭

,, నికీధదీపాః. 3-౧౫

,, నిశ్చేషసీతాజ్ఞాతసింధురాజః. 6-౬౧

,, నిశ్చేషవిశ్రాంతిశాతం. 5-౧

,, నిశ్చేషవిశ్రాంతిశాతం. 5-౪౪

,, నిష్ణామృగనాభిభిః. 4-౭౪

,, నిష్ణాం. 2-౨౩

,, నిష్ణాయాం. 1-౮౯

,, నిషంగత్. 2-౩౦—4-౬౪

అ. నిష్క్రమం. 5-౨౬

నా. నిషాదిభిః. 1-౫౨

అ. నిషిధ్య. 5-౧౮

నా. నిషించంతం. 3-౨౬

క్రి. నిషీద. 1-౮౯

నా. నిషేదషిం. 2-౬

,, నిసర్గభిన్నాన్వదం. 6-౨౯

,, నిసర్గపంస్కారవిసేతః. 3-౩౫

అ. నిస్తీర్ణ. 3-౭

నా. నిహితం. 4-౧

అ. నితైః. 3-౩౫—5-౬౨

నా. నిత్యా. 6-౫౮

అ. నిత్యా. 6-౨౦

నా. నిపాన్వయః. 6-౪౬

,, నిపార్థ్యరేఖాశబలేన. 5-౪౪

,, నివారపాదాదిః. 5-౯

,, నివారభాగధేయోదితైః. 1-౫౦

,, నివారః. 5-౧౫

అ. ను. 2-౫౪

క్రి. ననోద. 6-౬౮

అ. నూనం. 1-౨౯, ౬౬, ౬౭

నా. నృతం. 6-౫౧

,, నృతగుణైః. 1-౧౬

,, నృతలికటదం. 3-౭౦

,, నృతలి. 2-౩౦—5-౧౮—6-౭౪

,, నృతలి. 6-౭

,, నృతలి. 5-౫౦

,, నృతం. 6-౩౧, ౫౨

,, నృతశ్చ. 2-౨౮—3-౧౭, ౬౭

,, నృతః. 2-౭౧—3-౯౧, ౧౦, ౨౩, ౨౬

—4-౪౩—5-౩౧—6-౬౫ [౮౫]

,, నృపానాం. 2-౬౮—6-౨, ౨౦, ౭౧

,, నృపా. 6-౨౨

,, నృపేణ. 2-౨౨—3-౩౫

,, నృపైః. 4-౩౩

,, నృపామః. 5-౫౯

,, నేత్రవ్రతాః. 6-౭

,, నేత్రవ్రతైశ్చ. 6-౧౧

,, నేతా. 4-౩౬

,, నేతూ. 4-౭౫

,, నేత్రైః. 2-౭౩

,, నేత్రోద్భవం. 6-౨౪

,, నేమివృత్తయః. 1-౧౭

,, నైషర్గికం. 5-౩౭

,, నైషర్గికః. 6-౪౬

,, నా. 2-౫౮

,, నానాధనోధ్యతా. 4-౩౬

,, నానాధనోధ్యతా. 4-౩౬

,, నానాధనోధ్యతా. 4-౩౬

,, వజ్రేషు. 6-౫

,, వటమంటపేషు. 5-౭౩

,, వతంగశ్చ. 2-౧౫

,, వత్తపుటే. 2-౬౫

,, వతానిం. 4-౮౨

,, వలికం. 5-౭౦

,, వలికాం. 5-౨౯

- నా. పరిం. 6-2౮
 ,, పరింవరా. 6-౧౦, ౬౭
 ,, పరి. 3-౧౨, ౨౭—6-౫౪
 ,, పరిణా. 3-౫౩, ౫౯
 ,, పరిశీ. 3-౫౭
 ,, పరి. 1-3౧
 ,, పరి. 1-౫౪
 ,, పరి. 4-౪౫
 ,, పరి. 1-౪౭
 ,, పరి. 3-౪౬—4-౨౪
 ,, పరి. 1-౭౫—3-౧౯
 ,, పరి. 2-౫౦—3-౫౦, ౬౨—6-౨౭, 2౬
 ,, పరివ్యాప్. 3-౫౦
 ,, పరి. 5-౬౮
 ,, పరి. 4-౫
 ,, పరికర. 4-౫
 ,, పరికరం. 6-౨౬
 ,, పరి. 3-౬, ౪౬
 ,, పరి. 6-౫౫
 క్రి. పరి. 1-౫౮
 ,, పరి. 2-౬౦—3-౬౧
 ,, పరి. 2-౭౩—4-౪౨
 ,, పరి. 2-౧౯, ౬—4-౫౪
 నా. పరికర. 3-౮
 ,, పరికర. 4-౧౪
 ,, పరి. 3-౧౩
 ,, పరి. 4-౧౧
 ,, పరి. 5-౭౪
 ,, పరి. 2-౩౫, ౬౩
 ,, పరి. 2-౬౫
 ,, పరి. 2-౨౧
 ,, పరి. 1-౬౭—2-౬౫—3-౧౯
 ,, పరి. 2-౩—6-౫

- నా. పరి. 1-3౬
 ,, పరి. 5-౬౯
 అ. పరి. 3-౪౮
 ,, పరి. 1-౬౯
 నా. పరి. 1-౧౭, ౬౬, ౬౭—3-3౯—6-3౧
 ,, పరి. 6-౨౧
 ,, పరి. 2-3౯
 ,, పరి. 2-౫౬
 ,, పరి. 5-౬౮
 ,, పరి. 3-౨౪
 ,, పరి. 3-౨౪
 ,, పరి. 1-౪౦
 ,, పరి. 4-౭౯—6-౪౬
 ,, పరి. 1-౨౭
 ,, పరి. 1-౯౪
 క్రి. పరి. 3-౨౪
 నా. పరి. 4-౧౯
 ,, పరి. 3-౪౨
 ,, పరి. 4-౪౦
 ,, పరి. 4-౩౦
 ,, పరి. 5-౬౩
 ,, పరి. 3-౬౮
 ,, పరి. 3-౨౭
 ,, పరి. 4-౧౬
 ,, పరి. 6-౨౮
 ,, పరి. 4-౬
 ,, పరి. 5-౭౪
 ,, పరి. 1-౩౦
 ,, పరి. 1-౯౧
 ,, పరి. 1-౧౯
 అ. పరి. 6-౭౭

నా. పరిణాధకంధరః. 3-3౪

,, పరిణాధకం. 1-౨౫

అ. పరిణాధకం. 3-౧౫—6-౯

,, పరిణాధకం. 3-3౧

నా. పరిణాధకం. 4-౨౧

,, పరిణాధకం. 1-3౨

,, పరిణాధకం. 6-౧౦

అ. పరిణాధకం. 4-౨౨

,, పరిణాధకం. 6-౨౨

నా. పరిణాధకం. 5-౨౦

,, పరిణాధకం. 2-౬౨

,, పరిణాధకం. 5-౬౨

,, పరిణాధకం. 3-౨౧

,, పరిణాధకం. 2-౧౫

,, పరిణాధకం. 1-౨౩

,, పరిణాధకం. 2-౧౨

,, పరిణాధకం. 1-౪౨

,, పరిణాధకం. 2-౧౩

,, పరిణాధకం. 3-౩౦

,, పరిణాధకం. 4-౫౬

,, పరిణాధకం. 1-౫౯

,, పరిణాధకం. 5-౫౯

కి. పరిణాధకం. 6-౫౧

నా. పరిణాధకం. 1-౨౦—2-౧౨

,, పరిణాధకం. 1-౪౦

కి. పరిణాధకం. 2-౩౬

అ. పరిణాధకం. 4-౩౦

—5-౪౬, ౫౪

నా. పరిణాధకం. 4-౪౦

,, పరిణాధకం. 4-౧౦

,, పరిణాధకం. 1-౬౬

,, పరిణాధకం. 6-౪౪

,, పరిణాధకం. 2-౧౧

,, పరిణాధకం. 1-౬౦—5-౨

,, పరిణాధకం. 4-౩౧

,, పరిణాధకం. 4-౧౨

నా. ప్రకృతి. 5-౫౪

,, ప్రకృతి. 3-౫౯

,, ప్రకృతి. 2-౪౧—3-౪౨

,, ప్రకృతి. 6-౨౦ [2౦

కి. ప్రకృతి. 2-౧౫—3-౪౨-6-

నా. ప్రకృతి. 5-౬౦

,, ప్రకృతి. 3-౨

,, ప్రకృతి. 1-౪౦

,, ప్రకృతి. 1-౯

,, ప్రకృతి. 1-౧౫

,, ప్రకృతి. 1-౨౨

,, ప్రకృతి. 2-౪౦

,, ప్రకృతి. 1-౧౦, ౨౪—2-౧, ౬౦-

3-౨౨, 3౫—5-౧౩, 3౩—6-3౯

,, ప్రకృతి. 1-2

,, ప్రకృతి. 6-౨౧

అ. ప్రకృతి. 2-౨౫

నా. ప్రకృతి. 2-౨౩

,, ప్రకృతి. 4-౧౬

,, ప్రకృతి. 1-౬౦

,, ప్రకృతి. 1-౧౨, ౬౩—2-౪౦, ౭౩

—4-3, ౯

,, ప్రకృతి. 5-3౨

,, ప్రకృతి. 1-౬౦

,, ప్రకృతి. 5-౫౪

,, ప్రకృతి. 5-౬౩

అ. ప్రకృతి. 2-౨౧

నా. ప్రకృతి. 2-౫౦

,, ప్రకృతి. 6-౧౨

,, ప్రకృతి. 1-౧౧

,, ప్రకృతి. 3-౬౦

,, ప్రకృతి. 1-౨౪

,, ప్రకృతి. 4-౬౪

,, ప్రకృతి. 3-౨౫

కి. ప్రకృతి. 2-౨౧—4-౨౬, ౬౦, ౬౬

—6-౬౨

- క్రి. ప్రత్యగ్రహీత్. 2-౨౨, —5-౨౬ నా. ప్రతిష్ఠితం. 4-౨
—6-౮౦
,, ప్రత్యుత్పత్తి. 2-౪౨
,, ప్రత్యుద్ధృత్య. 1-2౪
,, ప్రత్యుద్ధృత్యాం. 6-౨
నా. ప్రత్యుద్ధృత్యాం. 6-౨౮
క్రి. ప్రత్యుద్ధృత్య. 3-౬౪
నా. ప్రతాపనిధి. 5-2౦
,, ప్రతాపం. 4-3౯, ౪౯
,, ప్రతాపసంహారకత్వం. 6-3౬
,, ప్రతాపి. 4-౧౫, 3౦
,, ప్రతాపాత్. 4-౧౨
క్రి. ప్రత్యాదిదేశ. 4-౨౫, 3౯
,, ప్రత్యాదికర్త. 1-౬౦
నా. ప్రత్యాహతాత్మక. 2-౪౦
అ. ప్రతి-2౫—2-౬౨, 2౦—5-౧౨, ౫౮—6-౧౨
నా. ప్రతికర్త. 1-౬౦
,, ప్రతికూలనైవాత్. 6-౫౮
,, ప్రతికృష్టం. 1-౪౪
క్రి. ప్రతికర్తానా. 1-౯౨-4-౪౦
,, ప్రతిసందర్శక. 1-౫౨
నా. ప్రతినిధి. 1-౮౦
అ. ప్రతిపద్య. 4-౧
నా. ప్రతిప్రియం. 5-౫౬
క్రి. ప్రతిపేద. 4-౪౦
,, ప్రతిపక్షాది. 1-2౯
,, ప్రతిభాసి. 2-౪౨
అ. ప్రతిమోక్షం. 3-౪౬
నా. ప్రతియోగుకామం. 5-౧౮
,, ప్రతియోగ్యత. 1-2౫
అ. ప్రతిపక్షం. 3-౪౨
నా. ప్రతిపక్షత్వం. 3-౬౨
అ. ప్రతిపక్ష్య. 2-౬౫
నా. ప్రతిష్ఠాభిముక్తకామం. 2-౫౯
నా. ప్రతిష్ఠితం. 4-౨
,, ప్రతిష్ఠాభిముక్తకామం. 5-౫౮
క్రి. ప్రతిష్ఠాభి. 1-౯౯
నా. ప్రతిసంహారక. 3-౬౪
,, ప్రతిస్థాన. 2-౫౦
,, ప్రతిహారక. 6-3౦
,, ప్రతిహారకీ. 6-౨౦
,, ప్రతీతి. 3-౧౨—5-౨౬
,, ప్రతీతి. 6-౪౦
క్రి. ప్రతీయాయ. 5-3౫
నా. ప్రతీక్ష్యం. 5-౧౪
క్రి. ప్రత్యుజ్జాన. 5-౨, ౬౦
నా. ప్రత్యుద్ధృత. 2-౨౦
క్రి. ప్రత్యుద్ధృతీ. 1-౯౦
నా. ప్రథమం. 3-౪, ౬౮—4-౨౪, ౨౮
,, ప్రథమ. 3-౪౪
,, ప్రథమోద్ధితాని. 3-౨౫
,, ప్రథిత ప్రబోధం. 5-౬౫
,, ప్రదక్షిణక్రియాత్వానాం. 1-2౬
,, ప్రదక్షిణార్పిత్వానాం. 4-౨౫
,, ప్రదక్షిణార్పి. 3-౧౪
అ. ప్రదక్షిణీకృత్య. 2-౨౦, 2౦
నా. ప్రదిష్టకాల. 2-3౯
,, ప్రదిష్టం. 5-౬3
,, ప్రదిపాత్. 5-32
,, ప్రదిపా. 5-2౪
,, ప్రదేయం. 5-౧౮
,, ప్రదోష. 6-3౪
,, ప్రదోష. 1-౯3—5-౨౮
,, ప్రధూమిక. 4-౨
క్రి. ప్రపేద. 5-౧, ౫౦—6-౬2
నా. ప్రభుత్వం. 6-౮౬
,, ప్రభుత్వం. 2-౨౯—6-౬౯
క్రి. ప్రభుత్వ. 3-౧2
నా. ప్రబలస్య. 3-౬౦

- క్రి. ప్రబోధయతి. 6-౫౬
 నా. ప్రబోధితః. 3-౬౮
 ,, ప్రభా. 2-౧౫
 ,, ప్రభాకకల్పా. 3-౨
 ,, ప్రభాతే. 2-౧
 ,, ప్రభాప్రరోహస్తమయం. 6-33
 ,, ప్రభావః. 5-33
 ,, ప్రభావశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః. 6-౫
 ,, ప్రభావోపపత్తయే. 5-౫౨
 ,, ప్రభుత్వం. 2-౪౭
 ,, ప్రభుశబ్దశేషం. 5-౨౨
 ,, ప్రభుః. 2-౬౨
 ,, ప్రభో. 3-౬౫
 ,, ప్రమధ్యమానార్థవధీరనాదీం. 3-౫౯
 ,, ప్రముదితవరపక్షం. 6-౮౬
 అ. ప్రమృజ్య. 3-౪౧
 నా. ప్రమృష్టం. 6-౪౧
 ,, ప్రమోదనృత్యై. 3-౧౯
 ,, ప్రయశపగ్గహద్విలీయః. 1-౯౫
 ,, ప్రయతః. 5-౨౮
 ,, ప్రయత్నముత్తాననయా. 3-౧౧
 ,, ప్రయత్నః. 5-౬
 ,, ప్రయతా. 1-౯౦
 ,, ప్రయతాం. 2-౬
 ,, ప్రయత్నాల్. 3-౨౨
 ,, ప్రయత్నేన. 3-౫౦
 ,, ప్రయత్నేః. 5-౬
 ,, ప్రయతా. 1-3౫
 ,, ప్రయాణాభిముఖాయ. 5-౨౯
 ,, ప్రయాణేషు. 6-33
 ,, ప్రయతాం. 2-౬
 ,, ప్రయక్తం. 2-3౪
 ,, ప్రయక్తసంస్కాసః. 3-౧౮
 అ. ప్రయజ్య. 2-౭౦—5-3౫
 నా. ప్రయక్తా. 6-౭౬
 ,, ప్రయోక్తః. 5-౫౭

- నా. ప్రయోగసంహరవిధిక్రమంతం. 5-౫౭
 ,, ప్రయోజ్యం. 5-౫౮
 ,, ప్రలోభితా. 6-౫౮
 క్రి. ప్రవర్తనే. 3-౪౪
 నా. ప్రవర్తకః. 5-3౭
 ,, ప్రవేశోభాః. 6-౧౨
 అ. ప్రవిశ్య. 2-౭౪—3-౫౪
 నా. ప్రవిష్టం. 6-౭౭
 ,, ప్రవృత్తః. 5-౪౫
 ,, ప్రవృద్ధిః. 5-౬౧
 అ. ప్రవేశ్య. 5-౬౨
 నా. ప్రవేశే. 6-౨౪
 ,, ప్రశమితార్థిః. 1-౬౧
 ,, ప్రశస్తే. 5-౨౫
 క్రి. ప్రశాన్తి. 6-౭౬
 నా. ప్రసన్నాం. 2-౬3
 ,, ప్రసన్నేన. 5-౧౦
 ,, ప్రసన్నేందుముఖః. 2-౬౮
 ,, ప్రసభోద్భృతాః. 2-3౦
 ,, ప్రసవోద్భవం. 3-౧౨
 ,, ప్రసవై. 4-౨3
 క్రి. ప్రసాద. 4-౨౧
 అ. ప్రసహ్య. 2-౨౭—3-౫౬
 నా. ప్రస్ఫుదమానపరుషేతరతారం. 5-౬౦
 ,, ప్రప్రపణిం. 2-౬౧
 ,, ప్రప్రవేణ. 1-౮౪
 ,, ప్రసాదవిష్ణాని. 2-౨౨
 ,, ప్రసాదం. 2-౬౮
 అ. ప్రసాదయతుం. 1-౮౮
 నా. ప్రసాదలభ్యం. 4-౮౮
 ,, ప్రసాదనుముఖే. 4-౧౮
 ,, ప్రసాదామలయా. 6-౮౦
 ,, ప్రసానప్రణతిభిః. 4-౮౮
 క్రి. ప్రస్థాయమాన. 2-౭౦—5-౪౦
 నా. ప్రస్థితాయాం. 1-౮౯

- క్రి. ప్రసీద. 2-౪౫—6-౬౪
 ,, ప్రసీదతి. 3-౨౯
 ,, ప్రసుప్తపురి. 4-౨3
 నా. ప్రస్తుతం. 2-౧౯
 ,, ప్రసూతయే. 1-౨౫
 ,, ప్రసూతః. 1-౧౨
 ,, ప్రసూతిం. 3-౬3
 ,, ప్రసూతిః. 2-౪—5-౮
 ,, ప్రసూనైః. 2-౧౦
 క్రి. ప్రసేదః. 3-౧౪
 ,, ప్రసేహే. 4-౮౨
 నా. ప్రహరణ్. 5-౫౮
 ,, ప్రహర్ష చిహ్నముమితం. 2-౬౮
 ,, ప్రహర్షి. 3-౧౭
 అ. ప్రహర్షం. 2-౬౨
 నా. ప్రహర్షః. 2-3౧
 అ. ప్రహస్య. 3-౫౧
 నా. ప్రహ్లాదనాల్. 4-౧౨
 ,, ప్రహృతం. 2-౫౪
 ,, ప్రహ్లాదనాల్. 6-౪౮

పా

- ,, పాటలాయం. 2-౨౯
 ,, పాణినా. 3-౬౮
 ,, పాణిం. 6-౨౪
 ,, పాణౌ. 6-౬3
 ,, పాతాళం. 1-౮౦
 ,, పాత్రే. 5-౨
 ,, పాదపానం. 6-౧౨
 ,, పాదవై. 4-33
 ,, పాదపాస్త్రులనశక్తి. 2-3౪
 ,, పాదయో. 4-౮౪
 ,, పాదార్పణానుగ్రహతాతప్యప్తం. 2-
 ,, పాదేన. 6-౧౫
 ,, పాదౌ. 1-౫౭—2-౨3
 ,, పాండ్యః. 6-౬౦

- నా. పాండ్యాః. 4-౪౯
 ,, పాండుకపాలలంఛాన్. 6-౨3
 ,, పారగా. 2-౫౫
 ,, పారదృశ్యనః. 1-౨3
 ,, పారశీకాన్. 4-౬౦
 ,, పార్శ్వతీవరమేశ్వరా. 1-౧
 ,, పార్శ్వతీయైః. 4-౭౭
 ,, పార్శ్వస్రమః. 2-౯
 ,, పారిజాతః. 6-౬
 ,, పారిష్టవసేత్రయా. 3-౧౧
 ,, పార్థివధర్మచత్వారి. 2-౨౦
 ,, పార్థివశ్రీః. 4-౧౪
 ,, పార్థివః. 3-౨౧, 3౭—6-౪౬
 ,, పార్థివేన. 2-౨౦—6-3౫
 ,, పాలయతుః. 2-౬౦
 ,, పాశభృతా. 2-౯
 ,, పాశ్చాత్యైః. 4-౬౨
 క్రి. పాసి. 2-౪౮

ప్రా

- అ. ప్రాక్. 6-౨౦
 నా. ప్రాక్తనాః. 1-౨౦
 ,, ప్రాహ్నుచితాంతస్సలిప్రవేశః. 5-౪3
 ,, ప్రాగ్ధ్వారవేదినివేదితపుర్రకుంభాప్తం. 5
 ,, ప్రాగ్ధ్వారీతివేశ్వరః. 4-౮౧ [౬3
 ,, ప్రాచీనబద్ధిమ. 4-౨౮
 ,, ప్రాచీం. 4-౨౮
 ,, ప్రాశభృతాం. 2-౪3
 ,, ప్రాణైః. 2-౫3 [౨౯
 అ. ప్రాతః. 1-౬౦—2-౨౪, ౭౦—5-
 నా. ప్రాదుర్భవ. 6-3౯
 ,, ప్రాధ్వాతశంఖే. 6-౯
 క్రి. ప్రాప. 4-౧౭, 3౪
 ,, ప్రాపత్. 1-౪౮
 నా. ప్రాప్తవివాహిలః. 6-౭౨

- నా. ప్రాశస్త్య. 5-౧౧
 ఆ. ప్రాశస్త్య. 6-౬౯
 నా. ప్రాశస్త్య. 4-౮౧
 క్రి. ప్రాశస్త్య. 5-౬౫
 నా. ప్రాశస్త్య. 1-౧౩
 ,, ప్రాశస్త్య. 1-౧౫
 ,, ప్రాశస్త్య. 1-౨౦
 ,, ప్రాశస్త్య. 1-౪౨
 ,, ప్రాశస్త్య. 7-౧౪
 ,, ప్రాశస్త్య. 6-౫౧
 ,, ప్రాశస్త్య. 1-౩౬
 ,, ప్రాశస్త్య. 6-౪౩
 ,, ప్రాశస్త్య. 6-౫౬
 ,, ప్రాశస్త్య. 6-౫౬
 ,, ప్రాశస్త్య. 2-౨౦
 ,, వికర. 1-౨౪
 ,, వికర. 1-౧
 ,, వికర. 4-౪
 ,, వికర. 1-౨౪, ౧-౨౪—5-౩౪, ౩౬
 ,, వికర. 6-౨౪
 ,, వికర. 3-౨౪, ౫-౩౧, ౫-౩౧—5-౩౪
 ,, వికర. 3-౨౦—5-౨౪
 ,, వికర. 3-౧౨
 క్రి. వికర. 1-౮౯
 నా. వికర. 2-౫౯
 ,, వికర. 1-౬౬
 ,, వికర. 2-౫౨
 ,, వికర. 5-౫౩
 ,, వికర. 1-౪౨—6-౪౪
 ,, వికర. 3-౬౪—5-౫౩
 ,, వికర. 1-౬౪
 ,, వికర. 6-౧౨

- నా. ప్రాశస్త్య. 3-౧౧
 ,, ప్రాశస్త్య. 6-౩౪
 ,, ప్రాశస్త్య. 3-౧౨
 ,, ప్రాశస్త్య. 2-౬౪
 ,, ప్రాశస్త్య. 3-౫
 ,, వికర. 6-౧౫
 ,, వికర. 2-౧౧
 ,, వికర. 1-౮౯
 ,, వికర. 2-౬౨
 ,, వికర. 3-౬౩
 ,, వికర. 5-౩౨
 ,, వికర. 1-౮౧—2-౬౩
 ,, వికర. 1-౫౨—2-౫౧—6-౬౧
 ,, వికర. 1-౯౨
 ,, వికర. 4-౧౪

పు

- ,, పుష్య. 1-౮౬
 ,, పుష్య. 1-౬౯
 ,, పుష్య. 3-౪౧
 ,, పుష్య. 2-౬౩, ౬౫
 ,, పుష్య. 1-౩౫
 ,, పుష్య. 3-౧౩—5-౩౪, ౪౦
 ,, పుష్య. 6-౨౬
 ,, పుష్య. 1-౯౧
 ,, పుష్య. 2-౩౬
 ,, పుష్య. 5-౩౪
 ఆ. పుష్య. 2-౬౪
 ,, పుష్య. 1-౮౬—2-౨౩, ౪౦, ౫౦—3-౩౯, ౫౧—4-౧౨—5-౪౨
 ,, పుష్య. 3-౪౨
 నా. పుష్య. 1-౫౩
 ,, పుష్య. 4-౫౨
 క్రి. పుష్య. 4-౧౧

1. పుపోష, 3-౨౨, 3-౨
 నా. పుండరీకాకవక్త్ర. 4-౧౭
 ఆ. పువల్. 6-౨౦
 నా. పుంసవనాదికా. 3-౧౦
 ,, పురం. 2-౭౪—5-౬౨
 ,, పురందరం. 3-౫౧
 ,, పురందరశ్రీ. 2-౭౪
 ,, పురస్య. 6-౫౯
 ఆ. పురస్తాల్. 2-౪౪—5-౨౦—6-3౯
 నా. పురస్కృత్యాభి. 4-౨౭
 ,, పురస్కృత. 3-౪౧
 ,, పురస్కృతా. 2-౨౦
 ఆ. పుర. 1-౫౯—2-3౬—6-౫౪
 ,, పురభలాని. 2-౨౨
 ,, పురా. 2-౭౫—6-౬౨
 ,, పురాణపత్రాచగమల్. 3-౭
 ,, పురుషాధిరాజ. 2-౪౧
 ,, పురుషాయుధజీవన్య. 1-౬3
 ,, పురుషోత్తమ. 3-౪౯
 ,, పురుషాకర్షణస్య. 4-3
 ,, పురోగతాని, 5-౭3
 ,, పురోగ. 6-౫౫
 ,, పురోధనా. 3-౧౮
 ,, పురోవకంఠోపనాశ్రయానాం. 6-౯
 ,, పుష్పపురాంగనానాం. 6-౨౪
 ,, పుష్పం. 5-౬౯
 ,, పుష్పరేణుత్కరై. 1-3౮
 ,, పుష్పవృష్టి. 2-౬౦
 ,, పుష్పై. 5-౫౨
 ,, పుష్పద్గమ. 4-౯
 పు
 ,, తూజ్యతూజావృత్తిక్రమ. 1-౭౯
 ,, తూరి. 5-౧౭
 ,, తూర్వమాణం. 1-౪౯
 ఆ. తూర్వక. 3-౪౨
 నా. తూర్వం. 4-౨—5-౪౬

- నా. తూర్వసాగరగామినీం. 4-3౨
 ,, తూర్వసూరిభి. 1-౪
 ,, తూర్వ. 4-౧౦
 ,, తూర్వా. 5-౧౪
 ,, తూర్వామశిష్టాం. 6-౫౯
 ,, తూర్జేన. 2-౭౨
 ,, తూర్జై. 1-౬౭
 పు
 ,, వృక్ష. 2-౧3
 శ్రీ. వృచ్ఛతి. 3-౫
 నా. వృచ్ఛంతే. 1-౪౫
 ,, వృష. 3-3—4-౨౭
 పే
 శ్రీ. పేయ్య. 4-౫౭
 పే
 నా. ప్రేమ. 3-౨౪
 ఆ. ప్రేక్షితుం. 6-౪3
 ప్రో
 నా. ప్రోషితపత్రరేఖా. 6-౭౨
 పా
 ,, పారకన్యా. 2-౧౦
 ,, పారజనస్య. 6-౭
 ,, పారయోషిక. 4-౨౭
 ,, పారస్త్రిక్. 4-3౪
 ,, పారా. 6-౮౫
 ,, పారై. 2-౭౪
 ,, పాలస్త్యుతులితస్య. 4-౮౦
 ఫ
 ,, ఫలపుష్పవృద్ధి. 2-౧౪
 ,, ఫలం. 4-33
 ,, ఫలరేణవ. 4-౪౭
 ,, ఫలవత్సుగమాలనా. 4-౪౪
 ,, ఫలానుమయా. 1-౨౦
 ,, ఫలే. 1-3

నా. ఫలేన. 3-౬౫—4-౯

„ ఫలేః. 4-3౭

బ

„ బద్ధద్విరదనేతుభిః. 4-3౮

క్రి. బబంధ. 3-౪—6-3౬

„ బబాధే. 2-౧౪

„ బభాషే. 2-౪౬—3-౫౧—6-౫3

„ బభూష. 1-౧౬—2-౬౭—3-౧౪

౨౦.౨౪, 3౭, ౪౧, ౫౭—4-౬౮
—5-౬౪—6-౨, 3౮, ౪౪.

„ బభూషః. 3-౧౫, ౨౯—5-౪౧,
౪౮—6-౧౨.

„ బభౌ. 2-౧౬—3-౧౮—4-౧,
3౨,—5-౪౫

నా. బందీకృతానాం. 6-౫౫

„ బంధనాత్. 3-౨౦

„ బలం. 4-౨౬

„ బలాహకస్య. 5-౨౭

„ బలిం. 1-౧౮

„ బలైః. 4-౪౬

„ బహు. 2-౪౭

అ. బహుధా. 4-33.

బ

నా. బ్రహ్మణః. 5-3౬

„ బ్రహ్మయోనినా. 1-౬౪

బా

„ బాణైః. 6-2౨

„ బాలచంద్రమాః. 3-౨౨

„ బాలలతాః. 2-౧౦

„ బాలాతపం. 4-౬౧

„ బాలాతపరక్తసానుః. 6-౬౦

„ బాలాం. 6-౫3

„ బాల్యాత్. 5-౬3

„ బాహుప్రతిష్ఠంభవివృద్ధమన్యః. 2-

„ బాహుః. 6-౬౮

నా. బాహ్వః. 4-2౮

„ బ్రాహ్మే. 5-3౬

బి

„ బిదాజనః. 3-౫౯

క్రి. బిభృః. 5-౬౬—6-౫౫, ౭౮

నా. బిభ్రతీ. 1-౮3

క్రి. బిభిషే. 5-3౭

„ బిభేషి. 2-౪౯

బు

నా. బుదిః. 1-౧౯

„ బుద్ధోపమః. 1-౪౭

క్రి. బుబుధే. 1-౪౭

బృ

నా. బృందావనే. 6-౫౦

„ బృహత్. 3-౫౪

„ బృహతః. 5-౪౫

„ బౌధిశః. 5-2౫

భ

„ భక్త్యా. 2-౨౨, ౬3

„ భక్తిం. 5-౨౦

„ భక్తినుతీ. 1-౯౦

„ భక్తిః. 5-౧౪

„ భగవత్. 1-2౧

„ భగ్నాక్షపర్యవరథం. 5-౪౯

„ భగీరథః. 4-3౨

„ భగ్నైః. 4-33

„ భయోత్పన్నభూషణాం. 4-౫౪

„ భరణాత్. 1-౨౪

„ భరణం. 4-౫౦

„ భర్తః. 1-2౪—2-2౧—3-౧

„ భర్తృభు. 4-౬౮

„ భర్తృపవన్తి. 4-౬3

క్రి. భవ, 1-౯౧—2-౫2—6-౫3, ౬3

నా. భవతః. 5-3౪, ౫౬

అ. భవత్తః. 2-౫౫

నా. భవతా. 2-౪౯—5-౬౭
క్రి. భవతి. 1-౬౭—5-౭౪—6-౬౦
నా. భవద్గరు. 3-౪౮
,, భవంతం. 5-౨౨, 3౪
క్రి. భవసి. 3-౪౫
నా. భవసి. 3-౦౪, ౨౯
,, భవత్. 2-౫౦, ౪౩, ౫౬—3-౫౦
—5-౦౬, ౬౬
,, భవత్రి. 6-౫౨
క్రి. భవవ్యతి. 1-౭౭
,, భవేత్. 2-౪౮, ౫౫

ప్ర

నా. ప్రమద్ధి. 5-౪౩
క్రి. ప్రమయాంచకార. 6-౦౩
నా. ప్రమరాభిరీసయో. 3-౮
,, ప్రమరై. 5-౪౩

భా

క్రి. భాతి. 6-౪౮
నా. భానుతి. 6-3౬
,, భాను. 5-౭౦
,, భానో. 4-౦౫
,, భావబంధనం. 3-౨౪
,, భావం. 2-౨౬, ౪౩—6-3౬
,, భావావబోధకలుపా. 5-౬౪
,, భావితాత్తా. 1-౭౪
,, భావేషు. 3-౪౦
,, భావ్యత్. 4-౬౬
,, భాసురమేమరాశిం. 5-3౦

భి

అ. భిత్వా. 6-౮౦
,, భిన్నకటై. 4-౮౩
,, భిన్నరుచి. 6-3౦
,, భిన్నాద్రిగైరికటూ. 5-౭౨
,, భిన్నా. 1-3౯
,, భిండ్. 5-౪౫

నా. భిష్యి. 3-౦౭
,, భిష్యకాంతై. 1-౦౯
,, భిమాసురశోణితోచిత. 3-౫౪

భు

,, భుక్తా. 4-౭
క్రి. భుక్త. 6-౨౭
నా. భుజం. 6-౦౬
,, భుజంగసిహతద్వారం. 1-౮౦
,, భుజంగమానాం. 6-౭౭
,, భుజంగేంద్రసమానసారే. 2-౭౪
,, భుజాభ్యాం. 6-౫౫
,, భుజాంతరం. 3-౫౪
,, భుజాన్తితానాం. 3-౦౦
,, భుజిష్టా. 6-౫౩
,, భుజే. 2-౭౪—3-౫౫
,, భుజోచ్చిన్నరిపు. 2-౨౩
,, భువనద్వయం. 1-౨౬
,, భువనస్య. 6-౭౮
,, భువనేషు. 2-౫౩
,, భువం. 1-౮౪—3-౪
,, భువ. 1-౭౪—4-౨౯

భూ

క్రి. భూత్. 1-3౭—5-౨౪
నా. భూతనాథానుగ. 2-౫౮
,, భూతలం. 4-౨౯.
అ. భూత్యర్థం. 1-౦౮
నా. భూతానాం. 4-౦౦
,, భూతానుకంపా. 2-౪౮
,, భూతేశ్వరపార్వవర్తి. 2-౪౬
,, భూపతి. 2-౬—5-3౦—6-౪౦
,, భూపలే. 3-౬, ౧౬
,, భూమిగత. 6-౨౭
,, భూమిపతి. 1-౪౭
,, భూమిపాల. 6-౬౭

నా. భూమిం. 6-౨౨

,, భూమి. 2-౨౪

,, భూమా. 3-౬౦

ఆ. భూయః. 2-౪౬ ౨౪—5-౨-3౬-

నా. భూయిష్ఠం. 6-౪

,, భూశ్రేష్ఠ. 4-౨3

,, భూః. 5-33

భృ

ఆ. భృశం. 3-౫౬. ౬౦

భే

౩. భేజే. 1-౨౦—2-౨3—4-౫,౮,౩

,, భేక్ష్మి. 5-౫౫

భో

నా. భోక్తారం. 2-౫౦

,, భోగివేష్టనమార్జేష్ఠ. 4-౪౮

,, భోగి. 2-3౨

,, భోజ్యం. 6-౫౯

,, భోజన. 5-3౯

౩. భోక్తృతే. 3-౪

,, భౌతికేష్ఠ. 2-౫౭

మ

,, మఖిణం. 5-౦౬

,, మఖిష్ఠిమః. 3-౪౫

,, మఖాంశభాజాం. 3-౪౪

,, మఖాయ. 3-3౯

,, మగధప్రతిష్ఠ. 6-౨౦

,, మగధవంశజా. 1-3౦

,, మగధేశ్వరస్య. 6-౨౦

,, మఘవక్. 3-౪౬

,, మఘవంతం. 3-౫౨

,, మఘవా. 1-౨౬

,, మణిం. 6-౪౯

,, మణిః. 3-౦౮

,, మణౌ. 1-౪

,, మర్. 1-౬౭

నా. మతంగజత్వం. 5-౫3

,, మతంగకాపాత్. 5-౫3

,, మతః. 2-౫౭

ఆ. మత్తః. 1-౬౬

నా. మత్స్యవానిం. 1-౭౭

ఆ. మత్స్యా. 1—౬౭, 5—౨౨

నా. మలిమతాంవర. 5-౬౬

,, మలిః. 1-౨

,, మలేన. 2-౦౬

,, మత్తేభకతేష్ఠ. 4-౪౭

,, మత్తేభరదనోత్క్రష్టవ్యక్తిమలక్ష్ణం. 4-౫౯

,, మదగంధిభిః. 4-౨3

,, మదదుష్టశ్రీః. 5-౪౭

,, మదనః. 5-౬3

,, మదపటునదద్విః. 5-౭౫

,, మదం. 5-౪౮

,, మద్విధానాం. 2-౫౭

,, మదీయం. 2-౬౫

,, మదీయాః. 1-౬3

,, మదీయే. 5-౨3

,, మదీయేన. 2-౪౫

,, మద్దురుః. 3-౬౫

,, మద్గురోః. 3-౪౪

,, మదోత్కృతే. 6-౭

,, మదోద్రగాః. 4-౨౨

,, మదోద్ధారణగంధిష్ఠ. 4-౫౭

,, మధ్యమలోకపాలః. 2-౦౬

,, మధుభిః. 4-౬౫

,, మధుమదం. 4-౬౦

,, మధురాం. 6-౪౮

,, మధ్యే. 5-౨౯—6-౬

,, మనసః. 6-3౫

,, మనస్సుమన్నతేః. 3-౦౦

,, మనసా. 2-౨౭—5-౫

,, మనస్వీనాగ్. 1-3౨

నా. మనః. 3-౪౮. ౨౧—5-౧౧—6-౨

క్రి. మన్యనే. 3-౬౫

నా. మనీషిణి. 1-౨౫

,, మనీషిణాం. 1-౧౧

,, మనీషితం. 5-3౩

,, మనీషిభిః. 3-౪౬

,, మనుజేంద్రమానోః. 5-౪౧

,, మనుప్రభృతిభిః. 4-౭

,, మనుమశోతుం. 2-3౩

,, మనుష్యదేవః. 2-౫౨

,, మనుష్యవాచా. 2-3౩

,, మనుష్యవాహ్యం. 6-౧౦

,, మనుష్యశోణితం. 3-౫౬

,, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ. 2-౨

,, మనుః. 1-౧౧

,, మన్యుః. 2-౪౯

,, మనోజ్ఞవేషాత్. 6-౧

,, మనోభిరామాః. 1-3౯

,, మనోరథేన. 2-2౨

,, మనోరథైః. 1-3౩

,, మనోః. 1-౧౭-2-౪

,, మంగళతూన్యనిస్సనాః. 3-౧౯

,, మంగళపుష్పమన్యుః. 6-౮౪

,, మంగళార్థే. 6-౯

,, మంచరి. 6-3

,, మంచాంతరరాజమార్గం. 6-౧౦

,, మంచేషు. 6-౧

,, మంజువాత్. 5-2౫

,, మంత్రకృతః. 1-౬౧

,, మంత్రకృతాం. 5-౪

,, మంత్రవత్. 3-3౧

,, మంత్రైః. 1-౬౧

,, మంత్రేషుద్ధరుద్ధరీర్థ్యః. 2-3౨

,, మందరోద్ధాతైః. 4-౨౭

,, మందః. 1-3

నా. మంద్రద్వనిత్యాజితయామతూర్ణ్యం. 6-౨౩

క్రి. మందాయతే. 4-౪౯

నా. మందారకూన్యాత్. 6-౨౩

,, మందోత్కంఠాః. 4-౯

,, మమ. 3-౪౮—5-౫౭

,, మయా. 1-౬౭—2-౫౫, ౬౨—3-౫౦—5-౨౦, ౫౪

,, మయి. 2-౬౨, ౬౩—5-౫౮

,, మయూరచక్రిణా. 3-౫౬

,, మయూరపృష్ఠాశ్రయణా. 6-౪

,, మర్తరీభూతాః. 4-2౩

,, మరీచోద్భాంతమరీతాః. 4-౪౬

,, మరుతః. 3-౧౪—4-2౩

,, మరుత్ప్రయుక్తాః. 2-౧౦

,, మరుత్సఖస్య. 5-౨౭

,, మరుత్సఖాభం. 2-౧౦

,, మరుతాం. 6-౧

,, మరుత్వాత్. 3-౪

,, మరుద్భిః. 5-౪౨—6-౫౭

,, మరుపృష్ఠాని. 4-3౧

,, మలయదర్శకౌ. 4-౫౧

,, మలయస్థలీషు. 6-౬౪

,, మలయాద్రేః. 4-౪౬

క్రి. మలినయంతి. 5-2౩

నా. మలీమనాం. 3-౪౬

,, మహతి. 1-3౨

,, మహతీం. 4-3౨

,, మహనీయకీర్తైః. 2-౨౫

,, మహనీయశాసనః. 3-౬౯

,, మహర్షిణా. 5-౧౦

,, మహర్షిః. 5-౨౦, 3౨, ౫౪

,, మహర్షేః. 1-౪౮—2-౪౫, ౫౪—5-౫, ౧౮

,, మహాక్రమనాం. 3-౬౯

,, మహాక్రమోః. 3-౪౬—6-2౬

- నా. మహాకాళనికేతనస్య. 6-3౪
 ,, మహాతులీనేన. 6-౬౩
 ,, మహాత్మనాం. 4-౬౪
 ,, మహాద్రే. 6-౬౧
 ,, మహాక. 2-౫౬
 ,, మహాభాగ. 5-౧౪
 ,, మహాభుజి. 1-౧౩
 ,, మహాభూతసమాధిసా. 1-౨౯
 ,, మహార్వాసనసంస్థితానాం. 6-౬
 ,, మహాశనిధ్వజం. 3-౫౬
 ,, మహితే. 5-౨౫
 ,, మహిష్య. 2-౨౫
 ,, మహిషీం. 3-౯
 ,, మహిషీసఖి. 1-౪౮
 ,, మహి. 6-౬౩
 ,, మహితలస్పర్శనమాత్రభిన్నం. 2-౫౦
 ,, మహిధరం. 6-౫౨
 ,, మహిగ్రహవ్యవహారోపహారవికారి-౬౦
 ,, మహిపతీనాం. 6-౧౨
 ,, మహిపాల. 2-3౪
 ,, మహిపాలే. 4-౧౧
 ,, మహిం. 4-౬౩—6-2౫
 ,, మహిక్షీకరి. 1-౮౫
 ,, మహిక్షీతాం. 1-౧౧
 ,, మహేంద్రనాథస్య. 4-౪౩
 ,, మహేంద్రం. 6-2౨
 ,, మహేంద్రస్య. 4-౩౯—6-౫౪
 ,, మహేంద్రః. 6-౫౪
 ,, మహేంద్రాద్రిసమానసారి. 6-౫౪
 ,, మహేశ్వరి. 3-౪౯
 ,, మహాదధి. 3-౧౨—4-3౪, ౫౦-6-౫౪
 ,, మహాక్షతాం. 3-3౨
 ,, మహాక్షరూపం. 6-2౨
 ,, మహాక్షా. 4-౨౨
 ,, మహాజనః. 4-౨౧

- అ. మా. 1-3౨—3-౫౦—5-౨౪
 నా. మాగధి. 1-౫౨—3-౫, ౨౩
 ,, మాగధివలే. 3-౧౯
 ,, మాతలిసారధిం. 3-౬౨
 ,, మారః. 3-౬౬
 ,, మారు. 2-3౬
 ,, మానధవాగ్గయాయా. 5-3
 ,, మానసీయః. 1-౧౧
 ,, మానసరాజహంసీం. 6-౨౬
 ,, మాన్యః. 2-౪౪
 ,, మానితాక్తి. 2-౬౪
 ,, మానుషీనాం. 1-౬౦
 ,, మన్యై. 4-2
 ,, మాం. 1-౬౫, 2౦, 2౨—2-3౫
 ౬౩—3-౪౯, ౬౩-5-౧౧, ౫౩, ౫౫, ౫౮
 ,, మాయాం. 2-౬౨
 ,, మార్గం. 2-౨
 ,, మార్గవకాత్. 6-౫౨
 ,, మార్గకాళిసాం. 1-౪౫
 ,, మార్గః. 4-3౩
 ,, మారుతశ్రార్థరంగై. 2-౧౨
 ,, మారుతస్య. 3-3౪
 ,, మార్గే. 3-2౨—4-2౩
 ,, మార్గేనివాసా. 5-౪౧
 ,, మహిష్టరీప్రనికంబకాంబిం. 6-౪౩
 ,, మ్హనపుష్పకహరి. 5-2౨
 మి
 ,, మితభాషిణాం. 1-2
 ము
 ,, ముక్తవలే. 2-౫౯
 ,, ముక్తవర్షా. 4-౧౫
 ,, ముక్తాఫలస్థూలకమాక. 6-౨౮
 ,, ముక్తాసారం. 4-౫౦
 ,, ముఖమారుతస్య. 5-౬౯
 ,, ముఖరశ్మంఖలకర్షణః. 5-2౨

- నా. ముఖ్య. 3-౨
క్రి. ముఖ్య. 1-౨౨
నా. ముదం. 3-౨౫
,, మునయః. 1-౫౫—3-౪౯
,, మునిః న్యాభిః. 1-౫౧
,, మునిభిః. 5-౮
,, మునివనశరుచ్చాయా. 3-౨౦
,, మునివృత్తిసాం. 1-
,, మునిః. 1-౫౮, ౯౪
,, మునిహోమధేనుః. 2-౨౬
,, మునిహోమధేనోః. 2-౮
,, మునేః. 2-౧౫, ౫౫
క్రి. ముంచ. 5-౬౬
,, ముముచే. 3-౨౦
నా. ముముక్షుః. 2-౪౨
క్రి. ముమోచ. 2-౧
నా. మురగమాదుతోద్ధూతం. 4-౫౫
,, ముచూర్తం. 5-౫౮
,, ముచూర్తే. 5-3౬
మూ
,, మూర్ధలి. 6-౬
క్రి. మూర్ధలి. 2-3౪
,, మూర్తం. 2-౬౯-6-౮3
,, మూర్తిం. 6-౨3
,, మూర్తి. 4-3౯

మృ

- ,, మృగంద్వంద్వేషు. 1-౪౦
,, మృగరాజకాటః. 6-3
,, మృగాధ్యాసేకకాద్యలాసి. 2-౧౭
,, మృగాధిరాజస్య. 2-౪౧
,, మృగీదాం. 5-౮
నా. మృగేంద్ర. 2-౪3
,, మృగేంద్రగామి. 2-3౦
,, మృగేంద్రస్య. 2-3౦
,, మృగేంద్రే. 2-౫౧

- నా. మృగే. 1-౫౦, ౫౦
,, మృద్ధాయ. 5-౬
,, మృత్పాత్ర కేహం. 6-౨౬
,, మృత్సురిభి, 3-3
,, మృదుతాం. 5-౫౫
,, మృదువ్రవ శిశ్నోరపుష్పశయ్యే 6-౫౦
,, మే. 1- , ౬ , ౬౧, ౬౪, ౭౧—
2-3౯, ౪౪, ౪౭, ౫౭, ౫౮—3-౫,
౬3—5-౧౦, ౧౧, ౨౦, ౨౧, ౨౪,
౫౬
,, మేఖలాయాః 6-౬3
,, మేఘముక్తం. 6-౮౫
,, మేఘైః. 4-౧౫
,, మేదిన్యాః. 4-౫౭
,, మేదిసి, 1-౬౫
,, మేదిసిం, 4-౪3
,, మేధ్యాం. 3-3౧
,, మేధ్యేన. 1-౮౪
క్రి. మేనే. 1-3౨—5-౬౨
నా. మేరుః. 1-౧౪

మో

- అ. మోచయతుం 2-౫౫
నా. మోహతో. 1-౨

మా

- ,, మానం. 1-౨౨
,, మాన్వి. 1-౧౯
,, మాలిష. 4-౮౫ [-౮౮
,, మాళిప్రశ్చ్యుతమకరందరేణుగౌరం. 4

య

- ,, యజ్ఞం. 4-౮౬
,, యజ్ఞసాం. 3-3౯
,, యజ్ఞవా. 1-౪౪
,, యజ్ఞా. 6-౪౬
,, యజ్ఞాయ. 1-౨౬

యల్.

45 యుగవ్యయతబాహుః.

నా. యల్. 2-౪౦, ౪3—3-౬౨, ౨౪
 అ. యల్. 5-౪౦, ౪౩—5-౪౦, ౪౩
 అ. యల్. 1-౨౨, ౬3, ౮౨—3-౪౦
 ,, యల్. 5-౪౦, ౪౩—6-౨౦
 నా. యల్. 2-౪౦
 క్రి. యల్. 5-౪౦
 ,, యల్. 5-౪౦
 నా. యల్. 6-౩2
 అ. యల్. 1-౨౮, 2౨—3-౨3, ౪౪
 ౬౬—4-౧౨—5-౬౨
 ,, యల్. 3-౧౦
 ,, యల్. 4-౧౦
 నా. యల్. 1-౬
 ,, యల్. 1-౬
 అ. యల్. 3-౬౨
 నా. యల్. 1-౬
 ,, యల్. 6-౧౪, ౮3
 అ. యల్. 6-౧౪
 నా. యల్. 6-౨౧
 ,, యల్. 3-౨౦
 ,, యల్. 5-౧౪
 అ. యల్. 4-౨—5-33
 ,, యల్. 3-౪౦
 ,, యల్. 3-౨౦—6-౪౬, ౪౬
 ,, యల్. 4-3౪
 ,, యల్. 1-౪౪
 ,, యల్. 6-౬౨
 ,, యల్. 6-౪౪
 క్రి. యల్. 2-౬౪
 ,, యల్. 4-౬౪

నా. యల్. 2-౧౬, ౧౭, 2౨—3-౨౪
 అ. యల్. 4-౨౮, 3౦, 3౪, ౪౪—5-౬౦
 ,, యల్. 4-౬౦
 ,, యల్. 2-౪౦
 ,, యల్. 5-౨౦
 ,, యల్. 4-౧౪
 ,, యల్. 1-2
 ,, యల్. 2-౨౨—2-౧౨, ౪౦, ౬౪—3-౪౮—4-౨౦, ౪౨, ౪౦—6-22
 ,, యల్. 2-౧౦
 ,, యల్. 3-౪౮
 ,, యల్. 2-3
 ,, యల్. 4-౮౦
 ,, యల్. 1-౬౦—6-౪౦, ౪౨, ౪౪, ౪౪, ౬౧, 2౨
 ,, యల్. 1-22
 ,, యల్. 6-2౪
 ,, యల్. 2-3౬—6-3౪, ౪౨, ౪౪, ౪౪, 2౨, 23, 2౪, 2౬, 2౮
 యా
 ,, యల్. 1-౮౬
 ,, యల్. 4-౨౪
 ,, యల్. 6-౪౪
 క్రి. యల్. 6-౪౪
 నా. యల్. 5-2౧
 ,, యల్. 1-౧౬
 క్రి. యల్. 3-౨౧
 అ. యల్. 5-౨౪, 2౧
 నా. యల్. 1-2౪
 క్రి. యల్. 6-3౦
 యు
 నా. యల్. 4-౮
 అ. యల్. 4-౧౪—5-౬౮
 నా. యల్. 3-3౪

- క్రి. యుజ్యతామ్. 3-౬౩
 నా. యుజ్యతామ్. 3-౩౨
 ,, యుజ్యతామ్. 3-౨౦
 నా. యుజ్యతామ్. 3-౩౫
 ,, యుజ్యతామ్. 3-౩౫
 ,, యుజ్యతామ్. 3-౩౫
 ,, యుజ్యతామ్. 6-౫౦

యూ

- ,, యూనా. 6-౩౫
 ,, యూని. 6-౨౦
 ,, యూనే. 3-౨౦
 ,, యూనా. 1-౪౪

యే

- ,, యేన. 5-౩౩, ౬౨—6-౪౦, ౬౨
 ,, యేన. 5-౨
 ,, యేన. 5-౨౨
 ,, యేన. 4-౨౩—5-౨

యో

- ,, యోన. 6-౬౫
 ,, యోన. 6-౨౯
 ,, యోన. 6-౩౨
 ,, యోన. 1-౪౬
 ,, యోన. 1-౨
 ,, యోన. 4-౪౨

యో

- ,, యోన. 3-౩౨
 ,, యోన. 6-౫౦
 ,, యోన. 1-౨
 ,, యోన. 5-౩౨

ర

- ,, రఘున. 4-౫౨—5-౩౯
 ,, రఘున. 4-౬౨
 ,, రఘున. 3-౪౨
 ,, రఘున. 6-౨౩
 ,, రఘున. 5-౬౩

- నా. రఘున. 3-౨౦, ౬౦—4-౩౨
 ,, రఘున. 6-౬
 ,, రఘున. 3-౩౨, ౩౪, ౪౩, ౫౯, ౬౦, ౬౬—3-౬, ౬౬—5-౨౬, ౨౮—6-౨౬
 ,, రఘున. 1-౯
 ,, రఘున. 3-౫౩, ౬౨—4-౨౦, ౪౯, ౭౭—5-౦౨, ౨౪—6-౬౨
 ,, రఘున. 4-౪౨
 ,, రఘున. 4-౫౫, ౨౫
 ,, రఘున. 1-౨౫
 ,, రఘున. 6-౩౩

- ,, రఘున. 5-౪౨
 ,, రఘున. 1-౪౨—4-౨౯—6-౦౩
 ,, రఘున. 4-౨౪
 ,, రఘున. 6-౨౯
 ,, రఘున. 6-౪
 ,, రఘున. 1-౬౫
 ,, రఘున. 6-౦౪
 ,, రఘున. 6-౦౪
 ,, రఘున. 6-౦౯
 ,, రఘున. 6-౨

- ,, రఘున. 1-౩౯
 ,, రఘున. 3-౪౨—5-౨౮
 ,, రఘున. 3-౪౨
 ,, రఘున. 4-౨౨
 ,, రఘున. 1-౫౪
 ,, రఘున. 4-౩౦

- ,, రఘున. 3-౨౪
 ,, రఘున. 2-౨౨
 ,, రఘున. 4-౨౫
 ,, రఘున. 6-౬౪
 ,, రఘున. 6-౩౫
 ,, రఘున. 2-౩౪

నా. రవిః. 1-౧౮

,, రవేః. 4-౪౯

,, రత్నము. 2-౨౮

,, రసజ్ఞః. 2-3౬

,, రసం. 1-౧౮

,, రసాః. 4-౬౬

,, రహసి. 3-3

క్రి. రక్ష. 2-౫౦

నా. రక్షణాత్. 1-౨౪

,, రక్ష్యం. 2-౪, ౫౬—2-౪౮

,, రక్షాపదేశాత్. 2-౮

,, రక్షిణాం. 3-3౯

,, రక్షితా. 3-౫౧

,, రక్షితాయాః. 2-౬౬

,, రక్షితః. 1-౨౭—3-౨౦

రా

,, రాజధానీం. 2-౭౦

,, రాజ్, 1-2౮, ౮౭—5-౧3

,, రాజన్యమమార. 3-౪౮

,, రాజన్యతీం. 6-౨౨

,, రాజన్యార్. 4-౮౭

,, రాజవరంపరాసు. 6-౫

,, రాజభిః. 4-2

,, రాజలక్ష్మీం. 2-2

,, రాజసుతాం. 6-౨౬

,, రాజసుతైః. 3-3౮

,, రాజనాంస్తైః. 5-2౫

,, రాజ్ఞః. 4-2౯

,, రాజ్యం. 2-౫౦—4-౧

,, రాజ్యలక్ష్మీం. 2-2

,, రాజా 1-౫౭—2-3, 3౨, ౬౧—

4-౧౨, 3౫—6-౨౧

,, రాజానః. 1-౨౭

,, రాజాంతరం. 6-౨౬

నా. రాజ్ఞా. 1-23—4-3౯

,, రాజ్ఞాం. 4-౨, ౮౫

,, రాజ్యాశ్రమమునిం. 1-౫౮

,, రాజ్య. 4-౧౦

,, రాజ్య. 1-౫౭—2-౭౫

,, రాజ్యం. 1-2౬

,, రాజేందుః. 1-౧౨

,, రాజ్యే. 2-౬౫—5-3౫

,, రాజ్య. 1-౫౮—4-౨

,, రాజ్యన. 2-౫3

,, రాత్రి. 5-౬౬—6-౨౨

,, రాత్రి. 5-౬౪—6-౬౭

,, రామవరశ్చధన్య. 6-౪౨

,, రామావరప్రాణవిహస్తయోధం. 5-౪౯

,, రామాయ. 4-౫౮

,, రామస్తోత్రానికి. 4-౫3

రి

,, రిపుమందిశేష. 6-౪౭

,, రిపుక్రియాం. 6-౫౫

,, రిక్తా. 4-౬౦—5-2౧

రు

,, రుచయే. 6-౪౪

,, రుచిః. 6-3౫

,, రుద్రానా. 2-౫౪

,, రుద్ధార్కం. 4-౮౨

రూ

,, రూఢః. 2-౫3

,, రూపం. 5-3౭

రే

,, రేఖాధ్వజకలకాతపత్రచిహ్నం. 4-౮౮

,, రేఖాధ్వజరాంభసేవ. 6-౧౮

,, రేఖామూర్తం. 1-౧౭

,, రేచితపుష్పపుష్పః. 6-౭

,, రేవాం. 6-౪౩

రో

నా. రోచనాగౌరవరీరయప్టిః. 6-౬౫

,, రోమాంచలక్ష్యేణ. 6-౮౧

రా

,, రారసిం. 3-3౧

ల

,, లగ్నకుంకుమకేసరాఁ. 4-౬౭

,, లఘుయ్యతా. 3-3౫

,, లజ్ఞాం. 2-౪౦—6-౮౦

,, లతా. 3-2

,, లతాప్రతానోద్భవంధితైః. 2-౮

,, లబ్ధపరధాగతయా. 5-2౦

,, లబ్ధప్రశమనస్వస్థం. 4-౧౪

,, లబ్ధం. 5-3౦

శ్రీ. లభ్యస్య. 5-3౪

నా. లంకాధిపతి. 6-౬౨

,, లంకేశ్వరేణ 6-౪౦

అ. లంఘయితుం. 3-౪౮

,, లంఘితం. 1-౪౭

శ్రీ. లంబయేత్. 6-2౫

నా. లలాటోదయం. 1-౮3

,, లలితాం. 6-3౭

,, లల్యై. 1-3౨

,, లల్యై. 5-౬౭—6-౫౮

,, లల్యై. 4-౨౭

లి

,, లిపి. 3-౨౮

,, లిప్యై. 5-౬౪

త్రి

,, లీలాశేలం. 4-౨౨

,, లీలారవిందం. 6-౧3

,, లీలాన్వితం. 5-౭౦

లే

శ్రీ. లేశ. 5-3౫—6-౬౬

నా. లేవ్యని. 5-౭3

లో

,, లోకపాలానుభావైః 2-2౫

,, లోకస్య. 4-౮—5-౧3

,, లోకః. 6-3౦

,, లోకాభ్యుదయాయ. 3-౧౪

,, లోకాంతరగీతకీర్తిం. 6-౪౫

,, లోకాంతరసుఖం. 1-౬౯

,, లోకాలోకః. 1-౬౮

,, లోకేన. 5-౪

,, లోకేశ. 3-౬౬

,, లోచనాభ్యాం. 2-౧౯

,, లోచనే. 3-౪౧—4-౧3

,, లోధ్యద్దుమం. 2-౨౯

,, లోధ్యపాండునా. 3-౨

,, లోభాత్. 1-3

వ

అ. వ. ౪౨

,, వక్త్రం. 6-2౦, ౮౧

నా. వక్త్రాష్టకా. 5-23

,, వచః. 2-౪౧, ౪3, ౬౧—3-౪2

,, వజ్రపాణి. 2-౪౨

,, వజ్రభిన్నం. 5-3౦

,, వజ్రం. 2-౪౨

,, వజ్రసముత్క్లిష్టే. 1-౪

,, వత్స. 2-౬౧

,, వత్సతరః 3-3౨

,, వత్సలత్వాత్. 5-౮

,, వత్సస్య. 2-౬౬

,, వత్సహతావశేషం. 2-౬౯

,, వత్సలోకప్రవర్తనా. 1-౮౪

,, వత్సోక్తుకా. 2-౨౨

,, వదతాం. 1-౫౯

,, వదాన్యాంశరం. 5-౨౪

నా. వధాయ. 2-30

,, వధ్యాం. 1-౬౫

,, వధూః. 1-౮౦—6-౮౨

,, వనజాక్ష. 5-23

,, వనద్విపానాం. 2-౨౮

,, వనదేవతాభిః. 2-౧౨

,, వనం. 2-౧౪

,, వనరాజివల్లలం. 3-3

,, వన్యద్విశేన. 2-32

,, వన్యం. 5-౯

,, వన్యవృత్తిః. 1-౮౮

,, వన్యః. 5-౪3, ౫౦

,, వనాల్. 1-౮౨—5-౧౧

,, వనాని. 2-౧2

,, వనాంతరాల్. 1-౪౯

,, వనాంతాల్. 2-౧౯

,, వనాంతే. 2-౫౮

,, వనాయ. 2-౧

,, వనాయుదేశ్యాః. 5-23

,, వన్యాక్. 2-౮

,, వన్యానాం. 1-౪౫

,, వన్యాం. 1-౯౪

,, వనితా. 2-౧౯

,, వన్యే. 6-2

,, వన్యేకరానేకవదర్శనేన. 5-౪2

,, వన్యేకగాః. 5-౪౧

,, వప్రక్రియాం. 5-౪౪

,, వపుర్హిమ్నా. 5-౫౫

,, వపుషః. 2-౧౮

,, వపుః. 2-౧౧-౪2—3-3౨-5-౫౧

,, వపుఃప్రకర్షాల్. 3-3౪

,, వపుఃప్రకర్షేణ. 3-౫౨

,, వంగాక్. 4-3౬

,, వందిపుత్తైః. 5-2౫

,, వందిభిః. 6-౮

,, వందిష. 4-౬

క్రి. పంచే. 1-౧

నా. పంధ్యం. 1-2౦

,, పంశస్య. 2-౬౪

,, పంశః. 1-౨, ౪

,, పంశ్యాః. 1-౬౬, ౬2

,, పంశే. 1-౪

,, పయసా. 6-2౯

,, పయసాం. 2-౯

,, పయః. 2-౪2

,, పయోవృద్ధాః. 4-౨2

,, పరశంతుఃపయః. 5-౧, ౧౨

,, పరం. 2-౬3

,, పరః. 1-౫౯

,, పర్వనః. 1-౧2

,, పర్వని. 2-౨౦

,, పర్వయక్. 4-2౧

,, పర్వభిః. 4-౫౬

,, పర్వాశ్రమాణాం. 5-౧౯

,, పర్వికరోమంథం. 1-౫౨

,, పర్వీ. 5-౧౯

,, పరేణ. 5-౨3

,, పరేణ్యః. 6-౮౪

,, పరేణ్యేన. 5-౨౪

,, పల్లునా. 5-౬౮

క్రి. పపుః. 3-౧౪

,, పప్తే. 3-౬

నా. పశి. 2-2౦

,, పసలిం. 6-22

,, పసక్. 5-౨౫—6-3౪

,, పసిష్ఠధేనుః. 2-౬2—3, ౪౦

,, పసిష్ఠధేనోః. 2-౧౯

,, పసిష్ఠమంత్రోక్షణప్రభావాల్. 5-౨2

,, పసిష్ఠ్య. 1-3౫

,, పసిష్ఠః. 2-2౦

,, పసిష్టేన. 2-౬౯

నా. వసుధాధిపతి. 1-3౨

,, వసుంధరా. 4-౭

,, వస్తు. 5-౧౮

,, వస్తువు. 3-౫

,, వస్తువిహితా. 3-౨౯

,, వసి. 5-౬, 2, ౯

,, వస్తినిష్ఠాశ్రయం. 2-౭౫

,, వస్తిం. 3-౫౮

,, వస్తి. 4-౨౫

,, వత్సప్థలవ్యాపిరుచిం. 6-౪౯

,, వత్ససి. 3-౬౧

,, లక్షి. 4-౧౦

క్రి. వత్సే. 1-౯

నా. వ్యక్తివిక్రమం. 4-౭౮

క్రి. వ్యక్తిభంధం. 3-౧౯

,, వ్యక్తిగాల్. 6-౫౨

నా. వ్యతిలంఘిని. 6-౧౯

,, వ్యతికకాలి. 5-౧౪

క్రి. వ్యతియాయ. 6-౬౭

,, వ్యతియాయ. 1-౧౭—2-౨౫

నా. వ్యథాం. 3-౬౧

క్రి. వ్యథత్త. 3-౧౦

,, వ్యవక్తి. 5-౧౬

నా. వ్యయం. 5-౫

క్రి. వ్యయచల్. 6-౫

ప్ర

నా. ప్రతిరో. 1-౪౬

క్రి. ప్రకాశ. 4-౮౨

నా. ప్రకం. 2-౨౫

,, ప్రకాయ. 2-౪

వా

అ. వా. 1-౪, ౧౦—2-౫౩—5-౧౦

౧౮, ౭౧—6-౬౮

నా. వాక్యం. 6-౭౦

,, వాక్యప్రతిపత్తయే. 1-౧

అ. వాగ్దావివ. 1-౧

నా. వాగ్వి. 5-౬౫

,, వాగ్. 5-౫౨

,, వాక్యయం. 3-౨౮

,, వాచం. 1-౫౯—2-౫౨—౫-౩౨

,, వాచా. 2-౬౮—5-౫

,, వాచిని. 4-౬౭

,, వాచినిరాజనావిధా. 4-౨౫

,, వాచిభి. 6-౩౩, 3-౪౩

,, వాచినినాం. 6-౭౫

,, వాతః. 6-౭౫

,, వాతై. 1-౩౮

,, వాదినః. 1-౮౨

,, వాం. 6-౬౫

,, వామనః. 1-౩

,, వామం. 6-౧౬

,, వామేతరః. 2-౩౧—6-౬౮

,, వాయుదీ. 5-౬

,, వాయునా. 3-౩౭

,, వారయోషితాం. 3-౧౯

,, వార్తం. 5-౧౩

,, వార్ధకే. 1-౮

,, వార్ధ్యర్థభాగం. 5-౪౫

,, వారిముచాం. 4-౮౬

,, వారివిహారకాలే. 6-౪౮

,, వారిష. 4-౧౯

,, వార్షికం. 4-౧౬

,, వాసవైర్వలా. 5-౫

,, వాసవః. 3-౫౮, ౬౩

,, వాసిరోత్సంగః. 4-౭౪

,, వాహనాం. 4-౫౬

,, వాహి. 5-౭౩

క్రి. వ్యావక్తి. 4-౧౫

,, వ్యాపారయామాన. 6-౧౯

నా. వ్యాపారికః. 2-౩౮

,, వ్యావృత్తి. 1-౨౭

వి

నా. వికసత్కాశచామరః. 4-౧౭

,, విక్రమం. 4-౨౨

క్రి. విగణయ. 1-౮౭

నా. విగతనిద్రః. 5-౭౫

క్రి. విచచార. 2-౮

నా. విచక్షణః. 5-౧౯

,, విచారమూఢః. 2-౪౭

అ. విచింత్య. 5-౪౦

నా. విచేయతారక. 3-౨

క్రి. విజఘ్న. 5-౨౭

నా. విజయశ్రమం. 4-౬౫

,, విజయః. 5-౫౭

క్రి. విజహతి. 5-౬౭

నా. విజ్ఞాతః. 4-౭౯

,, విజ్ఞాపితః. 1-౭౩—5-౨౦

,, విజ్ఞాపితా. 2-౬౭

,, విజిగీషానాం. 1-౭

,, విజిగీషాః. 4-౪౬

,, విజితారిపురః. 1-౫౯

క్రి. విడంబయామాస. 4-౧౭

నా. విడంబిలేశ్వరః. 3-౫౨

,, వితథప్రయత్నః. 2-౪౨

,, వితన్యద్విః. 1-౪౧

,, విత్తన్య. 5-౨౧

,, వితానం. 6-౮౬

,, విత్తీరం. 6-౭౭

క్రి. విదధే. 1-౩౯

నా. విదర్భరాజావరణా. 6-౫౮

,, విదర్భరాజావరణాం. 6-౮౪

,, విదర్భాధిపతేః. 6-౬౬

,, విదర్భాధిపరాజధానీం. 5-౪౦

,, విదర్భా. 5-౬౦

,, విద్యు. 5-౧౮

,, విద్యాధరహస్తముక్తా. 2-౬౦

నా. విద్యానాం. 1-౨౩

,, విద్యాపరిసంఖ్యయా. 5-౨౧

,, విద్యాం. 1-౮౮

,, విద్యాః. 3-౩౦

అ. విదిత్వా. 3-౪౩

నా. విద్విషః. 3-౬౦

క్రి. విదుః. 3-౪౯

నా. విద్యుతా. 6-౫

,, విద్యుజైరావతే. 1-౩౬

,, విధయే. 1-౩౪

,, విధమాత్రః. 5-౫౦

,, విధాతః. 1-౭౦

,, విధాతారం. 1-౩౫

,, విధాతుః. 5-౧౧, ౩౭

,, విధానాతిశయే. 6-౧౧

అ. విధాయ. 2-౩౮—6-౩౭

నా. విధిజ్ఞః. 5-౩

,, విధిన్. 2-౧౬—3-౬౫

,, విధిం. 2-౨౩—5-౭౬

అ. విధిపత్. 1-౬౨-3-౨౯—5-౩,

3౮—6-౬౩

నా. విధిః. 3-౪౫

క్రి. విధి. 1-౭౯

,, విధీయతాం. 3-౬౬

నా. విధేః. 1-౫౬

,, విషయప్రధానైః. 6-౭౯

క్రి. విషయంతే. 4-౬౫

నా. విషయాత్. 3-౩౪

,, విషయాదానాత్. 1-౨౪

అ. వినా. 1-౨౩—2-౧౪—6-౨౮

,, వినాశ్య. 2-౫౬

నా. వినీద్రః. 5-౬౬

క్రి. వినీన్యః. 3-౨౯

నా. వినీశ్వపద్మక్రపరంపరణ. 6-౪౦

,, వినీకనాగః. 6-౨౭

,, వినీతాధ్వశ్రమా. 4-౬౭

అ. వినియ. 5-౧౦

నా. వివేకా. 6-3౯

అ. వివేకుం. 2-౪౯

నా. వివేక్. 2-౮

క్రి. వివేదయతి. 5-౬౭

నా. వివరీకవృత్తి. 2-౫౩

,, వివశ్చిత్తి. 3-౨౯

,, వివక్షభావే. 3-౬౭

క్రి. విపాటయామాన. 6-౧౭

నా. విపినాని. 4-3౧

,, విభక్తం. 3-౨౪

,, విభక్తి. 6-౫

,, విభక్తా. 5-౬౬

,, విభాతవాయుః. 5-౬౯

క్రి. విభాతి. 6-3౨

,, విభాతి. 5-౭౨

నా. విభావనుః. 3-3౭

,, విభూతయః. 4-౧౯

,, విభూతిం. 6-౭౬

,, వింధ్యశ్చ. 6-౬౧

,, విముఖాః. 5-౪౮

,, విరదితవాగ్మిః. 5-౭౫

,, విరతే. 2-౫౧

,, విరతోత్పవా. 4-౭౮

క్రి. విరరాజ. 2-౨౦

నా. విరళభక్తిః. 5-౭౪

,, విరాజై. 2-౯

,, విరూపి. 6-౪౬

అ. విలంఘ్య. 3-౪

నా. విలంఘితాధ్య. 5-౪౨

,, విలంఘితాధోరణిప్రయత్నాః.
5-౪౮

,, విలంఘితవృత్తి. 1-33

,, విలాసీవిప్రమదంతవత్తం. 6-౧౭
క్రి. 6-౧౪

క్రి. విలలేఖ. 6-౧౫

,, విలోకయ. 6-౫౯

నా. విలోకయంత్యుః. 2-౧౧

,, వివర్ణభావం. 6-౬౭

క్రి. వివపుః. 6-౮౫

నా. విక్షుపః. 2-౪౩

,, వివాహదీక్షాం. 3-33

,, వివిధాః. 6-౧౨

క్రి. వివిశః. 4-౭౦

నా. వివృత్తప్రకళిన్నహరః. 6-౧౬

,, వివృద్ధమత్సరః. 3-౬౦

క్రి. వివేక. 6-౧౦

నా. విశదప్రభే. 4-౧౦

,, విశంకై. 2-౧౧

క్రి. విశక్రముః. 4-౭౪

నా. విశ్వజితం. 4-౮౬

,, విశ్వజితః. 6-౭౬

,, విశ్వజితి. 5-౧

,, విశాంబలిం. 1-౯౩

,, విశాంబలిః. 3-౬౬-5-3

,, విశాలం. 2-౨౧

,, విశాలవక్షస్థలంబయా. 6-౮౪

,, విశాలవక్షాః. 6-3౨

,, విశాలే. 4-౧౩

,, విశ్రాంతాత్. 2-౫౪

క్రి. విశ్రామయ. 1-౫౪

నా. విశ్రామయక్. 4-౮౫

,, విశిష్టేన. 5-౫౦

,, విశ్చిత్తి. 1-౧౦

,, విశేషదృశ్యం. 6-3౧

,, విశేష. 2-౧౪

,, విషయవ్యావృత్తాత్. 3-౭౦

,, విషయైషిణం. 1-౮

,, విషయై. 1-౨౩

అ. విషహ్య. 4-౪౧

నా. విష్వరభాజం. 5-3

,, విహదలు ప్రర విపత్తి. 3-౪౦

,, విహదః. 5-౧౪

క్రి. విషేహితే. 4-౪౯

,, విసర్జయత్. 3-౨౦

నా. విసర్పద్ధిః. 4-౫౩

,, విసర్గాయ. 4-౮౬

క్రి. విసర్జ. 1-౯౩

నా. విస్తంభాయ. 1-౫౧

,, విస్తస్తం. 6-౧౪

,, విసారిణా. 3-౧౫

,, విస్తాయయత్. 2-౩౩

,, విస్తేతం. 2-౩౩, ౬౨—3-౪౦

ఆ. విస్తీర్ణ 3-2

క్రి. విస్పృజ్యతాం. 2-౪౫

నా. విస్పృష్టపార్శ్వముచరస్య. 2-౯

,, విస్పృష్టం. 6-౪౯

,, విస్పృష్టి. 5-౩౯

,, విసోధం. 3-౬౩

,, విహతా. 2-౫౫

,, విహంగానాం. 1-౫౧

ఆ. విహంతుం. 2-౫౮

క్రి. విహర. 6-౫౭

ఆ. విహర్తుం. 6-౩౫

,, విహస్య. 2-౪౬

,, విహాయ. 2-౪౦—6-౭౩—6-2

నా. విహారృపథే. 6-౭౫

ఏ

,, ఏదివిహితీకీతలం. 1-౪౩

,, ఏకహిరణ్మయత్వాత్. 5-౨

,, ఏర. 5-౭౧

,, ఏర్యం. 4-౬౯—5-౩౭

,, ఏర్యాతిశయేన. 3-౬౨

వూ

,, వూహితీరస్య. 1-౧౩

వృ

క్రి. వృణీత. 6-౬౮

,, వృణీష్య. 2-౬౩—6-౭౯

నా. వృత్తచాలః. 3-౨౮

,, వృత్తః. 2-౫౮

,, వృత్తహః. 3-౬౨

,, వృత్తాంతం. 3-౬౬

,, వృత్తిం. 4-౩౫

,, వృత్తే. 5-౩౩

నా. వృద్ధశ్చ్యం. 1-౨౩

ఆ. వృధా. 2-౩౪—5-౫౬

నా. వృద్ధిం. 3-౨౨

,, వృద్ధే. 5-౧౬

,, వృద్ధాత్. 5-౬౯

,, వృషభధ్వజేన. 2-౩౬

,, వృషం. 2-౩౫

,, వృషస్కంధః. 1-౧౩

,, వృష్ట్యై. 2-౧౪

,, వృష్టిం. 5-౨౯

,, వృష్టిః. 1-౬౨

,, వృక్షాంతరం. 6-౬౯

వే

నా. వేత్తగ్రహణే. 6-౨౬

,, వేత్తభృత్. 6-౮౨

క్రి. వేద. 2-౪౩—6-౩౦

నా. వేదవిదాం. 5-౨౩

,, వేదాః. 1-౨౯

,, వేదాకటేన. 4-౪౪

,, వేదావప్రవలయాం. 1-౩౦

వై

,, వైజయంతీ. 6-౮

,, వైశనీం. 5-౩౫

,, వైదర్భవిద్ధిప్తం. 6-౩

,, వైదర్భం. 5-౬౨

,, వైమానికానాం. 6-౧

నా. వైవస్వతి. 1-౧౧

వా

,, వ్యోమ. 4-౨౯

,, వ్యోమదరం. 5-౫౧

,, శకలాని. 2-౪౬

,, శక్యం. 2-౫౬

,, శక్యః. 2-౪౯. ౫౪

,, శక్రం. 1-2౫—3-3౯—4-౪౦

,, శక్రస్య. 3-౫౬

,, శక్రః. 3-3౯

,, శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయః. 6-2౪

,, శక్తిమత్వాత్. 4-౭౧

,, శక్తిః. 3-౧౩

,, శక్తిః. 4-౨౪

,, శక్తి. 1-౨౨

,, శక్యః. 6-౨౩

,, శబీబత్రవిశేషకాంతే. 3-౫౫

,, శబీబురందకా. 3-౨౩

,, శబీనమా. 3-౧౩

,, శతక్రమం. 3-౪౯

,, శతక్రమావయవః. 3-3౮

,, శతం 3-3౮

,, శక్యవిలాసినినాం. 6-౨౮

,, శక్తిః. 3-౪౩

,, శక్తిః. 2-౫౩—3-౪౯—4-3౦

,, శంకనీయాం. 4-౪౫

క్రి. శంసతి. 3-౫

నా. శంసతే. 3-౧౬

,, శంశా. 5-౪౪

,, శమితపరావయవ్యభీకా. 4-౮౭

,, శమాం. 3-౯

,, శయ్యాం. 5-౬౬. ౭౨

,, శయ్యాత్తరచ్చదవిమర్షకాంగురంగం. 5-౬౫

శత్రుభృతాం.

నా. శరణస్తనా. 3-౨౩

,, శరణం. 4-౬౪

,, శరణ్యః. 2-3౦—6-౨౧

,, శరణోష్ఠభానాం. 6-౨౧

,, శరణ్. 4-౧౪. ౨౬

,, శరత్ప్రమృష్టాంబుధరోచరోధః. 6-౪౪

,, శరణ్వం. 5-౧౭

,, శరం. 2-౨౦

,, శర్మణే. 1-౬౯

,, శర్వరీ. 3-౨

,, శరావనశ్యాం. 3-౫౯

,, శరావనం. 3-౫౨

,, శరాః. 1-౬౧

,, శరీరమాప్రేణ. 5-౧౫

,, శరీరయోగజ్ఞః. 3-౨౬

,, శరీరరక్షా. 2-౨

,, శరీరవృత్తిం. 2-౪౫

,, శరీరసాదాత్. 3-౨

,, శరీరసినిసాధనం. 5-౯

,, శరీరావయవైః. 3-౨౨

,, శరేణ. 3-౫౬

,, శరైః. 4-౬౬. ౭౮

క్రి. శశంస. 2-౬౮—4-2౨

,, శశంసుః. 4-2౬—5-౨౯

అ. శశ్వత్. 1-౮౮—2-౪౮—4-2౦—5-౫—6-౬౪

క్రి. శశాక. 3-౫౮—6-౮౧

,, శశాప. 1-2౭

నా. శశాంకార్ధముఖేన. 3-౫౯

క్రి. శశామ. 2-౧౪

,, శశాన. 1-3౦

నా. శశినం. 1-౮౩—6-౮౫

,, శశినా. 3-౨

,, శశిప్రభం. 3-౧౬

,, శశి. 6-౪౪

,, శత్రుభృతాం. 3-౪౦

శ్రుతం.

నా. శ్రుతం. 3-గిం

,, శ్రుతస్వరహరనిష్ఠుతే. 3-౬౨

,, శ్రుతే. 2-౪౦

,, శ్రుతే. 4-౬౩

,, శ్రుతే. 2-౧౬

,, శ్రుతచ్ఛిద్రాం. 5-౬

,, శ్రుతే. 2-3౪

,, శ్రుతే. 3-3౨

,, శ్రుతకటు. 6-౮౫

,, శ్రుతం. 5-౬౬

,, శ్రుతం. 4-౪౨

,, శ్రుతే. 1-౭౮

,, శ్రుతాత్. 5-౫౬

,, శ్రుతం. 5-గిం—6-౪౬

,, శ్రుతకూడితవిజ్ఞేయప్రతియోధే. 4-౬౨

,, శ్రుతగోష్ఠ్యం. 4-౨౦

,, శ్రుతనకయా. 6-౮౧

,, శ్రుతవి. 4-౭౫

,, శ్రుతనవహరిగా. 3-౬౮

,, శ్రుతదృష్టం. 5-౭౬

,, శ్రుతయే. 1-౬౨—5-౧౧

,, శ్రుతే. 4-౧౩

,, శ్రుతే. 1-౧౬

,, శ్రుతమాయమానాని. 2-౧౭

,, శ్రుతమికా. 1-౧౦

,, శ్రుతే. 1-౬౬

,, శ్రుతవాహనం. 1-౪౮

,, శ్రుతకృతం. 5-౧౬

,, శ్రుతకృతం. 6-౭౧

,, శ్రుతకృతసంబంధం. 5-౪౦

,, శ్రుతకృతనిర్వయం. 1-౬౨

55

శ్రుతిం.

నా. శ్రుతిం. 1-3౬

,, శ్రుతిం. 6-౪౨

,, శ్రుతిం. 2-౪౧

నా. శ్రుతకరంగానిలకంపితాను. 6-3౫

,, శ్రుతిం. 4-౬౩

,, శ్రుతకలాని. 6-౫౧

,, శ్రుతవర్ష. 4-౪౦

,, శ్రుతవిభం. 6-౩

,, శ్రుతిముఖం. 4-౫౭

,, శ్రుతాచ్ఛయం. 2-౫౧

,, శ్రుతాచ్ఛయం. 2-3౪

,, శ్రుతిం. 1-౬౦

,, శ్రుతాని. 5-౭

,, శ్రుతియే. 3-౭౦

నా. శ్రుతి. 1-౨౮

,, శ్రుతిం. 5-౧౮

,, శ్రుతిం. 1-౬౨

,, శ్రుతిం. 3-౮—4-౪౩

,, శ్రుతిం. 6-౪౧

,, శ్రుతిం. 6-౫

,, శ్రుతిం. 5-౪౨

,, శ్రుతి. 3-3౬—5-3౮—6-౨౬

,, శ్రుతిం. 5-౨౪

,, శ్రుతివ్యపాయం. 3-౩

,, శ్రుతిం. 1-౮౧

,, శ్రుతిం. 3-౪౬

,, శ్రుతిపాత్రి. 4-౨౬

,, శ్రుతిపంక్తి. 1-౬౬

,, శ్రుతిపేషయా. 1-౪౬

,, శ్రుతిపాతకరాయ. 3-౧౬

,, శ్రుతిపాతకరాయ. 6-౪౫

,, శ్రుతిం. 1-౮౫

నా. శుద్ధిమత్తరః. 1-౧౨

,, శుద్ధిమతీ. 1-౧౨

,, శుద్ధశంసి. 3-౧౪

,, శుభ్రం. 2-౬౯

,, శుభ్రే. 3-౨౨

శ్రీ. శ్రావ. 2-౧౨

,, శ్రావ. 2-3౨

నా. శ్రుతనిష్కాయస్య. 5-౨౨

,, శ్రుతప్రకాశం. 5-౨

,, శ్రుతప్రభావా. 3-౪౦

,, శ్రుతపారదృశ్యా. 5-౨౪

,, శ్రుతవా. 5-౫౦

,, శ్రుతవృత్తవంశా. 6-౨౦

,, శ్రుతస్య. 3-౨౧

,, శ్రుతః. 1-2౮

,, శ్రుతే. 2-౨

,, శ్రుతౌ. 1-౨2

శూ

,, శూరసేనాధిపతిం. 6-౪౫

,, శూలభృతా. 2-3౮

,, శృంగుంతౌ. 1-3౯

శ్రీ. శృంగులి. 3-౬౬

నా. శృంగం. 5-3౦

,, శృంగాంతరం. 2-౨౧

,, శృంగారచేష్టా. 6-౧౨

శ్లో

,, శేషం. 2-౬౬

,, శేషః. 2-౪

,, శేషా. 4-౬౪

,, శ్రేణిబంధాత్. 1-౪౧

,, శ్రేయః. 1-2౯

,, శ్రేయాంసి. 5-3౪

నా. శ్రేయరోమాంశం. 1-౮౩

,, శ్రేత్యం. 5-౫౪

,, శ్రైలం. 4-2౧

,, శ్రైలేయగంధీని. 6-౫౧

,, శ్రేణోపమః. 5-౪౬

,, శ్రేతా. 4-౫౧

,, శ్రేవలమంజరీగాం. 5-౪౬

,, శ్రేవే. 1-౮

శ్లో

,, శోణితపారణా. 2-3౯

,, శ్రోతాభిరామధ్వనినా. 2-2౨

ఆ. శ్రోతుం. 1-౧౦

ష

నా. షట్పదాభి. 6-౬౯

,, షడ్జనంవాదినీ. 1-3౯

,, షడ్విధం. 4-౨౬

,, షష్ఠాంశం. 2-౬౬

స

,, సకాశం. 5-3౫

,, సకాశాత్. 5-౨౪

,, సక్తాంగులి. 2-3౧

,, సకాస్తుభం. 6-౪౯

,, సఖ్యం. 5-౬౦

,, సఖ్యాం. 6-౮౨

,, సఖే. 6-౮౨

,, సఖేజనోద్విషణికాముదీముఖం. 3-౧

,, సఖే. 5-౫2

,, సగరస్య. 3-౫౦

,, సచివసఖః. 4-౮2

,, సచివేషు. 1-3౪

,, సత్. 4-౧౦

,, సత్పతిం. 3-౧౩

,, సత్వవతా. 5-౫౬

,, సతాం. 2-౧౬—3-౪౧—4-౮౬

నా. సత్యాం. 1-౯౪
 ,, సత్యాయ. 1-౭
 ,, సత్రాంతే. 4-౮౭
 ,, సత్వేషు. 2-౧౪
 ,, సత్వేః. 6-౪౬
 ,, సదశనార్చి. 5-౭౦
 ,, సదశ్యభూయిష్టాః. 4-౭౦
 ,, సదసద్వ్యక్తిహేతవః. 1-౧౦
 ,, సద్దనీ. 3-౧౯—6-౫౬
 ఆ. సద్యః. 2-౫౯—5-౬౮
 నా. సద్యత్సలః. 2-౬౯
 ఆ. సదా 3-౪౪, ౪౫
 నా. సదారణ్య. 2-౨౩
 ,, సద్విపా. 1-౬౫
 ,, సద్విశం. 6-౭౮
 ,, సద్విశాగమః. 1-౧౫
 ,, సద్విశారంభః. 1-౧౫
 ,, సద్విశి. 3-౧౦
 ,, సదోగతః. 3-౬౬
 ,, సదోగృహం. 3-౬౭
 ,, సత్. 1-౯—2-౬౧—5-౧౬
 ,, సన్నద్ధమనోజ్ఞవల్లవా. 3-౭
 ,, సన్నంగభస్మాతః. 4-౪౧
 ,, సన్నంగశోదగ్రతరప్రభావః. 2-౭౧
 ,, సన్యప్తచిహ్నం. 2-౭
 ,, సన్యస్తశత్రుః. 2-౫౯
 ,, ససిర్ రోద్ధారః. 6-౬౦
 ,, సన్నికర్షం. 6-౨౦
 ,, సన్నికృప్తః. 6-౫౬
 ,, సన్నివిష్టా. 6-౪౭
 ,, సవత్నీ. 6-౬౩
 ,, సవత్నీక. 1-౮౧
 ,, సవది. 3-౪౦—5-౭౫
 ,, సవర్యాం 2-౨౨.
 ,, సవర్యావిధిభావనేన. 5-౨౨
 ,, సవరిగ్రహః. 1-౯౨

నా. సప్త. 2-౨౫
 ,, సప్తచ్ఛదక్షిణీకృతనాహం. 5-౪౮
 ఆ. సప్తధా. 4-౨౩
 నా. సప్తపర్ణానాం. 4-౨౩
 ,, సప్తమ 1-౬౦
 ,, సప్తదాః. 4-౩
 ,, సప్తసవాః. 1-౨౨
 ,, సప్తార్యాయ. 1-౫౫
 ,, సప్తాః. 1-౫౫
 ,, సంక్రమితం. 5-౧౦
 ,, సంగతయోః. 2-౫౮
 ,, సంగరం. 5-౨౬
 ,, సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రభామః. 6-౩౮
 ,, సంగ్రామః. 4-౬౨
 ,, సంఘట్టయన్. 6-౭౩
 ,, సంచారశ్రుతాని. 2-౧౫
 ,, సంచారిణీ. 6-౬౭
 ,, సంచారిణే. 6-౮
 ,, సంచితం. 4-౫౦
 శ్రీ. సంజనార. 4-౧౬
 నా. సంకతి. 1-౬౯
 ,, సంకతిస్తంభకారణం. 1-౭౪
 ,, సంకలే. 3-౧, ౫౦.
 ,, సంకః. 1-౧౦
 ,, సంతానకామాయ. 2-౬౫
 ,, సంతానార్థాయ. 1-౩౪
 శ్రీ. సంకు. 6-౨౨
 నా. సందేశవారాత్. 3-౬౬
 ఆ. సంధాయ. 6-౬౨
 నా. సంధ్యా. 1-౮౩—2-౨౦
 ,, సంపదః. 1-౬౪
 ,, సంపద్వినిమయేన. 1-౨౬
 ఆ. సంప్రతి. 5-౨౨
 నా. సంప్రసీక. 5-౩౨
 ,, సంభృక్. 1-౧

నా. ప్రవేశ. 6-౨౫

,, ప్రసా. 4-౫౧

,, ప్రంబ. 5-౧౫

,, ప్రంబోమా. 5-౨౨

,, ప్రబం. 4-౨౯

,, ప్రబంధ. 4-౬౦

,, ప్రవృత్త. 2-౮౯

అ. ప్ర. 3-౧౫—4-౬౫

నా. ప్రయోగ. 5-౧౦

,, ప్రయోగ. 1-౬౦

,, ప్రయోగ. 4-౨౯

,, ప్రజా. 6-౮౪

,, ప్రజ్ఞ. 1-౯౩

,, ప్రస్తావన. 4-౫౨

,, ప్రకటన. 5-౨౪

అ. ప్రక. 3-౫౮

నా. ప్రవేశ. 2-౩౨

,, ప్రదేశ. 2-౫౯

,, ప్రదేశ. 2-౫౫

,, ప్రదేశ. 1-౬౬

,, ప్రదేశ. 3-౫౫

,, ప్రదేశ. 1-౪౩

,, ప్రదేశ. 1-౬౨

,, ప్రదేశ. 5-౬౬

,, ప్రదేశ. 4-౮౨

,, ప్రదేశ. 6-౪౧

,, ప్రదేశ. 1-౩౪

,, ప్రదేశ. 2-౧౨—4-౫౦

,, ప్రదేశ. 3-౨౨

అ. ప్రయం. 1-౨౦—2-౫౬—3-౨౦,

౪౫—4-౫—5-౨౧

[౬౪]

నా. ప్రయం. 5-౨౬

,, ప్రయం. 5-౨౬

,, ప్రయం. 5-౩౯

,, ప్రయం. 3-౨౨

నా. ప్రయం. 3-౫౧

,, ప్రయం. 3-౨౨

,, ప్రయం. 2-౫౫

,, ప్రయం. 6-౧౯

,, ప్రయం. 2-౨౦

,, ప్రయం. 5-౧౦

,, ప్రయం. 2-౪౮

,, ప్రయం. 5-౩౯—6-౬౬

,, ప్రయం. 2-౬౪

,, నా. 1-౨౨, ౮౦, ౮౧—2-౧౬

౨౦, ౨౨, ౨౬, ౫౫, ౬౫—౫-౨౪,

౬౨, ౭౩—4-౩౦—5-౫౪—6-

౨౬, ౩౦, ౩౬, ౫౫, ౭౨, ౮౧, ౮౩.

సా

అ. సా. ౬—౫౨

నా. సా. 5-౩౧

,, సా. 6-౫౨

,, సా. 1-౨

,, సా. 3-౯

,, సా. 6-౧౪

,, సా. 6-౫౩

అ. సా. 5-౨౫

నా. సా. 1-౨౬

,, సా. 2-౬౨

,, సా. 1-౬౪

,, సా. 2-౨౯

,, సా. 5-౩౮

,, సా. 6-౫౫

,, సా. 2-౨౩

,, సా. 6-౩౩

,, సా. 5-౨౮

,, సా. 4-౫

,, సా. 2-౩౧

,, సా. 3-౫౩, ౫౫

అ. సా. 1-౪౮, ౯౮

- స. సాయంతనస్య. 1-గీ
- స. సారథ్యం. 2-౨౩
- స. సారథివా. 3-౩౭ — 1-౭౮
- స. సారవత్తయా. 3-౬౩
- స. సారస్వతి. 1-౪౦
- స. సారస్వ. 4-౭౯
- స. సారస్వ. 1-౮౯
- స. సార్థం. 1-౬౯
- స. సాయనిర్యాసగంధిభిః. 1-౩౮
- స. సాలప్రాంతః. 1-౧౩
- స. సాయతపాత్రహస్తా. 2-౨౧
- స. సాక్షాత్. 2-౧౬
- స. సాతుం. 2-గీ
- స. సానే. 5-౧౬
- స. సావరణంగమావాం. 2-౪౪
- స. సాక్షాత్. 2-౩౪, ౫౫ — 5-గీ
- స. స్యాత్. 5-౩౭
- స. స్వాభావికం. 5-౬౯
- స. స్వాం. 2-౯౧, ౭౦ — 6-౭౩
- స. స్వాస్థ్యపవత్తిం. 5-౧౨
- స. స్వాహాయా. 1-గీ

సి

- స. సిక్తమ్. 1-౭౦ — 3-౩
- స. సితాతపవారణం. 3-౭౦
- స. సిద్ధయః. 1-౭౨
- స. సిద్ధాశ్రమం. 6-౪౬
- స. సిద్ధిం. 1-౮౭
- స. సింధుతీరవివేక్షనైః. 4-౬౭
- స. సింధురనూత్. 4-౩౫
- స. సింహత్వం. 2-౩౮
- స. సింహానిపాతం. 2-౬౦
- స. సింహం. 2-౬౧
- స. సింహా. 2-౨౭, ౩౩
- స. సింహావాం. 4-౭౨
- స. సింహాసనం. 4-౪
- స. సింహాసనస్థా. 6-౧

- స. సింహా. 4-౩౫
- స. సింహాయనత్వం. 2-౩౩
- స. సివేవిశే. 4-౭౩
- స. సివేవే. 2-౧౩
- స. సిమితా. 2-౨౨
- స. సిత్త. 3-౪౧
- స. సిత్తస్య. 5-౩౩
- స. సిత్త. 1-౧౪ — 2-౬
- స. సిత్తా. 1-౨౭
- స. సిత్తాం. 2-౬
- స. సిత్తాయాం. 1-౮౯
- స. సిత్తా. 6-౧౧
- స. సిలిం. 1-౮౯
- స. సిలిమంతం. 3-౨౭
- స. సిత్తే. 3-౨౭
- స. సిత్తే. 1-౨౫
- స. సిరం. 3-౬౨
- స. సిద్ధగంధీరనిరోధం. 1-౩౬

సు

- స. సుఖం. 1-౨౧
- స. సుఖశ్రవా. 3-౧౯
- స. సుఖస్పర్శై. 1-౩౮
- స. సుఖా. 3-౧౪
- స. సుఖై. 3-౨౬
- స. సుజన్మనః. 3-౧౫
- స. సుజాతయో. 3-౮
- స. సుతజన్మహర్షితః. 3-౨౦
- స. సుతవిర్విశేషం. 5-౬
- స. సుతం. 5-౩౫
- స. సుతరాం. 2-గీ
- స. సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం. 3-౨౬
- స. సుతాననం. 3-౧౭
- స. సుతాం. 1-౮౧
- స. సుతేన. 3-౨౩
- స. సుదర్శిం. 6-౩౭

నా. హిమాలయం. 5-20

,, హిమాలయం. 5-౧౬—6-౪౨

,, హిమాలయం. 5-౨౯

,, హిమాలయం. 4-౧౦

,, హిమాలయం. 3-౫—5-౫౦
హి

,, హిమాలయం. 1-20

క్రి. హిమాలయం. 6-౪౯
హి

నా. హిమాలయం. 2-2౧

,, హిమాలయం. 4-౨౫

,, హిమాలయం. 4-౧

,, హిమాలయం. 2-2౧

,, హిమాలయం. 4-౬౦

,, హిమాలయం. 4-2

,, హిమాలయం. 3-౫౩

హి

,, హిమాలయం. 1-౬౩

,, హిమాలయం. 2-౪౨

,, హిమాలయం. 2-3౬

,, హిమాలయం. 4-౪౪

,, హిమాలయం. 1-౧౦

,, హిమాలయం. 6-౫౩

,, హిమాలయం. 6-౧౫

,, హిమాలయం. 2-౬౨

హి

,, హిమాలయం. 1-౬౨

,, హిమాలయం. 1-౧౨

,, హిమాలయం. 3-3౦

నా. హిమాలయం. 2-౬౬

హి

,, హిమాలయం. 1-2౩

,, హిమాలయం. 2-౬౦

,, హిమాలయం. 5-౪౯

,, హిమాలయం. 3-౫౩

,, హిమాలయం. 2-౫౩

,, హిమాలయం. 2-౫౩

,, హిమాలయం. 6-౪౨

,, హిమాలయం. 1-౨౨

,, హిమాలయం. 3-౬౯

,, హిమాలయం. 6-౫౪

హి

,, హిమాలయం. 1-౧౩

హి

క్రి. హిమాలయం. 2-౪౦

నా. హిమాలయం. 6-౪౬

,, హిమాలయం. 5-2౬

,, హిమాలయం. 2-51

,, హిమాలయం. 5-౧

,, హిమాలయం. 3-౬౯—6-౪౪

,, హిమాలయం. 3-3

,, హిమాలయం. 2-౬౨

,, హిమాలయం. 3-3౧

,, హిమాలయం. 1-22

,, హిమాలయం. 4-౨౨

,, హిమాలయం. 1-౧౨

,, హిమాలయం. 2-3౯

,, హిమాలయం. 4-౬౩

సంస్కృత గ్రంథములు.

ప్రతి 1-3 రూ. అ.

ఋతుసంహారము, ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	8
కాదంబరి, కొత్తకూర్పు	...	1	0
" మేలుప్రతి	...	1	8
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, మేలుప్రతి	...	0	14
డిటో సంస్కృతాంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము	...	1	8
కవిరాక్షసియము, ద్వైధి కావ్యము, సంస్కృతాంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	12
గీతాగోవిందము, (అష్టపది), ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్య వివరణసహితము ..	...	1	4
దశకుమారచరిత్రము, కొత్తకూర్పు	...	0	12
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు	...	1	0
నీతిశాస్త్రము, ఆంధ్ర తాత్పర్యసహితము	...	0	3
పుష్పబాణవిలాసము, సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము	...	0	4
పంచబాణవిజయము, చక్కనికూర్పు	...	0	4
ప్రహసనము	...	0	4
సంస్కృత (నాగరిలిపి) బాలిత.	...	0	3
బిల్వణచరిత్ర, సటీక, చక్కనికూర్పు	...	0	8
భర్తృహరిసుభాషితము, సాంధ్ర పద్యతాత్పర్యము, అట్టబైండు	...	0	14
భర్తృహరిసుభాషితము, సవ్యాఖ్యానాంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము, ఏనుగు	...	...	...
లక్ష్మణకవి, ఎలకూచి బాలసరస్వతి, పుష్పగిరి తిమ్మన—ఈముగ్గురి ఆం	...	...	...
ధృపద్యములుకూడ యిందు చేర్చబడినవి	...	2	12
భాషామంజరి, సటీక, చక్కనికూర్పు	...	0	6
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు, చక్కనికూర్పు	...	0	12
భోజచరిత్ర, ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము	...	1	8
మణిమంజరీభేదిని, రామయోగీంద్ర విరచితము	...	0	6
అమరము, మూలము, మూడుకాండలు, చిన్ననైజ	...	0	8
అమరము, మూలము, ప్రథమకాండము పెద్దచ్చు	...	0	2
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషుఅరసహితము, సాధారణప్రతి	...	1	0
డిటో మేలుప్రతి, కాలికోబైండు	...	1	12
గురుబాలప్రబోధిక—చిన్ననైజాన రామశ్రమియాద్యనేక గ్రంథములసహ	...	...	...
యముతో చక్కగఁ బరిష్కరింపించి అకారాది అనుక్రమణికతో	...	...	...
ముద్రించియున్నాము, కాలికోబైండు	...	4	0
ధనంజయనిఘంటువు, ఆంధ్ర టీకానుక్రమణికాసహితము	...	0	12
నానార్ధరత్నమాల, చక్కనికూర్పు, మేలుప్రతి	...	1	0
ఆదిత్యహృదయము, సటీక	...	0	3
ఇంద్రక్షిపికవచము	...	0	2

ప్రతి 1-కి రూ. ఆ.

కృష్ణకర్ణామృతము, ఆంధ్ర టీకాపద్యతాత్పర్యసహితము	...	1	8
శ్రీకృష్ణలీలాతరంగిణి, ఆంధ్ర తాత్పర్యవివరణసహితము	...	1	8
గంగాస్తవరాజము	...	0	2
గంగాలహరి, ఆంధ్ర టీకాపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	2
శ్రీగుణరత్నకోశము, సటిక	...	0	4
దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము, సాంధ్ర తాత్పర్యము, చిన్ననైజా	...	0	2
దేవీస్తోత్ర కదంబము	...	0	0
దేవీమానసికపూజ, చిన్ననైజా	...	0	1
దేవీబద్ధమాల	...	0	1
నవగ్రహస్తోత్రము	...	0	4
పరమేశ్వరస్తోత్ర కదంబము, శుద్ధప్రతి	...	0	6
ప్రాతఃస్మరణ, ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	2
భజగోవిందము, ఆంధ్ర టీకా తాత్పర్యసహితము	...	0	2
మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్ననైజా	...	0	1
ముకుందమాల, సటిక	...	0	4
ముకుందానందలహరి, జయంతి వెంకన్న గారిది	...	0	3
రామ బ్రహ్మామానసికపూజ, చిన్ననైజా	...	0	2
రామకర్ణామృతము, ఆంధ్ర పద్య తాత్పర్యసహితము	...	1	8
లక్ష్మీపతిశతకము, జయంతి వెంకన్న గారిది	...	0	4
లక్ష్మీనృసింహస్తోత్రము, ఆంధ్ర తాత్పర్యసహితము	...	0	2
లక్ష్మీస్తోత్ర రత్నత్రయము	...	1	0
లక్ష్మీహృదయము నారాయణహృదయము	...	0	3
శంకరాచార్యస్తోత్రాది	...	0	3
శ్యామలాదండకము, సటిక	...	0	3
శివానందలహరి, సంస్కృతాంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	1
సౌందర్యలహరి, సటిక	...	0	1
సప్తరిత్ర సుధానిధి	...	0	1
సప్తరిస్తోత్రము	...	0	1
సనాతనమానవధర్మములు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0	1
సనత్కుళాలీయము, ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	1

వావిళ్ల. రామస్వామికృష్ణులు అండ్ సన్స్.

292, ఎన్ థ్ల వేక్, చెన్నపురి.

